DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

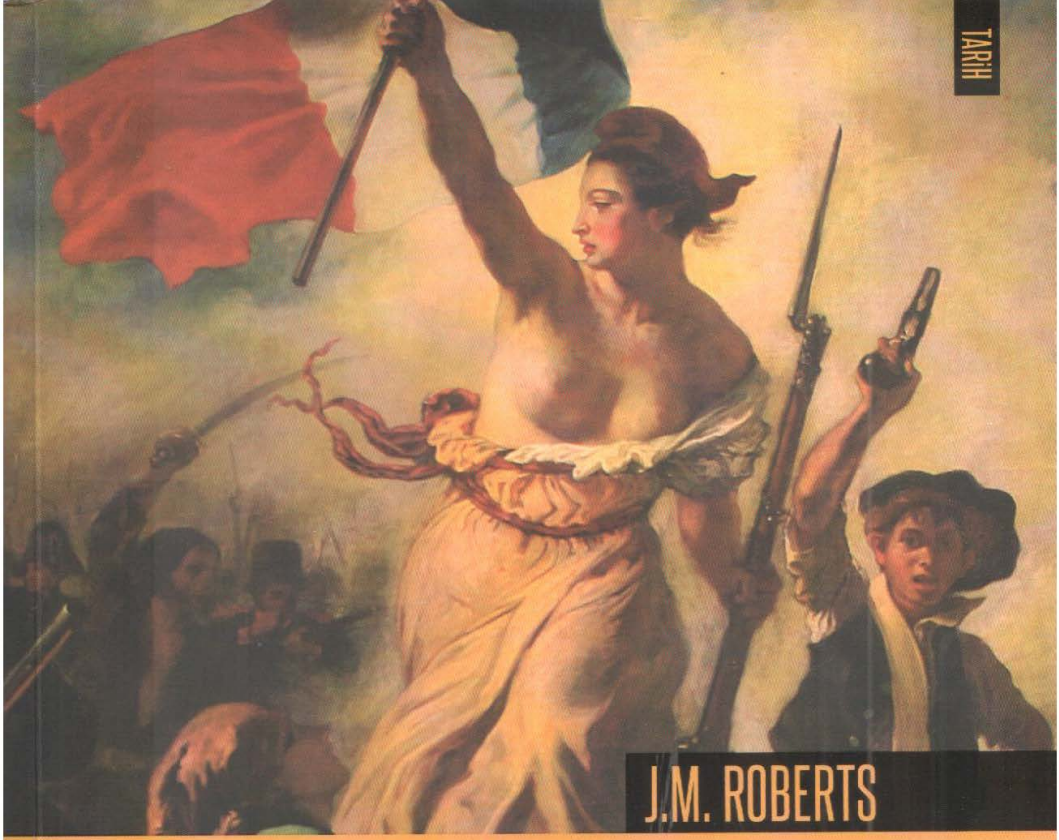
RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TARİH

J.M. ROBERTS

AVRUPA TARİHİ

"Tek cilde sığdırılan
en iyi Avrupa tarihi kitabı."
The Times

İNKILAP

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

© *1996,* J. M. Roberts
Haritalar ve kronolojiler © Helicon Publishing Ltd, 1996
Penguin Group ve Peters & Dunlop Ltd ve
Anatolialit Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
Türkiye'de yayın hakkı:
© *2015,* İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 10614

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince İnkılâp Kitabevi'ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Genel yayın yönetmeni Senem Davis
Editör Ahmet Bozkurt
Kapak tasarım Gökçen Yanlı
Sayfa tasarım İsmet Sayar

ISBN: 978-975-10-3046-7

15 16 17 18 9 8 7 6 5 4
İstanbul, 2015

Baskı ve Cilt
İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

İNKILÂP Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ
Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)
Faks : (0212) 496 11 12
posta@inkilap.com
www.inkilap.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

J.M. ROBERTS

AVRUPA TARİHİ

"Tek cilde sığdırılan
en iyi Avrupa tarihi kitabı."
The Times

İngilizceden çeviren:
Fethi Aytuna

İNKILÂP

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

J. M. Roberts

Britanyalı tarihçi J.M Roberts 1928 yılında İngiltere'nin Bath kentinde doğdu. Oxford, Keble College'da burslu öğrenim gördü. Doktorasını aynı üniversitede "Fransız Devrimi ve Napoleon Bonaparte Döneminde İtalya Cumhuriyeti" konusu üzerine yaptı. Princeton, Yale ve Columbia gibi saygın üniversitelerde akademik çalışmalarda bulundu. Alanında saygın bir yeri olan Profesör Roberts, popüler tarih alanında pek çok başarılı çalışmaya imza attı. Roberts, 2003 yılında öldü.

Fethi Aytuna

Darüşşafaka Lisesi'ni bitirdikten sonra Dokuz Eylül Üniversitesi GSF Sinema-TV bölümünden mezun oldu. Daha önce çeşitli çevirileri bulunan Fethi Aytuna, televizyon belgesellerinde editörlük yapmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçindekiler

Haritalar Listesi 13
Kronolojik Liste 15
Önsöz 17

BİRİNCİ KİTAP
MİRASLAR

1 **Köken** 23
Coğrafya 23
İlk Avrupalılar 30
Neolitik Devrim ve Tarım Devrimi 32
Göçenler ve Dışardan Gelenler 35
Zihniyetler 37
Erken Ege Uygarlığı 40
2 **Antik Yunanistan** 44
Klasik Geçmişin Önemi 44
Yunanlılar 47
Yunan Diasporası 49
Şehir Devleti 51
Yunan Dünyasında Çatışma 55
Yunan "Başarısı" 57
Sistemli Sorgulamanın Başlangıcı 59
Bir Özet Denemesi 67
3 **Roma Dünyasının Oluşumu** 68
Etrüsk Kökenler 68
Makedon ve Helenistik Çağlar 69
Büyük İskender 71
Helenistik Dünya 72
Roma'nın Yükselişi 75
Pön (Kartaca) Savaşları 79
İmparatorluk 80
Avrupa'da Keltler 81
Cumhuriyetin Çözülmesi 83
İç Savaş 84
Yahudiler ve Roma İmparatorluğu 87
Nasıralı İsa 89
Aziz Pavlus 90
4 **Roma İmparatorluğu ve Dünya Tarihi** 92
İmparatorluğun Kurulması 92
İmparatorluk Mirası 94
Yasa ve Düzen 97
Hıristiyanlık ve İmparatorluk 98
İmparatorluğun Sorunları: Doğu 101
İmparatorluğun Sorunları: Avrupa 102

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Diocletianus 104
Hıristiyan İmparatorluğu 107
Batı'nın Gerilemesi ve Çöküşü 109
Antikçağın Sonunda Batı Avrupa 114
Merovenjler 115

İKİNCİ KİTAP
HIRİSTİYAN DÜNYASI

1 Yeniden Tanımlama 123
İustinianos Çağı 123
İmparatorluğun Sırtındaki Yükler 128
Dini Yazgının Değişmesi: Manastır Sistemi 129
Piskoposlar ve Papalar 131
Batı Kilisesi ve Barbarlar 133
Ayrılan Yollar 135
Doktrin Ayrılığı 138
Bizans ve Yakın Asya 139
İslam 142
Arap Fetihleri 144
Başka Bir Uygarlık 146
İslam Avrupa'da 148
Bizans'a Yeni Rakipler 150
Slavlar ve Bulgarlar 151
Dini Anlaşmazlık 153
2 Batı'nın Yeniden Şekillenmesi 157
Batı Hıristiyan Dünyası 157
Papalık ve Franklar 159
Şarlman 162
Karolenj Mirası 166
Yeni Bir İmparatorluk 168
İtalya ve Akdeniz Avrupası 172
Kuzeydeki Vikingler 175
Anglo-Sakson İngiltere 178
Batı Kilisesi İşbaşında 180
Kilise ve Devlet: Reform Konuları 183
3 Ortaçağ Toplumları 188
Antik Çağdan Çıkış 188
Yeni Bir Tarım 189
Toplumsal Düzen 191
Sürdürülebilir Büyümenin Başlangıcı 194
Şehirler ve Ticaret 197
Teknoloji 200
Kara Ölüm ve Sonrası 201
Toplumsal Değişim 203
4 Sınırlar ve Komşular 209

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dünyanın Tartışması 209
Franklar ve Yunanlılar 210
Haçlılar 212
Doğu Avrupa ve Slavlar 217
Kiev Knezliği 219
Hıristiyan Rusya 222
Polonya 225
Avrupa'nın Şeklinin Ortaya Çıkması 226
Psikolojik Bir Sınır 227
5 Ortaçağ Uygarlığı 231
Bir Kavramın Tanımlanması 231
Kilise 233
Yeni Fikirler ve Aykırı İnançlar 236
Büyük Hizipçilik 240
Yeni Güç Örnekleri 243
Krallar ve Uluslar 245
İngiltere ve Fransa 247
İspanya 251
Almanya ve İtalya 252
Yeni Bir Siyasi Yapı 254
6 Doğuda Yeni Gelişmeler 256
Venedik Cumhuriyeti 256
1204-Bizans'ın Felç Olduğu Yıl 258
Osmanlılar 260
Bizans'ın Sonu 262
Osmanlı Avrupası 264
Rusya 266
Batı'nın Zihniyeti 269
Rönesans 271
Matbaa 273
Yeni Bir Tavır 275
Geçmişin Ağırlığı 276
Girişimcilik 278
Yeni Bir Dünya 280
Dünyanın Yeni Görünümleri 283

ÜÇÜNCÜ KİTAP
MODERN TARİHİN BAŞLANGICI
1500-1800

1 Yeni Bir Çağ 287
Modernite ve Modern Tarih 287
Rakamlar ve Modernite 289
Artan Nüfusun Beslenmesi 293
Yeni Bir Ticaret Dünyası 298
Okyanuslarda Ticaret 301

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Köle Ticareti 301
Sanayiye Dayalı Ekonominin Temelleri 303
Daha Geniş Bir Dünyaya Açılan Avrupa 304
2 Toplum ve İnanç 306
Toplumsal Düzen 306
Kadınlar 310
Hıristiyan Dünyasının Parçalanması 312
Luther 315
Avrupa'da Reformlar 317
İngiltere: Özel Bir Durum 318
Reform Savaşları 320
Karşı Reform Hareketi 321
Bilim: Yeni Bir Güç 323
Aydınlanma 326
3 Batı Avrupa'nın Siyasi Örgütlenmesi 331
Yapı Taşları 331
Yapılar ve Sorunlar 334
Habsburg ve Valois Hanedanları 336
İtalyan Savaşları 338
İspanya'nın Gerileme Çağı 339
Yeni Hollanda 340
İngiltere 343
Monarşinin Sancıları 346
Otuz Yıl Savaşları 347
Siyasi Düşünce ve Devlet Gücü 349
4 Ansiyen Rejim 353
Zıt Monarşiler: Fransa ve İngiltere 353
İngiltere 354
XIV. Louis'nin Fransa'sı 356
Fransa'nın Yükselişi ve Güç Dengesi 358
Batı Avrupa'da İstikrar 360
Doğu Avrupa'da Değişim 362
Polonya'nın Sorunları 364
Doğudaki Yeni Büyük Güç 365
Büyük Petro 368
18. Yüzyılda Monarşi ve Devlet 372
Prusya ve Habsburglar 373
Rusya ve Doğu Sorunu 375
Polonya'nın Bölünmesi 378
Yeni Uluslararası Yapılar 379
5 Dünyanın Yeni Görünümü 382
Yeni Bir Dünya Tablosu 382
Afrika 384
Kuzey ve Güney Amerika 385
Avrupa Emperyalizminin Başlangıcı 388

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kuzey Amerika Kolonileri 391
Avrupa'nın Doğu Asya'yla Karşılaşması 393
Avrupa ve Çin 394
Japonya 396
Hindistan'daki Avrupalılar 397
Ticaret, İmparatorluk, Diplomasi ve Savaş 399
Küresel Ekonomik Değişim 403
Boyun Eğdirme ve Hükmetme 404
Dünyayı Değiştirmek 406
Algılar ve Duygular 407
Hıristiyanlığın Yayılması 408
Avrupalı Bir Dünyanın Başlangıcı 409

DÖRDÜNCÜ KİTAP
AVRUPA ÇAĞI

1 Yeni Siyaset 413
Devrimler Çağı 413
İlk Deniz Aşırı Avrupa Devleti 414
Birleşik Devletler ve Avrupa'nın Bakış Açısı 418
Fransız Devrimi 420
Devrimci Görünüm ve Gerçek 425
Devrimin Yurtdışındaki Yankıları 426
Devrim ve Avrupa'nın Denizaşırı Toprakları 428
Napolyon Döneminde Avrupa 430
Yeni Avrupa Haritası 433
Paylaşılan Tecrübe 435
2 Dünyanın Yeni Zengini 438
Avrupa'nın Sayıları 438
Yeni Bir Refah Dönemi 440
Kırsal Avrupa 440
Yeni Avrupa Toprakları 443
Endüstriyalizm 443
Buhar 444
Sanayi Toplumları 446
Dünya Ekonomik Sistemi 447
Şehirler 451
3 Yeni Bir Türk Uygarlık 453
Yeni Yaşam Biçimleri 453
Sanayileşme ve İdeoloji 455
Sosyalizm 458
Entelektüel ve Kültürel Değişim 461
Bilim 463
4 Yeni Bir Avrupa Düzeni 469
Meşruiyet ve Meydan Okuyanlar 469
Barışın Temelleri 472

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Temmuz Monarşisi 476
Yeni Doğu Sorunu 478
1848 479
Kırım Savaşı 483
Haritanın Yeniden Çizilmesi 486
Muhafazakârlık ve Modernleşme: Rusya 489
Muhafazakârlık ve Modernleşme: Birleşik Krallık 493
5 Dünya Egemenliği 498
Avrupa'nın Yeni Küresel Rolü 498
Büyük Göç Dalgası 499
Uygar Dünya 501
Doğrudan Etki 502
Yeni Denizaşırı Avrupa Devletleri 505
İmparatorlukların Kurulması 509
Hindistan: Sorumluluğun Artması 511
Hindistan: İsyan ve Sonrası 513
Fransa'nın Denizaşırı Sömürgeleri 517
"Emperyalist Dalga" ve Uluslararası İlişkiler 520
Afrika İçin Kapışma 523
Emperyalist Avrupa ve Uzakdoğu 526
Çin: Barbarların Saldırısı 526
Çin: Ayrıcalıklar ve Gerileme 530
Japonya: Nitelikli Hegemonya 531
6 Uluslararası Düzen ve Kargaşa 534
Yeni Güç Biçimleri 534
Milliyetçilik 535
Tehlikenin Yönetilmesi 539
Sosyalizm 542
Değişen Fikirler 543
Roma ve Modernite 545
Bismarck'ın Avrupası 547
1890'larda Uluslararası İlişkiler 549

BEŞİNCİ KİTAP
AVRUPA'NIN 20. YÜZYILI: AVRUPA'DA İÇ SAVAŞ DÖNEMİ

1 Baskı ve Gerilim Unsurları 557
Değişen Dünyada Avrupa Kimliği 557
Ayrıcalıklar ve Demokrasi 560
Siyaset ve Toplumda Kadınlar 561
Halk Kitlelerine Yönelik Siyaset 563
Toplumsal Korku 565
Sosyalizmin Hayaleti 567
Avrupa Kamu Yaşamında Din 568
Değişen Zihniyetler 570
Avrupa'nın Dünya Hegemonyasında Çatlaklar 571

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yeni Rakipler: Jöntürkler 572
Yeni Rakipler: Uzakdoğu 575
Sıkıntılı İmparatorluklar 577
2 Uluslararası Düzenin Yıkılması 582
Tavırlar ve Beklentiler 582
İttifaklar ve Karmaşık İlişkiler 584
Devletler Arası İlişkilerde Değişimin Başlangıcı 590
Balkan Sorununun Yeniden Ortaya Çıkması 592
Yeniden Toparlanma ve Rusya'nın Gücü 594
Barışın Sonu 596
Kriz ve Sonrası 599
3 Avrupa'da Devrim 603
I. Dünya Savaşı 603
Savaştan Yaratılan Devrim 607
Devrim ve Strateji 609
Osmanlıların Çöküşü 610
Birinci Alman Savaşının Sonu 612
Barış Görüşmeleri 613
Milletler Cemiyeti ve Avrupa 616
Devrim ve Yeni Rusya 620
Locarno 626
4 Parçalanan Temeller 627
Tavırlar ve Fikirler 627
Eski İmparatorlukların Son Dönemi 629
Britanya Hindistanı 630
Oluşum Aşamasındaki Yeni Asya 632
Ortadoğu'daki Avrupa İmparatorluğu 637
Müslüman Toplumların Avrupalılaşması 640
Ekonomik Felaket: Dünya Ekonomik Krizi 642
5 Avrupa'nın Yanılgısının Son Yılları 645
Yeni Politikalar 645
Yeni Bir Tür Otoriterlik 648
Alman Sorununun Yeniden Ortaya Çıkması 650
Uluslararası İlişkilerde İdeoloji 652
Hitler'in Devrimi 654
Savaşa Giden Yol 658
İkinci Alman Savaşı 660
İkinci Dünya Savaşı 664
Zaferin Anlamı 667
1945'te Avrupa 669

ALTINCI KİTAP
SOĞUK SAVAŞ VE ERTESİNDE AVRUPA

1 Savaşın Bitimindeki Avrupa 677
Avrupa'nın Küçülmesi 677

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yeni Güç Dengesi 678
Savaş Sonrası SSCB 680
ABD ve Savaş Sonrası Avrupa 681
Soğuk Savaşın Kökleri 682
Marshall Planı 686
İmparatorlukların Tasfiyesi 688
Savaş Sonrası Ortadoğu 691
İsrail ve Soğuk Savaş 692
Bölünen Avrupa: İlk Kriz 694
Avrupa'nın Siyasi Bütünleşmesinin Başlangıcı 697
2 Avrupa ve Küresel Soğuk Savaş 699
Yeni Bir Doğu Asya 699
Ortadoğu ve Kuzey Afrika 702
Avrupa ve Sahra Altı Afrika 706
Avrupa'nın Canlanması 709
Siyasi Yeniden Örgütlenme 713
Batı Avrupa'da Yeni Yapılar 715
Doğu Avrupa'da Huzursuzluklar 718
1960-62 Yıllarındaki Gerilimler 719
SSCB'de Değişim 722
Pürüzler 724
De Gaulle ve Gaullizm 726
Almanya: Ostpolitik 728
3 Avrupa'da Savaş Sonrası Düzenin Sonu 729
İstikrar Arayışı: 1970'ler 729
Petrol Krizi ve Batı Avrupa 731
Birleşik Krallık 733
Komünist Avrupa 734
Detant ve Sovyetler Birliği 736
1980'lerde Birleşik Krallık 738
Polonya Devrimi 739
Yayılma ve Özenme 741
Yeni Bir Almanya 743
Sovyetler Birliği'nde Devrim 745
Doğu Avrupa'nın Çözülmesi 746
4 Yeni Bir Düzen mi Kuruluyor? 748
Yugoslavya'nın Parçalanması 748
SSCB'nin Sonu 750
Avrupa'nın Bütünleşmesi 752
İslamiyet Öcüsü 759
Yeni Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğu 763
Avrupa'da Karışıklık 764

SONSÖZ

21. Yüzyılı Karşılarken 767

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

*Haritalar Listesi**

Topografik Avrupa 24-25
Avrupa Megalitik Anıtları 38
Ege Yunan Dünyası 45
MÖ 600'de Akdeniz 70
MÖ 200'den Kısa Süre Sonra Helenistik Dünya 74
MÖ 509-272 Arası Güney İtalya 77
Roma Genişlemesi 85
Doğu Roma İmparatorluğu'nun Kuruluşu 105
4. ve 5. Yüzyıllar Arasındaki Barbar Göçleri 109
Justinian'ın İmparatorluğu 527-565 125
İslami Fetihlerden Önce Hıristiyan Alemi 130
İslami İber 1050 149
Şarlman'ın Avrupa'sı 165
Verdun Antlaşması 167
Ortaçağ İmparatorluğu 171
11. Yüzyılda Hıristiyan Alemi 184
11. ve 13. Yüzyıllar Arası Kutsal Topraklar İçin Mücadele 213
Cermen Genişlemesi ve Yerleşmesi 218
Kiev Knezliği 222
12. Yüzyılda Fransa'daki Angevin Hakimiyetleri 248
Venedik'in Bir Akdeniz Gücü Olarak Büyümesi 257
1265'te Bizans İmparatorluğu 260
1354'te Bizans İmparatorluğu 260
15. Yüzyılda Güneydoğu Avrupa 264
1500'ten Önce Kurulan Avrupa Üniversiteleri 268
Avrupa'nın Asya ve Afrika'daki Başlıca Ticaret İstasyonları ve Mülkleri (1750) 300
Reform ve Karşı Reform 321
Avrupa'da Osmanlı Gerilemesinin Başlangıcı 376
Napolyon Avrupa'sı 431
1815'te Avrupa 471
1800-1914 Arası Avrupa'dan Göçler 499
Afrika Bölgelerinin Paylaşımı 524
İmparatorluğun 1850-1914 Arası Güneydoğu Asya'daki Genişlemesi 527
Osmanlı Gücünün Avrupa'dan Çekilişi 576
1905'e Kadar Rus Genişlemesi 587
1914'te Avrupa 601
I. Dünya Savaşı 1914-1918 606
1919-23'ün Kaybedenleri 617
I. Dünya Savaşı Rusyası 622
1939-45 Savaşı Sırasında Avrupa 662
Savaş Sonrası Almanya ve Merkez Avrupa 695
Sovyetler Birliği ve Ardılları 751
1995'te Avrupa Birliği 754

* Kitaptaki bütün haritalar orijinal hali ile bırakılmıştır. (yay. hzl.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kronolojik Liste

Batı İmparatorluğu'nun Son Yüzyıllardaki Önemli Tarihleri 111
Kutsal Roma İmparatorluğu 175
Haçlı Seferleri Çağı 216
Yüzyıl Savaşları 250
Büyük Keşifler Çağı 82
Osmanlıların Avrupa'da 1800'den Önceki Gerilemesi 377
Amerikan Devrimi 415
İtalyan Ulusal Devletinin Kuruluşu 1815-71 474
Almanya'nın Birleşmesi: 1815'ten Önce 477
1848-49: Başlıca Olaylar 482
Almanya'nın Birliği: Prusya Zaferi 1815-71 484
I. Dünya Savaşı'nın Sonu ve Barış Antlaşmaları 615
1939 Savaşına Yaklaşırken 656
Avrupa'nın Savaşı 1939-45 671
Asya'da Sömürgeciliğin Tasfiyesi 701

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Önsöz

Bu kitabı yazmaktaki amacım Avrupa'nın ardında yatan tarihin ana hatlarını vermektir. Başlangıç noktam yıllar önce *Dünya Tarihi* adlı kitabımda Avrupa hakkında yazdıklarım oldu. Bu kitap temel olarak orada yazdıklarımı yansıtmaktadır. Bazen, daha önce o kitapta yazdığım şeyleri burada tekrarladım. Belli bir konu hakkında fikrimi değiştirmediğim ve az çok ayrı bir dikkat harcamaya gerek görmediğim zamanlarda kendimi tekrarlamakta hiç tereddüt etmedim. Kullandığım kelimeler bana doğru geldikten sonra mükemmel bir değişikliği zorlamanın hiçbir anlamı yoktur. Ancak o kitabı okuyanlar, bu kitapta yeni ve farklı bir görüş açısını yansıtan pek çok şey bulacaktır.

Son günlerde "Avrupa" çok siyasi bir kelime haline geldi ve ben de politikacıların rolüne soyunmak istemedim. İlerde okuyacağınız hiçbir şey bu kelimeye belli bir etki yüklemek amacında değildir; bir şey hariç: Anlamına dikkat etmek. Avrupalıların kim oldukları ya da neyi paylaştıkları konusunda hâlâ kolayca anlaşamıyoruz (aslında düşünürsek bu soruyu cevaplayabiliriz). Cevap daima "farklı zamanlarda farklı şeyler" olmalıdır ve bu tür sorular tarihi cevaplar gerektirir. Avrupalıların kendilerini fark etmelerini sağlayan yol tarih tarafından döşenmiştir (ama onlar bunu bilmeyebilir) ve Avrupalıların büyük bir kısmında paylaşılan bir geçmiş duygusunu yaşatan şeyin ne olduğunu bulmaya çalışmak zahmete değer bir uğraştır.

Bugün geçmişi anlamaya ve günümüzdeki ağırlığını belirlemeye çalışmak belki her zamankinden çok arzu edilir olmuştur. Son olaylar nedeniyle etrafımızdaki tarih patlamasından (ya da yeniden patlamasından) dolayı nasıl şaşakaldığımızı görmekteyiz. İrlanda'nın gayet güzel gösterdiği gibi geçmiş her zaman pusuda beklemektedir. Bir kez daha belirtmeye gerek olmasa da, tarih artık aile ve okul çevresinde eskisi kadar ilgi çekmediğinden, bu durum bizi geçmişe göre daha zayıflatıyor. Daha birkaç ay önce gazetede, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde Britanya Savaşı'nın[1] ne ol-

1 (İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'yi istila etmek isteyen Alman Hava Kuvvetleriyle İngiltere göklerinde yaşanan hava çarpışmaları). (çev.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

duğunu bilmeyen pilotlar bulunduğunu okudum. Tarihin unutulması, Bosna'nın ıstırap dolu trajik bir beş yıl geçirmesine neden oldu.

Beni derhal yazmaya sevk eden olay, yayıncım David Attwool'dan aldığım davetti. Resmi çerçeveyi bir yana koyarsak kendisi bu kitaptaki kişisel görüşlerden sorumlu tutulmamalıdır. Bana sunduğu fırsattan dolayı kendisine teşekkür borçluyum. Bazıları, geçmişi anlamaya yönelik zorlukların ortaya konmasının ardında bir hikâye anlatma çabası yattığını düşünebilir. Her zaman geçmişi tanımlamak onu aşırı basitleştirmek anlamına gelir ve bu bakımdan genel tarih olumsuz eleştirilere her şeyden çok açıktır. Ben bu kitapta tarihi genel hatlarıyla aktarmaya çalıştım. Metnimin alt bölümlerini oluşturan son derece yoğun altı "kitap" bulunmaktadır. Baştakilere göre daha sakin bir tempoda ilerleyen son iki bölümün her birinde yarım yüzyıllık dönemleri ele almak zorunda kaldım. Bazı okuyucular önemli konuların işlenmediğini fark edince mutlaka hayal kırıklığına uğrayacaktır. Fakat üç yüz bin kelimeden oluşan bir kitapta, bir kıtanın tarihinden çok ayrıntılı bahsetmeye imkân yoktur.

Bazen bilgileri rakamlar halinde yoğunlaştırmayı denedim ama bu konuda çok iddialı olmak istemem. Çok özel durumlar dışında tarihi istatistikler, kılı kırk yaran hesaplamalar yapmaktan çok, açıklayıcı ve yol gösterici olacaktır. Bunlara çok fazla bel bağlanmamalıdır. En iyileri bile ancak yakın ortalamalardır, bunların yararlılığı kullanım şekillerine göre değişir. Güvenilir uzmanlar bile eksiksiz verilerle çalışamıyorlar. Üstünden on yıl geçmesine rağmen bilimadamları hâlâ Çernobil felaketinin yol açtığı ölümlerin sayısını tartışıyor. Çok farklı bir alanda, her türden "uzmanın" cömertçe sunduğu istatistik malzemesinin zenginliğine rağmen (CIA Temmuz 1991'de Hindistan'ın nüfusunun 850 hatta 866 milyon değil, tam olarak 866.351.738 olduğunu söyleyebiliyordu!) o elli milyonun içinde şu anda dünyada kaç insanın yaşadığını hesaplamaya kalkışmak akıllıca bir davranış olmaz. Daha geriye gittikçe genellikle kaynaklar da o denli zayıflar. Yapmayı ümit edebileceğim en iyi şey, anlamlı büyüklük sıralamalarını ve kıyaslamaları gösterebilmek için iyi düşünülmüş tahminler kullanmaktır.

Bayan Julie Gerhardi bu kitabın birçok müsveddesini yoğun baskı altında ve benden hiç şikâyet etmeden temize çekti (gerçi ailesine ne söylemiş olabileceğini bilmiyorum), ben de ona en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Editörüm Anne-Lucie Norton pek çok şeye katlandı ama yine de kitabı yayıma hazırlama konusunda bana çok yardımcı oldu. Ona yürekten teşekkür ediyorum. Hepsinden öte, muhtemelen çok daha farklı olmasını istedikleri çalışma programının yarattığı zorunluluklara karşı gösterdikleri anlayış ve sabırdan ötürü aileme daima minnettarım. Bu kitabın resmi bir ithafı olsaydı, birkaç yıl önce çok vakitsiz ölen bir arkadaşıma,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Noel Salter'e ithaf ederdim. Elli yıl önce bile ateşli bir Avrupa tutkunuydu. Hiç kuşkusuz bu sayfalarda yer alan pek çok şeyi onaylamazdı (ve bunu söylemekte tereddüt etmezdi, zira arkadaşlarını içtenlikle eleştirebilen bir insandı) ama sanırım bu kitap yazıldığı için üzüntü de duymazdı. Elli küsur yıl önce öğrenciyken tanıştığım arkadaşımı hâlâ sevgiyle anıyorum. Bu sayfalar bana onu hatırlamak için iyi bir fırsat oldu.

Temmuz 1996
J.M.R.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ KİTAP

MİRASLAR

İnsanoğlu tarih yapar ve bunu bazen, bilinçli olarak gerçekleştirir. Yine de bunu ancak elinde bulunan malzemeyle, kendisinin ve başkalarının güvendiği fikirlerle, mümkün olabilen ve olamayan görüşlerle, kısacası ortamın ve geçmişin oluşturduğu koşullarla yapabilir. Yaptıklarını şekillendiren geçmiş aslında çok eskidir. Modern Avrupalılar bağlamında, geçmişin izi jeolojik zamanın çok eski bölümlerine, belli fiziki şekillerin, belli kayaların ve toprakların, özel mineral kaynaklarının oluştuğu döneme kadar sürülebilir (son otuz yıl içinde Kuzey Denizi'ndeki petrol yataklarının keşfi, üstünde yaşadığımız toprakta veya yanı başında bulunduğumuz deniz yatağının altında pek çok şeyin bulunabileceğini bize hatırlatmaktadır). Avrupa tarihi kendi yönünü çizmiştir, çünkü kıtanın sahip olduğu konum ve özel yapılanması, belli birtakım olanaklar sunarken diğerlerinin önüne engel olarak çıkmıştır. Avrupa'yı insan gerçeği açısından tanıyabilmemiz için işe önce coğrafyayla başlamamız gerekiyor.

Fiziki yapı, insanların tarihlerini gerçekleştirdiği çevrenin bir kısmını oluştururken, bunun bir kısmı da geçmişte yaşayan insanlar tarafından şekillendirilmiştir. İnsan çabasının ve zekâsının en dikkat çekici anıtları, her zaman en etkili olanlar arasında yer almamıştır. Aşağı yukarı son iki bin yıllık geçmiş açısından bilimsel araştırmalara konu olma ve merak uyandırma dışında Stonehenge'in[1] bir önemi yoktur. Oysa tam da aynı yıllarda, başka insanlar geleceği belirlemek açısından ezici bir öneme sahipti. Bazılarının bugün bile yaptığı gibi kuşakların zihinleri üstünde etkili oldular. Bazen onları yönettiler, bazen esin verdiler, bazen kısıtladılar ve daima Avrupalılar ile Avrupa tarihi üzerinde köklü izlerini bıraktılar. Onları gerektiği gibi tanımlamak çok zor ve özetlemek imkânsızdır. Yapılabilecek en iyi şey onların önemi ve etkisi hakkında yaklaşık bir izlenim oluşturan bir taslak sunmaktır. En önemlileri antik Yunan'da, Romalıların yarattığı dünyada, erken Hıristiyanlıkta ve antik dönemin son yüzyıllarında Batı Avrupa'ya yapılan barbar istilalarında görülür. Bütün bu dönemler boyunca onlar gelecekteki Avrupa'nın temellerini attılar.

1 İngiltere'de büyük taşlardan oluşan daire şeklindeki anıt. (çev.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1

Köken

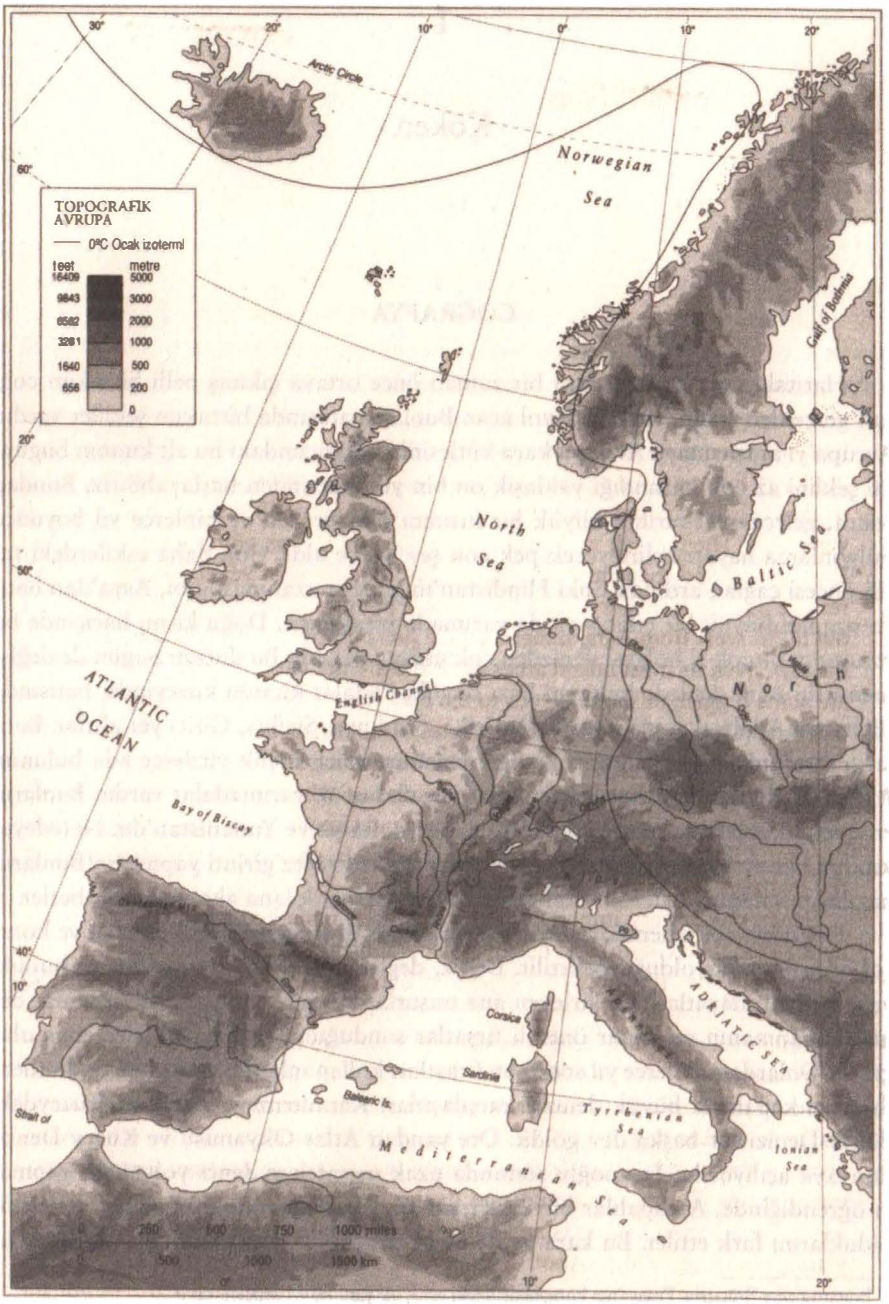
COĞRAFYA

Haritalarımız bazıları kısa bir zaman önce ortaya çıkmış belli birtakım coğrafi gerçekleri kabul etmemize yol açar. Bunların arasında birtakım şekiller vardır. Avrupa'yı araştırmaya Avrasya kara kütlesinin batı ucundaki bu alt kıtanın bugünkü şeklini az çok kazandığı yaklaşık on bin yıl öncesinden başlayabiliriz. Bundan sonra, gelecekteki tarihin büyük bir kısmını oluşturacak ve binlerce yıl boyunca milyonlarca hayatı belirleyecek pek çok şey sahne aldı. Çok daha eskilerdeki tarih öncesi çağlar, ardında tıpkı Hindistan'ın güneye uzanması gibi, Asya'dan batıya uzanan büyük bir çıkıntı ya da yarımada bırakmıştı. Doğu kısmı haricinde bu uzantının birçok iç bölgesi denizden çok uzakta değildi. Bu durum bugün de değişmemiştir. Açık denizde bulunan bazı büyükçe adalar kıtanın kuzeyinde, batısında (Britanya Adaları) ve güneyinde (Korsika, Sardinya, Sicilya, Girit) yer alırlar. Bunların etrafında ve anakaranın kıyıları boyunca daha küçük yüzlerce ada bulunur. Ayrıca bu kıyılar boyunca ikincil ama yine de büyük yarımadalar vardır. Bunların en önemlileri İskandinavya, Bretanya,[1] İberya, İtalya ve Yunanistan'dır. Neredeyse kıtanın her yerindeki kıyılarda çok sayıda koy ve körfez girinti yapmıştır. Bunların bazılarını kıtanın yüzlerce kilometre içinden dolana dolana akan nehirler besler.

Coğrafya çok önemlidir; tarih yapanların coğrafi gerçekleri keşfeden ve kontrol eden insanlar olduğu belirtilir. Deniz, değişmekte olan Avrupa'nın ve burada yaşayanların hayatlarını belirleyen ana unsurlardan biri olmuştur. İlk insanlar denizi kullanmanın ne kadar önemli fırsatlar sunduğunu asla hayal edememiş olsa gerek. Onlardan binlerce yıl sonra bu fırsatları kullananlar kıtanın güneyinde adeta dışarıya kapalı iki büyük denizle karşılaştılar: Karadeniz ve Akdeniz. Kuzeydeki Baltık Denizi bir başka dev göldü. Öte yandan Atlas Okyanusu ve Kuzey Denizi dünyaya açılıyordu. İnsanoğlu sonunda uzak mesafelere deniz yolculuğu yapmayı öğrendiğinde, Avrupalılar büyük rüzgâr ve akıntı sistemlerinin ucuna yerleşmiş olduklarını fark ettiler. Bu kara ve deniz akıntıları insanlara dünyayı dolaşmaları

1 Bretanya veya Brötanya. Fransa'nın kuzeybatısındaki geniş bir yarımadayı kapsar. (çev.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

için iyi fırsatlar sunuyordu. Okyanusun sunduğu bir başka önemli fırsat ise Gulf Stream akıntısı ve Avrupa'nın kuzeybatısına getirdiği ılık havaydı. Ancak sıcaklık konusunda en belirleyici unsur enlem, yani güneşe göre bulunulan pozisyondur. Avrupa'nın enlemi bol Atlantik yağmurlarıyla bir araya gelince, kıtanın büyük bir kısmının iyi biçimde sulandığı ve ılıman iklimin tadını çıkardığı anlaşılır. Buzulların MÖ 7000 civarında, İskandinavya'nın güneyinden yukarı çekilmesinden beri bu durumda büyük bir değişiklik olmamıştır.

Bu ılıman iklim kuşağının kuzey sınırı İskandinavya'dan geçer. Yarımadanın kuzey kısmı günümüzde Rusya dediğimiz ülkenin kuzeyini oluşturan araziye ve bitki örtüsüne karışırken buraya damgasını vuran tundra ve orman sonunda yerini arktik bölgenin kar ve buzuna bırakır. Ancak Rusya'nın geri kalan kısmı, tıpkı Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük kısmı gibi "karasal" dediğimiz iklime sahiptir. İlk kez burada Batı ve Doğu Avrupa'yı birbirinden farklı kılan, bazen çok ayırt edici olan o büyük olgulardan biriyle karşılaşırız. Rusya'da yaz ve kış sıcaklıkları aşırı uçlara varabilir. Avrupa'nın yazgısında belirleyici etkisi olan bir diğer farklı iklim kuşağı kıtanın güneyinde bulunur. Akdeniz Havzası'nın etrafındaki kıyılarda iklim bir zamanlar günümüze göre daha tekdüzeydi. Güney Avrupa kıyıları eskiden günümüze kıyasla daha yeşildi. Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu için de aynı durum geçerliydi (eğer görebilseydik durum daha da çarpıcı olurdu). İncil'de adı geçen Lübnan'ın sedir ağaçları, günümüz gezginlerinin görebileceğinden çok daha yoğun ormanlara sahip bir ülkede bulunuyordu. Kuzey Afrika ise bir zamanlar mısır yetiştirilen bir bölgeydi. Çok eski tarihlerde Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları daha iyi sulanıyordu ve günümüze göre daha verimliydi. Ancak toprakların kurutulması Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'in kıyı şeridini çoraklaştıracak kadar ileri gitti. Artık bu kıyıların gerisindeki çöller antik döneme göre denize çok daha yakındır. Kuzeye çıkıldığında, Akdeniz Avrupa'sı diyebileceğimiz bölgenin içlerinde kıyı şeridi kadar çarpıcı bir ayırt edici özellik yoktur. Ancak eskiden beri önemli bir özelliği zeytinciliğin kuzeydeki sınırıdır. Bir bilimadamı, "Güneye doğru giderken rastlanan ilk zeytin ağacı Akdeniz bölgesinin başladığını gösterir," diye belirtir.[1] İklim ve yüzey şekillerinin belirlediği bu çizgi iki bin yıldan beri neredeyse hiç değişmemiştir (İtalya'da denizden çok uzak olmayan merkezdeki dağ sırasının her iki yanından geçer). Avrupa'nın ilk şehirlerinin hepsi bu çizginin güneyinde ortaya çıkmıştır.

Yüzey şekilleri ve arazi yapısı iklime göre daha sabittir. Manş Denizi tarih öncesi çağlarda birkaç kez kaybolduktan sonra son kez yaklaşık sekiz bin yıl önce ortaya çıkmıştır (denizler bugünkü düzeyine ancak MÖ 4000 civarında ulaştı).

1 F. Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* Cilt: 2 (İmge Kitabevi Yayınları 1994) Orijinal baskı, Londra, 1972)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Elbette o zamandan beri bölgesel arazi yapısı, daha etkili teknolojiler geliştikçe insanlar tarafından bilinçli olarak değiştirilmiş ve kıyı şeritleri bazı yerlerde yükselip alçalmıştır. Çok eski zamanlarda bile insanların yerleşmesini sağlamak için bataklıklar özellikle kurutulmuş ve böylece nehir ağızlarındaki manzaralara insan eli değmiştir. Yine de uygarlık öncesi çağlardan bu yana kıtanın temel fiziki yapısında neredeyse hiç değişiklik olmamıştır.

Kıtanın iç kısımlarındaki en belirgin özellikler, görkemli birkaç dağ silsilesiyle nehirlere yataklık eden çok sayıda vadidir. Kantabria dağ silsilesi, Pireneler, Alpler ve Karpatlar; İberya hariç hep güney-kuzey doğrultusunda, hafifçe aşağı doğru alçalma eğiliminde olan topraklar üzerinde yükselir. Örneğin Bayonne'dan Moskova'ya bir çizgi çektiğimizi varsayalım; bu çizginin kuzeyinde İskandinavya hariç çok yüksek araziler bulunmaz. Bunun dışında büyük nehir vadileri vardır. Bazı vadiler Atlas Okyanusu, Kuzey Denizi ve Baltık Denizi'ne ulaşana kadar uzak mesafeler aşarlar. Bu vadiler özellikle nehir ağızlarında insan marifetiyle o kadar çok değiştirilmiştir ki bunlara artık bütünüyle "doğal" olgular demek imkânsızdır. İberya'daki Douro, Tagus (Tejo) ve Guadiana Nehirlerinde, ağızlarının biraz ilerisinde ulaşım yapmak imkânsızdır. Bu nehirler dar vadilerin içinden kıvrılarak akarlar ve merkez platoda yükseğe çıkarlar. Guadalquivir Nehri Roma döneminde büyük ölçüde bataklıktı. Bataklıkları kurutma ve nehri derinleştirme sayesinde Sevilla bir süre büyük bir liman haline geldi. Oysa şimdi denizin yakınına kadar alüvyonla dolmuş durumdadır. Sadece Atlantik kıyısına yakın bir yerden doğup Akdeniz'e dökülen Ebro, iç bölgeye doğru uzanan geniş bir vadi oluşturur.

Bu nehirlerin hiçbiri Rhône, Ren, Po ve aralarında en uzunu olan Tuna kadar tarihi öneme sahip değildir. Dördünün kaynağı da Alpler'den çıkar ve dolayısıyla doğdukları yerler birbirine yakındır. Doğuya geldiğimizde Elbe, Oder ve Vistül Viyana'ya yüz elli kilometrelik bir mesafe içinde doğar. Viyana ise Tuna Nehri üzerinde yer alır. Son olarak Rusya'da kıtanın en uzun nehirlerinden bazıları bulunur: Dinyester ve Dinyeper Karadeniz'e, Volga Hazar Denizi'ne dökülür.

Avrupa'nın Akdeniz'deki kıyılarının büyük kısmı dar ova şeritlerine ve ovaların ardında dikçe yükselen dağlara sahiptir. Bunların arasında eskiden beri iç kısımlara kolay ulaşımı sağlayan yollar vardır. Bunların en belirgin olanları Güneybatı Fransa'da Garonne ve Aude Nehirlerinin üst kısımlarının, Rhône Vadisi'nin ve Yunanistan'daki Vardar Vadisi'nin sağladığı geçitlerdir. Alpler'deki geçitlerin (en alçağı olan Brenner Geçidi 1350 metrenin biraz üzerindedir) ya da komşu Adriyatik'in üst kısmıyla Balkanlar'daki biraz daha kolay aşılabilen geçitlerin kullanılabilmesi için aradan uzun bir zaman geçmesi gerekti. Tuna'nın yanı sıra Sava ve Drava Nehirlerinin vadileri Kuzey İtalya'da ve Alpler'in kuzey tarafı etrafında

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

daha kolay geçilebilen, uzun yollar açmıştı. Avrupa'nın içine güneyden girmek, kuzey ve doğuya göre daha zordu. Akdeniz kıyılarının sakinleri artlarında duran dağları aşmaktansa her iki yanlarındaki kıyı şeridine bakmayı tercih ediyordu. Ancak iklimle birlikte paylaştıkları konum, muhtemelen ve doğal olarak denizin etrafında yaşayan diğer insanlarla temas kurmalarını sağlıyordu (gerçi kıyı boyunca yapılan seferler ve mevsimsel rüzgârların hâkim olduğu yolculuklar dışında uzun deniz seferlerine daha çok zaman vardı).

Nehir vadileri Avrupa'ya tarih öncesi zamanlarda bile belli bir ölçüye kadar kuzey-güney doğrultusunda iç ulaşımı sağlayacak bazı büyük yollar kazandırdı. Doğu-batı arasındaki hareket başka coğrafi özellikler sayesinde zamanla kolaylaşsa da bu çok daha sonra gerçekleşecekti. Eriyen buzlar geriye ağaçlar için verimli topraklar bırakmıştı. Avrupa, buzulların geri çekildiği, "Boreal" adı verilen kuzey iklim kuşağında; tarih öncesi koşullara göre hızla, yoğun ormanlarla kaplanmış olsa gerek. Kayranlarda (orman içindeki açıklık alan) ve daha sonra açık alanlarda küçük insan toplulukları uzun süre gerçek anlamda yalıtılmış biçimde yaşadı. Bu geniş ormanlık alanları açmak için kuşaklar boyu süren çaba harcandı. Romalılar bu alanlarda yollar açmaya başladı; ancak büyük açık alanların ortaya çıkması uzun sürdü ve Hıristiyanlık sırasında gerçekleşti. Aslında ormanların temizlenmesine hiç ara verilmemişti. Gerçi modern zamanlarda bazı Avrupalılar yeniden ağaç dikmeye başladılar (Büyük Britanya'da şu anda yüzyılın başına göre iki kat fazla ormanlık alan vardır). Ama bundan önce ormanların bilinçli şekilde parça parça ve yavaşça tahrip edilmesi Avrupa'da çevre koşullarının yarattığı determinizmin üstesinden gelmek için sistematik olarak uygulanan ilk insani çabaydı. Yeşil örtü seyreldikten sonra, kıtaya egemen olan bir başka coğrafi özellik artık ortaya çıkabilirdi; bütün kıta boyunca yayılan büyük kuzey düzlüğü. Bu düzlük nispeten dar bir biçimde Fransa ve Alçak Ülkelerden[1] başlayıp bir yelpaze gibi açılarak Almanya, Polonya, Baltık ülkeleri ve Rusya'ya doğru yayılarak Ural ve Kafkas dağları eteklerinde son buluyordu. Bu düzlük iki yönlü bir büyük koridora yol açmıştı. Asya'dan kaynaklanan gizemli baskıların tesiriyle (bu konuda ağırlık kazanan varsayımlar kuraklık ve nüfus artışıdır) göçmenler buradan batıya doğru geldiler. Daha sonra, Batı Avrupalılar potansiyel tarım arazilerini ele geçirip yerleşmek amacıyla aynı düzlüklerden doğuya yöneldiler.

Burada iklim olgularının daha önce karşımıza çıkardığı ve bütün kitap boyunca şu ya da bu şekilde karşılaşacağımız bir sorun vardır: Avrupa'nın doğu ucu nerededir? 19. yüzyılda yaşamış ünlü bir devlet adamı, Habsburg İmparatorluğu Şansölyesi, Ren bölgesinde doğmuş Kont Klaus Metternich bu konuda çok açık tavırlıydı. Ona göre Asya'nın başladığı yer Viyana'daki bürosunun pencerelerinden

1 Bugünkü Normandiya, Belçika ve Hollanda toprakları.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok uzakta değildi. Buna karşı söylenecek şeyler olabilir ama bu görüş coğrafyadan ziyade tarihe dayalıdır. Tarih öncesi çağların çok sonrasına kadar kolayca savunulabilecek (ya da kullanılabilecek) bir görüş değildir. Tarih öncesi Avrupa'nın ister coğrafi açıdan ister iklim açısından nerede bittiğine karar vermek aslında bir yerde keyfi bir davranıştır (etnik açıdansa imkânsızdır). Avrupa'yı batı ucundaki belirgin kıyılar gibi Avrasya kütlesinin geri kalanından ayıran doğal bir hat yoktur. Bu yüzden, bu sayfalarda daha fazla tartışmaya yol açılmayacak ve Rusya, Ural Dağları'nın batısından Kafkaslar'a kadar olan kısmıyla kıtanın fiziki yapısına katılacaktır.

Bu, yaklaşık 9.500.000 kilometrekarelik bir alana denk gelip Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'in toplam alanının iki katından fazlası ve Amerika Birleşik Devletleri'nin yüzölçümünün hemen hemen aynısıdır. Bu topraklardaki büyük ekonomik potansiyel uzun süre kullanılmayı bekledi. İlk insanların yaşadığı çağlarda, kıtanın sakinleri bu zenginliği kullanmaya önce yiyecek aramakla başlayıp, avcılık ve toplayıcılıkla devam ettiler. Pleistosen (büyük buz katmanlarının geri çekilmeye başladığı, tarih öncesi çağların son aşamasına verilen isim) çağının sonundan itibaren, insanlar başlangıçta yavaş olmak üzere sürekli biçimde, yaşadıkları Avrupa ortamını değiştirmek için uğraştılar. Buna rağmen, temel kaynağı yani toprağın kendisini tam olarak kullanma aşamasına çok yavaş geldiler.

Avrupalılar sulama yapmaya, kimyasal, biyolojik ya da büyük mühendislik girdisi kullanmaya gerek bırakmayan, doğal olarak ekime elverişli büyük bir toprak parçası üzerinde yaşamaktadır. Bu toprakların büyük bir kısmı nispeten alçaktadır. Buna karşın, güneye inildikçe ekilebilir toprakların sınırı tepelerin ve dağların yamaçlarına kadar yükselir. Bu kaynağın zaman içinde yavaş ama istikrarlı bir şekilde temizlenerek ve daha iyi işlenerek kullanılması büyük bir tarihi başarıdır. Daha sonraları Avrupalıların sayısı çok artınca dışarıdan yiyecek getirilmesi zorunlu oldu. Böylece gözlerini dışarıya, Amerikan ovalarının doğal dev tahıl ambarlarına, pampalarla[1] Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'nın canlı hayvan sürülerine çevirdiler. Bu bakımdan, tarih Avrupa'nın doğal kaynak alanlarını arttırmıştı. Ancak Avrupa'nın daha başından beri büyük avantajları vardı. Çevre, son buz çağından sonra artık icat edilmiş bulunan tarım için daima elverişli oldu. Her yerde olduğu gibi Avrupa'da da tarımın ortaya çıkması son derece önemliydi. Bu arada bazı Avrupalılar, çiftçiler ortaya çıkmadan çok önce balıkçı olup bir başka doğal ve dev kaynağı, açık denizlerdeki balık yataklarını kullanmaya başlamıştı.

İnsanlık uygarlığa ulaşmak için pek çok yoldan geçti. Toplumsal gelişme açısından sabit yollar ya da bütün dünyada aynı şekilde seyreden ilerlemeler yoktu. Benzer elverişli koşullar her zaman aynı toplum biçimlerini ortaya çıkarmadığı gibi

1 Güney Amerika'daki geniş otlaklar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kültürel gelişmede de aynı hızı sağlamadı. Öyle görünüyor ki Mezopotamya, Mısır ve Kuzeybatı Hindistan'ın büyük nehir vadilerinde etkili sulama yapabilmek ve selleri kontrol etmek için harcanan toplu çabalar, hızlı toplumsal ve siyasi evrimi tetiklemişti. Buralarda yaşayan halklar, sadece hayatta kalabilmek için yapmaları gereken büyük ölçekli işlerde örgütlenmek zorunda kalmışlardı. Öte yandan, Avrupa'nın ilk çağlarında birkaç aileden oluşan topluluklar avcılık, balıkçılık ve ilkel tarımla hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Küçük topluluklarını düzene koymak için karmaşık toplumsal örgütlenmelere veya devlet örgütlenmesine gerek duymuyorlardı. Kırsal bir cennette kıt kanaat yaşıyorlardı; ama başka yerlere göre uygarlığa daha geç ulaşsalar da ayakta kalmayı başardılar.

İLK AVRUPALILAR

İnsanoğlunun Avrupa'ya nasıl veya ne zaman geldiği arkeologlarla prehistoryacılar tarafından çokça tartışılmış ve hâlâ tartışılmaktadır. Neyse ki bu sorular Avrupa tarihini etkilemediğinden bizi de engellemek durumunda değildir. Avrupa'da insanın öyküsünü anlatmaya yaklaşık on bin yıl öncesinden başlayabiliriz. Son buz çağının sonuna yaklaştığı bu dönemde, *Homo sapiens sapiens* adı verilen insan türü uzun zamandır burada yaşıyordu. Onların yirmi ila otuz bin yıl önce yaşamış ataları da fizyolojik açıdan "modern" insanlar olarak tanımlanmıştır. Onların modern olarak nitelenmesi her şeyden önce beyinlerinin büyüklüğüyle ilgili olup, bu açıdan diğer kıtalardaki türdeşlerine benziyorlardı. Tarih öncesi çağların son aşamasında, Avrupa'nın ilk insanları, genetik olarak dünyanın diğer yerlerindeki insanlarla aynı zihinsel yeteneği paylaşıyordu. Bu yetenek insanlara çevrelerinde değişiklik yapmak, kendi yaşam tarzlarını biçimlendirmek için eşsiz ve içten gelen bir güç ile doğuştan fizyolojik bir ikilik sağlıyordu. Bu özellik insanoğlunu diğer canlılardan ayırt ettiği gibi hâlâ onun için bir sorun oluşturmaktadır. İster fizyolojik ister başka bir kökeni olsun; hem geçmişten gelen duygusal mirasın kısıtlayıcı ve içgüdüsel varlığı hem de bu mirasın pençesini gevşetip sıkabilen akılcı düşünce gücü hâlâ bizi terk etmemiştir. Avrupalılar da bu bakımdan farklı bir özelliğe sahip değildi.

Oysa on bin yıl önce başlayan ve gözle görülür bir evrim geçiren diğer nitelikleri, Avrupalı insanoğlunun hikâyesini belirleyip dünyanın başka yerlerindeki örneklerinden farklı kıldı. Örneğin daha MÖ 10.000 yılında bile ilk Avrupalıların koyu tenli olmayacağı belliydi. Üst Paleolitik adı verilen ve son buz çağının bitimine kadar süren dönemde, Avrupa'da yaşayan insanlar fizyolojik açıdan artık ayırt edilir nitelikteydi. Cildin doğal rengi ve deri altı yağların belli yerlere dağılımı,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dünyanın başka yerlerinde yaşayan insanlardan farklı görünmelerine yol açıyordu. Yüz yapılarıysa modern Avrupalılardan farklıydı. Ön dişlerin birbirine yapışık görüntüsünün ortadan kalkması için binlerce yıl geçmesi gerekmişti. Bunun için beslenme alışkanlıklarının değişmesi ve dişin alet olarak kullanılma ihtiyacını azaltan teknolojik değişiklikler olması gerekiyordu. Diş yapısının değişmesini çene şeklindeki değişiklikler izlemişti. Genetik olarak aktarılan diğer özellikler ve yetenekler hakkındaki varsayımlar mevcut bilgi düzeyimizle verimsizdir (ki bu isabetlidir, zira bazıları bu varsayımları endişe verici bulmaktadır).

Doğayla başa çıkarak hayatta kalmayı başarmada kültürel ve teknolojik etkiler, ancak genetik etkilerden sonra gelir. *Homo sapiens* türü, bütün dünyada daha son buz çağı başlamadan önce keşfedilen ve yetkinleştirilen birçok önemli becerisini kuşaktan kuşağa aktardı. Bu beceriler buz çağının yarattığı zorluklara rağmen yaşamayı kolaylaştırmış olsa gerek. İnsanoğlu uzun zamandan beri konuşma yeteneğine sahipti ve ateşin nasıl yakılacağını biliyordu. Ateş yakmak için delginin ilk kez ne zaman kullanıldığını bilmiyoruz ancak ne zaman gerçekleştiyse, muhtemelen insanların uyguladığı bir eksen etrafında dönen ilk hareket buydu. Aynı yöntem daha sonra, taştan yapılan balta başlarını saplarına geçirmek için delik açmak amacıyla da kullanılmıştır. Bunu yapabilmek için yay kirişi ve zımpara kullanıldı. Daha yakın zamanlarda, Avrupa'daki (ve başka yerlerdeki) insanlar yüz binlerce yıldan beri kullanılan taş teknolojisine boynuz ve kemikten alet yapma becerisini eklediler. Böylece yiyecek toplama ve soğuk hava koşullarıyla boğuşma konusunda kendilerine yardımcı olan ve zıpkın, iğne gibi aletlerden oluşan nispeten uzmanlaşmış bir alet takımına kavuştular. Ayrıca çamur ve kemik tozunu karıştırarak insan elinden çıkma ilk malzemeyi ürettiler.

İlk Avrupalıların zihinsel davranışları hakkında emin bir şekilde konuşmaktansa varsayımda bulunmak daha kolaydır. Doğal dünyayla ilişkileri konusunda birtakım gizemli inançları olduğu hemen hemen kesindir. Bazı uzmanlar bu inançların günümüze kadar gelebilen ilk sanat eserlerinde; büyük mağara resimlerinde, Avrupa'nın pek çok arkeolojik kazı yerinde bulunan küçük heykelciklerde, kemik veya fildişi gereçlerin üzerine kazınan resimlerde, geometrik şekiller verilen çakıl taşlarında dile getirildiğini öne sürer. Bunların, yaşadıkları küçük topluluklar arasında paylaşımda olup olmadığı veya nasıl paylaşıldığını söylemek imkânsızdır. Bu insanlar üzerindeki perdeyi kaldırdığımız zaman, toplumsal örgütlenmelerinin düşüncelerinden daha karanlıkta kaldığını görürüz. Anlaşıldığına göre, buz çağlarını atlatan insanlar bir süre, eskiden olduğu gibi kendilerini soğuktan koruyan mağaralarda yaşamaya devam etmişlerdi. Hayatlarını avcılık ve balıkçılıkla sürdürüp, hayvan derisinden basit giysiler yaptılar ve bazen bunları kemikten yapılma

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

boncuklarla süslediler. Toplulukları birbirinden adeta yalıtılmış durumda olabilirdi zira etrafta çok az insan vardı. Bir tahmine göre, MÖ 7500'te buzlar çözüldüğünde, "4.000.000 çizgisine yaklaşan" toplam insan nüfusunun belki 250.000'i Avrupa'da yaşıyordu.[1]

NEOLİTİK DEVRİM VE TARIM DEVRİMİ

Tarih öncesi çağda çizgisel gelişmelerin izini sürmek genellikle zordur. Farklı zamanlara ait bulgular çoğunlukla çeşitli yerlere dağılmış mekânlardan toparlanır. Bazen bu bulgulardan bir akıl yürütme zinciri oluşturmak için binlerce yıllık sıçramalar yapmak gerekebilir. Bu noktada oldukça kısa bir sıçrama işimizi görecektir. Son büyük buzullaşmanın Avrupa'nın kuzeyindeki topraklarda yaşayan insanları büyük ölçüde gerilettiğini düşünmek kışkırtıcıdır. Bu toprakların sakinleri kültürel açıdan geride kalmışlardır. Diğer insanlara göre daha yavaş gerçekleşen kültürel evrimleri –tarımın ilk kez başka yerlerde ortaya çıkmasının kanıtladığı gibi– bunun göstergesidir. Ne olursa olsun, "Neolitik devrim" denen sürecin kültürel evrimin hızlandığını gösteren çok önemli bir işaret olduğu tartışmasız bir gerçektir. Bu terim bazı bakımlardan tam anlamıyla açıklayıcı değildir. İlk kez 19. yüzyılda kullanıldığında sadece taştan yapılma aletleri kapsıyordu. O dönemde bu büyük gelişmeyi ortaya koyan ilk bulgular gelişmiş taş aletler –deri yüzücüler, keskiler ve "el baltaları" (sapı olmayan kesici aletler)– olduğu için bu kapsam uygundu. En geniş kapsamıyla "neolitik" terimi, yalnızca taş aletlere biçim verilip cilalanması değil; aynı zamanda çömlekçilik, dokumacılık, ilk maden işlemeciliği ve en önemlisi tarımın ortaya çıkışını içerecek şekilde kullanılmıştır. Yine de, prehistoryacıların "neolitik" terimini kullanması için bütün bunların mevcut olması gerekmez. Ayrıca düzenli bir kronolojik sıra içinde de ortaya çıkmazlar.

En önemlisi tarım yani yiyecek üretimiydi. Tarım, besin kaynağı açısından av sürülerine bağımlı olan avcı-toplayıcı toplulukların nüfus artışı önündeki engelleri kaldırdı. Besin temin etmek daha kolay hale gelince, insanlar etraflarındaki vahşi hayvanların peşine düşmekten kurtulup daha yerleşik bir hayata geçme imkânı buldular ve kendi inşa ettikleri konutlardan oluşan köylere yerleştiler. Ayrıca yiyecek depolama, işlevlerde uzmanlaşmaya giden yolu kolaylaştırdı. Bu dönemin temelini oluşturan nüfus artışı açıkça görülebilir: MÖ 2000'de yaklaşık beş milyon Avrupalı yaşıyordu.

Böylece tarımın uygarlığın ön koşulu olduğu görülür. Sürekli yiyecek peşinde koşmaktansa başka çabalara giren insanlara besin sunar. Tarımın nasıl ortaya çıktığıysa ancak varsayımlara dayanır. "Doğal" yollardan ortaya çıkarak büyümeyi

1 C. McEvedy ve R. Jones, Atlas of World Population History (Londra, 1978), s. 14, 19.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sağlayan bir dürtü olmaktan çok artan nüfus baskısına olumlu bir tepki sonucu doğmuş olabileceği öne sürülmüştür. Belli bir bölgede ortaya çıkan gelişmeler ne olursa olsun, MÖ 4000 civarında ilkel çiftçiliğin sürekli ve birbirine komşu alanlarda olmasa da bütün Avrupa'ya yayıldığı artık kesindir. Yaklaşık iki bin yıl sonra yeni tahıl ürünleri ortaya çıkmıştı (belki de Yakındoğu'dan gelmiş olabilir). Bu ürünler Avrupalıların batı ve Akdeniz kıyılarında tarımsal bir yaşam biçimi içinde yer almalarını hızlandırmış olmalıdır. Yetiştirilebilen, ekilebilen ve evcilleştirilebilen şeylerin miktarı yerel iklime, o yöreye özgü bitki örtüsü ve hayvan topluluğuna bağlı olmasına rağmen buna teknolojinin de katkısı vardı. Eski tarz tarımda demir aletlerin ortaya çıkmasından sonra büyük bir değişim oldu. Demir aletlerin performansı boynuz, kemik ve ağaçtan yapılan aletlere göre çok daha fazlaydı. Toprak ve işgücündeki verimliliği büyük ölçüde arttırmıştı. Ancak bu aletler Avrupa'ya diğer yerlere oranla daha geç geldi.

Avrupa'nın en eski neolitik yerleşimleri Yunanistan ve Balkanlar'da bulundu. MÖ 5600'de Makedonya'da çömlekçilik yapıldığı ortaya çıkarıldı. Uzun bir süre, kıtanın güneydoğusundaki yerleşimlerin çok bilgi verici olduğu düşünülmüştü. Bazıları hâlâ uygarlığı öğrenme sürecinin Ege Denizi'nin etrafında, Asya kıtasındaki daha gelişmiş kültürlerden alındığının kesin olduğunu düşünmektedir. Onlara göre uygarlığın Avrupa'da ortaya çıkmasının başlıca açıklaması budur. Ancak arkeolojik yöntemlerdeki son gelişmelerle, özellikle radyo-karbon tarihlemesi sayesinde diğer görüşler daha çok taraftar kazanmıştır. Bu konulardaki savlar çok eskilerde kalan tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. Kültürün "nereden geldiği" sorununun konu dışı olduğu ve geçmişte bunlara abartılı bir dikkat yöneltildiği düşünülebilir. Ancak bunlardan kültürel alışverişlerin yapısı hakkında geçmişte sonuçlar çıkarılmıştır ve hâlâ zaman zaman çıkarılmaktadır. İlerde, tarihi zamanları ele aldığımızda Avrupalılar üzerinde çok güçlü sonuçları olduğu su götürmez kültürel etkilerle karşılaşacağız. Antikçağlarda bile dış etkilerin rol oynadığı yenilikçi unsurlar hakkında mümkün olduğunca gerçekçi bir görüş sahibi olmak bize yardımcı olacaktır.

Artık uzmanlar, tarih öncesindeki bütün kültürel ve teknik gelişmelerin, tümüyle bir bölgede kendiliğinden ortaya çıkan keşifler sonucu ya da bir kaynaktan yayılarak gerçekleştiği şeklindeki iddiaları kabul etmemektedir. Radyo-karbon tarihlemesiyle oluşturulan yeni kronolojilerin yaygın eğilimi, teknik ve kültürel yeniliklerin birkaç kilit noktadan başka yerlere yayıldığı şeklindeki "yayılmacı" teorileri zayıflatmıştır. Belki bu tür görüşlere her zaman inanılmaz olarak bakmak lazımdır. Dünyanın farklı yerlerinde her iki değişim yoluyla ilgili açık örnekler vardır. Tarım ilk kez Güneydoğu Asya'da MÖ 10.000 civarında çıkmış olabilir. Aşağı yukarı beş bin yıl sonra Orta Amerika'da, çok farklı bir ortamda ve bağımsız olarak tekrar ortaya çıktığı kesindir. Günümüzdeki sığırların soyundan geldiği yaban öküzünün

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MÖ 6000 yıllarında Girit'te evcilleştirildiği anlaşılmaktadır. Bunun gerçekleştiği yer bir ada olup neden orada ortaya çıktığını bilmiyoruz. Kıta Avrupa'sında tarım yerel ve deneysel yeniliğin sonucu olabileceği gibi dışarıdan da öğrenilmiş olabilir. Ancak bunu söyleyerek, önemli gelişmelerin her zaman bu iki kaynaktan türediğini kastetmiyoruz. Birtakım teknolojik beceriler Avrupa'ya pekâlâ Anadolu, Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'dan geçmiş olabilir. Buna dayanak gösterilebilecek bir iddia, neolitik yerleşimlerin bahsedilen becerilerin yavaş gelişimiyle uyum içindeki kronolojik sıralamasıdır. Bu yerleşimler Tuna Vadisi'nde ortaya çıktıktan sonra, MÖ beşinci binyıl civarında Alçak Ülkeler'de görülmüş; ondan sonraki yüzyıllar içinde İskandinavya ve Britanya adalarında kurulmuştur. Bu sıralama, ilkel aletlerle kolayca işlenebilen hafif toprakların (lös)[1] ve bazen diğer yolların belirlediği çizgiye de uymaktadır. Bir bölgeye dışarıdan göreceli olarak kolayca girebilmek önemli bir unsurdu. Fransa'daki en eski neolitik yerleşimler güneyde olup muhtemelen kıyılardan gelen göçmenler tarafından kurulmuştur. Bunlardan yola çıkarak gelişmenin seyri İsviçre'ye kadar izlenebilir.

Tüm bunlar yayılmacı varsayımları destekleyen göstergelerdir. Ancak aynı sıralarda pek çok yeni yöntem gelişiyordu. Bunların hangisinin öncelikle nerede ortaya çıktığını söylemek kolay değildir. Elimizde birtakım sonuçlar vardır. İsviçre'deki yerleşimlerde kumaş ve hasır artıkları bulundu. MÖ 3000 civarında Tuna Nehri'nde yaşayanlar büyük kulübeler yapıyordu. Bu kulübeler diğer yerlerden daha önce ortaya çıkan yeniliklerin izlerini taşıyordu. Daha sıcak ve kurak bölgelerde kulübeler kerpiçten yapılıyordu. Orta Avrupa halklarıysa bolluğu sayesinde kereste karkaslı "uzun evler" inşa ediyordu. Akdeniz ve Yakındoğu'nun düz damlı evlerine karşılık, bu evlerin damı kuzeyin hava koşullarına uygun şekilde eğimli olarak yapılıyordu.

Avrupa'da madencilik çok erken tarihlerden beri önemliydi. Yaygın olarak kullanılan ilk maden bakırdı. Bakırı döverek yapılan eşyalar MÖ 7000 civarında Yakındoğu'da kullanılıyordu, ama MÖ 5000'den hemen sonra Balkanlar'da bakır madenleri kullanılmaya başlandı. Bu olay, bakırın Ege'de kullanıldığını gösteren ilk bulgudan da eskidir. Birkaç yüzyıllık sapma olsa da bu kadar eski bir tarih, Avrupa'da hem kalay hem bakır bulunduğu keşfedildikten sonra (tunç elde etmek için iki maden de gerekiyordu) madenciliğin neden başka yerlere göre daha hızlı geliştiğini açıklamayı kolaylaştırır. Arkeolojik bulgular alet ve silah yapımının Ortadoğu'ya göre çok daha hızlı olduğunu ortaya koymuştur. Bunda sadece Avrupa'da maden cevherinin varlığı değil, madeni eritme sırasında yakıt olarak kullanmak için bol miktarda ağaç bulunmasının da payı vardı. Bu yüzden artık, Avrupa'da tarih öncesi çağlarda yaşayanların madencilikte sağladığı büyük tek-

1 Kurumuş nehir yataklarında bulunan ve çok verimli sarımtırak kül rengi ince toprak.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nolojik gelişmelerin daha doğudaki uygarlıklardan geçtiğini düşünmek pek olası değildir. Avrupa'nın uygarlaşması konusunda Asya'nın şehircilik, teknoloji, okuryazarlık, dini ve bilimsel düşünce yoluyla temel ve kaçınılmaz katkısı olsa da kıtanın potansiyelini kullanmada bütün verimli çabaların kaynağı sadece eski uygarlıklar değildi. Kıtanın altında sadece metaller de yatmıyordu. Başka maden kaynakları vardı ki bunların önemi çok daha sonra, tarih çağlarına girildiğinde ortaya çıkacaktı. Örneğin kuzey yarımkürede Apalaş Dağları'ndan[1] Çin'e kadar uzanan kömür kuşağının Avrupa'daki kısmını çıkarabilecek teknoloji bulunalı uzun bir zaman olmadı. Kıta topraklarının ve etrafındaki kıyıların altında yatan petrol ve doğal gaz gibi diğer fosil yakıt yataklarının değerlendirilmesi ise daha da yakın geçmişte gerçekleşti. Kıtanın enerji kaynakları uzun süre onları kullanmayı sağlayacak teknolojinin doğmasını bekledi. Başlangıçta su doğrudan bir enerji kaynağı olarak kullanılıyordu. Daha kolay dağıtılan bir enerji kaynağı olan elektriği üretmek için kullanılmaya başlaması çok daha sonra gerçekleşti.

GÖÇENLER VE DIŞARDAN GELENLER

MÖ 4000'de Avrupa'nın büyük bir kısmı çoktan neolitik kültür çağını yaşamaya başlamıştı. O zamanlar farkında olmadan Avrupa'nın zengin kaynaklarını işgal eden halklar, bir zamanlar "Kafkasyalı" olarak nitelenen beyaz ırka mensuptu. Bu halklar daha Mezopotamya ve Mısır'daki ilk uygarlıklar ortaya çıkmadan uzun zaman önce, güney Rusya'dan Avrupa ve İran'a yayılmışlardı. Sonraki birkaç bin yıl boyunca bu halklar ile onların ardından batı ve orta Avrupa'da yaşayanlar, doğudan gelen yeni halkların sürekli baskısı altında kaldılar. Ancak şu noktayı unutmamak gerekir ki bu baskı genellikle çok belirgin bir biçimde görülmüyordu. Bu baskıyı gerçekleştiği bölgedeki bir süreç olarak görülür kılmak çok zordur. Herhangi bir olayda ortaya çıkan rakamlar çok düşük olsa gerekir; ayrıca kimse bir bütün olarak neler olup bittiğini bilecek ya da bununla ilgili kıyaslamalar yapacak durumda değildir. Uzun bir zaman boyunca yerleşim düzensizdi. Ormanların arasında bulunan açık alanlar birkaç yıldan sonra sürekli kullanılamıyordu zira ilkel tarım yöntemleri, kullanılan toprağın bir süre sonra dinlendirilmesini gerektiriyordu. Bu da kolayca işlenebilen başka bir toprak parçasına geçmek anlamına geliyordu. Küçük gruplarla ara sıra çatışmalar çıksa da, bu koşullar altında, nesnel olarak "baskı altında" olanların uzun vadeli eğilimler açısından bir nüfus tehdidi hissetmeleri pek olası değildi. Kuşkusuz, çiftçi kültürlerin oluşmasıyla birlikte bitki ve hayvan topluluklarının dağılımında meydana gelen değişiklikler sonucu avcı-toplayıcıların faaliyetleri sınırlanmıştı. Ancak ortada o kadar çok işlenebilir

1 ABD'nin doğusundaki sıradağlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

toprak varken kolektif bir tehlike bilinci olasılığı çok zayıftı. Avcı kültürler uzun bir süreden beri, bütün Avrupa'da neolitik çağın tüm dönüşümlerinden etkilenen topluluklarla birlikte yaşamayı becermişlerdi.

Doğudan yeni gelenlerin (belki "geç gelenler" demek daha doğru olur) çoğu, daha sonra Hint-Avrupa adı verilen bir aileye mensup dilleri konuşuyorlardı. Bu dilbilimsel terimin son birkaç yüzyıl içinde bazen insanların yüklediği genetik veya etnik anlamla bir ilgisi yoktur. Günümüzde birkaç dil hariç Avrupa'da konuşulan dillerin tümü; ayrıca Asya, Kuzey ve Güney Amerika, Güney Afrika ve Okyanusya'da konuşulan dillerin çoğu (son üç bölgede Avrupalı göçmenler sayesinde) bu dil ailesine bağlıdır. MÖ 2000 yılı civarında bu halklar, arkeolojik bulgularda onların biraz daha farklı özellikleri olduğunu gösteren alt gruplara bölündüler. Batı Avrupa'ya biraz daha geç giren girişimci ve gayretli ırkların ikisine sırasıyla "Kupa" ve "Savaş baltası" halkları adı verilmişti (mezarlarında bulunan eşyaların kolayca tanınabilecek özelliklerinden dolayı). Savaşçı-yağmacı olduğu düşünülen bu halklar, kıtanın iki ucundan, Rusya ve İberya'dan gelerek kuzey ve orta Avrupa'nın ilk aristokrat ve savaşçı toplumları arasında yer alan karışık kültürler oluşturdular. Bu toplumlardan türeyen "Kelt" halkları batıda denizi aşarak Britanya adalarına yerleşirken (çok daha sonraları), doğuda Anadolu'ya kadar ilerlediler (teknelerin tarihi epey eskiye kadar gitmektedir, Danimarka'da bulunan kütükten oyulmuş bir kayığın MÖ 7000 yılı civarına ait olduğu saptanmıştır).

Keltler uzun bir zaman boyunca eski çağlardaki Avrupa'yla ilgili hikâyelerde başköşeyi tuttular. Bunun başlıca nedeni, okuryazar gözlemciler tarafından haklarında yazılan (ancak MÖ 500 civarında başlamıştı) ilk kuzeyli halk olmalarıydı. Erken klasik dönemde Avrupa'nın büyük bir kısmına hâlâ egemendiler. Teknolojik olarak ileri gitmişlerdi (ulaşımda tekerlek kullanıyorlardı ve Romalılarla ilk karşılaştıkları dönemde kendi tasarladıkları bir pulluk yapmışlardı). Ayrıca güzel sanat eserleri yaratan başarılı metal işçileri ve unutulmaz derecede muazzam savaşçılardı. Savaş baltasıyla birlikte Avrupalıların birbiriyle savaşmasının ilk kesin kanıtı ortaya çıktı. Erken neolitik dönemin köylerinde savunma amaçlı hiçbir yapı yoktu. Ayrıca erken neolitik Avrupa'nın daha huzurlu bir yer olduğu kuşkusuzdu, zira hâlâ boştu.

Ancak Keltler bizi hikâyenin sonraki aşamalarına götürmektedir. MÖ 2. binyılda doğuda ve kuzeyde Hint-Avrupa dillerini konuşan halklara mensup başka önemli topluluklar vardı. Bunların başlıcaları gelecekteki Slavlarla İskandinavya ve Rusya'daki Cermen halkların atalarıydı. Daha kuzeyde, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olmayan Finlerin ataları vardı. Batıdaysa, "ilk" Avrupalıların soyundan gelenler Britanya adasına, İberya ve Bretanya yarımadasına yığılmış durumdaydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu kaba resim geliştirilmeden önce keşfedilmesi gereken çok şey kalmasına rağmen bu haliyle de gelecekteki Avrupa'nın zemin planını oluşturan unsurları göstermektedir.

ZİHNİYETLER

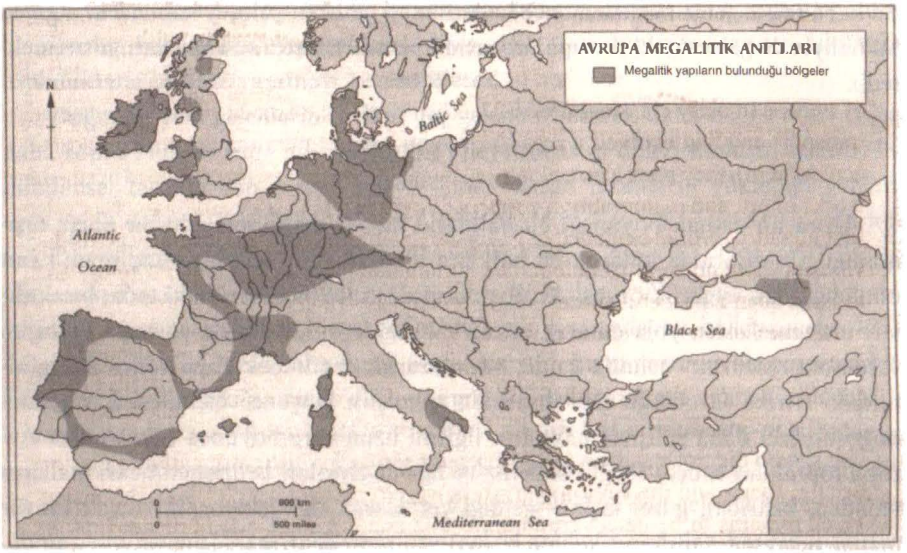
Uzun bir zaman boyunca, bu halkların hiçbiri dış dünya için bir önem taşımadığı gibi dışarıdan kolayca bu halklara ulaşılamadı. Neredeyse hiç yazılı kanıt olmadığından uygarlık öncesi Avrupalıların düşünce biçimleri hakkında, bıraktıkları malzemelerden yola çıkarak ancak tahminde bulunabiliriz (Avrupa'ya biçim veren okuryazarlık –aslında yalnız okuryazarlık değil– çok daha sonra Sahra altındaki Afrika'ya olduğu gibi dışarıdan gelmişti). Düşünce biçimleri Avrupa'nın doğusundaki daha gelişmiş halkların ilgisini uzun süre boyunca çekmemişti. Avrupa toprakları sadece Doğu Akdeniz ve Ege'de fiyatları belirlenen ticari malların –maden, kehribar, güzel taşlar– geldiği yer olarak ilgi çekiyordu. Ancak bu tür mallar ticarete (eğer doğru kelime buysa) ve üretimde uzmanlaşmaya yol açan değiş tokuşu canlandıracak kadar önemliydi. Bazen malların iki yönlü takasının ötesine geçiliyordu. Başlangıçta Baltık Denizi bölgesinde bulunan kehribar daha sonra Britanya'ya götürülmüş, burada yeni şekiller verilerek anakaradaki Yunanistan'a gönderilmişti. Bu olayın, Avrupa'nın uygarlıktan önceki gelişmesi açısından çok önemli olduğu düşünülmüştür. Hatta bazıları bunu ilk "Avrupalı" kültür örneği olarak tanımlamıştır.

MÖ 2000'de metal işçiliği Avrupa'da hızla yayılırken Balkanlar ve Yunanistan'ın yanı sıra Güney İspanya'da maden çıkarılıp eritiliyordu. Bakır ve kalayın alaşımı olan bronzun kullanımı yaygınlaşmıştı. Silah ve alet yapımında bronz, saf bakıra göre çok daha elverişliydi. Bronz kullanımı Avrupa'nın yanı sıra yakın Asya topraklarında da bakırın yerini almıştı. Maden cevheri veya eritilmiş metal uzak mesafelerden Avrupa'nın o tarihlerdeki ilkel Sheffield'larına ve Essen'lerine[1] getiriliyordu. Buralar muhtemelen küçük yerlerdi. Bakır ve kalay, dışarıdan gelenlerin kıtanın içlerine girdikleri yolları biçimlendirmeye, kıyı ve nehir ulaşımını etkilemeye başlamıştı.

Eski çağlardaki Avrupa'da okuryazarlığın ortaya çıkmasından önce, metal işçiliğinde gelişen (ve çeşitlenen) becerilerin yanı sıra, gerçek anlamda bağımsız bir uygarlığın varlığını kesin olarak gösteren başka bir kanıt ileri sürülür. "Megalit" (Yunancada "büyük taş" anlamına gelir) adı verilen ve Malta, Sardinya, Korsika'dan başlayıp batıda İberya Yarımadası'nı dolaşarak Bretanya yarımadası, Britanya ada-

1 Sheffield ve Essen Avrupa'nın büyük demir-çelik merkezleridir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ları ve İskandinavya'ya kadar uzanan binlerce taş anıt vardır. Çok büyük taşların yapılarda kullanılması ve düzenlenmesi Avrupa'ya özgü bir şey değildir ancak günümüzdeki bilgilerimiz bu tür becerilerin Avrupa'da diğer kıtalara göre daha erken kullanıldığını ortaya koymaktadır. MÖ 4000 yıllarına ve erken neolitik döneme kadar giden en eski örnekler İspanya ve Bretanya'daki oda mezarlardır. Bunlar ilk Mısır piramitlerinden bin yıl kadar önce yapılmıştır. Malta'daki dev bloklardan oluşan gizemli tapınaklar da MÖ 3000 yıllarında, Yakındoğu'da benzer yapılar ortaya çıkmadan çok önce yapılmıştır. Mezarların üstünü ve yanını örtmek veya sadece işaret taşı olmak dışında megalitler bazen kilometrelerce uzanan bir sıra halinde diziliyor, bazen de ağaç kümeleri gibi desenler halinde gruplanıyordu. Bu taşların bazıları çok büyüktü. Özellikle İngiltere'nin güneyinde özenle inşa edilmiş bir yerleşim olan Stonehenge'e uzak mesafelerden getirilen devasa bloklar elli ton ağırlığındaydı. Bu yerleşimin yapım tarihi MÖ 2000 yıllarına kadar gitmektedir.

Megalit kullanılan yerleşimlerin nasıl ve nerede yapıldığı, neden o modellerde yapıldığı ve amacın ne olduğu bilimadamlarının bu konuyu araştırmasına (ve belki bundan çok spekülasyon ve fanteziler üretmesine) yol açmıştır. Pek çoğunun (özellikle mezarların) kıyılarda bulunması, bunların sadece yayılma örnekleri olarak açıklanabileceğini düşündürmüştü. Bu yapılar, büyük mimari yapıların zaten bilindiği daha eski uygarlıklardan gelen gezgin taş ustalarının ve mühendislerin rehberliği altında çalışan ilkel halkların eseri olarak görülüyordu. Tıpkı 16. yüzyılda Meksika yerlilerini Avrupa tarzı kiliseler ve misyon binaları inşa etmeleri için teşvik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

edip örgütleyen İspanyol keşişler gibi. Ancak son zamanlarda yapılan tarihlemeler, bir zamanlar akla yatkın görünen bu hipotezi çürüttü. Stonehenge'i inşa edenlerin Yakındoğu veya Ege'den gelmiş olduklarını kanıtlamak imkânsızdır.

Bazı araştırmacılar daha özenerek tasarlanmış megalitik yerleşimlerin (özellikle Stonehenge'in) dev birer saat, takvim veya gözlemevi olduğunu ileri sürmektedir. Bunların konumu astronomik yılın önemli anlarında ay, güneş veya yıldızların doğuşuna ve batışına göre ayarlanmıştır. Bazı yerleşimlerin konumu bunların inşasından önce de gök cisimlerinin dikkatle gözlemlendiği iddiasını güçlendirmektedir. Yine de yazılı kayıtlar bulunmadığı için gözlemlerin Mezopotamyalı gökbilimcilerin sahip olduğu ayrıntı ve kesinlik düzeyine ulaştığına inanmak zordur. Benzerlikler dolayısıyla diğer kültürler; örneğin Orta Amerika hakkında bildiklerimizden yola çıkarak megalitik yerleşimlerin dini kutlamalar için bir araya gelen topluluklarla veya doğaüstü güçlerin kullanılmasıyla bağlantılı olduğunu düşünmek cazip bir fikirdir. Belki Stonehenge'i inşa edenler havayı ve dolayısıyla hasadı kontrol edebileceklerini düşünüyordu. Ne var ki bunun doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Tıpkı bu tür düşüncelerin (eğer var olmuşsa) yaygın kabul görüp görmediğini bilmediğimiz gibi. Belki de sadece küçük bir elitin tasası olup başkalarının gözünü korkutarak, zorlayarak, rüşvet vererek veya ikna ederek bunun için çalışmalarını sağlamışlardı. Şurası açık ki o zamanlar tekerlekli araçlar kullanılmıyordu (zira o devasa kütlelerin ağırlığına dayanacak dingillere sahip arabalar yapmak imkânsızdı). Dolayısıyla Kuzey ve Batı Avrupa'daki taş işçiliğini, Yakındoğu'nun anıtsal yapılarına işçilikteki incelik açısından olmasa da ölçek bakımından yaklaşan düzeyde örgütleyecek bir toplumsal kapasite olsa gerek. Ne var ki bu yerleşimleri inşa edenler neden bu zahmetlere girdiklerini hiçbir şekilde kaydetmemişlerdi. Bizim de bu yapıları mümkün kılan toplumsal kurumlar hakkında varsayımda bulunmaktan başka bir çaremiz yok.

Tedbirli olmakta fayda var. Bu anıtların birleştirilmiş bir planın, tek bir toplumsal sürecin veya sürekli bir faaliyet dalgasının parçası olması şart değildir. Malta Tapınakları'nın, daha önceki bir zamana ait olsalar bile batı Fransa ve Bretanya'daki mezarlarla bir ilgisi yoktur. Bütün büyük megalitik yerleşimler birbirinden farklı ve oldukça yalıtılmış kültürlerin eseri olabilir. Bunların kökeni birkaç küçük ve basit tarım toplumuyla nispeten benzerlik gösterebilir. Birbirinden bağımsız birtakım güdüler ve olaylar nedeniyle bazıları diğerlerinden biraz daha gelişmiş olabilir. Bu durum, bazı bölgelerde ara sıra görülen dış etkiler ve taklitlere uygundur. İnkâr edilemez gibi görünen bir husus şudur ki Avrupa'da tarım, mühendislik ve mimarlık (şayet bu uygun bir kelimeyse), tıpkı Orta Amerika'daki gibi dış dünyadan bağımsız biçimde gelişmiştir. Bu anıtsal yapılar Avrupa'nın büyük bir kısmında birkaç yüz kişiden oluşan toplumların varlığını gösteren güçlü kanıtlar-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dır. Bu toplumların büyük teknik zorluğa sahip uzun vadeli planları gerçekleştirebilecek kadar güçlü toplumsal öğretilere ve kurumlara sahip olduğu anlaşılmaktadır (halbuki her şeyin çabucak tamamlanmasını gerektiren tarımsal ihtiyaçlar dikkatlerini epeyce dağıtırdı).

Bu konudaki nihai açıklamalara rağmen ve megalitleri inşa edenlerin başarısı ne kadar büyük olursa olsun, gelecekle ilgili gelişmeler açısından toplumlarının potansiyeli kısıtlıydı. Hıristiyanlık çağından önce Kuzey Avrupa halklarının enerjisi ve yaratıcılığı, hayatlarını sürdürmeye çalışmak ve çevreleriyle cebelleşmekle harcanmıştı. Bu özellikleri tam anlamıyla kullanabilmek için uzun bir süre boyunca teknolojik kaynakların ortaya çıkmasını bekleyeceklerdi. Tarih öncesi çağın sonundaki Kuzey Avrupa, madencilik potansiyelini saymazsak, kısmen Afrika'nın daha sonraki dönemlerine benziyordu. Kendi başına bilimadamları açısından ilginç bir yerdi; ancak tarih içinde yol alabilmek için dış güçler tarafından teşvik edilmeye ve değiştirilmeye son derece bağımlıydı. Başka yerlerde ihtiyaç duyulan maddelerin kaynağı olarak Avrupa dünyanın gelişmesine ancak pasif bir katkı sağlıyordu. Açgözlülük ve bilgi artışı her zaman daha gelişmiş kültürlerden meraklıları ve girişimcileri buraya çekiyordu, ancak bunlardan bir şeylerin öğrenilmesi yavaş işleyen bir süreçti. Kuzey ve Batı Avrupa'da, yabancılarla düzenli ve kurumlaşmış ilişkiler Hıristiyanlık çağından kısa bir süre önce başladı. O günlerde, o bölgelerde yaşayanlar daha gelişmiş uygarlıkların temsilcileriyle karşılaştıklarında huzursuzluk, tereddüt, belirsizlik hissetmiş veya en basitinden onları anlayamamışsa; o zaman bu durum yüzyıllar sonra dünyanın başka yerlerinde benzer durumlar olduğunu akla getirir. Yine de "gerçek" uygarlık Avrupa'nın başka yerlerinde, güney kıyılarında ve çevresinde daha o zamanlar kök salmıştı.

ERKEN EGE UYGARLIĞI

MÖ 1000 yılı keyfi, ancak kolay hatırlanan, yararlı bir tarih ve yardımcı bir işarettir. Bu tarihte Avrupa'nın evriminde önemli bir aşama artık tamamlanmış ve dışarıdan zaman zaman gelen kültürel etkilere karşı süren yalıtılmışlık sona ermiştir. Aslında MÖ 2. binyıl sona ermeden epey bir zaman önce Avrupa'nın Akdeniz kıyıları, Asya ve Mısır arasında giderek artan ve bazen çok sıkı bir hâl alan temaslar olmaya başlamıştı. İşte o tarihlerde Avrupa'nın uygarlaşmış geleceğine doğru bir hamle başladı. Zeytin hattının güneyinde, Akdeniz kıyıları boyunca ve bu denizde yer alan adalarda geleceğin tohumları artık tomurcuklanıyordu.

Ünlü bir tanıma göre Akdeniz bir "denizler bütünüdür".[1] Bu bütünü oluşturan denizlerden biri olan Ege, kültürlerin buluşma yeri olarak özel bir öneme sahipti. Bu denizde bulunan onlarca ada ve kısa deniz yolları, iletişimi kuzeydeki iç top-

1 Braudel, I. s. 23

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

raklara göre daha kolay hale getiriyordu. Ege kültürel bir toplayıcı ve dağıtıcıydı; dışarıdan buraya ulaşan etkiler çabucak çevrede dolaşıma çıkıyordu. Çok geçmeden bu etkiler Batı Akdeniz ve Karadeniz'e de ulaşacaktı. Deniz ulaşımı sadece kış aylarında çok zorlaşıyordu. Böyle elverişli bir ortamda doğal olarak ticaret gelişti ve diller çabucak yayıldı. Şurası gerçek ki Ege'de yerleşimi bulunan her noktada insanlar ancak kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar ürün yetiştiriyordu ve birkaç yüzyıl boyunca ancak uzmanlık gerektiren ürünlerin takası yapılıyordu. Nitekim uygarlaşmanın temelini oluşturan aynı yaşam tarzı Akdeniz'in bütün çevresinde ortaya çıkmıştı. Buğday, arpa, zeytin ve şarap üretimine dayanan bu yaşam tarzı Avrupa şehirleşmesinin ilk örnekleri olan küçük kasabalarda belirginleşti.

İki uzun vadeli ve önemli etki özellikle dikkat çekicidir. Bunların birincisinin neredeyse bütün gelişmeleri açıkladığı düşünülmektedir: Daha 2. binyılın başında bile belirgin olan Yakındoğu ve Mısır uygarlığının etkisi. Mısır'a en yakın Ege adası Girit'tir. MÖ 2000'den önce bile bu adada taş ve kerpiçten inşa edilmiş kasabalar bulunuyordu. Metal işçileri ve kuyumcular, çalışmadan yaşayan elit için emek harcıyordu. Farklılıklar barındıran bu gelişmiş toplumlar kendiliğinden ortaya çıkmış olabilir (gerçi maden cevherini dışarıdan almak zorundaydılar). Girit'te dış etkilerin ilk kez ne zaman görüldüğünü bilmiyoruz. Ancak zamanla burada bir uygarlık (adanın efsanevi kralından dolayı Britanyalı bir arkeoloğun verdiği adla Minos Uygarlığı) ortaya çıktı. Gerçek bir uygarlığın kabul edilen bütün önemli özellikleri burada vardı: Anıtsal yapılar, karmaşık bir toplumsal örgütlenme ve okuryazarlık. Bu uygarlığın etkileri sonraki birkaç yüzyıl boyunca bütün Ege'de hissedildi. Dışarıdan Girit'e gelmiş olan bütün beceriler ve tarzların etkileri bu coğrafyaya yayıldı. Bu toplum altı yüzyıl kadar varlığını sürdürdü. Avrupa'nın en eski yazısını borçlu olduğumuz bu toplum idari veya muhasebe amaçlı tabletler kullanıyordu. Bu kil tabletler Asya kıtasında, yönetimle ilgili arşiv tutmak amacıyla uzun zamandır kullanılıyordu. Giritliler mimari fikirlerini Mısır'dan almış olabileceği gibi tablet kullanma fikrini de buradan almış olabilirler.

Minos uygarlığı ekonomik açıdan zengin tarımın damgasını vurduğu uzun süren bir refah dönemi yaşadı. MÖ 6000 civarında Knossos şehri yakınlarında buğday yetiştiriliyordu. Günümüz sığırlarının ataları çoktan evcilleştirilmişti. Avrupa'da zeytin ve asma yetiştirilmesi de ilk kez burada başlayıp gelişmiş olabilir. Giritliler ayrıca koyun besleyip yününü ihraç ediyorlardı. Ada MÖ 2. binyılın başında ticaretle uğraşan bir imparatorluğun merkezi olmuştu. Dış güçlerle karmaşık diplomatik ilişkilere giren bu imparatorluk denizcilikte de belli bir hegemonya kurmuştu. Ne var ki Minos uygarlığının en azından Ege'deki üstünlüğü açısından yaşadığı muhteşem günler MÖ 1500 civarında sona erdi. Büyük bir olasılıkla, başka bir Ege adası olan Thera'da meydana gelen çok şiddetli bir deprem ve yanardağ patlaması

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Knossos'taki büyük saray merkezinin yıkılmasına yol açtı. Bu olayın hemen ardından Yunanistan'dan gelenlerin adayı istila ettiğine dair bulgular vardır. Bununla birlikte yeni bir gerçek daha vardı: Avrupa kıtasından gelen ilk dilin ortaya çıkması. Bu gerçek, idari tabletlerle açığa çıkmıştır. Bu tabletler MÖ 1450'den sonra farklı bir yazıyla yazılmaya başlanmıştı. Bilimsel araştırmalar bunun Yunancanın bir biçimi olduğunu ortaya koydu. Yeni gelen yöneticiler Minos'un idare yöntemlerini devralmıştı ancak yazışmaları kendi dilleriyle yapıyorlardı. Bu tür belgeler Güney Yunanistan'da Peloponnez (Mora) yarımadasındaki yerleşimlerde, özellikle Mycenae'de bulundu. Bu arada, Girit'teki saray külliyeleri yeniden inşa edilmiş ve merkezi Knossos'ta bulunan bir tür devlet ayakta kalmıştı. Görünüşe bakılırsa, sonunda bu devlet MÖ 14. yüzyılda Yunanistan anakarasından veya diğer Ege adalarından gelen istilacılar tarafından yıkıldı.

Bu durum, MÖ 2. binyılda Ege'de ortaya çıkan ve belirleyici olan ikinci bir gelişme dalgasını akla getirir. Bölgeden kuzeye ve batıya aktarılan yöntemlere ilişkin çok sayıda bulgu vardır. Bununla birlikte, Hint-Avrupa dilleri konuşup demir kullanan halklar da düzensiz aralıklarla kuzey ve kuzeydoğudan Ege'ye geldiler. Bu halklardan biri olan Hititler MÖ 2000 civarında Teselya'ya[1] indiler, ardından Anadolu'ya geçip burada bir imparatorluk kurdular. Onları başka halklar da izledi, ancak 2. binyılda Teselya'dan Attika[2] ve Mora'ya ilerlediler. Bunların arasında ilk Yunanca konuşan halklar da vardı.

Akalar adı verilen bu savaşçı halklar, daha o tarihlerde iki tekerlekli savaş arabalarını kullanıyorlar ve tahkim edilmiş kalelerden oluşan yerleşimlerde yaşıyorlardı. Bu yerleşimlerin bazıları geleceğin Yunan şehirleri olacaktı. Bunlardan biri Atina idi; ancak en görkemli olanı Mycenae'deydi. Buradan günümüze kalan anıtlar o kadar etkileyicidir ki 20. yüzyılda bazı arkeologlar batıdaki megalitleri yapabilme becerisinin buradan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Mycenae'nin MÖ 1650 civarında canlanmaya başladığı anlaşılmaktadır. O çağdan kalma tabletler, devlet hizmetinde kayıt tutmanın boyutunu gösterir. Akalar ise binyılın sona erdiği yüzyıllarda, kuzeyden gelen başka fatihler tarafından ele geçirilene kadar büyümeyi sürdürdüler. Belki burada aklımıza Avrupa'da kararsız nitelikteki ilk bürokratik girişimleri bir kenara kaldıran savaşçı kabile şefleri gelebilir. Bu kargaşanın içinden sonunda bir başka Ege uygarlığı ve bizzat uygar Yunanistan doğdu. Miken kolonilerinde (genellikle Minos ticaret merkezlerinin yerini almışlardı) okuryazarlık, özenli inşa edilmiş yapılar, değerli taşları işlemek ve dönen tekerlek üzerinde çömlek yapmak gibi saray sanatlarının izleri vardır. Bu becerilerin anakarada gelişmiş olduğu açıktır. Minos tesirine ya da örneğine dayanarak hareket eden Aka şehir

1 Orta Yunanistan'ın doğusunda Ege Denizi'ne kıyısı olan bölge.

2 Atina şehrinin bulunduğu bölge.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

devletleri (insan kusursuz ilişkilere bakarak böyle bir tahminde bulunuyor) idari tabletlerden anlaşıldığı üzere bu becerileri daha da ileri götürdüler. Bizzat Mycenae ise, Anadolu'nun içlerinde yaşayan Hititlerin diplomatik kayıtlarında yer alacak kadar büyük bir güce erişti. Böylece MÖ 1400'de, bir başka barbar istilasını atlatabildiği takdirde yeni bir uygarlığı gerçekleştirmenin koşulları bu bölgede mevcuttu.

Akaların savaşma gayretlerini gösteren ve birçok şehirle adadan kuvvetleri seferber ettikleri saldırı, Troya Kuşatması adıyla efsaneleşmiştir. Muhtemelen MÖ 1200 civarında gerçekleşen bu olay Akaların son başarılarından biriydi. Kısa bir süre sonra büyük Miken merkezleri yıkıldı. Bu dönemde kültürel açıdan geriye dönüş belirgindir. Bu boşluktan sonunda yeni bir Yunanistan ortaya çıktı. Son gelen toplulukların akrabalığına dayalı küçük bölgeler oluşmuştu. Ancak arada, bilimadamlarının "karanlık çağlar" diye bahsettiği, ayrıntıları iyi bilinmeyen ve dolayısıyla üzerinde kesin yargılara varmanın güç olduğu bir dönem başladı.

O karanlık çağların arifesinde, birbiriyle çok yakın mesafelerdeki farklı topluluklar arasında bile her zaman görülen insan gelişimindeki büyük eşitsizlikleri hatırlamakta yarar vardır. Bu tür farklılıklar ancak bu yüzyılda ortadan kaybolmaya başlamıştır ve dünya çapında bu değişim gözlemlense dahi, büyük engeller modern iletişim çağında bile varlığını sürdürebilir. Tarih öncesi çağların kültürel çeşitliliği Avrupa'da uzun süre kalıcı oldu. Bu durum klasik antikçağın son döneminde ve ortaçağdaki tenha bölgelerde gözlemlenebilir. Yine de MÖ 1000 yıllarında, Ege'nin karanlık çağlarında, bildiğimiz Avrupa'yı büyük ölçüde oluşturan gelişmeler şekillenmeye başlamıştı. Bölgede birbirinden farklı olmalarına rağmen aynı kökenden gelen dilleri paylaşan halklar yaşıyordu. neolitik çağlardan beri çok artan nüfusun yaşamasını sağlayacak (ve hem zanaatkârların hem yönetici elitin geçinmesini sağlayacak) madencilik ve çiftçilik yöntemleri bu bölgede –ve kısmen kıtanın kuzeyinde– mevcuttu. Bölge içindeki ulaşım, biraz daha uzak mesafeli ekonomik ve kültürel alışverişe olanak sağlayacak kadar gelişmişti. Geniş bir bölge artık Ege'yle temas halindeydi. Bu durum gelecekte hayati bir rol oynayacaktı. Coğrafi açıdan Avrupa artık başka yerlerdeki gelişmiş uygarlıklarla verimli bir ilişki içindeydi. Böyle bir potansiyelden nelerin sağlanabileceği artık üzerinde yaşayan halklara bağlıydı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2

Antik Yunanistan

KLASİK GEÇMİŞİN ÖNEMİ

Geçmiş asla basit bir etkiden ibaret değildir. Etkisinin çok belirgin ve dolaysız göründüğü zamanlarda bile geçmiş bizim üzerimizde çok çeşitli yollarla iz bırakır. Yarattığı koşullar, ardında bıraktığı maddi kültür, fiziki kalıntılar, dile getirilen doktrinler ve fikirler, batıl inançlar ve yanlışlar, öğretiler ve propaganda, iyi ve kötüye örnek olarak sunulması, ona dair sahip olduğumuz resim hep bu izlerdendir. MÖ 1000 yıllarından sonra Ege dünyası, yeni halk hareketlerinin yarattığı bilinen aksiliklere rağmen Minos'tan devraldığı mirasla şekillenecekti. Belki bu mirasın başlangıcı Mısır ve Mezopotamya'ya dayanıyordu. Miken uygarlığından kalan anılar ve masallar, Yunan dilinin Akdeniz'in doğusundaki bir Sami alfabesiyle yazıya dökülmesi, demir aletler ve silahların yapımı ile büyük yapıların inşa edilmesini sağlayan teknoloji bu geçmişin unsurlarıydı. Bunların hepsi bu geçmişin klasik antikçağa bıraktığı mirastı. Tüm bunlar uzak bir gelecekte, o zamanlar hayal edilmesi bile imkânsız şekilde Avrupa'nın ortaya çıkmasında pay sahibi olacaktı.

Geçmişin herhangi bir dönemi bir başka yoldan, fikirleri ve efsanelerini sonraki kuşakların benimseyip bunlardan bir şeyler öğrenmesi sayesinde, büyük ölçüde etkili olabilir. Bu unsurlar çoğu zaman, sonraki kuşakların çok arzu ettiklerine inandıkları hedefleri biçimlendirir ve kaçınılması gereken şeyleri ortaya koyar. Geçmişten gelen daha dolaysız miraslar gibi bu tür etkiler, her zaman çok belirgin olmadığı gibi sahip olanlar da açıkça bu etkileri anlamayabilir. Bu etkiler incelenmeyip olduğu gibi kabul edildiği ve ince eleyip sık dokunmadığı zaman çok daha tesirli olabilirler. Büyük ölçüde önemli olabilirler çünkü geçmişten devralınan ve katlanılması gereken koşulların belirleyici olması gibi, insanların tarihin belli dönemlerinde ne yapıp yapamayacağını belirleyip sınırlarını çizerler.

Bununla beraber, MÖ birinci bin yılın başlarında Avrupa'da yaşayanların geçmişlerinin bilinçli bir şekilde farkında olması ya çok seyrek rastlanan ya da hiç rastlanmayan bir durumdu. Devraldıkları, koşullara bağlı ve fiziki miras bile çok küçüktü. Şuraya buraya dağılmış megalitlerin muhtemelen bunları ilk kullanan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ların amacıyla bir ilgisi kalmamıştı. Açılmış bazı yollar (o zamanlar hiçbir yerde taş döşeli yol yoktu) ile birkaç kutsal tapınak ve alışveriş yeri sayesinde insanlar farklı ve kendileriyle aynı derecede dar çevrelerden başka insanlarla karşılaşıyordu. Belki arada bir, başka yerlerde çok farklı insanlar olduğunun farkına varıyorlardı. Belki bazılarının isimleri ozanların şarkıları vasıtasıyla hatırlanıyordu. İnsanlığın o zamanlardan kalan mirası hakkında verebileceğimiz bilgi parçacıkları bunlardan ibarettir. Yine de şu anki bilgilerimiz, nelerin önemli olduğunu saptamak açısından bazı tarihi işaretler koymamızda bizi haklı çıkarır. Avrupa'yı ve geleceğini şekillendirme açısından en önemli ve kalıcı çağın başlangıcında olduğumuzu artık biliyoruz.

Hikâyenin başlangıcı yine Ege'de olup odak noktası da birkaç yüzyıl boyunca orada kalmıştır. Ege adaları ve kıyılarında, zamanı ve coğrafi konumu açısından olağanüstü öneme sahip olmakla kalmayıp hâlâ içinde yaşadığımız kültür gelene-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ği üzerindeki etkisi bakımından eşsiz üstünlüğe ve yoğunluğa sahip bir uygarlık gelişti. Bu uygarlık hakkında kütüphaneler dolduracak kadar kitap yazılmasına rağmen, burada bu uygarlığın hikâyesini ancak kısa ve yetersiz bir taslak şeklinde verebiliriz. Kronolojik açıdan bu uygarlık MÖ 800 yıllarından başlayıp 300 yıllarına kadar süren tarihsel bir varlık olup Yunanlılar tarafından yaratılmıştır. Ege'deki beşiğinde doğup geliştikten sonra daha o tarihlerde bütün Akdeniz'e yayıldı ve hızla yeni kurumlar oluştururken eskilerini geçersiz kıldı. Yine de niteliği ve pek çok özelliği, yanılgıya neden olmayacak şekilde kolayca tanınırlığını sürdürdü. Her zaman değişik kaynaklara dayanan bu cüretli uygarlık zamanla çok değişti. Bunda kısmen dışarıdan gelen yeni etkilere açık olmayı sürdürmesinin payı vardı.

Yunan uygarlığı hakkında pek çok şey bilmekteyiz. Ardında dev bir arkeolojik ve anıtsal miras bırakmasının yanı sıra daha önceki hiçbir uygarlıkta eşi benzeri görülmemiş zenginlikte bir yazılı malzeme kaynağına sahiptir. Ancak uzun bir süre boyunca, Yunanistan'ın yazılı kaynaklarının çoğu dolaylı olarak başka uygarlıkların vasıtasıyla geleceğe aktarıldı. İşte bu nedenle, MÖ 300 civarında Yunan kültürü tarafından derinden etkilenen yeni bir tarihi varlık olarak ortaya çıkan Roma, Avrupa tarihinde büyük bir olgudur. Orta İtalya'da kendine özgü bir halk olan Romalılar baştan beri Yunanistan'la temastan çok etkilenerek Batı Asya, Akdeniz, Batı Avrupa ve Kuzey Afrika'da ilk kez bu bölgelerin tümünü kapsayan bir imparatorluk kurdular. Roma'nın siyasi üstünlüğü ve oluşturduğu sınırlar, Yunanistan'ın mirasını taşıyarak Avrupa'nın gelecekteki fikirlerini şekillendirmek bakımından hesaplanamayacak kadar büyük öneme sahiptir. Roma ve büyük şehirlerinin sunduğu fırsatlar olmasaydı Yunan geçmişi ve tesiri Yakındoğu ile sınırlı kalırdı.

Daha da önemlisi, Roma'nın üstünlüğü olmasaydı, ilerde Avrupa'ya mutlak belirleyici etkisiyle damgasını vuracak yeni bir din kök salıp büyüyemezdi. Bu dine bağlananların bazıları Roma'nın ne anlama geldiğinin o kadar farkındaydılar ki Roma'nın üstlendiği olağanüstü yükü ortaya çıkan bu yeni dinin bir parçası olarak gördüler. Zamanla Hıristiyan olan Roma sayesinde (yüzlerce yıllık bir süreçte) Hıristiyan bir Akdeniz ve ardından Hıristiyan bir Avrupa doğdu. Roma olmasaydı İsrail'in dini vizyonu, büyük ölçüde Levant'a[1] kısılıp kalmış bir halk ile Akdeniz'in çeşitli limanlarına dağılmış Yahudi cemaatlerine bağlı kalacaktı. Sonuçta, Roma olmasaydı Yahudilikten türeyen Hıristiyanlık bir dünya dini olamazdı. Yahudi efsaneleri ve imkânları Yunan ve Latin dilleri sayesinde İsa'nın çarmıha gerildiği tarihte siyasi birlik halinde olan bir dünyaya aktı. Yüzyıllar boyunca insanlar Yunanlıların "barbar" kültürü olarak değerlendireceği Yahudi inançlarına o birlik içinde yer bulmak için mücadele etti. Bunu başardıklarında (St. Paul'ün deyişiy-

1 Akdeniz'in doğu kıyısını içine alan bölge (çev.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

le), "Yunan aptallığı sayesinde" bu inançlar Yunancaya girerek (Yahudi olmayıp İbraniceyi okuyabilenlerin sayısı azdı) bu dil ve kültürden yeni bir renk ve anlam kazandı. Eğitim görmüş Avrupalılar bin yıl boyunca kendi dinlerinin kutsal yazı ve doktrinlerini Yunanca veya Latince olarak okudu.

Bu gerçekler, neden Avrupa'nın uzun bir zamandan beri kendi klasik köklerinden bilinçli bir şekilde haberdar olduğunu kolayca anlamak bakımından tarihi öneme sahiptir. Ancak bu sonuç, antik dönemde yaşayanların kendi yaratılarının muazzam başarısına da çok şey borçludur. Antik Yunanistan ve onun süregelen etkisiyle ilgili bilgilerimiz büyük ölçüde İncil dışındaki eserlerin çoğunu yaratan Latin ve Yunan yazarlar sayesinde oluşmuştur. Bu eserler daha sonra Avrupa kültürüne aktarılmıştır. Daha önemlisi, bu eserler uzun bir süre boyunca insan yaşamı hakkındaki değerlendirmelerde hiç sorgulanmadan ölçüt olarak kabul edilmiştir. Bu durum "klasik" kelimesinin tanımlarından biridir: Klasik, daha sonraki başarıların ölçülmesini sağlayan standartların kaynağıdır.

Bu düşünce tarzı elbette kendi içinde nazik tehlikelere ve tuzaklara sahiptir. Bu düşüncenin temelini oluşturan varsayıma göre; bütün insanlığa ve bütün kültürlere uygulanabilecek ölçütler vardır. Bu ölçütler evrensel olarak geçerli olduğundan herkes tarafından kabul edilmesi gerekir. Bu görüş, 20. yüzyılın sonunda artık geçerli değildir. Unutmamamız gerekir ki başka kültürler de kendi klasik dönemlerine sahip olmuştur. Bu dönemlerde, sonraki kuşakların yine aynı derecede evrensel olarak uygulanabilir kabul edip saygı duyduğu standartlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca şunu belirtebiliriz ki klasik geleneklere bir sınır belirlenmesi ve tanımlanması her zaman tartışmaya açıktır. Tüm bunları belirtip, kuşkucu çağdaş bilimadamlarının Yunan ve Roma uygarlıklarının sınırlarını belirleme konusunda olağanüstü bir çaba harcadıklarını hatırlattıktan sonra hâlâ önümüzde kültürel olgulardan oluşan dev bir yığın olduğunu görürüz. Bu kültürel olgular yığını, Avrupa'nın ve Avrupalıların zihninin tarihte aldığı şeklin belirlenmesinde günümüze kadar yardımcı olmuştur. Bunu anlayabilmek için işe Yunanlılardan başlamamız gerekiyor.

YUNANLILAR

Avrupalılar Yunanlılardan muazzam ve bozulmamış bir zihinsel başarıyı miras aldılar. Atalarımız bu mirası kopyalayarak yüzyıllar boyunca bunu öğrendi. Biz de bu mirası hâlâ kullanıyoruz. Yunanlılar gayretli ve huzursuz –hatta kendini mahvetme noktasına götürecek– bir şekilde düşünce biçimlerini, fikirleri, idealleri ve kurumları geleceğe aktardılar. Tüm bunlar bizi ilk uygarlıkların gizemli belirsizliklerinden alıp Oxfordlu bir akademisyenin dediği gibi "havasını soluyabildiğimiz

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bir dünyaya" soktu.[1] "Miras" çok kullanılan ve çok bildik bir tarihi mecaz olup insanı yanılgıya sürükleyebilir. Miras ların varlığı saptanabilse bile sonunda muğlak ve karmaşık oldukları anlaşılır. Bu kelimenin tanımı kolay gibi görünür ama durum pek öyle değildir. Bir uygarlığın etkisi basit ve açık değildir.

Antik Yunanlıların bize bıraktığı mirası ayrıntılı biçimde saptamak ise özellikle zor bir iştir çünkü hem çok geniş bir alana dal budak sarmış hem de çok gizlenmiştir. Örneğin belli fikir ve doktrinleri oluşturan filozoflardan bahsederiz. Ancak felsefi düşüncenin kendisi, yani sistematik biçimde düşünce üretme (hatta düşüncenin kendisi üzerine) eylemi Yunanlılar tarafından icat edilmiştir. Yunanlılar bize sadece kendine özgü fikirler değil aynı zamanda filozofların hâlâ çalışmasına imkân veren düşünce sistemleri bıraktılar. Bu yüzyılda bile bir düşünür, tüm Avrupa'nın felsefe geleneğini, Atina'lı Platon'un eserine düşülen birtakım dipnotlar olarak tanımladı.[2] Yunan felsefesi bugün hâlâ tartışılan konularla ilgili pek çok yapı ve kategoriyle birlikte kullanılan dilin büyük bir kısmını yarattı. Bu hem çok derin hem de çok ince bir tesir biçimidir. İnsanlar modern felsefenin onlara gerçek gibi gelmediğinden yakındıklarında, aslında kavramların Yunanlılardan bize aktarıldığı gibi olması gerektiği şeklindeki önyargılarını dile getirirler.

Günümüzde, kolektif yaşamımızdaki –sanatta, siyasette, bilimde– Yunan etkileriyle ilgili gizli istilaya başka örnekler de verilebilir. Avrupa tarihinde birkaç yüzyıl geriye gittiğimizde bu örnekler gayet açık hale gelir. Bu örnekler, kavram yanılgıları ve yanlış anlamalar şeklinde yayıldığında bile (zira insanlar antik dönemin rehberliğini izlemeye çalışırken genellikle yanlış yollara saparlar) bu etkinin çok derin ve çarpıcı olduğu ortaya çıkar. Böylesi yaygın ve güçlü bir mirasla başa çıkmaya çalışırken çok fazla bir şey ummamak –ve kesin isim listeleri veya bütün bir alanı kapsayan silsileler çıkarmamak– en iyi yoldur.

Felsefeye *(philosophy)* kısaca geri dönecek olursak, modern İngilizcedeki pek çok kelime gibi bu da Yunancadan gelmiştir. Diğer kelimelerle birlikte –en yaygın olanlarından bazıları "demokrasi", "tarih" *(history)*, "politika" –hemen hemen bütün Avrupa dillerine, yakın biçimlerde geçmiştir. İşte bu nedenle, işe başlamak açısından dil iyi bir tercihtir. Dilin bir başka özelliği, antik Yunanlıları –kendilerine verdikleri adla "Helenleri"– ne yaptığını bilen bir topluluk haline getiren ve onları birbirine özel yollarla bağlayan bir unsur olmasıdır. Tebaililer, Korintliler veya Spartalılar olarak ne kadar bireysellik ve kendine güven hissetseler de, hepsi ortak bir dilin birbirine yakın biçimlerini konuşuyorlardı. Bu dil onlara önce sözlü sonra yazılı edebiyatta somutlaşan ortak bir zihinsel dünya sundu. Yunanlılar birbirleriyle karşılaştıklarında çok anlamlı bir biçimde konuşabiliyorlardı. Yerel ilahları ve

1 A. Andrews, Greek Society (Harmondsworth, 1971), s. 294.
2 A. N. Whitehead, Process and Reality, (Cambridge, 1929), s. 53.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

inançları ne olursa olsun bütün kutsal tanrılara adadıkları bir panteonları vardı. Bütün Helenlerin katılabildiği olimpiyat oyunlarında buluştuklarında, aralarındaki bu bağın bilincindeydiler. Şiddetle kavga edip birbirlerinin topraklarını tahrip etseler de Helenlerin başka insanlarla paylaşmadığı ortak bir mirasın varlığını kabul ediyorlardı: "Hellas" ülkesine ait olduklarını hissediyorlardı.

Bu, soyut bir fikirden ibaret olmayıp psikolojik ve kültürel bir gerçeklikti. Helen olmayanlar yani Yunancayı ana dili olarak konuşmayanlar topluca *barbaraphonoi,* "barbarlar" olarak kabul ediliyordu. İster İskit, Pers, Mısırlı veya başka bir topluluğun üyesi olsun; ister güç, beceri, servet sahibi olsun ya da olmasın; barbarlar Yunanca konuşan toplulukların sınırları dışındaydı ve bu yüzden onların gözünde daha aşağı düzeydeydi. Her şeyin temelinde bu ayırım yatıyordu. Yunanlılar kendi dünyalarının kontrolünü kaybettikten sonraki yüzyıllarda bile bu ayırım algıları, psikolojiyi ve davranışları şekillendirdi. Dil ayırımından daha genel bir şeyin ifadesi haline geldi. Ulaşılan özel bir başarı düzeyine ya da uygar insanlardan aşağı düzeyde kalanların ulaşamadıklarına dikkat çekmek için kullanıldı. MÖ 5. yüzyılda Yunanlılar Perslerle iki büyük savaşta karşı karşıya geldiğinde, Pers imparatorluğunun bütün zenginliği ve kudretine (ve birçok Yunanlının paralı asker olarak onların safında dövüştüğü gerçeğine) rağmen barbarlarla savaştıklarının farkındaydılar.

Büyük Kral'ın tebaasının birbirlerine uygar insanlar gibi davranacak veya kendi işlerini halledebilecek düzeyde olmadıklarını düşünüyorlardı. Hükümdarları önünde secdeye kapanmalarının gösterdiği gibi (Yunanlıların gözünde bu küçük düşürücü ve gülünç bir hareketti) gerçek anlamda özgür insanlar değillerdi. Bu antitezin titreşimlerinin dinmesi çok uzun zaman aldı; belki hâlâ tamamen dinmedi. Binlerce yıl sonra bile Pers Savaşları yalnız Yunanlılar ve barbarlar arasında değil, aynı zamanda Doğu'yla Batı, Avrupa'yla Asya arasındaki çelişki olarak görülmektedir.

YUNAN DİASPORASI

Yunanlıların kendi varlıklarının bilincinde olması sayesinde ilk Pan-Helenik oyunlar MÖ 776'da düzenlendi. Yunanlılar kendi kronolojilerini o tarihten itibaren başlattılar. Ege'nin dört bir yanındaki, maddi yaşam düzeyi birbirinden çok farklı olmayan topluluklardan gelen Yunanlılar bu spor yarışmalarına katıldılar. Yunan toplulukları balıkçılık, kıyı şeridindeki düz ovalarda tarım ve giderek artan bir şekilde ticaretle uğraşıyordu. Bu küçük toplulukların ilk dağılımı, Miken uygarlığı çağından sonra gelen Ege'nin karanlık çağları sırasında gerçekleşmişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu çağlarda, anakaradaki halkların gidiş gelişleri daha önceki Yunan halklarını adalara ve İyonya'ya[1] kaçmaya zorlayan baskılara benziyordu. Gelenek, İyonya ve Asya adalarına yerleşen Yunanlıların kaynağı açısından Atina'ya özel bir önem verir ki arkeolojik bulgular bu geleneğin yanlış olmadığını göstermiştir. Atina bir Dor şehri olmadığından Miken kültürünü karanlık çağlarda diğer şehirlere göre daha iyi korumuş olabilir. Küçük Asya'da yaşayan Yunanlıların konuştuğu İyon dili Dor dilinden farklı bir lehçeydi. Peloponnez (Mora) Yarımadası'nda konuşulan Dor dili Sparta ve Argos gibi şehirlere özgüydü. MÖ 1200 ile 800 yılları arasında yeni gelen topluluklar, yerleşim sonrası çağda Dorlar, Boeotialılar ve diğerlerinden oluşan farklı gruplar olarak yayıldılar. Giderek kozmopolit hale gelen bir alanda yeni beceri ve bilgilerin yayılmasını sağladılar. Ege bu halkları Helenleştirdi. Yeni yerleşim çok önemliydi ve bu halkların geleceğini biçimlendirmede geçmişe göre daha belirleyici oldu. Örneğin anakaradaki Attika'da ve Peloponnez Yarımadası'nda hiçbir yer denize 60 kilometreden uzak değildi. Kıyılardaki dar düzlükler ve dik tepeler insanların gözünü dışarıya çevirmesine yol açtı. Yunanlılar adeta denizle yaşamaya mahkûmdu.

Karanlık çağlardaki bu hareketlere bir aşağı bir yukarı yapılan seferler damgasını vurdu. Bu seferlerin bir kısmı, anakaradan Miken uygarlığından kalma daha doğudaki yerleşimlere doğru yapıldı. Ege'nin iki yakasında alışveriş asla tamamen durmamıştı. Üstelik uzun bir süre boyunca alışverişi kolaylaştıran bir araçtan, yani paradan mahrum olmasına rağmen kesilmemişti. 7. yüzyılda yaşayan Yunanlılar çeşitli kap kacak ve şiş gibi demirden yapılma eşyayı zahmetli bir biçimde, ilkel bir değişim aracı olarak kullanıyorlardı. Sonunda para icat edilerek içeriğini ve değerini gösterecek biçimde standart metal parçalar basılmaya başlandı (bu icat uzun zamandan beri Küçük Asya'nın kuzeybatısında yaşayan, zengin efsanelere sahip Lidyalılara atfedilmektedir ve bu görüşe karşı çıkmayı gerektiren hiçbir geçerli neden yoktur). Bu olay ticareti çok daha kolaylaştırdı.

Bir yandan Helen kolonilerinin kurulması sürüyordu. Artan nüfus baskısı kuşkusuz bunda önemli rol oynadı. İnsan sayısının çoğalması, ilk yerleşimlerin küçük ve kısıtlı tarım topraklarında yetiştirilen yiyecek miktarı üzerinde büyük baskı unsuru oluşturuyordu. Bu durum başka yerlere göç edip yerleşmeyi hızlandırdı. Helenler önce Ege civarına, ardından Karadeniz ve Batı Akdeniz'e göç etti. Sonunda binden fazla Yunan yerleşimi kurulmuştu. Bunlar önce çeşitli tesadüf ve fırsatlara dayalı ilkel yerleşimler olarak, ardından ticari ve siyasi nedenlere bağlı olarak kuruldu. Bir şehir çok büyüyüp kaynakları yetersiz kaldığında ya da sakinleri böyle düşündüğünde, çeşitli aileler ve sülalelerden oluşan göçmen toplulukları yerleşecek uygun bir yer bulmak için denize açılırdı. Uygunluk, mümkün mertebe fazla de-

1 Bugünkü İzmir ve Aydın illerinin kıyı şeridine antikçağda verilen ad

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğişiklik yapmadan Yunan yaşam tarzını sürdürebilmenin koşuluydu. Akdeniz'in şekli ve iklimi düşünüldüğünde bunu gerçekleştirmek çok zor değildi. Ortaya çıkan koloni, şehir olarak ve ekonomik açıdan tamamen bağımsız olsa da, kendisinden türediği kurucu şehirle özel ilişkisini ve bu şehirden aldığı gelenekleri korumaya çalışıyordu. Böylece bir Yunanlının deyişiyle "bir havuzun etrafındaki karınca ve kurbağalar gibi" Akdeniz'in kıyılarına ve adalarına yayılan Yunan şehirleri büyüyüp gelişti. Bu şehirlerde yaşayanlar ortak dillerinden doğan bilgileri yayarak en basit örneğiyle Yunan kültürünün etkilerini başka halklara aktardılar.

Batıdaki en önemli Yunan kolonilerinin bir kısmı Sicilya ve Güney İtalya'da kurulmuştu. Bu bölgeye daha sonra Latincede *Magna Graecia* yani Büyük Yunanistan adı verildi. Yunanlılar Batı'ya öncelikle ticari ürünler ve her şeyden önce Orta İtalya'daki madenleri bulmak amacıyla yönelmişti. Bazı koloniler ticaret merkezlerinde ve limanlarda ortaya çıktı. Bunların en büyüğü ve zengini Sirakuza idi. Korintli göçmenler tarafından MÖ 733'te kurulan şehir, Sicilya'daki en iyi limana sahip olup zamanla Batı Akdeniz'de egemen bir güç ve Yunan dünyasının en büyük ve zengin şehirlerinden biri haline geldi. Sirakuza'dan daha önceki tarihlerde, Korsika ve orta İtalya'nın batı kıyılarının yanı sıra Güney Fransa'da da koloniler kurulmuştu. Bu kolonilerden Massilia, adı hâlâ Marsilya olarak bilinen bir şehre dönüştü. Eğer inanıldığı gibi Yunanlılar Provence ve Rhône Vadisi'ne ilk kez bağcılığı getirerek Batı Avrupa'nın ekosistemini yeniden biçimlendirmeye başlamışsa, o zaman Yunan kolonileri Batı'nın uygarlaşmasına muazzam bir miras bırakmış demektir.

Kolonilerle birlikte Yunan deniz ticareti giderek büyüdü ve bunu rakiplerle çekişme izledi. İlk rakipler arasında Levant şehirlerinde yaşayan girişimci ve tüccar bir halk olan Fenikeliler vardı. En ünlü şehirlerinin adı Tevrat'ta geçiyordu: Sur ve Sayda. Yunanlılar Fenike şehirlerinde (veya buradan gelen tüccarlar vasıtasıyla) alfabelerinin Sami orijinalini bulup kendilerine uyarladılar. Daha sonra bu alfabe, günümüzde dünyanın her yanında şu ya da bu şekilde kullanılan Latin alfabesinin temelini oluşturdu. Fenikeliler İspanya'ya kadar giden Yunanlıları buradan çıkarmayı başardılar ve Sicilya'da kendi kalelerini kurdular ancak Yunan kolonicilerini bu adadan uzaklaştırmayı başaramadılar.

ŞEHİR DEVLETİ

Yunan şehirlerinin ömrünü araştırmak için yüzyıllar boyunca harcanan zaman, enerji ve mürekkebin miktarı ilk bakışta aşırı gelebilir. Kaldı ki bu şehirlerin pek azı bir İngiliz belediye meclisinin yönetimine ancak layık olacak büyüklükteydi. Yine de bu topluluklar yoğun bir kendinin farkında olma bilincine, güçlü bir

kimlik duygusuna sahipti. Birbirleriyle şiddetli biçimde kavga etseler de, Yunan şehir devletlerinin ortak olarak paylaştığı ve sonraki kuşaklara bıraktığı özellik bu kimlik duygusuydu. Fiziki açıdan büyük bir yer işgal eden şehir sayısı pek azdı. Gerek ekonomik kaynakları gerek toplumsal yaşamları açısından bu durumun önemli sonuçları vardı. Yunan şehirleri adını verdiğimiz yerleşimlerle günümüz şehirleri arasında yapılacak benzetmeler çok yanlış sonuçlara yol açabilir. Büyüklük açısından aynı dönemde Mısır, Mezopotamya, İran ve Levant'ta bulunan yapılarla da zıtlık içindeydiler. Bu şehirlerde yaşayan erkeklerin önemli bir bölümü, ortak meseleleriyle ilgili toplu değerlendirme ve gözetim işinde yer alabiliyordu. Göreceli zenginlik (ve dolayısıyla göreceli yoksunluk) kuşkusuz her zaman önemli etkilere sahipti; ancak yaşam tarzı ve tüketim alışkanlıkları bakımından o zamanın zengin ve yoksulu arasında günümüzdekiler kadar büyük fark yoktu. Daha sonraki dönemlerin standartlarına göre Yunanlıların çoğu basit bir hayat sürüyordu. Daha iyi durumda olanlar toprak sahibiydi ama bu topraklar nispeten küçük parçalar halindeydi.

Çoğu Yunan şehrinde bir akropol yani koruyucu tanrılara adanan tapınakların bulunduğu yüksek bir yer vardı. Şehir kimliği açısından bağlılık önemliydi ve bu, yerleşim yerinin gerek fiziki gerek mimari üstünlüğüyle dile getiriliyordu. Bununla beraber Yunanlılar sadece şehirlerine bağlı değildi. Başka gruplara, özellikle akrabalığa da bağlıydılar. Eski çağlarda akrabalık şehir örgütlenmesinin temelini oluşturuyor ve alt birimlerinin büyük bir kısmını belirliyordu. Kabilelerin önemi zamanla azalmasına rağmen 5. yüzyıla kadar örgütsel fikirler bakımından ağırlıklarını korudular. Helen toplulukları kargaşayla dolu karanlık çağlardan çıktıklarında krallar tarafından yönetiliyordu. Elimizdeki bulguların gösterdiğine göre, bir sonraki aşamada kralların gücü aristokrat konseylerin varlığı nedeniyle zayıflamıştı. Bu aristokratlar, daha önceki dönemlerde toprak elde eden savaşçıların torunlarıydılar. O dönemde gerekli olan demir silah ve zırhları alabilecek güçleri vardı. Oysa savaşlara katılan şehirliler için bu malzeme giderek pahalı hale gelmişti. Buna karşın, 7. yüzyılda aristokrat konseyler "tiranlar" tarafından bir kenara itildiler. Yunancadan aldığımız ve hâlâ kullandığımız bu kelime zamanla küçültücü bir anlam kazandı. Yunan tiranlarını kötü değil güçlü adamlar olarak görmek daha doğru olur. Tiranların en güçlü olduğu dönem 7. yüzyıldı.

Aristokratlar muhakkak diğer yurttaşlara göre daha çok toprağa sahipti. Ancak bu ölçü, çağdaş standartlara göre çok olmayabilir. Yine de toprakları yoksul köylülerinki kadar az değildi. Bazen küçük arazi parçalarına sahip olan bazen hiç toprağı olmayan köylüler, büyük toprak ağaları için çalışıp belki sözleşmeler yoluyla oluşan borçlarını temizlemeye uğraşıyorlardı. Şehir topluluğu içinde bulunan (ama o topluluktan olmayan) diğer sakinler ise köleler ve "*metik*" denen yaban-

cılardı. Bu iki grup yurttaşlığın dışında tutuluyordu. Şehirler arasında alışveriş ve ticaret artınca ekonomi farklı dallara ayrılıp daha karmaşık hale geldi. Böylece şehirlerde yaşayan yabancıların sayısı arttı. MÖ 5. yüzyılda anakaradaki Yunan şehirleri Batı Akdeniz, Mısır ve hatta Karadeniz limanlarından tahıl ithal etmeye başladı. Yurttaşlık kurumunun dışında kalan bir diğer önemli grup köle olmayan kadınlardı. Daha eski çağlarla 6. yüzyıl sonu arasında (bazı bakımlardan daha da sonra) Yunanlıların kadınlara yaklaşımı hemen hiç değişmemişti. Sadece kocalarına ve erkek akrabalarına muhtaç kişiler olarak şehir toplumunun üyesiydiler. Bağımsız statüye veya yasal haklara sahip değildiler. Bu bakımdan antik Yunanistan, kadınların sözde vesayet altında bulunmaları nedeniyle, antik Akdeniz ve Yakındoğu dünyasının diğer yerlerinden çok farklı değildi.

Bu küçük toplumlarda en önemli düzenleyici güç gelenek ve geleneğe dayalı hukuktu. Geleneksel davranışları değişen koşullara uyarlama ihtiyacı doğduğunda kanun yapıcıların devreye girdiğini bilmekteyiz. Bunlardan Atinalı Solon'un adı, Amerikan gazetelerinin manşetlerinde yasama meclisi üyesi anlamında kullanılacak kadar ünlendi. Yeni bir kanunun yapılma şekli veya bir fikrin kanun çıkarmaya nasıl zemin hazırladığı –kısaca kanun tasarlayıp uygulamaya koyma– hakkında kesin bir şekilde konuşmak uzun zaman boyunca kolay olmadı. Varlığını sürdüren hukuki sorunlar üzerine diğer Yunanlılardan daha çok kafa yoran Aristo, çok gerekmedikçe kanun yapılmasına karşıydı. Bazı şehirlerin yasal düzenlemeleri (hepsinden çok Atina'nınkiler) hakkında epey bilgimiz olmasına karşın hakkında hiçbir şey bilmediğimiz veya başkalarının anlattıkları sayesinde bildiğimiz durumlar da vardır. Elimizde kesin veriler olmadıkça Yunanlıların kamu işlerini halletme şeklinden emin bir şekilde bahsetmek tehlikeli olur. Yine de mevcut verilere dayanarak karşılaştırmalı ve kültürel bir saptama yapılabilir: Aynı dönemin diğer antik uygarlıklarıyla kıyaslandığında, hepsi erkek olsa da Yunanlıların oldukça büyük bir kısmı kamu yaşamına şu ya da bu şekilde katılıyordu. Üstelik sadece devleti ve çeşitli ekonomik çıkarları paylaşmakla kalmayıp kültürel bir birlik oluşturmuşlardı. Bu birliğin ölçütü bugün ideoloji adını verdiğimiz kavram olup özellikle birtakım dini inançlar ve uygulamalarla bazı varsayımlar ve ülkülerden oluşuyordu. Tüm bunlar törenlerle, sanatla, ayin alaylarıyla ve bunlardan doğan tiyatroyla dile getiriliyordu ki bunların hepsi gelecekte de önemini koruyacaktı.

Politikayı Yunanlılar icat etti. Şehir anlamına gelen *polis* kelimesinin bizim kullandığımız "politika" kelimesiyle (ayrıca "politik" ve "politikacı" kelimeleriyle) bağlantısı açıktır. Ancak Yunanca kelimenin, bizim bugün kullandığımız "şehir" kelimesinin çok ötesinde çağrışımları vardı. Sadece oldukça büyük bir insan ve yapı toplamı anlamına gelmeyip bizim "topluluk" kelimesiyle belirttiğimiz kavramı veya devletlerle ulusları düşündüğümüz zaman aklımıza gelenleri ifade ediyor-

du. Bu şehirler, kendini yöneten özerk toplumlardı. Resmi ve bazen çok ayrıntılı hazırlanmış düzenlemelerle şehir halkının katılımını sağlıyorlardı. Bu düzenlemeler en yüksek noktasına 5. yüzyıl boyunca Atina'da, bizim (yine Yunancadan aldığımız bir kelimeyle) "demokrasi" adını verdiğimiz doğrultuya girdiği zaman ulaştı. Bununla birlikte, yurttaşlık kurumunu temsil eden ve belli dönemlerde toplanan bir tür genel meclis MÖ 500'de oldukça yaygındı. Bu meclislerdeki eylem ve müzakereler yoluyla bugün bildiğimiz anlamıyla politika doğdu; yani yasal olarak kamuyu ve kolektif görevleri temsil eden insanların tartışması ve ardından kararlar alınması süreci başladı. Politika adını verdiğimiz faaliyetlerin sınırları ve davranış biçimleri her zaman yanlış tanımlanır ve değişkenlik gösterir fakat politikanın özünde ortak kamu çıkarlarının ve ortak tasaların tartışılmasının kabulü yatar. İşte Yunanlıların başardığı buydu ve büyük bir adımdı. Herkesin iyiliğine olan bir kavramı kafalarında canlandırabiliyorlardı. Bu kavram, çok eski bir geleneğe uymaktan veya sabit bir yasaya boyun eğmekten daha fazlasını ifade ediyordu ve bu kavramın tanımlanmasına yurttaşlar da katkıda bulunabiliyordu. İlk kez gün ışığına çıktığında, tartışmaya açık olan alan çok küçüktü ancak büyük ve kendine özgü politik eylemleri –belki savaş veya barışla ilgili kararları– kapsıyordu. Muhtemelen bu kararları alanların sayısı başlangıçta çok azdı: Belki bir konsey, hatta ayrıcalıklar ve iktidar için çekişmenin sürdüğü bireysel bir yöneticinin sarayındakiler. Zamanla bu organlar büyüme eğilimine girdi ve daha önemlisi, dışarıda kalanların kendi çıkarlarının ve potansiyel ağırlıklarının bilincine varmaya başlamalarını yansıttı. Arka planda belli belirsiz, bazen yurttaşlar meclisinde ortaya çıkan bir ***kamu*** vardı.

Çağdaş tecrübeleri göz önüne aldığımızda, politikaya katılmanın büyük bir eğitici güç olduğunu ileri süren önermeyi kuşkuyla karşılamak cazip gelmektedir. Yine de eğitici olduğu gerçektir; kamuyla ilgili kararların çeşitli tartışmalar ve atışmalar sonucu alındığını uygulamalar göstermektedir. Bu atışmalara katılanların sayısı az olsa da; gelenek, âdet ve otoritenin ağırlığını körü körüne savunanlara karşı bir ilerlemeyi gösterir. Politika açık ve gizli olmak üzere çok çeşitli şekillere büründüğü gibi yolsuzluk yapmak için ve tamamen kişisel amaçlarla kullanıldığı da olmuştur. Politikanın etkisi yüzyıllar boyunca artmış ya da kaybolma noktasına varacak kadar azalmıştır. Yine de Yunanlıların uygarlığa yaptığı en üstün katkılardan biri olmuştur. Yunanlıların kullandığı ve daha sonra bütün dünyaya yayılan politikayla ilgili deyimleri bugün hâlâ kullanmaktayız. Her ne kadar cilalayarak kullansak da demokrasi, oligarşi, tiranlık, otokrasi gibi kelimeler hâlâ tartışmalarımızın yaygın malzemeleridir.

YUNAN DÜNYASINDA ÇATIŞMA

MÖ 500 yıllarında, gerek şehirler gerek aynı şehrin sakinleri arasında ticaretin ve bunu izleyen uzmanlaşmanın gelişmesi sonucu bir değişim yaşanmaya başlandı. Birçok şehir devletinde hukuki ve kurumsal yenilikler, geleneksel yönetici sınıfların; erken dönem ekonomik yaşama egemen olan toprak sahibi ailelere mensup "aristokratların" veya "soylu sınıfın" gücünü kısıtlıyordu. Her ne kadar bu süreci bir veya iki yerde (hepsinden öte Atina'da) izleyebilsek de, bu tarz bir değişime genellikle yurttaşlar topluluğunun büyük bir kısmı hatta tamamının devlet işlerine katıldığı yeni koşullar eşlik ediyordu. Demir (ve bazı çelik) silahların sayısının artmasıyla birlikte savaşların şekli de değişti. Daha düzenli ve daha eğitimli birlikler savaş meydanlarında yerini alırken, ***hoplit*** adı verilen yurttaş-askerler şehir devleti ordularının olağan unsurları oldular.

Yunan dünyasının temel planı MÖ 500 yıllarında ortaya çıkmıştı. Anakaradaki Yunanistan'da, Ege Denizi'nde, Küçük Asya kıyılarında ve hatta Karadeniz gibi daha uzak bölgelerde yüzlerce Yunan şehri bulunuyordu. Yunanlıların bildiği kadarıyla o dünyanın ötesinde yatan şeyleri, sanat ve bilim tarihinin babası olarak kabul edilen iki kişiden biri olan ve 5. yüzyılın ilk yarısında Küçük Asya'nın küçük Halikarnas şehrinde doğan Herodot vasıtasıyla öğrenmiş bulunuyoruz. Hayatının büyük bölümünü gezerek geçiren Herodot, Yunan dünyasının sınırlarının ötesinde, kuzey ve kuzeybatıda; Yunanlıların "Avrupa" adını verdiği ve hakkında fazla bilgi bulunmayan topraklar olduğunu belirtir. Bu topraklardan fazla bahsetmemesine rağmen bu ad ilk defa bir metinde bir yer için kullanılmaktadır. Kuzeydoğuda, Karadeniz'e açılan boğazların ötesindeki Rusya'nın (o zamanlar bu ad kullanılmıyordu) güneyinde ve Altın Post'un topraklarında barbarlar yaşıyordu. Bu halkların en önemlisi, kıyılardaki Yunanlılarla ticaret yapan İskitlerdi. Karadeniz'in güney kıyıları Pers hükümdarı olan Büyük Kral'ın egemenliğindeydi. Bu kralın toprakları en geniş olduğu dönemde Basra Körfezi'nden Akdeniz'e kadar uzanıyordu. Afrika'da (yine o zamanlar bilinmeyen bir isim) anıtları ve bilgeliğiyle ünlü büyük Mısır Krallığı, onun batısında ise Libya Krallığı vardı. Bu toprakların ötesinde bulunanlar Herodot'un hayal gücüne kalmıştı. Yine de özenli ve dikkatli bir tarihçiydi. Rastladığı tanıkları dikkatle sorguya çeker, kişisel gözlemlerini doğrulayabileceği bilgiler bulabilmek amacıyla uzaklara seyahat ederdi. Buna rağmen kaçınılmaz olarak yaptığı araştırmalar sınırlıydı. Her hâlükârda, ilgi alanı çok geniş olmasına rağmen başlıca uğraşı, o dönemin belli başlı konusu olan Yunanlılar ve Persler arasında uzun zamandır süren mücadele üzerinde yoğunlaşmıştı.

Yunanlılar Perslere karşı iki büyük savaşta çarpıştılar. İlki MÖ 492'de, Pers yönetimine karşı ayaklanan İyonlara yardım eden Atina ve Eretria'yı cezalandır-

mak amacıyla bir Pers ordusunun bölgeye saldırmasıyla başladı. Bunun ardından gerçekleşen ikinci saldırı, Pers ordusunun MÖ 490'da Marathon'da yenilmesiyle sonuçlandı. İkinci büyük savaş, MÖ 480-479'da üç Yunan zaferiyle sonuçlanınca Persler evlerine döndü. Yunanlılar bu savaşlara uygar insanların barbarlara özgür insanların kölelere karşı mücadelesi olarak bakmayı öğrenmişti. Ne var ki pek çok Yunanlının maaş karşılığı Pers saflarında savaşması, yaygın bir Yunan geleneğinin örneğiydi. Kısa zamanda efsaneler gerçekleri karanlıkta bıraktı. Bilinçli bir Doğu-Batı karşıtlığı Avrupa tarihinde sık tekrarlanan bir konudur. Bazıları Pers-Yunan savaşlarını daima bu karşıtlığın ilk dışavurumu olarak görmüştür. Üstelik özgürlük-kölelik zıtlığından dolayı bu savaşların ahlaki bir unsuru olduğunu da düşünürler. Bu karşıtlık ayrıca etnik ve coğrafi bir unsura sahipti. O dönemde yaşayan Atinalı bir hatip olan Aristo, tarihin izinden giderek Troya Savaşı'nı Avrupa ile Asya arasındaki bir çatışma olarak sunmuştur.[1]

Pers tehlikesinin bitmesi, daha sonra Yunan kültürünün en verimli dönemi olarak adlandırılacak çağa giden yolu açtı. Ancak bu düşünce yanıltıcı olabilir. Yunan uygarlığının en önemli başarılarından biri daha 6. ve 7. yüzyıllarda, İyon şehirlerinde yaşayan Yunanlılar bilimi icat ettiğinde ortaya çıkmıştı. Daha sonra, biraz büyük yazarların, propaganda ve özgüvenin sayesinde, kültürel manzaraya Atina'nın hâkim olduğu görülür. Nitekim kendilerinin diğer Yunan şehirleri için bir model oluşturduğunu düşünen Atinalılar daha sonraları "Yunan başarısı" olarak adlandırılacak olgunun en büyük temsilcisi oldular. Geniş anlamda bu başarı kısa sürdü. Şehir devletleri fazla yaşamadı. Pers Savaşları sırasında bile belirgin biçimde rekabet ve bölünme vardı. Bu durum birçok tarihçiyi Yunanlıların neden ayrılıklarının üstesinden gelemediği konusunda varsayımlarda bulunmaya sevk etti. Şehirler ayrı ayrı kendi içlerinde büyük mücadelelere sahne oldular. Sonunda birçoğunun –bilhassa Atina'nın– gücü tükenince dışarıdan müdahalelere açık hale geldiler. Bunun sonucunda Peloponnez Savaşı çıktı.

Sonraki kuşaklara bu savaşı göz alıcı ve çözümleyici bir anlatımla aktaran kişi, Herodot'la birlikte tarih disiplinin kurucusu olan Atina'lı Tukidides'tir. Bu savaşın başlıca nedeni olan Atinalılar ve Spartalılar arasındaki mücadelenin kökeninde Pers Savaşları sırasında aralarında çıkan görüş ayrılıkları yatar. Diğer devletlerle ittifak için sürdürülen açık rekabet, Atina 470'ler ve 460'larda vergi ödeyen devletlerin kurduğu birliğin lideri olunca doruğa çıktı. Bu durum önce 457'de savaşa yol açtı. İzleyen yıllarda Atina'nın devlet içi politikaları, devletlerarası ilişkileri daha da kar-

1 Bkz. F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa,* ed. E. Sestori ve A. Saitta (Bari, 1961), s. 16. Bizzat Aristo Avrupa'yı Yunanistan'dan ayrı tutar (*Politika,* vii, 1327b) ve orada yaşayanların "tam bir ruh sahibi olduğu halde zekâ ve beceriden yoksun" olduğunu belirtir (Jowett çevirisi).

maşık hale getirdi. Atina demokrasisinin tehdit ettiği diğer devletlerin oligarşileri sonuçta Sparta'dan destek istedi. Sonunda bu anlaşmazlıklar, 431-421 ile 414-404 yılları arasında meydana gelen ve genel olarak Peloponnez Savaşı adı verilen büyük çatışmalara yol açtı. Birbiri ardına gelen bu çatışmalar sonunda Yunan devletlerini çökmeye götürecek kadar zayıflattı. Atina ve uyduları savaşı kaybettikten sonra barış görüşmelerinde de küçük düşürüldü. Ancak asıl kaybeden bütün Yunanistan oldu. Sonuçta şehir devletleri arasındaki tartışmalar sona ermedi. Kısa süren bir Sparta egemenliğinin sonunda, bütün Yunanlılar ertesi yüzyıl dışarıdan gelen bir imparatorluk gücüne boyun eğmede birleştiler.

YUNAN "BAŞARISI"

Geçmişe bakışta, daha sonra gelen unsurlar nedeniyle her zaman bir risk vardır. Yunan uygarlığı sonraki kuşakların takdir ettiğinden çok daha çeşitliliğe sahipti (ve geriye kalanlar arasından seçim yapabilecek birden fazla kuşak vardı). Yine de Yunan entelektüellerinin eserleri hâlâ çok dikkat çekici olup sonraki kültürlerle toplumları biçimlendirmede çok önemli rol oynamıştır. Bu yüzden içinden çıktıkları dünyanın değerlerini iyice kavrayabilmek için büyük çaba harcamak gerekir. Bu değerler dünyasında akıl ve zekânın yanı sıra akıldışılık ve boş inançlar için de bol miktarda yer vardı. Yunan sanatının büyük bir bölümü bunun ifadesidir. Ayrıca Yunan başarısının tamamı da gelecek için mutlak derecede kazançlı değildi. Örneğin köleliğin çok doğal bir şey olduğu çünkü bazı insanların yaratılış biçimiyle uyumlu olduğu şeklindeki iddialar yüzyıllar boyunca insanlara çok inandırıcı gelmişti. Yunan toplumunda kadınların itaatkârlığı, modern düşünce için Yunan kültürünün diğer toplumlar kadar hoş görülmeyen bir başka endişe verici yanıdır.

Çoğu Yunanlı; gelenekler, akıldışı düşünce ve batıl inançlardan oluşan kozalarının içinde yaşıyordu. Yeni zihinsel dünyaların kapılarını açan kuramsal düşüncelerden bir şeyler anlayacak durumda olanlar bile, bunların sonuçlarını neredeyse hiç benimsemiyor veya hoş karşılamıyordu. Halkın eskiden beri benimsediği tutucu görüşlere karşı süregelen bir saygı vardı. Zaman geçtikçe bu saygı bazı yönlerden daha da pekişti. Örneğin 5. yüzyıl sonlarında Atina'da, tanrılara inanmayı reddeden dinsiz görüşlere karşı tepki oluştu. Bir filozof güneşin sıcak ve kırmızı bir çember olduğuna inanıyordu. Bunu dile getirdiği zaman büyük demagog Perikles'in arkadaşı olması bile onu koruyamadı ve kaçmak zorunda kaldı. Yine Atina'da, büyük bir askeri sefer öncesi, meydanlara konulan ve "Hermae" adı verilen büstlerin bilinmeyen kişiler tarafından uğursuzca tahrip edilmesi kamuoyunu allak bullak etmişti. Bu olayın ardından gerçekleşen Sicilya Seferi'nin felaketle sonuçlanması bazılarına göre büstlere yapılan bu saygısızlığın eseriydi. Halk arasında yaygın olan

batıl inançlar, Yunan toplumunda saygın filozofların varlığına rağmen daha çok rağbet görüyordu. Üstelik Yunan düşüncesi kendi dinamizminden kaynaklanan vurgu ve tarz değişikliklerini yansıtıyordu. Bu değişiklikler bazen çıkmaz sokaklarla kör noktalara, egzotik ve aşırı fantezilere yol açıyordu. Yunan düşüncesi yekpare bir yapı olmayıp üç-dört yüzyıla yayılan ve tarihsel devamlılığı olan bir olgudur. Kapsadığı dönemin farklı zamanlarında farklı unsurlar öne çıkmıştır.

Yine de Yunan düşüncesinin geleceğe bıraktığı mirasın ve işleyiş tarzının özünü uzun vadede kavramak zor değildir. Yunanlılar doğa ve insan deneyimini akılcı, bilinçli sorgulama ve denetime dönüştürmede antikçağın en başarılı toplumu oldu. Dünya ve sakinleri konusunda diğer halklardan çok daha meraklıydılar. Yunan düşünürleri ilgisizlik veya teslimiyetçi bir kabul içinde vazgeçmeye asla niyetli değillerdi. Sonuçta, kültürlerine hâlâ egemen olan derin akıl dışı düşünceler ve boş inançlara rağmen akıl yürütme yoluyla insan hayatını denetim altına alma konusunda büyük bir adım attılar. Yine de bu tür ifadeleri belli koşullarla sınırlamamız gerektiğini unutmamalıyız. Tanrılar her zaman arka planda varlığını sürdürüyordu. *Nemesis* kendisini aşıp sadece bir insan olduğunu unutan ya da talihinin yüzüne gülmesinin sadece kendi meziyet ve becerileri yüzünden olduğunu sananları cezalandırmak için bekliyordu. Hepsi o şekilde dile getiremese de, Yunanlılar tanrıların gönlünü almak gerektiği inancını asla akıllarından çıkarmıyorlardı. Luka, Pavlus'un Atina'da "bilinmeyen tanrıya" adanan bir tapınakla karşılaşmasını anlatırken Yunan düşüncesinin iki kalıcı gerçeğini, merak duyma ve batıl inançlara itibar etmesini dile getirir.[1] Yunan filozoflarının elit kesimi bile bugün bize şaşırtıcı gelecek şekilde kuşkuculuğa sınırlamalar getirilmesini kabul etmiştir. Eski tutucu fikirlere genellikle en azından resmi bir saygı duyuluyor, bazen bunun da ötesinde benimseniyordu.[2] Yine de konuyla ilgili olgular gereğince değerlendirilip tartıldığında, Yunanlılar entelektüel konularda mutlak otoriteye karşı benzeri görülmemiş biçimde meydan okuyorlardı. Sorgulayıcı akıl, onlardan sonraki iki bin yıl boyunca devam eden onca çabaya rağmen bir daha asla at gözlükleri içine sokulamadı. Ortaya çıkan sonuç büyük ve insanlığın yararına olan bir efsaneydi. Buna göre, zihinsel faaliyet ve esinlenme yönteminin bir sınırı olmadığı gibi bilinçli düşüncenin anlayamayacağı hiçbir şey yoktu.

1 *İşler. Xvii.* 16-33. Pavlus Hıristiyanlığın Avrupa'da yayılması için ikinci yolculuğuna MS 51-52 tarihlerinde çıktı. *Elçilerin İşleri* kitabının yazarı olduğu genel bir kabul gören Luka bu yolculukta Pavlus'a eşlik etti. Luka'ya göre Atinalılar başka hiçbir işle uğraşmayıp bütün vakitlerini yeni bir şey duymaya veya anlatmaya harcıyordu.

2 Filozof Sokrates ihlal etmekle suçlandığı yasaya boyun eğmekte ısrar etmiş ve hakkında hüküm verildiği zaman kaçmaya çalışmamıştır. Görüşlerini ortaya koyduğu *Crito* adlı diyalogların H. Tredennick tarafından yapılan başarılı çevirisi *Plato: the Last Days of Socrates*'te (Harmondsworth, 1954) yer almaktadır.

SİSTEMLİ SORGULAMANIN BAŞLANGICI

Bilinçli araştırma ve tartışmanın iyi ve gerçeğe götüren bir şey olduğu inancına bazı Yunanlıların yine gelecek kuşaklar için büyük önem taşıyan bir başka varsayımı eşlik ediyordu. Bu varsayıma göre, nihai temelleri ve içinde bulunan gizemli güçler ne olursa olsun, doğal dünya ile evrenin işleyişi mantıklı ve tutarlıydı; bu yüzden insan aklı tarafından araştırılabilirdi. Öyküsü İyonya'da başlayan Avrupa biliminin temelinde bu varsayım yatar. MÖ 6. yüzyılda, Yunan dünyasının o bölümünden doğal dünya ve işleyişi üzerine kafa yoran insanlar çıkıyordu. Adlarını (ya da bir kısmını) artık sadece uzmanlar hatırlasa da, bu insanlar modern bilimin gerçek kurucularıydı. Günümüzde dünyada yapılan bütün bilimsel çalışmalar, Avrupa'nın erken modern döneminde gerçekleşen sistemleşme ve kurumlaşmadan kaynaklanır. Bu özelliklerse son tahlilde, doğrudan ve dolaylı yollardan Yunanlılardan miras kalmıştır.

Neden böyle olduğu hâlâ meçhuldür, ancak İyonya bilimi bir düşünce devrimine işaret eder. Efsaneyle akılcı düşünce arasındaki hayati sınırı aşmıştır. Bu sınıra daha önceki insanlar da ulaşmıştı. Örneğin hiç kuşku yok ki Mısırlıların mimari uygulamaları ve malzemeyi işlemeleri onlara boyutların ölçülmesiyle ilgili matematik hesapları konusunda bir şeyler göstermişti. Babilli gökbilimciler din adına önemli gözlemler yapıp sonuçlarını itinayla kaydettiler. Yine de doğal dünyayı düşünme konusunda ilk kez bulgularını miras bırakan Küçük Asyalı Yunanlılarla karşılaştığımızda, onların dünyayı daha farklı, daha bağımsız bir şekilde araştırdığını görürüz.

İlk Yunanlı bilginler diye adlandırdığımız grubun en ünlüleri Thales ve Anaksimandros MÖ 6. yüzyılda Miletos'ta yaşamışlardı (bu önemli bir koşul olabilir zira Miletos zengin bir şehirdi, sakinleri düşünceye vakit ayırabilecek kadar refaha sahipti). Her ikisi de evrenle ilgili temel kavramlarını ve bilgilerinin büyük bir kısmını muhtemelen Babil kaynaklarına borçluydu. Nitekim bilimin gözlemle başladığı kabul edilirse, bunun günümüze ulaşan en eski kökleri Babil'dedir. Gözlemin bir sonraki aşaması, gözlenen olgunun anlaşılması ve yorumlanmasıdır. Bu aşamanın ardından işlenebilen amaçlarla birlikte deneysel yöntemin elde edilmesi gelir. Bunları da daha iyi teknolojiye doğru ilerleme izler. İyonyalılar kısa zamanda Asya'dan öğrendiklerinin ötesine geçtiler. Efsanelerin yerine kendi kişisel açıklamalarını koyma girişimleri, belli konularda verdikleri ve ilerde yanlış olacağı ortaya çıkan cevaplarından daha önemli ve çarpıcıydı. Bu durum daha sonraki Yunan bilginleri için de geçerliydi. Bu bilginlerden biri, zamanının iki bin yıl ilerisinde bir atom teorisi ortaya atmıştı. Buna rağmen Yunan bilim kültürü bir madde teorisinde uzlaştı. Teori maddeyi dört elemente –hava, toprak, su ve ateş– ayırıyor,

bunların değişik maddelerde değişik oranlarda bulunduğunu savunuyordu. İki bin yıl boyunca batı biliminin temelini oluşturmak gibi bir başarı elde eden bu teori, sınırlarını ve olasılıkları şekillendirmek için çok çaba harcadı. İyonyalılar ve seleflerinin yaptığı "keşiflerin" doğruluğu, geçmişleriyle aralarına çektikleri temel set kadar önemli değildir. Onların yaklaşımı, tanrıları ve cinleri yavaş yavaş doğanın açıklanmasının dışına itiyordu. Ne var ki bu yaklaşım her zaman kabul görmedi. 5. yüzyıl sonlarının Atina'sı, bazı İyonyalıların görüşleri kadar bile cüretkâr olmayan düşünceleri kâfirlikle suçladı (bu düşünürlerden biri çarpıcı bir şekilde ve kuşkuyla, bir öküz resim yapabildiği takdirde kendi tanrısının o öküze benzeyeceğini söylemişti).[1] Daha sonraları klasik Akdeniz uygarlığı bu gözüpekliği büyük ölçüde kaybedecekti. Gelecekte söz sahibi olacak bazı insanlar kabul edilmiş düşünceleri sorgulamaktan vazgeçecekti.

Başka kültürleri incelerken karşımıza her zaman çıkan sorunlardan biri uygun olmayan terimlerden kaçınmaktır. Örneğin Yunan düşünce kategorilerinin deyim yerindeyse, unsurlarını tek tek ayrıntılı olarak düşünmeye başlamadan önce, entelektüel haritayı önümüze seriş şekli bizimkilere benzemez. Oysa bu kategoriler bugünkü düşüncelerimizin bazılarını belirlemiştir. Bizim düşüncelerimiz de sık sık onlar gibi yanıltıcı sonuçlara ulaşır. Bizim bugün kullandığımız bazı düşünce kategorileri Yunanlıların zamanında yoktu. Bizim benimsediğimizden farklı olarak sorgulama alanları arasına sınırlar çekiyorlardı. Bu genellikle bariz biçimde görülür ve herhangi bir güçlük yaratmaz. Örneğin Aristo bir hanenin ve mal varlığının yönetimini "politika" adını verdiği çalışmayla belirlemişti. Bu durum bize yanlış bir fikir vermez; ancak bu tür sınıflandırmalar ve yer tayinleri başka meselelerde karışıklığa yol açabilir. Yine de Yunanlıların evrene yaklaşımlarında düzenledikleri birçok yol canlı bir şekilde varlığını ve katkısını sürdürmüştür: filozoflar çalışma alanlarında hâlâ "etik", "metafizik", "lojik" gibi kökeni Yunan terimleri ve fikirlerine dayanan kelimeler kullanmaktadır.

Yunan düşüncesinin içeriğinin büyük bir kısmı aynı zamanda uzun bir ömre sahiptir. Özellikle bir olay Yunan filozoflarının en ünlüsü olan Atina'lı Platon'la ilgilidir. Bir aristokrat olan Platon, Atina'nın demokratik politikalarından dolayı hayal kırıklığına uğrayıp içinde yer almayı umduğu günlük işlerden elini eteğini çekti (hayal kırıklığı yaratan olaylardan biri, büyük değer verdiği öğretmeni Sokrates'in inançsızlık suçlamasıyla ölüme mahkûm edilmesiydi). Sokrates'ten ahlak sorunlarına "idealist" yaklaşımı ve felsefi sorgulama yöntemini öğrenmişti. İyinin tartışma ve sezgi yoluyla keşfedilebileceğini düşünüyordu; bu gerçeklikti. Bir "fikirler" dizisinin –diğerleri Gerçek, Güzellik ve Adalet idi– en büyüğüydü. Bunlar belli bir anda insanın zihninde doğan fikirler ("o konuda bir fikrim var" dediğimiz gibi) değil gerçek varlıklardı. Bu tür fikirlerin elementleri oluşturduğu sabit ve ebedi bir dün-

1 Aktaran E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley ve Los Angeles, 1959), s. 181.

yada gerçek varoluşlarının tadını çıkarıyorlardı. Değişmez bir gerçeklikten oluşan bu dünya Platon'a göre duyular vasıtasıyla bizden gizleniyordu. Duyular aldatıcı ve yanıltıcıydı; gerçeklik ise maddi değildi ancak ruha erişebilir ve aklın kullanımıyla ruhu anlayabilirdi. İşte bu, uzun zamandan beri var olan ve İdealizm adı verilen Avrupa felsefe geleneğinin başlangıcıydı.

Bununla birlikte bazı Yunan düşünürlerin fikirlerinde bir başka bildik fikrin izleri bulunabilir. İnsan kutsal bir kökeni olan ruhla onun dünyevi tutsağı olan beden arasında uzlaşmaz bir şekilde bölünmüştür. Sonuçta bir uzlaşma olmayıp birinin diğerine karşı zaferi söz konusudur.[1] Bu ikilik uzun bir zaman boyunca ahlakçı püritenler tarafından kullanıldı. 5. yüzyılın Atina'sı artık sadece bir anı olarak kaldığı halde, bir dünya dini haline gelen Hıristiyanlığı büyük ölçüde etkiledi. Platon evren ve gerçeklikten oluşan ideal dünyaya ait bilginin, insanlara daha iyi yaşamalarını sağlayacak düzenlemeler yapma imkânı verdiğine inanıyordu. Buna karşılık bazı düzenlemelerin ise o bilgiye ulaşmayı engellediğini düşünüyordu. Bu düşünce tarzı Sokrates'in kendisiyle tartışmaya gelen insanlarla yaptığı ve Platon'un kaleme aldığı diyaloglarda yatıyordu. Bu diyaloglar felsefi düşüncenin ilk metinleriydi. *Devlet* adını verdiğimiz eseri, etik bir hedefe ulaşmaya yöneltilmiş bir toplum için birisinin bir plan belirlediği ilk kitaptı. Bu kitapta (Sparta'yı akla getiren) otoriter bir devlet tanımlanır. Devlet, evlilikleri en iyi genetik sonuçları elde edecek şekilde düzenler. Aileler ve özel mülkiyet yoktur. Kültür ve sanat sansürlenirken eğitim dikkatle denetlenir. Bu devleti yöneten azınlık gereken zihinsel ve ahlaki erdemlere sahip olmalıdır. Böylece ideal dünyayı kavrayarak uygulamada adil toplumu gerçekleştirmek için gereken özelliklere kavuşabilirler. Sokrates gibi Platon da bilgeliğin, gerçeğin kavranması ve dış görünüşün dürtülerinden kaçınmak anlamına geldiğini düşünüyordu. Onun düşüncesine göre, gerçeğin görülmesiyle birlikte ona uygun davranmamak imkânsızlaşıyordu fakat öğretmeninin tersine, çoğu insan için eğitim ve yasaların, araştırılmamış hayatı uygulamaya koyması gerektiğini savunuyordu. Sokrates ise bu hayatın yaşanmaya değer olmadığını düşünüyordu.

Matematik Platon'u heyecanlandırıyor ve ona cazip geliyordu. İdealizminin köklerinin bir kısmı matematikte yatıyordu. Matematikçilerin üzerine kafa yorduğu sayılar Platon'a göre, dış dünyanın belirgin biçimde yoksun olduğu değişmez bir niteliğe sahipti. Ona göre sayılar, gerçekliği somutlaştırdığına inandığı idealların hem tanımlanmış kusursuzluğuna hem soyutluğuna sahipti. Başka Yunan düşünürlerine göre de (ünlü Pisagor bunlardan biriydi) matematiğin yarı mistik bir cazibesi vardı; ancak bu özellik genel Yunan düşüncesi içinde onun tek önemli yanı değildi. Avrupalıların MS 17. yüzyıla kadar kullanacakları aritmetik ve geometrinin büyük bir kısmını oluşturmanın yanı sıra (Avrupalılar cebiri başka yerden alacaklardı), matematik Yunanlıların doğayı sorgulama biçimini de büyük ölçüde etkiledi. Bazı

1 Bkz. Dodds, s. 139.

Yunan düşünürlerin savunduğunun aksine, evreni anlamak için gözlem ve deney yapmak yerine matematiksel ve tümdengelimci yöntemler kullanılması gerektiği şeklindeki görüşü özendirdi. Böylece birkaç bin yıl boyunca astronominin yanlış önermelere takılıp kalmasına yol açtı. Bu yanlış inanca göre, evren, merkezinde dünyanın olduğu; güneş, ay ve gezegenlerin onun etrafında sabit daire şeklinde döndüğü bir sistemdi. Bazıları göklerin aslında bu şekilde hareket etmediğini belirttiler. Yine de –kısaca özetlemek gerekirse– bu temel şemaya sürekli yeni düzeltmeler eklenerek yüzyıllar boyunca inandırıcı kalması sağlandı. (Bir kısmını MS 2. yüzyılda ünlü İskenderiye'li Batlamyus'un gerçekleştirdiği bu düzeltmeler, Kolomb'un yaşadığı çağda bile okyanus seferlerinde kılavuzluk sağlayacak kadar işe yarıyordu).

Dört element teorisi ve astronominin gelişmesi Yunan düşüncesinin tümdengelimci tarafını ortaya koyarken, Yunan tıbbı daha çok deneysel yöntemi kullanıyordu (Galen ve Hipokrat ileriki yüzyıllarda bile tıp otoritesi olarak kabul edilecekti). Platon'un öğrencisi olan Aristo, eserlerinde dünyaya deneysel yaklaşımın temel yöntemleri olan gözlem ve kayda hocasına göre daha çok yer vermişti. Her hâlükârda bu iki isim, daha sonraki felsefi tartışmaların biçimlenmesinde diğerlerine göre daha çok rol oynadı. Etrafında görüp hoşlanmadığı şeylerin kendisinde yarattığı önyargıya rağmen Platon felsefenin ahlak, estetik, bilginin temelleri veya matematiğin doğasıyla ilgili bütün büyük sorunlarını önceden görmüştü. Düşüncelerini keyifle okunan büyük eserlerde dile getirdi. Daha kapsamlı ve dengeli bir düşünür olan Aristo, gerçeğin olasılıkları hakkında Platon kadar kuşkucu ve cüretli olmamasına rağmen Platon'un öğretisini tümüyle reddetmedi. Buna karşın, büyük bir bilgi derleyicisi ve toplayıcısıydı (biyolojiye özel bir ilgi duyuyordu). Platon gibi duyu deneyimini reddetmedi ve gerçeklerden genel yasalara ulaşmak için tümevarımcı yöntemi izledi. Tarihi etkisinin boyutlarını belirlemek tıpkı hocasında olduğu gibi çok zordur. Aristo'nun yazıları Avrupa'da iki bin yıldır biyoloji, fizik, matematik, mantık, edebiyat ve eleştiri, estetik, psikoloji, ahlak ve politika tartışmaları için bir zemin oluşturur. Kurduğu tümdengelimci mantık biliminin yeri ancak 19. yüzyıl sonunda doldurulduu. Aristocu yaklaşım hem Hıristiyan hem İslam felsefesine kılavuzluk edecek kadar esnek ve geniş kapsamlıydı. Aristo'nun meydana getirdiği eser çok büyüktü.

Gerek Aristo gerek Platon şehir devletinin reform ve arındırma yapıldığı takdirde en akla yatkın toplumsal biçim olduğunu düşünüyordu; ancak bunun ötesindeki düşünceleri birbirinden farklıydı. Aristo için *polis* doğası gereği ve ilke olarak övgüye değerdi çünkü kendisini oluşturan kişilere, onlara doğal olarak uygun görevleri verebilirdi. Yapılması gereken şey, uygulanabilir konular üzerine kafa yormaktı; böylece var olan birçok devlet mutluluğa ulaşabilirdi. Bir cevap oluş-

tururken kendi öğretisinin uzun ömürlü kılacağı bir Yunan düşüncesini kullandı. Bu orta yol düşüncesine göre, mükemmellik iki uç arasındaki dengede yatıyordu. Ampirik gerçekler bunu doğrulamış gibi gözükünce Aristo giderek bu tür bulguları seleflerinden daha sistematik bir şekilde bir araya getirdi. Ancak toplumun ve toplumsal kurumların yarattığı olguların önemini vurgulamakla bir başka Yunan buluşunun yani tarihin ortaya çıkışını önceden görmüştü.

Geçmişe dikkat etmek kendi içinde yeni bir şey değildi. Antik toplumların çoğu, olayları kayıt etmek için yıllık veya kronik yazıyordu ancak Yunanistan'da tarih oluşturmak için izlenen yol bu değildi. Yunanistan'da tarih yazımı şiirden ve sözlü anlatı geleneğinden doğdu. Şaşılacak ölçüde kısa bir sürede, bu dalın öncüleri ve kurucuları olan Herodot ile Tukidides'in eserlerinde en yüksek düzeyine ulaştı. Tarih (*historie*) kelimesi zaten kullanılıyordu ve sorgulama anlamına geliyordu. Herodot buna geçmişte yaşanmış olayların sorgulanması anlamını ekledi. Sorgulamalarının sonuçlarını yazdığı zaman bir Avrupa dilinde varlığını hâlâ sürdüren ilk düzyazı eseri ortaya çıktı. Olaylar ve gerçekler ilk kez bir kroniğin sınırları dışına çıktı. Tukidides olayların anlatımında daha titiz davranmayı seçti. Kimileri onun entelektüel başarısının selefinden daha büyük olduğunu düşünüyordu. Ne var ki onun sadeliği, Herodot'un eserini daha çekici hale getirmişti. Tukidides'in konu seçimi de daha günceldi ve büyük ölçüde kendi deneyimine dayanıyordu. Atina'nın önde gelen ailelerinden birine mensup olan babası Peloponnez Savaşı'nda general olarak görev yapmış, ancak başarısız bir komutanlık sergilediği iddia edilince gözden düşmüştü. Tukidides kendi şehrini ve Yunanistan'ı korkunç bir duruma getiren nedenleri bulmak istiyordu. Herodot'la pratik bir güdüyü paylaşıyordu. Daha sonraki Yunan tarihçilerinin çoğunun düşündüğü gibi, bulacağı cevapların pratik bir değeri olacağına inanıyordu. Ortaya çıkan sonuç şimdiye kadar yazılmış en çarpıcı tarihi çözümlemelerden biri ve önyargısız hükme varmanın örneğiydi. Kitap ancak MÖ 411'e kadar olanları anlatsa da sorunun kaynağını kesin olarak belirler: "Atina'nın gücünün artması ve bu durumun Sparta'da yarattığı telaş savaşı kaçınılmaz hale getirdi."[1]

Böylece tarih, daha çok erken bir aşamada Yunanlıların yarattığı edebiyatın merkezinde yerini almıştır. Bu edebiyat herhangi bir dildeki ilk eksiksiz örnektir. Yahudilerin Tevrat'ı da neredeyse onun kadar kapsamlı olmasına rağmen, drama ya da eleştirel tarih bir yana daha hafif türleri bile içermez. Yunan edebiyatı yarattığı etki bakımından Hıristiyanların İncil'iyle birlikte sonraki yüzyıllarda batı edebiyatını biçimlendirmede başrol oynamıştır. Hem başlıca edebiyat biçimlerini hem de bunları değerlendirecek ilk eleştirel kuralları belirlemiştir.

1 Tukidides, *History of the Peloponnesian War*, çev. R. Crawley (Londra, Everyman bas. 1945), s. 12.

Yunanlılar daha başından beri edebiyata eğlencenin ötesinde bir önem veriyordu. Şairleri öğretmen olarak görüyorlardı. Birçok şiir tarzı olsa bile, bütün eserlerin gizemli imalarla dolu olduğu kabul ediliyordu. Hikâye şair Homeros'la başlar. Yunan kültürünün simgesi olduğunda herkes öylesine hemfikirdir ki genellikle adından bile bahsedilmeden sadece şair diye anılır (ne var ki bazı araştırmacılara göre onun yazdığı düşünülen eserler birden fazla yazar tarafından kaleme alınmıştır ve bunların halk ozanlarının şiirlerini bir araya getirdiği genel olarak kabul görmektedir). Onun adını taşıyan iki büyük destan vardır. *İlyada,* Troya'nın Akalar tarafından kuşatılmasını anlatan bir destandır. *Odysseia* ise, şehir düştükten sonra yurduna geri dönen bir Aka subayının başından geçen maceraları ve kahramanca davranışlarının öyküsünü anlatır. Yunanlılar; ilahlar, efsanevi tarih ve tarihi karakterler hakkında bilgi veren bu iki destanı neredeyse dini metinler olarak benimsedi. Bu eserler Yunanlıların ardından gitmesi veya uzak durması gereken davranış modelleri sunuyordu; üstelik bunlar yalnız insanlar tarafından değil tanrılar tarafından belirleniyordu. Yunan tanrı ve tanrıçaları onca güçlerine rağmen bazen çok insanca davranıyorlar ve insani duygular sergiliyorlardı. Diğer uygarlıkların tersine tamamen insanlaştırılmış bir panteon oluşturuyorlardı.

Homeros'un kim olduğu ve "kitaplarını" ilk kez nerede yazdığı hâlâ tartışma konusudur. Eserleri diğer Yunan edebiyat metinlerinden çok daha fazla basılmıştır. Bize ulaştığı biçimini muhtemelen MÖ 700 yılından kısa bir süre önce İyonya'da almıştı. Daha 6. yüzyılda saygın bir konum elde ederek Yunan eğitiminin başlıca unsuru haline geldiler. Yalnız Yunan öz bilincinin temel belgeleri olmakla kalmayıp Avrupa'yı biçimlendirecek klasik kültürün temellerini oluşturdular. *İlyada* ve *Odysseia*, İncil'le birlikte batı edebiyatının en eski kaynağıdır.

Homeros, Yunanlıların edebiyat, dini inanç ve ahlak öğretisi arasında varlığını hissettiği bağı en mükemmel biçimde göz önüne serer. Bu, edebiyat sanatının halka karşı görevinin önemini vurgular: Yunan şiirinin en büyük örnekleri yavaş yavaş şehir yurttaşlarının toplu olarak bulunduğu alana ve sonunda halkın katıldığı festivallere taşındı. Bu festivaller Yunan edebi sanatının en büyük örneği olan trajedilere aracılık etti. Ozanların şiir okuyanlara, şiir okuyanların aktörlere dönüştüğü sıralama sonucu Avrupa tiyatrosu doğdu. Dramanın kökenleri her yerde dine dayanır. Yunan dramasının kökenleri de tapınak ayinlerinde, Diyonizos festivallerinde okunan coşkulu şiirlerde, koronun ezbere okuduğu şarkılarda, dans ve mimde yatar. MÖ 535'te çok önemli bir yeniliğin gerçekleştiğini görüyoruz. Bu tarihte Thespis adlı bir şair, bu unsurlara bireysel bir aktör ekledi. Aktörün konuşması koroya karşı bir tür antifon[1] gibiydi. Bunu başka yenilikler ve sayısı artan aktörler izledi. Yüz yıl sonra, 5. yüzyıla geldiğimizde artık karşımızda Eshilos, Sofokles ve Evripides'in

1 İkiye ayrılmış koronun şarkının farklı bölümlerini sırayla söylemesi

tamamen olgunlaşmış tiyatrosunun temsil ettiği Yunan dramasının büyük çağı vardı. Bu üçlünün eserlerinden günümüze otuz üç oyun kalmıştır. Ancak 5. yüzyılda üç yüzden fazla farklı trajedi oynanıyordu. Dramalardaki dini vurgu varlığını yalnız sözlerde değil oyunlar içinde geçen olaylarda da sürdürüyordu. Oyunlarda oldukça sıkı didaktik uyarılar yapılıyordu. Yunan seyircilerin oyunları pasif bir huşuyla seyretmek veya düşüncesizce terk etmekten daha fazla katkı göstermesi, bilinçli tepki vermesi bekleniyordu.

Büyük trajediler bazen şehir festivallerinde üçlemeler halinde oynanıyordu (günümüze kadar yalnız bir üçleme eksiksiz gelebilmiştir). İzleyici bu trajedilerde yer alan hikâyeleri (genellikle mitolojik oluyordu) zaten biliyordu. Yine de birçok Helen, örneğin Eshilos'un yazdığı bir oyunu görememiş ve Atinalıların belki çok azı görebilmiştir. Bu iki topluluktakilerin sayısı, günümüzde Shakespeare'in oyunlarını televizyon bir yana, sahnede gören Britanyalıların sayısından muhakkak çok daha azdı. Yine de tarlada çok işi olmayan veya çok uzakta bulunmayanlar büyük bir izleyici kitlesi oluşturuyordu. Tiyatroların büyüklüğü bu konuda bir göstergedir. Örneğin Atina'da, on binden fazla seyircinin bir oyunu izlemesi fiziki açıdan mümkündü.

Felsefe gibi (izleyicisi elbette çok daha azdı) drama da merak uyandırıcı bir eğitim deneyi olabiliyordu. Yunanistan'ın dışında hiçbir antikçağ toplumunda, dünyanın ahlaki ve toplumsal sorunları dikkatle ele alınıp tiyatro oyunu haline getirilmiyordu. Aktörlerin tiyatro sahnesinde sunduğu, bilinen ayinlerin vurgulanarak göz önüne serilmesinden ibaretti. Bazı oyunlar bunun ötesine geçse de, genelde bilinen masallardan yeni bir seçki sunuluyor ve ortam elverişliyse toplumsal sofuluk hicvediliyordu. Bu tiyatro doğalcı değildi. Kahramanlardan oluşan geleneksel bir dünyanın kanunlarını; günlük işleriyle meşgul olan bireylerin üzerindeki etkisini veya kutsal ile insancıl niyetler arasındaki farklılıklardan ötürü çekilen acıları sergiliyordu. Oyunların konusu bildikti; özünde acımasız kanunların ve *Nemesis*'in öneminin kabul edilmesi yatıyordu. Belki son tahlilde bu durum, Yunan düşüncesinin akılcı olmaktan çok akıl dışı yanına tanıklık etmektedir.

Atina tiyatrosunun ilgi alanı 5. yüzyıl boyunca genişledi. Evripides geleneksel varsayımları sorguladı. Atina komedisi ayrı bir tür olarak gelişti. Aristofanes başkalarını eğlendirmek amacıyla insanlar ve olayları ele alan ilk büyük yazar oldu. Onun genellikle siyasi, son derece güncel ve çoğunlukla kaba bir dille yazılmış oyunları, Atina toplumunun hoşgörüsü ve özgürlüğü konusunda sahip olduğumuz en çarpıcı kanıttır. Yüz yıl sonra, kölelerin entrikaları ve sorunlu aşk ilişkilerinden oluşan oyunlar sayesinde neredeyse modern dünyaya ulaşmış gibi oluruz. Bu oyunlar Sofokles'in yarattığı etkiyi sağlamasa da, iki yüz yıl öncekine yakın bir düzeyde, yarı mucizevi bir şekilde kitleleri hâlâ güldürüyordu.

Yunan edebiyatının epik şiir çağından sonra hızla gelişip olgunlaşması, Yunan kültürünün doğuştan gelen canlılığının bir başka kanıtıdır. Klasik çağın sonunda edebiyatın okuyucusu artmaya devam ediyordu zira Yunanca hem bütün Yakındoğu'da hem Akdeniz'in büyük kısmında gerek *lingua franca*[1] gerek resmi dil haline gelmişti. Artık Atina trajedilerinin zirvesine ulaşamasa da hâlâ başyapıtlar üretmeyi sürdürüyordu. Başta anıtsal mimari ve nü heykelleri olmak üzere görsel sanatlarda da geleceğe dönük standartlar Yunanistan'da oluşuyordu. Asya'dan alınan tarzın üzerine eklenenlerle tamamen özgün bir mimari ortaya çıkmıştı. Bu klasik tarzın unsurları, 20. yüzyılın inşaatçıları tarafından hâlâ bilinçli bir biçimde kullanılmaktadır. Yunan mimarisi birkaç yüzyıl içinde Sicilya'dan Hindistan'a kadar dünyanın pek çok yerine yayıldı. Yunanlılar bu sanatta da kültür ihracatçısı haline gelmişti.

Yüksek kaliteli taşın Yunanistan'da bol miktarda bulunması işi kolaylaştırmıştı. Taşın dayanıklılığı bugün baktığımız kalıntıların ihtişamıyla kanıtlanmış durumdadır. Ancak burada bir göz aldanması vardır. 5. yüzyıl Atina'sının Parthenon'da bize hitap ettiği saflık ve sadelik, Yunanlıların onu nasıl algıladığını bizden gizlemektedir. Süslü püslü tanrı ve tanrıça heykelleri, dört bir yana dağılmış boyalı ve bezeli anıtlar, Akropol'ü doldurup tapınaklarının basitliğini gölgede bırakmış olması gereken kutsal mezarlar ve dikili taşlar kaybolmuştur. Bunların izlerine belki Delphi'deki Apollo tapınağına giden yolda karşımıza çıkan ve tüccarların, küçük dükkânların, batıl inançla ilgili zırvaların darmadağın ettiği karmakarışık tapınak kalıntılarında rastlayabiliriz. Yine de, yanıltıcı olup olmadığını bilmediğimiz bir şekilde, akıp giden zamanla yıpranan Yunan kalıntılarından geriye insanı hayrete düşüren bir güzellik kalmıştır. Nesneye verdiğimiz değer ile tamamen nesnenin kendisinden kaynaklanan değer standartları arasında karşılıklı etkileşimi hesaba katmak imkânsızdır. Çağlar boyunca insanların zihnine bu kadar derinden ve güçlü hitap eden bir sanat yaratmak, aşılamamış bir artistik deha ve bunu ifade etmek için gereken muazzam bir hüner dışında başka bir şeyle kolayca açıklanamaz.

Heykeltıraşlar için iyi taşın yaşadıkları yerde bulunması paha biçilmez bir avantaj sağlıyordu. Doğudan, özellikle Mısır'dan alınan örneklerin başlangıç için önemli olan etkisi özümsendikten sonra, Yunan heykelciliği giderek doğalcılığa yönelirken en önemli konusu insan vücudu oldu. İnsan biçimindeki heykeller anı veya tapınma nesnesi olarak değil tamamen kendi güzelliği için yapılıyordu. Buna karşın, müzeleri gezdiğimizde Yunanlıların gözüne bitmiş heykellerin nasıl göründüğünü tam bilemeyiz (genellikle boyanıp parlatılıyor, fildişi ve mücevherlerle süsleniyordu). Bu heykeller açık bir evrim gösterir. Başlangıçta kim olduklarını bilmediğimiz tanrılar ile genç erkek ve kadın heykelleri vardır. Mısır heykellerinden pek farklı olmayan bir şekilde, sade ve simetrik pozlarda yapılmışlardır. 5. yüzyılın klasik

1 Anadili farklı insanların konuştuğu ortak dil

figürlerinde, doğalcılıkla birlikte ağırlık farklı yerlere dağıtılırken basit cepheden duruş terk edilmeye başlandı. Bunu 4. yüzyılda ortaya çıkan olgunlaşmış insan stili izledi. İnsan vücudu –ve ilk kez çıplak kadın vücudu– yeni ve idealleştirilmiş bir doğalcılıkla işleniyordu.

BİR ÖZET DENEMESİ

Büyük kültürler ne müzelere ne kataloglara sığdırılabilir. Zirvesindeyken bile küçük bir azınlıkla sınırlı olmasına rağmen Yunanistan'ın başarısı ve önemi hayatın bütün yönlerini kapsıyordu. Şehir devletlerinin siyaseti, Sofokles'in bir trajedisi ve Fidias'ın bir heykeli, hep bu hayatın bir parçasıdır. Sonraki çağlarda yaşayanlar, canlılığından bihaber olmalarına karşın mutlu bir sezgiyle bu mirası sahiplendiler. Yunanistan'ın bu canlı çağını daha sonraları tarihçiler ve bilimadamları inceleyip farklı dönemlere ve mekânlara ayırdılar ama eğer bu sezgi gerçek bir sorgulamaya dönüşseydi daha verimli olabilirdi. Sonuçta Yunanistan'ın nasıl bir yer olarak düşünüldüğü, dünya açısından gerçekte nasıl bir yer olduğu kadar önemliydi. Yunanlıların deneyimi, iki bin yılı aşkın bir süre boyunca tekrar sunulup tekrar ele alınacak ve farklı yollardan yeniden doğup yeniden kullanılacaktı. Bu deneyimin hatalarında bile yaratıcılık olabilirdi. Bütün Avrupa, Yunanistan'ın yatırdığı sermayeye ilgi gösterdi; Avrupa aracılığıyla bütün dünya bu sermayeyi kullandı. Fiziki coğrafyanın, iklim ve kaynakların başlangıçtaki büyük etkenlerinin kısıtlamaları azaldıkça, Yunan mirası yeni bir uygarlık türünün kültürünü biçimlendiren ilk ve en temel aracı oldu.

Buna karşın bu miras, hakkında genelleme yapamayacak kadar zengin ve çeşitlidir. Göründüğü kadarıyla, eğer uygarlık akıl yoluyla zihniyet ve çevrenin kontrolü yönünde ilerleyecekse ve belirlenen standartları sonradan geleceğe yönelik olumlu katkılar olarak kabul edersek; o zaman Yunanlılar gelecekteki uygarlığa kendilerinden önceki bütün toplumlardan daha çok katkı sağlamıştır. Tüm zamanların en büyük sezgilerinden birinin parçası olarak; her şeyin tutarlı ve mantıklı bir açıklaması olabileceğinden yola çıkan Yunanlılar, dünyanın son tahlilde tanrılarla cinlerin anlamsız ve keyfi hükümlerine dayanmadığını düşünerek felsefi sorgulamayı ortaya çıkardılar. Gerçi Yunanlıların çoğu bundan habersiz olup akıldışılığın ve batıl inançların egemen olduğu bir dünyada yaşamayı sürdürse de, bu buluş devrimci ve insanlığın yararına bir olguydu. Bu tür davranışların genelleştirilebileceği toplumların ortaya çıkacağı günü bekliyordu. Yunan düşüncesinin her zaman açık seçik görülmese de akıldışılığın etkisine karşı meydan okuması, gücünü daha önce olmadığı kadar pekiştirdi. Daha sonraki çağlarda bu düşüncenin var gücüyle abartılıp efsaneler üretilmesine karşın, bu pekişen gücün özgürleştirici etkisi binlerce yıl boyunca tekrar tekrar hissedilecekti.

3

Roma Dünyasının Oluşumu

ETRÜSK KÖKENLER

Demir kullanan halklara ait en eski İtalyan yerleşimlerinden biri, günümüz Bologna'sından çok uzakta olmayan Villanova adlı bir yerdeydi. Bunun ardından, benzeri kültürlere arkeologlar tarafından Villanovalı adı verildi. MÖ 8. yüzyılda orta İtalya'da, benzer yerleşimlerin sayısı iyice artmıştı. Bazı "Villanovalılar" çoktan beri Fenikeliler ve güneydeki Yunan kolonileriyle ticaret yapıyordu. Bunların arasında sonradan daha bildik bir adı paylaşacak olan topluluklar da vardı: Etrüskler. Onların etrafını saran sis perdesi hâlâ dağılmamıştır. Arkeoloji bize onların tarihi veya kronolojisinden çok kültürleri hakkında bilgi verebiliyor. Çeşitli araştırmacılar MÖ 10 ila 17. yüzyıl arasında, farklı dönemlerde farklı Etrüsk uygarlıkları ortaya çıktığını ileri sürmekteler. Etrüsklerin atalarının nereden geldiği konusunda fikir birliğine varamasalar da, bunların ilk İtalyanlar olmadığı kesindir. İtalya'ya ne zaman ve nereden gelmiş olurlarsa olsunlar, burada karışık bir halklar topluluğuyla kaynaştılar. Bu halklar burada doğmuş yerlilerin ve ikinci bin yıldaki istilacı Hint-Avrupalıların torunlarından oluşuyordu.

MÖ 1000 yıllarında, Villanovalılar Toskana kıyılarının içerisinde kalan Elba ve günümüzde Etruria adı verilen bölgedeki demir yataklarını büyük bir gayretle kullanıyorlardı. Yaptıkları demir silahların bir Etrüsk egemenliğini mümkün kıldığı anlaşılıyor. En üst seviyesine ulaştığı dönemde bu egemenlik Po Vadisi'nden Campania'ya kadar yarımadanın bütün orta bölgesini kaplamış olabilir. Yapılanması aydınlatılamamıştır ama Etruria muhtemelen krallar tarafından yönetilen şehirlerin oluşturduğu serbest bir birlikti. Etrüskler okuryazar ve nispeten zengin bir toplumdu. Yunancadan türettikleri alfabelerini muhtemelen *Magna Graecia*'nın şehirlerinden elde etmişlerdi (yazıları tam olarak çözülememiştir).

MÖ 6. yüzyılda Etrüskler Tiber Nehri'nin güney kıyısında önemli bir köprübaşı elde ettiler. Campania'ya yine uzun zaman önce yerleşen Latinlerin çok sayıdaki küçük topluluklarından birisi olan bu yer geleceğin Roma'sı idi. Burası önemli kara

ve su yollarının merkezindeydi. Tiber Nehri burada köprü yapılacak kadar derin ama deniz araçlarının içeri girmesini sağlayacak kadar derin değildi. Etrüsk mirasının bir kısmı Roma vasıtasıyla yaşayıp Avrupa geleneğine aktarıldı (ve sonunda onun içinde kayboldu). Yine Etrüsk geçmişi sayesinde, Roma Yunan uygarlığıyla ilk kez tanıştı. Bu ilişki yüzyıllar boyunca kara ve denizden yapılan bağlantılar sayesinde varlığını sürdürdü. Yunan etkilerinin aşılanması belki en önemli mirastı, ancak Roma birçok Etrüsk kurumunu da sonraki çağlara taşıdı. Bunlardan biri, halklarını "yüzyıllar" içinde askeri amaçlarla örgütlemesiydi. Daha yüzeysel ama çarpıcı örnekler ise gladyatör dövüşleri, şehircilik başarıları ve işaretleri okuyup kehanette bulunmaktı. Bunun için kurbanların iç organlarına bakılıp gelecekten haber alınıyordu.

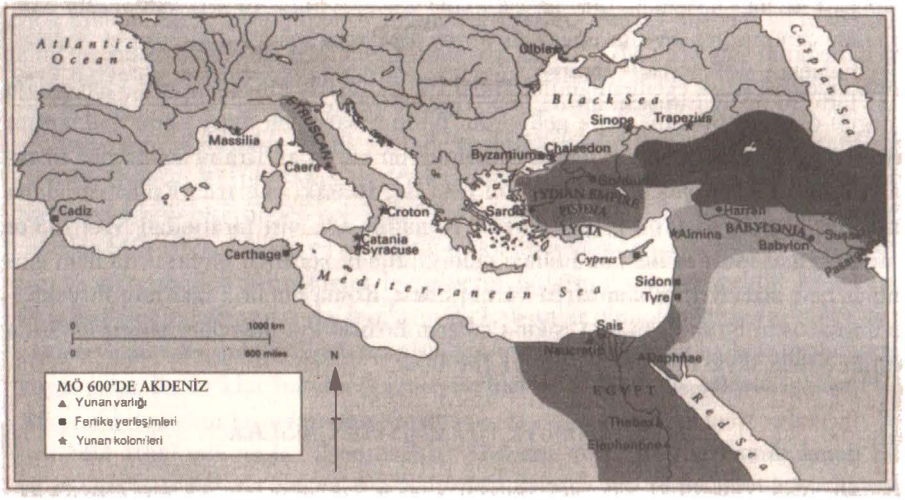
6. yüzyılın sonlarına doğru, Latin şehirlerinin efendilerine karşı ayaklanması sırasında Roma Etrüsk hâkimiyetinden kurtuldu. O zamana kadar şehir Tarquinius Hanedanı'na mensup Etrüsk kralları tarafından yönetiliyordu. Anlatılanlara göre, bu hanedanın son Kralı MÖ 509'da kovuldu. Kesin tarih ne olursa olsun, bu yıllar muhtemelen Etrüsk egemenliğinin batıdaki Yunanlılarla mücadele etmekten dolayı yorgun düştüğü döneme denk geliyordu. Bunu fırsat bilen diğer Latin halklarının ayaklanması başarılı olunca kendi yönetimlerini kurdular. Kralın iktidardan uzaklaştırılması tarihin çok önemli bir anı olsa da, sonraki çağlarda Romalılar daha uzak bir geçmişi kıstas alıp şehirlerinin Romulus adlı biri tarafından MÖ 753'te kurulduğunu iddia ettiler. Bu iddiayı ciddiye almak zorunda olmasak ta hem Romulus hem ikizi Remus'u emziren kurt efsanesi, Roma'nın ilk çağlarının Etrüsklerle bağlantısını biraz daha gün ışığına çıkarır. Etrüsklerin inançları araştırıldığında kurda büyük saygı duydukları ortaya çıkmıştır.

MAKEDON VE HELENİSTİK ÇAĞLAR

Yeni Roma Cumhuriyeti'nin ilk yüzyılı olan MÖ 5. yüzyıl, aynı zamanda Yunanistan'ın en yüksek çağıydı. Romalıların uygarlığın ne demek olduğunu öğrendiği ve bir parçasını oluşturduğu batı Akdeniz'deki Yunan dünyası; bazı şehirlerinin olanca ihtişamına ve Fenike'yle çok canlı bir ticaret sürdürmesine karşın, Ege ve Küçük Asya'nın merkezini oluşturduğu Yunan kültürünün biraz dışındaydı. Birkaç yüzyıl boyunca bu şekilde kalmayı sürdürdü. Roma'nın gerek toprak anlamında gerek siyasi yayılması erken bir tarihte başlasa da, dünya tarihini değiştirmeye başlaması ancak Doğu âlemine girdikten sonra gerçekleşti. Bir paradoks olarak, yeni ve büyük Hellas MÖ 4. yüzyılda, Yunan şehir devletlerinin çökmesinin ardından burada ortaya çıkmıştı.

Peloponnez Savaşı'nın sonlarına doğru, Yunan dünyasının kuzey ucunda yeni

bir güç olan Makedon Krallığı kendini göstermeye başladı. Bu krallığın sakinleri Yunanca konuşuyor, temsilcileri Pan-Helenistik festivallere katılıyordu. Makedon kralları *İlyada*'nın büyük Akalı Kahramanı Akhilleus'un soyundan geldiklerini söyleyip açıkça bir Yunan devleti yönettiklerini ve Hellas'ın bir parçası olduklarını iddia ediyorlardı. Ancak Yunanlıların çoğu bu düşünceye karşı çıkıyordu. Onlara göre Makedonyalılar zar zor uygarlaşmış barbar bir kavim olup; Ege, İyonya ve *Magna Graecia*'nın şehirlerinde yaşayan görgülü toplumlarla asla aynı düzeyde olamazlardı. Kuşkusuz Makedonya örneğin Atina veya Korint'e göre daha engebeli ve çetin bir bölgeydi. Kralları, muhtemelen Atina'nın bilgeliğinden pek etkilenmeyen dağ kabilelerinin reislerinden oluşan bir aristokrasiyi yönetmek zorundaydı. Buna rağmen, Makedonya Yunan uygarlığına yeni ve dev bir boyut katıp tarihin akışını değiştirdi.

MÖ 359'da yetenekli ve ihtiraslı bir veliaht tahta çıktı. Tutkularından biri Makedonya'nın Yunan âleminin bir parçası olarak kabul edilmesiydi. II. Filip önce çocuk bir veliahtın naibi, ardından kral oldu (naipliğini yaptığı yasal hükümdar olan yeğenini tahttan indirdi). Koşullar onun lehineydi zira Yunan devletleri uzun savaşlardan dolayı çok yıpranmış, Pers İmparatorluğu'ysa ardı ardına çıkan ayaklanmalarla uğraşıyordu. Makedonya'nın altın bakımından zengin olması Filip'in güçlü bir ordu kurmasını sağladı. Bu ordu ilerde sergileyeceği etkinliğini büyük ölçüde Filip'in çabalarına borçluydu. Gençliğini geçirdiği Thebai'de gördüğü Yunan askeri yöntemleri üzerine kafa yoran Filip, çözümün yeni bir oluşumda yattığına

karar verdi. Bu oluşum, sıradan mızrakların iki katı uzunluğa sahip mızraklar taşıyan ve art arda on sıra piyade askerinden oluşan falanks birlikleriydi. Safların arası biraz açık oluyordu; böylece arka saftakiler mızraklarını ileri doğru tuttuğunda ön saftakilere değmiyordu. Bunun sonucunda, kirpinin sırtını andırır biçimde sivri uçlarla dolu ürkütücü bir silah ortaya çıkmıştı. Makedonyalılar bu birliği desteklemek üzere zırhlı süvariler ve kuşatmalar için mancınık gibi ağır silahlar kullanıyorlardı. Bu ordu sayesinde Filip ve oğlu, Yunan anakarasındaki şehirlerin bağımsızlığı ile insanlık tarihinin önemli bir çağı olan *polis* dönemine son verdi. MÖ 335'te Thebai yerle bir edilirken sakinleri de isyan çıkarmanın cezası olarak köle yapıldı. Bu tarih hem bu açıdan hem de hızlı ve görkemli bir değişim çağının başlangıcı olması bakımından önemlidir.

BÜYÜK İSKENDER

Filip'in aldığı kararlar arasında Yunanlılara Perslerle yapılacak yeni bir savaşta önderlik etmek vardı; ancak bu kararını gerçekleştiremeden, MÖ 336'da öldürüldü. Oğlu İskender, geleneksel olarak "Büyük" diye adlandırılan tarihi şahsiyetlerden biri oldu. Adını kuşatan efsaneler binlerce yıl boyunca ilahlaştırılmasına yol açtı. İyi bir asker ve fatih olmasına rağmen bunlardan çok daha fazla meziyete sahipti. Buna rağmen hayatının ve kişiliğinin pek çok yanı karanlıktadır. Tutkulu bir Helen olarak Akhilleus'un soyundan geldiğine inanıyor ve çıktığı seferlerde Homeros'un eserinin çok değerli bir kopyasını yanında taşıyordu. Aristo'dan ders almıştı. Cesur ancak bazen amansız bir asker, kurnaz bir komutan ve insanları çok iyi yöneten bir liderdi. Hükümdarlarını devirdiği halklara sempatiyle davranıyordu. Buna karşılık çok hiddetli ve zalim de olabiliyordu; sarhoşken bir kavga sırasında arkadaşını öldürdüğü söyleniyordu. Babasının öldürülmesine göz yummuş olabileceği de düşünülmektedir. Açık olan bir şey varsa, o da dünya tarihi üzerindeki kuşkuya yer bırakmayan etkisidir. Birçok Yunan Devleti'nden askerlerin oluşturduğu ordusunun başında Perslere saldırmak üzere MÖ 334'te Asya'ya geçtikten on yıl sonra henüz otuz üç yaşında Babil'de (belki tifodan) öldüğünde tarih yazmıştı.

İskender'in insanı hayrete düşüren bir başarı karnesi vardı. MÖ 333'te Küçük Asya'da gerçekleşen İssus Savaşı'nda Persleri yendikten sonra (Yunanlılar onu kutlamıştı), Pers İmparatorluğu toprakları boyunca ilerledi. Önce güneye yürüyüp Suriye üzerinden Mısır'a, ardından kuzeye ve doğuya dönüp Mezopotamya'ya girdi. Peşine düştüğü Pers Kralı III. Darius kaçarken öldürüldü. Bu olay, uzun bir süre boyunca Yakındoğu'nun en büyük gücü durumundaki Ahameniş Hanedanlığı'nın sonu oldu. İskender yoluna devam ederek İran ve Afganistan içlerine girip Ceyhun Nehri üzerinden Semerkand'a kadar gitti. Seyhun Nehri üzerinde bir şehir kur-

duktan sonra Hindistan'ı işgal etmek için güneye indi. Pencap'ın içlerine kadar girip İndus Nehri'ni yaklaşık iki yüz kilometre aştığı sırada, yorgun generalleri İskender'i dönmeye ikna etti. İndus boyunca korkunç bir geri dönüş yolculuğu başladı. Basra Körfezi'nin kuzey kıyısı boyunca süren yolculuk İskender'in MÖ 323'te öldüğü Babil'de son buldu. Bu kısa ömür basit anlamda fetih yapmanın çok ötesinde bir öneme sahipti. İskender'in "imparatorluğu" Yunan tesirini, daha önce hiç yaşanmadığı bölgelere taşıdı. Çoğu kendi ismini taşıyan şehirler kurdu (hâlâ İskenderiye adını taşıyan çeşitli şehirler bulunmasının yanı sıra adında onun varlığını saklayan başka yerler de vardır). Ordusunda hem Yunanlıları hem Asyalıları kullanarak daha kozmopolit bir güç oluşturdu. Bu orduya genç Pers soylularının katılmasını sağladı. Bir seferinde dokuz bin askerinin doğulu kadınlarla evlendiği dev bir düğüne başkanlık etti. Kendisi de ikinci eş olarak Darius'un kızını aldı (ilk eşi Baktria'lı bir prensesti). Pers kralının eski memurlarını görevden almayarak fethettiği toprakların yönetiminde çalıştırdı. İskender Pers kıyafetlerini bile benimsedi; ne var ki bu davranış maiyetindeki Yunanlıları hoşnut etmedi (tıpkı saraya gelen ziyaretçilerin, Pers kralları karşısında olduğu gibi secdeye kapanmak zorunda kalmalarından duyulan hoşnutsuzluk gibi).

Dönemin en güçlü imparatorluğunu yıkıp bağımsız Yunan şehirleri çağını sona erdirmek dünyanın geleceğini şekillendiren eylemlerdi; ne var ki bunların tam etkisi bir anda görülememişti. Olumlu sonuçların çoğu ölümünden sonra ortaya çıkmaya başladı. Gerek Yunanlıların gerek diğer halkların yaşadığı topraklarda Yunan fikirlerini ve standartlarını ne kadar uzaklara yaydığı –Akdeniz'in batısı hariç– zamanla bunların etkilerinin hissedilmeye başlamasıyla görülecekti. İşte bu nedenle yaratılan "Helenizm" ve "Helenistik" kelimeleri, gerek İskender'in ölümünü izleyen çağ, gerek imparatorluğunun kapladığı alanlar için kullanıldı (bu alan kabaca batıda Adriyatik Denizi ve Mısır'dan doğuda Afganistan Dağları'na kadar uzanıyordu). Bu imparatorluk uzun ömürlü olmadı; İskender ardında vâris bırakmazken generalleri kısa sürede ganimet kavgasına girişti.

HELENİSTİK DÜNYA

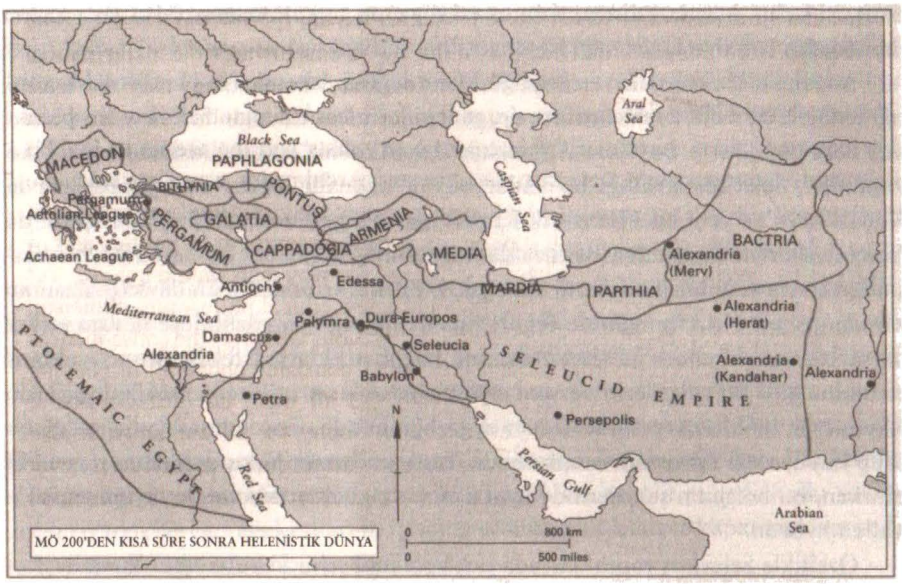
Eski imparatorluğun topraklarının birkaç krallığa bölünmesinden önce yapılan savaşlar kırk küsur yıl boyunca sürdü. Bu krallıkların her birini İskender'in generalleri veya onların soyundan gelenler yönetiyordu. Bu krallara "Halefler" veya *Diadoki* adı verilmiştir. Bu krallıkların en zengini, Ptolemaios adlı bir Makedonun hâkimiyet kurduğu Mısır'dı. İskender'in bedenini ele geçirdikten sonra İskenderiye'de görkemli bir mezara gömdürmesi Ptolemaios'a onun koruyucusu olarak özel bir ayrıcalık ve üstünlük sağladı. Kurduğu antikçağın son Mısır Hane-

danı, Mısır'ın dışında Filistin, Kıbrıs ve Libya'nın büyük kısmını MÖ 30'a kadar (hanedanın son üyesi, efsanevi Kleopatra'nın öldüğü yıl) yönetti.

Ancak halef devletlerin en büyüğü Mısır değildi. İskender'in Hindistan'da yaptığı fetihleri bir Hint kralı sürdürse de, generallerinden biri olan Selevkos'un çocukları belli bir dönem boyunca Afganistan'dan Akdeniz'e kadar uzanan toprakları yönettiler. Selevkos Krallığı bu kadar büyük kalmadı. MÖ 3. yüzyıl başlarında Küçük Asya'da yeni bir Helenistik Krallık olan Pergamon kuruldu. Bir başkası da Yunan askerleri tarafından Baktria'da kuruldu. Makedonya ise barbarların istilasından sonra yeni bir hanedanın eline geçti. Bu sırada eski Yunan devletleri zaman zaman gevşek birlikler halinde örgütlenmelerine rağmen çözülmeye devam ettiler (oysa bazıları İskender'in ölümü üzerine bağımsızlıklarına tekrar kavuşacaklarını ummuştu). Bu gelgitlerin ve yeni siyasi oluşumların tarihte yarattığı değişiklik, İskender'in fetihleri sayesinde Yunan uygarlığının daha önce olmadığı biçimde kök salıp büyüyeceği bir ortam oluşmasıydı. Yunanca bütün Yakındoğu'nun resmi dili olurken, bu bölgenin şehirlerinde aynı zamanda günlük dil olarak yaygın biçimde kullanılıyordu.

Özellikle Selevkos topraklarında pek çok yeni şehir kurulmuştu. Yunanlı göçmenler bu şehirlere yerleşmeye teşvik ediliyordu. Ancak bunların Ege'nin eski şehir devletleriyle ilgisi yoktu; her şeyden önce daha büyüktüler. Mısır'da İskenderiye, Suriye'de Antakya, Babil yakınındaki yeni başkent Seleukia hep iki yüz bine yakın nüfus barındırıyordu. Üstelik hiçbiri özerk değildi. Selevkoslar ülkeyi eyalet valileri ve eski Pers İmparatorluğu'ndan devraldıkları –5. yüzyılda yaşayan Yunanlıların barbar despotizmi olarak gördüğü– devlet aygıtı aracılığıyla yönetiyordu. Halef devletlerin bürokratları *polis*'lerin değil Mısır ve Mezopotamya'nın eski geleneklerinden yararlanıyordu. *Diadoki* ve onların haleflerine eski Pers kralları gibi yarı kutsal unvanlar verilmişti. Ptolemiler Mısır'da firavunların inancını canlandırırken hanedanın kurucusu *Soter* yani "kurtarıcı" unvanını aldı.

Her şeye rağmen şehirlerde hâlâ Yunan havası vardı. Binalar Yunan geleneğine göre yapılmıştı. Geçmişteki örneklerine çok benzeyen tiyatroları, gimnazyumları, oyun ve festival merkezleri vardı. Yunan geleneği kendini sanatsal üslupta da gösteriyordu. Melos Adası'nda bulunan ve Paris'teki Louvre Müzesi'nde sergilenen Afrodit heykeli (*Milo Venüsü*), tüm Yunan heykellerinin belki en ünlüsüdür ve bir Helenistik eserdir. Yunan üslubu ve tarzı yayıldıkça Yunan kültürü de yayılıyordu. Buna rağmen kırsal bölgelerde yaşayanlar bu kültürden neredeyse hiç etkilenmemişti (halef devletlerde Yunanca küçük bir azınlığın anadiliydi, ancak pek çok şehirli bu dilin muhtelif türevlerini konuşuyordu). Yunan edebiyatı kısa zamanda yeni yazarlar kazandı. Bu yazarlar, uzun bir süre boyunca refah düzeyi artan bir çevrede okuyucu ve hami bulmakta zorlanmadı. İskender'in savaşları

muazzam miktarda altın, gümüş ve değerli nesnelerden oluşan bir ganimet bırakmıştı. Bu miras ekonomik gelişmeyi hızlandırarak düzenli orduları ve bürokratları beslemenin yanı sıra sanatı himaye etmeyi de mümkün kıldı. Helenistik dünya eski Yunan dünyasına göre daha büyüktü ve Yunan kültürüne daha geniş bir sahne sağlıyordu.

Mısır'daki İskenderiye ve Küçük Asya'daki Pergamon antik dünyanın en büyük iki kütüphanesine sahipken Atina'daki akademi de faaliyetini sürdürüyordu. Helenistik bilim daha önce yapılanların üstüne yenilerinin eklendiği bir başka alandı. Özellikle İskenderiye bu alanda çok üstündü. Geometriyi bir sistem içine oturtan ve 19. yüzyıla kadar kullanılmasını sağlayacak bir biçim veren Öklid burada yaşıyordu. Büyük bir olasılıkla Öklid'in öğrencisi olan Arşimet, Sicilya'da vakitsiz biçimde öldüğünde bocurgatın yanı sıra pek çok icadıyla ünlenmişti. Savaşta kullanılan aygıtlar yapmanın dışında fizikte pek çok teorik buluşa imza atmıştı. Hamamda yıkanırken keşfettiği suyun kaldırma kuvvetiyse bir efsane haline gelmiştir. Diğer İskenderiyeliler arasında dünyanın büyüklüğünü ölçen ve buharı enerjiye dönüştüren ilk insan da vardı. Sisam'lı Aristarkos yaygın görüşün aksine dünyanın güneşin etrafında döndüğü sonucuna varmıştı. Onun bu düşüncesi Aristocu fizikle uyuşmadığı için çağdaşları tarafından reddedilmesine rağmen olağanüstü bir başarıydı. Bazı teorileri deneysel olarak sınamaya imkân ve heves olmaması, ayrıca Yunanlıların uygulamalı bilimler yerine matematiğe eğilimli olması bilimsel

ilerlemeyi adeta engellese de; Helenistik bilimler yine de insanlığın bilgi birikimine önemli katkılar yaptı. Teknolojinin o zamanki durumu da bazı fikirleri uygulanabilir hale getirmeyi zorlaştırmış olabilir (gerçi bu görüşe itirazlar vardır: bazıları Helenistik bilimadamlarının eğer kafa yormuş olsalar buharlı bir makine yapabilecek imkânlara sahip olduğunu ve Arşimet'in hatırı sayılır bir mühendis olduğunu düşünmektedir). Yine de Helenistik bilimin başarılarının, siyasette kendini yönetme geleneğiyle hayatın amaçları ve insanların nasıl davranması gerektiği konusundaki titiz sorgulama geleneğinin yok olmasını dengelediği düşünülebilir. Helenistik dünya yeni ve önemli bir ahlak felsefesi yarattı: Stoacılık. Bu felsefe, insanların kendileri için nasıl bir sonuç doğurursa doğursun erdemli olması gerektiğini savunuyordu. Stoacılara göre erdemli olmak için her şeyden önce doğanın yasalarına uymak gerekiyordu. Bu yasalar evreni ve Yunanlılarla birlikte bütün insanları yönetiyordu. Stoacılık bütün insanlık için geçerli bir ahlak felsefesi üretmeye yönelik ilk girişimdi. Üstelik klasik Yunan filozoflarına asla nasip olmayan olağanüstü bir zihniyet hamlesiyle, ilk kez köleciliğe karşı çıkıyordu. Stoacılık Roma eliti üzerinde yüzyıllar boyunca etkili oldu.

ROMA'NIN YÜKSELİŞİ

Daha sonra Helenistik uygarlık olarak adlandırılacak olgu, Yunan ihtişamının başarılı yanlarından devralınan özel bir seçkiydi. Aynı şey Roma uygarlığı için de geçerliydi zira sonunda bir Helenistik halef devleti haline gelmişti. Ancak bu aşamaya ulaşmadan önce de uzun bir tarihe sahipti. Roma yurttaşları yüzyıllar boyunca, hatta yönetimin bir monarşiyi andırdığı dönemlerde bile eski cumhuriyetçi gelenekleri sürdürmede ısrar ettiler. Bu durum Avrupa'nın sonraki çağları açısından büyük önem taşıyordu; yurttaşlık ilkeleri üzerinde uzlaşma ve cumhuriyetçiliğin bir tür mitoloji haline gelmesi, bu ilkelerin Roma Cumhuriyeti'nde kaldığını düşünen geleceğin Avrupalıları tarafından geliştirilecekti.

Roma Cumhuriyeti fiilen dört yüz elli yıldan fazla yaşasa da yarattığı kurumlar ismen varlığını sürdürdü. Romalılar devamlılıktan, devletlerinin eski ve güzel yanlarına vefa duygusuyla bağlanmaktan (veya diğerlerinin menfur sadakatsizliğinden) ısrarla bahsetmeyi seviyorlardı. Bu tür iddialarda gerçek payı vardı. Aynı durum örneğin Büyük Britanya'da parlamenter devletin devamlılığında veya Amerika Birleşik Devletleri'nin kurucu başkanlarının yarattığı ve hâlâ başarıyla kullanılan anayasada görülebilir. Yine de zaman içinde birtakım değişiklikler oldu. Bunlar kurumsal ve ideolojik devamlılığı yıpratırken tarihçiler bunları nasıl yorumlayacaklarını hâlâ tartışmaktalar. Yine de bu değişiklikler Akdeniz'in bir Roma gölü haline gelmesini ve Roma İmparatorluğu'nun deniz ötesine geçmesini engelleye-

medi. Bunun aksi olsaydı, Roma Cumhuriyeti'nin tarihi bugün bizim için ancak Korint veya Thebai'nin tarihi kadar önem taşırdı.

Roma İmparatorluğu'na ait fiziki kalıntılar Avrupa'nın borçlu olduğu en belirgin simgeleri sağlamış ve sağlamayı sürdürmektedir. Gerçek ve mecazi anlamda, geleceğin Avrupalıları bu kalıntıların gölgesinde yaşamışlardır. Bu kalıntılara halen yalnızca Akdeniz'in iki yakasında değil, Avrupa'nın batısından Balkanlar'a ve Küçük Asya'ya kadar geniş bir alanda rastlamaktayız. Bu kalıntılar bazı yerlerde –hepsinden önemlisi bizzat Roma'da– son derece boldur. Bütün bu anıtları meydana getirmek neredeyse bin yıl almıştı. Bunun ardından bir bin yıl daha insanlar şaşkınlık ve hayranlık içinde bu anıtları seyrettiler. Roma'nın ihtişamına atalarımızın baktığı gözle bakmayıp kendimizi küçük hissetmesek de, hâlâ insanlığın bunca şey başarması karşısında şaşırabilir hatta hayret edebiliriz.

Elbette, tarihçiler o muazzam kalıntıları daha dikkatle inceleyip Roma ideallerini ve uygulamalarını aydınlatan bulguları daha özenli biçimde elekten geçirdikçe; Romalıların sonuçta insanüstü yaratıklar olmadığını daha iyi kavrıyoruz. Roma'nın bazen aşırı gösterişli gelen ihtişamı ve Roma'yı hararetle savunanların ileri sürdüğü meziyetler tıpkı günümüzün siyasi nutuklarının yapmacıklığına benzer. Bütün bunlara rağmen, ortada hayret verici ve somut bir yaratıcılık vardır. Sonuçta Roma, Yunan uygarlığının ortamını, ne yaptığını bilen bir ruhla yeniden yarattı. Daha sonra, Roma parçalanmaya başladığı çağlarda geriye dönüp bakan Romalılar kendilerini yine de bu uygarlığı kuranlar gibi hissetti. Gerçekten de öyleydiler, ancak bu duyguya inanmalarına rağmen sayıları iyice azalmışlardı. Yine de bu en önemli duyguydu. Onca maddi etkileyiciliğine ve zaman zaman kaba bir büyüklüğe sahip olmasına rağmen, Roma'nın başarısının özünde bir fikir, bizzat Roma fikri; içinde barındırdığı ve uygulamaya koyduğu değerler, gelecekte *romanitas* adı verilecek kavram yatıyordu.

Roma'nın gücü cumhuriyet döneminde yayılarak bütün Akdeniz dünyasını bir egemenlik sistemi içinde kucaklayacak boyuta ulaştı. Bugün bile hayatlarımızı biçimlendiren pek çok şeyin çerçevesini ve beşiğini oluşturan Roma İmparatorluğu ortaya çıktı. Buna rağmen cumhuriyetin ilk çağlarında bütün meşgale öncelikle şehrin kendi içindeki siyaset ve sonra da komşularıyla ilişkisiydi. Şehrin aşağı yukarı ilk iki yüzyıllık tarihi şiddetli iç kavgalarla doluydu. Bu kavgalar genellikle yoksul yurttaşların, "patriciler" yani soylu ailelerin iktidarını paylaşma talebinden kaynaklanıyordu. Zamanla, zenginlik önem kazanırken patrici statüsü önemini kaybetti; yine de soylu bir aileye mensup kişiler atalarından iki kişi konsüllük[1] yapmışsa, aynı göreve ve başka yüksek makamlara seçilebiliyordu. Patrici aileler uzun bir süre boyunca senatoya hâkim oldular. Ana devlet organı olan senatonun

1 Cumhuriyet dönemindeki en üst düzey yöneticiler.

önemi, pek çok anıtta ve ordu sancaklarında görülen SPQR kısaltmasından anlaşılır. Bu kısaltma, Latince "Roma Senatosu ve Halkı" kelimelerinin baş harflerinden oluşur.

Cumhuriyetin iç çatışmaları bir şekilde ölümcül bir kayıp olmadan uzun bir süre boyunca devam ederken, cumhuriyet kurumları halk güçlerine tavizler verildikçe yavaş yavaş değişti. Yoksul yurttaşlar pek çok zafer kazanıp iktidarın nimetlerinden daha çok pay almasına rağmen, bu yurttaşların devlete uzun süre egemen olması anlamında Roma asla bir demokrasi olmadı. Uzun bir süre boyunca ortalama Roma yurttaşı köyde yaşayan çiftçiydi. İyi yönetildiği zaman İtalya'yı daima zengin bir ülke kılan iklim ve bereketli toprakların yararını görüyordu. İklim ve toprağın bazen fayda sağlamadığı durumlarda; daha sonraki İtalyanlarda sık sık

göreceğimiz gibi, çalışkanlığı ve becerisi sayesinde olumsuzlukları avantaja çeviriyordu. Cumhuriyetin ilk dönemi bu ortalama yurttaşın çalışması sayesinde yükselmişti. Sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan, dışarıdan gelen besin maddeleriyle yaşayıp çok sayıda göçmeni kendine çeken dev metropolün Roma'nın ilk yüzyıllarına özgü olduğunu düşünmemeliyiz. Uzun bir zaman boyunca ortalama Romalıyı bağımsız, küçük toprak sahibi köylü temsil etti. Şehirlilerin sahip olduğu büyük arazilerde köle emeğine dayanarak pazara yönelik tahıl veya zeytin (zeytinyağı için) üretimi yapılması ancak MÖ 2. yüzyılda yaygınlaştı. Hikâyenin sonlarına doğrudur Romalılar büyük bir duygusallık içinde geri dönüp, cumhuriyetin ve Roma meziyetlerinin bağımsız, küçük toprak sahibi yurttaşların omuzlarında yükseldiği o basit günlere baktılar.

Bu dar tarımsal temel, Roma'nın büyümesinin ilk aşamasına açıklık getirmeyi zorlaştırır. Romalıların her zaman saldırgan ve fetih yapma hevesi içinde olduğunu söylemek doğru olmaz. Roma egemenliği (tıpkı daha sonraki imparatorluklar gibi) genellikle hırstan ziyade korku yüzünden yayıldı. Üstelik büyüme çok yavaş gerçekleşti. Her ne kadar Roma MÖ 5. yüzyılda komşularını istila ederek topraklarını iki katına çıkarsa ve Roma egemenliği orta İtalya'da Etrüsklerin yerini alsa da, bu başarılı bir genişlemeyle sonuçlanan kesintisiz bir öykünün başlangıcı değildir. MÖ 390'da, Galyalı adı verilen ve kuzeyden gelen barbarlar şehri yağmaladı (efsaneye göre, Capitol'e sığınan Romalıları sürpriz bir saldırıdan neler olduğunu fark eden kazların çığlığı kurtarmıştı). Oysa yüz elli yıl sonra Romalılar Arno'nun güneyinde bütün İtalya'ya hâkim oldular. O zamana kadar bu bölge cumhuriyetin kendisi veya müttefikleri tarafından yönetiliyor, Roma ordusuna asker vermesi karşılığında iç işlerini kendisinin yürütmesine izin veriliyordu. Yurttaşları Roma'ya geldikleri zaman Roma yurttaşlarıyla aynı hakka sahiptiler.

Roma ilk çağlarında birtakım stratejik avantajlara sahipti. Şehrin konumu bunlardan biriydi. Bir başkası, Etrüsklerin bir yandan Yunanlılar ve diğer Latin şehirleriyle mücadele ederken diğer yandan kuzeyden bastıran Kelt kabileleriyle meşgul olmasıydı. Romalılar ayrıca insan gücünü en iyi şekilde kullanan bir askerlik sistemine sahipti. Toprağı olan her erkek yurttaş ihtiyaç duyulduğunda orduya katılmak zorundaydı. Erken cumhuriyet döneminde bir piyade on altı yıl hizmet vermekle yükümlüydü (gerçi bu hizmet bütün bir yılı kapsamıyordu zira seferler ilkbaharda başlayıp sonbaharda sona eriyordu). Bu sistem, birkaç yüzyıl boyunca dünyanın gördüğü en iyi savaş makinesini yarattı. Ordu beş bin kişilik alaylar halinde örgütlenmiş ve başlangıçta uzun mızraklı falanksları şeklinde dövüşmüştü. Roma'nın müttefiklerinin asker gönderme yükümlülüğü sayesinde, ordunun yararlandığı asker havuzu istikrarlı biçimde arttı.

Cumhuriyet daha uzaklardaki güçlerle karşı karşıya geldiğinde, İtalya'nın

Roma hâkimiyetine girmesi henüz tamamlanmamıştı. *Magna Graecia*'nın bazı şehirleri, MÖ 3. yüzyıl başında Romalılara karşı Epir Kralı Pirus'tan yardım istedi. Kral belki batıda İskender'inki gibi bir imparatorluk kurma düşüncesiyle Güney İtalya ve Sicilya'yı kapsayan bir sefere çıktı. Savaşları kazanırken öyle büyük bedel ödedi ki bugün götürdükleri getirdiklerinden fazla olan başarılarına "Pirus Zaferi" diyoruz.

PÖN (KARTACA) SAVAŞLARI

Bir aralar Ptolemiler Roma'yla ittifak yapmak ister gibi olmuştu. Cumhuriyetin İtalya dışına ilk büyük açılımı Afrika'da olduysa da, bu bölge Mısır'ın oldukça batısındaydı. Günümüzde Tunus kıyılarının bulunduğu Kartaca'da yaşayanların kökeni Fenike idi. Buranın sakinleri, Sayda ve Sur'da yaşayanlardan çok daha zengin olmuştu. Kartaca büyük bir deniz gücüne sahipti, Sicilya ve Sardinya'da üsleri vardı. Sicilya'da yaşayan Yunanlılarla kimi zaman ittifak yapıp bazen savaşa tutuşan Kartaca, İtalya'nın batısı ve ticaret limanları için sürekli bir tehditti. Roma ile Kartaca arasında uzun bir döneme yayılan üç "Pön" Savaşı çıktı (Pön adı Latincede Fenikeliler için kullanılıyordu). Yirmi yıl boyunca çeşitli aralıklarla devam edip MÖ 241'de sona eren ilk savaş Roma'yı bir deniz gücü haline getirdi. Sicilya Kartaca'nın elinden çıkarken adanın batısı Roma'nın ilk "eyaleti" oldu. İtalya anakarası ise bu tarihten itibaren ya tümüyle doğrudan cumhuriyet yönetiminin bir parçası ya da resmen yönetimin müttefiki oldu. Roma ayrıca Korsika ve Sardinya'yı ele geçirdi. Bu adalar cumhuriyetin ilk denizaşırı fetihleriydi.

Savaşlar kesinlikle tarih anlatımının en önemli unsurlarıdır, ancak bu seferlik bir müddet daha bu savaşlardan kronolojik olaylar olarak bahsetmek yararlı olacaktır. MÖ 218'de başlayan ikinci Pön Savaşı'ndan önce, Kartacalılar İspanya'ya yerleşerek "Yeni Kartaca"yı (günümüzün Cartagena şehri) kurmuştu. Kartaca hâkimiyeti Ebro Nehri kıyılarına ulaştığında Romalılar alarma geçti. İspanya kıyılarında az sayıdaki bağımsız şehirlerden birine saldırmaları üzerine Kartaca ordusu en büyük generalleri Hannibal kumandasında ve fillerin eşliğinde İtalya'ya yürüyüşe geçti. Romalıların yenilgisiyle sonuçlanan savaşın ardından zor bir dönem başladı. Müttefiklerinin çoğu onları yalnız bırakmıştı. Buna rağmen mücadeleyi bırakmadılar ve eski güçlerini kazandılar. İtalya'da on iki yıl geçiren Kartacalılar sonunda açlığa yenildiler ve buradan sürüldüler. Roma Senatosu başarılı general Scipio'ya Afrika'ya geçme yetkisi verdi. Scipio MÖ 202'de Zama'da Hannibal'i yenerek Roma'nın batıdaki tek ciddi rakibinin belini kırdı. Bu savaş Batı Akdeniz'in kaderini tayin etti. Kartacalılar kendilerini felce uğratan bir barış yapmak zorunda kaldı. Yine de pek çok Romalı onlardan büyük ölçüde çekiniyordu. Üçüncü Pön

Savaşı aradan uzun bir zaman geçtikten sonra, MÖ 149'da çıktı. Bu savaş Kartacalıların kesin yenilgisiyle sonuçlandı. Şehirleri yerle bir edildi; rivayete göre şehrin bulunduğu toprak sabanlarla sürülüp üzerine tuz döküldü. Bu kadar ayrıntı olanaksız gibi görünse de, bu savaş batıdaki Fenike gücünün sonu oldu.

İMPARATORLUK

Bu tarihlerden itibaren adı konulmasa da fiilen bir Roma imparatorluğu hayata geçmişti. Po Vadisi MÖ 2. yüzyıl başlarında ele geçirildi. İtalya'nın bu olaydan itibaren tamamen Roma egemenliğine girdiğini kabul edebiliriz. Kartaca'nın yıkılması aynı zamanda Sicilya'daki son bağımsız Yunan devleti olan Sirakuza'nın da sonu anlamına geliyordu zira bir kez daha Kartaca ile ittifak yapmıştı. Sirakuza'nın yıkılmasının ardından bütün Sicilya artık Roma'nın eline geçmişti. Ardından Güney İspanya fethedildi. Kısa zamanda Sicilya, Sardinya ve İspanya'dan akmaya başlayan köleler ve altın, Romalılara fetihler yapmanın kârlı bir iş olduğunu hatırlattı. Doğu kanadındaysa, Roma Yunan politikalarına müdahale etmeye başlamıştı zira Makedonya bir zamanlar Kartaca'nın müttefikiydi. MÖ 200'de, Atinalılar ve Pergamon Krallığı, Makedonya ile Selevkoslara karşı doğrudan Roma'dan yardım istediler. Romalılar zaten psikolojik olarak Doğu'da yeni serüvenlere girmeye hazır olduğundan bu isteğe olumlu cevap verdiler.

MÖ 2. yüzyıl bu bakımdan çok önemlidir. Bu dönemde Makedonya yıkıldı, Yunan şehirleri vasallık haline getirildi ve son Pergamon kralı ülkesini MÖ 133'te Roma'ya bıraktı. Aynı yıl içinde, Anadolu'nun batı kısmından oluşan ve Asya adı verilen yeni bir Roma eyaleti kuruldu. Bu tarihlerde Kuzey İspanya çoktan fethedilmişti. Kısa zamanda Güney Fransa (Galya) da ele geçirildi. Bir sonraki yüzyılda Fransa'nın kuzeyi ve doğudaki yeni fetihler gerçekleşti. Cumhuriyet, imparatorluğa dönüşmüştü.

Bu hayret verici başarı öyküsünün etkileri haritadaki değişikliklerin ötesinde bir anlam taşıyordu. Belirlemesi güç ama çok önemli bir etki, Roma kültürünün giderek daha da Helenleşmesi ve Helenistik uygarlığın batıya yayılmasıydı. Elbette Roma daha başından beri, hatta devraldığı Etrüsk mirası dolayısıyla Yunanistan'a çok şey borçluydu. İmparatorluk olduktan sonra, doğunun politikalarına ve devlet işlerine doğrudan müdahale edebilme sayesinde, Helenistik etki her yere yayılarak daha inandırıcı hale geldi. Romalılar da diğer yabani fatihler (Makedonyalılar) gibi Yunanlıların kültürel açıdan tutsağı olmuştu. Yunanlıların gözünde onlar yeni bir barbar kavmi gibiydi. Arşimet'in kumlar üzerinde geometri problemleri üzerine kafa yorarken kim olduğunu bilmeyen bir Romalı asker tarafından öldürülmesi, bu anlayışın simgesiydi. Buna rağmen Romalılar Helenistik usulleri büyük bir coşkuy-

la kabullendiler. Roma uygarlığının simgesi haline gelen şatafatlı hamamlar doğudan alınmıştı. Roma edebiyatının ilk örnekleri Yunan dramalarının tercümeleriydi. Latincedeki ilk komediler Yunan örneklerini taklit ediyordu. Helenistik sanat eserleri batıdaki Roma koleksiyonlarına akarken bir yandan da burada taklitçileriyle karşılaşıyordu. Bu dönemden itibaren üst sınıfa mensup Romalı çocukların eğitiminde Yunan klasiklerinin okutulması gelenekleşti. Bu durum, kendi kökleriymiş gibi saygı duymaları öğretilen kültürün edebi dışavurumuydu. Aynı dönemde insanların hareket alanı da arttı. Roma'ya özgü bu yeni Helenistik çağda Akdeniz'in bir ucundan öbür ucuna daha kolay seyahat etme imkânı buldular.

Bazıları kendi isteğiyle seyahat etmiyordu. MÖ 2. yüzyılın ortalarında Yunan şehirlerinden toplanan bin rehine Roma'ya gönderildi. Bunların arasında yer alan Polybius, MÖ 220-146 yıllarına ait Roma tarihini Tukidides geleneğine göre yazmıştı. Eserinin ana konusu Kartaca'yı devirip Helenistik dünyayı fetheden Roma'nın başarısıydı. Bu başarıyı, İskender'in devasa bir alana birlik getiren fetihlerinin tamamlayıcısı olarak görüyor ve Roma Devleti'nin tebaasına büyük faydalar sağladığını kabul ediyordu. Roma'nın gücü, Akdeniz ve Yakındoğu'ya daha önce görülmedik şekilde uzun barış dönemleri (*pax romana*) getirmişti. Merkezdeki siyasette yolsuzluk ve şiddetin artmasına, bazı Romalı eyalet valilerinin kötü yönetimine rağmen, cumhuriyet yönetimi halklar üzerinde düzen oluşturmuştu. Bu dönemde ortaya çıkan medeni hukuktan Romalı olmayan halklar da yararlandı. Polybius gibi birçok insan; en azından adalet duygusu, tarafsızlık ve uygarlaştırma çabalarıyla sistemi ayakta tutanlara hayranlık duyuyordu. Romalılar da bu başarıdan gurur duyuyordu. Bu başarı, olanca ağırlığıyla karşılarına çıkan Helenistik uygarlığı kendilerine uyarlamanın bir sonucuydu. Bu başarının uygulanabilir sonuçları dünya tarihinde belirleyici rol oynadı. Cumhuriyetin yarattığı siyasi ve askeri yapının boyutu öyle büyüktü ki bunun bir örneği belki Çin'de varsa bile, Çin'in batısında hiçbir yerde yoktu. Birçok farklı kültür bu yapının içinde yan yana yaşayıp kozmopolit bütüne kendi katkılarını yaparken, bir yandan da bu bütün tarafından farklı derecelerde şekillendiriliyordu.

AVRUPA'DA KELTLER

Roma'nın egemen olduğu alan uzun bir süre Akdeniz topraklarının ötesine uzanmadığı gibi İtalya'da bile ancak Po Vadisi'ne kadar olan alanı kapsıyordu. Po Vadisi'nde, ataları 4. yüzyıl başında Roma'yı yağmalayan Galyalılarla karşılaştılar. Bu barbarlar Kuzey ve Batı Avrupa ile Tuna Nehri'nin iç kısımlarına yayılmış bir kavime mensuptu. Tarihleri ilgi göstermeyi gerektirir zira Roma egemenliği altına girmeden önce, Akdeniz dünyası dışındaki en yüksek kültür düzeyine ulaşmış Av-

rupalılar onlardı. Bu kavime Keltler deniyordu. Bazılarının dilleri, Batı Avrupa'nın uçlarında ve bölük pörçük diğer diller içinde hâlâ kullanılmaktadır.

Hünerli demir işçileri olan Keltler ulaştıkları teknik ustalık ve sanatsal başarı düzeyiyle, el sanatlarında görkemli bir miras bıraktılar. Arkeolojik bulgulara göre ilk yerleşimleri, MÖ 7 ila 5. yüzyıllar arasında iki noktada yoğunlaşmıştı. Bunların biri Alplerin batısında, diğeri yukarı Tuna Havzası'nın biraz güneyindeydi. Bu bölgelerin merkez olduğu yurtlarından kuzeye doğru, Ren ve Weser nehirlerinin ağızlarına kadar çıkan Kelt halkları aynı zamanda doğuya, güneye ve batıya doğru yayıldılar. Ele geçirdikleri topraklarda yaşayanları ortadan kaldırmadılarsa da boyunduruk altına aldıkları muhakkaktı. MÖ 600 ile 400 yılları arasında İspanya, Britanya adaları ve günümüz Fransa'sının neredeyse tümüne (Romalılar buraya "*Gallia*" yani Galya adını verdi); ardından Po Vadisi'ne ve Ligurya'ya yerleştiler. Doğudaysa Tuna Nehri boyunca ilerlediler. Yunanlıların *Keltoi* dediği bu kavimler MÖ 300'den kısa bir süre sonra yağma baskınlarıyla Makedonya'ya sıkıntılı bir dönem yaşattılar. Delphi'ye saldıran da onlardı. Keltlerin bir kısmı 3. yüzyılda, yerel bir kralın çağrısı üzerine Küçük Asya'ya kadar giderek sonraları onların varlığından dolayı Galatia adı verilecek bölgeye yerleşti.

Herkesin kabul ettiği bir gerçeğe göre yenilmesi zor, ateşli savaşçılar olan Keltler, zaman zaman kendi aralarında savaşıyordu. Romalıların anlatımlarında verdikleri kabile adlarıyla birbirlerinden kolayca ayırt ediliyorlardı (Belgae, Helvetii, Allobroges gibi pek çok ad). Buna rağmen Keltler bazı ortak fiziki özelliklere sahipti (Britanya'nın ünlü Kelt Kraliçesi Boadicea veya Boudicca kızıl saçlı olarak bilinir). Ayrıca etnik birlikleri sayesinde, belki de kabile düzeyinin üstünde kolektif bir öz bilince sahiptiler. Pek çok sanatsal ve üslupsal özelliği paylaşıyorlardı. Boynuzlu miğferleri, uzun kılıçları ve kalkanları sadece savaşçılarının gaddarlığını değil zanaatkârlarının ustalığını göstermektedir. Ancak 5. yüzyıla kadar yazıyı bilmiyorlardı. Belki bu eksikliği karşılayacak biçimde, sözlü bellek konusunda dikkat çekici bir güce sahiptiler. Latin yazarlardan öğrendiğimize göre kral gibi yöneticilerin buyruğunda, kasabalarda (*civitates*) yaşamaları şaşırtıcıdır. Ne var ki birleşmiş bir ulus olarak Roma Cumhuriyeti'nin ordularına dayanacak ölçüde siyasi bir evrim yaşamamışlardı. 3. yüzyılda İtalya'nın kuzeyindeki birtakım sonuçsuz karşılaşmanın ardından, ertesi yüzyılda Keltler Roma'ya boyun eğdi. Güney Fransa'nın bir bölümünü oluşturan *Gallia Narbonense* MÖ 121'de Roma eyaleti oldu. Bundan kırk yıl sonra, Ligurya ve Kuzey İtalya'da yaşayan Keltler, *Gallia Cisalpina* (Alplerin bu yanındaki Gal ülkesi) adı verilen eyalette Roma dünyasının parçası haline geldi.

CUMHURİYETİN ÇÖZÜLMESİ

Cumhuriyetin elde ettiği büyük başarıların bir bedeli vardı. Bu bedel kaçınılmaz olarak fethedilen topraklarda yaşayanlar tarafından bazen kölelikle ama her zaman vergilerle ödeniyordu ancak bizzat cumhuriyet de fetihler için bir bedel ödedi. Bu bedel hemen ortaya çıkmadı. Romalılar *Mos maiorum* –"Atalarımızın yolu"– dedikleri yolu izledikleri için kendileriyle övünüyorlardı. Eski geleneklere bağlı kalmayı ve işlerini eski usullere göre yapma yöntemini yaşatmayı seviyorlardı. Romalıların dini, büyük ölçüde antik törenlerin korunmasına ve eksiksiz biçimde yürütülmesine dayanıyordu. Romalılar yeni bir şey yaparken bile bunu eski usullerle sarıp sarmalamayı seviyordu. Pek çok cumhuriyet kurumunun ismi ve şekli –ayrıca devletin bir monarşi değil cumhuriyet olduğu şeklindeki yanılgı– kurumlar işlevini yitirdikten sonra bile uzun bir süre varlığını devam ettirdi.

Bunun en iyi örneği Roma yurttaşlığıdır. Yurttaşların hepsi erkek ve başlangıçta hepsi köylüydü. Yurttaşların oy kullanıp mahkemede adalet arama hakkı ve askerlik yapma görevi vardı. Birkaç yüzyıl sonra üç önemli değişiklik ortaya çıktı. Birincisi, yurttaşlık hakkı giderek başlangıçtaki Roma toprakları dışından olan pek çok insana verildi. İkincisi, Pön Savaşları İtalyan köylülerini yoksullaştırdı. Zorunlu askerlik Romalı askerleri, evlerinden ve ailelerinden daha uzun süreler boyunca mahrum bıraktığından genellikle yoksullaşıyorlardı (ikinci savaş İtalya'nın kırsal bölgelerinde çok büyük zararlara yol açmıştı). Sonunda tekrar barışa kavuştuklarında pek çok küçük toprak sahibi geçinemeyecek duruma gelmişti. Öte yandan, savaşlar sayesinde zengin olan insanlar büyük arazilerde çiftçilik yapmak amacıyla bu kişilerin topraklarını satın almaya başladılar. Bazen bu arazilerde fetihlerde elde edilen ganimetin bir parçası olan köleler çalıştırılıyordu. Köylü yurttaşlar elinden geldiğince geçinmek amacıyla şehirlere sürüklenmeye başladılar. Romalıların "proleter" adını verdiği –devlete tek katkısı çocuk yetiştirmekten ibaret– insanlar olma yolundaydılar. Bu iki değişiklik siyaseti etkiledi. Yoksul yurttaşların artması, satın alınacak oyların da artması anlamına geliyordu zira yurtdışındaki fetihlerin sunduğu zengin ödülleri kazanabilecek mevkiyi elde etmek için politikacıların bu oylara ihtiyacı vardı. Böylece politika senatonun atama gücüyle - yeni eyaletler için vali veya "şövalye" sınıfından (*equites*) vergi toplayıcı seçimiyle bağlantılı bir uğraş haline geldi.

Savaş üçüncü bir değişikliğe daha yol açtı. Ordu artık acil durumlarda silahlanıp birlikler oluşturan yurttaşlar yerine tam zamanlı profesyonel askerlerden oluşan bir kuvvet haline geldi. Hizmet için mülkiyete sahip olma niteliğine ihtiyaç kalmadı. Mülksüz kişiler hizmet edebildiği için ortaya yeterince gönüllü çıkıyordu (ücret karşılığı hizmet etmeye gönüllüydüler), böylece zorunlu askerlik bir ihtiyaç olmak-

tan çıktı. Belli bir süre boyunca askerlerin yurttaşlar arasından seçildiği doğrudur, ancak sonunda yurttaş olmayanların orduya katılmasına izin verilmişti. Bunlar hizmetlerinin ödülü olarak yurttaşlık hakkını kazanıyordu. Bu şekilde Roma ordusu yavaş yavaş cumhuriyetten ayrı bir güç haline geldi. Ünlü lejyonları kalıcı kurumlar haline gelirken, askerlerinin silah arkadaşları ve generallerine duyduğu bağlılık ta giderek arttı. MÖ 1. yüzyıldan itibaren her lejyon "kartal" taşımaya başladı. Bunlar kısmen dini bir simge, kısmen alayın rengini taşıyıp lejyonun şeref ve birliğini simgeleyen sancaklardı. Bu doğrultuda, askeri diktatörlerin gölgesi cumhuriyetin son yüzyılında uzamaya başladı.

Oylarını satmaya hazır yoksullaşmış yurttaşlar; vali veya general olarak atanacakları yeni topraklarda politikacıların büyük çaplı servete kavuşmasını sağlayacak fırsatlar; savaş meydanlarında yenilmesi (neredeyse) imkânsız, senatodan çok giderek kendisine ve liderlerine sadık olan bir ordu – tüm bunlar yavaş ama hayati önem taşıyan siyasi gelişmelerdi. İki yüzyıl boyunca süren bu gelişmeler görünüşte hiçbir şeyi değiştirmezken, perde arkasından devleti dönüştürüyordu. Bu sessiz bir devrimdi. Bu sırada Romalılar gözle görülür biçimde zenginleşiyordu. Bu durum yalnızca doğru zamanda doğru yerde bulunanların fetihler sonucu köleler ve ganimetten payını alması değildi. Şehirlerdeki yoksul halk da bu zenginlikten faydalanıyordu. Yeni eyaletlere vergi konduğu zaman yurtta yaşayanlardan vergi alınmıyordu. Kitleleri eğlendirmek için pahalı "oyunlar" sergileniyordu. Yeni zenginlik ayrıca Roma ve diğer İtalyan şehirlerinin güzelleştirilmesi için kullanıldı. Eğitimli Romalıların kültürel geçmişine saygı duyduğu doğu ve Yunan şehirleriyle temas daha çok yaygınlaştıkça, bu güzelleştirme sürecinde yeni değişimler de yansıtıldı. Helenleştirme süreci daha uzaklara doğru yayıldıkça, batıda yeni tarzlar ve standartlar ortaya çıktı.

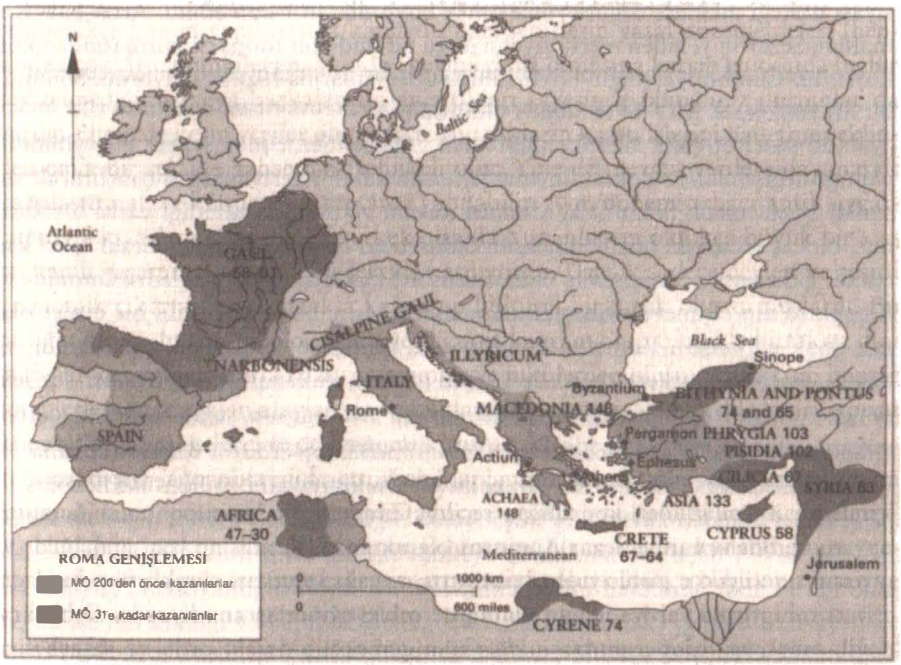
İÇ SAVAŞ

İmparatorluk MÖ 1. yüzyılda büyümeye devam etti. Romalılar MÖ 58'de Kıbrıs'ı topraklarına kattı. Bundan bir yıl önce, Julius Sezar adlı genç bir politikacı konsül seçilmişti. Kısa bir süre sonra Alpler'in öte yanındaki Galya'da bulunan Roma ordusunun komutanlığına getirildi. Sezar birkaç yıl içinde buradaki Kelt halkların bağımsızlığına son verdi (ayrıca Manş Denizi'nin öte yakasında, Romalıların Britannia adını verdikleri adaya iki keşif seferi düzenlemesine rağmen burada kalmadı). Bu fetihler cumhuriyetçi imparatorluğa katılan son topraklar olarak görülebilir. MÖ 50'de Akdeniz'in kuzey kıyılarının tümü, bütün Fransa, Alçak Ülkeler, İspanya ve Portekiz; Karadeniz'in güney kıyılarının büyük bir bölümü ile günü-

müzde Tunus ve Libya'nın bulunduğu bölge Roma egemenliğine girmişti. Bütün bu fetihler olup biterken Roma siyasetindeki kargaşa bir iç savaş çıkmasına yol açtı.

Cumhuriyetin sonunda çökmesinin nedenleri daha önce belirtilmişti. Yine de –tarihi değişimlerde sık sık görüldüğü gibi– olayların meydana geliş şeklinde bireylerin ve şansın büyük rolü vardı. Yurttaşlığın neredeyse bütün İtalya'yı kapsayacak şekilde yaygınlaştırılması, son sözü söyleme hakkının sadece Roma'da toplanan halk meclislerine ait olduğu düşüncesini anlamsız kılıyordu. Doğu'da yapılan yeni savaşlar yurtta siyasi hırs sahibi yeni askeri diktatörler çıkmasına neden oluyordu. Afrika ve Güney Fransa'daki (Roma Galya'sı) olağanüstü hal, yurtta politikacı olan generallere olağandışı yetkiler verilmesine yol açtı. Generaller yetkilerini sadece cumhuriyetin düşmanlarına değil siyasi rakiplerine karşı da kullandılar. Roma artık tehlikeli bir yer olmuştu zira politik entrikalar ve yolsuzluğun yanına bir de rakiplerin öldürülmesi ve politik güruhların yarattığı şiddet eklenmişti. İnsanlar nereden geleceği belli olmasa da bir diktatörün ortaya çıkmasından korkuyordu.

Bu diktatörün biraz beklenmedik bir şekilde Galya fatihi olduğu ortaya çıktı. Burada geçirdiği yedi yıl, Julius Sezar'a üç büyük avantaj sağlamıştı: Diğerleri artan kargaşa, şiddet ve yolsuzluktan dolayı suçlanırken o Roma'dan uzaktaydı,

son derece zengin olmuştu, en eğitimli ve deneyimli Roma ordularının bağlılığını kazanmıştı. Askerleri onun kendilerine bakacağından; maaş, terfi ve zafer sağlayacağından emindi.

Sezar her zaman hayranlık uyandıran bir kişilikti. Hem bir kahraman hem bir hain olarak görülürken ünü giderek her tarafa yayılmıştı. Zirvedeki kariyeri çok uzun sürmedi ve düşmanlarının elinde sona erdi; yine de onun yeteneklerini sorgulayanların sayısı çok azdı. Günün en iyi Latincesi ile başarılı seferlerinin öyküsünü yazarak kendi gücüne karşı inanç duyulmasını sağlayıp sürdürdü. Yazdıkları o kadar inandırıcıydı ki Cermenleri etnik bir varlık olarak onun "icat" ettiği söylenir. Soğukkanlılık ve kararlı bir sabır gibi büyük liderlik vasıflarına sahipti. Roma ölçülerine göre çok zalim olmasa da acımasızdı. Hedefleri ve yaptıklarının ahlak boyutu ne olursa olsun, çağının diğer politikacılarından daha kötü olmadığı gibi bazılarından daha iyi gözüktüğü kesindi.

Sezar MÖ 49 yılının Ocak ayında harekete geçti. Cumhuriyeti düşmanlarından koruma iddiasıyla kendi eyaletinin sınırı olan Rubicon Nehri'ni geçerek –bu yasadışı bir eylemdi– ordusuyla Roma üzerine yürüdü. Çıkan iç savaşta dört yıl boyunca Afrika, İspanya ve Mısır'da çarpışıp kendisine karşı kullanılacak ordulara sahip hasımlarını kovaladı. Kendisine karşı olanları gücüyle ezdi ama başarıdan sonra eski düşmanlarını ılımlı tutumuyla kazandı. Muzaffer biri olarak senatodaki siyasi desteği dikkatle örgütleyince ömür boyu diktatör ilan edildi. Artık bazı Romalılar, Sezar'ın yeniden merkeziyetçi doğu tarzında bir monarşi kurmasından korkuyordu. Cumhuriyetçiliğin ikiyüzlülüğü düşmanlarına hizmet ediyordu. Sonunda bir araya gelerek MÖ 44'te Sezar'ı öldürdüler.

Cumhuriyet şekil olarak hâlâ vardı. Ancak Sezar'ın merkezi güç yönünde yaptığı değişikliklere dokunulmadı. Siyasetin saatini geriye doğru çalıştırarak sorunlar çözülemedi. Sezar'ın kardeşinin torunu ve evlatlık edindiği vârisi Octavianus, birkaç yıl içinde büyük amcasını öldürenleri ortadan kaldırdı. Sezar tanrı ilan edildi. Çıkan yeni bir iç savaş Octavianus'u Mısır'a kadar sürükledi (Antonius ve Kleopatra'nın efsanevi intiharlarından sonra Mısır beklendiği gibi bir eyalet olarak ilhak edilmişti). Roma'ya döndüğünde kendisine sadık eski askerlerinin (ve büyük amcasının askerlerinin) desteğiyle gücünü kullanarak, yaptığı her şey için senatonun bir cumhuriyetçi saygınlık örtüsü yaratmasını sağladı. Resmi olarak unvanı yalnızca *imperator* idi. Bu unvan, askerlerin savaş meydanındaki komutanı anlamına geliyordu. Ancak birkaç yıl içinde, cumhuriyetin yönetim makamları içinde en önemlisi olan konsüllüğe seçildi. Zamanla kendisine onursal *Augustus* unvanı verildi ve tarihe Sezar Augustus olarak geçti. Kendisine yeni makamlar ve unvanlar verildikçe gücü iyiden iyiye arttı; ancak Augustus sürekli tüm bunların eski cumhuriyetçi yapıya uygun olarak gerçekleştiğinde ısrar ediyordu. O bir kral değil, *princeps* –birinci yurttaş– idi. Oysa gerçekte giderek, ordu ve maaşlı sivil

hizmetkârlardan oluşan bürokrasi üzerinde kurduğu hâkimiyete güveniyordu. Başkentte kendisini korumak için özel olarak eğitilmiş ilk birlik olan Praetorian Muhafızlarını kurdu. Augustus kendisinden sonra bir akrabasının imparator olmasını istiyordu. Evlatlık edindiği bir üvey oğuldan daha iyisini bulamadıysa da (kendi çocuğu kızdı), ondan sonra art arda beş Sezar *imperator* ve *princeps* oldu. Augustus ta MS 14'teki ölümünün ardından tanrı ilan edildi. Böylece Roma'da nispeten küçük bir politikacılar sınıfının yüzyıllar boyunca süren egemenliği, önde gelen ailelerden birinin zaferiyle sona erdi.

Sezarlar sorunsuz bir egemenlik yaşamasalar da bugün Roma İmparatorluğu olarak bildiğimiz devleti yarattılar. Bu devlet artık yeni bir yolda ilerliyordu. İlerde hükümdarlar tarafından yönetilecek olmasına karşın bir orduya muhtaçtı; dolayısıyla hükümdarların orduyla iyi geçinmesi gerekiyordu. İmparatorluk (artık böyle diyebiliriz) en sonunda yok olmadan önce, büyük başarılar kazanarak Roma'nın egemenliğini daha ilerilere taşıdı. Augustus toprağa verilirken barışı sağlayan ve eski Roma geleneklerini yeniden kuran büyük kişi olarak hatırlandı. Ancak halefi Tiberius'un ardından gelen üç Sezar'ın hiçbiri eceliyle ölmedi, hatta bazıları Tiberius'un da eceliyle ölmediğine inanır.

YAHUDİLER VE ROMA İMPARATORLUĞU

Augustus'un yönetiminin son yıllarında bir olay meydana geldi. Bu olayın tarihi önemi eğer etkilediği insanların sayısıyla ölçülürse; antikçağlarda, hatta insanlık tarihinde hiçbir olayın onun kadar önemli olmadığını güvenle söyleyebiliriz. Bu olay, adı tarihe İsa olarak geçen bir Yahudinin doğumuydu. Doğum yerinin Filistin'deki Nasıra (Nazareth) kasabası olduğu hemen hemen kesindir. Ne zaman doğduğuysa çok kesin olmamakla beraber, en olası tarih MÖ 6 gibi gözükmektedir.

Onun Hıristiyanlar için taşıdığı özel önem, ilah olduğuna inanılmasından kaynaklanır. (Gerçekten) daha dünyevi bir düzeydeyse, onun ne kadar önemli olduğunu göstermek için bunu söylemeye gerek yoktur. Onun zamanından beri yaşanan insanlık tarihi bunu göstermektedir. Oldukça basit bir örnekle, kendilerine daha sonra Hıristiyan adını verenler –İsa'nın müritleri– dünyayı değiştirdiler. Avrupa'yı ele alırsak, kıtanın tarihini şekillendirmede başka hiçbir topluluğun yapamadığı derecede etkili oldular. Hıristiyanlıkla kıyaslanabilecek düzeyde etkisi olan bir şey bulabilmek için tek tek olaylara değil; sanayileşme gibi büyük olaylara ya da tarih öncesi çağlardaki iklim gibi, tarihin sahneye çıkmasına yol açan büyük güçlere bakmalıyız. Hıristiyanlığın tarihi sonuçlarının boyutu hakkında fikir birliği olsa da, bu İsa'nın kimliği ve yapmak istediği şeyler konusundaki şiddetli fikir ayrılıklarına asla engel oluşturmamıştır ancak şu kadarını kolayca görmek mümkündür

ki onun öğretileri çağının diğer kutsal adamlarına göre daha büyük etkiye sahip olmuştur. Müritleri onun çarmıha gerildiğini görse de öldükten sonra tekrar dirildiğine inanmışlardır. Bugün biz biz isek ve Avrupa da Avrupa'ysa, bunun nedeni bir avuç Filistinli Yahudinin bu olaylara tanık olmasıdır.

Doğulu bir halk olan Yahudiler zamanla kendilerini Yakındoğu'daki diğer halklardan farklı görmeye başladılar. Bununla birlikte, İsa'yı anlayabilmek için onun Yahudilerle paylaştığı dini bakışı kısaca dikkate almak zorundayız. Yahudiler çok eskiden beri tek bir Tanrı'ya inanıyordu. Her yerde hazır ve nazır olan Tanrı'nın bu özelliği seçilmiş halkı tarafından görülmüştü. Tanrı'nın hiçbir surette imgesi yapılamazdı ve kanununa itaat etmek zorunluydu. Yahudileri diğer halklardan ayıran ibadetle ilgili uygulamalar bu kanunun bir parçasıydı. Yahudilerin tarihi geçmişi, onları bir toplum olarak biçimlendirmede daha da öne çıkan bir özellikti. Yahudiler bu tarihi, Tanrı'nın müdahalesinin bir tecellisi olarak görüyordu. Yahudilerin geleneksel tarihi bin yıllık bir gezinme, eziyet çekme ve sürgün hikâyesiydi. Bu bin yıllık süre içinde zaman zaman, Tanrı'nın onlara miras olarak takdir ettiği kutsal topraklarda yaşanan huzurlu refah dönemleri olmuştu. İlahi kudret tarafından yönlendirilen kahraman önderler, pirler ve peygamberler, askerler ve yargıçlar bu epik hikâyede başrol oynayan unsurlar oldu fakat bu hikâyede ağır basan konu, çekilen eziyetti. Dindar Yahudiler, sonunda çilelerini sona erdirecek olan Mesihin gelmesini sabırla bekledi.

Tarihi deneyimin önemine örnek oluşturan bu harika hikâye bizim için geç bir aşamadan, MÖ 6. yüzyıldan itibaren başladı. Bu tarihte Babilli bir fatih Yahudilerin ibadet merkezini, Kudüs'teki büyük tapınağı yıkarak pek çok Yahudiyi Mezopotamya'ya sürdü. MÖ 538'de Persler Babil'i yıkınca Yahudilerin bir kısmını sürgünden geri getiren peygamberler, tapınağı yeniden inşa ederek Yahudi kanununun daha kesin ve dar sınırlar içinde yorumlanmasını sağladılar. Amaçları Yahudileri "centillerden" yani Yahudi olmayan diğer halklardan biraz daha ayırmaktı. Filistin Selevkosların eline geçtiğinde bazı Yahudiler Helenistik usulleri benimsese de, bunlar üst sınıfa mensup bir azınlıktı. Geleneklerini sorgulamadan kabullenen ve giderek dört elle sarılan halk ise bu azınlığa güvenmiyor ve onlardan hoşlanmıyordu. Helenleştirme diyebileceğimiz uygulamalara karşı büyük bir Yahudi ayaklanması oldu (MÖ 168-164). Bu ayaklanmadan sonra Selevkos kralları Yahudilere daha dikkatli yaklaştılar.

Filistin'deki Selevkos yönetimi MÖ 143'te sona erdi. Bunu izleyen yaklaşık seksen yıllık bağımsızlık döneminin ardından Yehuda ülkesi Roma tarafından ele geçirildi. Bundan sonra Ortadoğu'da yeniden bağımsız bir Yahudi devletinin kurulması için iki bin yıl geçmesi gerekecekti. Ancak önce Helenistik devletler ardından Roma yönetimi tarafından seyahat ve ticaret özgürlüğü sağlanması, Yahudilerin

bütün Akdeniz etrafına yayılmasını sağladı. Bizzat Roma'da elli bin civarında Yahudi yaşarken, İskenderiye'de büyük bir Yahudi topluluğu vardı. Tüm bunlar diasporayı oluşturuyordu. Augustus'un zamanında, Yehuda'da yaşayan Yahudilerin sayısı, bütün Roma İmparatorluğu topraklarında yaşayanlardan azdı. Bunların dışında daha uzaklarda, Arabistan ve Mezopotamya'ya, hatta Batı Hindistan limanlarına yerleşmiş Yahudiler vardı.

Yahudiliğin cazibesine kapılan Centillerin sayısı azdı (hatta bunların bazıları din değiştirmişti). Onlara bu dinde cazip gelen özellikler; ahlak kuralları, kutsal yazıtları okuma üzerinde yoğunlaşıp tapınak veya rahiplere ihtiyaç duymayan dini törenler ve hepsinden önemlisi insanın kurtuluşunun vaat edilmesiydi. Yahudilerin tarihe bakışı açıktı ve insanı içine çekiyordu. Yahudi halkı ateşte arınarak Ahiret Gününe hazırlanacak, ama ondan sonra kurtuluş için bir araya toplanacaktı. Tüm bunların diğer halklarda neden kızgınlık yarattığını anlamak zordu. Buna rağmen Yahudilerin komşu halklarla ilişkileri genellikle gergindi. Sık sık çıkan mezhep ayaklanmaları Romalı yetkililer için sorun oluşturuyordu. Yahudilerin kendilerini farklı görmesi ve başarılı olması, yaygın önyargıları kolayca ayağa kaldırıyordu.

MS 26'da, Yehuda ülkesinin bir parçasını oluşturduğu Suriye eyaletine, Pontus Pilatus adlı yeni bir "procurator" yani vali atandı. Suriye tarihinin kötü bir döneminde atanan bu vali Yehuda'da huzursuzluk yarattı. Aslında Yahudiler bütün Romalı işgalcilerden ve onların vergi toplayıcılarından nefret ediyordu. Ne var ki Suriyeli ve Filistinli Yahudilerin bunların yanında birbirlerinden de (ayrıca Yunanlılardan ve Yahudi olmayan Suriyeli komşularından) nefret ediyordu. Aralarında önemli mezhep ayrılıkları vardı. Bunların bir kısmı, bir bakıma milliyetçi bir akım sayılabilecek Zealotlar mezhebine mensuptu. Birçok Yahudi, Tanrı'nın kutsadığı ve Davud'un soyundan bir "Mesih"in erkenden gelmesini bekliyordu. Tevrat'taki kahramanların en göz kamaştırıcısı olan Mesih onları zafere taşıyacaktı. Bu zaferin askeri mi yoksa sembolik mi olduğuna pek önem veren yoktu.

NASIRALI İSA

İsa böyle beklentilerin içinde büyümüştü. Pilatus göreve başladığında otuz yaşlarındaydı. İsa kendisinin kutsal bir insan olduğunu, öğretisinin ve kendisi hakkında anlatılan mucizelerin bölgede büyük heyecan yarattığını biliyordu. Hayatı hakkındaki bilgileri, ölümünden sonra müritleri tarafından onu tanıyanların anılarına dayanarak yazılan İncillerden biliyoruz. İncillerin yazılmasındaki amaç, onun eşsiz bir insan –Mesih– olduğunu düşünmekte haklı olduklarını göstermekti. Bunun ne anlama geldiğiyse ayrı bir tartışma konusudur. Bu kayıtlar İsa'nın kendi dini yorumlarında tamamen Ortodoks bir tavır içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Yahudi dininin uygulamalarına bağlı kalmasına rağmen, verdiği vaazlar ve öğütler insanların hayatlarını değiştirmede başmakalıp yorumların yetersizliğini vurguladığından dini önderlerin düşmanlığını kazanmıştı.

İsa'nın yaşamı boyunca ve ölümünün hemen ardından meydana gelen olaylar müritlerine onun ne kadar eşsiz biri olduğunu inandırıcı biçimde göstermişti. Yahudi liderler tarafından dine küfretmekle suçlanan İsa, Roma valisine şikâyet edildi. Sorunlu bir şehirde yeni toplumsal kavgalar istemeyen Pilatus kanunları çarpıtarak yargılanmasına izin verdi. Böylece İsa muhtemelen MS 33'te çarmıha gerildi. Bu olayın ardından müritleri onu görüp konuştuklarını, onun göğe yükselişini gördüklerini söylediler. Onlara göre İsa tekrar geri dönecek, ahiret gününde Tanrı'nın sağ elinde oturarak bütün insanları yargılayacaktı.

İncil'de anlatılanlar hakkında ne düşünülürse düşünülsün, anlattıklarına inanmayan kişiler tarafından yazıldığını düşünmek mantıksızca olur. Aynı şekilde, kendi gözleriyle birtakım şeyler gördüğüne inanan insanların anlattıklarını yazmadıkları da söylenemez. Öte yandan İsa'nın yaşamını dünyevi açıdan değerlendirdiğimizde, öğretisinin yalnızca verdiği etik mesaj nedeniyle yaşaması imkânsızdı. Yoksul ve dışlanmış kimselerle birlikte, geleneklerinin ve davranış biçimlerinin donuklaşmasından memnunluk duymayan Yahudilerin gönlünü kazandığı doğrudur. Havarileri, onun ölümü fethettiğine ve müridi olarak vaftiz edilenlerin de ölümü yenip Tanrı'nın hükmünden sonra ebediyete kadar yaşayacağına inanmıştı. Aksi takdirde İsa'nın elde ettiği başarılar ölümüyle birlikte yok olurdu. Henüz bir yüzyıl geçmeden bu mesaj, Roma İmparatorluğu'nun çatısı altında yaşayan bütün uygar dünyaya yayıldı.

AZİZ PAVLUS

Böylece yeni bir Yahudi mezhebi (İsa'nın ilk müritleri Yahudiydi), öncelikle imparatorluğun Yahudi cemaatleri arasında yayılmaya başladı. Böylece Hıristiyanlık ilk coğrafi yayılmasını gerçekleştirdi (Hıristiyan kelimesinin kökeni Yunancada İsa'ya kutsanmış kişi anlamında "Hıristos" denmesinden gelir). Ne var ki İsa'nın öğretileri kısa zamanda Centillere de öğretilmeye başlandı. Bu uygulama, MS 49'da Kudüs'te toplanan Hıristiyanlar konsülünün kararıydı (Hıristiyan kelimesi bu tarihlerde İsa'nın müritleri tarafından kullanılmaya başlanmıştı). İsa'yı şahsen tanıyanların yanı sıra (bunların arasında kardeşi Yakup ve havârisi Petrus vardı), Saul adında Tarsus'lu Helenleşmiş bir Yahudi de vardı. Kendisi İsa'dan sonra Hıristiyanlık tarihinin en önemli kişiliği olup Aziz Pavlus olarak bilinir. Yahudi olmayan pek çok insan zaten yeni öğretiye ilgi duymaya başlamıştı. Yine de, Pavlus bu öğretiyi yaymak için Doğu Akdeniz'in birçok yerini kapsayan yolculuklara çıkarak misyonerlik faaliyetinde bulundu. Kudüs Konsülü onun zorlamasıyla Yahudi olma-

yanların Yahudi kanunlarına uymasının istenemeyeceği kararını aldı. Buna göre, sünnet olmak ve perhiz yapmak gibi Yahudi dinine ait kurallar yerine getirilmeyecekti. Böylece, başlangıç dönemini Yahudiliğin beşiğinde geçiren bu yeni akım, ileride dünyanın en yaygın dini olacaktı.

Hıristiyanlık asla büyük bir Yahudi öğretisinin yaratılması olmayıp yeni ortaya çıkan daha doğrusu kendini yaratan bir dindi. İnsan eliyle yapılmış tarihi bir olguydu. Yahudi toplumunun içinden ortaya çıkıp Pavlus vasıtasıyla Yahudi düşünce dünyasından farklı bir yere gelmişti. Bildiğimiz kadarıyla, İsa'nın kendi kuramsal öğretisi hiçbir zaman kanun ve peygamberlerin zihinsel dünyasının ötesine geçmeye cüret etmemişti. Kendi dini yorumlarında açıkça dikkatliydi. Yunanca konuşan ve eğitimli bir insan olan Pavlus, İsa'nın mesajını kendi anlayışı içinde Yunan diline ve Yunan entelektüel dünyasına aktardı. Yunan düşünce dünyasının ruhla bedeni, görülebilir ve maddi olanla görülemeyen ve manevi olanı birbirinden ayıran yapısı, onun vaazlarında yerini buldu. İsa'nın bizzat Tanrı'nın göründüğünü söylemesi Ortodoks Yahudilerini kızdırdı. Böyle bir düşüncenin Yahudilikte asla yeri olamazdı. Oysa Hıristiyan kiliselerinde bütün dünyaya öğretilecek olan doktrin buydu. Pavlus'un Hıristiyanlığı bilinçli olarak yayanların ilki olduğu ileri sürülebilir. Hıristiyan teolojisinin köklerinin büyük bir kısmı onun İsa'nın öğretisine getirdiği yorumda yatar. Elçilerin İşleri'nde bu öğretinin yaratabileceği kargaşa konusunda bol miktarda kanıt vardır.

Pavlus'un eline önemli bir fırsat geçmişti. Dünya Roma devletinin ve kanunlarının sayesinde bir barış dönemi yaşıyordu. İnsanlar doğal tehlikeler dışında kolayca ve güven içinde seyahat edebiliyordu (bu doğal tehlikelerden biri sonucu Pavlus bir gemi kazası geçirmişti). Bu arada yaygın biçimde konuşulan Yunanca, fikirlerin dolaşımını kolaylaştırıyordu. Böylece Hıristiyanlık çarmıha gerilmeden sonraki elli yıl içinde çok geniş bir alana yayılma imkânı buldu. Hıristiyanların kısa sürede, Roma İmparatorluğu'nu gerçeğin yayılmasını mümkün kılmak için bizzat Tanrı'nın yarattığını düşünmeye başlaması şaşırtıcı değildir. Hatta bazıları Hıristiyanlığı yaymak için yaratılmış ilahi bir güç olduğuna inanıyordu. Zaman geçtikçe, yeni bir kötü düşünce ortalıkta dolaşmaya başladı. Buna göre, İsa'yı öldürenler aslında Romalılar değil Yahudilerdi.

Pavlus hakkındaki son bilgimiz Kudüslü Yahudi liderler tarafından halkı ayaklanmaya kışkırtmak ve tapınağa saygısızlık etmekle suçlanmasıydı. Bunun üzerine bir Roma yurttaşı olarak hakkını kullanıp MS 60'ta Kaysariya valisine başvurarak Roma'da yargılanmak istediğini bildirdi. Mahkemeye gitmek üzere başkente doğru yola çıktı. Bundan sonra başına neler geldiğini bilmiyoruz; ancak erken dönem Hıristiyan geleneğine göre MS 67'de Roma'da şehit olduğu söylenmektedir. Böyle olmasa bile, daha o dönemde tarih içindeki yerini kendi elleriyle hazırlamıştır.

4

Roma İmparatorluğu ve Dünya Tarihi

İMPARATORLUĞUN KURULMASI

Romalıların uygarlığa yaptığı en büyük katkı imparatorluktu. İmparatorluk tarihinin büyük bir kısmı tıpkı terminolojisi gibi yavaş yavaş ve plansız bir şekilde gelişti. Cumhuriyet döneminde de, kurumlar ve fikirler yavaş yavaş ve kısa vadede bazen hiç hissedilmeyecek biçimde değişmişti. *İmperator* kelimesinin imparatorluğun başındaki insan anlamına gelmesi için aradan uzun bir zaman geçmesi gerekecekti. İmparatorluğun devlet yapısı büyük ölçüde Octavius'un eseriydi. Sezar Augustus olarak adını bir çağa verdi ve gelecek nesillere bir sıfat olarak bıraktı. Diğer imparatorlara göre çok sayıda suretinin günümüze ulaşması önemli bir göstergedir. Octavius bir halkla ilişkiler ustasıydı. Resmi olarak yalnızca Romalı yurttaşların birincisiydi. Ne var ki halkın ve senatonun katıldığı seçimler onun denetiminde yapılıyordu; kimin seçileceğini o belirliyordu.

Augustus'un ölümünü izleyen yüzyıl içinde on iki imparator görev yaptı. Neron, onun ya da ailesinin soyundan gelen dört imparatorun sonuncusu olup MS 68'de öldü. Bunun ardından imparatorlukta bir iç savaş çıktı zira aynı yıl içinde dört imparator ilan edilmişti. Bu durum ilerde sık sık tekrarlanacak bir olgunun ilk örneğiydi. Bir imparator tahtını halefine barışçı bir şekilde devredemediği zaman, ordu gerçek güç sahibi olarak ortaya çıkıyordu. Hatta işe birden fazla ordunun karıştığı oluyordu. Taşradaki garnizonlar bazen farklı adayları destekliyordu. Bazen Roma'da, bizzat işin merkezinde bulunan Praetorian muhafızları son sözü söylüyordu. Senato resmen "cumhuriyetin" birinci magistrasını atamasına rağmen aslında çeşitli manevra ve entrikalar yapmaktan öteye gidemiyor, son sözü söylemede askerlere diş geçiremiyordu. İmparatorlara gelince; askerleri yanlarında tuttukları sürece, ne yapacakları kişisel karakter ve yeteneklerine bağlı oluyordu.

Sonunda "Dört İmparator Yılı"ndan ortaya iyi bir imparator çıktı. Vespasian'ın tek kusuru herkesin canını yakan bir karaktere sahip olmasıydı. Aristokrat olmamasına rağmen (büyükbabası centurion iken vergi tahsildarı olmuştu) seçkin bir

askerdi. Eski Roma aileleri artık iktidardaki güçlerini açıkça kaybetmiş olmalarına rağmen Vespasian'ın ailesi –Flavianlar– uzun süre kalıcı olan bir veraset kuramadı. 2. yüzyılda yaşayan imparatorlar Augustus'un evlatlık edinme çözümüne döndüler. Dört "Antonin" imparatorunun yönetimi altında imparatorluk, daha sonradan altın çağ adı verilecek iyi ve barışçı bir yönetimin sergilendiği bir yüzyıl yaşadı (MS 98-190). Bu dört imparatorun üçü İspanyol biri Yunanlıydı. İmparatorluk Romalılar bir yana artık İtalyanlara bile ait değildi. İmparatorluk makamı da bu değişimden nasibini aldı. İmparatorların itibarı arttıkça baş magistra olmaktan çıkıp, tebaasından farklı doğulu krallara benzemeye başladılar. Nitekim ölen imparatorlar kısa zamanda tanrı olarak kabul ediliyordu. Julius Sezar ve Augustus tanrılaştırılan ilk imparatorlar oldu. Oysa Vespasian'ın oğlundan itibaren tanrılaştırma süreci daha imparator hayattayken gerçekleşmeye başladı. Özellikle Doğu'da, sunaklarda cumhuriyet veya senato için kesilen kurbanlar zamanla imparatorlar için kesilmeye başlandı.

Tepede daha kozmopolit bir yapıya sahip olan imparatorluk, tabanda da halklarını kaynaştırma yoluna gitti. Eyaletlerde önde gelen ailelerin Romalılaştırılması istikrarlı bir şekilde sürdürüldü. Genç Galyalılar, Suriyeliler, Afrikalılar ve İlliryalılar Latince ve Yunanca öğrenip Romalı gibi giyiniyor, *romanitas* kavramının –Roma mirası– gurur duyulacak bir şey olduğunu düşünüyordu. Bu arada sivil memurlar ve ordu, vergiler düzenli olarak toplandıkça yerel duygulara saygı göstererek imparatorluk yapısını ayakta tutuyorlardı. MS 212'de yayınlanan bir buyrukla bütün özgür tebaaya yurttaşlık hakkı tanınması, bu uzun asimilasyon sürecinin doğal sonucuydu. O tarihte artık doğuştan İtalyan olmayanlar senatör bile olabiliyordu. "Romalı" olmak artık belli bir yerde doğmak değil belli bir uygarlığa ait olmak anlamına geliyordu.

Bu durum, devlet yönetimi konusunda maddi bir gerçeklik olarak, imparatorluğun tebaası için ne anlama geldiği sorusuyla iç içe geçmiştir. Gerek tarihi gerek güncel bir gerçek olarak imparatorluk, kökleri başkalarını sömürerek bazılarının zenginleşmesinde yatan bir organizmaydı. Başlangıçta bu kazanç sağlayan bazıları, İtalya'da yaşayan nüfuz sahibi az sayıdaki insandı. Daha sonra bu insanların sayısı arttı. Artık sistemin tepesine bakıldığında, bütün Roma şehri halkının imparatorluktan geçindiği söylenebilirdi. Mevcut yapı yeni toprakların ele geçirilip zenginliklerinin kullanılmasından kaynaklanıyordu (bu topraklar bazen rastgele, bazen önceden ele geçirilmiş toprakları korumak amacıyla zapt ediliyordu). Sürecin ilk aşamalarında, imparatorluk güçlerinin Romalı olmayanlardan ne gibi bir kazanç elde edeceği fazla düşünülmüyordu. İmparatorluk o zamanlar daha yalın bir yapıya sahipti. Bakış açınıza göre en bariz dayatmaları veya kazançları, düzen ve vergilerdi. Roma valileri diğer meselelere ancak vergi toplamayı engellediği veya

kolaylaştırdığı ya da kamu düzenini sağladığı ya da bozduğu ölçüde karışıyordu. Ordu ve yönetici sınıf, imparatorluğun yaşamasını sağlayan ana unsurlardı.

İmparatorluğun gözle görülür dışavurumu ve uygarlığının odak noktası şehirleriydi. Bu şehirlerin etrafında ve dışında, hepsi Latince bilmeyen ve ezelden beri köylerle kamplarda yaşayan yerli halklar bulunuyordu. Bunların arasında, sabit eyaletlerde villa ve malikâne sahibi bulunan iş adamlari vardı. Bunlar yurtdışındaki görevi sırasında emekli olduktan sonra evine dönmeyen askerlerden oluşan İtalyan sürgünlerdi. Bunlar magistra ve memur seçilen deneyimli bir personel yığını oluşturuyordu. Malikâneler, orada çalışıp yaşayanların günlük ihtiyacını karşılamaya yeterliydi. Akdeniz ekonomisinde dolaşımda olan zeytinyağı, buğday, şarap gibi ürünleri üreterek imparatorluğa katkıda bulunuyorlardı. Yine de tarım sektörünün tek tip bir yapıya sahip olduğu düşünülmemelidir. İmparatorluğun boyutu, arazi ve iklim bakımından aşırı zıtlıkları barındırdığından toplum yapısı ve ekonomik faaliyetler açısından da büyük zıtlıklar vardı.

İMPARATORLUK MİRASI

Eski cumhuriyet konusunda hassas olan Romalılar bile imparatorlukla gurur duyabilirdi. Her zamankinden daha geniş bir alanda siyah, beyaz tüm ırklara mensup "Romalılara" eşit olarak, hukuka uygun bir devlet düzeni, huzur ve refah sağlamak; daha önce eşi benzeri görülmemiş bir olay olup Romalıların büyük işler yaptığını iddia etmenin en sağlam dayanağıdır. Romalılar maddi olarak geriye büyük anıtlar, yapılar ve mühendislik eserleri bıraktılar. Yüzyıllar sonra insanlar Roma harabelerini çok göz kamaştırıcı bularak, uzun zaman önce ölmüş devlerin ve büyücülerin eseri olarak gördüler. 17. yüzyılda yaşayan İngiliz eski eserler uzmanı Stonehenge'in bir Roma tapınağı olduğunu iddia etti. Ona göre bu büyüklükte bir eseri ancak Romalılar yapmış olabilirdi. Bu tür hatalar anlaşılabilir ve açıklayıcıdır. Romalıların tuğla, taş ve beton olarak artlarında bıraktıklarına batı Avrupa'da uzun süre rakip çıkmadı. Bu yapılar çok pratik amaçlarla yapılsa da büyük bir kısmı gösterişliydi. Bütün lejyonlar bir geceliğine bile olsa, siperlere sahip, iyi planlanmış ve savunulabilir bir kamp kurmak zorundaydı. Böylece ordu bol bol araştırma, mühendislik ve inşaat yapma deneyimine sahip oluyordu. Akdeniz dışındaki ilk büyük Avrupa şehirlerini Romalılar kurmuştu (yine de şehirlilerin çoğu Akdeniz civarında yaşıyordu). Şehirlerine hizmet vermek için arenalar, hamamlar, kanalizasyonlar ve içme suyu kaynakları yaptılar. İhtişamı sevdikleri için bazı kaba görünümlü binalar yaptılar. Bazılarının mezarları bile çok büyüktü (imparator Hadrianus'un Roma'daki mezarı yüzyıllar sonra papalığın kullandığı St. Angelo

şatosuna dönüştü). Ancak pratik insanlar oldukları için piramitler gibi daha sonraki çağlarda nedeni anlaşılmaz derecede kullanışsız yapılar inşa etmediler.

Roma teknolojisi etkileyici olmasına karşın çok yenilikçi değildi. Seleflerine göre daha iyi donanımları vardı (bocurgatlar, vinçler ve daha fazla demir aletler). Ayrıca daha çok çeşitte malzeme kullanıyorlardı ancak bunların çoğu daha önceden biliniyordu. Bunun tek istisnası kendi icatları olan betondu. Bu icat yeni şekillerde inşaat yapmaya imkân sağlıyordu. Romalı mimarlar geniş bir alana yayılan çatıları sütun sıralarının üstüne yerleştirmekten daha iyi bir yol buldular. Tonozlarla desteklenen kubbeler onların icadıydı geleceğin Avrupa'sına bıraktıkları en belirgin eser yollardı. Bu yollar hâlâ başlıca ulaştırma kanallarını belirler ve birkaç tanesinde trafik vardır. Özel bir ölçümcüler birliği sayesinde hayret verecek bir titizlikle tepeleri ve vadileri aşan yollar, genellikle lejyonlar tarafından inşa ediliyordu. Bu yollar imparatorluğun çok geniş bir alanı yönetmesini sağladığı gibi 18. yüzyıla kadar Fransa'nın ana ulaşım ağını oluşturdu. Sezarlar çağıyla buharlı trenler dönemi arasında, Avrupa'da mesajları ve malları karadan taşıma hızında hiçbir değişiklik olmadı. Görsel işaretlerin geliştirilmesi gibi olağandışı istisnalar olduysa da, bunlar daima kötü hava koşulları yüzünden kesintiye uğruyordu.

Roma harabeleri sonraki dönemlerde inşaat yapanlara muazzam miktarda hazır kesilmiş taş sunduğundan, imparatorluğun daha önce benzeri görülmemiş görkemini gözümüzde canlandırmak çok zordur. Avrupa'daki bazı büyük anıtlar günümüze kadar gelmiştir. Fransa'nın güneyindeki Pont du Gard (Gard köprüsü ve su kemeri), buraya yakın mesafede bulunan Nîmes'deki arena, Trier'deki Porta Nigra (Kara Kapı), İspanya Segovia'da hâlâ su taşımada kullanılan su kemeri, İngiltere Bath'daki hamam külliyesi. Pompeii, Ostia ve Libya'daki Leptis Magna'da şehirlerin tamamı görülebilir. Günümüzde başkentin trafiği içinde birdenbire karşımıza çıkan, imparatorluk merkezi Roma'nın göz kamaştırıcı harabeleri tüm anıtların en büyüğüdür. Roma şehirlerden oluşan bir uygarlığın tacıydı (en kalabalık döneminde bir milyon insan yaşıyordu). Şehirler, yerli halkların yaşadığı kırsal bölgelerin ortasındaki Greko-Romen kültür adacıkları gibi duruyordu. Şehirlerdeki yaşam tarzı iklim sayesinde dikkat çekecek ölçüde birbirine benziyordu. Ele geçirilen eski şehirlere forum, tapınaklar, tiyatro ve hamamlar yapılıyordu. Bu yapılar, Roma'nın yeniden kurduğu şehirlerdeyse temel planın parçası oluyordu. Şehirlerin imar planı olarak ızgara modeli benimsenmişti. Günlük işler *curiales* adı verilen şehrin önde gelen kişileri tarafından yönetiliyordu. Bunlar şehir yönetiminde en azından 1. yüzyılda çok büyük bir bağımsızlığın keyfini sürerken sonraları sıkı bir denetim altında çalıştılar. İskenderiye, Antakya ve Romalıların yeniden kurduğu Kartaca çok büyük boyutlara ulaşmıştı.

Amfitiyatrolara her yerde rastlanması, Roma toplumunun içinde yatan zalim-

lik ve hoyratlığı bize sürekli hatırlatır. Bunu akıldan çıkarmamak, tıpkı Roma'nın ahlak reformcusu olarak görülen eserlerden sık sık yapılan alıntılardan "dekadans" sonucunu çıkarmamak kadar önemlidir. Yine de, gladyatör dövüşleri ve vahşi hayvan gösterileri kesinlikle Yunan tiyatrosunun bilmediği bir tarzda kitle eğlenceleriydi. Romalılar gösteriler için büyük merkezler yaparak ve eğlenceyi siyasi bir araç haline getirerek halk eğlencesinin fazla çekici olmayan yanlarını kurumlaştırdılar. Gösterişli oyunların sunulması, zenginlerin servetini, siyasi yükselişini sağlama almak için kullanmasının yollarından biriydi. Gladyatör dövüşleri ve vahşi hayvan gösterileri, zalimliğin o zamana kadar görülmemiş ölçekte bir eğlence yaratmak amacıyla kullanılmasıydı. 20. yüzyılda sinema ve televizyon ortaya çıkana kadar bu eğlence rakipsizdi. Şehirleşme sayesinde büyük kitleler bu oyunları izleyebiliyordu.

Romalılar eskiden beri sert ve kuvvetli olmakla övünüyorlardı ama bir yandan rahatlığı da seviyorlardı. Doğu'yla karşılaşma ve imparatorluğun ganimetleri karşılarına çıkan fırsatları artırıp onları hoşnut edecek kaynaklar sundukça, bu durum daha belirginleşiyordu. Bazen bu keyfine düşkünlük işini abarttıkları oluyordu (zenginlerin bir gösteriş unsuru haline gelen büyük ziyafetlerinde sunulan mönüler gibi). Sonradan edindikleri hamam ve merkezi ısıtma düşkünlüğüyle su tesisatı ve temizliğe özen göstermeleri daha kolay takdir edilecek davranışlardır. Zarif su kemerlerinin şehirlere taşıdığı içme suyu sayesinde genel hamamlarla tuvaletler iç ve dış temizliği mümkün kılıyordu. Konutlarda buhar odaları ve oturma odalarının altında ısıtma sistemi vardı. Britanya'da yaşayanlar evlerin bu şekilde ısıtılmasının mükemmel bir yöntem olduğunu ancak 20. yüzyılda anlamaya başlamıştı.

Romalılar mimarlık, mühendislik ve hidrolik dışında büyük teknolojik yenilikler yapmamıştı. Saf bilime yaptıkları katkı da azdı. Tarımda, su değirmenleri ancak imparatorluğun sonuna doğru ortaya çıkmıştı; yel değirmenleriyse henüz ortalıkta yoktu. İnsan ve hayvan kas gücü hâlâ ana enerji kaynağıydı. Sık sık dile getirilen bir görüşe göre, Romalılar çok sayıda köleye sahip olduğundan emek tasarrufu yapan makineler icat etmeye ihtiyaçları yoktu. Ancak bunda diğer olguların da payı vardı. Teknolojinin o zamanki durumu göz önüne alındığında, iyi bir fikri pratik bir aygıta dönüştürmek çoğu zaman zordu. Ayrıca imparatorluğun tarihi, kırsal bölgelerdeki malikâneleri kendi kendine yetmeye zorluyordu. Kendi başlarının çaresine bakmak zorunda oldukları için deneyler yapmaya uğraşmıyorlardı. Son olarak, dışarıdan gelen uyarıcı bir unsur yoktu. Çin'in teknolojik beceri zenginliği çok uzaktaydı; yanı başındaki komşularınınsa Roma'ya meydan okuyacak veya etkili bir dürtü oluşturacak hiçbir şeyleri yoktu.

YASA VE DÜZEN

Romalıların en sevdiği entelektüel faaliyet pratik bir alan olan hukuk ve onun ayrılmaz parçası olan hitabet sanatıydı. Roma, klasik Yunan çağında olduğu gibi hayatın her alanını sorgulayan filozofları teşvik etmedi (ancak Hintlilerin matematik alanında yaptığı büyük katkılara rağmen kimsenin Yunanlılara özenmediği de söylenebilir). Helenistik çağın filozofları da selefleri kadar cüretli düşünürler olmadılar. Yine de Roma kültürü Stoacı felsefenin iyi yorumcularıyla, birkaç büyük tarihçiyle, Latince şiir ve düzyazı eserleri veren seçkin bir yazarlar topluluğuyla övünebilirdi. Bu topluluğun üyesi olan epik şair Vergilius dünya edebiyatının da dev şahsiyetlerinden biri oldu. Ayrıca Roma'nın entelektüel eserlerini Yunan eserleriyle kabaca kıyasladığımızda, bu sayede yüzyıllar boyunca bariz biçimde çok yönlü düşünürler yetiştiği görülür. Bu durum, Roma kültürünün tutucu fikirler ve Yunan kültürüne dayanması hakkında söylenecek çok şey olduğunu gösterir. Zirveye ulaşan Romalı politikacılar yönetici, general, inşaat ve mühendislik işleri denetçisi, avukat ve yargıç olabiliyordu. Roma özellikle cumhuriyetin son döneminde bunların hepsini yapabilen çok sayıda insan yetiştirdi. Yönettikleri hükümet yasaların uygulanmasında sert ve acımasız davransa da, o yasalar bir bakıma hoşgörülü ve kozmopolitti. Roma yönetimi bu konuda entelektüel birçok yönlülüğe sahipti. Geç dönemde insanları geriye dönük olarak dinsizlikle yargılayan bir Hıristiyan imparatorluğuna dönüştü.

Roma'nın acımasız yanlarından biri antikçağın bütün toplumlarıyla paylaştığı bir özellik olan kölelikti. Diğer imparatorluklarda olduğu gibi her yerde mevcuttu ve o kadar çok şekli vardı ki ne anlama geldiği hakkında bir genelleme yapmak çok zordur. Birçok köle ücret kazanıyordu. Bazıları özgürlüklerini satın alabiliyordu ve Romalı kölelerin resmi olarak bazı yasal hakları vardı. Büyük çiftliklerin sayısının artması kölelerin hayatını zorlaştırsa da, Roma'da köleliğin diğer antik toplumlara göre daha kötü olduğunu söylemek güçtür. Bu kurumu sorgulayan azınlıktakiler çok örnek dışı kalıyordu. Ahlakçılar ilerde Hıristiyanların yapacağı gibi, kendilerini kolayca köle sahibi olma fikrine alıştırmıştı.

Kölelik, *pax romana*'nın dayandığı kurumsal şiddetin bir parçasıydı. MÖ 73'te cumhuriyet yönetimi altında bile, büyük bir köle isyanı üç yıllık seferberlik sonunda bastırıldı (isyan, Roma'dan güneye giden yollarda altı bin kölenin çarmıha gerilmesiyle cezalandırıldı). Bazı eyaletlerde çok yaygın olarak görülen isyanlar her zaman şiddetle davranma veya kötü yönetimden kaynaklanıyordu. Britanya'da Boedica'nın ünlü ayaklanması da bunun örneğiydi. Yahudilerin yer aldığı özel bir olayda ortaya çıkan isyan çok ilerde ortaya çıkacak milliyetçi hareketleri andırıyordu. Yahudilerin itaatsizlik ve direnişten oluşan görkemli geçmişi

Roma hâkimiyetinin de ötesinde MÖ 170 yıllarına kadar uzanır. Bu tarihte Yahudiler, Helenistik krallıkların "Batılılaştırma" uygulamalarına karşı şiddetli biçimde direndiler. İmparatorluk kültürü işleri daha da kötüleştirdi. Romalı vergi tahsildarlarına aldırış etmeyen ve Sezar'ın elindekiyle yetinmesi gerektiğini düşünün Yahudiler bile, onun sunağına kurban sunacak kadar dinlerini reddetmeye zorlandılar. MS 66'da büyük bir ayaklanma çıktı. Bunu Trajan ve Hadrianus döneminde başka ayaklanmalar izledi. Yahudi toplulukları barut fıçısına dönmüştü. Her an patlamaya hazır olmaları, Yehuda valisinin neden Yahudi liderler tarafından suçlanıp idamı istenen bir adamın yasal haklarını korumakta isteksiz davrandığını daha iyi anlamamızı sağlar. Pilatus İsa'nın hayatını ideolojiye değil kamu düzenine feda etmişti.

Vergilerin düzenli ve barışçı bir biçimde toplanması Romalı magistralar için gerçekten veya dini inançlara bağlılıktan daha önemliydi. Olağan zamanlarda zabıta ve bürokrasi hizmetleri için ödenen vergi oldukça yeterliydi fakat insanlar vergi toplayanlardan genellikle nefret ediyordu. Bazen işler daha kötü hale geliyordu. Zaman zaman ölçüsüz vergiler talep ediliyor, mal cinsinden zorunlu vergi alınıyor, mallara el konuyor ve insanlar zorunlu olarak askere alınıyordu. Tüm bunların ekonomik bir temele dayanması gerekiyordu. Küçük artı değerlere el sürülmemesi ve toprakların yağmadan kurtulması açısından, *pax romana* bu ekonomik temelde hayati öneme sahipti. Onca idealleştirmeye karşın, kırsal yaşam ağır ve zahmetliydi; bundan dolayı vergi tahsildarlarına asla iyi gözle bakılmıyordu.

Sonuçta Roma barışı orduya bağlıydı. Roma toplumu ve kültürü daima militarist olmasına karşın militarizmin aracı zamana göre değişiyordu. Augustus'un zamanında, ordu uzun bir askerlik dönemini gerektiren düzenli bir güçtü. Sıradan bir lejyonerin hizmet süresi, dört yılı yedek olmak üzere yirmi dört yıldı. Zaman geçtikçe eyaletlerden daha çok asker toplanmaya başladı. Roma disiplininin ünü göz önüne alındığında, bol miktarda gönüllü olması insana şaşırtıcı gelebilir.

HIRİSTİYANLIK VE İMPARATORLUK

MS 1. yüzyıl sonunda Hıristiyan cemaatler bütün Roma dünyasına yayılmış durumdaydı. Pavlus ve arkadaşlarının onca başarısına karşın, bu durum İncil'in mesajını yayma çabalarından çok imparatorluğun Yahudi cemaatlerinde yaşayanlar arasında Hıristiyanlığın kendiliğinden yayılmasının sonucuydu. Hıristiyanları büyük bir "kilise" içinde bir araya getiren, her şeyi kapsayıcı bir yapı yoktu. İlk kuşak liderlerinin İsa'yı gerçekten tanıdığı ve dinlemiş olduğu Kudüslü Hıristiyanların özel bir saygı hak ettiği konusunda herkes hemfikirdi. Hıristiyanların tümü arasındaki ortak noktalar yalnızca vaftiz törenleri (yeni inanca kabul edilmenin işareti),

komünyon yani şarap ve ekmek ayini (bu özel ayin İsa'nın tutuklanıp dava edilmesi ve çarmıha gerilmesinden önceki akşam havarileriyle birlikte yediği son yemeği yeniden canlandırır) ile İsa'nın göğe yükseldiğine inanmalarıydı. Hıristiyanlar ayrıca dünyanın sonunun yakın olduğuna, İsa'nın geri dönüp kendisine inananları toplayacağına ve mahşer gününde onları kurtaracağına inanıyordu. Eğer durum gerçekten böyleyse, o zaman burada bekleyip dua etmekten başka yapacak fazla bir şey yoktu. Bundan dolayı kiliseleri çekip çevirmek çok karmaşık bir iş değildi. Yine de, sayıları ve servetleri arttıkça birtakım idari kararların alınması zorunlu hale geldi. Böylece piskopos, papaz ve diyakoz gibi kilise görevlileri ortaya çıktı. Bunlar zamanla daha dini görevler üstlenip idari işlerin yanı sıra ayinleri yönetmeye başladılar ve ruhban sınıfının üç rütbesi olarak günümüze kadar geldiler.

Hıristiyanlık özündeki Yahudi mirasını asla reddetmedi. Tektanrıcılık, Eski Ahit kitapları ve insanlığın kaderinin seçilmiş bir halkın tarih içindeki hac yolculuğuna bağlı olduğu şeklindeki görüş, hep bu mirasın unsurlarıydı. Hıristiyan kültürü, Yahudi geçmişinden alınan bu fikirler ve imgelerle yoğrulurken yine de Yahudi halkından kesin olarak kopmuştu. Hıristiyanlığa geçenler Yahudi arkadaşlarını uzun zamandan beri beklenen Mesih'in aslında İsa olduğuna inandıramadılar. Sünnet olmamış Centillerle aynı masaya oturup domuz eti yedikleri, Yahudi kanununun diğer hususlarına da uymadıkları bilindiği için sinagoglara gidemiyorlardı. 2. yüzyılın sonunda Hıristiyanların büyük bir kısmı artık Yahudilikten dönme değildi.

Romalılar Hıristiyanları uzun bir süre yeni bir Yahudi mezhebi olarak gördü; ancak Centil Hıristiyanların artması onları farklı kılıyordu. Üstelik Hıristiyanlara ilk eziyet edenler Yahudilerdi. Yalnızca İsa'nın çarmıha gerilmesini talep etmekle yetinmeyip ilk Hıristiyan şehidi olan Aziz İstefan'ı onlar öldürmüştü. Aziz Pavlus'a en zor anlarının bir kısmını onlar yaşatmıştı (çoğuna göre Pavlus bir haindi). Hatta bazı araştırmacılar Yahudilerin MS 64'te meydana gelen büyük bir yangından Hıristiyanları sorumlu tutarak Romalıların onlara ilk kez eziyet etmesine sebep olduğunu ileri sürer. Efsaneye göre gerek Aziz Petrus gerek Aziz Pavlus bu eziyet sonucu ölmüş, Romalı Hıristiyanların pek çoğu korkunç şekilde arenada katledilmiş veya diri diri yakılmıştı. Oysa MS 66'da Filistin'de yaşayan Yahudiler Romalılara karşı isyan başlattığında Hıristiyanlar buna katılmadı. İsyan sonunda Kudüs Yahudilerin elinden alındı. İsyanın tüyler ürpertici gidişatı ve sonrasında sergilenen acımasızlık Yahudilerin daha da bilinçlenip dinlerine daha sıkı biçimde sarılmasına yol açtı zira tapınak bir kez daha yıkılmıştı. Bu durum Yahudilikten Hıristiyanlığa geçenlerin sıkıntılarını da arttırdı.

Aslında Romalıların Hıristiyanlara yaptığı eziyet bazen korkunç olsa da zaman zaman gerçekleşiyor ve belli bir bölgeyle sınırlı kalıyordu. Hıristiyanlar 2. yüzyıl ortalarına kadar geleneksel olarak resmi bir hoşgörüye maruz kaldılar. Şüpheci

insanlar onlar hakkında çeşitli masallar anlatıyor; kara büyü, yamyamlık ve ensest yaptıkları söyleniyordu. Jack veya Joanna'nın bu din sayesinde Tanrı'nın gözünde efendileri gibi iyi olduklarını düşünüp; patronların, kocaların, ebeveynlerin ve köle sahiplerinin geleneksel otoritesine karşı koyması Romalıların hoşuna gitmiyordu. Batıl inançlılar kolayca Hıristiyanlara göz yummanın doğal felaketlere yol açtığını düşünüyordu. Onlara göre eski tanrılar kızdırıldığı için kıtlık, sel ve hastalık gönderiyordu. Oysa bu durum devlet görevlilerini pek etkilemiyordu. Devlet otoritesi Hıristiyanlıkla açık bir çatışma içine ancak bazı Hıristiyanlar yasaların gerektirdiği gibi imparatora ve Roma tanrılarına kurban adamayı reddettikleri zaman girdi. Romalılar Yahudilerin benzer bir şekilde karşı koymasını kabul ediyordu çünkü bunlar geleneklerine saygı duyulması gereken farklı bir halktı. Ama çoğu Hıristiyan Yahudi olmadığı halde neden diğer insanlar gibi resmi saygı davranışlarını göstermiyordu? Roma dini *res publica*'nın bir parçasıydı. Ritüellerin gerektiği gibi uygulanması devletin çıkarınaydı; ihmal edilmesiyse misilleme yaratabilirdi. Bir proleter için bu durum tatil günlerinde çalışmamanın ötesinde bir anlam taşımıyordu. Bu resmi yorumun ötesinde batıl inanç ve halk arasında yaygın inanç faaliyetlerinden başka bir şey yoktu. Roma dini, çeşitli kaynaklardan derlenmiş gösterişsiz ve kozmopolit bir dindi. Hıristiyanlara öyle oldukları için değil, yasanın buyurduğu bir şeyi yapmayı reddettikleri için baskı yapılıyordu. Bu durum kuşkusuz gayriresmi baskıları teşvik ediyordu. 2. yüzyılda özellikle Galya'da Hıristiyanlara karşı planlı katliamlar ve yağmalama hareketleri yapıldı.

Bununla birlikte 2. yüzyıl kilisenin büyük ilerleme kaydettiği bir dönem oldu. Hıristiyanlığı diğer inançlardan daha kesin çizgilerle ayırıp Hıristiyanların görev ve yükümlülüklerini daha belirgin hale getirmek amacıyla, Hıristiyanlık doktrininin ana hatlarını ortaya koyan büyük ilahiyatçılar bu çağda yaşadı. Lyon piskoposu İreneyus, Hıristiyan doktrininin ilk büyük taslağını yazmanın yanı sıra Hıristiyan ve Yunan fikirleri arasında bağ kurmaya çalışan (dolayısıyla Hıristiyanlığı bir yığın Doğu inancından ayırmaya katkıda bulunan) ilk insanlardan biriydi. Roma âleminin dört bir yanındaki erkekler ve kadınlar dinde yeni yollar arıyorlardı. Hıristiyanlık böylece inançlı olmaya aday insanların hevesli arayışından faydalandı. Yeni fikirler çabucak yayıldı. 3. yüzyılın sonuna gelindiğinde, imparatorluk nüfusunun yaklaşık onda biri Hıristiyandı. Bir imparator Hıristiyanlığı seçmişti (en azından kâğıt üstünde); bir diğeriyse kendi konutunda özel olarak onurlandırılan tanrılar arasına İsa'yı da katmıştı. Birçok yerde yerel makamlar, toplumlarının önde gelen şahsiyetleri olan ve piskopos olarak işlerinde önemli bir rol oynayan Hıristiyan liderlerle resmi olarak temasta bulunmaya alışmıştı.

İMPARATORLUĞUN SORUNLARI: DOĞU

İmparator Trajan MS 177'de öldüğünde, imparatorluk Amerika Birleşik Devletleri yüzölçümünün yarısı kadar bir alanı kaplıyordu. Roma toprakları İspanya'nın kuzeybatısından Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. İmparatorluğun en uzak sınırı bir süre, (Ermenistan topraklarına dahil olduğu dönemde) Hazar Denizi oldu. Avrupa'da, Tuna'nın kuzeyindeki büyük Daçya eyaleti birkaç yıl önce fethedilmişti. Bu toprakların bazıları (özellikle Fırat'ın doğusundakiler) çabucak elden çıktı. Bunlar olmadığı halde hâlâ çok büyük olan topraklar büyük güvenlik sorunları yaratıyordu. Gerçi Roma'yı tehdit eden büyük bir güç sadece doğuda mevcuttu. Bu devlet de Roma gibi savaş meydanlarına büyük ordular sürüp uzun vadeli diplomatik ve stratejik planlar uygulayabilecek çaptaydı. Buna rağmen zamanla her yerde, sorunlar altından kalkması zor hale geldi. Afrika huzurun devam ettiği tek bölge olarak kaldı.

En kalıcı sorunlar Asya'daydı. Yüzyıllar boyunca, Suriye adı verilen topraklarla Yakındoğu'nun diğer bölgeleri büyük güçler arasında çekişme konusu olmuştu. İlk Roma ordusu MÖ 92'de Fırat'a ulaştı. Yaklaşık kırk yıl sonra kırk bin kişilik bir başka ordu nehri geçtiğinde Partlar tarafından imha edildi. Bunu izleyen üç yüzyıl boyunca Parthia ile ilişkiler Romalı yöneticilerin başını ağrıttı. Bir ara Part İmparatorluğu doğudaki Baktria'dan batıdaki Babil Devleti ve Suriye eyaletinin sınırı olan Fırat Nehri'ne kadar uzanıyordu (bir zamanlar Selevkos Krallığı'ndan geriye kalan yerler). Muazzam askeri kaynakları vardı. Roma ve Parthia özellikle doğu Anadolu'da bir sınır krallığı olan Ermenistan için uzun bir süre boyunca sık sık savaştılar. Her iki güç bu krallığın kendilerine ait olduğunu iddia ediyordu. Uzun süren ve gidip gelen mücadeleler boyunca iki taraf ta zaferler kazandı; Romalılar bir ara Part başkentini ele geçirdi. Buna rağmen sınır çok fazla değişmedi. Tartışmalı alan, Roma'nın büyü çaba ve masraf harcamadan fetihlerini sürdürebilmesi açısından çok uzaktı. Part krallarının kendi yurtlarında yaşadıkları sorunlarsa, Romalıları Asya'dan tamamen çıkarmayı düşünmelerini önlemeye yetiyordu.

MS 225 civarında son Part Kralı, Pers Hükümdarı Ardeşir (Yunancadaki adıyla Artaxerxes) tarafından öldürüldü. Ardeşir tüm toprakların yedi yüz yıl kadar önce Yunanistan'a ilk Pers saldırısını düzenleyen Darius tarafından yönetildiğini ileri sürüyordu. Ona göre Darius'un soyundan gelenler Ahamenişlerin görkemini ve büyüklüğünü tekrar yaşatacak ve Yakındoğu'da Pers üstünlüğünü yeniden kuracaklardı. Birkaç yıl içinde Suriye'ye yapılacak birkaç saldırının ilkini başlattı. Böylece Perslerin imparatorlukla yaklaşık dört yüzyıl süren mücadelesi yeni bir güç düellosuna tanık oluyordu. Sasani imparatorları (bu isim Ardeşir'in atalarının birinden alınmıştı) Roma'nın en büyük rakibi haline geldi. Pers geçmişinin devam-

lılığına önem veriyorlardı. Sasani bürokrasinin gelenekleri daha da eskiye, Asur ve Babil'e giderken, kraliyetin ilahi bir otorite olduğu iddiası da aynı eski geleneklere dayanıyordu. Sasani tehdidi o ana dek karşılaşılan en büyük tehlikeydi çünkü Roma o tarihlerde her yerden tehdit altında olduğu gibi merkezde de büyük sorunlar yaşıyordu. MS 226 ile 379 arasında otuz beş Roma imparatoru tahta çıkarken aynı dönemde Fars ülkesini sadece dokuz Sasani kralı yönetmişti. Uzun hükümdarlık süreleri ve istikrar onların avantajıydı. Hatta bir Sasani kralı bir Roma imparatorunu esir almıştı (bu imparator Valerianus olup, bir söylentiye göre zavallı adamın derisi Persler tarafından canlı canlı yüzülüp samanla doldurulmuştu; ancak bu bilginin doğruluğu kesin değildir). Bunun yanı sıra Sasaniler Ermenistan'ı fethedip çeşitli akınlarda Suriye ve Kapadokya'yı istila ettiler. Bunun ardından Romalılarla Persler arasında daha uzun barış dönemleri yaşanmasına rağmen bu iki büyük güç birbiriyle asla geçinemedi ve bunun sonucunda Roma'nın doğudaki kuvvetleri sürekli yıprandı.

İMPARATORLUĞUN SORUNLARI: AVRUPA

Tuna'nın batısında kalan Avrupa topraklarında sorunlar farklıydı. Roma'nın karşısında büyük bir güç yoktu ama Karadeniz'den Ren Nehri'nin ağzına kadar uzanan bütün sınır boyunda Cermen halklar vardı. Bazıları asıl yurtlarından Romalılar tarafından uzaklaştırılmıştı. Yeri geldiğinde ürkütücü düşmanlar olabiliyorlardı. Augustus, imparatorluğu Elbe Nehri'ne kadar genişletmeyi ummasına rağmen bunun mümkün olmadığını anlamıştı. Bunda kısmen MS 9 yılında meydana gelen ve üç lejyonun Alman ormanlarında tamamen imha edilmesiyle sonuçlanan büyük felaketin payı vardı. Romalılar Cermen halkların yarattığı sorunlarla başa çıkabilmek için *limes* adını verdikleri inceden inceye planlanmış bir sınır hattı yaptılar.

Limes günümüz sınırlarında olduğu gibi yalnızca bir devletin sorumluluk alanının bitip öbürünün başladığı yeri göstermiyordu. Aynı zamanda sınırın ardında yatanları koruyup iki farklı kültürü birbirinden ayırmak amaçlanmıştı. Bu sınır hattı, "barbar" dünyasından farklı bir "Latin" Avrupa'yı tanımlıyordu (Romalılar barbar kelimesini Yunancadan almıştı). Sınırın bir yanında Roma'nın düzeni, hukuku, zengin pazarları, güzel şehirleri, kısacası uygarlık vardı. Öte yanındaysa kabile toplumları, teknolojik gerilik, cahillik ve barbarlık bulunuyordu. Elbette bunları tamamen tecrit etmek imkânsızdı; her zaman geliş gidişler oluyordu. Yine de Romalılar sınırı herhangi bir yere yapılan yolculuğun bir aşaması olarak değil ihtiyatla kolladıkları bir hat olarak görüyordu. *Limes*'i mümkün olan yerlerde doğal engellerle oluşturmuşlardı. Hattın büyük bir kısmı Ren ve Tuna Nehirlerini takip ediyordu. Doğal engellerin bulunmadığı yerlerde çimen, kereste ve bazen

örme taşlarla yapılan istihkâmlar vardı. Sınır hattı boyunca işaret kuleleri ve küçük kontrol noktalarıyla birbirine bağlanan sabit lejyoner kampları mevcuttu. Askerler sınır boyunca uzanan yollar vasıtasıyla bir noktadan diğerine hızla ulaşabiliyordu. Ren ve Tuna arasında uzun bir istihkâm hattı vardı. Dobruca bölgesindeki bir başka hat Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Britanya'da Tyne Nehri'yle Solway Halici arasında MS 122'de yapılan Hadrian Duvarı, günümüze en eksiksiz olarak ulaşan sınır istihkâmıdır. Taştan yapılan, seksen Roma mili (yaklaşık 120 km) uzunluğunda olan duvarın her iki tarafında hendekler vardı ve birbirine on altı kaleyle bağlanmıştı. Ayrıca her milde bir, iki kulesi olan küçük kontrol noktaları vardı. Hadrianus'un biyografisini yazan kişi bu duvarın amacının "Romalıları barbarlardan ayırmak" olduğunu belirtmişti. Bu tür engeller sürekli insan bulundurulmadığı takdirde savunma hattı olarak bir işe yaramıyordu. Hadrian Duvarı, garnizonların geçici olarak zayıflamasından dolayı, ilki 2. yüzyılın sonunda diğeri 4. yüzyılda olmak üzere iki kez aşıldı. Vahşi İskoçlar ve Piktler güneyin içlerine kadar baskınlar yapıp gittikleri yerleri yağmalayıp yıktılar.

Ren sınırı nispeten kısa olmasına karşın sekiz lejyon tarafından korunuyordu. Augustus zamanında ordu gönüllü askerlerin uzun süreli hizmetine dayanıyordu ve her geçen gün eyaletlerden daha çok asker toplanıyordu. Barbarlar ancak yerel bir temele dayalı ve uzmanlık gerektiren birimlerde hizmet veriyordu. Bunların arasında Balear adalarının becerikli sapancıları veya Tuna eyaletlerinin ağır süvarileri vardı. Roma'nın askeri gücünün temeliniyse piyade lejyonları oluşturuyordu. Genellikle yirmi sekiz alay vardı ve bunların asker toplamı yüz altmış bin civarındaydı. Bunların hepsi sınır boylarında ya da İspanya ve Mısır gibi uzak eyaletlerde görev yapıyordu. Piyade lejyonlarının dışında çok sayıda süvari ve destek kıtalarıyla uzman askerler vardı. Aynı bölgede uzun süre görev yapılması zamanla lejyonların hareketliliğini azalttı. Kolayca hareket edemeyen asker ailelerini ve onlara bağımlı olanları barındıran garnizon şehirler oluştu. Yine de imparatorluk içi yol ağı, komutanlara birliklerini bir yerden başka bir yere kolayca yürütme avantajı sağlıyordu. Ordunun mevzilenmesindeki dengeler giderek stratejik ihtiyaçları yansıtan biçimde değişti. 3. yüzyılın başlarında Ren lejyonlarının yarısı geri çekilirken Tuna ordusu iki katına çıkarılmıştı.

MS 200'den kısa bir süre sonra Cermen halkların imparatorluk topraklarına geçip yerleşmek amacıyla sınır boylarındaki baskısı iyice arttı. Bazılarını kuşkusuz imparatorluğun düzeni, uygarlığı ve zenginliği çekiyordu. Ancak onları göçe zorlayan daha temel nedenler de vardı. Daha doğuda yaşayan halklar Orta Asya'daki değişimler nedeniyle batıya doğru sürükleniyordu. Bu değişimler hem doğal (örneğin iklim) hem siyasiydi (örneğin Avrupalıların daha sonra Hunlar adını vereceği Hsing-Nu kavmine mensup Han imparatorlarının yarattığı tedirginlikler). Bir tür etnik yer değiştirme gerçekleşiyordu. Yolun sonunda birilerinin Roma sınırına bin-

dirmesi zorunluydu. Kuzeydeki Ren sınırının benimsenmesinin sonuçlarından biri, farklı Cermen halkları arasında bir ayrım ortaya çıkmasıydı. Bu halklar zaman içinde farkında olmadan geleceğin Avrupa'sının alt gruplarını oluşturacaktı.

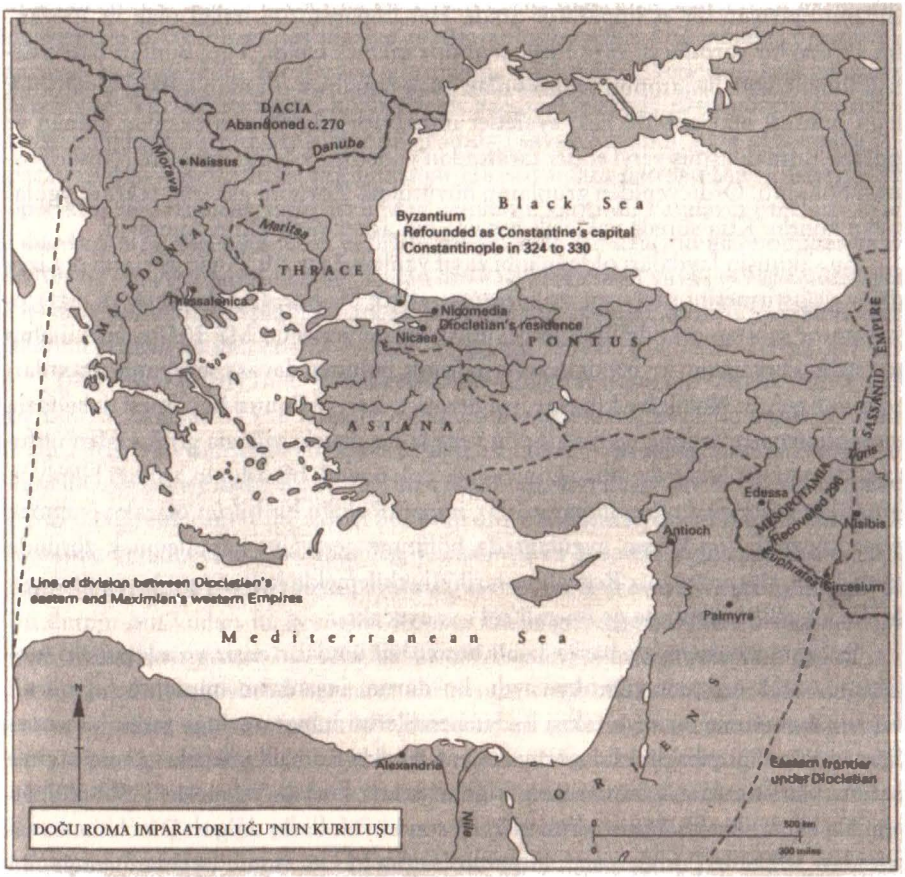
Barbarların sayısının abartılmaması gerekir. Çoğu zaman bir savaş sırasında ancak yirmi ila otuz bin adam toplayabiliyorlardı. Yine de 3. yüzyıldaki imparatorluğun zorluklarını ve farklı yerlerde ordu bulundurma mecburiyetini düşündüğümüzde, bu sayı bile çoktu. Barbarları sonsuza dek sınırların dışında tutmak imkânsızdı. Bunun üzerine yatıştırma politikaları denendi. Önce bazı Ren kabilelerinin Roma topraklarına yerleşmesine izin verildi (bu kabileler daha sonraki akınlara karşı sınırların savunulmasında kullanıldı). Ardından bir başka kavim olan Gotlar 251'de Tuna'yı geçti (ve savaş meydanında imparatoru öldürdü). Beş yıl sonra Franklar (bir başka kavim daha) Ren'i geçti. Bunların dışında, bir başka kavim olan Alamanlar güneyde Milano'ya kadar inerken Gotlar önce Yunanistan'a girip ardından İtalya ve denizi aşarak Küçük Asya'yı yağmaladılar. Tuna'nın öte yakasındaki Daçya 270'te terk edildi.

Böylece 3. yüzyıl Roma'nın gerek batı gerek doğu sınırları için çok kötü bir dönem olurken merkezde de yeni bir iç savaş ve tartışmalı haleflikler dönemi başladı. Kısa sürelerle tam yirmi iki imparator tahta çıktı (tahtta hak iddia edenler hariç). Son Antonin İmparatoru 192'de bir saray entrikası sonucu boğuldu (bu durum yeni bir dört "imparator" yılı yaşanmasına yol açtı). 3. yüzyılda görev yapan pek çok imparatorsa kendi askerleri tarafından öldürüldü. Bir tanesi kendi başkomutanıyla yaptığı savaşta öldürüldü (bu kişiyse kendi subaylarından birinin ihaneti sonucu Galyalılar tarafından katledildi). Ezici vergiler, ekonomik gerileme ve aşırı yüksek enflasyon, bu yüksek çevrelerin dışında yaşayan halkı vurmuştu. Bölgelerinde nüfuz sahibi olanlar ve zengin kişiler, şehir meclisi üyesi ve memur olarak görev yapmakta isteksiz davranmaya başladı. Bu tür görevler, toplanan ağır vergiler yüzünden halkın gözünden düşmelerine neden oluyordu. Para krizi daha da kötüleştiğinden bu vergiler ayni olarak toplanıyordu. Şehirler savunma duvarlarını yeniden inşa etmeye başladı. Antoninler döneminde bu duvarlara ihtiyaç duyulmamıştı ama şimdi Roma'nın duvarları bile bakımdan geçiriliyordu. Hiç surlarla çevrilmeyen şehirlerin savunma tedbirleri yüzyılın ikinci yarısından itibaren alınmaya başlandı.

DİOCLETİANUS

Roma'nın talihi yüzyılın sonunda döndü. Bunu başka bir şekilde açıklamak zordur çünkü bir kez daha güçlü imparatorlardan oluşan bir silsile iktidar olmuştu. Kötü gidişatı tersine çeviren ilk insan bir İlliryalı olan Aurelian'dı. Senato iyimser bir şekilde onu "Roma İmparatorluğu'nu eski gücüne kavuşturan kişi" olarak

adlandırmıştı. Ne var ki İran'ı işgal etmeye hazırlanırken öldürüldü. Neyse ki halefleri de onun gibi iyi askerlerdi. Yaklaşık on yıl sonra 284'te, bir başka İlliryalı olan Diocletianus tahta geçti. İmparatorluğa yalnız eski gücünü ve ihtişamını (en azından görünüşte) kazandırmakla yetinmeyip işleyişini gerçek bir dönüşüme uğrattı. Sıradan bir aileden gelen Diocletianus geleneklere sıkı biçimde bağlı olup kendi görevinin çok soylu bir uğraş olduğunu düşünüyordu. Tüm tanrıların kralı olan eski Yunan tanrısı Zeus'a Romalıların verdiği Jüpiter adından türeme Jovius adını aldı. Kendisini uygar dünyayı tek başına ayağa kaldıran tanrımsı bir kişilik olarak gördüğü anlaşılıyordu. Diocletianus, imparatorluğun sorunlarına pratik çözümler aradı ancak enflasyonu durdurmak amacıyla ücret ve fiyatları sabitlemesi bir felaketti. Attığı en önemli adımın yol açtığı gerçek sonuçlarıysa tam anlamıy-

la görememiş olabilir. İmparatorluğun ikiye ayrılmasına giden yolun açılmasında Diocletianus'un payı tüm imparatorlardan çoktu. O olmasaydı bu sonucun ya da buna benzer bir durumun ortaya çıkıp çıkmayacağı epeyce tartışılmıştır.

Roma, İskender'in doğudaki Helenleşmiş imparatorluğunun büyük bir kısmını, bu büyük fatihin batıda hiç ziyaret etmediği Yunan Akdeniz dünyasıyla kaynaştırdı. Bu iki mirasın arasındaki çok belirgin farklara rağmen geçimsizlik ancak karışık 3. yüzyılda ortaya çıkmaya başladı. Güçlüklerden birisi, daha zengin olan doğudaki ekonomik ve insan gücü kaynaklarına barbarlar ve Perslere karşı ihtiyaç duyulurken batı eyaletlerinin sorunlarına gereken dikkatin harcanamamasıydı. Diocletianus MS 285'te kesin bir çözüm olmasa da rahatlama sağlayan bir tedbir aldı. İmparatorluğu Pannonia ve Daçya eyaletleri ile Afrika ve Mısır eyaletlerini ayıran çizgiden ikiye böldü. İmparatorluğun batı yarısına kendisi gibi "Augustus" unvanını taşıyan bir eş imparator atadı. Her imparatorun halefi olan ve "Sezar" adı verilen bir yardımcısı vardı. *Princeps* unvanı terk edildi. Tüm bunları başka değişiklikler izledi. Senatonun azalmış olan gücü tamamen ortadan kalktı; senatörlük artık onursal bir payeydi. Eski eyaletler imparator adaylarının başında olduğu ve giderek Romalılaşmış yerel elitler tarafından yönetilen küçük birimlere ("piskoposluk') bölündü. Ordu yeniden gruplanıp büyütüldü. Zorunlu askerlik tekrar uygulamaya kondu. Kısa sürede yaklaşık beş yüz bin asker silah altına alınmıştı.

Bu silkinişin faydaları olduğu gibi zayıf yanları da vardı. Augustusların sessizce görev değiştirmesini sağlayan mekanizma sadece bir kez, Diocletianus ve diğer eş imparator tahttan çekildiğinde gerçekleşti (Diocletianus'un MS 305'te emekli olup yerleştiği Hırvatistan kıyısındaki Split şehrinde bulunan devasa sarayının yıkıntıları bugünkü şehrin büyük bir kısmını çevrelemektedir). Ordunun büyümesi daha fazla vergi alınması anlamına geliyordu; bu vergiyi bir önceki yüzyıla göre azalan nüfusun ödemesi gerekiyordu ama uzun vadede çok önemli bir adımın atıldığı biliniyor. Sonradan tahta çıkan tüm imparatorlar, imparatorluğu bir bütün olarak yönetmek için uğraşmalarına karşın uygulamada bölünme gerçeğini kabullenmek zorunda kaldılar. Bu durum yalnız Roma'nın tarihini etkilemekle kalmayıp, Avrupa'nın gelecekteki şekillenmesinde de önemli rol oynayacaktı.

Reform çabasının bir başka yönü bizzat hükümdarın eşsiz ve adeta ilahi otoritesinin daha çok öne çıkarılmasıydı. Bu durum insanların imparatorluğu artık doğal karşılamadığını veya eskisi kadar kendilerini imparatorluğa sadık hissetmediğini gösterdiği gibi dini hoşgörüye dayalı Greko-Roman gelenek için de kötüye işaretti. Hıristiyanların imparatorluk inancı adına kurban kesmeleri yükümlülüğü yeniden canlandırıldı. Hıristiyanlara karşı son büyük baskı dalgası Diocletianus tarafından 303'te başlatıldı ancak imparatorluğun her tarafında uygulanmadığı gibi

imparatorun tahttan çekilmesinden kısa bir süre sonra sona erdi. Yine de bu baskı dalgası Mısır ve Asya'da, batıya göre biraz daha uzun sürdü. O sıralarda Hıristiyanlık, bir paradoks olarak en büyük dünyevi zaferinin eşiğindeydi.

HIRİSTİYAN İMPARATORLUĞU

Diocletianus'un sadece bir yıl hüküm süren halefinin oğlu olan Konstantin, York'taki ordu tarafından 306'da imparator olarak selamlandı. Dünya tarihini diğerlerine göre en çok değiştiren imparator olma iddiasına sahipti. Yirmi yıl süren iç savaşın ardından imparatorluğu 324'te birleştirdi. Bu mücadele sırasında Hıristiyanların tanrısının ona yardım edip etmeyeceğini görmeye karar vermişti. Konstantin'in içtenliğinden ve dini saflığından kuşkulanmak için bir neden yoktur. Her halükârda, daima tektanrıcı bir inancı arzuladığı, uzun bir süre imparatorun mezhebiyle ortak bir güneş tanrıya taptığı anlaşılıyordu. 312 yılında, önemli bir savaşın eşiğindeyken, bir vizyon gördüğüne inanarak askerlerine kalkanlarının üzerine bir Hıristiyan işareti koymalarını istedi. Böylece Hıristiyanların tanrısına saygısını göstermiş oluyordu. Bunun ardından savaşı kazandı. Kısa süre içinde imparatorluğun hoşgörülü ve koruyucu eli Hıristiyanlara tekrar uzandı. Konstantin önce kiliselere bağışlar yaptı, ardından yenilerini yaptırdı. Paraların üzerinde uzun yıllar boyunca güneş sembolü varlığını sürdürse de din değiştirenlere ödüller ve işler verdi. Tüm bunlardan kişisel açıdan din değiştirmesinin yavaş yavaş gerçekleşen bir süreç olduğu anlaşılabilir; ancak sonunda eski dinleri resmen yasaklamadan kendini Hıristiyan ilan etti.

Diğer ilk Hıristiyanlar gibi Konstantin de ölüm döşeğine düşene kadar vaftiz olmadı. Ancak 325'te İznik'te toplanan ilk ekümenik konsüle başkanlık etti. Tüm Hıristiyan dünyasından piskoposlar bu konsüle gelmesine rağmen doğudan katılanların sayısı azdı. Konsülün en önemli işi, İskenderiyeli bir ilahiyatçı olan Arius'un öğretilerinin dine aykırı bulunup aforoz edilmesiydi. Bu önemli bir sonuç olmasına karşın belki daha önemlisi, Konstantin'in buradan yola çıkarak kurduğu gelenek sayesinde Hıristiyan imparatorların özel bir dini otoriteye sahip olmasıydı. Bu durum bin yıldan fazla sürdü. Konstantin'in geleceğe yaptığı bir diğer büyük katkı, Karadeniz girişindeki eski bir Yunan kolonisi olan Byzantion'un yerine yeni bir imparatorluk başkenti kurmaya karar vermesiydi. Burada Roma'ya rakip olacak ama pagan dini tarafından lekelenmemiş bir şehir kurmayı arzuladı. Konstantinopolis adı verilen şehir hin yıl boyunca imparatorluk başkenti olarak kalmasının dışında bir beş yüz yıl daha Avrupa diplomasisinin odak noktası oldu. Ancak Konstantin'in geleceği şekillendiren en büyük katkısı imparatorluğu Hıristiyan yapmaktı. Kendisi bilmese de Hıristiyan Avrupa'yı kuruyordu. Genellikle söylendi-

ği gibi, unvanını ("Büyük" Konstantin) imparator olduğu için değil yaptıklarından dolayı hak etmişti.

Kuruluş kilise için dünyevi anlamda muazzam bir kazançtı. Hıristiyanlık artık Roma'nın göz kamaştırıcı ve itibarlı geleneğine bağlanmıştı. Bu geleneğin ileriki yüzyıllarda üzerine inşa edilecek sağlam bir temel olduğu ortaya çıkacaktı. Yine de bir paradoks olarak, yaklaşık yüz yıl içinde Hıristiyanlar kilisenin aslında güçlü değil zayıf olduğunu görmüştü. İnançlılar kendilerini tercih edilen bir imge olarak görüp, etrafında fırtınalar koparken ilerleyen Nuh'un gemisine seçilmişlerin soyundan geldiklerini düşünüyorlardı. Elbette kendileriyle aynı dönemde yaşayan diğer insanların onları sert, uzlaşmaz, zalim, inatçı ve –deyim yerindeyse– "gayri Hıristiyan" görmesinin nedenlerinden biri buydu. Hâlâ aykırı düşünceler ve paganizmin baştan çıkarıcı yollarına teslim olanların cehennem ateşinde yanmakla tehdit edildiği, cinler ve büyünün egemen olduğu bir dünyada yaşıyorlardı. Papazlar Hıristiyan dünyasına uzun süre damgasını vuracak şekilde, kahramanca olduğu kuşkulu, nahoş bir öfke sergilediler.

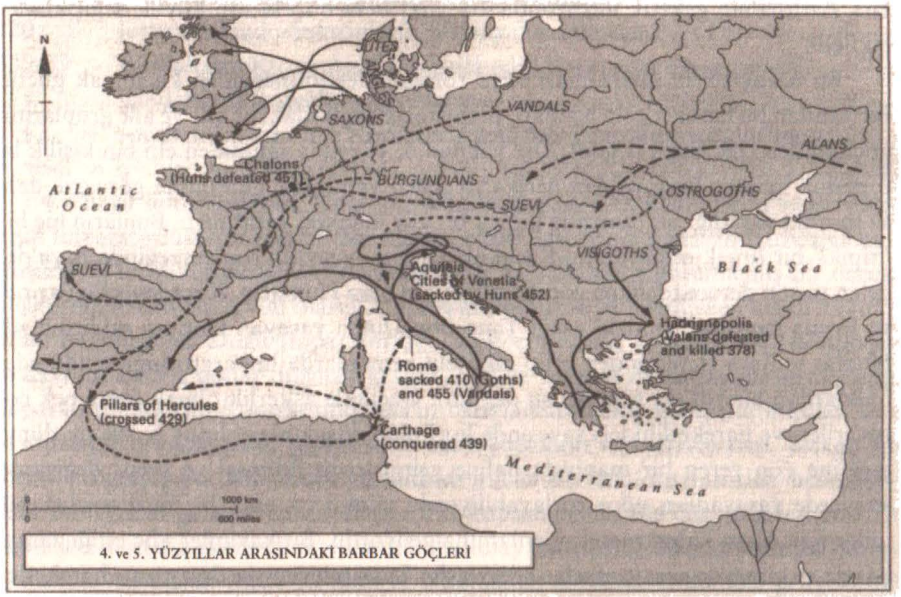
Büyük tarihi kararlarda sık sık görüldüğü gibi Konstantin'in tercihi bazı ironiler barındırıyordu. Kilise, sonunda bilmeden klasik pagan dünyasının yıkılmasına yardım etmişti. Bu nedenle, büyük İngiliz tarihçisi Edward Gibbon, bir zamanların büyük gücü Roma İmparatorluğu'nun çökmeye başladığı geç dönem antikçağın öyküsünü barbarlık ve batıl inancın yükselişi olarak görmüştü.[1] Gibbon'ın batıl inançla kastettiği Hıristiyanlıktı. Gibbon'ın sunduğu paradoks kendi çağına göre çok parlak bir fikir olmasına karşın elbette gerçek olamayacak kadar basitti. Hıristiyanlık yok olup gitmekte olan Roma tarihinin büyük bir kısmını koruyarak, hoşuna gitmeyen şeylerin kökünü kazımadı. Yine de Gibson'ın küçümseyici fikri büyük bir tarihi gerçeği, Hıristiyanlığın zaferini bize hatırlatır. Bu bir zamanlar hor görülen küçük bir Yahudi mezhebinin inançlarının zaferidir. Hıristiyanlık artık imparatorluğun yarattığı uygarlığın dışında değil içinde büyüyor ve adeta farkında olmadan pagan geçmişi geleceğe taşıyordu. Bunun sembolü olarak yeni Hıristiyan kiliselerinin inşası için Roma yapılarından sökülen tuğlalar kullanılıyor, inşaat malzemesi bulmak için pagan tapınakları yağmalanıyor ve bazen tüm bir bina yeni dinin kullanımı için düzenleniyordu.[2]

O kadar belirgin olmamakla birlikte Konstantin de eylemleriyle doğuyla batı arasındaki kültürel bölünmeyi onaylıyordu. Konstantin bu bölünmenin daha da derinleşmesini kolaylaştırdı. Nüfusu daha çok olan doğu kendini besleyebiliyor, daha

1 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. J. B. Burry, IV (Londra, 1898), s. 140.

2 Bu şekilde Hıristiyanlığa hizmet etmesi için dönüştürüldüğünü bildiğimiz ilk yapı Pantheon'dur. İbadet edenlerin korumasının bir sonucu olarak Roma'da klasik antikçağdan günümüze kadar ayakta kalmış tek binadır.

çok vergi ve asker toplayabiliyordu. Batı'daysa yoksulluk artarken şehirler büyük bir hızla geriledi. Batı beslenmek için Afrika'nın mısırına ve Akdeniz Adalarından gelen gıda maddelerine, savunma içinse barbar kavimlerin askerlerine bağımlı hale geldi. Konstantinopolis Roma'ya rakip oldu; hatta sonunda onu geçti. Daha önemlisi, Hıristiyanlık içindeki farklılıklar iki bölgenin ayrılmasını kolaylaştırdı. Yunan altın çağında doruğa çıkan Yunancanın eğitimdeki etkisi, Pön Savaşları'ndan sonra Latin edebiyatının önem kazanmasının da yardımıyla azalmıştı. Latince konuşanların sayısının arttığı batıda iki büyük Hıristiyan topluluğu vardı. Bu topluluklardan biri Afrika'da diğeri Roma'daydı ve başkanlığını piskopos yani Roma papası yapıyordu. İki topluluk ta dil bakımından Küçük Asya, Suriye ve Mısır'daki kiliselerden giderek ayrılmaya başladı. Bu kiliseler doğu etkilerine ve Helenistik geleneğe daha açıktı. İznik konsülü Aryanizmi bastıramamıştı. Konsülün aforoz kararı Aryanizmin Doğu'da gelişmesini engellemişti ama Cermen halklar arasında yayılıp 7. yüzyıla kadar yaşamasını önleyememişti.

4. ve 5. YÜZYILLAR ARASINDAKİ BARBAR GÖÇLERİ

BATININ GERİLEMESİ VE ÇÖKÜŞÜ

Konstantin'in oğulları imparatorluğu 361'e kadar yönetti. Bu tarihten kısa bir süre sonra imparatorluk yeniden eş imparatorlar arasında bölündü. Doğu ve batı bundan sonra sadece bir kere aynı insan tarafından yönetildi. Bu insan, 380'de

eski pagan tanrılara tapınmayı kesin olarak yasaklayan imparator Theodosius'tu. Böylece imparatorluk var gücüyle Hıristiyanlığa destek olup eski Roma geçmişiyle ilişkisini kopardı ancak Theodosius'un zamanında işler Batı'da hızla sarpa sarmaya başlamıştı. Bir yüzyıl sonra Batı imparatorluğu fiilen ortadan kalkmıştı ama Batı toplumu bir deprem geçirmişçesine aniden yok olmamıştı. Yok olan bir mekanizma yani batıdaki Roma Devleti'ydi –daha doğrusu uzun bir yıpranma döneminden sonra bu devletten geriye kalanlardı. Yönetim mekanizması 4. yüzyılda tutukluk yapmıştı. Azalan kaynaklara talep artıyordu, oldukça büyümüş ordunun maaşları ödenemiyordu. Savunma harcamalarını karşılayacak yeni fetihlerin yapılmasını düşünmek bile imkânsızdı. Vergiler arttıkça şehirleri terk edip kendine yetecek şekilde kırsal bölgelerde yaşayanların sayısı da arttı. Harcanan paranın azalması ordunun zayıflaması anlamına geliyordu, bu da barbar paralı askerlere muhtaç olmak demekti, bu da daha fazla paraya mal oluyordu. Yeni göç dalgalarının yarattığı baskılardan dolayı barbarlara tavizler verilmesi gerekiyordu. Yeni göç dalgaları, Avrupa'nın genetik havuzunda 20. yüzyıldan önceki son büyük değişiklikleri etkiledi.

Bu hareketlerin abartılması veya romantikleştirilmesinden kaçınmak güçtür. Bir yandan bu hareketlerin bazıları, prehistorik çağlardaki kabile ve aile gruplarının göçlerinden çok farklı değildi. Öte yandan 5. yüzyılda tahminen elli bin kişilik bir topluluk halinde İspanya'dan Afrika'ya geçen Vandallar, günümüze göre çok daha az insanın yaşadığı bir dünyada büyük bir göç hareketi yaratmıştı. Bunların hiç biri "tipik" bir örnek olmayabilir. Kesin olan şey, 4. yüzyılın son çeyreğinde Asya'dan gelen ve son derece tehlikeli göçebe bir kavim olan Hunların, Karadeniz kıyılarında ve Roma sınırının içindeki aşağı Tuna boylarında yaşayan Gotlara saldırdığıydı. Hunlar iç Asya steplerinden gelip muhtelif zamanlarda imparatorluğu tehdit eden halklardan biriydi (ve sonuncusu değildi). Özellikle askerlik olmak üzere pek çok becerileri ve hareketlilikleri sayesinde korkulan düşmanlar olmuş ve sık sık dünya tarihine yön veren bir manivela haline gelmişlerdi. İklimsel ve siyasi değişimler steplerde yaşayanları göçe zorlayabiliyordu çünkü en ufak bir huzursuzluk bile onlar için ölüm kalım meselesi anlamına geliyordu. Bu kavimler göç ettiği zaman batıda ve güneyde yaşayanlarla çatışıyordu. Bunu izleyen yer değiştirme hareketleri tarihe büyük ölçüde şekil verebilirdi ama 5. yüzyılda bizzat Hunlar batıda çok uzak mesafelere kadar gittiler. Neredeyse bütün Batı Avrupa onlara teslim olmuştu.

BATI İMPARATORLUĞU'NUN SON YÜZYILLARINDAKİ ÖNEMLİ TARİHLERİ

MS 212	Caracalla'nın imparatorluğun neredeyse tüm özgür bireylerine yurttaşlık hakkı vermesi.
249	Hıristiyanlara karşı ilk büyük baskı dalgasının başlaması.
285	Diocletianus'un "tetrarşi" denen yeni imparatorluk sistemini oluşturması.
313	Milano Fermanı ile Hıristiyanların itibarının iade edilmesi ve ibadet özgürlüğü tanınması.
330	Konstantinopolis'in başkent ilan edilmesi.
376	Gotların Tuna'yı geçmesi.
406	Vandallar ve Suevilerin Ren'i geçmesi.
409	Vandallar, Alanlar ve Suevilerin İspanya'yı istila etmesi.
410	Lejyonların Britanya'dan geri çekilmesi, Roma'nın Vizigotlar tarafından yağmalanması.
412-14	Vizigotların Galya ve İspanya'yı istila etmesi.
420	Jütler ve Anglo-Saksonların Britanya'ya çıkması.
429-39	Vandalların Kuzey Afrika'yı istila edip Kartaca'yı ele geçirmesi.
455	Vandalların Roma'yı yağmalaması.
476	Son Batı İmparatoru Romulus Augustulus'un tahttan indirilmesi.

4. yüzyıl sonlarındaysa, Hunların daha doğudaki Got kavimlerini sıkıştırmasının imparatorluk için önemli bir sonucu oldu. Baskıyla karşılaşan barbarlar imparatorluk topraklarına girdi. Vizigotlar 376'da daha önce görülmemiş bir örnek oluşturdu. Farklı bir kavim olarak Tuna'yı geçmelerine izin verilirken kendi kanunlarını da getirdiler. Doğu İmparatorluğu bu göçmenlerin yönetiminde beceriksizce davranınca Vizigotlar düşman kesildi. 378'de yapılan Adrianapolis Savaşı'nda imparatoru öldürüp Konstantinopolis'in batıyla karadan bağlantısını kestiler. Bunun üzerine imparatorluk topraklarını istila edenlerin sayısı iyice arttı. Birkaç yıl sonra Vizigotlar bu defa İtalya'ya saldırdı ancak bu kez imparatorluk hizmetindeki bir Vandal general onları durdurdu. İmparatorluk 406'dan itibaren barbar kabileleri müttefik (konfedere) olarak kullanmaya başladı (*foederati* kelimesi, karşı konulamayan ancak yardımcı olmaya ikna edilen barbarlar anlamına geliyordu). Savunma konusunda Batı İmparatorluğu'nun elinden gelen buydu ancak kısa bir süre sonra bu da yetmemeye başladı. İmparatorlara verilen "Daima Muzaffer" ve "Dünya Düzenini Yeniden Kuran" anlamındaki unvanlar işlerin kötüye gittiğinin işaretiydi.[1]

5. yüzyıla girildiği dönemde Batının bütün düzeni altüst olmuştu. İmparator ve

1 Peter Brown, *Augustine of Hippo: a biography* (Londra, 1967), s. 25.

Senato 402'de Ravenna'ya kaçtılar. Ravenna bu tarihten itibaren, tamamen ortadan kalktığı güne kadar imparatorluğun merkezi oldu. Barbar despotlar ve takipçileri kısa sürede Latin Batı âleminin dört bir yanında dolaşmaya başladı. Roma ise 410'da Gotlar tarafından yağmalandı. Bu korkunç olay karşısında Afrikalı bir piskopos ve kilise babası olan Aziz Agustin, Hıristiyan edebiyatının başyapıtlarından birini yazdı. *Tanrının Şehri* adlı eserde, Agustin Tanrı'nın böyle korkunç bir şeyin olmasına nasıl izin verdiğini anlatıyordu. Bu esnada, Fransa'ya giren Vizigotlar, imparatorla anlaşma yapmadan önce Akitanya'ya[1] kadar ilerlediler. İmparator Vizigotları ikna edip İspanya'yı işgal etmiş bulunan Vandallara karşı savaşta yardım etmelerini sağladı. Vizigotların Cebelitarık Boğazı'nın karşısına, Kuzey Afrika'ya sürdüğü Vandallar Kartaca'yı başkentleri yaptı. Buraya yerleşen Vandallar 455'te Akdeniz'i geçip Roma'yı ikinci kez yağmaladı. Bu saldırı ne kadar kötü olsa da Afrika'nın kaybı daha vahimdi. Batı İmparatorluğu başlıca tahıl ve zeytinyağı kaynağını kaybetmişti. Ekonomik dayanağı artık İtalya'dan biraz daha büyük bir alana kısılıp kalmıştı.

Batı İmparatorluğu'nun bu karışıklığın içinde tam olarak ne zaman sona erdiğini söylemek zordur. İsimler ve simgeler, Cheshire kedisinin gülümsemesi gibi kaybolan son şeylerdir. Hunlar sonunda 451'de Troyes'da yapılan büyük bir savaş sayesinde batıdan geri püskürtüldüler. Muzaffer "Roma" ordusu Vizigotlar, Franklar, Keltler ve Burgundililerden –yani tümüyle barbarlardan– oluşuyordu ve başlarında bir Vizigot Kralı vardı. Bir başka barbar hükümdar 476'da son Batı imparatorunu tahttan indirince, Doğu imparatoru tarafından kendisine "patrici" unvanı verildi. Biçimi ne olursa olsun, siyasi bir yapı olarak batı imparatorluğu artık yerini birtakım Cermen Krallıkları'na bırakmıştı. Son Batı imparatorunun öldüğü tarihin, Augustus ile başlayan bir hikâyenin son noktası olmaktan öteye gitmediği genel olarak kabul edilir.

Tarih net sonları sevmez. Barbarların çoğu (bazıları bu dönemde Romalılar tarafından eğitiliyordu) kendilerini Roma otoritesinin yeni koruyucusu olarak görüyordu. Konstantinopolis'teki imparatoru hâlâ mutlak hükümdarları olarak kabul ediyorlardı. 5. yüzyılın sonunda çoğu; Galya, İspanya ve İtalya'daki eski taşra seçkinlerinin yaşadığı yerlere yerleşerek Roma yaşam tarzını benimsemişti. Bazılarıysa Hıristiyan olmuştu. Barbarlık sadece Britanya Adaları'nda eski Roma geçmişini neredeyse tamamen yok etti. Bundan dolayı, 500 yılı dolaylarında imparatorluğun başına gelenlere rağmen antik uygarlık çağıyla ilgili öykünün sonu gelmemişti.

Bu tarihten birkaç yüzyıl önce, Romalılar Yunanistan'a egemen olduğunda Romalı bir şair "esir Yunanistan, vahşi avcısını esir aldı" diye yazmıştı. Yunan devletleri çökse de galip Romalıların Yunan gelenekleri tarafından esir alındığını

1 Bugünkü Fransa'nın güneybatısında Atlas Okyanusu kıyısındaki bölge.

görmüştü. Roma İmparatorluğu Batı'da sona erdiğinde aşağı yukarı buna benzer bir şey oldu. Roma, batıdaki imparatorluğun resmi olarak ortadan kalkmasına rağmen tarihi etkisi altına almaya devam etti. Yaklaşık olarak bin yıl daha kendisine "Roma" adını veren bir imparatorluk Konstantinopolis'te varlığını sürdürdü. Batıda bile 1800'lü yıllarda "Kutsal Roma İmparatorluğu" adını taşıyan bir devlet vardı. Günümüzde bazı Hıristiyan rahipler hâlâ, MS 2. yüzyılda yaşayan Romalı soyluların kıyafetlerine benzer kostümler giyer. Avrupa üniversiteleri törenlerine ciddi bir hava vermek istediklerinde hâlâ Latince kullanır. Paris, Londra, Exeter, Köln, Milano ve daha çok sayıdaki şehir ve kasaba, Roma döneminde olduğu gibi hâlâ önemli merkezlerdir. Avrupa haritasının büyük bir kısmı hâlâ Romalıların garnizonlarını yerleştirerek ve yollarını yaparak ortaya çıkardığı şekli korumaktadır. İmparatorluk politikası barbarları bazen farklı yönlere dağıtarak, bazen başka bölgelere yerleştirerek farkında olmadan geleceğin uluslarının köklerini yarattı. Bugün Avrupa dilleri birçok Yunanca ve Latince kelimeyle doludur. Devlet idaresi ve kutsal kitap Avrupa'ya ilk kez bu dillerle gelmiştir. Julius Sezar, İskenderiyeli bir Yunanlının önerisine uyarak 365 günden oluşan ve artık günün dört yılda bir hesaba katıldığı Mısır takvimini kullanmanın, karmaşık yapıya sahip geleneksel Roma takviminden daha iyi olduğuna karar vermiştir. Konstantin dönemindeyse, Yahudilerin Şabat gününden yola çıkılarak yedi günde bir tatil yapılması kabul edilmiştir. Ve elbette, MÖ ve MS ayrımını erken Hıristiyanlığa borçluyuz. Bugün Hıristiyanlığın tümü ve Hıristiyan olmayan dünyanın büyük bir kısmı bu ayrıma uymaktadır (İsa'nın doğum gününü ilk kez 500 yılından kısa bir süre sonra bir keşiş hesaplamış olup, birkaç yıllık bir hata yapmıştır ancak onun hesaplaması bugün bütün dünyada kullanılan batı takviminin dayanağı olmuştur).

Bu tür şeyler imparatorluğun yarattığı etkinin boyutu ve çeşitliliği bakımından bol miktarda ipucu sunmaktadır. Sonuçta Roma İmparatorluğu bir uygarlığın boyutunu belirlemiştir daha doğrusu, iki uygarlık yaratmıştır zira doğu ve batı yarılarında iki farklı kültürel bölge arasında fiili bir ayrım yaratmıştır. Hepsinden önemlisi, imparatorluk Hıristiyanlığa önce bir fırsat yaratmış, ardından birkaç yüzyıl sonra az sayıdaki gerçek dünya dinleri arasına katılmasını sağlayacak biçimde kuruluşunu tamamlamasına imkân vermiştir. Bütün bu olgular, imparatorluğun eşsiz gücü sayesinde geleceği biçimlendirmiştir.

Hepsi bundan ibaret değildir. Büyük uygarlıkların çoğu, daha sonraki başarılarına yol gösterecek biçimde standartlar oluşturdukları kendi klasik çağlarına sahip olmuştur. Daha sonra yaşayan Avrupalılar bazen Yunanlılar ve Romalıların yaptıklarını abartmalarına rağmen ölçütlerini bu yapılanlara göre belirlemiştir. Onların bıraktığı miras geleceğin Avrupalılarına hem esinlenme kaynağı hem de icraatları için mihenk taşı olmuştur. Klasik antikçağ bir efsane yaratmış, uygarlı-

ğın neler yapabileceği ve insanlığın neler yapması gerektiği konusunda bir vizyon oluşturmuştur.

ANTİKÇAĞIN SONUNDA BATI AVRUPA

Eğer anlamını açıklığa kavuşturmak istiyorsak, Avrupa'nın batı yarısının tarihini bu noktadan biraz daha ileri götürmemiz gerekir. *Romanitas* fikri –Roma Uygarlığı'nın ve Roma İmparatorluğu'nun dayandığı kavram– yaşamaya devam etti. Batı'da yaşayan insanların hakkında fazla bilgi sahibi olmadığı ve otoritesi onlar için ancak simgesel düzeyde olan Konstantinopolis'teki imparator, yine de ismen insanların erişebileceği en yüksek makamda oturuyordu. İmparatorların batı topraklarındaki egemenlik iddialarının sona ermesine daha çok vakit vardı. Bununla beraber yeni kurumsal ve etnik unsurlar Batı Avrupa'ya yeni bir şekil vermeye başladı. Ve nihayet Katolik Hıristiyan âleminin kurumsal mekanizması vardı. Bu yapının faaliyeti henüz parça parça, zayıf ve kırılgan olsa da; hem dinin boş inançlara sahip kafalar üzerinde uyguladığı kolay anlaşılmazlık gücünü hem de eğitimli din adamlarının pratik becerilerini kullanıyordu. Bu güçler kendi aralarında hâlâ şekil verilebilen bir Avrupa'dan yararlanıyordu. Tam olarak eski Batı İmparatorluğu'yla sınırdaş olmayan, ancak temelde Cermen istilalarının biçim verdiği bir alanda faaliyet sürdürdüler. Yüzyıllar sonra ortaya çıkacak olan ulusal kimliklerin temellerini attılar ancak bunlar geleceğin devletlerinin şekillenmesi hakkında henüz fazla işaret vermiyordu.

En kuzeydeki Cermen istilacı ve göçmenleri olan Saksonlar, Angıllar ve Jütler, 4. yüzyılın sonundan itibaren eski Roma eyaleti Britanya'ya girmeye başladılar. Bu kavimler, Roma varlığı henüz resmen Britonlar üzerindeki egemenliğini sürdürürken buraya yerleşmişti. Burada askerleri tarafından tahta getirilen son imparator 407'de ordusuyla Galya'ya geçince Roma yönetimi sona erdi. Böylece Britanyalı Romalılar ile onların ardından yeni göç dalgalarıyla adaya yerleşenler adaların kaderini belirlemede yalnız kaldılar. İngiltere'de 7. yüzyılın başında yedi Cermen (biz bunlara Anglo-Sakson diyebiliriz) Krallığı ortaya çıkmıştı. Bu krallıklar İrlandalı, Galli ve İskoç kabilelerden oluşan bir Kelt dünyasıyla sarılmıştı. Roma yönetiminin bir tehdit olarak bile görüp uğraşmadığı bu kabileler kendi prenslerinin yönetimi altında yaşıyordu.

Az sayıdaki Britanyalı eski geleneklere ve dillere bağlı kalan topluluklar içinde yaşamaya devam etti. Hatta bunların bazıları 10. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Britanya Roma uygarlığı, Batı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine kıyasla neredeyse tamamen ortadan kalktı. Cermen dillerinin yerini aldığı Latince, ancak Hıristiyanlığın eğitim dili olarak kabul edilme zaferini kazandığında yeniden gündeme

geldi. İdari, ruhani ve hatta askeri devamlılık açısından geriye neredeyse hiçbir iz kalmamıştır (belki bu durumun tek istisnası olarak, Kral Arthur ve şövalyeleri efsanesinde, imparatorluk ordusunun at üstünde savaşma becerileriyle ilgili silik anıları kabul edebiliriz). Geleceğin İngiltere'sine yollar, kaleler, ordugâhlar ve bazı yapılar (en dikkat çekici örneği Hadrian Duvarı'dır) şeklinde bırakılan fiziki miras, Cermen göçmenlerini oldukça şaşırtmıştı. Cermenler bu yapıların insanüstü güçlere sahip devlerin eseri olduğu sonucuna varsa da, Romalılar geriye bunun dışında bir şey bırakmadı. Britanya-Roma Hıristiyanlığı sonunda ortadan kayboldu. Bu adalarda yaşayan dindarlar bir süre kendilerini Kelt Hıristiyanlığının kalelerine emanet ettiler.

MEROVENJLER

Manş Denizi'nin öte yakasındaki eski imparatorluk eyaletlerinin kaderi oldukça farklıydı. Her şeyden öte, dildeki Latin unsurlarının varlığını sürdürmesi ve üstünlüğü bu durumun göstergesidir. Vandallar yakıp yıkarak geçtikten sonra Galya, Akitanyalı Vizigotların gölgesinde kalmaya devam etti. Hunları geri püskürtmedeki payları onlara büyük önem kazandırmıştı. Kuzeydoğuda, eski sınırın ötesinde, batı Avrupa'nın olumlu anlamda yeniden şekillendirilmesini başlatan başka barbar kavimler vardı. Bu kavimler burada diğer Cermen kabilelerine göre çok daha büyük etkiye sahipti. Bunlara Franklar deniyordu. Mezarları daha ilk bakışta savaşçı insanlar olduğunu ortaya koymaktadır. 4. yüzyılda çeşitli mertebelerden oluşan hiyerarşik bir yapıya sahip devletlerini, günümüzün Belçika topraklarındaki Scheldt ve Meuse nehirleri arasında kuran Franklar, Roma ile *foederati* oldular. Ardından bazıları Galya'ya geçti. Tournai'ye yerleşen bir kol, sonradan Merovenjler adı verilen bir hükümdar hanedan kurdu. Bu sülalenin üçüncü Kralı (eğer bu kelime doğruysa) Clovis idi. Kendisi daha sonra halkından dolayı Fransa adı verilecek olan ülkenin tarihindeki ilk büyük isimdir.

481'de Batı Frankların hükümdarı olan Clovis resmen hâlâ imparatorun tebaasıydı. Hükmettiği alan batıda Galya'ya, güneyde Loire Nehri'ne kadar uzanıyordu. Doğu Frankların da kral olarak seçtiği Clovis, Aşağı Ren Vadisi'nin iki yakasına ve Kuzey Fransa'ya yayılmış olan bu halkların birleşik kralı oldu. Ardından Rhône Vadisi'yle günümüzde Cenevre ve Besançon'un güneydoğusunda bulunan bölgeye yerleşmiş bir başka kavim olan Burgundililerden bir prensesle evlendi. Burgundililer Ariusçu olmasına karşın prenses Katolikti. Evliliklerinden kısa bir süre sonra (496'da evlendikleri kabul edilmektedir), Konstantin'i hatırlatırcasına bir savaş meydanında din değiştiren Clovis, Katolikliği benimsedi. Bu iyi düşünülmüş ve önemli bir adımdı. Böylece Clovis, barbar topraklarında imparatorluktan geriye

kalan en önemli güç olan kilisenin desteğini almıştı. Artık Ariusçulara ve paganlara karşı dini bir mücadele başlatılabilirdi. Bu ittifak ayrıca Romalı Galyalılarla dostluğun kapısını da açtı (bir gün "Fransa" kendisini kilisenin en büyük kızı olarak görecekti). O dönemde Frank Krallığı, Batı Avrupa'da görülebilecek bir "halef devlete" en çok yaklaşan siyasi yapı olup, Alpler'in kuzeyindeki Roma egemenliğinin potansiyel mirasçısıydı. Konstantinopolis'teki İmparator Clovis'i konsül ilan etti.

Clovis hatırı sayılır bir despottu. Burgundililer onun ölümünden sonra bile bağımsız kalmalarına rağmen, onlara gücünü kabul ettirmişti. Vizigotları ise daha sonra Languedoc, Roussillon ve Provence olarak adlandırılacak bölgelere hapsetti. Sarayını Paris'e taşıyan Clovis öldüğünde bahçesine gömüldü ve bir barbar olarak defnedilmeyen ilk Frank kralı oldu ancak bu olay Paris'te sürekli bir başkent tarihinin başlangıcı değildi. Bir Cermen Krallığı, "devlet" diyebileceğimiz bir yapı olmaktan çok kısmen topraklardan, kısmen akraba topluluklardan oluşan bir mirastı. Clovis'in oğulları arasında bölüşülen krallık ise birkaç yıl sonra bir kez daha parçalandı ve ancak 558'de yeniden birleşti. Sonunda anlaşmazlık toprakların üçe ayrılmasıyla yatıştı. Parçalardan birinin adı Austrasia, başkenti Metz'ti ve ağırlık merkezi Ren'in doğusuydu. Bu devletin batıdaki benzerinin adı Neustria idi ve başkenti Soissons'daydı. Burgundy Krallığı ise aynı hükümdarın yönetimi altında olmasına rağmen bağımsızdı. Bu krallıkları yönetenler, üç bölgenin komşu olduğu topraklar konusunda birbirleriyle çekişiyorlardı. Burada, Avrupa'nın şekillenmesinde rol oynayacak yeni tıkanıklıklar ortaya çıktı.

Artık sadece barbar savaşçı toplulukların bir araya gelmesinden ibaret olmayıp ayırt edilebilir siyasi birimlere mensup farklı halklardan meydana gelmiş bir Frank ulusu ortaya çıkmaya başlamıştı. Latincenin lehçelerini konuşan bu halkların içinden toprak sahibi soyluların oluşturduğu bir sınıf doğmuştu. Bunun önemli bir göstergesi, kendisi de bir Roma-Galya aristokratı olan Tours Piskoposu Gregorius'un yazdığı *Frankların Tarihi*'dir. Bu eser, barbar bir halkın tarihteki rolünü anlatan ilk Hıristiyan yorumudur. Diğer halklar da paganlığın hâlâ kuvvetli olduğu geleneklerle Hıristiyanlığı ve uygarlık mirasını bağdaştırmanın yollarını arayan benzer eserler yarattı (bunların belki en önemlisi İngilizler için Aziz Bede'nin yazdığıdır). Gregorius, kahramanı Clovis'in ölümünden sonra Franklar hakkında karamsar bir tablo çizdi. Frank hükümdarların çok kötü davranışları yüzünden krallıklarının lanetlendiğini düşünüyordu.

Got halkları (Ostrogotlar ve Vizigotlar), daha sonra yaşayan Avrupalılarla zengin bağlara sahip bir isim ve sıfat bıraktılar. Ataları Rusya'nın güneyinden batıya ilerlemişti. Ostrogot Kralı Theodorik imparator tarafından 497'de İtalya'nın Kralı olarak ilan edildi (kendisinden yardım istenince diğer istilacıları püskürtmüştü). On sekiz yaşına kadar Konstantinopolis'te yetiştirilmiş olup imparatorun

vaftiz oğluydu. Kız kardeşi imparatoriçenin nedimesiydi. Theodorik Ravenna'daki başkentinden Konstantinopolis'teki imparatora bir gerçeği ifşa edercesine, "bizim krallığımız sizinkinin bir taklidi, yeryüzündeki tek imparatorluğun bir kopyasıdır" diye yazmıştı. Paralarının üstünde "Yenilmez Roma" (*Roma invicta*) yazısı vardı. Roma'ya gittiği zaman eskiden olduğu gibi sirk oyunları düzenledi. Ancak kendisi Roma yurttaşı olan tek Ostrogot idi. Senato onun otoritesini kabul etse de, yurttaşları imparatorluğun paralı askerleri olmaktan öteye gitmiyordu. Theodorik sivil makamlara Romalıları atadı. Bunların arasında danışmanı, filozof Boethius da vardı. Kendisi belki de klasik dünyanın mirasını ortaçağ Avrupa'sına aktaran en önemli münferit kanaldı (ne var ki Theodorik onu ihanet suçlamasıyla tutuklayıp idam ettirdi).

Theodorik diğer barbar halklarla iyi ilişkiler kurdu (Clovis'in kız kardeşiyle evlenmişti) ve onlardan saygı gördü fakat kendi halkının Aryancı inancını paylaşmıyordu. Sonuçta bu dini bölünme Ostrogot gücünün aleyhine oldu. Frankların tersine ve karşılarında kendi hükümdarlarının örneği olmasına rağmen Roma geçmişiyle başarılı bir ittifak yapamadılar. Ostrogotlar Theodorik'in ölümünden sonra 6. yüzyılda Doğu İmparatorluğu'nun orduları tarafından İtalya'dan ve tarih sahnesinden çıkarıldılar. Bu süreç içinde İtalya harap oldu. Kâğıt üstünde imparatorluğun hâkimiyeti kısa bir süre yeniden kurulduysa da yarımada kısa süre içinde yeni bir barbar kavime, Lombardlara teslim oldu. Bu sırada Merovenjler, Alplerin kuzeyindeki eski Ostrogot topraklarını Aryancılara karşı Katolik davasını destekleme karşılığı olarak ele geçirmişti.

Batı'da Clovis, Vizigotları Galya'dan çıkararak İspanya'da yaşamaya mecbur etti. Bunun üzerine Vizigotlar da Vandalları buradan çıkardı. Buraya yerleşmiş olan başka Cermen halklar da vardı. İspanya toprakları oldukça özel sorunlar yarattı, sonradan gerek istilacılara gerek kendi hükümetlerine sorun yaratmaya devam ettiği gibi. İspanya'daki Vizigot yönetimi Romalılaşmadan Galya'ya göre daha çok şey öğrendi. Burada yaşayan Vizigotların sayısı aslında fazla olmayıp 100.000 kişiden azdı. Eski Kastilya'dan çıkıp diğer eyaletlere yayılan liderleri etrafında toplanmışlardı. Kendi aralarında sık sık kavgaya tutuşmaları sonucu 6. yüzyılda imparatorluk güneyde yeniden kuruldu ve yarım yüzyıldan fazla yaşadı. Sonunda Vizigot kralları Katolikliği seçti. Böylece İspanyol piskoposlarının otoritesi krallar için seferber edildi ve böylece 587'den itibaren İspanya'da köklü Katolik geleneği kuruldu.

Tüm bunlardan bir özet çıkarmak zordur. Örneğin Vizigotlar Toulouse'da krallıklarını kurdukları dönem ile İspanya'daki yönetimlerinin sona ermesi arasında üç yüzyıl süren bir evrim yaşadılar. Ekonomik yaşamları ve o döneme ait teknolojileri bu uzun süreçte fazla değişmedi. Zihinsel ve kurumsal yapıları köklü

ama yavaş dönüşümler yaşıyordu. Bu durum tüm barbar krallıklar için geçerliydi. Onları 5. yüzyıldaki seleflerinin koşullarına göre değerlendirmek doğru olmaz (belki Lombardlar hariç). Bu krallıkları oluşturan kabileler hep yabancı ortamlarda yalıtılmış bulunan azınlıklar durumundaydı. Yaşamlarını, içinde bulundukları çevrenin uzun bir sürede oluşturduğu yöntemlere bağlı kalarak sürdürmek zorundaydılar. Fethettikleri yerlerin anlayışını benimsemekten başka çareleri yoktu. İşgal ettikleri yerlerden bir sel baskını gibi geçtikleri düşünülebilir. Selden geriye yeni gelenlerin artlarında bıraktıkları küçük, yalıtılmış havuzlar kalıyordu. Oraya buraya dağılmış olan bu topluluklar Romalı efendilerinin yerini alsa da çoğu zaman onların yanı başında veya onlarla birlikte yaşıyordu. Bir Romalıyla bir barbarın evliliği 6. yüzyıla kadar yasal olmasa da yerleşimci toplumlarda bunu denetlemek çok zordu. Galya'da Franklar Latinceyi benimsedi ve bu dile Frankça kelimeler ekledi. Batı Avrupa toplumu 7. yüzyılda çalkantılı, 5. yüzyıla göre çok farklı bir atmosfere sahipti.

Bu durum bazı bakımlardan gerileme anlamına geliyordu. Barbarların geçmişi o günlere damgasını vurmuştu. İmparatorluğun eski batı topraklarında yaşayan toplumlar, değiştirilemez bir şekilde Cermen gelenekleriyle biçimlenmişti. Kurallarının yansıması, Cermenlere özgü kamu düzenini sağlama yöntemi olan kan davası gibi uygulamalarda görülebiliyordu. Erkeklerin –ve kadınların, büyükbaş hayvanlar ile her türlü mülkün– kelimenin tam anlamıyla bir fiyatı vardı. İşlenen bir suç karşısında geleneksel tazminat araçları mevcut değilse, bütün bir kabile veya aile bu durumdan sorumlu oluyordu. Krallar zamanla bu gelenekleri kaydetmeye ve bir bakıma "yayımlamaya" başladılar. Okuryazar olanlar çok azdı. Bu yüzden bütün düşünebildikleri ileride başvurmak amacıyla olayları bir yazman vasıtasıyla parşömene kaydetmekti. Yine de, bir gün Avrupa'dan okyanusun ötesindeki yeni kültürlere taşınacak olan hukuk biliminin kökenleri işte bu Cermen dünyasında yatıyordu. Bu oluşuma giden yolu açan ilk kurum, neyin kaydedileceğini ilan eden krallık iradesi veya kolektif güçtü.

Kayıt tutma barbarların Roma'dan öğrendikleri becerilerin yansıdığı faaliyetlerden biriydi. Bunun yanında barbar hükümdarların Roma geleneklerine ve usullerine saygılarını yansıtan başka biçimler de vardı ancak bunları her zaman uygulamaları kolay olmuyordu. Theodorik kendisini imparatorun temsilcisi gibi görse de emrindekileri kızdırmaktan kaçınıyordu. Bu kişiler Romalılaşmanın aşırıya kaçması halinde kolayca tahrike kapılıyordu. Belki aynı durum Clovis için de geçerliydi. Din değiştirmesi yalnız kiliseyle değil imparatorlukla da özdeşleşmesinin sonucuydu. Buna karşılık, bu kahraman kişiliklerden daha alt düzeyde, gerek Frank gerek Vizigot soyluları birbirleriyle Latince yazışarak ve hafif edebiyatı himaye ederek kendilerini Roma'nın mirasçıları gibi göstermekten zevk alıyordu. Bunun yanında

toplumsal çıkar ilişkileri de vardı. Vizigot savaşçıları, kendilerinin yanı sıra Roma-Galya toprak sahiplerini tehdit eden köylü isyanlarını bastırmak suretiyle iş sahibi oluyordu ancak Aryanizm varlığını sürdürdüğü müddetçe, barbarların *romanitas* ile özdeşleşmesinin önünde engeller vardı. Sonuçta Katolik kilisesi, imparatorluğun batıdaki en önemli yadigârıydı.

Durumu bu şekilde ifade etmek elbette tarihi yanılgıya düşmek olur. Antikçağın sonunda yaşayan hiçbir Hıristiyan olayları bu görüşün ışığında değerlendiremezdi. Hiçbir Hıristiyan (dolayısıyla hiç kimse) o zamanlar, imparatorluğun koruma altına aldığı bir kuruma alternatif düşünemezdi. Hatta emperyal devlete bile alternatif düşünmelerine imkân yoktu. O sadece imparatorluktu; "Roma İmparatorluğu" olarak bile nitelendirilmiyordu çünkü onunla kıyaslanabilecek başka bir yapı yoktu. Yaklaşmakta olan Mahşer Gününü hayal edenler bile dünyevi güçlerin yok olup parçalanacağını düşünüyordu. İnsanların kurduğu bir düzenin, bir standartlar bütününün yerini bir başkasının alabileceğini düşünemiyorlardı. Eğitimli insanlar bile Fars veya Hint dünyası hakkında çok kıt bilgiye sahipti; Çin hakkındaysa hiçbir şey bilmiyordu. Bütün bildikleri Roma'dan ibaretti. Uygarlıktan anladıkları buydu. Bu durum uzun bir süre boyunca geçerliliğini koruyacaktı.

İKİNCİ KİTAP

HIRİSTİYAN DÜNYASI

Eski Roma İmparatorluğu'nun batıda sona ermesinden sonraki bin yıl içinde neler olduğunu açıklamanın en kestirme yolu, Hıristiyan dünyasının yarısının bu dönemde Avrupalılaştığını söylemektir. Eski miraslar, yeni tarihi koşullar ve yeni güçler bu durumun ortaya çıkmasında pay sahibi oldu. Bazen bu yeni güçler kıtanın dışından geldi. Bu güçlerden biri olan İslam özellikle önemliydi. Batı Hıristiyanlığının dışında bulunan bazı olgular daha pasif durumda olsa da sadece varlıklarıyla bile yine de önemliydiler ve karmaşık etkilere yol açıyorlardı. Bu durumun örnekleri arasında Doğu Ortodoks âleminin giderek farklılaşan yapısı veya 15. yüzyılda Asyalı yeni fatihlere teslim olana kadar Konstantinopolis'teki Doğu İmparatorluğu'nun sağladığı koruyucu destek gösterilebilir.

Bu tür güçler, kimsenin önceden göremediği bir şekilde ve öyle bir niyete sahip olmadan, oluşum sürecindeki Avrupa'nın biçimlenmesine katkıda bulundular. Kavrayabildikleri tek olgu, Batı Hıristiyan dünyasının büyüyüp giderek kendisini Hıristiyan olarak görmeye başlamasıydı. Akdeniz'in karşı kıyısındaki Kuzey Afrika topraklarını İslam'a kaptıran Hıristiyan dini, 6. yüzyılda henüz bilmediği topraklara yayıldı. Bir yandan da inceden inceye düşünülmüş, karmaşık bir kurumsal yapı oluşturarak insanların hayatlarını düzenlemek gibi büyük bir amaca sahipti. Bu amaca ulaşmak için eskisinden daha iyi yöntemler buldu. Hıristiyanlığın yeni alanında yaşayan insanlar 1500 yıllarına gelindiğinde yeni bir kolektif bilince sahip oldular. Bunun sonucunda, barbar kavimler döneminin kabile ve akrabalık ilişkilerine dayalı yapısından çok farklı siyasi birimler ortaya çıktı. Bu halkların eriştiği refah düzeyini sağlayan kurumların boyutu ve karmaşıklığı, batının karanlık çağlarıyla kıyaslanamayacak derecede farklıydı.

Böylece yeni bir tür geleceğin temelleri atıldı. Bu geleceğin yer aldığı sahne, giderek bütünleşen ve kendi kendine yeten uygarlıkların kendi içinde parçalara ayrılmadığı bir dünyaydı. Artık Avrupalı diyebileceğimiz bazı halklar bu sahnede belirleyici bir rol oynayacak derecede, benzersiz bir konuma sahipti. Bu halkların kendilerini artık sadece Hıristiyan değil Avrupalı olarak da görmeye başlaması, tüm değişimlerin en önemlisiydi.

1

Yeniden Tanımlama

İUSTİNİANOS ÇAĞI

Avrupa'nın bir varlık olarak kabul edilmesine giden yolun büyük bir kısmında, genellikle Avrupa dışından gelenlerin yaptıkları işler rol oynamıştır. Batıdaki Roma yönetiminin yıkılması sonucu, imparatorluğun Doğu kısmının önünde yaklaşık bin yıllık bir ömür daha kalmıştı. İmparatorluğun yöneticileri ve memurları kendilerinden "Romalı" diye bahsetmeyi sürdürürken Doğulu komşuları da genellikle onları böyle adlandırıyordu. Batıda yaşayan halklar ise onlara "Yunanlı" diyor ve Yunan imparatorları tarafından yönetildiklerini düşünüyordu. Bu imparatorluk MS 500'de Hıristiyan âleminin yarısını yönetiyordu. Yönetimi altında Doğu Akdeniz, Küçük Asya, Suriye ve Mısır'ın Hıristiyan halkları vardı. İmparatorlar, Batıdaki son muadillerinin 476'da tahttan indirilmesi üzerinden uzun bir zaman geçtiği halde, eski Batı Akdeniz toprakları ve burada yaşayan halklar üzerinde hak iddia ediyordu. O zamanlar bu hükümdarların, eski imparatorluğun batı yarısıyla artık ilişkisi kalmayan küçük bir uygarlık alanına egemen olup farklı bir Hıristiyanlık mezhebi benimseyecekleri bilinmiyordu.

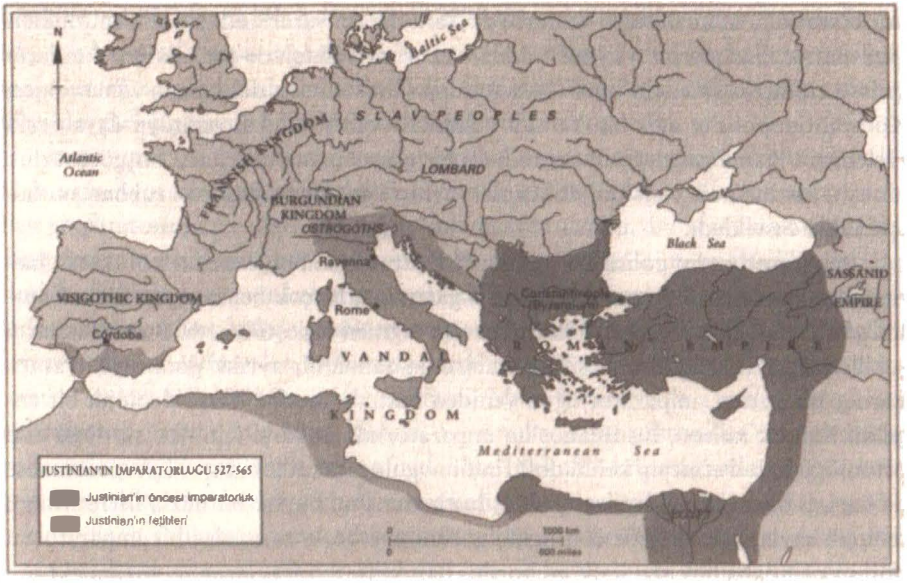
Ancak o tarihlerde, Hıristiyan dünyasının bölünme olasılığını arttıran ciddi gelişmeler çoktan gerçekleşmişti. Bunlardan biri uzun zamandan beri yürürlükteydi. İmparatorluğun 3. yüzyılda doğuya yönelmeye başlayan dikkati giderek artmıştı. Konstantin'in Boğaz kıyısında yeni bir başkent kurması ve imparatorluğun Hıristiyanlığı benimsemesi, bu değişimi simgeleyen ve dünyanın geleceğini şekillendiren kararlardı. Özellikle ikinci kararla, imparatorluğun en büyük Hıristiyan topluluklarının yaşadığı, en eski ve itibarlı kiliselerinin bulunduğu, Yunanca konuşulan doğu eyaletlerine ağırlık veriliyordu. Batıdaki imparatorluğun 5. yüzyılda çökmesi, farklılaşma sürecinin bir sonraki büyük dönüm noktasıydı. Böylece Doğu imparatorluğu, Batı'daki barbarların başarısı karşısında otoritesini yeniden kurmak için gücünü toplayana kadar, elinden gelen en iyi yerleşimi sağlamak için tek başına çabaladı. İmparatorluğun hâlâ birleşik olduğu masalı sürekli gündemde tutuluyor-

du. Ne var ki İustinianos adlı yeni bir İmparator 527'de tahta çıkana kadar bu hayali gerçeğe dönüştürme fırsatı bulunmadı. Selefleri İtalya'daki barbar yönetimine açıkça karşı çıkmayıp, Batı'daki son imparatoru tahttan indiren Hun Odovakar'a bağımsız bir hükümdar gibi davranmışlardı. Bir yandan Doğu'da Pers saldırılarının yarattığı huzursuzluk sürüyordu (burada 3. yüzyılda, yeni bir hanedan olan Sasaniler, Partların yerini alarak büyük bir askeri tehdit haline gelmişti). Bir yandan da imparatorluk merkezinin yanı başındaki Balkanlar'da bulunan barbarları boyunduruk altına almak için mücadele sürüyordu. Bu sırada bir imparator, Odovakar'ı öldüren Ostrogot Kralı Teodorik'e patrici unvanı bile vermişti. Bu tür davranışlar imparatorluğun otoritesini kanıtlama çabaları olmasına rağmen aynı zamanda çaresizliğini gösteriyordu.

Anadilinin Latince olmasıyla övünen İustinianos (İlliryalıydı), merkezi artık Konstantinopolis'e taşınmış olsa da eski imparatorluğu birleştirip ayağa kaldırmaktan ümidini kesmemişti. Generallerinin Afrika ve İtalya'da kazanmaya başladığı zaferlerle birlikte döneminin devletlerini birer birer yıktı. İmparatorluk artık gerçek bir restorasyonu hedefliyordu. Hiç kimse imparatorluğun olmadığı bir dünya düşünemiyordu. Yüzyıllar boyunca insanların etraflarına bakınıp Roma'nın nereye gittiğini merak ettiklerini ve onun yerine başka bir şeyler koymaya çalıştıklarını söylemek fazla abartılı sayılmaz. Batı'daki barbar krallar bu yüzden Konstantinopolis'e memnuniyetle hürmet etmişlerdi. Roma İmparatorluğu'nun varlığını hâlâ devam ettirdiği açıktı. Barbar krallar erguvan kostümleri kapmak yerine imparatorluğun kendilerine verdiği unvanları kabul ettiler.

İustinianos'un orduları sürekli savaşmasına rağmen ancak ara sıra ve geçici zaferler kazanıyordu. Pahalıya mal olan Pers Seferleri sonucu Pers Kralı'na yapılan ödemeler dışında imparatorluk fazla toprak kaybetmese de sonuç ciddi bir stratejik engel oluşturuyordu. Ne var ki Batı'da yeniden toparlanmanın kalıcı olması bu durumu bertaraf etti. İustinianos'un en büyük generali olan Belisarius Afrika'daki Vandal devletini yıktıktan sonra İtalya'yı işgal etti. Burada başlattığı savaş 554'te Ostrogotların Roma'dan çıkarılmasıyla sonuçlanınca İtalya bir kez daha imparatorluk yönetimi altında birleşti. Ne var ki bu İtalya, imparatorluk ordularının harap ettiği bir ülkeydi. İspanya'nın güneyinde de başarılar elde edildi. İmparatorluk orduları Vizigotların arasındaki düşmanlıkları kullanarak Kordoba'da bir hükümet kurdular. Denizdeyse Sicilya, Korsika ve Sardinya geri alındı. İustinianos'un ölümünden sonraki yüzyıl boyunca, Bizans gemileri Akdeniz'in doğusunda olduğu gibi batısında da rahatsız edilmeden dolaştı ancak yeniden fethedilen bu yerler uzun süre elde tutulamadı. Yüzyılın sonunda İtalya'nın büyük bir kısmı bu kez bir başka Cermen kavim olan Lombardlara kaptırıldı. Lombardlar, imparatorluğun yarımadadaki iktidarına son darbeyi vurdu.

Doğu Avrupa'da da, gayretli bir rüşvet diplomasisi ve misyonerlik ideolojisine rağmen, İustinianos barbar tehdidini asla tam olarak denetim altına alamadı. Belki bunu gerçekleştirmesinin hiç yolu yoktu. Batıya ve güneye doğru ilerleyen göçmen halklar üzerinde büyük baskı vardı. Ayrıca önlerinde onları bekleyen büyük ödüller vardı. Roma'nın zenginliğinin tadını alan barbarların bu zenginliğe giden yolu unutmalarına imkân yoktu. İmparatorun kaleler yaptırmasına karşın, gelecekteki Bulgarların ataları, onun öldüğü yıllarda çoktan Trakya'ya yerleşmişti. Böylece batı ve doğu Roma karadan, araya giren barbar halklar tarafından ayrıldı. Buna rağmen imparatorluğun eli hâlâ kuvvetliydi. Diplomatları, sınırların ötesindeki barbar halklar arasında bir nüfuz ağı kurarak, bunları birbirine karşı kullandı. Bunun için prenslere hediye, unvan veya imparatorun bir çocuğa vaftiz babası olması şeklinde çeşitli rüşvetler verildi. Hepsinin ötesinde, Roma'nın kavranılması kolay olmayan itibarı vardı ki İustinianos'un hükümdarlığı buna çok şey katmıştı.

İustinianos İmparatorluğun kesin olarak bölünmesini amaçlamasa da bunda büyük payı olmuştu. Roma tarihine büyük hayranlık duymasına rağmen Bizans'ın apayrı bir siyasi kültürün merkezi olması, bütün imparatorlara kıyasla en çok onun eseriydi. Onun hükümdarlığı, kendini giderek daha açık biçimde ortaya koyan otokrasiye yönelik iç tehditlere (en azından kendi yönetimi boyunca) son vererek, rejim üzerinde silinmez bir iz bıraktı. Yönetimi sırasında yapılan olumlu işlerden

biri, başlangıcı cumhuriyetin ilk yıllarına kadar giden, düzensizlik ve karmaşadan meydana gelen dev bir alan olan Roma hukukunun ele alınmasıydı. Bu dağınıklığın toparlanması beş yıl sürdü; ancak ortaya çıkan eser yüzyıllar boyunca kullanıldı. Bu hareket ilk bakışta muhafazakâr bir adım gibi görünse de aslında yeni bir çığır açıyordu. Doğuda hemen uygulanmaya başlayan İustinianos kanunları, 11. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da da adil bir hukuk düzeninin temeli olarak kabul edildi. Geleneklerden süzülerek oluşan Cermen kanunlarının tersine, hukuku hükümdarların oluşturduğu bir kavram olarak görme eğilimi kuvvetliydi. Bu anlayışı tebaalarına karşı her zaman kullanmasalar da gelecekte pek çok prense karşı uygulayacaklardı.

Diğer kararlar eski devamlılıkları zayıflattı. İtalya yeniden fethedildiği zaman İustinianos Ravenna'nın imparatorluk başkenti olarak kalmasını istemedi. Platon'un kurduğu günlerden beri faaliyetini sürdüren Atina Akademisi'ni kapattı. Bir Hıristiyan imparator olmaya –ya da en azından Hıristiyan olarak görünen bir imparatorluğa hükmetmeye– kararlıydı. Yahudilerin yararlandığı özel özgürlükleri geri alarak ibadetlerine ve kullandıkları takvime müdahale etti. Barbar kralların onlara zulmetmesine izin verdi. Batı Avrupa şehirlerinden daha uzun zaman önce, Konstantinopolis'te ayrı bir Yahudi mahallesi vardı. Dini hoşgörüye dayalı eski Helenistik Roma geleneğinin yerini belli bir grup Hıristiyana karşı hoşgörüsüzlük almıştı. İustinianos, birtakım doktrinleri aykırı ilan eden Ortodoks ruhban sınıfını içtenlikle destekledi.

İmparatorun din politikası aslında Hıristiyanlığın bölünmesini körükledi. İustinianos, lider olarak Roma'daki papayı giderek daha çok benimseyen Latin Katoliklerle Yunan Ortodoksları, çok istemesine rağmen birleştiremedi. Bu toplumların şekillendiği farklı kültürel beşikler aralarında daima bir ayrılık potansiyeli yaratıyordu. Bu durum, imparatorluğun yeniden bütünleşmesine karşı ideolojik bir engeldi. Katolik kilisesi, İustinianos'un imparatorluk makamı için ileri sürdüğü dini üstünlüğü kabul etmeyip kendi doktrinini uygulayarak, ilk bakışta öyle görünmese de önemli bir noktayı sergilemiş oldu. İustinianos'un büyük bir hazla ileri sürdüğü teolojik savlar günümüzde çok ilginç görünmese de, o zamanlar bir imparatorun hobisinden daha çok şey ifade ediyordu. Batı kilisesi, insanların yeryüzündeki hükümdarlarına karşı görevleri ne olursa olsun, son görevlerinin ne olduğunu ancak kilisenin söyleyebileceğini zira bu görevin Tanrı'ya karşı bir borç olduğunu telkin ediyordu. Bundan dolayı, Batı'da devlet ve kilise bir arada yaşamak zorundaydı. Bu ilişki bazen dostane, bazen kavgalı olurken; fiili veya siyasi koşullar açısından, bazen biri bazen öbürü diğerine karşı baskın geliyordu. Bu gerilimden ortaya özgürlük çıkacaktı. Öte yandan doğu kiliseleri, hem dini hem dünyevi gücün bizzat imparatora ait olduğunu ileri sürüyordu. İmparator her konuda son sözü söyleme

hakkına sahipti çünkü o Tanrı'nın yeryüzündeki vekiliydi. Bu devlet görüşü sonuçta Rus çarlarının otokratik yönetimine yansıdı ("otokrat" kelimesi Yunancada imparator için kullanılan unvanlardan biridir).

İustinianos'un zamanında uygulamada görülen zayıflıklara ve verilen ayrıcalıklara rağmen otokrasiye doğru yönelişten asla vazgeçilmedi fakat gücünü yönetim ve organizasyonla ilgili reformlarda kullanma çabaları fazla başarılı olmadı. İmparatorluğun harcamaları ve sorumlulukları düşünüldüğünde, kalıcı çareler bulmanın zor olduğu doğrudur. Kurumsal tedbirlerden biri yurttaşların tasnif edilmesiydi. İustinianos'un devraldığı ekonomik düzenlemeyle ilgili bir geleneğe göre, tıpkı köylülerin toprağa bağlanması gibi zanaatkârlar da babadan oğula geçen dernek ve lonca üyeliklerine sahipti. Bürokrasi bile kalıtsal bir özellik kazanma eğilimindeydi. Bunun sonucunda ortaya çıkan katı yapının, imparatorluğun sorunlarını daha kolay çözmesi beklenemezdi. Kötü bir tesadüf eseri olarak, 6. yüzyıla girildiğinde Doğu'nun başına olağandışı büyük doğal felaketler de geldi. Deprem, kıtlık ve veba başkenti bile harap etti. Antik dünyanın insanları saftı. İmparatorun başını çıkarıp tekrar yerine takması ve istediği zaman gözden kaybolmasıyla ilgili masallar; tüm bu sıkıntılar altında Doğu İmparatorluğu'nun zihinsel dünyasının, klasik uygarlığın içinde kaçış yolları bulduğunu gösteriyordu.

İustinianos'un teolojik tartışmalardan hoşlanması aynı şekilde kültürel farklılığı yansıtıyordu ancak Ortodoksluk olarak gördüğü iddia, Nasturi ve Monofizit imparatorluğuna olan bağlılığı yenilemekten uzaktı. Bu topluluklar, 451'de düzenlenen Halkedon (Kadıköy) konsilinde alınan Baba Tanrı ve Oğul Tanrı arasındaki ilişkinin tanımını kabul etmeyen kâfirlerdi. Bu sapkınların teolojik görüşlerinin önemi, dil ve kültür gruplarıyla artan bağlılıklarının önemi yanında azaldı. İmparatorluk mağdur olan topluluklar –adeta kendi Ulster'lerini– yaratmaya başlamıştı. Aykırı topluluklara eziyet edilmesi, Mısır ve Suriye'de ayrılıkçı duyguları yoğunlaştırdı. Mısır'daki Kıpti kilisesi, 5. yüzyılın ikinci yarısında Ortodokslukla yollarını ayırdı. Suriye'deyse Monofizitler bir "Yakubî" kilisesi kurdu. Her iki bölgedeki ayrılıkçı hareketler, çoğunluğunu keşişlerin oluşturduğu kalabalık ve şevkli bir ruhban topluluğu tarafından teşvik edilip sürdürülüyordu. Bazı mezhepler ve cemaatler de imparatorluğun dışından önemli bağlantılara sahipti; böylece işin içine dış ilişkiler girmişti. Nasturiler İran'a sığındı. Sapkın olmamalarına karşın, sınırların ötesinde yaşayan Yahudiler etkili oluyordu. Irak'ta imparatorluğa karşı yapılan Pers saldırılarını desteklediler. İmparatorluğun Hindistan'a uzanan ticaret yolları vasıtasıyla Yahudilere baskı yapılmaya başlanınca, Kızıldeniz'deki Yahudi devletleri bu yollara müdahale ettiler.

İustinianos'un en büyük başarısı, ne peşinde koştuğu (ve asla başaramadığı) din birliği ne de (geçici olarak başardığı) imparatorluğun birliğini yeniden kurmak-

tı. Onun başarısı bunlardan oldukça farklıydı. O, yeni bir uygarlığın gelişmesine giden yolu açmıştı. O zamanlar henüz kabul edilmese bile, ardında bıraktığı Bizans uygarlığı, Roma uygarlığından gerçekten farklıydı. Bu uygarlığın üstlendiği özel Hıristiyan rolü ve tarzı, İustinianos devrinde belirginleşti. Devlet insanlığın kurtuluşu için oluşturulan mekanizmanın parçası haline geldi. Bu görev, bu uğurda harcanan bütün çabaları dev bir propaganda ve halkla ilişkiler boyutu içinde yansıtıyordu. İmparatorluk politikalarının belirlenmesinde bu dünyayla veya öbür dünyayla ilgili değerlendirmelerin hangisinin önceliğe sahip olduğunu kestirmek çoğu zaman imkânsızdı. İustinianos Hıristiyanlığı ve din adamlarını diplomasinin bir aracı olarak kullanıp, barbar prenslerin din değiştirmesi için misyonerler gönderiyordu. Konstantinopolis'in zenginlikleri ve serveti, komşuları etkilemede yardımcı oluyordu. İustinianos'un en büyük fiziki eseriyse hâlâ ayakta duran bazilika, yani Kutsal Bilgelik Kilisesi Ayasofya'ydı (ne var ki kilisenin dev kubbesi onun hükümdarlığı sırasında çökmüştü). Ayasofya yüzyıllar boyunca Hıristiyan âleminin en büyük yapısı oldu. Buraya ibadete gelen imparator ve maiyetindekilerin ihtişamı, gümüş ve altın sırmalı perdeler ile hiçbir yerde eşi benzeri bulunmayan mozaikler ve mermerlerin pırıltısıyla yarışıyordu.

İMPARATORLUĞUN SIRTINDAKİ YÜKLER

Doğu imparatorluğu antikçağdan büyük toprakları yönetme sorumluluğunu ve çözülmemiş stratejik sorunları devraldı. Bu sorunların birçoğu, Sasani Hanedanı yönetimindeki İran'la uzun süreden beri var olan çekişmeden kaynaklanıyordu. İki dünya gücü arasındaki çekişme eski çağ tarihinin ebedi bir gerçeğiydi (bazı tarihçiler bu çekişmenin başlangıcını antik Yunanistan'ın Pers Savaşlarına kadar götürür). İustinianos bir sonuç getirmeyen iki büyük savaşın ardından 565'te öldü. Haleflerinin yönetimi sırasında yeni savaşlar yapıldı. Bu durum ancak 7. yüzyılda, bir asker imparator imdada yetişince sona erdi. 610'da Ermeni kökenli Heraklius, bir ayaklanmanın sonucunda tahta çıktı.

Heraklius'un tahta çıktığı dönemde Doğu İmparatorluğu büyük bir çöküntü içindeydi. İustinianos döneminde İtalya'nın yeniden fethedilmesi hayali artık çok uzaklarda kalmıştı. Volga Havzası'nda yaşayan halklardan Slavlar ve Avarlar Balkanlar'a inmiş; hatta Konstantinopolis'in yanı başındaki yerleşimlere baskınlar yapmışlardı. Ancak daha kötüsü de vardı. Pers orduları adeta bir anda Ermenistan, Kapadokya ve Suriye'yi işgal ederek şehirlerini yakıp yıkmıştı. 615'te Kudüs'ü yağmaladıkları zaman en değerli hazinesini; iki yüzyıl önce bulunmuş olan Gerçek Haçın kalıntısını götürdüler (bu haçın, Büyük Konstantin'in annesi ve Britanya

kökenli tek imparatoriçe olan Helena tarafından bulunduğu rivayet olunur). Yahudiler genellikle Persleri hoş karşıladılar zira onların gelişiyle birlikte Hıristiyanlara karşı planlı katliamlara girişme imkânı buldular. Bu gelişme hiç kuşkusuz hoşlarına gidiyordu çünkü uzun zamandan beri durum tersine dönmüştü. Ertesi yıl Pers orduları Mısır'ı işgal etti. Bir yıl sonraysa öncü birlikleri Konstantinopolis'in bir kilometre yakınına kadar gelmişti. Denize inen Pers ordusu Kıbrıs'a saldırıp Rodos'u imparatorluktan kopardı. Bizans Akdeniz'in öbür ucundaki İspanya'da sahip olduğu son toprakları Vizigotlara kaptırırken Darius'un imparatorluğuysa eski gücüne kavuşmuşa benziyordu.

Heraklius 626'da olayların gidişini değiştirdi. Donanması, Konstantinopolis'e saldırmaya hazırlanan Avar müttefiklerine yardıma giden Pers ordusunu durdurdu. Heraklius ertesi yıl, Yakındoğu stratejisinin eskiden beri büyük bir tartışma konusu olan merkezi durumundaki Asur Krallığı ve Mezopotamya'ya girdi. Pers ordusunun çıkardığı isyan sonucu Hüsrev öldürülünce halefi barış anlaşması yaptı. Sasani İmparatorluğu'nun büyük günleri sona ermişti. Gerçek Haçın kalıntısı Kudüs'e geri getirildi. Görünüşe bakılırsa, uzun süren düellonun sonuna gelinmişti.

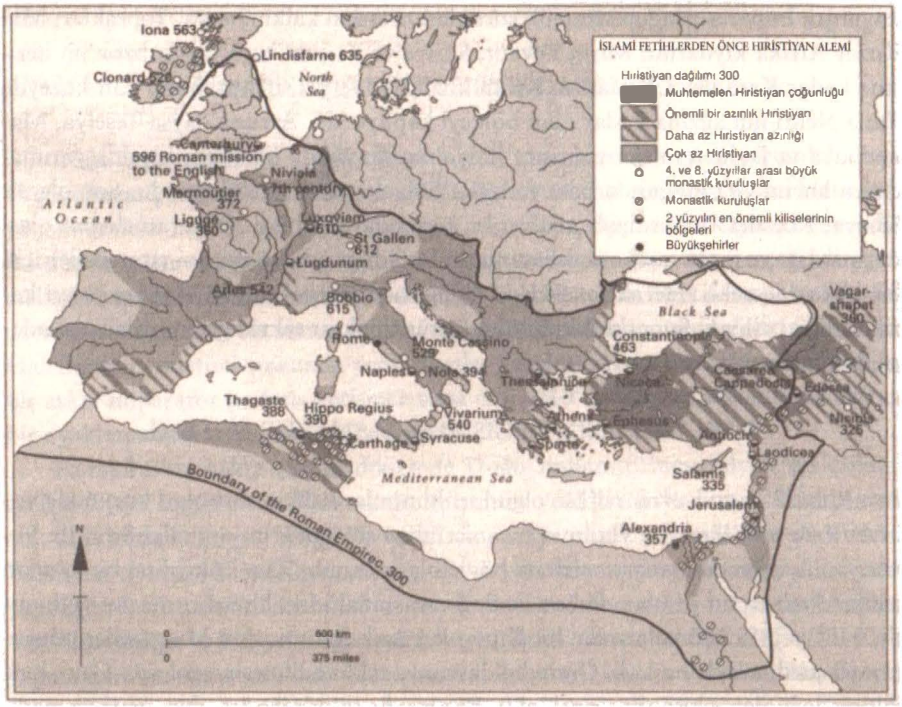
Gerçekten öyleydi ancak Batı'da dünya tarihinin odağı başka bir çatışmaya kaymıştı. İmparatorluğun stratejik sorunları ortadan kalkmamıştı. Toprakları hâlâ Kuzey Afrika kıyılarını; Mısır, Levant, Suriye ve Küçük Asya'yı; Trabzon'un ilerisine kadar Karadeniz kıyılarını; Kırım kıyılarını ve bizzat Byzantion'dan kuzeyde Tuna Nehri'nin ağzına kadar olan bölgeyi kaplıyordu. Avrupa'daysa Teselya, Makedonya ve Dalmaçya'nın yanı sıra İtalya'nın ortasında bir toprak şeridi; yarımadanın burnu ve topuğunda bazı yerleşim bölgeleri imparatorluğundu. Son olarak Sicilya, Korsika ve Sardinya adaları bu topraklara dahildi. İmparatorluğun olası düşmanları ve insan gücünün konumu düşünüldüğünde bu durum stratejistler için bir kâbus demekti. Heraklius 641'de öldüğünde sadece bir soluklanma süresi kazandırdığı belliydi. Sonraki iki yüzyılın öyküsü, tekrar tekrar gelen istilacı dalgalarından ibaretti.

DİNİ YAZGININ DEĞİŞMESİ: MANASTIR SİSTEMİ

Ruhani yaşam evrensel bir olgudur. Bununla birlikte, bu olgu kurumlar yoluyla ifade edilirken, bu yaşamın biçimlerini ve söylemlerini ayrımlandırır. İlk Hıristiyanlık çağında manastır sistemi böyle bir kurumdu. Din kültürünü bir yandan canlandırırken bir yandan da batı ile doğu arasındaki farklılığın artmasını sağlıyordu. Hikâye MS 285 yıllarında, bir Kıpti olan Aziz Antonius'un Mısır çöllerinde inzivaya çekilmesiyle başladı. Onun bu davranışı taklit edilmesine yol açtı. Otuz-kırk yıl içinde binlerce kişi onu örnek aldı. Bazıları karşılıklı ibadet, dua, oruç ve medi-

tasyon arayışıyla çeşitli topluluklar içinde bir araya geldi. Bazılarıysa daha belirsiz hedeflerin arayışı içindeydi. Aziz Antonius ise ortak kurallar altında yaşayacak bir münzevi keşişler grubuna önderlik etmek için kendi yalnızlığına son verdi.

Manastır fikri önce Akdeniz kıyılarındaki Galya'ya ardından batıya yayıldı. 5. yüzyılın kargaşası içinde, rahatsız edilmeden Allah'a hizmet etme ideali, zekâ ve kişilik sahibi pek çok erkekle kadına çekici geliyordu. Bu sistem bir uygarlığa biçim verme konusundaki belirleyici gücünü en açık şekliyle böylece gösterdi. Erkek ve kadın yeni dindarların isteklerine her zaman sempatiyle bakılmıyordu. Eski görüşlere sahip, devlete hizmet etmeyi üstün tutan eski Roma ideallerine özlem duyan insanlar onları suçluyordu. Onlara göre bu münzeviler kaytaran, toplumsal sorumluluklara sırtlarını dönen insanlardı. Kilise görevlileri de, kendi cemaatleri içindeki en azimli insanlardan bazılarının kaçışı olarak gördükleri bu tür bir yaşamı her zaman hoş karşılamıyordu. Yine de çağının önde gelen kilise adamları arasında yer alan pek çok kişi keşiş oldu. Kurdukları topluluklar toprak sahipleri tarafından desteklenip onaylandı (gerçi bazı güçlü ve dediğim dedik hamilerle uğraşma konusunda birtakım skandallar olmuştu).

Elde ettiği başarılar ve mucizeler yaratması dışında hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız bir İtalyan keşiş, gençliğinde Roma'da gördüğü yaşamdan rahatsız olmuş ve şoka girmişti. MS 500 yıllarında, dünyadan elini eteğini çekerek eski başkentin güneyindeki bir mağarada münzevi bir hayat sürmeye başladı. Gençliğinde asla bir papaz olarak atanmamasına rağmen sonradan Aziz Benediktus adıyla azizler mertebesine yükseltildi. 529'da, İtalya'nın güneyindeki Monte Cassino'da bir manastır kurarak yeni kurallar geliştirdi. Benedikten kuralları, Batı Hıristiyanlığı ve uygarlığında yeni ufuklar açan bir belgeydi. Keşişlerin dikkatini topluluğa çekerek başrahibin mutlak otorite sahibi olduğunu vurguluyordu. Topluluğun amacı bireysel ruhların terbiye edilmesi veya kurtuluşu için ıssız bir ortam sağlamak değil bir grup olarak yaşayıp ibadet etmekti. Topluluğun her üyesinin önceden belirlenmiş bir ibadet, dua ve çalışma rutiniyle bu göreve katkıda bulunması gerekiyordu. Böylece Aziz Benediktus manastır yaşamının geleneksel bireyciliğinden ortaya yeni bir insan aracı ve yeni bir kilise kurumu çıkardı. Keşişleri beden veya ruhu sakatlama peşinde değildi. Kendisi de çıtayı çok yükseklere koymamıştı. Kurallarına Tanrı'yı seven herkes uyabilirdi. İhtiyaçları karşılamadaki başarısı, kısa sürede Benedikten manastırlarının bütün Batı'ya hızla yayılmasıyla anlaşıldı. Bu kurallar, pagan halkın Hıristiyan yapılması için misyonerlerin ihtiyaç duyduğu öğretinin temel kaynağı oldu. Misyonerler tarafından 2. ve 3. yüzyılda Britanya'da kurulup Avrupa'nın bir ucuna kadar uzanan Kelt Kilisesi, eski tarz münzevi keşişlik yaşamını benimsemişti ancak sonunda bu kilise de Benediktenlerin dine yeni bir soluk getiren anlayışını kavradı. Benedikten rahipleri sadece Latin kilisesini meydana çıkaran güç olmakla kalmayıp henüz gelişme aşamasındaki Avrupa'nın biçimlenmesinde de rol oynadı.

PİSKOPOSLAR VE PAPALAR

Yeni manastır sisteminin olanaklarını anlayıp etkili biçimde kullanabilmek ve sunduğu fırsatları kavrayabilmek erkeklerin elindeydi. Nitekim kadınlar rahibe olup münzevi bir hayat yaşayabilirken sadece erkekler rahip ve piskopos olabiliyordu. Yine de uzunca bir süre, Batı'daki din adamları geleceğe bakmayıp kendilerini yıkılmakta olan değerlerle özdeşleştirdiler. Birçoğuna göre, imparatorluğun sonu kendi uygarlıklarının, dolayısıyla dünyanın yıkılması demekti. Batı İmparatorluğu'nun hemen hemen her yerinde, kilise ve liderleri, *romanitas* ruhunun tek temsilcileri olarak ayakta kalmışlardı. İnsanlar onlara batıl inançlardan kaynaklanan bir huşu ile bakıyordu. Neredeyse büyülü güçlere sahip olduklarına inanılıyordu. Piskoposlar zaten cahillerle dolu bir dünyada okuryazar insanlar oldukları için genellikle yöneticilik konusunda tecrübeliydiler. Bazıları toprak bakımından zengin aristok-

rat ailelere mensuptu. Kendilerini bekleyen ödeve sahip çıkmaları gerekiyordu. Geleceği belirleyecek biçimde pek çoğu bunu yerine getirdi.

Uzun bir zaman boyunca Batı'daki bütün piskoposlara *papa* deniyordu. Latincede "baba" anlamına gelen bu kelime günümüzde sadece bir kişi, Roma papası tarafından kullanılmaktadır.[1] Papanın yetkisinde bulunan piskoposluk bölgesi itibar açısından benzersizdi. Burası Aziz Petrus'un ve Aziz Pavlus'un şehit edildiği, Petrus'un kemiklerinin muhafaza edildiği yerdi. Bu durum, Batı kilisesinin Asya kiliselerine nazaran Havariler çağıyla bağ kurmaya daha çok ihtiyaç duyduğu bir çağda çok büyük önem taşıyordu. Yine de tek başına, Roma'daki papalığın daha sonra elde ettiği görkemli üstünlüğü açıklamaya yetmez. Roma piskoposlarının Senato ve imparatorun iş ortağı olması her zaman kendilerine yardımcı oldu. İmparatorluk sarayının taşınması piskoposların şehirdeki ve İtalya'daki itibarını daha belirgin hale getirdi. Doğu'da imparatorluğun tanınmamış ve yabancı, üstelik Yunanlı sivil görevlilere sahip olması, papalığa yerli ve yerel bir kurum gözüyle bakılmasını sağladı. Roma da daha erken tarihlerden itibaren zengin bir piskoposluktu. İmparatorluk dışındaki her unsura üstünlük sağlayabilecek bir devlet aygıtına ve yönetim uzmanlığına sahipti. Bu alanda hiçbir barbar devlet onunla rekabet edemezdi. Tüm devletlerden daha iyi kayıt tutuluyordu; öyle ki daha 5. yüzyılda bile papalık apolojistleri bu kayıtlardan yararlanıyordu. Papalığın kendine özgü muhafazakâr duruşu; yeni açılımlar yapılmayıp eski konumların savunulduğu şeklinde suçlamalara yol açan tavrı daha bu çağda ortadaydı ve tamamen samimi bir davranıştı. Papalar kendilerini yeni ideolojik ve yasal zeminlerin fatihleri olarak değil, kilisenin o zamana kadar kazandığı küçük tutunma noktalarını ümitsizce korumaya çalışan insanlar olarak görüyordu.

Barbar istilalarının 5. yüzyılda yarattığı kargaşanın iyice arttığı sıralarda, 440 yılında göreve başlayan Büyük Leo'nun yönetimindeki Roma papalığının kazandığı yeni önem artık görülebiliyordu. Leo papaların Aziz Petrus adına konuştuğunu iddia eden doktrini büyük bir çabayla savundu. Verdiği kararların Batıda imparatorun kanunu gücünde olduğuna dair imparatordan bir ferman elde etti. Bir zamanlar imparatorların kullandığı *Pontifex Maximus* unvanını üstlendi. Leo'nun kişisel girişimiyle Attila'yla görüşmesi sayesinde, Hunların İtalya'ya saldırmasını önlediğine inanılır. O zamana dek Roma'nın üstün olduğu iddialarına direnen Batılı piskoposlar, barbarların altüst ettiği bir dünyada, bu iddiaları kabullenmede daha hevesli oldular. Bütün bunlara rağmen, Leo'nun yönetimindeki Roma hâlâ imparatorluğun devlet kilisesinin bir parçasıydı ve 476'dan sonra da öyle kalmayı

1 1073'te, Papa VII. Gregorius'un yönetimi sırasında, papalık unvanını Roma piskoposu dışındaki diğer piskoposların kullanması yasaklanmıştır.

sürdürdü (bu tarihte imparatorluk otoritesini temsil eden tahtın Ravenna'ya taşınmasının ardından, bu makama doğrudan ulaşmak daha zorlaşmıştı).

Geleceğin papalık şeklini sonunda açık biçimde ortaya koyan papa, 590'dan 604'e kadar hüküm süren Büyük Gregorius'tu. Kendisi ortaçağın ilk papası olarak kabul edilir. Ayrıca bir keşiş olan ilk papadır. Gregorius sezgi sahibi bir devlet adamı ve Romalı bir aristokrat olarak imparatorluğa bağlıydı ve imparatora saygı duyuyordu. Buna rağmen, kendi yönetimin içinde bulunduğu barbar tehlikesinin yanı sıra gerek klasik dünyadan kopulduğu gerçeğini gerek imparatorluğun gücünün kötüye gidişinin yarattığı fiili sonuçları kabul ediyordu. Aziz Pavlus'un zamanından beri ilk büyük misyonerlik girişimini başlatmayı görevinin bir parçası olarak görüyordu. 596'da hedeflerden biri olan pagan İngiltere'ye, ilk Canterbury başpiskoposu olarak Augustine'i yolladı. Barbar kavimlerin Ariusçu sapkınlığına karşı mücadele etti. Vizigotların Katolikliği seçmesiyle sevindi. Barbar kralları karşısında adına hareket ettiği imparator kadar endişe duyuyordu. Aynı zamanda, her tarafı yakıp yıkan Got Savaşlarının sona erdiği 568'den sonra, İtalya'nın egemen askeri gücü olan Lombardların en cesur muhalifiydi. Onlara karşı Konstantinopolis'e yardım için başvururken aynı zamanda bir başka Cermen kavminden, Franklardan yardım istemesi çok daha önemli bir olaydı. Lombard istilaları ister istemez, papalığın siyasi gücünü arttırdı. Lombardlar, Roma'nın imparatorluğun Ravenna'daki temsilcisi "vali" ile ilişkisini kesmekle kalmayıp yeni fiili sorunlar yarattılar. Batıda sivil otoriteyi devralan diğer piskoposlar gibi, Gregorius da kendi cemaatini beslemek ve yönetmek zorundaydı. Papayı Aziz Petrus'un yanı sıra Roma İmparatorluğu'nun halefi olarak gören İtalyanların sayısı giderek artmaya başladı.

BATI KİLİSESİ VE BARBARLAR

Gregorius yetenekleri ve güdülerinin ötesinde başka bir bakımdan olağanüstü bir özelliğe sahipti: Kendisi öyle görmese bile yeni olan bir şeyi temsil ediyordu. Klasik mirasın bir parçası olan Hıristiyanlık artık ondan uzaklaşıyor ve daha farklı hale geliyordu. Önemli bir husus Gregorius'un Yunanca bilmemesi ve öğrenme ihtiyacı hissetmemesiydi. Batı kilisesinin barbarlarla ilişkilerinde çoktan beri bir dönüşüm başlamıştı. Gregorius'tan itibaren bu dönüşümün odak noktası Akdeniz Havzası değil kıta Avrupa'sı olmaya başladı. Artık geleceğin tohumları atılmıştı ama söz konusu olan çok yakın bir gelecek değildi zira dünya halklarının büyük bir kısmı için sonraki bin yıl boyunca Avrupa'nın varlığı hemen hemen gündem dışındaydı. Karışık unsurlardan oluşan bir Avrupa'nın sonunda farkına varılmaya başlanmıştı; ancak ortaya çıkacak olan sonuç hayal edilemeyecek kadar farklıydı. Batılı barbar kavimler geçmişlerinden uzaklaşıyordu. Roma eyaletlerinin oturmuş

düzeni, okuryazar insanları ve telaşsız yaşamı, parçalara bölünmüş bir topluma yol açtı. Bu toplumun içine yerleşen ve bir asalak gibi yaşayan savaşçı bir aristokrasi ve onlara bağlı kabile üyeleri, bazen o toplumun eski sakinleriyle bütünleşirken bazen aksini yaptılar ancak değişimler artık gözle görülür hale gelmişti. Barbar şefler kendilerine kral demeye başlamıştı ve artık kesinlikle sadece şef değildiler. 550 yılında bunlardan biri –bir Got– ilk kez paraların üstüne imparatorluk işaretleriyle süslenmiş olarak kendi resmini bastırdı. Bu insanlar daha yüksek bir kültürün hatıralarından yararlanıp kendi imgelerinin işlenmesi yoluyla, Roma düşüncesinin etkinliği vasıtasıyla ve kilisenin bilinçli veya bilinçsiz çalışması sayesinde uygarlığa giden yola girmişlerdi.

Sanatları kendini göstermeye başlasa da klasik antikçağın sunduklarıyla kıyaslandığında yüksek kültüre hiçbir katkıda bulunmamıştı. Yine de kültürel trafik tamamen tek yönlü değildi. Hıristiyanlığın ya da en azından kilisenin biçim verilebileceği boyutu küçümsememek gerekir. Avrupa'nın "vaftiz edilmesi" abartılabilir ya da gerçekte olduğundan daha hızlı tamamlandığı düşünülebilir. Avrupa'yı yönetenlerin temel ahlak kavramlarına uzun bir süre boyunca On Emirden çok utanç ve onur duyguları hükmetti. Hıristiyanlık her yerde bulabildiği kanallardan yayıldı. Bu kanallar paganizmin katmanları şeklinde; Roma katmanı üzerinde Cermen, onun üzerinde Kelt katmanı şeklinde oluştu. Gregorius İngiltere'yi Roma'ya yeniden bağladıktan sonra bile uzun bir dönem boyunca pagan isimleri kullanıldı. Kış ortası ve yaz ortası günlerinde kutlanan pagan şenlikleri yeni isimler altında devam etti. En az bir İngiliz kralı ihtiyatlı davranarak hem pagan tanrılarına hem İsa'ya adanmış sunaklar yaptırdı. Bir kralın din değiştirmesi bütün tebaasının bir anda resmi bile olsa Hıristiyanlığı benimsemesi anlamına gelmiyordu. Mezarlarından anlaşılacağı gibi, bazıları kuşaklar boyunca pagan kalmaya devam etti. Ancak bu insanların tutuculuğu engeller yanında fırsatlar da sunuyordu. Kilise halk inanışındaki büyüyü kullanabilir veya bir azizin anısını taşıyan kutsal bir yerleşimi, kırsal ve ormanlık bölgelerde çok eskiden beri saygı duyulan tanrılarla bağdaştırabilirdi. Mucizeler, azizlerin hayatlarıyla ilgili bilgilerin özenli biçimde kabirlerinde yüksek sesle hacılara okunarak yayılması, kitleleri ikna edici davranışlardı. İnsanlar eski Kelt ilahlarının büyülü müdahalelerine veya Woden'in[1] gücünün belirtilerine alışkındı. Pagan ayin ve büyülerine Hıristiyanca bir makyaj veya çarpıtma yapılabilirdi. Adli yargılama sürecinde işkenceyle sorgulama bunun bir örneğidir. O zamanlar, insanlık tarihinin büyük bir kısmında ve antikçağın son zamanlarında olduğu gibi, insanlar için günlük yaşamda dinin rolü manevi yol göstericilik veya ruhani kavrayışa yol açma değil görülmeyen güçleri yatıştırmaktan ibaretti. Hıristiyanlık sadece

1 Baş tanrı Odin'in Anglo-Saksonlardaki karşılığı.

kurban kanı akıtma konusunda pagan geçmişle arasına kesin bir çizgi çekmişti. Diğer paganist uygulama ve gelenekleri kullanabildiği ölçüde Hıristiyanlaştırdı.

Klasik dünyadan daha yaratıcı ve kaçınılmaz biçimde yaklaşmakta olan bir geleceğin boyutunu sonradan abartmak çok kolaydır. Bunun cazibesine karşı koymak gerekir. Pek çok şey tersine gelişmiş olabilir. Örneğin İustinianos'un halefleri önlerine başka zorluklar çıkmasa, tekrar ele geçirilen Batı eyaletlerini ellerinden bırakmayabilirdi. Bu hikâye ekonomik açıdan da uzun bir süre boyunca bir iyi bir kötü yönde gelişmiş olsa gerektir. Avrupa'nın karanlık çağında ekonomik yaşamın belirsizliği yüzünden, İtalya Antoninler çağına göre çok daha yoksul bir yer haline geldi. Ancak 7. yüzyıla gelindiğinde, Elbe'nin batısında kalan Avrupa topraklarında, belki Gregorius'un düşüncelerini yansıtan tarzda, artık geri dönülmesi imkânsız bazı adımlar atılmıştı. Ne var ki Bizans veya Hıristiyan olmayan imparatorluklarla kıyaslandığında, Roma'nın çöküşünden sonraki birkaç yüzyıl kayda değer bir gelişme olmadan geçti. Daha bilgili sakinleri, kendilerini etrafları kuşatılmış imparatorluk artıkları olarak görüyordu ki belli bir süre boyunca gerçekten öyleydiler. Giderek Afrika'yla ilişkileri kesilmişti. Kuzey ve güney kıyıları uzun bir süre boyunca çapulcular ve korsanlar tarafından yağmalandı. Doğu yönünde uzanan pagan topraklarından dağınık durumda da olsa sürekli yeni barbar sürüleri geliyordu. Avrupa'yı oluşturan unsurlar, Batılı Hıristiyanların çoğunlukla düşmanca olarak nitelediği bir dünyada ortaya çıktı. Batı'daki Hıristiyan âlemine sadece Konstantinopolis'ten yönetilen imparatorluğun iyi gözle bakması beklenebilirdi. Ne var ki o da öyle yapmadı.

AYRILAN YOLLAR

663'te Roma'yı ziyaret eden II. Konstans, 15. yüzyıla kadar bu şehre gelen son Doğulu imparator oldu. Konstantinopolis'e giden son papaysa şehri 710'da ziyaret etti (ve bir tesadüf eseri, Konstantin adını taşıyan tek papaydı). Bir paradoks olarak din, hâlâ Roma İmparatorluğu diye anılan devletle Batı'da hak iddia ettiği toprakları birleştiren bir unsur değil çok açık biçimde birbirinden ayıran bir güç haline gelmişti. İustinianos'tan sonra imparatorluğun varlığını sürdürdüğü dokuz yüzyıl boyunca, din büyük bir ayırıcı etkiye sahip oldu. Zaman ve koşullar ortaya farklı biçimde şekillenen bir Doğu uygarlığı ve Hıristiyan dünyasının batı kısmında kardeş bir uygarlık çıkardı.

Tarihçiler doğuda ortaya çıkan oluşuma "Bizans uygarlığı" adını verdiler ama zamanla imparatorluk gibi kısaca "Bizans" dediler. Bu uygarlığı antikçağdan ayıran belirgin bir çizgi olmadığı gibi kültürel içeriğini ve kurumsal biçimlerini de birbirinden ayırmak imkânsızdır. Bizzat imparatorluk makamı, evrimsel gelişmenin

muhafazakârlığa nasıl saygı duyabileceğini kolayca gösterdi. İmparatorluğun ağırlık merkezi uzun zamandır doğuya kaymış olsa da, imparatorun bütün Hıristiyan dünyasının yeryüzündeki yöneticisi olduğu şeklindeki teoriye 800 yılına kadar açık bir alternatif çıkmadı. O yıl Roma'da bir Frank kralı "imparator" olarak ilan edilince; bu yeni rejimin gerçek statüsü hakkında ne düşünülüp söylenmiş olsa da, sonunda Bizans imparatorlarının erguvan kaftanının eşsizliğine meydan okuyan bir rakip çıkmıştı. Yine de Bizans imparatorlarının sonsuza kadar var olacağını iddia ederek evrensel imparatorluk hayalini yaşatmayı sürdürdü. Aslında teorik olarak hâlâ senato, ordu ve halk tarafından seçilen imparatorların her şeye rağmen mutlak (bazı durumlarda da teorik olarak eşit derecede) bir otoritesi vardı. Tahta çıkma şekli bir imparatorun iktidarının gerçek boyutunu belirlese de –bazen hanedan üyelerinin silsilesi dış baskılar yüzünden bozuluyordu– Doğu imparatorları bir Batı imparatorunda asla rastlanmayacak şekilde otokrattı. Hukuk ilkelerine saygı ve bürokratların kazanılmış hakları imparatorun hareketlerini kısıtlayabilirdi, ancak teorik olarak o yine de mutlak hâkimdi. Devletin başlıca birimlerinin yöneticileri sadece ona karşı sorumluydu. Bu otorite Bizans siyasetinin imparatorluk sarayına ne denli yoğun odaklandığı gösterir. Bu otoritenin biçimlendiği yer, Batıda yavaş yavaş ortaya çıkan ortak ve temsili kurumlar değil bizzat imparatorluk sarayı olmuştur.

Otokrasi, doğası gereği şiddete başvurur. İmparatorlukta *curiosi* yani gizli polis muhbirleri cirit atıyordu ancak imparatorluk makamının yapısı imparatora da sorumluluklar yüklemişti. Konstantinopolis patriğinin taç giydirdiği imparatorun, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak muazzam bir otoriteye sahip olmanın yanı sıra çok büyük sorumlulukları da vardı. Doğu'da dünyevi ve dini güç arasındaki çizgi her zaman belirsizdi. Ancak Bizans devlet düzeninde, Tanrı'nın vekili üzerinde tebaasına karşı doğru davranması, *philanthropia* yani insan sevgisine sahip olması, ölümsüzlük suyunu taşıyan kanallara –Ortodoksluk ve kilise– saygı göstermesi yönünde sürekli baskılar vardı.

Hıristiyanlık dışındaki gelenekler de imparatorluk makamına biçim veriyordu. Tıpkı pagan imparatorların tanrılaştırılması gibi, ilk Hıristiyan imparatorların çoğu aziz ilan edilmişti. Bizans imparatorları doğu geleneğinden geçen, imparator karşısında secdeye kapanma uygulamasını sürdürdüler. Hıristiyanlık öncesi son imparatorların betimlenmesinde olduğu gibi, mozaiklerdeki Bizans imparator imgelerinin başı etrafında bulunan haleler, güneş-tanrı inancından alınmadır (bu örneğe bazı Sasani hükümdarlarının resimlerinde de rastlanır). Tüm bunlara rağmen, imparatorun otoritesi sonuçta bir Hıristiyan hükümdarı olmasına dayanıyordu.

Bunun dışında pek çok alanda Ortodoks kilisesi olarak ortaya çıkan dini yapının özellikleri doğuyu batıdan ayırıyordu. Dini ve dünyevi hususların tacın altında bütünleşmesi pek çok bakımdan önemliydi. Bunun simgelerinden biri, din

adamlarının evlenmesi uygulamasının sürdürülmesiydi. Ortodoks rahipler kutsal olarak kabul edilse de, ileride Batılı ve Katolik meslektaşları gibi asla toplumdan kopmayacaktı. Manastır sistemi de doğuda, başlangıçtaki biçimine daha yakın kaldı. Ayrıca ermişlerin önemi burada, hiyerarşik yapıya itibar eden Roma kilisesine göre daha fazlaydı. Hepsinden önemlisi, doğu imparatorluğunda papalığınki kadar yoğun bir papazlık otoritesi asla olamazdı. Doğu'da bütün otoritenin merkezinde imparator vardı. Onun makamı ve sorumluluğu, Ortodoks mezhebinin farklı ulusal geleneklerinden gelen ve eşit rütbeye sahip piskoposların üstündeydi. Elbette, toplumsal düzenlemeler düşünüldüğünde yerel çeşitlilik, Ortodoksluğun ortaçağ batısındaki kiliseye göre daha hoşgörülü olduğu anlamına gelmiyordu. İşlerin kötüye gitmesi her zaman, imparatorun Hıristiyanlık görevlerini yerine getirmediğinin kanıtı olarak yorumlanıyordu. Yahudiler, dini sapkınlar ve eşcinseller gibi bildik günah keçilerine eziyet edilmesi, onun bu görevleri arasında yer alıyordu.

Batı'yla yolların ayrılmasında bir başka husus, yavaş yavaş tarih alanında ortaya çıkıyordu. Devletin doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından sonra, imparatorluk bürokrasisiyle mesleki temasta giderek bir azalma olmuştu. Ayrıca iktidarın kullanılma biçiminde de bir üslup farklılığı meydana çıkmıştı. Yunanlıların Suriye ve Mısır'daki uygulamalara birtakım tavizler vermek zorunda kalması karşısında Latin Hıristiyanlar araya bir mesafe koymuş ve böylece daha eski çağlardan beri Katolik ve Ortodoks gelenekleri farklı yollara sapmıştı. Bu tavizler sayesinde, Hıristiyan âleminde çok-merkezliliğin belli bir ölçüde canlı kalması sağlanmıştı. Kudüs, Antakya ve İskenderiye, Konstantinopolis'in dışında Doğu'nun diğer büyük patriklik merkezleriydi. Bu merkezler 7. yüzyılda Hıristiyan olmayanların eline geçince, Roma ile Konstantinopolis arasındaki kutuplaşma şiddetlenirken Afrika geleneğinin Katoliklik üzerindeki etkisi giderek arttı. Hıristiyan dünyası ayrıca yavaş yavaş iki dil kullanmaya başladı. Latince Doğu eyaletlerinde asla bir *lingua franca* (ortak dil) olmamıştı. Ayrıca zamanla, Doğu'daki Yunan kültürü karşısında Batı'nın neredeyse tamamı kültürel açıdan Latin etkisine girdi. 7. yüzyılın başında, Doğu İmparatorluğu'nda orduda ve adalette resmi dil olarak Latincenin kullanılmasına son verildi. İmparatorluk devletinde Yunanca karşısında Latincenin en uzun süre kullanıldığı alan bu ikisi olmuştu. Bürokrasinin Yunanca konuşması çok önemli bir unsurdu ve geleceğin Avrupa'sına aslında çok önemli yansımaları olmuştu. Doğu kilisesi Levant ve Mısır'daki nüfuzunu büyütemese de kuzeyde yaşayan paganlar arasında yeni bir misyonerlik alanı kurmaya yöneldi. Bu gerçekleştiğinde, Güneydoğu Avrupa ve sonunda Rusya, kendi kiliselerinin kurulmasını Konstantinopolis'e borçlu olacaktı. Bu durum pek çok şeyin yanı sıra, Slav halklarının öğretmenlerinden Yunancaya dayalı yazılı bir dil ve bununla birlikte birçok unsur alması anlamına geliyordu.

DOKTRİN AYRILIĞI

Yunanlılar ihtilaf yaratmaya Latinlerden her zaman daha yatkın gibiydi. İlk kiliselerin çoğunun Helenistik ortamda kurulması spekülasyona uygun zemin sağlıyordu. Ayrıca Doğu kiliseleri geleneksel etkilere ve hatta oryantal eğilimlere her zaman açıktı. Bu durum anlaşmazlığa ortam hazırlayıp dini tartışmalara dogmatik çözümler getirme girişimlerini teşvik etti. Bu da ihtilafı daha çok körükledi. İster istemez, içinde yaşadığımız bu laik çağda, bu türden en büyük tartışmaları bile kavramamız zordur. Bu tartışmaların ardında yatan zihniyet dünyasının çok uzağındayız. Aftartodosetistlerin, Korruptikolistlerin ve Theopashitistlerin (birbiriyle çekişen hiziplerin sadece birkaçı) bölünmesine yol açan konular bugün bize tamamen anlamsız gelmektedir. Bu keskin mantık yürütmenin arkasında, bu tartışmaya o dönemde taraf olanların, insanlığı beladan kurtarma konusunda duydukları çok ciddi endişelerden başka bir şey olmadığını anlamak için büyük çaba harcamamız gerekir. Bunu anlamamızı engelleyen çok farklı bir neden daha vardır. Doğu Hıristiyanlığında teolojik farklılıklar genellikle siyaset ve toplumla ilgili sorunlar konusunda, milli ve kültürel grupların otoriteyle ilişkisi hakkında semboller ve tartışma biçimleri yaratmıştır. Yine de bunu anlamak, 20. yüzyılda komünistlerin kendi aralarındaki pratik ve fiili farklılıkları tartışmaları (ve bazen gizlemeleri) için kullandıkları dili sağlayan Marksizm-Leninizmin kılı kırk yaran laik teolojisini anlamaktan biraz daha kolay olabilir.

Geç dönem antikçağda, teoloji ve doktrin farklılıkları dünya tarihini en az ordular veya halklar kadar etkileyebiliyordu. Bunlar, iki büyük Hıristiyan mezhebinin yollarının yavaş yavaş ayrılmasında çok büyük öneme sahipti. Ayrılık teolojik anlaşmazlıktan kaynaklanmamış olabilir; ancak teolojik tartışmalar iki mezhebin birbirinden uzaklaşmasını hızlandırmıştır. Bu tartışmaların yarattığı koşullar, olayların başka türlü gelişmesini ya da nasıl davranılması gerektiği konusunda karar vermeyi giderek güçleştirdi. Bunun en göze çarpan örneklerinden biri Monofizitizmle ilgili tartışmadır. Bu tartışma, 5. yüzyıl ortalarından başlayarak Hıristiyanları ikiye böldü. Bugün ilk bakışta, böyle bir tartışma şaşkınlık yaratmaktadır. Çıkış noktası İsa'nın doğasıyla ilgili savlardır. Monofizitler İsa hayattayken varlığının tek ve ilahi bir bütün olduğuna inanıyordu. Oysa kilise, başlangıçtan itibaren bu varlığın ikili bir yapısı olduğunu öğretmişti (yani İsa'nın hem ilahi hem insani bir doğası vardı). Bu görüşün sonucu ortaya çıkan, hararetli ve kılı kırk yaran uzun tartışmaları bir tarafa bırakabiliriz. Bu tartışmaların dışında, bu kargaşanın teolojik olmayan önemli bir ortamı vardı. Bu durumun unsurlarından biri, üç Monofizit kilisenin, doğu Ortodoks ve Roma Katolik kiliselerinden yavaş yavaş ayrılmasıydı. Mısır ve Etiyopya'daki Kıpti Kilisesi, Suriye Yakubî Kilisesi ve Ermeni Kilisesi

bir bakıma ulusal kiliseler haline geldiler zira farklı toplulukları temsil eden bu kiliseler, onların kültürlerinin dışavurumuydu. 6. ve 7. yüzyılda artan dış tehdit karşısında, bu tür toplulukları uzlaştırıp imparatorluğun birliğini pekiştirmek isteyen imparatorlar ihtilafa düştüler. Bir başka deyişle, durum sadece İustinianos'un kişisel tercihi veya ilk kez Konstantin'in başkanlık ettiği İznik Konsili sonunda imparatorluk makamına yüklenen özel sorumluluktan ibaret değildi.

İmparator Heraklius bir anlaşma formülü bulup Monofizitizm konusunda anlaşmazlığa düşen tarafları uzlaştırmak için elinden geleni yaptı. Bunun sonucunda ortaya Monotelitizm denen yeni bir teolojik tanım çıktı. Kısa bir süre için bu çözüm üzerinde uzlaşma olasılığı belirdi ancak sonunda Doğu'yla Batı birbirinden biraz daha uzaklaştı. Heraklius, Kudüs patriğinin teolojik kuşkularını yatıştırma ümidiyle, Büyük Gregorius'un halefi olan papa Honorius'a doktrin hakkında görüşünü sorduğunda aslında aynı cephede görünmekten ikisi de endişe duyuyordu. Ancak Honorius ihtiyatsızlık edip imparatoru destekleyince Monofizitizm karşıtları öyle öfkelendi ki yaklaşık yarım yüzyıl sonra Honorius, papalar için pek alışılmadık biçimde ölümünün ardından ekümenik bir konsil tarafından mahkûm edildi. Bu konsilin kararına Batılı temsilciler bile katılmıştı. Ancak çok önemli bir anda, Doğulu din adamlarının büyük bir çoğunluğunun batı kilisesine karşı duyduğu sempati adamakıllı azaldı. Bununla birlikte, 681'de resmi bir teolojik uzlaşma daha gerçekleşti.

BİZANS VE YAKIN ASYA

Bizans'ın Asya'ya borçlu olduğu miras yalnızca İpek Yolu üzerinden gelen Çin ürünlerinin simgelediği yabancı uygarlıklarla doğrudan kurulan temaslardan ibaret değildi. Bu mirasta Helenistik Doğu'nun karmaşık kültürel yapısının da payı vardı. Yunanca konuşmayan halkları "barbar" olarak görme şeklindeki önyargı Bizans'ta da sürüyordu. Aydın liderlerin çoğu Hellas geleneğine sahip çıktıklarını düşünüyordu. Ne var ki onların bahsettiği Hellas, uzun zamandan beri Helenistik doğu dışında dış dünyayla bağlantıları kesilmiş bir yerdi. Bu bölgeye baktığımız zaman, Yunan köklerinin ne kadar derine indiğinden ve Asyalı kaynaklardan ne oranda beslendiğinden emin olmak zordur. Örneğin Yunan dili Küçük Asya'da sadece şehirlerde yaşayanlar tarafından kullanılıyordu. Kırsal bölgelerde yaşayanlar bu dili fazla konuşmuyordu. Yüzyıllar geçtikçe, imparatorluk bürokrasisine ve önde gelen ailelere mensup kişilerin isimleri giderek Asya'dan alındı. Bunun dışında, 5. ve 6. yüzyılda toprak kayıpları artıp imparatorluğun kıta Avrupa'sındaki toprakları başkentin ötesindeki dar bir bölgeyle sınırlı kalınca, Asya'nın önemi daha da arttı. Kısa sürede imparatorluk, Küçük Asya'da da kuzeyde Kafkas ve

güneyde Toros Sıradağları arasına sıkışıp kaldı. Her zaman geçirgen bir özelliğe sahip sınır boylarında yaşayanlar, kültürler arasında bir tür alışverişin yapıldığı bir dünyanın sakinleriydi.

Bu durum Bizans'ın büyük bir güç olmasıyla doğrudan ilintiliydi. Aslında büyük güç deyimi birçok bakımdan anakronik olup mecazen kullanılmaktadır. Yine de 7. yüzyılın başında, Bizans hükümdarlarının katılımı ve rızası olmadığı takdirde (tarihi hak iddialarından ve Hıristiyan uygarlığıyla girift bağlantılarından dolayı) Hıristiyan halkların kaderini tayin eden hiçbir önemli karar alınamazdı. Bu hak iddiası devralınan karmaşık otokratik gelenekte, Roma mitolojisinde ve Doğu Hıristiyanlığının koruyuculuğunda saklıydı. Başından beri imparatorluğun gücünü destekleyecek çok büyük değerler vardı. Bu değerlerin arasında devletin ideolojik ve pratik birliği, diplomatik ve bürokratik bilgi birikimi, büyük bir askeri gelenek ve muazzam bir devlet itibarı yer alıyordu. Eğer imparatorluğun sorumlulukları bir şekilde azaltılabilseydi, vergi ve insan gücü kaynakları potansiyeli, hayati görevlerini yerine getirmeye fazlasıyla yeterdi. Küçük Asya'da bulunan asker kaynağı, imparatorluğu Batı'daki Romalılar gibi Cermen kökenli barbarlara muhtaç olmaktan kurtarıyordu. İmparatorluğun silahlı kuvvetleri çok dikkat çeken savaş teknolojilerine sahipti. Bunların başında, başkente saldırabilecek gemilere karşı geliştirilen çok etkili ve gizli bir silah olan "Rum ateşi" geliyordu. Bir diğeri, Fırat'a kadar uzanan dev boyuttaki kalelerdi. Konstantinopolis'in durumu da büyük bir askeri varlık oluşturuyordu. 5. yüzyılda inşa edilen büyük surları, barbarların elinde bulunması imkânsız ağır silahlar olmadıkça, karadan yapılacak saldırıları çok zorlaştırıyordu. Donanmaysa denizden karaya çıkmayı engelleyen bir unsurdu.

7. ve 8. yüzyıl hakkında daha fazla bilgiye sahip olmamamız üzüntü vericidir. Bazı araştırmacılar imparatorluğun bu çalkantılı döneminin tarihini yeterince yazmanın imkânsız olduğunu belirtmektedir. Hem kaynaklar yetersiz hem de dönemle ilgili mevcut arkeolojik bilgiler çok kıttır ancak imparatorluğun toplumsal tabanıyla ilgili olarak uzun vadede zayıflatıcı bir eğilimi tespit etmek mümkündür. Küçük toprak sahibi köylüleri, topraklarına göz diken taşradaki güçlü toprak sahiplerinden korumak her zaman zordu. Mahkemeler küçük köylüleri çoğu zaman korumuyordu. Ayrıca bu insanlar yüksek enflasyonun yarattığı ekonomik baskılarla kilise arazilerinin sürekli büyümesinden dolayı da sıkıntı çekiyordu. Ancak bu tehdidin boyutları ancak birkaç yüzyıl sonra ortaya çıktı. Kısa vadeli bakış 7. ve 8. yüzyılda yaşayan imparatorlara üzerinde düşünecek yeterince olay sağlıyordu. Onların hayat hikâyesi sürekli işgallerle, birçok büyük cephede devamlı yapılan savaşlarla doluydu. Bu savaşlar Avrupa kıtasında zaman zaman Konstantinopolis surlarının dibinde gerçekleşti. Asya kıtasındaysa, Küçük Asya'nın sınır bölgeleri ve Suriye'nin çöl sınırları için çıkılan usandırıcı seferler anlamına geliyordu. Persler,

Avarlar, Araplar, Bulgarlar ve Slavlar hep imparatorluğu yağmalama peşindeydi. Sonunda Batı da tehlikeli bir yer oldu. Doğu İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca Batıya dokunmayıp doğudaki halkları cezalandırması, kendisini yine de Hıristiyan yağmacılardan koruyamamıştı.

Bizans'ın gücü, zirvesinde olduğu dönemde bile bir ölçüde yanıltıcıydı. Bu güç 7. yüzyılın başında büyük ölçüde, değişken anlamlara sahip "saygınlık" kelimesinin temsil ettiği etkenlere bağlıydı. Bu durum nüfuz, diplomasi, Hıristiyanlık ve askeri itibar gibi kavramların bir araya gelmesiyle oluşan bulanık bir sarmaldı. Dolayısıyla imparatorluğun komşularıyla ilişkisine farklı açılardan bakılabilir. Daha sonra yaşayanlar İustinianos'tan II. Basileios'a kadar her Bizans imparatorunun kendilerini tehdit eden barbarlara fidye ödediğini düşünebilir; oysa bu durum Roma geleneğine göre *feodorati* ve müttefiklere armağan verilmesi olarak açıklanıyordu. İmparatorluğun kozmopolit yapısı aslında gücünü yansıtmıyordu. Resmi ideoloji tarafından perdelense de, imparatorluk halklarının Helenleştirilmesi genellikle yüzeyseldi. Ayrıca Bizans, müttefikleri arasında büyük bir güç olarak sayılmıyordu. Sorunlarda dolu 7. ve 8. yüzyılda, imparatorluğun en önemli dostu Hazar Hanlığı'ydı. Göçebe kabilelerin oluşturduğu gevşek ve büyük bir topluluk olan bu hanlık; 600 yıllarında Don ve Volga Vadilerinde yaşayan diğer halklara egemenlik kurduğu gibi, stratejik bir köprü olan Kafkasların iki yanını ele geçirerek iki yüzyıl boyunca Persler ve Arapların bu bölgeye girişini durdurmuştu. Hazar egemenliğinin zirvesini yaşadığı dönemde, Karadeniz'in kuzey kıyılarını aşarak Dinyester'e ve kuzeyde Yukarı Volga ve Don Havzalarına ulaştı. Bizans Hazarların dostluğunu kazanmak için büyük çaba harcadı. Onları Hıristiyanlığa döndürme çabalarıysa başarısız oldu. Tam olarak ne olduğunun sırrı çözülemese de Hazar liderleri, Hıristiyanlığa ve diğer inançlara hoşgörüyle bakmalarına karşın 740 yılı civarında Yahudiliği seçtiler. Bu olay belki Sasani İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından Yahudilerin İran'dan göç etmesinin, belki de bilinçli bir diplomatik tercihin sonucuydu.

Bizans İmparatorluğu'nun üstlendiği büyük güç rolünü korumasında en büyük sıkıntıyı taşra eyaletleri çekti. Persler Bizans topraklarından çıkarılmadan önce Levant ve Küçük Asya'da dehşet verici hasarlara yol açtı. Bazı tarihçiler Helenistik dünyanın büyük şehirlerinin gerçek tahripçilerinin Persler olduğuna inanır. Arkeolojik kalıntılar hâlâ gizemli olsa da Heraklius'un zaferinden sonra bir zamanlar büyük yerleşimlere ait yıkıntıların işaretleri görülüyordu. Pek çok yerleşimdeyse merkezlerini oluşturan akropolden başka bir şey kalmamıştı. Bu bölgelerde nüfus ciddi boyutta azalmıştı. Büyük sarsıntıya uğrayan bu coğrafyada ortaya çıkan yeni ve acımasız bir düşman, daha Heraklius ölmeden bütün zaferlerinin altüst olmasına yol açtı. Bu durum o dönemde sürekli görülen değişikliklerden daha farklıydı.

Dünya tarihi açısından büyük öneme sahip yeni bir olgu, gerek Doğu'da gerek Batıdaki Hıristiyan âlemine karşı yeni bir tehdit oluşturuyordu. Sonunda her iki tarafın da kendini yeniden tanımlamasını sağlayan bu yeni gücün adı İslam'dı.

İSLAM

İran Arap orduları tarafından fethedildiği anda, Bizans İmparatorluğu İslam'ı Perslerin yerini alan yeni bir tehdit olarak gördü. Ancak İslam, güç çekişmesi içine giren yeni bir olgu olmanın ötesinde bir şeydi. İnsanları harekete geçiren psikolojik gücüyle, canlılığıyla, geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla, kültürel değerleri taşımasıyla; bir dünya dini olmak bakımından Hıristiyanlığın tek rakibi olduğu kısa sürede anlaşılacaktı.

İslam büyük bir bölge olan Arabistan'da doğmuştu. Bugün olduğu gibi 7. yüzyılda da büyük bir kısmı çöldü. Arabistan daha önceleri çöl değildi. Hıristiyanlığın ilk çağlarında sulama yapılan bu topraklar; Hindistan, Basra Körfezi ve Doğu Afrika ile deniz ticareti yapan küçük krallıkların üssü durumundaydı. Ticaret sayesinde zengin olan krallıklar sakız ve baharatları önce Mısır'a getiriyor, buradan da Akdeniz şehirleri ve Avrupa'ya gönderiyorlardı. Roma ve Pers imparatorlukları hiç Arabistan yarımadasının içlerine kadar girmemişti. Ancak bilmediğimiz bir nedenden dolayı sulama sistemi çökünce toprak çölleşti. Göçebe kabileler Güney Arabistan şehirlerinden Kuzey'e taşındı. İç kısımlarda bulunan halklar ise daha ilkel bir yaşam tarzı olan göçebe kırsal hayata döndüler.

İslam'ın derinlerde yatan kökleri Hıristiyanlık ile aynı olup Yakındoğu'nun Sami halklarının kabile kültürüdür. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi İslam da tek Tanrı olduğunu ilan eder. Müslümanlar bunun Yahudiler ve Hıristiyanların da taptığı Tanrı olduğuna inanır; ancak onların ibadet şekli farklıdır. İslam'ın kurucusu olan Peygamber Muhammed, yaklaşık 570 yılında Arabistan'ın Mekke şehrinde doğdu. Önde gelen bir Bedevi kabilesinin küçük bir aşiretine mensup yoksul bir ailenin çocuğuydu. Babasını küçük yaşta kaybetti. Nasıl büyüdüğü hakkında bilgimiz bulunmasa da bir hac merkezi ve vaha olan Mekke'de büyüdüğünü biliyoruz. Burası bir tür dinlenme yeriydi. Araplar buraya Kâbe adını verdikleri ve kutsal sayıp pagan dinlerinin odak noktası haline getirdikleri siyah bir göktaşına tapınmak için geliyordu. Az sayıdaki Yahudi ve Hıristiyan dışında, Arapların çoğu o zamanlar çok tanrılı dinlere mensup olup doğa tanrılarına, cinlere ve ruhlara tapıyordu. Ancak kervanların uğrak noktası olan Mekke gibi vahalar ve küçük limanlar, dışarıdan gelenler ve yabancılar sayesinde dış dünyayla temas halindeydi. Muhammed'in doğduğu yıllarda, bu yabancıların bazıları, Arabistan'a daha yük-

sek dinler hakkında bilgi taşıyordu. Bazı Araplar, Hıristiyan ve Yahudilerin taptığı ve kendilerinin Allah adını verdiği tanrıya ibadet etmeye başlamıştı bile.

Muhammed kendi halkı için birtakım şeylerin yolunda gitmediğinin işaretlerini görmüştü. Ticaret, nüfus artışı ve yabancı tesiri, onların geleneksel ve kabileye dayalı alışkanlıklarını baltalamaya başlamıştı. Eski kırsal Arap toplulukları kan bağlarına göre örgütlenmişti. Onların saygı duyduğu asalet, köken ve yaşın para karşısında değeri yoktu. Nitekim zenginlik her zaman asil kan ve uzun yaşla beraber ortaya çıkmıyordu. Ortada toplumsal ve ahlaki bir sorun vardı. Muhammed Tanrı'dan insana ulaşan yollar konusunda kafa yormaya başladı. Bir gün Mekke dışında bir mağarada tefekküre dalmışken, Tanrı kelamıyla ilgili görüşlerini yaymasını söyleyen bir ses duydu. Ondan sonraki yirmi iki yıl boyunca bir peygamber olarak konuştu. Konuşmalarını kâğıda geçiren müritlerinin, Muhammed'in ölümünden sonra yazdıklarını bir araya toplamalarıyla, dünya tarihinin büyük kitaplarından biri olan Kur'an ortaya çıktı.

Kuran'ın ortaya koyduğu kurallar ve uygulamalar günümüzde dünya çapındaki inananları kardeşçe birleştirmiştir. "İslam" kelimesi güvenme, teslim olma anlamına gelir. Muhammed kendisini Tanrı'nın insanlara gönderdiği buyrukların sözcüsü olarak görüyordu. Müslümanlar bunun bir ölçüde zaten gerçekleştiğine inanıyordu. Muhammed, İsrail'in büyük peygamberlerinin (ve aynı zamanda İsa'nın) gerçek peygamberler olduğunu anlatıyordu ve kendisinin son peygamber olduğunu hissediyordu. Tanrı insanoğluna son vahyini onun vasıtasıyla bildirmişti. Bu vahiy, Muhammed'in çevresinde yaşayan Arapların ihtiyaçlarını karşılayacak bir inanç ve davranış düsturu oluşturmakla birlikte Arapların dışındaki toplumlar tarafından da benimsenecek özelliğe sahip olduğu ortaya çıktı. İslam dininin özünde Allah'tan başka tapacak tanrı olmadığı savı yatıyordu (İslam mutlak biçimde tektanrıcı olup, Müslümanlar Hıristiyanlığı çoktanrıcı olmakla eleştirirler zira Hıristiyanlık İsa ve Baba Tanrı olarak Kutsal Ruh'a aynı statüyü vermiştir). Yerine getirilmesi zorunlu olan birtakım dini yükümlülüklerin en önemlileri düzenli olarak ibadet etmek ve kirli olmaktan kaçınmaktı. Selamet için gerekli olanlar bundan ibaretti.

Bu, sadece basit değil aynı zamanda devrimci bir inançtı. Bu inanç Arap toplumunun eski tanrılarına bağlı kalanların cehenneme gideceğini telkin ediyordu. Bu doktrinin toplum tarafından benimsenene kadar muhalefeti kışkırtması kaçınılmazdı. İnananların kardeşliğine mutlak önem vermesi de altüst edici bir durumdu zira kan bağına verilen öneme karşı çıkılıyordu. Akrabalarından bir kısmı bile kendisine düşman olunca Muhammed 622'de yaklaşık iki yüz müridiyle birlikte Mekke'yi terk edip yaklaşık dört yüz kilometre kuzeydeki bir başka vahaya gitti. Buraya "Peygamberin şehri" anlamına gelen Medine adı verildi. Muhammed burada kendisine inananları örgütleyip yiyecek, içecek, evlilik, savaş gibi günlük ve pra-

tik konularda kurallar yaymaya başladı. İslam bu kurallar üzerinde farklı bir uygarlık olarak yükseldi. Hicret adı verilen bu göç, İslam'ın ilk zamanlarının dönüm noktası olup o tarihten bu yana bütün dünyada kullanılan Müslüman takviminin başlangıcı olarak kabul edildi. Geleneksel toplumla bağlarını koparan Muhammed yeni bir tür topluluk kurdu.

Muhammed 632'de öldü. Öğretilerini yorumlama yetkisi bir "halife" tarafından devralındı. Bu unvanın ilk sahipleri Peygamber ile kan ya da evlilik bağıyla akrabaydı. Güney Arabistan kabileleri bu halifeler yönetiminde fethedildi. Kavga kısa zamanda kuzeye, Suriye ve Güney Mezopotamya Araplarına sıçradı. Kısa zamanda Muhammed'in ailesine mensup "ataerkil" halifelere istismarcı oldukları gerekçesiyle karşı çıkılmaya başlandı. Dini ve doktriner otoriteye dayalı olan halifelik birkaç yıl içinde dünyevi bir makam şeklinde yozlaşmışa benziyordu. Son ataerkil halife 661'de görevinden alınıp öldürülünce, makam bir başka aileye geçti. Emevi ailesi yaklaşık yüz yıl boyunca bu makamı elinde tuttu. Emeviler halifeliği kendi ellerinden alan bir başka hanedana terk ettiği sıralarda İslam, Yakındoğu ve Akdeniz'in haritasını yeniden çizmişti. Bu göz alıcı bir durum olmakla beraber bu noktada, İslam'ın iç siyasi tarihini kendi amaçlarımız açısından bir kenara koyabiliriz. Bu noktadan itibaren önemli olan, İslam'ın yayılması ve Avrupa tarihi üzerinde sadece askeri değil aynı zamanda kültürel etkisidir.

ARAP FETİHLERİ

Başlangıçta İslam'ın etkisinin bu kadar büyük olacağını tahmin etmek çok zordu. Kendisinden önceki Hıristiyanlık gibi, bu yeni dinin ilk yılları da dünyevi koşullar açısından hazin derecede zayıf görünüyordu. İsa veya Muhammed'in öldüğü zamana dışarıdan bakan duyarlı bir insan, her iki öğretinin durumunun da iç açıcı olmadığını düşünürdü. İnananlar ne düşünürse düşünsün, her iki dinin de dünya tarihinin büyük güçleri olmak bir yana, ayakta kalması bile o zamanlar çok zor görünüyordu. Ne var ki çok farklı yollardan olsa da, ikisi de büyük birer güç olmayı başardı. Bu yollardan en bariz olanı, İslam'ın başından itibaren bir fetih dini olmasıydı.

Medine'de bulunan Muhammed, Mekke ve civarında kendisine karşı çıkan kabileleri güç kullanarak bastırdı. Kendisine itaat edenler, kabileler arası farklılıkları geçersiz kılan müminlerin kardeşliğine kabul edildiler. İslam, kendi kurallarına müdahale edilmedikçe kabile yaşamına ve eski ataerkil yapıya saygı duyuyordu. Bir hac yeri olarak Mekke'nin eski saygınlığı da kabul edilmişti. Sadece yeni dine karşı direnenler –aralarında Arap Yahudiler de vardı– Medine'den sürüldüler. Peygamberin ölümünden kısa bir süre sonra yeni askeri fetihler yapıldı. Arap ordu-

ları –Bizanslıların deyimiyle "Sarazenler"– 633'te Sasani ve Bizans topraklarına saldırıp şaşırtıcı biçimde her iki imparatorlukla aynı anda boy ölçüştüler. Araplaların Kudüs'ü ele geçirmesi ve "Romalıları" Suriye'den püskürtmesi beş yıl sürdü. Kudüs o günden beri İslam dininin kutsal yerlerinden biridir. Kısa bir süre sonra, Persler Mezopotamya'yı Araplara kaptırırken Mısır Bizanslıların elinden alındı. Akdeniz'de gemi yaparak veya başkalarından ele geçirilerek oluşturulan Arap donanması Kıbrıs'a baskınlar yaptı (ada daha sonra Bizanslılarla bölüşüldü). 700 yılında Kartaca zapt edildi. Berberiler Müslüman olup Arapların müttefiki haline gelirken bütün Kuzey Afrika kıyısı Müslümanların eline geçti. Sasani İmparatorluğu o tarihlerde çoktan yıkılmıştı. Son hükümdarı 637'de başkentten uzaklaştırılmış ve ümitsizce Çin imparatorundan yardım istedikten birkaç yıl sonra ölmüştü. Müslümanlar Afganistan'ın başkenti Kabil'e kadar ilerledi. 8. yüzyılın başında Müslümanlar Hindistan'ı işgal edip bir süre Sind'de varlıklarını kabul ettirdiler. Aşağı yukarı aynı tarihlerde, başka bir kol Cebelitarık Boğazı'nı geçerek İspanya'ya girdi ve eski Vizigot Krallığı'nı yıktı. Araplar 717'de Konstantinopolis'i ikinci kez kuşatmasına rağmen başarılı olamasalar da aynı dönemde Kafkasya'ya kadar ilerlediler. Askeri açıdan vardıkları en ileri nokta burasıydı. Arap orduları Hazarlara yenilmeden önce 751'de Çin içlerindeki Pamir dağlarında son bir zafer kazandı. Bundan birkaç yıl önce 732'de, yani Muhammed'in ölümünden tam yüzyıl sonra; bir başka Müslüman kuvveti Poitiers'den geri püskürtülmüştü. Müslümanların Batı Avrupa içlerinde vardıkları en son nokta burası oldu. Burası da sonraki birkaç yıl boyunca batının iç bölgelerini yakıp yıkan saldırılardan biri olarak görülebilir; ancak olayların gidişi sonunda tersine dönmüştü.

Arapların bu hayret verici başarısının nedenlerinden biri Bizans ve Sasaniler yönetimindeki İran'ın birbirleriyle savaşıp diğer yükümlülüklerini yerine getirmek için çok fazla zaman ve enerji harcamasıydı. Bizanslıların Avrupa'da üstesinden gelmesi gereken Avarlar ve Bulgarlar vardı. Sasaniler de Orta Asya'dan gelen istilacılarla karşı karşıyaydı (bunların en kötüsü Hunlardı). Bizans Devleti'nden ve dini tacizlerden rahatsız olan muhalif Hıristiyanlar da yeni efendilerini kabullenmeye hazırdı. Başarı, yeni başarıları da getiriyordu. Persler sorun olmaktan çıkınca, 7. yüzyıl ortalarından itibaren Çin'in batısında Bizans'tan başka İslamiyetin yayılmasını durduracak büyük güç kalmamıştı. Araplarınsa kaybedecek fazla bir şeyi yoktu. Askerlerin yoksul insanlar olması ve savaş meydanında kâfirlere karşı savaşırken öldükleri takdirde cennete gidecekleri inancı onlar için itici güç oluyordu. Fetihler sonucunda ortaya çıkan tablo, İslamiyetin dünyaya hükmedeceği kanısını uyandırmıştı. Oysa bu gerçekleşmedi. Tıpkı Hıristiyan âlemi gibi İslam da asla siyasi birlik sağlayamadı. Birliğe en çok yaklaşılan dönem birbirini izleyen Emevi ve Abbasi halifelikleri sırasında gerçekleşti. Emevi Hanedanı 750'de sona ererken son

yöneticisini deviren Abbasi hükümdarı çok ihtiyatlı davranıp yenilen ailenin bütün erkeklerini katletmişti. Böylece Abbasi halifeliği elverişli bir ortamda başlayarak kısa sürede olağan bir hanedan monarşisi haline geldi. Bu hanedan siyasi bir güç olarak 10. yüzyıla (ve resmi olarak 13. yüzyıla) kadar varlığını sürdürdü. Arap uygarlığı Abbasiler devrinde zirvesine ulaştı. Oysa Arapların yükselişi, bu dönemden uzun zaman önce, kendilerinin dışında bir İslam dünyası yaratmıştı.

BAŞKA BİR UYGARLIK

Kültürler kendileriyle ilgili görüşlerin bazılarını komşularının yeni fikirleri ve baskılarından alırlar. Bu durum Avrupa için de söz konusuydu. 8. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ikiye bölünmüş Hıristiyan âlemi, dört bir yana yayılmış bir İslam uygarlığıyla karşı karşıya kaldı. İspanya'nın ortasında kök salan bu uygarlık Kuzey Afrika ve Anadolu'nun sınırlarına kadar Levant'ın tamamına hâkim olurken Sicilya'yı da bir Tunus İmparatorluğu'nun içine katmak üzereydi. Bu uygarlık yüzyıllar boyunca Hıristiyanlığın en bariz alternatifi olmanın yanı sıra Hıristiyan fikirlerinin ve davranışlarının üzerinde işlendiği bir örs işlevi gördü.

Abbasiler Devri'nin başlangıcında İslam uygarlığı hâlâ güçlü biçimde Arap etkisindeydi. Bu durum her şeyden önce Arap dilinin yayılmasında görülür. Kur'an bu dilde yazılmıştı ve bu metnin öğrenilmesi sayesinde Arapça bütün İslam dünyasına yayıldı. Nitekim "Arapça", Abbasi kültürü ve toplumu için "Arap" kelimesinden daha uygun bir sıfattır zira İslam'ın çölden getirmiş olduğu 7. yüzyıla ait ham yaşam tarzından sıyrılması fazla uzun sürmedi. İlk zamanlarda Arap istilacılar fethettikleri yerlerin halklarından uzak durmaya çalışıyordu. Yerel geleneklere karışmıyorlardı. Örneğin Yunanca, 8. yüzyıla kadar Şam'daki devletin dili olarak kullanılmaya devam etti. Ayrı bir askeri sınıf olarak yaşayıp komşu topluluklardan alınan vergilerle hayatlarını sürdürdüklerinden ne ticaretle uğraşıyor ne de toprak sahibi oluyorlardı. Müslümanlığa geçenlerin sayısı arttıkça bu ayrılık ortadan kalktı. Garnizon kasabaları gerçek şehirlere dönüşüp ticaretle uğraşmaya başladı. Yakındoğu yeniden bir kozmopolit imparatorluk dünyası haline geldi. Çok farklı gelenekler, Dicle Nehri üzerindeki Bağdat'tan yönetilen imparatorluk rejiminin desteklediği bir kültürün içinde yer bulabiliyordu. Bağdat küçük bir Hıristiyan köyüyken tahminen 500.000 kişilik nüfusuyla Konstantinopolis'e rakip olan dev bir şehre dönüştü. Şehirde yaşayan binlerce zanaatkâr, İslamiyetin ilk Arap askerlerinin basit yaşamlarında görmedikleri zenginlikleri üretiyordu. Bağdat, Batı Avrupa'daki herhangi bir yerleşimden çok daha büyüktü. İslam, Hıristiyan, Helenistik, Yahudi, Zerdüşt ve hatta Hindu fikirleri; çeşitli diyarlardan buraya gelen tüccarlar sayesinde birbirine karışmıştı. Bu kaynaşma, efsanevi halife Harun el Reşid döneminde,

Bağdat'ın zenginliğinin doruğuna çıkmasını sağladı. "Bin Bir Gece Masalları"nda Şehrazad'ın harikulade öykülerini anlattığı hükümdar muhtemelen oydu. Bu zenginlik Hıristiyan uygarlığını canlandıran engin bir kaynaktı. Tarihçiler Abbasi kültürünü Helenistik Çağın son olgunluk ürünü olarak gördüler.

Ancak İslam aynı zamanda uzun zamandan beri korkutucu görünüyordu. Gıpta edilmenin yanında nefret duygularını da uyandırmıştı. Bu durum sadece bir teolojik inanç sorunu değildi. Hıristiyanlar ve Yahudilere göre, İslamiyetin en çarpıcı ve ters gelen özelliklerinden biri poligamiydi (aslında bununla birlikte kadınlara yaklaşımıyla ilgili başka hususlar da vardı). Uygulamada her zaman öyle olmasa da, prensip olarak Yahudi ve Hıristiyan kadınlar Müslüman kardeşlerine göre daha fazla özgürlüğe sahipti. Bunun en belirgin simgesi, bazı İslam ülkelerinde kadınların hâlâ taktığı peçedir. Aslında Kur'an'da kadınlar hakkında diğer toplumsal gruplara göre daha çok ayet vardır. Şeriat bir erkeğin dört kadınla evlenmesine ve evli eşlerle aynı hukuki statüye sahip olmayan sayısız cariye edinmesine izin veriyordu. Bütün eşlere eşit muamele edilmesi ve kocanın evlenirken her eşine evlilik boyunca kadında kalacak olan başlık parası vermesi gerektiği doğruydu. Çok yakın zamanlara kadar, kadınlarla ilgili yasal düzenlemeler pek çok Hıristiyan ülkesindeki kadınlara yönelik uygulamalardan daha elverişli durumdaydı. Öte yandan, bir Müslüman kadın herhangi bir nedenle kolayca boşanamasa da kocası istediği zaman onu boşayabilirdi.

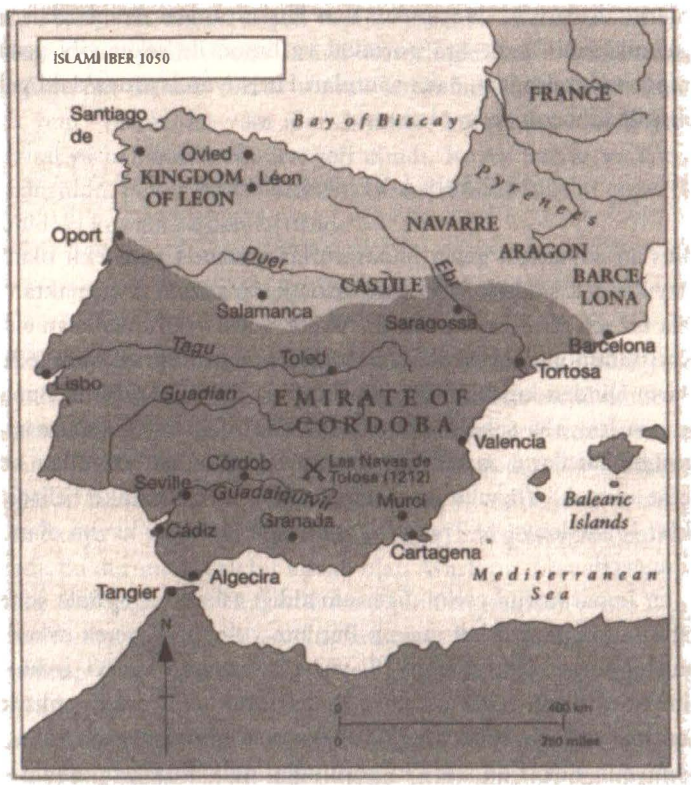
Ortaçağda yaşayan bir Avrupalı gezgin, İslam yaşam tarzı ve kültürünün kendi yurdundakinden çok farklı olduğunu düşünürdü. Bunun nedeni sadece farklı davranış biçimleri ya da farklı yerel kıyafetlerle yiyecekler değildi. Uzun bir süre boyunca İslam sanatı, resim yerine hat ve karmaşık desenlere önem verdi. Bunun nedeni İslam öğretisinin, insan bedeni ve yüzünün suretinin çizilmesini yasaklamasıydı (ancak daha sonraları İran ve Hindistan'daki İslam imparatorluklarında, Batılı gözlerin bugün çok cazip bulduğu minyatürler yapılmasına izin verildi). Anıtsal binaların yapımındaysa, Müslüman mimarlar, Arap fatihleri ele geçirdikleri toprakların halkından ayrı bir yere koyacak tarzda eserler verme isteği duymuş olabilirler. Romalıların buluşu olan kubbeli yapıları benimseyen İslam, çok kısa sürede farklı ve çekici bir tarza ulaştı. Kubbenin Müslümanlar tarafından ilk kullanıldığı yapı, 691'de Kudüs'te inşa edilen Kubbetüs Sahra'dır. Burası hem Yahudilerin hem Müslümanların kutsal kabul ettikleri bir ibadet yeridir. Yahudiler, Hazreti İbrahim'in oğlu İshak'ı bu noktada Tanrı'ya kurban etmeye hazırlandığına; Müslümanlarsa Hazreti Muhammed'in mucizevi bir şekilde buradan göğe yükseldiğine inanırlar. Bu yapıyı kısa sürede İslamiyetin diğer kubbeli yapıları izledi. Günümüzde camiler ve müminlerin namaza çağırılması için yanlarına eklenen minareler, yalnız İslam ülkelerinde değil aynı zamanda Avrupa'da (ve tüm dünyada) aşina görüntülerdir.

İSLAM AVRUPA'DA

Diğer Batı Avrupa ülkelerinin tersine Sicilya ve İspanya'da, doğrudan Müslüman yönetimi ve Müslüman kültürü derin izler bıraktı. 652'de Arapların Sicilya'ya yaptığı ilk sefer gerçekleşti. Bundan tam yarım yüzyıl sonra 711'de, bir Berberi şefi olan Tarık, Afrika ile İspanya arasındaki Boğaz'ı geçti. Cebelitarık (Tarık'ın dağı) Boğazı adını ondan almıştır. Bu olayın hemen ardından son Vizigot Kralı devrildi ve başkenti Toledo ele geçirildi.

Araplar Sicilya'ya çıktığında, ada Latin Avrupa'nın bir parçası değildi. Hâlâ bir Bizans eyaleti olarak din, kültür, dil ve devlet yapısı bakımından Yunan dünyasına aitti. İlk Arap baskınından sonraki iki yüzyıl boyunca bu yapıya hemen hemen hiç dokunulmadı. Ancak ada tam anlamıyla işgal edildikten sonra İslam dünyasının içine katıldı. Fetih ve yerleşme 9. yüzyılda bir arada gerçekleştirildi. Bir zamanlar Batı Akdeniz'in en büyük şehri ve adadaki Bizans gücünün merkezi olan Sirakuza şiddetli bir saldırıya uğradı. Şehrin düşmesinden sonra öyle hevesli bir yağma yapıldı ki burada hiçbir canlının sağ kalmadığı rivayet edilir. Müslüman fethinin şiddeti (10. yüzyıl başlarında yalnızca birkaç direniş kırıntısı kalmıştı), Sicilya'nın tarihi açısından, çok sayıda Müslüman yerleşimcinin göçü kadar önemli değildi. Kırsal bölgelerde nüfusun yeniden artmasını sağlayan yerleşimciler kendileriyle birlikte limon ve portakal, dut ve ipekböceği, pamuk ve şeker kamışı gibi ürünleri getirerek ada tarımının zenginleşmesini sağladılar. Sicilya, Kuzey Afrika'nın zengin Müslüman ekonomisiyle bütünleşirken, siyasi açıdan da Tunus'taki hükümdarlara bağımlı hale geldi. Kendi devletlerini çok gaddar bulan pek çok Hıristiyan Sicilyalı Müslüman olurken, dinlerini değiştirmeyenlere âdetleri İslam hukuku ve toplumsal davranışlarını ihlal etmediği sürece dokunulmadı. Sicilya bir kez daha refaha kavuştu. 10. yüzyılın Palermo'su Konstantinopolis dışındaki bütün Hıristiyan şehirlerinden daha kalabalıktı.

Bu sırada İspanya'da, Müslüman orduları çabucak Pirenelere ulaşıp Hıristiyan İspanya'yı yönetenleri kuzey ve kuzeybatıdaki vadilerde bulunan müstahkem yerlere sürdüler. 756'da bir Emevi prensi, hanedanının düşüşünü kabul etmeyerek kendini Kordoba emiri ya da valisi ilan etti (kısa sürede onu Fas ve Tunus'ta taklit edenler çıktı). Daha sonra 10. yüzyılda, Arapların İspanyol topraklarına verdiği adla Endülüs, kendi halifesi tarafından yönetilmeye başlandı (daha önceki yöneticiler emir olarak görev yapmıştı) ancak Endülüs bundan önce siyasi açıdan fiili olarak bağımsızdı. Emevi İspanya'sı sorunsuz bir yer değildi. İslam İber yarımadasının tamamını fethetmediğinden, kuzeyde her zaman Arap yönetiminden ayrılmak isteyenleri kışkırtmaya hevesli Hıristiyan kralları mevcuttu. Hıristiyanlara yönelik oldukça hoşgörülü yönetim politikası, ayaklanma tehlikesini ortadan kaldırmamıştı. MS 1000

yıllarında Hıristiyan orduları Katalonya'nın Ebro Nehri'ne kadar olan bölümünü geri alırken, Navarra ve Eski Kastilya da tekrar Hıristiyan yönetimine girdi.

Buna rağmen Endülüs zenginleşti. Emeviler donanmalarını güçlendirerek Hıristiyanlarla savaşma pahasına Kuzeye doğru büyümeyi değil diğer Müslüman güçlerle savaşarak Afrika'ya yayılmayı tercih etti. Bu süreçte Bizans'la ittifak görüşmeleri bile yaptılar. İronik bir şekilde, Kordoba halifeliği 11. ve 12. yüzyılda gerileme sürecine girdiğinde, İspanya'nın İslami uygarlığı en olgun düzeyine ulaşmıştı. Bu uygarlık, yaratıcı güzelliğinin içinde bulunduğu altın çağ sayesinde, Abbasilerin elindeki Bağdat'a rakip olmuştu. Büyük anıtların yapıldığı Endülüs'ten büyük bilginler ve filozoflar çıktı. 10. yüzyılda Kordoba'da bulunan yedi yüz cami içinde bir tanesi (Kurtuba Camisi) hâlâ tartışmasız dünyanın en güzel yapılarından biridir. Arap İspanya'sının âlim ve filozofları, Hıristiyan âleminin doğunun uygarlık ve bilimini öğrenmesinde kılavuz oldu. Toprak ve işgücü kaynakları için verilen onca mücadeleye rağmen, Hıristiyan ve Müslümanlar İspanya'da birbirleriyle daha

maddi ürünlerin alışverişini de yaptılar. Batı Hıristiyanları Araplardan yeni tarım ve sulama tekniklerinin yanı sıra portakal ve limon ile şeker gibi yeni ürünleri öğrendi. Arapların bıraktığı iz, daha sonraları Hıristiyan İspanya'daki pek çok öğrencinin belirttiği gibi çok derin olmuştu.

BİZANS'A YENİ RAKİPLER

Heraklius'un soyundan gelen imparatorlar arasında yetenekli olanlar vardı; ancak 7. yüzyılda çok şiddetli Arap akınlarına karşı azimle savaşmaktan başka ellerinden fazla bir şey gelmiyordu. Kuzey Afrika, Kıbrıs ve Ermenistan elden gittikten sonra Konstantinopolis beş yıl süren bir kuşatmaya maruz kaldı (673-8). Başkenti Arapların elinden kurtaran büyük olasılıkla Rum ateşi oldu. Bundan önce, bir imparatorun İtalya'yı şahsen ziyaret etmesine rağmen, Arapların eline geçen Sicilya'yı ve Lombardların zapt ettiği İtalyan topraklarını geri alma konusunda hiçbir ilerleme olmadı. Yüzyılın son çeyreğinde yeni bir tehlike belirdi. Slav adı verilen halklar Makedonya ve Trakya'yı zorlarken bir diğer kavim olan Bulgarlar Tuna Nehri'ni geçti.

Yüzyıl, bir imparatorun yerini diğerinin aldığı askeri bir isyanla sona erdi. Bu durum, Doğu'nun imparatorluk tacının Batı'nın yolunu izleyerek askerlerin ödülü haline gelebileceğini gösteriyordu. 8. yüzyılın başında birbiri ardına kaba ve beceriksiz imparatorların tahta çıkması, Bulgarların Konstantinopolis kapılarına dayanmasına ve Arapların başkenti 717'de ikinci kez kuşatmasına yol açtı. Ancak bu olay İslamiyetin Boğaz'da son kez görünmesi anlamına gelmese de gerçek bir dönüm noktasıydı. O sırada tahta en etkileyici Bizans imparatorlarından biri olan Anadolulu III. Leo çıkmıştı. Bir taşra komutanı olarak sorumlu olduğu bölgede Arap saldırılarına karşı başarıyla direndikten sonra, savunmak amacıyla başkente geldi ve imparatoru tahttan çekilmeye zorladı. Kendisinin erguvan imparatorluk kaftanını giymesi hem halk hem ruhban sınıfı tarafından desteklendi. III. Leo'nun tahta çıkması, doğduğu yerden dolayı İsaurian adı verilen hanedanın başlangıcıydı. Bu olay Doğu Roma İmparatorluğu'na mensup Yunan elitlerin, giderek multietnik bir monarşik yapı olan Bizans'ın elitlerine dönüşmesinin göstergesiydi. Gelecekteki imparatorlar yalnız Anadolu'dan değil Suriye ve Balkanlar'dan da çıkacaktı.

Ara sıra görülen başarısızlıklara rağmen Leo'nun hükümdarlığı bir toparlanma dönemini başlattı. Kendisi Anadolu'yu Sarazenlerden (Bizanslıların Araplara verdiği isim) temizledikten sonra oğlu sınırları Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan'a kadar genişletti. Yeni kazanılan topraklarda bir süre istikrarlı bir dönem yaşandı. Sınır saldırıları ve çatışmalar devam etse de Arapların gücü nispeten azalmıştı. Batıdaysa artık fazla bir toparlanma ümidi kalmadığı gerçekti. Ravenna kaybedil-

dikten sonra İtalya'da ancak küçük toprak parçaları kalmıştı. Sicilya'da durum bundan biraz daha iyiydi. Doğu'da imparatorluğun kalbi konumundaki Trakya ve Küçük Asya'nın dışında tekrar toprak kazanılmıştı. Hatta Balkan yarımadası boyunca yeni "thema"lar yani idari birimler kurulmuştu. 10. yüzyılda Kıbrıs, Girit ve Antakya halifeliğin elinden geri alındı. Kuzey Suriye ve Toroslarda egemenlik sürdürüldü. Hatta Bizans orduları bir ara Fırat Nehri'ni geçti. Gürcistan ve Ermenistan'daki konum sağlamlaştırıldı.

SLAVLAR VE BULGARLAR

O tarihlerde, Konstantinopolis'in kuzeyinde, o zamana kadar yaşananlardan çok daha büyük sorunlar kendini gösterdi. Avrupa'nın tarih sahnesine yeni karakterler çıktı. Daha MÖ 2000 yıllarında Karpatların doğusuna yerleşen etnik bir topluluk vardı. Tarihçiler bunların günümüzde Slav dediğimiz halkların ataları olduğunu saptadı. Bazıları iki bin yıl boyunca yavaş yavaş doğuya ve batıya, özellikle günümüzün Rusya'sına yayıldı. Slavlar MS 5. yüzyılda güneydeki Balkanlara da inmeye başladı. Bu durum Asyalı bir kavim olan Avarların direnciyle karşılaşmış olabilir. Avarlar, antikçağın son Hun istilasının sona ermesinden sonra Don, Dinyeper ve Dinyester Vadilerinde bir tür set oluşturmuştu. Rusya'nın güneyi ve Ukrayna'da hâkimiyet kurup Tuna Nehri'nin kıyılarına kadar inen Slavlara Bizans diplomasisi kur yapmaya başladı.

Hunlarla Avarların, İskitlerle Gotların düzenli olarak saldırdığı Slavlar, büyük bir azimle yayılmış bulundukları topraklarda tutundular. Erken dönemlerine ait sanat eserleri, başkalarının kültürünü ve yöntemlerini özümseme konusunda büyük bir arzu duyduklarını gösterir. Kendilerinden sonra varlıklarını sürdürdükleri ustalarından çok şey öğrendiler. Ayrıca talihleri de yolunda gitti. 7. yüzyılda Rusya'nın güneyinde bulunan Hazarlar ile Tuna'nın güneyinde bulunan Bulgarlar, Slavlarla İslam arasında bir tampon oluşturuyordu. Ayrıca bu güçlü halklar, yavaş ilerleyen Slav göç dalgasının Balkanlara ve Ege'ye yönlendirilmesinde yardımcı oldular. Bu göç dalgası daha sonra Adriyatik kıyılarını izleyerek Hırvatistan, Slovenya, Sırbistan, Moravya ve orta Avrupa'ya ulaştı. 10. yüzyılda Slavlar sayıca tüm Balkanlarda üstün duruma gelmiş olmalıydılar.

Bu süreçte ilk Slav devleti olan Bulgaristan doğdu. Bu bir paradokstu çünkü Bulgarlar etnik olarak Slav değildi. Tarihçiler Bulgarların bir Türk kavmi olduğunu belirtirler. Bu kavmin kökenleri Hunların dönerken geride bıraktıkları kabilelerden kaynaklanıyordu. Bunların bir kısmı evlilikler ve Slavlarla temas yoluyla yavaş yavaş Slavlaştı. Tuna Havzası'ndaki bu Batı Bulgarları 7. yüzyılda ortaya çıktı. Slav halklarıyla birlikte Bizans'a yapılan saldırılara katıldılar; 559'da Konstantinopolis'in

dışında ordugâh kurdular. Müttefikleri gibi pagandılar. Bizans, Bulgar kabileleri arasındaki ayrılıkları kullanmak için elinden geleni yaptı. Liderlerinden biri vaftiz edilirken vaftiz babalığını imparator Heraklius yaptı. Bizans, Avarları püskürtmesi için bu lidere yardım etti.

Bulgarlar Slav kanı ve etkileriyle giderek değişime uğradı. Kendilerine özgü dilleri kayboldu. 7. yüzyılın sonunda, kabaca günümüz Bulgaristan'ına denk bir alanda hüküm süren bir Bulgar Hanlığı ortaya çıktığı sırada kullandıkları dili ve sahip oldukları kültürü Slav olarak nitelendirebiliriz. Bu dönem Bulgar tarihinin karanlıkta kalan sayfalarını oluşturmasına rağmen, uzun zamandan beri Bizans İmparatorluğu'nun toprakları olarak kabul edilen Balkanlarda yabancı bir varlığın ortaya çıktığı kesindi. Bu durumun Bizans açısından büyük bir pürüz oluşturduğu zamanla ortaya çıktı. Bulgarlarla iki yüzyıl boyunca süren mücadele, imparatorluğun diğer bölgelerde toparlanma girişimlerine sekte vurdu. Bulgarlar 9. yüzyılın başında bir imparatoru savaş meydanında öldürüp kendi kralları için kafatasından bir kupa yaptılar. Uzun zamandan beri ilk kez bir imparator barbarlara karşı savaşırken öldürülmüştü.

Bulgarların Hıristiyanlığı seçmesi (Bizans için pek öyle sayılmasa da) bir dönüm noktası anlamına geliyordu. Bulgar prensi I. Boris, kısa bir süre Roma'yı Konstantinopolis'e karşı kullanma olasılığıyla Bizans'ı oyaladıktan sonra 865'te vaftiz olmayı kabul etti. Kendi halkı içinden bu karara karşı çıkanlar olsa da, Bulgaristan bu tarihten itibaren ismen Hıristiyan oldu. Bizanslı devlet adamları ne tür bir diplomatik kazanç tasarlamış olsalar da (Roma kilisesi de Boris'le ittifak yapmanın yollarını arıyordu), bu olay Bulgar sorununu sona erdirmekten çok uzaktı; dolayısıyla ihtilaflar sürdü. Yine de bu olay Bulgar tarihinde bir dönüm noktası olmanın ötesindeydi. Bir diğer büyük sürece, Slav halkların Hıristiyanlaşmasına yol açan bir adımdı. Ayrıca bu sürecin muhtemelen yukardan aşağıya, önce hükümdarların din değiştirmesiyle gerçekleşeceğini gösteriyordu.

O zamanlar kimse bilmese de, gelecekteki büyük Slav uygarlığının yaratılışı sahneye konmaya başlanmıştı. Bu oyuna iki büyük isim egemendi. Keşiş Kiril ve Metodius kardeşler Ortodoks mezhebi tarafından azizlik mertebesiyle onurlandırıldılar. Misyonerlik çalışmalarına Bohemya ve Moravya'da başlayıp Bulgaristan'da sürdürdüler. Muhtemelen faaliyet Bizans'ın ideolojik diplomasisinin genel bağlamı içinde oluşturulmuştur. Ortodoks misyonerleri diplomatik elçilerden belirgin biçimde ayırt etmek imkânsızdır. Dolayısıyla bu din görevlilerinin faaliyetlerinde de imparatorluk ve Hıristiyanlığa hizmet konusunda bir ayrım yapmak zordur (Kiril daha önce Hazarya'da misyonerlik yapmıştı). İki kardeş tehlikeli bir komşunun din değiştirmesini sağlamaktan fazlasını başardılar. Bohemya'da Slavların ilk alfabesi olan Glagolitik alfabesini icat ettiler. Kiril'in adı daha sonra kendisinin geliştirdiği Kiril alfabesi sayesinde ölümsüzleşti. Bu alfabe, modern Bulgarcanın atası olan ki-

lise Slavoncası vasıtasıyla hızla Slav halklar arasında yayıldı. Sadece Hıristiyanlığın yayılmasını sağlamakla kalmayıp Slav kültürünün belirginleşmesine de neden oldu. Yine de bu kültür potansiyel olarak diğer etkilere açıktı zira Slavlarla ittifak yapma konusunda Bizans yalnız değildi. Sonunda Slav kültürü üzerinde en derin etkiyi Doğu Ortodoksluğu bıraktı.

Bulgarlara gelince, yarattıkları tehlikeler devam ediyordu; hatta belki de 10. yüzyılın başında zirveye varmıştı. Tarihe *Bulgaroktonos* yani "Bulgar-kıran" olarak geçen imparator II. Basileios, 1014 yılında yapılan büyük bir savaş sonunda Bulgarların gücünü yok etti. Tutsak alınan on beş bin askerin gözlerini oydurarak diğerlerine ibret olması için yurtlarına gönderdi. Her yüz tutsaktan biri tek gözü sağlam kalacak kadar şanslı olup diğerlerine yol gösterdi. Bu durumu gören Bulgar kralının girdiği şok sonucu öldüğü rivayet edilir. Bu yenilgiden birkaç yıl sonra Bulgaristan bir Bizans eyaleti haline geldi ancak yaklaşık yüz elli yıl bu durumda kalmasına rağmen asla tam anlamıyla imparatorluk bünyesi içine katılamadı. Kısa bir süre sonra ele geçirilen Ermenistan, Bizans'ın son fethi oldu. Sınırların Tuna ve Fırat Nehirleri boyunca sabitlenmesiyle birlikte imparatorluk birkaç yüzyıl boyunca sağlam bir yapıya kavuştu.

DİNİ ANLAŞMAZLIK

Bundan dolayı imparatorluğun 11. yüzyıl ortasına kadar olan genel hikâyesi, sınır bölgelerinde ilerleme ve toparlanma şeklinde okunabilir. Merkezdeyse bu yüzyıl sadece Bizans kültürünün en büyük dönemlerinden biri olmakla kalmayıp, (taht kavgaları ve kısa süreli hükümdarlar dönemi bittikten sonra) önce Frigya Hanedanı (820-67) ardından Makedonya Hanedanı'nın (867-1050) iktidarı sırasında yaşanan bir siyasi istikrar dönemi oldu. Yine de tehlikeli sulardan bu şekilde başarıyla geçilmesine rağmen, din her zaman bir bölünme ve tehlike kaynağı olarak varlığını sürdürdü. Özellikle belli bir dönem sırasında imparatorluğun otoritesini derinden sarstı.

O tarihlerde (ve hâlâ günümüzde) Ortodoksluğun Latin ve Katolik Hıristiyanlığından çok belirgin biçimde ayrıldığı yollardan biri, azizlerin tablolarının sergilenmesine büyük önem vermesiydi (buna hâlâ önem verilir). İbadet edenler Kutsal Bakire ve bizzat Hazreti İsa'nın tablolarına kutsal birer nesne olarak saygı gösteriyor ve ibadetleri sırasında bu tablolardan medet umuyorlardı. İkona adı verilen bu tablolar, Ortodoks mezhebinin ruhaniyet ve öğretilere odaklanmasının en önemli araçlarından biri oldu. Doğu kiliselerinde zaten ön planda olan ikonalar 6. yüzyılda halkın ibadetinde önemli hale geldi. Geç antikçağda ikonalar Batı'da da yaygın biçimde kullanılıyordu; ancak Ortodoks kiliselerinde günümüze kadar

uzanan bir şekilde özel bir yer işgal ettiler. Mihraplarda ve özel panolarda sergilenen bu tabloları inananlar uzun uzun seyrediyordu. İkonalar yalnızca dekoratif amaçlı değildi. Bunların düzenleniş şekli Ortodoks kilisesinin öğretilerini iletmekte ve (bir otoritenin dediği gibi) "göklerle yeryüzü arasında bir buluşma noktası" sağlamaktaydı. İkonaların arasında duran inançlılar; kilisenin bütün bir görünmez varlığıyla, ölülerle, azizlerle, meleklerle, İsa ve annesiyle kuşatıldıklarını hissediyordu. Dini duyguları bu kadar yoğun bir şekilde ayağa kaldıran bir kavramın, Bizans (ve sonraları Slav) sanatının en mükemmel resim ve mozaik örneklerine yol açması şaşırtıcı değildir.

8. yüzyılda ikonaların varlığı sorgulanmaya başlandı (bunun halifenin İslamiyette resimleri yasaklayan bir kampanya başlatmasının hemen ardından gelmesi ilginçtir; ancak ikonoklastların fikirlerini Müslümanlardan aldığını doğrulayacak bir bilgi yoktur). İkonalara karşı çıkanlar (bunlara "ikonoklast" yani ikonaklast deniyordu), bu tasvirleri put olarak ilan ettiler. Bu resimlere tapınmak Tanrı'yı insanlaştırmak suretiyle ibadeti çarpıtıyordu. İkona kırıcılar bunların tahrip edilmesini veya silinmesini isteyerek kireç, fırça ve çekiçlerle işe koyuldular.

III. Leo ikonoklastları destekliyordu. Neden böyle yaptığı bugün de bir bakıma meçhul olmakla beraber piskoposların tavsiyesine göre hareket etmişti. Arap hücumları ve tesadüfen bir yanardağın patlaması, ilahi hoşnutsuzluğun göstergesi olarak yorumlandı. 730'da çıkarılan bir fermanla bu tasvirlerin ibadet sırasında kullanılması yasaklandı. Bu karara direnenlere karşı bir eziyet kampanyası başlatıldı. Konstantinopolis'te bu kampanya, taşraya göre her zaman daha şiddetli biçimde yürütüldü. V. Konstantin döneminde baskıların iyice artmasıyla birlikte ikonoklast hareketi doruğuna ulaştı. 754'te toplanan piskoposlar konseyi bu politikayı onayladı. Özellikle münzevi keşişler ikonaları, manastır sistemi dışındaki rahiplere göre daha hararetle savunuyordu. Ancak ikonaklastlığın kaderi sonuçta her zaman baştaki imparatorun tercihine bağlıydı. Hareket ertesi yüzyıl boyunca bir alçalıp bir yükseldi. IV. Leo ve onun ölümünden sonra eşi İrene döneminde baskı politikası gevşeyince ikona yandaşları güç kazand ancak bunu yeni bir eziyet dönemi izledi. 843 yılında, Büyük Perhiz'in birinci Pazar gününde –bu gün doğu kiliselerinde hâlâ bir Ortodoks yortusu olarak kutlanmaktadır– ikonalar nihai olarak itibarını geri aldı.

Büyük öneme sahip olduğu kuşku götürmeyen bu dönemin içyüzünü kavramak hâlâ zordur. Hıristiyanların tasvirlere saygı duyması nedeniyle Yahudi ve Müslümanların din değiştirmesini sağlamanın daha güçleştiği ileri sürülse de bu iddia sağlam bir dayanaktan yoksundur. Bu ihtilafın din dışı etkenlerden ayrı düşünülemeyeceği kesindir; ancak nihai olarak bir tür ruhani tedbir alma duygusuyla açıklanabilir. Doğu İmparatorluğu'nda meydana gelen teolojik tartışmalarda genellikle

ortaya konan tutku göz önüne alındığında, bu anlaşmazlığın kolayca sertleştiği anlaşılır. Bu anlaşmazlığın sadece bir sanatsal değer ya da estetik kaygısından kaynaklanmadığı açıktır. Bizans bu tür kaygıların öne çıktığı bir yer değildi. Anlaşmazlığın başlıca sebebi, reformculara göre Yunanlıların ikonalara karşı (nispeten yeni) bağlılıklarında aşırıya kaçmaları nedeniyle putperestliğe kaymalarıydı. Arap istilaları, Tanrı'nın kükremesinin ilk belirtileriydi. Eski Ahit'teki İsrail'de olduğu gibi, ancak dindar bir kral bu putları kırarak insanları işledikleri günahların sonuçlarından kurtarabilirdi. Bu, kendisini köşeye sıkışmış hisseden bir inancın zihniyetine uygun düşüyordu. İkonaklastlığın özellikle ordu içinde güçlü olması dikkat çekiciydi. Bu hareketi açıklayabilecek bir diğer olgu, ikonaların yerel aziz ve kutsal kişileri temsil etmesiydi. Bunların yerini birleştirici ve basitleştirici komünyon ve haç simgeleri almıştı. Bu durum 8. yüzyıldan itibaren Bizans din ve toplum yaşamında başka açılardan, gözlenebilen yeni ve hantal yapı hakkında bir fikir verir. Son olarak, ikonaklast biraz da, uzun süre öğretilerinde ikonalara ağırlık veren keşişlerin lehine gelişen koşullara karşı kızgın bir tepkiydi. Öfkeli bir Tanrı'yı yatıştırmak için atılan ihtiyatlı bir adım olmanın yanında; ikonaklast imparator ve piskoposların oluşturduğu merkezi otoritenin yerel rahiplere, şehir ve manastırların bağımsızlığına, kutsal insanlara tapınmaya karşı gösterdiği tepkiydi.

İkonaklast Batı kilisesini kızdırmakla kalmayıp Ortodoks inancının Latin Hıristiyan dünyasından ne kadar uzaklaştığını da gösteriyordu. Batı kilisesi de farklı bir yöne doğru gidiyordu. Latin kültürü Cermen kavimler arasında yayılıp Ariusçuluktan dönmelerini sağladıkça, Batı kilisesi doğudaki Yunan kiliselerinden ruhsal anlamda iyice uzaklaştı. İkonoklastlar papalığa karşı hakaret etmiş ve papalık da Leo'nun yandaşlarını suçlamıştı. Roma, imparatorun dini konulardaki hak iddialarını büyük bir ihtiyatla izledi. Nitekim özel bir tartışma, Hıristiyan dünyasının iki yarısını birbirinden epey uzaklaştırmış olan kültürel farklılığın yarattığı bölünmeyi iyice derinleştirdi. Bizans'tan İtalya'ya denizden ulaşmanın iki ay sürdüğünü, oysa Slav halklarının karadan iki Hıristiyan bölgesi arasına hemen girebildiğini düşünürsek, bu durum şaşırtıcı olmaz. Ayrıca Leo'nun zamanında, dini otorite olarak Batı'da yalnız bir kilise olduğu; bunun doktriner açıdan tek söz sahibi ve dini örgütlenme konusunda da giderek tek odak noktası olduğu açıktı. Doğu İmparatorluğu'ndaysa evrensel bir kilise olmayıp farklı kiliseler vardı. Ortodoks kiliseleri daha 6. yüzyılda Roma piskoposunun evrensel üstünlüğünü reddetmişti. 794'te Batı'da toplanan bir sinod Hıristiyan inancının dilini değiştirince, Doğu kiliseleri bu tek taraflı karardan dolayı çok öfkelenerek bunun anlamına karşı büyük bir kavga başlattılar.

Tarih bir başka düzeyde, kısa süre içinde yeni bir bölünme yaratacaktı. Papanın 800 yılında bir Frank kralını "imparator" ilan etmesi, Bizans'ın, Roma'nın tek

mirasçısı olma iddiasına karşı bir meydan okumaydı. Yeni Hıristiyan olmuş, hâlâ yarı barbar kavimler Konstantinopolis açısından pek önem taşımıyordu. Bizans'ı yönetenler kendilerine rakip olarak Frank dünyasını gördüler. O tarihten itibaren bütün Batı Avrupalılara "Frank" adını verdiler (bu deyim sonunda Çin'e kadar yayıldı). İki imparatorluk sık sık birbirinin duyarlı olduğu noktalara saldırdı. İçinde bulunulan koşullar yine bu duruma katkıda bulundu. Hatta Roma'daki taç giyme töreni bile, Konstantinopolis'te imparatorluk unvanını ele geçiren bir kadına karşı gösterilen tepkinin ürünü olabilir. Bu imparator kadın olmakla kalmayıp kötü bir üne sahipti. Oğlunun gözlerine mil çektirecek kadar kötü bir anneydi ancak Frankların unvanı Bizans'ta çok kısa bir süre kabul gördü. Batı'nın daha sonraki imparatorları sadece kral olarak görüldü. İtalya iki Hıristiyan imparatorluğunu bölmüştü zira doğunun hâlâ hak iddia ettiği topraklar daha önce Lombardlar tarafından olduğu gibi Franklar tarafından da tehdit ediliyordu.

Elbette iki Hıristiyan dünyası, çağın büyük tehdidi olan İslama karşı gücünü birleştiremese de birbiriyle ilişkisini kesmedi. 10. yüzyılda Batılı bir imparator Bizans'tan bir gelin aldığında, Alman sanatı Bizans'ın temaları ve üslubunun etkisinde kaldı ancak bu tür temasları verimli kılan iki kültürel dünyanın farklılığıydı. Yüzyıllar geçtikçe bu farklılıklar daha somut hale geldi. Batı'da örneği görülmeyen Konstantinopolis'in eşsiz ihtişamı ve karmaşık yaşamı, iki dünyanın arasındaki farklılığın en açık dışavurumuydu. İmparatorluğun başkentinde dini ve dünyevi hayat iç içe girmişti. Hıristiyan takvimini sarayın takviminden ayırmak mümkün değildi. Bu takvimler, halka imparatorluğun azametini sergileyen ritüellerin yer aldığı muazzam bir tiyatro oyununun ritmini belirliyordu. Bizans'ta belli bir ölçüye kadar dünyevi sanat da vardı ama halkın gözleri önünde sürekli sergilenen sanat tarzı ezici biçimde diniydi. Bu sanat tarzı, Tanrı'nın büyüklüğüyle her an her yerde bulunduğunu ve imparatorun onun yeryüzündeki vekili olduğunu göz önüne seriyordu. Bu ritüeller, içinde bolca entrika ve komplonun üretildiği sarayın katı kurallarını sürdürmesini sağlıyordu. Hıristiyan imparatorunun halkın önüne çıkması, gizemli bir mezhebin ilahi varlığını andırıyordu. İmparator açılan çok sayıda perdenin ardından dramatik biçimde ortaya çıkıyordu. Bu, belki beş yüzyıl boyunca dünyanın yarısına gerçek bir imparatorluğun ne olduğunu gösteren, hayret verici bir uygarlığın zirvesiydi. 987'de Kiev'den yola çıkan bir pagan heyeti, diğer dinleri olduğu gibi Hıristiyan dininin buradaki yorumunu incelemek için Bizans'a geldiği zaman, Aya Sofya'da gördükleri karşısında hayran kaldıklarını bildirdi. Verdikleri raporda "Tanrı orada insanlar arasında yaşıyor" demişlerdi.[1] Batı'da bunun gibi bir yer yoktu.

1 *Geçmiş Zamanların Hikâyesi* (Kiev Knezliği'nin 850 ile 1110 yılları arasındaki tarihini anlatan metin) bu bilgiyi muhtemelen sözlü anlatıma dayanarak veriyordu. Söz konusu bölümün İngilizce çevirisi için bkz. G. Vernadsky (ed.) v. d., *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917* (New Haven, 1972), I, s. 25-26.

2

Batı'nın Yeniden Şekillenmesi

BATI HIRİSTİYAN DÜNYASI

Batı'da MS 500 ile 1000 yılları arasında yeniden yapılanan ve farklı bir Hıristiyan dünyası ortaya çıktı. Daha sonraki tarihçilerin yeni olaylara gebe bir yeni binyıl olarak kabul ettikleri (çağdaş tarihçilerinse böyle görmedikleri) tarihe yaklaşılırken; bu dünyanın sınırları içinde kabul edebileceğimiz alan İber Yarımadasının yarısını, günümüz Fransa topraklarının tamamını, Elbe Nehri'ne kadar olan Almanya topraklarını, Bohemya, Avusturya, İtalya anakarası ve İngiltere'yi kapsıyordu. Bu dünyanın uç noktalarında hâlâ yarı barbar ancak resmen Hıristiyan olan İrlanda, İskoçya ve binyılın sonunda İskandinavya Krallıkları vardı. 10. yüzyıldan itibaren bazıları bu bölgenin büyük kısmına "Avrupa" demeye başlamıştı. Hatta bir İspanyol kroniği 732 yılının galiplerinden "Avrupalı" diye bahsediyordu.

Uzun kıyılara sahip olmasına rağmen bu bölge kuşatılmış ve içine kapalıydı. Atlantik engin bir okyanus olmasına karşın, İzlanda'ya yerleşen Norveçliler dışında, burada büyük ve kalıcı bir ilerleme sağlanmamıştı. Diğer uygarlıklara ve bunlarla ticaret yapmaya ulaşmanın potansiyel bir yolu olan batı Akdeniz ise; doğuda yabancı bir Bizans, güneyde düşman ve anlaşılması zor bir İslam dünyasıyla karşı karşıyaydı. Avrupalılar korunmak için ihtiyaç duydukları savaşçıların yönetiminde bir araya sıkışmış ve fırsatları kovalamak yerine yoksunluk içinde yaşamaya alışmıştı. Ancak yine de MS 1000 yılı civarında yaşanan en kötü dönem atlatılmıştı. Bu tarih yaklaşan bir dönemin de belirleyicisidir. Bu tarihten itibaren dış baskılar gevşemeye başlamış, ileride görülecek büyüyen bir uygarlığın ana hatları belirmiş, 500 yılında düşünmesi imkânsız bir siyasi coğrafya elle tutulur hale gelmişti. İlerideki gelişmelerin temelinin büyük bir kısmı atılmış, Latin Hıristiyan kültürü kendine özgü niteliğinin büyük bölümünü bu dönemde kazanmıştı. 11. yüzyıl devrimler ve serüvenlerden oluşan yeni bir çağın başlangıcıydı. Yanıltıcı biçimde karanlık çağ denen yüzyıllar bu yeniçağın hammaddesini sağlamıştı.

Daha Karanlık çağ sürerken ortaya çıkan bir değişiklik, harita üzerinde göstermek zor olsa da dikkat çekiciydi. Klasik uygarlığın merkezi olarak kabul edilen

Akdeniz'de kültürel ve psikolojik bir sapma olmuştu. Deyim yerindeyse, Avrupa tarihinin odak noktası 5. ve 8. yüzyıllar arasında Ren Nehri ve kollarının yer aldığı vadiye kaymıştı. Burada alınan kararların etkisi giderek artıyordu. Diğer etkenlerin dışında özellikle İslam, Batı'nın ağırlık merkezinin bu iç bölgeye taşınmasına neden oldu. Kararlı bir şekilde sürmesine rağmen daha önünde çok yol olan bir başka gelişme, Hıristiyan yerleşimlerinin yavaş yavaş Doğu'ya doğru ilerlemesiydi. Gerçi ilerlemesinin 1000 yıllarında varacağı son noktasından henüz uzakta olmasına rağmen, Hıristiyan uygarlığının öncü muhafızları en azından uzun bir zamandır eski Roma sınırlarının dışına çıkmıştı.

Üçüncü değişiklik barbar kavimlerin yarattığı dış baskının gevşemesiydi. Macarlar 1000 yılında Hıristiyan bir kralı tahta çıkardılar. İngiltere, Kuzey Fransa, Güney İtalya, Sicilya ve bazı Ege Adalarına yöneticiler gönderen Vikingler artık son aşamasına gelmiş bulunan İskandinav yayılmasının son dalgasını oluşturdular. Bu sırada, atalarının geldiği Kuzey ülkelerinde ilk Hıristiyan krallar görülmeye başlanmıştı. Batı Avrupa İspanya'da bile artık kolay bir av değildi. Bunun farkına varmak hâlâ güç olabilirdi ancak 1000 yıllarında artık tamamen şekillendirilebilecek bir yer değildi.

O sıralarda yeni bir uygarlığın coğrafi ve ideolojik temeli atılmaya başlanmıştı. Geçmişe çok şey borçlu olan ve geçmişten gelen birçok şeyi koruyan bu uygarlık yine de kendisini oluşturan unsurlar bakımından özgün ve farklıydı. Bu uygarlığın özünde Hıristiyanlık yatıyordu. Avrupa'nın ortaya çıkması büyük ölçüde –hatta harita üzerinde bile– öncelikle kilisenin oluşması, bu kurumun coğrafi alanının ve örgütsel yapısının belirlenmesi sayesinde gerçekleşmişti. Hıristiyanlık çoğu zaman pagan kavimlerin (bazen sadece resmen ve ismen) din değiştirmesiyle yayıldı ve bazen İslam tarafından sınırlandı. Yine de demografik veya etnik bir yayılmanın vurgulanması yanıltıcı olur. Hıristiyan Avrupa'nın ilk dönemleri, barbar kavimlerin getirdiği şekilsiz etnik malzemenin oluşturduğu Hıristiyan krallıkların yaratılmasından ibaret değildi çünkü Hıristiyan hayatı bundan daha fazlasını içeriyordu.

Önlerinde tarihin en büyük başarı hikâyelerinden birisi olmasına karşın, Batı kilisesinin liderleri, bazen elde ettikleri kazanımlara fazla güven duymuyorlardı. Antikçağın sonuyla 12. yüzyıl başı arasındaki uzun dönem boyunca, tecrit edilmiş biçimde ve savaş halinde yaşamak onlar için daha kolaydı. Paganlar tarafından tehdit edilen Ortodoks Doğu'yla arasındaki anlaşmazlık giderek büyüyen ve en üst düzeyde zaman zaman süren temaslar dışında, sonunda ilişkisi tamamen kesilen Batı Hıristiyanlığının adeta bir savunma refleksiyle saldırgan bir uyuşmazlık sergilemesi, yaşadığı güvensizliğin işaretiydi. Hıristiyan dünyası sadece dışarıdaki düşmanlar tarafından tehdit edilmiyordu. Liderlerine göre, Batı kilisesi kendi içinde de kuşatılmış ve köşeye kıstırılmıştı. Yarı pagan halkların ortasında bir yandan

öğreti ve uygulamaların bütünlüğünün bozulmaması için didinirken bir yandan da birlikte yaşamak zorunda olduğu kültürleri Hıristiyanlaştırıyordu. Bunun için kendi ilkelerinin aleyhine olacak bir uzlaşmaya düşmeden yerel uygulama veya geleneklere verilebilecek tavizleri veriyordu. Tüm bunların, büyük bir kısmı bilgili ve disiplinli olmayan, bir kısmının da dindarlığı şüpheli olan bir ruhban sınıfı tarafından yapılması gerekiyordu.

Bu yüzden, kilise adamlarının kendi lehlerine olan koşulları bazen gözden kaçırmaları şaşırtıcı değildir. İslamiyetin yayılması durdurulduktan sonra Batı Avrupa'da kendilerine rakip bir din kalmamıştı. Sadece körelmekte olan paganizm ve batıl inançlarla uğraşmaları gerekiyordu ki kilise bu unsurlarla başa çıkabilecek durumdaydı. Barbar halkların Aryanizmin sapkın düşüncelerine inandığı dönemlerin üstesinden gelinmişti. Antikçağın kültürüne uzanan yaşam çizgisi korunmuştu. Bu da her şeyden öte, Roma eserlerinin vasıtasıyla uzak bir geçmişten gelen bilgi mirası üzerinde kilise adamlarının tekel oluşturması demekti. Bu dünyanın büyük adamları da din için seferber edilebilirdi. Kilisenin bağımsızlığına karşı her zaman potansiyel ve bazen de gerçek bir tehdit oluştursalar da kilise desteğinden kazanacakları avantajlar vardı. Bu tür avantajlar ve değerler sayesinde, din adamları sonunda oldukça yeni bir tür toplum yaratma imkânı buldu. Kilisenin bu toplumdaki rolü, antikçağın sonunda hayal edilemeyecek bir düzeydeydi.

PAPALIK VE FRANKLAR

Roma'daki papalık Hıristiyanlığın merkezi ve iyi belgelenmiş bir kurumu olduğundan, bu kuruma yoğun bir dikkat harcanması mantıklıdır (bu yüzyıllardaki din hakkında bildiklerimiz konusunda bizi düşünmeye sevk etmesi gereken bir durum). Papalığın gücünde endişe verici inişler ve çıkışlar olmasına rağmen eski imparatorluğun bölünmesi; Batı'nın herhangi bir yerinde bir kilise lideri ve dinin çıkarlarının bir savunucusu olacaksa, bunun Roma piskoposu olması gerektiği anlamına geliyordu. Kendisinin kilise örgütü içinde bir rakibi yoktu. İmparatorluk yönetimi Ravenna'da can çekişirken bütün Hıristiyan geleneklerini kapsayan tek bir Hıristiyan imparatorluğu teorisini savunmak güçtü. Papa I. Hadrianus 772 yılında resmi papalık evrakını, Bizans imparatorlarının saltanat tarihine göre düzenlenen takvime dayanarak tarihlendirmekten vazgeçti ve kendi adına para bastırdı. Göreve başlamak için imparator adına Ravenna'daki validen onay bekleyen son papa 731 yılında III. Gregorius oldu. Ravenna da 751 yılında Lombardların yeni bir hamlesi sonunda düşünce, Papa Stephanus Bizans'tan değil başka bir güçten yardım istedi. Kimse Doğu İmparatorluğu'yla ipleri koparmak istemiyordu ama yarı barbar müttefikler, zor zamanlarda daha iyi himaye sağlıyordu.

Sonraki iki buçuk yüzyıl boyunca çok zor zamanlar yaşandı. Araplar İtalya'yı zaten tehdit ediyordu. İtalya'nın yerli ileri gelenleriyse Lombard egemenliğinin çökertilmesi sırasında çok ayak sürüdüler. Kendileri de toprak sahibi olan papalar yağmacılarla ve şantajlarla uğraşmak zorunda kaldılar. Bazen Roma'nın elinde fazla koz yoktu. Papalık ise bir efendinin yerini bir başkasının aldığını gösteriyordu. Üstünlük iddiası Aziz Petrus'un kemiklerini korumasına duyulan saygıdan ve piskoposluk alanının Batı'daki havarilerle ilgili tartışmasız tek alan olmasından kaynaklanıyordu. Bu durum fiili güçle birlikte tarihin yarattığı bir sonuçtu (gerçi günümüzdeki turizm gibi o zamanlar hacılık önemli bir gelir kaynağıydı). Papalar uzun bir zaman boyunca kendi görev alanlarını bile güçlükle yönettiler zira ne yeterli silahlı kuvvetleri ne de sivil bir yönetim yapıları vardı. Aziz Petrus'un halefleri ihtilafları hoş karşılamadığından kaybedecekleri çok şey vardı.

İtalyan yarımadasının dışındaki Batı Hıristiyan dünyasının üç büyük bölünme yaşadığı tasavvur edilebilir. Ren Vadisi'nin iki yakasında geleceğin Fransa'sı ve Almanya'sının unsurları yatıyordu. İkinci olarak, önce Katalonya'yı, ardından Languedoc ve Provence'ı içine alan bir Akdeniz kıyı uygarlığı vardı. Zamanla barbar yüzyıllarından uzaklaştıkça, bu alan önce İtalya'yı, 11. yüzyılda da Sicilya'yı kapsayacak biçimde genişledi. Bu dönemde, Endülüs dışındaki Avrupa şehir yaşamının büyük bir kısmı hâlâ bu alanın sınırları içindeydi. Üçüncü bir Avrupa; batı, kuzeybatı ve kuzeydeki farklı bölgelerden oluşan bir çember şeklinde düşünülebilir. Bu çemberde Kuzey İspanya ve Cermen istilasındaki İngiltere'nin ilk Hıristiyan krallıkları; bağımsız ve yarı barbar Kelt komşuları olan İrlanda, Galler ve İskoçya ile çemberin en ucunda İskandinav Krallıkları vardı. Ayrıca bu üç büyük bölgeden biri içine yerleştirilebilecek Akitanya, Gaskonya ve Burgonya gibi alanlar vardı.

Tarihi deneyimlerin yanı sıra iklim ve etnik yapı bu bölgeleri birbirinden ayırıyordu. Ancak bu bölgeler kendi içlerinde homojen bir yapıya sahip olmadığı gibi hiçbir anlamda birleşmiş değildi. Ayrıca sakinleri de kendi varlıklarının farkında değildi. Çoğunun kıtanın neresinde yaşadıklarına dair bir fikri yoktu. Komşu köyde yaşayanlarla aralarındaki farklılıklar, onları bölgeler arası farklılıklardan daha çok ilgilendiriyordu. Hıristiyan dünyasının bir parçası olduklarının belli belirsiz farkında olan bu insanların arasında, bu rahatlatıcı fikrin ötesindeki korkunç gölgelerde ne yattığı konusunda ancak kabaca bir kanıya sahip olanların sayısıysa çok azdı.

Bu üç büyük kavramsal bölgenin birincisi ortaçağda Batı'nın merkezi haline geldi. Roma yönetimi altında, yukarıdaki tanıma uygun bölgelerde hayat Akdeniz kıyılarına göre daha basitti. Güneydekilere göre daha az sayıda şehir vardı. Ekonomi de Güney'e göre daha basit olduğundan kötü yüzyıllarda gerilemesi fazla sorun yaratmadı. Örneğin Paris gibi bir yerleşim ticaretin çökmesinden Milano kadar

zarar görmemişti. Alpler'in kuzeyinde hayat toprağa daha çok bağlıydı. Aristokratlarsa başarılı savaşçıların toprak sahibine dönmüş haliydi. Bu merkezi bölgenin büyük bir kısmı daha MS 500 yıllarında Frank kavimleri tarafından zapt edilmişti. Franklar bu bölgeden Almanya'yı kolonileştirmeye başlarken kiliseyi ve topraklarını himaye ettiler. Merovenj hükümdarlarının büyülü güçlerinden kaynaklanan bir krallık geleneğini pekiştirip sürdürdüler.

Bununla birlikte, siyasi yapılar yüzyıllar boyunca kırılgan bir nitelikteydi. İnsanları yönetmek kişisel bir eylem olduğundan bu siyasi yapılar güçlü adamlara bağlıydı ve Frankların yöntemleri işleri kolaylaştırmıyordu. Merovenjlerin 7. yüzyıla kadar ulaşan bir hanedan devamlılığı olsa da; ardı ardına tahta geçen krallar güçsüzleşip zayıf düşünce, birbiriyle savaşan aristokratların karşısında alttan alıp boyun eğmek zorunda kaldılar. Toprağa dayalı zenginlik, gücü satın alabiliyordu. Charles Martel'in mensubu olduğu Austrasia[1] ailesi, sonunda Merovenjlere karşı üstünlüğü ele geçirdi. 732 yılında Tours'da Arapları geri püskürten komutan olan Martel, Almanya'nın Hıristiyanlığa döndürülmesinin başlatılmasına katkıda bulunmuştu (Cermenleri Hıristiyan yapan kişi olan Devon'lu Aziz Boniface, Charles'ın desteği olmadan bu işi başaramayacağını söylemişti). Bu olay Avrupa tarihinde önemli bir iz bırakırken hanedanla kilisenin başarılı ittifakını da pekiştiriyordu. Martel'in ikinci oğlu Kısa Pepin, Frank soyluları tarafından 751'de kral seçildi. Bundan üç yıl sonra yardım istemek için Fransa'ya gelen Papa II. Stephanus, İsmail'in Saul ve Davud'u kutsaması gibi, Pepin'i kral olarak kutsadı. Bir Frank kralının ziyaretini kabul eden ilk papa I. Hadrianus olmuştu; bu ziyaretin iadesiyse, bir Frank-Roma yakınlaşmasının ilanıydı.

Papa Stephanus ayrıca Pepin'e patrici unvanı vermişti ki bu, imparatorluk otoritesine el koyma anlamına geliyordu ancak Lombardların Roma'yı yıldırdığı bir dönemde yasal inceliklerle uğraşacak zaman yoktu. Konstantinopolis'teki imparatorun Batı üzerindeki hak iddiaları bariz biçimde anlamsızdı (ve Batılı kilise adamları her surette imparatorun sapkınlaştığına inanıyordu). Papalık yaptığı yatırımın semeresini adeta hemen aldı. Pepin Lombardları yenmesinin ardından, imparatorluğa ait Ravenna'yı 756'da "Aziz Petrus'a bağışladı". Bu olay daha sonra "Papalık devletleri" olarak bilinecek siyasi gücün başlangıcıydı. Böylece yaklaşık 1100 yıl boyunca sürecek olan; papaların diğer hükümdarlar gibi kendi yönetimlerindeki alanlara hükmettiği ve bağımsızlık için yeni bir taban oluşturan dünyevi Güç ortaya çıktı. Bunu Frank kilisesinde reform, Almanya'da yeni koloniler kurulması ve Hıristiyanlaştırmaya yönelik misyonerlik faaliyetleri (putperest Saksonlarla savaşlar yapıldı), Arapların Pirenelerin ötesine püskürtülmesiyle Septimania ve Akitanya'nın fethedilmesi izledi. Tüm bunlar Katolik kilisesi için büyük kazanım-

1 Austrasia: Merovenjler döneminde Frank Krallığı'nın kuzeydoğu bölümü

lardı. Ayrıca yeni kutsama âdeti sadece kralların yararına değildi. Eski Merovenj büyücülüğünü gizemli hale getiren veya onun yerini alan bu davranış; her ne kadar kralları, maddi servetleri ve yetenekleri ötesinde sıradan adamların üstüne çıkarsa da, papalar kutsal yağı ihsan etme gücünde yatan gizli otorite simgesini kazanmışlardı.

ŞARLMAN

Bütün Frank kralları gibi Pepin de ölümünden önce topraklarını bölmüştü. Onun bıraktığı mirasın tümü, 771'de büyük oğlu Şarlman'ın elinde toplandı. Kısa sürede bir efsane haline gelen Şarlman, Karolenjler adı verilen hanedanın en büyük üyesi oldu. Ortaçağa ait bir insanın yaşam öyküsünü ayrıntılarıyla bilmenin güçlüğüne rağmen, eylemlerinin devamlılık gösterdiği anlaşılır. Şarlman ya da Charles Magnus –"büyük Charles"– halkını savaşlara sokup fetihler yapan geleneksel bir Frank savaşçı-kralının ötesindeydi (gerçi sık sık bu işleri de yapıyordu). En çarpıcı yanı, Hıristiyan rolüne büyük bir ciddiyetle sahip çıkması, ayrıca bilim ve sanatı desteklemesiydi. Sarayını Hıristiyan kültürünün örnekleriyle doldurarak krallığını daha da büyütmek istedi.

Şarlman toprak açısından büyük bir kurucuydu. Lombardları yenerek papalığı onların elinden kurtarıp kralları olduğunda, papalığın toprakları da Frankların eline geçmişti. Savaşçıları kuzeyde, Mainz'den Koblenz'e uzanan bir hattan doğudaki Magdeburg'a kadar ilerlemişti. Paganları din değiştirmeye zorlamak için otuz yıl boyunca Sakson sınır bölgesinde açılan savaşlarda mücadele etti. Avarlara, Vendlere ve Slavlara karşı savaşmak ona yalnız servet değil; Karintiya, Bohemya ve Tuna Nehri boyunca Bizans'a kadar uzanan bir yolun başlangıcını kazandırdı. Danlar üstünde egemenlik sağlamak için Elbe Nehri'nin karşı kıyısında Dan sınır bölgesi kuruldu. Şarlman 9. yüzyıl başında ordusunu İspanya'ya sürerek, Pirenelerin güneyinde Ebro Nehri ve Katalonya kıyılarına kadar uzanan İspanya sınır bölgesini oluşturdu.

Böylece Şarlman, Roma'dan beri Batı'daki herhangi bir güçten daha büyük bir alanı yönetmeye başladı (gerçi yönetmek kelimesinin ne anlama geldiği hiçbir zaman tam olarak açık değildir). Tarihçiler hararetle bu hükümdarlığın gerçekliğini tartıştılar. Hatta tıpkı Şarlman'ın çağdaşları gibi, büyük bir olay konusunda daha da şiddetli bir tartışmaya girdiler. Bu olay, Şarlman'ın 800 yılının Noel gününde papa tarafından imparator ilan edilmesiydi. Ayin sırasında söylenen ilahide "en dindar Augustus, Tanrı'nın taç giydirdiği, yüce ve barış getiren imparator" şeklinde sözler vardı. Oysa herkesin aklına imparator deyince Konstantinopolis'teki hükümdar geliyordu. Roma'nın son dönemlerinde olduğu gibi, bölünen Hıristiyan

âleminde artık iki imparator mu olacaktı? Bir imparatorun pek çok halk üzerinde otorite sahibi olduğu açıktı. O halde Şarlman bu unvan sayesinde sadece Frankların hükümdarı olmakla kalmıyordu. Belki bu durumu en iyi açıklayan örnek İtalya'ydı zira İtalyanlar arasında imparatorluk geçmişiyle bulunan bağlantı, başka bir yerde rastlanmayacak ölçüde birleştirici bir etkendi. İşin içinde papanın minnettarlığı –veya çıkarı– da vardı. Papa III. Leo başkentine, Şarlman'ın askerleri sayesinde kavuşmuştu. Yine de Şarlman'ın, papanın niyetinin ne olduğunu bildiği takdirde St. Peter Kilisesi'ne girmeyeceği söylenir. Papanın otoriteyi kendine mal etmesi anlamına gelen imparator ilan eden kişi olması, muhtemelen Şarlman'ın hoşuna gitmemişti. Kendi halkı olan Frankların ve Kuzey'deki uyruklarının çoğunun, Sezarların halefi olan bir imparatordan çok geleneksel bir Cermen savaşçı kralını kendilerine daha yakın bulduğunu muhtemelen biliyordu. Buna rağmen, bir süre sonra mührüne "Roma İmparatorluğu'nun canlanması" anlamına gelen *Renovatio Romani imperii* yazıtını mührüne kazıttı. Bu ifade, büyük bir geçmişle bilinçli şekilde yeniden bağlantı kurmanın göstergesiydi.

Şarlman taç giymesinin Konstantinopolis'te öfkeye yol açmasını beklemiş olmalıydı. Bizans'la ilişkiler kısa sürede gerginleşmesine rağmen, yeni unvanı birkaç yıl sonra burada kısa bir süreliğine, Batı için geçerli olacak şekilde tanındı. Bunda Venedik, İstria ve Dalmaçya'nın hükümranlığının Bizans'a verilmesinin payı vardı. Şarlman'ın bir başka büyük devlet olan Abbasi halifeliğiyle resmi ama dostane ilişkisi vardı. Rivayete göre Harun Reşid ona, Sasani gücü ve uygarlığını zirveye taşıyan Pers Kralı I. Hüsrev'in portresi bulunan bir kupa ve daha ilginci bir fil hediye etmişti (bu temaslarla ilgili bilgileri Frank kaynaklarından öğreniyoruz, zira Arap tarihçiler bu olayları bahsetmeye değecek kadar ilginç bulmuyordu). Endülüs Emevilerine gelince iş değişiyordu çünkü onlar bir tehdit oluşturacak kadar yakındaydılar. İnananları kâfirlere karşı korumak Hıristiyan Krallığı'nın görevlerinden biriydi; dolayısıyla Şarlman onlarla iyi geçinmeye çabalamadı.

Şarlman'ın krallık tarzının başka dışavurumları da vardı. Piskoposlarına destek verip himaye etmesine karşın, Frank kilisesi sıkı biçimde onun otoritesi altındaydı. Şarlman, dinin muhafızları olarak papa ve imparatorun konumları hakkında görüşlerini Roma'ya açıkça belirten pek çok âlicenap imparatorun ilkiydi. Kiliseyi bir devlet aracı olarak kullanıp yönetimini piskoposlar vasıtasıyla sürdürdü ve Frank sinodlarına bizzat başkanlık etti. Aziz Benediktus Kuralları'nı uygulayarak hem Frank hem Roma kiliselerinde reform yapmayı ummuştu. İyi ya da kötü bu niyetin altında; geleceğin Avrupa düşüncesinin temelini oluşturan, Hıristiyan krallarının sadece kilise himayesinden değil yönettikleri topraklarda dini hayatın selametinden de sorumlu olması gerektiği inancı yatıyordu.

Şarlman Aachen'deki sarayının dış görünümünü mimarlıkla ve dekoratif amaç-

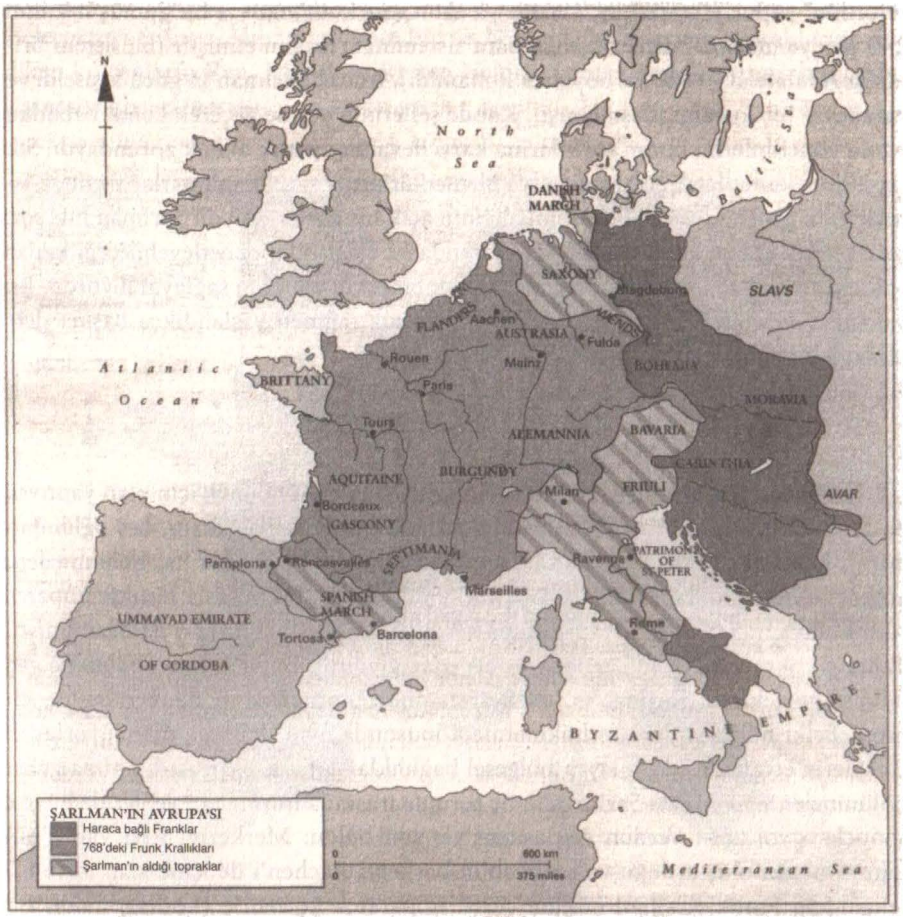
lı hazinelerle güzelleştirmeye çabaladı. Bu çaba da hem dünyevi hem dini öneme sahipti (Şarlman'ın bu iki unsuru hiç ayırıp ayırmadığını bilmiyoruz). Bir Frank sarayı Bizans'taki örneklerinin yanında ilkel kalıyordu. Hatta bayındır bir dünyanın etkilerine açık olan daha eski barbar krallıkların bazılarıyla bile kıyaslanamazdı. Şarlman'ın adamları Aachen'i güzelleştirmek amacıyla Ravenna'dan fikirler ve malzemeler getirince, Bizans sanat üslubu Kuzey Avrupa geleneğine biraz daha taşındı ve klasik modeller buradaki sanatçıları etkilemeye başladı ve imparatorluk sarayı aynı zamanda entelektüel bir merkezdi. Burada yazılan metinleri Karolenj miniskülü adı verilen küçük harflerle çoğaltma akımı doğdu. Bu yazı biçimi, kültürün Batı'ya aktarılmasının en büyük araçlarından biri oldu. Şarlman bu yazıyı, Aziz Benediktus Kuralları'nın aslına sadık bir kopyasını hükümdarlığındaki her manastıra dağıtmak için kullanmayı umuyordu ancak yeni el yazısının ilk büyük örneği İncil'in çoğaltılmasıyla birlikte ortaya çıktı. Bu uygulamanın dinin ötesinde bir amacı vardı. Yeni el yazısının geliştirilmesi Karolenj yönetiminin pekiştirilmesi olarak yorumlandı zira Tevrat dindar ve kutsanmış savaşçı kral örnekleriyle doluydu.

Frank topraklarında ortaya çıkmaya başlayan manastır kütüphanelerindeki en önemli metin İncil'di. Diğer metinler de Aachen'deki ilk hamleyi izleyen yüzyıl boyunca çoğaltılıp yayıldı. Bu olay günümüz tarihçilerinin "Karolenj Rönesansı" dediği hareketin özünü oluşturuyordu. Bu deyimin, klasik geçmiş üzerinde yoğunlaşan bilimsel canlanma için sonraları kullanılan tabirin taşıdığı pagan çağrışımlarla bir ilgisi yoktu çünkü tamamen bir Hıristiyan hareketiydi. Amacı Frank ruhban sınıfının eğitilerek kilisenin kültürel düzeyinin yükseltilmesi ve inancın daha doğudaki topraklara taşınmasıydı (Pirenelerin güneyindeyse sorun eğitim ve din değiştirme değil bu toprakların yeniden fethiydi). Kutsal bilginin aktarılması hamlesinin başlangıcında yer alan kişilerin başında, Aachen'deki saray okulunda bulunan çok sayıda İrlandalı ve Anglo-Sakson vardı. Bunların arasında dikkat çeken biri, İngiltere'nin büyük eğitim merkezi York'tan gelen Alcuin adlı bir vaizdi. En ünlü öğrencisi olan Şarlman'ın dışında çok sayıda öğrencisi vardı. Saray kütüphanesini yönetip kitap yazmanın yanında Tours'da bir okul kurdu. Başrahip olduğu bu okulda, bir sonraki kuşakta Frank kilisesinin başına geçecek olan kişilere Boethius ve Augustinus'un öğretilerini tefsir etmeye başladı.

Alcuin'in sahip olduğu itibar, Avrupa'da kültürel ağırlık merkezinin klasik dünyadan kuzeye kaymasının çarpıcı bir örneğidir. Aynı zamanda kendisinin ve yurttaşlarının dışında öğretmenlik yapıp metinleri kopyalayan başkaları da vardı. Doğu ve Batı Frankia'ya hızla yayılan yeni manastırları kuran bu kişiler arasında Franklar, Vizigotlar, Lombardlar ve İtalyanlar da vardı. Bu bir Avrupalılık göreviydi. Rahip olmayan Einhard adlı bir Frank (imparatorun kâhyası olarak nitelen-

dirilebilir) Şarlman'ın hayatını yazdı. Bu eser sayesinde insani ayrıntılar öğrenmiş bulunuyoruz: İmparator çok geveze biriydi, ava düşkündü, yüzmeye ve banyo yapmaya çok hevesliydi (kaplıcaların varlığı, yerleşmek için neden Aachen'i seçtiğini açıklıyor). Bunların dışında, Einhard'ın satırlarında meraklı bir entelektüel olarak ortaya çıkıyor. Frankçanın yanı sıra Latince konuştuğu ve Yunancayı anladığı yazılıyor. Şarlman'ın aynı zamanda yazma girişimlerinde bulunduğunu da öğrendiğimizde bu anlatılanlar daha inanılır hale geliyor. Yatağında da yazabilmek için yastığının altında defter bulundurduğunu belirten Einhard "ancak" diye ekliyor, "çok uğraşmasına rağmen, hayata çok geç başlamıştı."

Sadece Einhard'ın satırları değil sözlü gelenek de, asil ve heybetli bir kişili-

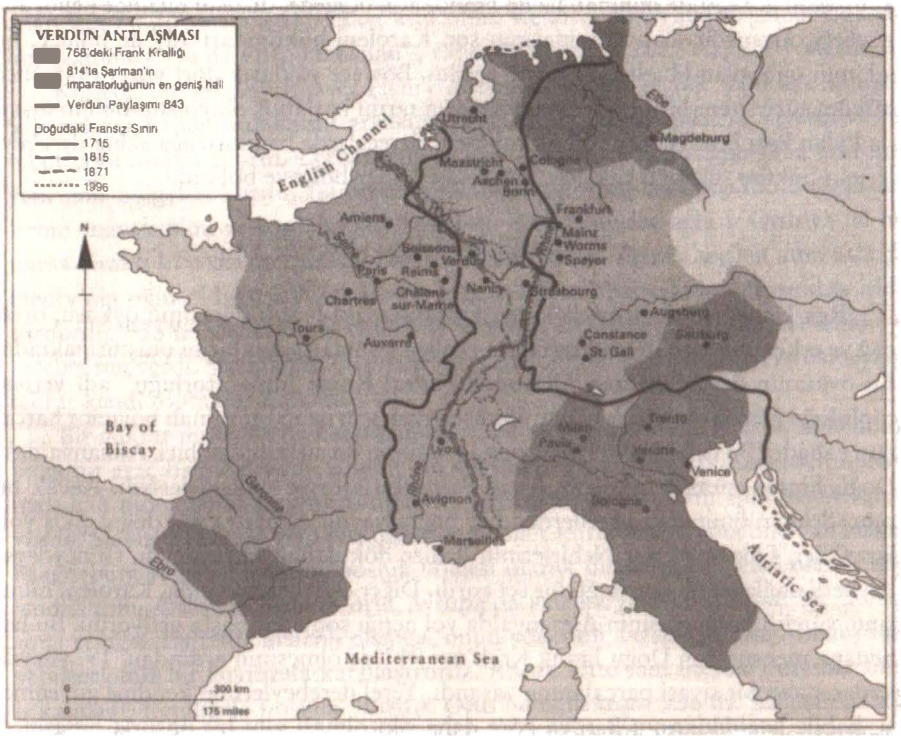
ğin; bir savaşçıdan bir Hıristiyan imparatorluğunun hükümdarına dönüşmek için çabalayan ve belli bir ölçüde bunu başarmanın keyfini çıkaran bir insanın canlı resmini sonraki kuşaklara aktarmıştır. Şarlman'ın dış görünümü çok etkileyiciydi (muhtemelen maiyetindeki birçok kişiden çok uzundu). İnsanlar onun kişiliğinde kralca bir ruhu; neşeli, adil ve âlicenap, şair ve ozanların yüzyıllar boyunca hakkında şarkılar söylediği kahraman bir şövalyeyi görüyorlardı. Onun hükümdarlığı o zamana kadar barbar topraklarında görülmemiş derecede heybetli bir manzara sunuyordu.

Şarlman'ın sarayı, hükümdarlığının başlangıç yıllarında hâlâ seyyardı; yıllar içinde o malikâneden bu malikâneye taşınıp duruyordu. Öldüğü zaman geriye, Aachen'de gömüldüğü bir saray ve hazine bıraktı. Ağırlık ve uzunluk ölçülerinde reformlar yapmayı başarmış, Avrupa'ya uzun süre kullanılan ve bir gümüş sterlinin 240 peniye (*denarii*) denk düştüğü para sistemini armağan etmiştir (bu sistem Britanya Adalarında 1100 yıl boyunca kullanıldı). Ancak Şarlman'ın gücü kişiseldi ve neredeyse hiç kurumsallaşmamıştı. Kabile şeflerinin yerine geçerek kendi babadan oğula yönetimlerini kuran soylularına karşı devamlı uyanık olmak zorundaydı. Sık sık "kilise kanunları" çıkarması veya hizmetkârlarına sürekli talimatlar vermesi, isteklerinin genellikle yerine getirilmediğinin açık bir göstergesiydi. Şarlman bile son çare olarak ancak kendi egemenlik alanında ve civarında, denetleyebileceği kadar yakınında bulunan insanlar üstünde günlük bir etkin yönetim sağlayabiliyordu. Bu vassallar ona büyük yeminlerle bağlı olmalarına rağmen yaşlandıkça başına dert olmaya başladılar.

KAROLENJ MİRASI

Şarlman topraklarını geleneksel Frank usulüne göre bölmek için plan yaptıysa da talihsizdi. Beş kez evlenip on bir çocuk sahibi olmasına karşın, beş oğlundan dördü kendisinden önce ölmüştü. Bu yüzden miras 814 yılında hiç bölünmeden, en küçük oğlu Dindar Louis'ye (Ludwig) kaldı. Louis, bu mirasla birlikte imparatorluk unvanı (Şarlman unvanı oğluna vermişti) ve papayla ittifakı da devralmıştı. Tahta çıktıktan iki yıl sonra papa Louis'e taç giydirdi. Buna rağmen bölünme geç de olsa gerçekleşti. Şarlman'ın halefleri ne onun otoritesine ne de tecrübesine sahipti. Belki bölünen güçlere hükmetme konusunda aynı ilgiyi de duymuyorlardı. Bireylerin etrafında yoğunlaşan bölgesel bağlılıklar ortaya çıktı. Ardı ardına gelen bölünmeler, 843 yılında Şarlman'ın üç torunu arasında imzalanan ve ileride büyük sonuçlara yol açan Verdun Antlaşması'yla son buldu. Merkezini Ren Vadisi'nin batı tarafının oluşturduğu ve Şarlman'ın başkenti Aachen'i de içine alan nüve niteliğindeki Frank Krallığı, hüküm süren imparator Lothair'e (Lothar) kaldı. Bu

yüzden Lotharingia adı verilen bu krallık adeta coğrafyaya karşı koyuyordu. Provence, Burgonya ve daha sonra Lorraine adı verilen bölge; Scheldt, Meuse, Saône ve Rhône arasındaki topraklarla birleşmişti. Lothair ayrıca İtalya Krallığı'nı aldı. Doğuda, Ren Nehri ve Alman sınır bölgeleri arasında Töton dilinin konuşulduğu topraklar Alman Louis'ye (Ludwig) kaldı. Nihayet batıdaki Gaskonya, Septimania ve Akitanya ile Lotharingia dışında kalan kabaca günümüz Fransa'sının geri kalan bölümü; bu ikisinin ayrı bir anneden olan kardeşi Kel Charles'ın (Karl) oldu. Bu paylaşımın getirdiği barış uzun sürmese de çok önemli bir açıdan belirleyiciydi. Bu paylaşım sayesinde, kökleri Batı ve Doğu Frankia'da yatan günümüzdeki Fransa ve Almanya devletlerinin siyasi farklılığı etkin biçimde ortaya çıktı. Diğerleriyle kıyaslandığında, Lotharingia'da dilsel, etnik, coğrafi ve iktisadi birlik yoktu. Varlık sebebi büyük ölçüde, toprakların üç oğul arasında bölünmek zorunda olmasıydı. Gelecekteki Fransız-Alman tarihinin büyük bölümü, birbirlerinin topraklarına göz diken komşuların Ren, Meuse ve Rhône Nehirleri arasında kalan toprakları paylaşmasıyla belirlenecekti.

Hiçbir kraliyet hanedanı birbiri ardına becerikli hükümdarlar çıkarmayı temin edemediği gibi krallar toprak vererek ilelebet bağlılık satın alamaz. Öncülleri olan Merovenjler gibi Karolenjlerin gücü zamanla zayıfladı. Parçalanma belirtileri çoğalırken ortaya yeniden bağımsız bir Burgonya çıktı. Halkın sık sık Şarlman devrinin güzel günlerinden söz etmeye başlaması, önemli bir dağılma ve hoşnutsuzluk belirtisiydi. Batı ve Doğu Franklarının tarihleri giderek birbirinden daha farklı yönlere saptı. Batı'daki Karolenj yönetimi, Kel Karl'ın ölümünden sonra ancak bir yüzyıl kadar sürdü. Hükümdarlığının sona erdiği dönemde Bretanya, Flandra ve Akitanya her bakımdan bağımsızlaşmıştı. Batı'daki Frank monarşisi, 10. yüzyıla zayıf bir konumda girmişti. III. Charles kuzeyden gelen Vikinglerle başa çıkamayınca, daha sonra Normandiya adı verilecek toprakları 911 yılında liderleri Rollo'ya verdi. Ertesi yıl vaftiz edilen Rollo, Karolenjlere biat etmesi karşılığında elde ettiği topraklarda kendi dukalığını kurmaya koyuldu. İskandinavyalı yurttaşları 10. yüzyıl sonuna kadar buraya göç edip yerleşmeyi sürdürdüler. Bu göçmenler kısa sürede Fransız dilini ve hukukunu benimsediler. Bu tarihten sonra Batı Franklarının birliği daha hızlı bozulmaya başladı. Bu kargaşa içinde Parisli bir kontun oğlu, gelecekteki ülkenin göbeğinde bulunan Ile de France adlı bölgede, düzenli biçimde kendi aile gücünü oluşturdu. Batı Franklarının son Karolenj hükümdarı 987'de ölünce, bu adamın oğlu olan Hugh Capet kral seçildi. Böylece yaklaşık dört yüz yıl boyunca hüküm süren yeni bir kraliyet hanedanının tarihi başlamış oluyordu. Bunun dışında kalan Batı Frankia toprakları, muhtelif derecelerde bağımsızlığa sahip derebeylerinin hüküm sürdüğü yaklaşık bir düzine kadar bölgeye bölündü.

YENİ BİR İMPARATORLUK

Ren Nehri'nin doğusunda kalan topraklardaki Frank mirasının öyküsü, ortaçağ ve erken modern dönem tarihinin başlıca konularından birini oluşturmaktadır. Bu öykünün özeti "Cermen Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu" adı verilen topluluğu gerçek bir varlık haline dönüştürmek için uzun bir zaman boyunca harcanan çabadır. Bu çabanın yüzyıllar boyunca süren unsurlarından biri, Almanya'daki Doğu Frank mirasını Akdeniz Avrupa'sıyla birleştirme mücadelesiydi. Ancak bu mücadelenin önündeki engellerden biri coğrafyaydı. Almanya'nın doğal çıkış yolları Oder, Elbe ve Weser Nehirlerinin denize döküldüğü kuzeydeydi. Güneydeyse heybetli dağların oluşturduğu bir set vardı. Diğer engeller arasında, Karolenj mirasının sürekli bölünmesinin Almanya'da yol açtığı sonuçlar başta geliyordu. Bu hanedana mensup son Doğu Frank Kralı'nın 911'de ölmesinin ardından, 19. yüzyıla kadar süren bir siyasi parçalanma yaşandı. Yerel derebeylerinin kendine güvenmesi, kabile bağlılıklarının Batı'ya göre daha sıkı olması gibi bir unsurla birleşince,

yarım düzine güçlü dukalığın doğmasına yol açtı. Bu derebeylerinden biri olan Frankonyalı Konrad'ın, Macarlara karşı güçlü bir lider isteyen diğerleri tarafından kral seçilmesi fazla şaşırtıcı olmadı. Hanedan değişikliği yeni hükümdara biraz özel bir konum vermeyi uygun hale getirdi. Bundan dolayı piskoposlar Konrad'ı taç giyme töreni sırasında kutsadılar (bu şekilde davranılan ilk Doğu Frank hükümdarı oldu). Ne var ki bu tedbir işe yaramadı. Konrad Macarlara karşı koyamayınca Lotharingia'yı kaybetti. Topraklarını bir daha geri alamasa da kilisenin desteğiyle kendi hanedanı ve makamını güçlendirmek için mücadele etti. Dükler bağımsızlıklarını korumak için kendi halklarını etraflarına topladılar. En önemli dört dukalık Saksonya, Bavyera, Svabya ve Frankonya (adını Doğu Franklarından almıştır) idi. Bölgesel farklılıklar, soyluların akrabalık ve doğal hak iddiaları, Almanya tarihinde 19. yüzyıla kadar sürecek bir çığır açtı. Merkezi otoriteyle yerel iktidarlar arasında süren çekişme uzun vadede (diğer yerlerin tersine) merkezin aleyhine sonuçlandı. Oysa 10. yüzyılda, durum bir süreliğine bunun tersi gibi görünüyordu. Konrad, düklerin çıkardığı ayaklanmayı, içlerinden birini kendine halef seçerek yatıştırdı. Dükler bunu kabul edince, Saksonyalı "Avcı" Henry (kuş avlamaya meraklı olduğu için bu ad verilmişti) 919'da kral oldu. Kendisi ve soyundan gelen "Sakson İmparatorları" ya da Otto Hanedan'ı, Doğu Franklarını 1024'e kadar yönetti.

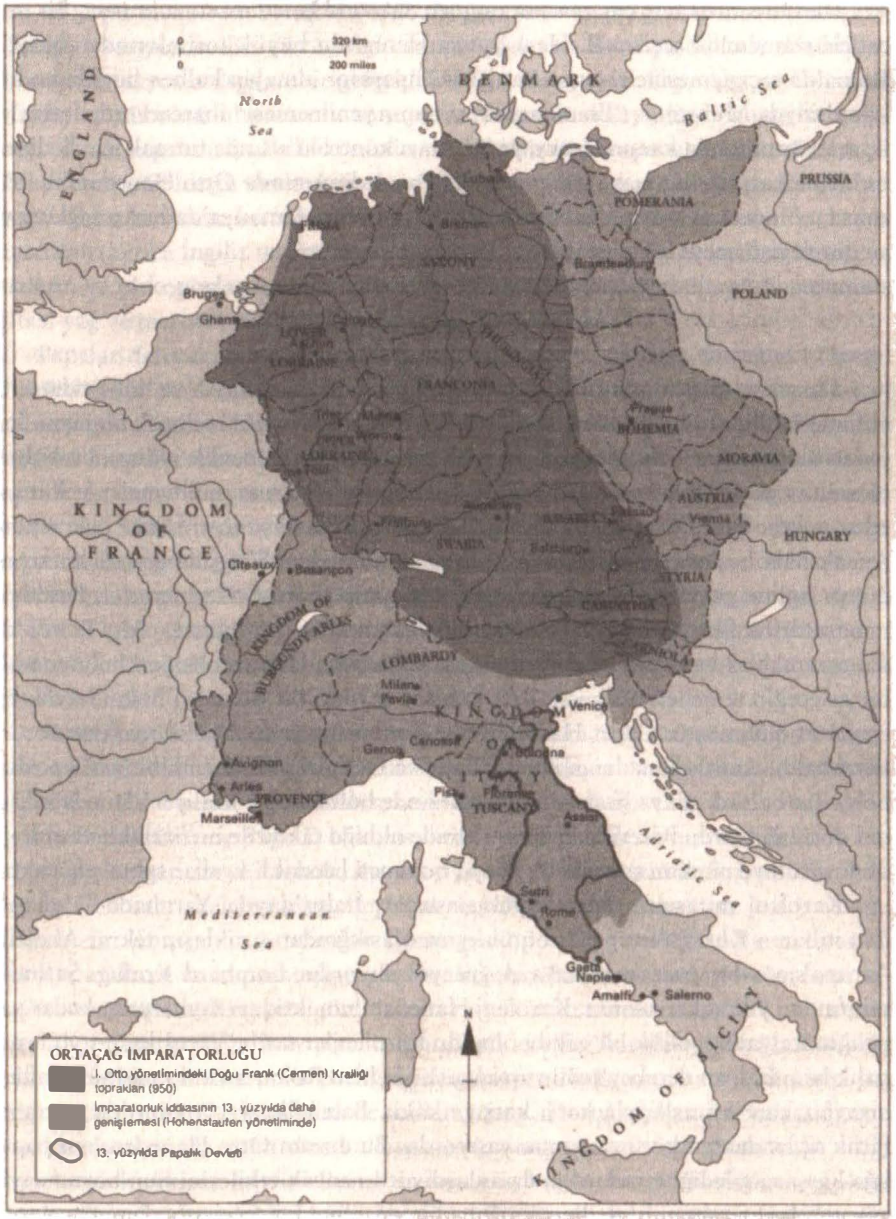
Kilisede taç giymeyen Avcı Henry ailesinden kalan büyük mülklere sahipti. Saksonların kabile sadakatini arkasına alan Henry, askeri liderlik sayesinde derebeylerini hizaya getirdi. Lotharingia'yı Batı Franklardan geri alıp Elbe üzerinde yeni sınır bölgeleri kurdu. Danimarka Krallığı'nı haraca bağlayıp din değiştirmelerine önayak oldu ve son olarak Macarları yendi. Böylece oğlu I. Otto'ya iyi bir miras bıraktı ki o da bu mirasın hakkını verdi. Resmi olarak seçilen ama aslında Henry'nin oğlu olduğu için bu göreve getirilen Otto, babasından devraldığı işleri sürdürdü. 955'te Macarları Lechfeld'de bozguna uğratarak, yarattıkları tehlikeye ilelebet son verdi. Şarlman'ın *Ostmark*'ını yani doğu sınır bölgesi olan Avusturya'yı tekrar kendi topraklarına kattı.

Bir miktar muhalefetle karşılaşmasına rağmen Otto Alman Kilisesi'ni kendine bağlı bir araç haline getirdi. Alman din adamlarının, yağmacı dinsizlerden korunmak için monarşinin tarafını tutmaları, Sakson imparatorların işini kolaylaştırıyordu. Slavlar arasında yeni piskoposluk alanları kurulmasını yönetmek amacıyla, Magdeburg yeni bir başpiskoposluk bölgesi olarak düzenlendi. Genel olarak söylendiği gibi, Otto'yla birlikte orta Avrupa'da salt kargaşadan oluşan bir dönem sona ermişti. Bu ifade abartılı olsa da, onun yönetimi altında ilk kez Almanya diyebileceğimiz bir kavramla karşılaşıyoruz. Ancak Otto'nun ihtirası bununla sınırlı kalmadı. Kendisine boşuna "Büyük Otto" denmemişti. 936'da Şarlman'ın eski başkenti Aachen'de taç giydi. Sadece babasının istemediği kilise ayini ve kutsanma-

yı kabul etmekle kalmayıp, ayinden sonra Alman düklerinin eski Karolenj usulüne göre kendisine uyrukları olarak hizmet ettiği bir taç giyme şöleni düzenledi. On beş yıl sonra İtalya'yı işgal etti. İtalya tahtında hak iddia eden birinin dul eşiyle evlenip bu hakkı kendisi üstlendi ancak papa kendisini imparator ilan etmeyi reddetti. On yıl sonra 962'de, papanın yardım çağrısı nedeniyle İtalya'ya dönen Otto, bu kez papanın elinden imparatorluk tacını giydi. Bunun üzerine Otto imparatorluğuna "Kutsal" adını verdi.

İşte böylece Roma ve Karolenj imparatorluk ülküsü canlanmıştı. Alman ve İtalyan tahtları (en azından ismen) yaklaşık bin yıl boyunca sürecek bir yapı içinde yeniden birleşmişti. Ancak bu imparatorluk Şarlman'ın zamanındakine benzer büyük bir bölgeyi kapsamadığı gibi, Otto da Şarlman'ın yaptığı gibi papalık üzerinde hâkimiyet kurmamıştı. Bütün iddiacılığına rağmen Otto kiliseyi himaye ediyordu (kardeşi başpiskopostu). Kilise için neyin en iyi olduğunu kendisinin bildiğini düşünse de kiliseyi yönetmiyordu. Ayrıca imparatorluk çok katı bir yapıya sahip olmayıp, idarecilikten çok yerel derebeylerinin siyasi olarak kullanılmasına dayanıyordu. Yine de imparatorluk etkileyici ve hatta göz kamaştırıcıydı. Otto'nun oğlu, geleceğin II. Otto'su (973-83) bir Bizans prensesiyle evlenmişti. Gerçi kendisi (ve oğlu III. Otto) tahta çıktığında bir isyanla karşılaşmıştı ama dört kuşağın art arda tahta çıkması gerçekleşmişti. III. Otto (983-1002) tahta çıktığında henüz üç yaşındaydı ancak imparatorluğun hâkimiyetini Alpler'in güneyine taşımak gibi bir geleneği koruyacak kadar yaşadı. Bu geleneğin sonucunda Roma'nın gücü gölgede kaldı. Büyük Otto iki papanın görevden alınmasını ve iki papanın seçilmesini (birisi rahip değildi) ayarlamıştı. II. Otto, Romalıların seçtiği ve koltuğa zorla oturan bir papayı yerinden ederek koltuğu bir önceki papaya iade etti. III. Otto bir kuzenini, Aziz Petrus'un koltuğuna oturacak ilk Alman olmaya layık gördü ve ardından ilk kez bir Fransızı papa olarak atadı.

III. Otto kendisini büyüleyen Roma'ya yerleşti. Büyükbabası ve babası gibi *augustus* unvanını sahiplendi, ancak mühründe aynı zamanda "Roma İmparatorluğu'nun canlanması" yazıtı vardı. Roma'yı Hıristiyan imparatorluğuyla bir tutuyordu. Anne tarafından Yunanlı olan III. Otto, kendisini yeni Konstantin olarak görüyordu. 10. yüzyılın sonlarında yapılmış olan ve bir ayin kitabının içinden açılan resim III. Otto'yu bir törende tasvir eder. Tahtta oturan ve bir elinde küre olan hükümdar, başlarında taç bulunan dört kadının kendisine bağlılıklarını sunmasını kabul eder. Bu dört kadın Slavonya (Slav Avrupa'sı), Almanya, Galya ve Roma'dır. Otto'nun bir imparatora bağlı olarak görev yapan krallar hiyerarşisi şeklinde örgütlenmiş Avrupa fikri Doğu'dan alınmaydı. Bu fikirde megalomanlığın yanı sıra gerçek dini itikat da vardı. İktidarının gerçek temeli İtalyan değil Alman kralı olmasında yatıyordu, ancak bu fikir onda takıntı haline gelmiş ve başka bir

şey düşünmez olmuştu. Yine de 1002 yılında öldüğünde cenazesi vasiyeti üzerine Aachen'e götürülerek Şarlman'ın yanına gömüldü.

III. Otto vâris bırakmamasına rağmen Sakson Hanedanı sona ermedi. Bir mücadele sonucunda seçilen II. Henry, Avcı Henry'nin büyük torunlarından biriydi. Roma'da taç giymesine rağmen Batılı bir imparator olmayıp kalben bir Alman hükümdarıydı. Mühründe "Frankların krallığının yenilenmesi" ibaresi vardı. İtalya'ya üç sefer yapmasına karşın Henry, yarımadayı kontrolü altında tutmak için hizipleri birbirine karşı kullanmaya güveniyordu. Onun döneminde Otto Hanedanı'nın Bizans tarzı ortadan kalkmaya başladı. Dikkatini doğu Almanya'da barışı sağlamaya ve din değiştirmeye yöneltmişti.

İTALYA VE AKDENİZ AVRUPASI

11. yüzyıl başlarında Batı imparatorluğu fikri hâlâ canlıydı ve hükümdarların aklını çelebiliyordu. Oysa Karolenjlerin mirası parçalara bölüneli çok olmuştu. İmparatorların diğer hükümdarlar üzerinde muğlak bir egemenlik iddiasında bulunmasına ve papalığı koruma görevini üstlenmeye çalışmasına muhtemelen pek itiraz eden yoktu. Eski Doğu Frankia'ya gelince, Almanya düşüncesi henüz çok zayıftı. Ancak hâlâ başlangıç aşamasında olsa da bu ülke, kendi başına gerçek bir siyasi dünya haline gelmişti. Burada ortaya çıkan garip federal düzenlemeler, Batı'daki imparatorluk fikrinin başlıca kurumsal şekillenmesi ve son sığınağı oldu. Fransa'da da, o zamanlar henüz farkına varılmamakla birlikte, imparatorluğun bulunmadığı bir geleceğin temelleri atılmıştı. Batı Frankia sayıları bir düzineyi bulan büyük birimlere bölünmüştü. Capet Hanedanı'nın bunlar üzerindeki hâkimiyeti uzun süre zayıf kaldı. Ancak hanedanın elinde, Paris ve Orléans gibi önemli bir piskoposluk bölgesini barındıran ve Fransa'nın merkezinde bulunan bir kraliyet alanıyla kilisenin dostluğu vardı. Becerikli kralların elinde olduğu takdirde bu özellikler avantaja dönüşürdü ve nitekim sonraki üç yüzyıl boyunca becerikli krallar tahta çıkacaktı.

Karolenj mirasının diğer büyük unsurları İtalya'daydı. Yarımada 7. yüzyıldan itibaren Kuzey Avrupa ile bütünleşme olasılığından uzaklaşıp tekrar Akdeniz Avrupa'sının bir parçası olmaya doğru yol alıyordu. Lombard Krallığı Şarlman tarafından yıkıldıktan sonra, Karolenj Hanedanı'nın iktidarı zayıflayana kadar papalığın İtalya'da politik bir rakibi olmadı. Karolenjler tarihe karıştıktan sonra, papalık hem İtalyan derebeylerinin artan gücüyle hem Roma aristokrasisinin yeniden ortaya çıkan ihtiraslarıyla karşı karşıya kaldı. Batı kilisesi 10. yüzyılda uyum ve birlik açısından en kötü zamanını yaşıyordu. Bu durum Otto Hanedanı'nın papalığa karşı sergilediği tavırlardan da anlaşılıyordu ancak etkilerini tüm boyutlarıyla görmek uzun zaman alsa da, terazinin bir de öbür kefesi vardı. Pepin'in yaptığı bağış, zamanla güçlü bir bölgesel İtalyan devletinin çekirdeğini oluşturacaktı. Stephanus'un Pepin'e yaptığı gibi Leo'nun Şarlman'a taç giydirmesi, çıkar karşılığı

olsa da güçlü bir tohum barındırıyordu. İmparatorların taç giymesinin altında gizli talepler yatıyordu. Bu tören, uzun zaman gizlenen ama sembollerle düşünülen bir çağda kolayca anlaşılan bir gerçekliği açığa vuruyordu. Papa tacı ve Tanrı'nın onaylayıcı mührünü imparatora sunuyordu. Bundan dolayı, belki bunu bir şarta bağlı olarak yapabilirdi. Belki kimin hak sahibi bir imparator olduğunu söyleyebilirdi. Sık sık görüldüğü üzere, kişisel zayıflıklar ve tahta çıkma kavgaları krallıkları parçaladığında, Roma bu karışıklıklardan yararlanıyordu. Papalar zamanla, imparatorların (ayrıca İngiliz ve Fransız krallarının) taç giyme törenine katılmaktan; papazların ve piskoposların atanma törenlerinde kullanılan, özel olarak hazırlanmış kutsal yağ ve merhem karışımını kullanmaktan vazgeçti.

Papalar daha dolaysız ve pratik bir amaçla, güçlü kralların desteğini bölgesel kiliseleri disiplin altına almak ve doğudaki misyonerlik girişimlerini arttırmak için kullanıyordu. Yerel ruhban sınıfının bütün kıskançlığına rağmen Frank kilisesi bu değişimi hissediyordu. 10. yüzyıldan itibaren papanın sözleri, artık Alpler'in kuzeyinde de önem taşıyordu. 8. yüzyılda yapılan antanttan yavaş yavaş, kilisenin politikasını belirlemede söz hakkının papalara ait olduğu, yerel piskoposların bunu çarpıtmaması gerektiği fikri ortaya çıkmaya başlamıştı. Büyük bir standartlaştırma aracı hazırlanıyordu. Aslında bu araç daha Pepin zamanında ortaya çıkmıştı. Pepin bir Frank kralı olarak gücünü, yurttaşlarının kilisesini ritüel ve disiplin açısından Roma'ya uyduracak ve Kelt etkilerinden iyice uzaklaştıracak reformlar yapmak için kullanmıştı.

Avantaj ve dezavantaj dengesi uzun süre bir o yana bir bu yana değişti. Papaların münferit olarak kullandığı gücün sınırları genişleyip daraldı. Karolenj mirasının bir kez daha kendi içinde bölünmesinin ardından İtalya tahtı Lotharingia'dan ayrıldı. Bunun üzerine Papa I. Nikolas, kendi piskoposluk alanının iddialarını başarıyla yerine getirmeye başladı. Bir yüzyıl önce, "Konstantin'in Bağışı" diye bilinen ünlü bir sahte belgeye göre, imparatorluğun İtalya'da daha önce sahip olduğu hâkimiyetin Konstantin tarafından Roma piskoposuna verildiği iddia ediliyordu. Nikolas krallara ve imparatorlara, bu teori sanki Batı'da kabul görmüşçesine hitap etmeye başladı. Rivayete göre "sanki yeryüzünün tanrısıymış gibi" mektuplar yazarak, onları krallığa atayıp tahttan indirebileceğini hatırlatıyordu. Bunun için maharetsiz Konstantinopolis patriğini destekleyen Doğu imparatoruna karşı papalığın üstün olduğu doktrinini de kullanıyordu. Doruğa çıkan bu hak iddiasını papalık uygulamada uzun süre kullanamazdı zira papanın sunduğunu iddia ettiği imparatorluk erkinin keyfini Roma'da kim güç kullanırsa onun sürdüreceği kısa sürede ortaya çıkmıştı (Nikolas'ın halefinin, 3. yüzyıldaki din şehitlerinden sonra öldürülen ilk papa olması bu durumun göstergesiydi). Yine de burada farklı bir geleceğin belirtileri yatıyordu.

Papalık devletleri dışındaki İtalya'nın 1000 yılındaki haritası karmakarışık görünüyordu; ancak ortaçağdaki sınırlar bugünkülerden farklıydı. Kuzeyde bir sürü feodal devletçik vardı. Venedik daha o tarihte gelecek vaad ediyordu, iki yüz yıldan beri Adriyatik'te ilerliyordu. Ticari çıkarları sadece Akdeniz'i kapsamayıp Levant'a kadar uzanıyordu. Yarımadanın güneyindeki Gaeta, Amalfa ve Bari'de şehir devleti cumhuriyetleri vardı. Yarımadanın ortasındaysa papalık toprakları yer alıyordu. Ancak İslam'ın gölgesi İtalya'ya kadar uzanmıştı. Müslümanların akınları kuzeydeki Pisa'ya kadar ulaşıyordu. 9. yüzyılda kısa bir süre, Taranto ve Bari'de emirlikler kuruldu. Araplar Sicilya'nın fethini 902'de gerçekleştirip yüz elli yıl boyunca adada hüküm sürdüler.

Araplar Batı'da da Avrupa'nın yazgısını şekillendirdiler. İspanya'ya yerleşmekle kalmayıp Provence'ta bile kalıcı üsler kurmuşlardı (bu üslerden biri, geleceğin habercisi ve biraz farklı bir bağlantı olarak St. Tropez'de kurulmuştu). Kıyı halklarının, hem korsan hem tüccar olarak gördükleri Araplarla ister istemez karmaşık bir ilişkisi vardı. Ancak İspanya ve Sicilya dışındaki bölgelere Arapların pek yerleşmeye niyeti yoktu. Güney Fransa ve Katalonya zaten farklı özelliklere sahipti. Frank ve Got fetihleri bu bölgelere damgasını vurmuştu. Her iki bölgede Roma geçmişine ait bol miktarda fiziki anı vardı ve bu bölgelere Akdeniz tarımı egemendi. Bir diğer ayırt edici özellik dildi. Güneyde konuşulan Roman dil ailesine mensup bazı diller günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri olan Katalanca, Şarlman'ın fethi sonrasında kurulup Barselona kontları tarafından genişletilen Frank-İspanyol sınır bölgesinin dilidir. Katalanlar İber yarımadasındaki Asturias ve Navarra'da bulunan birtakım küçük devletlerle birlikte İslamiyet'e karşı Hıristiyan davasını savundular. Coğrafya, iklim ve Müslümanlar arasındaki ayrılıklar, bu devletlerin tehlikeli 8. yüzyıl boyunca varlıklarını sürdürmelerine yardımcı oldu. Ardından bunların yerini Asturias bölgesindeki León Krallığı ve yanı başındaki Navarra Krallığı aldı. Ancak 10. yüzyılda Hıristiyanlar birbiriyle çekişince Araplar tekrar ilerlemeye başladı. Büyük Arap fatihi el-Mansur'un Barselona, León ve 998'de Havari Yakub'un türbesinin bulunduğu iddia edilen Santiago de Compostela'yı alması, Hıristiyanlar için en karanlık dönemdi. Ne var ki bu zafer fazla uzun ömürlü olmadı. Burada, Hıristiyan Avrupa'yı kurmak için yapılmış olanların kökünün kazınamayacağı bir kez daha görüldü. Yarım yüzyılı bulmadan Müslümanların birliği bozulunca, Hıristiyan İspanya toparlandı ve yarımadanın yeniden fethi başladı. İber yarımadasında bu olayla birlikte başlayan genişleme dönemi, diğer yerlerde olduğu gibi başka bir tarihi çağa aittir. Ortaçağda yer alan bu dönemle bir diğer uygarlıkla uzun süren bir hesaplaşma damgasını vurdu. Hıristiyanlık hepsinin ötesinde İspanya için ulusal efsane yaratma ve kendi varlığının bilincinde olma açısından çetin bir sınav oldu.

KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU

MS 800	Şarlman'ın taç giymesi.
840-3	Dindar Louis'nin ölümünün ardından Karolenj İmparatorluğu'nun bölünmesi. I. Lothar'ın imparator unvanını alması (İtalya ve Lotharingia ile birlikte).
955	Lechfeld muharebesi: I. (Büyük) Otto kazandığı zaferle Macar tehlikesini nihai olarak bitirdi.
966-72	I. Otto'nun İtalya'ya üçüncü seferi: Bir papanın görevden alınması, öbürünün görevine iade edilmesi, bir diğerinin aday gösterilmesi.
998	III. Otto bir papayı görevden aldı.
1046	III. Henry üç rakip papayı görevden aldı ve papalığa aday gösterme hakkını yeniden teyit etti.
1075-1122	Atama çekişmesinin Worms konkordatosu ile resmen sona ermesi.
1125	II. Lothar'ın tahta çıkmasıyla birlikte imparatorların seçilerek göreve gelmesi ilkesinin oluşması.
1138	III. Konrad'la birlikte Hohenstaufen Hanedanı başladı. Bunun ardından papalıkla uzun süren bir mücadele ortaya çıktı.
1152-90	I. Friedrich (Barbarossa) "Kutsal Roma İmparatoru" unvanını kullanmaya başladı.
1183	İmparator, papa ve Lombard şehirleri arasında imzalanan Konstanz Barış Antlaşması'yla, imparatorun resmi hükümdarlığı altında Almanya ve İtalya'nın birbirinden ayrılmasına giden yol açıldı.
1245	II. Friedrich, Papa IV. İnnocentius tarafından Lyon Konsilinde azledildi.
1268	Son Hohenstaufen prensinin öldürülmesi.
1356	IV. Karl'ın "Altın Boğa" fermanıyla, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun 1806'ya kadar kullanılacak anayasasını oluşturması.

KUZEYDEKİ VİKİNGLER

Hıristiyan geleneği, Batı Avrupa'nın bu dine döndürülmesinde bir kapsama sınavı olarak kabul edilirse, MS 1000 yılı civarındaki İskandinavya büyük ölçüde bu kapsamın dışında kalmıştı. O zamanlar İskandinav krallarının çoğu Hıristiyan bile olmamıştı. Bu bölgenin pagan kavimleri uzun zaman önce, açık denizlerdeki adaların ve kıtanın kuzey kıyılarının tarihine yön vermeye başlamıştı. İskandinavlar belki fazla nüfusun etkisiyle, 8. yüzyıldan itibaren dışa açıldılar. Bunun için teknik açıdan başarılı iki araçları vardı. Biri hem denizlerde hem sığ ırmaklarda yol almalarını sağlayan kürekli ve yelkenli uzun teknelerdi. Diğeriyse büyük aileleri,

mallarını ve hayvanlarını denizde altı-yedi gün barındırabilecek ölçüde duba gibi geniş yük gemileriydi. Bu gemiler sayesinde dört yüzyıl boyunca denizlere açılıp Grönland'dan Kiev'e kadar uzanan geniş bir alana yayıldılar. Kuzeylilerin hepsi aynı amaç peşinde koşmuyordu. İzlanda'ya, Faroe ve Orkney Adalarına, hatta daha batıya kadar gidenler buralara yerleşmek istiyordu. Nehirler boyunca Rusya içlerine giren İsveçlilerin amacı ticaret yapmaktı. Vikinglerin en bilinen özelliği olan yağmacılık ve korsanlık daha çok Danların işiydi ancak bütün bu amaçlar birbirinin içine girmişti. Hiçbir Viking kavmi belli bir alanda tekel kurmamıştı.

Vikinglerin koloniler kurması, mevcut kaynaklar göz önüne alındığında olağanüstüydü. Orkney ve Shetland Adalarında Piktlerin yerini alan Kuzeyliler, egemenliklerini Faroe Adaları'na (daha önce bu adalarda birkaç İrlandalı keşiş ve koyunlarından başka kimse yaşamıyordu) ve Man Adası'na kadar genişlettiler. Denizdeki yerleşimleri, 9. yüzyılda yaşamaya başladıkları İskoçya ve İrlanda karalarına göre daha derin ve kalıcıydı. Yine de İrlanda dili, ticaret alanında Kuzeylilerden alınan kelimeler bakımından onların önemini göstermektedir. Ayrıca Vikinglerin kurduğu ve kısa sürede önemli bir ticaret merkezi haline gelen Dublin bu durumun İrlanda haritası üzerindeki göstergesidir. Bütün koloniler içinde en başarılısı, Avrupa'nın denizaşırı ilk "yeni ulusu" olan İzlanda'ydı. Buraya ilk kez gidenler yine İrlandalı keşişlerdi. Vikingler ancak 9. yüzyılın sonunda kalabalık gruplar halinde gelmeye başladılar. Buna karşılık 930 yılında, adadaki sayıları belki on bini bulmuştu. Bunlar kısmen hayatlarını sürdürmek, kısmen tuzlu balık gibi satabilecekleri mallar üretmek amacıyla çiftçilik ve balıkçılık yapıyordu. Aynı yıl içinde, *Althing* adı verilen bir meclisle birlikte İzlanda Devleti kuruldu. Romantik antikçağ uzmanları daha sonra bunu ilk Avrupa "parlamentosu" olarak kabul ettiler. Bu meclis günümüzün temsil yetkisine sahip organından çok ileri gelen kişilerin oluşturduğu bir konsey gibi olup, daha önce Norveç'te kurulan meclisin benzeriydi. Yine de İzlanda'nın kesintisiz bir tarihe sahip olması bu açıdan dikkat çekicidir zira o günden bu yana varlığını sürdürmektedir.

10. yüzyılda Grönland'da koloniler kuruldu. Vikingler burada beş yüz yıl boyunca yaşadıktan sonra ortadan kayboldu. Bunun nedeni belki buzulların ilerlemesi sebebiyle güneye inen Eskimolardı. Keşifler ve daha batıdaki yerleşimler konusunda bu kadar bile bilgimiz yok. Ortaçağ İzlanda'sının kahramanlık destanları olan Sagalar ve Eddalar, Vinland'ın keşfinden bahseder. Kuzeyliler burada yetişen yabani asmalar bulmuş ve bir çocuğun doğumuna tanık olmuştur (çocuğun annesi doğumun ardından İzlanda'ya döndükten sonra Roma'ya gidip hacı olur ve tekrar adasına dönüp çok kutsal bir yere yerleşir). Newfoundland'da keşfedilen bir yerleşimin Vikinglere ait olduğuna dair güçlü bulgular vardır ancak bunun ötesinde bir bilgimiz yok.

Batı Avrupa geleneğinde, Vikinglerin yerleşim kurma ve ticari faaliyetleri, daha başından itibaren çapulcu olarak yarattıkları dehşet etkisinin gölgesinde kaldı. Kuşkusuz birtakım kötü alışkanlıkları vardı (çok şoven olmaları bunların arasındaydı), ancak barbarların çoğu öyleydi. Ayrıca İrlanda'daki manastırları ilk yakan insanlar onlar değildi. Bu konuda bir miktar abartı olduğunu kabul etmek gerekir çünkü sonuçta elimizdeki bilgilerin çoğu din adamlarının kaleminden çıkmadır. Bu din adamları, kiliselere ve manastırlara yapılan saldırılar sonucu, hem Hıristiyan hem kurban olarak iki kat dehşete kapılıyordu. Elbette pagan olan Vikingler, bu yerleri kutsal olarak kabul etmeyip, değerli madenler ve yiyecekler bulunduğu için özellikle çekici hedefler olarak görüyordu.

Nasıl nitelersek niteleyelim, Vikinglerin Kuzey ve Batı Hıristiyan âlemindeki etkisinin çok büyük ve dehşet verici olduğu tartışmasız bir gerçektir. Vikingler İngiltere'ye 793'te ilk kez saldırdığında, hedefleri Lindisfarne Manastırı'ydı. Manastır bu olaydan sonra seksen yıl daha varlığını sürdürmesine rağmen, saldırı kilise dünyasını dehşete düşürmüştü. Vikingler iki yıl sonra İrlanda'ya saldırdılar. 9. yüzyılın ilk yarısında Frisia'yı[1] yakıp yıkmaya başlayan Danlar saldırılarını her yıl sürdürüp, aynı kasabaları tekrar tekrar yağmaladılar. Ardından saldırı sırası Fransa kıyılarına geldi. Nantes 842'de büyük bir katliamın ardından yağmalandı. Birkaç yıl sonra bir Frank tarihçisi, "sonsuz Viking istilaları bir türlü bitmek bilmiyor" diye hayıflanıyordu. Paris, Limoges, Orléans, Tours ve Angoulême gibi iç bölgelerde bulunan şehirler bile bu saldırılardan nasibini aldı. Derken İspanya'ya saldırıp Araplara baskınlar yapan Vikingler 844'te Sevilla'yı yıkıp yaktı. 859'da Nîmes'e saldırıp Pisa'yı yağmaladılar; ancak geri dönerlerken gemileri bir Arap filosunun saldırısına uğrayıp ağır kayıplar verdi.

Bazı tarihçiler Viking akınlarının doruğa ulaştığı dönemde, Batı Frankia'da uygarlığı yok etmeye çok yaklaştığını düşünmektedir. Kuşkusuz geleceğin Fransa'sı ile Almanya'sı arasındaki farklılıkların şekillenmesinde Vikinglerin katkısı olmuştu çünkü Doğu Frankları bu akınlardan fazla zarar görmediler. Vikinglerin Batı'da yol açtığı yıkımlar yerel derebeylerine yeni sorumluluklar yüklemişti. Merkezi otorite ve kraliyetin egemenliği yıkıldığından insanlar korunmak için giderek kendi bölgelerindeki derebeylerine muhtaç hale geldiler. Hugh Capet tahta çıktığında, her derebeyinin kendi bölgesinden sorumlu olduğu, bariz biçimde feodal bir toplumda *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) idi.

Viking tehditlerine karşı koyma çabalarında başarılı örnekler de vardı. Şarlman ve Dindar Louis, haleflerine göre daha hafif ve sürekli olmayan saldırılara maruz kalsalar da, sonuçta saldırıya açık limanları ve nehir ağızlarını belli bir dirençle savunmayı başardılar. Vikingler tam anlamıyla savaş meydanına çekildikleri

1 Bugünkü Hollanda ve Almanya'nın Kuzey denizindeki kıyı bölgeleri (çev.)

takdirde alt edilebilirdi (ve edildi). Dramatik istisnalar olmasına karşın genel olarak Hıristiyan Batı sonuçta başarıyla korundu fakat kıyılarda yıkımlara yol açan sürekli saldırıların önü alınamamıştı. Vikingler meydan savaşlarından kurtulmayı öğrenince onlarla başa çıkmanın tek yolu, para vererek savuşturmak oldu. Kel Karl, uyruklarını rahat bırakmaları için onlara haraç ödemeye başladı. Bu İngilizlerin Danegeld adını verdiği ve saldırılardan kurtulmak için Danimarkalılara ödediği haracın ilk örneğiydi.

ANGLO-SAKSON İNGİLTERE

Britanya'ya yapılan Cermen istilalarından (ya da göçlerinden) sonra yedi küçük krallık ortaya çıktı. 7. yüzyılda Roma-Britanya soyundan gelen pek çok Briton, yeni gelenlerin oluşturduğu topluluklarla birlikte yaşamasına karşın, bir kısmı Galler ve İskoçya'nın dağlık bölgelerine sürüldü. Adada Hıristiyanlığı yeniden oluşturmak büyük ölçüde, Canterbury'de kurulan Roma kilisesine bağlı misyonerlerin göreviydi. Bu kilise 664'e kadar daha eski Kelt kilisesiyle çekişti. Bu tarih önemlidir çünkü Whitby'de toplanan bir ruhban meclisinde, Northumbrialı bir kral, Roma kilisesinin belirlediği Paskalya tarihini benimsediğini ilan etti. Bu tercih, geleceğin İngiltere'sinin Kelt gelenekleri yerine Roma geleneklerine bağlı kalmasını belirlemesi açısından simgesel öneme sahipti.

Heptarşi'yi oluşturan yedi krallığın (ilk Cermen kavimlerin yerleştiği İngiltere'ye bu ad veriliyordu) adı Essex, Wessex, Sussex, Kent, Doğu Anglia, Mercia ve Northumbria idi. Bu isimlerin tümü günlük konuşmada hâlâ kullanılmaktadır. Zaman zaman bu küçük devletlerden birinde diğerlerine egemenlik kuracak kadar güçlü bir hükümdar çıkıyordu. Yine de hiçbiri 851'den itibaren başlayan Dan akınlarına karşı koymada başarılı olamadı. Bu akınların ardından Danimarkalılar ülkenin üçte ikisini işgal etti. Bunun üzerine ortaya çıkıp işgale karşı uyruklarına önderlik eden İngiltere'nin ilk ulusal kahramanı ve aynı zamanda tarihi bir kişilik olan Wessex Kralı Büyük Alfred, zamanla tüm Güney İngiltere'nin de kralı oldu. Dört yaşında bir çocukken babası tarafından Roma'ya götürülen Alfred'i papa konsül unvanıyla onurlandırmıştı. Wessex monarşisi Hıristiyanlık ve Avrupa'yla sıkı bağlara sahipti. Krallardan biri Şarlman'ın emrine girmişti. Wessex kralları dinlerini paganizm gibi yabancı istilacılara karşı da savunuyordu.

Alfred Danların elinde bulunan kardeşinin ölümü üzerine 871'de tahta çıktı ve aynı yıl içinde İngiltere'deki Danimarka ordusuna ilk kesin yenilgisini tattırdı. 878'de barış yapmaya zorlanan Dan kralı birkaç yıl sonra sadece Wessex'ten çekilmeyi değil Hıristiyan olmayı da kabul etti. Bu olay Danların İngiltere'de kalacağını (ve kuzeye yerleşeceklerini) ama aynı zamanda birbirlerinden ayrılabileceklerini

gösterdi. Alfred kısa sürede hayatta kalan İngiliz krallarının lideri oldu; sonunda ondan başka kral kalmadı. Londra'yı geri alan Alfred 901'de öldüğünde Dan saldırılarının en kötü dönemi sona ermişti. Çocukları Danelaw denilen bölgeyi yeniden zapt ettikten sonra birleşik bir ülkeyi yönettiler. Danimarkalıların koloniler oluşturduğu Danelaw bölgesi, İskandinav yer adları ve konuşma tarzlarıyla bugün bile ayırt edilir. Alfred'in yeni bir ulusal savunma sisteminin parçası olarak silah altına aldığı askerlere kurdurduğu ve "burgh" adı verilen kaleler, haleflerine yeniden fethettikleri topraklarda üs sağlamakla kalmayıp daha sonraki İngiliz şehirleşme hareketinin temelini oluşturdu. Bu yerleşimlerde kurulan kasabalar bugün hâlâ varlığını sürdürüyor. Son olarak Alfred kıt kaynaklara rağmen halkının kültürel ve entelektüel açıdan yeniden yaratılmasını da gerçekleştirdi. Şarlman'ın sarayında olduğu gibi onun sarayındaki âlimler de eski metinleri çevirip çoğaltarak ilerleme sağladılar. İngiliz soyluları ve rahipleri Bede ve Boethius'u kendi dillerinden öğrendiler.

Alfred'in yaptığı yaratıcı yenilikler devlet yönetimi açısından kendi çağında eşsiz olup İngiltere'de büyük bir çağı başlattı. 1974'e kadar süren yönetim bölgesi yapısı onun hükümdarlığı döneminde şekillenmeye başlamıştı. Danlar yarım yüzyıl süren kargaşanın ardından birleşik bir krallığın yönetimi içine alındılar. Alfred'in hanedanı ülkeyi yönetemez olduğu zaman Anglo-Sakson monarşisi felakete uğradı. Ardından yeni bir Viking saldırısı gerçekleşince yine yüklü miktarda Danegeld adı verilen haraç ödenmeye başladı. Bu durum bir Danimarka kralı (bu kez Hıristiyan) İngiliz kralını devirene kadar sürdü. Bu kral kısa süre sonra ölürken fethettiği yerlerin yönetimini genç oğlu Knud'a (ünlü Canute) bıraktı. İngiltere Knud'un yönetimi altında kısa bir süre Danimarka İmparatorluğu'nun parçası oldu (1006-1035). İngiltere'deki son büyük Norveç istilası 1066'daki Stamford Bridge çarpışmasıyla kırıldı. Bundan kısa bir süre sonra Kuzeylilerin soyundan gelen diğer topluluklar İngiltere'yi fethetmek üzere Güney'den karaya çıktılar. O tarihte bütün İskandinav monarşileri Hıristiyan olmuş ve Viking kültürü Hıristiyanlaşmıştı.

Viking uygarlığı kendine özgü yanları ve gücüyle ilgili gerek Kelt gerek kıta sanatında pek çok iz bıraktı. Yarattığı kurumların en belirgin biçimde varlığını sürdürdüğü yerler İzlanda ve diğer adalar olurken, İskandinav mirası İngiltere'de yüzyıllar boyunca dil ve diğer toplumsal alanlara damgasını vurdu. Manş Denizi'nin karşı kıyısında Normandiya Dukalığı ve geleceğe bırakılan bir edebiyat mirası vardı ancak etnik Kuzeyliler yavaş yavaş yerleştikleri toprakların halklarıyla kaynaştılar. Fransa'ya yerleşip Normandiya bölgesine adını veren Rollo'nun soyundan gelenler ve yandaşları, 1066'da İngiltere'yi fethettikleri zaman gerçek birer Fransız olmuşlardı. Hastings'te söyledikleri savaş şarkısı, Frank şövalyesi Şarlman hakkındaydı. Fethettikleri İngiltere'nin Danelaw bölgesinde yaşayanlar artık İngilizleşmişti. Aynı

şekilde, oradan çok uzaklardaki Doğu topraklarında yaşayan diğer Vikingler, Kiev ve Moskova knezliğinin Slavları arasında etnik kimliklerini kaybetmişlerdi.

BATI KİLİSESİ İŞBAŞINDA

MS 1000 yılı Macar tarihinde önemli bir yer tutar. Bir zamanlar Katolik Avrupa'nın içinde pagan bir çıkıntı oluşturan Macar halkı, bu tarihte ilk Hıristiyan kralına taç giydirdi. İskandinav hükümdarlarının din değiştirmesi gibi, inancın bu şekildeki coğrafi genişlemesi, kilisenin bu yüzyıllarda başardığı büyük işlerden biriydi. 8. yüzyılda Aziz Willibord ve Aziz Boniface'ın başını çektiği büyük bir Anglo-Sakson misyonerlik hareketi Almanya'nın Hıristiyanlaştırılmasını başlattı. Bu hareket Roma'nın üstünlüğünü kabul ettiğinden, din değiştirenler dini otoriteyi görmek için gözlerini doğrudan Aziz Petrus'un tahtına çeviriyordu. Bu önem, Orta ve Doğu Avrupa'daki misyonerlik çalışmalarının daha sonraki aşamalarında azaldı ya da Alman imparatorları ve piskoposları önceliklerini arttırdıkça ikinci planda kaldı. Din değiştirme fetihlerle at başı gidiyordu. Yeni ortaya çıkan devlet aygıtının bir parçası olarak yeni piskoposluk alanları kuruluyordu. Böylece bu genişlemeler sadece siyasi değil aynı zamanda dini vurguya sahipti. Bu büyük başarıları ölçüp biçmek ve tarihi önemi hakkında bir yargıya varmak güçtür. Kilisenin oldukça farklı alanlarda daha büyük başarılar elde ettiği düşünülebilir. Din tarihinin merkezinde muhtemelen bu inanç vardı ve bu durum farklı köken ve koşullardaki insanlar için farklı anlamlar taşıyordu. Ne var ki kilisenin öyküsü, kendi belgeleri tarafından çarpıtılma tehlikesini barındırır. Bu belgeler elimizdeki bulguların çoğunluğunu oluşturmakla birlikte bazen bürokrasinin ardında yatan ruhu görmemizi engeller.

Resmi kayıtlar bile kilisenin benzersiz biçimde, toplumun bütün dokusuna yayıldığını açıkça gösterir. Örneğin kültür alanında adeta bir tekel oluşturmuştur. Klasik kültür mirası barbar istilaları sonucu korkunç biçimde tahrip edilip azalmıştı ancak bunda erken dönem Hıristiyanlığın inatçı bir şekilde bu dünyaya önem vermemesinin payı vardı. Afrika kilisesinin pederlerinden biri uzun zaman önce "Atina'nın Kudüs'le ne ilgisi var?" diye sormuştu. Neyse ki klasik dünyanın bu şekilde küçümsenmesinden vazgeçileli çok oldu. 10. yüzyılda, klasik geçmişten kalanlar kilise adamlarının çabalarıyla korunuyordu. Bunların başında Benedikten rahipleri ve saray okullarının müstensihleri geliyordu. Bunlar sadece İncil'i değil Yunan düşünce dünyasının Latince derlemelerini çoğaltıp yayıyorlardı. Plinius ve Boethius'tan yaptıkları uyarlamalar sayesinde, ortaçağ başındaki Hıristiyan dünyası zayıf ama yine de dolaysız olarak Aristo ve Öklid'e bağlanmıştı.

Okuryazarlık neredeyse tamamen ruhban sınıfıyla sınırlıydı. Romalılar kanun-

ları halka açık yerlerde panolara asıp duyururken ve kayıtlarını taşa kazıyarak yazarken, bunları okuyacak insan sayısının yeterli olduğundan emindiler. Ortaçağa gelindiğinde, kralların bile okuma yazma bilmemesi olağan bir durumdu. Yazıya dayalı ne varsa fiilen ruhban sınıfının kontrolündeydi. Üniversitelerin olmadığı bir dünyada, bilim ve edebiyat âlemine girme imkânını bir saray veya kilise okulu; istisnai durumlarda ise ancak bir rahip öğretmen sunabiliyordu. Tüm bunların sanatsal ve entelektüel faaliyet üzerinde derin bir etkisi vardı. Kültür dinle ilişkili olmakla kalmayıp sadece her şeye egemen olan dini varsayımların yarattığı ortamda varlığını sürdürebiliyordu. "Sanat sanat içindir" fikrinin erken ortaçağ kadar desteksiz kaldığı bir dönem yoktur. Tarih, felsefe, teoloji ve elyazmalarının açıklanması; her şeyden öte dine hizmet eden bir kültürün varlığını sürdürmek için üstlerine düşen rolü oynadılar. Kapsamı ne kadar daraltılmış olursa olsun, o döneme aktardıkları miras Yahudiliğin değil klasik çağın öğretisiydi.

Genellemeleri böyle uç noktalara vardırmak tehlikelidir ve bizi dikkatli davranmaya sevk etmelidir. Gerek teoloji gerek istatistik açısından (eğer günümüzde ruhların sayısının önemi varsa), kilisenin faaliyetleri içinde en önemlilerinin hangisi olduğuna karar verebilme konusunda ne kadar az bilgimiz bulunduğunu hatırlamak faydalıdır. Kilisenin günlük faaliyeti öğüt verme, öğretme, evlendirme, vaftiz etme, günah çıkarma ve dua etme gibi işleri kapsıyordu. Sadece düşünce ve davranışlar üzerindeki ağırlığı bakımından, bu faaliyetler insanları her şeyden çok etkiliyordu. Manastır sistemi dışındaki rahiplerin ve rahip olmayan görevlilerin dini yaşamı, büyük ayinlerin hazırlanmasına odaklanmıştı. Kilise bunların vasıtasıyla, o yüzyıllarda dindarların büyüden kolayca ayıramayacağı güçleri istihdam ediyordu. Bunların sayesinde barbar dünyayı büyük bir başarıyla uygarlığa soktu. Yine de bunun nasıl gerçekleştiği konusunda doğrudan bilgimiz yoktur. En dramatik anlarda, görkemli bir din değiştirme veya vaftiz töreniyle ilgili kayıtlar, alışılmadık bir olaya tanıklık etmemizi sağlar.

Martha'nın hayatı hakkında Meryem'e göre daha fazla bilgimiz olduğu gibi kilisenin ortaçağdaki ekonomik gerçekliği hakkında daha çok belgeye sahibiz. Kilise asla ölmeyen büyük bir toprak sahibi gibiydi. Dolayısıyla, toprak bütün yaşamın temel kaynağı olduğu için toplumun zenginliğinin büyük bir kısmının kontrolü kilisenin elindeydi. Ruhban sınıfı ve onlara bağlı olanlar kalabalık bir kitleydi. Kilise ekonominin ana işvereni durumundaydı. Varlığını sürdürmesi ve (her bakımdan) hizmetlerini temin etmesi, sadece tarımın yaratabileceği artıdeğerlere bağlıydı. Manastırlar ve katedral vakıflarının çok büyük arazileri ve büyük sorumlulukları vardı. Aşar vergileri ve vakıf toprakları doğrudan cemaat rahiplerini destekliyor ya da kiliseyle ilgili diğer işler için harcanıyordu. Vasiyetler ve kiliseye yapılan bağışlar genellikle arazi ya da belli amaçlarla kullanılan topraktan elde edilen doğrudan

gelirler şeklindeydi. Kilisenin kökleri kırsal ekonomiye sıkı sıkıya bağlı olup, zaman içinde yığınla belge düzenlenmesine –yetki beratları, kira sözleşmeleri, iskân belgeleri ve daha sonraları arazi yönetimiyle ilgili hesaplar– yol açtı.

Toplumsal maddi yaşamla bu denli iç içe olmak beraberinde sorunları da getiriyordu. Kilisenin varlığını sürdürmesini sağlayan kaynaklar pek çok insanın ilgisini çekiyordu. Kilise maddi çıkarlarını savunmak için insanların zihni üzerindeki etkisi ve otoritesini kullanması gerekiyordu; sonuçta diplomasi ve kurnazlık, gizemli psikolojik gücüyle birlikte kullanabileceği silahlardı ancak maddi çıkarlar bazen kiliseyi ruhban sınıfından olmayanlarla anlaşmazlığa itiyordu. Bu ihtilaflar sonucu, kilise adamlarının temel ve manevi görevlerinin gözden kaybolma tehlikesi bulunuyordu. Ortaya çıkan sorunlar karmaşıktı. Bunlar genellikle diğer sorunlarla kesişiyor ve birçok bakımdan dinin cismani koşullarla karşılıklı etkileşiminden kaynaklanıyordu. Örneğin papalığın otoritesi 10. yüzyılda zayıflayıp papalık tahtı İtalyan hiziplerinin ve Otto Hanedanı'nın müdahalelerinin hedefi haline geldiğinde; İtalya dışındaki Hıristiyan çıkarlarının gözetimiyle ilgili günlük işler, zorunlu olarak yerel kiliselerin piskoposlarına bırakılmıştı. Bu yerel güçlerin göz önünde bulundurulması gerekiyordu. Laik hükümdarların işbirliği ve yardımına ihtiyaç duyan din adamları, genellikle kraliyet hizmetkârlarından ayırt edilemeyen konumlara düştüler. Bir kırsal cemaat papazının, o bölgedeki malikânenin lorduna hürmet etmesi gibi, genellikle laik yöneticilere boyun eğdiler. Bu piskoposların iyi işler yapmadığı anlamına gelmiyordu, ancak bağımsızlıkları konusunda soru işaretleri vardı.

Sonunda bu konudaki endişelerin tekrarlanması üzerine, 10. yüzyılda bir manastır reformu hareketine ağırlık verildi. Bu hareketi gerçekleştiren keşişler manastır ülkülerini canlandırıp başlangıçtaki amacından sapmış olan manastır sistemini eski düzenine kavuşturdular. Bu keşişler ilginç bir şekilde kilise dışındaki insanlardan büyük destek gördüler. Böylece yeni manastır binaları yapıldı ve eskileri onarıldı. Bunların çoğu eski merkezi Karolenj topraklarında; Belçika'dan İsviçre'ye, batıda Burgonya'ya ve doğuda Frankonya'ya kadar uzanan alanda bulunuyordu. Reform hamlesi bu alandan dışarıya doğru yayıldı. 10. yüzyılın sonunda prenslerin ve imparatorların ilgisini çekmeye başladı. Onların himayesi, kilisenin işlerine laik hükümdarların müdahale tehlikesini arttırabilirdi ancak paradoksal bir şekilde, papanın bağımsızlığının büyük ölçüde toparlanmasını sağladı.

Reform hareketi adını ve dürtüsünün büyük bir kısmını yeni manastırların en tanınmışından, Akitanya dükü tarafından 909'da Burgonya'da kurulan Cluny Manastırı'ndan aldı. Cluny yaklaşık iki yüz elli yıl boyunca dini ve manevi bir enerji yarattı. Cluny liderleri kültürlü ve soylu insanlar olup Burgonya ile Batı Franklarının önde gelen ailelerine mensuplardı (bu durum etkilerinin daha güçlü olmasını sağlıyordu). Bu insanlar, kilisenin ahlaki ve ruhani reformuna damga vur-

dular. Cluny keşişleri gözden geçirilmiş Benedikten kurallarına uymanın yanında, sadece tek tip bir yaşam biçimine değil aynı zamanda merkezi olarak disiplinli bir örgütlenmeye dayalı yeni bir din düzeni geliştirmişlerdi. Daha önceki Benedikten Manastırları özerk cemaatlerdi. Oysa yeni Cluny Manastırları doğrudan Cluny başrahibine bağlıydı. Bu başrahip binlerce keşişin oluşturduğu bir ordunun komutanı gibiydi. Keşişler ancak merkez manastırda eğitildikten sonra kendi manastırlarına gidebiliyordu. Cluny'nin büyük öneme sahip olduğu 12. yüzyıl ortalarında, üç yüzden fazla manastır –bazıları Filistin'e kadar uzanıyordu– talimatlarını merkezden alıyordu. Cluny Manastırı, Roma'daki San Pietro Bazilikası'ndan sonra Batı Hıristiyan dünyasının en büyük din merkezi ve en güzel kilisesiydi. Cluny manastır düzeni, başından itibaren yeni uygulama ve fikirleri yayarken, yavaş yavaş devrimci bir güç olarak ortaya çıktı. Bu özelliği her şeyden öte, dünyevi ve dini otoriteyi ayırt etme konusundaki fikirlerin ıslahında görülüyordu.

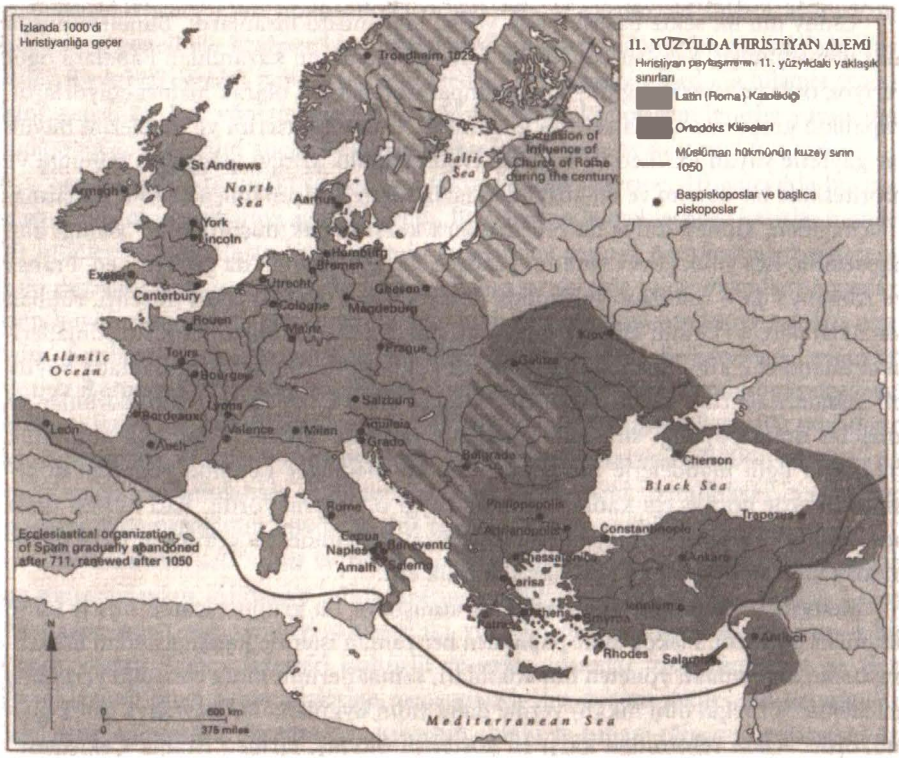
KİLİSE VE DEVLET: REFORM KONULARI

Cluny'nin ilk sekiz başrahibinin yedisi olağanüstü insanlardı. Bunların dördü aziz ilan edilmişti. Kısa sürede kutsal yerlerde büyük ün kazandılar. Papalara öğüt veriyor, onların temsilciliğini yapıyor, imparatorlara elçi olarak hizmet ediyorlardı. Papalıkta gerçek anlamda reform girişimleri, Cluny fikirlerini ve ülkülerini büyük bir gayretle yayan IX. Leo ile başladı. Onun papalık görevi, papalığın konumu ye otoritesinde bir devrim ve iki yüzyıldan fazla süren değişim mücadelesini başlatmasına rağmen, Güney İtalya'da Normanlara karşı küçük düşürücü bir yenilgi alıp hapsedildi. Beş yıllık görev süresinin sadece altı ayını Roma'da geçiren Leo, Fransa ve Almanya'da o sinoddan bu sinoda dolaştı. Yerel uygulamaları düzeltti, ruhban olmayan derebeylerinin kiliseye müdahalesini denetledi, ruhbanların suiistimallerini cezalandırdı, kilise disiplininde yeni bir yol başlattı. Bunları uygulamada büyük bir standartlaştırma izledi. "Reform" başlığı altında toplanan bütün sorunlar ve amaçlar onun papalığı sırasında gündeme getirildi. Bunlar ekonomik ve politik çıkarlarla ilgili maddelerle birleştirilse de, bu maddeler Leo'nun yönetimi döneminde, ilerde görüleceği kadar bariz bir kaygı oluşturmuyordu. Batı kilisesi daha homojen bir görünüm almaya başlamıştı. İronik biçimde, bu görünüşe 1054'te Ortodoks kilisesiyle yaşanan kesin ayrılık eşlik etti.

Reform beraberinde muhalefeti yaratmıştı ve bu grubun içinde bizzat kilise adamları da vardı. Piskoposlar papaların her zaman işlerine karışmasından hoşlanmıyordu. Bir cemaati yöneten din adamları, cemaatlerinin itiraz etmediği yerleşmiş gelenekler (örneğin dini nikâh) yerine daha yalın uygulamalar koymaya gerek görmüyordu. Kilise reformuna karşı en gösterişli direniş, tarihe "Atama Çekişmesi"

olarak anılan büyük anlaşmazlıkla geçti. Bu anlaşmazlıkta sorun laik yöneticilerin gücüydü. Bu soruna yoğun bir dikkat yöneltilmesi –sorun birden fazla olayla ortaya çıkmıştı– anlaşılır olsa da, belki biraz aşırıya kaçmıştı; hatta bazılarına göre yanlış bir yola sapmıştı. Bu tartışmada yer alan başlıca olaylar sadece elli yıl kadar sürse de sonuçları asla belirgin değildi. Gerçi tartışmanın bazı yanlarında açıklık olsa da, modern anlamda kilise ve devlet arasında ortaya çıkardığı kesin ayrımı ortaçağ insanının aklı almazdı.

Anlaşmazlığın özünde uzun süre çözülemeyen ve olağan sınırların ötesine geçen teorik bir sorun vardı: Dünyevi ve dini otorite arasındaki uygun ilişki biçimi neydi? İhtilaf konusu olan idari ve hukuki uygulamalar aslında çoğu zaman anlaşmalarla gideriliyordu. Din adamlarının çoğu papadan çok laik hükümdarlarına bağlı olup uzlaşma arıyorlardı. Bu sorunun özünde meseleyi bulandıran bir maddi unsur yatıyordu: Almanya ve İtalya'da, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun topraklarında, hem kraliyet hem kilise hükümetlerinin kadrolarını sağlayan yönetici sınıflar içinde güç ve zenginlik nasıl paylaşılacaktı? Pek çok ülke aynı tartışmadan nasibini

almıştı, Fransızlar 11. yüzyıl sonunda, İngilizler 12. yüzyıl başında bu tartışmaları yaşadılar. Bu durum söz konusu tartışmaların evrenselliğini göstermektedir.

Mücadelenin en göz önündeki çatışması 1073'te, Papa VII. Gregorius'un seçiminin hemen ardından gerçekleşti. Hildebrand (Gregorius'un seçilmeden önceki ismi: İzlediği politikalar ve dönemi için kullanılan "Hildebrandine" terimi bu addan türemiştir) kayıtlara çekici olmaktan çok uzak bir insan olarak geçmişti ancak büyük kişilik ve ahlaki cesaret sahibi bir papa oldu. Cluny Manastırı'nda keşişlik yapmış, IX. Leo ve diğer papalara tavsiyelerde bulunmuştu. Bütün hayatı boyunca, Batı Hıristiyan dünyası içinde papalığın bağımsızlığı ve üstünlüğü için savaştı. Bir İtalyan olarak (ancak Romalı değildi) papa seçiminin kardinaller heyetine geçmesinde ve laik Roma soylularının heyetten çıkarılmasında büyük rol oynadı; üstelik bunları papalık görevi başlamadan önce gerçekleştirdi. Reform, ahlak ve görgü kurallarından çok politika ve hukuk sorunu olduğunda (kendisinin on iki yıllık yönetiminde olduğu gibi), Hildebrand çatışmadan kaçınmayıp üstüne gitmeyi tercih etti. Olası sonuçları çok fazla düşünmeden kararlı eylemlerde bulunmayı seviyordu.

Reformun özünde bağımsız kilise ideali yatıyordu. Leo ve yandaşlarına göre, kilise gerçek anlamda görevini ancak hükümdarların müdahalesinden kurtulduğu zaman yerine getirebilirdi. Onlara göre kilise dünyevi otoriteden uzak durmalıydı. Ruhbanların yaşadığı hayat rahip olmayanların hayatından farklıydı. Reformculara göre ruhbanlar Hıristiyan dünyası içinde farklı bir toplum oluşturmalıydı. Bu hedeften yola çıkarak dini makamları satma hakkına yönelik saldırılar başlatıldı. Rahiplerin evlenmesine karşı bir kampanya açıldı ve o zamana kadar itiraz edilmeyen, laik hükümdarların atama ve terfilere karışmasını engellemek amacıyla şiddetli bir mücadeleye girişildi. İşte bu uzun süren tartışmaya adını veren, ruhban olmayan devlet adamlarının "ataması" oldu. Boş bulunan bir piskoposluğa ya da başrahipliğe atama yapmak kimin hakkıydı, laik hükümdarın mı yoksa kilisenin mi? Bu hak, laik hükümdarın piskoposluğa seçilen kişiyi yüzüğü ve asasıyla "atayıp" piskoposun sunduğu saygıyı kabulüyle simgeleşmişti. Hildebrand bu hakkın, papa ve imparator ilişkilerinde can alıcı nokta olduğunu düşünüyordu.

Belki imparatorlar düşmanlara karşı ihtiyaç duymamaya başladıktan sonra, er ya da geç papalıkla anlaşmazlığa düşmeye mahkûmdu. İmparatorların devraldığı büyük ve belki kuşkulu otorite iddiasını, kavga etmeden terk etmelerini beklemek zordu. Belli birtakım şeyleri yapmanın yolu, kabul edilen alışkanlık ve gelenekler haline gelmişti. Almanya'da Karolenj geleneği kiliseyi kraliyetin himaye ettiği bir kuruma indirgemiş ve bu durum kolayca egemenliğe dönüşmüştü. İtalya'daysa imparatorluğun müttefikleri, bağımlıları ve savunacağı çıkarları vardı. Ancak imparatorun papalık üzerindeki fiili gücü ve resmi otoritesi, Otto Hanedanı'ndan beri

gerilemiş ve imparatorun elinde, papalık seçiminde kuramsal bir veto hakkından başka şey kalmamıştı. Yürürlükteki ilişkiler kötüye gitmişti. Bazı papalar, imparatorun vasalları arasında destek arayarak, çoktan tehlikeli sularda dolaşmaya başlamıştı.

VII. Gregorius'un yaradılışı bu nazik durumu daha da zorlaştırdı. İmparatorluğun onayını almadan papalık tahtına otururken, seçildiğini imparatora haber vermekle yetinmişti. İki yıl sonra 1075'te, hükümdarların atama hakkıyla ilgili bir ferman yayınladı. Tuhaf biçimde, fermanda yazılanlar günümüze tam olarak ulaşmamakla birlikte, genel içeriği bilinmektedir. Papa herhangi bir hükümdarın bir kilise makamına görevli atama hakkını reddedip, papanın hükümdarları azletme hakkı olduğunu ileri sürdü. Bununla yetinmeyip imparatorun bazı ruhban danışmanlarını, makamlarını parayla satın aldıkları suçlamasıyla aforoz etti. İşleri daha da çetrefilleştirecek şekilde, imparator IV. Henry'yi Roma'ya çağırıp huzurunda suiistimal suçlamalarına karşı savunma yapmasını istedi.

Henry Alman piskoposlarının kendisine bağlı kalmasına özellikle önem veriyordu. Onları ele avuca sığmayan derebeylerine karşı önemli bir denge unsuru olarak görüyordu. Kilisenin çağrısına, Gregorius'un azledildiğini duyuran bir Alman sinodu toplayarak karşılık verdi. Bu tepki papalığın onu aforoz etmesine ve tahttan indirdiğini açıklamasına yol açtı. Almanya'da papalığın desteğini almış güçlü düşmanları olmasaydı, bu karar Henry'yi fazla endişelendirmeyecekti. Dolayısıyla Henry geri adım atmak zorunda kaldı. Almanya'ya gitmek üzere yola çıkan Gregorius'un başkanlık edeceği Alman piskoposlarının önünde yargılanmak istemeyen Henry, aşağılanmayı göze alarak Canossa'ya geldi. Karların içinde çıplak ayakla Gregorius'a kefaretini sunmak için beklemesi, dini ve dünyevi otoritenin en dramatik karşılaşmalarından biri oldu. Bu olay o dönemde umulmadık ölçüde bir karışıklığa yol açtı. Papanın takındığı tutum çok aşırıya kaçmıştı. Kralların birer memurdan öte değeri olmadığını, yetersiz veya liyakatsiz olduklarına hükmedildiğinde papa tarafından azledileceklerine dair devrimci doktrini uygulamaya koymada, dini hukukun ötesine geçmişti. Bu doktrin, ahlaki ufukları bağlılık yemininin kutsallığı fikriyle dolu olan insanlar için düşünülemeyecek derecede yıkıcıydı. Bu hiçbir kralın kabul edebileceği bir durum değildi. Gregorius aslında bu kavgayı kazanmamıştı.

Atama sorunu sonraki elli yıl boyunca devam etti. Gregorius kazandığı sempatiyi Henry'ye karşı yaptığı zorbalıkla kaybetti. Henry Roma'yı alıp bir antipapayı göreve atadı. Gregorius ise sürgüne gönderildiği Güney İtalya'daki Norman Krallığı'nda 1083'te öldü. 1122'ye kadar imparatorlukla papalık arasında yeni bir ihtilaf çıkmadı. Bu tarihte imparatorun razı olduğu anlaşma papalığın bir zaferi olarak görülmekle beraber diplomatik açıdan gizlenmişti. Gregorius gerçek bir

öncü olmasına karşın, yönetimi sırasında ruhbanlar ve laik hükümdarlar birbirinden daha önce olmadığı kadar ayrılmış; ayrımcılık ve papanın üstünlüğü konusunda daha önce benzeri görülmemiş iddialar ileri sürülmüştü. Sonraki iki yüzyıl boyunca bu iddialar daha yüksek sesle dile getirilecekti. Tarih kiliseyi, havariler çağından dünya dini olana kadar geçen dönemde, benzeri görülmeyen bir başarının –gerek dünyevi gerek manevi açıdan– zirvesine taşıyacaktı.

3

Ortaçağ Toplumları

ANTİK ÇAĞDAN ÇIKIŞ

Modern çağlardan önce yaşayan Avrupalıların günlük hayatı ve toplumsal ilişkileri konusunda yanlış yöne sevk edici genellemeler yapmak çok kolaydır. Bu ilişkilerin özünde, son derece basit olguların ve kısıtlayıcı maddi olanakların belirlediği bir çerçeve içinde yer alan farklılıklar yatıyordu. Tüketim şekilleri ve kayda değer güç ilişkileri aşırı ölçüde yereldi.

Antikçağın sonunda, Batı'daki ekonomik yaşam geçmişe kıyasla kötüye gidiyordu ve bu da farklı yerlerde farklı şeyler olduğu anlamına geliyordu. Kötüye gidişin toparlanması uzun zaman alacaktı. Bazı bölgelerde –özellikle bir zamanlar gelişen Akdeniz şehirlerinde– toparlanma yaşanmadan önce yeni sıkıntılar yaşandı. İmparatorluğun gerilediği yüzyıllarda, toprağa bağlı eski soylu sınıf, bulabildiği tüm dallara azimle tutundu. Barbar yüzyıllarında bile, kendi kendine yeten büyük çiftliklerin üretiminde büyük bir düşüş yaşanmamıştı. Ekonominin en gelişmiş kesimleri daha çok sıkıntı çekti. Gerileme döneminde Batı'nın büyük bölümünde paranın yerini takas aldığından para ekonomisinin yeniden ortaya çıkması yavaş bir seyir izledi. Merovenjler gümüş para basmaya başlamıştı, ancak uzun bir süre ortalıkta fazla sikke –özellikle küçük değerde– yoktu. Günlük yemeklerde baharat kullanımı ortadan kalkarken şarap lüks bir içecek haline geldi. Pek çok kişi ekmek ve yulaf lapasının değişik çeşitlerini yiyip su veya bira içiyordu. Yazıcılar temin etmekte zorluk çektikleri papirüsü bırakıp her yerde bulunabilen parşömene döndüler (bu durum bir avantaja dönüştü zira küçük harfler parşömene kolayca yazılırken, papirüs büyük ve ekonomik olmayan çizgiler gerektiriyordu).

Tüm bu ekonomik gerileme belirtileri, kendi ürününü yetiştiren münferit çiftliklerin varlığını haklı çıkarırken, şehirleri harabe haline getirip pazarları boşalttı. Ticaret dünyası zaman zaman ortaya çıkan savaşlar yüzünden iyice parçalandı. Vandallar eski ticaret yollarını (örneğin Afrika'dan İtalya'ya tahıl ve zeytinyağı tedarik eden yolları) kesince ve yine Araplar 7. yüzyılda Kuzey Afrika kıyılarını ele geçirince, Batı Akdeniz'deki ticari faaliyet küçüldü. Daha sonra, Araplar sayesinde

bir miktar canlanan ticaret bazen yeni biçimler aldı. Bunun göstergelerinden biri hareketli bir pazara sahip olan köle ticaretiydi (kölelerin çoğu Doğu Avrupa'da yaşayan Slav halklarından meydana geliyordu, dolayısıyla zorla çalıştırılmayla ilgili bütün bir kategoriye adlarını verdiler[1]). Bizans'la alışveriş devam ediyordu, bu nedenle eskiden beri Asya'dan gelen lüks malların taşındığı yollar ortadan kalkmadı; ancak Batı'daki genel yoksulluktan dolayı buralardaki hareket azaldı. Kuzeydeki bazı yerlerde, büyük tacirler olan İskandinavlarla yapılan ticaret gelişiyordu. Ancak bu durumun çoğu Avrupalı için bir etkisi olmadı.

Çoğunluk, yaşamak için tarıma bel bağlamıştı. Uzun bir süre boyunca karınlarını doyurmaktan başka bir şey ümit edemediler. Tarım erken ortaçağ ekonomisinin başlıca uğraş alanı haline gelirken belli bir süre boyunca ürün çeşidinin azalması ve pazarlamasının daha bölgesel bir şekil alması, yapılabilecek birkaç kesin genelleme arasındadır. Hayvan gübresi kullanmak veya yeni ve bereketli tarım alanları açmak, tohumdan daha çok ürün elde etmenin tek yoluydu. Tarımsal işgücü günümüz standartlarıyla kıyaslandığında çok önemsiz kalıyordu. Bunu ancak uzun ve zahmetli çiftçilik değiştirebilirdi. Ortaçağın tarımsal arazilerini ekip biçen kiracıların bizzat sıskalıktan ve iskorbütten muzdarip olduğu bir dönemde, onlarla birlikte yaşayan hayvanlar da yeterince besili ve büyük değildi. Hali vakti yerinde çiftçiler yağ için domuzlara bağımlıyken güneyde yaşayanlar zeytinyağı kullanıyordu. Birkaç yüzyıl sonra, yavaşça gelişmekte olan toparlanmanın ilk belirtileri görüldü.

YENİ BİR TARIM

Avrupa'nın ekonomik haritasını değiştiren bu toparlanma, başlıca kaynağı olan topraktan daha büyük verimlilik elde etmeyi mümkün kılan birtakım tarımsal yöntem değişikliklerinin yavaş yavaş ortaya çıkan sonucuydu. Genel anlamda, Ebro ve Loire Nehirleri ile Alpler'in kuzeyinde kalan topraklar; antikçağda asla Akdeniz Havzası'nın (anakronik bir terimle) "gelişmiş" diyebileceğimiz ekonomik dünyasının bir parçası olmadı. Asla en güneydeki topraklar kadar büyük nüfus barındıramadı. Bunun başlıca sebebi bu topraklarda yeterince besin üretilememesiydi. Şarlman'ın zamanında bile, Fransa, Almanya ve İngiltere'nin büyük kısmı ormanlar ve boş arazilerle kaplı olduğundan kullanılamaz durumdaydı. Ancak bu sıralarda verimlilikte ilk büyük sıçrama görülmüştü. Bunun nedeni tarım yapmak için yeni araziler açılmasıydı. Bu gelişme, daha önce meydana gelen başka değişikliklerle birleştiğinde; bol yağış alan balçık topraklara sahip kuzey bölgelerinde, ilk

1 İngilizcedeki "slave" [köle] kelimesinin kökeni Latincede Slav anlamına gelen Sclavus'tur. (çev.)

kez elverişli tarım yapmanın yolu açıldı. Akdeniz tarımının araçları ve yöntemleri bunu sağlayacak imkâna sahip değildi.

Verimliliğin artmasındaki en belirleyici ve özgün katkı; 6. yüzyılda, Doğu ve Orta Avrupa'daki Slav topluluklarının o zamana kadar kullanılan basit tırmıktan çok üstün olan, ağır ve tekerlekli pulluğu kullanmaya başlaması oldu. Bunun ardından benzer türde pulluklar 7. yüzyılda Lombardiya'da, 8. yüzyılda Ren Vadisi'nde, 9. yüzyılda kıtanın karşısında yer alan İngiltere'de kullanılmaya başlandı. Bölgesel farklılıklarına rağmen yeni pulluklarının hepsi kapasitenin artmasını sağladı. Balçık toprağa el koyma, temizleme ve sürme; daha hızlı çalışma; tohum ekilecek toprakların daha kısa sürede hazırlanması; daha önce zorunlu olan toprağın çapraz sürülmesi yönteminin terk edilmesi ve daha iyi sulama yapılması sırayla ortaya çıkan özellikler oldu. Bunların uzun vadede başka sonuçları da oldu. Yeni pulluklarının öküzle çekilmesi gerektiğinden daha büyük tarlalar kullanılmaya başlandı. Ayrıca tarlaların şeklinde değişiklikler olup (eski tarzdaki kabaca kare şeklinde, küçük tarlaların yerini uzun ve dikdörtgen şekilli tarlalar aldı) yeni toplumsal uygulamalar gelişti. Tarlaların ortaklaşa kullanılmaya başlamasıyla birlikte işbirliği, katılım ve toprağı sürme biçimlerinin uygulamaya konması daha önemli hale geldi. Bunun sonucunda önce, dönüşümlü olarak bir tarla sürülürken diğerinin nadasa bırakıldığı iki tarla uygulaması çıktı. Sonra tahıllara alternatif olarak bakliyat ekilmeye başlanınca, köy başına üç tarla kullanılan sisteme geçildi (bu sistem ilk kez 8. yüzyılda ortaya çıkmıştı). Yeni olanaklardan yararlanmak için toplumsal davranışlarda değişime ihtiyaç vardı.

Ölçme imkânımız pek bulunmasa da, Kuzey Avrupa'da üretim ve verimliliğin ciddi oranda arttığı sonucuna varmak doğru olacaktır. İhtiyatlı iktisat tarihçileri, 6. ve 10. yüzyıllar arasında yüzde 50 genel verimlilik artışı olduğuna dair varsayımlarda bulunmaktadır. Bu verimlilik artışına başka teknolojik yenilikler de katkıda bulunmuştur. Roma döneminde tırpan çok seyrek olarak kullanılıyordu, oysa şimdi oraktan çok daha etkili bir alet olarak kullanımı yaygınlaşmıştı. Özellikle at nalı ve daha iyi koşum takımları, atların çekiş gücünün daha uyumlu ve hızlı olmasını sağladı. Araba falakasının icadıysa ulaşımda küçük çaplı bir devrime yol açmıştı çünkü bu aletin sayesinde daha büyük ve daha iyi yük vagonları kullanılabiliyordu. Tüm bu değişimler 11. yüzyılda Kuzey Avrupa'da, geri dönüşü olmayan bir tarım devrimine yol açtı. Bu devrim, kıta tarihinin dinamik merkezinin Akdeniz ülkelerinden kuzeye kaymasını hızlandırıp destekledi. Güney bölgelerinin büyük kısmı aynı değişimden nasibini almadı. Yeterince yağmur yağmaması bu toprakların bir kısmını kullanışsız hale getirmekle birlikte başka nedenler de vardı. Nitekim (İslami kaynaklardan alınan) yeni ekinler ve yöntemler ortaya çıktı. Bunların arasında Po Vadisi'nde veya Sicilya'da yetiştirilen pirinç ve Arap sulama tekniklerinin kullanılmasıyla birlikte Güney İspanya'da yoğun sebze üretiminin başlaması sayılabilir.

Elbette bu tür değişiklikler hiçbir yerde, tarımın ekonomideki dev ve genel üstünlüğünü değiştirmedi. Sonuçta her şey tarıma bağlıydı. Şehir yaşamının zenginleşmesinde kendini gösteren yeni bir şehircilik hamlesinin gerçekleşmesine daha çok zaman vardı. Ayakta kalabilen şehirlerin çoğu İtalya'daydı. Burada dış dünyayla ticari ilişkiler, önce barbar sonra Arap istilalarının yarattığı kargaşaya rağmen, düzensiz biçimde olsa da korunmuştu. Diğer yerlerde bulunan şehirler ancak 1100 yılından sonra büyümeye başladı. O tarihte bile, Batı Slav ve Asya uygarlıklarının büyük merkezleriyle kıyaslanmayı hak edecek bir şehrin ortaya çıkması için aradan uzun zaman geçmesi gerekecekti. Akdeniz dışındaki Batı dünyasının hemen her yerinde, kendine yeten büyük çiftlikler yüzyıllar boyunca ekonominin temeli olarak kaldı. Yaklaşık rakamları vermek dahi imkânsız olsa bile, tarımın beslediği ve yaşamasını sağladığı nüfus başlangıçta, antikçağın aynı büyüklükteki bir alanda beslediği nüfustan kesinlikle daha azdı. 6. yüzyılda çıkan büyük veba salgınları, nüfusta büyük bir kayba yol açmıştı. 11. yüzyıla kadar nüfusun çok yavaş arttığına dair bazı bulgular vardır ancak verimlilik artışının nüfus artışı anlamına gelmediğine inanmak güçtür. Daha önce Batı Roma İmparatorluğu'nun yer aldığı Avrupa topraklarında, 1000 yılında yaklaşık kırk milyon kişi yaşıyordu bu nüfus bugünkü Birleşik Krallık nüfusunun yaklaşık üçte ikisiydi. Yine de, gerçek gelir, tüketim düzeyi ve ortalama yaşam süresi kıta çapında muhtemelen çok farklılık göstermemekle birlikte; erken ortaçağda genel bir Avrupa ekonomisinden söz etmenin yanıltıcı olacağı asla unutulmamalıdır. Birçok Avrupa ekonomisi mevcut olup bunların arasında bir bağ varsa bile çok zayıftı. Yoksulluklarından başka paylaşacak bir şeyleri yoktu.

TOPLUMSAL DÜZEN

Bu koşullar altında, toprak sahibi olmak ya da kullanım hakkını elinde bulundurmak, toplumsal düzenin mutlak belirleyicisi haline gelmişti. Batı toplumlarının büyük adamları bir yandan barbar kabilelerinde yaşayan ataları gibi savaşçılığı sürdürürken, bir yandan da yavaşça ama mantığa uygun biçimde toprak sahibi oldular. Bundan dolayı kilisenin ruhani liderleri ve kendi krallarıyla birlikte yönetici sınıfı oluşturdular. Toprak sahibi olmakla sadece kiralama ve vergi toplama yoluyla gelir sağlamayı değil, yargılama yetkisi ve işgücü hizmeti almayı da elde etmiş oldular. Toprak sahipleri derebeyiydi. Mirasçı statüleri giderek daha çok önem kazanırken, kahramanlıkları ve gerçek anlamda savaşçı becerileri (teorik olarak uzun süre varlığını sürdürse de), onları soylu haline getiren farklılıklar kadar vurgulanmaz oldu.

Bu insanların bazılarının toprakları onlara bir kral veya büyük prens tarafın-

dan bağışlanmıştı. Buna karşılık, kendilerinden istendiği zaman bu kral veya prense askerlik hizmeti sunmaları bekleniyordu. Ayrıca imparatorluk çağı sona erdikten sonra, yönetimin merkeziyetçilikten arındırılması gerekiyordu. Barbar kralların elinde, büyük alanları doğrudan yönetecek bürokrat ve eğitimli kadrolar yoktu. Bundan dolayı, belli hizmet yükümlülükleri karşılığında kullanılabilir ekonomik kaynakların bağışlanması çok yaygındı. Daha sonraları ortaçağdaki Avrupa'yı inceleyen hukukçular ve tarihçiler; uyumluluğu, birbirine benzerliği büyük biçimde abartarak gördüklerinin temelinde yatan düzene "feodalizm" adını verdiler. Vergi ödeyen pek çok kişi bu akıntıya ayak uydurdu. Gerek Roma gerek Cermen geleneği, imparatorluğun ileriki dönemlerinde bağımsızlığın oluşturulması ve kurumsallaştırılmasına önayak oldu. Galya'daki Merovenj Hanedanı'nın sıkıntılı ilk dönemlerinde insanlar kendilerini büyük bir derebeyine "emanet" ediyordu. Bunun anlamı, himaye karşılığında bu insanların derebeyine özel bir sadakat ve hizmet sunmasıydı. Bu uygulama Cermen geleneği tarafından kolayca benimsendi. Karolenj Hanedanı yönetiminde, "vasalların" krallara bağlılık sunması geleneği başladı. Buna göre, genellikle halk önünde gerçekleşen kendine özgü törenlerde, vasallar krala karşı özel sorumluluklar içeren hizmet sunmayı kabul ediyordu. Kral onların efendisi, onlarsa kralın adamlarıydı. Barbar şefler dönemindeki kan kardeşliği ve savaşçı yoldaşların egemen olduğu eski bağlılık biçimlerinin yerini yeni saygı gösterme kavramları almıştı. Burada artık sadakat, inanç ve karşılıklı yükümlülükten oluşan yeni ahlaki idealler söz konusuydu.

İlişkiler zorlandıkça vasallar kendi vasallarına sahip olmaya başladı. Bir derebeyinin adamı bir başkasının derebeyi olabiliyordu. Teorik olarak kraldan önde gelen adamlarına, oradan hizmetlilere ve özgür kişilerin en alt kademesine kadar uzanan bir yükümlülük ve kişisel hizmet zinciri vardı. Ve elbette bu zincir, kargaşaya ve anlaşmazlığa yol açan talepler yaratabiliyordu. Bir kral topraklarının belli bir kısmından dolayı bir başka kralın vasalı olabiliyordu. Toplumun en alt katmanında, özgür kişilerin de altında köleler vardı. Güney Avrupa'da muhtemelen Kuzey'e göre daha kalabalık bir köle nüfusu vardı. Köleler bütün Avrupa'da statü olarak belli belirsiz olsa da yükseldikleri ve toplumsal kategori olarak küçülüp serfe dönüştükleri bir evrim yaşadılar. Serfler özgür değildi ve doğuştan yaşadıkları malikânenin toprağına bağımlıydı. Yine de sahip oldukları bazı haklar vardı.

Bu tarz bir şematik tanımlama tehlikeli biçimde yanıltıcı olabilir. Bazı tarihçiler sonraları, derebeyiyle adamları arasındaki ilişki bütün ortaçağ toplumunu açıklayabilirmiş gibi söz ettiler. Oysa durum asla böyle değildi. Her ne kadar Avrupa topraklarının büyük bir kısmı, bir senyöre karşı yükümlülük gerektiren fieflere –"feodalizm" teriminin adını aldığı, *feuda*'lara– bölünmüş olsa da; İtalya, İspanya ve Güney Fransa bu anlamda asla "feodal" değildi. Özellikle Güney Avrupa'da,

Roma temeli ve Cermen katmanından oluşan "karışım" her zaman aynı şekilde sonuç vermiyordu. Aynı şehir yaşamı Akdeniz topraklarında da varlığını korumuştu. Daha "feodal" olan kuzeyde de her zaman serbest toprak sahipleri mevcuttu. Ellerindeki toprağa doğrudan sahip olup herhangi bir hizmet yükümlülüğü bulunmayan bu insanlar önemli bir sınıf oluşturuyordu ve bazı ülkelerde daha kalabalıktılar. Ayrıca "feodal" tımarlar olsa bile, onur ve statü değerlendirmeleri, davranışların biçimlenmesinde genellikle daha çok rol oynuyordu.

Topluluklar da derebeyi veya vasal olabiliyordu. Toprağı kullanan kimse, arazilerini kullandığı malikâne adına, bir manastırın başrahibine (veya bir rahibe manastırının başrahibesine) bağlılığını sunabiliyordu. Bir kral, bir katedral heyetini veya bir keşiş cemaatini vasalı olarak atayabiliyordu. Feodal "düzende" bolca karışıklık ve belirsizlik vardı. Üstle ast arasındaki karşılıklı yükümlülükler, bütün topluma egemen olan değişmez bir gerçekti. Derebeyiyle adamlarının karşılıklı olarak birbirine bağımlılığının rasyonelleşmesi, giderek karmaşıklaşan toplumların dayandığı düzen biçimi oluyordu. Bu, karmaşık bir tablonun unsurlarından sadece biri olmakla birlikte, günümüzde yaşayanların bu yapıyı anlayabilmesini sağlayan en önemli unsurdur.

Bu tür düzenlemeler bir yandan ortaçağ toplumunun niteliğini yapılandırırken diğer yandan bu toplumun kaynaklarının nasıl paylaşılacağını belirliyordu. Bir yandan bağımlılık teorisi, savaşçıların beslenmesi ve şatoların inşası için gerekli olan paranın köylüden alınmasını meşru kılarken, mevcut güç dengeleri bu haracın toplanmasına imkân sağlıyordu. Sistemin savaşçı derebeylerini destekleyen askeri işlevi, uzun süre birincil önemini korudu. Savaş alanında bireysel hizmet gerekmediği zaman bile, vasalın savaşan insanlar sağlaması (veya daha sonra savaşçıları beslemek için para vermesi) gerekliydi. Askeri beceriler içinde en çok itibar göreni at üstünde zırhlı olarak savaşmaktı (çünkü bu en etkili dövüş biçimiydi). 7. veya 8. yüzyılda üzenginin kullanılmaya başlamasıyla birlikte, zırhlı süvari, kendisini alt eden yeni silahlar icat edilene kadar savaş alanlarının hâkimi oldu. Bu teknik üstünlük sayesinde, ortaya profesyonel süvarilerden oluşan bir şövalye sınıfı çıktı. Şövalyeler ya doğrudan derebeyi tarafından himaye ediliyor ya da bir tımarın bağışlanması vasıtasıyla kendileri ve atlarına bakılıyordu. Bu insanlar ortaçağın savaşçı aristokrasisinin ve birkaç yüzyıl boyunca Avrupa değerlerinin kaynağıydı. Uzun bir süre boyunca, sınırları yanlış tanımlanmış olan bu sınıfa girmek (ve çıkmak) çok yaygındı.

Siyasi gerçekler her zaman teoriyle uyum içinde değildi. Bazı vasallar yükümlülüklerine daha kolay bağlı kalırken bazıları o kadar kolay boyun eğmiyordu. Sıradan insan muhtemelen kralını veya prensini asla görmüyordu. Yerel derebeyleri, hatta piskoposlar sıradan insanların üstündeki mutlak insani otorite olması-

na karşın, bu hükümdarlar teorik olarak onların beyi konumundaydı. Krallar da, aşırı güçlü uyruklar tarafından tehdit edilebiliyor veya baskı altında tutuluyordu. Yükümlülükler konusunda çıkan anlaşmazlıklar itaatsizliği hatta daha şiddetli ihtilafları mazur göstermek için kullanılabiliyordu. İmparatorlar bile her istediklerini yapamıyordu. Cermen toplumunun gelenekleri, gerçek güçlerinin sınırlarını belirlemede en az resmi hukuk kadar göz önüne alınıyordu.

Kralların en avantajlı konuma sahip olduğu Batı ülkesi İngiltere'ydi. Burada Anglo-Saksonların yaratmış olduğu merkezi monarşi 1066'da Normanların eline geçti. Baskılarla karşılaşan zayıf bir kralın bile bazı avantajları vardı. Sonuçta elinin altında birçok vasal vardı. Bunların hepsinin bir anda (çok dikkatsiz olmadıkça) düşmanlığını kazanması imkânsızdı. Sahip olduğu gizemli makam kilisenin kendisini takdis etmesiyle kabul görüyordu. Debdebeli törenler sayesinde diğerlerinden ayrılıyordu. Bunlara ek olarak büyük topraklara sahip olup koruyacak kadar dikkatliyse –daha da iyisi, bu toprakları büyütüyorsa– istediklerini yapma konusunda elinde iyi bir fırsat var demekti.

SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜMENİN BAŞLANGICI

Tarihçiler Avrupalıların 1000 yılı civarından itibaren yavaş da olsa daha çok zenginleşmeye başladığını açıkça saptamıştır. Elimizdeki bulgular 12. yüzyılda önemli değişimler olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak uzun vadede, daha önceleri görülmemiş şekilde seçme özgürlüğüne sahip insanların sayısı artarken toplum daha değişken ve karmaşık hale gelmişti. Bu değişim yavaş olmakla birlikte çok yönlü bir devrimin kanıtıydı. Sonunda servet nüfustan daha hızlı artmaya başlıyordu. Avrupa'da yeni servetin tümü (Asya'da olduğu gibi) yağmacılar tarafından boşa harcanmıyordu. İlerleme her yerde aynı düzeyde olmuyordu ve 14. yüzyılda büyük bir gerileme sonucu kesintiye uğramıştı. Yine de değişim kesindi ve Avrupa'da günümüze kadar süren eşsiz bir gelişim çizgisinin başlamasına yol açtı.[1]

Benzeri görülmemiş bu sürecin başlangıç noktasının izini sürmek ve hakkında daha emin biçimde konuşmak, daha önceki değişimlere göre daha kolaydır. Bunun nedeni, ortaçağın artan farklılığı içinde meydana gelen en önemli yeniliklerden biridir. Bu değişimlere, insan yaşamının boyutlarının biraz daha ölçülür hale gelmesi eşlik ediyordu. Bu yüzyıllardan geriye yalnız sayıları giderek artan ticari belgeler değil, üzerinde iyice düşünülmüş tahminlerin yapılabileceği ilk toplumsal ve ekonomik olgu derlemeleri kalmıştır. 1087'de Fatih William'ın memurları bütün İngiltere'de yaşayanlara sorular sorup ülkenin yapısı ve zenginliğini "Domesday

1 Bu konuda bilgi ve fikir veren bir eser için bkz. E. L. Jones, *Growth Recurring: Economic Change in World History* (Oxford, 1988).

Book" adı verilen sicile kaydettiğinde, farkında olmadan yeni bir çağın başlangıcını işaret ediyorlardı. Bu araştırmayı ertesi yüzyıllarda, başta vergi toplama amacıyla olmak üzere çeşitli bilgi derlemeleri izledi. Bu derlemelerin ve (genellikle manastır arazileri için) tarım ile ticareti sayılara dönüştüren ilk defter kayıtlarının sayesinde tarihçiler, geç dönem ortaçağ toplumu hakkında eski dönemlere kıyasla biraz daha emin olarak konuşabilmektedir.

Örneğin 1000 yılından sonraki dört ya da beş yüzyıl boyunca nüfus hakkında ancak yaklaşık tahminler yapılmasına karşın bunlar daha önceki tahminlere göre daha çok bulguya dayanmaktadır. İçerdikleri hataların genel eğilimi fazla saptırma olasılığı yoktur. 1000 yılında Rusya'nın batısındaki Avrupa topraklarında kırk milyon dolayında insan yaşarken, iki yüzyıl sonra bu rakam altmış milyon civarına yükseldi. Artış oranındaki hızlanma, nüfusun toplamını 1300 yılında yaklaşık yetmiş üç milyonla zirveye çıkardı. Bu tarihten sonra açık bir gerileme olduğunu gösteren bulgular vardır. Avrupa'nın toplam nüfusunun 1360'ta elli milyon civarına gerilediği ve ancak 15. yüzyılda tekrar yükselmeye başladığı düşünülmektedir. Genel büyüme o tarihten beri kesintiye uğramadan devam etmiştir.

Nüfusun konumu ve artış oranı hem kısa hem uzun vadede farklılık gösteriyordu. Akdeniz ve Balkan bölgelerinde nüfus beş yüzyıl boyunca iki katına çıkmayı başaramazken, 1450 civarında eski haline dönerek 1000 yılındaki nüfusun biraz üstüne kadar geriledi. Aynı durum Polonya ve Macaristan için de geçerliydi. Ancak Fransa, İngiltere, Almanya ve İskandinavya nüfusu 1300'den önce muhtemelen üç katına çıkıp 14. yüzyıldaki sıkıntılar sonucu azaldıktan sonra, 1400'te muhtemelen dört yüzyıl öncesinin iki katına ulaştı. Bazen aynı ülkenin içinde birbirine yakın bölgeler arasında zıtlıklar gözlenmekle beraber genel sonuç tartışmasız bir gerçeği gösteriyordu: genel nüfus daha önce görülmedik kadar artmıştı. Bu artış dengesizdi; Kuzey ve Batı'nın nüfusu, Akdeniz, Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya göre daha çok artmıştı.

Bu artışın temel açıklaması gıda arzında ve dolayısıyla tarımdaki değişikliklerdir. Ekilen toprakların çoğalması sayesinde daha çok yiyecek elde ediliyordu. 1000 yılında Avrupa'nın büyük doğal avantajları arasında verimlilik potansiyeli yüksek olup hâlâ tarıma açılmamış vahşi ve ormanlarla kaplı topraklar vardı. Artan nüfusun sağladığı işgücü sayesinde bu topraklar sonraki birkaç yüzyıl içinde tarıma açıldı. Yavaş gerçekleşmekle birlikte Avrupa'nın manzarası değişti. Köylerin etrafındaki tarlalar ormanlara doğru büyüdü. Bazen derebeyleri ve hükümdarlar tarafından bilinçli olarak yeni koloniler oluşturuluyordu. Issız bir yerde inşa edilen bir manastır binası –o tarihlerde çok sayıda manastır yapılıyordu– adeta bir fundalık veya ağaç çölünün ortasında, tarım veya hayvancılık yapılan yeni bir çekirdek yaratıyordu. Deniz veya bataklıkların doldurulmasıyla yeni topraklar kazanıldı.

Almanların ilk *Drang nach Osten* (Doğuya yöneliş) hareketi sonucu, Doğu'da çiftçilik yapılmasını mümkün kılan büyük topraklar elde edildi. Daha sonra Elizabeth döneminde Kuzey Amerika'da yapıldığı gibi, Doğu'ya yerleşme bilinçli olarak desteklendi.

1300 yılı civarında ekilen ve otlak olarak kullanılan alanlardaki ilk büyük artış sona ererken yeni toprakların ele geçirilmesi yavaşladı. Hatta nüfusun aşırı arttığına dair belirtiler vardı. Aynı zamanda, asla tamamen kaybolmayacak olan bir verimlilik artışı sağlanmıştı. Bu artış bazı yerlerde kabaca iki kat fazla ürün alınmasını sağlıyordu. Ürün artışı aynı zamanda, her geçen yıl daha iyi ekim yapılmasına, düzenli olarak nadas ve hasat yapılmasına, toprağın yavaş yavaş zenginleşmesine ve yeni ürünlerin ekilmeye başlamasına (gerçi tahıl yetiştirmek Kuzey Avrupa'daki çiftçilerin hâlâ başlıca uğraşıydı) çok şey borçluydu. Neden ve sonuç ilişkisiyle nüfuz hiyerarşisini çözmek zordur. Diğer bazı yenilik biçimleri de fikir vericidir. Tarımda ilk muhasebe kayıtları tutulmaya başlanmıştı. Romalıların zamanından beri tarımda kullanılan uygulamalarla ilgili ilk kılavuz ise 13. yüzyılda ortaya çıktı. Ekimin daha uzmanca biçimde gerçekleşmesiyle birlikte, angarya yapan serflerin yerine ücretli işçi çalıştırılmaya başlandı. 1300'lerin İngiltere'sinde, hanelerde çalıştırılan hizmetçilerin çoğuna ve ülkedeki tarla işçilerinin yaklaşık üçte birine, serbest işçi olarak maaş ödeniyordu. Bu sıralarda esaret bağları gevşemeye başlamış ve bazı yerlerde para ekonomisi yavaşça ülkeye yayılmaya başlamıştı. Bazı Fransız derebeylerince himaye karşılığı zorla alınan "gümrük" veya vergiler, daha 12. yüzyılda para ödemelerine dönüşmüştü.

Artan servetin büyük bir kısmı genellikle senyöre gidiyordu. Kârın büyük bir kısmına el koyan senyörler genellikle erkekti (kadınlara nadiren rastlanıyordu, zira toprak sahibi olan kadınlar kocalarının vesayeti altındaydılar). Köylülerse yoksul ve cendereye sıkışmış gibi bir hayat yaşıyorlardı. Asıl yiyecekleri kaba ekmek ile muhtelif tahıllardan yapılan ve sebzeyle çeşnilendirilen lapaydı. Seyrek olarak et ve balık yiyebiliyorlardı. Yapılan tahminlere göre en yoksul işçi günde 2000 kalori alabiliyordu (bir Sudanlının 1988'de aldığı ortalama kalori miktarına yakın bir rakam) ve bununla çok ağır işler yapması gerekiyordu. Buğday yetiştirdiği takdirde ununu tüketmeyip satıyor, kendisi arpa veya çavdarla besleniyordu. Geçimini sağlamak için gereken hareket alanı çok dardı. Senyörden aldığı borca karşılık çalışmasını gerektiren yasal mengene gevşese bile karşısına çoğu zaman senyörün tekelinde olan değirmen ve yük arabası engelleri çıkıyordu. Köylülerin topraklarını işleyebilmek için bu araçları kullanması zorunluydu. Çoğu araziden, serbest toprak sahipleriyle toprağı kullanan kiracılar arasında ayrım yapmadan "gümrük vergisi" alınıyordu. Bunlara karşı direnmek çok zordu. Malikânelerin bünyesindeki mahkemelerin kararları bağlayıcıydı. Kırsal ekonomiyi genellikle senyörlere ait

malikâneler açısından değerlendiririz. Bunun nedeni bu alanda çok sayıda belge olmasındandır. Bir kez daha akıldan çıkarmamak gerekir ki bu kadar zengin çeşitliliğe sahip bir konuda yetersiz genellemeler yapmak her zaman yanıltıcı olacaktır.

ŞEHİRLER VE TİCARET

Büyüyen pazarlara yönelik olarak yetiştirilen ürünlerin artması, kendi kendine yeten malikâneleri giderek satış için üretim yapan birimlere dönüştürdü. Bu birimler pazarlarını, 1100 ile 1300 yılları arasında istikrarlı olarak büyüyen şehirlerde buldu. Bu yüzyıllarda şehir nüfusu kırsal alan nüfusuna göre daha hızlı arttı. Bu karmaşık bir olgudur. Yeni şehir yaşamı kısmen ticaretin canlanmasına paralel gelişen bir canlanmaya sahne oldu. Bu durum bir ölçüde artan nüfusun yansımasıydı. Şehirlerin büyümesi tamamen kırsal alandan göçlerin sonucuydu. Bu durum birçok bakımdan pek belirgin olmasa da bir yumurta-tavuk hikâyesidir. Yeni bir şato veya manastır kurulduğu zaman etrafında birkaç yeni şehir bitiveriyordu. Bu bazen bir pazarın kurulmasına yol açıyordu. Özellikle Doğu Almanya'da olmak üzere pek çok şehir bilerek koloniler halinde oluşmuştu. Genel olarak uzun zaman önce kurulmuş şehirler daha çok büyümüştü, ancak bunların birkaç tanesi epey büyüktü. 1340 yılında Paris'te belki seksen bin kişi yaşıyordu. Venedik, Floransa ve Cenova'da yaşayanların sayısı muhtemelen buna yakındı. Almanya'da 14. yüzyılda nüfusu on beş bini geçen şehirlerin sayısı sadece on beşti. Londra ise yaklaşık otuz beş bin kişilik nüfusuyla İngiltere'nin açık farkla en büyük şehriydi. Büyük ortaçağ şehirleri içinde, güneyde ve pek çoğu kıyıda olan şehirler hariç pek azı önemli Roma merkezleriydi (yine de elbette Londra ve Paris gibi kuzeyde bulunan pek çok şehir Romalılar tarafından kurulmuştu). Yeni kurumlar ekonomik olanaklarla belirgin bir biçimde bağlantılıydı. Yeni pazarlar oluşturuyor veya Meuse ve Ren Nehirleri gibi büyük ticaret yollarının üstünde bulunuyordu. Ayrıca, belli bir üretim dalında uzmanlaşma yaşanan bölgelerde toplanan kurumlar vardı. Bu bölgelerin başında, daha 12. yüzyıl sonunda Ypres, Arras ve Ghent gibi ünlü tekstil merkezlerini barındıran Flandra ile kumaş dokunan bir diğer bölge Toskana vardı. Şarap Bordeaux'nun erkenden gelişmesini sağlayan bir ürün olmuştu (şarap ülkeler arasındaki ticarette ön plana çıkan ilk tarımsal metalardan biriydi). Cenova ve Brüj gibi limanlar, oldukça büyük bir hinterlanda mal ve hizmet sağlayan denizcilik bölgelerinin metropol merkezleri oldu.

Ticaretteki canlanma en çok İtalya'da ve özellikle Venedik'te göze batıyordu. Bu büyük ticaret merkezinde bankacılık ilk kez, paranın değiş tokuşundan farklı bir konum kazandı. 12. yüzyıl ortalarında Avrupalılar (özellikle İtalya ve Katalonya'da), siyasetin o günkü durumuna bakmaksızın, sadece Bizans'la değil

Akdeniz'deki İslam dünyasıyla da ticaret yapıyordu. Çok sayıda Avrupalı tüccar yabancı ticaret noktalarında yaşıyordu. Bu sınırların ötesindeyse çok daha geniş bir dünya yatıyordu. 14. yüzyıl başlarında Avrupa'da yaşanan külçe altın açığı, Sahra'nın ötesindeki Mali'den gelen altınla giderilmişti. İtalyan tüccarlar daha o tarihlerde orta Asya ve Çin ile sağlam temellere dayalı olmasa da doğrudan ilişki kurmuştu. Bazıları Almanya ve orta Avrupa'dan topladıkları köleleri Afrika ve Levant'taki Araplara satıyor ya da Felemenk ve İngiliz kumaşını Konstantinopolis ile Karadeniz'e götürüyordu. 13. yüzyılda İtalya'dan Brüj'e ilk deniz yolculuğu yapıldı. Bu tarihten önce kuzey-güney ticareti, sadece Ren ve Rhône Nehirleriyle denizaşırı rotalarda yapılıyordu. Ticaret ticareti doğururken Kuzey Avrupa'da düzenlenen fuarlar kuzeydoğuda yaşayan tacirleri bu bölgelere çekti. Baltık Denizi'ni kontrol altında tutan Hansa birliğine bağlı Alman kentleri, Batı Avrupa'nın kumaşları ve Asya'nın baharatları için yeni bir çıkış noktası haline geldi. İtalyanlar ve Katalanlar dışında diğer Avrupalılar da Akdeniz ticaretiyle ilgilenmeye başladı. İngiliz, Fransız ve Almanlar 1461'de Napoli'de ortak bir konsolosluk açtı.

Bu tür ilişkilerle ekonomik coğrafya değişirken gerçek bir Avrupa ekonomisi ortaya çıkmaya başladı. Flandra ve Alçak Ülkeler'de artan nüfus, tarımsal yenilikleri harekete geçirerek tarımı kârlı bir uğraş haline getirdi. Tüm bölgelerde, eski imalat merkezlerinin hareket alanını kısıtlayıcı tekelleri ve oligarşisinden kaçabilen şehirler, ulaştıkları zenginliğin tadını çıkardı. Bunun gözle görülür sonuçlarından biri, ortaya çıkan büyük yapılaşma dalgasıydı. Yeni zengin kentlerde inşa edilen konutlar ve belediye binalarının dışında çok sayıda kilise Avrupa'ya olağanüstü bir miras bıraktı. Bu mirasın izleri günümüzde sadece büyük katedrallerde değil, İngiltere'nin küçük kasaba ve köylerindeki çok sayıda görkemli yerel kilisede görülebilir.

Şehirler sadece kültürel değil aynı zamanda ekonomik motorlardır. Maddi amaçların ötesinde düşünce biçimlerini ve arzuları harekete geçirip dışa vurmanın yanı sıra yeni davranış biçimlerini yaratırlar. Şehirler zaman içinde mimarlık yoluyla süslenirken, sokaklar taşlarla kaplanıp kemerli yapılar ve çeşmeler inşa edildi. Şehirlerin belli bir düzen içinde gelişmesi (örneğin daha sonraki çağlarda "bölgelere ayırma" denecek yöntemle, yabancıların belli bölgelerde toplanması), binaların boyutu ve yerleşiminin ayrıntılı biçimde belirlenmesi, yavaş yavaş gerçekleşse de yeni zihniyetlerin serpilmesini sağladı. Şiddet dolu bir dünyanın ortasındaki şehirler, surların ve sağlam kapıların ardında belli ölçüde güvenli bir ortam sağlıyordu. Geçmişleri ayaklanmalar ve insan kalabalıklarının toplu saldırılarıyla dolu olsa da silah taşınması yasaklandığından dolayı, savaşçı bir dünyanın ortasında bilinçli ve hukuki olarak askerden arındırılmış bölgeler oluşturuyorlardı. Şehir yaşamıyla ilgili olarak 13. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan *urbanitas* kelimesi, bir

şehirde yaşamanın fiziki ve basit anlamının ötesinde bir kavramdı. Bugün de İngilizcede uygarlık anlamına gelen *urbanity* kelimesiyle bu anlamını korumaktadır.

Özel törenler ve şenlikler şehir yaşamını pekiştiren yeni bir çimento oldu. Kalabalıklaşan şehir halkı için sunulan hizmetler giderek önem kazandı. Bu hizmetlerin içinde dünyevi olan meslekler belirginleşti. Şehirler öğretmenler için cazip yerler haline geldi. Okullar ve öğrenci kitleleri artarak üniversitelerin doğmasına yol açtı. Tüm bunlar yeni iş dalları yarattı. Bu meslekler sadece meyhane sahiplerinin ya da Mistress Quickly ve Doll Tearsheet'in[1] sağladığı hizmetlerden oluşmuyordu. El-yazmalarının çoğaltılması, yazılması ve satılması yaygın bir meslek haline gelmişti. Sayısal deliller arada bir okuryazarlığın arttığını gösteriyordu. İlk kez çok sayıda erkek çocuğuna okuma, yazma ve hesap yapma öğretilirken, kilise kâtibi olmaları bile hedeflenmiyordu. Bir varsayıma göre, 14. yüzyılın başlarında Floransa okullarında okuma yazma öğrenen çocukların sayısı sekiz ila on bin arasında değişiyordu. Ayrıca binin üstünde öğrenci, ticarete hazırlık olması amacıyla özellikle matematik öğretilen kurumlarda ders görüyordu.[2]

Yeniçağın şehirlerinin ilk sakinleri çoğunlukla dükkân sahipleri, pazarlarda tezgâh açan satıcılar ya da kendi imal ettikleri ürünleri ve becerilerini satan zanaatkârlardı. Aradan çok zaman geçmeden bazıları daha büyük ölçekte ticaretle uğraşmaya başlamıştı. Bir kısmı, satmak amacıyla zanaatkârlara mal imal ettirmek için malzeme alacak kadar sermaye sahibi olmuştu. Diğer bir kısmıysa, kâr birikimiyle elde edilen serveti borç para vermek amacıyla kullandı. Bu uygulama, 13. yüzyılda ilk Avrupa bankalarının doğmasını sağladı. Bazı şehir sakinleri ekonomik bağımsızlığa ulaşmak için başka yollar kullandı. Arzuhalciler ve noterler 13. yüzyılda farklı mesleklerin mensupları olarak öne çıkmaya başladı. Bunların işlerini yazılı parşömen veya kâğıtlarla yürüten varlıklı insanlara verdiği hizmetin sağladığı fırsatlara, bir berber veya ayakkabı tamircisi asla sahip olamazdı. Batı Avrupa'daki ortaçağ toplumunda, 12. yüzyıldan itibaren yaşamı son kertede kırsal ekonomiye bağlı olmakla birlikte şehirde yaşayan insanların sayısı giderek arttı. Kırsal ekonominin doğrudan bir parçası olmayan bu insanlar geçimlerini başka yollardan sağlıyordu. Bu geçim yollarının bir kısmı diğer toplumlarda veya antik dünyada önceden mevcut olmakla birlikte bazıları yeniydi. Kendi işleriyle ve ticaretleriyle uğraşan bu insanların bir kısmı daha 11. ve 12. yüzyılda, Batı Avrupa'da Roma İmparatorluğu zamanından beri rastlanmayan ölçekte servet sahibi olmuştu. Bunların bir kısmı ayrıca, servetlerini koruyup verimli yatırımlara dönüştürme becerisine ulaşmaya başlamıştı.

1 Shakespeare'in muhtelif oyunlarında yer alan fahişe karakterler (çev.)

2 Bu sayılar, J. Le Goff'un yazdığı ve konuyu mükemmel bir biçimde ortaya koyan "The Town as an Agent of Civilization c. 1200-c.1500" adlı incelemede verilmektedir. Bu makale için bkz. C. M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe, I. The Middle Ages* (Londra, 1972), s. 85.

TEKNOLOJİ

İnşaatçılık, ortaçağ teknolojisinin başlıca dışavurumu olduğu gibi en gözle görülür unsuruydu. Bir katedralin mimarisi, bir Roma arenası veya sukemeri kadar karmaşık mühendislik problemleri doğuruyordu. Ortaçağın zanaatkârları bu problemleri çöze çöze giderek mühendise dönüştüler. Ortaçağ teknolojisi, bugünkü anlamda bilime dayalı değildi ancak bilgi birikimini toplayıp deneme yanılma yoluyla bu birikimden neler geliştirilebileceğini öğrendi. En önemli başarısı, kasların yapacağı işler için diğer enerji biçimlerini kullanmak ve kas kullanmak gerektiği zaman da bu gücün daha etkili ve verimli kullanılmasını sağlamaktı. Bocurgatlar, makaralar ve rampalar ağır yüklerin taşınmasını kolaylaştırıyordu. Vinçler 1500'lerde çok yaygındı. Teknolojik değişim, verimliliğin çok artmasını sağladığı tarım için de önemliydi. Tarım, teknolojinin büyük adımlar attığı diğer etkinliklerle iç içe giren bir alandı. Özellikle değirmencilikte rüzgâr ve su daha iyi kullanılmaya başlanmıştı. İlk kez Asya'da kullanılan yel değirmenleri ve su değirmenleri, Avrupa'da daha 1000 yıllarında yaygın biçimde kullanılıyordu. Domesday Book'taki listede yer alan üç bin yerleşimin her birinde ortalama iki değirmen vardı. Değirmenlerin kullanımı sonraki yüzyıllarda daha çok yaygınlaştı. Rüzgâr daha önce kuzeyde gemilerin sevk edilmesinde kullanıldığı gibi, tahılların öğütülmesinde kas gücünün yerini aldı. Demir dövmek için gereken enerjiyi sağlamada su kullanılıyordu (krankın icadı bu konuda çok büyük öneme sahipti). 14. yüzyıla ait bir yenilik olan topçuluğun artan talebiyle bağlantılı olarak 15. yüzyılda Avrupa'nın metalurji sanayiinde yaşanan büyük hamlede demir hayati bir yer tutuyordu. Kâğıt Çin'de keşfedildikten sonra Avrupa'ya da ulaşınca, suyla çalışan çekiçler 11. yüzyıl ve sonrasında dinkleme ve kâğıt imalatında faaliyete geçti. 15. yüzyılda matbaanın icadıyla birlikte kâğıt imalatının önemi, Almanya ve Flandra'daki maden işlemeciliğinde ortaya çıkan yeni becerileri geride bıraktı. Matbaa ve kâğıt devrim yaratacak bir potansiyele sahip olduğundan, bu alandaki bilgileri kullanma becerisine sahip ve giderek büyüyen zanaatkâr-usta topluluğu içinde, yöntemlerin yayılmasını kolaylaştırıp hızlandırdı. Bazı icatlar doğrudan diğer kültürlerden geçiyordu. Çıkrık ortaçağ Avrupa'sına 13. yüzyılda Asya'dan gelmişti (ancak ayakla kullanmayı mümkün kılan pedalın çıkrığa eklenmesi, 16. yüzyılda gerçekleşmiş bir Avrupa icadıdır).

Böylece 1500'lerde, kendi kendine beslenen ve geri dönüşü olmayan bir teknolojik değişim çağı başladı. Zaman içinde teknolojik değişim dallanıp budaklandıkça yarattığı sonuçların gözle görülür olma özelliği azaldı. Teknolojinin kökü derinlerde yatıyordu. Süregiden dairesel hareketi, tekrarlanıp kesilen bir eyleme dönüştürme imkânı sağlayan mil dirseğinin icadı, Karolenjler dönemindeki bira imalatçılarının arpa posasını ezmek için kullandıkları çekiçlere kadar uzanıyordu.

Volanlar 12. yüzyılda ortaya çıktı. Ağırlık kullanılarak çalıştırılan mekanizmalar 14. yüzyılda yayıldığında, mekanik saatler yaygın biçimde kullanılmaya başlayıp, günlük hayatın ve çalışmanın düzenlenmesinde hemen göze çarpmasa da çabuk bir etki sahibi oldu. İnsanların gözlerini etkin biçimde kullanması gereken bir dönemde hızla yayılan gözlük, ortaçağ Avrupa'sının en önemli icadı olarak görüldü ve yarattığı etki çok geniş kapsamlı oldu. Gözlük, optik alet yapımı sanayiinin doğmasına yol açtı. Zırh imalatçıları daha iyi vücut zırhı yapmak için metali işleme konusunda hünerlerini sergilemekle kalmayıp, 14. yüzyılda savaş meydanlarına giren yeni silahlar dökerek standart biçimde ateş etmesini sağladılar. 1500'lere gelindiğinde, Avrupa'daki ustalar ve teknoloji uzmanları topluluğu, birkaç yüzyıl önce hayal edilemeyecek bir boyuta ve bilgi düzeyine ulaşmıştı. Bunlar, zaten önemli bir boyuta ulaşmış bulunan Avrupa'daki makine mevcudunun imalatı, bakımı ve onarımıyla yetinmeyip; bu mevcudu daha ileriye götürüyor ve kendi kendine büyüyen buluşların kaynağı olarak yeni aletler geliştiriyordu.

Üretimde değişiklik yaratma konusunda teknolojinin doruğa çıktığı günleri görmeye daha çok zaman vardı ancak sağda solda, işadamları tarafından bu teknolojiye sermaye yatırılmaya başlanmıştı. Modernleşme sağlayan diğer teknolojik aygıtlar zaten kendi yolunda ilerliyordu. İtalyanlar 1500'lerde modern muhasebeciliğin büyük bir kısmını ve dış ticaretin finansmanını sağlayan yeni kredi araçlarını yaratmıştı. Kambiyo senedi, 13. yüzyılda ilk bankerlerle birlikte ortaya çıkmıştı. Sınırlı sorumluluk, Floransa'da 1408'de biliniyordu. Deniz sigortasıysa daha bu tarihten önce uygulanıyordu. Bu yeniliklerle birlikte, modern kapitalizm çağının başlangıcına ulaşılmıştı. Geçmişten gelen değişimin boyutu devasa gibi görünebilir ancak ortaçağdaki ticaret ekonomisinin hacmini tam olarak bilmesek de bunu orantı yoluyla kestirmek kolaydır. Saraylarının onca ihtişamına karşın, ortaçağdaki Venedik'in bir yılda sattığı mallar, günümüzün büyük hacimli olmayan bir yük gemisine rahatça sığabilirdi.

KARA ÖLÜM VE SONRASI

Ekonomi yüzyıllar boyunca çok kırılgandı. Ortaçağda Batı'nın ekonomik yaşamı çöküşün eşiğinden asla uzakta değildi. Antikçağdan beri yaşanan onca ilerlemeye rağmen, ortaçağ tarımı (daha sonraki standartlara göre) hayret edilecek derecede verimsizdi. Kötü kullanılan toprakların verimi yok olmuştu. Gübreleme dışında toprağın verimini arttırmak için hemen hiçbir şey yapılmamıştı. Yeni toprak bulmak güçleştikçe ailelerin sahip olduğu topraklar da küçüldü. 1300'lerde bir köy hanesi otuz dönümden fazla toprak işleyebiliyorsa şanslı sayılıyordu. Toplu sulama ya da ıslah için yatırım yapılan yerlerin sayısı çok azdı (bunlardan biri

Po Vadisi'ydi). Hepsinden önemlisi, insanların varlığını sürdürebilmesi tamamen havaya bağlıydı. 14. yüzyıl başlarında, hasadın ardı ardına iki yıl kötü olması nedeniyle Ypres'in nüfusu yüzde on azalmıştı. Bir bölgede yaşanan kıtlığı dışardan yiyecek temin ederek savuşturmak pek zordu. Roma döneminden kalma yollar büyük hasar görmüştü. Yük arabaları ilkel olduğundan, mallar çoğu zaman at veya katır sırtında taşınıyordu. Deniz ve ırmak ulaşımı daha ucuz ve hızlı olsa da, ihtiyacı pek karşılayamıyordu. Ticarette siyasi güçlükler de yaşanıyordu. İslam ordularının Bizans'a yeni saldırılar düzenlemesi, 15. yüzyılda Doğu ticaretinde büyük bir durgunluğa yol açtı. Talep, şehirlerin kaderini belirleme açısından en küçük bir değişime bile neden olacak kadar azalmıştı. 14. yüzyılda, Floransa ve Ypres'te kumaş üretimi üçte iki oranında düşmüştü.

1300'ler civarında, tarımsal verimlilik konusunda belli bir çizginin ötesine geçilemiyordu. Muhtemelen mevcut yöntemler ve ekim yapmak için kolayca elde edilebilen toprak konusunda potansiyel tükenmişti. Nüfus baskısının kaynakları bitirmesi konusunda belirtiler ortaya çıkmıştı. Bunlardan dolayı, nüfus 14. yüzyılda büyük oranda geriledikten sonra 15. yüzyılda yavaş bir toparlanma yaşadı. Bir genelleme yapmak çok zor olsa da, ölüm oranında hızlı bir artış vardı. Her yerde aynı anda yaşanmasa da, 1320'li yıllarda ardı sıra gelen kötü hasatlar yüzünden, ölüm oranı pek çok yerde dikkat çekici boyuta ulaştı. Nüfusta yavaş seyreden bir gerilemenin başlangıcını oluşturan bu durum, salgın hastalıkların ortaya çıkmasıyla bir felakete dönüştü. Tüm bu salgınlara genel biçimde 1348 ila 1350 yılları arasında görülen en şiddetli salgının adı nedeniyle "Kara Ölüm" dendi. Bu salgının taşıdığı hastalık hıyarcık vebasıydı ancak hiç kuşkusuz ardından gelen salgınlarla birlikte, Avrupa'yı silip süpüren pek çok ölümcül hastalığı da beraberinde taşımıştı. Avrupalılar sadece vebadan değil, tifüs, grip ve çiçek yüzünden de ölüyordu. Kesin olan şu ki bu salgınların yol açtığı sonuç, demografik bir felaketti. Bazı bölgelerde nüfusun yarısı veya üçte biri ölmüştü. Toulouse 1335'te 30.000 nüfuslu bir şehirken, bir yüzyıl sonra burada sadece 8.000 kişi yaşıyordu. Bir keresinde Avignon'da, sadece üç gün içinde bin dört yüz kişi ölmüştü. Bütün Avrupa'da, toplam nüfusun dörtte birinin öldüğü hesaplanmıştı. Papalığın yaptığı bir araştırma, bu rakamın kırk milyonun üstünde olduğunu gösteriyordu.

Tüm kıtayı kapsayan bir seyir olmasa da, Avrupalıların hepsi bu darbelerden dolayı tir tir titriyordu. Bu dehşetin son noktası, toplu çıldırma belirtileriydi. Yahudilerin toplu olarak katledilmesi, günah keçisi arayışının veya vebayı yaydıkları gerekçesiyle bazı insanların suçlanmasının ortak dışavurumuydu. Avrupa'nın ortak aklı, ortaçağın sonuna kadar bu felaketlerin neden olduğu yaraların izlerini taşıdı. Resim ve gravür sanatıyla edebiyat; ölüm, yargılama ve lanetleme imgeleriyle doluydu. Kurulu düzenin kırılganlığı, gıda ve nüfus arasındaki dengenin nazik du-

rumunu yansıtıyordu. Salgınlar çok sayıda insanın ölümüne yol açtığında tarımsal üretim düşüyordu. Ardından şehirlerde yaşayan insanlar o güne kadar vebadan ölmemişse, açlıktan ölmeye başlıyordu.

İnsanların yaşamında bu boyuttaki sapmalar ve felaketlerin, beraberinde yeni ve daha şiddetli toplumsal çatışmaları getirmesi hiç şaşırtıcı değildir. Bütün Avrupa'da, 14. ve 15. yüzyılda köylü isyanları görüldü. Özellikle, Fransa'da 1358'de otuz binden fazla insanın ölümüne yol açan köylü isyanıyla İngiltere'de 1381'de köylülerin kısa bir süre Londra'yı ele geçirdiği isyan, unutulmayacak olaylardır. İsyanların temelinde çoğunlukla, senyörlerin zorunluluktan dolayı artan talepleriyle kraliyetin vergi memurlarının yeni talepleri yatıyordu. Bu talepler kıtlık, veba ve savaşla birleştiğinde, zaten acınacak durumda olan bir var oluşu katlanılmaz hale getiriyordu. 1381'de ayaklanan İngiliz köylüleri, "biz İsa'nın suretinde birer insan olarak yaratıldık ama siz bize vahşi hayvanlar gibi davranıyorsunuz" diye yakınıyordu. Kendi uygarlıklarının Hıristiyan değerlerine başvurmaları çok önemlidir. Ortaçağ köylülerinin talepleri genellikle açık ve etkili biçimde ifade edilse de, bu isyanlardan sosyalizmin doğmakta olduğunu düşünmek anakronizme düşmek olur.

Bu kadar büyük boyutta bir demografik felaket, paradoksal biçimde bazı insanların hayatını kolaylaştırdı. Bunun hemen görülen açık sonuçlarından biri, bazı yerlerde işgücünde ciddi biçimde yetersizlik olmasıydı. Sürekli biçimde yeterince iş bulamayan işçilerin oluşturduğu havuzun aşırı derecede kuruması ve İngiltere'de reel ücretlerin artması bunun örneğidir. 14. yüzyılda yaşanan felaketlerin kısa vadeli etkileri atlatıldıktan sonra, yoksulların yaşam standardı hafifçe yükselmiş bile olabilirdi çünkü nüfus azalması nedeniyle pazar daralınca tahıl fiyatları düşmüştü. İşgücü eksikliğinden dolayı kırsal alanda bile paraya dayalı ekonomiye geçme eğilimi hızlanmıştı. 16. yüzyılda, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa'da serf işgücü ve köle statüsü büyük oranda gerilemişti. Ücretli işgücü üç yüzyıl öncesine göre çok daha yaygın hale gelmişti. Bu durum malikâneye dayalı yapı ve etrafında kümelenen ilişkileri zayıflattı. Derebeyleri 14. yüzyılda ayrıca kira gelirlerinin büyük oranda düşmesiyle karşı karşıya kaldı. Önceki iki yüzyıl boyunca, durumu iyi olanlar pahalı zevkler ve alışkanlıklar edinmişti. Oysa şimdi, arazi sahiplerinin daha da zenginleşmesi birdenbire durmuştu. Bazı derebeyleri bu duruma uyum sağladı. Örneğin bazıları, yoğun emek gerektiren tarımdan az emek gerektiren koyun yetiştiriciliğine dönmüştü. Diğer yerlerdeyse, verimsiz toprakları olan arazi sahipleri ekim yapmaktan vazgeçmişti.

TOPLUMSAL DEĞİŞİM

Ortaya çıkan değişimin sonuçlarını saptamak çok zor olsa da, yeni ve daha hızlı toplumsal değişimleri harekete geçirdiği kesindir. Ortaçağ yaşamı 11. ve 16.

yüzyıllar arasında ciddi biçimde değişmişti. Bu değişim, bazen garip biçimde çok çeşitli yollardan oluyordu. Yine de bu dönemin sonunda bile, bizim yaşadığımız çağla arasında hayal edilemeyecek kadar büyük bir fark vardı. Bunun işaretlerinden biri; kâtiplik, hemşirelik yapma ve sosyal hizmetlerde çalışma gibi bazı gündelik işleri yerine getiren çok sayıda rahip ve rahibe olmasıydı. Ancak bunların hepsinden öte önem taşıyan bir görevi vardı: insanlığın kurtuluşu için dua etmek ve insanlığın layık olduğu kutsal varlıklara ulaşmasını sağlamak. Bu insanların konumu kanunlarla özel olarak belirlenmişti. Bu durumun ortaçağ toplumunun bilincinde ne denli yer ettiğini kavramak bugün imkânsızdır.

Dünyevi toplumun kendi statü ve hiyerarşisiyle ilgili endişesi, bizim toplumumuzdan ne kadar farklı olduğunun bir diğer göstergesidir. Ortaçağda yaşayan Avrupa insanını, deyim yerindeyse bireysel bir toplumsal atom olarak kabul etmektense, birtakım koordinatların kesiştiği bir nokta olarak görmek daha doğru olur. Bunların bir kısmı daha doğumlarında belirleniyordu ve bu durumun en açık ifadesi soyluluk kavramıydı. Kan bağıyla tanımlanan ve bazı yerlerde 20. yüzyıl sonunda bile bir gerçeklik olarak varlığını sürdüren aristokrat toplum, 13. yüzyılda bütün temel unsurlarıyla mevcuttu. Bir zamanların savaşçıları toprak sahibine dönüşünce, soy daha önemli hale geldi çünkü ortaya tartışmalar yaşanan miras kavramı çıkmıştı. Bu durumun bir göstergesi, armacılık ve soy ağacı sanatlarının yükselişiydi (gerçi bu sanatlar, esrarengiz biçimde günümüze kadar varlığını korumuştur). Bir diğer göstergeyse, olgunlaşan soyluluk içinde ayrımlar getiren yeni paye ve unvanların belirlenmesiydi. 1337'de ortaya çıkan ilk İngiliz dükü, büyük derebeylerini diğer soylulardan ayırt etme konusunda Avrupa'da görülen eğilimin bir ifadesiydi. Üstünlükle ilgili simgesel sorunlar yoğun ilgi kaynağı oldu; payeler tehlikedeydi. Buradan payenin küçülmesi korkusu doğdu. Bir kadın kendi düzeyinde olmayan biriyle evlendiğinde veya bir erkek aşağı rütbedekilerin yapacağı bir uğraşa bulaştığında statü kaybı söz konusuydu. Yüzyıllar boyunca Kuzey Avrupa'da, soyluların sadece savaşması, kilise mensubu olması veya kendi arazilerini yönetmesi uygun görüldü. Temsilciler yoluyla yürütülmesi dışında, özellikle ticaretle uğraşmak hoş görülmüyordu. Yüzyıllar sonra bu engel ortadan kalktığında bile, perakende ticarete karşı duyulan husumet, bu tür şeyleri önemseyen insanların terk edeceği son özellik oldu. 16. yüzyılda bir Fransız kralı, Portekizli kuzenine "bakkal kral" dediğinde, nüktedanlığının yanı sıra hakaret etmişti ve kuşkusuz maiyetindekiler bu aşağılamadan dolayı çok eğlenmişti.

Soyluluğun değerleri arasında esasen ordu gelmekle birlikte bu durum zamanla değişti. Bunun sonucunda ortaya çıkan onur, bağlılık, karşılık beklemeden kendini feda etme gibi kavramlar (etkili olsun ya da olmasın) yüzyıllar boyunca soylu genç erkek ve kızlara örnek oluşturdu. Şövalyelik ülküsü bu fikirleri açıkça ifade

ederken temelinde yatan askeri kuralların sertliğini yumuşattı. Şövalyeliğin işlevi her şeyden önce silahlı eğitim ve disiplin sağlamaktı. Bir şövalyenin Hıristiyanlık ödevlerini kabul etmesinin ardından kendisine şövalyeliğin bağışlanmasıyla birlikte, kilise bunu dini törenlerle kutsuyordu. Bu kavramın kendisinde adamakıllı somutlaştığı kahraman bir kişilik, efsanevi İngiliz Kralı Arthur'du. Onun inancı pek çok diyarda yayıldı. Bu inanç, uygulamada sınırlı kalsa da centilmenlik ve centilmence davranış ülküsünde yaşatıldı. Elbette asla olması gerektiği gibi yürümedi zira yaratılan pek az efsane böyledir. Şövalyelik uygulaması, büyük ölçüde iştahı gizlemekten ibaretti. Tıpkı demokrasi vizyonu gibi feodal bağımlılık teorisi de olması gerektiği gibi işlemedi. Kişisel çıkarlar şövalyeliğe karşı boyun eğebilirdi ama genelde böyle olmadı. Savaş baskısı ve daha önemlisi ekonomi, daima toplumsal yükümlülükleri parçalayıp karman çorman ediyordu. Senyör ve vasal kavramlarının giderek gerçekdışı hale gelmesi, kralların gücünün artmasını sağladı. Para ekonomisinin ortaya çıkması yeni akınlara neden oldu. Hizmet giderek parayla ödenirken, kiralar hizmetlerden daha önemli hale geldi. Bazı feodal gelir kaynakları, reel fiyatlardaki değişimin değersiz kıldığı koşullar açısından sabit kaldı. Avukatlar, giderek gerçekdışı ve eskimiş bir hal alan "feodal" yapı içinde gerçekleştirilebilecek yeni hedefler sağlayan araçlar geliştirdi.

Ortaçağda soyluluk uzun bir süre boyunca yeni katılımlara çok açık oldu, ancak zaman geçtikçe soyluluk payelerini dışarıya kapatma eğilimi içine girdi. Bazı yerlerdeyse (Venedik bunlardan biriydi) yönetici kasta dışarıdan girişi ebediyen kapamaya yönelik girişimler oldu. Ancak en azından 12. yüzyıldan itibaren Avrupa toplumu her yerde mevcuttu. Üstelik sadece İtalyan cumhuriyetlerinde değil her yerde, eski hiyerarşiler içinde kendisine yer bulamayıp bunu sorun haline getiren yeni servet ve güç sahipleri yaratıyordu. Bunun en belirgin örneği artık sadece dükkân sahibi olmanın ötesine geçmiş zengin tacirlerin ortaya çıkmasıydı. Bu yeni zenginler genellikle toprak satın alıyordu. Güvenli yatırım araçlarının sayısının az olduğu bir dünyada, toprak sadece en üstün ekonomik yatırım olmakla kalmıyordu. Aynı zamanda, toprak sahibi olmanın yasal veya toplumsal bir zorunluluk olduğu statü değişikliğine giden yolu açıyordu. İtalya'da işadamları, ticaret ve imalat yapılan şehirlerin soyluları haline geldi. Nitekim Medici ailesi, Floransa'nın kuşaktan kuşağa yöneticisi oldu. Bu tür mevkiler, her şeyden önce teorik olarak onların yerinin bulunmadığı bir dünyaya karşı her yerde simgesel bir meydan okuyuş halini almıştı. Kısa zamanda kendi toplumsal biçimleri –loncalar, "bilinmeyenler", kurumlar– evrim geçirerek toplumsal rollerinin yeniden tanımlanmasına yol açıp statü konusunda filizlenen arzularını yeni doyumlarla karşıladı.

Tüccar sınıfının yükselişi, şehirlerin büyümesinin bir sonucuydu. Tüccarlar Avrupa'nın ortaçağ uygarlığının en dinamik unsuruyla ayrılmaz bağlara sahipti. Bu

unsur, Avrupa'nın ileriki tarihinde, surlar içinde çok büyüyüp gelişecek olan kasabalar ve şehirlerdi. Bağımsızlıkları büyük ölçüde hukuk ve uygulamalara göre değişse de, 11. ve 12. yüzyıldaki İtalyan "belediye" hareketinin diğer ülkelerde benzerleri vardı. Bu akım bir süre, gerek papaların gerek imparatorların iktidarını alt etmeyi başarmıştı. Özellikle Almanya'nın doğusunda bulunan şehirler bağımsızdı. Bu durum yüz elliden fazla özgür şehrin oluşturduğu Hansa Birliği'nin başarısını açıklar ancak bunun dışında başka özgür imparatorluk şehirleri de vardı. Flaman şehirleri de büyük ölçüde özgürlüğün tadını çıkarıyordu. Fransız ve İngiliz şehirleriyse bu kadar özgür değildi. Yine de krallar ve derebeyleri her yerde şehirlilerin desteğine ve servetine ihtiyaç duyduklarından, şehirlere beratlar ve ayrıcalıklar veriyordu. Bunlar, tıpkı ortaçağ şehirlerini kuşatan surlar gibi, dokunulmazlıkların simgesi olmanın yanında teminatıydı. Derebeylerinin iradesi bu şehirlerin içinde işlemediği gibi bu özgür ortam bazen daha belirgin anti-feodal sonuçlara yol açıyordu. Örneğin bir derebeyine bağlı köylüler, bazı şehirlerde bir yıl ve bir gün yaşadıkları takdirde özgürlüklerini elde edebiliyorlardı. "Şehir havası insanı özgürleştirir" diye bir Alman atasözü vardır. Yerel topluluklar ve bunların içindeki loncalar, uzun bir süre boyunca, özgür olmayan dünyanın içinde yalıtılmış durumdaki özgür insanların birliğiydi. Burjuva yani şehirli, bağımlılık evreninde kendi çıkarını koruyan bir insan; uyruk olmanın yanında oluşum halindeki bir yurttaştı.

Bunun ardındaki tarihin büyük bir bölümü karanlıkta kalmaya devam etmektedir çünkü bu meçhul insanların tarihidir. Tüccarların her yerde bulunmayan en zenginlerinin yeni şehirlerin soyluları haline gelip toplu ayrıcalıkları için savaşması yeterince bilinir: Oysa daha mütevazı selefleri için durum böyle değildir. 1000 yılından önce, birkaç İtalyan limanı dışında; bir tüccar en fazla, ortaçağdaki Avrupa malikânelerinin kendi başına temin edemediği egzotik ve lüks malların seyyar satıcısı olabilirdi. Birkaç yüzyıl sonraysa halefleri; hem imalatta hem dağıtımda parmağı bulunan, pazar için üretilen bütün malları sipariş ederken nakit sermaye kullanan insanlardı.

Şehir yaşamının serpilmesinin ardında, Avrupa tarihini diğer kıtalarınkinden farklı kılan bir gerçek yatar. Ne antik dünyanın herhangi bir yerinde (belki klasik Yunanistan hariç) ne de Asya veya Kolomb öncesi Amerika'daki şehir yaşamı; Avrupa'da sergilediği bağımsızlık, siyasi tesir ve ekonomik dinamizmi gösteremedi. Bunun başlıca nedeni, yaptıkları fetihler sonucu zenginlikleri kemiren asalak imparatorlukların bulunmayışıydı. Avrupa'nın kalıcı siyasi parçalanmışlığı, hükümdarları rakipleriyle çekişirken ihtiyaç duydukları altın yumurtayı yumurtlayan kaza karşı daha dikkatli davranmaya zorluyordu. Bir şehrin yağmalanması ortaçağ Avrupa'sında kayda değer bir olaydı. Asya'nın büyük bölümündeyse, Moğolların

eline geçen büyük ticaret merkezlerinin kaderinin gösterdiği gibi, savaşların kaçınılmaz ve sık sık tekrarlanan eşlikçisiydi.

Statü konusundaki onca takıntısına rağmen Avrupa'da, Hindistan'daki gibi acımasız bir kast sistemi bulunmayışı ya da Çin'deki gibi yoğun ve bireyi boğan ideolojik bir homojenlik olmayışı önemli bir husustur. Diğer kültürlerde şehir sakinleri daha zengin olsalar bile kendi aşağılıklarını kabullenmeye daha hazırdır. Buna karşılık, Avrupa'daki tüccar, esnaf, avukat ve doktorların üstlendiği roller; daha erken tarihlerde onları toprak sahibi toplumun asalakları olmanın ötesinde bir konuma çıkardı. Yaşadıkları toplum değişime ve bireyin ilerlemesine kapalı değildi. Savaşçıların veya sarayın gözdelerinin dışında insanın kendini geliştirmesi için farklı yollar sunuyordu. Şehir havası insanları özgür kılmanın yanında, bazıları diğerlerine göre daha eşit olsa da aynı zamanda eşit hale getiriyordu.

Erkeklerin fiili, yasal ve kişisel özgürlüğünün kadınlardan daha fazla olması bizi şaşırtmamalıdır (gerçi 1500'lü yıllarda, toplumun en alt katındaki her iki cins yasal olarak hâlâ özgür değildi ve bazıları özgür olarak dünyaya geldikten sonra köle haline geliyordu). İster soylu ister sıradan bir kandan gelsinler, kadınlar (ailelerinin erkek üyelerine kıyasla), var olan bütün uygarlıklarda olduğu gibi, yasal ve toplumsal ehliyetsizlik mağduruydu. Miras devralma hakları genellikle kısıtlanıyordu. Örneğin kendilerine bir fief miras kaldığında bireysel olarak bunun sahipliğini üstlenemiyor ve yükümlülükleri yerine getirecek bir erkeği atıyorlardı. En yüksek sınıfın dışındaki tüm sınıflara mensup kadınlar angarya işlerde çalışıyordu. 20. yüzyılın başlarında bile, bazı Avrupa ülkelerinde yaşayan kadınlar günümüzde Afrika ve Asya ülkelerindeki kadınlar gibi hâlâ toprak işlerinde çalışıyordu.

Kadınların bu şekilde boyunduruk altına alınmasına kilise bazı teorik unsurlarla katkıda bulunuyordu. Bunun nedeni kısmen, cinselliğe karşı geleneksel olarak düşmanca bir tutum takınmasındandı. Kilise öğretisi, cinselliğe türün devamı dışında asla bir gerekçe bulamamıştı. Kadın ilk günahın sebebi ve cinsel arzu açısından daima bir dürtü olarak görüldüğünden, kilise ağırlığını toplumdaki erkek egemenliğinden yana koydu ama Hıristiyan doktrini bundan ibaret değildir en azından, kadınların kurtarılması gereken bir ruha sahip olduğu iddiası vardır. Üstelik diğer toplumlar kadınları eve kapayıp eziyet etme konusunda Hıristiyanlıktan da ileri gitmiştir. Kilise modern çağa kadar, kadınlara eve kapanmanın dışında tek saygın alternatif olarak dini sundu. Dinle uğraşan kadınların tarihi, olağandışı bilgi, maneviyat ve yöneticilik yetenekleriyle ön plana çıkan kadınlarla doludur. Soylu olarak doğan bir azınlığa mensup kadınların konumuysa, 13. ve 14. yüzyılın şövalyece davranış kuralları içinde kadınların yüceleştirilmesiyle birlikte daha da iyileştirilmişti. Şövalyelik, daha sonraları Avrupa kültüründe bir takıntı haline ge-

lecek olan romantik aşk fikirlerini besleyip daha zayıf bir cinsiyet olan kadınların korunması kavramını savunuyordu ancak bu tür fikirlerin etkileyebildiği insan sayısı pek azdı.

Ortaçağda yaşayan Avrupalı kadınlar, günümüz Asya'sındaki zenginler ve fakirlere göre kendi içlerinde daha eşitti (tabii erkekler de öyleydi). Kadınların yaşam süresi erkeklere göre daha kısaydı; sık doğurma ve yüksek ölüm oranları bu konuda kuşkuya yer bırakmıyor. Tıbbın diğer dalları gibi ortaçağda ebeliğin kökleri de batıl inanç, gelenek, Aristo ve Galen'e dayanıyordu. Ortada bunlardan daha iyisi yoktu. Ancak erkekler de genç yaşta ölüyordu. Büyük öğretmen ve düşünür Akina'lı St. Thomas sadece kırk yedi yıl yaşamıştı. Felsefenin günümüzde fiziksel açıdan zahmetli bir iş olmadığı düşünülürse bu durum daha iyi anlaşılır. Bir ortaçağ kasabasında oturup yirmi yaşına ulaşmış bir insanın yaşamayı umduğu ömrün uzunluğu buydu. Zaten çocuk ölümlerinin acımasız bedelinden yakasını kurtarıp yirmi yaşına ulaştığı için şanslıydı. Çocuk ölümleri, ortalama yaşam süresini otuz üç yıla indirirken ölüm oranını modern sanayileşmiş ülkelerin yaklaşık iki katına çıkarıyordu. Oysa idrak edebildiğimiz ölçüde antikçağın standartlarına göre, bu durum hiç fena değildi.

4

Sınırlar ve Komşular

DÜNYANIN TARTIŞMASI

İngiliz tarihçilerinin en büyüğü, Kutsal Topraklardaki İslam işgalini sona erdirmek için verilen ve Haçlı Seferleri olarak bilinen uzun mücadelelerden bahsederken çarpıcı bir mecaz kullanmıştı: "Dünyanın Tartışması".[1] Bu dramatik çoğunlukla rezil ve nadiren kahramanca olayları; bilinçli biçimde sadece insan tutkularının değil, aynı zamanda uygarlıkların çatışması olarak aktarmıştı. Bu çatışma gerek o zaman gerek ondan sonra dünyayı kavrama ve yaşam tarzlarının karşı karşıya gelmesi şeklinde sürecekti. Gibbon'un kullandığı mecaz üstelik daha geniş bir boyuta uygulanabilir. Batı Avrupa büyük ölçüde, fiziki ve psikolojik açıdan, temasta olduğu diğer uygarlıkların –Doğu Hıristiyan veya Bizans ve İslam– varlığıyla birlikte belirlenmişti. Bunun dışında özellikle Doğu kısmı; sadece coğrafi ve fiziki açıdan değil, etnik ve politik açıdan tesirleri bugün de hissedilen diğer güçler tarafından şekilleniyordu. Ortaçağ bu belirlenme sürecini sona erdirmeyip çok daha ileriye taşıdı (16. ve 17. yüzyılda, İslam güçlerinin Akdeniz ve Güneydoğu Avrupa'ya yayılması çok daha dikkate değer bir hal alacaktı).

Dolayısıyla Avrupa'nın belirlenme süreci, coğrafi olarak Avrupa'nın kendi içi yanında (en az) dışındaki tarihi gelişmelerin bir sonucu olarak da görülmelidir. MS 1000 yıllarında ve bu tarihten uzun bir süre sonra boyunca, Batı Hıristiyan dünyasının sakinlerinin, bu değişimlerin nereden geldiği (veya gelmiş olabileceği) hakkında hiç bilgisi yoktu. Bu dünyanın en bilgili adamları Bizans hakkında bir şeyler biliyordu ama varlığından haberdar oldukları gayri-Hıristiyan dünya hakkındaki bilgileri o kadar bile güvenilir değildi. Denizciler ve tacirler, dünyanın fiziki şekli hakkında; Çin'le Afrika arasında ticaret yapan Arapları bırakın, antikçağın bazı coğrafyacıları kadar bile bilgi sahibi değildi. Ortaçağda çizilmiş haritalar bu durumu gayet iyi yansıtıyordu. Başlıca konu ve içerikleri Hıristiyan âlemi olduğu için İsa'nın öğretisini yayıp çile çektiği ve öldüğü Kudüs genellikle bu âlemin merkezi olarak gösteriliyordu. İspanya ve Güney İtalya'da bulunan kara sınırla-

1 Büyük harflerle yazılan bu deyim, Gibbon'ın kitabının 59. bölümünün bitiminde yer almaktadır.

rının ötesindeki İslam topraklarıyla doğrudan temas nedeniyle, bu bölgeler biraz olsun biliniyordu. Hıristiyanlar ticaret yapıp savaştıkları İslam dünyasının içinde yer alan Arapları, Berberileri, Mağriplileri, Mısırlıları ve diğer halkları birbirinden ayırt etme imkânına sahip oldukları halde böyle yapmadılar. Sonunda Batı, Avrupa dışındaki dünyayla ilgili en iyi bilgileri, Hıristiyan ama kendisine yabancı olan Bizans'tan öğrendi. Ticaret yapmak amacıyla Bizans limanlarına giden Batı Avrupalıların sayısı giderek artıyordu ayrıca Bizans'ın dini sorunları bazen Batılı ruhban sınıfının ilgi alanına giriyordu. Bunun dışında, Batı Avrupa'nın okyanusla ilişkisi bulunmayan, dolayısıyla tamamen esrarengiz kısımlarında, yabancı dünyalarla temas hâlâ ilkel ve barbar paganlarla karşı karşıya kalmaktan ibaretti. Korsanlık yaptıkları için korku duyulan bu kavimlere yine de ticaret nedeniyle katlanmak zorunda kalıyorlardı.

Oysa Batı Avrupalılar o zamanlar farkında olmasa da, yüzyıllar boyunca bir tehdit unsuru olan barbarlar, 1000 yılı civarında tehlike olmaktan büyük ölçüde çıkmıştı. Günümüzdeki Polonya, Macaristan, Danimarka ve Norveç topraklarında yaşayan halklar Hıristiyanlaşmaya başlamıştı. Araplarla kara sınırının bulunduğu İspanya'da, *Reconquista* (yeniden fetih) adı verilen İslamiyetin geri püskürtülmesi süreci başlamak üzereydi. Bu sürecin tamamlanması yüzyıllar alacaktı ve tamamlandığında bile, diğer yerlerde İslamiyet'le yapılan bilinçli mücadele daha çok uzun bir zaman sürecekti. Bu mücadelenin duygusal titreşimleri, İslam dünyasından gelebilecek ciddi bir tehdit olasılığı ortadan kalkalı (ve aslında bizzat Hıristiyan dünyası artık bir gerçeklik olmaktan çıkalı) çok olmasına karşın, uzun süre hissedilmeye devam edecekti. Hıristiyan orduları pek çok ülkeden savaşçıyı çeşitli nedenlerden dolayı cezp etmesine karşın en azından 17. yüzyıla kadar İslamiyet'le mücadelede sağlanan birlik ve oluşan coşku, din sayesindeydi. Din, Avrupa'nın kendi varlığının farkına varmasının en derin kaynağıydı. Katolik mezhebi insanları büyük bir ahlak kurumu içinde bir araya getirmişti. Bunu yaparken adeta tesadüfen, dünyevi topluma egemen olan askeri sınıfın talancı arzularına ruhsat vermişti. Böylece bu sınıfın mensupları, İsa adına temiz vicdanlarıyla paganları bozguna uğratabilirdi.

FRANKLAR VE YUNANLILAR

Normanlar öncü kol durumundaydı. 11. yüzyılda Güney İtalya ve Sicilya'yı Sarazenlerden geri alıp, adeta tesadüfen, Doğu İmparatorluğu'nun batıdaki son kalıntılarını yok ettiler. "Fatih" William'ın ardından İngiltere'ye giden soydaşları gibi, toprak sahibi olmak istiyorlardı. Kuzey Afrika'daki derebeylerinin himayesinden yoksun kalan Müslüman Sicilya'da fırsatlar vardı. Böylece ada, birbiriyle kav-

ga eden soyluların hedefi haline gelmişti. Konstantinopolis'teki imparatorluk hükümetinin yanı sıra Pisa ve Cenovalı korsanlar bu durumdan yararlanmayı denedi. Ancak İtalya'nın güneyine yerleşmiş olan Normanlar papanın desteğine sahipti. Roma, batıdaki eski Bizans yerleşimlerinde Yunan kilisesinin bir daha kurulmasını hiç istemiyordu.

Normanların ilk kafilesi 1060'ta Messina Boğazı'nı geçmesine karşın sadece birkaç saat kaldı. Kısa zamanda tekrar döndüler. 1072'de, liderlerinden biri olan Roger d'Hauteville "Sicilya Kontu" ilan edildi ancak yandaşları fazla değildi. Roger'ın kurduğu yönetim zorunluluktan dolayı Müslüman kâtipler, askerler, muhasebeciler, vergi tahsildarları çalıştırdı. Müslüman direnişinin son merkezlerini yok etmek onlarca yılı buldu. Normanlar adaya amansız savaş güçlerinin dışında güvenebilecekleri büyük bir kuvvet getirmemişti ancak bu güç, zırhlı süvarilerin savaş meydanındaki üstünlüğüne dayanıyordu. Bu yüzden bir yandan adaya hâkim olurken diğer yandan uzlaşmanın yollarını aradılar. Bunun için gerek Müslüman gerek Ortodoks olsun, yerli halktan işbirlikçiler bulmaya çalıştılar. Palermo'nun ilk Norman Valisi "emir" unvanını aldı. Papanın 1130'da II. Roger'ın Krallığı'nı onaylamasıyla ortaya çıkan Sicilya Krallığı yaklaşık bir yüzyıl boyunca, birbirine karışan Latin, Yunan ve Arap geleneklerinin yarattığı farklı bir hava içinde yaşadı. Bu durum kalıcı olmasa da, ada bir müddet yan yana yaşayan toplumlara ev sahipliği yaptı. Böylece Normanlar vasıtasıyla Batı Hıristiyan dünyasının (ve dolayısıyla daha sonra Avrupa'nın) tarihiyle arasında sıkı ve kalıcı bir bağ oluşan Sicilya aynı zamanda bu farklı toplumların gelenek, kanun, dil ve kültürlerini belli bir ölçüde paylaşmasına sahne oldu.

İslamiyete karşı Hıristiyanlığı savunmanın yükünü yüzyıllar boyunca tek başına elbette Bizans üstlenmişti. Yeni topraklara yayılmanın simgesini Normanların oluşturduğu Latin Batı dünyası bu duruma aldırış etmiyordu. İslama karşı yeni bir saldırı çağını başlatmakta olan "Franklar"ın aynı dine mensup olmalarına karşın Konstantinopolis'te yeni bir barbar istilacı grubu olarak görülmesi şaşırtıcı değildi. Ortodoks ve Katolik kiliseleri arasında 1054'te meydana gelen nihai bölünmeyi, papalığın Güney İtalya'daki Normanları desteklemesi kışkırtmıştı. Bu destek Bizans'ın yetki alanının gaspı anlamına geliyordu.

11. yüzyılda Doğu İmparatorluğu tartışmasız büyük bir güçtü. Hâlâ çok büyük kaynaklara sahipti. Gerçi Arap istilalarından önce sahip olunan ekonomik önemi sadece başkent korumasına ve büyük ticaret merkezlerinin pek çoğu elden çıkmasına rağmen, Asya'dan Batı'ya gönderilen lüks malların transit ticareti önemini koruyordu. Konstantin'in yer seçimi Bizans'ın büyük bir ticari rol üstlenmesini ve diğer ihraç kalemlerini oluşturan el sanatına dayalı işkollarının teşvik edilmesini sağlamıştı. İmparatorluğun içinde olduğu gibi bu ticaret de giderek Frankların, özellikle Venedikliler ve Cenevizlilerin eline geçiyordu.

9. yüzyılda yaşayan imparatorlar sayesinde ekonomi, askeri çabaların başarılı biçimde toparlanmasına katkıda bulundu. İki yüzyıl sonra olumsuz bir durum, imparatorluğun gücünü bir kez daha yok edip uzun süren bir gerileme dönemine yol açtı. Bu süreç imparatorluğun kendi içindeki yeni ve kişisel bir sıkıntı dalgasıyla başladı. İki imparatoriçe ve ardı sıra kısa süre tahta çıkıp kötü yönetim sergileyen imparatorlar yüzünden merkezin kontrolü zayıfladı. Bizans'ın yönetici sınıfı içindeki husumet çığırından çıktı. Kökü taşrada bulunan saraydaki aristokrat grup, yüksek bürokrasinin sürekli memurlarıyla mücadeleye girişti. Bu mücadele aynı zamanda kısmen askeri ve entelektüel elit arasındaki anlaşmazlığı yansıtıyordu. Ne yazık ki bu çekişmenin sonunda, ordu ve donanma ihtiyaç duyduğu para kaynaklarından yoksun kaldı. Ortaya çıkan yeni tehditlerle uğraşmak imkânsız hale geldi. Bu tehditlerden biri Normanlardı. Tarihte ilk kez, Batı Hıristiyan âleminin temsilcileri (ya da farklı bir bakış açısına göre, kuzeyden gelen barbar istilacılar), Batı kilisesinin desteğiyle, imparatorluğu yağmalamaya geldiler. Doğu'da, imparatorların bir arada yaşamayı öğrendiği halifelik devletleri yerini daha çetin düşmanlara bırakmıştı. Orta Asya'dan gelen Türkler Küçük Asya'da yeni bir tehlike oluşturdu. 1071'de onlara karşı alınan yıkıcı bir yenilginin ardından Küçük Asya fiilen imparatorluğun elinden çıktı. Bu durum imparatorluğun mali ve insan kaynaklarına indirilen ağır bir darbeydi. Bunun dışında 11. ve 12. yüzyılda Balkanlarda ardı ardına çıkan isyanlar, ortaçağda Ortodoksluğun gördüğü en muhalif hareketlerden biri olan Bogomil sapkınlığının yayılmasını sağladı. Bogomil Mezhebi Yunan yüksek ruhban sınıfının Yunan olmayan üyelerinin Bizanslaştırma usullerine duyduğu kızgınlığın sonucu hızla yayıldı.

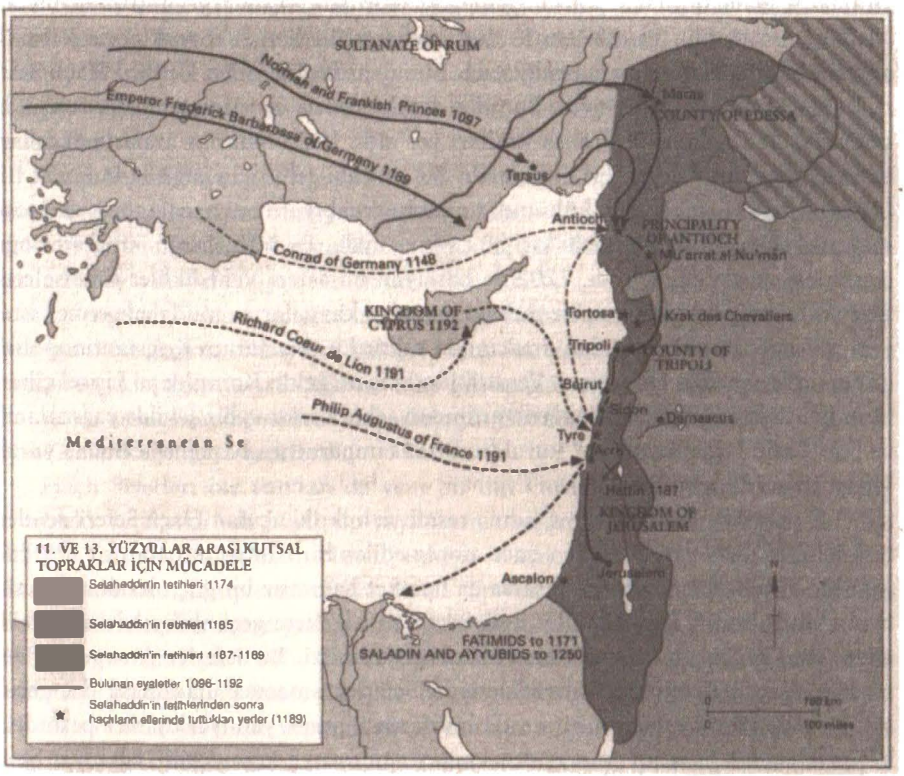
Yeni bir hanedan olan Komnenos sülalesi, imparatorluğu bir kez daha toparlayıp 1185'e kadar bir yüzyıldan fazla bir süre boyunca iktidarda kaldı. Norman istilacılar Yunanistan'dan geri püskürtüldü. Güney Rusya'dan gelen yeni bir göçebe tehdidi olan Peçenekler defedildi. Ne var ki Bulgarlara nihai bir darbe indirmenin veya Küçük Asya'yı geri almanın imkânsız olduğu ortaya çıkmıştı. Komnenos Hanedanı'nın son imparatorunun, selefini ve yeğenini boğdurması, onun gayret ve hırsının göstergesiydi. Kendisinin reform çabaları da bu hırsın bir göstergesi olmakla birlikte sonuçta tahttan indirilip işkenceyle öldürülmesine yol açmıştı. Bizans'ın tarihi o dönemde çoktan, haçlı hareketinin sonucunda Latin Hıristiyan dünyasıyla yeni bir yolda karşılaşmıştı.

HAÇLILAR

"Haçlı" kelimesi günümüzde, herhangi bir nedenle kamuoyunda coşkun bir desteği göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Ancak uzun bir süre boyunca aslına

uygun olarak, Batı Hıristiyan âleminin 12. ve 13. yüzyılda Suriye ve Filistin'e yaptığı birkaç askeri seferi belirtmek için kullanıldı. Amaç bu kutsal yerleri Müslüman hükümdarların elinden kurtarmaktı. Aslında bu, kapsamlı veya tam bir açıklama değildir. Bu amacın dışında gerçekleşen pek çok Haçlı Seferi oldu. Bu seferler uzun süre Avrupalıların hayal gücünde atalarının İslamiyetle mücadelesi şeklinde yer etti. Papalık tarafından bu seferlerde yer alanların önemli manevi kazançlara sahip olacağı temin ediliyordu. Öldükten sonra Araf'ta ruhlarının geçireceği süre affedilecekti. Eğer sefer sırasında ölürlerse şehit mertebesine erişeceklerdi. Kendilerine böyle teminatlar verilen insanlar –hatta bir seferde çocuklar– Doğu Akdeniz'i iki yüzyıldan fazla bir süre boyunca Batılı hükümdarların ve Roma kilisesinin gündeminde tuttular. Sonunda çabaları amacına ulaşamasa da Doğu İmparatorluğu ve Müslüman Yakındoğu ile Avrupa toplumu ve psikolojisi üzerinde derin izler bıraktı.

İlk ve en başarılı sefer, 1096'da papanın bizzat vaaz verdiği Clermont Konsili

vasıtasıyla başlatıldı ve haberi dört bir yana çabucak yayıldı. İsa çarmıha gerilirken böğrünü delen mızrağın ortama uygun ve mucizevi bir şekilde bulunmasıyla cesaretlenen Haçlılar Kudüs'ü geri aldılar. Barış Akidesi Zaferi'ni, kadınlar ve çocuklar da dahil tüm tutsakları dehşet verici bir katliamdan geçirerek kutladılar. Bu seferin ardından Suriye ve Filistin'de, Haçlıların "Outremer" (Fransızcada denizaşırı) dediği dört adet küçük krallık kuruldu (bunlar aynı zamanda "Latin Krallıkları" olarak bilinir). Bu devletler feodal bağlarla kendi hükümdarlarına bağlı Batılı göçmenlerin bu bölgeye akın etmesini sağlasa da, bu göç dalgası Outremer'in insan gücü ihtiyacını karşılamaya yeterli olmadı.

İlkinin tersine İkinci Haçlı Seferi (1147-9), Ren bölgesindeki Yahudilerin kıyasıya katliamıyla başladı. Ancak bundan sonra, bir imparator ve Fransa kralının ilk sefere göre büyük toplumsal hareketlilik kazandırmasına rağmen, bu ikinci sefer tam bir felaketti. İkinci seferin başlatılmasının en büyük saiklerinden olan, Türklerin eline geçmiş Edessa (Urfa) şehrinin geri alınması amacına ulaşılamadı (gerçi bu durum belli öneme sahip bir yan sonuca yol açmış ve bir İngiliz filosu Lizbon'u Arapların elinden alınca şehrin egemenliği Portekiz kralına geçmişti). Ardından 1187'de Selahaddin Eyyübi'nin Kudüs'ü tekrar Müslüman topraklarına katması ağır bir başarısızlık anlamına geliyordu. Bunun ardından gelen Üçüncü Haçlı Seferi (1189-92) en debdebelisiydi. Bu sefer de bir Alman imparatoru (sefer sırasında boğuldu) ile İngiltere ve Fransa kralları yer aldı. Hükümdarlar aralarında anlaşmazlığa düşünce Kudüs geri alınamadı. Bir sonraki sefer için çağrıda bulunan III. İnnocentius'a hiçbir büyük hükümdar olumlu cevap vermedi ancak gözü yeni topraklarda olan pek çok nüfuzlu kişi bu çağrıya uydu. Bu sefer, Doğu imparatorluğu açısından en önemli seferdi. 1202'de başlayan bu seferi Venedikliler finanse etti. Sefer, tahttan indirildiği için Bizans'taki hanedan kavgalarına müdahale etmek isteyen eski imparator tarafından amacından saptırıldı. Bu durum Konstantinopolis'i onun adına yeniden ele geçiren Venediklilerin işine geldi. Karanlık ve kişisel çıkarların belirleyici olduğu entrikaların ardından şehir korkunç bir şekilde yağmalandı ve bir "Latin İmparatorluğu" kuruldu. Bizans imparatoru başkentine ancak yarım yüzyıl sonra dönebildi.

13. yüzyılda Yakındoğu'ya, adına resmi ve hukuki açıdan Haçlı Seferi denilen birkaç sefer daha yapıldı. Daha önce aforoz edilen bir Alman imparatoru 1229'da kısa bir süre Kudüs'ü almayı başarsa da hareket bağımsız bir güç olarak artık eski hızını kaybetmişti. Dini dürtüler hâlâ insanları harekete geçirebiliyordu ancak ilk dört sefer, haçlıların sevimsiz bir yüzünü göstermişti. Bu seferler Avrupa'nın denizaşırı emperyalizminin ilk örnekleriydi. Seferler amacına ulaşamasa da, gerek soylu ve aşağılık hedeflerin bir arada bulunması, gerek yeni yerleşimler peşindeki kolonyalistler açısından emperyalist karakterini ortaya koyuyordu. İspanya, Nor-

manların ardından İtalyan yerleşimcilerin geldiği Sicilya ve Almanya'nın pagan sınır yurtlarında olduğu gibi, Batı Avrupalılar yerleşimlerin sınırlarını sürekli ileriye taşıyordu. Suriye ve Filistin'in uzak ve egzotik ortamında Batılı kurumları yerleştirmeye çalıştılar. Ayrıca Batı'da artık kolayca bulunmayan toprak ve malları ele geçirmek için uğraştılar. Üstelik bunu yaparken vicdanları çok rahattı çünkü rakipleri Hıristiyanlığın en kutsal yerlerini fetihler yoluyla ele geçiren kâfirlerdi. Ünlü bir ortaçağ şiiri olan *Roland'ın Şarkısı*'nda "Hıristiyanlar haklı, kâfirler haksız" şeklinde dizeler vardı. Bu şiir, ortalama bir haçlının vicdani bir rahatsızlık duyup duymadığı sorulduğu takdirde verebileceği cevabı yeterince özetlemektedir.

Birinci Haçlı Seferi'nin kısa süreli başarıları, İslam dünyasında zayıflık ve anarşinin hüküm sürdüğü bir geçiş dönemi sayesinde gerçekleşmişti. Yakındoğu'da Frank Devletleri ve Konstantinopolis'te Latin İmparatorluğu kurma gayretleri kısa zamanda başarısızlığa uğradı ancak bu çabaların kalıcı sonuçları da oldu. Haçlı Seferleri Batı Hıristiyan âleminin Doğu'dan ayrılmasını büsbütün körükledi. Konstantinopolis'i yağmalayan ilk savaşçılar Haçlılar oldu. İkincisi, Müslümanlıkla Hıristiyanlık arasındaki aşılmaz ideolojik ayrılık duygusunu yoğunlaştırdı. Öznel olarak, Batı Hıristiyan dünyasının özel öfkesini dışa vurmakla yetinmeyip militan bir ruh ve saldırganlıkla biçimlendirdi. Bu durum, teknolojik üstünlükle pekiştirildiğinde kuvveti artan Haçlıların misyonunun daha acımasız bir hal almasını sağladı.

Haçlı Seferlerinin yarattığı psikoloji dışında resmi kurumsal yapısı da Levant'la sınırlı değildi. Hıristiyan olmayan başka halklara (örneğin Slav ve Prusyalı paganlar) ve kâfirlere (örneğin Languedoc'taki Katharlar) karşı açılan Haçlı Seferleri de vardı. Papayla ihtilafa düşen Hıristiyan hükümdarlara ve hatta imparatorlara karşı seferler yapıldı. Gelecek açısından, laikleştiği zaman dünyayı fethedecek bir kültürü harekete geçiren zihniyetin kökleri Haçlı Seferlerinde yatıyordu. *Reconquista* amacına yaklaştığı sıralarda, İspanyollar Afrika'da yeni bir Haçlı Seferi'ne sahne olacak savaş meydanları aramaya başlamıştı. Bundan kısa bir süre sonraysa, gözlerini Amerika'ya çevireceklerdi.

Haçlı Seferleri bir yandan da yeni bir din kurumunun, askeri düzene sahip şövalyelik tarikatlarının büyüyüp yayılmasına sağladığı katkıyla, Avrupa tarihini etkiledi. Bu tarikatlar militan Hıristiyanlığın en açık biçimde belirginleştiği kurumlar olup manastır rahiplerini tarikat üyesi yapıyor ve kendini iman için savaşmaya adamış askerleri bir araya getiriyordu. Bazı tarikatlar, pek çok ülkede bağışlar yoluyla epey zenginleşti. Kudüs'teki St. John şövalyeleri, modern çağda hayır işleriyle yetinmeye başlamadan önce, yüzyıllar boyunca İslamiyete karşı verilen savaşlarda hep ön saflarda yer aldı. Tapınak şövalyelerinin eriştiği güç ve refah seviyesi, bir Fransız kralını korkutmanın yanında onları yok etmeye yöneltecek kadar gıpta

etmesine yol açtı. İspanyol Calatrava ve Santiago tarikatları *Reconquista*'da ön saflarda yer aldı. 1190'da Filistin'de kurulan Töton şövalyeleri Macaristan'da Macarlarla çarpıştıktan sonra kuzeydoğu Avrupa'ya yönelip Baltık topraklarında dinsiz Prusyalılara karşı savaştı. 1291'de Filistin'den ayrılan büyük üstatları 1309'da Marienburg'a yerleşti. Misyoner Hıristiyanlık görevleri, görünüşe bakılırsa daha o tarihlerde bile kendileri için arazi edinme fırsatı heyecanlandırmıyordu.

HAÇLI SEFERLERİ ÇAĞI

İlk dört akın Haçlı Seferleri'nin en önemlileridir. İlk seferin başlangıcından bu seferlerde ortaya çıkan Outremer Devletleri'nin tasfiyesine kadar olan dönem, genel bir düşünceyle Haçlılar çağı olarak kabul edilir.

MS 1095	Papa II. Urban Clermont Konsili'nde Birinci Haçlı Seferi'ni ilan etti. Bu sefer aşağıdaki sonuçlara yol açtı:
1099	Kudüs'ün ele geçirildi ve Latin Krallıkları kuruldu.
1144	Selçuklular Hıristiyan şehri Edessa'yı ele geçirdi, bunun üzerine St. Bernard yeni bir sefer için vaaz verdi (1146).
1147-9	Başarısızlıkla sonuçlanan İkinci Haçlı Seferi (tek önemli sonucu Lizbon'un bir İngiliz filosu tarafından ele geçirilip Portekiz kralına verilmesiydi).
1187	Selahaddin Eyyübi Kudüs'ü tekrar Müslüman topraklarına kattı.
1189	Üçüncü Haçlı Seferi'nin başlaması ve Kudüs'ü geri alma hedefinin başarısızlıkla sonuçlanması.
1192	Selahaddin Eyyübi hacıların Kutsal Kabir kilisesine girmesine izin verdi.
1202	Büyük akınların sonuncusu olan Dördüncü Haçlı Seferi Konstantinopolis'te sona ererken şehir Haçlılar tarafından ele geçirilip yağmalandı (1204), ardından burada bir "Latin İmparatorluğu" kuruldu.
1212	"Çocuk Haçlı Seferi".
1216	Beşinci Haçlı Seferi sonucunda Mısır'da Dimyat'ın ele geçirilmesi, ancak kısa süre sonra geri verilmesi.
1228-9	İmparator II. Frederik (aforoz edilmiş) bir "Haçlı Seferi" düzenleyip Kudüs'ü ele geçirerek kendisini kral ilan etti.
1239-40	Champagne'li Theobald ve Cornwall'lı Richard'ın düzenlediği "Haçlı Seferleri".
1244	Müslümanlar Kudüs'ü yeniden ele geçirdi.

1248-54	Fransa Kralı IX. Louis'nin Mısır'a sefer düzenlemesi, burada esir alınıp fidye karşılığı serbest bırakılması ve Kudüs'e hac ziyareti yapması.
1270	IX. Louis ikinci kez Tunus'a sefere çıktı ve burada öldü.
1281	Levant'taki son Fransız kalesi olan Akkâ Müslümanların eline geçti.

Bunların dışında, bazen biçimsel olarak "Haçlı Seferi" adı verilen pek çok sefer düzenlendi. Bazıları Hıristiyan olmayanlara karşı (İspanya'daki Mağripliler ve Slav kavimleri), bazıları sapkınlara karşı (örneğin Katharlar), bazılarıysa papalığa saldıran hükümdarlara karşı gerçekleştirildi. Bunların dışında Yakındoğu'ya sonuçsuz birkaç sefer daha yapıldı. 1464'te papa II. Pius, bu bölgeye son kez bir Haçlı Seferi düzenleme girişiminde kimseden destek bulamadı.

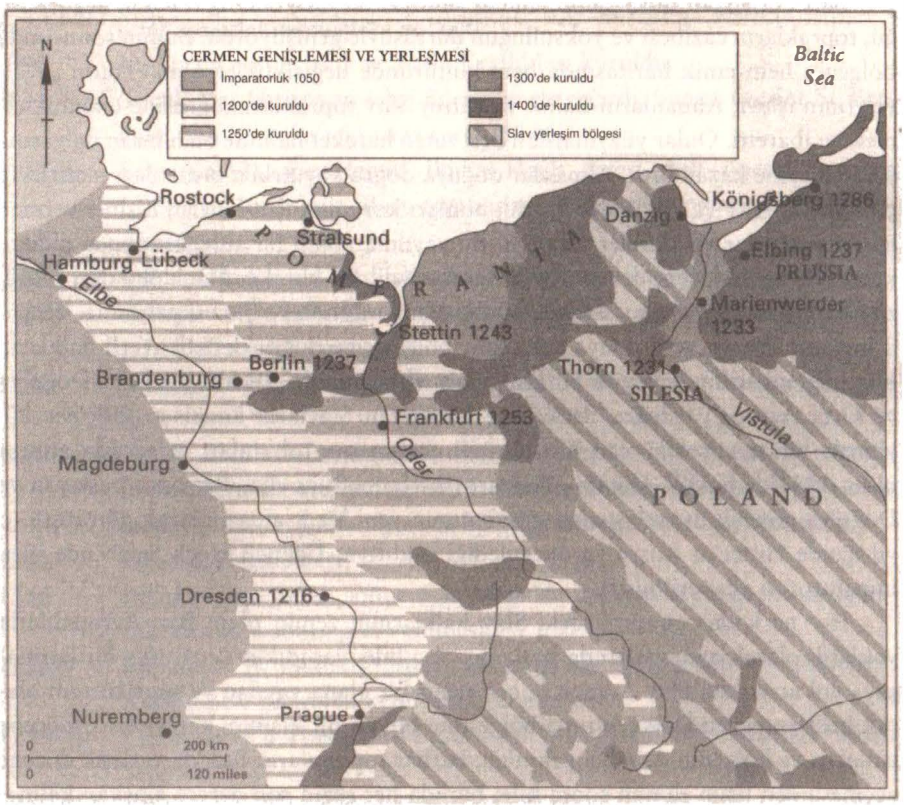
DOĞU AVRUPA VE SLAVLAR

Batı Hıristiyan dünyasının Alman sınırları da misyonerliğin azmi, açgözlülüğü, toprakların cazibesi ve yoksulluğun dürtüsüyle genişliyordu. Bunun sonucunda bölgenin hem etnik haritasında hem kültüründe değişiklikler oldu. Töton şövalyelerinin işlevi, Almanların Baltık ve Kuzey Slav topraklarına girişine öncülük etmekten ibaretti. Onlar yüzyıllardan beri zaten hareket halinde olan insan dalgasına yeni bir ivme kazandırdı. Almanlar doğuya doğru yayılırken ormanları temizleyip çiftlikler, köyler ve kasabalar kurdu; bunları korumak için kaleler, hizmet vermek için manastırlar ve kiliseler inşa etti. Bu yayılma planlı bir sürecin sonucu olduğu kadar yavaş ilerleyen, dev bir halk hareketiydi. Bu hareket Haçlı Seferleri bittiği zaman, çoğunluğu pagan olan yerli halkların yurdundan edilmesi pahasına, düzenli biçimde Prusya ve Polonya'daki sınır bölgelerine doğru ilerledi. Yerli halkların bölgeden çıkarılması büyük bir etnik sorun yaratmadı. Ancak Almanlar Doğu'ya ve Orta Avrupa'ya doğru ilerledikçe Hıristiyan Slavlarla karşılaştı. Böylece 20. yüzyıla kadar sürecek olan bir kültürel çatışmanın tohumları ortaçağda atılmış oldu. 1941'de birçok Alman, "Barbarossa" harekâtını yüzyıllar önce başlayan ve Doğu'ya yönelik uygarlaştırma misyonunun yeni bir aşaması olarak görmüştü (o yıl içinde Hitler'in Rusya'ya düzenlediği saldırıya, Üçüncü Haçlı Seferi'nde ölen imparatorun adı verilmişti).

Her ne kadar günümüzdeki Slav halklarının zemin planı Batı Avrupalılarla yaklaşık olarak aynı zamanda başlamış olsa bile, yaşadıkları coğrafya bir karmaşaya yol açıyordu. Slav Avrupa'sı, çok geniş bir alana yayılan ve sınırları tam olarak belirlenmeyen Doğu Avrupa bölgesinin büyük bir kısmını kaplıyordu. Göçebe istilaları ve bölgenin Asya'ya yakınlığı; barbar toplumların Batı'da yerleşik düzene geçmesinden uzun zaman sonra bile, burada her şeyin son derece akışkan kalma-

sına neden oldu. Avrupa kıtasının dağlarla kaplı orta ve güneydoğu kısımlarında, nehir vadileri, malların bu dağlar arasından dağıtımına imkân veriyordu. Kıtanın kuzeyi hâlâ yoğun ormanlarla kaplı olmakla birlikte, burada yer alan ovalarda uzun zamandan beri doğal yerleşim alanları veya istilayı önleyecek aşılmaz engeller yoktu. Kıtanın devasa düzlüklerinde, yüzyıllar boyunca haklar için mücadeleler verildi. 13. yüzyıl başlarında Doğu'da, bağımsız tarihi geleceği olan bazı Slav kavimler ortaya çıktı. Bu kavimler günümüze kadar büyük ölçüde bulundukları yerde yaşamayı sürdürdüler.

Bu tarihlerde ortaya aynı zamanda kendine özgü bir Slav ve Ortodoks Uygarlığı çıkmıştı ancak Slavların hepsi bütünüyle bu uygarlığa bağlı değildi. Polonya ile günümüzde Çek ve Slovak Cumhuriyetlerini oluşturan topraklarda yaşayan halklar, kültürel açıdan Doğu'dan çok Batı'ya yakındı. Slav dünyasındaki devlet yapıları bir batıp bir doğacaktı ancak bunlardan iki tanesi, Polonyalılar ve Rusların kur-

duğu devletlerin azimli ve örgütlü biçimde varlığını sürdürme yetisi olduğu ortaya çıkacaktı. Bu devletler ayakta kalabilmek için çok badireler atlattı zira Slav dünyası bazen –özellikle 13. ve 20. yüzyıllar arasında– Batı'dan olduğu kadar Doğu'dan da baskı altında kaldı. Slav halkların kendilerine ait güçlü bir kimliğe sahip olmasının nedenlerinden biri Batı'nın düşmanlığıydı. Bu kimliğin oluşmasında din farklılığı da özel bir avantaj sağlamıştı. Ortodoks Hıristiyanlığa sıkı biçimde bağlılık, bazı Slav halkların ulusal kimliğinin temelini oluşturdu.

Ortodoksluğun Slavlar arasında kök salması Bizans'ın mirasının –ya da en azından en tesirli kısmının– geleceğe taşınmasını sağladı. Bu tercihin çok geniş sonuçlarını günümüzde yaşamayı sürdürüyoruz. Slav devletleri Hıristiyanlığı seçmeselerdi, Avrupa'nın bir parçası olarak kabul edilmezlerdi. Ortodoksluğu değil Katolikliği tercih etselerdi, tarihlerinde Batı Avrupa'yla paylaştıkları noktaların sayısı daha çok olurdu. Tarihçiler Avrupa'nın doğusuyla batısı arasındaki ayrım ve farklılıkları yaratan unsurları doğru biçimde vurgulamıştır. Ancak her iki tarafın da Hıristiyan olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Eğer Rusya, sonraki tarihlerde Müslüman bir güç olarak ortaya çıksaydı, dünya tarihi hesaplanamayacak kadar farklı seyrederdi.

KİEV KNEZLİĞİ

Bir Bulgar hükümdarının vaftiz edilmesiyle birlikte ilk Hıristiyan Slav Devleti' nin kuruluşunun resmen ilan edilmesinden birkaç yıl önce 860'ta, iki yüz gemiden oluşan bir filo Bizans'a saldırmıştı. Şehrin sakinleri dehşet içindeydi. Patriğin Aya Sofya'da yaptığı duaları korkudan titreyerek dinliyorlardı. Patriğin sesi, Vikinglerin uzun ve uğursuz gemilerine karşı Tanrı'dan koruma dileyen Batılı bir keşişin sesini andırıyordu. Böyle olması çok doğaldı çünkü saldıranlar aslında Viking kökenliydi. Ancak Bizanslılar onları Rus olarak biliyordu. Yaptıkları saldırı, geleceğin büyük gücü Rusya'nın ilk habercisi gibiydi.

Ne var ki bu güç, en iyi olasılıkla henüz cenin halindeydi. Bu saldırganların arkasında devlet denebilecek bir organ yoktu. Kökleri birbirine karışmış durumdaydı. Slav kavimler yüzyıllar içinde, Karadeniz'e dökülen nehirlerin üst kısımlarına ulaştı. 8. yüzyılda, Kiev yakınındaki tepelerde nispeten yoğun bir nüfusun yaşadığı bir bölge oluştu. Burada kabileler halinde yaşayan halkların ekonomik ve toplumsal düzeninin ayrıntıları bugün bilinmemektedir. Yerli hükümdarlarının kim olduğunu bilmiyoruz ama kurdukları ilk kasabaların etrafı kazıklarla çevrili korunaklı yerler olduğu anlaşılıyor. Buradaki askeri güçler etraftaki köylerde yaşayanları haraca bağlamıştı.

Bu Slav kabileler üzerinde hâkimiyet kuran Vikingler onların senyörü haline

geldiler. Gözü yeni topraklarda olan; tüccarlığı, korsanlığı ve sömürgeciliği birleştiren Vikingler, bazen kendi uyruklarını Güney'de köle olarak satıyordu. Bu bölgeye gelirken muazzam savaş güçlerini, önemli ticaret yöntemlerini, gemi yolculuğu ve denizcilikteki büyük becerilerini de taşıyan Vikingler anlaşıldığı kadarıyla kadınlarını getirmemişti. Humber ve Seine Nehirlerinden daha uzun ve derin olan Rusya Nehirleri, göz diktikleri bu toprakların içlerine kadar ilerlemelerini sağladı. Bazıları bu nehirler boyunca daha güneye indiler. Daha sonra verilen adlarıyla "Varangiyanlar" 846'da Bağdat'a kadar gittiler. Yaptıkları birçok saldırıdan 860'ta Konstantinopolis de nasibini aldı. Vikingler doğuda Hazarlarla mücadele etmek zorunda kaldı. İlk yerleştikleri yer, Hazarların haraca bağladığı bölgelerden Kiev olabilir. Geleneksel Rus tarihi, Vikinglerin adını İskandinav efsanesinden alan Holmgardr, yani Novgorod'da yerleşmesiyle başlar. Efsaneye göre, Rurik adlı bir prens kardeşleriyle birlikte 860 yılı civarında buraya yerleşmişti. Aynı yüzyılın sonunda, bir başka Varangiyan prensi Kiev'i ele geçirerek kendi başkentinde yaşayan halkını buraya taşıdı.

Karadeniz'de yeni bir gücün ortaya çıkması Bizans'ı alarma geçirdi. Bizans yeni diplomatik sorunlara karşı karakteristik olarak ideolojik koşullar içinde tepki veriyordu. Bu amaçla Rusları Hıristiyanlığa döndürmeye çalıştıkları düşünülüyor. Ancak Varangiyanlar Kuzey'den getirdikleri paganlığı muhafaza ettiler. Tanrıları bizim Thor ve Woden olarak bildiğimiz vahşi, sevimsiz yaratıklardı. Giderek içine karıştıkları Slav uyruklarıysa, muhtemelen çok eski Hint-Avrupa kökenli kendi tanrılarına sahipti. Bu farklı tanrı aileleri zaman geçtikçe birbirine karıştı. Bizans'la düşmanlık kısa sürede yeniden ortaya çıktı. 10. yüzyıl başlarında yaşayan Kiev prensi Oleg, bir kez daha Konstantinopolis'e saldırdı. Bizans filosu saldırı sırasında uzakta bulunuyordu. Söylentiye göre, Haliç'in ağzı zincirle kapalı olduğundan, Oleg gemilerini kıyıya çıkarmış ve tekerlekler üstünde kaydırarak tekrar denize indirmişti. Bu işi gerçekten başarmış ya da başaramamış olsun, 911'de imparatorlukla, Ruslara alışılmadık ticari ayrıcalıklar sağlayan son derece uygun bir anlaşma yapmayı becermişti. Bu durum yeni prenslikte ticaret yaşamının ne kadar önemli olduğunu gösterir. Efsanevi Rurik'ten yaklaşık yarım yüzyıl sonra, merkezi Kiev'de bulunan bir tür pagan nehir federasyonu, Baltık ile Karadeniz'in birleşmesini bir düş olmaktan çıkardı. Bu devlet uygarlık ve Hıristiyanlıkla tanıştığında, bunun nedeni ilk kez 945'te "Knezlik" olarak adlandırılan bu yeni prensliğin deniz yolu sayesinde Bizans'a kolayca ulaşmasıydı. Bu devletin birliği o tarihlerde hâlâ gevşekti. Bu gevşek yapıyı pekiştiren unsur mirasın bölünmesi geleneğiydi. Muhtelif prensler, başlıca merkezlerin Kiev ve Novgorod olduğu devletin topraklarında birer hükümdar gibi geziniyordu. Yine de Kiev prensleri zaman içinde ön plana çıktı.

10. yüzyılın ilk yarısında Bizans'la Kiev Knezliği arasındaki ilişkiler yavaş ya-

vaş olgunlaştı. Siyaset ve ticaretin altında daha temel bir tutum değişikliği ortaya çıkıyordu. Kiev İskandinavya'yla bağlarını gevşetirken gözünü giderek Güneye çeviriyordu. Varangiyanların baskısı hafiflemişe benziyordu (belki bunun nedeni, Vikinglerin özellikle ileride Normandiya Dükalığı olan bölge gibi, batıda kullanacakları yeni topraklar bulmadaki başarısıydı). Yine de Kiev'le Bizans arasında yakın ilişkiler kurulmasına daha çok zaman vardı. İmparatorluk diplomasisi 10. yüzyıl başlarında hâlâ ihtiyatlı ve oportünist bir tavır içindeydi. Bir yandan tehlikeli sularda avlanıp daha vahşi halklarla görüşmeler yaparken bir yandan da Rusların gönlünü alıyordu. Ruslarla Hazarlar arasında bir tampon oluşturan Macar kabileleri, Peçenekler tarafından daha batıya sürüldüğünden, bu bölgede yeni sorunlar çıkabilirdi. Varangiyanların başkente yaptığı saldırılar bitmek bilmezken, 941'de bir Rus filosunun başarıyla püskürtülmesi bir tür dönüm noktası oldu. Bunun ardından imparatorlukla Kiev Knezliği arasında yapılan anlaşma, otuz yıl kadar önce tanınan ticari ayrıcalıkları önemli ölçüde azalttı. Ancak karşılıklı çıkarlar bariz biçimde artmıştı. Hazar İmparatorluğu gerileme içinde olduğundan Bizans, Kiev'in Bulgarlara karşı değerli bir müttefik olabileceğini fark etti. Bunun üzerine karşılıklı temas belirtileri çoğaldı. Varangiyanlar Konstantinopolis'te saray muhafızları arasında yer bulurken Rus tüccarlar şehri daha çok ziyaret etmeye başladı. Hatta bazılarının vaftiz olduğu bile söyleniyordu.

Hıristiyanlık bazen tüccarları küçümsemekle birlikte, çoğu zaman onların ve mallarının gittiği yerleri takip etti. Kiev'de daha 882 yılında, muhtemelen yabancı tüccarlara hizmet veren bir kilise vardı. Ancak bu kilise Hıristiyanlığın yayılmasını sağlamadı. Ertesi yüzyılın ortasına kadar Rus Hıristiyanlığı konusunda rastlanan kanıtlar çok azdır. Derken 945'te, bir Kiev prensinin dul eşi olan Olga, prensin halefi olan oğlu Sviatoslav'ın naipliğini üstlendi. Oğlu bir İskandinav değil Slav adı taşıyan ilk Kiev prensiydi. Olga 957'de Konstantinopolis'e bir devlet gezisi yaptı. Belki bu geziden önce gizlice vaftiz edilmişti ancak halk önünde ve resmi olarak din değiştirmesi burada gerçekleşti. Aya Sofya'daki törene bizzat imparator da katıldı. Arkasında yatan diplomatik nedenlerden dolayı bu olayı tam olarak yorumlayabilmek zordur. Olga bu olaya rağmen, Roma'nın neler sunabileceğini görmek için Batı'dan bir piskopos çağırmıştı. Üstelik din değiştirmesinin kısa sürede pratik bir yararı görülmedi. 962'den 972'ye kadar hüküm süren Sviatoslav, zamanının diğer Viking askeri aristokratları gibi militan bir pagan olup çıkmıştı. Kuzeyli tanrılarına bağlı kalan prensin inancı, Hazar topraklarına yaptığı saldırının başarıyla sonuçlanması açısından doğrulandı (ancak Bulgarlara karşı o denli başarılı olamadı, zira sonunda Peçenekler tarafından öldürüldü).

Bu hayati bir dönüm noktasıydı. Rusya, Doğu ve Batı Hıristiyanlığının tam ortasında hâlâ Viking kimliğini koruyordu. İslamiyetin bu hayati dönemde ilerle-

yişi, Hazarlar tarafından durdurulmuştu; ancak Rusya yüzünü Latin Batı'ya çevirebilirdi. Polonyalı Slavlar çoktan tercihlerini Roma'dan yana yapmışlardı. Alman piskoposluklarıysa doğu yönünde hem Baltık kıyılarına hem Bohemya'ya doğru gitmek zorunda kalmıştı. İki büyük Hıristiyan geleneğinin ayrılığı, hatta düşmanlığı bir gerçek olarak ortada duruyordu ve Rusya büyük bir ödül olarak onlardan birini bekliyordu.

HIRİSTİYAN RUSYA

Bir takım hanedan mücadeleleri 980 yılında, Rusya'yı Hıristiyan yapacak olan prens Vladimir'in ortaya çıkmasını sağladı. Prensin çocukluğunda bir Hıristiyan

olarak yetiştirilmiş olması ihtimali vardı ancak bir Viking savaşçısı olarak paganlığını olanca şatafatıyla sergiledi. Bir süre sonra diğer dinleri incelemeye başladı. Söylentiye göre, bütün dinlerin farklı meziyetlerinin huzurunda tartışılmasını istemişti. Ruslar, alkollü içkileri yasaklaması nedeniyle, Müslümanlığın onun tarafından reddedildiğine dair öyküyü sürekli anlatırlar. Sonunda Hıristiyan kiliselerini incelemesi için kurulan bir heyet çeşitli yerlere gönderildi. Bu heyetin bildirdiğine göre Bulgarlar pis kokuyordu. Almanların sunabileceği hiçbir şey yoktu. Oysa Konstantinopolis gönüllerinde taht kurmuştu ve sık sık kullanılan şu sözleri sarf etmişlerdi: "Cennette mi yoksa yeryüzünde mi olduğumuzun farkında değildik. Zira dünyada böyle bir ihtişam veya güzellik yok, bunu anlatmaya kelimeler yetmez. Ancak şunu iyi biliyoruz ki Tanrı burada insanlar arasında yaşıyor."[1] İşte bu sözler tercihin belirlenmesini sağladı. Vladimir 986-8 yıllarında kendisi ve halkı için Ortodoks Hıristiyanlığı seçti.

Vladimir'i bu karara iten dürtüler ne olursa olsun, Rusya tarihi için bir dönüm noktası olan bu tercihin doğruluğunu Ortodoks din adamları daima onaylamıştır. Bu tarihten yaklaşık yarım yüzyıl sonra bir kaside yazan Vladimir "derken putperestliğin karanlığı bizi terk etmeye başladı ve Ortodoksluğun şafağı yükseldi" diyordu.[2] Ancak Vladimir uyruklarının din değiştirmesi için (gerektiğinde zor kullanarak) büyük gayret sarf ederken, onu bunca etki altında bırakan sadece coşku değildi. İmparatora askeri destek verdiği için Bizanslı bir prensesin kendisine gelin verileceği sözünü almıştı. Rivayete göre yüzlerce cariyeden oluşan koleksiyonu bu gelinle zenginleşecekti. Bu vaat bir Kiev prensinin konumunu tanıma bakımından daha önce benzeri görülmemiş bir olaydı. Sonunda imparatorun kızkardeşi kendisine verildi. Bizans açısından işlerin yolunda gitmediği bir dönemde, Bulgarlara karşı Rusların müttefikliğine ihtiyaç vardı. Vladimir, Bizans'ın Kırım'da sahip olduğu toprakları işgal ederek bir baskı unsuru yaratmıştı. Evlilik kısa sürede gerçekleşti. Bu olayda diplomasiden çok Vladimir'in tercihi belirleyici olsa da, Bizans açısından Kiev bir düğün törenine bedeldi. İki yüzyıl sonra, Vladimir'in yurttaşları bu olayın önemini kabul ederek kendisini aziz ilan ettiler. Geleceğin Rusya'sını yaratacak olan bu ilk önemli kararı Vladimir vermişti.

10. yüzyılın Kiev Knezliği aslında bazı yönlerden, Batı Avrupa'nın büyük bir kısmına göre daha zengin bir kültüre sahipti. Kasabaları, Rus kürkleri ve balmumunun büyük rağbet gördüğü Yakındoğu'ya mal sevkiyatı yapılan ticaret merkezleriydi. Ticaretin bu denli önem taşıması bir başka farklılığı yansıtmaktadır. Batı Avrupa'da kendine yetecek kadar üretim yapan malikânelere dayalı ekonomi, kla-

1 Bu alıntı için daha önce 1. bölümün sonunda bu alıntının kısmen kullanıldığı *Geçmiş Zamanların Hikâyesi*'ne bakınız.

2 Kaynak kitap *Russian History...*, 1. Cilt, s. 28.

sik iktisat dünyasının çöküşünün yarattığı sıkıntının yükünü çeken kurum olarak ortaya çıkmıştı. Batı tarzı malikâne sistemi olmadan Rusya'da toprak aristokrasisinin ortaya çıkması Katolik Avrupa'ya göre daha uzun zaman alacaktı. Rus soyluları, daha uzun bir süre boyunca savaşçı bir önderin yoldaşları ve takipçileri olarak kalacaktı. Bunların bir kısmı Hıristiyanlığa karşı çıkıyordu. Bulgaristan'da olduğu gibi, Hıristiyanlığın benimsenmesi her şeyden önce siyasi bir tavırdı. Dış etkenlerin yanı sıra iç etkenler de söz konusuydu. Bir Hıristiyan prensliğinin başkenti olmasına karşılık, Kiev'i bir Hıristiyan ulusun merkezi olarak görmek zordu. Monarşi ve ruhban sınıfı, Kuzey'de uzunca bir süre varlığını sürdüren aristokrasi ve paganizmin tutucu ittifakına karşı üstünlük sağlamak zorundaydı. Toplumun alt kesimlerindeyse yeni dinin kök salması çok yavaş gerçekleşti. Bu dinin benimsenmesinde, Güney Slav kilisesinin dua yöntemlerini ve Kiril alfabesini Kuzey'e taşıyan Bulgar rahiplerinin büyük payı oldu. Bu olay Rusya'da okuryazarlığın başlangıcı oldu. Kilise açısından Bizans'ın tesiri her zaman gücünü hissettirirken, Kiev Metropoliti genellikle Konstantinopolis patriği tarafından atandı.

Kiev kiliseleri ihtişamıyla ün kazandı. Büyük bir inşaat furyasıyla yapılan kiliselerde Yunan üslubunun etkisi belirgindi. Ağaçtan yapılan bu kiliselerden günümüze kalanların sayısı çok azdır. Bu kiliselerin yapımına verilen sanatsal önem Kiev'in zenginliğini yansıtıyordu. Bu dönemin doruk noktası "Bilge" Yaroslav'ın hükümdarlığıydı. Kiev'i ziyaret eden Batılı bir gezgin şehrin Konstantinopolis'e rakip olduğunu düşünmüştü. Rusya sonraki yüzyıllarda olduğu gibi, o dönemde de dış dünyayla yoğun kültürel ilişki içindeydi. Yaroslav Roma'yla karşılıklı diplomatik heyetler atarken, Alman Hansa Birliği'nden tüccarlar Novgorod'a geliyordu. Kendisi İsveçli bir prensesle evlenen Yaroslav, ailesinin kadınlarına eş olarak Polonya, Fransa ve Norveç krallarını seçti. Saldırıya uğrayan bir Anglo-Sakson kraliyet ailesi onun sarayına sığındı. Onun döneminden sonra Batı Hıristiyan dünyasıyla asla o kadar yakın ilişkiler kurulmadı. Kültürel açıdansa, Bizans'ın Slav kültüründe ortaya çıkan ilk meyveleri toplanmaya başlamıştı. Eğitimin kuruluşu ve hukukun yaratılması bu durumun yansımasıydı. Yaroslav'ın döneminde ayrıca Rus edebiyatının ilk eserlerinden sayılan *Geçmiş Zaman Hikâyeleri* ortaya çıktı. Bu eser, ilk dönem Hıristiyan tarihinde olduğu gibi, Rus tarihinin siyasi açıdan yapılmış bir yorumuydu. Amacı Hıristiyan prenslerin davranışlarına dayanak olacak bir Hıristiyanlık savı ve bilhassa Rusya'nın Kiev Knezliği yönetiminde birleşmesini sağlamaktı. Bu eserde ülkenin Slav mirasına büyük önem verilmişti.

Kiev Knezliğinin zayıf yanı, haleflikte bölünme kuralı uygulanmasıydı. 11. yüzyıldaki prenslerden bir diğeri otoritesini kurup yabancı düşmanları uzak tutsa da, Kiev'in üstünlüğü Yaroslav'dan sonra zayıfladı. Kuzeydeki prenslikler büyük dayanıklılık gösterdi ve sonunda Moskova'yla Novgorod bunların arasında en önemli

iki prenslik olarak ortaya çıktı. Bunun dışında, Kiev'in konumuna benzer bir diğer "büyük" prenslik 13. yüzyılın ikinci yarısında Vladimir'de kuruldu. Rusya'daki ağırlık merkezinin bu şekilde yer değiştirmesi, kısmen güneyde Peçeneklerin baskısının doruğa ulaşmasından kaynaklanıyordu. Bu değişiklik çok önemliydi. Kuzeyde ortaya çıkan bu devletlerde, Rusya Devleti ve toplumunun geleceğe yönelik eğilimlerinin başlangıcı ayırt edilebilir. Yavaş yavaş, prenslerin yaptığı bağışlar sayesinde, savaşçı kralların eski yandaş ve yoldaşları toprak soyluları haline dönüştü. Yerleşik köylüler bile sahiplik ve miras bırakma haklarını elde etti. Toprakta çalışanların çoğu köleydi, ancak ortaçağ Batı'sının toprağa bağlı toplumunu oluşturan yükümlülükler piramidi burada yoktu. Yine de bu değişimler, Kiev Knezliği Hıristiyanlığı seçtiğinde ana yönünü de belirlemiş olan bir kültürün içinde gerçekleşiyordu.

POLONYA

Yaklaşık olarak aynı dönemde belirginleşmeye başlayan bir diğer kalıcı ulus Polonya'ydı. Bu ülkenin kökenini oluşturan Slav kabilelerin tarihteki izine ilk kez 10. yüzyılda, batıdaki Almanların baskısına karşı mücadele ettikleri sırada rastlıyoruz. Polonya'nın tarihe geçen ilk hükümdarı I. Mieszko'nun 966'da din olarak Hıristiyanlığı seçmesinin nedeni yine siyaset olabilir. Ancak bu seçim Rusya örneğinde olduğu gibi, Ortodoks kilisesi değildi zira Mieszko Roma'yı tercih etmişti. Ruslar nasıl Doğu Ortodoksluğuna bağlanmışsa, Polonyalıların kilise otoritesi konusundaki bu kararı da onları tarihleri boyunca Katolik Batı'ya bağladı. Aynı zamanda, Polonya halkının oldukça sıkıntılarla dolu (kahramanlık ve trajedilerin yer aldığı) bir tarihi yazgıya sahip olmasına yol açtı. Soy ve dil bakımından Slav, kültür ve din bakımından Batı Avrupalı olan Polonya halkı, her iki tarafın saldırgan ve korkulu güçleri arasında sıkışmıştı. Din tercihinin ilk etkisi, yeni devletin yapısının yarım yüzyıl boyunca hızlı biçimde sağlamlaşması oldu. Mieszko'nun azimli halefi bir idari sistemin yaratılmasını başlatıp topraklarını kuzeyde Baltık Denizi'ne, batıdaysa Silezya, Moravya ve Krakov'a kadar genişletti. Alman imparatoru onun hükümranlığını 1000 yılında tanıdı ve 1025'te I. Boleslaw olarak Polonya kralı ilan edildi.

Bohemya ve Moravya'da ortaya çıkan diğer Slav Krallıkları Ortodoks misyonerlerin çabalarına rağmen yeniden Latin Hıristiyanlığını seçti. 12. yüzyılın başlarında bir Hıristiyan Slav Avrupa var olmasına rağmen bütün halinde değildi; Roma ile Ortodoks kiliseleri arasında ve coğrafya tarafından bölünmüştü. Bunların arasında Slav olmayan bir halk yani Macarlar Tuna Vadisi'ne yerleşmişti. En büyük kralları olan St. Stephen Ortodoksluğa sırt çevirerek Katolik misyonerleri davet etti. Papa taç giyme töreni için 1001'de ona bir taç gönderdi. Kuzeyde ve batıda Slavlar

hâlâ Alman yerleşimcilerin baskısı altındaydı. Güney ve doğudaysa, Ortodoks Hıristiyanlığı sürdüren en büyük güç olan Bizans 13. yüzyılda bir gerileme içindeydi. 1240'ta Kiev'i ele geçirip yağmalayan Moğollar, ertesi yıl Macaristan'ı tahrip etti. Bu akın Moğolların Avrupa'yı son istilası olsa da o tarihte bu durum bilinmiyordu. Modern Doğu Avrupa'nın kökleri derinlerde yatsa da, bölgenin geleceği üzerinde rol oynaması bakımından 1300'den önceki olaylara fazla değer biçmemeliyiz. Asıl değişiklikler bu tarihten sonra olmaya başlamıştır.

AVRUPA'NIN ŞEKLİNİN ORTAYA ÇIKMASI

1300 yıllarında, Batı Hıristiyanlığının karanlık çağlarının kıtası tanınmayacak ölçüde değişmişti. Uzun bir süre boyunca, Batı Avrupalıların kültürünün Doğu İmparatorluğu'nun kültürüyle –eğer gerçekten isteseler bile –başarı ya da potansiyel açısından rekabet edebilmesi imkânsızdı. Ekonomik açıdan Bizans, Roma'nın çöküşünden sonra uzun bir süre batının hiçbir yerinde görülmeyecek biçimde, büyük bir askeri ve diplomatik mücadeleyi sürdürebilecek potansiyele sahipti. 1000 yıllarında Batı Avrupa'yı gezen bir ziyaretçi, burayı uygarlık açısından Bizans'la, hatta halifelikle kıyasladığında son derece sıkıcı bir yer olarak görürdü. İslamiyetin hâlâ tehdit ettiği ve rahat vermediği Batı'nın Afrika'yla bağları kopmuştu. Bizans ise, artık her geçen gün bir şekilden ibaret olsa da, Roma imparatorluk geleneğini muhafaza ediyordu. Batılı kral ve prensler yüzyıllar boyunca, insanların daha kötü bir şeyler olacağı korkusuyla korunmak için yanaştığı diktatörlerden ibaretti. Batı Hıristiyan dünyası; çok uzun bir süre boyunca, Doğu imparatorluğu ve halifeliğin aksine, dünyevi gücü teorik açıdan meşru kılan bir kurum üretemedi. Bu dünyada bir siyasi birlik yüzyıllar boyunca hayal bile edilemedi ancak 12. yüzyıldan itibaren bu durum değişti.

Hıristiyanlık antikçağdan beri ilk kez, bir şekilde siyasi gerçekliğe uygun düşen bir tanıma sahip oldu. Tarih, İustinianos'un zamanında tahmin bile edilemeyecek bir yol izlemişti. İber Yarımadası'nın dışında, doğusuyla batısıyla bütün Avrupa resmi olarak Hıristiyandı. Paganizm kırsal bölgelerde varlığını hâlâ sürdürse bile artık gizleniyordu ve geriliyordu. En azından güdülen amaç bakımından, batıda Roma adını taşıyan ikinci bir Hıristiyan imparatorluğu ortaya çıkmıştı. Doğu'nun ve Batı'nın Hıristiyan mirasları farklı olup, bugün Avrupa'nın doğu sınırlarının nerede olduğu konusunda kafamızı karıştıran bilmecenin temelini daha o zamanlardan atmaya başlamıştı. Ortaya çıkan gerçek şuydu ki "Avrupa" denen alt kıtada, iki farklı uygarlık, daha önce görülmemiş biçimde birbiriyle karşı karşıyaydı. Öncelikle coğrafya ve iklimin ardından etnik göçler ve dil farklılığının belirlediği bir ayrım söz konusuydu (gerçi sakinlerinin büyük kısmının sahip olduğu maddi

yaşam koşulları ve teknolojik aygıtlar büyük ölçüde aynıydı). Bu ayrım içinde, Batı Hıristiyan dünyası doğudaki kara sınırlarında artık sadece barbarlıkla değil, yeterince yayılmasa da farklı bir Hıristiyan uygarlığıyla karşı karşıyaydı. Sınır kavramı bu ayrımı açıklamada basit kalır. Esasen gerçekleşen şey, Bizans'ın uzun süren varlığı ve ilk Slav uluslarının ortaya çıkması sonucu, Hıristiyanlığın iki farklı yorumunun yayılmasından kaynaklanan sürekli bir karşılaşmaydı.

13. yüzyılda Batı ve Doğu Hıristiyanlığı arasındaki çelişkiler iyice derinleşti ve her iki dünyanın değişim hızı giderek arttı. Batı Avrupa gerek kültürel gerek siyasi açıdan daha hızlı bir tempoda gelişmeye başlarken, Doğu toprakları (Bulgaristan hariç) daha henüz Hıristiyan krallıklar ve prenslikler şeklinde örgütleniyordu. Bazıları Roma veya Konstantinopolis'le yaptıkları dini ittifak bakımından ayrılırken yine de karmaşık yollardan birbirine bağlı olup büyük ölçüde etnik ve dil birliğine sahipti. İnsanın aklına yine bu halkların arasından veya ötesinden geçen bir Avrupa sınırı çizmek geçse de bunu yapmak pek akıllıca bir iş olmaz. Bu konuda kimse açık veya eksiksiz bir uzlaşmaya varamaz. Maddi yaşam örneğin Bohemya ve Bulgaristan'da bir ölçüde farklı olabilirdi. Ancak hiçbir yerde ileride görüleceği gibi çok farklılık yoktu. Örneğin Katolik Litvanya ile Ortodoks Moskova Knezliği arasında günlük yaşamda karşılaşılan zıtlıklar, bunların arasındaki dini farklılığa göre çok daha azdı.

PSİKOLOJİK BİR SINIR

Yunanlılar ve Latinler bilinçli biçimde birbirinden ayrı olup bunların içinde özellikle düşünürler (bu büyük ölçüde ruhban sınıfı anlamına geliyordu) bu ayrımın farkında olsa bile, her iki dünya sonuçta Hıristiyandı. Bu iki toplum Müslümanlarla paylaşmadıkları bir şey paylaşıyordu. İslam yabancı bir gerçeklik olarak bu ikisinin karşısında duruyordu. Bu durumda belli bir gariplik söz konusudur. Zira düşmanlıklar sık sık patlak verse de Akdeniz Avrupa'sı yüzyıllar boyunca Müslümanlarla ve İslam dünyasıyla alışverişi sürdürdü. Üstelik bu alışveriş sadece ticari anlamda değildi. Batı Avrupalılar Haçlı Seferleri'nin düzenlendiği diyarlarda, Levanten cariyeleri dışında beğenip gıpta edecek çok şey buldu. Bir kısmı ipek kumaşlar, güzel kokular ve yeni bir mutfak gibi kendi evlerinde bulamayacakları zenginlikleri yurtlarına götürdü. Bazıları daha sık banyo yapma alışkanlığı edindi. Ancak bu alışkanlık yurtlarında temizliğin özendirilmesine pek yardımcı olmadı çünkü Batı'da hamamların cinselliğin serbestçe uygulandığı yerler olarak bilinip uygunsuz görülmesine dini ihanet boyutu eklenmişti.

İki uygarlıktan çok sayıda insanın en uzun süreyle temasta bulunduğu; karşılıklı alışveriş, çapraz etkileşim ve birbirini anlama konusunda en büyük fırsatın

yakalandığı ortam İspanya ve Sicilya'daydı. 19. yüzyılda yaşamış bir tarihçi, bu ortama İspanyolca bir kelime kullanarak *convivencia* adını vermişti. Bu kelimeyle; yan yana yaşayan farklı etnik ve dini topluluklara mensup insanların, birbirinin farklı yaşam biçimlerine, pratik ve toplumsal açıdan karşılıklı olarak hoşgörülü davranması kastediliyordu. Gerek İspanya gerek Sicilya'da bu kavramın sonunda ortadan kalkması üzerine sonradan çok kafa yoruldu ve kaçan fırsatlar muhtemelen daha duygusal pişmanlıklara neden oldu ancak her iki bölgedeki ortam konunun dışında olabilir.

Ortaçağda yabancılara ve yabancı topluluklara *de facto* hoşgörü göstermenin gerçekte ne anlama geldiğini yorumlamada birtakım zorluklar vardır. Bu durumu günümüzün hoşgörü kavramıyla açıklamanın anakronizme düşmek olacağı muhakkaktır. Şurası bir gerçek ki Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin Müslümanların yönetimi altında bir arada yaşaması Hıristiyan topraklarına göre daha kolaydı. Daha eski ve (Müslümanlara göre) doğru yoldan sapmış dinlere mensup olanlara mali zorlukların ötesinde bir sıkıntı yaşatılmıyordu. Sonuçta bu dinlere bağlı olanlar da aynı Tanrı'ya tapıp bir kısım peygamberlerinin öğretilerini paylaşıyordu. Bunun tersi doğru değildi. Müslümanların yerini Hıristiyan bir yönetimin alması, özellikle yeni Hıristiyan yerleşimciler geldiği zaman, hep ihtilafa yol açıyordu. Zamanla tavırlar da değişip sertleşti. İspanya'da *reconquista* hareketinin veya Haçlılar çağının militan Hıristiyanlığı yeni bir uzlaşmazlığa bürünmüştü. Haçlıların Levant'taki davranışları sonucunda Müslümanların tavrı da sertleşmişti.

Buna rağmen, Toledo'yu Müslümanlardan geri alıp Vizigotların zamanındaki gibi Hıristiyanlığın başkenti yapan Kastilya Kralı VI. Alfonso, "üç dinin kralı" olmakla övünüyordu. Sarayında Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi âlimler tartışmalar yapıp birlikte çalışıyordu. Karısı ve maiyetinin büyük bir bölümü, bu duruma şiddetli biçimde karşı çıkıyordu. 13. yüzyılda, bir Alman İmparator olan II. Friedrich, Sicilya'daki sarayında Yahudi ve Arap astrologların yanı sıra Müslüman tarzı bir harem barındırıyordu. *Stupor mundi* (dünya harikası) olarak tanınan Friedrich'in Hıristiyanlıktan saptığı (belki bir büyücü olduğu) düşünülüyordu. Ayrıca onun hakkındaki hoşgörü kanısının, Sicilya'da Müslümanlığın nihayet onun hükümdarlığı döneminde ortadan kalktığı gerçeğiyle değerlendirilmesi gerekir. Norman yönetiminin Sicilya'da yarattığı ve uzun süre bozulmayan bariz toplumsal hoşgörü, onun zamanında kaybolalı çok olmuştu. 1220'de isyan çıkardıkları gerekçesiyle adadaki son Müslümanları sürüp Apulia'ya yerleştiren de bizzat Friedrich'tir. Bu olaydan önce adada sadece yirmi bin civarında Müslüman kalmıştı. Bu sayı Normanların adaya geldiği dönemdeki Müslüman nüfusun onda biri bile değildi; o zaman nüfusun yüzde ellisini oluştururken şimdi yüzde beşe inmişti. Uzun bir zaman boyunca yaygın olarak pogromlar yapıldı. İster bilerek ister bilmeden yapılsın, Sicilya "etnik

temizliğin" ilk örneklerinden biriydi. Din değiştirme, dinler arası evlilik, Hıristiyan göçleri yüzünden yer değiştirme ve nihayet ada dışına sürme yoluyla gerçekleşen bu temizlik sonunda yeni bir Latin toplumu yaratıldı.

Önemli bir husus Arapçanın Sicilya ve Güney İtalya dillerinde, Kastilya dilinde olduğu gibi zengin bir miras bırakmamasıdır (Arapça kökenli pek çok kelime Kastilya dilinden diğer Avrupa dillerine geçti). Rakipsiz bir coğrafi boyutta yer alan uygarlığın en görkemli şehirlerinden bazılarını barındıran Endülüs, uzun bir süre boyunca büyük İslam dünyasının en zengin bölgelerinden biri olurken Sicilya asla böyle değildi. 10. yüzyılda Kordoba halifeliği belki Batı Avrupa'nın en güçlü devletiydi. Başkentine (ve yanı sıra Sevilla, Granada ve Toledo'ya) tüm Hıristiyan ve İslam dünyasından âlimlerle düşünürler akın ediyordu. Her iki âlemde cemaatleri bulunan Yahudiler, genellikle iki kültür arasında habercilik ve tercümanlık gibi özel görevler üstlenmişti.

İspanya'da Hıristiyanlık kültürünü zenginleştirmek açısından çok büyük öneme sahip fikirler üretilip geliştiriliyordu. Metinlerin tercümesi öneme sahipti. Yunan, İran ve Hint bilimi Arapça yoluyla Latincede yer buldu. Batı Hıristiyan dünyasının klasik geleneği, o zamana kadar okunamayan Helenistik çağ yazarlarının Arapçaya çevrilmiş metinleri aracılığıyla, antik dünyayla temasa geçmenin yeni bir yolunu bulmuş oldu. 12. yüzyıldaysa doğrudan Yunancadan çeviriler başladı. Öklid'in matematiği, Aristo, Galen ve Hipokrat'ın tıbbı, Yunan düşüncesinin yeni yorumları (hepsinden öte, Kordobalı bilge İbn Rüşd sayesinde Aristo); bu yoldan Batı Hıristiyan âleminin düşünürlerine ulaştı. Bunun dışında İspanya üzerinden pek çok pratik ve teknolojik bilgi aktarımı gerçekleşti. Arap hekimler, Hıristiyan dünyasına göre çok daha iyi bir tedavi, anatomi ve eczacılık bilgisi bütünü oluşturdu. İspanya topraklarında kalıcı bir iz bırakan özel Arap tarımcılık uygulamalarının yanı sıra; Arap haritacılık ve denizcilik becerileriyle Batlamyus'un astronomi bilgisi (Avrupalılar bu sayede 16. yüzyıla kadar kozmoloji için doyurucu bir temel oluşturmuştu), usturlap, ondalık noktası ve bunun gibi pek çok şey İslam dünyası yoluyla Avrupa'ya geçti. Ayrıca bir varsayıma göre, Avrupa resminin kaderini değiştirecek olan perspektifin icadı, 13. yüzyılda Arap egemenliğindeki İspanya'da gerçekleşmişti.

Avrupa ortaçağda hiçbir uygarlığa İslamiyet kadar borçlu olmadı. Marco Polo'nun yolculuğuyla ilgili hikâyeler veya Orta Asya'da gezinen misyoner keşişler, yarattıkları onca heyecan verici ve egzotik etkiye rağmen Batı'nın değişmesine pek fazla katkıda bulunmadı. Dünyanın diğer bölgeleriyle değiş tokuş edilen malların miktarı 1500'lerde bile hâlâ çok azdı. Şurası bir gerçek ki Avrupa ipek imalatı sanatını, Doğu İmparatorluğu vasıtasıyla Uzakdoğu'dan aldı. Kâğıt MS ikinci yüzyılda Çin'de kullanılırken, Müslüman İspanya vasıtasıyla Avrupa'ya ulaşması ancak

13. yüzyılda gerçekleşti. Aslında Hintlilerin matematiği gibi Arapların potasında mükemmelleşmedikçe, Asya'dan Avrupa'ya ulaşabilen yenilikçi fikirler fazla değildi. İslam kültürünün yeni fikirlere açık olduğu düşünüldüğünde, bu durumun İslamiyetin Doğu ile Avrupa arasında tecrit edici ve seçici bir engel oluşturmasından çok, Çin ve Hindistan'ın çok uzak mesafede olmasından dolayı etkilerinin yeterince hissedilmemesinden kaynaklanma olasılığı yüksektir. Antikçağda iletişim bundan daha güç değildi; ancak o zaman da durum bundan farklı değildi.

Karşılıklı ilişkilerin en verimli şekilde sürdüğü bir dönemde bile İslam dünyası parçalara bölünüyordu. Yakındoğu'da birtakım felaketler olmuştu. Müslüman İspanya 10. yüzyılda, askeri ve siyasi gücünün doruğunda olduğu dönemin sonuna yaklaşmıştı. Son büyük atılım dalgası 10. yüzyılın sonunda gerçekleşti. Endülüs bu tarihten kısa bir süre sonra bölündü. Müslüman güçlerin gerilemesinde bir sonraki önemli kilometre taşı Toledo'nun kaybıydı.

İslamiyet olgusu o tarihlerde Batı'da izleri silinmez bir etki yaratmıştı. Ancak bu etki tek taraflıydı. Âlimler arasındaki onca fikir alışverişine ve Hıristiyanlığa sağladığı yararlara rağmen, insanlar paganlara hâlâ sapkın gözüyle bakıyor, onlardan hoşlanmayıp korkuyordu. Sıradan insanlar –sıradan din adamları da dahil– İslam konusunda son derece cahildi. Bu nedenle önyargılarına dört elle sarılıyorlardı. Aldıkları eğitim nedeniyle sıradan halkın üstünde bir düzeye sahip olmaları beklenen Avrupalılar da çok bilgili değildi. Bir araştırmaya göre, 1100 yılından önce Kuzey Avrupa'da Muhammed'in adının duyulduğuna dair bir bulguya rastlanmadığı gibi, 1143'e kadar Kuran'ın Latince çevirisi de yoktu.[1] Bu tür olumsuz olguların yanında, paralı askerlerin ve gözü yeni topraklarda olan toprak beylerinin çıkarları; Avrupa'nın yüzyıllar boyunca doğrudan ilişkide olduğu büyük yabancı uygarlıkla ilgili uzun vadeli görüşlerini biçimlendirdi. Dolayısıyla bu çıkarlar, Avrupalıların kendileriyle ilgili görüşlerini de şekillendirdi.

1 Richard Western Southern, *Ortaçağ Avrupasında İslam Algısı* (Yöneliş Yayınları 2001) Orijinal (Cambridge Mass. 1962)

5

Ortaçağ Uygarlığı

BİR KAVRAMIN TANIMLANMASI

"Ortaçağa ait", "ortaçağ uzmanı", "ortaçağ gelenekleri" gibi kavramlar hep 19. yüzyılda türetilmiştir. Bunların dayandığı "Ortaçağ" kelimesiyse İngilizcede 18. yüzyıldan itibaren yaygın biçimde kullanılmaya başlandı. Bu kavram daha önce bazı Latince ifadelerde yer alıyordu. Tümünün ortak noktası, iki çağ arasında kalan bir zaman kuşağıydı. Bu kuşaktan önceki çağ antik, klasik ve Hıristiyanlık öncesi bir çağı; sonrasıysa ortaçağ terimini kullanan insanların yaşadığı modern çağı kapsıyordu. Bu kavram daha 15. ve 16. yüzyıllarda sık sık kullanılmaya başlanmıştı. İlk kullanılan şekillerinden biri 1464 gibi eski bir tarihe aittir.[1]

Bu tür terimler tek başına açıklayıcı değildir; diğer bazı gerçekleri bilmediğimiz sürece anlaşılmaları imkânsızdır. İlk bakışta çok belirsiz şeyleri tanımlarlar ve ne anlama geldiklerini bulmak için zaman (ve dolayısıyla mekân) içinde izlerini sürmemiz gerekir. Bu terimler, sadece diğerlerinin ortasında yer aldığı için farklı olan ve kaç yüzyıl sürdüğü kesin olarak belirlenmemiş bir dönemi ifade eder. Bu durumda, "neyin arasında?", "neden sonra?", "neyin ortasında?" gibi sorular sormamız gerekir. Bu kitabı okuyan insanların çoğu en azından yaklaşık olarak bu tür soruların cevabını bilir. Ancak bunun yegâne nedeni "Ortaçağ" teriminin doğal karşılanması, içinde –Avrupa tarihini kapsayan– belli birtakım varsayımlar ve çıkarsamalar barındırmasıdır. İnsanlar *medium aevum* veya *media aetas* hakkında konuşmaya başladığı zaman veya düşüncelerini ifade etmek için yeni deyimler buldukları zaman bu varsayımlar yoktu. Ortaçağ belli bir dönemden sonra yeni bir fikir ve aslında bir buluş olarak ortaya çıktı.

Bazıları ortaçağın temelini, *Tanrının Şehri* adlı eserini Roma'nın çöküşünün ertesinde yazmaya başlayan Aziz Augustinus dönemine dayandırır. Roma'nın çöküşü ona göre yeni ve klasik sonrası çağın başlangıç noktası olmakla birlikte bu çağın sona criş tarihi yoktu (Augustinus bu dönemin sonunun Kıyamet Günüyle

1 Bu konuda hâlâ yararlı bir not için bkz. G. S. Gordon, "Medium Aevum and the Middle Age", *S.P.E. Tract No. XXI* (Oxford, 1925). Yazar "Ortaçağ" adının ilk yazılı kullanımının 1611 tarihine ait olduğunu ileri sürer.

geleceğine ve bütün tarihin sona erdiği anda ebediyetin başlayacağına inanıyordu). 15. yüzyıl sonunda yayımlanan bir tarih kitabı; klasik antikçağın bitiminde başlayıp kitabın basıldığı sıralarda sonuna geldiği düşünülen ve bir bütün olarak ele alınmayı hak eden yeni bir çağ tasarlamanın mümkün olduğunu göstermişti.[1] Oysa bundan önce bazılarına göre; İtalyan şair ve bilgin Petrarca kendisini iki çağın arasındaki tarihi bir zirvede gören ilk insan gibi yazmış, bugün ortaçağ ve modern çağ demeyi öğrendiğimiz (halbuki onun böyle bir şansı yoktu) iki çağın kavşağında bulunduğunu hissetmişti.

Kısa sürede böyle bir ayırımın niteliksel bir değişimin göstergesi olduğu düşünülmeye başlandı. Bazı bilginler uzun bir süre önce bağlarının kesildiği, insanların büyük işler yaptıklarına inandıkları bir dönem olan antikçağı yeniden elde etmenin yollarını aramaya başladı. Kendi içlerinde ve yaşadıkları zamanda uygarlığın yeniden doğup hızlandığını hissederek bir kez daha büyük işler yapılacağına inanmaya başladılar. Oysa iki yaratıcı dönem arasında gördükleri boşluk, açıkçası yalnızca diğer iki çağ arasındaki konumuyla belirlenmişti ama kendi içinde donuk, hiçbir ilginçliği olmayan, barbarlıkla dolu bir çağdı. Birçok düşünür bu konuda olumsuz bir görüşü paylaşmaya başladı. Buna göre, bu yüzyılların tek önemi, ardından geldikleri ve önünde bulundukları çağlarla açık bir zıtlık barındırmaktan geliyordu dolayısıyla bu yüzyıllara pek fazla önem vermeye gerek yoktu. Bu düşünce 1620'de, 17. yüzyıl fikir adamı, tufeyli ve kraliyet hizmetkârı Francis Bacon'ın bir yazısında güçlü ve dikkat çekici ifadesini buldu. Bir müddet Lordlar Kamarası başkanlığı da yapan Bacon, haklı olarak modern entelektüel faaliyetlerin kurucularından biri olarak kabul edilir. Onun düşüncesine göre, insanlığın bilgi arayışı içinde olduğu yirmi beş yüzyılın sadece altısında gerçek anlamda bir ilerleme kaydedilmişti ve ortaçağ yüzyılları bunların arasında yoktu. Bacon, Araplar ve ortaçağ âlimlerinin bilginin artmasına hiçbir katkıda bulunmadığı gibi, aslında var olan bilginin azalmasına yol açtıklarından emindi.[2]

Elbette bu tür görüşler çarpık düşünceler içeriyordu (ve bazıları bu özetlemenin bu görüşlerin karikatürü olduğunu söyleyebilir). Yine de daha birkaç yüzyıl öncesine kadar, ortaçağ bir bütün olarak düşünüldüğünde hor görülerek "Gotik" karanlığın çağı olarak kabul ediliyordu. Derken büyük bir değişiklik yaşandı. İnsanlar bu çağları, büyük bir gayretle görmemezlikten gelen atalarının tersine, ama aynı gayretle bu kez idealleştirmeye başladı. Avrupalılar geçmişle ilgili tabloyu şövalyeliği konu alan tarihi romanlarla, kırları pamuk eğiricilerin ve borsa simsarlarının yaşadığı taklit soylu şatolarıyla, şehirleri "neo-Gotik" kiliselerle doldurdular.

1 Bu kitabın yazarı Biondo'nun seçtiği dönem 410-1440 yılları arasındaydı. Kitabı Venedik'te ilk kez 1483'te basıldıktan sonra birkaç yıl içinde birkaç kez daha basıldı.

2 *Bacon's Novum Organum*, T. Fowler (Oxford 1878).

Bu gelişmeler Romantik adı verilen akımın bir parçasıydı. Daha önemlisi, ortaçağa ait belgelerin incelenmesine dayalı muazzam bir araştırma çabasının sonucu, modern Avrupa'nın büyük entelektüel kurumlarından biri olarak modern tarih biliminin yükselmesiydi. Bu büyük bir ilerlemeydi ama bunları anlayabilme konusunda, bir kısmı bugün bile mevcut olan engelleri tamamen yok edemedi. İnsanlar Batı'nın ortaçağdaki Hıristiyan uygarlığının birliğini ve ortaçağ yaşamının belirgin durağanlığını yüceltmeye başladı ama böyle yaptıkça bu yaşamın içinde barındırdığı çeşitliliği görmeyi güçleştirdi.

Ortaçağ Avrupa'sını anlayabilmek hâlâ zordur. Yine de bu konuda mantıklı görünen ve risk almaya değen basit bir hüküm verilebilir. Antikçağın sonuyla 1000 yılları arasındaki yüzyıllar kuruluş çağı olarak görülebilir. Değişim çok yavaş ve kalıcı gücü hâlâ belirsiz olsa da geleceğin yollarını döşeyen birtakım büyük işaret taşları vardı. 11. yüzyılda tempoda hızlanma olduğu görülür. Yeni gelişmeler gözle görülür hale gelmişti. Zaman geçtikçe, bu gelişmelerin oldukça farklı şeylere yol açtığı ortaya çıktı. Serüvenler ve devrimler çağı yaklaşmaktaydı. Avrupa tarihi sonunda küresel tarihin ilk çağıyla kaynaşana kadar bu gelişmeler hızlanacaktı.

Bu durum beraberinde sorunları da getirdi. Bu kez ortaçağın ne zaman "sona erdiğini" düşünmeye başladık. Ortaçağ kurumları Avrupa'nın birçok yerinde 18. yüzyılda, Rusya'daysa 19. yüzyılda güçlü biçimde varlığını sürdürüyordu. Avrupa'nın yabancı topraklara ihraç ettiği ilk türevi 1800'de, Atlantik'in karşı kıyısında siyasi açıdan bağımsız bir varlık olarak ortaya çıktı. Milyonlarca Avrupalı gibi Amerikalıların çoğunluğu da, doğaüstü ve Tanrı merkezli dünya görüşünü o tarihlerde hâlâ sorgulamadan benimsiyordu. İnsanların çoğu, tıpkı beş yüzyıl önceki erkek ve kadınlar gibi geleneksel dini görüşlere sahipti. Bununla birlikte Avrupalıların çoğu bir yandan, ortaçağdaki ataları gibi maddi bir yaşam sürüyordu. Öte yandan bazı ülkelerde ortaçağ görünümde olmasa da gerçek yaşamda geçmişte kalmıştı. Bazı ülkelerdeyse ortaçağ kurumları ortadan kalkmakta veya can çekişmekteyken sorgulanmadan benimsenen gelenekleri de beraberinde götürüyordu. Modern dünya olarak kabul edebileceğimiz bir yaşam tarzı, bazı ülkelerde daha 1500'lerde ortaya çıkmaya başlamıştı.

KİLİSE

Ortaçağ Avrupa'sını anlamanın başlangıç noktası kilisedir. Tek bir kavramla tanımlamak gerekirse Avrupa Hıristiyanlığı. "Kilise" kelimesiyle Hıristiyanlar geleneksel anlamda, hem din adamlarını ve sıradan halkı, hem yaşayanları ve ölüleri kapsayan tüm bir inanç bütününü kastediyordu. Yaşam biçimi söz konusu olduğunda, ortaçağ kilise kurumuyla Avrupa toplumu aynı anlama geliyordu. Kilise-

nin her şeyi kapsaması büyük bir başarı öyküsünü belgeliyordu. Açık ve resmi paganizm, İspanya'nın Atlantik kıyılarından Polonya'nın doğu sınırlarına kadar olan alanda ortadan kalkmıştı. Bu alanda inançsızlığı açıkça söylemek imkânsızdı. Hıristiyan halkın oluşturduğu dev kütlenin dışında sadece Yahudiler, gezginler ve kölelerden oluşan bir azınlık vardı. Bu azınlığın mensupları farklı anlayış düzeylerine göre ya Hıristiyan inançlarını paylaşıyor ya da payfaştığını söylüyordu. Ayrıca Karanlık çağlardan beri niceliksel değişimin yanında büyük bir niteliksel değişim gerçekleşmişti. Hıristiyanların dini inançları yüzlerce yıl boyunca ciddi bir bölünme yaşamayıp alternatif mitolojiler tarafından tehdit edilmediğinden, büyük bir uygarlığın kaynağını yarattı. Hıristiyanlık Avrupa'nın hedefini belirleyip yaşamı için olağan sınırların ötesinde bir amaç çizdi. Avrupalılar bu sayede ilk kez büyük ama özel bir toplumun üyesi olduklarının farkına vardı.

Günümüzde Hıristiyan olmayanlar "Kiliseyi" dini kurumların, yani ibadet yaşamını ve inananların disiplinini koruyan biçimsel yapıların ve örgütlerin (hatta binaların) bir toplamı olarak görüyorlar. Bu açıdan Roma kilisesi, ne tür nitelikler ve belirsizlikler barındırırsa barındırsın fiili olarak büyük bir başarı elde etmekle övünebilirdi. Antikçağın son dönemindeki durgun dini ortamdan çıkıp 1500'lerde dev bir güce ve nüfuza sahip olmuştu. Bin yıl boyunca kamu yaşamında yeni bir bağımsızlık ve ağırlık kazanabilmek için gelgitler yaşamıştı. Kilise Hıristiyan yaşamına yeni bir mizaç kazandırdı. 1000 yıllarından itibaren Hıristiyan yaşamı daha disiplinli, daha girişken ve daha katı bir hal aldı. Günümüzde doğal kabul edilen doktrin ve ayin uygulamalarının bir kısmı ancak Hıristiyan çağının yarısı tamamlandığında benimsendi. Hepsinden öte, papalığın dönüşüme uğraması sonucu, kilise uzun zamandır yoksun bulunduğu tutarlılık ve güce sahip olmasını sağlayan merkezi bir kurum kimliğine kavuştu.

Hildebrand'ın hemen ardından gelen halefleri onun kadar çarpıcı olmasa da, papalığın taleplerini avantaja dönüştürmeyi sürdürdü. II. Urban, Birinci Haçlı Seferi'ni, laik hükümdarların diplomatik lideri olmak için kullandı. Hükümdarlar artık imparatoru değil onu dinliyordu. Urban ayrıca kilisenin idari mekanizmasını oluşturdu. Kendisinin altında *curia* adı verilen, İngiliz ve Fransız krallarının hane işlerini yöneten meclise denk bir Roma bürokrat kurulu yer alıyordu. Papanın kilise üzerindeki denetimi bu kurul vasıtasıyla istikrarlı biçimde arttı. Tarihi öneme sahip 1123 yılında, Batı'daki ilk ekümenik konsil Roma'da, Lateran sarayında toplandı. Bu konsilde alınan kararlar papa adına yürürlüğe kondu. Ve papalık hukukuyla yargılama yetkisi ağırlık kazandıkça, yerel kiliselerde görülen davalar giderek Roma'da veya diğer bölgelerde yaşayan papalık yargıçlarına havale edildi. Anlaşmazlık çekişmesinin etkileri azalırken Alman imparatorları dışındaki laik hükümdarlar Roma'yla tamamen uyum içinde bir tavır takınmıştı. İngiltere'de din

adamlarının imtiyazı ve toprak yasasından bağışıklık konusunda çıkan büyük bir tartışma Canterbury başpiskoposunun öldürülmesiyle sonuçlanmasına rağmen bu durum değişmedi. Bir bütün olarak bakıldığında, ruhban sınıfının günlük işlerinde sahip olduğu büyük yasal bağışıklığa karşı çıkabilen olmadı. İtibar, dogma, siyasi hüner, idari baskı, adli uygulamalar ve sürekli ele geçirilen imtiyazlar; hırslı papaların kurmayı ümit ettiği, Hildebrand'ın da temennisi olan papalık monarşisinin temellerini yavaş yavaş attı.

1195'te bir kilise hukukçusu papa oldu. III. İnnocentius kendisine "İsa'nın Vekili" adını veren ilk papaydı. Onun papalığı sırasında hak iddiaları teorik açıdan görülmemiş bir düzeye ulaşsa da, Batı Hıristiyan dünyasının her yerinde dünyevi gücü mutlak biçimde kendi eline geçirmek isteyen Hildebrand kadar ileri gitmemişti (gerçi papalığın otoritesini kullanarak imparatorluğu Yunanlılardan alıp Franklara verdiğini söylemişti). Yine de, laik hükümdarların ahlaki açıdan dünyevi denetçisi olarak dini olmayan konulara müdahale hakkı olduğunu iddia ediyordu. Ayrıca seçilen imparatorları takdis edip taç giydirdiği için kendini onlar üzerinde otorite kurmaya yetkili görüyordu. Kilise içindeyse, faaliyetini sürdürmesini sağlayan bürokratik mekanizma tarafından çok az da olsa kısıtlanıyordu. Kilise reformunu desteklemek için sık sık gücünü kullandı ve çoğu zaman her şeyin kendi denetiminde yapılmasına dikkat etti. Din adamlarının evlenmemesi yavaş yavaş yaygınlaştı ve sonunda kural haline geldi. İnnocentius'un yönetiminin dönüm noktası olan dördüncü Lateran konsilinin toplandığı 1215 yılında, kilise birtakım yeni kararlar uygulamaya başladı. Din tarafından yönlendirilen ve endişenin egemen olduğu bir toplumda güçlü bir denetim aracı olan bireysel günah çıkarma uygulaması yaygınlaştı. O tarihlerde ayinlerde kullanılan kâse ruhban olmayanların elinden alınmıştı. Gizemli bir süreç sonucu İsa'nın kanının ve bedeninin komünyon ayininde kullanılan ekmek ve şaraba geçtiğini savunan düşüncenin uygulaması aynı konsilde karara bağlandı.

Ortaçağın ortalarında gerçekleşen Avrupa'nın son Hıristiyanlaştırma hamlesinde, manastır reformu ve papalık otokrasisi, entelektüel bir çabaya bürünmüştü. Bu hamlenin başarısı, yoğun bir mimarlık çabasının uygulandığı taşta gözle görülür hale gelmişti. Bunun sonucunda, Avrupa manzarasına yüzyıllar boyunca küçük kasabaların üzerinde yükselen kilise kuleleri hâkim oldu. 12. yüzyıla kadar Katolik kilisesinin en büyük binalarını manastırlar oluşturuyordu. Bu dönemden itibaren özellikle Fransa ve İngiltere'de göz kamaştırıcı katedraller ardı ardına yükselmeye başladı. Ortaçağ mimarlığının başlıca örneğini oluşturan bu yapılar günümüzde bile Avrupa sanatının en görkemli eserleri arasındadır. Bu dev yatırımlar için halk arasında büyük bir coşku olsa da bu binaların yapılmasının ardındaki zihniyeti kavrayabilmek güçtür. 20. yüzyılın coşkulu uzay araştırmalarıyla duygu açısından

benzerlik kurulabilir, ancak bu durumda, bu büyük yapıların doğaüstü boyutu göz önüne alınmamış olur. Bu yapılar hem Tanrı'ya sunulan birer armağan hem Hıristiyanlaştırma araçlarının ve yeryüzündeki eğitimin en önemli parçasıydı. Kocaman orta ve yan sahınlarında kutsal kalıntıları taşıyan alaylar dolaşmış, bazen yüzlerce kilometre uzaktan hacı toplulukları bunları görmeye koşmuştu. Pencerelerinde bulunan ve kutsal kitaptan alınma öykülerden oluşan imgeler, Avrupa kültürünün özünü oluşturuyordu. Bu binaların cepheleri, adil ve vicdansız olanları bekleyen kaderle ilgili didaktik tasvirlerle doluydu. Hıristiyanlık bu büyük binalar sayesinde kendini daha iyi sunmaya başladı, umuma açıklık ve topluca ayin yapma konusunda yeni bir aşamaya geçti. Katedrallerin ortaçağda yaşayan Avrupalıların tahayyülü üzerindeki tam etkisini kavrayabilmek zordur. Bunun için bu binaların görkeminin günlük yaşamın gerçeğiyle yarattığı zıtlığın büyüklüğünün, bugün düşünebileceğimizin çok ötesinde olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Tabii kiliseyle rekabet eden hiçbir kurum olmadığını da unutmamak gerekir.

YENİ FİKİRLER VE AYKIRI İNANÇLAR

Örgütlü Hıristiyanlığın gücü ve yayılmasıyla papalığın kaynakları ve otoritesindeki büyüme, 13. yüzyılın başında iki yeni dini tarikatın, dilenci Fransisken ve Dominiken tarikatlarının kurulmasıyla pekişmişti. İngiltere'de kıyafetlerinden dolayı bunlara sırasıyla Gri ve Siyah Keşişler deniliyordu. Fransiskenler gerçek anlamda devrimciydiler. Kurucuları olan Assisili Aziz Francis ailesini terk ederek hayatını yoksul bir biçimde hastalar, düşkünler ve cüzamlılar arasında geçirdi. Kısa sürede etrafına topladığı müritleri İsa'nın yoksul ve alçakgönüllü yaşamını taklit eden bir hayatı büyük bir hevesle benimsedi. Başlangıçta resmi bir örgütlenmeleri olmadığı gibi Francis de rahip değildi ancak III. İnnocentius kurnazca, bölücülük potansiyeline sahip bu hareketi himaye etme fırsatını değerlendirdi. Kontrolünden çıkmasına izin vermek yerine Fransiskenlerin bir başrahip seçmesini önerdi. Böylece yeni kardeşlik birliğinin bu başrahip vasıtasıyla papalık otoritesine boyun eğmesini sağlayacaktı. Bu tarikat bölgesel piskoposluk otoritesine karşı potansiyel bir karşı ağırlık merkezi oluşturuyordu çünkü rahipler piskoposluk bölgesinden yetki almadan vaaz verebiliyordu. Eski manastır tarikatları tehlikeyi fark edip Fransiskenlere karşı çıktı; ancak tarikat içi çekişmelere rağmen bu rahipler epey yol almıştı. Daima yoksulların hizmetinde çalışmayı ve misyonerlik alanında faaliyet göstermeyi sürdürdüler.

Dominikenler veya Vaizler tarikatının daha dar kapsamlı ve daha bilinçli belirlenmiş bir hedefi vardı. Kurucuları Aziz Dominicus Kastilyalı bir papaz olup Languedoc'ta sapkın Katharlara hizmet etmişti. Yoldaşları ortaya yeni bir örgüt

çıkardı. 1221'de öldüğü zaman on yedi müridinden oluşan küçük grup beş yüzden fazla keşiş barındıran bir tarikata dönüşmüştü. Fransiskenler gibi yoksul bir hayat sürmeye yemin etmiş dilencilerdi ve yine onlar gibi misyonerlik yapıyorlardı. Ancak onların asıl tesiri entelektüel alanda oldu. Dominikenler büyük öneme sahip yeni bir kurumda, henüz ortaya çıkmış üniversitede güçlendiler.

Din adamları sapkınlara 4. yüzyıldan beri zulmediyordu ancak ilk kez 1184'te papa tarafından mahkûm edildiler. Sapkınlara eziyet edilmesi, III. İnnocentius zamanında Katolik kralların görevi haline geldi. Katharlar kesinlikle Katolik değildi. Hatta Hıristiyan sapkınlar olarak kabul edilmeleri konusunda bile kuşkular vardı çünkü inançları Aziz Augustinus'un aleyhinde yazdığı mani dini gibi doktrinleri yansıtıyordu. Katharlar düalistti, dünyayı iyi ve kötü güçlerin savaş alanı olarak görüyorlardı (bazıları kötü olduğuna inandıkları için maddi olarak yaratılmış her şeyi reddediyordu). Daha sonraki sapkınlarda olduğu gibi, heterodoks dini görüşlerin dinden saptığı ya da en azından toplumsal ve ahlaki uygulamalarla bağdaşmadığı düşünülüyordu. Katharların din değiştirmesi için gönderilen birkaç misyonun başarısız olmasının ardından, Languedoc'ta bir papalık elçisi öldürülünce, III. İnnocentius onları yok etmeye karar verdi. Böylece 1209 yılında Katharlara karşı bir Haçlı Seferi düzenlendi. Bu sefer, on yıl boyunca din görevlisi olmayan pek çok kişiyi (özellikle Fransa'nın kuzeyinden) çekti çünkü Katharların topraklarını ve evlerini ele geçirme fırsatı sunuyordu. Bunun dışında bu sefer büyük bir yenilik içeriyordu. Batı Hıristiyan âleminde devlet ve kilise, tehlike oluşturabilecek muhalif grupları zor kullanarak ezmek için güçlerini birleştirmişi. Yapılan eziyetler uzun süre etkisini gösterse de tehlikeyi tam anlamıyla ortadan kaldıramadı. Özellikle sapkınlıkla savaşmak için yeni bir araç olarak Engizisyon kuruldu. Dominikenler bu kurumda dikkat çekici bir rol oynadı. 1233'te onlara Katharlardan arta kalanların kökünü kazıma görevi verildi ve onlar da bu görevi büyük bir başarıyla yerine getirdi.

Hoşgörü ve hoşgörüsüzlük, ortaçağ dünyasına tam olarak uyarlanması hiç kolay olmayan kelimelerdir. Bu tür olguların bir arada bulunmasının yanlış anlama tehlikesi vardır zira Hıristiyanlara yönelik taleplerin kısıtlı bir dokunulmazlığa sahip yabancı ya da göçmenleri de kapsaması ve sapkınlığa karşı acımasız biçimde taarruza geçilmesi söz konusudur. Ortaçağda hoşgörüsüzlüğün teori ve pratiğini yargılarken, toplumun sapkınlıktan uzak tutulmasında öne sürülen gerekçenin dehşet verici olduğunu unutmamak gerekir: Eğer kusurlar başıboş bırakılırsa, toplumun üyeleri ebedi bir azapla karşılaşabilir. Ne var ki yapılan eziyetler, sonraki üç yüzyıl boyunca tekrar ve tekrar yeni sapkınlıkların ortaya çıkmasını engelleyemedi. Sapkınlık gerçek ihtiyaçların ve samimi dini dürtülerin ifadesiydi. Bir bakıma kilisenin gösterişli başarısının ardında yatan sahte özün ortaya konmasıydı. Sapkınlar,

uzun ve heybetli bir çarpışmanın muzaffer sonucuna karşı duyulan hoşnutsuzluğun canlı kanıtlarıydı ancak onların dışında, sapkın olmayan kişilerin de hayal kırıklığı vardı. Papalık gücünün iyice artması konusundaki tartışmalar karşı saldırıları harekete geçirmişti. Artık halktan kişilerin yanında din adamları da kilisenin açıkça belirlenmiş bir faaliyet alanı olduğunu ve bu alanın dünyevi konulara karışacak biçimde genişlemediğini söylemeye başlamıştı. Bu düşünce tarzı zaman geçtikçe daha cazip hale gelirken, insanlar ulusal toplulukların üyesi olmak ve bu toplulukların hak iddiaları konusunda daha çok bilinçlendi. Bu tür şeyler 14. ve 15. yüzyılda daha fazla duyulmaya başlandı. Farklı köklere dayanan başka eleştiri konuları da vardı. Katharlar bile belli bir destek kazanmıştı çünkü en ateşli mensuplarının yalın hayatıyla bölgede yaşayan din adamlarının maddiyata düşkünlüğü arasında açık bir çelişki vardı.

Bununla birlikte, başarısızlıkların ve kusurların düzeltilmesi için kilisenin gücü (ve görevi) konusunda ısrar eden çok sayıda insan vardı. Bunlar giderek belirginleşen bir sorunla, ortadan kalkmayan dev bir paradoksla karşı karşıyaydı. Ortaçağ kilisesinin gücü ve serveti arttıkça topraklar, öşürler ve vergiler ihtişamlı bir hiyerarşinin emrine sunulmaya başlandı. Bu hiyerarşinin maddi büyüklüğü Tanrı'nın azametini yansıtırken; çok para harcanarak yapılmış katedraller, büyük manastır kiliseleri, görkemli ayinler, bilim vakıfları ve kütüphaneler inananların dindarlık ve fedakârlığını somutlaştırıyordu. Oysa bütün bu güç ve heybetin amacı, özünde yoksullukla tevazuun yüceltilmesi ve bu dünyaya ait olmayan şeylerin üstün tutulması yatan bir inancın aşılanmasıydı. En büyük Hıristiyan ilahilerinden biri olan *Magnificat*, kudretlileri koltuklarından indirip alçakgönüllü mazlumları yüceltmekle iftihar ediyordu. Oysa kilise bu konuda çoğu zaman pek başarılı olamamıştı.

Zamanla din adamlarının maddiyatçılığına karşı eleştiriler yükseldi. Olay sadece birkaç kilise büyüğünün, ayrıcalık ve bağış yastığına uzanıp iştahlarını tatmin etmesi ve cemaatlerini görmemezlikten gelmesi değildi. Kilisenin gücünde yatan daha ince bir yozlaşma vardı. İnananların korunması bir kurumun başarısıyla özdeşleşmişti. Kilise giderek artan biçimde bürokratik ve hukuki bir yapıya sahip olmuştu ancak bu yeni bir durum değildi. Daha 12. yüzyıl başlarında, kilisenin pek çok avukatı olduğu ve bizzat papalığın bu konuda eleştirilerin odağı olduğu söyleniyordu. III. İnnocentius'un görev süresinin sonunda, huzur ve ayinlerin kilisesi, merkezileşmenin granit yüzü ardına gizlenmişti. Dinin yerinde talepleri, kilise monarşisinin kendine fazla güvenen iddiaları allak bullak olmuştu. Kilisenin yönetim örgütünü manevi öneme sahip insanların elinde tutmak güçtü. Kendi amaçlarını üretme eğiliminde olan bir mekanizmayı çalıştırmak için idari ve hukuki yeteneklere daha çok ihtiyaç duyulurken, Martha Meryem'i bir kenara itiyordu. Papadan

daha yüksek bir otoritenin ve bir arındırma aracının bir ekümenik konsilde bulunacağını ileri sürenler çıkmaya başladı.

Reform isteyenler, 1294'te sofuluğuyla tanınan bir keşiş papa seçilince cesaretlendi. Ne var ki reformcu görüşlerini *curia*'ya kabul ettiremeyen V. Celestine birkaç hafta içinde istifa etmeye zorlanınca ümitleri çabucak söndü. Halefi olan VIII. Bonifacius'a ortaçağın son papası denir. Bonifacius papalığın bütün savlarını en siyasi ve en küstah biçimde hayata geçirdi. O da bir hukukçuydu ve maneviyatla hiç ilgisi olmayan bir mizaca sahipti. İngiltere ve özellikle Fransa krallarıyla şiddetli biçimde tartıştı. 1300 yılı kutlamasında, biri dünyevi diğeri ruhani iktidara sahip olduğunu simgeleyen iki kılıç taşıtmıştı. İki yıl sonra, *Unam Sanctam* adlı ünlü fetvasında, papanın her insanın üzerinde hükümranlığına inanmanın insanlığın kurtuluşu için şart olduğu iddiasını savundu.

Bonifacius'un döneminde krallarla uzun süre devam eden sürtüşmeler sonunda silahlı bir çatışmaya yol açtı. Bu olaydan yaklaşık yüz yıl önce, III. İnnocentius, Kral John'u hizaya getirmek için İngiltere'ye kilise ayinlerinden men cezası vermişti. Bu korku verici hüküm, İngilizleri hayatlarına yön veren ayinlerden mahrum bırakırken, tövbe etmeyen kral uzlaşmaya da yanaşmadı. İnsanlar çocuklarını vaftiz ettiremiyor ve günah çıkartamıyordu. Dini inancın egemen olduğu bir çağda bu yoksunluk büyük korku yaratmış olsa gerekti. Bunun sonucunda John teslim olmaya zorlanmıştı. Yüz yıl sonra işler değişmişti. Piskoposlar ve diğer din adamları, savları artık kendi otoritelerini de sarsmaya başlayan Roma'dan uzaklaşmışlardı. Papalığa muhalefet eden ve coşkulu bir ulusal duyguya sempati duyuyorlardı. Fransa ve İngiltere kralları Bonifacius'un otoritesine karşı çıktığında, yanlarında onları destekleyen kilise adamlarını ve onlar için savaşmaya hazır küskün İtalyan soylularını buldular. Bunların bir kısmı 1303'te (Fransa topraklarında) eski papayı doğduğu şehre kadar kovalayıp, rivayete göre dehşet verici bir fiziki saygısızlıkla ele geçirdi. Buna karşın hemşerileri Bonifacius'u serbest bıraktı. Papa tutuklattığı selefi Celestine gibi hapiste olmasa da kuşkusuz girdiği şokun etkisiyle birkaç hafta sonra öldü.

Bu olay sadece başlangıçtı. Papalığı ve bazılarına göre bizzat kilise kurumunu kötü günler bekliyordu. Artık dört yüzyıl boyunca Hıristiyanlık, sık sık tekrarlanan ve yükselen düşmanlık dalgalarıyla karşılaşacaktı. Bu hamleler cesurca karşılansa da sonunda ilk kez eğitimli Avrupalılar tarafından Hıristiyanlığın sorgulanmasına yol açacaktı. Daha Bonifacius'un yönetiminin sona erdiği anda bile, iddia ettiği savlar adeta önemsenmez olmuştu; kimse ondan intikam almaya kalkışmadı. Manevi başarısızlık artık ateşi giderek yükseltiyordu. Yakın gelecekte papalık, kralların haklarına el uzatmaktan çok dini reformların önünde engel oluşturmaktan dolayı suçlanacaktı. Din adamları artık geleneksel dini görevlerinde kusurlu oldukları

için eleştiriliyordu. Yine de bu eleştiriler ciddi biçimde kısıtlıydı. Bağımsız ve kendi gerekçelerini öne süren eleştiri kavramı ortaçağda henüz oluşmamıştı ve kimse kilisesiz bir dünya düşünemiyordu. İstenilen şey kilisede reformun uygulanmasıydı.

Bir Fransız papa, *curia*'yı 1309'da Napoli Krallığı'na ait olduğu halde Fransız krallarının topraklarıyla kuşatılmış bulunan Avignon'a taşıdı (VI. Clement Avignon'u 1348'de krallıktan satın aldı). Papaların 1377'ye kadar Avignon'da ikamet ettiği dönemde Fransız kardinalleri ön plana çıktı. Bir süre sonra İngiliz ve Almanlar, papaların Fransız krallarının oyuncağı olduğunu iddia etmeye başladı. Papaların kendi topraklarında otorite iddia etmesine karşı tedbirler aldılar. İmparatorluk elektörleri oylarının papanın onayına veya teyidine ihtiyacı olmadığını ve imparatorluğun gücünü sadece Tanrı'dan aldığını duyurdu.

Papaların Avignon'da ikamet etmesi, Fransız monarşisine bağımlı oldukları iddiasıyla tarihe "Babil tutsaklığı" olarak geçti. Burada büyük bir saray inşa edilmesi, papaların Roma'dan uzak durma isteğinin simgesi olurken, sarayın şatafatı papaların maddiyatçılığa boğulduğunu gösteriyordu. Benzeri görülmedik bir ihtişama sahip papalık sarayında, maaşları kilisenin topladığı vergilerle ve zimmete geçirilen paralarla ödenen hizmetçiler ve yöneticiler ordusu görev yapıyordu. Ne yazık ki 14. yüzyılın çok zor bir dönem olması yüzünden iyice azalan nüfusun, papalığın giderek artan masraflarını (bazılarına göre savurganlığını) karşılamak için daha çok vergi ödemesi isteniyordu. Merkezileşme yolsuzluğu beslemeyi sürdürüyordu (papalık haklarının boş bulunan arpalıklara atama yapmak için kullanılması bunun açık örneğiydi). Dini makamları satma ve birden fazla makama sahip olma konusundaki suçlamalar giderek inanırlık kazanıyordu. Yüksek ruhban sınıfının kişisel davranışları, genellikle havarilik idealleriyle bariz bir zıtlık içindeydi. Fransiskenler içinde bile "spritüeller" adı verilen grup; tarikata akan servet karşısında gevşeyip bu zenginlikten vazgeçmeyi reddeden üyelere karşı itiraz seslerini yükseltip, kurucularının yoksulluk kuralını daha ciddiye almaları gerektiğini belirttiler. Teolojik konular bu tartışmayla birlikte karmakarışık bir hal aldı. Bir süre sonra bazı keşişler Avignon'un Babil'e, Babil'in fahişesine dönüştüğünü ve papalığın devrilmesinin an meselesi olduğunu vaaz etmeye başladı. Bu sırada bir papa, bizzat İsa'nın mülkiyete saygı duyduğunu savunarak havarilere özgü yoksulluk ülküsünü mahkûm etti ve Engizisyonu "spritüellerin" üstüne saldı. Bu grubun üyeleri vaazları nedeniyle yakılmadan önce halk arasında epey sempatizan toplamıştı.

BÜYÜK HİZİPÇİLİK

Böylece Avignon'daki sürgün hayatı; kendi yetkilerini kabul etmeyen rahiplere karşı kralların duyduğu öfkeyle birlikte ancak bundan daha farklı bir ruhban sınıfı

ve papalık karşıtlığının yaygınlaşmasını sağladı. Ayrıca din adamlarının büyük bir bölümü zengin manastırlarla maddiyatçı piskoposların bir tehlike işareti olduğunu, kilise kurumunun yozlaştığını hissediyordu. Bu durum, Hildebrand'ın mirasını lekeleyen bir ironiye dönüşmüştü. Eleştiriler iyice artıp papalık 1377'de Roma'ya döndüğünde, kilise tarihinin en büyük skandalı yaşandı. Laik hükümdarlar kendi diyarlarında kontrol edebilecekleri yarı ulusal kiliseler kurmaya koyulmuştu. Yirmi kadar kardinalin oluşturduğu heyet, kendi gelir ve makamlarını korumanın telaşına düşerek iki papanın seçilmesi konusunda karar aldı. Bu karar "Büyük Hizipçilik" denen dönemi başlattı. Otuz yıl boyunca, biri Roma'da diğeri Avignon'da (sadece Fransız kardinallerinin seçtiği) oturan iki papa, kilisenin liderliği için aynı anda hak iddiasında bulunuyordu. Hatta bir ara hak iddia eden üçüncü bir aday çıktı. Hizipçilik büyüdükçe eleştiriler de giderek şiddetlendi. Aziz Petrus'un mirası üzerinde hak iddia edenlerin bu mirası kötüye kullandığını belirten en gözde terim "deccal"dı. Ortaya laik rakiplerin de çıkmasıyla hizipçilik son haddine vardı. Avignon'daki papanın müttefikleri Fransa, İskoçya, Aragon ve Milano iken; Roma'nın destekçileri İngiltere, Alman imparatorları, Napoli ve Flandra'ydı.

Reformcular kilisenin ekümenik veya genel bir konsil toplamasını, belli bir süre boyunca çıkış yolu olarak gördü. Papalık konutunu havarilerin ve Babaların yaşadığı günlerdeki haline getirmek, aslında pek çok Katoliğe göre en iyi çözümdü. Ne yazık ki konsil hareketi beklendiği gibi sonuçlanmadı. Toplam dört konsil düzenlenmişti. 1409'da Pisa'da toplanan ilk konsil cesurca ilerliyordu; ancak iki papayı azledip bir başkasını seçmesi, Aziz Petrus'un tahtına üç talip çıkmasına neden oldu. Yeni seçilen papa kısa sürede ölünce onun yerine seçilen papanın adı dini makamları satma söylentileriyle lekelendi (artık papa olarak kabul edilmeyen ve Gibbon'ın en tartışmalı yargılarından birinin kurbanı olan ilk XXIII. John). Kendisinin topladığı Konstanz Konsili (1414-18) onu azletti, rakiplerinden birini görevden feragat etmeye zorladı ve üçüncü adayı tahttan indirdi. Nihayet yeni bir başlangıç yapma imkânı doğmuştu ve hizipçilik artık sona ermişti. 1417'de V. Martin yeni papa olarak seçildi. Bu başarılı bir sonuç olsa da bazıları bundan fazlasını ummuştu. Onlar reform beklerken konsil başka bir yöne sapmıştı. Zamanını reform yerine sapkınlıkla uğraşmaya harcamıştı. Papalık makamında birlik sağlandıktan sonra reforma verilen destek önemini kaybetti. 1423-4 yıllarında Siena'da toplanan konsil, reform yapmaya zorladığı için V. Martin tarafından dağıtıldı ("Papalığın hesap vermeye çağırılması çok tehlikeliydi" diye bir açıklama yapılmıştı). Son konsil 1431-49 yılları arasında Basel'de düzenlendi ama daha dağılmadan çok önce bir etkisi olmayacağı anlaşılmıştı. Konsil hareketi beklenen birçok şeyi gerçekleştirememişti.

Bundan böyle, konsillerin alternatif bir otorite kaynağı olduğunu savunan ilke,

Roma tarafından daima kuşkuyla karşılandı. Birkaç yıl sonra, genel bir konsil toplamak amacıyla papaya başvurmanın sapkınlık olduğu ilan edildi. Papalık üstünlüğünü korumuş olsa da ancak kısmi bir zafer kazanmıştı. Laik hükümdarlar papalık karşıtı duyguların semeresini ulusal kiliselerin sağladığı yeni özgürlüklerle alıyordu. Buna karşın Katolik kilisesi kriz yaşayacak denli bir sorunla karşılaşmadı. Bu sürecin sonuçlarından biri, yetmiş beş yıl sonra reform için daha kararlı adımlar atılması oldu. Roma'nın ahlaki otoritesiyse bir daha eski düzeyine erişemedi. Papalık artık iyice İtalyan bir görünüme kavuşmuştu. Kısa bir süre görevde kalıp 1523'te ölen VI. Hadrianus'un ardından dört yüz elli yıl boyunca görev yapan tüm papalar İtalyandı (ondan önceki üç papa yine İtalyandı). Bu dönemde birtakım sönük papalar gelip geçti ancak bunlar kilise kurumuna belki, papalık bölgesinin İtalyan devletlerinden birine dönüşmesi kadar zarar vermemişti.

İçin için yanan bir kor gibi varlığını sürdüren sapkınlık konsiller döneminde bir patlama yaşadı. İki olağanüstü adam, Wycliffe ve Hus, hizipçiliğin arttırdığı hoşnutsuzluk üzerine yoğunlaştı. Bu kişiler her şeyden önce reformcuydu. İngiliz olan Wycliffe, bir eylem adamı olmaktan ziyade öğretmen ve düşünürdü. Bohemyalı Hus ise kiliseyle ilgili konuların yanı sıra ulusal sorunları da harekete geçirmişti. Vaaz verdiği Prag'da büyük bir tesir yaratmıştı. Alınyazısı ve mülkiyet konusunda sapkın görüşleri olduğu gerekçesiyle Konstanz Konsili'nce mahkûm edilip 1415'te yakıldı. Wycliffe ise daha şanslıydı. Hus'la birlikte yarattığı büyük hareketlilik, sesleri bastırıldıktan sonra zayıfladı; ancak bir kere Batı kilisesinin birliğini parçalayan ulusal anti-papalık hamlesinin tetiğine basmışlardı. Hus'un ölümünden yirmi yıl sonra, Katoliklerle Hus yandaşları Bohemya için hâlâ çekişiyordu. Bu arada, 15. yüzyılda görev yapan papalar, sivil hükümdarlara yeni tavizler vermek zorunda kalıyordu.

Dini fanatiklik hâlâ kilisenin merkezi düzenini bertaraf ederken coşkunluk sürekli üretilen gizemci yazılarda ve yeni ibadet tarzlarında kendini gösteriyordu. Alçak Ülkelerde, Thomas à Kempis adlı bir gizemcinin öğretisini izleyen Ortak Yaşam Kardeşleri gibi hareketlerde, sivil insanlar kilise yöneticilerine yakalanmadan çeşitli uygulamalar ve biçimler geliştiriyordu. 15. yüzyılda dini heyecana karşı yaygın bir duyarlılık dikkat çekiyordu. Sanat eserleri, İsa'nın çarmıha gerilme aşamasında çektiği acıya karşı oluşan yeni takıntıyı yansıtıyordu. Azizlere yönelik yeni bağlılık biçimleri, kırbaçlama modası, dans çılgınlığının patlak vermesi hep heyecanın doruğa çıktığını gösterir. Popüler bir vaizin cazibesi ve gücü konusunda çarpıcı ve anlaşılması zor bir örnek Savonarola adlı bir Dominiken rahibidir. 1490'larda Floransa'nın ahlak diktatörü haline gelen bu zat, VI. Alexander tarafından aforoz edildiğinde, papayı görevden alacak bir konsil toplanmasını talep etti. Ne var ki cemaati ona yüz çevirince asıldı.

Geçmişe bakıldığında iki yüzyıl süren büyük bir çabalamanın ardından, 15. yüzyıl sönük geçmiş gibidir ancak bu izlenim ciddi bir yanlış anlaşılma riski taşır. Bir büyük gerçek, yüzyıllar boyunca süren mücadelenin en önemli sonucunu ifade ediyordu. Batı Avrupa'da yaşayan insanların büyük bir bölümünün dünyasını Hıristiyanlık oluşturuyordu. Doğu Hıristiyan İmparatorluğu'nun 1453'te çökmesinin ardından bu duyguyu daha bilinçli olarak hissettiler. Yaşamın neredeyse tamamı dine göre belirleniyordu. İnsanların büyük bir kısmı için hayatlarının en önemli anlarını –evliliklerini, çocuklarının doğumu ve vaftizini– kaydedip onaylayan tek kurum kilise olduğu gibi, verdiği teminatlar ölümden sonra onları huzura kavuşturuyordu. Çoğu insan kendisini tamamen dine vermişti. Günümüzün Katolik ülkelerine bile kıyasla, nüfusun büyük bir kısmı keşiş ve rahibe oluyordu. Düşmanlıklarla dolu günlük hayata sırt çevirip inzivaya çekilmeyi düşündüklerinde, geride bizimki gibi cismani, tamamen farklı ve büyük ölçüde dine kayıtsız bir dünya bırakmıyorlardı. Din onların dünyasını renklendirip dolduruyordu; onlar sırtlarını inançsızlığa değil günaha çeviriyordu.

Bilim, yoksullara yardım, yönetim, adalet ve iktisadi hayatın dev gerilimleri hep kilise otoritesinin kapsamına giriyor ve onun tarafından düzenleniyordu. İnsanlar din adamlarını eleştirir veya hicvederken bile, bunu bizzat kilisenin belirlediği standartlar içinde ve kilisenin onlara sunduğu Tanrı'nın mesajlarıyla ilgili bilgilerin dışına çıkmadan yapıyordu. Dini mitoloji uygarlığın en derin kaynağı olmakla kalmayıp tüm insanların hayatını kaplamıştı. İnsanlığın nihai hedefini soyut bir iyilik ve ebedi kurtuluş koşullarıyla belirlemişti. Kilisenin yani tüm inananlar topluluğunun dışında sadece paganlar ve Yahudiler vardı. Son derece maddi bir biçimde tasavvur edilen şeytan, fazilet yolundan sapanları ayartmak için pusuya yatmış bekliyordu. Kusur işleyenler arasında piskoposlar hatta papalar olduğu takdirde, bunları daha kötü cezalar bekliyordu. İnsanların zayıflığı, dinin hayata bakışıyla uzlaşamıyordu. Tanrı'nın adaleti kendini gösterecek ve kıyamet gününde her şey sona erdiği zaman koyunlarla keçileri birbirinden ayıracaktı. Dini inanç, ortaçağ Avrupa'sını birçok bakımdan bizim dünyamızdan kesinlikle ayırıyordu.

YENİ GÜÇ ÖRNEKLERİ

Bugün çoğu insan yeryüzünün kişisel olmayan çeşitli örgütlere bölündüğünü (bunlara genellikle "devlet" adı verilir) ve bunların belli bir bölgedeki kamu otoritesini yansıttığını kabul eder. Bu örgütlerin bir şekilde halkları veya ulusları temsil ettiği düşünülür. İster etsin ister etmesinler, bu kurumlar, dünyamızın siyasi hikâyesini ve dünyayı kavrama biçimimizi kuracağımız yapı taşlarıdır. Bu durum 1000 yılında bu şekilde anlaşılır değildi, oysa beş yüz yıl sonra bazı insanlar için

anlaşılır hale gelmişti zira siyasi manzaranın bu koşullarda görülmesini kolaylaştıran pek çok gelişme olmuştu. Sorun ne tarz bir Avrupalı olduğunuz konusunda düğümleniyordu.

Gerçi 1500 yılında bugünkü halinden epey uzak olsa da, modern hükümran devletin ortaya çıkma süreci, tarihin modern çağının sınırlarını çizen bir belirleyicidir. İlkelerle hukukçular ve siyaset bilimcilerin teorisinden önce ortaya gerçeklikler çıktı. Bu gerçekliklerin kökleri; Karanlık çağların karizmatik ve babadan oğla geçen, son derece kişisel ve bir savaşçı topluluğunun lideri olarak krala odaklı ilkel krallıklarında yatıyordu. Bu krallıklar takıntı derecesinde statü, "çehre" ve onurla haşır neşirdi. Krallık faaliyeti hükümdarın kendi alanıyla, kişisel hizmetle, konuk ağırlama ve yağmayla sınırlıydı. Bu köklerden zamanla bürokrasinin hizmet sunduğu, uyruklardan daha çok vergi alınmasıyla varlığını sürdüren, dünyevi adalet tekelleri kurmaya (en azından aslan payını almaya) hevesli, otoritesinin uzandığı topraklara eskisine göre daha kesin sınırlar çekme eğiliminde olan bir kraliyet gücü doğdu.

Bu tanımlama kaba ve aşırı şematiktir ancak 13. yüzyılda bazı monarşiler buna derinlik kazandıran bir yönde değişmeye başladı. Bu değişim en çok İngiltere ve Fransa monarşilerinde görüldü. Süreç gelecek birkaç yüzyıl boyunca daha çok yol alacak ve çok daha kolay hale gelecekti. Bir takım nedenlerle, yönettikleri halkların üzerinde daha fazla güce sahip olan hükümdarların sayısı artacaktı. 14. yüzyılda icat edilen demir topları bronz toplar izledi. Ertesi yüzyılda dökme demirden büyük tüfekler kullanılmaya başlandı. Bütün bunlar nedeniyle, büyük adamlar hükümdarlarının meydan okumasına şatolarının duvarları ardından kolayca karşı gelemez oldu. Çelik yaylı tüfekler, kullanabilenlere (bu silahlar da pahalıydı) avantaj sağlıyordu. 1500'lerde pek çok hükümdar, kendi krallığında silahlı güçlerin meşru kullanımını tekelleştirmek üzereydi. Ayrıca paylaştıkları sınırlar konusunda daha çok tartışmaya başlamışlardı. Bu durum arazi ölçümlerinde gelişmenin çok ötesini yansıtıyordu. Devletlerin bireye hükmetmeyle ilgili ağırlığı, hükümdarla belli bir ilişkisi olan bireyleri denetleme hakkından çıkıp belli bir bölgede yaşayan halka hükmetmeye dönüşmüştü. Bireysel bağımlılığın yerini bölgesel bağımlılık alıyordu.

Toprakların bir gücün elinde toplanmasıyla birlikte kraliyet, iktidarını tıpkı silahlar gibi ödeme yaptığı memurlar vasıtasıyla giderek doğrudan uygulamaya başlamıştı. Eskiden krallıklar, kralın tanıdığı senyörler vasıtasıyla faaliyetini sürdürüyor, kral sağladığı iltimaslara karşılık işlerini vasallara yaptırıyordu. Kralın arazileri kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğinde vasallar tarımsal açıdan ona destek oluyordu. İşte bu eski sistem artık yerini görevlilerin çalıştığı kraliyet hükümetine bırakıyordu. Bu görevlilerin maaşıysa vergi gelirlerinden ödeniyordu. Kra-

liyet hizmetinde çalışanların başlıca amacı ürün cinsinden değil nakit olarak daha çok vergi toplanmasıydı. Beratların yazıldığı parşömenler ve rulolar, 1500'lerden itibaren yerlerini modern bürokrasi döneminde görülecek evrak istilasının ilk örneklerine bırakmaya başlamıştı.

Gelişmelerin bu kadar kısa olması, siyasi gerçekliklerde son derece önemli ve karmaşık değişimleri tamamen belirsizleştirir. Bu seyir yaşamın tüm yönlerini de etkiledi. Din ve onun somutlaştırdığı yaptırımlarla otorite; ekonomi ve sunduğu kaynaklarla yarattığı veya bitirdiği toplumsal imkânlar; fikirler ve hâlâ biçimlendirilebilir kurumlar üzerinde uyguladıkları baskı bunun örnekleriydi. Ancak ortaya çıkan sonuç kuşku götürmüyordu. Avrupa 1500'lü yıllarda, görünümde her zaman olmasa da gerçeklikte, Karolenj ve Otto Hanedanlarının dünyasından farklı biçimde örgütlenmeye başlamıştı. Bireysel ve yerel yükümlülükler Avrupalıların çoğu için uzunca bir süre ezici biçimde önemini sürdürmesine rağmen, toplum artık yeni yollardan kurumlaşmaya başlıyordu. Arka planda papayla imparatorun, ruhaniyle cismaninin karşılıklı hak iddialarıyla siyasi düşünce tükenme noktasına gelirken, derebeyi ve sıradan insanın ilişkisi yerini bir ülkenin bütün sakinleri üzerinde bir kralın iktidarını uygulaması fikrine bırakıyordu. Bu yeni fikrin çarpıcı biçimde uç örnekleri vardı (örneğin 16. yüzyıl başında bir hükümdarın Tanrı'dan başka üstün güç tanımadığını ileri süren İngiltere kralı VIII. Henry).

KRALLAR VE ULUSLAR

Değişim her yerde aynı şekilde ve aynı hızda gerçekleşmedi. 1800'lerde Fransa ve İngiltere yüzyıllardan beri kendi içlerinde birliğini sağlamış durumdayken Almanya ve İtalya'da henüz birlik oluşmamıştı. Ancak bu birliğin sağlandığı yerlerde, sürecin merkezinde genellikle kraliyet ailesinin gücünün iyice artması bulunuyordu. Krallar elde ettikleri büyük avantajların keyfini sürüyordu. İşlerini dikkatli yaptıkları takdirde, genellikle büyük (bazen çok büyük) topraklarında, soyluların küçük arazilerine göre çok daha sağlam bir iktidar tabanına sahip oluyorlardı. Krallık makamının gizemli bir havası vardı. Bu havayı vakur taç giyme ve taktis törenlerinde herkesin görmesi sağlanıyordu. Kraliyet hukuku ve mahkemeleri, derebeylerinin sunduğundan daha bağımsız bir adalet sağlıyordu. Bundan dolayı krallar sadece, teorik olarak başında –veya buraya yakın bir konumda– bulundukları feodal yapının kaynaklarına değil, diğer dış güçlere de başvurma imkânına kavuşmuştu.

Bu güçlerden biri, öneminin giderek ortaya çıktığı ve bugün bizim doğal kabul ettiğimiz ulus duygusuydu ancak bizim burada bir tarih yanılgısına düşmememiz gerekir. Ortaçağda hiçbir devlet bizim anladığımız anlamda ulusal değildi. Yine

de 1300'lü yıllarda İngiltere ve Fransa krallarının uyrukları, bazen kendilerini yabancılardan farklı hissediyordu. Bununla ilişkili olarak krallığın içinde ve dışında doğanlar arasında ayrım yapılabiliyordu. Ancak bazı İngilizler yine de komşu köyde yaşayanları tam anlamıyla yabancı olarak gördüğü gibi bütün Fransızlar Fransa kralının tebaası değildi. Farklılaşmanın belirtilerinden biri, ulusal boyuttaki azizlerin ortaya çıkmasıydı. Anglo-Sakson kralları kiliselerini ona ithaf etmelerine karşın, Aziz George kahramanca ününü 12. yüzyılda ejderha öldürmesine borçluydu (muhtemelen Yunan kahraman Perseus'la karıştırılmıştı). Aziz George'un beyaz zemin üzerine kırmızı haçı 14. yüzyılda İngiliz askerleri için adeta bir üniforma haline gelirken, kendisi İngiltere'nin resmi koruyucusu olarak kabul edildi. Bir diğer belirti ulusal tarihlerin yazılması (bunun ilk örnekleri daha karanlık çağlarda Cermen halkların tarihiyle görülmüştü) ve ulusal kahramanların keşfedilmesiydi. 12. yüzyılda bir Galli, az çok mitolojik bir kişilik olan Arthur'u yaratırken; aynı dönemde yaşayan bir İrlandalı tarihçi, yüksek kral Brian Boru'yu ve Hıristiyan İrlanda'yı Vikinglere karşı savunmasını daha olayın gerçekleştiği çağda bir efsane haline getirdi. Hepsinden önemlisi, bölgesel dillerde yazılan edebiyat örnekleri artmaya başlamıştı. Önce İspanyolca ve İtalyanca, ardından Fransızca ve İngilizce edebi yaratıcılık konusunda Latincenin oluşturduğu engeli aşmaya başladı. Bu dillerin ataları, *Roland'ın Şarkısı* gibi 12. yüzyıl romanslarında görülür. Bu şarkı, Pireneli dağlılar tarafından yenilen Şarlman'ı, Araplara karşı artçı kuvvetlerin başındaki heybetli komutana dönüştürmüştü. Bir diğer örnek, bir İspanyol ulusal kahramanını anlatan destansı *Poema de mio Cid*'dir. 14. yüzyılla birlikte ortaya Dante, Langland ve Chaucer çıktı. Bu yazarların tümü eserlerini, bugün fazla güçlük çekmeden okuyabileceğimiz bir dille yazıyordu.

Uluslaşmanın kısa vadede görülen etkilerini abartmamak gerekir. Ulus kurmanın en güçlü mekanizması olan modern devletin ortaya çıkmasına daha yüzyıllar vardı. Henüz keşfedilmediği ve düşünülmediği gibi gerçekleşmesi teknik açıdan da imkânsızdı. Daha birkaç yüzyıl için insanların bağlılığının odak noktasını aile, yerel toplum, din veya meslek oluşturacaktı. Ulusal kurumlar bunların arasında büyüme fırsatı bulsa bile bu tutuculuğu zaman zaman ve çok az kırabiliyordu. Bu kurumların kralın adaleti ve vergi memurlarının üstünde önem taşıdığı yerlerin sayısı pek azdı. Bazı yönlerden geç dönem ortaçağ devletlerinin içinde ulusal bilincin en yüksek olduğu İngiltere'de bile pek çok insan bu kurumları hiç görmemişti. Alman imparatorları uzun zamandan beri her şeyi kapsayan yargılama yetkisi konusunda bir hak iddiasında bulunmuyordu. Öte yandan ortaçağın kırsal cemaatleri ve küçük kasabaları gerçek anlamda topluluklardı. Bu topluluklar olağan zamanlarda, toplumsal sorumluluklar üzerine kafa yormak için yeterince malzeme sunuyordu. Bir ortaçağ cemaatinde ara sıra bir anlığına görünüp kaybolan gelişmeleri, hat-

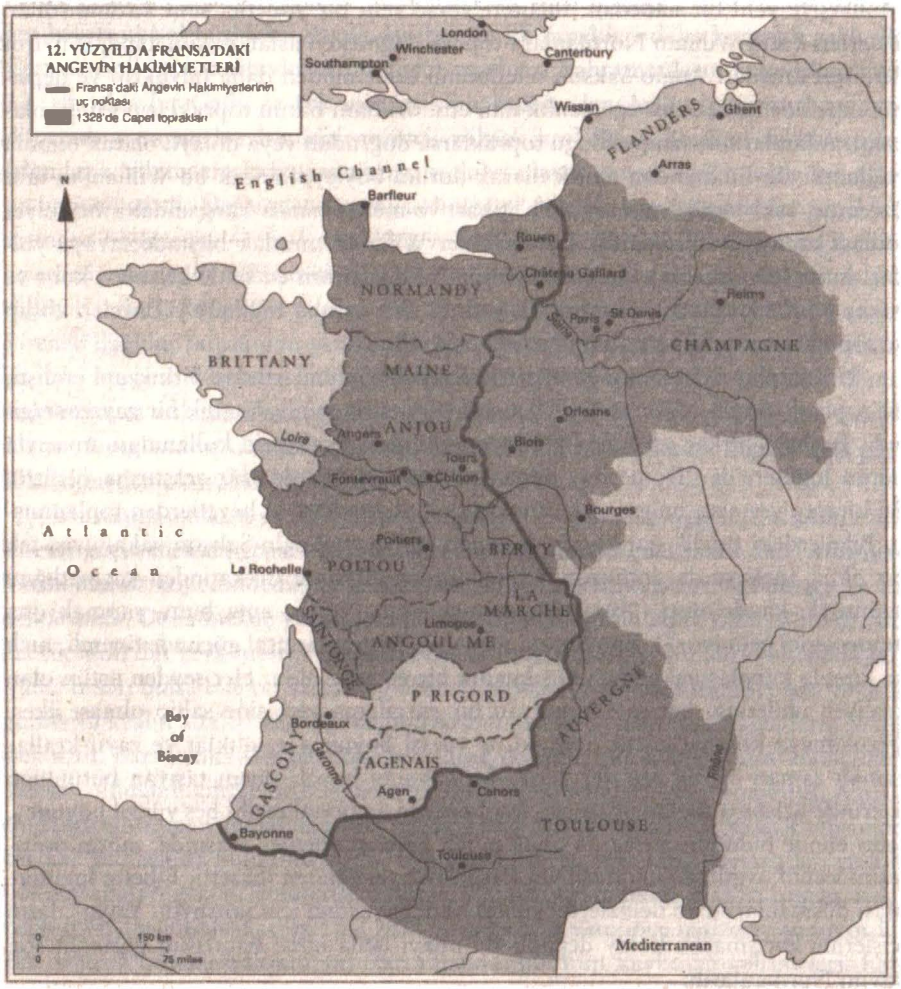
ta yabancı işçilere ve tüccarlara karşı ani bir öfke patlamasıyla gerçekleşen ayaklanmaları açıklayabilmek için "milliyetçilik"ten ziyade başka bir kelimeye ihtiyaç duymaktayız (ortaçağdaki anti-semitizmin elbette kendine özgü kökleri vardı).

İNGİLTERE VE FRANSA

İngiltere ve Fransa, modern halefleriyle aşağı yukarı aynı toprakları işgal eden ilk Avrupa krallıklarıydı. 1066'daki istila sırasında Fransa'dan İngiltere'ye gelen birkaç bin Norman Anglo-Sakson monarşisini yıkmayıp kendilerine uyarladılar. Monarşiye yeni bir hanedan, İngiltere'yeyse yeni bir yönetici sınıf kazandırdılar. Liderleri Fatih William Normanlara toprak dağıtırken aslan payını kendine ayırdı (kraliyet arazileri Anglo-Sakson seleflerinin döneminden daha büyüktü) ve hepsinin üzerinde mutlak bir egemenlik ilan etti. William bütün toprakların sahibi olacaktı. Adamlarının sahip olduğu topraklarsa doğrudan veya dolaylı olarak onunla bağlantılıydı. En azından teorik olarak durum böyleydi ancak bu William'ın taht üzerinde, eski İngiliz monarşisinin itibarı ve mekanizması karşısındaki meşruiyet iddiası kadar önemli değildi. Bu özellikler William'ı mutlak biçimde savaşçı yoldaşlarının üstünde bir yere oturtuyordu. Yoldaşlarının en önde gelenleri kont ve baron olurken, diğerleri şövalyelikle yetindi. Bu soylular İngiltere'yi önceleri ahşap ve topraktan yapılma şatolarından yönetiyordu.

Normanlar Avrupa'nın en uygar Hıristiyan toplumlarından birini zapt etmişti. Bu toplum, Anglo-Norman kralların yönetimi altında alışılmadık bir gayret sergiledi. Fetihten birkaç yıl sonra İngiltere hükümeti, kraliyetin kullanması amacıyla bütün İngiltere'de "Domesday Book" adıyla derlenen dev bir araştırma yürüttü. Bu kitapta yer alan bulgular, bütün kontluk ve köylerdeki heyetlerden toplanmıştı. Bilgilerdeki titizlik karşısında derinden etkilenen Anglo-Sakson vakanüvis, tek bir öküz, inek ya da domuzun William'ın adamlarının dikkatinden kaçmadığını üzüntüyle kaydetmişti ("bunu kaydetmek utanç verici, ama bunu yapmak ona utanç verici gelmiyor"). Bir sonraki yüzyılda, tahtın yargısal gücünde önemli, hızlı ve kıtayla karşılaştırıldığında alışılmadık bir gelişme oldu. Her şeyden üstün olan kraliyet adaletinin her şeyi kapsayan bir yargılama yetkisine sahip olması ilkesi uygulamaya kondu. Ancak sonraki üç yüzyıl boyunca azınlıklar ve zayıf krallar zaman zaman büyük tavizler verdi. Monarşinin hayati önem taşıyan bütünlüğü üzerinde uzlaşma sağlanamamıştı. İngiltere'nin anayasal tarihi beş yüzyıl boyunca, tahtı elinde bulunduran ya da onun adına hareket edenler arasında, tahtın otoritesini kimin uyguladığı konusunda kavgaların tarihinden ibaretti. Elbette İngiltere olası düşmanlarından denizlerle (kuzeyi hariç) ayrıldığı için şanslıydı. Yabancıların içişlerine karışmaları kolay değildi. Bu adayı istila etme başarısını gösteren son kavim Normanlardı.

Ne var ki Anglo-Norman krallar ve vârisleri uzunca bir süre, Fransa'nın güneybatısına kadar uzanan feodal bağımlılıklar ve mülkiyetlerden oluşan karmaşık bir miras sistemi tarafından engellendi. Uyrukları gibi krallar da uzun bir süre Norman Fransızcası konuştu. Sahip oldukları "Angevin Hanedanı" mirasını (bu isim Anjou'dan geliyordu) 12. yüzyıl başlarında büyük ölçüde kaybetmeleri, gerek Fransa gerek İngiltere için belirleyici oldu. Bu iki ülkenin birbiriyle verdiği mücadelelerde bir tür ulus duygusu gelişmeye başladı. Capetian Hanedanı Fransız tahtına sımsıkı ve başarılı bir şekilde yapışmıştı. Bu hanedana mensup krallar 10. yüzyıl-

dan 14. yüzyıla kadar aralıksız tahta geçti. Krallığa yeni topraklar eklemelerine karşın, günümüz Fransa'sının merkezindeki tahıl yetiştirilen ve Ile de France adı verilen bölgede bulunan Paris başkentleri olmaya devam etti. Uzun bir süre boyunca burası, eski Frank Krallığı'ndan kalan bir parçayı adıyla yaşatan tek bölge oldu. Böylece ilk Capetianların yurtları, Burgonya gibi diğer Batı Karolenj bölgelerinden farklıydı. 1300'lerde, hanedanın gayretli halefleri topraklarına Bourges, Tours, Gisors ve Amiens'i katmış ve Normandiya ile diğer feodal bağımlıları İngiltere'nin Plantagenet Hanedanı'ndan ele geçirmişti. Bu gelişmeler Fransa'da yabancıların hâkim olduğu toprakları büyük ölçüde azalttı.

Ne var ki 14. yüzyılda (ve daha sonra) hâlâ varlığını sürdüren büyük tımarlar ve feodal prenslikler, Capetian Krallığı'nın yekpare bir varlık olarak düşünülmesini engelliyordu. Bu varlığın birliği büyük ölçüde kişisel bağlara dayanıyordu. Bu karmaşık durum 14. yüzyılda İngiltere'yle çeşitli fasılalarla süren ve yanlış biçimde Yüz Yıl Savaşları adı verilen kavgayla birlikte güçlenmişti. Aslında İngiltere'yle Fransa 1337'den 1453'e kadar düzensiz biçimde süren bir savaşa tutuşmuştu. Aralıksız bir savaşı sürdürmek çok zor ve pahalıydı. Resmen kavgaya konu olan durum, İngiltere krallarının Manş Denizi'nin karşı kıyısındaki Fransız tarafında toprak ve feodal hak iddialarında bulunmasıydı. III. Edward 1339'da annesinden dolayı, Fransa tahtının kendi hakkı olduğunu iddia etti. Savaşa yeniden başlamak için her zaman yanıltıcı ortamlar bulunması söz konusuydu (İngiltere kralları 18. yüzyıl sonuna kadar "Fransa kralı" oldukları iddiasını sürdürdü). Ayrıca İngiliz soylularına ganimet ve fidye parası gibi fırsatlar sunması, savaşı bunların çoğu için akılcı bir yatırım haline getiriyordu.

İngiltere açısından bu savaşlar, yeni doğmuş olan ulus mitolojisine yeni unsurlar sağladı (özellikle 1346'da Crécy'de ve 1415'te Agincourt'ta kazanılan büyük zaferlerin bunda payı oldu) ve Fransızlara karşı uzun sürecek güvensizliğin tohumlarını attı. Yüz Yıl Savaşları Fransız monarşisi için de önemliydi çünkü feodal bölünmeyi durdurup Picard ve Gascon, Norman ve Fransız soyluları arasındaki engelleri parçalamasını sağladı. Sonuçta Fransız ulusal mitolojisi de bu savaştan yarar sağladı ve en büyük kazancı Jan Dark'ın öyküsü oldu (nihayet 1920'de azize ilan edildiğinde, Fransa Cumhuriyeti onun adına seküler bir ulusal bayram günü ilan ederek Jan Dark'ın yurtsever duruşunu kabul etti). Jan Dark'ın kısacık yaşamındaki hayret verici mücadelesi, uzun zamandan beri devam eden savaşta dengenin İngiltere aleyhine döndüğü döneme denk gelmekle birlikte, o dönemde pek çok Fransız onun varlığından haberdar değildi. Sonuçta savaşı kaybeden İngiltere oldu ancak uzun vadede Crécy'nin ardından ortaya önemli bir sonuç çıkmış ve İngilizler Calais'yi ele geçirmişti. Şehir iki yüzyıl boyunca onların elinde kaldı. Calais, Flandra'ya giden yolun başlangıç noktasıydı. Bu bölgede imalat yapan çok sayıda

kasaba İngiliz yönünü alıp işleyerek İngiltere'nin kumaş ihracatına katkıda bulunmaya hazırdı ancak Calais dışında, İngiltere'nin Fransa'daki toprakları 1500'lerde elinden çıktı. İngiltere'nin savaşlara yol açan iddiaları 1453'ten sonra, Fransa'nın durumunun sağlamlaşması sonucu, Fransız krallarını rahatsız etmemeye başladı. Krallar artık isyankâr derebeyleri üzerinde hükümranlıklarını istedikleri gibi ya da ellerinden geldiği ölçüde kurabilirdi. İngiltere ise bir kez daha ada haline gelmişti. Sonuçta savaş iki ülkede de monarşinin güçlenmesine yol açtı.

YÜZYIL SAVAŞLARI

Bu ad geleneksel olarak, İngiltere ve Fransa arasında İngilizlerin Fransız tahtında hak iddia etmesi üzerine çıkan ve çeşitli aralıklarla süren savaş için kullanılır. Akitanya'daki toprakları dolayısıyla Fransa kralına bağlılığını sunan İngiltere kralı III. Edward, ardından senyörüyle kavga etti ve bu durum aşağıdaki gelişmelere yol açtı:

1339 III. Edward annesi dolayısıyla kendisini Fransa kralı ilan etti.

1340 İngilizler Sluys'ta (deniz savaşı 1340) ve Crécy'de (1346) zafer kazanıp Calais'yi ele geçirdi (1347).

1355-6 III. Edward'ın oğlu "Kara Prens" Edward'ın Fransa'ya güneybatıdan saldırılar düzenlemesi ve Fransızların Poitiers'de yenilmesi.

1360 Brétigny Antlaşması'yla savaşın ilk aşaması sona erdi. Edward'a genişlemiş, hükümran Akitanya dukalığı verildi.

1369 Fransızların savaşı yeniden başlatması, İngiliz donanmasının La Rochelle'de yenilmesi (1372) ve Akitanya'nın kaybı. Ardından İngiltere'nin konumunun istikrarlı biçimde gerilemesi.

1399 1396'da Fransa Kralı VI. Charles'ın kızıyla evlenen II. Richard'ın tahttan indirilmesiyle birlikte Fransa'ya karşı düşmanlığın yeniden başlaması.

1405-6 Fransızlar Galler'e çıkarak Guienne'de İngiliz topraklarına saldırdı.

1407 İngilizlerin kışkırtması üzerine Fransa'da iç savaş çıktı.

1415 V. Henry'nin Fransa tahtında yeniden hak iddia etmesi. Burgonya ile ittifak yapılarak Fransızların Agincourt'ta mağlup edilmesi ve ardından Normandiya'nın yeniden ele geçirilmesi (1417-19).

1420 Troyes Antlaşması'yla Normandiya'nın fethi onaylanırken V. Henry Fransa Kralının kızıyla evlenerek Fransa'nın naibi olarak tanındı.

1422 Hem V. Henry'nin hem Fransa Kralı VI. Charles'ın ölümü. Çocuk VI. Henry'nin İngiltere tahtına çıkması, savaşın İngilizler tarafından başarıyla sürdürülmesi.

1429	Jan Dark'ın müdahalesiyle Orléans İngilizlerin elinden kurtarıldı; VII. Charles Reims'de taç giydi.
1430	VI. Henry Fransa kralı ilan edildi.
1436	Anglo-Burgonya ittifakının bozulması, ardından Paris'in kaybedilmesi.
1444	Tours Antlaşması: İngiltere'nin Maine dukalığını bırakması.
1449	Tours Antlaşması'nın İngiltere tarafından bozulması, bunun ardından yoğun Fransız hücumları sonucu İngilizlerin direncinin çökmesi.
1453	İngilizlerin Castillon'daki yenilgisi sonucu Gaskonya'yı yeniden ele geçirme çabasının sona ermesi; İngiltere'nin elinde sadece Calais ile Manş Adalarının kalması, 1474 ve 1492'deki sonuçsuz seferlerden sonra savaşın sona ermesi.
1558	Calais'nin Fransa'ya kaptırılması (ancak "Fransa Kralı" unvanı III. George'a kadar İngiliz kralları tarafından kullanılmaya devam etti. Fransa krallık armasıysa 1932'ye kadar *Times* gazetesinin logosunda sergilendi).

İSPANYA

İspanya ulusal birliğini (resmen olmasa da) aynı şekilde 15. yüzyıl sonunda sağladı. Yeniden fetih hareketi, İspanya'da ulusal bilincin gelişmesine mitolojik olarak katkı sağlamıştı. İslamiyet'e karşı mücadele başından itibaren bu efsaneye özel bir boyut kattı. Bu mücadelenin Hıristiyan inancı ve şevkiyle yakından bağlantısı vardı. *Reconquista* farklı diller konuşan, farklı yurtlardan gelen insanların yürüttüğü bir Haçlı Seferi olup, bu tür hareketlerde görülen pek çok dürtünün bir araya gelmesi ardındaki itici gücü oluşturuyordu. Toledo'nun geri alınmasından yüz yıl sonra Sevilla, Kastilya Krallığı tarafından ele geçirildi. Büyük Arap şehri Valencia ise Aragon Krallığı tarafından alındı. 1340'ta son büyük Arap saldırısı püskürtüldüğünde, kavgacı Kastilya soylularının kendini gösterme çabası yüzünden, anarşi tehlikesi baş gösterdi. Monarşi, şehir sakinlerini ittifak içinde birleştirdi. Aragonlu Ferdinand ve Kastilyalı İsabel'in evlenmesinin ardından 1479'da iki krallığın birleşmesi sonucu, daha güçlü kişisel yönetimin temelleri atıldı. Bu birleşme Mağriplilerin nihai olarak püskürtülmesini ve sonunda tek bir ulusun yaratılmasını kolaylaştırdı. İspanya'daki son Müslüman başkenti Granada 1492'de "Katolik Hükümdarlar" (*Los Reyes Católicos*) adı verilen Ferdinand ve İsabel'in orduları eline geçti. İki hükümdarın bu unvanları 1496'dan sonra kullanmasıyla birlikte, *Reconquista* tamamlandıktan sonra dahi Aragon ve Kastilya Krallıkları resmen ve hukuken ayrı olarak varlığını sürdürdü. Portekiz, yeni İspanya'nın kuvvetlenen

yapısı dışında kalıp, güçlü komşusunun sık sık tehdit ettiği bağımsızlığına sarılmayı tercih etti. Böylece Katolik Hükümdarlar, Portekiz ve kuzeydeki küçük Navarra Krallığı dışında bütün yarımadaya hükmetmeye başladı.

ALMANYA VE İTALYA

1500'lerde Almanya ve İtalya'da uluslaşmaya dair fazla belirti yoktu. Kutsal Roma imparatorlarının iddiaları siyasi iktidar için önemli ve geniş bir taban sağlama potansiyeline sahip görünüyordu. 1300'ten sonra unvanlarının yarattığı saygıyı büyük ölçüde kaybettiler. Bunun nedenlerinden biri 13. yüzyılda rakip imparatorlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıktı. Bir diğer neden imparatorların kendilerine bağlı farklı topraklarda monarşi otoritesini güçlendirmeyi beceememesiydi. Kendisine taç giydirilme imkânını zorlamak için 1328'de Roma'ya yürüyen son Alman'ın bu girişimi sonuçsuz kalmıştı. İmparatorluk otoritesinin nasıl olması gerektiği konusundaki kökleri derinde bulunan tavırlar ve inançlar, bu durumu en az koşullar kadar açıklar.

Almanya imparatorluğun merkezi ve sorunun düğüm noktasıydı. İmparatorluk anayasası tam bir keşmekeşti. Alpler'in kuzeyinde yer alan yaklaşık dört yüz devlet, devletçik ve soylunun meseleleri için bir çerçeve oluşturması bekleniyordu. İmparatorun feodal vasalları olan, ancak bunun dışında ona karşı hiçbir bağımlılığı olmayan prensler vardı. Kendi bölgelerinde imparatorluk yetkilerini uygulayan onlarca bağımsız imparatorluk şehri bulunuyordu. Saltanat ailesinin kendi topraklarıysa birbirinden ayrı vaziyette her tarafa dağılmıştı. Kendi topraklarını dünyevi hükümdarlar gibi yöneten kilisenin elli prensi vardı. Feodal bağımlı olarak imparatorun tebaası olan yüzlerce küçük soylu –imparatorluk şövalyeleri– bulunuyordu. Aslında Macaristan Krallığı'na ait (imparatorluğun dışındaydı) Bohemya ve Silezya toprakları vardı. Bu şekilde uzayıp giden ve tam bir keşmekeşi yansıtan tablo herkes tarafından kabul edilmişti.

Bu tablonun ardında birçok tarihi neden vardı ve bunların bir kısmı olumsuzdu. Hikâyenin bir yanı Almanya'da, İngiltere'de olduğu gibi yargılama yetkisini bünyesinde toplayan ve kanunları ilan eden bir krallık geleneği ya da düşüncesinin bulunmamasıydı. Alman imparatorları otoritesini bir hiyerarşinin tepesinde bulunan konumlarından alıyordu ancak bu hiyerarşiye hükmetmekten ziyade başkanlık ediyordu. İmparator düzenlemesinde söz sahibi olmayıp saygı, aracılık ve diplomasiyle yönetmesi beklenen bir devlet örgütünün tepesindeki kişiydi. İmparatorlar gücün yanı sıra kişilik, üslup ve duruşa bel bağlıyordu. Almanya içinde otorite veya uluslaşma konusunda başka bir odak noktası düşünmek neredeyse imkânsızdı. Bir başkent veya doğal olarak üstünlüğü eline geçirecek büyük bir şehir yoktu. Siyasi

ve kişisel koşullar imparatorların birbiri ardına yetkilerinin büyük kısmını devretmesine yol açıyordu ve bunlar her halükarda seçilmiş hükümdarlardı. 1356'da düzenlenen bir belge geleneksel olarak Alman anayasa tarihinde bir dönüm noktası kabul edilir (gerçi bu belge, zaten olan bir gerçeğin resmen kabulü anlamına geliyordu). Altın Ferman adı verilen bu belge, kendi topraklarında imparatorluk haklarının neredeyse tümünü uygulama imkânını elde eden ve elektör adı verilen yedi seçici prensin adını sıralıyordu. Örneğin bu elektörlerin yargılama yetkisi bu tarihten itibaren mutlaktı, onların sarayından imparatora artık hiçbir yargılama başvurusu yapılmayacaktı.

İmparatorların gücünün azalmasıyla birlikte geriye imparatorluğun varlığından çok efsanesi kaldı. Yine de tek başına statü bile, hevesli prensleri tahtı ele geçirmeye kışkırtıyordu. 1273'te Avusturyalı Habsburg ailesi prenslerinden birini imparator olarak seçtirmeyi başardı. Sonraki yüz elli sene boyunca birkaç seçim daha kazanmayı becerseler de asıl başarı ilerde onları bekliyordu. Habsburglar 1438'den sonra, imparatorluğun sona erdiği 1806'ya kadar kesintisiz biçimde imparator yetiştirdi (1806'dan sonra bile başka bir imparatorluğun hükümdarları olarak bir yüzyıl daha varlıklarını sürdürdüler). İşe bir avantajla başlamışlardı. Alman prenslerinin gücü azalırken Habsburglar zenginleşiyordu. Ancak en önemli kaynağa 1477'deki bir evlilik sayesinde ulaştılar. Bu evlilik onlara 15. yüzyıldaki Avrupa devletlerinin en varlıklısı olan ve Hollanda'nın büyük kısmını topraklarına katan Burgonya'yı kazandırdı. Ayrıca miras ve diğer evlilikler yoluyla Macaristan ve Bohemya'yı topraklarına kattılar. *Tu, felix Austria, nube* diye ünlü bir deyim vardı ve "başkaları savaşır ama sen neşeli Avusturya, evlenirsin" anlamına geliyordu. 13. yüzyıldan sonra ilk kez 16. yüzyılda, sadece imparatorlukta değil Orta Avrupa'nın büyük bir kısmında etkili bir siyasi birliğin kurulması mümkün görünüyordu. Dağınık Habsburg topraklarını birleştirme konusundaki aile çıkarı, imparatorluk makamına teslim edebileceği olası bir araç bulmuştu.

O tarihlerde İtalya'da imparatorluk önemini tamamen kaybetmişti. Geriye unvandan başka bir şey kalmamıştı. Bir şeyleri koruyabilme mücadelesi uzun zamandan beri İtalyan siyasetine takılmıştı. İtalyan şehirlerine büyük sıkıntı yaşatan kavganın tarafları kendilerine Guelph ve Ghibelline adını veriyordu. Bu isimlerin kökeni Alman Welf ve Waiblinger ailelerine aitti (bu ikinci aile, 1056'dan 1254'e kadar imparatorlar çıkaran Hohenstaufen Hanedanı'nın lordluklarından biriydi). Bu isimler bir zamanlar papayla ve imparatorla ittifak yapmanın simgesi olmuştu. 14. yüzyıldan sonra İtalya'da imparatorların sahip olduğu bir nüfuz alanı kalmadı. İmparatorlar Lombard tacını giyme töreni dışında buraya neredeyse hiç gelmedi. İmparatorluk otoritesi "vekillere" devredilince, bunlar sorumlu oldukları bölgeyi tıpkı Almanya'daki elektör prenslikler gibi bağımsız hale getirdiler. Bu yöneticilere

ve yönettikleri alanlara unvanlar verilmeye başlandı. Bazı unvanlar 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Milano dukalığı bu uygulamanın ilk örneklerindendi.

Diğer İtalyan devletlerinin farklı kökenleri vardı. Güneyde Napoli ve Sicilya'nın sonunda Aragon Krallığı'nın yönetimi altına girmesinin dışında; Venedik, Cenova ve Floransa'nın en büyükleri ve en uzun ömürlüleri olarak başını çektiği cumhuriyetler vardı. Bu şehir devletlerinin bazıları, erken dönem İtalyan tarihinde bazen iç içe geçen iki eğilimi yansıtıyordu. Bu iki eğilim "halk" hareketi ve ticari zenginliğin artmasıydı. 10. ve 11. yüzyılda, yanıltıcı bir demokratik görünümü olan ve yurttaşlardan oluşan genel meclisler, Kuzey İtalya'nın birçok şehrinde etkili hükümetler olarak ortaya çıktı. Şehirlilerin toplantısı diyebileceğimiz bu meclislere *parliamenta* adı veriliyordu ve bu yapılar, ticaretin gelişmeye başladığı 1100 yıllarından itibaren kazanç sağlayan kent oligarşilerini yansıtıyordu. Lombard şehirleri 12. yüzyılda imparatora karşı savaş açtı ve onu yenilgiye uğrattı. Bu tarihten sonra Roma'nın kuzeyinde yaşayan İtalyanlar, iki ya da üç yüzyıl boyunca dışarıdan içişlerine bir müdahale olmadan yaşadılar fakat yönetimleri altında yaşadıkları hükümetler giderek kalıtsal ve monarşik düzenlemeler yapma eğilimine giriyordu.

YENİ BİR SİYASİ YAPI

1500'lü yıllarda, modern Avrupa'nın siyasi zemin planının büyük bir kısmı hayata geçmeye başlamıştı. Portekiz, İspanya, Fransa ve İngiltere; modern biçimleri ve yaklaşık boyutlarıyla daha o zamanlar haritada görülebiliyordu. Oysa bölgesel dillerin uluslaşmayı belirlediği İtalya ve Almanya'da, devletle ulus arasında bir bağlantı yoktu. Monarşik devlet, Ren Nehri'nin batısında egemen siyasi biçim olma konusunda bariz biçimde yol almasına rağmen daha sonraki hayati öneminden henüz uzaktı. Capetianların bütün başarısına rağmen, örneğin Fransa kralları Normandiya'da kral değil dük olarak kabul ediliyordu. Farklı eyaletlerdeki farklı hukuki ve fiili güçler için farklı unvanlar kullanılıyordu. Bu tür birçok karmaşık yapı varlığını sürdürüyordu. Anayasal kalıntılar her yerde monarşinin hükümranlığı kavramını alt üst ediyor ve ayaklanmalar için bahane oluşturuyordu. Tudor Hanedanı'nın ilk üyesi VII. Henry'nin başarısı; yaptığı mantık evliliği sayesinde, Güller Savaşı diye bilinen ve 15. yüzyılda İngiltere tahtını tehlikeye sokan, iki büyük aile arasındaki üzücü savaştan geriye kalan son düşmanlık tortularını temizlemesiydi. Yine de halefleri zamanında İngiltere'de hâlâ feodal isyanlar çıkıyordu.

Yanıltıcı modern görünüme sahip bir diğer kurum 14. ve 15. yüzyılda ortaya çıktı. Bu, daha sonra görülecek ulusların temsili parlamento organının (İzlanda dışındaki) ilk örnekleriydi. İleride bunların en ünlülerinden biri olan İngiliz parlamentosu daha 1500'lerde köklü bir kurum haline gelmişti. Bu tür organların

kökeni karmaşık ve yereldi. Güçleri muhtelif kaynaklara dayalı olup genellikle sınırlıydı. Cermen geleneği, hükümdarın erkânına danışması ve onların kararına göre hareket etmesi yükümlülüğünü getiriyordu. Kilise de temsilcilik kavramını en erken benimseyen kurumlardan biri olup, başka şeylerle birlikte papalık için vergi toplamada kullanıyordu. Bunların dışında İtalyanların deneyimi vardı. 12. yüzyılda İtalyan şehirlerinin temsilcileri imparatorluk meclisine çağırıldı. 13. yüzyıl sonuna gelindiğinde, vergileri arttırmak için yeni yollar bulmak amacıyla prenslerin topladığı meclislere temsilcisi çağırılmayan ülke yok gibiydi. Meselenin özü burada yatıyordu. Yeni (ve daha masraflı olan) devletin yeni kaynaklar bulması gerekiyordu. Prensler temsilci organları toplamaya başladıktan sonra, başka yararları olduğunu gördüler. Bu organlar, nüfuzlu kişilerin dışında diğer seslerin de duyulmasını sağlıyor ve yerel bilgiler sunuyordu. Ayrıca bu organların propaganda değeri vardı. Şehir sakinleri bazen aşırı güçlü uyruklara karşı krallarla ittifak yapıyordu. Avrupa'nın (serbest bir ifadeyle) ilk parlamentoları, bu mekanizmanın kendileri için de avantajları olduğunu keşfediyordu. Bazı meclislerde vergilendirmenin rızaya bağlı olduğu düşüncesi yayılıyordu. Soyluların dışındaki kişilerin de bu işten çıkarı olduğu, dolayısıyla bu yetkinin yürütülmesinde söz sahibi olması gerektiği savunuluyordu. Ortaçağda ortaya çıkan bu fikir ileride daha çok dile getirilecekti.

6

Doğuda Yeni Gelişmeler

VENEDİK CUMHURİYETİ

Venedik'teki San Marco Katedrali ve doçların kullandığı şapeli 10. yüzyılda yanıp kül olmuştu. Katedral Konstantinopolis'te bulunan Yunan haçı planlı bir bazilika model alınarak yeniden yapıldığında ortaya çıkan sonuç, Bizans mimarisinin Batı'daki en üstün örneğiydi. Yapının tarzı amaca çok uygundu çünkü cumhuriyet fiilen olmasa da yapısal ve hukuki olarak uzun zamandan beri Doğu İmparatorluğu'na bağlı bir devletti. Venedik'in zaman içinde bu imparatorluğun yıkılmasında büyük bir rol oynamasıysa bir paradokstu. Venedik'in öyküsü, bir İtalyan Devleti olmanın sınırlarını aşalı çok olmuştu.

Venedik kendini anakaradaki sorunlardan ayrı bir yere koyarak ilk İtalyan şehir devletlerinin en başarılısı olmuştu. Adriyatik Denizi'nin en üst noktasındaki sığ bir lagünde bulunan birkaç adaya yayılmış konumu, bu durumu ve şehrin kökenini açıklar. İnsanlar buraya daha Hun ve Lombard akınları sırasında göçmüştü. 584'te imparatorluk hükümeti tarafından resmen tanındığında, şehirde on iki küçük cemaat yaşıyordu. Yaklaşık yüz yıl sonra, artık bu adla anılmalarında bir sakınca olmayan Venedikliler kendilerini yönetmesi için on iki temsilciden oluşan bir heyet belirledi. Bu heyet 697'de ilk doç ya da dükü seçti. Karolenjlerin iktidarı tehlike oluşturmaya başlayınca, şehir sakinleri başkenti Rialto Adası'na taşıyıp 810 yılında resmen Bizans imparatorunun himayesine sığındılar. Birkaç yıl sonra en az bunun kadar önemli bir gelişme oldu ve Mısır'ın İskenderiye şehrinden dönen tüccarlar İncil yazarı Aziz Markus'un bedenini (ya da bedeni olduğu söylenen şeyi) getirince Venedik bir koruyucu azize kavuştu.

Mısır'daki tüccarlarının varlığının gösterdiği gibi, coğrafya Venedik'in ilk sakinlerine güvenlik sağlamakla kalmamış aynı zamanda onlara bir kader biçmişti. Sakinlerinin daha sonra keyifle hatırlayacağı gibi, Venedik denizle evlenmişti. Bu olayı kutlamak için yapılan büyük şenliğin sembolik zirvesi, Adriyatik'in sularına bir yüzüğün atılmasıdır. Uzun bir süre Venediklilerin anakarada arazi sahibi olması yasaklanınca zorunlu olarak çabalarını denizaşırı yerlerle ticaret yapmaya yöneltti-

ler. Venedik kısa zamanda denizaşırı ticaretle geçinen ilk Avrupa kenti oldu. Daha 11. yüzyılda yeniden inşa edilen San Marco'nun ihtişamı bunun ne anlama geldiğini gösteriyordu ve üstelik şehri ilerde daha büyük bir zenginlik bekliyordu. Venedikliler Mısır'ın, Levant'ın ve hepsinden önemlisi Doğu İmparatorluğu'nun pazarlarına hâkim oldular (onlar kadar başarılı olmayan rakiplerinin kâfirlerle alışveriş yapma suçlamaları karşısında hiç pişmanlık duymadılar). İmparatorluktan imtiyazlar ve öncelikler kazandılar. 11. yüzyılda Normanların saldırısına karşı yardım etmeleri nedeniyle, bütün imparatorluk topraklarında serbestçe ticaret yapma ve yabancı olarak değil imparatorun uyrukları olarak davranılma hakkını elde ettiler. Venedik deniz gücü hızla büyüdü ve Bizans donanmasındaki gemilerin sayısı azalınca önemi daha çok arttı. 1123'te Mısır donanmasını tahrip eden Venediklilerin bu tarihten sonra eski hükümranları tarafından kontrol edilmesi imkânsız hale geldi.

Bu sıralarda cumhuriyetin resmen Bizans'ın vasalı olmasının, artık bir önemi kalmayalı uzun zaman olmuştu. Hatta 10. yüzyılda, bir deniz ve ticaret imparatorluğu kurmaya başladığında bile bunun fazla önemi yoktu. Venedik önce

Adriyatik'teki Dalmaçya ve İstriya kıyılarını ele geçirdi. Ardından doğuya giden ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kuruldu (Haçlı Seferleri çağı başladığında bu husus daha önemli hale gelecekti) ve Doğu Akdeniz'deki köprübaşlarıyla kaleler zapt edildi. Bizzat Bizans Adriyatikli konuklar için ekonomik açıdan dev bir potansiyele sahip ev sahibiydi. 12. yüzyıl ortalarında Konstantinopolis'te yaşadığı tahmin edilen on bin Venedikli bu şehirde çok büyük öneme sahipti. 1204 yılında Kiklad Adaları ve diğer birçok Ege Adasıyla birlikte Karadeniz kıyılarının büyük bir kısmı onlara aitti. Bundan sonraki üç yüzyıl boyunca buralara çok sayıda yeni yerleşim eklenip Venediklileştirildi. Antikçağın Atina'sından bu yana ilk ticaret ve deniz imparatorluğu hayata geçmişti.

Bizans Devleti açısından yaşanan huzursuzluk sonunda 12. yüzyılda ilişkilerin bozulmasına yol açtı. Önce Venediklilerin imtiyazları askıya alındı, ardından Venedik'in kaybettiği bir savaş gerçekleşti. Bu gelişme neden Venedik'in Dördüncü Haçlı Seferi'nin ulaşım ve finansmanını karşılayıp, seferi cumhuriyetin çıkarları için kullandığını kısmen açıklar. Bu seferin başlıca tarihi sonucu, Bizans'ın sırtının yere gelmesi ve Venedik'in "Romania" adı verilen Latin İmparatorluğu'nun yüzde kırkını ele geçirmesi oldu. Bunun dışında Cenevizlilerle şiddetli ve uzun zaman süren bir savaş vardı (savaş bazen İtalya topraklarında çatışmalara yol açıyordu). Savaş sırasındaki çeşitli başarısızlık ve kayıplara karşın, sonunda masadan kazançla kalkan Venedik oldu. 1500 yılında kendi topraklarından başka, İtalya anakarasında Ravenna, Dalmaçya kıyıları ve adalarının büyük kısmı, Korfu ve Kefalonya Adaları Venedik'in sahip olduğu topraklardı. Bunların dışında Mora'da önemli araziler, Girit'te ve diğer Ege Adalarında limanlara sahipti. Son olarak Kıbrıs'ı ele geçirmişti ve Anadolu kıyılarındaki bazı önemli noktalar hâlâ elindeydi. Bu imparatorluğun büyük bir kısmı 17. yüzyılda hâlâ ayaktaydı ve cumhuriyetin sona erdiği 1797 yılına kadar varlığını sürdürdü.

1204-BİZANS'IN FELÇ OLDUĞU YIL

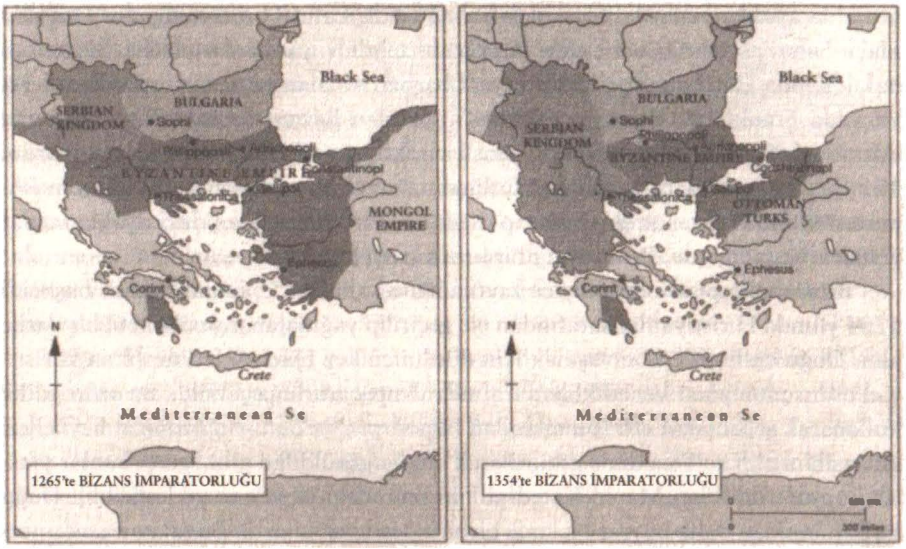
11.yüzyıl sonlarında Komnenoslar Normanları Yunanistan'dan çıkartıp Güney Rusya'dan gelen bir diğer göçebe (Peçeneklerin) istilasını geri püskürttü. Hanedan imparatorluğun nispeten güvenli bir yüzyıl geçirmesini sağladı (1081-1185). Ancak Küçük Asya'da kaybettikleri toprakları geri alamadılar. Ayrıca işlerini yürütmek için gerek kendi ileri gelenlerine gerek Venedikliler ve Cenevizliler gibi müttefiklerine önemli tavizler vermek zorunda kaldılar. Özellikle Venedik'e verilen tavizler onların sonunu hızlandırdı zira bu devletin bütün varoluş nedeni artık doğu Akdeniz ve Ege'de büyümeye dayanıyordu.

Üstelik Bizans her zaman olduğu gibi içte diğer sorunlarla karşı karşıyaydı. 12.

yüzyılda ayaklanmalar sıradan olay haline geldi. Latin Hıristiyanlığının Doğu'da Haçlı Seferi'ne çıktığı bir çağda bu durum tehdidi iyice arttırıyordu. Bizans'tan bakıldığında Haçlı Seferleri giderek yeni barbar istilalarına benziyordu. Zaten 12. yüzyılda Frankların, daha önce Bizans'a ait olan Levant topraklarında kurduğu dört Haçlı Devleti, Yakındoğu'da yeni bir rakibin varlığını gündemde tutuyordu. 12. yüzyıl sonunda bir yandan Müslüman kuvvetler efsanevi Selahaddin'in komutası altında tekrar saldırıya geçip diğer yandan Bulgaristan'daki ayaklanmalar yeniden başladığında, Bizans yeni bir krizle karşı karşıyaydı.

Bizans'ın yapısal olarak iyice zayıfladığı bu dönemde, imparatorluk başkenti 1204 yılında Hıristiyanlar tarafından ele geçirilip yağmalanarak ölümcül bir darbe aldı. Doğu'da kâfirlerle savaşmak için dördüncü kez Haçlı Seferi'ne çıkan Hıristiyan ordusunun yönü Venedikliler tarafından imparatorluğa çevrildi. Bu ordu şiddet kullanarak şehri talan etti (bu talandan Hipodrom'da bulunan bronz at heykelleri de nasibini aldı ve Venedik'e götürülerek bugün görüldüğü gibi –gerçi bunlar plastik kopyalardır– San Marco Katedrali'nin önündeki meydana yerleştirildi). Doğu ve Batı bundan daha hoyrat biçimde birbirinden ayrılamazdı. Bu talanın anısı mutlak bir kalleşlik olarak Ortodoksların hafızasından hiç silinmedi. Haçlılar aşağılayıcı bir hareketle, patriğin Aya Sofya'daki koltuğuna bir fahişeyi oturttu. Franklar Bizans'ı kendi uygarlıklarının parçası olarak görmediği gibi, iki kilise arasında yüz elli yıldır süregelen hizipçilik yüzünden bazı din adamları Ortodoksları Hıristiyan âleminin üyesi olarak bile kabul etmiyordu. İstilacılar sonunda Konstantinopolis'i terk edip imparator 1261'de başkente dönse bile, Franklar yeni bir Müslüman fatih ortaya çıkana kadar eski Bizans topraklarından temizlenemediler. Her halükarda Bizans'ın kalbi yerinden sökülmüştü, ancak yine de ölmesi iki yüz yıl kadar sürdü. Bizans 1204'ten sonra, Asya'da ileri karakolları olan küçük bir Balkan Devleti olmaktan öteye gidemedi.

Konstantinopolis'in sonunda bir imparator –VIII. Mikail Palaeologus– tarafından toparlanması, Anadolu'da yaşayan bir Türk kavmi olan Osmanlıların yardımı sayesinde gerçekleşmişti. Bu yardım yüzeysel olarak yeni ümitlere yol açtı. Araplar sonunda tehdit olmaktan çıkmıştı, Latin Krallıkları ancak ayakta durabiliyordu. Bizans bir kez daha tehlikeli düşmanlarından daha uzun yaşamayı becermişti. Yakındoğu İmparatorluklarının standartlarına göre, daha o zamanlar uzun bir tarihe sahipti. 10. yüzyılda büyük bir kargaşa ve gerilemeye yol açan eski düşman Abbasi halifeliği çoktan tarihe karışmıştı. Halifeliğin siyasi çöküşüyle hükümdar ve istilacıların gelgitleri, artık Levant'la Hindukuş Dağları arasındaki dünyaya yayılmış bulunan Müslüman toplumları ve kültürleri rahatsız etmiyordu. Roma'nın Hıristiyan mirası büyük bir kültürel güç olarak ancak Küçük Asya'ya sıkışmış bir vaziyette, 11. yüzyıla kadar yaşadı. Bu çağdan sonra Hıristiyanlık Yakındoğu'da

gerileyerek ancak İslam'ın izin verdiği ölçüde yaşayabildi. Filistin'deki son Hıristiyan kalesi Akkâ, 1291'de Müslümanların eline geçti.

Moğol saldırganlığının en şiddetli aşamasının geride kalması Doğu İmparatorluğu açısından bir avantaj olarak görülebilir (gerçi Bizans için bir tampon işlevi gören komşu halklara karşı Moğol saldırıları sürüyordu). Ne var ki ortaya yeni tehditler çıkmıştı. 1204, bağımsız bir Bulgaristan'ın yeniden kurulmasını sağlamıştı (kimileri buna "ikinci Bulgaristan İmparatorluğu" adını verir). Ertesi yıl Bulgar lideri, güçlü bir orduyla Frank ordusunu yendi ve yeni Frank imparatorunu tutsak aldı. Bizans'ın 13. yüzyıl sonunda Avrupa'da toparlanmasına karşı bir diğer tehdit, gözünü imparatorluğa dikmiş bir Sırp prensinden geldi. Her ne kadar bu prens Konstantinopolis'i alamadan öldüyse de, imparatorluğa başkentin iç bölgeleri ve Trakya'nın bir parçasından başka toprak bırakmadı. İmparatorluk Sırplara karşı bir kez daha Osmanlılardan yardım istedi. Palaeologus Hanedanı için düşman saldırılarını kollayarak geri çekilmek ve varlığını mümkün olduğunca sürdürmek dışında yapacak bir şey kalmamıştı.

OSMANLILAR

Batı Asya'daki karışıklıklar sonunda iki yeni İslam imparatorluğunun ortaya çıkmasıyla çözüldü. İran'daki Safevilerin öyküsü daha ileriki bir zamanı kapsamakta ve ilgi alanımız dışında kalmaktadır. Diğer imparatorluk olan Anadolu'daki

Osmanlılar, Avrupa'daki en büyük İslami tesiri yaratıp yüzyıllar boyunca sürecek açık bir tehdit unsuru haline geldiler. Osmanlı öncesi Türk tarihi Orta Asya'da başlar. Bir aşiretler birliği için doğru bir kelime olduğu tartışma götürse de, bir zamanlar bütün Asya'ya yayılan ve nüfuz ağı Çin'den İran'a kadar uzanan bir Türk İmparatorluğu vardı. Çin, Pers, Hint ve Bizans hükümdarları, Türk hakanlarını ciddiye almak zorundaydı. Sasaniler, Türklerden gördükleri yardım karşılığı onların kendi sınırlarına yerleşmesine izin verdi ancak diğer göçebe kavimler gibi Türklerin üstünlüğü de geçiciydi. Arap hücumları sonucu, Batı Asya'da Türklerden geriye kalan topluluklar dağıldı. Türklerin öyküsü, bu dönemden Abbasi halifeliğinin dağılması sonucu Türk kavimlerinin tekrar harekete geçtiği 10. yüzyıla kadar karanlıktadır. Daha önce Müslümanlığı seçmiş bir Türk kabilesi olan Selçuklular, Anadolu'da sonuçlanacak bir yolculukla batıya doğru ilerlediler. 1071'de Malazgirt'te Bizans'a tarihinin en ağır yenilgilerinden birini tattırdılar. Büyük uygarlıklarla yan yana yaşayan pek çok barbar halkın tersine Selçuklular takdir ettikleri kültürleri yıkmayıp kazançlarını paylaşma yoluna gittiler. Arap ve Fars edebiyatıyla biliminin seçkin örnekleri Türkçeye çevrilmeye başlandı. Böylece İran ve Anadolu topraklarında ilk gerçek Türk Devleti ortaya çıktı. Selçuklular bu devleti Roma mirasının bir parçası olarak gördüklerinden adını Rum Sultanlığı koydular. Selçuklular bir zamanlar Hıristiyan olan Anadoluluları yavaş yavaş Müslümanlığa döndürdüler. Bu gelişme Haçlı Seferleri'ni kışkırttı. Türkler Hıristiyan ve Yahudilere karşı Araplar kadar hoşgörülü değildi ve kutsal yerleri ziyaret eden Hıristiyan hacıları daha çok rahatsız ediyordu.

İslam dünyası 13. yüzyılda kendi içinde bölündüğü ve zayıfladığı bir sırada Moğollar bu dünyayı yıkımın eşiğine getirip Selçuklu Devleti'ni tahrip etti. Ancak Moğollar hükümdarlarını ortadan kaldırırken Anadolu'ya yerleşen Türklere dokunmadı. Bu yerleşimciler arasında Osmanlılar da vardı. Bizans'a saldıran son devlet olup yıkma başarısını gösteren Osmanlılar ortadan kalkan Abbasi halifeliğiyle Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır bölgelerinden geliyordu. Genellikle Türk ırkından gelen ve gazi adı verilen beyler, kanun tanımayan bağımsız kişiler olup bu topraklarda gelişmiş üstün güçlerin zayıflamasından yararlanıyordu. Bunlardan biri olan Osman, girişimci bir Türk lideri olarak çevresine insanları toplamayı başarmıştı. Onun becerisi, gazi kelimesinin "inanç savaşçısı" şeklinde yaşadığı dönüşümden anlaşılabilir. Ruhani bir şevke sahip oldukları fark edilen akıncıları, mutaassıp sınır savaşçıları olarak, Batı Avrupa'nın tüccar loncaları veya dini tarikatları gibi askeri bir örgütlenme kurmuştu. Bulundukları konum, insanı harekete geçirip baştan çıkaran, yarı Hıristiyan yarı Müslüman bir sınır kültürü içindeydi. Nihai kaynağı ne olursa olsun, başarıları Arap veya Moğolları geri bırakacak düzeydeydi. Sonunda eski Doğu Roma İmparatorluğu topraklarını tek bir

hükümdarın yönetimi altında bir araya getirmekle kalmayıp bu alanı yeni topraklarla büyüttüler.

Osman'ın oğlu Orhan, sultan unvanını alan ilk Osmanlıydı. Öldüğü sırada Küçük Asya'daki Selçuklu sonrası dönemin ve bazı Avrupa topraklarının en güçlü devletini yönetiyordu (Osmanlılar Avrupa'ya ilk kez 1354'te Gelibolu'da ayak bastı). Konstantinopolis'in üç kez yardıma çağıracağı kadar önemli bir isimdi ve imparatorun kızlarından biriyle evlenmişti. Bizans o sırada Küçük Asya'yı tamamen Orhan'ın halkına kaybetmişti. Orhan'ın oğullarından ikisi Avrupa içlerine girerek Balkanlarda düzenli olarak yeni topraklar elde etmişti. Osmanlıların en kesin zaferlerinden biri 1389'da Kosova'da Sırp, Bosna ve Arnavut güçlerinden oluşan ortak orduyu yenmesiydi. Bu savaşın sonunda Bulgaristan ve Sırbistan bağımsız olmaktan çıkıp birer vasal devlet haline geldi. Osmanlılar bir "Haçlı" savaşından daha galip çıkıp ardından Yunanistan anakarasını ele geçirdi ve ilk kez 1391'de, altı yıl süreyle Konstantinopolis'i kuşattı.

Bu esnada Bizans yapayalnızdı. Napoli Krallığı'yla, Venedikliler ve Cenevizliler (artık bizzat başkentin ticaretini bile ele geçirmişlerdi) ona fazla nefes alma imkânı vermedi. Düsturlar ve ruhani otorite Doğu ve Batı Hıristiyanlarını hâlâ birbirinden ayırıyordu. 14. yüzyılın sonlarına yaklaşırken, Yunanlılar yoğun bir yalıtılmışlık duygusu içindeydi. Kendilerini kâfirlere terk edilmiş gibi hissediyorlardı. 1311'de Katalonya'dan getirilen paralı askerler bizzat Konstantinopolis'e saldırıp Atina'da elde ettikleri topraklarda Katalan dukalığını kurdular. Ara sıra kazanılan zaferler gidişatı değiştirmedi. Zaman zaman imparatorlukta iç savaş çıkıyordu. Geleneklerine çok bağlı olan Yunanlılar, bunalımın had safhaya çıktığı durumlarda bile bu mücadelelere ilahi bir boyut katıyordu. Hepsinden kötüsü, 1347'de çıkan bir veba salgını imparatorluğun nüfusuna büyük darbe vurdu.

BİZANS'IN SONU

İmparator 1400 yılında yardım toplamak amacıyla Batı Avrupa saraylarını dolaştığında (bütün alabildiği biraz paradan ibaretti), sadece Konstantinopolis, Selanik ve Mora Yarımadası'nı yönetiyordu. En önemlisi, batı sarayları onun hâlâ Romalıların imparatoru unvanını taşıdığını unutmuş görünüp ağız alışkanlığıyla "Yunanlıların imparatoru" diyordu. Osmanlılar son büyük Moğol İmparatoru Timur'a yenilince birkaç yıl için Bizans'ı rahat bıraksalar da artık başkenti her taraftan sarmış bulunuyorlardı. 1422'de Konstantinopolis'e yeni bir Türk saldırısı gerçekleşti. İmparator VIII. İoannes, Batı'yla işbirliğinin önündeki en büyük engeli aşmak amacıyla 1439'da ekümenik konsilin toplandığı Floransa'ya gitti. İmparator burada papanın üstünlüğünü ve Roma'yla birleşmeyi kabul etti. Batı

Hıristiyan âlemi bu karardan büyük bir sevinç duydu; İngiltere'nin ücra köşelerine kadar her yerde çanlar bu kararı kutlamak için çaldı. Ne var ki Doğu Ortodoks, bu karara çok öfkelenmişti. Konsilin bulduğu çözüm Ortodoks kilisenin geleneklerine doğrudan müdahale anlamına geliyordu. Birleşmenin önünde papalık otoritesinin kabulü, piskoposların, ayinlerin ve doktrinlerin eşitliği gibi engeller vardı. Yunan ruhban sınıfının en nüfuzlu üyeleri konsile katılmayı reddetmişti. Katılanların biri hariç hepsi alınan kararı imzaladı (imzalamayan kişi daha sonra aziz ilan edildi) ancak geri döndükleri zaman bunların çoğu fikrini değiştirdi. Bizans'ın önde gelenlerinden biri "şehirde Latin rahiplerinin tacını görmektense Türk sarığı görmeyi yeğlerim" demişti. Yunanlıların çoğu için papaya boyun eğmek dinden dönmekten farksızdı. Ortodoksluk tarafından gelenekleri korunan gerçek kilisenin inkârı anlamına geliyordu. İmparatorlar anlaşmaya sadık kalsa da, birleşmeyi Konstantinopolis halkının önünde ancak on üç yıl sonra ilan edebildiler. Latinlere boyun eğmekle elde ettikleri tek kazanç papanın son bir Haçlı Seferi için destek vermesi oldu (1441'deki bu sefer de felaketle sonuçlandı).

Sonunda Batı'yla Doğu ortak bir gayede buluşamadı. Dünyaya farklı gözlerle bakıyorlardı ve din konusunda bölünmüşlerdi. Batılılara göre kâfirler o ana dek ancak en dıştaki savunma hatlarını hırpalamıştı. İspanya'nın neredeyse tümü Müslümanların elinden alınmıştı. Fransa ve Almanya kendi meseleleriyle boğuşuyordu. Venedik ve Cenova, çıkarlarının Türklere karşı gelmektense onların dostluğunu kazanmakta yatabileceğini görüyordu. Bir Moğol kavmi olan Tatarların saldırılarına hedef olan Ruslar bile, doğrudan temasları kesildiğinden Bizans'a fazla yardım edebilecek durumda değildi. Osmanlıların son hamlesini karşılamak için geriye imparatorluk başkentiyle uzaklardaki az miktarda topraktan başka bir şey kalmamıştı.

Beklenen son gelip çattığında, yaşlı imparatorluk küçük duruma düşmedi. Son kuşatma 1453 Nisan ayının ilk günlerinde başladı. Yaklaşık iki ay sonra 28 Mayıs akşamı, Roma Katolikleri ve Ortodokslar Aya Sofya'da bir araya gelerek birleşik Hıristiyan dünyasıyla ilgili oyunun son perdesini oynadılar. Adaşı büyük I. Konstantin'den sonraki sekseninci imparator olan XI. Konstantin, ayine katıldıktan sonra dışarı çıkıp savaşarak ölmeye gitti (nasıl veya ne zaman öldüğünü tam olarak kimse bilmiyor). Kısa bir süre sonra Osmanlı sultanı şehre girerek doğruca Aya Sofya'ya gitti ve burada muzafferlere layık bir taht kurdu. Ortodoksluğun kalbi olan kilise camiye çevrildi. Hıristiyan dünyası şehirden gelen haberlerle titredi.

Bizans kaynakları tükenmiş olmasına rağmen kahramanca direndi. "Fatih" adı verilen II. Mehmet bütün engellere rağmen ısrarından vazgeçmedi. Hatta Haliç'i koruyan imparatorluk filosunun arkasına geçmek için yetmiş gemiyi karadan buraya nakletti. En önemlisi, kendisine dev bir top imal eden bir Macar mühendis

çalıştırmasıydı. Bu top o kadar hantaldı ki ancak yüz öküz tarafından çekiliyor ve günde sadece yedi kere ateşlenebiliyordu (Macar mühendisin yardım talebi daha önce Hıristiyanlar tarafından reddedilmişti). Yine de sonunda Mehmet çareyi Ortodoks yöntemlere başvurmakta buldu ve saldırmaktan kaçanları boynunu vurdurmakla tehdit ederek askerlerini amansızca ileri sürdü. Yaklaşık bin beş yüz yıllık bir imparatorluk nihayet bu askerlerin elinde tarihe karıştı.

OSMANLI AVRUPASI

Bu zafer çok önemli olmakla birlikte, Avrupa tarihinde Osmanlıların etkisinin öyküsü burada bırakılamaz. Osmanlı İmparatorluğu, kıtanın doğu kısmının tarihinde sınırları belirleyen en büyük farklılıklardan biri olarak eşsiz bir öneme sahipti. Osmanlı zaferinin sancağı ileride daha da yükseklere çıkacaktı. Sırbistan'ın nihai olarak 1459'da (ve bundan kısa bir süre sonra Bosna, Hersek ve Karadağ'ın) topraklarına katılmasını adeta bir anda Trabzon'un fethi izledi. Böylece Büyük İskender'in fetihleri sonucu inşa edilen Helenizm ve Yunan uygarlığı dünyası 1461

yılında, Karadeniz'in güneydoğu kıyısındaki bu uzak noktada son nefesini verdi. Trabzon'un fethi, bir dönemi sona erdirmek bakımından, bir papanın "Homeros ve Platon'un ikinci kez ölümü" diye hayıflandığı Konstantinopolis'in düşüşü kadar önemliydi. Ancak Osmanlı fetihleri hızını kesmeyip önce Mora Yarımadasına, sonraki yirmi yıl boyunca Arnavutluk ve İyon Adalarına sıçradı. Türkler 1480'de İtalya'daki Otranto limanını zapt edip yaklaşık bir yıl boyunca ellerinde tuttu. Venedik İmparatorluğundan yeni topraklar elde etmeleri uzun sürdü, ancak 16. yüzyıl başlarında Türk süvarileri artık Vicenza yakınlarında keşif seferleri yapıyordu. 1517'de Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra 1526'da Mohaç'ta Macar ordusunu bozguna uğrattılar. Bu yenilgi hâlâ Macar tarihinin kara günü olarak hatırlanır. Üç yıl sonra Viyana'yı ilk kez kuşattılar. 1571'de Venedik egemenliğindeki Kıbrıs, yaklaşık bir yüzyıl sonra Girit onların eline geçti. Bu tarihlerde artık Avrupa'nın içlerine kadar kök salmışlardı.

Avrupalı hükümdarların kendilerinden başka suçlu aramamaları gerekiyordu. Türklere karşı etkin bir şekilde birleşmeyi asla becerememişlerdi (ve bundan sonra da beceremeyeceklerdi). Bizans kendi kaderine terk edilmişti. 15. yüzyılda bir papa umutsuzca "İngilizlerin Fransızları sevmesini kim sağlayacak? Cenevizlilerle Aragonları kim birleştirecek?" diye soruyordu. Kısa bir süre sonra, haleflerinden biri Fransa'ya karşı Türklerden yardım isteme olasılığını araştırıyordu. Oysa Türk tehdidi başka tür bir tepkiyi harekete geçirmişti zira daha Konstantinopolis'in düşüşünden önce, Portekiz gemileri Güneye, Afrika kıyılarına açılmıştı. Amaçları Doğu'dan baharat getirmek için yeni rotalar bulmak ve muhtemelen Türklere güneyden saldırmak için Afrikalı bir müttefik bulmaktı.

Ortodoks Hıristiyanlığı, Osmanlı yönetimi altında varlığını sürdürürken Yunan kilisesi de hoşgörüyle karşılandı. Böylece Bizans'ın mirası kısmen Slav tebaası tarafından korundu. Ayrıca Konstantinopolis patriğinin Balkanlardaki egemenliğine karşı Katoliklerden veya ulusal Ortodoks kiliselerinden gelebilecek tehditler ortadan kalktı. Eski imparatorluğun dışında, Ortodoksluğun tek önemli ağırlık merkezi olarak Rusya kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması, ayrıca Avrupa'yla Yakındoğu ve Karadeniz'in, dolayısıyla Asya'ya giden karayollarının bağlarını kısa bir süreliğine kopardı. Ancak ticari temaslar 16. yüzyılın başında tekrar gelişmeye başladı. Osmanlı sınırlarının içinde yeni bir çok ırklı devlet örgütleniyordu. Mehmet, değişken ama geniş ilgi alanları olan bir insandı. Daha sonra yaşayan Türkler onun kâfirlere gösterdiği hoşgörüyü anlamakta güçlük çekti. Anlaşılan çok dinli bir toplum kurmak istiyordu. Trabzon'da yaşayan Rumları Konstantinopolis'e getirip yeni bir patrik atayarak Rumların onun liderliği altında bir tür kendi kendini yöneten cemaat oluşturmasını sağladı. Türklerin Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkile-

rinin sicilinin, Hıristiyan İspanya'nın Yahudi ve Müslümanlara yönelik tavrından daha iyi olduğu görüldü.

RUSYA

1453'ün Rusya'da yarattığı değişiklik çok önemliydi. Rusya'ya 12. yüzyıldan itibaren kökenleri ve üzerinde oynayan tarihi güçler tarafından, giderek daha belirgin bir kültürel ve kurumsal şekil verilmişti. Bu gelişmelerden biri Rusya'nın Moğol saldırılarına maruz kalmasıydı. Moğolların 1240 yılında Kiev'i zapt etmesi, Ortodoksluğa en az otuz altı yıl önce Konstantinopolis'in yağmalanması kadar vurulmuş ağır bir darbeydi. Kiev'in eski üstünlüğünü Novgorod'la birlikte devralan Moskova prenslerini etkisiz hale getirdiler. Bizans'ın çöküşü ardından, uzun zamandır sırtında taşıdığı Almanlarla İsveçlilerin üstüne Moskova Knezliği yüzyıllar boyunca Moğollara haraç ödemek zorunda kaldı. Moğolların halefi olan Tatarların kurduğu Altın Orda Devleti'yse Rusya'yı Batı'dan koparan bir diğer tarihi güç olarak gelecekteki siyasi kültürünü belirledi. Bu sırada Almanların doğuya doğru büyük yayılması (bütün 14. yüzyıl boyunca sürecekti), yeni bir ekonomik, kültürel ve ırksal harita ortaya çıkarıp batı yönünde yeni bir dini sınırın çizgilerini oluşturmuştu. Papalığın egemen bir konumda olması, geç ortaçağ döneminde Katolikliği Ortodoksluk açısından giderek uzlaşılmaz ve kabul edilmez bir aşamaya getirdi. Ayrıca Ortodoksluğa meydan okuyan yeni bir siyasi üs olarak, batıda yeni bir Roma Katolik ama yarı-Slav Devlet ortaya çıktı. 1398'da evlilik birliği yoluyla kurulan ve Litvanya dukalığı adı verilen bu devlet Polonya Krallığı'nı içine alıyor ve günümüz Polonya, Prusya, Ukrayna ve Moldova topraklarının büyük bir kısmını kapsıyordu. Kiev üç yüzyıl boyunca bu dukalığın elinde kaldı. Ruslar için güzel bir haber, Litvanyalıların aynı zamanda Almanlarla savaşmasıydı. 1410'da Tannenberg'de Töton Şövalyelerini yok eden onlar oldu.

Tatar egemenliğinin en yoğun olduğu bölgeler Güney Rusya'daki prensliklerdi. Yavaş yavaş Rusya'yla yeni bir denge kuruldu. Kiev'in zayıflamasından sonra Novgorod ve Moskova'nın önemi artmıştı ancak Tatarlara düzenli olarak para, köle, asker ve işgücü şeklinde haraç ödemek zorundaydılar. Diğer Rus prenslikleri gibi temsilcileri Volga kıyısındaki Tatar başkenti Saray'a giderek fatihleriyle haraç miktarı konusunda anlaşma yapmak zorundaydı. İnsanların yerinden yurdundan olduğu bir kargaşa dönemi yaşanıyordu ve ayakta kalma mücadelesinden becerikli despotlar galip çıkıyordu. Moskova prensleri Tatarların gözdesiydi çünkü etkin biçimde vergi topluyorlardı. Yeni bir merkezileşme eğiliminin odak noktası olmaya başladılar. Kilise direnmeyince Vladimir metropolit başpiskoposluğu 14. yüzyılda Moskova'ya taşındı. Almanlar ve Litvanyalılar tarafından taciz edilmeye devam

etse de, Moskova Knezliği fırsat buldukça Altın Orda Devleti'ndeki bölünmeleri kullanarak ayakta kalmayı becerdi.

Bu sorunlu arka plan göz önüne alındığında, 1453 olayları büyük sarsıntılara yol açtı. Din adamları, Konstantinopolis'in kâfirlerin eline düşmesi gibi korkunç bir gerçeği ancak karmaşık ve ilahi bir amacın açıklayabileceğini düşünüyordu. Onlara göre Bizans, Floransa konsilinde dini uzlaşma yolları arayarak kendi mirasına ihanet etmişti (Konsil Rus Kilisesi'ne kendi patriğini seçmesini bildirerek Konstantinopolis patriğini yok saymıştı). "Konstantinopolis düştü" diye yazıyordu Moskova Metropoliti, "çünkü gerçek Ortodoks inancından uzaklaştı... Artık yeryüzünde bir tek gerçek kilise var, Rusya kilisesi." Yaklaşık yarım yüzyıl sonra, 16. yüzyıl başlarında bir keşiş, Moskova knezine oldukça farklı bir üslupla şöyle yazıyordu: "Sen dünyadaki tek Hıristiyan hükümdarsın, bütün inançlı Hıristiyanların efendisisin... İki Roma çöktü, ama üçüncüsü hâlâ ayakta ve bir dördüncüsü olmayacak."[1] Bu satırlar, üzerinde düşünülmüş bir iddianın ve Rus Devletleri arasında Moskova Knezliği'ne biçilen özel rolü özendirmenin ifadesiydi.

Bizans'ın sonu aslında, Rusya'nın karışıklıklar içinden ortaya çıkıp Tatarlara üstünlük kurmasını mümkün kılan bazı tarihi değişikliklerin olduğu bir dönemde gelmişti. Altın Orda anlaşmazlıklar sonucu bölünürken aynı sıralarda Litvanya Devleti çökmeye başlamıştı. Bu gelişmeler Ruslar için bir fırsattı. 1462'de bu fırsatları kullanma becerisine sahip olan bir hükümdar Moskova Knezliği tahtına oturdu. Büyük İvan (III. İvan), İngiltere ve Fransa'nın 12. yüzyıldan beri yaklaşmakta olduğu belirginlik ve gerçekliği Rusya'ya belli bir ölçüde kazandırdı. Bazı tarihçiler onu Rusya'nın ilk ulusal hükümdarı olarak kabul eder. İvan, "Çar" unvanını alan ilk Rus hükümdarı oldu. Bu unvan köken olarak Sezar kelimesinden geliyordu ve dolayısıyla Sezarların mirasına sahip çıkmaya yönelik bilinçli bir iddiaydı. İvan 1472'de son Bizans imparatorunun yeğeniyle evlendi. "Tanrı'nın inayetiyle otokrat" denilen çar, 1917'ye kadar Rus hükümdarlarının simgesi olarak kalan çift başlı kartalı arma olarak seçmişti. Bu simge, Batı Avrupa'daki benzerlerinden giderek uzaklaşan Rus monarşisine daha yoğun bir Bizans havası kattı. Daha 1500'lü yıllarda, Batı Avrupalılar bu ülkede farklı bir şey olduğunu görüyordu. İvan'ın halefi olan III. Vasili'nin, diğer Hıristiyan hükümdarlara kıyasla, uyrukları üzerinde daha yoğun bir despotik gücü olduğu kabul ediliyordu. Moskova Knezliği'ni ziyaret eden bir Batı Avrupalı gezgin "ona Tanrı'nın mabeyincisi ve bekçisi diyorlar" diye yazıyordu.[2]

İvan'ın başlıca amacı topraklarını çoğaltmaktı. Moskova Knezliği Pskov ve

1 Keşiş Filofei'nin bu ünlü sözleri III. Vasili'ye yazılmış bir mektupta yer almaktadır. Mektubun kullanıldığı kaynak için bkz. G. Vernadsky v.d. (ed.), *A Source Book for Russian History* (New Haven, 1972), I. s. 156.

2 A.g.e. s. 157.

Novgorod cumhuriyetlerini yuttuğunda, İvan'ın otoritesi en azından teorik olarak Ural Dağları'na kadar uzandı. Bu cumhuriyetleri yöneten oligarşiler uzaklaştırıldı ve yerlerine verdikleri hizmet karşılığı İvan'ın kendilerine toprak bağışladığı adamlar getirildi. Bu devletlerde ticarete egemen olan Hansalı Alman tüccarlar kovuldu. Bu cumhuriyetlerin hükümranlığı feshedilip 1481'de Moskova'ya yapılan Tatar saldırısı püskürtüldükten sonra, Litvanya'nın iki ayrı seferde işgal edilmesi, 1503'te Beyaz Rusya ve Küçük Rusya'nın büyük kısmının İvan'ın eline geçmesini sağladı. Halefiyse 1514'te Smolensk'i zapt etti.

Avrupa'nın gelecekteki yapılanması o tarihlerde büyük ölçüde gözle görülebilir hale gelmişti. 1500'de yüzyıldır süren sınırların belirlenmesi ve gerçekleşmesi süreci sonuna gelmek üzereydi. Avrupa'nın kara sınırları artık doygunluk noktasına ulaşmıştı. Doğuya doğru genişleme Hıristiyan Rusya'nın güçlenmesiyle, Balkanlar'daysa Bizans'ın halefi olan Müslüman Osmanlı İmparatorluğu sayesinde durmuştu. Denizaşırı büyümeyi yaratan ilk haçlı dalgası terk edilmişti ve Osmanlı tehdidi Avrupa'yı bir kez daha Doğu Akdeniz'de savunmaya çekilmeye mecbur bırakmıştı. Bu bölgedeki Venedik gibi tehlikeye maruz toprakları olan sıkıntılı devlet-

ler, ellerinden geldiğince dikkatli davranmak zorundaydı. Bu esnada diğer Avrupa devletleri okyanus ötesi ufuklara bakıyordu. Batı Avrupa'nın dünyanın diğer bölgeleriyle ilişkisinde yeni bir aşama başlamak üzereydi. Batı Avrupa dünyaya sadece siyasi ve ekonomik potansiyelin toplamı olarak değil, farklı bir uygarlığın merkezi sıfatıyla yaklaşıyordu. Bu uygarlığın kalbini din oluşturuyordu. Kilise, kültürünün muhafızı ve bütün insanların öğretmeniydi; bizzat uygarlığın taşıyıcısıydı. Buraya kadar bu fikir, gerek Doğu'da gerek Batı'da paylaşılıyordu ancak her birinde çok farklı anlamlara sahipti.

BATININ ZİHNİYETİ

Yazmanın, öğretmenin ve araştırmanın uzun bir süre boyunca keşişlerin omzunda olan yükü; 13. yüzyıldan itibaren önce rahipler tarafından, sonra en önemlisi yeni bir kurum olan ve bazen rahiplerin büyük rol oynadığı üniversiteler tarafından paylaşılmaya başlandı. Bu kurumun Avrupa'nın yaptığı en büyük keşiflerden biri olduğu ortaya çıktı. Dünyadaki bütün üniversitelerin kökeni Bologna, Paris ve Oxford'da kurulan ilk örneklere dayanır. 1400'e gelindiğinde elli üç yeni üniversite daha kurulmuştu. Bu kurumlar entelektüel faaliyet üzerinde yoğunlaşıp eğitimi yeni bir anlayışla sunuyordu. Bunun ilk sonuçlarından biri ruhban sınıfın eğitiminin yeniden canlanmasıydı. Daha 14. yüzyıl ortalarında, İngiliz piskoposlarının yarısı üniversite mezunuydu. Ancak üniversitelerin kurulmasının tek nedeni bu değildi. İmparator II. Frederik Napoli Üniversitesi'ni Güney İtalya'daki krallığına yönetici yetiştirmek için kurmuştu. Walter de Merton 1264'te Oxford'daki ilk koleji kurarken amaçlarından biri, gelecekte kendisi gibi krala din adamı olarak hizmet verecek kişileri eğitmekti.

Oysa üniversiteler, toplumun gittikçe ihtiyaç duyduğu yönetici kadroların eğitimini sağlayan kişisel gelişim organı olmaktan daha fazlasını yapıyordu. Bilgi ve kültürün en büyük aktarıcısı haline geldiler. Üniversitelerin kökeni, eğitim görmek için büyük kitleler halinde kendilerine gelen sıradan insanların, kilisenin denetimi altındaki, dinle yoğrulmuş bir kurumda eğitilmesini temin ediyordu. Bu kurumların yarattığı tesir yerel kaynaklara göre çok daha fazlaydı. Bunlar, farklı uluslardan ve dillerden insanları ortak çıkarlar ve entelektüel faaliyetler içinde bir araya getiren kozmopolit kurumlardı. Dersler ve tartışmalar Latince yapılıyordu. Latince kilisenin ve 20. yüzyılın başına kadar bilimadamlarının ortak diliydi (bu dilin eski üstünlüğü, hâlâ üniversite törenleri ve mezuniyet derecelerindeki işlevini kaybetmiş Latinceyle yaşatılır).

Hukuk, tıp, ilahiyat ve felsefe hep üniversitelerde doğup büyüdü. Felsefe erken ortaçağda ilahiyatın içine karışıp yok oldu. 12. yüzyılda Yunanca metinler

doğrudan Latinceye çevrilmeye başlayınca, Avrupalı âlimler klasik felsefe eserlerini okuma imkânına kavuştu. İslam kaynaklarından gelen metinlere başlangıçta kuşkuyla bakılıyordu. Bu durum 13. yüzyıl ortalarına kadar sürdü, ancak yavaş yavaş dünyanın klasik ve Hıristiyan yorumlarını bağdaştırma arayışı başladı. Böylece klasik miras Batı Avrupalılar tarafından tekrar ele geçirilip Hıristiyanlaştırıldı. Bu miras Hıristiyanlığın Tanrı merkezli kültürüne karşıt ve eleştirel bir yaklaşım oluşturması amacıyla kullanılmayıp bu kültürün içine yedirildi. Klasik dünya Hıristiyanlığın öncüsü gibi yorumlanmaya başladı. Bunların bütünleşmesi, Atina'nın Kudüs konusunda ne yapması gerektiğine dair alaycı soruya verilen gecikmiş –on yüzyıl geç– bir cevaptı. Ortaçağın en üstün sanat eserlerinden biri –bazılarına göre en üstünü– olan Dante'nin *İlahi Komedya*'sında, Hıristiyan dünyasının kendinden önceki dünyayla bağdaştırılmasının ne kadar önemli olduğu görülür. Dante bu eserde, Romalı pagan şair Vergilius ile birlikte Cehennem, Araf ve Cennete, Hıristiyan gerçeklik evrenine yaptığı yolculuğu anlatır. Burada Vergilius'un rolü bir süs olarak kullanılmaktan çok Dante'yi gerçeğe götüren güvenilir bir rehber olmasıdır. Zira Dante Vergilius'un Hıristiyanlığı önceden haber verdiğine inanıyordu. Klasik dönemin şairi, Eski Ahit'te adı geçenlerin yanında yerini alan bir peygambere dönüşmüştür. Antikçağla bağ kurma kavramı tamamen kaybolmasa da (hevesli tarihçilerin Franklar veya Bretanlarla, Troyalıların torunları arasında bağ kurma gayretinde olduğu gibi), Dante'nin tavrında çağı noktalayan bir yaklaşım, klasik dünyanın Hıristiyan kültürü tarafından yeni ve açık biçimde onayı söz konusudur.

Daha önce görülmedik ölçüde rehberliğine başvurulan yegâne klasik kişilik Vergilius değildi. Kısmen Müslüman dünyadan aktarılan metin ve yorumlar vasıtasıyla hakkında daha çok bilgi sahibi olunduğu için Aristo benzersiz bir itibara kavuştu. Kilise onu bir aziz ilan edemese de en azından bir tür peygamber gibi davrandı. Onun yazılarından elde edilen yeni bilgiler; her şeyden önemlisi iki Dominiken rahibi, Albertus Magnus ve öğrencisi Thomas Aquinas'ın eserlerinde, yeni bir entelektüel uzlaşmaya ve senteze yol açtı. Bunun en çarpıcı kanıtı, ortaçağ skolastik felsefesinin ulaştığı sistematik ve rasyonalist düzeydi. Skolastik terimi, Hıristiyan öğretisinin anlamını yaymak için harcanan entelektüel çabaya verilen addı. Bu felsefenin gücü her şeyi kucaklayan etki alanında yatıyordu ve en göz alıcı sergilendiği örnek, Aquinas'ın tamamlanmamış *Summa Theologica* adlı eseriydi. Bu eser çeliş-kili biçimde hem bir başyapıt hem kırılgan bir sentez olarak değerlendirildi. Kitap ortaçağ zihniyetine, Hıristiyan âlimlerin mantıklı düşünme konusunda sunduğu güçlü eğitimi aktaran pek çok eserin en büyüğüydü. Ne yazık ki mantık ve otoriteyi kırıp doğal dünyayı anlamanın başka yollarını bulma imkânı olduğunu az da olsa gören, yalıtılmış ve sıradışı insanların sayısı çok azdı. Skolastik felsefenin yarat-

tığı iddia edilen karışıklığa rağmen, ortaçağdaki Batı düşüncesi geleceğin Avrupa zihniyetini şekillendirmede belirleyici oldu. Genel olarak çok radikal görülen bir değişimi, 14. yüzyıldan itibaren beşeri bilimlerde büyük bir canlanma yaşanmasını mümkün kıldı.

RÖNESANS

Ortaya çıktığından beri Rönesans, insanların kendi davranışlarına hükmetmesine ve dolayısıyla daha etkin biçimde davranmasına yardım eden yararlı mitlerden biridir. Bu terim klasik yazarların eserlerini geliştirmeye başlayan bazı İtalyanların bu çabaları üzerine kullanılmaya başlandı. Klasik dönemin pagan ülkülerini açıkça kullanan bu yazarlar kendilerini kayıp bir geleneğin "yeniden doğuş" hareketinin, yani klasik antikçağın Rönesans'ının parçası olarak görüyorlardı. Antikçağın ülküleri 12. yüzyıldan itibaren Hıristiyan uygarlığının mümkün kıldığı bir kültür ortamında yeniden oluşturuldu. Rönesans'tan bahsederken, kelimeyi kullandığımız bağlamın kısıtlamalarını aklımızdan çıkarmamamız yerinde olur. Bu terimi ortaçağ Hıristiyan uygarlığından bir kültürel kopuş anlamında kullanmak tarihi tahrif etmek demektir. Bu kelime en somut anlamında, yaklaşık olarak 14. yüzyıl başıyla 16. yüzyıl sonu arasında Avrupa sanatı ve biliminin serpilip gelişmesi için kullanılan bir isimdir.

Rönesans'ı ortaçağdan ayırabilecek kesin bir çizgi yoktur, gözle görülür olan tek fark yüksek kültürde yavaş yavaş meydana gelen değişimdir. Bazı şehirlerin sokaklarından gelip geçen insanlar; yeni bir ihtişama ve tarza sahip binalarda, klasik dönem taklidi heykel ve çeşmelerle süslü kamu mekânlarında, şehir kutlamalarının yapıldığı gösteri ve maskeli balo gibi etkinliklerde bu değişimi fark edebiliyordu. Ancak Rönesans'ın özünde insanların zihnindeki değişim; hepsinden önemlisi âlimlerin, aydınların, zenginlerin ve sanatçıların zihnindeki değişim yatıyordu.

Rusya'nın batısında bulunan her Avrupa ülkesi bu değişimi bir dereceye kadar yaşamasına rağmen (ve Rusya bile Batılı mimarların yaptığı binalarda bu değişimi bir miktar yansıtıyordu), Rönesans deyince akla her şeyden önce İtalya geliyordu. 1350'den 1450'ye kadar İtalya'da yaşayıp çalışan âlim, sanatçı, bilimadamı ve şair sayısı her yerden fazlaydı (bunların çoğu dışarıdan gelmişti). Deyim yerindeyse, Avrupa burada okula gitmişti. Her şeyden önce öğrendiği, klasik antikçağın üstünlüğüydü. Rönesans'ın kökleri antik geçmişi yeniden keşfeden hümanizmde yatıyordu. Ancak uygulama uzun bir süre Latince yapıldı zira Petrarca Yunanca bilmiyordu. Neyse ki 1500'lerde Venedik'teki Aldine matbaası klasik metinlerin Latince baskıları yanında ilk Yunanca baskılarını da yaptı. Hümanist yazarlar uzun bir süre Romalı Cicero'nun üslubunu taklit etmeye çalışsa da, ressam Rafaello'nun

en büyük eserlerinden biri, Yunan filozoflarını yücelttiği *Atina Okulu* adlı dev tablosuydu.

Zamanla, geçmişin ele alınma şeklinde bir değişiklik ortaya çıktı. 16. yüzyılın insanları, tıpkı 13. yüzyılda yaşayanlar gibi, antikçağın büyük insanlarını kendi zamanlarının kıyafetleriyle resimliyordu (Rafaello ise tersini yapıyordu). Ortaçağ insanları Büyük İskender'i kendi dönemlerinin bir kralı gibi görüyordu. Shakespeare'in Sezar'ı harmani değil yelek ve dar pantolon giyiyordu. Bu tür betimlemelerde gerçek bir tarih duygusu veya geçmişin ve o zamanın insanlarıyla nesneleri arasındaki büyük farklılıklar konusunda bir bilinçlilik yoktu. Aksine tarih en iyi ihtimalle bir örnekler okulu olarak görülüyordu. Ancak örneklerin okunma şeklinde bir değişiklik olmaya başlamıştı. Ortaçağ insanları antikçağ metinlerini kutsal bir planın işaretlerini görmek, varlığıyla kilisenin öğretilerini bir kez daha haklı çıkardığını kanıtlamak için dikkatle inceliyordu. Aziz Augustinus'un bıraktığı bu mirası Dante kabullenmişti ancak 1500'lerde geçmişle ilgili başka şeyler de ayırt edilmeye başlandı. Bu her ne kadar tarihi olmasa da, insanlar içinde bulundukları çağa ve çıkmaza daha çok katkısı olacağını hissediyordu. Bazıları bu metinlerde Hıristiyanlıktan tamamen farklı olarak, klasik hatta muhtemelen pagan bir esinlenme gördü. Bu unsur Hıristiyanlığın öncüsü olmaktan ibaret değildi ve bunun sonucunda klasik metinlere yeni bir dikkat harcandı.

Rönesans kavramı yaygın biçimde özellikle sanatta yenilikle bağlantılı olarak düşünülür. Ortaçağ Avrupa'sı 12. yüzyıldan itibaren zaten yeni bir atılım ve yaratıcılık içindeydi. Müzikte, tiyatroda ve şiirde bugün bizi hâlâ etkileyebilen yeni biçimler ve tarzlar ortaya çıktı. Bu sanatlar 15. yüzyılda artık açık biçimde Tanrı'nın hizmetinde bulunmakla sınırlı kalmıyordu. Sanat bağımsız hale geliyordu. Türleri giderek daha kapsamlı, daha dünyevi oluyordu. Rönesans sanatı 15. yüzyılın ikinci yarısıyla 16. yüzyılın ilk yarısında doruğuna ulaştı. Bu dönem Rafaello (ressamlığın yanında mimardı), Michelangelo (heykeltıraş, ressam, mimar ve şair), Leonardo da Vinci (ressam, mühendis, mimar, bilimadamı ve heykeltıraş) ve pek çoklarının yaşadığı dönemdi. Rönesans'ta bu tür çok yönlü kişiler büyük rağbet görüyordu. Bu sanatçılar insan mükemmelliği konusundaki görüşleri geliştirdiler. Rönesans'ın yarattığı üslup yenilikleri devrimci olsa da bunları hayli aşan esas başarısı; Hıristiyan sentezi ve kilisenin kültür üzerindeki tekelinin sonunda kırıldığını gösteren bir işaret olmasıydı. Klasik çağ ve Hıristiyan mitolojisi arasında yavaş yavaş beliren farklılık bunun bir göstergesiydi. Diğer gelişmeler arasında Romanslar ve Provens aşk şiirlerinin ortaya çıkması (bunlarda büyük ölçüde Arap etkisi vardı), cismani binalarda zarif Gotik üslubunun kullanılması (örneğin Kuzey Avrupa'nın yeni şehirlerindeki büyük belediye binaları), kilise mensubu olmayan eğitimli kişiler arasında anadilde edebiyatın yaygınlaşması, laik ve devrimci bir gelişme olarak elitler

arasında eğitim görenlerin çoğalması yer alıyordu. İnsanoğlu hemen göze çarpmasa da kilise öğretisinin tersine, yeryüzünde başarı kazanmak için büyük bir potansiyele sahip olan varlık olarak görülüyordu. Michelangelo'nun *Adem'in Yaratılışı* adlı tablosunda; insan ırkının babası, güç ve dramatik etki bakımından, parmağıyla ona hayat veren yaratıcısını bile gölgede bırakan dev ve kahraman bir kişilik olarak betimlenmişti.

MATBAA

Bu tür değişimlerin tarihini saptamak kolay değildir çünkü bir yenilik icat edildiğinde daima çabucak benimsenmiyordu. Edebiyatta yapılabilecek olan şeyler konusunda son derece fiziki bir sınırlama vardı. Uzun bir süre boyunca hiçbir metnin yeterli kopyası olmadı. Chaucer'ın toplu eserleri ancak 16. yüzyıl ortalarında basılabildi (gerçi *Canterbury Masalları* ilk İngiliz matbaacısı olan Caxton tarafından bir önceki yüzyılda iki kez basılmıştı). *Canterbury Masalları* gibi yerel dilde yazılmış bir metin bile, matbaada çok sayıda basılma imkânı bulana kadar kitlelere ulaşamadı.

Bu gerçekleştiği zamansa, kitapların yarattığı etki hızla büyüyerek bir devrimin şartlarını hazırladı. Ortaya çıkan sonuç bilgi ve fikirlerin yeni bir biçimde yayılmasıydı. Bu gelişme, yazının icadından beri meydana gelen her şeyin boyutunu bir anda küçülttü. Bu bir kültür devrimiydi ve o zamana kadar meydana gelen bütün akımlar buna kısmen katkıda bulunmuştu ancak bu devrim bunların toplamından fazla bir şeydi ve neredeyse her şeyi kitapların matbaada basılabilmesine borçluydu. Âlimlerle bilimadamlarının yaptığı buluşların ve bunların dayandığı olguların eskisinden daha kolayca yayılabilmesi olağanüstü bir öneme sahipti.

Bu gelişmeyi ortaya çıkaran teknoloji, kâğıdın icadı haricinde (dolaylı olarak gelmişti) Çin'e bu konuda borçlu değildi (burada uzun zamandır kitap basımı yapılmasına karşın Avrupa'da standart haline gelen matbaacılıktan farklıydı). Avrupa'da kaliteli kâğıt 14. yüzyıldan itibaren kırpıntılardan yapılıyordu. Matbaa devrimi için gereken diğer unsurlar bizzat baskı kurallarının uygulanması (kumaş üzerine desen basılması İtalya'da 12. yüzyıldan beri uygulanıyordu), punto için ağaç yerine dökme metal kullanılması (ağaç iskambil kartları, takvimler ve dini resimlerde kalıp için eskiden beri kullanılıyordu) ve yağ bazlı mürekkep bulunmasıydı. Bunların arasında en temel yenilik, hareket edebilen metal hurufattı. Bunun nasıl gerçekleştiği konusunda ayrıntılar belirsizdir. Daha 15. yüzyılın başında tahta harflerle Harlem'de deneyler yapılmıştı. Ancak bu icadı, adının birlikte anıldığı Mainzli elmas cilacısı Johannes Gutenberg'in yaptığını belirtmemek için hiçbir neden yoktur. Gutenberg 1450 civarında meslektaşlarıyla birlikte modern matbaa

makinesinin unsurlarını ilk kez bir araya getirdi ve 1455'te Avrupa'da basıldığı kabul edilen ilk kitap olan Gutenberg İncili ortaya çıktı. Yirmi yıl sonra William Caxton İngiltere'de ilk kitabı bastı. Bu kitap kendi yaptığı bir çeviriydi.

Ne var ki Gutenberg'in iş hayatı başarısızlıkla sonuçlandı. Muhtemelen sermayesi tükenmişti. Bu durum, yeni bir ticaret çağının habercisi gibi bir olaya neden oldu. Ekipman ve hurufatın bir araya getirilmesi masraflı bir işti. Gutenberg'in borç aldığı bir meslektaşı alacağını tahsil etmek için mahkemeye başvurdu. Gutenberg'in aleyhine karar veren mahkeme matbaayı elinden aldı. Dolayısıyla İncil basıldığı zaman onun mülkiyetinde değildi (neyse ki hikâye bu şekilde sona ermedi ve yaptığı işi takdir eden Mainz başpiskoposu ona soyluluk unvanı verdi). Ne olursa olsun Gutenberg Devrimi başlatmıştı. 1500'e gelindiğinde otuz beş bin farklı kitap basıldığı tahmin ediliyor (bunlara basılı ilk kitap anlamında *incunabula* deniyor). Bu da yaklaşık on beş ila yirmi milyon nüsha kitap anlamına gelir. Büyük bir ihtimalle o zamana kadar tüm dünyada çoğaltılan yazma kitapların toplamı bu sayıdan azdı. Ertesi yüzyılda yüz elli ila iki yüz bin arasında farklı kitap basılmıştı ve toplam kopya sayısı muhtemelen on kat artmıştı. Bu sayısal değişim niteliksel değişimin içinde eriyip kayboluyordu. Basım kültürü öncekilerden, tıpkı bugün doğal karşıladığımız radyo ve televizyon gibi çok farklıydı. Modern çağın işaretlerinden biri matbaa çağı olmasıydı.

Avrupa'da basılan ilk kitabın, ortaçağ uygarlığının merkezinde bulunan kutsal metin İncil olması hiç şaşırtıcı değildir. Kitabı Mukaddes'in içindeki bilgiler matbaa aracılığıyla daha önce olmadığı boyutta yayılarak tahmin edilemeyen sonuçlara yol açtı. 1450 yılında bir mahalle papazının bırakın kendi İncil'i olmasını, başka yerlerden temin etmesi bile çok sıra dışı bir durumdu. Bir yüzyıl sonra kendisine ait bir nüsha olması mümkündü. 1650'deyse eğer kendi İncil'i yoksa bu olağanüstü bir durum sayılıyordu. Gutenberg'in bastığı İncil, Aziz Jerome'un çevirisinden 6. yüzyılda derlenen Latince Vulgata metniydi. İlk Almana İncil 1466'da basıldı; bunu yüzyıl sona ermeden İtalyanca ve Fransızca çeviriler izledi. İngilizler ise kendi dillerinde basılmış bir Yeni Ahit için 1526'ya kadar beklemek zorunda kaldı. Kutsal metinlerin –bunların içinde en önemli tek örnek İncil'di– yayılması için din adamları ve dindar insanlar elli altmış yıl boyunca kaynak akıttılar. Manastırlarda bile matbaalar kurulmaya başlandı. Bu arada basılan dilbilgisi ve tarih kitaplarıyla hepsinden önemlisi hümanistlerin yayına hazırladığı klasik yazarların eserleri giderek artıyordu. İtalya'da uygulanan bir diğer yenilik, Karolenj miniskülünü kopya eden Floransalı âlimlerin elyazısı örnek alınarak hazırlanan daha basit ve açık puntoların kullanılmaya başlamasıydı.

Matbaanın etkisi artık frenlenemiyordu. Bunun sonucunda basılı medya Avrupalıların bilincine egemen oldu. Papa 1501'de bir önseziyle, piskoposlarına matba-

alara hâkim olmanın, inancın saflığını korumanın anahtarı olabileceğini söylemişti. Ancak işin içinde öğretiye yönelik belli bir tehditten daha fazlasının bulunması önemliydi. Kitabın yapısı da değişmeye başlamıştı. Bir zamanlar gizemli bilgilerine çok az kişinin erişebildiği, nadir bir sanat eseri durumundaki kitap; pek çok kişinin okuyabildiği, insan elinden çıkma bir araç haline dönüşmüştü. Basım devletler için yeni iletişim kanalları ve sanatçılar için yeni bir araç sağlıyordu (16. yüzyılda gravür basımının yaygınlaşması sayesinde; görsel ve mimari eserlerin yayılması, eskiye göre çok daha hızlı ve geniş kapsamlı biçimde gerçekleşiyordu). Matbaa teknolojinin yayılmasına yeni bir itici güç kazandırmıştı. Bu sayede okuma yazma öğrenmeye ve dolayısıyla eğitime karşı büyük bir talep patlaması harekete geçti. Bir çağı kapatıp başka bir çağı açmada matbaa kadar belirgin bir değişim olmadı.

YENİ BİR TAVIR

Geçmişe ait bilgilerin –ya da bilgi olduğuna inanılan şeylerin– daha geniş alanlara yayılmasının sonuçları basit ve tek yönlü değildi. Daha 15. yüzyılda bile, Hıristiyan toplumunun bazı günlük ilkelerini (zımnen de olsa) çürüten fikirler görülmeye başlanmıştı. Bu gelişme, dindarlığın yoğun ve huzursuz bir dalga halinde büyüdüğü dönem için de geçerliydi. Bu dönem ruhani sorulara yeni cevapların arandığı ve bazen bu cevapları kilise otoritesinin belirlediği geleneksel sınırların dışında aramaya istek duyulan bir dönemdi. Sapkınlık hiçbir zaman ortadan kaldırılamamıştı. Toplumsal veya siyasi açıdan mağdur olmuş kişiler arasında müttefik bulduğu zaman kontrol altına almakta bile zorluk çekiliyordu.

Bununla birlikte, 15. yüzyıl dini yaşamında ortaya çıkan ve entelektüel statüko için daha büyük tehdit oluşturan bir akım, alimlerin yarattığı ve daha kapsayıcı bir terim bulunamadığı için hümanizm adı verilen hareketti. Hümanizm, sonuçta dini bakış açısının köklerini tehdit edebilecek güçleri temsil ediyordu. Ancak bu hareket uzun bir süre kolayca ayırt edilemedi. Hümanizmin ülküsünü kendi çağdaşlarının gözünde kimse, Avrupa tarihinde belirgin bir rol oynayan ilk Hollandalı olan Rotterdamlı âlim Erasmus kadar somutlaştıramadı. Sadık bir Katolik olarak (bir süre keşişlik yapmıştı) Erasmus, kilisede reformun mümkün olduğunu umut ediyor, ibadetin daha basit yapılması ve papazlığın daha yalın olması gerektiğini düşünüyordu. Aldığı eğitimi bir son olarak değil Kitabı Mukaddes'in en üstün düzeyde incelenmesine bir giriş olarak görüyordu. En önemli kitabı Yeni Ahit'in Yunanca baskısıydı. İyi bir metni basmanın yarattığı etkiler devrimci sonuçlara yol açabilirdi. Erasmus olanca çaba ve zekâsıyla kendini beğenmiş din adamlarıyla dalga geçip sataşmasına, kitapları ve mektuplarının bağımsız düşünceyi olanca gücüyle harekete geçirmesine rağmen, dini düzeni devirmek gibi bir amacı yoktu. Görüşleri

antikçağın pagan düşüncesinden ziyade 15. yüzyılda Alçak Ülkelerde yayılan ve *devotio moderna* adı verilen mistik bir dindar harekete dayanıyordu. Yine de bilimsel eserleri ruhban sınıfının otoritesine inceden inceye ve dolaylı olarak meydan okuyordu. Avrupa'nın dört bir yanıyla yürüttüğü yazışmalar sayesinde meslektaşları ondan, kendi mantıklarını ve dolayısıyla din öğretisini, Aristo felsefesinin skolastik mumyalanmasından kurtarmayı öğrendi. Yaptığı Yeni Ahit çevirisi sayesinde, Yunanca eserlerin araştırılmasının yeniden canlandığı bir çağda, doktrinle ilgili tartışmalar için yeni bir taban oluşturdu. Ayrıca tuhaf dogmatik yapıların doğmasına yol açan sahte metinleri teşhir etti. Üstelik bunların hepsini matbaanın kullanıldığı bir çağda yaptı.

GEÇMİŞİN AĞIRLIĞI

Bu tür değişimlerin dünya tarihinde oynadığı rol bir yana, Avrupalıların davranışlarını ve düşünce biçimlerini nasıl etkilediğini belirlemek bile çok zordur. 1500'lerde bu değişimlere kafa yoran az sayıdaki Avrupalıya büyük güven verdiği muhakkaktı. Dinleri insanlara zaman içinde yolculuk yapan bir topluluk olduklarını öğretmişti. Geçmişteki tehlikeleri nasıl atlattıklarını düşünerek ve ortak bir hedefin farkında olarak, daha kapsamlı ve belki biraz daha az korkutucu beklentiler içine girmişlerdi. Bunun sonucunda, zamanın sonsuzluk baskısı yaratmayıp (belki döngüsel baskı olabilir) belli bir yönde süre giden bir değişim yani ilerleme içinde olduğunu fark eden ilk uygarlık Avrupa'ydı. Sonuçta İncil'in Seçilmiş Halkı bir yere doğru gidiyordu. Bu kavim başlarına izah edilemez şeyler gelen ve onların pasif biçimde buna katlanmak zorunda olduğu bir topluluktan ibaret değildi. Değişimin kolayca kabulünden kısa bir süre sonra modern insanın başlıca özelliği olan değişim içinde yaşama azmine geçilecekti. Laikleşip kökenlerinden oldukça uzaklaşan bu tür fikirler çok önemliydi. Kısa zamanda modern bilimin ortaya çıkması bunun örneğiydi. Hıristiyan mirası bir başka anlamda da belirleyiciydi zira Bizans'ın düşüşünden sonra Avrupalılar bu mirasa tek başına sahip olduklarına inanıyordu (ya da fiilen tek başına sahip olduklarına çünkü Slav, Nasturi veya Kıpti Hıristiyanlığı hakkında pek bir fikirleri yoktu). Bu fikir insanlara cesaret veriyordu. Avrupa 1500'lerde Osmanlılarla uğraşmak zorunda olsa da artık karanlık çağların etrafı kuşatılmış kalesi değil, insanların karşı saldırı için dışarı çıkmaya başladığı bir müstahkem mevkiydi. Kudüs kâfirlere terk edilmiş, Bizans düşmüştü. Dünyanın yeni merkezi neresi olacaktı?

Derinde yatan anlamların su yüzüne çıkması zaman alır. 1500'lerde, geleceğin dünyasının –en azından belli bir süre– Avrupalılara ait olacağını gösteren fazla belirti yoktu. Avrupalılar henüz modern insanlar değildi. O çağda yaşayan ataları-

mızı Latince konuşsalar bile zorlanmadan anlayamayız. Kullandıkları Latincenin bizim yakalayamayacağımız üst tonları ve ilişkileri vardı. Sadece bilimadamlarının değil aynı zamanda dinin diliydi. Henüz doğmakta olan modern çağın cılız ışığında bu dinin önemi, Avrupa'nın ilk uygarlığının gerçekliğini anlamada hâlâ en iyi ipucudur. Neredeyse tamamen anakronik bir perspektiften yani değişim açısından baktığımız kültürün durağanlığını sürekli pekiştiren dayanak dindi. En kısa vadede gerçekleşenler hariç değişim, 1500'lerde yaşayan çoğu Avrupalının farkında olmadığı bir şeydi. Tüm insanlar için hayatlarının mutlak belirleyicisi, mevsimlerin yavaş ama sürekli tekrarlanan devinimiydi. Mevsimlerin ritmi çalışmanın ve boş zamanların, yoksulluğun ve refahın, iş, atölye ve okuldaki rutinin seyrini belirliyordu. Bu durum bugün işlevini kaybetmiş bulunuyor. İngiltere'de çiftçilerin dışında sadece milletvekilleri, yargıçlar ve üniversite öğretim üyeleri, tarladaki faaliyete göre belirlenmiş takvime uygun biçimde çalışır. Mevsimlerin belirlediği bu ritme dinin uygulamaları ekleniyordu. Hasat toplandığı zaman kilise kutsuyordu. Hıristiyan takvim yılıysa insanlar için daha ayrıntılı bir zaman çizelgesi sunuyordu. Bunun bir kısmı çok eskiydi, hatta Hıristiyanlık öncesi döneme aitti. Yüzyıllardan beri aynı şekilde seyrediyordu ve bunun aksi bir seyir izleyebileceğini düşünmek imkânsızdı. İnsanların gününü bu çizelge düzenliyordu. Din insanları her üç saatte bir manastırlar ve rahibe manastırlarında çalan çanlarla ibadete çağırılıyordu. Manastır duvarlarının dışında yaşayan sıradan insanlarsa, günlük hayatlarının akışını, duyabildikleri müddetçe yine bu çan seslerine göre belirliyordu. Sarkaçlı saatler çıkana kadar, zamanın akışı konusunda güneşi veya yanan mumu tamamlayan tek araç bir mahalle kilisesinin, katedralin veya manastırın çanıydı. Çanlar zamanın akışını gösterirken aynı zamanda yeni bir ibadet vaktinin geldiğini duyuruyordu.

Bu devinimin sürüp giderek "devrimci" değişimler çağına ulaştığı yüzyıllardan bahsedebilmek için olaya ancak çok özel ve geniş bir bakış açısından bakmamız gerekir. En bariz fasılalar bile; bir kasabanın büyümesi, bir veba salgınının çıkması, soylu bir ailenin başka bir aile tarafından yerinden edilmesi, bir katedralin yapımı veya bir şatonun çökmesi, hep belirgin biçimde değişmeyen bir ortamda gerçekleşiyordu. 1500'lerde İngiliz köylülerinin ektiği tarlalar, dört yüzyıl önce bunları Domesday Book'a kaydeden görevlilerin denetlediği tarlalardı. Kralın görevlileri 1530'larda manastırı onarmak amacıyla Lacock rahibelerini ziyaret ettiğinde, bu aristokrat hanımların kendi aralarında üç yüzyıl önce soylu aileler arasında çok yaygın olan Norman Fransızcası konuştuğunu hayretler içinde gördüler.

Dinginliğin bu kadar yoğun olduğunu asla unutmamak gerekir. Bu toplumun ancak çok derinlerdeki humusunda paradoksal olarak bir gelecek yatıyordu. Bu dünya ve öbür dünya konusundaki temel Hıristiyan düalizmi, bütün kuşakların benimsediği dünya ve cennet ayırımı, büyük değere sahip bir kültürel tahriş edici

haline geldi. Bu vizyon sonunda yeni ve eleştirel bir algı içinde laikleştirilebilir, elde olanla olabilecek arasındaki, ideal olanla mevcut durum arasındaki çelişki işlenebilirdi. Aslında Hıristiyanlık kendisine karşı kullanılacak bir öz salgılamıştı zira sonunda laik aklın bağımsız ve eleştirel duruşunu mümkün kılıyordu. Bu gelişme Aquinas ve Erasmus'un bilip paylaştığı dünyadan tam bir kopuş demekti.

GİRİŞİMCİLİK

Aslında gelecek bir açıdan, daha 1500'lerde yaklaşıyordu. Avrupalıların gezegenimiz –ve dolayısıyla nasıl kullanmaları gerektiği– hakkındaki bilgileri 15. yüzyılda eskiye göre daha hızlı çoğalıyordu. 1400'lerde Kudüs'ü hâlâ dünyanın merkezi olarak görmek anlamlı geliyordu. Vikingler Atlas Okyanusu'nu aşmış olmasına rağmen, insanlar dünyanın küre şeklinde olduğunu kabul etse de (Yunanlıların ileri sürdüğü gibi), bir içdeniz olan Akdeniz'i çevreleyen üç kıtadan yani Avrupa, Asya ve Afrika'dan ibaret olduğuna inanıyordu. Artık bu görüşleri savunmak imkânsız hale gelecekti.

Geleceğe giden yol okyanusları aşmaktan geçiyordu çünkü diğer yönlere ilerleme artık durmuştu. Avrupa'nın Asya'yla doğrudan ilk temasları denizden değil karadan olmuştu. Başlıca irtibat kanalı, Orta Asya kervan yollarıydı. Bu yollardan Batıya getirilen mallar, yolculuğun son aşamasına Karadeniz veya Doğu Akdeniz limanlarından başlıyordu. Bunun dışında Arap gemilerinin Kızıldeniz boyunca taşıyıp Mısır'a indirdiği mallar karadan Akdeniz'e kadar taşınıp burada Avrupa gemilerine yükleniyordu. Bu güzergâhların dışında gemiler 15. yüzyıla kadar Fas'ın güneyine veya batısına açılmaya cüret etmedi. Derken denizcilikte gözle görülür bir atılımın gerçekleşmesiyle birlikte gerçek dünya tarihinin ilk adımları atıldı. Okyanusları aşmak için gereken gemiler ve uzun mesafeler almaya uygun denizcilik yöntemleri 14. yüzyıldan itibaren ortaya çıktı. Bu gelişmeler büyük keşif hamlelerini mümkün kılarak 15. yüzyıla "keşifler çağı" denmesine yol açtı.

Gemi tasarımında iki hayati gelişme oldu. Bunlardan birisi çok belirgin bir yenilik olan ve bazı gemilerde 1300'lerden beri kullanılan kıç dümeniydi. Diğeri yelken donanımı ve yelkenlerin gelişmesini içeren daha yavaş ve karmaşık bir değişimdi. Hiç kuşkusuz bu gelişmeleri artan deniz ticareti harekete geçirmişti. Ortaçağ boyunca Kuzey Avrupa'da kullanılan, tek direkli ve kare biçiminde tek yelkenli tıknaz tekneler; 1500'lerden itibaren yerini üç direkli ve farklı boylarda yelkenlere sahip teknelere bırakıyordu. Kare şeklindeki yelken donanımını hâlâ grandi direği (ana direk) taşıyordu ama artık yelken sayısı birden fazlaydı. Mizana (kıç) direğiyse Akdeniz geleneğinden alınma bir Latin (üçgen) yelkeni taşıyordu. Pruva (baş) direği daha fazla sayıda kare yelken taşıyabiliyordu ama bunun dışında yeni

icat edilmiş olan ve cıvadraya (teknenin baş tarafında dışarıya doğru eğik olarak uzanan sabit seren) bağlanan velena (gemi omurgasına paralel açıyla açılan üçgen şeklindeki yelkenler) yelkenlerini de taşıyordu. Arka tarafta açılan Latin yelkeniyle birlikte bu yenilikler teknelerin manevra kabiliyetini arttırıp farklı rüzgârlara göre seyrini kolaylaştırıyordu. Bu değişiklikleri içeren gemiler başlangıçta küçük ve dar ancak daha güvenli ve hızlıydı. Temel unsurlar açısından, buhar çağına kadar denizlere bu tekneler egemen oldu.

Deniz yolculuğu da Vikinglerin çağından beri çok ilerleme sağlamıştı. Vikingler kutup yıldızı ve güneşi kullanarak okyanuslara yelken açan ilk Avrupalılardı. Kuzey enlemlerinde güneşin gün ortasında ufuk üstündeki yüksekliği, 10. yüzyılda İrlandalı bir gökbilimci tarafından tablolar halinde hesaplanmıştı. Vikingler Atlantik'i bir enlem çizgisi boyunca bu yöntemle geçtiler. Onların İskandinav torunları Grönland ve (muhtemelen) Kuzey Amerika'daki yerleşimleriyle yüzyıllar boyunca bu şekilde deniz ulaşımını sağladılar. Bunların dışında iki büyük yenilik daha gerçekleşti. Pusula 13. yüzyıldan itibaren Akdeniz'de yaygın olarak kullanılmaya başlandı (daha önce Çin'de zaten kullanılıyordu ancak Batı'ya Asya'dan geçip geçmediği veya geçtiyse nasıl ve ne zaman geçtiği belirsizdir). Bunun dışında, 1270'te yapılan bir Haçlı Seferi sırasında bir gemide ilk kez harita kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sonraki iki yüzyıl modern coğrafya ve keşiflerin doğuşuna tanıklık etti. Kendilerini bekleyen ticari ödüllerin, misyonerlik gayretlerinin ve diplomatik fırsatların tetiklediği bazı prensler araştırma gezilerine para yatırmaya başladı. 15. yüzyılda prensler artık kendi haritacı ve hidrografyacılarını çalıştırıyordu. Bunların önde gelenleri arasında Portekiz kralının kardeşi ve İngilizce konuşan tarihçilerin daha sonra "Denizci" adını vereceği Prens Henry vardı (gerçi bu isim yanlış fikir veriyordu zira Henry asla bir deniz yolculuğuna çıkmamıştı).

Üç bir yandan İspanya'nın kuşattığı Portekiz, Doğu Akdeniz ticaretini kıskanç bir bekçi gibi denetleyen Katalanlar ve İtalyanların saldırgan tutumları sonucu bu ticaretten mahrum kalmıştı. Portekizliler adeta Atlas Okyanusu'na açılmaya mahkûmdu ve uzun zamandan beri buradaki balık avlanma alanlarını kullanıyordu. İlk keşif seferlerini ve yerleşme girişimlerini Atlas Okyanusu'ndaki adalara yaptılar ancak bu işle İspanyollar da ilgileniyordu. 1339'da Kanarya Adaları'na ilk sefer yapılmıştı. Prens Henry, okyanus sularına zaten aşina olan Portekizlileri bir başka yönde yapılacak bir dizi keşif gezisine yöneltti. Çeşitli dürtülerin bir araya gelmesi sonucu Henry ülkesinin denizcilerini güneye gönderdi. Sahra'nın ötesinde altın ve biber olduğu biliniyordu; belki Portekizliler burayı keşfedebilirdi. Ayrıca belki burada Türklere arkadan saldırmak için bir müttefik, efsanevi Hıristiyan prensi Prester John'u bulmak mümkün olabilirdi. Elbette bu diyarlarda din değiştirecek insanlar, haç için şan şeref ve toprak kazanma imkânı vardı. Avrupa'da

büyük keşifler çağını başlatıp tek bir dünya yaratmak için Henry elinden gelen çabayı göstermesine rağmen sonuçta iliklerine kadar bir ortaçağ insanıydı. Seferler için papalığın onayını almak gerektiğine inanıyordu. Kuzey Afrika'da Haçlı Seferine çıkarken yanına Gerçek Haçın bir parçasını almıştı. Böylece keşifler çağının başlaması, hükümetin bu işe para ayırmasının yanında şövalyelik ve Haçlı Seferleri dünyasında yatıyordu. Henry, bildiğinden ya da bulduğundan fazlasını yapan insanın olağanüstü bir örneğiydi.

Portekizliler kıyıyı takip ederek devamlı güneye indiler. Bazıları Madeira Adaları'na kadar inmeye cesaret edip 1420'lerde buraya yerleşmeye başladı. 1434'te bir Portekizli kaptanın önemli bir psikolojik engel olan Bojador Burnunu geçmesi Henry'nin ilk büyük zaferi oldu. Portekizliler on yıl sonra Yeşilburun Adaları'na ulaşıp Azor Adaları'na yerleşti. Bu sıralarda karavel adı verilen tekneyi keşfetmişlerdi. Yeni bulunan yelken donanımını kullanan bu gemi, böylece eve dönüş için Atlantik sularına açılıp uzun bir yarım daire şeklinde seyredeceği yolda, pruva rüzgârları ve ters akıntılarla boğuşacak güce kavuşmuştu. 1445'te Senegal'e ulaşan Portekizliler, Afrika'daki ilk kalelerini burada kurdular. Henry 1460'ta ölmesine rağmen artık adamları daha güneye inmeye hazırdı. 1473'te Ekvatoru geçip 1487'de Ümit Burnu'nu aştılar. Bu burnun ötesindeki Hint Okyanusu'nda Araplar uzun zamandır ticaret yaptığı için kılavuz bulmak kolaydı. Bu okyanusun ötelerinde çok daha zengin baharat kaynakları vardı. Vasco de Gama 1498'de doğu Afrika kıyılarında Ummanlı bir kılavuz tutup Asya'ya doğru yola koyuldu. Mayıs'ta Hindistan'ın batı kıyısındaki Kozikod'da demir attı. Böylece Avrupa'yla Asya arasında ilk kez doğrudan deniz ulaşımı gerçekleştirildi.

YENİ BİR DÜNYA

Bu tarihten birkaç yıl önce Kristof Kolomb adlı bir Cenovalı Atlantik'i aşmıştı. Batı'ya doğru yol alarak Asya'ya ulaşacağına inanan Kolomb'u (bu konuda Batlamyus'un bilgilerine güveniyordu) Portekiz kralı reddetmesine rağmen, sonunda sefer düzenlemek için Kastilya Kraliçesi İsabel'in desteğini aldı. Bu sayede Kastilya Krallığı geleceğin imparatorluklarından biri olacaktı ancak bu gelişme, bu seferin yol açacağı ikinci derecedeki sonuçlardan biriydi. Kolomb 1492'de üç küçük gemiyle yola çıktı ve altmış dokuz gün sonra Bahamalar'da karaya ayak bastı. On beş gün sonra Küba'ya vardı ve buraya Hispaniola adını verip İspanya'ya döndü. Ertesi yıl geri gelip o zamandan beri Batı Hint Adaları olarak bilinen adaları keşfetti (bu adaların adı, Kolomb'un ısrarlı bir şekilde Asya'ya ulaştığını zannetmesinden gelmektedir). Onun karanlıkta ilerlemeye cesaret etmesi dünya tarihini değiştirdi zira farkında olmadan yeni bir dünya keşfetmişti. Cesur, becerikli ve

sistematik bir şekilde, şekli ve boyutu olmasa da varlığı bilinen bir kıtanın etrafında yol alan Portekizli denizcilerin aksine, Kolomb hiç bilinmeyen iki kıtanın birleştiği noktada yatan ve bilinmeyen adaları bulmuştu. Bu adaların varlığı önceden hiç bilinmiyordu, dolayısıyla bu bakımdan gerçekten "yeniydiler". 1495'te Kolomb'un keşiflerini gösteren ilk harita basıldı. Bu haritada Küba, Asya kıtasının parçası olarak değil belirgin biçimde bir ada olarak çizilmişti (oysa Kolomb bunun tersi için adamlarına yemin ettirmişti). Kolomb Avrupa'yla Asya arasında yeni bir kıtanın var olma ihtimalini reddetmiş ve ölünceye kadar Asya kıtasının açıklarındaki adaları keşfettiğinde ısrar etmişti. Bir diğer önemli adım 1502'de gerçekleşti. Bir Portekiz gemisiyle yola çıkan bir İtalyan denizci, Brezilya kıyılarından güneye, Plata Nehri'ne kadar indi. Amerigo Vespucci'nin ikinci seferi, ilk büyük keşiflerin yapıldığı bölgenin güneyinde koca bir kıtanın yattığını kesin biçimde ortaya çıkardı. Beş yıl sonra bir Alman coğrafyacı yeni kıtaya onun şerefine Amerika adını verdi ve bu ad daha sonra kuzeydeki kıta için de kullanılmaya başlandı. 1726 yılına kadar, bu yeni kıtanın Bering Boğazı bölgesinde Asya'ya bağlanmadığı kesin olarak ortaya konamadı.

Yeni coğrafi bilgiler diplomasiyi ve devletlerarası ilişkileri çabucak değiştirdi. Yeni bulunan topraklar üzerindeki Avrupa çıkarları konusunda uzlaşma gerektiği kısa sürede anlaşıldı. Avrupa suları dışındaki bölgelerde ticaret konusunda ilk antlaşma Portekiz ve Kastilya arasında 1479'da yapıldı. Bundan kısa bir süre sonraysa nüfuz alanları kısıtlandı. Papa geçici bir hakem kararı verdi. Buna göre dünya Azor Adalarının 100 fersah batısından geçen bir çizgiyle iki İberya monarşisi arasında bölünüyordu. Ancak bu karar 1494'te imzalanan Tordesillas Antlaşması'yla geçerliliğini kaybetti. Bu yeni anlaşma Yeşilburun Adaları'nın 370 fersah batısından geçen boylamın doğusunda kalan yerleri Portekiz'e, batısında kalan yerleriyse Kastilya'ya veriyordu. 1500'de Hint Okyanusu'na doğru yol alan bir Portekiz filosu, ters rüzgârlardan kaçmak için Atlantik içlerine yol alınca bir süre sonra karaya rastladı. Denizciler şaşkınlık içindeydi zira burası anlaşma hattının doğusunda yer aldığı halde Afrika değil Brezilya'ydı. O andan itibaren Portekiz'in kısmetine sadece Asya'dan değil Amerika'dan da pay düşmüştü.

1522'de, Kolomb'un Bahamalar'a ayak basmasından otuz yıl sonra İspanya adına batıya yol alan bir başka gemi, dünya etrafında yapılan ilk yolculuğu gerçekleştirdi. Bu geminin başında sefere çıkan Portekizli Magellan Filipinler'de öldürüldü. Bundan önce, bugün adını taşıyan boğazı keşfederek buradan geçmiş ve bütün okyanusların birbiriyle bağlantılı olduğunu kanıtlamıştı. Bu olayın Avrupa çağının başlangıcı olduğu ileri sürülebilir. Yaklaşık yüz yıl süren keşif ve araştırma çağı insanların dünyaya bakışını ve tarihin akışını değiştirmişti. Bu çağdan itibaren Atlas Okyanusu'na kıyısı olan ülkeler, Orta Avrupa'nın denize kıyısı olmayan ya

da Akdeniz kıyısındaki ülkelerinin sahip olmadığı fırsatlardan yararlandı. Bu ülkelerin başında İspanya ve Portekiz geliyordu. Sonradan bu yarışa katılan Fransa, Hollanda ve özellikle İngiltere bu iki ülkeyi geride bıraktı. Bu ülkelerdeki bir dizi liman, henüz büyümüş olan yarımkürenin merkezinde, eşsiz bir konumda bulunuyordu. Dar hinterlantlarından kolayca ulaşılabilen bu limanlar, Avrupa'da sonraki iki yüzyılın en büyük deniz yollarına kolayca erişilecek mesafedeydiler.

BÜYÜK KEŞİFLER ÇAĞI

1445 Portekizliler Yeşilburun Adaları'na ayak bastı.
1455 Papalık *Pontifex Romanus* fermanıyla Portekizlilerin Afrika seferlerindeki tekelini tanıdı.
1460 Prens "Denizci" Henry'nin ölümü.
1469 Portekiz Kralı V. Alfonso, sürekli araştırma seferi yapma teminatı karşılığında Batı Afrika'da ticaret tekelini bir şirkete kiraladı.
1479 İspanya, Portekiz'in Gine'yle ticaret yapmada tekel hakkını kabul etti.
1481 Elmina'da (bugünkü Gana topraklarında) Portekiz'in Afrika ticaret üssü olarak bir kale kuruldu.
1482 Portekizliler Kongo'ya ulaştı.
1488 Bartolomeu Diaz Ümit Burnunu dolaştı.
1492 Kristof Kolomb Batı Hint Adalarına ulaştı.
1494 Tordesillas Antlaşması'yla İspanya Atlas Okyanusu'nda kuzey-güney doğrultusundaki bir hattın batısında keşif seferlerine çıkma hakkını elde etti. Portekiz bu hattın doğusunda aynı hakkı kazandı.
1496 İngiltere Kralı VII. Henry'nin görevlendirdiği İtalyan Giovanni Caboto (John Cabot) ilk keşif seferine çıktı.
1497 Caboto ikinci yolculuğunda Newfoundland'a ulaştı.
1498 Hindistan'a deniz yolunu keşfeden Vasco de Gama Kozikod'a ulaştı.
1499 İspanyol bandırası altındaki Florentine Amerigo Vespucci Güney Amerika'yı keşfetti.
1500 Portekizli Pedro Alvares Cabral Brezilya'yı keşfetti.
1507 Yeni Dünya'yı adlandırmak için "Amerika" deyimi kullanıldı.
1508 Caboto Kuzeybatı Geçidi'ni bulmak için yola koyuldu.
1513 Balboa Darien kıstağını geçerek Pasifik Okyanusu'na ulaştı.
1519 Portekizli Ferdinand Magellan ve Juan Sebastian del Cano Baharat Adalarını bulmak için batıya doğru yelken açtı.
1522 Dünyanın etrafını denizden dolaşan Del Cano İspanya'ya döndü.

DÜNYANIN YENİ GÖRÜNÜMLERİ

Yeni coğrafi bilgiler coğrafyanın yanı sıra pek çok konuda insanlığın zihniyetini değiştirdi ve Avrupalıların dünyayı yeni bir şekilde kavramasına yol açtı. Ancak bunun başlangıç noktası yeni bir coğrafyaydı. Artık insanların çizdiği haritalar bütün eksiklerine rağmen yerkürenin gerçek yapısını göstermeye başladı. Batlamyus'un neredeyse bin yıl boyunca unutulan coğrafya bilgilerinde Kanarya Adaları, İzlanda ve Seylan Adası bulunuyordu. 1400 yılında Konstantinopolis'ten dönen bir Floransalı, onun *Coğrafya* adlı eserinin bir kopyasını getirmişti. Hatalar içerse de (Batlamyus Hint Okyanusu'nun etrafının karayla çevrili olduğuna inanıyordu) bu metnin tercümesi ve kopyaların önce elyazması sonra baskı olarak çoğaltılması (ilk basım tarihi olan 1477'yle 1500 arasında altı baskı yapılmıştı) daha iyi haritalar yapılması için büyük bir teşvik sağladı. Oyularak hazırlanan ve basılan haritaların ciltli bir kitapta bir araya geldiği atlas 16. yüzyılda icat edildi. Artık eskiye göre çok sayıda insan dünyanın resimlerine bakabiliyordu. Daha iyi projeksiyon sayesinde denizcilik de kolaylaştı. Haritacılık konusunda önemli bir şahsiyet Mercator olarak bilinen Hollandalı Gerhard Kremer'di. Kendisi yalnızca bir harita üzerinde "Amerika" kelimesini ilk kullanan kişi değil bugün hâlâ en yaygın projeksiyonun yaratıcısıdır. Bu sistem, merkezi Avrupa olan bir silindirin açılmış haline benziyordu. Bu uygulama, kuzey ve güney uçlara doğru gidildikçe mesafelerin hesaplanmasını zorlaştırsa da, düz bir yüzey üzerinde yön ve rotaları herhangi bir bozulma olmadan okuyabilme sorununu çözmüştü. Yer ve gök kürelerinin yapımı coğrafya devriminin bir diğer önemli sonucuydu (Mercator ilk küreyi 1541'de yaptı).

Bu ilerlemenin katlanmış ve sistematik sonucu olarak ortaya farklı bir zihniyet değişimi çıktı. Buna göre, dünya tarihinin bir sonraki aşamasında Avrupa'nın büyümesi, daha önce ancak Haçlı Seferleri çağında görüldüğü kadar bilinçli ve doğrudan bir amaca yönelikti. Avrupalılar uzun zamandan beri toprak ve altın peşindeydi; girişimciliğin özünde yatan hırs yeni bir şey değildi. Aynı şekilde, bazen bu girişimcilere esin veren ve eylemlerinin gerekçesini bizzat aktörlerden bile gizleyen dini azim de yeni değildi. Avrupalılar 1500'lerde enerji ve güvenlerinin bir sınırlama olmadan büyüyeceği bir çağın başlangıcındaydı. Dünya onların ayağına gelmiyordu, onlar dünyaya açılacak ve onu ele geçireceklerdi.

Bu her yerde açıkça görülmüyordu. Akdeniz ve Balkanlar'da yaşayan Avrupalılar uzun bir zaman kendilerini tehdit altında hissedip savunmaya çekildi. Keşif seferlerinin riski önemli ölçüde azalana kadar seyrüsefer ve denizcilik ilminin daha alacağı çok yol vardı örneğin çok dakik biçimde seyretmeyi mümkün kılan zaman göstergesi ancak 18. yüzyılda kullanılmaya başlandı. Ancak artık Avrupa'yla dün-

yanın diğer yerleri ve Avrupa ülkelerinin kendi aralarında yeni bir ilişkinin yolu açılıyordu. 1600'lerde dünyanın ve kıtalarının (Antarktika hariç) fiziki dış görünümü hakkındaki bilgiler mükemmele yakın bir hal aldı. Bundan önce bile keşifleri fetihler izliyordu. Artık bir dünya devrimi başlıyordu. Bin yıl boyunca süren dinginlik çözülüyordu.

Bu çözülmeyi sağlayan unsurlar MS 500, MS 1000 yılında bile mevcut değildi. Nihayet 1500 yıllarında Avrupa diyebileceğimiz olgu –bizim toplumlarımızdan hâlâ çok farklı biçimde örgütlenmiş ve günümüz Avrupalılarının inandıklarından çok farklı şeylere inanan bir halklar topluluğu– ortaya çıkmıştı. Daha o tarihlerde, "Avrupa" ve "Avrupalılar" kelimeleri hâlâ başka deyimlerle çekişse bile, bunların anlamlı kavramlar olduğuna inanan insanlar vardı. Bu kendi benliğinin ve ardında yatan tarihi gerçeklerin farkında olma hali, bir ölçüde bir önceki binyılda ortaya çıkmıştı. MS 500 ila 1000 yılları arasındaki dönem sadece Avrupa'nın değil Avrupa fikrinin yaratıldığı çağ olarak görülebilir. Kıtanın insanları muhtelif yollardan biçimlendirildiler. Bu yolların sonuçlarından bazıları diğerlerine göre daha olası, bazıları kaçınılmaz, bir kısmı da imkânsızdı. Bu tarihin en yavaş ve parça parça gelişen değişimlerinden biri olsa da hiç kuşkusuz bir devrimdi.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

MODERN TARİHİN BAŞLANGICI 1500-1800

19. yüzyıl başlangıcında, dünyada yaşayanların çoğunun bir tarih ya da tarihi değişim duygusuna sahip olmadığını düşünmek mantıklı bir varsayımdır. Belki Avrupa'da bunun farkında olanların sayısı diğer kıtalara göre daha fazlaydı çünkü Hıristiyanlık benzersiz biçimde tarihe yatkın bir dindi. Böyle olduğu halde sahip oldukları maddi ve kurumsal geçmişin gözle görülür varlığı, aslında çok az şeyin değiştiğini ve bu değişimin de çok yavaş gerçekleştiğini düşünmelerini sağlıyordu. Bu geçmişin ağırlığı, 18. yüzyılın son yıllarına kadar çok belirgin biçimde varlığını sürdürdü.

Yine de bu tarihten önceki üç yüzyıl büyük değişimler getirdi. Ortaçağ Hıristiyan dünyasının dini birliği ortadan kalktı. Onunla birlikte belli bir dini düzenlemenin ötesine geçen bir olgu da yok oldu zira yüzyıllar boyunca bu birlik Avrupalıların yaşam ve düşüncesinin temel varsayımlarını oluşturmuştu. Avrupalıların büyük bir kısmı 1800'lerde; cennet ve yeryüzü, doğanın yapısı ve nasıl yararlanılabileceği, hayatlarını nasıl kazanacakları, birbirleriyle ve otoriteyle ilişkileri gibi konularda 16. yüzyıldaki atalarına göre farklı düşünüyordu. Yeni bilgiler sayesinde dünya coğrafyasıyla ilgili kavramları dönüşüme uğramıştı. Ortaçağ siyasetinin yol açtığı yapısal kargaşanın yerini hükümran devletler almış, Avrupa haritası tanınmayacak ölçüde değişmişti. Hatta bazı insanlar, ilerleme halindeki gelişimin insanoğlunun evrensel eğilimi olduğu fikrini benimsemişti (bu 1500'lerde çok hayret verici bir düşünce olurdu). Üstelik daha o zaman eski rejim (*ancien régime*) adı verilen düzenden geriye kalanlar sağlam gibi görünse de ölümcül bir hastalığa yakalanmıştı ve kısa sürede son nefesini verecekti.

Tüm bunlar Avrupalıların dünyayı değiştirdiğini ve modern tarihin başladığını belirterek özetlenebilir. Avrupalılar tarafından başlatılan modern tarihin devrimci etkileri tüm dünyaya yayıldı. Tüm kültürler ve uygarlıklar, sakinlerinin çoğunluğunun bundan bir haberi olmasa bile, münferit ve içine kapalı tarihlerinden uzaklaşıp ilk kez dünya tarihi içinde yer almaya başladı. Bunu sağlayan, bu üç yüzyıl boyunca Avrupa'da meydana gelen gelişmelerdi.

1

Yeni Bir Çağ

MODERNİTE VE MODERN TARİH

1494'te genç bir Savoylu soylu Fransa kralının hizmetine girerek Alpler'in güneyine doğru yola çıktı. Kral Napoli tahtında hak iddiasında bulunup İtalya'yı işgal etmişti. Muhtemelen henüz yirmi yaşlarında bile olmayan Bayard için bu harekât görkemli bir kariyerin başlangıcı oldu. Bir asker olarak genellikle kaybeden tarafta olmuştu. Avrupa'da tanınmasına yol açıp yarı efsanevi bir şahsiyet olmasını sağlayan şey, kazandığı sürekli başarılar değil şövalyelik meziyetleri oldu. Bir Fransız kralı onu çok beğendiği için onun tarafından kılıçla şövalye ilan edilmeyi istedi. Bayard bir defasında bir köprüyü tek başına iki yüz kişiye karşı savunmuştu. Picardy'de esir düştüğünde, İngiliz kralı onu cesur duruşu ve yoldaşları kaçtığı halde dövüşmeye devam ettiği için fidye almadan salıverdi (bu kral da Bayard'ı kendi hizmetine girmesi için boş yere ikna etmeye çalıştı). 1524'te öldüğü zaman tarihi ünü korkusuz ve kusursuz bir savaşçı olarak pekişti. Muhtemelen Sir Philip Sidney dışında şövalye kroniklerinde sorgusuz sualsiz yer edinen son insandı.

Bayard 16. yüzyıl başlarında hâlâ varlığını sürdüren ortaçağın görkemli bir örneğiydi. Ortaçağ daha yaklaşık üç yüzyıl boyunca bazı bölgelerde azalarak varlığını sürdürecekti. Davranışlar hızla değişmiyordu. İtalya'ya sefere çıkan Fransız kralları, haklarındaki efsaneleri okuyup dinledikleri şövalyeler ve savaşçıların ruhuna uygun olarak yola koyuluyordu. 1520'de Flandra'da gerçekleştirilen ve "Altın Kumaş Kampı"[1] olarak bilinen gösterişli zirve toplantısı, ortaçağın toplumsal etkinlik geleneklerine göre yapılmıştı. Çetin müzakere ve diplomasi faaliyetlerinin yorgunluğunu gidermek için turnuvalar ve jousting[2] yarışmaları düzenlenmişti. Bu toplantıda yapılan diplomasinin amaçları da ortaçağ geleneklerine uygundu. Krallar kendi çıkarları ve konumları için mücadele edip görüşmeler yapıyordu. Bu çıkarlar hüküm sürdükleri halklarla ilgili değil kendileri, aileleri veya kendi-

1 İngiltere Kralı VII. Henry ile Fransa Kralı I. François arasında ilişkileri geliştirmek için yapılan ve yaklaşık yirmi gün süren toplantı, çadırlarda ve kostümlerde bol miktarda altın iplikli ipek kumaş kullanıldığından bu adla anılır. (çev.)

2 At üstündeki iki şövalyenin uzun mızraklarla birbirini düşürmeye çalıştığı oyun. (çev.)

lerine bağlı soylularla ilgiliydi. Dini inançlara gelince; Yeni Dünya'da ilk Avrupa imparatorluklarının temelini atanlar kendilerini samimi olarak savaşçı şövalyelerin olduğu kadar haçlıların halefi gibi görüyordu. Meksika'yı Kastilya Krallığı adına ele geçiren Cortes, üstünde daima Kutsal Bakire'nin bir suretini taşıyordu. Savaşıp fethettiği ve yağmaladığı topraklarda taşınan sancakta bir haç işareti ve *in hoc signum vinces* "bu haç altında fethedeceksin" ibaresi vardı.

Buna rağmen rastgele seçilmiş bir dönem olarak 1500 yılında bile, tarihin yeni bir çağı başlıyordu. Yeni süreçler çoktan yol almaya başlamıştı. Kimsenin öyle bir niyeti olmasa da bu süreçler başta Avrupa olmak üzere tüm dünyadaki insanların hayatını dönüştürecekti. Bu süreçler Avrupalıların kurumlarına, inançlarına, davranışlarına ve dünyanın diğer sakinleriyle olan ilişkilerine yeni bir biçim verecekti.

Avrupalıların kendi kıyıları dışında yeni yerlere açılma serüveni bu sürecin dikkat çeken ilk işaretiydi. "Yeni Dünya" deyimi bir belgeye ilk kez 1494'te yazılmış ve basılan bir kitapta ilk kez 1505'te kullanılmıştı.[1] Deyim yerindeyse, merkezinde Avrupa'nın yer aldığı modern Atlantikçağı ortaya çıkmıştı. Ortaçağın coğrafi sınırlar içine hapsolmuş, tarıma dayalı ve kendi gelenekleriyle kısıtlanmış uygarlığının tersine bu yeni uygarlık radikal bir şekilde dışa açılmak zorundaydı. Zihniyet olarak yenilikçi ve laik düşünceli, maddi yapı olarak sanayileşme ve şehirleşmeye yönelik, tesir olarak dünya çapında olmalıydı. Bu tablonun ortaya çıkması için birkaç yüzyıl geçmesi gerekiyordu ancak bunu sağlayacak benzeri görülmemiş büyüme ve gelişme potansiyelinin ilk kıpırtıları 16. yüzyılda görülmeye başlamıştı bile.

Dünyada rol oynamanın yolunu arayan ilk uygarlığın sınırları Batı Hıristiyan dünyası etrafında yer alıyordu. Artık bu uygarlık önce Atlas Okyanusu'na (sınırları uygulamada pek geçerli olmasa da resmen Tordesillas Antlaşması'yla belirlenmişti), ardından Hint Okyanusu'na doğru genişlemeye başlamıştı. Bundan sonra, bu uygarlığın giderek artan bir hızla tüm dünyayı biçimlendiren bir güç olarak yayılması gelecekti. Aynı esnada bu sürecin kaynağı olan Hıristiyan kültürü de dönüşüyordu. 1800'lerin Avrupa'sı, 1500'lerde yaşayan biri için adeta tanınmaz bir haldeydi. Modern tarih artık başlamıştı. Bu gelişmenin yarattığı devasa değişimler gerek zaman gerek mekân açısından çok düzensiz bir seyir izledi. Avrupa'nın bazı yerleri –örneğin İngiltere, Hollanda, hatta Fransa– oldukça hızlı biçimde değişirken; birçok İspanyol veya Sicilyalının hayatında, 1800'lerde bile neredeyse hiç bariz ve önemli olmayan değişimler söz konusuydu. Avrupa'nın dünyada egemenlik kurmasına yönelik zemin planı çoktan uygulamaya konmuştu.

Modernitenin başlangıç noktalarından biri insanların zihnindeki değişimdir. Bu değişimin belki en belirgin uç noktası felsefi düşünce biçimiydi. 1500'lerde aydın insanlar hâlâ ortaçağ Hıristiyanlığının benimseyip yaydığı klasik fikirlerin

1 Bu tarihte Floransa'da basılan bir kitabın adı *Mundus novus* idi.

oluşturduğu çerçeveler içinde yaşamını oldukça yeterli biçimde sürdürüyordu. Din diğer bir yönüyle daha pratik sorunları kapsıyordu. Bunlar arasında doğanın işlenmesi, toplumsal ve siyasal düzenlemelerin hatta ekonomik ilişkilerin belirlenmesi yer alıyordu. Bu kültürel uzlaşma pek çok tesirin sonucunda geriledi. Bunlardan biri Batı Avrupa'nın 16. yüzyılda dini birliğini kaybetmesiydi ancak başka etkenler de vardı ve bunlar "modern" tarihi farklı bir yere koyan modernleşmenin bir parçasıydı.

İnsanlar bu terimi birkaç anlamda kullanmaktadır. Bazıları bunu Yahudilerin, Yunanlıların ve Romalıların "antik" tarihinden beri gerçekleşen olayların tarihi olarak ele aldı. Bu anlamda Oxford'da ortaçağı da içine alan bir ders olarak hâlâ okutulmaktadır ancak "modern" tarih artık "ortaçağ" tarihinden de ayrılıyor. Hatta tarihçilerin bunun içinde ayrımlar yapmak istemesinden dolayı alt bölümlemeler yapıldı. Tarihçiler artık "erken modern" Avrupa tarihinden bahsetmeye başladı. Böylece daha önce el atılmış bir olguya dikkatimizi çekiyorlar. "Modernleşme" farklı Avrupa ülkelerinde (ve dünyanın her yerinde) farklı hızlarda gelişen bir süreçtir. Bu süreç 1800'ler Avrupa'sında net bir sonla tamamlanmadı. Ancak bu dönem sürecin ilerlemesini değerlendirme açısından, üç yüzyıl önceki net başlangıçtan daha uygun bir noktadır. Bu süreç ayrıca her ülkede aynı sırayla gelişen aşamalar biçiminde ortaya çıkmadı. Daha önce değinilen entelektüel ve kültürel değişimlerin ötesinde pek çok noktası vardı. Yeni kurumlar, yeni teknolojiler, toplumsal ve siyasal değişimde yeni bir hızlanmanın yanı sıra pek çok şey yarattı. Daha iyi bir gelecek için umut tohumları atarken geçmişe aldırmama konusunda yeni bir beceri oluşturdu.

RAKAMLAR VE MODERNİTE

Modernleşmenin ne anlama geldiğini araştırmaya, basit ve açık bir gerçeği hatırlayarak başlamak uygun olur. İnsanlık tarihinin büyük bir bölümünde insanların yaşamı, kendilerine ve ailelerine barınak ve yeterli yiyecek sağlama konusunda neredeyse hiç tercih haklarının bulunmaması gibi acı bir gerçek tarafından belirlenmiştir. Olayların aksi bir seyir izleme olasılığı bulunduğu, ancak son zamanlarda dünya nüfusunun küçük bir azınlığı (bu yine de büyük bir sayıdır) tarafından akla yatkın olmuştur. Bu olasılık ilk kez erken modern Avrupa'da, bilhassa Elbe'nin batısında, ekonomide yaşanan değişimler sonucu çok sayıda insan için mümkün oldu.

Bir bütün olarak Avrupa 1500'de birkaç lüks madde dışında çok az yiyecek ithal ediyordu ihracatsa hiç yoktu. Sakinlerinin ne kadar gıda maddesine ihtiyacı olduğunu söyleyebilmek zordur zira bazı bölgelerde hata paylarından daha emin

olsak da Avrupa'da yaşayanların sayısı hakkında ancak çok kaba bilgilere sahibiz. Devletler henüz sistematik biçimde istatistik derlemeye başlamamıştı. Demografi bir bilim dalı olarak henüz ortada yoktu. Halk arasında nüfus sayımlarına karşı duyulan endişeye dair bulgular 18. yüzyıl sonuna kadar gitmekteydi. İnsanları saymak her zaman yüksek vergilerin belirtisiydi. Ayrıca bu tür olaylara karşı kutsal kitaplarda yer alan örnekler vardı. Bu yüzden nüfus tahminlerine büyük bir ihtiyatla yaklaşmak gerekir. 1500 yılında İtalya'nın nüfusuna dair birçok tahmin yapılmıştır. Tarihçiler hâlâ 5 ila 10 milyon arasında değişen nüfus tahminlerinde bulunuyor ki bu da yüzde 100 farklılık anlamına gelmektedir.

Bu tür bilgilerden en doğru tahmini yapmaya çalıştığımızda, 1500 yılında toplam dünya nüfusunun 425 milyon olduğu düşünülebilir. Bu rakamın büyük bir kısmı Asya'da yaşıyordu. Rusya'yı dahil ettiğimiz takdirde Avrupa'nın nüfusu yaklaşık 80 milyondu. 14. yüzyılda büyük bir gerileme yaşanmıştı ama Avrupa'yı bütün olarak aldığımızda nüfus kesinlikle eski haline dönmüştü fakat 1500'de bütün ülkeler örneğin 1350'nin düzeyine dönmemişti. Fransa bu düzeyi muhtemelen yakalamış ve yaklaşık 16 milyon sakiniyle Batı Avrupa'nın en büyük nüfusuna ulaşmıştı. Fransa yeni bir şekilde büyümeye başlayan az sayıdaki ülkeden biriydi. Uzun vadedeki devamlı ve yavaş yükselme arada bir kısa süreli duraklama ve gerilemelerle kesiliyordu. Bu eğilim günümüze kadar (zamanla değişen nedenlerle) devam etti. Üstelik bu yeni eğilimi sergileyen ülkeler arasında büyük farklılıklar olmasına rağmen neredeyse hepsi eskiye göre daha hızlı büyüdü. Bu gelişme, kıtalar arasındaki dengeyi değiştirmeye başladı. 1800'lerde dünyada tahminen 900 milyon insan yaşıyordu. Bu rakam üç yüzyıl öncekinin yaklaşık iki katıydı. Avrupalılar muhakkak bu sayı içinde en büyük oranı oluşturuyordu. Avrupa'nın 1500'de yaklaşık 80 milyon olan nüfusu, 1700'de yaklaşık 140 milyona çıkmış, 1800'de 200 milyonun biraz altına ulaşmıştı. Bu rakam bu tarihte tüm insan nüfusunun neredeyse dörtte birini oluşturuyordu.

1800'lerde nüfus rakamları hakkında tahmin yapmaya eski tarihlerde olduğu kadar gerek kalmamıştı. Bunun nedenlerinden biri, Avrupalıların 17. yüzyıldan itibaren demografi bilimine giderek artan biçimde ilgi duyması ve yeni bir araştırma alanı olan istatistiğin (İngiltere'de "Siyasi Aritmetik" adı veriliyordu) ortaya çıkmasıydı. Bu gelişme, nüfusla ilgili verilerin bilinçli biçimde toplanmasına yol açtı ve Avrupa zihniyetinin tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. İnsan yaşamının en azından bir kısmının istatistik düzenlemeler şeklinde ifade edilebilmesini mümkün kıldı. O döneme kadar, ne kadar kaçınılmaz olsa da ölüm yaşı korku uyandıran bir belirsizlik sorunu yaratıyordu. Zaman zaman "Akıl Çağı" diye anılan dönemin başında ortaya çıkan hayat sigortası, bu değişim potansiyelinin işaretini verir. Bu yeni uygulama, Avrupalıların evrenlerini giderek laik bir düşünce

anlayışı içinde kabul ettiklerini gösteren yollardan biridir. İngiltere'de 1700'lerde aktüeryaya dayalı sigorta sektörünün ortaya çıkması, o zamana dek planlanma imkânı olmayan sorunların artık bilinçli ve rasyonel hesaplamalarla ele alınmaya başladığını gösteriyordu. Toplumsal araştırmalarda yeni bir nesnellik anlayışı çok yavaş gerçekleşmekle beraber, devletlerin etkinliğinin artması bu konuda yardımcı oldu. Buna rağmen Britanya hükümeti ilk nüfus sayımını Domesday Book'tan yedi yüzyılı aşkın bir süre sonra, ancak 1801'de gerçekleştirdi. Fransa ise sayım yapmak için yetmiş beş yıl daha bekleyecekti. Sayımlardan sağlanan bilgiler kullanılmaya başlamadan önce demografi ancak kısmen somut gerçeklere dayanıyordu. Tahminler ve çıkarsamalar denizinde küçük örneklerden yola çıkarak hesaplamalar yapılıyordu. Yine de önceki yüzyıllara göre daha somut rakamlar hakkında konuşmaya başlayabiliriz.

1800 yılı için elimizde bulunan rakamlar, Avrupa'yla dünyanın diğer yerleri arasında nüfus hesaplamalarının tarihinde büyük bir farklılığın başlangıcını gösterir. 16. yüzyılda Avrupa'yla diğer yerler arasında artış oranında şaşırtıcı eşitsizlikler olma ihtimali yoktu. Avrupalılar 1800'lerde bile genç yaşta ölüyordu. 1780'lerde bir Fransız köylü çocuğunun yetişkinliğe kadar sağ kalma şansı 1900'lerde yaşayan bir Hint köylüsüyle ya da Roma İmparatorluğu döneminde yaşayan bir İtalyanla aynıydı. 18. yüzyıldan önce, ergenliğe erişen kadınlar genellikle kocalarından önce ölüyordu. Erkekler kısa sürede dul kaldıklarından, hayatları boyunca iki ya da üç evlilik yapıyordu ancak Avrupa içinde bölgesel farklılıklar vardı. Baltık'tan Adriyatik'e inen bir çizginin batısında evlilik yaşamı daha kısaydı çünkü burada yaşayanlar ilk evliliklerini doğuda yaşayanlara göre daha geç yapıyordu. Bu süre doğuyla batı arasında farklı nüfus eğilimlerine yol açtı zira batıda yaşayanların çocuk yapmak için daha az vakti vardı.[1] Bununla birlikte tüm bölgelerde, zenginler yoksullara göre daha büyük ailelere sahipti çünkü çocuklarını daha iyi besleyebiliyorlardı fakat hayatta kalmayı başka unsurlar da etkiliyordu. Nüfusu düşük tutma çabalarına gelince; birçok toplumda beslenecek boğaz sayısını azaltmak amacıyla kürtaj ve bebek öldürme yöntemleri kullanılıyordu. Bununla birlikte, Avrupalıların 1800'lerde ailelerini başka yollardan kısıtlamaya çalışmasıyla ilgili bulgular bulunmaktadır ama bu esrarengiz bir konu olarak kalmıştır. Avrupa'daki ilk doğum kontrol uygulamaları ya da Avrupalıların aileleri hakkındaki niyetlerinin ne gibi sonuçlara yol açtığı konusunda kesin ifadelerle konuşmak çok zordur.

Avrupalıların çoğu 1800'lerde (1500'lerde olduğu gibi) bugün bizim gözümüze oldukça tenha gelecek kırsal bölgelerde yaşıyordu. Şehirler bugünkünden daha küçüktü. 1700'lerde nüfusu 100 binin üzerinde olan belki bir düzine şehir vardı. 18.

1 Bkz. J. Hajnal, *"European Marriage Patterns in Perspective", Population in History* içinde, ed. D.V. Glass ve D.E.C. Eversley (Londra, 1965).

yüzyılda Amsterdam'ın nüfusu 200 bin, Paris'in 500 bin civarındaydı. Londra'nın nüfusu 1500'lerde 120 binken iki yüzyılda 700 bine fırlamıştı. Çoğu şehrin nüfusu 10 binin altındaydı ama bu büyüklükte çok sayıda şehir vardı.

Avrupa nüfusu her zaman çok dengesiz bir dağılım sergilemiştir. Bu durum zamanla siyasal açıdan daha önem kazandı. Fransa uzun bir zaman boyunca en büyük Batı Avrupa devleti olarak kaldı. Daha 1700'lerde nüfusu 21 milyon civarındaydı. Oysa İngiltere ve Galler'in toplam nüfusu yaklaşık 6 milyondu. Ancak bazı bölgeler hakkında pek güvenilir olmayan tahminler sınır değişiklikleriyle bir araya geldiğinde, aynı yerden farklı zamanlarda bahsederken emin bir şekilde konuşmamızı zorlaştırıyor. 17. yüzyıl başı ve ortasında meydana gelen felaketler yüzünden pek çok ülke ve bölgenin nüfusunda duraklamalar ve gerilemeler yaşandı. Londra'da 1665'te çıkan büyük veba salgını ünlüdür ama bunun yanında İspanya, İtalya ve Almanya'da 1630'larda büyük salgınlar çıktı. Nüfusun artmasını engelleyen bir diğer bölgesel unsur zaman zaman ortaya çıkan kıtlıktı. Almanya'da 17. yüzyıl ortalarında yamyamlık vakaları olduğunu biliyoruz. Kötü beslenmeye bağlı olarak direncin azalması, kötü hasat ve özellikle savaşla bir araya geldiğinde (en azından 1700'den önce sürekli savaşlar vardı) kolayca felakete yol açıyordu. Orduların peşinden giden kıtlık ve hastalık bir araya gelince, küçük bir bölgenin nüfusunu çabucak yok edebiliyordu.[1] Bununla birlikte, ekonomik yaşamın bir bölgeyle sınırlı kalması bazen koruyucu bir işlev görüyordu. Belli bir kasaba, savaş alanının ortasında olmasına rağmen kuşatma veya yağmaya maruz kalmamışsa kendini kurtarabilirken, birkaç kilometre ötedeki komşusu yakılıp yıkılabiliyordu. Yine de verimlilik nüfus artışını yakalayana kadar, bu kasabaların ayakta kalması tesadüflere bağlıydı. 17. yüzyıl bir türlü açlığın pençesinden kurtulamamıştı.

16. yüzyıl sonlarında nüfusun belli belirsiz hissedilmeye başlayan baskısı göçün teşvik edilmesine yönelik çabalara yol açtı. Sonraki iki yüz yıl boyunca Avrupalılar kitleler halinde denizaşırı topraklara göç etti. Günümüzde yapılan hesaplamalara göre 17. yüzyılda 250.000, ertesi yüzyılda bir buçuk milyon Britanyalı göçmen Yeni Dünya'ya gitmişti. Ayrıca 1800 yılına kadar büyük miktarda (yaklaşık 200.000) Alman buraya yerleşirken Fransızlar da Kanada'ya göç etti. Bu tarihe kadar belki iki milyon Avrupalı, Rio Grande'nin kuzeyinde kalan Amerika topraklarına yerleşmişti. Bu nehrin güneyinde o zamanlar 100.000 civarında İspanyol ve Portekizli yaşıyordu. Denizaşırı bölgelerde bol miktarda toprak olduğuna dair beklentiler Amerika'ya yerleşmeyi tek başına açıklamasa da, ilk kâşiflerin bir türlü yakasını bırakmayan eski altın düşlerine göre yerleşimcilerin gözünde çok büyük öneme sahipti.

Avrupa'da üç yüzyıl boyunca nüfus artışının ürkütücü doğasının yarattığı en-

1 Yararlı bir grafik için bkz. G. Parker, *Europe in Crisis 1598-1648* (Londra, 1979) s. 27.

dişeler, 1798'de bir İngiliz rahibin yazdığı kitapta görülebilir. Thomas Malthus'un *Nüfus Üzerine Deneme* adlı eseri, bu konu üzerine yazılmış en etkileyici kitap olmanın yanı sıra demografik düşünce tarzında değişimin belirtisidir. Malthus nüfus artışının yasalarını göz önüne sermekle birlikte, ekonomi teorisi ve biyoloji bilimi üzerindeki etkileri de en az demografik araştırmalara yaptığı katkılar kadar önemliydi. Yaklaşık iki yüzyıldan beri demografik açıdan doğru kabul edilenleri altüst etmişti. Daha önce, nüfus artışı refahın belirtisi olarak görülüyordu. Krallar uyruklarının sayısının artmasını, bu sadece daha çok vergi ve asker toplamak anlamına geldiği için istemiyordu. Daha fazla nüfus aynı zamanda ekonomik yaşamın hızlanması anlamına geliyordu. Üstelik nüfus önemli bir göstergeydi; sayının yüksek olması ekonominin daha çok insana geçim sağladığını gösteriyordu. Bu görüş bütün temel unsurlarıyla, bu konuda büyük bir otorite olan Adam Smith tarafından desteklendi. Smith 1776 gibi yakın sayılabilecek bir tarihte yazdığı *Ulusların Zenginliği*'nde (Malthus'un kitabından daha büyük etki yaratmış bir eser), nüfus artışının ekonomik refah için iyi bir test olduğu görüşüne katılıyordu.

Oysa Malthus bu görüşe şiddetle karşı çıktı. Bir bütün olarak toplum için sonuçları ne olursa olsun, nüfus artışının er geç toplumun çoğunluğunu oluşturan yoksullar için felaket ve çile anlamına geleceğini ilan etti. Malthus ünlü tezinde dünyada yetiştirilen ürünlerin, ekilebilir toprakların miktarıyla sınırlı olduğunu ileri sürüyordu. Bu durum buna karşılık nüfusun sınırlanmasına yol açıyordu. Bununla birlikte nüfus kısa vadede hep artış eğilimindeydi. Nüfusun artması giderek daralan geçim kaynakları üzerinde artan bir baskı unsuru oluşturuyordu. Bu kaynakların iyice daralmasının ardından kıtlığın gelmesi kaçınılmazdı. Kıtlık çıkınca, nüfus mevcut besinlerle varlığını sürdürebileceği noktaya kadar azalacaktı. Bu mekanizmanın işlemesi ancak insanlar çocuk yapmaktan kaçındığı zaman (sonuçları düşündükleri zaman sağgörü onlara yardımcı olup evlilikten vazgeçirebilirdi) veya hastalık ve savaş gibi doğal engelleyiciler sayesinde durdurulabilirdi. Oysa Avrupa'da gidişat öyle olmadı.

ARTAN NÜFUSUN BESLENMESİ

Malthus'u haksız çıkaran temel olgu servet oluşumunda, hepsinden önemlisi besin üretimindeki hızlı ve sürekli artıştı. Bu süreç, o kitabını yazdığı tarihte bile uzun süredir devam etmekteydi. Avrupa'nın üç yüzyıllık nüfus artışının ön koşulu, arada bir bölgesel ve şiddetli kıtlıklar olmasına rağmen dolaşıma çıkan gıda miktarının artmasıydı. Avrupa'nın verimliliği insan sayısından hızlı artmaya başlayınca büyük bir tarihi atılım gerçekleşti.

14. yüzyılda yaşanan nüfus azalmasından sonra Avrupa'da üretim ertesi yüz

yıl boyunca toparlanma belirtileri gösterdi. Daha önce terk edilen topraklar tekrar ekilmeye başlandı ancak bunun yeni icatlarla fazla bir ilgisi yoktu. Toprağın verimliliği, nüfusun hızla azalması sonucu ekilen verimsiz toprakların terk edilmesiyle artmıştı. Bu esnada teknolojik yenilikler çok yavaş gerçekleşiyordu ve uzun bir süre boyunca belli alanlarla sınırlı kalmıştı. Ortaçağ yöntemleri uzun süre varlığını korudu. Nakit paranın yaygın olarak kullanılıp birçok topluluğun içine kapanık yaşamını değiştirmesi yüzyıllar sürdü. Yine de 1800'de, Avrupa bir bütün olarak düşünülüp birkaç öncü ülkenin rolü göz önüne alındığında, tarım en hızlı ilerleme kaydeden iki sektörden biriydi (diğeri ticaretti). Üç yüzyıl öncesine göre kişi başına daha çok yiyecek üretiliyordu ve bu durum yavaş ama sürekli nüfus artışını getiriyordu.

Tarımdaki yenilikler, teknolojik icatlardan çok pazara yönelik üretimle birlikte başladı. Yakın çevrede yoğun bir nüfus bulunması ortaya bir pazar ve dolayısıyla bir saik çıkardı ve yenilikler bunun hemen ardından geldi. Alçak Ülkeler 15. yüzyılda yoğun olarak ekim yapılan toprakların başını çekiyordu. Bu bölgedeki şehirler birer pazardı. Sulamada sağlanan teknolojik ilerlemeler daha bol otlaklara ve hayvan sayısının artmasına yol açtı. Po Vadisi'ndeki şehirler bir diğer pazar yığınını yarattı. Bu pazarlar yeni ürünlerin ekilmesini teşvik etti. Örneğin Avrupa kilerleri için önemli bir yenilik olan pirinç 15. yüzyılda Kuzey İtalya'da ortaya çıktı (Müslüman İspanya'da çok daha önce ortaya çıkmıştı). Yeni ürünlerin hepsi çabuk benimsenmedi. Avrupa'ya Amerika'dan gelen patatesin, besleyici değerinin meydanda olmasına rağmen (üstelik bu ürünün afrodizyak işlevi gördüğü ve siğil tedavisinde işe yaradığına dair söylentiler dolaşıyordu) İngiltere, Almanya ve Fransa'da kabul görmesi yaklaşık iki yüzyıl sürdü.

Daha sonraları "tarım devrimi" denecek olan gelişme Alçak Ülkelerden önce İngiltere olmak üzere yavaşça diğer ülkelere yayıldı. Bu gelişmenin gözle görülür ilk sonuçları arasında; 16. yüzyılda arazilerin koyunların otlaması amacıyla çevrilmesi, ortaçağda bireysel olarak ekilen küçük arazilerin birleştirilerek büyük çiftliklerin yaratılması, daha iyi sulama (özellikle Fens'te[1]) ile bataklık ve denizlerden yeni topraklar kazanılması (Hollandalıların yaptığı gibi) vardı. Bu gelişmeler İngiliz çiftçiliğinde sürekli ve giderek artan bir seyir izleyen ilerlemenin temelini attı. İngiliz çiftçisi diğer ülkelerin çiftçilerine göre öğrenmeye ve yenilik yapmaya daha hazır görünüyordu ama bunun dışında önemli avantajlara da sahipti. Britanya topraklarında 1650'den sonra asla büyük boyutlu ve uzun savaşlar olmaması paha biçilmez bir değerdi. Çiftçilerin ürününü sattığı pazarların büyümesi, yeni ilerlemeler yapmasını sağlayacak sermayeyi biriktirmesine imkân veriyordu. Toprak sahipliği, iyi çiftçiliğin faydalarından kendi topraklarına sahip bireylerin yararlanacağı veya

1 İngiltere'nin doğusunda deniz seviyesinin altında bulunan düz topraklar. (çev.)

toprağı kiralayanların güvenli kira şartlarına sahip olacağı şekilde düzenlenmişti. İngiliz tarımı ekonominin diğer alanlarına göre daha erken bir tarihte dönüşüm yaşadı ve toprak, diğer ürünler gibi bir meta olarak kabul edildi. Toprak üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasında son önemli aşama 18. yüzyılda ardı ardına bir barikat kanunları dalgasının yaşanmasıydı (bu dalga önemli bir tesadüf olarak tahıl fiyatlarının yükseldiği döneme denk gelmişti). Bu yasalar, İngiliz köylülerinin kamu arazilerini otlak, yakıt veya diğer ekonomik amaçlarla kullanma hakkını özel mülkiyet lehine engelliyordu. 19. yüzyıl başlarında İngiltere'yle kıta tarımı arasındaki en çarpıcı çelişkilerden biri, geleneksel köylülerin İngiltere'de tamamen ortadan kaybolmasıydı. 1800 yılında Avrupa'nın kırsal bölgelerinde nüfusun büyük kısmı cüzi düzeyde yasal haklar, gelenekler ve ortak kullanımlarla toprağa bağlı bireylerden oluşurken İngiltere'de böyle bir topluluk yoktu. Burada işgücünün büyük bölümünü ücretli işçiler oluşturuyordu.

Bununla birlikte İngiliz tarımında teknolojik ilerleme gelişigüzel gerçekleşti. Daha sağlıklı hayvan yetiştirebilen ilk kuşak bunu genetik bilgisine sahip olduğu için değil (o zamanlar böyle bir bilgi yoktu) sıkıntılara göğüs gerdiği için başarmıştı. Böyle olduğu halde sonuçlar olağanüstüydü. Çiftlik hayvanlarının görünümü değişmişti. Ortaçağın sırtları manastırların Gotik kemerlerine benzeyen sıska koyunları yerini, günümüzdekileri andıran tombul, diri ve besili hayvanlara bırakmıştı. 18. yüzyılda Norfolk'ta yaşayan çiftçiler "şahane simetriye" diye kadeh tokuşturuyordu. Suyu kanallardan akıtma ve çit çekme yöntemi geliştikçe, İngiliz kırlarında ortaçağın uçsuz bucaksız çayırları yerini dev bir yamalı örtüye bıraktı. Daha 1750'de bazı tarlalarda makineler kullanılmaya başlansa da ertesi yüzyıla kadar üretimi arttıracak bir katkı sağlayamadı. Tarlalar büyüdükçe makinelerin kullanılmasını kolaylaştırıp maliyete göre verimin artmasına yol açtı. 1800'den hemen sonra biçerdöver ve pulluklarda buharlı makineler kullanılmaya başlandı.

Yeni yöntemler Almanya'ya ve Doğu'ya da yayıldı. Toprağın yer yer verimsiz olduğu bu alanda, verimi arttıracak her imkândan yararlanmak büyük önem kazanmıştı. Doğu Avrupa'da verimliliği arttırmak için en çok işgücüne ihtiyaç duyuluyordu. Bundan dolayı büyük toprak sahipleri eski malikâne düzeninin bozulmasına yönelik bütün girişimlere karşı çıktı. Serflik İngiltere'de 1500'lerde yerini ücretli işgücüne bırakmasına rağmen, bu tarihten sonraki iki yüz yıl boyunca Almanya ve Polonya'da yaygınlaştı. Moskova Knezliği'nden doğan Rusya'da serf nüfusu toplam nüfus içinde büyük bir orana sahipti. Yeni çıkarılan sert yasalar efendilerin köylüler üzerindeki hâkimiyetine olanak sağlıyordu. Ekonomik ilerlemenin beraberinde sosyal adaletsizliği getirmesine ilk kez rastlanmadığı gibi bu son örnek de olmayacaktı. Tıpkı başka yerlerde ve zamanlarda sık sık angaryaya başvurulduğu gibi, toprağın verimli hale getirilmesi gerektiğinde, serflik işgücü kaynağı yaratma-

nın yollarından biriydi. Avrupa'nın doğusuyla batısı arasında yeni bir farklılaşma ortaya çıkıyordu. Doğu daha 1500'lerde toplumsal açıdan geri kalmıştı. Toplumsal ve ekonomik yapılar temel olarak 19. yüzyıl sonlarına kadar değişmeden kaldığı için Doğu zamanla göreceli olarak daha da geriledi. 1800'lerde Almanya'nın doğusundaki bir malikânede yaşayan bir köylünün başka bir yerde çalışmak için oradan ayrılması, izin almadan evlenmesi veya efendisinin toprağında çalışmadan kendi bahçesiyle ilgilenememesi oldukça olağandı. Bazı bölgelerde Osmanlı egemenliğinin etkileri sonucu nüfus azalmıştı. Bu durum örneğin Macaristan için geçerliydi. Dolayısıyla Habsburglar bu ülkeyi 1699'da Avrupa adına ele geçirdiğinde, mevcut köylüleri toprağa bağlamak için dikkatli davrandı. Ayrıca işgücüne yalnız tarlada ihtiyaç duyulmuyordu; serf, çocukları ve ailenin kadınlarıyla birlikte bazen efendinin evinde çalışmak zorunda kalıyordu. Serflik batıda ortadan kalkarken doğuda varlığını sürdürmesinin tek nedeni kalkınma güdüsü olmamakla birlikte bu durumu kısmen açıklamaktadır. Bir toprak ağası kendi çiftliğini kalkındırmak istediğinde serflerden beklentilerini arttırması çok uygun bir yoldu. Bunun sonucunda bazı yerlerde (belki en kötüsü Polonya'ydı) köylüler neredeyse köle haline gelmişti.

Ekonomik değişimler bazı insanlara genellikle sıkıntı ve sefalet getirmekle birlikte uzun vadeli etkilerinin faydasını kabul etmemek zordur. Hepsinden önemlisi, her yerde farklı gelişse de tarımsal kalkınma, ulaşım imkânlarının artmasıyla birleşince, uzun bir süre nüfus artışını frenleyen ve sık sık tekrarlanan kıtlıklar ortadan kalktı. 18. yüzyılda Fransa'da, 19. yüzyılda Avrupa'nın başka yerlerinde hâlâ şiddetli kıtlıklar yaşanıyordu ama Avrupalıların 14. yüzyılda yaşanan büyük felaketin bir benzeriyle karşılaştığı son dönem 16. yüzyılın sonundaydı. Ardından İtalyan yöneticiler tahıl satın almak için Danzig'e adam gönderdiler. Bu durum uzak mesafeli deniz ticaretinin gelişmesi vasıtasıyla kaynaklara ulaşmada yeni bir aşamaydı. 1600'lerde Akdeniz'deki bazı pazarlar un için Baltık'tan gelen tahıla ihtiyaç duyuyordu. İthalatın kaynağa ulaşmada kesin bir çözüm olmasına henüz epey zaman vardı; ulaşımın karadan yapıldığı durumlarda ithalat yeterince hızlı gerçekleşmiyordu. Yine de bir sonraki krizin gerçekleştiği ertesi yüzyılın ortalarında, İngiltere ve Hollanda en kötü dönemi atlattı. Bundan sonra açlık ve kıtlık Avrupa'da yerel, en büyük olasılıkla ulusal olaylar haline gelerek yavaş yavaş artan tahıl ithalatına yenik düştü. Kötü hasadın Fransa'yı 1708-9 yıllarında "büyük bir hastaneye" çevirdiği söylenir ancak bu bir savaş sırasında ve özellikle sert geçen bir kışın ertesinde gerçekleşmişti. Bunun dışında dikkat çekici çelişkiler de vardı zira nüfusu sadece yiyecek arzı şekillendirmiyordu. Fransa'nın nüfusu 18. yüzyılda hâlâ üretimden daha hızlı artıyordu. Bunun anlamı, İngiliz işçilerinin daha sonra –gerçekçi olup olmadığı tartışılan bir ifadeyle– bolluk çağı adı verilen bir dönemi yaşadığı sırada, birçok Fransızın hayat standardının düşmesi demekti.

Tarım, henüz gelişmemiş bilimle –deney, gözlem, kayıt ve yeniden deneyle– bile çevre üzerindeki kontrolü arttırmak için neler yapılabileceğinin ilk kanıtlarını sağladı. Tarımsal kalkınma toprağın büyük çiftlikler halinde yeniden örgütlenmesi ve küçük toprak sahiplerinin sayısının azalmasından yanaydı. Bunun ardından tamamen ücretli emeğe bağımlılık, binalara yapılan yüksek sermaye yatırımı, sulama kanalları ve makineleşme geldi. Bununla birlikte değişimin hızının abartılmaması gerekir. İngiltere'de bile arazilerin çitlerle çevrilmesi, kamu arazilerinin ve geleneksel köyün ortak topraklarının özel girişimcilerin elinde toplanması ancak 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında yaygınlaştı. Tarımın pazar ekonomisiyle tam anlamıyla bütünleşmesi ve toprağın herhangi bir meta gibi görülmesi için 19. yüzyılı beklemek gerekti. Yine de 18. yüzyılda bu sürece giden yol ortaya çıkmaya başlamıştı. Bazı ülkelerin kırsal bölgelerinde (ve sakinlerinde) belirgin değişimler olmuştu.

İngiltere bir alanda uzmanlaşılmış, bölgesel kalkınmanın en görkemli tek örneğiydi. Zamanla toprak ve iklim farklılıkları, pazarların sunduğu yeni fırsatlara göre bilinçli bir şekilde kullanılınca teknik bilgiler yaygınlaştı. Baltık Denizi'nin güneyindeki topraklardan Batı Avrupa ve Akdeniz'e gönderilen tahıl miktarı arttıkça, eski Hansa Birliği'ne bağlı Alman limanlarının kârları da büyüdü. İskandinavya'nın orman kaynaklarına ulaşmak kolaylaştı. Hayvanların nitelikleri ve görünümleri bölgeden bölgeye değişiyordu. Daha sonra bütün dünyaya yayılacak olan Merinos koyunu İspanya'nın kuru otlaklarına uyum sağlamıştı. Bu hayvan İngilizlere göre biraz keçiyi andırıyordu ama en güzel yün ondan sağlanıyordu. İngiltere'nin daha yeşil otlaklarında yetiştirilen koyunların yünü kaba olmakla birlikte eti boldu. Bu tür farklılıklar, refah ve huzur düzeyinin ülkeden ülkeye değiştiğini gösteriyordu. 17. yüzyılda İngiltere'yi ziyaret eden yabancılar köylü ve esnafın yünlü giysileri olduğunu fark etmişti. Oysa kıtadaki benzerleri kaba keten bezinden yapılmış giysilerle yetinmek zorundaydı.

Avrupa'nın ilk ve temel sanayi olan tarım, "Tarım Devrimi" veya "Tarımsal Kalkınma" diyebileceğimiz yeni bir döneme girerken bu tür pek çok farklılık ve ayırım listeye eklenebilirdi. Bu süreçler beraberinde zihinsel ve kültürel değişimler getirdi. Kalkınma her zaman uzmanlaşma, bu da bilinçli karar verme anlamına geliyordu. Çiftçiler bireysel olarak her şeyi yetiştirmekten vazgeçip en iyi hangi ürün yetişiyorsa onu ekmeye ve diğer ihtiyaçlarını dışarıdan satın almaya yoğunlaştı. Bu kararlara daima teknolojik ıslahat eşlik etti. Bunun başında yeni "dönüşümler" şeklinde geçmişteki devamlılığın bırakılması geliyordu (yani tarlalara her yıl başka bir ürün ekilerek toprak tüketilmeyip dinlendiriliyor ve yenileniyordu). Yeni ürünler (Amerika'dan getirilen patates ve mısır en olağanüstü örneklerdi), yeni işlemler (örneğin toprağa kireç serpme), bilinen ürünlerin yeni türevleri (otlak

için yetiştirilen özel otlar), yeni yöntemler (sulama kanalları açıp çit çekme), yeni makineler (gerçi bu daha yavaş ortaya çıkmıştı) ve daha önce "ortak" olan arazilerin çitle çevrilerek bir kişinin mülkiyeti (ve dolayısıyla bir kişinin payı) yapılması hep bu kalkınmada yaşanan gelişmelerdi. Sonuçta bu gelişmelerin hepsi topraktan daha çok yararlanmayı, daha çok üretim yapmayı, daha fazla besin ve daha ucuz giysiler elde etmeyi sağladı. Bunlar aynı zamanda beklentilerde değişiklik olması anlamına geliyordu. Bu olgunun en genel anlamıyla yarattığı sonuçlar herhangi bir özete gelmeyecek kadar yoğundur. Bu konudaki en ilginç durumsa hâlâ cevabı bulunamamış bir sorudur: Tarım devrimi neden başka yerde değil önce Avrupa'da gerçekleşti? Buna 12. yüzyıldan beri yavaş yavaş gelişen –özellikle ortaçağ sonundaki şehirlerde görüldüğü gibi– servet ve kaynak birikimi gerekçe gösterilebilir. Ancak bu neden başka yerlerde –örneğin Çin'de– gerçekleşmedi?

YENİ BİR TİCARET DÜNYASI

Ticaret ve imalatta büyük ilerleme yaşayan en büyük iki Batı ülkesi Fransa ve İngiltere'de ekonomiye 1800'lerde hâlâ tarım sektörü egemendi. Sanayinin tarımla en ufak bir bağlantısının olmadığı hiçbir yer yoktu. Bunun dikkat çekici tek istisnası madencilikti. Bira imalatçıları, dokumacılar, kumaş boyacıları hep topraktan yetişen ürünlere bağımlıydı. Ürün yetiştirenler bunları aynı zamanda büküyor, dokuyor veya pazarda diğer ürünlerle değiştiriyordu. Demirciler demiri, nalbantlar, fıçıcılar ve askerlerin kullanması için döküp biçim veriyordu. Tarım dışında kapsamlı bir değişimin gözlendiği tek sektör demircilikti.

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tempoda gözle görülür bir artış oldu. Avrupa o zamanlar boyut, yöntem ve yön açısından ilk kez 13. yüzyılda yaşanan ticari canlanmaya benzer bir canlanma yaşadı. Ortaçağın büyük fuar ve panayırları erken modern (hatta modern) çağlara kadar kurulmaya devam edip tefecilik ve loncaların kısıtlayıcı uygulamalarıyla ilgili ortaçağ yasaları yürürlükte kalsa da, 1800'lerde ortaya yeni bir ticaret dünyası çıkacaktı. Bu dünya çapında bir alışveriş sisteminin kurulmasının ilk aşamasıydı. Bu sistem 20. yüzyıldaki iki kısa istisna haricinde, o tarihten günümüze kadar kesintisiz bir büyüme ve olgunlaşma sergiledi. Bununla birlikte bu sistemin kökleri 1500'lerde yatıyordu. Ortaçağda Bizans sayesinde bulunabilen az sayıdaki lüks mal gelecekte olacakların belli belirsiz habercisiydi.

Yeni bir ticaret çağının ilk önemli göstergesi, ekonomik ağırlık merkezinin Avrupa'nın güneyinden kuzey ve batısına, Akdeniz'den Atlantik'e kaymasıydı. Bu durumun kanıtlarından biri Venedik'in 1600'lerden sonra açık biçimde görülen zayıflaması, bir diğeri Sevilla'nın bu tarihten önce zenginleşmesiydi. Bu gelişme

kısmen Osmanlıların Avrupa içlerine ilerlemesine, kısmen Portekizlilerin Asya'ya yeni yollar bulmasına, Amerika'dan gelen gümüşe, siyasal çalkantılara ve İtalya'ya büyük zararlar veren savaşa bağlanabilir. Bunun dışında kısa süreli ama çok önemli etkenler de vardı. Bunun örneği Portekizlilerin baskı yapması sonucu, ticari becerileri olan binlerce Yahudinin Alçak Ülkelere göç etmesiydi.

Antwerp 16. yüzyılın en büyük ticari başarı öyküsüydü. Ancak bu başarı kısa sürerek siyasal ve ekonomik felaketlerle geçen yaklaşık yarım yüzyılın ardından çöktü. 17. yüzyılda Amsterdam ve Londra Antwerp'i geride bıraktı. Bu iki şehrin kalabalık hinterlandı, denizyoluyla taşınan malların imalat sanayi, hizmet sektörü ve bankacılık için yüksek kârlar sağlamasına yol açtı. Kambiyo senedini icat etmiş bulunan ortaçağ İtalyan şehirlerinin bankacılıktaki üstünlüğü 16. yüzyılda Flaman ve Alman bankacılar vasıtasıyla Hollanda ve Londra'ya geçti. Amsterdam Bankası daha 17. yüzyıl başlarında uluslararası bir ekonomik güç haline gelmiş, 1694'te İngiltere Merkez Bankası kurulmuştu. Bu tür kurumların etrafında kredi ve finansman faaliyeti yürüten diğer bankalar ve ticarethaneler kümelenmişti. Uzun vadede, faiz oranları düşerken kambiyo senedi uluslararası ticaretin başlıca mali aracı oldu.

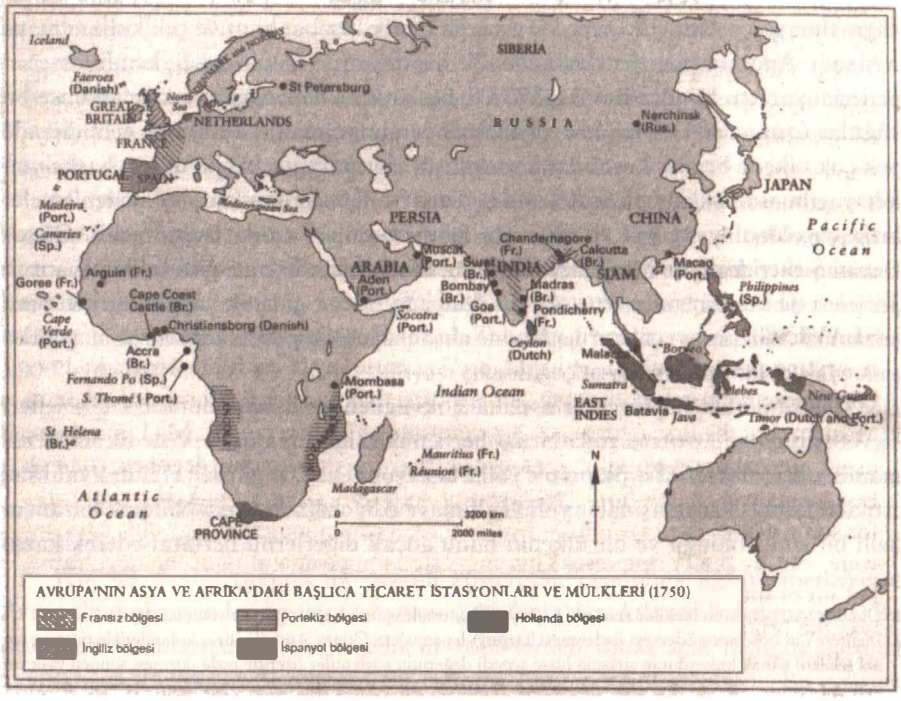
Böylece sadece yurtiçi değil uluslararası ticarette de madeni paranın yerini kâğıt almaya başladı. 18. yüzyılda Avrupa'da ilk kez banknot ve çek kullanılmaya başlandı. Anonim şirketler devredilebilir bir diğer menkul kıymeti, kendi hisse senetlerini yarattı. Londra Borsası 1773'te bir isme ve mekâna kavuşmadan önce bu kâğıtlar uzun süre Londra kahvehanelerinde alınıp satıldı. 1800'lere gelindiğinde pek çok ülkede benzer kurumlar kurulmuştu. Sermayenin hareketini ve başka yerlere yayılmasını sağlamak için Londra, Paris ve Amsterdam'da yeni düzenlemeler hızla çoğaldı. Piyangolar ve (bir süre için) tontinler[1] moda haline geldi. Güney Denizi Şirketi balonu[2] veya Law'un Fransızları dolandırması gibi talihsiz yatırım projeleri de bu dönemde arttı. Ancak dünyada ticaret giderek yaygınlaşırken para kazanmak için parayı çalıştırma fikrine alışanların ve modern kapitalizmin aygıtlarına ayak uyduranların sayısı çoğaldı.

Hükümdarlar bu konularla daha çok ilgilenmeye başladı. Elbette selefleri servet yapma ve arttırma fırsatlarına her zaman ilgi duymuştu. Venedik uzun zamandan beri ticaretini diplomatik yollarla savunurken, İngilizler Flandra'ya ihraç ettikleri kumaşları anlaşmalar yoluyla himaye ediyordu. Elde edilebilecek kazancın belli bir sınırı olduğu ve bir ülkenin bunu ancak diğerlerini bertaraf ederek kaza-

1 Ölen ortağın parasının ötekiler arasında paylaştırıldığı ortaklaşa bir hayat sigortası yöntemi. (çev.)

2 İngiltere'nin borçlarını ödemeyi üstlenmesi karşılığı İspanya'nın Güney Amerika'daki kolonileriyle ticaret yapma tekelini elinde bulunduran şirketin hisse senedi değerinin söylentiler üzerine hızla düşmesi sonucu yaşanan kargaşa. (çev.)

nabileceği yaygın kabul görüyordu. Diplomasinin Avrupa dışında servet elde etme işini kalıcı olarak dikkate alması için uzun bir zaman gerekti. Deyim yerindeyse yeni diplomatik ilkelerin oluşması, İspanyol İmparatorluğu'yla ticari konularda anlaşmazlıkların ardından başladı. Bu anlaşmazlıklar hızla büyüdü. 17. yüzyılın ikinci yarısında, hükümdarlar ticari sorunlara daha çok dikkat harcadığı gibi bunlar için gerektiğinde savaşmaya hazırdı. Nitekim 1652'de böyle yapan İngilizler ve Hollandalılar uzun sürecek bir çatışma dönemini başlattılar. Bu dönemde onlarla birlikte Fransızlar ve İspanyollar, ticari sorunların önem taşıdığı ve bazen her şeyin üstünde olduğu anlaşmazlıklar yüzünden defalarca savaştılar. Hükümetler kendi tüccarlarını koruyordu (sonuçta tüccarlar gelir kaynağıydı); kraliyet beratlarıyla bazı şirketlere tekel kurma hakkı ve diğer ayrıcalıklar veriliyordu. Bu beratların başka avantajları da vardı. Ayrıcalıklı şirketler daha kolay sermaye arttırabiliyordu çünkü belli bir kazanç karşılığı fazladan menkul kıymet sunabiliyorlardı (veya böyle olduğu ileri sürülüyordu). Sonunda bu tür şirketler gözden düştü (19. yüzyılın sonunda tekrar gözde oldukları kısa bir dönem yaşandı) ama varlıkları sürdüğü müddetçe, ticaret dünyasındaki faaliyetleri devleti yakından ilgilendirdi. Böylece, işadamlarının ilgi alanları siyaset ve hukuku giderek biçimlendirdi.

OKYANUSLARDA TİCARET

Ticarette modernitenin bir diğer işareti sigorta piyasasının gelişmesiydi. İlk sigorta yaptıranlar ortaçağ tüccarlarıyla gemi sahipleriydi. İktisat tarihçilerine göre Avrupa ticaretindeki en etkileyici yapısal gelişme, denizaşırı ticaretin çok canlı biçimde büyümesiydi. Akdeniz ticareti ortadan kalkmamış ama kuzey denizlerindeki ticarete göre gerilemişti. 17. yüzyılda okyanus ticaretine önce Hollandalılar egemen oldu; ardından en başarılı İngilizler giderek bu ticareti ele geçirdi. Hollandalıların başarısının sırrı tuzlanmış ringa balığını Avrupa pazarlarına sunmakta ve Baltık'tan yapılan nakliyata egemen olmakta yatıyordu. Bu alandaki becerileri sayesinde Avrupa'nın nakliyecileri haline geldiler. 17. yüzyıl sonlarında dünya çapında, özellikle Uzakdoğu'da koloniler ve ticaret merkezleri kurdular. Uzakdoğu'da Portekizlilerin ardından yerel deniz ticaretini ele geçirdiler. Diğer bölgelerde yerlerini İngilizlere kaptırdılar. İngilizlerin denizdeki üstünlüğünün kökeni Atlas Okyanusu'ndaki balıkçılığa dayanıyordu. Newfoundland kıyılarında yakaladıkları besin değeri yüksek morina balığını gemilerde kurutup tuzluyor ve Akdeniz ülkelerine satıyorlardı. Bu ülkelerde cuma günleri yapılan perhiz morina tüketiminin yüksek olmasını temin ediyordu. Hollandalılar ve İngilizler, uzmanlaşmış pazarlara yönelik olarak yavaş yavaş başlangıçtaki ilgi alanlarını genişletip çeşitlendirdi. Bu sırada İspanya ve Portekiz'in okyanus ötesindeki kolonileriyle ticareti önemli olsa da en azından teorik olarak kapalıydı. Fransa da yarışın dışında kalmamıştı, denizaşırı ticareti 17. yüzyılın ilk yarısında ikiye katlandı.

Deniz taşımacılığı karaya göre her zaman daha ucuzdu. Daha iyi yük gemilerinin yapılması temel maddelerde uluslararası ticaretin yavaş gelişimini açıklamaya yardımcı olur. Gemi yapımı, bu alandaki temel maddeler olan katran, keten ve kereste piyasasının önce Baltık ticaretinde, ardından Kuzey Amerika ekonomisinde önemli yer tutmasını sağladı. Sömürgeci imparatorlukların büyümesi giderek daha çok önem kazanıyordu. 1800'lerde ilk kez küresel okyanus ekonomisi ortaya çıkmıştı ve tüm dünyada ticaret yapan –ve bunun için savaşıp entrikalar çeviren– bir uluslararası ticaret topluluğu mevcuttu.

KÖLE TİCARETİ

Uluslararası ticaretin çarpıcı bir kısmı yeni ve büyüyen bir sektör olarak Afrika'dan getirilen kölelerdi. Portekizli denizciler 1441'de bilmeden Müslüman zannettikleri siyahi insanları yanlarında getirdiler. Ancak ilk Afrikalı köleler Lizbon'da 1444'te satıldı. O tarihte Avrupa'da köle alım satımı büyük ölçüde azalmıştı (gerçi Avrupalılar daha birkaç yüzyıl boyunca Araplar ve Türkler tarafından

köle yapılacak veya tüccarlara satılacaktı). İki üç yıl içinde binden fazla Afrikalı Portekizliler tarafından satıldı. Bu olay yeni sektörün kârlılığı hakkında fikir vermekle birlikte geleceğinin boyutu konusunda fazla bir ipucu sağlamıyordu. Çok çabuk ortaya çıkan bir şey varsa o da bu işin gaddarlığı (Portekizliler çocukları ele geçirdikleri zaman ebeveynlerin uysalca teslim olduğunu çabucak fark etmişti) ve bu suça iştirak eden Afrikalıların bulunmasıydı. Kölelere talep arttıkça köle tüccarları onları bulmak için Batı Afrika'dan kıtanın içlerine doğru girdiler. Yerel krallarla anlaşıp insanları topluca yakalamak ve toptan takas etmek işlerini kolaylaştırıyordu.

Batı Afrika'da toplanan kölelerin neredeyse tamamı uzun bir süre boyunca Avrupa'yla Atlantik Adaları'ndaki Portekiz ve İspanyol sömürgelerinde satıldı. Ardından çok önemli bir değişiklik yaşandı. 16. yüzyıl ortalarında Afrikalı köleler Atlantik'in karşı kıyılarındaki Brezilya, Karayip Adaları ve Kuzey Amerika'ya gönderilmeye başlandı. Bu olay Amerika kıtalarındaki Afrika kökenli nüfusun olağanüstü biçimde arttığı uzun dönemin başlangıcıydı. Bu olayın demografik, ekonomik ve siyasal sonuçlarını hâlâ yaşamaktayız. Modern tarihte Afrika dışındaki kıtalardan köleler olduğu gibi köle tüccarları da sadece Avrupa'dan çıkmıyordu. Yine de Afrikalıların Portekizliler, İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar tarafından diğer Afrikalılardan satın alınıp Amerika kıtalarında yaşayan diğer Avrupalılara satılmasına dayanan siyahi köle ticaretinin yansımaları; Avrupalıların Osmanlılar tarafından veya Afrikalıların Araplar (veya diğer Afrikalılar) tarafından köleleştirilmesine göre çok daha büyük oldu. Avrupalıların denizaşırı yerlerdeki ekonomik başarısını sağlayan işgücünün büyük kısmını siyahi köleler oluşturuyordu. Bunların büyük çoğunluğu tarlalarda veya ev hizmetlerinde çalıştırılıyordu. Siyah zanaatkârlar veya sonraları siyahi fabrika işçileri alışılmadık bir durum olma özelliğini sürdürdü. Kölelik Amerikan tarımının ve dolayısıyla sanayiinin evrimini büyük ölçüde belirledi.

Köle ticareti mali açıdan çok önemliydi. Bu işten zaman zaman çok büyük kârlar sağlanıyordu. Bu gerçek, yükü insan olan köle gemilerinin ölümcül ambarlarının neden tıka basa dolu olduğunu kısmen açıklar. Bu gemilerde sefer başına ölüm oranının yüzde 10 altına düşmesi pek enderdi; hatta bazen ölüm oranı bunun üstüne çıkıyordu. Bununla birlikte, bir zamanlar köle ticaretinden sağlanan kârların Avrupa'nın sanayileşmesi için gereken sermayeyi sağladığını iddia eden görüş artık inandırıcı gelmemektedir. Yine de iki yüzyıl boyunca yeni uluslar işin içine girmek veya tekeline almak istediğinden, köle ticareti diplomatik kavgalara, hatta savaşlara yol açtı. Ekonomik açıdan doğruluğu kanıtlanmasa da, devlet adamları bu ticaretin çok önemli olduğunu düşünüyordu. Normal sermaye kârlılığı çok abartılsa da, yüksek kâr beklentileri bu ticareti büyük ve çekişmeli bir ödül haline getirdi.

SANAYİYE DAYALI EKONOMİNİN TEMELLERİ

1800'den önce sanayide yoğunlaşmanın örnekleri birçok Avrupa ülkesinde görülmeye başlansa da, imalattaki büyüme henüz yeni radikal yöntemler ve örgütlenmeden ziyade küçük ölçekli zanaatkâr üretiminin katlanarak artmasına ve teknik açıdan olgunlaşmasına dayanıyordu. Bazıları bu gelişmeye "proto-sanayileşme" adını veriyor. Avrupa daha 1500'lerde muazzam bir beceri havuzundan besleniyordu. Çok sayıda zanaatkâr yeni işlem yolları araştırıyor ve yeni yöntemler buluyordu. Topçuluk bilgisinin iki yüzyıllık geçmişi, madencilik ve metalürjinin çıtasını yükseltmişti. Bilimsel araç gereçler ve mekanik saatler, hassas aletlerin yapımında uzmanlığın geniş bir alana yayıldığını gösteriyordu.

Bu tür avantajlar sanayi çağının ilk aşamasını belirlerken sonunda Asya'yla eski ekonomik ilişkileri de değiştirdi. Doğulu zanaatkârlar yüzyıllar boyunca ustalıklarıyla Avrupalıları şaşırtmıştı. Asya'nın tekstil ve seramik ürünleri günlük dilimize girmiş bulunan porselen, muslin, patiska, şantung gibi kelimelerle üstünlüğünü kanıtlamıştı. 14. ve 15. yüzyılda, başta mekanik ve metalürjik beceriler olmak üzere bazı alanlarda üstünlük Avrupa'ya geçmeye başladı. Asyalı hükümdarlar kendilerine ateşli silahların yapımını öğretecek Avrupalı ustalar aramaya başladı. Hatta Avrupa fuarları için sıradan bir ürün olan mekanik oyuncakları bile topladılar. Bunlar Avrupalıların istediği Asya ürünlerinin bedelini ödemeye yetmiyordu. Rollerin bu şekilde tersine dönmesi, Avrupa'nın geleneksel mesleklerdeki beceri birikiminden ve bu birikimin yeni alanlara taşınmasından kaynaklanıyordu. İşin buraya kadar olan kısmı açıktır. Anlaşılması daha zor olan kısım, Avrupalıların nasıl bir zihniyet değişimi yaşadığıdır. Bu değişim, Avrupa'da el sanatlarının atılım yapmasını sağlayıp alıcıların ilgisini canlandırmış, böylece makine mühendisliğine düşkünlüğün Rönesans mimarları ve kuyumcularına gösterilen rağbet kadar yüksek olmasına yol açmıştı. Bu değişim dünyanın diğer yerlerinde böyle önemli sonuçlar doğurmadı.

İlk dönemlerin imalat yapılan alanları yeni alanların katılmasıyla büyüdü. Avrupa'nın dokumacılık ve içki imalatındaki ilk sanayi merkezleri tarım arazilerinin yakınında olmak zorundaydı. Bu eski işkolları geliştikten sonra yan sanayi ve uzmanlık gerektiren meslekleri çekmeye başladı. İngiliz kumaşları uzun zamandır Antwerp'e gönderildiğinden, limandan gelen ürünleri işlemek amacıyla apre ve boyama işlemlerini yapan atölyeler kurulmuştu. İngiltere'de yün tüccarları köylerdeki bükümcüler ve dokumacılara ihtiyaç duydukları hammaddeyi vererek farkında olmadan diğer işkollarının gelişmesini sağladılar. Madenlerin varlığı yerleşimin belirlenmesindeki etkenlerden biriydi; madencilik ve metalürji tarımdan bağımsız olan en önemli sanayi faaliyetiydi. Sanayide durgunluk, hatta İtalya'da olduğu gibi

çöküşler yaşanabiliyordu. İtalya'nın ortaçağda üstün durumda bulunan sanayi 16. yüzyılda ortadan kalkarken Flaman Alçak Ülkeler ile Almanya'nın batısı ve güneyinde –eski Karolenj Krallığı'nın merkezi– yaklaşık bir yüzyıl daha üstünlüğünü sürdürdü. Bu dönemden itibaren İngiltere, Hollanda ve İsveç yeni sanayi liderleri olarak ortaya çıktı. 18. yüzyılda, doğal maddeleri işlemeye yönelik sanayisiyle Rusya bu listeye katıldı. Ayrıca bu sıralarda başlangıç aşamasında olan örgütlü bilim, endüstriyel yöntemler üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Çeşitli ülkelerde devlet politikaları sanayii bazen bilinçli bazen bilinçsiz olarak şekillendiriyordu.

18. yüzyılda yaşanan heyecan dalgalarından biri, ortaya çıkan çok sayıda teknolojik ve bilimsel yeniliğin, Avrupa ve dünyanın gelecekteki sanayileşmesinde baskın ve çok büyük boyutlu bir tesir yaratmasıydı. Bunun en olağanüstü örneği, başlangıçtaki cılız ve kaba uygulamalara rağmen muhtemelen buhar gücüydü. Bunun dışında diğer yenilikler muazzam bir geleceği işaret ediyordu. Aynı yüzyılda ilk kez bir savaş sırasında denizaltı kullanılmıştı. Daha önemlisi, elektriğin gücü keşfedilmiş ve bundan yararlanmayı sağlayacak teknolojiyi oluşturmanın ilk adımları atılmıştı. Yine de Avrupa 1800 yılında mekanik açıdan sanayileşmiş bir kıta sayılamazdı.

Uzun vadeli ve kapsamlı büyüme tablosunun bir parçası olarak, nihai ve kaçınılmaz niteliği olumsuz etkilere açık bulunmasıydı. Aşırı dalgalanmalar çok kolay gerçekleşebiliyordu; 19. yüzyılda bile bankalara hücum oluyor ve kötü bir hasadın ardından ekonomik bir krize yol açabilecek boyutta mamul mallara yönelik talep daralmaları yaşanıyordu. Ancak bu durum aynı zamanda olgunlaşan ekonomide karşılıklı bağımlığının ve bütünleşmenin arttığını gösteriyordu.

DAHA GENİŞ BİR DÜNYAYA AÇILAN AVRUPA

1500 yılından kısa bir süre sonra birçok yerde fiyatların alışılmadık bir hız ve devamlılıkla yükseldiği görüldü. Avrupa'da fiyatlar genel olarak bir yüzyıl içinde kabaca dört kat artmıştı. Günümüzde fazla şok edici olmayan bu gelişmenin daha önce benzer örnekleri olmadığı için çok ciddi ve önemli sonuçlar yaratmıştı. Bazı toprak sahipleri kiraları yükseltip "feodal" bağımlılardan aldıkları vergileri mümkün olduğunca arttırdı. Bazıları topraklarını satmak zorunda kaldı. Enflasyon bu anlamda sosyal değişkenliğe yol açtı (hâlâ olduğu gibi). Bunun yoksullar üzerinde sert etkileri oldu çünkü tarım ürünlerinin fiyatı artarken ücretler bu artışa uygun yükselmedi. Dolayısıyla reel ücretler düştü. 16. yüzyıl ortalarında adeta her yerde çıkan halk ayaklanmaları ve karışıklıklar, olup bitenlerin anlaşılamadığını ve ciddiyetini gösteriyordu. Tarihçiler bu enflasyonu açıklamak amacıyla epey çaba harcadı. Günümüzde anlaşıldığı üzere, önemli boyutta Amerikan külçe altını piyasa

girmeden önce enflasyon epey yol alsa da altının girmesiyle birlikte şiddetlenmişti. Muhtemelen buradaki temel baskı unsuru, verimlilikte büyük ilerlemelerin henüz gerçekleşmemesine karşın nüfusun hızla artmaya devam etmesiydi. Fiyat artışı 17. yüzyıl başlarına kadar devam ettikten sonra düşme belirtileri gösterdi ve 1700'lerden itibaren yeniden ancak bu kez daha yavaş arttı.

Amerikan külçe altınının uzun süren fiyat artışında oynadığı tartışmalı rol, bu yüzyıllarda Avrupa'nın coğrafi yerleşimlerinin artmasının yarattığı önemin göstergelerinden biridir. Amerikan gümüşü Avrupalıların Asya'yla yaptığı ticaretin seyrini değiştirdi zira Asyalılar mallarına karşılık bu ürünü kabul etmeye her zaman hazırdı. Gümüşün rolü o kadar önemliydi ki büyük bir kısmı Avrupa'ya hiç ulaşmadan "Manila kalyonları" vasıtasıyla doğrudan Meksika'dan Asya'ya gönderiliyordu. Ayrıca Yeni Dünya'dan gelen altın ve gümüşü göz önüne almadan İspanya veya Hollanda'nın –aynı nedenden ötürü bütün Avrupa'nın– kendi topraklarındaki ekonomik tarihini tasavvur etmek imkânsızdır. Bu olayın çeşitli girişimleri kolaylaştırma ve sermaye sağlama açısından muazzam ölçüde dolaylı etkisi oldu. Bunun dışında Yeni Dünya diğer yeni ürünlerde ticareti hızlandırırken bir yandan da uzun süre önce kurulmuş ekonomik faaliyetlerin büyümesini sağladı. Lüks malların işlem hacminde müthiş bir artış yaşandı ve dolayısıyla bazıları lüks olmaktan çıktı. Avrupa'da yeni ürünler görülmeye başlandı. Kahvenin Osmanlılar vasıtasıyla geldiği anlaşılırken çay giderek artan miktarlarda doğrudan Çin ve Hindistan'dan gönderiliyordu. Sadece bireylerin değil imalatçı kuruluşların –boyacılar, damıtıcılar, dokumacılar ve bükümcüler– tüketim alışkanlıkları değişti. Dünyaya açılma bakımından hayati önem taşıyan bu yüzyıllarda, Avrupa'nın ekonomik gelişmede Avrupa dışı kaynaklara ne ölçüde borçlu olduğunu tam olarak belirleyebilmek imkânsızdır. Bu kısa genel bakışta şimdiye kadar bahsedilen her süreç veya değişimde bu kaynakların payı vardır. Avrupalıların yaşamlarının tüm yönleri gibi ekonomileri de ancak –belki en az 1650'den itibaren– okyanuslar ötesi bir bağlamda anlaşılabilir.

2

Toplum ve İnanç

TOPLUMSAL DÜZEN

Toplumsal, siyasal ve yasal kurumlar somut gerçekliğin yanı sıra efsane ve kurgu ürünüdür. Bu durumun özelliklerinden biri bu kurumların sık sık kalıcı, hatta ebedi olduklarını iddia etmesidir. Belki daha önceki kuşaklara göre bu iddiaların fazla etkisinde kalmıyoruz. Tarihimiz sayesinde yapıların ve kurumların değişmezliğine yönelik bir inancımız yok. Oysa 1800'lerde bile pek çok insan buna inanıyordu. Toplumdaki konumlarının kendilerine Tanrı tarafından bağışlandığını düşünüyorlardı. Buna kolayca inanmalarının sebebi, toplumsal değişimin eski yapıların sürekliliğiyle sarıp sarmalanması ve gizlenmesiydi. Yine de eski terminoloji ve düşünce biçimine rağmen, Avrupa toplumunun büyük bir kısmı 1500'lerden beri dönüşüm içindeydi.

Aslında geleneksel kırsal toplum, ortaçağın orta döneminden beri; yani bazı yerlerde tarım insanların karnını doyurmaya yetecek kadar ürün yetiştirmekten çıkıp bir işkolu haline geldiğinden beri değişim içindeydi (gerçi değişimin tek nedeni bu değildi). 18. yüzyılda sınıfsal yapılar genellikle korunuyordu. Malikâne arazileri ve saraylar, senyörlük, senyörün topladığı eski tarz vergiler ve cezalar –bunların hepsine "feodal sistem" deniyordu– bütün kıta Avrupa'sında henüz yürürlükteydi. Ancak sınıfsal yapılar toplumsal gerçeklikten yoksundu. "Feodalizm" ekonomik bir araç olarak varlığını sürdürüyordu. Senyör soylu kana sahip olmayabilir, toprağında çalışanları hiç görmeyebilirdi. Çalışanların işgücü, harcadığı zaman ve ürettiği ürün üzerindeki haklarını temsil eden toplam para tutarı dışında senyörlükten hiçbir kazancı olmayabilirdi. Üstelik ekonomik ve toplumsal gerçekliğin dönüşüme uğraması sonucu; etik, pratik ve ekonomik açıdan sorgulanmaları giderek artmaya başlamıştı.

Deyim ne anlama gelirse gelsin, "feodalizm" İngiltere'de önem taşımaktan çıkalı uzun zaman olmuştu. Bazı üyeleri büyük toplumsal otorite ve ekonomik güce sahip olmasına rağmen, soyluların parlamentoya girme hakkı dışında hiçbir özel ayrıcalığı yoktu (bir parlamento üyesinin seçimi gibi diğer yasal ayrıcalıkla-

rının engellenmesi, soyluları Kral III. George'un diğer uyruklarıyla aynı konuma getirmişti). Bu soylular küçük bir grup oluşturuyordu. 18. yüzyıl sonunda Lordlar Kamarası'nın miras yoluyla edinilen üyelik sayısı iki yüzden azdı. Bunların mevki ve konumu ancak tek bir mirasçıya bırakılabiliyordu. İngiltere'de muazzam servet eşitsizliğine rağmen; aşırı hukuki ayrıcalıklarla toplumun tüm kesimlerinden ayrılan büyük bir aristokrasi sınıfı yoktu. Oysa Avrupa'nın neredeyse her yerinde bunun tam tersi yaşanıyordu. Fransa'da devrim arifesinde soyluların sayısı belki 250 bini buluyordu. Bunların tümü önemli yasal ve sınıfsal haklara sahipti. İngiltere'deki soylular sınıfının mevcuduysa, günümüzde küçük bir sinema salonuna sığacak kadar azdı.

Öte yandan İngiliz toprak sahipleri kolektif olarak çok büyük bir servet ve toplumsal nüfuza sahipti. Soyluların altında eksik tanımlanmış bir "centilmenler" sınıfı yer alıyordu. Bu sınıf başlangıçta soylu ailelerine bağlıyken 1800'lerde zengin çiftçiler ve tüccarlar sınıfı içine karıştı. Oysa bu gruplar toplumsal açıdan saygın olmakla birlikte "soylu" değildi. Toplumsal ayrımların geçirgen bir yapıya sahip olması, uyuşmaya ve toplumsal hareketliliğe olanak sağlıyordu. Centilmenlik statüsü zenginlik, mesleki saygınlık veya kişisel meziyetlerle elde edilebiliyordu. Aristokrat onur kavramını hâlâ yansıtan ortak davranış kurallarının benimsenmesi bakımından, bu statü çok ciddi bir kabul görme meselesiydi. Ayrıcalık konumunun, yasal dayanaklarının ve pek çok kaba yönünün tasfiye edilmesi sayesinde uygarlaşmıştı.

Yönetici hiyerarşileri arasında bu kadar olmasa da gerçek zıtlıklara Avrupa'nın her yerinde rastlanıyordu. Tepedekilerin hepsi aynı davranışı sergilemiyor veya aynı şekilde atanmıyordu. İngiltere ve İskoçya 1707'den itibaren Birleşik Krallık'ın parçası olmasına karşın toplumsal yapı ve diğer pek çok konu bakımından epey farklıydı. Eski düşüncelerin olanca egemenliğine karşın, yeni ekonomik güçlerin yeni fırsatlar sunması ve yeni talepler yaratması sonucu, ülkeler arasındaki farklılık 1700'lerden itibaren hızla artmaya başladı. Bazı gelişmiş ülkelerde kişisel bağlar, insanların haklarını ve beklentilerini tanımlama açısından daha o zamanlar yerini pazar ilişkilerine bırakıyordu. Üyelerinin statüsünü belirleyen kurumlar toplamı şeklindeki toplumsal görünümün yerini daha bireyci bir yapı alıyordu. Bununla birlikte İngiltere ve Birleşik Eyaletler dışında, statü ve mevkiyle ilgili geleneksel fikirlerin yerini yenilerinin alması henüz başlamıştı. Mozart'ın daha sonra bir operaya dönüştürdüğü çok başarılı bir 18. yüzyıl komedisinin kahramanı olan uşak Figaro, aristokrat efendisinin dünyaya gelmekle kendisine yarattığı sıkıntı dışında ayrıcalıklarını hak etmek için hiçbir şey yapmamasıyla alay ediyordu.[1] Bu durum o zamanlar yıkıcı bir gözlem olarak kabul edilmekle birlikte endişe yaratacak kadar

1 Bkz. Beaumarchais'nin *Figaro'nun Düğünü* adlı oyunu (1784), Perde V, sahne iii.

ciddiye alınmıyordu. Avrupa gırtlağına kadar aristokrasinin ilkelerine batmıştı ve uzun bir süre böyle kalmaya devam edecekti. Ayrıcalık dereceleri çeşitlilik gösterse de soylular ve soylu olmayanlar arasında hâlâ can alıcı bir ayrım vardı. Aristokratlar sık sık kralları kendilerine karşı sıradan insanlarla ittifak yapmakla suçlasa da kralların bunu gerçekleştirmesi çok zordu. Sonuçta krallar da aristokrattı. Bir hükümdarın söylediği gibi soyluluk onların mesleğiydi. Bu durumu ancak 1789'da Fransa'da gerçekleşen büyük devrim büyük ölçüde değiştirebildi. Bu ülkenin dışındaysa büyük bir değişiklik yaşanmadı.

İnsanlar 1500'lerdeki gibi soyluluğun yasalara yansıyan bir ayrıcalık hakkı olduğunu düşünmese de, 19. yüzyıl başlarında Avrupalıların çoğu aristokrasiye hâlâ saygı duyuyordu. Bazı çevrelerde toplumu kanun önünde ayrıcalıklı haklar ve yükümlülükler açısından tanımlamak artık gerçekçi gelmiyordu ve dinin aslında belli bir toplumsal hiyerarşiyi desteklemediği düşünülüyordu. Tanrı'nın bütün insanları yaratıp düzenini belirlediğine hâlâ inanılsa da bu düşünce, sabit bir toplumsal düzenin Tanrı'nın iradesi olduğunu kabul etmek anlamına gelmiyordu. 1800'lerde bile bazı dindar insanlar; Tanrı'nın, babasının servet ve konumunu devralmaktan başka bir şey yapmayanları değil, bu dünyada tutunmak için bağışladığı yetenekleri kullanan zengin insanları yeğlediğini düşünüyordu. Eski sınıfsal hiyerarşiler en çok ekonomik devinimin arttığı, şehirlerin büyüdüğü, pazar ekonomisinin yükseldiği, yeni ticari fırsatların ortaya çıktığı, yaygınlaşan okuryazarlığın zihniyet ve bilinci canlandırdığı ülkelerde eleştiriliyordu.

Bu dönemde üç çelişkili durum ön plana çıktı. Doğu'nun tarıma dayalı toplumlarında babadan oğula devredilen miras ilişkileri bir gerçeklik olarak ayakta kalmış hatta daha güçlenmişti. Batı ve Güney Avrupa'da nüfusun arttığı bölgelerde, tahıl ve kereste konusunda yeni pazarların oluşturduğu avantajdan yararlanmak isteyen hükümdarlar ve toprak sahipleri, köylüleri daha sert yasalarla toprağa bağlayıp daha ağır işler yükleme konusunda ortak bir çıkar birliğine sahipti. Bu durum Prusya, Polonya ve Macaristan'da gözlenebiliyordu. Rusya'da toplumun en büyük kesimini serfler oluşturuyordu. Bu gelişmeler uzun bir süre boyunca sorgulanmadı. Rusya daha sonra toplumsal muhalefetin çok yaygınlaştığı bir yer haline gelecekti. ancak bu ülkenin kurumlarına yönelik ilk ciddi basılı eleştiri (bu da ima yoluyla yapılmıştı) 1790'da ortaya çıktı. Bu eser, ilk Rus radikali olarak bilinen Aleksandr Radişçev'in yazdığı *St. Petersburg'dan Moskova'ya Yolculuk* adlı ünlü bir kitaptı (yazar bir dönem idama mahkûm edilmiş ancak cezası daha sonra Sibirya'da sürgüne çevrilmişti). Rusya'da egemen sınıf toplumsal değişim korkusu duymuyordu. Bu sınıfın üyeleri bu yüzyıllarda ayrıcalıklarını genişletti. Ödedikleri bedel, zaman zaman cinayet ve kundaklamaların yaşandığı yaygın köylü isyanları oldu.

İkinci bir grup ülkede, yaşanan gerilim konusunda epey bilinç vardı. Mevcut

düzenle erken değişim taleplerinin kışkırttığı ekonomik ve toplumsal dünyalar arasında çatışma olasılığı fark ediliyordu. Bu durum uzun bir süre, bu ülkelerin gelişmesini önleyebilecek boyuttaydı. Bunun örneklerinden biri Fransa'ydı ancak bazı Alman devletlerinde, Belçika'da ve İtalya'nın bazı bölgelerinde zaman zaman aynı ciddi gerginliğin belirtileri görülüyordu. Üçüncü grupta Büyük Britanya ve Hollanda Birleşik Eyaletleri (ayrıca okyanusun karşı kıyısında, Kuzey Amerika'daki Britanya topraklarında yaşayan Avrupalı toplumlar) gibi nispeten açık toplumlar vardı. Bu ülkelerde sınıfsal statü tanımlaması yerini kolayca zenginliğe (ve hatta yeteneğe) bırakmıştı. Yasal haklar geniş bir alana yayılmış, ekonomik fırsatlar bollaşmış ve ücrete bağımlılık belirgin hale gelmişti.

Ne var ki bu tür kaba ayırımlar ortamı çok bulandırır. En gelişmiş ülkelerde bile geçmişten gelen ve varlığını koruyan pek çok şey vardı. İngiltere, Fransa ve Almanya'daki şehirler bazen gelecekteki yeni düzenin genlerini barındırıyordu ancak çoğu zaman bunlar küçük bir tüccar oligarşisi, başarılı lonca üyeleri veya katedral meclislerinin yönettiği ve huzurlu taşra havasının egemen olduğu küçük Barchester'lerdi. Bir yanda ortaçağ yaşam tarzının kök salmasından hoşnut olan ve 18. yüzyılda, hâlâ beş yüzyıl önceki nüfusa sahip bulunan Chartres vardı. Diğer yandaysa Fransız ekonomisinin en dinamik sektörünün mamur ve canlı liman şehirleri Nantes ile Bordeaux bulunuyordu. 19. yüzyılda bile, bir önceki yüzyıl hiç ilerleme olmamış gibi görünüyordu. Günümüzde "gelişmiş" dediğimiz ülkeler diğerlerine göre daha hızlı bir büyüme eğilimi gösterse bile geçmişlerinden tamamen silkinip kurtulamıyordu.

Yine de niteliksel değişimler kabul ediliyor ve yorumlanıyordu. Statükoyu (ihtiyatlı biçimde) sorgulayan büyük Fransız düşünürü Voltaire 18. yüzyıl başlarında İngiltere'de sürgüne gönderildiği zaman, bu ülkede büyük bir tüccara en az bir soylu kadar değer verilip saygı duyulduğunu görmekten çok etkilenmişti.[1] Ev sahiplerini beğenme konusunda önemli nüansları birbirine karıştırsa da burada dikkat çekici bir gerçek vardı. 18. yüzyıl İngiltere'sini yöneten siyasal sınıf toprağa bağlı toplumun değerlerine dört elle sarılıp temsil etmesine rağmen, ticari çıkarları savunma konusunda da becerili ve ihtiyatlıydı. Büyük Britanya'nın bir dünya gücü olmasının ardındaki öykünün bir kısmını bu gerçek oluşturuyordu. İnsanlar "paraya dayalı" ve "toprağa dayalı" çıkarlar arasında siyasi bölünmeden bahsediyordu. Ayrıca siyaset uzun süre, toprak sahibi sınıf içinde tartışmalı alanların ve köklü önyargıların etkisinde kaldı ama yine de ticari çıkarlar büyüdü ve yerleşik toplumdan yabancılaşmadı.

Farklı başarı derecelerinin açıklaması ve yüzyıllar geçtikçe ayırt edilen gidişattaki farklılıklar yoğun araştırma ve spekülasyonlara yol açtı. Toplumsal modern-

1 Bu konuda 1734'te basılan *Felsefi Mektuplar*'a bakınız.

leşmenin ekonomik ve ticari başarılarla çakışması bir zamanlar dinin değişmesine bağlanıyordu. 16. yüzyılda gerek Büyük Britanya gerek Hollanda artık Roma Katolik kilisesinin egemenliğinde değildi. 18. yüzyılda ruhban sınıfına karşı çıkanlar ve 20. yüzyılda sosyologlar bu rastlantıyı araştırıp kullanmaya çalıştı. Protestanlığın kapitalizmin ahlakını oluşturduğu savunuluyordu fakat bu nedensel açıklamanın kabul edilebilirliği kısa sürdü. Başarılı olan çok sayıda Katolik kapitalist vardı. Fransa ve İspanya 18. yüzyılda hâlâ önemli ticaret ülkeleriydi. Fransa uzun bir süre Büyük Britanya'yla aynı büyüme oranlarına sahip olup bir süre sonra geride kaldı. İkisinin de Atlas Okyanusu'na kıyıları vardı ve ikisi de 16. yüzyıldan itibaren ekonomik büyüme eğilimine sahipti. Ancak coğrafyaya dayalı bir açıklama tek başına yeterli olmuyor. Kuzeyde ve Atlas Okyanusu'na kıyısı bulunan Protestan İskoçya, uzun süre kabile ilişkilerine dayalı, geri kalmış ve yoksul bir ülkeydi. Almanya'nın Roma Katolik kilisesine bağlı olmayan pek çok bölgesi 19. yüzyıl sonlarına kadar hiç gelişmedi.

Açık olan bir husus var ki Avrupa'nın bölünmüşlüğü zamanla daha belirgin bir hal aldı. Bazı ülkeler daha 1800'lerden önce daha açık toplumsal yapılara doğru yavaşça gelişiyordu. Buna karşılık doğuda otoriter hükümetler, toprak sahiplerinden oluşan azınlığın kendilerine bağımlı büyük bir köylü nüfusu üzerinde tahakküm kurduğu ve hukuki statünün özgürlüğün sınırlarını belirlediği tarım toplumlarını yönetiyordu. Batıda yüzyıllardır zenginleşen şehirlerin aksine doğudaki şehirler büyümüyordu. Kırsal bir denizin ortasında aşırı vergi yükünden muzdarip adalara benziyorlardı. Zenginleşmek için ihtiyaç duydukları işgücünü serflik yüzünden kendilerine çekemiyorlardı. Polonya ve Rusya'nın geniş arazileri üzerinde para ekonomisinin varlığıyla yokluğu belli değildi. Osmanlı Avrupası'ndaysa daha ürkütücü çelişkiler mevcuttu. Avrupa'nın geç dönem tarihi büyük ölçüde bu çeşitlilikte yatıyordu.

KADINLAR

Kadınlar da Doğu ve Batı'da farklı muameleye maruz kalıyordu. Gerçi bu konuda, örneğin Akdeniz bölgesiyle Avrupa'nın kuzeyi arasında diğer ilginç kıyaslamalar yapma olasılığı mevcuttur. Bu yüzyıllarda Avrupa'nın birçok yerinde kadınlara karşı davranışlarda biçimsel olarak fazla bir değişiklik yoktu. Kadınların yasal statüsü bu dönem boyunca başlangıçtan farklı olmayıp ancak ele alınan dönemin sonlarında sorgulanmaya başladı. Yine de bazı şaşırtıcı farklılıklar vardı. Örneğin bir Rus kadının malı evlendikten sonra da onun mülkiyetinde kalırken İngiltere'de mülkiyet kocaya geçiyordu. Daha gelişmiş ülkelerde, küçük bir boyutta olmakla birlikte kadınların ve özellikle üst sınıflara mensup kadınların fiili bağımsızlığı art-

mıştı. Daha 15. yüzyılda yabancılar İngiliz kadınlarının alışılmadık bir toplumsal özgürlüğe sahip olduğunu belirtiyordu. Bu önderlik o zamandan beri değişmedi. 18. yüzyılda, artık Fransa'da yaşayan varlıklı kadınların da önemli ölçüde gerçek bağımsızlığa sahip olduğuna dair belirtiler vardı.

Bunun nedeni kısmen 18. yüzyılın birkaç ülkede üst sınıflar için yeni bir yaşam tarzı yaratmasından kaynaklanıyordu. Böylece bir yandan diğer sosyal toplulukların kraliyet sarayı dışında bir araya gelmesi mümkün olurken, diğer yandan din ve aile ritüellerinden bağımsız bir hayat ortaya çıkıyordu. Özel yaşam sadece aileyle sınırlı kalmayıp birey üzerine odaklanan bir fikir olarak gelişti. 17. yüzyıl sonlarında Londralı erkeklerin bir araya geldiği kahvehaneler, kulüplerin çekirdeğini oluşturdu. Bir süre sonra özellikle Fransızların icadı olarak, kadınların oturma odasında arkadaş ve tanıdıkların bir araya geldiği sosyal toplantılardan salonlar türedi. Bazı Paris salonları önemli entelektüel merkezlerdi. Bu mekânlar, kadınların zihinsel düzeyde din dışındaki alanlara ilgi duymasının göstergesi oldu. XV. Louis'nin metresi Madam Pompadour'un tablosu yapıldığında, elinde bir kitap –Montesquieu'nün sosyolojik tezi olan *Yasaların Ruhu*– vardı. Kültürel açıdan onun kadar hevesli olmayan kadınlar bile salonların ve saraydan bağımsız bir toplumun ortaya çıkmasının, ailenin sınırları dışına çıkma konusunda kısıtlı olsa bile gerçek bir fırsat yarattığının farkındaydı. O zamana kadar, erkeklerin bile aileyle birlikte dini ve mesleki kurumlar dışında toplumsal ilişki kurabileceği bir yapı yoktu.

18. yüzyıl sonlarında Batı Avrupa'da birkaç kadın sanatçı ve yazar çıkmıştı. Evde kalmanın bir manastırda inzivaya çekilmeyi gerektirmediği artık kabulleniliyordu. Bu tür değişimlerin nasıl ortaya çıktığını anlamak hâlâ kolay değildir. Yüzyılın başlarında İngiliz dergisi *Spectator* erkek okuyucuların yanında kadınlara da hitap etmeyi gerekli görüyordu. Bu örnek kadın haklarını bilinçli olarak savunan ilk kişilerin ortaya çıkışı konusunda daha eskiye bakmamız gerektiğini düşündürüyor. Belki bu gelişmelere 18. yüzyılda bir İngiliz kraliçesi, bir Avusturya ve üç Rus imparatoriçesinin yaşaması katkıda bulunmuştu. Bu hükümdarların hepsi ülkelerini kimsenin yardımı olmadan, başarıyla yönetti ancak yine de bu konuda kesin konuşmak mümkün değildir. Ve elbette bu tür gerçekler, en gelişmiş toplumlarda bile kadınların ezici çoğunluğunun yaşamında bir değişiklik yaratmadı. Kuşkusuz geleneksel yaşamın sorgulanmayan değer yargıları, Polonya'nın köylerinde veya Mağrip etkilerinin kadınların itaatini ve yalıtılmışlığını yoğunlaştırdığı Güney İspanya'da büyük öneme sahipti. Bununla birlikte, bu yargıların ağırlığı 1800'lerde her yerde hissediliyordu. Kısıtlayıcı kurumları zorlayıp parçalayan ilk büyük güç dalgasını oluşturan kitlesel sanayi henüz ortaya çıkmamıştı.

HIRİSTİYAN DÜNYASININ PARÇALANMASI

Avrupa yaşamının daha 1500'lerdeki zengin ve çeşitlilik barındıran dokusuna rağmen, bu yaşama egemen olan birleştirici ve olağanüstü bir gerçek vardı. Osmanlı toprakları dışındaki Avrupa tamamen Hıristiyandı. İslam daha iki yüzyıl boyunca Osmanlı ordularının peşinden Avrupa içlerine doğru yayılmasını sürdürecekti ancak 1500 yılında İspanya'da yaşayan Müslümanlar birkaç yıl içinde tamamen yok oldu (buna karşılık, Müslümanlığa geçmek cazip hale getirilmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük bir Hıristiyan nüfus, farklı biçimde yaşamaya devam etti). Bazı Avrupa ülkelerinde küçük Yahudi cemaatleri vardı. Bunlar genellikle kendi küçük gettolarında, belli bir ölçüde hukuki ve mali haklardan mahrum olarak yaşıyordu. Yahudilerin büyük bir topluluk halinde bulunduğu tek yer Polonya ve Rusya'nın sınırlarıydı. Ataları ortaçağda Batı ülkelerinde Yahudilere karşı girişilen kıyımlardan bu bölgelere kaçmıştı.

Hıristiyanlar arasındaki en önemli bölünme, her zaman olduğu gibi Ortodoks ve Roma kiliseleri arasındaydı. Bu ayrılık 1453'ten sonra iyice keskinleşti. Katoliklik Doğu'da üstünlüğü Ortodoksluğa kaptırmıştı. Macaristan, Ukrayna ve bir gün Yugoslavya olarak adlandırılacak alan, her iki mezhebin birbirine karıştığı bir sınır bölgesi gibiydi. Vilna ve hatta Dinyester gibi Uzak Doğu topraklarında Roma Katolik piskoposlukları vardı. Din adamları arasındaki bütün sıkıntılara rağmen, Ortodoks ve Katolik inancında olanlar aynı şekilde Hıristiyandı. Aynı ayinleri paylaşıyorlardı. İnsanların yaşamındaki önemli olaylara –doğum, evlilik, ölüm– rahiplerinin belli bir kalıba göre anlam yüklediği benzer öğretileri yaşıyorlardı. Ortodoks ve Katolik ülkelerin köy ve kasabalarında din, gerek rahip gerek erkek ve kadın çok sayıda din görevlisi sayesinde günlük yaşamın içinde gözle görülür bir hale gelmişti. Bu görevlilerin vaaz verip avuttuğu insanlar İsa'nın Çilesi ve onu seven annesinin çektiği eziyetle ilgili aynı hikâyeleri dinliyor, İsrail'in yarattığı belalar ve davalarla ilgili aynı yakınmaları duyuyor, aynı resulleri ve kahramanları tanıyordu. Bu noktaya kadar batıl inanç ve cehaletin sulandırıp bozduğu bir dini kültürü paylaşan her iki mezhebin mensuplarını belki gelenek ve koşullar ayırıyordu.

Katolik Batı'da, kıta çapındaki tek kurum kiliseydi. Her ülkede, laik hukuk sisteminin yanında ve ondan farklı bir dini kanun yürürlükteydi. Bütün üniversiteleri din adamları yönetiyordu. Kilise açısından 1500'lerde endişe yaratacak pek çok husus olsa da bu kurum toplumun her kesiminde doğal karşılanıyordu. Din her bireyin yaşamındaki rastlantıları benzer gelenekler ve kalıplar içinde kontrol ediyor, şekillendiriyor ve oluşturuyor; bireyi beşikten mezara kadar gözetim altında tutuyordu. Günlük yaşamla o denli iç içe girmişti ki bunların birbirinden ayrılması-

nı düşünmek adeta imkânsızdı. Köylerde ve kasabalarda kiliseden başka bir kamu binası bulunmayabiliyordu. İnsanlar cemaatin işleri veya eğlence için kilise şenliklerinde veya yortu günlerinde hep kilisede toplanıyordu (bazen burada danslar bile yapılıyordu). Ne var ki bu durum kısa bir süre sonra değişecekti.

16. yüzyıl başlarında yaşanan büyük bir kriz Batı Hıristiyan dünyasını temellerinden sarsıp, ortaçağdan beri yaşanan inanç birliğini ve kilisenin evrensel otoritesini yıktı. Bu harekete daha sonra verilen "Protestan Reformasyonu" adı yanıltıcıdır ve bu hareketi fazla basite indirgemektedir. Karmaşık ve derin kökleri bulunan Reform hareketi, etkileri ve dışavurumu bakımından zengin ve geniş kapsamlı olan farklılıklar içeriyordu. İncil'in okunması ve vaaz edilmesine dayanarak dünya çapında yeni kiliseler ve kültürler yarattı. İncil'in vaazı bazı bakımlardan ayinleri geride bırakan bir öneme sahip oldu. Milyonlarca insanın yaşamı titizlikle oluşturulan bireysel ahlak ve vicdan kurallarına göre yeniden şekillendirildi (böylece ironik bir şekilde, birçok Katolik din adamının uzun zamandır peşinde olduğu bir hedefe ulaşıldı). Batı Avrupa'da evlenmeyi reddetmeyen din adamları yeniden ortaya çıktı. Reform hareketi var olan bütün dini kurumları ya hiçe saydı ya da en azından sorguladı. Adeta tesadüfen yeni siyasal güçler yarattı. Hükümdarlar bu güçleri artık kendi çıkarları için –genellikle kendileri gibi birer hükümdar olarak gördükleri papalara karşı– kullanıyordu. Bazen de bu yeni güçler hükümdarlara karşı geliyordu.

Reform hareketini başlatanlar, yaptıkları işin nereye vardığını görebilse muhtemelen dehşete kapılırlardı. Bunlar ortaçağ erkekleriydi (kadınlar bu hikâyede hemen hemen hiç göze çarpmıyordu). Ortaçağ zihniyetine sahip olup yetişmelerini sağlayan ilkelere göre davranıyorlardı. Sadece ruhani konularla ilgili olduklarına inanmalarına rağmen siyaset arenasına bir dizi yeni konu getirdiler. Gerçek inancı yaymada (genellikle kabul ettirmede) çok hevesli olan bu insanlar, tek biçimliliği veya dayatılan inancı büyük ölçüde yıktılar. Bireyin kendini yönetmesi konusunda daha geniş özgürlüklerin, farklı dini görüşlere hoşgörünün yolunu açtılar. Günlük yaşamda laik ve dini unsurlar arasındaki ayırımı derinleştirdiler. Bu hareketi başlatanlar tüm bunları görse kendileri de ürkerdi. Vicdani hedeflerine ulaşmayı amaçlarken bin yıl öncesine uzanan dini otoriteye duyulan saygıyı çürütüp Batı Hıristiyan dünyasının birliğini yıktılar. Kısacası, tıpkı kâşifler gibi "modern tarihin" başlamasına katkıda bulundular.

Kimse bir felaketin geldiğini görememişti. Başlangıçta her şey dini otorite konusunda yeni bir tartışma gibi görünüyordu. O zamana kadar pek çok hadireyi atlatan papalığın resmi ve teorik yapısına karşı yeni bir sorgulamanın ortaya çıktığı düşünülüyordu. Bu tür ihtilaflar yeni bir şey değildi; geçmişe uzanan derin kökleri vardı. Kilise reformuyla ilgili taleplerde bulunmak veya ruhban sınıfına kar-

şı çıkmak ve bazı din adamlarının kötü alışkanlıklarıyla ilgili kötümser yorumlar yapmak yeni bir durum değildi. Papalık ve *curia*'nın tüm Hıristiyanların çıkarına hizmet etmediğini ileri sürmek 1500'lerde yeni bir fikir değildi. Hildebrand günlük yaşamın içine karışmanın kilise için her zaman iyi bir şey olmadığını biliyordu. Hükümdarlarının meselelerini halletmede önemli bir rol oynayan piskoposlar, cemaatlerine iyi bir kılavuzluk yapamayacak kadar meşgul olma tehlikesini yaşıyordu. York başpiskoposu ve İngiltere Kralı VIII. Henry'nin gözdesi olan ünlü Kardinal Wolsey, gözden ve iktidardan düşüp sürgüne gönderilene kadar görev bölgesini hiç görmemişti. Papalar dünyevi egemenlikleriyle çok meşgul olmaktan dolayı üzgün gibi görünüyordu. Plüralizm yani birden fazla mevki sahibi olup maaş almaya rağmen makamın gereklerini yerine getirmeme, kilisenin uzun zamandan beri uğraştığı diğer bir sorundu. Kilisenin bir anda bunu ortadan kaldıracak gücü yoktu, ancak bu sorun önceki yüzyıllardan çok farklı değildi.

Birçok piskopos ve başrahibin görkemli bir hayat sürmesine, Roma'daki papalık sarayının onca savurganlığına (bir papanın "madem Tanrı bize papalığı bağışladı, öyleyse bunun keyfini çıkaralım" dediği ileri sürülür) rağmen ortalıkta fazla para dönmemesi kalıcı bir sorundu. Bunun sonucunda hizmetleri ödüllendirmek için etrafa işler dağıtılıyordu. Yoksulluğun başka güçlükleri de vardı. Bu konudaki en uç ve alışılmadık örnek Papa IV. Sixtus'un papalık tacını rehin vermek zorunda kalmasıydı. Bununla birlikte papalık gelirlerini arttırmak için adli ve ruhani gücü kullanmak, başvurulan eski bir çare (ve yakınma nedeni) olup kökeninde gelir sağlama ihtiyacı yatıyordu. Kırsal bölge kiliselerinde de para darlığı yaşanıyordu. Rahipler köylülerin kendilerine vermekle yükümlü olduğu öşür vergisini –cemaat üyesinin elde ettiği ürünün onda veya on ikide biri– toplamada giderek daha titiz davranıyordu. Köylülerin kızgınlık ve direncinin artması üzerine din adamları hakları olan payı alamadıkları takdirde, kutsal ayinleri yapmama –aforoz etme– tehdidiyle karşılık verdiler. Böyle bir durumda cehennemde ebediyen yanacağını düşünen insanlar için bu tehdit çok ciddiydi. Son olarak yoksulluk din adamlarının cehaletinde rol oynuyordu. Ruhban sınıfının eğitim standardı 12. yüzyıldan beri artmış olmasına rağmen (bunda üniversitelerin büyük payı vardı), 1500'lerde pek çok köy papazı neredeyse cemaat üyeleri kadar cahil ve batıl inanç sahibiydi.

Bundan dolayı 16. yüzyıla girildiğinde endişelenmek için pek çok neden vardı. Aynı zamanda kurumlarını düzene sokmak için çabalayan din adamlarının oluşturduğu köklü bir gelenek vardı. 15. yüzyıl boyunca kiliseyi eleştirenler –içlerinde rahipler de vardı– gerçek bir Hıristiyan gibi yaşamak için İncil'in rehberliğine dönmek gerektiğini savunuyordu. Ruhban sınıfının pek çok mensubu bu konuda iyi bir sicile sahip değildi. Düzeni eleştirenlere "sapkın" adını veren kilise, bunları etkisiz kılacak güçlü kollara sahipti. Bu muhaliflerin bazıları (özellikle Wycliffe

ve Hus) güçlü halk desteğini arkasına almıştı. Papalığın yabancı ve düşman bir kurum olduğunu düşünen yandaşlarının yurtsever duygularına hitap ediyorlardı. Bazı sapkınlar ayrıca toplumsal huzursuzluğu kullanıyordu. Yaşamın adaletsizlikleri konusunda İncil'in söylediklerini hiçbir Hıristiyan göz ardı edemezdi. Ancak kilise otoritelerinin peşine düşüp eziyet ettiği Lollardlar ve Hussitlerin asla kiliseyi yıkma olasılığı yoktu.

LUTHER

Ruhban sınıfı karşıtlığı, sapkınların spekülasyonları, hükümdarların açgözlülüğü, reform dürtüsü, hümanizm, 16. yüzyıl başlarında mevcut olan bu unsurlar bir adamın ve bir olayın ortaya çıkmasını bekliyordu. 1517'de bir Alman Augustin keşişinin farkında olmadan yaptığı eylem bir din devrimine yol açtı. Martin Luther'in açığa çıkardığı enerji, Aryancıların tarihe karışmasından beri Batı'da bozulmadan varlığını sürdüren Hıristiyan birliğini parçalayıp Almanya'da yeni bir ulusal bilinci harekete geçirdi ve Avrupa diplomasisine yeni bir ideolojik unsur kattı.

Luther bir köylü çocuğuydu. Babası verdiği sözü tutarak kendisini hukuk okuması için üniversiteye göndermişti. Sadık ve içten bir Katolik, atak ve tutkulu bir insan olan Luther yirmi bir yaşında keşiş oldu. Bu karara yol kenarında yürüdüğü sırada yıldırım düşmesinin yarattığı duygusal kargaşa neden olmuştu. Yıldırım düştüğü sırada dehşete kapılan ve günahkâr bir insan olduğu için cehenneme gideceğini düşünen Luther, hayatta kaldığını görünce Tanrı'nın onu gözettiğine ve koruduğuna kanaat getirdi. Rahip olma kararı, aniliği ve şiddeti bakımından Aziz Pavlus'un Şam yolunda Hıristiyanlığı seçmesine benziyordu. Luther'in katıldığı ilk ayin karşı konulmaz bir diğer deneyim oldu. Rahip olamayacak kadar değersiz biri olduğuna inanmıştı. Daha sonra Şeytanın kendisine göründüğünü düşündü (nitekim bir keresinde mürekkep hokkasını Yalanların Efendisine fırlatmıştı ya da fırlattığı rivayet ediliyordu). Luther haklı olduğuna inandığı zaman hiçbir gücün bu inancını sarsamadığı bir mizaca sahipti. Almanya Luther'e göre olgun olabilirdi, ancak o olmasaydı Reform hareketi gerçekleşmezdi.

Luther hayatının büyük bölümünü Elbe Nehri kıyısında küçük bir Sakson şehri olan Wittenberg'de geçirdi. Burada yeni kurulmuş olan üniversitede ders veriyordu. Yavaş yavaş Kutsal Kitabı yeni bir anlayışla vaaz etmesi gerektiği kanaatine vardı. Tanrı'nın cezalandırıcı değil bağışlayıcı olduğunu insanlara anlatması gerekiyordu. İnançlarının sağlamlığı konusunda kimsenin kuşkusu yoktu aynı zamanda ünlü ve beğenilen bir öğretmendi. Roma'yı ziyaret etmiş ve orada gördükleri hoşuna gitmemişti. Papalık şehri cismani bir mekân haline gelmişti; kilise mensubu yöneticilerinin durumuysa daha beterdi. Bu manzara, o zamanlar Saksonya'yı dolaşıp

endüljans satan gezgin bir Dominiken keşişine karşı sıcak duygular hissetmesini engelledi. Endüljans, satın alan kişinin işlediği günahlar yüzünden öbür dünyada çekeceği cezanın affedilmesini temin eden bir belgeydi (bu belgelerin satışından elde edilen para, o zamanlar Roma'da yükselmekte olan yeni ve görkemli San Pietro Katedrali'nin yapımında kullanılıyordu). Bu gezginin verdiği vaazları dinleyip endüljans satın alan köylüler duyduklarını gelip Luther'e anlatıyordu. Bu köylülere anlatılanlar onları yanlış yola sokmakla kalmayıp çok çirkindi. Yapılan işlemin terbiyesizliği Luther'i öfkelendirmişti. Bir günahkârın kefaretini sağlama almak için ödemesi gereken bedelin vahameti kafasını sürekli meşgul ediyordu.

Luther bu konuya ve diğer bazı konulara olan itirazını Latince dile getirdiği doksan beş tezde toplayarak 1517 Azizler Yortusunda (1 Kasım) Wittenberg şatosundaki kilisenin kapısına astı (bu ortaçağdaki âlimlerin tartışma geleneğine dayanan bir hareketti). Bir suretini gönderdiği Almanya'nın en büyük din otoritesi olan Mainz başpiskoposu, tezleri Roma'ya iletirken Luther'in bu konuda vaaz vermesinin yasaklanmasını talep etti. Bu esnada tezler Almancaya çevrilmişti. Yeni iletişim teknolojisi sayesinde Almanya'nın her yerinde basılıp dağıtılan tezlerin etkisi iyice arttı. Böylece Luther hedeflediği tartışma ortamını yarattı. Luther'in hayatını kurtaran kişi, Saksonya dükü Friedrich oldu. Dük koyu bir Katolik olmasına ve endüljansa inanmasına rağmen kendi topraklarında yaşayan en ünlü üniversite profesörünü Roma'ya teslim etmeyi reddetti. Sapkınlık tavuğunun kuluçkaya yatmasını daha işin başında engellememek vahim bir hataydı. Luther'le aynı tarikata mensup keşişler onu yalnız bırakırken üniversite desteklemeye devam etti. Ayrıca pek çok din adamı Luther'in yanında yer aldı. Papalık kısa sürede Almanya'da Roma aleyhine sürdürülen yaygın ve bilinçli bir muhalefet hareketiyle karşı karşıya kaldı. Luther'in edebi dehası ve üretken bir risale yazarı olması, hareketin yaygınlaşmasını sağladı. İki yıl içinde Luther bir Hussit olarak anılırken Reformasyon Alman siyasetinde önemli bir olgu haline geldi.

Geleceğin kilise reformcuları sık sık laik hükümdarlardan yardım istediler. Prensler sapkınlardan pek hoşlanmıyordu; onların görevi gerçek imanın tarafını tutmaktı. Yine de, laik otoriteden talep edilen yardımlar bazen reformcuların beklediği değişimlerin önünü açtı. Bu arada bazı Alman hükümdarlar dini curcunayla ilgilenmeye başlamıştı. Luther'in savları onu hızla belli bir alanda reform savunucusu olmaktan çıkarıp, önce papalık otoritesini ardından doktrini sorgulayan kişi konumuna taşıdı. İlk yaptığı itirazların özü teolojik değildi. Oysa artık Roma'nın komünyon hakkındaki görüşünü reddediyordu (yerine benimsenmesi daha zor bir görüş ileri sürmüştü). İnsanların günahlarından arınmak için sadece dini ayinlere (buna "sevap kazandıran işler" deniyordu) katılmasının yetmediğini, bunun için iman gerektiğini belirtiyordu. Dolayısıyla kurtuluş için kilisenin bile mutlak ge-

rekli olmadığını söylüyordu. Bu bireyi mutlak biçimde öne çıkaran görüş, geleneksel öğretinin temellerine darbe indirmişti. Bu konuda görüşü sorulan Erasmus'un Luther'i suçlamadığı ve o zamana dek söylediklerinin doğru olduğunu onayladığı biliniyor.

Luther 1520'de, meraklı bir topluluk önünde kendisini aforoz eden papalık fermanını yaktı. Vaaz vermeye ve yazmaya devam etti. İmparatorluk meclisinde kendisini savunmaya çağrıldığında görüşlerinden vazgeçmeyi reddetti. Almanya Luther yandaşları ve düşmanları arasında bir iç savaşın eşiğine gelmişti. Bir seyahat tezkeresi alarak meclisten ayrılmasının ardından, yandaşı olan bir prens tarafından güvenliği için kaçırıldı. 1521'de İmparator V. Karl onu kanun kaçağı ilan etti. Bütün yasal hakları elinden alınmış olan Luther 1546'daki ölümüne kadar bu şekilde yaşadı.

Luther günah çıkarma, günahların bağışlanması, din adamlarının evlenmemesi gibi uygulamaları geçersiz ilan etti. Öğretisi, vergi toplayanlardan ve din adamlarının yaptırdığı saraylardan yakınan halk tarafından; ayrıca kilisenin zenginliğine göz diken açgözlü prenslerden ve koşullar gereği geleneksel veya alışıldık rakipleriyle başı dertte olanlardan destek buldu. Yandaşları Luther'in fikirlerini vaaz vererek ve Yeni Ahit'in Almanca baskısını dağıtarak yayıyordu (Luther'in papayı tahttan indirip İncil'i tahta çıkardığı söyleniyordu). Alman prensleri Lutherciliği, imparatorla sürdürdükleri karmaşık ilişkilerinde ve imparatorun kendileri üzerindeki muğlak otoritesine karşı kullandılar. Çıkan savaşlarda ilk kez "Protestan" deyimi kullanıldı.

Luther'in tezlerini Wittenberg'de kilise kapısına asmasından yaklaşık kırk yıl sonra, 1555'te Augsburg'da toplanan imparatorluk meclisi, Almanya'nın telafisi olanaksız bir şekilde Katolik ve Protestan Devletler olarak bölündüğünü kabul etti. Her devletin hükümdarının hangi mezhebe mensupsa, o devletin geçerli dininin bu mezhep olması hususunda görüş birliğine varıldı. Böylece Luther'in ölümünden yaklaşık on yıl sonra Avrupa dini çoğulculuğu kurumsal hale getirdi. Kendini evrensel Katolikliğin savunucusu olarak gören imparatorun, Alman prenslerinin kendisine sadık kalmasını sağlaması zorunluydu. Gerek Katolik gerek Protestan Almanya'da, din artık siyasal otoriteye bel bağlamaya başlamıştı.

AVRUPA'DA REFORMLAR

Almanya'da tek bir Reform hareketi yoktu. Evangelist ortamdan kısa sürede Protestanlığın başka türevleri ortaya çıktı. Luther herhangi bir yönlendirme yapmadan bir sürü hoşnutsuzluğu açığa çıkarmıştı. Kısa sürede öğretisini köylülerin görüşlerinden ayırmak zorunda kaldı zira köylüler efendilerine karşı çıkardıkları

isyanları haklı kılmak için onun adını kullanıyordu. Liderlerinin poligami ve ortak mülkiyeti savunduğu Anabaptistler gibi radikal mezhepler gerek Katolik gerek Protestan hükümdarlar tarafından bastırılıyordu. İsviçre'de Ulrich Zwingli adlı bir başka Katolik rahip, Luther'i çabucak örnek alarak endüljansa karşı çıktı ancak kısa sürede doktrinle ilgili sorunlar konusunda ondan farklı bir yola saptı. Bununla birlikte, Almanya dışında Protestanlığın en büyük dalı Fransız Jean Calvin'in başını çektiği Kalvenizm idi. Calvin öğretisini henüz genç yaşlarında oluşturmuştu. Buna göre, Adem'in ilk günahı işlemesinden sonra insanlık tam bir ahlak çöküntüsü yaşamıştı. Tanrı tarafından kaderleri önceden belirlenmiş az sayıdaki seçilmişin dışında insanlığın kurtuluşu mümkün değildi. Bu iç karartıcı mezhebin çok sayıda yandaş bulmasını anlamak kolay değildir. Ne var ki bu mezhebin yaygınlığına sadece Cenevre değil, Fransa, İngiltere, İskoçya, Hollanda ve Kuzey Amerika'daki Britanya topraklarının tarihi tanıklık etti. Can alıcı nokta, seçilmiş kabul edilen insanları üyeliğe ikna etmekti. Bunun görünürdeki belirtileri Tanrı'nın buyruklarına uymak ve ayinlere katılmaktan ibaret olduğundan, insanları ikna etmek göründüğünden daha kolaydı.

Calvin'in 1451'de son olarak yerleştiği Cenevre, inananların kendi kendini yönettiği teokratik bir devlet olup burada hoşgörülü davranışlara yer yoktu. Dine küfretme ve cadılığın cezası ölümdü. Bu uygulama o dönemde yaşayanlara şaşırtıcı gelmiyordu. Aynı durum suç olarak kabul edilen zina için de geçerliydi (çoğu Avrupa ülkesinde olduğu gibi) fakat Cenevre'de bu suçun cezası idamdı. Zina yapan kadınlar boğulurken erkeklerin boynu vuruluyordu. Erkek egemen Avrupa toplumundaki normal ceza uygulaması tersine çevrilmişti; kadınlar ahlaki ve zihinsel açıdan daha zayıf kabul edildiğinden erkeklere göre daha hafif şekilde cezalandırılıyordu. Ne var ki en şiddetli ceza sapkınlara ayrılmıştı; onlar yakılıyordu.

Yeni mezhep Cenevre'de doğup rahipleri burada eğitim görmesine rağmen Fransa'da kök saldı. Burada soylular arasında bu mezhebe katılanlar oldu. Huguenotlar olarak anılmaya başladıkları 1561 yılında iki binden fazla cemaatleri vardı. Hollanda, İngiltere, İskoçya ve nihayet Almanya'da Kalvenizm Lutherciliğe meydan okudu. Ayrıca Polonya, Bohemya ve Macaristan'a kadar yayılan Kalvenizm harcadığı gayretle Lutherciliği geride bıraktı. Bu durumun istisnası İskandinavya'ydı. Lutherciliği ilk benimseyen Alman topraklarının ötesinde bu mezhep asla güçlü bir kök salamadı.

İNGİLTERE: ÖZEL BİR DURUM

Luthercilik Almanların yurtseverlik duygularını harekete geçirdi ama bir yandan da ulusal siyasi bölünmeyi pekiştirdi. İngiltere'de kilise ve din aynı derecede

önemli bir değişim yaşadı ancak ortaya çıkan siyasi sonuç oldukça farklıydı ve gerek ulusal gerek dini tarihi benzersiz biçimde birbirine bağladı. Bu durum adeta bir tesadüf eseri gelişti. Tudor Hanedanı'nın ikinci Kralı olan VIII. Henry, 1527'de ilk evliliğini sona erdirme konusunda papalıkla anlaşmazlığa düştü (ileride beş evlilik daha yapacaktı). Kralın ilk eşinden ayrılıp bir veliaht sahibi olmak amacıyla yeniden evlenmek istemesi anlaşılır bir kaygıydı. İşin sorun yaratan kısmı eşinin bir İspanyol prensesi ve V. Karl'ın teyzesi olmasıydı. Papanın Henry'ye yardımı reddetmesi sonucu ortaya çıkan ihtilaf, bütün yüzyıl boyunca laik otoritenin en dikkat çekici hamlesine yol açtı. Parlamentonun desteğini alan VIII. Henry, istediği yasanın sorunsuz biçimde kabul edilmesiyle birlikte kendini İngiltere'de kilisenin başı ilan etti. Doktriner olarak geçmişle ilişkisini koparmaya niyeti yoktu. Luther'e kraliyet makamında görev vermeyi reddettiği için papa tarafından kendisine İnancın Koruyucusu unvanı verilmişti (İngiliz hükümdarları bu unvanı hâlâ taşımaktadır). Kraliyetin üstünlüğünü savunmak Roma'dan bağımsız bir İngiliz kilisesinin yolunu açtı. Bu ayrılıktan kısa bir süre sonra manastırların ve bazı kilise vakıflarının kapatılıp mülklerinin aristokrat ve seçkinlere satılması sonucu kraliyet konumunu güçlendirdi. Bu hareket, İngiltere'nin din devrimini sağlam temellere oturtmanın yanı sıra İngiliz toplumunun gelecekteki tarihi ve İngiliz anayasası açısından çok büyük öneme sahipti. Bu "Reform" hareketinin sonuçlarından biri, diğer ülkelerde ortaçağın temsil organları kralların gücüne karşı koyamayıp ortadan kalkarken İngiliz parlamentosunun ayakta kalmasını sağlamasıydı. Her halükârda, Anglo-Sakson döneminden beri birleşmiş olan bir krallık altında ve kendisine rakip olabilecek taşra meclisleri veya "malikânelerinin" yokluğunda, parlamento başka yerlerdeki benzer organlara göre ulusal politikalara odaklanmaya daha çok imkân buldu. Bu duruma kraliyetin hatalı bir davranışı da yardım etti. VIII. Henry, manastırların kapatılmasından sonra kısa bir süre elinde tuttuğu mülkleri –bütün krallığın yaklaşık beşte birini– kalıcı olarak krallığa aktarma fırsatını heba etti. Yine de bütün etkenler değerlendirildiğinde, Henry'nin ulusal bir kilise yaratma isteğine ulusal yasama organından onay alma yoluna gitmesi; monarşinin, parlamentonun ve ulusun geleceği açısından hayati bir karardı.

Yeni doktrinlere sempati duyan bazı din adamları, bir sonraki hükümdar döneminde İngiliz kilisesini daha keskin biçimde tanımlanmış bir Protestanlık doktrinine yöneltmeye çabaladı. Halk buna farklı tepkiler gösterdi. Bazıları bunu Roma'ya muhalefet konusundaki eski ulusal geleneklerin gerçekleşmesi olarak kabul ederken, bazıları yeniliklere öfkelendi. Tartışmaların kargaşası ve bulanık politikalardan ortaya edebi bir başyapıt olan *Genel Dua Kitabı* çıktı. Bunun dışında hem Katolikler hem Protestanlar şehitler verdi. İlk kayıplar Protestanlardandı zira IV. Tudor hükümdarı döneminde papalık otoritesi tekrar kabul edilmiş ve Protestan

sapkınlar yakılmıştı. Haksız biçimde Kanlı Mary olarak adlandırılan ve Henry'nin ilk karısından olan kızı Bedbaht I. Mary, İngiltere'nin en trajik kadere sahip kraliçesiydi. Üstelik bu sırada din sorunu ulusal çıkarlar ve dış politikayla iç içe girmişti çünkü Avrupa'da dine dayalı olarak yeni bölünmeler yaşanmıştı. İngiltere'de Protestanlık giderek ulusal duygularla özdeşleşmeye başladı.

REFORM SAVAŞLARI

Dini siyasetin dışında tutmanın imkânı yoktu. I. Elizabeth'in (Mary'nin halefi ve baba bir kardeşi) yönetimi sırasında Katolikler sapkın değil hain olarak görüldükleri için öldürülüyordu. Onun döneminde İngiltere, din yüzünden Almanya ve Fransa'daki kadar siyasi bir bölünme yaşamadı. Almanya'da 1522'den Augsburg Barışı'na kadar çeşitli aralıklarla savaşlar meydana geldi. 16. yüzyıl Fransa'sı Katolik ve Kalvenist çıkarların çatışması sonucu büyük acılara sahne oldu. Her iki mezhebe mensup birer soylu zümre, 1562'den 1598'e kadar patlak veren dokuz "Din Savaşında", iktidarı ele geçirmek için çarpıştı. Bu iki grup Fransız monarşisi üzerinde zaman zaman hâkimiyet kurarak krallığı çöküşün eşiğine getirdi. Yine de sonunda krallık aristokratik rekabeti kullanarak hizipleri birbirine karşı kullanmayı başardı. Bu esnada, düzensizlik ve yıkımın bütün yükü Fransa'nın perişan durumdaki halkının omuzlarına binmişti.

1589'da kraliyet ailesinin ikincil bir kolunun üyesi olan; İspanya'daki küçük Navarra Krallığı'nın hükümdarı Henry, selefinin öldürülmesi üzerine IV. Henry adıyla Fransa kralı oldu. Böylece günümüzde hâlâ Fransa tahtının sahipleri olduğunu iddia eden Bourbon Hanedanı başa geçti. Henry Protestan olmasına rağmen, tahta çıkmanın koşulu olarak Fransızların çoğunluğunun mensup olduğu Katolikliği kabul etti. Protestanlara devlet içinde devlet kurmalarını sağlayan güvenceler verildi. Yaşadıkları müstahkem şehirlerde kralın iradesi geçerli değildi. Dokunulmazlıklar vererek koruma güvencesi sağlamak çok eski bir çözüm yöntemiydi. Bu sorun halledildikten sonra, Henry ve halefleri, cinayet ve entrikalarla çok kötü sarsılmış olan krallık otoritesini yeniden kurmak için çaba harcayabilirdi. Ancak bazı uyrukları henüz ehlileşmekten uzaktı. Henry, memurlardan oluşan bürokrasi vasıtasıyla uyguladığı iktidarı sayesinde ilerideki "mutlak" monarşinin ilk kurucusu olarak kabul edilir. Oysa kendisinin veya halefinin yönetimi zamanında kimse bunun farkında değildi. Fransız krallarının işbirliğine veya pasifliğine ihtiyaç duyduğu taşradaki temsil organlarının gerçek anlamda ele geçirilmesi ancak 17. yüzyıl ortalarında gerçekleşti.

KARŞI REFORM HAREKETİ

Katolik kilisesinin içinde daha sonra Karşı Reform adı verilen bir yeniden değerlendirme ve yenilik hareketi, din tartışmalarına yeni bir düşmanlık kazandırdı. Değişen Katolik psikolojisi ve kültürünün yanı sıra kilisenin politikalarını değiştirmesinin ürünü olan bu hareket Trent Konsili'nde vücut buldu. Papanın 1543

yılında bir araya getirdiği bu konsil on sekiz yıl boyunca toplandı. Protestanlığın başarısı Roma'yı değişime zorlamıştı ama İtalyan ve İspanyol piskoposlar konsile hâkimdi. Konsilden çıkan sonuç, reformun Katolikliğe İtalya'da çok az meydan okuyabildiğini, İspanya'daysa hiçbir tehdit oluşturmadığı gerçeğini yansıtıyordu. Bu konsilde alınan kararlar, doktrin ve disiplin açısından 19. yüzyıla kadar bağnaz Katolikliğin mihenk taşı oldu. Oldukça çabuk biçimde, Katoliklerin görünümünü ve genellikle davranışlarını değiştirmeye yardımcı oldu. Otoriter yönetim ve merkezileşme yönünde bir kurumsal değişimi başlattı. Roma Katolikliği, bakış açısına göre daha katı ve uzlaşmaz veya daha intizamlı ve disiplinli hale geldi. Konsil ayrıca Katolik Avrupa'nın liderliğinin kime ait olduğuna dair eski bir soruyu, adeta göze batmayacak şekilde, dolaylı olarak cevaplandırdı. Liderlik tartışmasız biçimde o andan itibaren papanın elindeydi. V. Karl, papanın taç giydirdiği son Kutsal Roma İmparatoru olmuştu.

Reform hareketinde olduğu gibi karşı reform hareketinin önemi de yapıların ve hukuk ilkelerinin ötesindeydi. Katolik reformunun tek kaynağı papalık otoritesi olmadığı gibi ortada yalnızca bir tehdide karşı yapısal bir tepki de yoktu. Yeni ruhaniyet anlayışı ve 15. yüzyılda inananlar arasında kendiliğinden ortaya çıkan coşku, bu hareket tarafından kullanılmıştı. Bu hareket yeni bir ilahi enerjiyi açığa çıkarıp yönlendirdi. Gerek din adamlarının gerek halkın coşkusunu canlandırdı. Konsil ayinlere her hafta katılmayı zorunluluk haline getirip vaftiz ve evliliği daha sıkı kurallara bağladı. Ayrıca Lutherci patlamayı tetikleyen endüljans satışını sona erdirdi. Daha önemlisi, Engizisyon mahkemesi sapkınlık davalarında en yüksek karar organı oldu. 1557'de ilk kez yasaklanan kitaplarla ilgili bir "indeks" yayınlandı.

Yeni coşkunluğun güçlü bir ifadesi olarak ortaya çıkan kalıcı bir kurum, İspanyol asker Ignatius Loyola tarafından kuruldu. Loyola bir tesadüf ve garip bir ironi eseri olarak, 1530'ların başında Paris'te Calvin'le aynı üniversitede okumuştu ancak elimizde karşılaşıp karşılaşmadıklarına dair bir kayıt bulunmuyor. 1534'te kendini misyonerlik çalışmalarına adayarak bir yandan eğitimini sürdürürken diğer yandan İsa Derneği adıyla yeni bir tarikat kurdu. Bu tarikat 1540'ta papa tarafından tanındı. Bu tarikatın üyeleri daha sonra Cizvitler diye anılmaya başlandı. Cizvitler kilise tarihinde, ilk Benedikten rahipleri veya 13. yüzyılın dilenci keşişleri gibi kendilerine özgü bir niteliğe ve öneme sahipti. Tarikatın asker-kurucusu, üyelerini kilisenin milisleri gibi görüyordu. Son derece disiplinli olan üyeler, Roma'da yaşayan generalleri vasıtasıyla sonuna kadar papalık otoritesine bağlıydı. Katolik eğitimini dönüştüren Cizvitler, yeniden canlanan misyonerlik çabalarının ön cephesinde yer alarak dünyanın her tarafına dağıldı. Avrupa'daysa entelektüel ağırlıkları ve siyasal becerileri sayesinde yüksek mevkilerde ve kral saraylarında nüfuz sahibi oldular.

İsa Derneği otuz kırk yıl içinde, hiçbir kurumda rastlanmayan ölçüde karşı reform ruhunun destekleyicisi oldu. Üyeleri yeniden canlanan ve merkezinde Roma'nın bulunduğu Katolikliğin birer neferi haline geldi. Katolik Avrupa'da Trent Konsili'nden yayılan dalgalara uzun süre direnen tek devlet Venedik'ti (bilhassa İndeks'in cumhuriyette yayınlanmasına izin vermeyerek direncini kanıtladı). Papalık 1605'te Venedik topraklarına girişi yasakladığı zaman Cizvitleri kovarak sert bir karşılık verdi. Papalıkla ihtilaf, işin içine İtalya'da egemen güç olan Habsburg İspanya'sının emelleri ve dolayısıyla İspanya'nın düşmanı olan Fransız monarşisinin girmesiyle karman çorman oldu. Sonunda diplomatik temaslar sayesinde, Venediklilerin çıkarlarını kollayan bir çözüm bulundu. Bu çıkarların Avrupa kamuoyu önündeki en başarılı savunucusu, cumhuriyetin resmi ilahiyatçısı olan Servit keşişi Paolo Sarpi'ydi. Onun büyük polemik eseri *Trent Konsili Tarihi* (İngiltere'de İtalyanca olarak 1619'da basıldı), karşı reforma aleyhine bir Katolik görüşü oluşturulmasını sağladı. Bu eser ayrıca, Protestan reformcuların ahlaki amaçlarına sempati duyan birtakım Katolik din adamları olduğunu gösterdi.

BİLİM: YENİ BİR GÜÇ

Bu yüzyıllarda Avrupa'nın entelektüel ve kültürel (hatta dini) tarihini belirleyen yeni olgular reform ve karşı reform hareketlerinden ibaret değildi. Ayrıca bu hareketler ne kadar yeni değişimlere yol açsa da, bütün olarak yenilikçi bir eğilimleri yoktu. Temel düşünceler bütünü, Avrupalıların yüzyıllar boyunca yararlandığı klasik Yunan ve Roma mirasına, karanlık çağların barbar kültürlerine ait sosyal kurumlara ve elbette hepsinden önemlisi Hıristiyanlığa dayanıyordu. Bunların içinde modern bilimin tohumları da yer alıyordu. Daha 16. yüzyılda ya da en azından 17. yüzyılda yeni –veya yenilenmiş– bir olgu olarak ortaya çıkan bilim, Avrupa uygarlığını dinin yükselen dalgasına göre daha köklü biçimde dönüştürdü. Gerçi bu dönüşüm çok uzun sürdüğünden önemini tam anlamıyla kavrayabilmek 1800'lerde bile çok zordu.

Bilimin toplum üzerindeki en büyük etkileri iki farklı yoldan oldu. Birincisi insanlığa doğal dünyayı işleyip kullanma konusunda yeni yollar sundu. Bu elbette, yeterli işgücü ve kaynak olduğu takdirde nelerin mümkün olabileceği hakkında insanlığın fikrini değiştirmesini sağladı. Diğer yol son derece altüst edici olgular ve fikirler ortaya koydu. Bunlar uzun zamandır, önce mümkün sonra kaçınılmaz kabul edilen görüşleri sorguladı. Bunun sonucunda daha büyük bir altüst oluş yaşandı. Kabullenilmiş gelenekleri savunan otoriteler sorgulanmaya başlandı.

16. ve 17. yüzyılda sıkça görüldüğü gibi, aşırı biçimlendirilmiş bir "rönesans"tan kaynaklanan ve aniden ortaya çıkan bilimsel gelişmeleri "devrim" diye nitelen-

dirmek artık rağbet görmüyor. Böyle bir tehlikeyi önlemek için harcanan bilimsel çabalar, yeni bilimsel anlayışın ortaya çıkışını anlatan kronoloji ve yöntemlere, ayrıntılar dışında fazla bir şey eklemedi. Yeni etkinlik düzeyi ve yeni bakış açılarının önceki yüzyıllarda gözlemlenen olgularla kesinlikle ilgisi vardır ama modern bilimin tarih öncesi dönemini en iyi sergileyen şey, bu çok genel olguların bir kısmıdır. Bunların bazıları ortaçağ Hıristiyan kültürünün klişelerinin kabul edilmesinden ibaretti. Evrenin gelişigüzel bir tarzda oluşmayıp ilahi ve muntazam bir kanunun eseri olduğu varsayımı buna örnektir. Buna göre evren, yıldızlardan en basit insana bir kader çizgisinin uzandığı bir sistem oluşturmuştu. Okullu filozoflar Avrupa'nın ortak zihnine –yani en yetenekli ve nazari düşünen zihinlere– sert tartışmalara girmeye uygun bir eğitim sunmuştu. Zanaatkârlar daha iyi gözlem olanağı sağlayan araçlar yapmayı öğrenmişti. Böylece yeni yıldızlar keşfedilmiş ve 15. yüzyılda denizciler gerçek kutbun manyetik kutuptan farklı olduğunu anlamıştı. İnsanların yeni varsayım ve araştırmalarını dayandırdığı diğer gözlemlerin kaynağı antikçağ ve diğer kültürlerdi. Bu kaynaklar sık sık Avrupa'ya kadar ulaşan egzotik ve dünya çapındaki kanallara kadar uzanıyordu. Tüm bunlardan ötürü, modern bilimin ortaya çıkışı ortaçağ sonrası, Rönesans sonrası döneme ve Avrupa'ya ait bir olguydu. Modern bilimin özünde sadece yeni araç-gerecin (hepsinden önemlisi optik araçların) mümkün kıldığı sistematik sorgulamanın yeni bir boyut kazanması değil aynı zamanda deneysel yöntemin gelişmesi yer alıyordu. Deneyin, bilimsel faaliyetin arketipi olarak kendini kabul ettirmesi biraz zaman aldı. Bununla birlikte 17. yüzyıl ortalarında, bir "doğa filozofunun" (o zamanlar "bilimadamı" deyimi henüz icat edilmemişti) dediği gibi, "dünya denen büyük makinenin işleyişini"[1] kavrama ve gerçekleştirmenin tek yolu olduğu yaygın biçimde savunulmaya başlandı. Bu tanımlama kendi içinde zengin çağrışımlar içeriyordu.

Modern bilimin ilk büyük başarıları, Kopernik, Kepler, Galileo gibi insanların çok iyi bilinen astronomi ve kozmoloji eserlerinde yatıyordu (Galileo'nun en bilinen katkısı, Kopernik'in iddialarının doğru olduğunu savunan ünlü eseridir). Onların zihinsel becerilerinin ortaya çıkardığı sonucun önemi kısa sürede anlaşılmasına karşın, genellikle iddia edildiği gibi halkı fazla etkilememişti. Bu sonuç, Aristo ve İncil'den oluşan büyük sentezin meydana getirdiği ve 1600 yılında bile pek çok aydının mevcut en iyi örnek olarak kabul ettiği dünya resmini savunmanın imkânsız olduğunu ortaya koyuyordu. Evrenbilimcilerin çalışmaları giderek evrenin düzeni hakkında yeni açıklamalar getirdi. Bu açıklamalar genellikle yeni icat edilmiş olan teleskop sayesinde yapılan gözlemlerle daha kapsamlı ve tutarlı hale gelirken, geleneksel görüşlerde olduğu kadar karmaşık ve dıştan gelen varsayımlara bağlı değildi. Bu durum Avrupa'nın ortak aklının yeni düşünce biçimlerine yönelmesini

1 Alıntıyı aktaran C.M Cipolla, *European Culture and Overseas Expansion* (Harmondsworth 1970), s. 26.

kolaylaştırdı. Örneğin artık bir varsayım yeni ve teyit edici gözlem ya da deneylerle desteklendiği takdirde, birtakım verilerden yola çıkılarak yapılan genellemelerin daha doğru olacağına inanılıyordu.

Evrenbilimin vardığı sonuçlar devrimci öneme sahip olmakla birlikte, geniş halk kesimleri arasında uzun bir süre fazla yayılamadı. Buna karşılık 16. yüzyılda yapılan keşif seferleri hakkındaki yayın dalgası çok daha fazla okuyucu bulmuştu. 1700'lerde, yeni düşüncelerin ve deneysel yöntemin uygulanmaya başlaması pek çok araştırma alanına geri dönülmez biçimde yayıldı ve aydınların çoğunluğunda yeni zihinsel ufuklar açtı. Bazılarının zihniyeti görünürde değişmese de yeni bilimin ortaya koyduğu sonuçları inkâr etse de (İspanyol üniversiteleri 18. yüzyılda bile Aristo'nun öğretilerine dört elle sarılmıştı) artık modern bilimi görmezden gelmekte zorluk çekiyordu.

18. yüzyıl başlarında birçok doğa filozofu büyük bir gayretle, doğayı insanoğluna yararlı olacak biçimde kullanmanın yollarını arıyordu. Yine de o zamanlar filozofların büyük bir çoğunluğuna göre, doğa Tanrı'nın yarattığı ve en mükemmel biçimde ortaya koyduğu bir olguydu. Bu tarz bir varsayımın en canlı ifadesi, bazılarına göre hâlâ dünya tarihinin en büyük bilimadamı olan bir İngiliz'in hayatında görülüyordu. Dindar bir insan olan Isaac Newton hayatının büyük bir bölümünde bilimsel olmayan konulara, özellikle mistik ve sayılarla uğraşan teolojiye kafa yormuştu. Bilimsel çalışmaları onun için Tanrı'ya inanmasına aykırı düşmek bir yana bu konulara kafa yormasıyla da uyumsuz değildi. Özellikle matematik ve fizik alanındaki çalışmaları çağ açan türdendi. Evrenin düzeniyle ilgili açıklamaları –örneğin yerçekimi teorisini açıklayan ünlü formülü– muazzam bir bütünleştirici güce sahipti. Bu teori, iki yüzyıl boyunca çok üretken bir döneme giren fizik araştırmalarının yolunu açtı. Newton, başka bir kimseye nasip olmayacak ölçüde genel yasaları ortaya çıkaran bilimadamının gücünün simgesi olarak bugün hâlâ geçerliliğini koruyan bir bilimsel faaliyet modeli yarattı. Fikirlerinin halk arasında rağbet görmeye başlamasıyla birlikte, belki en büyük ama kendisinin en az farkında olduğu başarısı; dünyanın aslında gizemli olmadığı kanısının yaygın biçimde kabul görmesiydi. Gizemli olmamakla birlikte harika ve karmaşıktı; rasyonel olarak açıklanması mümkündü.

Newton'un yaşadığı çağda bilimin artık ayrıcalıklı bir faaliyet olarak kamu otoritesinden himaye görmesi, kazandığı değer ve saygınlığın kesin göstergesiydi. İlk bilimsel dernek olan *Accademia del Cimento* 1657'de Floransa'da, grandükün himayesinde kurulmuştu. İngiliz Kraliyet Derneği, kraldan beratını 1662'de aldı. Birkaç yıl sonra, XIV. Louis Fransız Bilimler Akademisi'ni vakfetti. II. Charles'ın 1675'te Greenwich'te Kraliyet Gözlemevi'ni kurması gibi pratik adımlar da atılmaya başlanmıştı. Bunlar bilime karşı artan kamu ilgisinin ve himayeciliğin ilk

örnekleri ve sonraki yüz elli yıl boyunca bütün Avrupa'ya yayılacak olan modernleşmenin ilk işaretleriydi. İlk bilimsel dergi olan *Kraliyet Derneğinin Felsefi Eylemleri* 1665'te yayımlanmaya başladı. 1800'lere gelindiğinde artık gözle görülür bir uluslararası bilim topluluğunun yanı sıra ulusal bilim kurumları vardı. Bilimin o tarihe kadar elde ettiği başarılar Newton'un evrenbilime yaptığı katkılarla sınırlı olmayıp modern kimyanın temel taşlarını ve elektrik olgusu üzerine ilk araştırmaları içeriyordu.

AYDINLANMA

17. yüzyıl sona ermek üzereyken bazı insanlar rahatsız edici bir kuşkuculuk akımından kaygı duymaya başlamıştı. Kesin bilgiye ulaşmanın imkânsız olduğunu savunan bir Helenistik çağ filozofunun saygınlığına aslında biraz haksızlık ederek bu akıma "Pyrrhonculuk" adını verdiler. Tarihçiler bu kaygılara uyarak daha sonra ortaya çıkacak gelişmelerin ilk ipuçlarını dikkatle aradılar ve buldular. Bu gelişmelerin başında Tanrı merkezli dünya görüşünün zayıflayıp yerini evrenin laik yorumuna bırakması, yerleşik entelektüel otoritenin gerilemesi, yeni tarzlar ve bağlılıkların ortaya çıkması geliyordu. Tüm bunları 1700'lerden önce açık biçimde görmek zordu. Bilimin yapabilecekleri ve vaat ettikleri konusunda artan bilinç, materyalizm ve Pyrrhonculuğa ilgi duyulmasına rağmen, uzun bir süre var olan gerçeği yıkacak boyutta görülmedi. Newton örneği çok etkileyiciydi. Yeni doğa yasalarının keşfedilmesinin bir kanun yapıcıya inanmayı gerektirip gerektirmediği konusundaki sorular başlangıçta insanları rahatsız etmedi. Köklü bir kültürel değişim yaşanmakta olsa bile bunu özetleyecek bir yol bulmak zordur. Bir Fransız tarihçi bunu "Avrupa bilincinin krizi" olarak nitelemişti ve gelecekte insanlığı nelerin beklediğini tahmin etmek güç değildi.[1] Ne var ki 18. yüzyıla girildiği sıralarda geçmişin tutucu ağırlığı çok büyüktü. Kuşkusuz milyonlarca Avrupalının oluşturduğu sessiz çoğunluk için batıl inanç kuşkuculuğa göre daha önemliydi. Daha uzunca bir süre cadılar yakılmaya devam edecek, adli soruşturmalarda yaygın biçimde işkence yapılacaktı. Tıbbi yöntemler, önceki iki yüzyıl boyunca anatomi uzmanlarının edindiği bilgileri yansıtmaktan uzak kalacaktı. Fransa ve İngiltere'de bile birçok kişi, kutsanmış hükümdarların büyücü güçleri olduğuna inanmayı sürdürecekti.

Bir yüzyıl sonra geçmişin bu ayakbağı olan yükü büyük ölçüde ortadan kalkacaktı. Özellikle eğitimli insanların zihniyeti derinden değişecekti. Ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye, şehirden köye değişen farklılıklar geliştikçe, 17. yüzyılda ancak ipuçları görülebilen veya sezilen fikirlerin birçoğu olgunlaşmış olarak ortaya çıktı. Aşırı basitleştirme tehlikesi bulunmakla birlikte; bu değişimi özetlemek için bilim-

1 Paul Hazard, *La Crise de la conscience européenne 1680-1715* (Paris 1935).

de ortaya çıkmış olan olayların rasyonel tahlil ve buna uygun olarak açıklaması ilkesi, 1800'lerde yaşamın adeta her alanında uygulanıyordu diyebiliriz.

Bu büyük dönüşüm genellikle, gerçek anlamından saptırıcı bir vurguyla tek ve uyumlu bir olgu olarak değerlendirilir. Buna rağmen bizzat 18. yüzyılda kullanılan "Aydınlanma" kelimesi, yine de anlamlı bir göstergedir. Işığın imgesi Avrupa'nın bütün büyük dillerine girmiştir: İngilizler bu kavrama *Enlightenment*, Almanlar *Aufklärung*, Fransızlar *Lumières*, İtalyanlar *Illuminismo* ve İspanyollar *illustrados* adını verdi. Bütün bu kelimeler o güne dek karanlıkta kalan fikirler, kurumlar ve uygulamalar üzerine ışık tutulan bir süreci anlatır. Birçok insan misyonerce bir coşkuyla bu sürecin içinde yer aldı. İnsanın kendi kendinin "filozofu" olması çok rağbet görmeye başladı ve bu teknik anlamda felsefe yapmak değil, insanın kendini düşünmesi ve kendi geleceği hakkında karar vermesi anlamında kullanılıyordu. Bir Alman filozofu "bilmeye cüret etmek" için insanın aklını kullanarak kendini vesayet altına almaktan kaçınması gerektiğini öne sürmüştü.

Avrupa'nın bilincinde Aydınlanma Hareketi'ne biçim veren birçok kişi arasında Fransız düşünür Voltaire ön plana çıktı.[1] Şahsi kaderi, ünü ve bağımsızlığının temellerini başarılı bir oyun yazarı olarak attı. Bir yazar olarak ünlenmesine karşın, işin asıl ilginç yönü Newton'un fikirlerini yaygınlaştırarak dikkat çekmesiydi. İster hayranlık duyulsun ister nefret edilsin, Voltaire sonunda bütün Avrupa'da Aydınlanmacı davranış ve düşüncelerin somutlaştığı isim oldu. Bu rolü üstlenebilecek onca isim arasında onun öne çıkarılması adil bir değerlendirme gibi görünmektedir. Tanrı'ya inandığını iddia eden ve (en azından resmen) Roma Katolik kilisesiyle barışık olarak ölen Voltaire, kilise otoritesinden ve bağnazlıktan kaynaklandığına inandığı kötülüklere karşı hayatının büyük bölümü boyunca saldırı yürüttü. Kuşkuculuk ve saygısızlık konusunda haklı bir ün kazandı. Sosyal veya siyasal bir devrimci olmamasına rağmen çağının cismani toplumunda mazur görülemez durumdaki bozukluklarla mücadele etti. Rasyonalizm ve hümanizm ilkelerinin başta gelen savunucusu olarak çağının kültüründe öncü bir konuma sahip olduğuna inanıyordu ve bu inancında haklıydı ancak "rasyonel felsefe" adını verdiği düşüncenin 1715'ten önce ortaya çıktığını söylemesi başlangıçta şaşırtıcı bir yargı olarak göründü.[2]

Voltaire'in çok çeşitli ilgi alanları ve yazı konularının gösterdiği gibi, Aydınlanma'nın başarıları ve amaçları birçok şekle bürünmüştü. Voltaire en çok hoşgörüyü ve ifade özgürlüğünü tutkulu biçimde savunmasıyla tanınmasına karşın, diğer birçok konu üzerinde yazmıştı (bunların arasında tahtı ve anayasal haklar adına kendisine direnenlere karşı Fransa başbakanının reform yapmasını savunan risale-

1 François Marie Arouet, bu mahlası yirmili yaşlarının başında kullanmaya başladı.

2 *The Age of Louis XIV* (Everyman bs., Londra, tarihsiz) s. 2

ler vardı). Aydınlanma'nın diğer önemli kişilikleri arasında büyük bir ansiklopedi hazırlayıp insanlığa miras bırakan düşünürler vardı. Bu eser, o çağda insan elinden çıkan en büyük kültür ürünüydü. Ansiklopedistlerin amacı bir yandan yararlı ve pratik bilgiler sunmak, diğer yandan makalelerinde ironik kıyaslamalar ve örnekler vererek okuyucuyu çıkarsama veya ima yoluyla o çağda çok doğal karşılanan akıldışılığı, bağnazlığı ve zalimliği reddetmeye yöneltmekti. Bu eser, her türden reform için entelektüel bir cephanelik, hazırlayanların söylediği gibi bir "savaş makinesi" idi. Bütün Avrupa'da yazarlar kendilerini yenilik ve reform, devlet, ceza politikaları, ekonomik kalkınma gibi konuları yazmaya verip hükümdarları, uyruklarının maddi durumunu düzeltmek için akıllarını kullanmaya çağırdılar.

Aydınlanma, çok çeşitli alanları kapsamayı amaçlıyordu. Üstü örtülü mükemmeliyet planı asla tamamlanamadı. Bazıları bunun koşullardan ya da uygulanamaz yapısından dolayı kaçınılmaz bir sonuç olduğu yargısına vardı. Bazılarına göreyse değişen bir şey olmayacaktı zira birçok "aydınlanmacı" ahlaki ve toplumsal varsayım topluma ters geliyordu veya kendi içinde çelişkiliydi (örneğin bireysel özgürlük iddiası ve müdahaleci toplum mühendisliği gibi). Olumlu ve olumsuz özellikleri henüz tam anlamıyla araştırılamamasına rağmen yine de bu hareket yaratıcılık açısından dev bir çağdı. Yarattığı tarihi sarsıntı, ortaya çıktığı çağda daha az insanı etkileyip farklı yollar ve düzeylerde gerçekleşmesine rağmen, reform hareketine büyük bir rakip olmuş, belki de onu geride bırakmıştı. Entelektüel açıdan ortaçağın gerçek anlamda sonuydu. Ortaçağ zihniyetine sahip insanların gerçekleştirdiği reform hareketi için böyle bir şey söz konusu değildi. Aydınlanma dünya tarihine, o günden beri yok edilemeyen (gerçi bazen ciddi biçimde tehdit edilen) bir şekilde rasyonalizm ve insancıllık akımlarını aşıladı. Avrupalılarda yeni bir iyimserlik ve yapabilecekleri şeyler hakkında yeni bir inanç duygusunu ortaya çıkardı. Bağımsız zihin fikrini yarattı. İki yüzyıl boyunca reformculara ve liberallere (bu kelime 1800'lü yıllarda henüz bilinmiyordu) hayat verip yalnızca Avrupa'ya değil tüm dünyaya yayılacak olan ilkeleri biçimlendirdi. 20. yüzyılın en başarılı fikirlerinin (iyi ve kötü anlamda) kökleri bu harekete kadar gitmektedir. Son olarak bu hareket, ilerleme gerçeğine inanan bir kültür yarattı.

Bu başarılar ve sonuçlar muazzam olmalarına karşın, çarpıtılmış ve anakronik bir bakış açısı oluşturma konusunda çok büyük bir tehlike içerir. Aydınlanmanın altın çağı olan 18. yüzyıl, ulaştığı en büyük hedef o olsa da, sadece bu hareketten ibaret değildi. Avrupa'nın tüm coğrafi boyutunun büyük bir kısmında Aydınlanma kurumlar ve politikalar üzerinde ancak bazı sığ izler bırakabildi. Doğu Avrupa'nın babadan oğula devredilen tımarlarında yaşayan köylüler, Güney İtalya'nın *latifundia*'ları, Endülüs taşrasının yoksul mahalleleri, Osmanlı egemenliğindeki Balkanlar; Newton veya Voltaire gibi Montesquieu, Diderot, D'Alembert,

Beccaria, Galvani, Kant, Feyjoo ya da eserleriyle aydın Avrupalıların düşünce tarzında çığır açan yüzlerce insanın ismini hiç duymamıştı. Aydınlanma fikrinin büyük yandaş bulduğu ülkelerde bile buna denk büyüklükte karşıt güçler vardı. Bu güçler sadece kilise, ruhban sınıfı ve din kökenli olmayıp ayrıcalıklı kurumlar, eski yasalar ve dokunulmazlıklardan oluşan tarihi ve kurumsal köklere sahipti. Üstelik Aydınlanmanın elitin zihniyeti üzerindeki mayalandırıcı etkisi, kendi mesajlarının bulanmasına yol açmıştı. İnsanlar kendilerini bireysel olarak ifade edip tatmin olmanın yolunu akıl dışılık ve mistisizmde bulduklarından, tuhaf kişiler ve şarlatanlar onların arzularını kullandılar. 18. yüzyıl yanlış fikirlerin aşılanmasının yanında hipnotizmanın yüzyılıydı. İlk farmasonların ihtiyatlı rasyonelliği ve tanrıcılığı, aradan bir yüzyıl geçmeden gizemli ve gizli masonluğun şatafatlı sapıklığına dönüştü. Toplumun aydın kesimleri arasında bu tür irrasyonellik belirtileri, yaklaşmakta olan romantik çağın çılgınlıklarının habercisiydi. Bu dönemin dışavurumları genellikle gerici ve bağnaz bir yapıya sahipti. Aydınlamadan daha kolay biçimde yanlış bir perspektife yerleştirilebilecek tarihi olguların sayısı çok azdır. Peygamberlerinin göz alıcılığı ve inandırıcılığı, bazen onlara tepkileri kışkırtmaktan başka bir ilişkisi olmadığı halde çağdaş bir etki yüklememize neden oluyor.

En tehlikeli biçimde ve kolayca yanlış anlaşılabilen şey Aydınlanmanın uzun vadedeki önemi değil kendi döneminde yarattığı sarsıntıdır. Dönemin tarihi gerçekliği hakkında çarpık bir görünüme neden olabilir. Düşüncenin ilerlemeci bir eğilime sahip olduğu varsayımı 18. yüzyılda ortaya çıktı ve çabucak önemli sonuçlar başarı hanesine yazıldı. Bunlar arasında okuryazarlığın gözle görülür ölçüde yayılması, büyük bilimsel buluşlar, Avrupalıların zihniyetinin köleliğe karşı dönmeye başlaması, kadın hareketleriyle ilgili heyecanlı kıpırtılar, ceza ve hukuk reformu –tüm bu sonuçların sadece bir kısmı– dünyayı daha yaşanır ve mutlu bir yer kılmaya yönelikti. Ne var ki bu çağın bir diğer yüzünü, bazı reformlarda bile görülebilen yüzünü fark etmeme tehlikesiyle her zaman karşı karşıyayız. Bir çarın Rusya'nın devlet aygıtını modernleştirme çabalarını veya Voltaire'in bir Prusya kralı tarafından himaye edilmesinin şatafatını kolayca hatırlıyoruz. Gücünü perçinleyen otokrasinin yol açtığı sonuçları ya da "aydınlanmacı" hükümdarların Pomeranya ve Polonya'daki serflerin omuzlarına bindirdiği yükü unutuyoruz. Fransa kralına suikast girişiminde bulunan Damiens'e yapılan dehşet verici işkenceleri en iyi yerden izleyebilmek için büyük paralar ödeyen seyirciler arasında, Fransa'nın toplumsal zirvesini oluşturan ve Avrupa'nın en şatafatlı sarayına mensup hanımların bulunduğunu hatırlamakta fayda var. Üstelik Fransa'nın Aydınlanma hareketiyle en çok ilişkisi bulunan ülke olduğunu, Fransız dilinin bu hareketten doğan fikirlere uluslararası geçerlilik kazandırdığını unutmamak gerekir. 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan insanlar geriye dönüp baktıklarında, ebeveyn ve büyük ebeveynlerinin Avrupa'sının çok tutucu,

ileriye gitmeyen bir yapısı olduğunu görüyordu. Bu yapı (onların görüş açısına göre) çoğunluk için barbarlık, azınlık içinse bir tatlı hayat barındırıyordu ve daha sonra doğanlar bunları asla bilmeyecekti. Bu dünyayı yaptırımları ve esinlenmeleri bakımından ileriye değil geriye dönük olarak görüyorlardı. Bu dünyaya *ancien régime* (eski rejim daha moderni tarafından yıkılmış siyasal veya toplumsal sistem) adını verdiler. Onların gözünde bu rejim son derece hantal ve güçlü olup geçmişe inatla yapışmıştı (ister iyi ister kötü anlamda). Sonunda bu rejimi ancak eşi benzeri bulunmayan bir ayaklanma yıkmayı başarabildi.

3

Batı Avrupa'nın Siyasi Örgütlenmesi

YAPI TAŞLARI

"Uluslararası ilişkiler" deyimi, 18. yüzyılda İngiliz filozofu Jeremy Bentham tarafından icat edildi. O zamanlar "devlet" adını verdiğimiz ve kolayca ulus gibi düşündüğümüz kurumlar arasındaki işleyiş sistemini tanımlamak için böyle bir deyime ihtiyaç doğmuştu. Devletler 1500 ile 1800 arasında güçlenip, dayanıklılık ve etkinlik açısından dikkat çekici bir ilerleme sağladı. Bu sistemin birimleri Avrupa'yla sınırlı olduğundan (aydın Avrupalılar yeni kurulmuş Amerika Birleşik Devletleri'ni 1800'lerin başında henüz Avrupalı sayıyordu), tüzel kişiliklerin oluşturduğu bir birlik gibi bir ilişki içine girdiler. Birbirleriyle yaptıkları ticarette birtakım ortak yöntemler benimsediler. Kısıtlanmamış kişisel çıkarlarını düzene sokmak için birtakım davranış standartlarını, hedefleri ve değerleriyle ilgili ortak birtakım fikir ve varsayımları kabul ettiler. Bu konuda çok kategorik davranmamamız gerekir. 1800'lerde bile çalışır bir sistem olması dışında, mutlak ve evrensel olarak bütün ülkelerde tek tip bir uygulama yaratan bir sistem değildi. 1500'lerdeyse bu sistemin ne kendisi ne unsurları mevcuttu. O zamanlar insanlar belki "Hıristiyan dünyasını" birleştirici bir fikir olarak kabul etmeye daha hazırdı. Oysa 17. yüzyılda, özellikle diplomasi ve savaşlarda Hıristiyan ilkesinin bulunmayışı dikkat çekiciydi. Bu ideolojik bir unsur olarak dinin öneminin azaldığının göstergesiydi. 1800'den önce bile Avrupa'da farklı türde bir uygarlık birliğinin varlığı algılanmaya başlamıştı. "Bir filozofun" diyordu Gibbon, "Avrupa'yı tek bir büyük cumhuriyet olarak düşünmesi anlayışla karşılanabilir. Bu cumhuriyetin farklı sakinleri hemen hemen aynı kibarlık ve terbiye düzeyine ulaşmış durumdadır."[1] Uygarlık, Avrupa'yı birleştiren çimento olarak dinin önüne geçmişti.

1500'lerden itibaren yaşanan bir diğer çarpıcı değişim dünyanın farklı hükümran devletler arasında bölündüğünün genel bir varsayım olarak kabul edilmesiydi. Avrupa'nın bugünkü haritasının büyük bir bölümü, bu yüzyıllarda gerçekleşen büyük tasnife dayanıyordu. 16. yüzyılda Avrupalılar; yaşadıkları dünyanın farklı

1 Edward Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi C IV, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

hükümdarlar tarafından yönetilen, bir makamın mutlak güç kullanma hakkına sahip olduğu birtakım bağımsız bölgelerden oluştuğunu kesinlikle kabul etmezdi. Ayrıca "ulusal" denebilecek tarzda bir birliği meydana getiren unsurların bulunma olasılığı daha azdı. Bu durum, siyasi ve hukuki tanımlamayı karmaşık bir sorun haline getiriyor.

1500'lerde harita üzerinde bugünkü karşılıklarına benzeyen yalnızca dört Avrupa ülkesi –İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa– vardı. Her birinin bazı iyi doğal sınırlara sahip olması onların işine yarıyordu. Pirene Dağları, Atlas Okyanusu ve Akdeniz, İber Yarımadası'nı kuşatıyordu. Mağripliler yenildikten sonra dışarıdan gelenlerin buraya girmesi artık kolay değildi ancak bu yarımadada Portekiz kendi kralına sahipti. İspanya'ysa bir kral ve kraliçe yönetiminde birleşmesine rağmen hukuki olarak o zamanlar Kastilya ve Aragon Krallığı olarak bölünmüştü. Her iki krallığın ayrı kanunları ve gelenekleri vardı. Ayrıca yarımadanın kuzeyine gizlenmiş gibi bir konumda küçük Navarra Krallığı vardı. İngiltere'yse henüz bütün bir adayı kaplamıyordu. Kralları Galler'i uzun zaman önce fethetmesine karşın bağımsız komşusu İskoçya'yla sınırı vardı. Bu iki krallık 1603'ten itibaren bir kral tarafından yönetilmesine rağmen "Büyük Britanya" adıyla tek bir devlet olarak birleşmeleri ancak 1707'de gerçekleşti (bu tarihte bile birçok kanunları farklıydı). İrlanda bir ada olmasına karşın 18. yüzyıla kadar bir İngiliz valisinin yönettiği fethedilmiş bir sömürgeydi. 1500'lerde Fransa kralları, bugünkü Fransa topraklarının büyük bir bölümünü fiilen yönetmelerine rağmen İngiltere, Calais civarında küçük bir bölgeyi hâlâ elinde tutuyordu (1558'de bu bölgeyi kaybetti). Bunun dışında bazı Doğu toprakları; özellikle Burgonya'nın büyük bölümü, Savoy, Alsace ve Lorraine henüz Fransa krallarının hükmü altına girmemişti. Ayrıca kendi toprakları içinde yabancı hükümdarların yönettiği bazı çevrili bölgeler vardı. Bunların başında papanın yönettiği Avignon geliyordu.

1500'lerde siyasal birliği yaşatabilecek herhangi bir popüler veya ulusal duygu ancak bu ülkelerde ayırt edilebilirdi (veya inandırıcı biçimde tanımlanabilirdi). Bunun belki en iyi örneği nispeten önemsiz bir güç olan İngiltere'ydi. Bir adada yaşamanın getirdiği psikolojiyle, kuzey hariç istilalara karşı kendini koruyan İngiltere'de devlet alışılmadık biçimde merkeziyetçiydi. Gallerli Tudor Hanedanı'nın ilk Kralı VII. Henry tahta 1485'te çıkmıştı. "Güller Savaşı" olarak bilinen uzun bir kargaşa döneminin ardından krallıkta birlik kurmaya büyük önem veren Henry, ulusal çıkarları bilinçli şekilde hanedanın çıkarlarıyla birleştirdi. 16. yüzyıl sonunda Shakespeare yurtseverlik dilini oldukça doğal biçimde kullanıyordu (dini ayrımlardan fazla bahsetmemesi de dikkat çekici gelebilir). Aynı şekilde Fransa ulusal birlik konusunda oldukça yol almıştı. Valois ve Bourbon krallarının Tudorlara göre daha

büyük sorunları vardı. Fransa kralı olarak tam bir hâkimiyet uygulayamadıkları, dokunulmazlığı ve ayrıcalığı olan birçok kurtarılmış bölge vardı. Uyruklarının birçoğu Fransızca konuşmuyordu (elbette Tudorların Gallerli uyrukları da İngilizce konuşmuyordu ve Avrupa'nın aynı dili konuşan tek ulusu Portekiz'di). Buna rağmen Fransa daha 1500'lerde ulusal bir monarşiye sahip olarak ulusal bir devlet olma konusunda epey yol almıştı. İspanya'ysa *Reconquista* tarihi sayesinde, dine dayalı özel bir ulusal kimlik duygusu kazanmıştı. İspanya'daki iki krallık 1516'ya kadar birleşmemesine rağmen, Katolik hükümdarların torunu olan Habsburg Hanedanı'na mensup Karl, deli annesiyle birlikte eş-hükümdar oldu ve I. Carlos adını aldı. Buna rağmen kendisine bağlı iki krallığın haklarını ayırt etmek için dikkatli olmak zorundaydı (ve Habsburgların sahip olduğu büyük toprakların diğer bölgelerinde yerel kimliğe benzer biçimde saygı göstermek daha çok gerekliydi).

Yukarıda adı geçen dört ülkenin dışında ulusal duyguların siyaseti belirlemede pek önemi yoktu. Bunların dışındaki diğer monarşik devletlerde siyasal kimliği kişilik, aile ve hanedan belirliyordu. Bu dört devletin dışında ve bazen içindeki çevrili bölgelerde yüzlerce küçük fief, cumhuriyet ve serbest şehir vardı. Son olarak ortaçağın iki büyük siyasal kurumu, papalık ve Kutsal Roma İmparatorluğu, diplomatik hesaplar açısından hâlâ dikkate alınması gereken bir hususta. Papalık herhangi bir krallık gibi kısmen monarşik bir devlet olup bu durum sadece topraklara sahip olmasından belli değildi (bu topraklar bazen farklı bir yerde olmakla birlikte çoğunlukla İtalya'daydı). Papanın diğer birçok ülkede egemenlik, yargılama yetkisi ve sömürge sahibi olma gibi hakları vardı. Ayrıca münferit olarak papaların yürüttüğü diplomasi ve kişisel çıkarlar, Papalık devletlerini diğer bağımsız güçlerden biri gibi gösterse de durum bundan farklıydı. Papa 1500'lerde henüz Evrensel kilisenin başkanı olarak tartışmalı ama çok büyük bir otoriteye sahipti.

Aynı şekilde Kutsal Roma İmparatorluğu bazen en çağdışı ve gerçekdışı şekilde olmasına rağmen ortaçağ geçmişini bünyesinde barındırıyordu. İmparatorluğun büyük bir kısmını oluşturan Almanya (insanlar genellikle "Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu" diyordu), imparator ve vasalları olan imparatorluk kurulunun yönetimi altında sözde birleşmiş çok parçalı bir yapıydı. Altın Fermandan itibaren yedi elektör kendi topraklarında gerçek anlamda hükümran olmuştu. Bunların dışında hepsi bağımsız olan yüz prenslik ve elliden fazla şehir vardı. Ayrıca üç yüz kadar devletçik ve vasallık, bu ortaçağ imparatorluğunun yamalı bohça görünümünü tamamlıyordu. Bu kargaşayı bir reformla giderme ve Almanya'da bir ölçüde ulusal birlik sağlama girişimleri başarısız oldu ve bu durum küçük prensliklerle şehirlerin işine geldi. Bu çabalardan ortaya ancak yeni bir idari mekanizma çıkmıştı.

Tüm bu siyasi varlıklar göz önüne alındığında, 16. yüzyıl başlarındaki Avru-

pa diplomasisi, uygulayıcılarını yönlendirecek kavramlar konusunda ezici biçimde gelenekseldi. Bunların başında dinden kaynaklanan hesapların belirlediği hanedan çıkarları, finans ve bazı bölgelerde hepsinden önemlisi ticaret geliyordu. Bunların ele alınması konusunda alışkanlıklar belirginleşip uzun bir süreçte resmi diplomasinin temelini oluşturan kurumlar ortaya çıktı. Yavaş bir evrim gösteren bu Avrupa icadı zamanla tüm dünyaya yayıldı. Hükümdarların daima birbiriyle iletişim kurup görüşmesi zorunluydu. Ortaçağ kralları birbirlerine haberciler gönderiyordu. Bunlarla ilgili özel törenler yapılıyor ve özel kurallarla korunuyordu. Bunun dışında zaman zaman özel görevler için elçiler gönderiliyordu. 1500'den sonra, barış zamanlarında başvurulan bir uygulama yavaş yavaş gelişti ve bugün de kullanılır oldu. Artık bütün sıradan işler kalıcı büyükelçiler vasıtasıyla yürütülüyordu. Bunlar ayrıca görev yaptıkları ülke hakkında hükümdarlarına düzenli olarak bilgi gönderiyordu. Bu kalıcı temsilcileri yoğun biçimde kullanan ilk ülke Venedik Cumhuriyeti oldu. Ticaret, haberleşme ve düzenli ilişkilere bu kadar bel bağlayan bir devletin, profesyonel diplomasinin yolunu açmasına şaşırmamak gerekir. Bunun ardından yeni değişiklikler oldu ve eski çağlarda özel temsilcilerin yaşadığı tehlikeler giderek unutulmaya başlandı zira diplomatlara ayrıcalıklar ve dokunulmazlıkların koruduğu özel bir statü verilmişti. Anlaşmaların ve diğer diplomatik biçimlerin yapısı daha kesin çizgilere ve belirgin kurallara kavuştu. Anlaşmaların kayda geçirilmesi için kullanılan ortak dil Latinceydi (oysa fiili görüşmelerin büyük bir kısmı Latince yapılmıyordu). Prosedür daha standart bir hal aldı.

Tüm bu değişimler çok yavaş biçimde, yararlı olduklarına inanıldığı zaman gerçekleşti. İşin doğrusunu söylemek gerekirse, modern profesyonel diplomasi 1800'lerde henüz ortaya çıkmamıştı. Büyükelçiler genellikle bir temsilcilik görevini kaldırabilecek soylular arasından seçiliyordu; maaşlı memurlar yoktu. Bununla birlikte, profesyonelleşmeye doğru epey yol alınmıştı. Bu, hükümran devletler arasında yeni bir ilişkiler dünyasının belirmeye başladığının bir başka işaretiydi.

YAPILAR VE SORUNLAR

Diplomasi ve uluslararası ilişkiler çok ilginç görünmekle birlikte çözülmesi kolay değildir. Ortada bir yığın ayrıntı vardır ve genellikle ağaçlar, ormanın görülmesini engeller. Bu ayrıntıların karmaşıklığı, neler olup bittiğinin önemini ortaya koyan genel çizgileri ayırt etmeyi zorlaştırır. Bu durum özellikle 1500'den itibaren üç yüz yıl boyunca geçerliliğini korudu. Bu dönemde Avrupalı hükümdarlar arasında savaş ve barışta avantajı ele geçirmek için verilen mücadeleleri anlamak daha zordu. Bu mücadelelerde çok sayıda münferit varlık yer alıyordu. Aile soyağaçları dallanıp budaklanarak iç içe geçmişti. Varılan anlaşmalar, güç ilişkilerinin istikrar-

sızlığı ve ölüm olasılığının yüksekliği nedeniyle kırılgan ve kısa ömürlü bir yapıya sahipti. Önemli olay ve aşamaları saptamak için genel ve uzun vadeli bir ön değerlendirme yapmaya çalışmak faydalı olacaktır.

Dört büyük yapısal değişiklik ayırt edilebilir. Birincisi Fransa'nın 17. yüzyılda Avrupa'da egemenliği veya potansiyel egemenliği eline geçirmesidir. Bu süreçte, İspanya'nın daha önceki üstünlüğünün zayıflaması etkili oldu. Bu değişimin bir sonucu olarak Batı Avrupa'nın büyük bölümünde sınırlar belirlendi ve 19. yüzyıla kadar büyük ölçüde değişmeden kaldı. Fransa'nın yükselişinin arka planında Almanya'nın süregelen parçalanması vardı. Sonunda "yeni" bir devlet olan Prusya ile Avusturya Habsburg İmparatorluğu arasında üstünlük için yeni bir rekabet oluştu. Bu sürecin getirdiği bir sonuç olarak, 17. yüzyıl başlarındaki son bir canlanma çabasının ardından, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun tamamen çöküşüne kadar giden gerileme süreci devam etti.

İkinci büyük değişim Batı'da yeni bir güç olarak Büyük Britanya'nın (1707'den itibaren Birleşik Krallık) ortaya çıkmasıydı. Bu gücün ortaya çıkışında ticaret ve deniz gücünün özel bir rolü ve bu yüzyıllardaki üçüncü büyük değişimle bağlantısı vardı. Bu üçüncü değişim ilk denizaşırı Avrupa İmparatorluğu'nun ortaya çıkması ve bunun sonucunda Avrupalı devletler arasında denizaşırı ihtilafların başlamasıydı. 1800'lere gelindiğinde bu ihtilaflar o kadar artmıştı ki bundan nasibini almayan kıta kalmamıştı. Bu alanda yolu Portekizlilerle İspanyollar açmış, Hollanda, İngiltere ve Fransa onları izlemişti (hatta Danimarka ve Prusya bile bu oyunda yer almıştı). Emperyalizmin başlangıç aşamasının en önemli uzun vadeli sonucu, denizaşırı ilk Avrupa kökenli bağımsız devletin, Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulmasıydı. Bu olayın sonuçları Avrupa İmparatorlukları için görünenden daha fazla öneme sahip olacaktı. Tüm bu imparatorluklar farklı ama artan derecelerde, daha önce olmadığı ölçüde güç sahibi –daha iyi gemiler, toplar, muhaberat, idare yöntemleri ve coğrafi bilgiler– oldular. Unutmamamız gerekir ki henüz hiçbiri buhar, demiryolu ve Antik Roma'dan daha hızlı iletişim yöntemlerine sahip değildi.

Dördüncü ve aynı derecede şaşırtıcı gelişme, 1660'lardan sonra Doğu Avrupa'da yeni bir düzenin ortaya çıkmasıydı. Osmanlı Devleti'nin güneydoğudaki büyümesinin sonuna gelip ardından uzun sürecek gerileme döneminin başlamasıyla birlikte iki eski bağımsız krallık, Macaristan ve Polonya ortadan kalkarken yeni bir güç olan Rusya sahneye çıktı. Bu gelişme Prusya ve Avusturya'yı yakından ilgilendiriyordu. Daha 1800'lerde cevabı bugün de bulunamamış "Doğu Sorunu" ortaya çıktı: Osmanlı İmparatorluğu'nun yarattığı düzenin yerini kim alabilirdi veya almalıydı?

HABSBURG VE VALOIS HANEDANLARI

Belki ilk okyanus seferlerinin dışında bu değişimlerin hiçbiri 1500 yılında hayal bile edilemezdi. Bunun en büyük sebebi, Avrupalı hükümdarların arzu ve kaygılarının daha uzun bir süre, geleneksel sınırlar içinde kalmasıydı. Her ne kadar bu hükümdarlardan biri, İngiltere kralı VIII. Henry Kutsal Roma İmparatoru olmak için bir teklifte bulunduysa da pek ciddi bir aday olarak görülmedi. 16. yüzyıl başında, diğer hükümdarlar kendi aralarında savaşıp onlardan yardım veya tarafsız kalmalarını istemedikçe, İngiliz hükümdarlar pek dikkate alınmıyordu. Valois kralları daha önemliydi. Bu hanedan Fransa'yı 14. yüzyıldan beri yönetmiş ve uzun bir savaşta İngilizleri yenmişti. Sonradan görme Tudorlara göre daha çok toprak kazanmışlardı. Güney İtalya'da bile toprak (ve taht) talepleri vardı. Buna rağmen 1500'de Valois ve Tudorlar, Avusturyalı Habsburgların gölgesinde kalmıştı (ayrıca bu hanedanın ömrü daha uzun olacaktı). Habsburgların kaderindeki iniş ve çıkışlar, 1918'e kadar Avrupa diplomasinin en önemli hikâyesini oluşturacaktı.

İmparatoru seçen Alman prenslerin 14. yüzyılda bile bazen bir Habsburg adayını seçtiği oluyordu. Seçmenler 1438'den itibaren arada kısa bir kesinti haricinde hep Habsburg adaylarını seçtiler. 1500'de imparatorluğa ek olarak papalığa bile seçilebileceğini düşünecek kadar hırslı bir adam olan Maximilian Hanedanı'nın reisi oldu. İlk karısı, ortaçağ hükümdarlarının en zengini olan ve tahtını bırakacak bir oğlu bulunmayan Burgonya dükünün kızıydı. Dükün ölümü büyük bir soruna yol açıp haritayı daha karmaşık hale getirdi zira mirası parçalanarak çok çeşitli ellere geçmişti ancak bu gerçekleşmeden önce şiddetli ihtilaflar yaşandı. 16. yüzyılda meydana gelen pek çok olay Valois ve Habsburg Hanedanları arasındaki uzun bir düellonun aşamaları olarak görülebilir. Bu düellonun sebebi Burgonya'nın bıraktığı zengin miras, özellikle zengin Felemenk eyaletleriydi (aşağı yukarı bugünkü Belçika ve Hollanda toprakları). 1519'da İspanya'nın Habsburg Hanedanı'na mensup kralı I. Carlos, V. Karl (Şarlken) adıyla Kutsal Roma İmparatoru oldu. Bunda Alman bankerlerinin finansmanıyla dağıttığı büyük rüşvetlerin payı vardı. Rakibi Fransa kralının hiç hoşlanmamasına rağmen, İspanya İmparatorluğu'nu eski Habsburg topraklarıyla birleştirdi. V. Karl üzerinde güneşin (gerçek anlamda) hiç batmadığı bir imparatorluğu yöneten ilk adamdı.

Habsburg Hanedanı'nın evrensel bir monarşiye doğru yol aldığı görülüyordu. Atalarının özenle yaptığı evlilikler, Karl'ı dünyada o güne dek görülen en geniş topraklara sahip imparatorluğun hükümdarı haline getirmişti. İmparatorluk unvanı bu devlete çok uygun düşüyordu. Karl annesinden İspanya Krallıklarını, yeni keşfedilmiş Amerika topraklarını ve Sicilya'yı devralmıştı. Babasından eski Burgonya dukalığına ait "İspanya Felemenk'i", büyükbabasından Avusturya ve Tirol'deki

Habsburg topraklarıyla Franche-Comté, Alsace ve İtalya'da hak iddia edilen bazı topraklar kalmıştı. Bu o çağda, bir hanedanın sahip olduğu en geniş alandı. Üstelik Bohemya ve Macaristan tahtları Karl'ın kardeşi (ve sonradan Karl'ın halefi olacak) Ferdinand'a aitti. Habsburg hâkimiyeti 16. yüzyılda Avrupa siyasetine damgasını vurmuştu. Bu hanedanın gerçek ve gerçekdışı iddiaları, imparatorluk tahtına oturan Karl'ın unvanlarının sıralandığı listede açıkça görülüyordu: "Romalıların Kralı; seçilmiş İmparator; semper Augustus; İspanya, Sicilya, Kudüs, Balear Adaları, Kanarya Adaları, Hint Adaları ve Atlantik'in karşı kıyısındaki anakaranın Kralı; Avusturya Arşidükü; Burgonya, Brabant, Styria, Carinthia, Carniola, Lüksemburg, Limburg, Atina ve Patras Dükü; Habsburg, Flandra ve Tirol Kontu; Burgonya, Hainault, Pfirt ve Roussillon Palatin Kontu; Alsace Prensi; Swabia Kontu; Asya ve Afrika Hükümdarı."

Hayali olanları bir yana bırakırsak, bu toprakların toplamı fiilen iki ana bloğa ayrılıyordu. Bunların biri İspanya'dan devrolan miras olup Hollanda'yı içerdiği ve Amerika'dan gelen altınla beslendiği için zengindi. Ayrıca İtalya'nın büyük bir kısmı bu mirasa dahildi. Habsburg hanedanının üstünlüğünü sürdürmek için buralarda etkin bir rol üstlenmeyi amaçladığı Orta Avrupa ve Almanya'daki eski Habsburg toprakları diğer ana bloğu oluşturuyordu. Gerçi imparatorluk tahtında oturan Karl, bundan fazlasını görüyordu. Aslında üstlendiği rol konusunda oldukça çağının gerisinde fikirlere sahipti. Kendisine "Tanrı'nın sancaktarı" denmesinden hoşlanması bunun göstergesiydi. Ayrıca Afrika'da Türk varlığına karşı eski zamanların Hıristiyan şövalyeleri gibi sefere çıktı. Burada *Reconquista*'nın yeni bir uzantısı olarak, büyükbabalarının başarılarını sürdürmek amacıyla kalıcı bir yer edinmeye çalıştı. Kendisine göre birkaç hükümdardan biri olmanın ötesinde, hâlâ bir ortaçağ imparatoruydu. Hıristiyan dünyasının lideriydi ve eylemlerinden dolayı sadece Tanrı'ya karşı sorumluydu. Almanya, İspanya ve Habsburg hanedan çıkarları (elbette Habsburg ailesinin toprakları hukuki açıdan Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan ayrıydı), belli bir ölçüye kadar Karl'ın kendi rolüyle ilgili vizyonuna feda edilmişti. Bununla birlikte onun tasarladığı gibi bir evrensel imparatorluğu gerçekleştirmek, 16. yüzyılın iletişim ve idare koşulları göz önüne alındığında herhangi bir insanın gücünün ötesindeydi. Bu imkânsızlık, Protestan reformunun henüz imparatorluk üzerinde yarattığı muazzam baskının ortaya çıkmasından önce bile mevcuttu. Üstelik Karl kişisel bir yönetim için çaba harcıyordu. Bu sonuçsuz hedefine ulaşmak için durmadan seyahat ediyordu. Paradoksal olarak bu, imparatorluğunun hiçbir bölgesinin (Hollanda hariç) kendisini onun hanedanıyla özdeş görmemesine yol açmıştı. Onun arzusu, düştüğü anakronizmi ve ortaçağ dünyasının hâlâ sürdürdüğü yaşam tarzını gösteriyordu.

İTALYAN SAVAŞLARI

Karl doğmadan altı yıl önce 1494'te, Fransa kralı VIII. Charles, Napoli Krallığı'nda hak iddiasıyla Alpleri geçince, Habsburg ve Valois hanedanları arasındaki rekabet yeni bir boyut kazandı. Bu tarihten itibaren İtalya'da Habsburg-Valois savaşları başladı ve çeşitli aralıklarla 1559'a kadar devam etti. Bu savaşlarda aynı zamanda pek çok çıkar çatışması vardı. Coğrafi bütünlük açısından Avrupa'nın en çarpıcı yerlerinden biri olan İtalya, siyasal açıdan irili ufaklı parçalara bölünmüştü. Teorik olarak İtalya'nın bir kısmı hâlâ imparatorluğa bağlıydı. Büyük bir bölümü ya despot soylular tarafından yönetiliyordu ya da dış güçlere bağımlıydı. Papa kendi topraklarında hüküm sürüyordu. Aragon Hanedanı'na mensup Napoli kralı, yarımadanın güneyine hâkimdi. Sicilya bu kralın İspanyol akrabalarına aitti. Hâlâ denizaşırı büyük topraklara sahip olan Venedik, Cenova ve Lucca Cumhuriyetlerinin başında oligarşik yönetimler vardı. Po Vadisi'nde büyük bir dukalık olan Milano, Sforza ailesinin elindeydi. Floransa kâğıt üstünde bir cumhuriyet olmasına rağmen, aslında 1509'dan beri bir banker ailesi olan Medicilerin yönetiminde bir monarşiydi. Kuzey İtalya'da Savoy dükleri, atalarından kalma topraklarından Alplerin öte yanındaki Piyemonte'yi yönetiyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında Avrupa diplomasi tarihinin ana temasını, Habsburg ve Valois Hanedanları arasındaki düşmanlık belirlese de yarımadanın bölünmüşlüğü İtalya'yı cazip bir av haline getiriyordu. Ayrıca aile ilişkileri yabancılara bu bölgenin meselelerine karışmak için pek çok bahane yaratıyordu.

"İtalyan Savaşları" adı verilen ve ilk bakışta göründüğünden daha önemli olan altı savaş, Avrupa devletler sisteminin evriminde kendine özgü bir dönem oluşturur. V. Karl açısından, dikkati Alman Reform Hareketi'nden buraya çektiği için vahim sonuçlara yol açarken aynı zamanda İspanya'nın zenginliğinin tükenmesini hızlandırdı. Bu savaşlar Fransızlara yoksulluk ve işgal getirirken krallarının hüsrana uğramasına yol açtı. Sonunda İspanya, İtalya'da egemen güç olarak yalnız kaldı. İtalyanlar içinse bu savaşlar birtakım felaketler getirdi. Roma barbar istilaları çağından beri ilk kez 1527'de, isyan eden imparatorluk ordusu tarafından yağmalandı. Savaşlar sonucu ortaya çıkan İspanyol hegemonyası, nihayet şehir cumhuriyetlerinin parlak günlerine son verdi. Türklerle mücadelede yalnız kalan Venedik'in Doğu Akdeniz'deki imparatorluğu parçalanmaya başladı (Karadeniz'de Cenevizlilerin egemenliği çoktan dağılmıştı). Belki bu yıllar sadece Osmanlılar açısından iyi bir dönemdi. V. Karl ve oğlunun Afrika maceraları hüsranla sonuçlandı. 1571'deki İnebahtı Deniz Savaşı'nda kazanılan büyük Hıristiyan zaferi, Osmanlıları ancak kısa bir süre durdurabildi. Üç yıl sonra Tunus'u İspanyolların elinden geri aldılar. Habsburgların İtalya'daki mücadelesi ve buraya verdiği destek

yüzünden, Amerika'dan İspanya'ya gönderilen gümüş miktarı aşırı biçimde arttırıldı. V. Karl'ın hükümeti son yıllarında borç içinde kıvranıyordu. Almanya'daki dini tartışmaların Augsburg'da geçici olarak sona ermesinden kısa bir süre sonra 1556'da, V. Karl tahttan çekildi. Veliaht kardeşi Avusturya'yı alırken, İspanya'da doğup büyümüş oğlu II. Felipe İspanya Kralı oldu. Karl Hollanda'da doğduğundan, bu büyük imparatorun hükümdarlığını sona erdiren tören burada yapıldı. Meclisi gözyaşları içinde terk ederken genç bir soylu olan Oranj prensi William'ın –sonradan Sessiz William olarak tanınacaktı– omzuna yaslandı. Habsburg mirasının bu şekilde bölünmesi, Avrupa'nın 1550'lerdeki meseleleri açısından bir dönüm noktasını oluşturur.

İSPANYA'NIN GERİLEME ÇAĞI

İtalyan savaşlarının bir döneminde, İtalya kıyıları ittifak halindeki Fransız ve Türk gemilerinin saldırısına uğradı. Hıristiyan dünyasının birliğinin sahteliği Fransa kralının Osmanlı sultanıyla yaptığı resmi ittifakla açığa çıkmıştı. Buna rağmen din diplomasiyi etkilemeye devam ediyordu ancak Reformasyon'dan sonra bu yeni bir biçim aldı. Bu durum Avrupa tarihinin en karanlık dönemi kabul edilen birkaç yüzyıllık bir dönem içinde açıkça ortaya çıktı. 17. yüzyıl başlarındaki kısa bir sükûnet dönemi haricinde Avrupalı hükümdarlar ve yönettikleri halklar bugüne kadar benzeri görülmeyen bir nefret, bağnazlık, katliam, işkence ve zalimlik âlemi içine daldılar. Bu gelişmeye egemen olan unsurlar Karşı Reform Hareketi'nin yol açtığı ideolojik çelişki; Almanya ve özellikle Fransa'nın uzun bir süre kendi içlerindeki dini kavgalar yüzünden felç olması, İspanya'nın başlangıçtaki askeri üstünlüğü; İngiltere, Hollanda ve İsveç'te yeni güç merkezlerinin ortaya çıkması ve sonraki iki yüzyıl boyunca yaşanacak denizaşırı çatışmaların ilk belirtileriydi.

Daha sonraki çağlarda da (daha uzun süreyle ve içinden çıkılmaz biçimde) görüleceği gibi, yabancıların özel çıkarları; İspanya'nın kendi içişlerinden kaynaklanan ideolojik, siyasal, stratejik ve ekonomik sorunlar yumağıyla iç içe girmişti. Sorunun kökeninde, İspanya'da devletin gücünün II. Felipe yönetimi altında artması ve bunun yarattığı gerilim vardı. Kral monarşiyle dini birlik geleneği arasında yeniden bir bağ oluşturmuştu. Kökenini yeniden fetih ruhunun oluşturduğu bu birlik geleneği Karşı Reform Hareketi sayesinde yenilenmişti. Karşı Reform (tıpkı reform hareketi gibi), uyrukları üzerinde otoritesini sürdürmek isteyen cismani hükümdarların ihtirasını güçlendirmişti. Protestan hükümdarlar kendilerini yeniden güçlenen Katoliklikten korumanın yollarını aradılar. Katolik hükümdarlara yandaşı oldukları kilise tarafından yeni otorite ve kaynaklar sağlandı. Dinin siyasal otoriteye –bir başka deyişle örgütlü güce– karşı yeni bağımlılığı, aralarındaki ilişkileri daha sıkı hale getirdi.

İspanya krallıklarında hüküm süren iki güç birlikte, daha Trent Konsili'nin toplanmasından önce karşı konulamaz bir Katolik monarşi yarattı. Henüz tamamlanmış olan *Reconquista* bir Haçlı Seferi'ydi. Bizzat Katolik hükümdarların unvanları, siyasal sürecin ideolojik mücadeleyle özdeş hale geldiğinin ilanı gibiydi. İkincisi, İspanyol monarşileri birdenbire büyük miktarda Müslüman ve Yahudi uyruğu bünyesinde barındırma sorunuyla karşılaşmıştı. Çok ırklı bir toplumda bu topluluklardan potansiyel tehdit olarak korkuluyordu. Bunlara karşı geliştirilen mekanizma, tahtın denetimi altında kurulan yeni bir Engizisyon oldu. 1478'deki papalık fermanıyla kurulan İspanyol Engizisyonu 1480'de Kastilya'da faaliyete başladı. Engizisyon 1516'da Karl'ın İspanya'ya ait tüm topraklarında; Amerika kıtalarında, Sicilya'da, Sardunya'da ve Kastilya'yla Aragon'da otoriteyi uygulayan tek kurum haline geldi. Bunun çarpıcı etkileri daha Yahudilerin sürülmesi sırasında zaten görülmüştü. Buna Müslümanların yarımadadan çıkarılması sırasında İspanya'da kalarak Katolikliği seçen ve Morisko adı verilen Mağriplilerin şiddetli bir şekilde hizaya getirilmesi izledi. Ayrıca bir avuç Lutherciyle uğraşmak Engizisyon için çok kolay olduğundan İspanya'nın dini birliğinin bölünmezliği ortaya kondu.

Ne var ki bunun bedeli çok ağırdı. Karl'ın yönetimi altındaki İspanya, seküler yaşamında olduğu gibi dini yaşamında da yeni bir tür merkeziyetçi ve mutlakıyetçi monarşi haline geldi. Yarımadadaki biçimsel meşrutiyetçiliğin kalıntıları bu gidişatı hemen hemen hiç etkileyemedi. Eski imparator tahttan indikten sonraki hayatının büyük bölümünü Estremadura'da gözlerden uzak bir manastırda geçirip 1558'de öldü. Bu tarihten sonraki yüzyıl boyunca İspanya, Karşı Reform Hareketi'ni destekleyen devletlere örnek oldu. Avrupa'nın büyük bölümünde İspanya örneği zorla uygulanmaya çalışıldı. Kendini Karşı Reform davasıyla özdeşleştiren ve sapkınlığın kökünü kazıyacak kişi olarak gören hiçbir Avrupalı hükümdar, ölen imparatorun oğlu ve 1558'deki ölümüne kadar Mary Tudor'un kocası olan İspanya kralı II. Felipe kadar kararlı ve bağnaz olamazdı. Kral, Karl'ın bıraktığı imparatorluğun yarısının yani İspanya, Hint Adaları, Sicilya ve İspanya Felemenk'inin halefiydi. İspanya'da dini arındırma siyasetinin sonuçları muhtelif yorumlara yol açtı. Bu siyasetin İspanya Felemenk'inde yol açtığı sonuçlar içinse fazla tartışmaya yer yoktu.

YENİ HOLLANDA

Bazılarının "Hollanda İsyanı", Hollandalıların "Seksen Yıl Savaşı" adını verdiği mücadele, bir ulusun yaratılmasını sağlayan olaylardan biriydi. Bu mücadele zaman zaman bilinçli olarak büyük bir efsane kaynağı haline getirildi. Sonunda ortaya çok modern bir toplum çıktığına bakarak, bu hareketin dini hoşgörü ve

ulusal bağımsızlık için tutkuyla mücadele verilen çok "modern" türde bir ayaklanma olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. İşler o kadar basit değildi. Hollanda'nın sorunları son derece ortaçağdan kalma bir ortamda ortaya çıktı. Eski Burgonya mirasının eseri olarak, İspanya Felemenk'inde birbirinden son derece farklı ve çeşitli on yedi eyalet vardı. Sakinlerinin çoğunlukla Fransızca konuştuğu güney eyaletleri, Avrupa'nın en çok şehirleşmiş kısmını ve büyük Flaman ticaret merkezi Antwerp'i barındırıyordu. Bu eyaletleri yönetmek uzun zamandan beri güçleşmişti. 15. yüzyıl sonlarında bir dönem Flaman şehirleri, bağımsız şehir devletleri haline gelebilmek için çabaladı. Kuzey eyaletleri daha çok tarımla ve denizcilikle uğraşıyordu. Bu eyaletlerin sakinleri toprakları konusunda inatçı bir aidiyet duygusuna sahipti. Bunun nedeni belki 12. yüzyıldan beri denizden toprak kazanmak için büyük mücadele vermeleriydi. Kuzey ve Güneyin daha sonra Hollanda ve Belçika haline gelmesi 1554'te düşünülmesi imkânsız bir sonuçtu. Eyaletlerin temsili organları –meclisler– münferit çıkarlarını bir bütün olarak savunmak amacıyla "Genel Meclis" adı altında bir araya geldi. Eyalet yöneticileri birçok kez bu kurumdan yardım istedi.

Trent Konsili'nin Hollandalı Protestanlarla ilgili buyruklarını dayatma konusunda Felipe'nin gösterdiği kararlılık, daha sonra meydana gelen gelişmelerin bir kısmını açıklamakla birlikte sorunun kökleri daha derinlerde yatıyordu. Felipe'nin babasının uyguladığı aşırı vergilerden dolayı çıkan sorunlar sürüyordu. İspanyol yetkililer merkezi devletle yerel makamların ilişkilerini modernleştirmeye çabalarken, o döneme uygun yöntemlere başvurup yerel duyarlılığa karşı Burgonyalılar kadar saygılı davranmadılar (oysa Burgonyalılar da isyan ve iç savaşlarla karşılaşmıştı). İspanya önce güney eyaletlerinin soylularıyla anlaşmazlığa düştü. Simgesel "özgürlüklerini" savunma konusunda çağın diğer soyluları gibi huysuz ve hassas olan Hollandalı soylular, büyük Şarlken'den daha uzak ve yabancı buldukları Felipe tarafından tehdit edildiklerini düşünüyorlardı. Eski imparatorun kendilerini anladığına inanıyorlardı (Şarlken onların dilini konuşuyordu) oysa oğlu bir İspanyol'du ve onları anlamıyordu. Bir süre sonra, bölgedeki İspanyol kumandanı olan Alva Dükü'nün, sapkınları ararken yerel yargı haklarına karışarak yerel ayrıcalıkları ihlal ettiğini ileri sürdüler. Soyluların birçoğu Katolik olmasına rağmen Protestanlığın kök saldığı Flaman şehirlerinin zenginleşmesinde çıkarları bulunduğundan, İspanyol engizisyonunun bölgeye girmesinden korkuyordu. İspanyol hükümetine itirazlarını ortaçağa özgü bir yolla, Brabant Meclislerinde dile getirdiler.

Bu anlaşmazlık İspanyol ordusunun zalimliğinin artması sonucu daha ciddi bir hale büründü. Oranj Prensi Nassaulu William (kralın kendi sapkın uyruklarını hizaya getirmede kararlı olduğunu öğrenince, denetimsiz öfkenin onu zayıf düşürmesine izin vermemek için efsanevi bir dikkat harcaması nedeniyle "Sessiz William" lakabı takılmıştı), birçok soyluyu yasal hükümdarlarına karşı birleştirdi. Soylular

kralın, eyaletlerin geleneklerine ve amme hukukuna karşı benzeri görülmemiş bir saldırganlık içinde olduğuna inanıyordu. Soylularla daha büyük tehlike altındaki Kalvinist şehirliler arasında her zaman bir anlaşmazlık potansiyeli vardı. İspanyol valilerin sürdürdüğü dikkatli siyasal taktikler ve İspanyol ordularının kazandığı zaferler sonucu bu anlaşmazlık büyüdü. Soylular hizaya gelirken, İspanyol orduları farkında olmadan bugünün Belçika'sının sınırlarını belirledi. Kuzey eyaletlerindeki mücadeleyse, 1584'te öldürülene kadar Sessiz William'ın siyasal önderliğinde sürdürüldü.

Hollandalılar arasında Protestanlar (tam karşılığı olmasa da onlara bu adı verebiliriz), soyluların müphem hoşnutsuzluğu yüzünden güneydeki dindaşları kadar sıkıntı çekmediler. Ancak onlar da, kendi bölünmelerini gizlemek amacıyla din özgürlüğü çığlıkları atmalarına rağmen bölündüler. Protestanlar Flaman başkentinin kuzeyine göç etmeleri ve becerileri sayesinde kurtuldu. Düşmanlarıysa çeşitli güçlüklerle karşılaştı. İspanyol ordusu çok güçlü olmasına karşın şehir surlarının içine çekilen bir düşmanla kolayca baş etmesi imkânsızdı. Bunun üzerine İspanyollar setleri yıkarak bütün ülkenin sular altında kalmasına yol açıp düşmanlarını suyla kuşattı. Hollandalılar adeta tesadüfen bütün çabalarını denize yöneltip İspanyollarla daha eşit şartlarda savaşmaya başladı. İspanyolların kuzey yönündeki deniz rotası boyunca Hollanda'yla ulaşımı isyanlar sonucu baltalandı. İtalya'daki İspanyol topraklarına uzak bir mesafede kalan Belçika'daki büyük orduyu beslemek masraflıydı. Üstelik yenilmesi gereken başka düşmanlar da olduğundan bu bedel iyice artıyordu. Kısa zamanda işler bu noktaya gelmişti.

Karşı Reform Hareketi uluslararası siyasete yeni bir ideolojik unsur aşılamıştı. Ancak bu tek başına, diğer ülkelerin konuya ilgi göstermesini ve karışmasını açıklamaz. İspanyol ordularının İspanya, İtalya ve Flandra'dan aynı anda topraklarını işgal etme tehlikesi Fransa krallarını huzursuz ediyordu. İngiltere ilk bakışta o kadar kaygılı değildi. Resmen Protestan olmasına karşın bu ancak bir noktaya kadar önem taşıyordu. Ayrıca Felipe, I. Elizabeth'le doğrudan bir çatışmaya girmekten kaçınıyordu. Mary Tudor'la evliliği sayesinde İngiltere'de elde ettiği haklardan vazgeçmeye karşı uzun süre direndi ve önceleri bir diğer İngiliz kraliçesiyle evlenerek bu hakları korumayı düşündü. Ayrıca uzunca bir süre dikkatini, babası gibi büyük önem verdiği Osmanlılara karşı savaşa yoğunlaştırmıştı. Ancak İngiliz korsan gemilerine karşı İspanya'nın sert tepkide bulunması üzerine İngiltere'de ulusal ve dini duygular canlandı. Elizabeth isyancılara karşı sempati duymamasına karşın Hollanda'nın çökmesini istemediğinden, onlara gerek açık gerek gizli biçimde yardım edince, 1570 ve 80'lerde İngiliz-İspanyol ilişkileri kopma noktasına geldi. Sonunda sapkın Kraliçe Elizabeth'i tahttan indirmek için papalıktan onay alan İspanya kralı, 1588'de İngiltere'ye karşı büyük bir işgal harekâtı başlattı. Ne var

ki bir İngiliz hatıra madalyonunun üstünde yazdığı gibi "Tanrı esince gemileri darmadağın oldu" ve kötü hava koşulları İspanyol donanmasını mahvetti (iki tarafta da top ateşiyle batan tek gemi yoktu). Donanmadan arta kalan gemiler İspanya limanlarına döndükten sonra savaş uzun bir süre daha devam etmesine rağmen artık asıl tehlike ortadan kalkmıştı. Gelecekte muazzam bir öneme sahip olacak İngiliz denizcilik geleneğinin kökleri atılmış ve ulusal bir efsane doğmuştu. İngilizler barış yaptı ve ertesi yüzyıla kadar bir daha kıta devletleriyle ihtilafa düşmedi.

Bu savaş sırasında, adeta rastlantı sonucu ortaya dikkat çekici yeni bir toplum çıktı. Hollanda'daki Genel Meclis'te bir araya gelen yedi küçük devlet, Birleşik Eyaletler adı altında gevşek bir federasyon kurdu. Bu birlik, Avrupa'da Venedik'ten beri önemli bir rol oynayan ilk cumhuriyet oldu. Birleşik Eyaletler birliği sağlamak için İspanyol düşmanlığını kullandı. II. Felipe'nin Hollanda'da yaşayan herkesi ölüme mahkûm ettiğine dair söylenti yayıldı (aslında öldürülen sapkınların sayısı muhtemelen dört binden azdı). Kısa zaman içinde bu birliğin yurttaşları ulusal bir geçmişleri olduğunu keşfetti (tıpkı 20. yüzyılda bağımsızlığına kavuşan Afrika ülkeleri gibi) ve Romalıların isyanlarla ilgili anlatımlarında belli belirsiz seçilebilen Cermen kabilelerinin meziyetlerinden kendilerine pay çıkardı. Bu coşkunun izlerine Amsterdam'ın nüfuzlu kişilerinin yaptırdığı ve Roma ordularına "Batavyalı" güçlerin saldırısını gösteren tablolarda rastlanır (bu dönemi Rembrandt'ın eserlerinden hatırlayabiliriz). Bu şekilde bilinçli olarak yeni bir ulusun yaratılması bugün propagandacı mitolojiden çok daha ilginçtir. Bu yeni ulusun ayakta kalması sağlandıktan sonra Birleşik Eyaletler dini hoşgörüye (içteki bölünmelerin üstesinden gelmek için bir zorunluluk), yurttaşların büyük ölçüde özgürlüğüne ve eyaletlerin bağımsızlığına sahne oldu. Kalvinistlerin devlet içinde bir üstünlüğü yoktu. Eyaletler giderek tüccarlar tarafından yönetilmeye başlandı. Özellikle Hollanda'nın en büyük şehri ve en zengin eyaletinin merkezi olan Amsterdam'daki tüccarlar söz sahibiydi. Toprak sahibi soylular asla tüccar ve şehir oligarşisi kadar söz sahibi olamadı.

İNGİLTERE

Sonraki kuşaklar Elizabeth çağı İngiltere'sinde benzer bir dini ve sivil özgürlük bağlantısı gördüler. Bu anakronik bir düşünce olsa da, İngiltere tarihinin sonraki dönemleri göz önüne alındığında anlaşılabilir bir durumdu. I. Elizabeth, kraliyet gösterisinin eşsiz bir oyuncu-yapımcısıydı. Gençlik ve güzelliği kaybolsa da yarattığı efsaneler yaşamayı sürdürdü. 1603'te öldüğü zaman tahtta kırk beş yılını doldurmuştu. Tudor Hanedanı'nın çıkarlarını yurtseverlikle bağdaştırmayı beceren bir içgüdünün beslediği ulusal kültün odak noktası haline gelmişti. Dahi şairlerin

şiirleri, halkının onu görmesini sağlayacak biçimde sık sık seyahatlere çıkma gibi sıradan uygulamaları ve hasisliği (seyahatleri, onun masraflarını kısıp yanında bulunan soyluların masraflarının artmasına yol açıyordu) onu bu kültün merkezine yerleştirdi. Din uğruna insanlara baskı yapmadı; kendi ifadesiyle "insanların ruhunda pencereler açmak" istemedi. Halefleri zamanında İyi Kraliçe Bess'in tahta çıkış gününün, hükümete karşı yurtseverce muhalefetin kutlandığı bir şenlik olması şaşırtıcı değildir. Cazibesini miras bırakacağı bir çocuğa sahip olmamaktan dolayı belki mutlu belki değildi. Üstelik öldüğü zaman geride borç bırakmıştı. Zamanının diğer hükümdarları gibi o da büyük bir gelire sahip değildi. Elizabeth'in ardında bıraktığı borç halefine yardımcı olmasa da, evlenmeyi reddetmesi dolaylı yoldan veliaht olan bu halefin tahta çıkmasını sağladı.

İskoçyalı Stuart Hanedanı'na mensup ilk İngiltere Kralı olan I. James, ne oğlu gibi sağduyu yoksunu ne torunları gibi ilkesizdi ve fazla idarecilikten anlamıyordu; ayrıca bazı tuhaf ve yabancı yöntemlere başvuruyordu. Bunun gibi bazı daha ciddi kusurlar, onun siyasetine ayak bağı oldu. Kendisini ve haleflerini savunmak amacıyla 17. yüzyıldaki tek sorunlu monarşinin İngiltere olmadığı ileri sürülebilir. Hemen hemen aynı zamanlarda, pek çok monarşide yaşanan otorite krizine bütün Avrupa çapında görülen bir ekonomik durgunluk eşlik ediyordu. Bu iki krizin birbiriyle bağlantısı olma ihtimali vardı ancak bu ilintinin niteliği hakkında bir yargıya varmak kolay değildir. Huzursuzluk ve isyanlarla dolu bu çağ yeni din savaşlarının olduğu bir dönemle kesişmişti. Kuşkusuz kıtada bu savaşlar içinde yer alan hükümetlerin (İngiltere bunların dışında kalmıştı) artan mali ihtiyaçları, bu iç çekişmeleri kısmen açıklamaktadır.

Bununla birlikte Stuart Hanedanının yönettiği Britanya Krallığı, en kanlı olmasa da en ürkütücü sonuçlara tanıklık etti: kralın katili ve İngiliz tarihinde görülen tek cumhuriyetin kuruluşu. Kavganın temelinde ne yattığı, kralla parlamentosu arasında silahlı çatışmaya yol açan dönüm noktasının ne olduğu, monarşinin gerçekten bir kriz mi yaşadığı yoksa sadece koşullar ve kişilik çatışmasının kurbanı mı olduğu tarihçiler tarafından hâlâ tartışılmakta. Bu çatışmanın can alıcı noktası 1640'ta yaşandı. I. Charles o tarihte İskoçyalı uyruklarıyla savaştığından İngilizlerden yardım istedi. Yeni vergiler alınmadan İngiltere'nin savunulması imkânsızdı. Ancak o sırada bazı İngilizler, yasayla kurulmuş olan kiliseyi içerden devirip Roma kilisesini gizlice yeniden egemen kılma konusunda kraliyetin bazı planları olduğuna inanmaya başladı. Parlamento kralın hizmetinde olanlara karşı yıldırma politikası uyguladı (bunlardan Canterbury başpiskoposu dahil en dikkat çeken ikisi hapsedildi). Charles direnmeye karar verince İngiltere 1642'de iç savaşa sürüklendi ve bu mücadele Charles'ın yenilgisiyle sonuçlandı. Ancak herkes gibi kazananlar da huzursuzdu zira bir kez Kral, Lordlar ve Avam Kamarası'ndan oluşan eski kurum-

sal bünyenin dışına çıkıldı mı çıkıldıysa bunun sonu nereye varırdı? Tarafların çoğu farklı biçimlerde, anayasa denince anladıklarını savunma kaygısını güdüyordu ama bunun ne anlama geldiği konusunda fikir birliği yoktu. Charles yabancı güçlerden yardım isteyince (İskoçlar bu kez onun için savaşmıştı) avantajını kaybetti. Parlamentonun ağır topları için bardağı taşıran bu son damladan sonra 1649'da yargılandı ve boynu vuruldu. Oğluysa sürgüne gönderildi.

Bu olayı izleyen kralsız dönemin baskın kişiliği Oliver Cromwell'di. Taşralı bir soylu olan ve askeri dehasıyla parlamento kurullarında yıldızı yükselen Cromwell 1658'deki ölümüne kadar yönetimde söz sahibi oldu. Mükemmel ordusu arkasında durduğu sürece politikacılar olmadan ülkeyi yönetebilirdi ama subaylarının desteğini kaybetme riskini göze alamadığından dilediği gibi hareket etmeye çekiniyordu. Bunun sonucunda ortaya bir İngiliz Cumhuriyeti ya da "Commonwealth" çıktı. Bu yapılanma yeni anayasal planlar açısından şaşırtıcı biçimde verimliydi. Oliver İngiltere'yi hoşgörüsüz bağnazların eline bırakmadan parlamento vasıtasıyla yönetmenin yolunu bulmak için tasarılar geliştirmişti.

Bazı parlamenterlerin Püritenlik adı verilen dini hoşgörüsüzlüğü, Protestanlığın içinde barınan birçok gerginlikten birinin dışavurumuydu. Elizabeth döneminden itibaren yanlış tanımlanan ancak İngilizlerin yaşamına damgasını vuran bu akımın gücü sürekli artıyordu. İlk sözcü ve yandaşları, dini doktrinlerle törenlerin kapalı bir çevrede ve yalın biçimde uygulanmasını savunuyordu. Anglikan Kilisesi'nin içinde çok sayıda Püriten olmasının yanında Katolik geçmişten birçok şeyi barındırdığı gerekçesiyle karşı çıkanlar da vardı. 17. yüzyılda "püriten" sıfatı; katı doktrincilik ve şatafatlı ritüellere karşı çıkmanın yanında, davranışlarda hoşgörüsüzlük ve diğer insanlarda güçlü Kalvinist duyguları geliştirmeyi arzu etme gibi nitelikleri belirtiyordu. Bu durum, bir azınlığın doktriner ve ahlaki püritenliği yasalarla yalnız tutucu ve kraliyet yanlısı Anglikanlar üzerinde değil, Commonwealth yönetiminde seslerini yükseltme imkânı bulan muhalif dini azınlıklar –Kongregasyoncular, Baptistler, Üniteryenler– üzerinde dayatması anlamına geliyordu. Püritenlerin siyasi veya dini demokrasiyle hiç ilgisi yoktu. Seçilmişlere mensup olan kişiler temsilcilerini özgürce seçebiliyor ve kendini yöneten bir cemaat olarak hareket edebiliyordu ama dışarıdan bakınca bu özerk topluluk Tanrı'nın diğerleri hakkındaki iradesini bildiğini iddia eden bir oligarşi gibi görünüyordu (nitekim öyleydi). Bundan dolayı diğerleri tarafından iyice dışlanıyordu. Bu arada, egemen Protestan siyasi oluşumun dışında kalan bazı alışılmadık azınlıklar daha demokratik ve dengeli fikirler geliştirmişti.

Daha sonraları bazı tarihçilerin "İngiliz Devrimi" diye adlandırdığı gelişmenin özünde ne yattığını söyleyebilmek hâlâ güçtür. Şüphesiz din bu gelişmede büyük bir rol oynamıştı. Klasik İngiliz tarihçilerinin bu mücadeleye "Püriten Devrimi" de-

mesi sebepsiz değildi. Aşırı Protestanlığın ulusal yaşam üzerinde etki sahibi olması için fırsat doğmuştu. Sonuçta bu akım İngiltere kilisesinin derin hoşnutsuzluğunu kazanırken siyasi açıdan İngiltere'nin yüzyıllar boyu ruhban sınıfı karşıtı olmasına yol açtı. Ancak dinin bu yılların önemini ortadan kaldırması imkânsız gibiydi. Nitekim dönemin büyük tarihçisi Clarendon iç savaşı anlatan tarihinde yalnızca bir "ayaklanmadan" bahseder. Bu tanımlama Restoras'yon döneminde olanları açıklayan meşruti teoriye uygundu. Bazı tarihçiler bu dönemde bir sınıf mücadelesinin izini sürdü. İlgili etkenlerin (bazen ekonomik açıdan) bu mücadelede rol oynadığına şüphe olmasa da belirleyici değildir. Bazı tarihçilerse gereğinden fazla büyümüş bir "Saray", mali bağımlılık yüzünden hepsi bu sistemin emrindeki bürokratlar, saray görevlileri ve politikacılardan oluşan devlet temsilcileri ile bu sistemin yaşaması için vergi ödeyen "Taşra" yani yerel nüfuzlu kişiler arasında bir mücadeleden söz eder. Ne var ki yerel güçler birçok yerde bölünmüştü. İç savaşın trajedilerinden biri, bazen ailelerin bile bölünmesiydi. Bu savaşın sonuçları hakkında nedenlerine göre daha kolay hüküm verilebilir. Koşullar, hepsinden önemlisi İskoç faktörünün devreye girmesi, dogmacılığı haklı gösterecek derecede rol oynadı.

Ne yazık ki Oliver ölünce cumhuriyetin kurumsal açıdan iflası kaçınılmaz oldu. Yeni bir düzen kurulmasından yana olan İngilizlerin sayısı yeterli değildi. Büyük bir kısmının bilinen monarşi mekanizmasına geri dönmeyi tercih ettiği ortaya çıktı. Böylece Stuartlar 1660'ta tekrar iktidara gelirken İngiltere Kralını koşulsuz olarak kabul etti. Parlamento İngiltere kilisesini ve reform düzenlemelerini desteklemesi koşuluyla II. Charles'ın geri dönmesini onayladı. Devrimci Püritenlik parlamentoyu artık Katolik Karşı Reform Hareketi kadar korkutuyordu. Kralla parlamento arasındaki mücadele bitmese de bu tarihten itibaren kraliyet artık savunmadaydı.

MONARŞİNİN SANCILARI

Kendi siyasal ve yapısal sorunlarını yaşayan diğer hükümdarların yanı sıra pek çok Avrupalı, I. Charles'ın idam edilmesiyle şoka girmişti. Bu sorunlar kralların boynunun vurulmasıyla ortadan kalkmadığı gibi bazen oldukça kanlı olaylara yol açıyordu. Kıtlık nedeniyle çıkan ayaklanmalar ve kırsal bölgelerdeki huzursuzluğun ötesinde, bazı tarihçiler 17. yüzyıl başlarında Avrupa'yı sarsan "krizin" daha açık siyasal göstergeleri olduğunu düşünür. İspanya'da monarşinin resmen federal ama aslında bürokratik yapısına sinen taşralılığın üstesinden gelme girişimleri ayaklanmayla sonuçlandı. Portekiz yaklaşık altmış yıl boyunca İspanya Krallığı'nın boyunduruğunda kaldıktan sonra 1640'ta esaretten kurtuldu. Ayrıca Bask illeri ve Katalonya'da başarısız ama büyük isyanlar çıktı. Özellikle Katalonya'daki isyanın

bastırılması on iki yıl sürdü. 1647'de Napoli'deki İspanyol Krallığı'nda isyan patlak verdi. Yüzyıl ortasına gelindiğinde, kâğıt üstünde hâlâ büyük bir hanedan devleti olan İspanya, artık yüz yıl önce olduğu gibi Avrupa'nın egemen gücü değildi.

İspanya'nın rolünü üstlenen Fransa'nın başında da yeni dertler vardı. Bu dertler Huguenot sorununun 1598'de resmi biçimde halledilmesiyle ortadan kalkmamıştı. Protestanlıktan ayrılan IV. Henry 1610'da öldürüldü. Dokuz yaşındaki oğlu ülkeyi yönetecek kadar büyük olmadığından beş yıl boyunca bir naip gözetiminde kaldı. Aslında bütün hükümdarlığı boyunca meclis üyeleri ve danışmanlar arasındaki mücadelenin odak noktası oldu. Kardinal Richelieu'nün gücü 1630'dan sonra sarsılmaz bir hal aldı ancak bu noktaya gelene kadar yeni bir Huguenot ayaklanmasıyla çok sayıda suikast ve darbe girişimi atlattı. Kardinal dışarıdaki başarılar için gereken vergi akışını sağlamak için işbirliğine ihtiyaç duyduğu kimselere rüşvet veriyor veya pazarlık ediyordu. Kraliyetin iktidarının monarşinin hizmetçileri tarafından bilinçli biçimde uygulanması, sonuçta devletin yaşadığı sorunların artmasına neden oldu. Fransa ekonomisi hâlâ ezici biçimde tarıma dayalı olduğundan, monarşinin gelirlerini arttırmak için alınan önlemler en çok yoksulları eziyordu. Köylüden alınan vergiler birkaç yıl içinde ikiye, hatta üçe katlanıyordu. Bunun sonucunda patlak veren halk ayaklanmaları acımasızca bastırıldı. Doğu Fransa'nın bazı bölümleriyse, Almanya ve Orta Avrupa için verilen büyük bir mücadele olan ●tuz Yıl Savaşı'nın son döneminde patlak veren savaşlar yüzünden perişan oldu. Acımasızca yakılıp yıkılan Lorraine ve Burgonya'nın bazı yerlerinde nüfus dörtte bir, hatta üçte bir oranında azaldı.

OTUZ YIL SAVAŞI

Tek bir savaş yerine çeşitli muharebelerin gerçekleştiği bir dönem olan Otuz Yıl Savaşı, Batı Avrupa'da İspanya hegemonyasının Fransa'ya geçmesiyle sonuçlandı. Bu dönemde Hollanda'yla İspanya arasındaki savaş yeniden patlak verdi. Kuzey Avrupa'daki çekişmede ortaya yeni bir güç olan İsveç monarşisi çıkarken savaş sonunda bir Bourbon-Habsburg çatışmasına dönüştü. Bu savaşın yakın dönemdeki kökleri, Habsburg İmparatoru II. Ferdinand'ın Almanya'da imparatorluk otoritesini Karşı Reform Hareketi'ne dayanarak yeniden kurmaya çalışmasına dayanıyordu. Bu girişim Augsburg Barışı'nın ve Almanya'daki dini çoğulculuğun sorgulanmasına yol açtı. Protestan prenslerin bu mücadelenin içine girmesi ciddi sonuçlar doğurdu. Savaş gerçek anlamda 1618'deki imparatorluk seçiminden önce, Bohemyalı Protestan uyruklarının Ferdinand'a başkaldırmasıyla patlak verdi. Bunun ardından koşullar ve fikir karşıtlıkları, ideolojik çelişkileri çabucak tetikledi. Habsburg ve Valois Hanedanlarının 16. yüzyılda İtalya için kapışmasında olduğu

gibi, Habsburg ve Bourbonların 17. yüzyılda Almanya için çatışmasında büyük ölçüde tesadüfler rol oynadı. Orta Avrupa'nın mutsuz halkları yarı bağımsız derebeylerinin kaprisleri ve açgözlülüğüne katlanırken "kilisenin en büyük kızı" olan Katolik Fransa, kardinalin önderliğinde Hollandalı Kalvenistler ve İsveçli Luthercilerle birleşip Alman prenslerinin haklarını Katolik Habsburglara karşı savundu. Kardinal Richelieu, Ren Nehri'nin karşı kıyısında sorunları kışkırtıp bu durumun Fransa'ya yüzyıldan fazla hizmet etmesini sağlayan bir dış politikanın yaratıcısı olarak herkesten çok övünebilirdi. Onun sayesinde *Realpolitik* ve *raison d'état* adı verilen, hükümran devletin çıkarlarının hiçbir ilkeye dayanmadan savunulması siyaseti belirgin biçimde ortaya çıktı. Uzayıp giden çatışmalar sonucu din tamamen göz ardı edilirken, Otuz Yıl Savaşı'nın getirdiği sefalet 1648'de imzalanan Westphalia Barışı'yla son buldu.

Barış anlaşması, Kalvenistleri de kapsayarak imparatorluğun dini çoğulculuğunu teyit edip sınırlarını genişletti. İsveç, Baltık Denizi'nin güney kıyılarında toprak sahibi olup imparatorluk meclisinde oy kullanma hakkı elde etti. İspanya'nın askeri üstünlüğü ve V. Karl'ın imparatorluğunu yeniden kurma düşü bu anlaşmayla sona erdi. Barış aynı zamanda Habsburg tarihinde bir çağın sonu oldu. Almanya'da Danimarka, İsveç, Fransa gibi yabancı güçlerin müdahale ettiği yeni bir ortam oluştu. Elbe'nin batısında kalan Avrupa topraklarında Fransa'nın egemen olduğu bir dönem başladı. Bu anlaşma birçok bakımdan değişimin devasa boyutta tescillenmesi olmakla birlikte yine de geçmişin soluk izleri damgasını vurdu. Avrupa'da din savaşları dönemi sona erdi (ve diğer pek çok hususla birlikte özellikle bundan dolayı, papa bu anlaşmaya şiddetle karşı çıktı). Yine son kez Avrupalı devlet adamlarının, genel bir anlaşma içinde ele aldığı ana konular arasında halklarının dini geleceği vardı.

Öte yandan, Kolomb'dan yüz elli yıl sonra yapılan müzakerelerde; İspanya, Portekiz, İngiltere, Fransa ve Hollanda önemli denizaşırı topraklara sahip olmasına rağmen, barış koşulları arasında daha geniş bir dünyayla ilgili düzenlemelere yer verilmedi. İngiltere'yse görüşmelerin iki tarafında dahi yer almadı. Savaşın ilk aşaması sona erdikten sonra, bu döneme iç çekişmeler ve İskoç komşuları damga vurmasına rağmen dış politikası Avrupa'dan çok Avrupa dışı konulara yönelikti. Bu nedenle Commonwealth, Protestan Hollanda'yla savaşa tutuştu (1652-4). Cromwell Hollandalılara, dünyada her iki ülkeye ticaret yapmaya yetecek kadar yer olduğunu söyleyerek çabucak barış anlaşması imzalasa da, İngiliz ve Hollanda diplomasisinde ticaret ve sömürgecilik çıkarlarının izleri diğer ülkelere göre daha açık biçimde görülüyordu. Yine onun yönetimi sırasında İngiltere, Jamaika'yı İspanya'nın elinden alarak bir Avrupa devletinden fetih yoluyla ilk denizaşırı sömürgesini elde etti.

SİYASİ DÜŞÜNCE VE DEVLET GÜCÜ

Westphalia'da geçmişin ağırlığının sürdüğünün bir diğer belirtisi, hanedan çıkarları konusundaki mücadelenin devam etmesiydi. Hanedan yönetimi hâlâ diplomasinin başlıca düzenleyici kavramıydı ve uzun bir süre öyle kalmaya devam etti. Avrupa'nın siyasal birimleri henüz çoğunlukla, bunları birer devletten çok aile mülkü araziler olarak gören insanlar tarafından yönetiliyordu. Bu araziler müzakerelerle, saldırganlıkla, evlilik ve miras yoluyla elde edilmişti. Yani kraliyet mensubu olmayan herhangi bir aile aynı şekilde mülk sahibi olabilirdi. Genellikle pek belirgin biçimde çizilmeyen sınırlar, bir mirasın parçası olarak bir hükümdardan diğerine geçtikçe sürekli değişiyordu. Bu topraklarda yaşayan halkların tıpkı el değiştiren çiftliklerdeki köylüler gibi söz söyleme hakkı yoktu. Müzakereler ve anlaşmalar, evliliklerin monoton önkoşuluydu. Bu evliliklerin iyi ya da kötü olası sonuçları, veraset sırası titizlikle inceleniyordu. Bazen feodal üstünlük, biat ve sadakatle ilgili eski ilkeler hatırlanıyordu. Ancak bu, böyle ilkelere baskın gelecek kadar kuvvetli, yeni haritalar oluşturan güçler olmadığı anlamına gelmiyordu. Yerleşecek yeni topraklar bulunma olasılığı veya güçlü yerel hassasiyetler bunlar arasındaydı. Yine de genel anlamda, 16. ve 17. yüzyılda yaşayan hükümdarlar çoğunlukla kendilerini devraldıkları ve başkalarına devredecekleri haklarla çıkarların muhafızı olarak görüyordu. Avrupa toplumunun doruğunda bulunan bu zümrenin yansıttığı ve bazen abarttığı davranışlar bütün toplumlarına yayıldı. Ortaçağda yaşayan insanlar geçerli pratik nedenlerle aile şeceresinin cazibesine kapılmıştı (ve buna görsel bir ifade kazandırmak amacıyla, armacılık diye yeni bir sanat biçimi yarattılar). 16. ve 17. yüzyıllar, şecere uzmanları için hâlâ önemli bir çağdı.

Buna rağmen, zaman geçtikçe eski toplumsal ve siyasal bağlarla eski fikirler zayıfladı. Teknik bir kavram olarak "feodal" fikrinin icadı 17. yüzyıl hukukçularının işi olup artık sorgulanması söz konusu olmayan bir şeyi tanımlama ihtiyacını gösteriyordu. Aynı şekilde Hıristiyan dünyası kavramı, duygusal bakımdan hatta bilinçaltında henüz önemini kaybetmese de siyasal gerçekliğini fiilen 1648'de kaybetmişti. Papalık otoritesi Büyük Bölünmeden beri ulusal hassasiyetlerin elinde can çekişiyordu. Kutsal Roma İmparatorlarının otoritesiyse 14. yüzyıldan beri, münferit imparatorların elde edebildikleriyle sınırlıydı. Ardından ortaya reform ve dini çoğulculuk çıkmıştı. Hıristiyan âlemini yeniden birleştirecek bir düstur ortaya çıkmadı. Bu durumun sınandığı olay Osmanlı tehdidi oldu. Osmanlı saldırılarına maruz kalan Hıristiyan prensler dindaşlarından yardım isteyebilirdi, papalar hâlâ Haçlı Seferi edebiyatını kullanabilirdi ancak gerçekte çoğu Hıristiyan devlet kendi çıkarına uygun davranıyordu, hatta gerekirse kâfirlerle ittifak yapıyordu. *Raison d'état* ve *Realpolitik* çağı, ideolojik düsturların devletin inceden inceye hesaplanmış

çıkarlarına feda edildiği bir devirdi. Avrupalıların birbirlerinden çok diğer uygarlıklardan kültürel farklarla giderek ayrıldıklarını (bunun kendi çıkarlarına olduğuna emindiler) düşünmeye yatkın oldukları bir çağda, paylaştıkları şeyleri ortaya koyan kurumları fazla önemsememeleri (ve yenilerini yaratmak için hiçbir şey yapmamaları), bugün bize oldukça tuhaf geliyor. Belki bunun açıklaması kültürel üstünlük konusunda bilincin artmasında yatıyordu. Avrupa zaferlerle elde ettiği bir genişleme çağına giriyordu ve bunu kendisine hatırlatacak kurumları paylaşmaya ihtiyacı yoktu. Aslında geleceğin kurumu olan hükümran devlet, bir bütün olarak kıtayı onlarca parçaya bölecekti.

Elbette bu kurum 17. yüzyılda veya çok daha sonraları bile, benimsenmekten uzaktı. Yine de iktidarı kimin yürüteceği konusunda bütün tartışmalara ve her türlü kısıtlamayı öneren bir yığın siyasi yazı bulunmasına rağmen, yasamanın hükümranlığı fikrinin kabulüne yönelik kesin bir ilerleme söz konusuydu. Bu fikrin özünde, belli bir alanda kanun yapma yetkisine sahip tek bir mutlak hukuk kaynağı olması gerektiği düşüncesi yatıyordu. Bütün teknik ve yasal kısıtlamalara rağmen devletin gücü 1500'le 1800 arasında muazzam biçimde arttı. Bu güçlü yapı bazen çeşitli biçimlerle zayıflatıldı. Bu yüzyıllarda Avrupa tarihine damgasını vuran hükümdarlar ve uyrukları arasındaki mücadelede, sırada neyin beklediğini her zaman tam anlamıyla kestirebilmek zordu. Bazıları, birtakım hükümdarların iddia ettiği güçleri hükümetlerin kabul etmesinin yanlış olacağı ilkesine dayanarak kralları hiçe saydı. Özgürlüklerin muhafazakâr savunması adı verilebilecek bu davranış bütün ortaçağ boyunca sürdü. Daha modern ya da liberal görüşlerde rastlanan düşünceye göre hükümdarların aradığı mutlak güç vardı ama yanlış ellerdeydi. Bir başka grupsa yasal ayrıcalıklar ve kazanılmış çıkarların korunması peşindeydi. Uygulamada bu tür iddialar içinden çıkılmaz biçimde birbirine karışmıştı. Bizzat bu karışıklık, fikirlerin sürekli değişim içinde olduğunu gösteriyordu.

Bu durum büyük ölçüde algılama biçimlerine bağlıydı. Sonuçta kıtadaki pek çok ülkede, krallar ve prensler giderek başlarının çaresine bakma yolunu bulmuştu. 16. ve 17. yüzyılda, ortaçağın temsil kurumları önemini kaybetti ya da dağıldı. Fransa'da ulusal bir temsil organına yakın sayılabilecek Genel Meclisler (États Généraux), 175 yıl sürecek bir suskunluk döneminden önce son kez 1614'te toplandı. Bazı krallar daha 16. yüzyılda, ortaçağ baronlarını ve şehirlileri korkutacak düzeyde güce sahip olmaya başlamıştı. Bu olgu bazı tarihçilerce "mutlak" monarşinin yükselişi olarak nitelendirilmekle birlikte abartılı bir görüştür. Uygulamada birtakım koşullar ve kraliyetin gücü üzerindeki bazı denetimler, en az ortaçağdaki dokunulmazlıklar kadar kısıtlayıcıydı. Ancak bu terim bazı hükümdarların arzuladığı bir hedefin ifadesi olarak kabul edilebilir.

Hükümdarların ülke içindeki rakiplerine karşı göreceli fiili gücü farklı oran-

larda büyüme eğilimi sergiliyordu. 16. yüzyılda İspanya, Fransa'ya göre daha "mutlakıyetçi" idi. Kaldı ki bu deyimin 1660'dan sonraki dönem için kullanılması pek uygun olmaz. Yeni mali kaynaklar, hükümdarların kalıcı orduları ve silahları, durumu güçlü olmayanlara karşı kullanmasını sağlıyordu. Hükümdarlar aşırı güçlü soylulara karşı yerel topluluklarla ittifak yapıyor, hatta giderek artan ulus bilincini kullanıyordu. İngiltere ve Fransa'da henüz 15. yüzyıl sonlarında, huzur ve barış sağlaması durumunda daha katı kraliyet devletleri kabullenilmişti. Hemen her ülkede özel güçler devredeydi. Sahip oldukları statü sayesinde fiilen ve bazen hukuken bir makam sahibi olan önemli uyruklarla iktidarın zorunlu olarak paylaşılması, bazı krallar için eskiden olduğu kadar önem taşımamaya başladı. Tudor İngiltere'sinin danışma meclisi nüfuzlu kişilerin yanında meritokratlardan[1] oluşuyordu. Bu örnek yeterince açıklayıcıdır zira benzersiz biçimde merkezileşen bir ülkede gerçekleşmişti. Tudorlar mevcut sulh hâkimliği kurumunu ele geçirerek, yerel toprak sahiplerinin kraliyet devletinin yapısı içinde kaynaşmasını sağladı.

Erken modern Avrupa'da devlet yönetimi, baskı uygulamanın yanında işbirliğine dayanıyordu. Modern "devlete" geçiş bir anda gerçekleşmedi, genellikle eski biçimlere dayanarak birkaç yüzyıl sürdü. Valois Fransa'sında olduğu gibi Tudor İngiltere'sinde de, düşman olarak gözden çıkarılmadığı takdirde soylulara itinayla yaklaşmak gerekiyordu. İsyanlar 16. yüzyıl yaşamının olağandışı değil süregelen bir gerçeğiydi. Halkın çektiği sıkıntılar yerel çıkarların tehdit edilmesiyle birleşince bu isyanlar vahim sonuçlar doğurabiliyordu. Sonunda krallık kuvvetleri galip gelse de hiçbir hükümdar sırtını tek bir güce dayamak istemiyordu. Ünlü bir özdeyişte olduğu gibi, silahlar kralların son kozuydu. 17. yüzyıl ortalarına kadar Fransa'da yaşanan siyasal karışıklıkların tarihi veya aynı dönemde İngiltere'de yerel güçlere karşı düşmanca davranış ya da Habsburgların, derebeylerinin aleyhine topraklarını birleştirme gayretleri hep bunun göstergesidir. Birleşik Krallık 1745 gibi yakın bir tarihte bile feodal isyanla (son kez) karşılaştı.

Bunlar olup biterken memurlar ve askerlere maaş ödenmesi gerekiyordu. Bunun yöntemlerinden biri, memurların kendi hizmetlerine ihtiyaç duyanlardan zorunlu ek gelirler toplamasıydı. Belli nedenlerden dolayı bu tam ve tatmin edici bir çözüm değildi. Kraliyet kaynaklarının kullanılmasıyla daha iyi şeyler yapılabilirdi ancak er geç bütün hükümdarlar çareyi yeni vergiler koymakta buluyordu. Bu pek az hükümdarın üstesinden gelebildiği bir sorundu. Üç yüzyıl boyunca yeni vergilerin çıkarılmasında büyük bir yaratıcılık sergilense de bu sorunu çözmek için gereken teknik araçlar 1800'lerde bile mevcut değildi. Genel anlamda vergi toplayıcıları sadece tüketim (gümrük ve tüketim vergisi gibi dolaylı vergiler ya da satıştan alınan dolaysız vergilerin yanında ticaret yapmak için gereken ruhsatın alınması

1 Meritokrasi kişilerin yeteneği ve bireysel üstünlüğüne dayanan yönetim biçimi. (çev.)

sırasında yapılan ödemeler vasıtasıyla) ve gayrimenkulü vergilendirebiliyordu. Tüketim vergileri orantısız biçimde en yoksul kesimin sırtına biniyordu. Bu kesime mensup insanlar, küçük gelirlerini varlıklılara göre daha çok temel ihtiyaçlar için harcadığından sonuçta tüketim vergisi kamu düzenini tehdit ediyordu. Bunun dışında, bir toprak sahibinin vergi yükünü, mülkiyet piramidinin en altında bulunan adamlarına aktarmasının önüne geçmek kolay değildi. Ayrıca dokunulmazlıklar vergilendirmenin önünde büyük bir engel oluşturuyordu. 1500'lerde özel muafiyetlerle hükümdarların mali gücünün pençesinden kurtulan çok sayıda kişi ve bölge olduğu kabul ediliyordu. Bu muafiyetler arasında bazen değiştirilemeyen eski bir kraliyet beratı (birçok şehrin bu tür ayrıcalığı vardı), yazılı bir anlaşma (örneğin *Magna Carta* böyle bir anlaşmaydı), çok eskiden kalma bir gelenek veya dini bir kanun bulunuyordu.

Bunun en belirgin örneği kiliseydi. Kilise ortaçağda krallarla girdiği onca savaştan, gayrimenkullerinin dünyevi vergilerden muaf olması ayrıcalığıyla çıkmıştı. Kraliyet mahkemelerinin karışamadığı konularda kendi mahkemelerinde yargılama yetkisine sahipti. Ayrıca Protestan devletlerde bile önemli toplumsal ve ekonomik kurumlarda –örneğin evlilik– tekel konumundaydı. Kilise dışında bir eyalet, bir meslek ya da bir aile, kraliyetin yasalarından veya vergilerinden muaf olabiliyordu. Ayrıca kraliyet statüsü ve yasal hakları her yerde aynı değildi. Fransa kralı, Bretanya'da bir dükten ibaretti ve dolayısıyla buradaki yetkileri oldukça kısıtlıydı. Kötü iletişim, yetersiz haberleşme veya müsrif saraylar, bu hükümdarların katlanmak zorunda olduğu gerçeklerdi. Gelecek kraliyet hizmetindeki bürokratlar ve dosyaları olsa da bu gerçekleri kabul etmekten başka çareleri yoktu.

4

Ansiyen Rejim

ZIT MONARŞİLER: FRANSA VE İNGİLTERE

Richelieu kendi politikaları sayesinde Fransa'nın Westphalia Barış Anlaşması'ndan zaferle çıkmasını göremeden öldü. Bu anlaşmadan önce, haleflerinin başkentte yarattığı yeni siyasi kriz, kraliyet otoritesi üzerinde yapılan iç çatışmaları kimsenin kazanmadığını gösteriyordu. Geleneksel yapının koruyuculuğu rolü özel çıkarları olanlar, özellikle Paris'teki *parlement* tarafından üstlenilmişti. Çeşitli hukukçuların bir araya geldiği bu kurum, kraliyet mahkemeleri tarafından verilen kararları inceleyen bir tür temyiz mahkemesiydi. Siyasi kriz 1648'de Paris'te çıkan ve *Fronde*[1] adı verilen bir ayaklanmaya yol açtı. Taşradaki isyancıların desteklediği ve daha tehlikeli ikinci bir *Fronde* ardından bir uzlaşmaya varıldı. *Parlement* üyesi hukukçuların, yüksek bürokratlar ve taşralı soylularla oluşturduğu cephe uzun ömürlü olmadı. Huguenotlar ise krala koruyucu gözüyle bakıyordu. Böylece belli bir süre güç kaybına uğrayan monarşi bu krizi atlattı. 1660'da konumu önemli ölçüde sağlamdı.

Bu tarihte Fransa'nın yeni bir naiplikten çıkması ve genç Kral XIV. Louis'nin iktidarı tamamen eline alması bir dönüm noktası oldu. Fransa 1780'lere kadar çok başlı yönetimden kurtuldu. Üstelik yarım yüzyıl boyunca, kıtanın önde gelen gücü olarak göz kamaştırıcı askeri ve diplomatik ağırlığını ortaya koydu. Mutlakıyetçi monarşiyi yeni bir vizyon içinde kendisinde somutlaştıran ve Fransa'nın kültürel üstünlük açısından yaşadığı altın çağa öncülük eden kral, bütün hükümdarlara örnek oldu.

Yine 1660'ta II. Charles sürgünden dönerek İngiltere ve İskoçya kralı oldu. İngiltere'de monarşi, *Fronde* İsyanı'na göre daha büyük bir siyasal krizden sağ çıkmış ancak bu krizin sonuçları Fransa'dan çok farklı olmuştu. Bir yandan monarşiyi bekleyen yeni yapısal sorunlar ortaya çıkıp Stuartlara mensup bir kral daha 1688'de tahttan indirilirken, öte yandan ülkede bir daha asla iç savaş görülmemişti. Restorasyon sırasında düzenli bir kraliyet ordusu kuruldu. İngiltere'de 1685'te

1 Fransızcada sapan anlamına gelen *Fronde* adı, isyancıların sapanlarla taş atıp kaçmasından dolayı verilmişti. (çev.)

patlak veren son isyansa (tahtta hak iddia eden birisi, kandırdığı birkaç bin köylüyü felakete sürüklemişti) devlete kesinlikle ciddi bir tehdit oluşturmadı. Varlıklı sınıflar yeni bir iç savaş çıkması ve askerlerin yönetimi ele geçirmesi ihtimalinden korkuyordu. Bununla birlikte bir sonraki yüzyılın büyük güçleri Fransa ve İngiltere sorunlarını çok farklı yollardan çözüp yurttaşlarına çok farklı bedeller ödetti. Fransa'da alınan vergiler İngiltere'ye göre daha ağır bir yük oluşturuyordu. Huguenotların *Fronde* İsyanları sırasında monarşiye büyük destek vermesine rağmen, dini ayrılıklar XIV. Louis tarafından korkunç biçimde ezilmişti. Oysa İngiltere'de (çok aşırıya kaçmadıkça) bu ayrılıklara hoşgörüyle bakılmış, hatta zamanla himaye edilmişti. Kişisel monarşiye gelince, Fransa'da gücü bariz biçimde artarken Manş Denizi'nin karşı kıyısında azalmıştı. II. Charles ülkesine hiçbir koşul öne sürmeden dönerken, kırk yıl sonra onun tahtına oturan kişi yasal bir sözleşmeyle hükümdar olarak atanmıştı.

Dini acımasızlığın henüz canlı olduğu bir çağda görülen bu farklılıklar, iki monarşi arasındaki anlaşmazlıkları derinleştirip zıtlıkların daha çok farkına varmalarına neden oldu. Ancak bu durum yarattığı hitabetle birlikte ortak bir eğilimi gizliyordu. Devletin etkin gücü iki ülkede önemli biçimde ancak farklı yapısal ilkelere dayalı olarak artmıştı.

İNGİLTERE

İngiltere bazı bakımlardan, Avrupa monarşileri arasında gücün hükümdarda toplanması konusunda en kuvvetli aday haline geldi. Krallığın adaleti (en azından teorik olarak) Anglo-Sakson zamanlarından beri bütün ülkede uygulanıyordu. Plantagenet geleneğinin ortadan kalkmasıyla birlikte Fransa'dan kopuş uzun vadede kraliyet iktidarının lehine olmuştu. Bu gelişme kıtada yapılması gereken harcama olasılığını azalttı. Derebeylerinin 15. yüzyıldaki mücadelesinden ortaya çağın diğer hanedanlarından daha başarılı olup İngiliz öz bilincine odaklanan bir hanedan çıktı. Ardından gelen İngiliz Reform Hareketi manastır ve kiliselerin servetini kralın elinde topladı. Kral artık ulusal kilisenin başıydı ve dolayısıyla kraliyet iktidarının muazzam biçimde büyümesini finanse edebilirdi.

Oysa koşullar farklı bir yönde gelişmeye yol açtı. İngiltere'de reformasyon parlamento kararıyla yürütülüyordu. VIII. Henry potansiyel bir despot olmasına karşın böyle önemli bir konuda parlamentonun yasa çıkarma hakkını kabul etmek zorunda kalmıştı. Böylece daha sonraki kralların önemli meselelerde parlamento desteğini almadan hareket etmesi zorlaştı. Daha önemlisi, yasama otoritesi üzerinde hiçbir kısıtlama uygulanamayacağı fikrine yeni bir boyut kattı. Bunun tek istisnası psikolojik olarak içselleştirilmiş, kültür ve geleneğin belirlediği öznel

kısıtlamalar veya koşulların yarattığı fiili sınırlamalardı. Bu durumun yarattığı sonuçlar bir süre dogmatik sorunların gölgesinde kaldı. Ancak Mary'nin eski düzeni yeniden kurma çabasına karşılık üvey kardeşi Elizabeth, parlamentoya onaylattığı kanunla babasının konumunun temel şartlarını sürdürdü. İngiliz kilisesi veya bu tarihten itibaren daha doğru bir deyişle İngiltere kilisesi, dogmatik açıdan Katolik olduğu iddia edilse de parlamento kararıyla desteklenen kraliyet iktidarı tarafından yönetiliyordu. İngiltere kısa sürede, kendi ülkesinde sapkınlığın kökünü kazımakta kararlı olduğu bilinen Katolik İspanya kralıyla savaşa tutuştu. Bu savaş ulusal davanın Protestanlıkla özdeşleşmesini pekiştirdi.

Bu koşullar (kişilik sorunları gibi başka koşullar da vardı) tarihi miraslarla bir arada, 17. yüzyıldaki yapısal mücadeleyi biçimlendirmede büyük rol oynadı. Bu mücadele olanca kargaşa ve şiddetine rağmen sonuçta yasal bir hükümdarın iktidarının boyutundan ziyade bu hükümranlığı kimin uygulayacağı ve hükümranlığın sağladığı iktidarı kiminle paylaşacağı sorununa dönüştü. 18. yüzyılda kralın parlamentoya onaylattığı yasaların olası kapsamı konusunda, uygulanabilirlik dışında bir kısıtlama ileri sürebilecek İngilizlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Varılan bu sonuç 1688'deki "Şanlı Devrim" ile birlikte açık biçimde ortaya çıktı. Politikacı zümre, Stuart Hanedanı'na mensup erkeklerin doğrudan tahta çıkmasını reddedip II. James'i tahttan indirdi. Kralın İngiltere'yi tekrar Katolik bir ülke haline getirip yüz elli yıllık tarihini silmeye çalıştığına inanılıyordu. Oysa kızı Mary ve kocası, inançlı Protestan ancak Hollandalı Oranj Prensi William böyle bir tehlike yaratmıyordu. Böylece bu ikisi bazı koşullarla tahta çıkarıldı. İngiltere artık kesin biçimde bir hukuk devleti olarak işlemeye başlamıştı. Bundan böyle ülkenin gittiği doğrultu açık biçimde paylaşılacaktı. Yönetimin en büyük ortağı toprak sahibi sınıfların egemen olduğu Avam Kamarası'ydı. Bu sınıfın en büyük üyeleriyse Lordlar Kamarası'nın bünyesindeydi. Monarşi hâlâ önemli bir güce sahip olsa da danışmanlarının Avam Kamarası'nın güvenini kazanmak zorunda olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Parlamentonun çıkardığı yasaları onaylama makamı olarak kral, kanuna dayanmak kaydıyla dilediği gibi davranabilirdi. 1689'da "Haklar Yasası" adıyla bir kanun çıkarılmasına rağmen, bu da diğer kanunlar gibi yürürlükten kaldırılabilirdi. Kıta ülkelerinde var olan ayrıcalıkları koruyan böyle bir dokunulmazlık yoktu. Yasal değişikliğe açık bir insan hakkı veya doğal hak söz konusu değildi. Otoritenin olağanüstü biçimde bir elde toplanmasının yarattığı tehlikeye karşı İngilizlerin tepkisi, gerektiği zaman devrim yapma tehdidini kullanmak oldu. Böylece otorite ancak toplumun en güçlü kesimlerinin arzularıyla uyum içinde hareket edebilecekti.

Artık III. William adını almış olan Kraliçe Mary'nin kocası için Şanlı Devrim'in en büyük önemi diplomatik ve askeri alandaydı. İngiltere, Birleşik Eyaletler'in bağımsızlığını Fransa'ya karşı savunmak için seferber edilebilirdi. İngiltere-Fransa sa-

vaşının ardında sadece yapısal veya ideolojik açıdan değerlendirilemeyecek kadar karmaşık çeşitli çıkarlar yatıyordu. Sonraki çeyrek yüzyıl boyunca yön değiştirecek anti-Fransız koalisyonun içinde yer alan Kutsal Roma İmparatorluğu, İspanya ve çeşitli Alman prensliklerinin varlığı, iki taraf arasındaki net bir karşıtlığı anlamsız kılıyordu. Buna rağmen, o dönemde bazı tarihçiler bu mücadelenin bir yerlerinde gizlenmiş bir ideolojik unsur olduğu sanısına kapılmıştı.

İngiliz ve Hollanda toplumları, XIV. Louis'nin Fransa'sına göre daha açıktı. Farklı dinlerin uygulanmasına izin verip himaye ediyorlardı. Basına sansür uygulamak yerine çıkardıkları yasalarla şahısları ve devleti iftiralara karşı korumuşlardı. Gerek İngiltere gerek Hollanda, toplumsal ve ekonomik gücü etkin biçimde elinde tutanları temsil eden oligarşiler tarafından yönetiliyordu. Hollanda Cumhuriyeti'nde yönetimde bulunan zenginlerin çıkarlarının genelde pek çok kişinin çıkarıyla uyuşması durumu İngiltere'yi yönetenler için de geçerliydi. Sonuçta İngiltere'nin başlıca işkolu tarımdı. Büyük toprak sahipleri ve çiftçiler için iyi olan bir şey olasılıkla ülke için de iyiydi. Aynı şekilde diğer çıkarlar –örneğin bankerler ve tüccarların çıkarları– göz ardı edilmiyordu. Bu zümreler zaman zaman siyasetten şikâyet ediyordu ama hükümet genellikle onların görüşlerini dikkate alıyordu. Giderek hem aydın hem eğitim görmemiş İngilizler yararlandıkları bazı avantajlar –kişisel özgürlük, yasalar önünde eşitlik, dini hoşgörü, mutlakıyetçi monarşiye karşı teminatlar– arasında bir bağlantı olduğunu ve ülkenin refah düzeyinin arttığını düşünmeye başladı. 18. yüzyılda Avrupalıların büyük bir kısmı, İngilizlerin özel yaşamında kendilerine göre daha özgür olduğunu düşünüyordu. Örneğin İngilizleri mahkemeye çıkarmadan hapsetmek başka ülkelere göre daha seyrek rastlanan bir durumdu. Bunun dışında İngilizler bir hâkimin yazılı izni olmadan evlerine girilip aranmayacağını biliyordu. Paye ve itaat İngiliz toplumunda çok önemli olmakla birlikte, büyük bir lord suç işlediği zaman herkes gibi yargılanabiliyordu. Tüm bunlar kıta Avrupa'sında yaşayanlara çok garip geliyor, bazılarıysa bu durumu takdir ediyordu. Bununla birlikte, ülkenin kendilerini ve mülklerini korumayı düşünen insanlar tarafından yönetilmesi büyük ölçüde İngiltere'ye özgü bir durumdu. Bu insanlar en iyi koruma yönteminin, ayrıcalıklarını sadece parlamentonun değiştirebileceği yasalarla güvence altına almak olduğunu düşünüyordu. Böylece meşrutiyet taraftarlığı, bir tür ideolojik olgu olarak Avrupa'nın büyük güçleriyle birlikte anılmaya başlandı.

XIV. LOUİS'NİN FRANSA'SI

İngiltere'den çok farklı durumdaki Fransa çok bariz biçimde yapısal oluşumun tam karşı kutbunda bulunuyordu. Devletin XIV. Louis yönetimi altındaki

otorite iddiası gerek pratik gerek ideolojik koşullar bakımından, her iki alanda önemli sınırlamalar bulunmasına rağmen zirveye çıkmıştı. Kralın bilinen kategorilerdeki ihtirasını bastırmak kolay değildi. Onun için kişisel itibarla hanedanın ve ulusun itibarı ayrılmaz bir bütündü. Belki bu yüzden birçok Avrupalı hükümdara örnek olmuştu. Fransız politikacıların görevi fiilen saray memurluğuna, idareciliğe ve yürütücü memurluğa indirgenmişti. Kraliyet meclisleri ve eyaletlerdeki kraliyet görevlileri, idare memurları ve ordu komutanları; soyluları ve yerel dokunulmazlıkları hesaba katmakla birlikte, o zamana kadar Fransa'da söz sahibi olan siyasi güçlerin gerçek anlamdaki bağımsızlığına büyük darbe indirmişti. Daha sonra bazı tarihçiler bu anlamda bu dönemi devrimci olarak kabul etti. Yüzyılın ilk yarısında Richelieu'nun inşa ettiği yapı nihayet ikinci yarıda sağlamlaştırıldı. XIV. Louis aristokratlarını uslandırmıştı. En büyüklerine Avrupa'nın en göz kamaştırıcı sarayını sunup, soyluluk unvanları ve aylık vererek gönüllerini okşadı. Ancak *Frondes* isyanlarını asla unutmadı. Ailesini meclisinin üyeliğinden çıkarıp yerlerine kendi adamları olan ve soylu olmayan bakanları aldı. Hepsinden önemlisi yerel temsilci organların yetkileri kısıtlandı. Eyalet "meclisleri" kraliyet görevlileri tarafından yönetilmeye başlandı. *Parlement*'lerin işlevi adli yetkilerle sınırlandı. Fransız kilisesinin Roma'nın otoritesinden bağımsız olduğu savunuldu, ancak bunda amaç kiliseyi En Hıristiyan Kralın (Louis'nin unvanlarından biri) güvenli kanatları altına almaktı. Bununla birlikte Louis ne pahasına olursa olsun sapkınların hükümdarlığını yapmamaya kararlıydı. Ailesine büyük destek veren Huguenotlar sürüldü; sürülmeyenlerse acımasızca din değiştirmeye zorlandı.

Büyük bir karışıklık dönemiyle, Fransa'nın büyük bir güç olma iddiasıyla ortaya çıkmasının ve büyük bir kültürel atılım çağı yaşamasının birbiriyle kesişmesi, Fransızların XIV. Louis yönetiminin karanlık yanlarını görmekte gönülsüz davranmasına yol açtı. Kısa bir süre sonra bu döneme *Grand Siècle* (büyük yüzyıl) adı verildi. Louis hiyerarşik, birleşmiş ve teokratik bir toplumu güncel yöntemlerle yönetmesine rağmen hedefleri ve yaptırımları açısından geçmişi örnek alıyordu. Bir dönem Kutsal Roma İmparatoru olmayı ümit etti. Filozof Descartes'ın dini savunmasına rağmen Fransa'da dini törenle gömülmesini, düşüncelerini tehlikeli bulduğundan reddetti. Hükümetinin kirli işleri vardı. Askerleri zorunlu olarak evlerinde barındıran Huguenot ailelerini, vergi ödemekte zorlanan köyleri ziyaret edip bir iki ay kalan süvari birliklerini herkes biliyordu. Buna rağmen bu uygulamalara karşı çıkan Fransızların sayısı çok azdı. Aslında hayat yarım yüzyıl öncesine göre, zor geçen birkaç yıl hariç daha iyiydi. Fransa Louis'nin uzun süren krallık dönemi boyunca işgal edilmedi. Buna karşılık, toprağa yapılan yatırım karşılığında beklenen verimde bariz biçimde düşüş görülüyordu ve bu durum 18. yüzyıl ortalarına kadar sürdü. Bunlar madalyonun parıltılı yüzünün arkasındaki somut gerçeklerdi.

Bu parıltıda Louis'nin büyük payı vardı. Fransa'nın Avrupa'daki yeni konumu sadece savaş ve diplomasinin getirdiği başarılarla değil (ve saltanat döneminin sonunda bazı yenilgiler olmuştu) aynı zamanda kraliyetin bunu satmadaki becerisiyle elde edilmişti. Louis Fransa'nın itibarını zirveye çıkardı ve mükemmel bir "mutlak" hükümdar olması dolayısıyla sunduğu bu monarşi modeli uzun süre zirvede kaldı. Bir yapının (veya içindeki yaşamın) taklit edilmesi Versailles dışında çok az binaya nasip olmuştur. 18. yüzyılda Avrupa'nın birçok yerinde, Louis'nin yaptırdığı dev sarayın ve içindeki yaşamın minyatür kopyaları ortaya çıktı. Bu taklitler, Louis dönemindeki büyük savaşların hemen ardından gelen istikrar ve devamlılık yıllarında diğer sözde büyük hükümdarlara örnek oluşturdu.

FRANSA'NIN YÜKSELİŞİ VE GÜÇ DENGESİ

XIV. Louis'nin saltanatı döneminde Avrupa'nın uluslararası yaşamına damgasını vuran değişimlerden biri, eski Bourbon –Habsburg düşmanlığından kaynaklanan Avusturya– Fransa çekişmesinin giderek yerini bir İngiltere-Fransa rekabetine bırakmasıydı. Oldukça uzun süren bu rekabet dünya çapında bir boyut kazandı. Bu açıklama yetersiz olup doğu Avrupa'daki önemli yeni gelişmeleri görmezden gelse de doğru yönü işaret etmektedir. Fransa bu yıllarda kıtadaki güç ve nüfuz açısından çok büyük bir üstünlük elde etti. Bu üstünlüğün temelinde Batı Avrupa'da en büyük nüfusa sahip olması yatıyordu (nitekim Fransız askeri gücü 19. yüzyılın sonlarına kadar bu kalabalık nüfusa dayandı).

Louis'nin iç ve dış hedefleri, ideolojisi ve saltanatının doğası iç içe geçmişti. Dış politikasını saltanatının diğer unsurlarından ayırmak daha doğru olur. Versailles yalnız kralın kişisel zevkini tatmin ettiği bir yer değil, aynı zamanda diplomasisi açısından büyük önem taşıyan itibarını sergilediği mekândı. Louis sarayının bahçelerini süslemek için tüccar diye hor gördüğü, cumhuriyetçi olduğu için tasvip etmediği, Protestan olduğu için nefret ettiği Hollandalılardan yılda birkaç milyon lale soğanı alıyordu. Yasalara uyan bir insandı –krallar öyle olmak zorundaydı– ve yaptığı işlerin saygınlığını sağlayacak yasal dayanaklar bulduğu zaman kendini daha rahat hissediyordu. Bu durum Fransa'nın daha geniş sınırlara kavuşması için verdiği mücadelede ona yardımcı oluyordu. Böylece daha sonra kimilerince ülkenin itibarının yükseltilmesi adı altında, dış politika pek çok ince hesabın bir araya gelmesiyle şekillendi. Bu politika sonunda ülkesine pahalıya mal olsa da 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca kaygısızca yol alarak Fransa'yı Avrupa'nın en üstün gücü haline getirip Fransız halkının bugün bile özlemle baktığı bir efsane yarattı.

Fransa için stratejik açıdan savunulabilir sınırlar, 1648'den sonra İspanya Felemenk'ini ve Franche-Comté'yi hâlâ elinde tutan İspanya'yla çatışma anlamı-

na geliyordu. İspanya'ya karşı kazanılan zafer Hollanda'yla savaşın yolunu açtı. Hollanda başlangıçta topraklarını korumayı başardı ve 1678'de yapılan barış anlaşmasıyla sona eren bu savaş genel olarak Louis'nin dış ilişkilerdeki başarılarının zirvesi olarak kabul edildi. Louis anlaşmanın ardından gözünü Almanya'ya dikti. Toprak fethetmenin yanında imparatorluk tahtını da ele geçirmek istiyordu. Bu amacına ulaşmak için Türklerle ittifak yapmaya hazırdı. Ardından 1688 yılı geldi ve İngiltere, Hollanda Devlet Başkanı "Hollandalı William"ın yardımını gördü zira karısı babasının yerine İngiliz tahtına geçmişti. Bu tarihten itibaren Louis'nin Manş Denizi'nin karşısında yeni ve kalıcı bir düşmanı vardı. İngiltere Cromwell'in zamanından beri ilk kez kıta topraklarında bir orduyu seferber etmişti. Louis'ye karşı yolladığı bu ordunun amacı Avrupa devletlerinden oluşan birliği desteklemekti (gizli olmakla birlikte papa bile bu birliğe katılmıştı). "Kral William'ın Savaşı" (ayrıca "Augsburg Birliği Savaşı" olarak bilinir), İspanya ve Avusturya'yı Fransız kralının aşırıya kaçan hırsını dizginlemek amacıyla Avrupa'nın Protestan devletleriyle bir araya getirmişti. 1697'de bu savaşı sona erdiren Ryswick Anlaşması'yla, Louis ilk kez önemli tavizler vermek zorunda kalmıştı.

İngiltere'nin uluslararası alanda kazandığı yeni ağırlık tarihi güçlerin kesişmesi sonucu ortaya çıkmıştı. Bu güçlerin bir kısmı tesadüfiydi. Bütün ülkenin ulusal bir siyasi takıntıya yakın bir duyguya kapılmasına yol açan Protestanlığa bağlılık veya 17. yüzyıldaki yapısal mücadele sonunda ortaya çıkan ülke içindeki iktidar eğilimi bunlar arasındaydı. Bazıları daha bilinçli ve amaçlı olarak başlatılmıştı. Bunların arasında hanedan sorunlarının veya bağımsız İskoçya'yla kara sınırı sorunun çözümü ya da yavaş yavaş gerçekleşen değişimler vardı. Bu değişimler restorasyondan sonra ticari ve mali gücün belli ellerde toplanmasını sağladı. Böylece daha kırk yıl önce yöneticilerinin borç bulmak için süklüm püklüm Londra'nın ticaret merkezindeki kuyumcu ve tacirlerin ayağına gittiği bir ülke, 1700'lere gelindiğinde dünya çapında bir savaşı ve Fransa'ya karşı Avrupa koalisyonunun liderliğini yürütecek düzeye gelmişti.

Bu değişimler beraberinde İngiliz deniz ticaret gücünün en üst düzeye çıkmasını getirdi. Coğrafi konum bu gelişim öyküsünde önemli bir yer işgal ediyordu (gerçi Fransa da bir Atlantik ülkesi olarak elverişli limanlarla gayretli ve girişken denizcilere sahipti). Bir diğer unsur, topraklarını Fransa'ya karşı savunmak zorunda kalan Hollanda'nın rekabeti terk etmesiydi. Cromwell'in "deniz generalleri" Commonwealth zamanında iyi bir donanmayla neler yapılabileceğini göstermişti. Bu durum II. Charles'ı (ve daha çok kardeşini) iyi bir donanmaya sahip olma konusunda özendirdi. Bu konuda alışılmadık biçimde şanslıydılar; o dönemde İngiltere'nin en büyük devlet memurlarından olan Samuel Pepys hizmetlerindeydi. Bu tarihlerde savaş ve ticaret gemilerinin özel işlevleri arasındaki ayırım belirginleşmeye başla-

mış ve Kraliyet Donanması'nın düzenli bir araç olarak hizmet vermesi fikri kök salmıştı. Donanma deniz gücünü ucuza mal etmenin bir yolu olarak korsanlıkla destekleniyordu. Özel kaptanlara ve tayfalarına düşman gemilerine saldırıp ganimete el koyma yetkisi veriliyordu. İlk büyük korsanlık seferberliğini Fransızlar, Kral William Savaşı'nda İngiliz ve Hollandalılara karşı kullanmıştı. Kraliyet Donanması bu sırada kendi savaş kabiliyetini ve profesyonelliğini arttırmaya başladı. Yüzyıl sonuna kadar işaret yöntemleri resmileştirilip ilk savaş talimatnamesi hazırlandı. Belli bir düzeyde denizci sayısını garantilemek için zorla asker toplama yöntemi ortaya çıktı (Fransızlar denize kıyısı olan illerde mecburi askerlik hizmetini tercih ediyordu).

1700'ler bir dönüm noktası oldu. Denizde ya da karada üstünlük seçeneğini Louis'nin hanedanla ilgili ihtirasları belirledi. Amiralleri ve denizcileri zaman zaman başarılar kazansa da, Fransa'nın denizde egemenlik kurma gibi ciddi bir niyeti olmadı. Oysa İngilizlerin okyanuslara yönelik ilgisi hiç azalmadı. 1701'le 1714 arasında kıta topraklarında büyük bir seferberlik yürütmelerine rağmen iki yüz yıl boyunca bir daha bu boyutta bir savaşa girişmediler. Kıtadaki müttefiklerinin kara savaşlarını sürdürmesini tercih edip kendileri denizlerde hâkimiyet kurma yolunu seçtiler. Böylece dost gemiler denizlerde güvenle yol alırken düşman gemileri için aynı şey söz konusu değildi. Bunun temelinde düşmanın deniz gücünü etkisiz hale getiren karşı konulamaz bir savaş filosunun varlığı yatıyordu. Bir yüzyıl boyunca meydana gelen herhangi bir savaşta, Britanyalı amirallerin ilk hedefi düşmanın filosunu daha savaşın başında yenip denizdeki hâkimiyeti ele geçirmekti.

BATI AVRUPA'DA İSTİKRAR

1700'de İspanya'nın hasta ve geri zekâlı Kralı II. Carlos öldü. Bu olay için uzun zamandan beri ayrıntılı diplomatik hazırlıklar yapılıyordu. Kralın vefatı ortaya büyük tehlikeler ve büyük fırsatlar çıkarmıştı; büyük bir hanedanlık mirası tehlikedeydi. Geçmişteki evlilik ittifaklarından kaynaklanan hak iddiaları, bu meselenin Habsburg İmparatoru ve XIV. Louis (bu konudaki haklarını torununa devretmişti) arasında bir tartışmaya dönüşeceğini gösteriyordu ancak bu konuda başkalarının da çıkarları vardı. İngilizler ciddi biçimde İspanyol Amerika'sında ticaretin durumunun ne olacağını bilmek istiyordu; Hollandalılar İspanyol Felemenk'inin kaderiyle yakından ilgileniyordu. Tüm dünyanın ve Avrupa'nın bölünmeden Bourbon veya Habsburg İmparatorluğu haline gelme ihtimali herkesi telaşlandırmıştı. Bunun sonucunda her iki hanedanı tatmin edecek şekilde taksim anlaşmaları yapıldı. Louis, II. Carlos'un vasiyeti olarak bütün İspanyol topraklarının verasetini torunu adına kabul edince, daha önce taraf olduğu anlaşmalar çöp sepetine gitti. Kısa

zamanda Habsburg imparatoru, Birleşik Eyaletler ve İngiltere arasında yeni bir Büyük İttifak kuruldu (Louis, Stuart Hanedanı'ndan tahta talip olan birini III. James olarak tanıyıp İngiltere'yi kızdırmıştı). Bunun ardından İspanya Veraset Savaşı patlak verdi. On iki yıl süren savaş sonunda, Louis 1713 ve 14 yıllarında Utrecht Barışı diye bilinen antlaşmaları imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre, İspanya ve Fransa Krallıkları bir daha birleşmemek üzere ayrıldı. İspanya'nın ilk Bourbon kralı tahttaki yerini alıp Batı Hint Adalarını elde ederken, İspanyol Felemenk'i tazminat olarak imparatora kaldı ve Fransızların yeni bir saldırı olasılığına karşı Hollandalılar için tökezleme teli işlevi gören bir savunma oluşturdu. Habsburglar ayrıca İtalya'da toprak kazandı. Fransa denizaşırı bölgelerde Büyük Britanya'ya tavizler verdi. Kısa bir süre için Britanya kralı olarak tanınan kişi Fransa'dan kovuldu. Ayrıca Louis, İngiltere'nin son Stuart Hükümdarı Kraliçe Anne öldüğü zaman Protestan Hanover Hanedanı'nın tahta geçmesini kabul etti.

Batı Avrupa'nın bu istikrarlı dönemi küçük düzenlemelerle yetmiş beş yıl sürdü. Bu durumdan herkes hoşnut değildi (imparator İspanya tahtı üstündeki hakkının sona ermesini kabul etmemişti) ancak Batı Avrupa'nın Alpler'in kuzeyinde kalan kısmının başlıca sınırları, büyük ölçüde 1713-14'te belirlendiği şekliyle kaldı. Yeni ortaya çıkan Avusturya Felemenk'i günümüz Belçika'sıyla büyük ölçüde aynı toprakları oluşturuyordu (gerçi bu devletin varlığı kuşkuluydu çünkü stratejik bir avantaj olmaktan çok idari bir baş ağrısıydı). Birleşik Eyaletler ise günümüz Hollanda'sına denk düşüyordu. Fransa'nın elinde bu tarihten itibaren Franche-Comté ve 1871 yılına kadar XIV. Louis'nin kazandığı Alsace ve Lorraine kaldı. İspanya ve Portekiz'in bugün sahip olduğu sınırlarda 1714'ten sonra bir değişiklik olmadı. Bu iki devlet yine büyük sömürge imparatorlukları olmalarına karşın bir daha ikinci derecedeki büyük devletler sınıfından çıkamadılar. Geçmişte İngiltere, İskoçya ile uğraşmak zorunda kalırken, bu iki devlet 1707'de tek bir taht ve parlamento yönetimi altında birleşince Büyük Britanya batının yeni gücü oldu. Ülke 1714'ten sonra (Kraliçe Anne ölünce) aynı zamanda Hanover elektörü olan kralı vasıtasıyla bir kez daha kıtayla bireysel bir bağlantıya kavuştu.

Alpler'in güneyinde ortalığın yatışması daha uzun sürdü. Henüz birleşmemiş olan İtalya belirsizliğin hüküm sürdüğü yeni bir otuz yıllık döneme girdi. Avrupa kraliyet hanedanlarının küçük temsilcileri bir devletten diğerine gezinip yarım kalmış işleri tamamlamaya ve hanedanlar arası çekişmeden arta kalan parçaları ele geçirmeye çabaladı. 1748'den sonra yarımadada eski büyük hükümdarlık ailelerinden geriye bir tek Savoylar kalmıştı. Bu aileye mensup dükler Alplerin güney eteğindeki Piyemonte'yi ve Sardinya Adası'nı yönetiyordu. Papalık devletleri, yıkılmaya yüz tutan Venedik, Cenova, Lucca ve San Marino Cumhuriyetleriyle birlikte,

İtalyan bağımsızlığının küçük parçalara bölünmüş standardını koruyordu. Diğer İtalyan devletlerine yabancı hükümdarlar atanmıştı.

Böylece Batı Avrupa'nın coğrafyası uzun bir süre değişmeyecek biçimde belirlenmiş oldu. Bu durumda, bütün mantıklı devlet adamlarının henüz bitmiş olan savaş gibi yeni bir çatışmadan mümkün olduğu kadar uzun bir süre boyunca kaçınma ihtiyacı duyması rol oynadı. Barış antlaşmalarından birinde, imza atan devletlerin amacının bir güç dengesi oluşturarak barışı teminat altına almak olduğu açıklanmıştı. İlk kez alenen kabul edilen bu pratik hedef, diplomatik düşüncede önemli bir değişikliğin göstergesidir. Tarafları bu şekilde gerçekçi davranmaya zorlayan bazı etkenler vardı. Dış destek olmadan büyük güçlere karşı savaşı sürdürme imkânına sahip yegâne ülkeler olan Büyük Britanya ve Fransa mali sıkıntı içindeydi. Ancak İspanya Veraset Savaşı'nın sona ermesi, beraberinde gerçek sorunların etkili biçimde çözülmesini getirdi. Yeni bir çağ başlıyordu. Hanedancılık bazı ülkelerde bir dış siyaset ilkesi olarak ikinci plana itiliyordu. En azından bazı hükümdarlar kendi hanedanlarının çıkarlarını ülkelerinin çıkarlarından artık ayrı tutamıyordu. Ayrıca bu çıkarlar bazı durumlarda Avrupa sınırlarının çok ötesine uzanıyordu.

DOĞU AVRUPA'DA DEĞİŞİM

Ren'in doğusunda (ve daha ötedeki Elbe'nin doğusunda) 1715'ten itibaren büyük değişimler gerçekleşmesine rağmen, bu durum o kadar geçerli değildi. Habsburgların Avusturya'sıyla Polonya-Litvanya Krallığı 16. yüzyıldan beri Avrupa'yı karadan Türklere karşı koruyordu. Doğu Avrupa ve Akdeniz siyasetinin değişmez gerçeği olan Osmanlılara karşı denizlerde direnişin esas yükünü Venedik çekiyordu. "Doğu Sorunu" deyimi henüz icat edilmemişti ama eğer edilseydi, insanlar bununla Avrupa'yı İslam'a karşı savunma sorununu kastetmiş olurdu zira bu sorun Doğu Avrupa diplomasisi ve stratejisinin koşullarını iki yüz yıldan fazla bir süre boyunca belirlemişti. 1700'lerde Osmanlılar son büyük hamlelerini gerçekleştirmiş durumdaydı; buna rağmen yapacakları birkaç fetih daha vardı.

1453'ten sonraki iki yüzyıl boyunca Osmanlıların Avrupa'daki başlıca kurbanı Venedik oldu. Diğer İtalyan devletlerine kıyasla hâlâ zengin olan cumhuriyetin önce askeri, sonra ticari gücü zayıfladı. Türkler 1479'ta İyon Adalarını ele geçirip Karadeniz'de ticaret yapılması için yıllık vergi koymuştu. Venedik iki yıl sonra Kıbrıs'ı büyük bir üsse dönüştürmesine rağmen sonunda adayı 1571'de Osmanlılara kaptırdı. Venedik 1600'lerde imal ettiği ürünler sayesinde hâlâ zengin olmakla birlikte ticaretteki liderliğini kaybetti. Önce Antwerp, ardından Amsterdam alışveriş merkezi olarak onun yerini aldı. Venedik artık Birleşik Eyaletler, hatta İngiltere düzeyinde bir ticaret gücü değildi. Bunun ardından, 17. yüzyılın ikinci yarısında

Osmanlıların yükselişi yeniden başladı. Venedik 1669'da Girit'i kaybettiğini kabul etmek zorunda kaldı.

1664'te işgal edilen Macaristan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da fethettiği son krallık oldu ancak kısa bir süre sonra Ukraynalılar Türk Hükümranlığı'nı kabul ederken Lehler Podolya'yı teslim etmek zorunda kaldı. 1683'te Türkler ikinci kez Viyana'yı kuşattı. İki yüzyılı aşkın bir süreden beri Avrupa en büyük tehlikeyle karşılaşmış gibi görünse de aslında durum öyle değildi. Viyana son kez kuşatılıyordu. Osmanlı gücünün ihtişamlı günleri sona ermişti. Macaristan'ın fethiyle başlayan ilerleme çabası son büyük dalga oldu.

Osmanlı İmparatorluğu artık askerlik ve denizcilik teknolojisindeki son gelişmelere ayak uyduramıyordu. Daha önemlisi, gücü aşırı ölçüde zayıflamıştı ve Avrupa'yla Afrika'nın yanında Asya'da İran'a karşı toprak kaybetmişti. 17. yüzyılda bir sadrazam son kez bir saldırı gerçekleştirmeye yetecek şekilde devleti toparladı. Ancak imparatorlukta yapısal zayıflıklar ortaya çıkmıştı. Siyasal bir birlikten çok askeri bir araç olan devlet, sadakatini kazanamadığı uyruklara tehlikeli biçimde bağımlıydı. Aralarında Müslümanlığı seçenler olmakla birlikte, kendi makamları tarafından yönetilen gayrimüslim cemaatlerin geleneklerine ve kurumlarına Türkler saygı gösteriyordu. Rum Ortodoks, Ermeni Hıristiyan ve Yahudilerin kendi düzenleri vardı (örneğin Rumlar özel bir kelle vergisi ödüyordu ve Konstantinopolis'te yaşayan kendi patrikleri tarafından yönetiliyordu). Daha alt kademelerde, yerel cemaat liderleriyle yapılan bu tür düzenlemeler, Osmanlı devlet yapısının temelini oluşturan askeri mekanizmayı destekliyordu. Sonunda bu uygulama aşırı güçlü uyrukların palazlanmasına yol açtı. Anlaşmazlıklar ve yetersizliklerin ortasında paşalar kendi çıkarlarını kollamaya başladı. Avrupa'daki Osmanlı toprakları her geçen gün azalırken, uyrukları sultanın yönetimiyle özdeşleşmeyip yabancılaşıyordu.

Bundan dolayı, 1683'te durum göründüğü kadar tehlikeli değildi. Gerek sembolik olarak gerek fiilen, Avrupa bu eski kalesinde İslamiyet'e karşı son kez savunma konumundaydı. Her ne kadar Osmanlılar Akdeniz'de yeni fetihler yapacak olsa da (ve Avrupa'nın dışında, 1501'den beri neredeyse hep savaştıkları İran'ın elinden Kürdistan'ı alıp güneyde Aden'e kadar ordu göndermişlerdi), Avrupalıların saldırıya geçmesinden itibaren Türklerin güç dalgası zayıflamaya başlamıştı. Kuşatmanın ardından adeta kesintisiz biçimde ilerleyen gerileme süreci, imparatorluğun elinde Konstantinopolis'e yakın Avrupa topraklarıyla eski Osmanlı Devleti'nin merkezi olan Anadolu dışında bir şeyin kalmadığı 1918'e kadar devam etti. Viyana'nın yardımına Polonya Kralı Jan Sobieski'nin koşmasının ardından, harap durumdaki Macaristan kurtarıldı ve 1699'da Habsburg topraklarına katıldı. Bunu 18. yüzyılda Transilvanya, Bukovina ve Karadeniz kıyılarının büyük bölümünün Osmanlı hâkimiyetinden çıkması izledi.

POLONYA'NIN SORUNLARI

Osmanlı Devleti'nin gerilemesinden en çok yararlananlar, bir zamanların büyük Polonya-Litvanya Devleti veya Habsburglar değildi. Aslında bağımsız bir ulus olarak Lehlerin sonu yakındı. Litvanya ve Polonya arasındaki kişilere dayalı birlik, iki ülkenin gerçek birliğine çok geç dönüştü. Jagiellon Hanedanı'na mensup son kral 1572'de veliaht bırakmadan öldü. Tahtın sahibi artık yalnız teorik olarak değil gerçekten seçimle belli olacaktı. Toprak sahipleri karşısında Polonya krallarının çok az gücü vardı. Soylular ve seçkinlerin oluşturduğu hizipler isteklerini elde etmek için silahlı ancak anayasal isyana (Konfederasyon) başvurduğu zaman bunlara karşı kullanabilecekleri düzenli orduları yoktu. İmparatorluğun merkezi meclis organı olan Diet'te, kararların oybirliğiyle alınması kuralı reformların önünde engel oluşturuyordu. Ülkeleri yalnız Türklerin değil Ruslarla İsveçlilerin ciddi ve sürekli tehdidi altında olduğu halde, Polonyalı soylular ve yabancı krallar bir yüzyıl boyunca her kralın seçiminde anlaşmazlığa düştü. Polonya ancak bu devletler başka yerlerde güç duruma düştüğü zaman başarılı olabiliyordu. 1660'ta Polonya'nın son kıyıları, Otuz Yıl Savaşı sırasında Kuzey Polonya'yı istila eden İsveç'in eline geçti. Bunun dışında iç bölünmeler iyice şiddetlenmişti. Karşı Reform Hareketi sırasında Polonyalı Protestanlar büyük baskılara uğrarken Ukrayna'da Kazaklar ve serfler sürekli isyan ediyordu.

Kahraman Jan Sobieski'nin 1674'te kral olması, yabancı hükümdarların parmağının olmadığı son seçimdi. Önemli zaferler kazanıp Polonya'nın garip ve son derece gayrimerkezi ortaçağ yapısına hükmetmeyi başarmıştı. Ancak sınırları iyi belirlenmemiş ve dini açıdan bölünmüş ayrıca dar görüşlü ve bencil kırsal soyluların egemen olduğu Polonya'nın ayakta kalabilmesi için daha fazlasına ihtiyaç vardı. Jan Sobieski'nin toplumsal ve yapısal gerçekliği değiştirmek için yapabileceği bir şey yoktu. 1700'lerde Polonya "ulusunu" oluşturan bir milyon civarındaki soylunun arazileri, ülkenin toplam alanının onda birinden az yer tutuyordu. Bu arazilerin sahipleri aslında olağanüstü servete sahip birkaç büyük ailenin topraklarını kullanan kişilerdi. Bu büyük ailelerin, konfederasyonlar tertiplemek ve diet (kurultay) kararlarına yön vermek için kullandıkları güçlerinden vazgeçmeye niyeti yoktu. Radziwill ailesi İrlanda'nın yarısı büyüklüğünde arazilere ve Varşova'dakini gölgede bırakan bir saraya sahipti. Potocki ailesinin arazileri yaklaşık 17.000 kilometrekare büyüklüğündeydi (yaklaşık olarak Hollanda Cumhuriyeti'nin yarısı kadar). Piramidin en altında, Avrupa'nın en perişan halkları arasında yer alan köylüler vardı. Toprak sahipleriyle bitmek bilmez bir savaşa tutuşan köylülerin hayatı 1700'lerde hâlâ efendilerinin elindeydi. Şehirlerin hiçbir gücü yoktu ve toplam nüfusları soylu sınıfının ancak yarısı kadardı. Prusya ve Rusya da köhne tarımsal

ve feodal altyapıya dayalı olup ayakta kalırken, eski Doğu devletleri arasında tamamen iflas eden tek ülke Polonya'ydı. Kralların seçimle tahta çıkması yüzünden, kendi hanedanlarını büyütme içgüdülerini ülkenin büyümesiyle bir tutacak Polonyalı Tudorlar veya Bourbonlar çıkmıyordu. Polonya 18. yüzyıla yabancı bir kralın, 1697'de Jan Sobieski'nin halefi olarak seçilen Saksonya elektörünün yönetiminde girdi. Kısa bir süre sonra İsveçliler tarafından tahtından indirilen kralın Ruslar tarafından tekrar tahta oturtulması, Kuzey'de ve Doğu'daki farklı gelişimleri tarihe geçiriyordu.

DOĞUDAKİ YENİ BÜYÜK GÜÇ

Rusya'nın Avrupa sahnesine büyük bir güç olarak çıkışının nasıl beklenmedik bir olay olduğunu anlamak için özel çaba harcamak gerekir. 1547'de Büyük İvan'ın torunu IV. İvan taç giydi ve "bütün Rusya'nın Çarı" unvanını alan ilk çar oldu. Moskova Büyük Knezi artık birçok halkı yöneten bir imparator olmuştu. Olanca gayreti ve gaddarlığına rağmen tarihe geçen adıyla "Korkunç İvan" Batı Avrupa'nın meselelerinde önemli bir rol oynamadı (nitekim Rusya o kadar az tanınıyordu ki ertesi yüzyıl bir Fransız kralı muhatabının on yıl önce öldüğünü bilmediği için bir çara mektup bile yazmıştı). Doğu Avrupa'da işler çok farklı yürüyordu. İvan tahta çıktığında Rusya'nın sınırları hâlâ tam olarak belirlenmemişti. Osmanlılar Avrupa'nın güneydoğusuna sıkışmış olmalarına rağmen Moskova Knezliği'yle aralarında bağımsızlığını hararetle savunan Kazakların ülkesi Ukrayna vardı. Doğudaki Ural Dağları gerçek anlamda pek olmasa da teorik olarak bir sınır oluşturuyordu.

Rus hükümdarlar düşmanca bir çevrenin ortasında yalıtılmış biçimde yaşamayı daima rahat bulmuştu. Adeta içgüdüyle, ülkenin uçlarında doğal sınırlar ya da bağımlı ülkelerin oluşturduğu koruyucu bir kalkan aradılar. Korkunç İvan işe, Büyük İvan'ın kurduğu merkezi Rus topraklarını güçlendirerek başladı. Ardından kuzeydeki yaban toprakların içlerine girildi. İvan tahta çıktığında Rusya Baltık Denizi'nde küçük bir kıyıya ve Beyaz Deniz'e kadar uzanan çok geniş topraklara sahipti. Bu topraklarda ilkel halklar dağınık ve küçük topluluklar halinde yaşıyordu. Bu coğrafya, dolambaçlı da olsa batıya açılan bir yol sağlıyordu. 1584'te Arhangelsk Limanı kuruldu. Baltık cephesinde İvan'ın yapabileceği fazla bir şey yoktu. Buna rağmen Tatarlar 1571'de son kez Moskova'yı yakınca, onlara karşı başarıyla cephe alıp Kazan ve Astrahan'dan çıkararak bütün Volga Boyu'nun hâkimiyetini eline geçirdi. Moskova'nın gücü artık Hazar kıyılarına ulaşmıştı. İvan'ın hükümdarlığı sırasında ele geçirilen bir diğer bölge Uralların ötesindeki Sibirya oldu. Bu bir fetihten çok yerleşme seferberliği oldu. Uralların ötesine ge-

çen ilk Ruslar Novgorod'dan gönderilen siyasi mültecilerdi. Onları kaçan serfler ve mağdur Kazaklar izledi. 1600'lerde Sibirya'nın bin kilometre içine kadar giren bölgede yerleşimler kurulmuştu. Buralarda kürkler içinde dolaşan Rus görevliler devletin saygınlığını korumaya çalışıyordu. Bölgedeki nehirler ulaşım açısından kilit bir rol oynuyordu. Elli yıl içinde bir insan yükleriyle birlikte, Uralların 500 kilometre doğusundaki Tobolsk'tan 5.000 kilometre ötedeki Ohotsk Limanı'na sadece üç nehir değiştirerek ulaşabilecek hale gelmişti. Buraya vardığında, Japonya'yı oluşturan büyük adalar zincirinin kuzey ucundaki Sahalin'e sadece 400 deniz mili uzakta bulunuyordu (bu deniz geçidi yaklaşık olarak İngiltere'nin en batı ucundaki Land's End ile Antwerp arasındaki mesafe kadar geniştir). 1700'lere gelindiğinde Uralların doğusunda yaşayan yerleşimci sayısı 200.000 olmuş ve Çinlilerle sınır sorunları konusunda bir antlaşma yapılmıştı. Bu dönemde bazı Rusların Çin'in fethini konuştuğunu öğreniyoruz. Çarlar yalnız Avrupa'nın değil Asya'nın da imparatoruydu (20. yüzyılda imparatorluğun topraklarının büyük bölümü ve ondan doğan devletlerin çoğunluğu Asya'da olacaktı).

Doğuya doğru bu uzun ama istikrarlı yöneliş, İvan'ın ölümü ardından ortaya çıkan Karışıklık Dönemi'nden pek etkilenmedi. Batı'da 17. yüzyılın büyük bir bölümünde, Rusya hâlâ ciddi bir Avrupalı güç olarak kabul edilmiyordu. Zaman zaman Baltık'a açılan bölgelerden biri İsveç monarşisine kaptırılıyordu. Hatta bir ara Moskova, kısa bir süre için Lehler tarafından işgal edilmişti. Sadece 1654-67 yılları arasında süren büyük bir savaşta Smolensk, Küçük Rusya[1] ve Ukrayna, Polonya'dan geri alındı ve bu bölgeler 1812'ye kadar bir daha işgalcilerin eline geçmedi. Haritalar ve antlaşmalar artık bir miktar siyasi gerçekliğe bürünmüştü. 1700'lerde Rusya'nın güneybatı sınırının büyük bir bölümünü Dinyeper Nehri'nin batı yakası oluşturuyordu ve tarihi Kiev şehri bu sınırın içinde kalmıştı. Doğu yakasında yaşayan Kazaklara verilen özel, yarı-özerk yönetim statüsü Sovyet dönemine kadar sürdü. Rusya kazandığı toprakların çoğunu, uzun zamandır Türkler ve İsveçlilerle savaşmaktan yorulmuş Polonya'dan ele geçirmişti. Ancak Rus ordularının 1687'de Osmanlılara karşı Lehlerle ittifak yapması tarihi bir andı. Bu gelişme klasik Doğu Sorununun bir başka yüzünü ya da yeni bir boyutunu gösterdi: Osmanlı İmparatorluğu geri çekildiği takdirde, Rusların bu çekilişi daha hızlandıracak, hatta belki Osmanlının çökmesine yol açacak şekilde güneybatıya saldırmasını engellemek için bir şey yapılması gerekli miydi?

Diğer ülkelerde olduğu gibi, hatta onlardan daha belirgin biçimde, Rusya'da ulusu oluşturan motor monarşiydi. Ülkenin varlığını önceden belirlemesini kolaylaştıracak bir ırk birliği olmadığı gibi, şeklini düzenleyecek belirli coğrafi sınırları yoktu. Rusya'nın Slav ve Ortodoks olması eşsiz bir birleşim değildi; diğer Slavlar

1 Günümüzdeki Ukrayna'nın çarlık dönemindeki bir bölümü. (çev.)

da Ortodokstu. Ulusun inşa edilmesinde rol oynayan temel unsur çarların nüfuz alanının ve güçlerinin artmasıydı. Korkunç İvan döneminde soyluların arazi sahibi olmaları karşılığında orduya asker verme uygulaması ortaya çıkmaya başladı. Bu uygulama, Tatarlarla savaşan Moskova prenslerinin zorla asker topladığı bir sistemin gelişmiş haliydi. Bu sistem sayesinde kolayca koca bir ordunun toplanabilmesi, bir Leh kralının İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'i uyarmasına yol açmıştı. Kral Rusların Batı'ya özgü becerileri öğrendiği takdirde yenilmez hale geleceğini belirtiyordu. Tehlike uzakta olmasına rağmen bu uyarıyı yapan kralın ileriyi iyi gören biri olduğu bugün daha iyi anlaşılıyor.

Rurik Hanedanı'na mensup son çar 1598'de ölünce, taht soylularla Polonyalı müdahaleciler arasında kavga konusu oldu. Bu durum yeni bir ailenin çekişmeden zaferle çıktığı 1613'e kadar sürdü. Mihail Romanov, babasının gölgesinde yaşayan zayıf bir hükümdardı ama hanedanı Rusya'yı üç yüz yıl boyunca yönetti. Hemen ardından gelen halefleri rakipleriyle savaşıp boyun eğdirdi. Bu rakipler arasında başta geleni, Korkunç İvan tarafından bastırılan güçlerini yeniden canlandırmaya çalışan Boyarlardı. Ülke içindeki kurumlar arasında monarşiye karşı en büyük rakip potansiyeli kilisenindi ancak Rusya'da asla bir atama çekişmesi veya kilise-devlet mücadelesi yaşanmadı. 17. yüzyılda kilise hizipçilik yüzünden zayıflayınca, çar 1667'de patriği görevinden azletti. Bu olaydan sonra Rus kilisesi yapısal ve hukuki olarak kilise dışından yetkililere bağımlı oldu. Rusya, Batı Avrupa'da belirleyici bir güç haline gelen cismani ve ruhani iktidar çelişkisini ya da reform hareketi sonunda ortaya çıkan dini çoğulculuğun itici gücünü asla yaşamadı.

Bu durum otokrasinin nihai olgunlaşmasını sağladı. Çar Bizans'tan miras kalan ve hiçbir hukuki engelin kısıtlamadığı yarı-kutsal otoriteyi elinde topladı. Kilise hariç bütün devlet kurumları otokrasiye dayanıyordu ve kendi başlarına bir konuma sahip olmaları söz konusu değildi. Devlet makamları arasında bir güç dağılımı yoktu. Zamanla çara sadık bir bürokrasi gelişirken askeri hedefler devletin en mutlak amaçları oldu. Bütün uyrukları çara hizmet etmekle yükümlüydü. Başlangıçta bu niteliklerin hepsi bir arada bulunmadığı gibi bazen hepsine eşit ağırlık verilmiyor veya belirgin bir rol oynamıyordu. Bu nitelikler çarlığı Batı'nın Hıristiyan Krallığı'ndan belirgin biçimde ayırıyordu. Eski Moskova Knezliği'nde en yüksek memurun unvanı "köle" veya "uşak" anlamına gelirken, aynı tarihlerde komşu Polonya-Litvanya Devleti'nde onun dengi olan görevliye "yurttaş" adı veriliyordu. Tanrı'nın bahşettiği ilahi krallık hakkına inanan XIV. Louis bile rakipsiz bir iktidara heves etse bile geniş sınırlara sahip gücünün açık biçimde haklar, din ve ilahi adalet tarafından kısıtlandığını biliyordu. Uyrukları onun mutlak bir kral olduğunu bilmekle beraber bir despot olmadığından emindiler. İngiltere ve Fransa'daki monarşinin uygulamaları birbirinden farklı olsa da, her iki krallık çarlığın kav-

rayamayacağı bir şekilde pratik ve teorik kısıtlamaları kabullenmişti. Bu iki ülke, Rusya'nın asla bilemeyeceği biçimde, Batı tarihinin izlerini taşıyordu. Batı'da despotizmin simgesi olarak kabul edilecek bir otokrasi Rusya için uygundu. Bu durum çarlığın ortadan kalktığı 1917'den sonra bile değişmedi. 18. yüzyılda yaşayan bazı sosyologlar büyük ve düz ülkelerin despotizme meyilli olduğunu düşünüyordu. Bu teşhis sorunu aşırı basitleştirmekle birlikte, Rusya gibi birçok doğal bölgeyi ve çok farklı halkları barındıran büyük bir ülkede, her zaman gizli merkezden uzaklaşma eğilimleri mevcuttu.

BÜYÜK PETRO

1682'de Moskova tahtına, otokratik iktidarı en unutulmaz biçimde kullanan çar oturdu. Bir bakıma I. Petro, geleneksel toplumları modernleştirmek için amansızca çabalayan 20. yüzyıl diktatörlerine benziyordu. Buna rağmen tam döneminin adamı olan bir hükümdardı. Bütün dikkatini savaşlarda zafer kazanmaya yoğunlaştırmıştı. Rusya onun yönetimi boyunca barışın hüküm sürdüğü sadece bir yıl geçirdi. Bununla birlikte Petro'nun orijinalliği, Rusya'yı zafere taşıyacak yolun modernleşmeden (o zamanlar bilinmeyen bir kavramdı) geçtiğini görmesinde yatıyordu ve bu her şeyin, modern toplumların bulunduğu Batı Avrupa'dan alınması anlamına geliyordu. Muhtemelen ülkesini modernleştirme dürtüsü onun zihninde, yurttaşlarını komşularından korkmaktan ebediyen kurtarma dürtüsünden farklı bir yer tutmuyordu. Rusya'nın Baltık'ta kıyıya sahip olması için duyduğu arzu, bunu sağlayacak yolu açan reformların ardındaki itici güçtü. On yaşında tahta çıkan Petro'nun, yabancı tacirlerin ve maiyetlerinin yaşadığı Moskova'daki "Alman" mahallesinde büyümesi, modernleşme tutkusunun gelişmesini sağlamış olabilir. 1697-8'de Birleşik Eyaletler ve İngiltere'ye yaptığı ünlü yolculukta teknolojiye duyduğu ilgiyi gösterdi. Güdülerinin ardında yatan gerçek nedenler ne olursa olsun, yaptığı reformlar o zamandan beri ideolojik bir mihenk taşı işlevini gördü. Ruslar kuşaklar boyunca geriye dönüp huşuyla baktıklarında, onun yaptıklarına ve Rusya için ne anlam taşıdığına kafa yordular. 19. yüzyılda, onu iyi tanıdığını düşünen birinin yazdığına göre Büyük Petro (o dönemlerde bu adla anılmaya başlanmıştı), karşısına çıkan boş sayfaya Avrupa ve Batı kelimelerini yazmıştı. Bu uç noktada bulunan bir görüştü. Ortaya çıkan sonuçları ister kabul etmesinler, ister onaylamasınlar, Petro'nun Rusya için yaptıklarının yok edilemeyeceği 1800'lerde anlaşılmıştı.

Petro karada büyük zaferler kazandı. Kamçatka'ya ve Buhara vahalarına keşif seferleri gönderip Tatarlara haraç ödemeyi bıraktı. Yaşamının sonuna doğru Hazar kıyılarının büyük kısmını İranlıların elinden aldı (gerçi bu bölge uzun süre Ruslar-

da kalmadı). Onun asıl hedefi batıya yönelip Baltık Denizi'nde kıyıya sahip olarak İsveç tehdidini ortadan kaldırmaktı. Karadeniz'de bir filo kurup bir süre Azak Denizi'ni ilhak eden Petro daha sonra burayı terk etmek zorunda kaldı zira aklında İsveç'le ölümüne bir mücadele vermekten başka bir şey yoktu. Dönemin tarihçilerinin Büyük Kuzey Savaşı adını verdiği son çatışmalar 1700'de başlayıp 1721'e kadar sürdü. Bu savaşın nedeni, Rusya'nın İsveç "İmparatorluğunu" güney Baltık kıyılarından uzaklaştırma konusunda Polonya ve Danimarka ile çıkar ortaklığıydı. İsveç kralı Kazaklarla ittifak yapmanın yollarını aradığı sırada, Ukrayna'nın ortasında bulunan Poltava'da 1709'da ağır darbe yiyen İsveç ordusu, tüm dünyanın gözlerini buraya çevirmesini sağladı. Bu andan itibaren Peter'in saltanatı herkesin dikkatini çekti. Barış antlaşması Rusya'nın Baltık kıyısına, Livonya, Estonya ve Karelya Kıstağı'na kalıcı olarak yerleşmesini sağladı. İsveç'in büyük bir güç olma hevesi kısa sürmüş, ortaya çıkan yeni gücün ilk kurbanı olmuştu.

Kazanılan zafer Rusya'nın Batı'yla daha ileri temaslar kurmasının yolunu açtı. Petro 1703'te, İsveç'ten ele geçirilen topraklar üzerinde yeni bir şehir yaptırmaya başladı. St. Petersburg adını verdiği bu güzel şehir iki yüzyıl boyunca Rusya'ya başkentlik yaptı. Bu yeni şehir geçmişle bağların bilinçli bir şekilde koparılması anlamına geliyordu ve elbette Moskova Knezliği Avrupa'yla bağlarını hiç kesmemişti. Papa Batı kilisesine döneceği umuduyla Büyük İvan'ın evlenmesine yardım etmişti. İngiliz tüccarlar 16. yüzyıldan itibaren Rusya'ya gitmeye başlamıştı. Ticaret sayesinde Batılı uzmanlar zaman zaman Rusya'ya gidiyordu. Avrupalı hükümdarlar 17. yüzyıldan itibaren bu ülkede daimi elçiler bulundurmaya başladı ancak Ruslar her zaman tereddütlü ve kuşkulu tepkiler gösteriyordu. Hatta daha sonraları da olduğu gibi yabancı yerleşimcilere karşı ayrımcılık girişimleri görüldü.

Petro bu geleneği bir kenara itti. Yabancı uzmanları –tersane işçileri, top ustaları, öğretmenler, memurlar, subaylar– ülkesine davet edip kurduğu okullarda bunların teknik becerileri öğretmesini sağladı. Kurduğu Bilimler Akademisi sayesinde Rusya'nın bilimle tanışmasını sağladı. Daha önce bütün bilim ve eğitim ruhban sınıfının elindeydi. İdarecilikte, liyakat sistemine dayanarak seçilen bir bürokrasi kurmaya çalıştı. Daha sonraki büyük reformcular gibi sembolizmi unutmadı. Saray memurlarının Avrupalılar gibi giyinmesini emretti. Eskiden uzun sakal bırakan memurların artık sakallarını kısaltmaları zorunlu oldu. Kadınlarınsa sokağa Alman tarzı kıyafetlerle çıkması gerekiyordu. Bu tür psikolojik şoklar kaçınılmazdı. Petro yapmak istediklerini gerçekleştirirken yanında hiç müttefiki yoktu. Sonunda gerçekleştirdiği arzularını otokratik bir iktidar sayesinde yürütmekten başka seçeneği yoktu. Boyarlardan oluşan eski Duma lağvedilerek yerini atanan kişilerden oluşan senato aldı. Reformlara karşı çıkanlar acımasızca ezilmesine rağmen Petro'nun tutucu zihniyeti kolayca bertaraf etmesine imkân yoktu. Üstelik herhangi bir modern

hükümetin inanılmaz derecede yetersiz bulacağı bir idare ve iletişim mekanizmasıyla çalışmak zorundaydı.

Petro'nun kazandığı başarının en çarpıcı işareti Rusya'nın yeni uluslararası gücüydü. Bunun ötesini emin olarak iddia etmek zordur. Rusların ezici bir çoğunluğu eğitim reformlarından yararlanamamıştı. Reformlar sadece teknisyenlere ve üst sınıfların bazı mensuplarına hitap ediyordu. Bununla birlikte 1800'lerde, St. Petersburg'da yoğunlaşan ve çoğunlukla Fransızca konuşan, oldukça Batılılaşmış saray soylularından oluşan yüksek bir sınıf ortaya çıkmıştı. Ancak bu sınıfın üyeleri geri kalmış bir ulusun içinde kültürel bir ada oluşturuyor ve genellikle taşralı soyluların tepkisini çekiyordu. Kitlelerin cehaleti sürüyordu. Okuma yazma bilen çok az kişiyse bunu rahiplerin ilkel düzeyde ders verdiği köy okullarında öğrenmişti. Bu rahiplerin kendisi bile cehaletin ancak bir adım ötesindeydi.

Toplumsal yapının sınırlarını giderek daha belirgin biçimde çizdiği Rusya serfliğin kaldırıldığı son Avrupa ülkesi oldu. Çarlar soyluları memnun etmek için üzerinde yerleşmiş özgür köylülerle birlikte araziler verince, serflerin sayısı 17. yüzyılda artmaya başladı. Köylüler borç yüzünden toprak sahiplerine bağlanıyor ve borcu ödemek için onların arazilerinde çalışmaya mahkûm oluyordu. Yeni kanunlar serflerin üzerindeki kısıtlamaları arttırıyor, onları yeniden ele geçirmek ve alıkoymak için sürekli yeni hukuki tedbirler alınıyordu. Petro kelle vergisi ödemeyi ve orduya asker göndermeyi mecbur tutunca, toprak sahipleri bu güçleri kullanmaya özel bir ilgi gösterdi. 18. yüzyılın sonunda bir toprak sahibinin resmi olarak serflerine ölüm cezası verme dışında yapamayacağı şey yok gibiydi. Bu yüzden binlerce serf Sibirya'ya kaçtı (hatta bazıları gönüllü olarak kalyonlarda çalıştı). Rusya'da toplum ve yönetim birbirine herhangi bir Batı ülkesine göre daha sıkı bağlarla bağlıydı. Toprak sahipleriyse babadan oğula sivil memur olma yolunu seçip otokratın verdiği görevleri yerine getiriyordu.

1800'de Rus halkının neredeyse yarısı efendilerine bağımlı hale gelmişti. Bunun dışında pek çok kişi çarlığa işgücü hizmeti vermekle yükümlüydü ve her zaman soylulara bağışlanma tehlikesini yaşıyordu. Yeni topraklar ilhak edildikçe burada yaşayan halklar serfleşti. Bunun sonucunda ortaya büyük bir atalet çıktı ve toplum son derece durağan bir yapıya büründü. 1800'lerde Rusya'nın en büyük sorunu açık biçimde göz önündeydi. Gerek ekonomik gerek siyasal değişimler serfliği giderek gereksiz kılarken, bu sınıfın boyutu reform yapma konusunda çok büyük sorunlar yaratıyordu. Ülkenin karşılaştığı sorun efsanevi file binen adam hikâyesini andırıyordu. Adam filin üstünde gitmeye devam ettikçe mesele yoktu ama filden inmek çok zordu.

Rusya nüfusu 18. yüzyılda neredeyse iki katına çıktı. Yüzyıl sonunda 36 milyon nüfusun yaklaşık 7 milyonu ele geçirilen yeni topraklardan gelmişti. Gerisiyse

doğal artış yoluyla ortaya çıkmıştı. Nüfus epey hızlı artmıştı ve ancak her yirmi beş kişiden biri şehirlerde yaşıyordu. Rusya toprakları zengin değildi ve çiftçilik yöntemleri kötüydü. Üretim 20. yüzyıla kadar nüfus artışına ayak uyduramadığından çeşitli aralıklarla yaşanan kıtlıklar ve salgın hastalıklar nüfusun dengesini doğal olarak sağlıyordu. Buna rağmen tahıl üretimi arttı ve Rusya hububat ihraç etmeye başladı. Tarım yapılabilen alanlar arttı. Ne var ki imparatorluk çağında sık rastlanan bir durum olarak köylülerin tüketimi azalırken ödedikleri vergiler çoğaldı. Daha Büyük Petro zamanında bile köylünün elindeki mahsulün yüzde 60'ı vergi olarak alınıyordu. Verimliliği artıran yöntemler henüz bilinmiyordu ayrıca serf sistemin giderek katılaşması üretimin yerinde saymasına neden oldu. Rus köylüleri genellikle pulluk kullanmıyordu dolayısıyla toprak çok derin sürülemiyordu.

Buna rağmen bu tarımsal altyapı hem Rusya'yı büyük bir güç yapan askeri yapıyı hem de sanayileşmenin ilk evresini besledi. Rusya 1800'lerde dünyanın diğer ülkelerinden daha çok pik demir üretip demir cevheri ihraç ediyordu. Petro Rusya'daki maden kaynaklarının önemini kavramış, araştırmaları başlatmış, madenleri çıkarmak için usta madenciler getirmiş ve serflerin işgücünü kullanmıştı. İhbar edenleri teşvik edici yollarla, kendi arazilerinde maden olduğunu gizleyen ya da çıkarılmasını engelleyen toprak sahiplerine ölüm cezası getirildi. Ulaştırma bu kaynaklara erişmeyi sağlayacak biçimde geliştirildi ve Rus sanayiinin merkezi yavaş yavaş Urallara kaymaya başladı. Petro'nun ölümünden birkaç yıl sonra, Baltık Denizi, su yollarıyla Hazar Denizi'ne bağlanmıştı.

İmalat sanayii maden çıkarmaya ve kereste sanayiine bağlı olarak büyüyüp Rusya'nın bütün yüzyıl boyunca ticaret fazlası vermesini sağladı. Petro'nun saltanatı sırasında yüzün altında olan "fabrika" sayısı 1800'lerde üç bini geçti. Gerçi bunların bazıları zanaatkârların bir araya geldiği işletmelerin biraz büyüğüydü. 1754'ten sonra yurtiçindeki gümrük duvarları kaldırılınca Rusya dünyanın en büyük serbest ticaret bölgesi oldu. Serf emeğinin ya da tekellerin kabul edilmesi gibi bu gelişmeyle devlet Rus ekonomisini şekillendirmeye devam etti. Rus sanayii serbest girişimcilikle değil talimatnamelerle doğmuştu. Bu kaçınılmaz bir durumdu; sanayileşme Rus toplumsal gerçeğinin dokusuna aykırıydı. Yurtiçinde gümrük duvarları olmayabilirdi ancak yerel pazarlar dışında gelişmiş bir iç ticaret de yoktu. Rusların çoğu 1700'lerde nasıl yaşamışsa 1800'lerde de öyle yaşıyordu. Kendi içine kapalı yerel topluluklarda zanaatkârlar ihtiyaç duyulan malları üretiyordu. Bunların çoğu para ekonomisine neredeyse geçmemişti. Ülkenin büyük bölümünde toprağı kullanma hakkı kiralama yoluyla değil işgücü hizmeti sağlayarak elde ediliyordu. Dış ticaret henüz ağırlıklı olarak yabancıların elindeydi. Sanayinin serflerin çalıştırılmasına ihtiyaç duyması, kalıcı büyümeyi diğer ülkelerde etkin biçimde sağlayan güdülerin Rusya'da bulunmadığını ya da yetersiz olduğunu gösteriyordu.

18. YÜZYILDA MONARŞİ VE DEVLET

1715 ile 1740 yılları arasında Avrupa devletleri ve toplumları durulmuş görünüyordu. Ciddi iç değişimleri harekete geçirecek ölçüde önemli bir devletlerarası gerilim bulunmuyordu. Utrecht ve Büyük Kuzey Savaşı'nı sona erdiren Nystadt Antlaşması'ndan sonra büyük bir savaş çıkmamıştı. Ayrıca devletler 17. yüzyılda olduğu gibi ideolojik bölünmeleri sürdürmek için mücadele etmiyordu. Aşırı güçlü soyluların ve taşralı hiziplerin yarattığı karışıklıklar terk edilmişe benziyordu. Büyük Britanya, Birleşik Eyaletler, İsviçre Kantonları ve İtalya'nın köhne cumhuriyetleri dışında egemen devlet biçimi mutlakıyetçi monarşi (ya da mutlakıyete hevesli monarşi) idi ve yüzyılın büyük bir bölümünde bu durum değişmedi.

Yıllar geçtikçe bu devlet biçimi bazen "aydınlanmacı despotizm" denen bir şekle büründü (bu kaypak deyimin ne geçmişte ne günümüzde açık bir anlamı oldu). Bu deyim, aydınlanmacı fikirlerin etkisindeki yenilikler aracılığıyla devletin gücünü arttırmayı ve pratik reformlar yapmayı hedefleyen hükümdarların arzularını ifade etmektedir. İşe yaradığı zaman tepeden inme yöntemlerle uygulanan bu yenilikler bazen insancıl olsa da siyasi açıdan liberal değildi. Yine de geleneksel toplumsal ve dini otoriteyi zayıflatıp toplumsal hiyerarşilere veya hukuki haklara üstün geldiği için bu yenilikler bir bakıma moderndi. Aydın despotlar genellikle açık biçimde, kanun yapma gücünü devletin elinde toplamaya ve karşı konulmaz hukuki egemenliğini, kurumlar hiyerarşisinin üyelerinden çok bireylerin toplamı olarak gördükleri uyruklarına karşı uygulamaya can atıyordu.

Oysa uygulamada, bu genel tanımlamaya kusursuz biçimde uyan bir örnek bulmak neredeyse imkânsızdır. Akdeniz ve Güney ülkeleri arasında örneğin İspanya, Portekiz, Napoli, Toskana, Parma ve hatta Papalık devletlerinde ara sıra ekonomik ve idari reformlar yapmayı arzulayan bakanlar ve hükümdarlar çıkıyordu. Bazı devletler –örneğin Portekiz ve İspanya– bu tür reformları, kaybettikleri büyük devlet statüsünü yeniden edinmenin yolu olarak görüyordu. Bazılarıysa, kuzeydeki Protestan Reform Hareketi'nin yarattığı değişimlerden neredeyse hiç etkilenmemiş olan kilisenin gücüne göz dikmişti. Bu devletlerin en küçüklerinden biri olan Parma'nın papalıkla bir kavga içine girmesi, kraliyet aileleri Bourbon soyundan gelen bütün ülkelerin, Karşı Reform Hareketi'nin sağ kanadında bulunan İsa Derneği'ne karşı saldırıya geçmesine yol açtı. 1773'te papa tarikatı dağıtmaya mecbur kaldı. Sembolik açıdan büyük önem taşıyan bu hareket Avrupalı hükümdarlar arasında ruhban karşıtı ilkelerin güçlendiğini göstermekle kalmayıp, bu çok farklı kuvvetlerin Katolik Avrupa'da bile bu ilkelere dayanarak seferber olabileceğini ortaya koymuştu.

Bazı monarşilerde ruhban karşıtlığı çok yaygınlaşmasına karşın, "aydınlanma-

cı" hükümdarların kendini öne çıkarmasında her zaman gerçeklikten çok gösteriş merakının rol oynadığı doğruydu. Polonya'daki köhne ortaçağ krallığı kalıntısında modernleşmeyi savunacak etkin bir kraliyet iktidarı yoktu. Doğudaki diğer üç büyük devlet olan Prusya, Habsburg İmparatorluğu ve Rusya'da, güncel ve modern fikirlerden oluşan aldatıcı görünümün sürdürülmesi bazen işe yarıyordu ancak bu devletlerde asıl önemli olan gücün seferber edilebilmesiydi. Siyasetin temel taşı, 1740'tan sonra tekrar sıklaşan savaşlar için para bulma ihtiyacıydı. Bu oyun her zaman, Versailles'ı taklit etmek için yapılan en savurgan girişimlerden bile pahalıydı.

PRUSYA VE HABSBURGLAR

1701'de Brandenburg Seçmeni, imparatorun rızasıyla (ve papanın itirazlarına rağmen) kral unvanını aldı. Yeni krallığı Prusya, Neman Nehri'nden Ren Nehri'nin batı kıyısına kadar yayılan topraklardan oluşuyordu. Hohenzollern ailesi 1415'ten beri elektörlük yapıyor ve düzenli olarak atalarından kalan topraklara yenilerini ekliyordu. 16. yüzyılda Töton Şövalyelerinin kovulmasından sonra Prusya, Brandenburg'la birleşmişti. 1613'te bir elektörün Kalvenciliği seçmesine rağmen uyruklarının Lutherci olarak kalması dini hoşgörünün kurumsallaştığını gösteriyordu. Prusya düzenli ordusunun kurucusu olan "Büyük Seçmen" Friedrich Wilhelm, İsveçlileri durduran ilk Alman hükümdarıydı. Böylece modern Avrupa tarihinin en uzun ömürlü askeri geleneğini kurarak hanedanına yeni topraklar kazandırdı. Halefine otuz bin askerden oluşan ve beş yüz bin uyruktan oluşan bir ordu bırakmıştı. Silahlar ve diplomasi, halefinin krallık tacını giymesini ve XIV. Louis'ye karşı kurulan Büyük İttifaka katılmasını sağladı. Bu durum yeni ve ağır masraflar ortaya çıkardı. Dikkatli tasarruf tedbirleriyle Prusya'nın az bulunur ucuz ve etkili yönetim geleneği, II. Friedrich'in tahta çıktığı 1740'a kadar hazinenin kasasını tekrar doldurdu.

II. Friedrich "Büyük" unvanıyla anılan 18. yüzyıl hükümdarlarından biriydi. Nefret ettiği gaddar babasından daha ileri düzeyde bir ahlak canavarı olup olmadığına karar vermek zordur. Acımasız, kötü niyetli ve kindar bir insan olup vicdandan zerre kadar nasibini almamıştı. Ancak son derece zeki ve kültürlüydü (flüt çalıp beste yapıyordu). Bilge insanlarla sohbet etmekten hoşlanıyordu. Ayrıca hanedanının çıkarlarına, topraklarını genişletmeye ve itibarını arttırmaya son derece bağlıydı. Prusya'nın varlıklarını Habsburgları ve Polonya Krallığı'nı ezmek amacıyla kullandı. Kendi halkına ağır vergiler koyup yabancı istilasına maruz bıraktı.

Silezya'yı Habsburgların elinden alma fırsatı 1740'ta doğdu. İmparator VI. Karl o tarihte ölünce ailenin erkek vârisi kalmadı. İmparatorun yerine geçirmek

istediği ancak namzetlik nitelikleri belirsiz olan bir kızı vardı. Maria Theresa 1780'de ölümüne kadar, II. Friedrich'in en merhametsiz hasmı olacak ve ona duyduğu kişisel nefret daha fazla karşılık bulacaktı. Friedrich'in Silezya'yı ele geçirmesi ardından çıkan, bütün Avrupa'nın kapıştığı "Avusturya Veraset" Savaşı'yla birlikte eyalet Prusya'da kaldı ve daha sonraki savaşlarda durumu değişmedi. Tahta farklı bir imparator çıkarma girişiminin üstesinden gelinmiş ve Maria Theresa'nın kocası 1745'te Kutsal Roma İmparatoru olarak seçilmişti. Habsburgların tahttaki egemenliği imparatorluğun kendiliğinden sona ermesine kadar yaklaşık altmış yıl daha devam etti.

Friedrich son yılında, Maria Theresa'nın oğlu ve halefi II. Joseph'in girişimlerini kösteklemek amacıyla Alman Prensleri Birliği'ni kurdu. Joseph'in amacı Silezya'nın kaybını telafi etmek için Bavyera Krallığı'nı ele geçirmekti. Bir Alman eyaleti için sürdürülen bu çekişme, o eyalet ne kadar zengin olursa olsun hatta Alman prenslerinin liderliğini belirlesin bu kadar önem taşımaması gerekirdi. Avrupa tarihinde büyük önem taşıyan bu çekişmenin sonucunda Almanya'nın tamamına egemen olmak için Habsburg ve Hohenzollern Hanedanlarının verdiği mücadele vardı. Uzun süre en önemli sorun olma özelliğini koruyan hanedan çekişmesi ancak 1866'da çözüldü. Hohenzollernler hayati çıkarlarının çoğu Almanya'yla ilgili olmayan Habsburglara karşı Almanların yurtseverlik duygularını okşuyordu. Bu uzun mücadelede Avusturya'nın önündeki en büyük engel, hiçbir zaman saf bir Alman Devleti olmamasıydı. Hanedanın topraklarında farklı uluslar, diller, kurumlar barınıyordu. İmparator aynı zamanda Macaristan kralı, Milano dükü, Avusturya arşidüküydü; bunlar çok sayıdaki unvanının küçük bir kısmıydı. Üstelik Rusya veya Prusya'nın tersine ve Bourbon Devletleri'ndeki gibi, Habsburg egemenliğindeki topraklar ezici biçimde Katolik olup kilisenin gücü buralarda sağlam bir yer edinmişti. İspanya ve İtalya dışında Karşı Reformasyonun en başarılı olduğu yerler Habsburgların elindeydi. Büyük mülklere sahip olan kilise gelenek, dini hukuk ve papalığın politikalarıyla korunuyordu ve eğitim tekeli elindeydi.

Bununla birlikte, Prusya'yla sürdürülen rekabet Habsburg sömürgelerinde reformu zorunlu hale getirmişti. Yeni bir bürokratik yapının ortaya çıkmasının temel açıklaması buydu. Maria Theresa tahta çıktığında "aydınlanmacı" dürtülerle reform yapmaya sempati duymadığı gibi yeni fikirlere de sıcak bakmıyordu. Ancak Habsburg monarşisinin Almanya'nın egemenliğini ele geçirmek için Prusya'yla çekişmek zorunda kalacağı açık biçimde ortaya çıkınca, danışmanları değişimler için onu ikna etmeyi başardı. Eğer çeşitli halkların ve toprakların bir araya gelmesinden oluşan Habsburglar, Avrupa meselelerine ağırlığını koymak istiyorsa merkezileşme ve daha yoğun bir tek tip idarecilik zorunluydu. Bir kez idari ve mali reform yoluna girildikten sonra devlet ve kilise arasında çelişki ortaya çıkması kaçınıl-

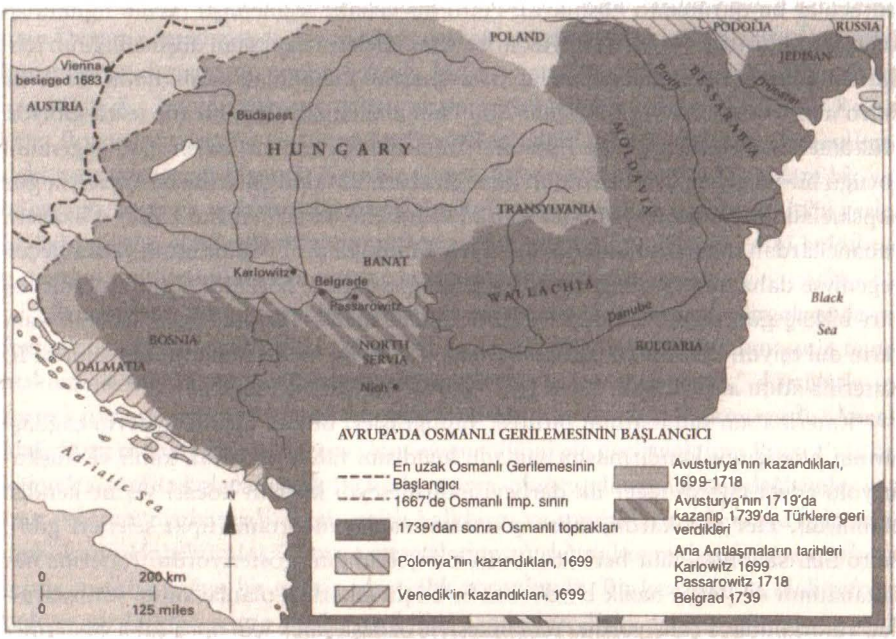
mazdı. Bu çelişki Maria Theresa'nın oğlu ve halefi II. Joseph'in saltanatı sırasında zirveye çıktı. Annesi gibi dindar olmayan imparatorun aydınlanmacı görüşleri benimsediği iddia ediliyordu. Saltanatına özellikle laikleşme hamleleri damgasını vurdu. Manastırlar mülklerini kaybetti, dini atamalara müdahale edildi, kiliselere sığınma hakkı kaldırıldı, eğitim ruhban sınıfının elinden alındı. Din adamlarının muhalefeti fazla önem taşımayabilirdi ancak Joseph aynı zamanda Brabant, Macaristan ve Bohemya'daki soylularla temsili organlara saygısızlık edecek kadar ileri gidip onların düşmanlığını kazandı. Joseph'in politikalarına karşı çıkan güçlü yerel meclisler ve dietler, saltanatının sonlarında Joseph hükümetinin çalışmalarını etkin biçimde aksattı. Bu sıralarda Avusturya'yı yönetenleri meşgul eden başka sorunlar çıkmıştı.

RUSYA VE DOĞU SORUNU

Rusya'nın 1793'e kadar Habsburglarla ortak sınırı yoktu. Polonya ve Osmanlı'ya ait topraklar bu iki devleti uzun bir süre birbirinden ayırdı. Ayrıca Rusya, Büyük Petro'nun kazandığı başarılardan sonra uzun bir duraklama dönemine girdi. Yeniliklerin ivmesi sürdürülemedi. Bu otokratın yarattığı itici gücü koruyacak kadar güçlü bir bürokrasi yoktu. Saray sembolik bir hareketle Moskova'ya taşındı (tutucular bu durumdan hoşnuttu). Petro bir veliaht seçmemişti (kendi oğlunu işkenceyle öldürttü). Halefleri büyük aristokrat ailelerin canlanan düşmanlığının tehdidi altındaydı. Bununla birlikte hizip kavgalarını kullanmak mümkündü. 1730'da Petro'nun torununun yerini yeğeni Anna'nın alması taht için bir tür telafi gibiydi. Hükümet St. Petersburg'a geri döndü. Anna öldüğü zaman, halefi olan yeğeninin çocuğu bir yıl geçmeden Petro'nun kızı Elizabeth'in tahta çıkarılması amacıyla göz hapsine alındı (yaklaşık yirmi yıl sonra öldürülene kadar hapiste kaldı). Elizabeth yabancılardan rahatsız olanların desteğiyle tahtta kaldı. 1762'de onun yerine geçen yeğeniyse daha altı ay olmadan tahttan feragat etmeye zorlandı. Tahttan indirilen çarı birkaç gün sonra öldüren nüfuzlu kişinin metresi aslında bu kurbanın yani çarın dul eşiydi. Bir Alman prensesi olarak doğan bu kadın imparatoriçe olunca II. Katerina adını aldı ve tıpkı Petro gibi "Büyük" unvanıyla anıldı.

Katerina'nın saltanatının pırıltısı, yaptığı işleri büyük ölçüde gizleyip çağdaşlarının birçoğunu kandırmasını sağladı; kendisini tahta ulaştıran kanlı ve kuşkulu yolu adeta gizledi (eğer ilk darbeyi indirmeseydi kurban kocası yerine kendisi olabilirdi). Her halükarda, tahta çıkmasını sağlayan ortam (tıpkı selefleri gibi), Petro'nun saltanatından beri otokrasinin zayıfladığını gösteriyordu. Katerina'nın saltanatının ilk yılları nazik bir dönemdi. Güçlü çıkarları olanlar onun yanlışlarından yararlanmaya çalışıyordu. Yeni ülkesiyle özdeşleşmek için onca çaba göstermе-

sine karşın (Ortodoks olmak için Lutherci mezhebini reddetmişti) sonuçta Katerina bir yabancıydı. Bir zamanlar "ya mahvolacağım ya da hüküm süreceğim" demişti ve nitekim hüküm sürdü. Saltanatı büyük bir iz bıraksa da yenilikçilik Petro'nun döneminde olduğu kadar etkili değildi. Katerina da okullar kurup bilim ve sanatı himaye etti ama onun asıl amacı pratik faydadan çok itibarını arttırmaktı. Yöntemler genellikle ileriye dönüktü. Gelişmeleri yakından gözleyenler uzak tutuluyordu; bu gerçek genç Radişçev'in sürgüne gönderilmesiyle ortaya çıkmıştı. Katerina'nın herkesin fark edeceği şekilde sergilediği reformcu atılımlar saltanatın ilerleyen yıllarında zayıflarken imparatoriçe dikkatini dış meseleler üzerinde yoğunlaştırdı. Her zaman ihtiyatlı olduğundan soyluların gücüne ve imtiyazlarına müdahale etmeyi reddetti. O toprak sahiplerinin çariçesi olarak adli idare konusunda onlara büyük ayrıcalık sağlayarak serflerin efendilerini şikâyet etme hakkını ortadan kaldırdı. Katerina'nın otuz dört yıllık saltanatı süresince yetkililer serflerine karşı kaba güç kullanan toprak sahiplerini yalnızca yirmi kez engellemeye çalıştı. Soyluların hizmet verme zorunluluğu 1762'de kaldırıldı ve birkaç yıl sonra haklarla ilgili bir berat verildi. Kişisel vergilerden, bedensel cezalardan ve zorunlu ikametten muaf olan soylular ancak denkleri tarafından yargılanıp payelerinden mahrum edilebiliyordu. Kendilerine münhasıran fabrika ve maden kurma hakkı verilmişti. Diğer ülkeler

toplumsal yapının üstündeki baskıları gevşetmeye başladığı bir sırada Rusya II. Katerina'nın yönetimi altında bu yapının etrafındaki cendereyi iyice daraltıyordu.

Bununla birlikte Katerina 1796'da öldüğünde Rusya'nın dışarıdaki konumu gerçekten etkileyiciydi ve peşinde koştuğu itibarını en somut haliyle yansıtıyordu. Katerina "üç dört elbiseyle fakir bir kız olarak" geldiği Rusya'nın kendisine çok iyi davrandığını söylemişti. Ve o da borcunu Azak, Kırım, Ukrayna ve 7 milyon yeni uyrukla ödemişti. Uluslararası sonuçlar bunların ve diğer toprakların ötesindeydi. Her şeyden öte Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi için Rusya'nın Avusturya'yla verdiği mücadelede eli güçlenmişti. Rus-Türk ilişkileri otuz yıl boyunca ara sıra küçük alevlenmelerin dışında oldukça sakin geçmişti. Derken Osmanlılara karşı başarılı bir savaş veren Ruslar Akdeniz'e bir filo gönderirken, Katerina'nın casusları Osmanlı İmparatorluğu'nun uyrukları arasına karışıp isyanlar çıkartmaya uğraştı. Savaş 1774'te Küçük Kaynarca adlı ücra bir Bulgar köyünde imzalanan antlaşmayla sona erdi. Bu anlaşma yarattığı sonuçlar bakımından yüzyılın en önemli olayları arasına girdi. Türklerin Kırım Tatarları üzerindeki hükümranlığı sona erdi. Bu gerek maddi gerek manevi açıdan önemli bir kayıptı. Altın Orda soyundan gelen Tatarlar askeri insangücü olarak önemli bir kaynaktı. Manevi açıdansa Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkan ilk Müslüman halktı. Ayrıca anlaşmaya göre Rusya, Bug ve Dinyeper Nehirleri arasındaki bölgenin yeni sahibi olup tazminat alacaktı. Bunun dışında Karadeniz ve Boğazlarda gemilerinin serbestçe dolaşma hakkını elde etmişti. Rusya'ya verilen tavizler arasında gelecekte sorun doğurması beklenen en önemli madde, Konstantinopolis'te bir kilise kurulması ve cemaatinin sorumluluğunu üstlenme hakkını elde etmesiydi. Rus hükümeti bu maddeyi, Osmanlı sultanının Rum Ortodoks uyruklarının haklarının garantörlüğü ve koruyuculuğu olarak yorumlayıp Türklerin içişlerine karışmak için açık bir çek aldığını düşündü. Oysa bu anlaşma bir son değil başlangıçtı. Katerina 1783'te Kırım'ı ilhak etti. Türklerle yapılan yeni bir savaş Rusya'nın sınırlarını Dinyester'e taşıdı. Bundan sonraki sınır, Karadeniz'in yaklaşık 170 kilometre içinde Tuna'ya karışan Prut Nehri'ydi. Rusya'nın Tuna ağzına yerleşme olasılığı artık Avusturya'nın canını sıkmaya başlamıştı.

OSMANLILARIN AVRUPA'DA 1800'DEN ÖNCEKİ GERİLEMESİ

1683	Osmanlıların II. Viyana Kuşatması'da başarısız olması.
1691	Osmanlılar Transilvanya'yı Avusturya'ya kaptırdı.
1697	Osmanlılar Macaristan'ı kaybetti.
1699	Osmanlıların Avusturya'ya karşı kayıpları Karlofça Antlaşması'yla teyit edildi.

1716-17	Yeni Avusturya-Türk savaşı: Avusturyalılar Belgrad'ı ele geçirdi.
1718	Savaşın Pasarofça Antlaşması'yla sona ermesi.
1739	Belgrad Antlaşması'yla Osmanlıların durumu telafi etmesi (Avusturya Belgrad'dan çekildi, Ruslar Karadeniz'de filo kurmamaya razı oldu).
1768-74	Rusya Eflak ve Buğdan'ı işgal etti; Osmanlı filosu Ruslar tarafından yakıldı. Rusya Kırım'ı fethetti.
1774	Küçük Kaynarca Antlaşması Rusya'ya ilerde Osmanlı İmparatorluğu'na müdahale etme dayanağı sağladı.
1787-92	Avusturya ve Rusya Osmanlılara karşı güçlerini birleştirdi.
1791	Sistova Antlaşması Belgrad'ı Osmanlılara iade ederken Avusturya Bosna'nın bir kısmını aldı.
1792	Yaş Antlaşması Dinyester Nehri'ni Rusya'nın sınırı olarak belirledi.

POLONYA'NIN BÖLÜNMESİ

Böylece Habsburg ve Romanov hanedanları arasındaki tamponun bir kısmı daha ortadan kalktı. İsveç'in zayıflamasının ardından Rusya artık Polonya'da bildiği gibi at oynatmaya başlamıştı. Bunun için genellikle itaatkâr Polonyalı kralları kullanıyordu. Soyluların arasındaki hizipler ve kavgalarsa reforma giden yolu tıkamıştı. Oysa reformlar olmadan Polonya'nın bağımsızlığı hayaldi (çünkü bağımsızlık olmadan Rusya'ya karşı etkili şekilde direnmek olanaksızdı). Reform olasılığının belirdiği bir dönemdeyse Rusların dini ayrılıkları ustaca kullanarak yarattığı konfederasyonlar ülkeyi hızla iç savaşa sürükledi. Bu durumsa paradoksal biçimde Türklerin, Lehlerin özgürlüğünü savunma gerekçesiyle 1768'de Ruslara savaş ilan etmesine yol açtı. Bu savaş aslında Polonya için sonun başlangıcı oldu. Dört yıl sonra 1772'de, ülkenin üç bölünmesinin ilki gerçekleşti. Rusya, Prusya ve Avusturya, Polonya topraklarının üçte birini ve nüfusunun yarısını paylaştı. Bunu 1793 ve 1796'da iki yeni bölünme izledi. Sonunda Rusya, Polonya topraklarının 500 bin kilometrekareye yakın bölümünü ele geçirip 6 milyon yeni uyruk sahibi oldu (gerçi bir yüzyıl sonra, muhalif Lehlerin hiçbir surette açık bir kazanç olmadığı anlaşılacaktı). Prusya da ganimet paylaşımından kazançlı çıkarken Slav uyruklarının sayısı Almanları geçti. Avusturya ise Galiçya'yı aldı. Osmanlı toprakları dışında Doğu Avrupa'nın paylaşımı tamamlanmıştı. Polonya'nın bağımsızlığı yüz yirmi beş yıl boyunca kesintiye uğradı. Artık 19. yüzyıl için sahne hazırdı. Polonya'dan geriye paylaşacak bir ganimet kalmadığından, Avusturya ve Rusya dikkatlerini Osmanlı veraset sorununa yöneltebilirdi.

Katerina daha kendi zamanında belirgin biçimde görülen bir güç sergilemiş-

ti. Daha 1730'larda bir Rus ordusu batıda Neckar'a kadar gitmişti. 1760'da Rus ordusu ilk kez Berlin'e girdi ve bu son girişi olmayacaktı. Yüzyılın sonlarında Rus askerleri İsviçre'de savaşıyordu. Bundan yirmi yıl sonraysa Paris'e girdiler. Böylesi bir askeri gücün son derece köhne bir toplumsal ve ekonomik yapıya dayanması bir paradokstu. Ancak tüm bunlar Petro'nun yaptıklarından kaynaklansa bile, bu saatin geriye doğru çevrilebileceği anlamına gelmiyordu.

YENİ ULUSLARARASI YAPILAR

18. yüzyılın sonu yaklaşırken Osmanlı İmparatorluğu ciddi bir rakip olarak gücünü kaybediyordu. Rusya gibi Prusya'nın ortaya çıkışı yeni bir çağın başlangıcının ilanıydı. Hollanda ve İsveç'i bekleyen tarihi rol 1500'lerde henüz tahmin bile edilemezdi oysa aradan geçen sürede rollerini oynamışlar ve sahneden çıkmışlardı. 1800'lerde önemleri açık biçimde ikinci dereceye düşmüştü. Fransa 16. yüzyılın hanedan çekişmeleriyle dolu günlerinde olduğu gibi ulusal devletler çağında da büyük bir oyuncuydu. Aslında gücü göreceli olarak artmıştı ve Batı Avrupa'da egemenliğinin zirvesine çıkacağı günlere henüz zaman vardı. Ancak Fransa da yeni bir tehditle karşı karşıyaydı ve üstelik bu güce daha önce yenilmişti. Avrupa kıyılarının açığındaki bir adaya sıkışmış ve türedi bir hanedanın yönetimi altındaki 1500'lerin küçük İngiliz Krallığı'ndan ortaya bir dünya gücü çıkmıştı. Rusya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkışında görüldüğü gibi bu durum Avrupa diplomasisindeki eski kategorileri oldukça dramatik biçimde aşmıştı. Üç yüzyıl boyunca Avrupa'daki büyük çelişki ve anlaşmazlık alanları İtalya, Ren ve Hollanda'daki eski savaş meydanlarından yalnızca Orta ve Doğu Almanya, Tuna Vadisi, Polonya, Karpatya ve Baltık Denizi'ne değil, aynı zamanda en büyük değişiklik olarak okyanusların ötesine taşınmıştı. Gerçekten yeni bir çağ başlamıştı. Bunun göstergesi yalnızca Doğu Avrupa'nın yeniden şekillenmesi değil aynı zamanda modern çağın imparatorluklar arasında ve okyanuslarda seyreden ilk dünya savaşlarıydı.

Ne var ki 1800'de Kutsal Roma İmparatorluğu üç yüzyıl önce olduğu gibi yerli yerinde duruyordu tıpkı papanın dünyevi gücünün yerinde durduğu gibi. Fransa'nın kralı Capetianların soyundan gelen biriydi (gerçi ailenin üç yüzyıl önce hüküm süren kolundan değildi ve aslında 1800'de sürgündeydi). Çoğu devlette din ayrılıkları hâlâ belirleyiciydi. 1800 yılında tarihin gözle görülen varlığı hâlâ muazzamdı (on yıl önce bu varlık çok daha belirgindi). "Ortaçağ" artık hayatın diğer yönlerine göre siyasal ve diplomatik açıdan aniden sona ermiyordu. Pek çok Avrupalının sosyal ve siyasal kurumlarla ilgili düşünceleri üç yüzyıl öncesine uygundu. Zaman ilerledikçe eski çerçevelere oturtulan sosyal olguların sayısı giderek artıyor-

du. Toplumun "müşterek" örgütlenmesi, insanların üyelerini koruyup statülerini belirleyen hukuki ayrıcalıklara sahip organlarda bir araya gelmesi Rusya dışındaki kıta Avrupa'sında 18. yüzyılın sonlarına kadar yürürlükte kaldı.

Bu tür olguların önemi, bilinçli modernleşmenin yapabileceklerinin sınırını belirlemeye yardımcı olur. Bizzat Avrupa'nın önde gelen devleti Fransa'nın hükümeti ve onun reform emelleriyle politikalarına açık sempati duyan yetkilileriyle elitleri bunu teyit eder. Değişimin önündeki engeller XIV. Louis'nin ölümünün ardından daha da artmıştı. Büyük torunu XV. Louis'nin yönetiminde (saltanatı 1714'te bir başka azınlıkla başlamıştı) ayrıcalık sahiplerinin nüfuzu arttı. *Parlement*'lerde özel çıkarlar ve tarihi ayrıcalıkları ihlal eden yasaları eleştirme ve usule ilişkin araçlarla etkisiz hale getirme eğilimi artıyordu. Tahtın kısıtlanmamış yasal hükümranlık haklarını temsil ettiği fikrine karşı direnenler çoğalıyordu. Bir paradoks olarak Fransa 1789'da eleştirel ve öncü fikirlerin en yaygın biçimde dile getirildiği, buna karşılık uygulamaya koymada en büyük güçlükle karşılaşılan ülkeydi. Yüzyıl ilerledikçe Fransa'nın uluslararası rolü, maliyenin üzerindeki yükü giderek arttırıyordu. Reform sorunuysa yeni vergi kaynakları bulma sorunu (yeni anlaşmazlıklar yaratmaya mahkûm bir uygulama) içinde belirginleşmeye başlamıştı. Fransız monarşisi içinde reform yapılmasını önerenler ve sonunda bizzat monarşi bu çözüme yöneldi.

Modernleşmenin denendiği her alanda, kazanılmış tarihi haklar ve geleneksel sosyal yapı yola tehlikeli engeller çıkarıyordu. Son çare olarak mutlakıyetçi monarşinin bu sorunu herhangi bir şekilde çözmesi olasılık dışıydı. Tarihi kurumların (soyluluk gibi) düsturunu ve otoritesini çok derinlemesine sorgulayamazdı; sonuçta monarşi de bu kurumlara dayanıyordu. Birçok kişi kısıtlanmamış yargı bağımsızlığının pek çok şeyi sorgulayabileceğini düşünüyordu. Eğer tarihi haklar ihlal edilirse mülkiyet edilmez miydi? Sadece İngiltere'de iktidardaki sınıf, prensipte yargı yetkisinin alanı dışında kalan hiçbir şey olmadığını kabul ediyordu. Onlar bu tür bir devrimci fikrin onlara karşı kullanılacağı korkusunu duymuyordu. Bu gelişme, devletin gücünün üç yüzyıl boyunca artmasının önemli ve kaçınılmaz bir sonucuydu. Bu güç kısa zamanda, üstesinden gelemediği sınırlara ulaştı. En becerikli devlet adamı bile, günümüzde bir bürokratın görse yetersizliğinden hayrete düşeceği memurların oluşturduğu bir devlet aygıtıyla çalışmak zorundaydı. Seleflerine göre daha büyük kaynakları kullansalar da yöntem açısından önemli bir yenilik yoktu. Ulaşım 1500'de olduğu gibi 1800'de de rüzgâra ve kas gücüne dayalıydı. 1790'larda kullanılmaya başlayan "telgraf" işe yarıyordu ama bu sadece bir semafor (bayraklarla işaret verme) sistemiydi. Berrak hava olduğu zaman, iplerin çekilmesiyle çalışıyordu. Ordular daha kolay erzak temin edip daha iyi örgütlenmesine

karşın üç yüzyıl öncesine göre hızlarında fazla bir artış olmamıştı. Silahları bu üç yüzyıl içinde gelişmişse de tanınmayacak kadar büyük bir değişim yaşanmamıştı. Hiçbir ülkede bugünkü gibi bir polis kuvveti yoktu. Gelir vergisi ancak 1798'de İngiltere'de yürürlüğe kondu. Devletin gücünde bir değişim ortaya çıkmak üzereydi. Bunun sebebi teknolojik ilerlemeden ziyade fikirlerdeki değişim ve tanınmış kurumların etkinliğinin artmasıydı. Büyük devletlerin hiçbirinde uyrukların devletin dilini anlaması beklenemezdi. 1789'dan önce belki Büyük Britanya ve Birleşik Eyaletler hariç hiçbir ülkede, hükümdarlar kendilerini uyruklarından korumaya verdikleri önem kadar uyruklarını yabancılardan korumaya önem vermiyordu.

5

Dünyanın Yeni Görünümü

YENİ BİR DÜNYA TABLOSU

İnsanlık kültürel açıdan 1500'lerde geçmişe göre daha çok çeşitlilik barındırıyordu. Ancak bu konulardaki ölçüt öznel olduğundan; "uygarlık", "kültür", "gelenek" gibi kavramlardan bahsederken ne kastettiğimiz konusunda fikir birliğine varmak zordur. Şu kadarını söyleyebiliriz ki modern çağın başlangıcında dünya farklı bölgelerden oluşuyordu. Her bölgede, kendi ortamlarındaki halkların yaşamını biçimlendirmede büyük rol oynayan güçlü, gücünün bilincinde ve büyük ölçüde bağımsız kültürel gelenekler ayırt edilebiliyordu. Bu tür bölgelerden birine egemen olan Çin uygarlığı, kendi topraklarının dışında Güneydoğu Asya'nın büyük bölümüne, Kore'ye ve hatta Japonya'ya kadar uzanıyordu. Bir diğer bölgeye kendi içindeki olanca kültürel ve etnik çeşitliliğiyle İslam dünyası hâkimdi. Batı ve Doğu Hıristiyan âlemlerinin farklılığını zaten daha önce vurgulamıştık. Bu bölgeler büyük ölçüde aralarında bir etkileşim olmadan yaşıyordu.

Üç yüzyıl sonra, bu bölgelerin oluşturduğu kalıplar hâlâ çok belirgindi. Bazı değişimler sonucu bunları birbirinden ayıran görünmez duvarlar zayıflasa da bu durum değişmemişti. Bazı uygarlıklar, Müslüman Osmanlı dünyası örneğinde olduğu gibi yok olma belirtileri gösteren imparatorluklar barındırıyordu. Amerika kıtalarının yerli uygarlıkları ardında ancak belli belirsiz bir iz bırakarak yıkılmıştı. Belirginleşmeye başlayan bir diğer büyük değişim, Avrupa uygarlığının diğer uygarlıklara karşı üstlendiği teknolojik önderlikti. Çinliler Avrupalılardan önce hareketli karakterlerle matbaa ve barutu kullanmaya başlamıştı ama teknolojinin asası artık el değiştirmişti. Bu teknolojinin küresel olarak paylaşılan bir olgu ve dünya çapında standartlaşmaya yol açan bir güç olmasından önceki son değişimdi (gerçi bunu kimse.bilmiyordu).

Bu tür değişimler düşünce tarzında dönüşümlere yol açar (ve gerektirir). Avrupa'da 1500'den uzun bir zaman önce başlayan bu tür değişimler yaklaşık dört yüz yıldır yürürlükteydi. Bununla birlikte (sürekli tekrarlamak gerekir ki), yine aynı yılda değişmeyen çok şey vardı; milyonlarca Avrupalının hâlâ paylaştığı

varsayılan dini inanç ve birlik bunlar arasındaydı. Sembolik olarak, kutsal metinleri İncil'in matbaa sayesinde her zamankinden çok insana ulaşması, Avrupa'nın o güne kadar sergilenmediği biçimde Hıristiyan olduğunu göstermişti. Bu önemli gerçeğin, dünyayla ilgili yeni görüşleri desteklemek yerine karşı çıkmayı sağladığı düşünülebilir ancak koşullar gerçeklerin anlamını ve etkisini değiştirir. Sonuçta 1453'ten beri, Avrupa'nın belki dünyadaki tek gerçek Hıristiyan topluluk olduğunu düşünmek mümkün hale gelmişti (o zaman Moskova Knezliği'ni ciddiye almaya yetecek kadar bilgi yoktu). Avrupa'yı dünyanın merkezi olarak görmek eskiye göre daha kolaylaşmıştı.

Bu durum "keşifler çağı" denen olgunun arka planının bir parçasıydı. Artık buna "Avrupa Keşifler Çağı" demek belki daha doğru olurdu zira 15. yüzyıl ve sonrasında Avrupalı olmayan birkaç kâşif o zamana kadar bilmedikleri yerler keşfetti. Bu oldukça şaşırtıcı bir gerçekti. Çinliler uzun zamandan beri pusula kullanıyordu ve okyanuslarda yol alan büyük yelkenli tekneler inşa etmişti. Araplar *dhow* adı verilen yelkenlileriyle durmadan Hint Okyanusu'nun bir ucundan öbürüne giderken, Pasifik Adaları'nda yaşayanlar büyük denizcilik becerileriyle açık kanolarda uzun ve gizemli yolculuklar yaptı. Yine de kara ve denizde birtakım keşif seferleri yaparak Arktik ve Antarktika dışında bütün dünyayı birbirine bağlayan Avrupalılar oldu. Amerika kıtalarına neden ilk ulaşanların Araplar veya Çinliler olmadığını burada araştırmanın imkânı yoktur. Bu işi neden Avrupalıların başardığı, birtakım değerlendirmeleri bir araya getirerek açıklanabilir. En doğrusu, bunların herhangi birine kesin bir ağırlık vermemektir.

Avrupa dışında denizden ulaşılabilen dünyayla ilgili yeni coğrafi bilgiler, heyecan verici ve rahatsız edici bir etkiyle yayılmaya devam etti. Kolomb'un keşifleri hakkında haber veren mektup sadece 1493'te dokuz kez basılmıştı. Yapılan işlerin önemi, Atlantik'in karşı kıyısındaki batı yarıkürede bulunan toprakların "Yeni Dünya" olarak adlandırılmasıyla hızlı bir şekilde tescillendi. Keşifler yeni kâşifleri ve bulunan yerlerle ilgili yeni öykülerin basılmasını özendirdi. Bir Avrupalı Pasifik Okyanusu'nu ilk kez –Meksika'nın batı kıyısından– 1513'te, Magellan'ın Horn Burnu'nu aşmak için yola koyulmasından altı yıl önce görmüştü. Asya'ya kuzeybatı ve kuzeydoğu geçişlerini aramanın yanı sıra Amerika kara kütlelerinin içine doğru kâşiflerin ve bazen yerleşimcilerin ilerleyişi yüzyıl ortalarına doğru hızlandı. Avrupalılar yeni bir güvenle keşif seferlerine çıkarken biraz Haçlı Seferlerine çıkan atalarının tarzını andırıyordu. Bu psikolojik değişimin neden ve nasıl ortaya çıktığını anlamak için sadece Avrupa'nın içine değil, Avrupalıların keşfetmekte olduğu topraklara da bakmak gerekir. Bu topraklar da uzun tarihlerin eseri olmakla birlikte keşfedenlerinkinden çok farklı geçmişlere sahipti.

AFRİKA

Avrupa'nın kendi kıyıları dışındaki kültürler üzerinde ilk etki yarattığı yer muhtemelen Afrika'ydı. Klasik antikçağda tüccar, asker ve gezgin olarak Yunanlılar; fatih ve vali olarak Romalılar; daha sonra göçmen ve saldırgan olarak Vandallar ile daha pek çok topluluk bu kıtaya gelmeyi göze almıştı. Ancak hiçbiri Afrika'nın kuzey kıyıları ve Mağrip'in ötesine geçmeyi göze alamadı. Bu dar bölgenin ardında çöl, dağ ve gizem uzanıyordu. Bunlara ilaveten, MS 7. yüzyılda İslam ve okuryazarlıkla temas eden Afrikalılar dışında barbarlık vardı. Ancak Arap fetihleri aynı zamanda Hıristiyan Afrika'ya büyük ölçüde son vermişti. Bu fetih furyasından yakasını kurtarabilen tek örnek, 4. yüzyılda Kıpti misyonerlerin Hıristiyan yaptığı Etiyopya halkı oldu. Böylece kıtanın Müslüman olmayan tek yerli okuryazar halkını yarattılar.

Afrika'nın Müslüman olmayan bölgelerinin tarihi dinamiğini 15. yüzyıldan itibaren artan biçimde Avrupalılar ve onların amaçları, rekabeti ve keşifleri oluşturdu. Bunun istisnası Arapların daha erken geldiği ve daha kalıcı olduğu doğu kıyılarıydı. Kıtanın modern tarihi büyük ölçüde dışarıdan gelenlerle –Yakındoğu, Asya, Endonezya ve Amerika kıtalarından demir işçiliğiyle yeni mahsuller; 19. yüzyıl Avrupa'sından buharlı makinelerle ilaçlar– belirlendi. Tüm bu yenilikler Afrika'nın doğasıyla daha etkili biçimde boğuşmayı mümkün kıldı. Bunlar gelmeden önce Afrika topografya, iklim ve hastalığın büyük ölçüde belirlediği bir ataletin pençesinde gibi görünse de bu bir tür yanılsamaydı. Avrupa'nın boyutları henüz bilinmeyen bu kıtaya duyduğu ilginin kökeni daha ortaçağda altının yarattığı heyecana dayanıyordu. Sahra'daki kervan güzergâhları vasıtasıyla altın Akdeniz ekonomisine akıyordu. Avrupalılar sadece Arapların anlattıklarından duydukları, Gana ve Mali'de bulunan efsanevi ticaret krallıklarındaki altın kaynağına ulaşamamıştı. Aynı durum 19. yüzyıla kadar Doğu Afrika için de söz konusuydu. Oysa Araplar buraya bin yıl önce yerleşmeye başlamış ve bölgeye Zanz Halkının Diyarı adını vermişti (Zanzibar adının kökeni budur). Arapların naklettiğine göre bu bölgenin halkları demire altından daha çok değer veriyordu. Bu halkların daha Araplardan önce Asya'yla ticaret ilişkisinin olması mümkündür. Kiminle ticaret yaptıkları konusunda kesin bir yargıya varmasak ta, bunlar Madagaskar'ı sömürgeleştiren Endonezyalılar olabilir. Afrikalılar aralarında karanfil ve muzun bulunduğu Asya kökenli birtakım yeni ürünleri ekmeyi onlardan öğrenmişti.

1500'de Afrika'nın büyük kısmına Arapların ve Hıristiyanların henüz eli değmemesine rağmen, bu iki yabancı topluluk kıtanın iki yakasında köle ticaretini başlatmıştı. Araplar yüzyıllar boyunca binlerce siyahi erkek, kadın ve çocuğu itaatkâr yöneticiler vasıtasıyla köle pazarlarına götürdü. Köleler ya Nil Vadisi boyunca ku-

zeye kadar yürütülüp Yakındoğu pazarlarına satılıyor ya da kıyıya götürülüp kendilerini Arabistan, Umman Denizi, Hindistan ve hatta Çin'e götürecek *dhow*lara bindiriliyordu. Avrupalılar bu ticarete çok sonraları katılmasına karşın, güvenilir bir tahmine göre Portekizliler tarafından 1500 yılına kadar 150 bin siyahi köle Afrika'dan götürülmüştü. Kısa sürede başkaları bu kazançlı ve gelişen ticarette onların yanında yerini aldı. Bu ticaretin etkileri konusunda Avrupalılara ait kaynaklarda Araplara göre daha çok bilgi mevcuttur. Avrupalılar kıtanın içlerine giremediği için tutundukları ilk yerler Afrika'nın batısı oldu. İlk Portekiz seferleri sırasında Yeşilburun'un güneyinde kurulan karakollar hemen köle toplamaya başlamıştı. 1800'e gelindiğinde Britanyalı, Fransız, İspanyol, Hollandalı ve Danimarkalıların Afrika'da fabrika ve kaleleri vardı. Ümit Burnu'nda uygun bir iklimle karşılaşan Hollandalı yerleşimciler Afrika'nın ilk gerçek kolonicileri oldu. Burada yaşanabilecek bir yer bulunca tarım ve hayvancılık yapmaya başladılar. Burnu geçen Portekizlilerse, sayıları az olmasına karşın Afrika'nın doğu kıyılarındaki Avrupa varlığını tek başına temsil ediyordu. Doğu kıyısında dar ve uzun bir şerit halinde yayılan kaleler ve limanlar, kuzeyde Kızıldeniz ağzına ve Aden'e kadar uzanıp Umman Denizi ve Hindistan'a ulaşan bir ticaret rotası meydana getiriyordu.

KUZEY VE GÜNEY AMERİKA

Bering Boğazı'nı aşan ilk "Amerikalılar" ile Vikinglerin doğu sahillerine varması arasında geçen süre içinde, Amerika kıtalarıyla diğer kıtalar arasında bir insan ilişkisi olduğunu kanıtlayacak hiçbir şey yoktur. Vikinglerden sonraki ilk denizaşırı ziyaretçiler Kolomb ve adamlarıydı. Kuzey ve Güney Amerika, Afrika'dan daha uzun bir süre ve daha bütüncül olarak sadece Avrupa'dan değil bütün dünyadan kopuk bir durumda yaşadı. Tarım öncesi çağı yaşayan az sayıda yerli halk bugün bile varlığını sürdürmektedir. (Avrupalıların koyduğu adla) "Hintliler" Kuzey Amerika'nın doğusunda Avrupalıların gelmesinden önce tarım yaparken, daha batıdaki kabileler henüz avcı-toplayıcı topluluklar halinde yaşıyordu. 1800'lerde geleneklerini büyük ölçüde korumakla birlikte kendi teknolojilerine Avrupalıların getirdiği atları, metalleri ve silahları eklediler. Kıtanın en batı ucunda, büyük Kuzey Amerika insan müzesinin yarattığı kıyı halkları arasında, geçimini başlangıcı bilinmeyen bir zamandan beri balıkçılık ve toplayıcılıkla sağlayanlar vardı. En kuzeydeki Eskimolarsa katlanması zor çevre koşulları içinde kendi kendine yeten bir hayat sürüyordu.

Kuzey Amerika'nın yerli kültürleri çevre koşullarıyla tıpkı Taş devrinde olduğu gibi mücadele ederken, Rio Grande'nin güneyinde yaşayan insanların kültürleri daha gelişmişti. Orta ve Güney Amerika'da birbirini izleyen büyük uygarlıklar or-

taya çıkmıştı. Bu uygarlıkları birbirine bağlayan ortak noktaları mısır yetiştirmeleri ve benzer doğa tanrılarına adadıkları tapınakları paylaşmalarıydı. Ancak bunun dışında oldukça farklı uygulamaları vardı. İlk Avrupalılar kıtaya ayak bastığında üç büyük uygarlık tarzıyla karşılaştı. Hepsinin şehirleri, tapınak merkezleri, karmaşık inançları ve en azından başlangıç aşamasındaki yazıya dayalı iletişim sistemleri vardı.

Yucatan, Guatemala ve Honduras'taki Maya uygarlığı olağanüstü konumunun yanında başka unsurlar nedeniyle en dikkat çekici olanıydı. Bütün büyük Maya yerleşimleri, hayatta kalmanın büyük çaba gerektirdiği tropik yağmur ormanlarında kurulmuştu. İnsan toplulukları burada sürekli hayvanlar, böcekler, iklim ve hastalıkların tehdidi altındaydı. Buna rağmen Mayalar ilkel tarımsal yöntemlerle yüzyıllar boyunca ayakta kaldılar (pulluk ve metal araçları bilmiyorlardı ayrıca yakıp temizleyerek açtıkları tarlaları sadece birkaç mevsim ekip sonra başka bir yere taşınıyorlardı). Ayrıca antik Mısır'daki örneklerle kıyaslanabilecek taş binalar yaptılar. Bu binalar büyük tören komplekslerine aitti. Bir arada bulunan tapınaklar, piramitler, mezarlar ve tören avlularında sürekli olarak sadece rahipler ve bunlara hizmet edenler kalıyordu. Dini ayinler düzenli biçimde dua edip şefaat dilemeden oluşuyordu. Belli bir döngüye göre yapılan ayinlerde kullanılan takvim şaşırtıcı biçimde doğru astronomik gözlemlere göre hazırlanmıştı. Bu takvim sayesinde, Mayaların dini liderlerinin o zamana göre zengin ve karmaşık fikirlere sahip olduğunu açık biçimde anlamak mümkündür.

Maya uygarlığı zirveye Avrupalılar buraya gelmeden birkaç yüzyıl önce çıkmıştı. Siyasal varlığı, başkentin yıkıldığı 1460'ta sona erdi. İspanyollar bu uygarlığın celladı olmaktan çok mezarcısıydı. Daha kuzeyde, Meksika Vadisi'nde karşılaştıkları Aztek uygarlığı onları daha çok hayrete düşürüp etkiledi (Azteklere son zamanlarda Mexica diyenler bulunmakla birlikte, bu kitapta eski adını kullanacağız). Aztekler vadiye 1350 yılı civarında girip Texcoco Gölü kenarına yerleşerek Tenochtitlan adlı bir köyde başkentlerini kurdular. İki yüzyıldan daha kısa bir sürede bütün Orta Meksika'ya hükmetmeye başladılar. Birkaç ada üzerinde kurulan Tenochtitlan büyüyüp dev bir şehir haline geldi ve göl kıyısına kazıklı yollarla bağlandı (bir İspanyol gözlemcinin heyecanla belirttiğine göre bu yollardan biri sekiz kilometre uzunluğundaydı ve yan yana sekiz atlı sığıyordu). Bir gözlemcinin ifadesiyle şehrin ihtişamı Roma ya da Konstantinopolis'i geride bırakıyordu. 16. yüzyıl başlarında burada muhtemelen 100 bin civarında insan yaşıyordu ve gelir kaynağı tebaadan alınan vergilerdi. Avrupa şehirleriyle kıyaslandığında Tenochtitlan sahip olduğu büyük ve göz kamaştırıcı zenginliği, tapınakları ve dev piramitleriyle bir rüya şehirdi. Resimlerden oluşan bir alfabe kullanan Aztekler tarımda ve altın işlemede ustalaşmıştı ancak pulluk, demir işçiliği ve tekerlekten habersizdi. Dini

ayinlerinin temelini İspanyolları büyük bir şoka sokan insan kurban etme oluşturuyordu. Tenochtitlan'daki büyük piramitte en az yirmi bin insan kurban edilmişti. Bu tür soykırımlar, Aztek mitolojisinin özünü oluşturan kozmik bir dramın tekrar sahnelenmesi anlamına geliyordu. Buna göre tanrılar güneşin gıda olarak ihtiyaç duyduğu kanı sunmak için kurban vermek zorundaydı.

İspanyollar geldiğinde Aztek İmparatorluğu henüz büyüme aşamasındaydı. Bütün uyruklar kontrol altına alınamamış olsa da Aztek egemenliği, kraliyet ailesine mensup yarı kutsal ama seçimle işbaşına gelen bir hükümdarın yönetimi altında bir kıyıdan öbürüne uzanıyordu. Hükümet işgücü ve askerlik hizmeti için ağır taleplerde bulunmakla birlikte yıllık bir harcırah ödüyordu. Bununla birlikte Aztek dininin sürekli insan kurban etmeye dayanması, genellikle savaş esirlerinden seçilen yeni kurbanlar bulunmasını gerektiriyordu. Kurban bulmak amacıyla en küçük bir bahaneyle uyruk kabilelere cezalandırıcı saldırılar yapılıyordu. Bundan dolayı imparatorluk kabilelerin bağlılığını kazanamadı ve bunlar Azteklerin çöküşünü büyük bir olasılıkla sevinçle karşıladılar. Bunun dışında din Avrupalılardan gelen tehdide karşı koyma becerisini başka bakımlardan etkiliyordu. Özellikle Azteklerin düşmanlarını öldürmek yerine kurban etmek amacıyla esir alması bunun başını çekiyordu. Ayrıca beyaz tenli ve sakallı büyük tanrı Quetzalcoatl'ın halkına çeşitli sanatları öğrettikten sonra gittiği Doğu'dan bir gün döneceğine inanılması bu etkiyi arttırmıştı.

Avrupalıların karşılaştığı Amerikan uygarlıklarının en uzakta bulunanı, Meksika'nın çok güneyinde, Peru Andlarındaydı. İspanyollar ve diğer Avrupalılar sadece Peru'nun kıymetli madenlerden oluşan göz kamaştırıcı zenginliğiyle ilgili söylentilerden değil; benzeri olmayan adil, etkin ve son derece karmaşık toplumsal sistemi hakkında anlatılardan çok etkilenmişti. Bazı Avrupalılar anlayabildikleri kadarıyla bu sistemi çok çekici bulmuştu. Sistem bireyin tamamen topluma ve egemen durumdaki İnkalara boyun eğmesine dayalıydı. 15. yüzyıl sonunda İnkalar, Ekvador'dan Şili'nin ortalarına kadar uzanan bir alana hâkim durumdaydı. Bu alandaki kıyı bölgelerini henüz fethetmişlerdi. Andların yarattığı doğal engel düşünüldüğünde bu hayret verici bir başarıydı. İnka Devleti yaklaşık 15 bin kilometrelik bir yol ağıyla sarılmış vaziyetteydi (genellikle atlı yolları). Oluşturulan haberci zinciri her türlü hava koşulunda koşarak, mesajları ağızdan ağza ya da renkli kordonlardan yapılmış düğümlerden oluşan *quipu* adlı şifre sistemiyle aktarıyordu. Bu sistem düzenli kayıtların tutulup işgücünü üzerinde kontrol kurulmasına dayalı despotizmi mümkün kılıyordu. İnsanların ihtiyaç duyulan yerde yaşaması zorunluydu; yerel topluluk dışına taşınmak veya dışarıdan biriyle evlenmek yasaktı. Üretilen bütün mahsul devletin malıydı; bu şekilde tarımla uğraşanlar sürü sahiplerini ve zanaatçıları besliyor, bunun karşılığında kumaş alıyordu (And kültürünün tüm amaçlara

hizmet eden lamanın yününden, etinden ve sütünden yararlanılıyor aynı zamanda ulaştırmada kullanılıyordu). Ticaret yoktu. Kıymetli madenlerin ve bakırın çıkarılması, Cuzco'nun son derece güzel süslenmesini sağlamıştı. Burayı ilk kez gören İspanyolların gözü fal taşı gibi açılmıştı. İnkalar da Aztekler gibi, ele geçirdikleri kültürel değerleri düzenleyip kullanıyordu. Yok etmekten ziyade kendileriyle bütünleştirmeyi amaçlıyorlar ve fethettikleri halkların inançlarına hoşgörülü davranıyorlardı. İknalar güneşe tapmakla birlikte, yazılı kayıtlar bulunmadığından bu uygarlığın zihniyetini tam olarak anlayabilmek zordur. Meksika'daki uygarlıklarla paylaştıkları ortak noktalar, güzel ve değerli cisimler üretme becerisinin yanı sıra düşmana etkili biçimde direnmeyi sağlayan psikolojik veya teknolojik hazırlıklardan yoksun bulunmalarıydı.

AVRUPA EMPERYALİZMİNİN BAŞLANGICI

"Emperyalizm" kelimesinin birkaç anlamı vardır. En geniş kapsamlı ve tartışmalı anlamıyla, bir grup insan topluluğunun ister bilinçli ister bilinçsiz olarak başka bir topluluk üzerinde kurduğu her türlü egemenliktir. Daha basit bir tanımla, fiziki egemenlik yani yabancı ülkelerde ister ilhak ister yerleşme (veya her ikisi) yoluyla toprak elde etme anlamına gelir. Bunun dışında ayrıcalık ve dokunulmazlıklar için kullanılır. 1536'da Osmanlı Devleti'yle Fransız tacirler arasında yapılan ilk kapitülasyon antlaşmasına göre, Fransızlar belli bölgelerde ticari imtiyazlar ve yerel yargılamadan muafiyet elde etmenin yanında Osmanlıların denetimine tabi olmadan mülk edinme hakkını aldılar.

Keşifler çağında özellikle Atlantik'e kıyısı olan ülkeler için yeni denizaşırı fetih fırsatlarının çıkmasıyla birlikte, toprak kazanımı açısından emperyalizmin modern çağı oldukça yeni bir ölçekte başladı. Bu dönemde karada genişleme Almanya'nın doğusunda ancak diğer devletleri ele geçirmekle mümkündü. İber Yarımadası'nın yeniden fethedilmesi sonuna gelmişti. Eski haçlı devletlerini yeniden canlandırma düşü Osmanlıların Akdeniz'deki ilerlemesi yüzünden çabucak sona ermişti. Böylece Portekiz ve İspanya'yla, onlar kadar olmasa bile İngiltere ve Fransa Avrupa'nın yayılmasının ve denizaşırı yerleşimlerin ilk büyük dalgasını başlattılar. Onlara daha sonra Hollanda katıldı. 1600 yılında İberyalılar çok büyük miktarda toprak ele geçirmişti. Portekiz İmparatorluğu tek bir yerleşimden oluşmuyordu. Doğuda Çin ve Japonya'dan Brezilya'ya kadar uzanan ticaret egemenliğine gözcülük eden bir dizi üs ve kalesi vardı. İspanya'ysa Kuzey ve Güney Amerika'da en azından kuramsal olarak tek bir krallığın (Kastilya) bugüne kadar ele geçirdiği en büyük toprakların bir araya gelmesinden oluşan bir alana sahipti. Fransızlar ve Britanyalılar ise 1600 yılına kadar Kuzey Amerika'da keşif ve yerleşim açısından ancak birkaç küçük

bölge edinebilmişti (Fransa'nın Kanada, Newfoundland ve Labrador'da 1540'larda kurduğu genel valilik göz boyamadan ibaretti). Buna karşılık çabucak bir korsanlık ve yağmacılık geleneği oluşturup batı yarımkürede İspanyollara saldırdılar. Amerika'da büyük yerleşimlere tıpkı Hollandalılar gibi daha sonra sahip olacaklardı.

İspanya'nın ilk denizaşırı yerleşimi 14. yüzyılda Kanarya Adaları oldu. Daha sonra Amerika kıtalarına giden İspanyollar –diğer İspanyollar bunlara *conquistadores* (fatihler) diyordu– selefleri gibi ortaçağ insanlarıydı. Bu kıtada sahneye ilk kez 1490'da Karayip Adaları'na yerleşerek çıktılar. Kısa sürede anakarada, daha sonra Venezuela adını alan bölgede deneme kabilinden küçük yerleşim bölgeleri kurdular. 1513'de bir kısım İspanyol Panama Kıstağı'nı geçerek buraya yerleşti. Kulübeler inşa edip çeşitli ürünler ekmeleri, kalıcı olacaklarının göstergesiydi. Anakarada İspanyol kanunlarının uygulandığı ilk yargı alanı bu bölgede kuruldu. Bu tarihlerde artık Karayip Adaları'nda pek çok yerleşimci vardı. Ayrıca işgücü sağlamak için buraya ilk kez Afrikalı köleler getirildi. Amerika kıtaları hakkında bilgi arttıkça bu diyarlar yoksul ve toprağa aç İspanyol silahtar ve paralı askerleri için giderek daha cazip hale geldi ve bu kıtalara göç edenlerin sayısı arttı.

Conquistadorlar sert adamlardı. Bunlardan Hernan Cortes isimli biri yarı kahraman yarı korsan bir İspanyol subayıydı. 1518'de Meksika'ya gitmek için Küba'dan ayrıldı ve gemilerini yakarak üstlerinin denetiminden kurtuldu. Vera Cruz şehrini kurduktan sonra adamlarıyla birlikte ülkenin kalbi olan yüksek platoya doğru yola çıktı. Birkaç ay içinde bütün Aztek İmparatorluğu'nu ele geçirmişti. Birkaç yıl sonra 1531'de bir diğer İspanyol (ve Cortes'den daha acımasız) Pizarro, And Dağları'ndaki İnka başkentini ele geçirip İnka uygarlığını yıktı. Böylece Meksika ve Peru, İspanyol Krallığının eline geçip bugünün Venezuela'sı ve Orta Amerika'da daha önce fethedilen topraklara katıldı. İlk denizaşırı Avrupa İmparatorluğu bu şekilde doğdu.

Muazzam servetle ilgili efsaneler İspanyolları bir mıknatıs gibi Hint Adaları'na çekiyordu. Bununla birlikte bu diyara gelenlerin farklı güdüleri vardı. Kuşkusuz onları en çok heyecanlandıran bölge sakinlerinin hazinelerini ülkelerine götürme güdüsüydü. Uzun bir zaman boyunca insanlar bütün Güney Amerika'yı kolaçan edip olağanüstü zenginliğiyle efsaneleşen ve İspanyolcada *"El Dorado"* (Altın Diyar) adı verilen şehri bulmaya çalıştı. Bununla birlikte *conquistadorlar* bundan daha fazlasını gerçekleştirmişti. Şehirler, misyonlar, yollar inşa edip üniversiteler kurarak uygarlıklarını bu kıtaya taşıdılar. Birçoğu başından itibaren geleceğini garanti altına almak amacıyla çiftlik kuracağı araziler veya adalarda kurdukları çiftliklerde çalıştırmak için köleler aramaya başladı. Bu nedenle yerlilere nazik davranmadılar. İçlerinden bazıları Hıristiyanlık öğretisini yerliler arasında yaymak istese de, yerle-

şimcilerin dini yeniden fetih döneminin militan Hıristiyanlığıydı dolayısıyla kültürel farklılıklara saygı duyan bir inanç değildi. Üstelik pek çok İspanyol (Hıristiyan sapkınları yakma fikrini kolayca benimseyen bu insanların neden bu kadar rahatsız olduğunu anlamakta güçlük çeksek de), gerçekten Azteklerin insan kurban etmesi gibi uygulamalardan dehşete düşmüştü.

İspanyolların gelişi adeta her yerde yerli halk üzerinde felakete yol açtı. Bu durumdan sadece davetsiz misafirler sorumlu değildi (Amerika'ya hiç ayak basmamaları gerektiği ayrı bir konudur). Kendileriyle beraber taşıdıkları hastalıklar (en kötüsü çiçekti) önce adalarda sonra anakarada nüfus üzerinde yıkıcı bir felakete yol açtı. Muhtemelen İspanyolların karşı konulmaz gibi görünen gücünün yarattığı psikolojik şok bu yıkımı arttırmıştı. Yerli nüfus çöktü. Bir tahmine göre Meksika'nın nüfusu 16. yüzyılda dörtte üç oranında azalmıştı. Bazı Karayip Adaları'nın nüfusuysa tamamen sıfırlandı. Bu yüzden kısa zamanda yerleşimcilerin elinde yeterli işgücü kalmadı. Ellerinde kalan işgücünü eskisinden daha büyük bir acımasızlıkla kullandılar. Din adamları onların gaddarlığına karşı çıkmaya çalışsa da yerlileri korumak için fazla bir şey yapamadılar. Devlet hizmetleri ve koruma sağlama karşılığında işgücü teminini İspanyol yerleşimciler arasında paylaştırmak yaygın bir uygulamaydı. Hastalık ve aşırı çalışma yerlileri kırıp geçirdikçe, gerek subaylar gerek yerleşimciler işçilerin çalıştıkları plantasyondan ayrılmasını önlemek için çabalamaya başlayıp sistemi daha sıkı hale getirdiler. Bu kelimenin tam anlamıyla kölelikti. Güney Amerika'nın birçok yerinde bugün bile köylülere *peón* denmektedir. Bu kelime satranç tahtasının en değersiz taşı olan piyonun İspanyolca karşılığıdır.

İspanyol sömürgelerinde nüfus sonraki iki yüzyıl boyunca doğal artış ve Avrupa'dan göçler sayesinde yavaş yavaş eski düzeyine ulaşmaya başladı. Bunun sonucunda ortaya çıkan çok sayıdaki İbero-Amerikan toplumlar, Avrupalı kana sahip üst ve orta sınıflar, Kızılderili halklar üzerinde hâkimiyet kurdu. İspanyollar ve Portekizliler ırklar arası evliliğe aldırış etmiyordu. Yine de sömürge toplumu Avrupalı kana saygı duyuyordu; insanlar bu kana ne kadar sahipse varlıklı ve güçlü olma olasılığı o kadar artıyordu. Avrupalı kana sahip olup Amerika'da doğan insanlar (bunlara İspanyolcada *creol* deniyordu) geçmişteki görkemli başarıları neredeyse tamamen ortadan kalkan eski uygarlıklardan hayatta kalabilen Kızılderililerin yöneticisi ve efendisiydi. Pek çok Kızılderili bir tür İspanyolca konuşmaya başladı ve yerleşim alanlarında yaşayanların çoğu en azından ismen Hıristiyan oldu. Avrupalıların yerliler üzerinde kurduğu egemenliğin öyküsü, Portekiz'in elindeki Brezilya'da da büyük ölçüde aynıydı ancak burada Meksika veya Peru'daki gibi yerle bir edilen bir uygarlık yoktu. Buna karşılık bir başka olgu bu ülkeye biçim verdi. Buraya şeker plantasyonlarında çalıştırmak üzere o kadar çok Afrikalı köle

getirilmişti ki siyahi Afrika'nın kültürel mirası kısa sürede Kızılderililerin mirası kadar önem kazandı ve bugün daha göze çarpar hale geldi. İspanyol sömürgelerinde olduğu gibi Brezilya'da da Hıristiyanlık Avrupa uygarlığını aşılamanın belirgin bir yoluydu. Bugün Brezilya'nın en eski binaları kiliselerdir. Avrupa'dan gelen kültürel unsurlar ve hükümet biçimleriyle kökü Avrupa'da eskilere kadar gittiği halde Amerika'nın koşullarıyla hiçbir mantıksal bağlantısı bulunmayan kanun, gelenek ve kurumlar, gerek İspanyollar gerek Portekizliler tarafından doğal kabul ediliyordu. Tüm bu unsurlar üzerinde fazla düşünülmeden benimsendi. Böylece imparatorluklar ortadan kalksa bile Avrupa ülkelerindeki gibi kurumlara ve kanunlara sahip bir devletler sistemi Güney Amerika'da kalıcı olacaktı.

İbero-Amerikan imparatorluklar çok geniş topraklara sahip olmakla birlikte nüfusları çok azdı. 1600 yılında bu imparatorluklarda yalnızca on milyon civarında insan yaşıyordu. İspanyollar 1700'de en azından teorik olarak güneyde Plata Nehri'nden kuzeydeki Colorado'ya kadar uzanan bir alana hâkimdi. Bu alanın içinde Şili'nin güneyinden Kaliforniya'nın kuzeyine kadar neredeyse bütün Pasifik kıyısı (örneğin San Francisco, Kaliforniya'daki İspanyol hâkimiyetini hatırlatan isimlerden yalnızca biridir), Rio Grande'nin kuzeyinde büyük bir bölge ve Florida yer alıyordu. 1800 yılında bile bu kuzey bölgelerinde nüfus çok azdı. İspanyolların varlığı büyük ölçüde birkaç misyon noktası ve kaleden ibaretti (gerçi bunların bazıları daha sonra önemli şehirler haline gelecekti). Bunun dışındaki "Yeni İspanya" (kuzeydeki genel valilik) toprakları, nüfusun daha yoğun olduğu Meksika ve Orta Amerika kıstağından oluşuyordu. Bu bölgenin dışında, 1800'de oldukça yoğun nüfus barındıran Peru ve bazı büyük Karayip Adaları, büyük şehirlere ve birçok üniversiteye sahipti. "Hint Adaları" teorik olarak kardeş Kastilya ve Aragon Krallıklarını temsil eden valiler tarafından yönetiliyordu ama pratikte büyük ölçüde bağımsız hareket etme imkânı veriliyordu. Yine de bu adalar Acapulco ve Panama üzerinden İspanya hâkimiyetindeki Filipin Adaları'na ve bizzat İspanya'ya bağlı olduğundan, ortaya çıkmış olan ilk gerçek dünya imparatorluğunun birer parçasıydı.

KUZEY AMERİKA KOLONİLERİ

Kuzey Amerika'daki Avrupa İmparatorluğu asla Güney'deki kadar etkili bir yayılma sergilemedi. Buna rağmen 1700'lerde doğudaki kıyı şeridi İngiliz yerleşimleriyle dolmuştu. Hiç evlenmemiş Kraliçe I. Elizabeth anısına Virginia adı verilen koloni, 1580'lerde İngilizleri Amerika'ya "aşılamanın" ilk başarısız denemelerine sahne olmuştu. Bunu yeni girişimler takip etmesine rağmen Kuzey Amerika uzun bir süre ekonomik cazibe açısından Karayip Adaları'nın gerisinde kaldı. 1620'lerde

Batı Hint Adaları'nda yaşayan İngilizler, anakaradaki yurttaşlarına göre daha zenginleşmişti. Yine de 17. yüzyıl, Kuzey Amerika'daki yerleşimlerin sonuçta başarılı biçimde burada tutundukları bir çağ oldu. 1700 yılında on iki İngiliz kolonisinde, çoğunluğu Britanya uyruğu olan yaklaşık 400 bin kişi yaşıyordu. Ayakta kalan ilk yerleşim, günümüzdeki Virginia eyaletinde bulunan ve 1607'de kurulan Jamestown oldu (bu tarihten bir yıl önce Fransız kâşif Champlain Quebec'te küçük bir kale kurdu, ondan birkaç yıl önceyse Hollandalı yerleşimciler bugün New York şehrinin bulunduğu yere ulaştı).

Kuzey Amerika'nın büyük bir kısmı Avrupalılar tarafından ekilip biçilmeye uygundu. İspanyollar ve Portekizlilerin aksine, İngilizler bir bütün halinde erkek, kadın ve çocuklardan oluşan toplulukları buraya yerleştirerek çiftçilik yapmalarını sağladı. Antik Yunan şehir kolonileri gibi bu koloniler kısa sürede anayurttan büyük ölçüde bağımsız hale geliyordu. Tütün yetiştirmenin ihracatta kullanılan bir ürün sağladığı çabucak anlaşıldı. Virginia'nın ilk kurulduğu yıllarda, borçların hesaplanmasında para yerine tütün kullanılıyordu. Birkaç ana ürünün ilki olan tütün (diğerleri pamuk, pirinç ve çivitti), yerleşimcilere anayurttan istedikleri ürünü almak için gereken parayı sağlıyordu. Diğer para kaynakları balıkçılık ve yan ürünleriydi. Kanada'da asla aynı derecede öneme sahip bir ürün olmadı. Kürk ticareti büyük bir nüfusu besleyecek boyutta değildi. 1661'de Kanada'da sadece üç bin civarında Fransız yaşıyordu.

Münferit İngiliz kolonileri daha başından itibaren farklı yönde bir gelişim çizgisi izledi. Bu gelişimi yerleşimcilerin niyeti ve ana ürünleri ekmeye yetecek mali gücüyle iklim ve coğrafya belirledi. "New England" Kuzeydoğu Amerika eyaletleri, (en kuzeydoğudaki koloniler kısa sürede bu adla anılmaya başlamıştı) başından itibaren güçlü ve özel dini görüşlere sahip insanları kendine çekti. Bir kısmı Kalvinist Protestan olan bu insanlar genellikle çok katı davranış kurallarına sahip olup ibadette törenlerden hoşlanmıyordu (gerçi kendi hitap ve davranış biçimlerini ayinci bir tarzda uygulama konusunda çok azimliydiler). Bu insanlar püritendi. Büyük bir bölümü Amerika'ya ilk geldiği zaman kendini hâlâ İngiltere kilisesinin üyesi görmesine rağmen anayurtla aralarına üç bin millik Atlantik Okyanusu girince ayrılma eğilimi gösterdi. Atılgan ve girişimci olan bu insanlar zamanla zenginleşti. Ancak pek neşeli ve geçimli bir halk değildi (örneğin Massachusetts'te yaşayan bazı topluluklar, kendileri kadar bağnaz olmayan insanlar mayıs şenliği direği dikince çok öfkeleniyordu). Genel olarak New England, eski usullerle bağlarını en kararlı biçimde koparan yerleşimcilerin topladığı bölge olarak tanınırken, anayurdun geleneklerine daha bağlı kalanlar güneydeki Virginia ile Kuzey ve Güney Carolina'ya yerleşti.

1620'de *Mayflower* gemisinden karaya ayak basıp Massachusetts'te Plymouth

kolonisini kuranlar tarihe "Hacı Atalar" olarak geçti. Onların öyküsü daha sonra bir ulusun kuruluş efsanesine dönüştü. Ne var ki onların kendi kendini yöneten küçük topluluğu, bu insanların demokrat olduğu anlamına gelmiyordu. Massachusetts'te hükümet, dar bir çevreye mensup varlıklı ve Kalvinist ruhban sınıfının elindeydi. Diğer kolonilerdeyse –örneğin Connecticut veya Rhode Island– daha demokratik hükümet biçimleri vardı. Hepsi pratik bir bağımsızlığı paylaşıyordu. İlk kuruldukları zaman gerçekleşen yapısal düzenlemeler ne olursa olsun, yerel özerklik tüm Anglo-Sakson kolonilerinde bir gerçek olarak ortaya çıktı. Hemen hemen her yerde, yelkenli gemi ve atla yolculuk yapılan bir çağda, Yeni Dünya'nın koşulları İngiliz hükümetinin gücünü sarsmaya başladı. Fransa, Portekiz ve İspanya daha otoriter çizgiye sahip sistemler uygularken bu koloniler daima İngiliz parlamento geleneğini yansıtan bir çeşit temsili kuruma sahipti. Bununla birlikte hiçbir Avrupa İmparatorluğu yerleşimcilerin bağımsızlığını tasavvur etmediği gibi, anayurt karşısında kolonilerin çıkarlarını himaye etme gereği de görmüyordu.

Kuzey Amerika'ya yerleşenler gelişmiş veya zengin yerli topluluklarla karşılaşmadı. Kızılderililer 17. yüzyılda tarım aşamasına henüz giriyordu, kullandıkları teknoloji en iyi olasılıkla neolitik çağdan kalmaydı. Yeni gelenleri etkileyecek yüksek bir uygarlıkları yoktu ama yine de değerli pratik öğütler verip yardım edebilirlerdi (Massachusetts'e ilk ayak basan yerleşimcileri açlıktan, onlara yiyecek veren Kızılderililer kurtarmıştı). Ne yazık ki bu, Avrupalıların onlara her zaman iyi davrandığı anlamına gelmiyordu. Kısa sürede ortaya çıkan ve çok uzun süren çatışma bazı Kızılderili halkların neredeyse yok olma noktasına varmasıyla sona erdi. Hayatta kalabilenler zamanla daha batıdaki bölgelere göç etti. Bu sonuç, İngiliz Amerika'sının binlerce yoksul Avrupalıya artarak sunduğu fırsatların yarattığı bedellerden biriydi. Büyük beklentilerin yön verdiği Almanlar, Huguenotlar ve İsviçreliler 17. yüzyıl sonundan itibaren kıtaya gelmeye başladı. Hollandalılar zaten daha önce gelmişti. Anglo-Sakson Kuzey Amerika, 1800'den uzun zaman önce farklı halkların eridiği bir pota olmaya başlamıştı.

AVRUPA'NIN DOĞU ASYA'YLA KARŞILAŞMASI

Kuzey ve Güney Amerika ile Afrika'nın köle toplanan kıyılarında geçerli olan nedenler Ümit Burnu'nun doğusuyla Acapulco'nun batısı arasında kalan bölge için de geçerliydi. Bunların başında refaha kavuşma güdüsü, ruhani üstünlük ve davanın doğuştan haklı olduğuna dair inanç ile rekabet baskısı geliyordu. Ancak Doğu Asya'da önemli farklar vardı. Avrupa bu bölgeyi zaten yüzyıllardan beri, özellikle satın aldığı veya takas yaptığı yükte hafif pahada ağır ürünlerden dolayı biliyordu (bunun başta gelen örneği baharatlardı). İkincisi, Avrupalıların ara sıra temas

ettiği bu bölge hatırı sayılır askeri kaynaklara (ateşli silahlar ve toplar dahil) ve köklü devlet geleneğine sahip imparatorluklar tarafından yönetiliyordu. Bunların bazıları belirgin biçimde büyük güce sahipti. Doğuda Arap ordularına nihayet set çeken kuvvet Çin İmparatorluğu olmuştu. Üçüncüsü, bu bölgedeki güçler Avrupalıları psikolojik olarak korkutacak boyutta kültürel ve sanatsal beceri sergiliyordu. Çin 18. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa'nın öykündüğü bir yerdi. Son olarak Asyalıların nüfusu fazlayken Avrupalıların nüfusu çok azdı ve hazırlıklı olmadıkları hastalıklara yakalanma eğilimi vardı. Ayrıca yerleşim çok ender tercih ediliyordu. Bunun sonucunda Portekizlilerin açtığı yolda, sömürgeci imparatorluklar yerine ticaret kolonileri kuruldu. Genellikle limanlardan oluşan ikmal depoları ticaretin yürütülmesi ve korunması için değerli yerlerdi. Bunlarla birlikte elde edilen tavizler ve gümrük imtiyazları Avrupalıların iş yapmasına yetip artıyordu. Bu durum, Asyalıların büyük bir kısmının uzun süre Avrupalılardan bihaber olmasına yol açtı. Asya'nın birçok bölgesinde hiç Avrupalı yoktu, bulundukları bölgelerinse denize yakın kısımlarında yaşıyorlardı.

AVRUPA VE ÇİN

Bu durum Asya'nın en uzun ömürlü dünya gücü Çin için geçerliydi. Avrupa'nın bu ülkeyle teması uzun süre kısıtlı kaldı ve çeşitli kesintilere uğradı. Roma İmparatorluğu zamanında ticari bağlantı aracılar vasıtasıyla sürdürülüyordu ve iki taraf üzerinde de fazla kültürel etkisi olmadı. Ortaçağda karadan Çin'e giden birkaç serüvenci (bunların en ünlüsü –ve gerçekleri aktarmak bakımından belki en güvenilmezi– Marco Polo'ydu) esas itibarıyla mesafeli olan bu ilişkiyi zenginleştirmek için fazla bir şey yapmadı. Ancak Uzakdoğu'da Avrupa'nın kalıcı varlığının ilk kez kurulduğu 16. yüzyılda, Avrupa'yla Çin arasındaki karşılıklı etkileşim başladı.

Çin'de o zamanlar Ming Hanedanı hüküm sürüyordu. Orta Krallık zamanında yaşanan ve dünyayı moderniteye, Avrupa yerine neden Çin'in taşımadığı konusunda tarihçileri hayrete düşüren ekonomik atılım dalgası artık sona ermişti. Artık Sung Hanedanı'na mensup imparatorların sağladığı başarıları yeniden canlandırmanın (eğer gerçekten böyle bir olasılık var idiyse) olanaksız olduğu anlaşılmıştı. Hatta bazı gerileme belirtileri ortaya çıkmıştı. Mingler imparatorluğun önemli kenar bölgelerinin hâkimiyetini kaybederken (bunlardan biri Malaya'da bulunan ve Portekizlilerin 1511'de ele geçirdiği Malacca idi), Moğollar Pekin'e saldırıp kenar mahalleleri yaktı. Hanedanlar gücünü kaybedip birkaç kere gidip gelirken Çin bu durumdan pek etkilenmeden dünyadaki kalıcı yerini koruyordu.

Moğolların saldırısından yaklaşık otuz yıl önce 1516'da, Avrupa'dan Çin'e doğrudan ilk deniz yolculuğunu gerçekleştiren bir Portekiz gemisi, İnci Nehri'nden

içeri girerek Kanton'da (Guangzhou) demirledi. Bu olay Avrupa'nın Çin'le ticari temasında Portekiz'in yaklaşık bir yüzyıl süren tekelinin başlangıcıydı. Ertesi yıl ilk Portekiz elçisi buraya geldi. Elçi resmen kabul edilmese de Çinliler yabancı tüccarlara (örneğin Araplar ve İranlılar) alışkın olduğundan düşmanca karşılanmadı. Ne var ki umut verici başlangıç korsanlık, saldırganlık ve Hıristiyanların "kâfir" bir halkla temas kuran Portekizlileri aşağılaması gibi nedenlerle boşa harcandı. Birkaç yıl içinde donanma oluşturma girişimleri başlarken yağmacılıkla suçlanan Portekizlilerin idam edildi ve daha 1522'de Kanton'dan kovuldu. Bunun üzerine Portekizliler faaliyetlerini 1542'de Ningpo'ya kaydırdı ama kötü davranışları nedeniyle buradan da atıldılar. Nihayet 1557'de, Kanton yakınında nehrin denize döküldüğü Makao Adası'na sıkı gözetim altında yerleşmelerine izin verildi ve kısa süre sonra bir duvar örüldü.

Çin toprakları üzerindeki ilk ve en uzun ömürlü Avrupa karakolunun tarihi böyle başladı. İlk Hıristiyan misyonerlerin 1575'te Kanton'a varmasıyla Çin-Avrupa ilişkilerine yeni bir boyut eklendi. Yüzyılın sonunda bu misyonerlerden birinin dinini anlatması için Pekin'e gitmesine izin verildi. Sarayın ve Konfüçyüsçülüğün yeni düşüncelere hoşgörülü bakma geleneğinin sağladığı fırsatlar değerlendirilince Cizvitler Ming Sarayı'nda büyük nüfuz edindi. 17. yüzyıl başlarında Çinli yetkililer bu durumdan tedirgin olunca misyonerlerin Makao'ya dönmesi emredildi. Ancak bu gerçekleşene kadar misyonerler imparatorluğun koleksiyonuna mekanik oyuncaklarla saatler eklemiş, bilimsel ve kozmografik öğretileriyse Çinli aydınların ilgisini çekmeye başlamıştı. Bir Cizvit rahibinin Çin takvimini düzeltmesi büyük önem taşıyordu zira imparatorun sunacağı kurbanların güvenilirliği, doğru zamanda gerçekleşmesine bağlıydı. Çinliler Cizvitlerden bir diğer yararlı zanaat olarak ağır toplar dökmeyi öğrendi. Bazı Cizvitlerin ateşli silahların kullanılmasını öğretmesi bugün bakıldığında oldukça şaşırtıcıydı. Bazı rahiplerse zamanla Çin'in ilk modern haritasını çizdi.

Son Ming imparatoru aynı zamanda Çin'in tek Hıristiyan imparatoruydu. 1648'de Constantine adıyla vaftiz edildi ve Mançuların elinde öldü. Bu Kuzeyli halk 1644'te imparatorluk tahtına kendi hanedanı olan Çingleri oturttu. Mançu Fetihleri sırasında muhtemelen 25 milyon insan ölmesine rağmen hızlı bir toparlanma yaşandı. Çin'in gücü imparator K'ang-hsi'nin yönetimi sırasında görkemli bir canlanma yaşadı. İmparatorun 1662'den 1722'ye kadar süren saltanatı aşağı yukarı Fransa Kralı XIV. Louis'nin saltanat yıllarına denk düşüyordu. Tıpkı Louis gibi K'ang-hsi de çok çalışan, bir işin ayrıntılarını iyice gözden geçiren biriydi. Her iki hükümdar avcılık ve diğer eğlencelerle hoş vakit geçiriyordu (ancak Doğulu hükümdar resmi bir hareme sahipti). İkisi de topraklarını büyütüp monarşilerinin sanatsal görkemini arttırmak için gayret etti.

Anlayışlı bir gözlemci sonunda Cizvitlerin gözden düşmesinde bazı olayları açığa çıkaran bir şeyler bulabilirdi (Cizvitler K'Ang-hsi'nin sarayında tekrar itibar kazanmıştı). Bu becerikli adamlar bir yüzyıldan fazla bir süre boyunca, akıllı ve ihtiyatlı adımlarla ev sahiplerinin gözüne girmek için uğraştı. Başlangıçta hiç dinden söz etmeyip kendilerini sadece dil öğrenmeye verdiler. Çin kıyafetleri giymelerinin çok iyi bir izlenim yarattığını öğrenmiş bulunuyoruz. Bunun arkasından başarı geldi. Ne var ki misyonlarının etkili çalışması birden anayurttan gelen müdahaleyle felce uğradı. Çin ayin usulleri ve inançlarını kabul edip Hıristiyan öğretisini Çinleştirmeleri; papalığın onları 1715 ve 1742'de Hıristiyan öğretisini Çin gelenekleriyle "bağdaştırmada" aşırı esnek davrandıkları gerekçesiyle suçlamasına yol açtı. Bu çarpıcı bir gelişmeydi. Çin'i fetheden diğer toplulukların tersine Avrupalıların bu ülkenin çekimine kolayca kapılmayacağı belliydi. Avrupa kültürel açıdan uysal olmadığını gösterecekti. Çin'de yaşayan Avrupalılar daha önceki barbar kültürler gibi bu ülkeye kolayca uyum sağlamadı. Mançu Çing Hanedanı, geçmişe göre daha dişli bir yabancı kültürle karşılaşmıştı. Aslında burada Asya ve tüm dünya için bir mesaj vardı.

Buna rağmen Lord Macartney diplomatik temsil eşitliği ve serbest ticaret hakkı istemek için 1793'te İngiltere'den geldiğinde Çinlilerin kendine güveni tamdı. Batılıların ilk ileri hamleleri ve saldırıları başarıyla geri püskürtülmüş veya durdurulmuştu. Çinlilerin dünya görüşüne göre bütün devletlerin "Göklerin Vekaleti"ne sahip olan imparatora saygı göstermesi gerekiyordu. III. George'un temsilcisi geriye dönerken sadece bu "saygı sunma seferi"nden dolayı sırtının sıvazlanmasıyla yetinmiş, bağlılığını sürdürmesi için teşvik edilmişti. Çin İmparatorluk Hükümeti "araya giren engin denizlerle dünyayla bağı kesilmiş" bu uzak adayla pek ilgilenmemişti. Kültürel ve ahlaki üstünlük o zamanlar Çinli aydınların zihin dünyasının sorgulanmayan bir parçasıydı. Tıpkı ertesi yüzyılda hizmet etmeye geldikleri insanlara farkında olmadan hamilik yapan sayısız Avrupalı ve Amerikalı misyoner ve hayırseverin amacının bir parçası olması gibi. Çin'le yaklaşık üç yüzyıl boyunca süren ticaret sırasında, Avrupa'nın Çinlilerin istediği mamul malları sağladığı görülmedi. Avrupa'nın Çin'le ticareti Amerikan gümüşüne ve diğer Asya ülkelerinin ürünlerine dayanıyordu. Çin hükümdarları yüksek bir uygarlık için gereken bütün malzeme ve becerilere sahip olduklarını düşünüyorlardı. 1800 yılında birkaç bin Avrupalının yaşadığı Kanton'da izin verilen ticaretin sınırları ötesine geçmekle hiçbir şey kazanmayacaklarına inanıyorlardı.

JAPONYA

Çin'in kültürel alanı içine son derece farklı bir toplum yapısına sahip olmakla birlikte Japonya'da yaşayanlar da dahildi. Buraya gelen ilk Avrupalılar muh-

temelen 1543'te Çin gemileriyle yola çıkan Portekizlilerdi. Birkaç yıl sonra kendi gemileriyle gelen diğerleri bu öncüleri izledi. Japonya o sıralarda iç çekişmelerden büyük zarar görmüştü. Yabancılarla ilişkileri düzenlemeyi sağlayacak bir merkezi hükümet yoktu. Dış ticaret için birbiriyle çekişmeye büyük ilgi duyan derebeyleri vardı. O zamanlar küçük bir köy olan Nagazaki, ilk gelenler arasından ateşli bir Hıristiyan tarafından 1570'de yeni gelenlere açıldı. İlk Hıristiyan misyonerlerinin geldiği 1549'da burada bir kilise inşa eden Cizvit rahibi Francis Xavier, 1622'de aziz ilan edildi.

Avrupa'yla Japonya arasındaki ticaretin ilk dönemine tekel koyan Portekizlilerin getirdiği yeni şeyler arasında tatlı patates, mısır, şeker kamışı gibi ürünlerin yanı sıra, Japonların kısa sürede yapmayı öğrendiği misket tüfeği vardı. Bu silahlar derebeylik savaşlarının sona ermesinde önemli bir rol oynadı. Tıpkı ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi ortaya baskın bir gücün çıkmasıyla birlikte savaşların yerini Japon tarihinde "büyük barış" olarak bilinen dönem aldı. Önde gelen kabilelerden birinin imparator adına her şeye hâkim olduğu yeni bir askeri hükümet şekli olan "şogunluk" ortaya çıktı. Şogunlar Avrupalıları bir tehlike olarak görüp ülkeyi değişime yol açabilecek her türlü dış etkiden tecrit etme çaresi aradı. Japonlar başlangıçta Hıristiyanlığa hoşgörülü davranmış ve yeni yabancı tüccarların gelmesini sağlayacağı düşüncesiyle hoş karşılamıştı. 17. yüzyıl başlarında toplam nüfus içindeki Japon Hıristiyanların oranı bir daha görülmeyecek derecede yüksekti belki beş yüz binin üzerinde Japon Hıristiyan vardı. Japon yöneticiler Hıristiyanlığın altüst edici potansiyelinden korkunca binlerce Japon'un hayatına mal olan vahşi bir sindirme kampanyası başlatıldı. Bu sırada Avrupa'yla ticaret neredeyse sona erdi. Önce İngilizler ülkeyi terk etti ardından 1620'de İspanyollar kovuldu. Portekizliler benzer bir akıbete uğrayınca bu olayı tartışmak için 1640'ta alelacele bir elçilik heyeti gönderildi ancak üyelerinin çoğunluğu öldürüldü. Japonlar artık yurtdışına gitmeyi, yurtdışında bulunanların ülkeye dönmesini ve büyük gemiler inşa edilmesini yasaklamıştı. Sadece din propagandası yapmayacağına söz veren ve sembolik olarak haçı çiğnemeyi kabul eden Hollandalılar, Nagazaki Limanı'ndaki küçük bir adada yaşayarak Japonya'nın Avrupa'yla cılız temasını sürdürdü.

HİNDİSTAN'DAKİ AVRUPALILAR

Portekizliler Çin'de olduğu gibi Hindistan'da da uzun süre Avrupa'yı temsil etti. Vasco de Gama'nın Kozikod'a varmasından sonraki birkaç yıl içinde, yurttaşları buraya tüccar olarak yerleşmesine rağmen genellikle korsan gibi davrandı. Kısa sürede Bombay ve Gujarat kıyılarına yerleştikten sonra, yeni ticaret noktaları bulmak amacıyla yüzyılın ikinci yarısında Bengal Körfezi'ne yöneldiler. Portekizli-

ler yanlarında İsa, Meryem ve azizlerin resimlerini taşıdığı için putperestçe davrandıkları gerekçesiyle zaman zaman inançlı Müslümanların düşmanlığını kazandı. Daha sonra gelen Protestanlar ise yerel dini inançlara ters düşecek davranışlara girmemeye dikkat ediyordu.

İlk Britanya Doğu Hindistan Kumpanyası 16. yüzyılın son gününde kuruldu. Üç yıl sonra bir temsilcisi, Moğol imparatoru Akbar'ın Agra'daki sarayına gitti (o sırada, tüccarlara şirket kurma beratını veren I. Elizabeth ölmüştü). İngiltere ve Hindistan'ın tarihi kaderleri gerek dünya gerek kendileri üzerinde muazzam bir etki yaratacak biçimde kesişmeye başlamıştı ancak o tarihte, bunun gelecekteki boyutu hakkında en ufak bir ipucu görülmüyordu. O tarihlerde Hindistan ticari açıdan İngilizler için Asya'nın diğer bölgeleri kadar ilginç bir yer değildi. Hintliler içinse Akbar'ın Devleti dünyadaki en büyük imparatorluk olup sarayı dünyanın en görkemli yapısıydı. Akbar'la halefleri şanlı ve görkemli bir uygarlığa hükmederken; Kraliçe Elizabeth'in Avrupa şartlarına göre bile büyük bir güç olduğu tartışmalı krallığı, günümüz Kalküta'sından daha az nüfusuyla borç içinde yüzüyordu. Akbar emperyalizm yılanının kafasını henüz yumurtadan çıkmadan ezmeyi üzerinde durulacak bir mesele olarak görmemişti.

O sıralarda Osmanlılar Akdeniz'deki Avrupalılara karşı heybetli deniz gücünü kullanırken Moğollar bir filo kurmayı asla düşünmemişti. 17. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan kıyılarındaki gemi seferleri, hatta Mekke hacı ticareti Avrupalıların tehdidi altına girdi. Karadaysa daha önceden elde ettikleri köprübaşlarına yenilerini eklemelerine izin verildi. İngilizler batı kıyılarındaki ilk ticaret imtiyazını, 17. yüzyılın başında bir Portekiz filosunu yendikten sonra elde etti. Ardından 1639'da yerel hükümdarın izniyle, Bengal Körfezi'ndeki Madras'ta Britanya Hindistan'ının ilk yerleşimini kurdular. Yüzyıl sona ermeden önce buraya Bombay ve Kalküta'da yeni karakollar eklediler. Gemileri ticarette Portekiz'den ele geçirdikleri üstünlüğü korumalarını sağladı.

Hindistan'da ayrıca Hollanda ve Danimarka yerleşimleri vardı. Bunlara yeni kurulan Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası'nın 1644'te oluşturduğu yerleşimleri eklendi. Fransızlarla İngilizler arasında başta olmak üzere ihtilaflarla dolu bir yüzyıl Hindistan'ı bekliyordu. Bunların arasında Moğolların gücünün zayıflamasıyla artan belirsizlikleri kullanmayı çabucak öğrenen Avrupalıların Hintli hükümdarlarla düştüğü ihtilaflar yer alıyordu. İngilizler 1700'de Moğolların zayıfladığını gayet iyi biliyordu. Hindistan giderek tarihini kendisinin belirlemekten uzaklaştığı bir çağa giriyordu. Önemsiz gibi görünen günlük değişimler bile bu gelişmeyi şekillendiriyordu. Portekizliler daha 1600'dan önce Amerika'dan buraya kırmızı biber, patates ve tütün getirmişti. Bunları mısır, papaya ve ananas izledi. Dünyadan tecrit olmuş Hintli uygarlıkların öyküsü sona ererken bu alt kıta, sıralarının gelmesini

bekleyen ancak henüz küçük roller oynamaktan öteye gidemeyen yeni fatihleri kabul edecek potansiyele sahipti. Daha önceki fatihlerin aksine Avrupalılar bu ülkede uzun bir süre kalacak ve seleflerine göre daha derin bir iz bırakacaktı.

TİCARET, İMPARATORLUK, DİPLOMASİ VE SAVAŞ

1800'lerde dünyanın öbür ucunda ticaret ve toprak için verilen kavgaların Avrupalı devlet adamlarının ilgi alanına girdiği herkes tarafından kabul edilmişti. Bu kavgalar hanedan ilişkilerinin yanında artık diplomatik hesaplar bakımından da önem taşıyordu. Oysa üç yüzyıl önce, birkaç istisna dışında durum bundan farklıydı (Venedik ve Cenova Cumhuriyetleri her zaman özel örneklerdi). Ama yeni bir güç daha o zamanlar rol oynamaya başlamıştı. Keşifler ve fetihlerin diplomatik görüşmeler üzerinde yarattığı ilk etkiler ortaya çıkmıştı. Okyanuslara açılan ilk iki güç olan Portekiz ve Kastilya'nın hükümdarları, kimseye danışmadan dünyanın herhangi bir yerinde bulunacak yeni toprakları aralarında paylaşmak için çabucak anlaşmış ve bir Hıristiyan hükümdara ait olmayan herhangi bir yeri ilhak etmek için papanın iznini almışlardı. 1494'teki Tordesillas Antlaşması'nın ardından, 1529'da yapılan yeni bir antlaşmayla Molukka Adaları'nın doğusundan geçen bir hat çizildi. Buna göre hattın Pasifik tarafında kalan her yer İspanyollara verildi (nitekim kısa zamanda Filipinler'i ele geçirdiler). Portekizlilerse Afrika, Hint Okyanusu ve Baharat Adaları'nı aldı.

Bu düzenlemeler üç yüzyıl boyunca ticaret ve imparatorluk kurma konusunda artan rekabetin önünü açtı. Keşifler, tüccar ve askerlerin dünyanın her yanını bir savaş alanına çevirmesine yol açtı. Katalanlar, Venedikliler, Cenevizliler ve diğerleri nasıl ortaçağda Doğu Akdeniz ticareti için savaşıp entrikalar çevirdiyse; şimdi İspanyollar, Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar dünya ticareti için denize açılmıştı. Önlerine çıkan her fırsatta uzak diyarlarda kaleler kurup hükümdarlarının hâkimiyetini ilan eden sınırlar oluşturdular. Ele geçirdikleri yerlerde ticareti güvence altına alıp dışarıdan burnunu sokanları uzak tutmak için ya rüşvet verip pazarlık yaptılar ya da yerel hükümdarlarla savaştılar. XIV. Louis'nin bir bakanının belirttiği gibi, ticaret 17. yüzyıl sonlarında Avrupa devletleri arasında sürekli bir ihtilaf nedeni haline gelmişti.

Asya'ya yerleşen Avrupalıların sayısı az olduğundan, devletler Uzakdoğu (ve doğuya giden Afrika rotaları) limanları ve karakolları –"işhanı" kelimesi daha yaygın olarak kullanılıyordu– için fazla kavga etmiyordu. Buralarda yerli tüccarla buluşan Avrupalılar iş yapıp pazarlara giriyordu. Yerli hükümdarlara saygı göstermek gerekiyordu dolayısıyla Avrupalı girişimciler Asya'daki ilk yıllarında sadece fetihlerle değil diplomasi ve müzakerelerle ilerleme sağladılar. Kralları kendine

"Etiyopya, Arabistan, İran ve Hindistan'ın fetih, denizcilik ve ticaret lordu" diye şaşaalı bir unvan seçen Portekizliler; ticaret yapmak amacıyla Hindistan'dan Baharat Adaları'na geçtiler. Ardından Asya ülkeleri arasında mal taşımaya başladılar. İran halılarını Hindistan'a, Molukka Adaları'nın karanfilini Çin'e, Hint kumaşlarını Siyam'a götürdüler. Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nin girişine kurdukları müstahkem üslerle Arap rakiplerine karşı üstünlük sağladılar. Portekizliler uzun bir süre Hıristiyanlara ait olmayan gemileri meşru ödül olarak gördüğünden, eylemlerinin büyük kısmı soygunculuk ve korsanlıktan ibaretti. Ne var ki 16. yüzyıl sonlarından itibaren Hollandalılar (bazen kanlı biçimde) onlara eşlik etmeye başladı. 1602'de Amsterdam'da Doğu Hindistan Kumpanyası'nı kurarken amaçları zengin bir ödül olarak gördükleri Avrupa'ya gönderilen baharat ticaretinin kontrolünü Portekizlilerin elinden almaktı. Müthiş bir beceriyle Portekizlileri saf dışı bırakan Hollandalılar, ardından İngilizleri Baharat Adaları'ndaki ticaretten uzak tutmak amacıyla şiddetle savaşa tutuştular. Bu alanda da epey başarılı oldular. 1700'lerde bugünkü Endonezya üzerinde genel bir hâkimiyet kurarlarken İngilizlerin çıkarları büyük ölçüde Hindistan'la sınırlı kaldı.

Hollandalıların ticarette üstünlük kurmak için yaptıkları sadece Doğu Hint Adaları'nda değil, aynı zamanda Karayip ve Brezilya'da açıkça görüldü. Bunların arasında, dünyanın en büyük şeker üretim bölgesinde İspanya-Portekiz savunmasına karşı büyük bir filo oluşturmaları ve Japonya'da ticaret hakkını elde etmek için haça karşı yaptıkları ünlü saygısızlık yer alıyordu. Ticaret yüzünden eski müttefikleri Protestan İngiltere'yle bile anlaşmazlığa düştüler. Cumhuriyetçi Commonwealth yönetimi İngiliz gemileriyle veya bir malın üretildiği ülkeye ait gemilerle ülkeye mal ithal edilmesini kısıtlayınca, 1652'den itibaren Hollanda'yla üç kez savaşmak zorunda kaldı. İngiliz deniz taşımacılığını teşvik etmek için yapılan bu bilinçli girişim, Hollandalıların başlıca gelir kaynağı olan Avrupa nakliye ticaretine (özellikle Baltık'tan gelen mallarda) vurulan ağır bir darbeydi. Commonwealth yönetiminin iyi bir donanması olduğu için savaşı kazandı. Ancak İngilizler New Amsterdam'ı ele geçirince (bu şehre daha sonra New York adı verilecekti), 1665'te savaşın ikinci devresi başladı. Fransa ve Danimarka ile ittifak yapan Hollanda bu sefer denizde çok güçlenmişti. Bu sayede barış görüşmeleri sırasında İngilizlerin ithalata koyduğu kısıtlamaların gevşemesini sağladı. Ne var ki İngilizler Barbados'taki kolonilerine bağlı Surinam'ı Hollandalılara verme karşılığında New Amsterdam'ı ellerinde tuttular. Bu ayrıntılar sadece önemli olmakla kalmayıp bir şeylerin belirtisiydi. 1667'de imzalanan Breda Antlaşması, sadece Avrupa'yla ilgili değil denizaşırı meseleler hakkında pek çok şey belirleyen ilk çok taraflı barış antlaşmasıydı. 1648'de yapılan büyük antlaşmada Avrupa dışı konularla ilgili tek bir kelime geçmiyordu. Breda'da, Fransa ıssız ve itici ancak stratejik açıdan önemli

Acadia[1] bölgesindeki haklarının tanınmasıyla kazançlı taraf oldu. Buna karşılık İngiltere, Commonwealth'in Jamaika'yı elde etmesinin dışında birkaç adaya daha sahip oldu.

Bundan sonraki otuz kırk yılın benzer diplomatik hareketlerinin izini sürmek sıkıcı olur. Kısa süren üçüncü bir İngiltere-Hollanda savaşının önemli bir sonucu olmadığı gibi yeni başlayan bir tarihi dramda da en ufak bir rolü yoktu. Bu yeni dram Fransa ve İngiltere arasında dünya çapında sürecek olan rekabetti. İspanya Veraset Savaşı, İspanyol İmparatorluğu'nun kaderi ve Avrupa'daki Fransız gücünün geleceğini belirleme açısından modern çağın ilk gerçek dünya savaşıydı. Bu savaştan sonra Avrupa'yla ilgili meseleler Britanya dış politikasında fazla yer tutmazken denizaşırı sorunlar giderek daha çok önem kazandı. Tahta 1714'ten itibaren bir Alman Hanedanı geçmesine rağmen bu durum değişmedi. Britanya'nın politikası son derece tutarlı olup her zaman ticaretin teşvik edilmesi, sürdürülmesi ve büyütülmesi amaçlarına bağlı kaldı. Bunun için kimi zaman genel barışı korumaya veya diplomatik baskı yapmaya uğraştı, kimi zaman da imtiyazları veya stratejik avantajları korumak için savaştı. Bununla birlikte 1739'a kadar, tümüyle Avrupa dışından kaynaklanan nedenlerle birbiriyle savaşan iki Avrupa gücü olmadı. Bu tarihte Britanya hükümetinin İspanya'yla arası bozulmaya başladı. Meselenin temelinde İspanya'nın Karayip'de yeni topraklar arama hakkını kötüye kullanması yatıyordu. İspanya'ya göreyse, Britanya, İspanya kolonileriyle köle ticareti yapma konusunda kısıtlı bir hakkı zorla alarak 1713'te İspanya İmparatorluğu'na tanınan ticari imtiyazları kötüye kullanmış, İspanya ise bu hakkını korumak için gereken adımları atmıştı. Kısa sürede bu hakkı belirlenen sınırların ötesinde korudular. Bunun sonucunda 1739'da "Jenkins'in Kulağı Savaşı" patlak verdi. Bu savaşın adı İspanyol sahil muhafızları tarafından kulağı kesilen bir ticaret gemisinin kaptanının, sakladığı kesik organı Avam Kamarası'nda teşhir etmesinin yurtseverlik duygularını kabartıp parlamento üyelerini öfkelendirmesinden geliyordu. Bu savaş kısa zamanda Avusturya Veraset Savaşı'yla birleşerek yine Avrupa odaklı bir İngiltere-Fransa mücadelesine dönüştü.

1748 barışı sahip olunan topraklarda büyük değişiklik yaratmadığı gibi Kuzey Amerika'daki savaşı da sona erdirmedi. Fransızlar bu kıtada Britanya yerleşimlerinin Amerika'nın batısıyla bağlantısını ebediyen kesmek istiyordu. Bunun için Mississippi Vadisi'nden, bir önceki yüzyılın sonunda New Orleans'ta kurdukları yerleşimlere kadar uzanan bir kaleler zinciri inşa ettiler. Bu uzun düelloyu sona erdirme fırsatı ancak Yedi Yıl Savaşı'nda ortaya çıktı. Fransa'nın Avrupa'daki müttefiki Avusturya'ya karşı taahhütleri, denizaşırı savaşlardaki hareket kabiliyetini zayıflatmıştı. Britanya kaynaklarını uygun biçimde kullanmaya başlayınca Ka-

1 Kuzey Amerika kıtasının kuzeydoğu kıyıları. (çev.)

rayip Denizi'ndeki zaferleri Kuzey Amerika ve Hindistan'daki yeni ezici zaferler izledi (bunların bazıları her zamanki gibi İspanya'nın aleyhine oldu ve Britanya Filipinler'i ele geçirdi). 1763'te Paris'te imzalanan barış, birçok İngiliz'in arzuladığı gibi Fransa ve İspanya'yı felce uğratmadı. Bununla birlikte Fransızların Kuzey Amerika'daki yarıştan çekilmesini sağlayıp Hindistan'da ağır bir darbe yemelerine yol açarken yavaş yavaş inşa edilmekte olan ilk Britanya İmparatorluğu'nun kuruluşunu tamamladı. Bu tarihte Kuzey Amerika'nın bütün doğu kıyı şeridiyle Meksika Körfezi'nde Mississippi deltasına kadar bütün kıyı şeridi Britanya'nın eline geçti. Açık denizde, kuzey ucunu Bahamalar'ın oluşturduğu bir adalar zinciri Küçük Antiller'den Tobago'ya kadar inerek Karayip Denizi'ni kuşatıyordu. Bu kapalı bölgenin içinde yer alan Jamaika, Honduras ve Belize kıyıları hep Britanya'ya aitti. Afrika'da sadece Altın Kıyısında Britanya'ya ait birkaç karakol olmakla birlikte bunlar kazançlı köle ticaretinin korunmasını sağlıyordu. Bengal'de yönetimin doğrudan Moğollardan alınması, Britanya'nın Hindistan'da topraklarını seksen yıl boyunca büyütmesinin başlangıcını oluşturdu.

XIV. Louis'nin krallığı sırasında Avrupa dışı çıkarların diplomaside Avrupa'yla ilgili konulardan daha önemli olabileceğine dair bir sezgi neredeyse hiç yoktu. Oysa dünya daha bu tarihlerde bile bir dönüşüm yaşıyordu. Florida'da bir yerleşim kuran Fransız Huguenotların kaderinin veya Roanoke seyahatlerinde görüldüğü gibi İspanyolların muğlak iddialarının hiçe sayılmasının Avrupalı diplomatlar tarafından fark edilmediği günler geride kalmıştı. Paris Barışı yeni bir dünya düzeninin başladığını belirgin biçimde gösteriyordu. 16. yüzyılın tek büyük sömürgeci gücü olan İspanya ve Portekiz'in yerini başkaları almıştı. Bu iki ülke zirvedeki yerlerini 1763'te çoktan terk etmişti. Paris Barışı, Fransa'yla denizaşırı diyarlarda yaklaşık yetmiş beş yıl süren çekişmesinde Büyük Britanya'nın üstünlüğünü tescil etmişti. Gerçi düello sona ermemişti; Fransızlar hâlâ kaybettikleri toprakları geri almayı umuyordu. Bununla birlikte geleceğin yeni emperyal gücü Büyük Britanya'ydı.

Ellerinde hâlâ önemli sömürge toprakları olan İspanya, Portekiz ve Birleşik Eyaletler, dünya haritasında kalıcı izler bıraktı. Bu ülkelerle birlikte Fransa ve Büyük Britanya, okyanus tarihleri sayesinde orta Avrupa'nın denize kıyısı olmayan ülkelerinden veya önceki yüzyılların önemli Akdeniz ülkelerinden farklı bir konuma geldi. Diğer devletler Avrupa dışındaki yerlerin ne kadar önemli olduğunu çok geç anlamıştı. Bu beş ülkeden İspanya, Hint Adaları'ndan elde ettiği hazineleri süreç içinde yeni savaşlarda (önce İtalya'da, ardından Osmanlılarla ve son olarak Avrupa'nın egemenliği için giriştiği Otuz Yıl Savaşı'nda çarpışarak) heba etti. Fransızlar da Britanya'yla giriştikleri uzun düelloda, kaynaklarını kıtayla ilgili meselelerde israf edip harcamaya rakiplerine göre her zaman daha yatkın oldular.

KÜRESEL EKONOMİK DEĞİŞİM

Bu değişimin gerçekleşmesini sağlayan yollardan biri pazarların değişime uğramasıydı. 1500 yılında bazıları yan yana olmak üzere, tüm dünyada belli oranda içe kapalı yüzlerce ekonomi mevcuttu. Bazen bunların arasında ticaret gerçekleşmekle beraber, çok uzak mesafeler arasında ticaret çok seyrek ve kesintilerle gerçekleşiyordu. Kuzey ve Güney Amerika ile Afrika, Avrupa'da henüz neredeyse hiç bilinmiyordu. Avustralasya'dan[1] kimsenin haberi yoktu. Bu bakımdan üç yüzyıl içinde müthiş bir değişim yaşandı. Tüm dünyada ortaya çıkan değiş tokuş ağına Japonya ve orta Afrika bile zayıf bağlarla da olsa bağlandı. Japonya'nın bu ağa bağlanmasını sağlayan Nagazaki'deki küçük Hollandalı topluluktu. Kimsenin gitmediği esrarengiz ve bilinmeyen Orta Afrika'yla köle ticareti ve Arap tüccarlar sayesinde bağlantı kurulmuştu.

Bu dev değişimin ilk işaretleri Avrupa'nın adım adım gelişen karaya dayalı Asya ticaretinin Portekizlilerin kurduğu (ve uzun süre hâkim olduğu) deniz rotalarına kaymasıydı. Bunun dışında İspanyol Amerika'sından Avrupa'ya gönderilen kıymetli madenlerin buradan da Asya'ya gönderilmesi önemli rol oynadı. Amerikan gümüşü Avrupa'nın satın aldığı malların bedelini karşılamak için kullanılıyordu. Asya ticaretine yapılan bu katkı, 17. yüzyıl başlarında zirvesine ulaşan Amerikan külçe altın akışının ekonomik öneminin başlıca nedeni olabilir. Bununla birlikte bu iki büyük dramatik ve bariz gelişme, kısa zamanda ortaya çıkan genel ticaret artışıyla gölgede kaldı. 17. yüzyıl ortalarında Batı Afrika'dan Karayip Adaları ve Brezilya'ya köle götüren gemiler, dönüşte Amerikan sömürgelerinde yetişen ürünleri büyüyen Avrupa pazarlarına taşıyordu. Önce Antwerp, sonra Amsterdam ve Londra, kıtalararası alışveriş merkezleri olarak Akdeniz'in eski ticaret şehirlerini geride bıraktı. Bunun başlıca nedeni, Hollanda ve İngiliz gemilerinin taşıdığı sömürge mallarının reeksport ticaretiydi. Ayrıca Atlas Okyanusu ve Kuzey Denizi'ndeki balık yataklarından tutulan balıkların tuzlaması büyük rağbet görüyordu ve Akdeniz iklim koşullarında saklanmaya uygundu. Ticaretin bu tür ana akımlarından tomurcuklanan dallar ve alt dallar yeni uzmanlık alanlarına ve başka yan kollara yol açıyordu. Gemi yapımı, tekstil ve daha sonra sigortacılık gibi finans hizmetleri büyüyerek muazzam bir hacme ulaşan ticari işlemlerden payını aldı. 18. yüzyılın ikinci yarısında Doğu ticareti Hollanda'nın toplam dış ticaretinin dörtte birini oluştururken aynı yüzyılda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Londra'dan sefere çıkan gemilerinin sayısı üç kat arttı. Üstelik bu gemiler daha gelişmiş biçimde tasarlanmış olup daha fazla yük taşıyor ama eskiye göre daha az insanın çalışmasını gerektiriyordu.

1 Güneydoğu Asya ve Okyanusya'daki tüm adalara verilen ad.

Bireysel olarak Avrupalılar için bu gelişmenin maddi getirileri ortaya yavaş çıktı ama çok büyük sonuçlar doğurdu. Avrupalıların beslenme biçimi bugün dünyada en çok çeşitliliğe sahip olan rejimdir. Erken modern dönemin başında bu rejimi uygulayan Avrupalı sayısı çok azken 1800'lerde hemen herkes bu beslenme biçimini uyguluyordu. Tütün, kahve, çay ve şekerin kullanılmaya başlanması bile tek başına lezzet, alışkanlık ve ev idaresinde bir devrim yarattı. Patates çok kalabalık nüfusları besleyerek bütün ülkelerin tarihini değiştirdi. Avrupa'nın ilaç kataloğuna yüzlerce ilaç eklendi. Kumaş imalatında pamuk kullanımı yaygınlaşırken ipeğin payı azaldı. Bu gelişmelerin Avrupa dışında yaşayanlar üzerindeki maddi etkisi, Avrupa üzerinde karşılıklı bir etki yaratmadığı sürece bu kitabın konusu değildir. Bununla birlikte şu noktayı belirtmek gerekir ki Avrupa'nın yayılmasının ilk aşamasında dünyanın hiçbir yerinde Avrupalılar dışında bu gelişmeden pay alan insan yoktu. Tam tersine, bu insanlar korkunç derecede eziyet çektiler. Yine de bu korkunç gerçekten dolayı tümüyle Avrupalıları suçlamak yersizdir. Bulaşıcı hastalıklar konusunda ancak çok temel bilgilerin bilindiği bir çağda, Avrupalıların taşıdığı hastalıkların yıkıcı etkisini önceden bilmek imkânsızdı (ayrıca bazı yeni hastalıkları –örneğin frengi– yurda dönüşlerinde taşıyorlardı).

BOYUN EĞDİRME VE HÜKMETME

Öte yandan yerli halkların acımasızca sömürülmesi farklı bir konudur. Avrupa'nın dünyanın diğer kıtalarında indirdiği darbelerin adeta her aşamasına boyun eğdirme ve hükmetmeyi hedefleyen bir ana motif hâkimdi. Bunun izleri bugün hâlâ görülebilir. Sömürgeci topluluklar farklılık göstermekte olup hepsi aynı derecede zulüm ve korku uygulamıyordu. Farklı ortamlar ve farklı Avrupa gelenekleri, baskı ve sömürünün farklı derecelerde uygulanmasına yol açıyordu ama sonuçta hepsi suçluydu. 17. yüzyılda Birleşik Eyaletler'deki şehirlilerin servet ve uygarlığının temelinde, Baharat Adaları ve Endonezya'da gerçekleşen kanlı fetihler yatıyordu. Kuzey Amerika'ya yerleşenler Allegheny Dağları'nın batısına geçmeden uzun zaman önce, Virjinyalı İngilizlerin Kızılderililerle kurduğu iyi ilişkiler yerini imhaya ve bu halkların zorla yurdundan edilmesine bırakmıştı. Din adamları ve subayların koruma çabalarına rağmen İspanyol Amerika'sının yerlileri çoğunlukla köle gibi kullanılmıştı. Hatta din adamları bile onların kültürünü yok etmek için (çok yüksek gayelerle) kararlı çaba harcadı. Güney Afrikalı Hotantolar ile Avustralyalı Aborijinler ortak bir kaderi paylaşıyordu. Buna göre, Avrupa kültürü Hindistan ve Çin gibi eski ve ileri uygarlıklarla karşılaşmadığı sürece temas kurduğu bütün uygarlıkları mahvediyordu kaldı ki bu iki ülkede bile büyük hasara yol açmıştı. Hâkimiyet kurma eğiliminin en açık olduğu bölgeler, yerleşimcilerin yaşadığı sömürgelerdi.

Amerika kıtalarındaki yerleşimlerin zenginleşmesi, uzun bir süre Afrika köle ticaretine bağlı kaldı. Avrupa'nın yayılma ve Amerikan uygarlığının gelişme öyküsünde kölelik en büyük unsurdu. Yeni Dünya'da kolonilerin bulunduğu yerler köle ticaretinin yönünü belirliyordu zira köle tacirleri için en güvenilir müşteriler Karayip Adaları'nda ve Amerika kıtasında bulunuyordu. Portekizliler bir süre sonra Hollandalılar ve I. Elizabeth'in "deniz köpekleri" tarafından bu ticaretin dışına itildiler (ve böylece bütün ağırlığı Brezilya'ya verdiler). 17. yüzyılda Fransız ve İngiliz tacirler liderliği Hollanda'nın elinden aldılar. Bu iki ülkenin tacirleri batı yarımküreye dokuz ila on milyon siyahi köle taşıdılar. Bu rakamın beşte dördü 1700'den sonra taşınanlardan oluşuyordu. 18. yüzyılda Atlantik'i geçen kölelerin sayısı altı milyon civarındaydı. Bristol ve Nantes gibi limanların yeni ticari zenginliği köle ticaretine dayanıyordu. Yeni topraklar siyahi kölelerin işgücü sayesinde tarıma açılınca, –başta şeker ve pamuk– temel ürünlerin büyük çaplı üretimi, Avrupa'nın talep, imalat ve ticaret alışkanlıklarında büyük değişimlere yol açtı. Ayrıca etnik açıdan bu değişimlerin sonuçlarını hâlâ yaşıyoruz.

İnsanların çektiği eziyet artık ortadan kalkmış olduğu için boyutları günümüzde asla bilinemeyecektir. Bu eziyet sadece fiziki sıkıntıdan (yolculuğun korkunç koşullarına dayanabilen bir siyahi, Batı Hint plantasyonlarında sadece birkaç yıl yaşayabiliyordu) ibaret olmayıp bu dev göçün yarattığı psikolojik ve duygusal trajedileri içeriyordu. Tarihçilerin hâlâ tartıştığı bir konu, köleliğin Amerika'daki siyahileri ister istemez yüksek kültürlerle temas ettirerek "uygarlaştırdığı" mı, yoksa bir çocuğun bağımlılığı gibi onları gelişmeden alıkoyduğu mu sorusunun cevabıdır. Bu sorunun cevabını bulmak tıpkı uygulanan zulmün derecesini hesaplamak gibi imkânsız gözükmektedir. Ayağa bağlanan zincir ve kırbaç belirgin kanıt olarak görülmekle birlikte bunlar Avrupalıların yaşamında da sıradan olaylardı. Ayrıca çiftlik sahiplerinin olay çıkmadan önce kendi çıkarlarını korumaya yönelik tedbir alma düşüncesi onları harekete geçirmişti. Bunun her zaman işe yaramadığını köle isyanları gösterdi. Ne var ki bu isyanlar seyrekti bu da üstünde düşünülmesi gereken bir konudur. Bu konudaki tartışmaların sona erme olasılığı pek yoktur.

Afrika köle ticareti uzun bir süre boyunca, İspanyol kilise adamlarının Amerikan Kızılderililerini korumada gösterdiği tavır gibi bazı endişelere yol açtı. Buna karşılık bazı Hıristiyanların ticaretin kısıtlanmasına karşı direnmesi köleliğin hâlâ iğrenç bir cazibe yarattığını gösteriyordu. 15. yüzyılda henüz Akdeniz ülkelerinde kullanılan Avrupalı köleler vardı. Venedik, Balkanlar ve Karadeniz limanlarındaki köle pazarlarından getirilen hizmetçi kızlar konusunda önemli bir ithalat merkeziydi. Kölelikle ilgili sorumluluk ve suçluluk duyguları geniş çapta ancak 18. yüzyılda ve özellikle Fransa'yla İngiltere'de ortaya çıktı. Bunun garip sonuçlarından biri Sierra Leone'de ortaya çıktı. Britanya'nın 1787'de ele geçirmesinin ardından

hayırseverler burayı İngiltere'de özgür kalan köleler için bir sığınma yeri olarak kullandı. Bazen siyasal ve ekonomik konjonktürün elverişli olmasının yardımıyla, insan sever düşüncenin şekillendirdiği kamuoyu duyguları, yarım yüzyıl içinde köle ticaretini ve tüm Avrupa dünyasında köleliği yasadışı kıldı. Ancak bu başka bir öyküdür. Avrupa'nın dünya gücü haline geldiği çağda, kölelik dev bir toplumsal ve ekonomik gerçekti. Gelişmiş toplumların zayıf olanlara kaba kuvvet kullanarak daha çok hükmetmesinin dışavurumlarından biriydi.

DÜNYAYI DEĞİŞTİRMEK

Dünya çapında bir alışveriş sisteminin yaratılması ilk bakışta köle ticaretine göre daha hayırlı sonuçlar doğurmuş gibi görünür. Oysa Portekizlilerin 16. yüzyılda Amerika'dan Afrika'ya taşıdığı bitkiler Afrikalıların beslenme rejimini zenginleştirmekle birlikte nüfus artışını da körükleyerek sosyal karışıklığa ve huzursuzluğa yol açtı. Amerika kıtalarına götürülen bitkiler yeni işkolları yaratarak burada yerleşimler kurmayı mümkün kıldı. Ancak bu sonuçta kölelere olan talebi arttırdı çünkü kahve ve şeker köle emeğiyle yetiştiriliyordu. Kuzeyde Britanyalı yerleşimcilerin ekilebilir arazilerde tarım yapması için kölelere gerek yoktu. Ancak tarım toprağa olan talebi yoğunlaştırınca, yerleşimciler Kızılderililerin atalarından kalma av sahalarına göz dikip bu alanları acımasızca yerlilerin elinden aldılar. Daha objektif olarak göz önüne serilen bir durum ise, bu toprakların el değiştirmesiyle henüz doğmamış olan kuşakların geleceği yararlı biçimde şekilleniyordu. Buğday batı yarımküreyi Avrupa'nın tahıl ambarı haline getirdi. İspanyollar daha 16. yüzyılda Madeira Adaları'nda ve Güney Amerika'da bağcılığa başladılar (ne mutlu ki hâlâ devam ediyorlar). Jamaika'da muz, Java'da kahve ve Seylan'da çay yetiştirilmeye başlandığında, bir yandan da geleceğin politikalarının altyapısı hazırlanıyordu. Ayrıca tüm bu değişimler talepteki dalgalanmalarla daha karmaşık hale gelecekti zira Avrupa'nın pamuk gibi eski hammaddeleri sanayileşmenin iştahını arttırıyordu (İngiltere 1760'ta 1.130 ton ham pamuk ithal ederken bu rakam 1837'de 163.000 tona çıkmıştı). Bir yandan da ortaya yeni olasılıklar çıkıyordu. 19. yüzyılda kauçuğun Güney Amerika'dan Malaya'ya başarılı bir şekilde aktarılması gelecek için büyük stratejik ve siyasal öneme sahipti ancak o zamanlar bunu kimse bilmiyordu.

Aslında Avrupa'nın dünyayı ekonomik açıdan yeniden yapılandırması, plansız ve tesadüfi olarak çok belirgin biçimde devam eden bir niteliğe sahipti. Bu süreç aslında oldukça az sayıda insanın birçok münferit kararının bileşimiydi. Bu insanlar verdikleri kararların yol açtığı sonuçların ancak çok küçük bir kısmını önceden kestirebilmişti. Ekoloji bu durumun göstergesidir. Avrupa'nın neredeyse tüm evcil hayvan türleri 1800'lerde Amerika'da mevcuttu. Sığır ve at, Güney Amerika'yı

büyük bir et ihracatçısı haline getirmişti. Ayrıca bu hayvanlar yeni bir boyut alan gelişmenin kas gücünü oluşturuyordu. Avrupalılar yeni kıtaya insan zürriyetini de taşımıştı. Amerika'daki Britanyalı ve Hollandalılar uzun süre ırkların birbirine karışmasını teşvik etmedi. Buna karşılık Latin Amerika, Goa ve Portekiz Afrika'sında ırkların birbirine karışmasının büyük etkileri oldu.

ALGILAR VE DUYGULAR

Bu yüzyılların belli bir noktasında, belki ortasında; Avrupa dışı dünya ve ürünleriyle ilgili bilgilerin kısmen bilinçsiz biçimde edinilmiş olsa da artması Avrupalıların zihin dünyasını değiştirmeye başladı. Bu etkileşimin boyutunu belirlemek çok güçtür. Göstergeler –örneğin gerek Doğuda gerek Batıda yapılan keşiflerle ilgili olarak basılan ve sayısı hızla artan kitaplar– kaba ve ayrıntısızdır. Bu etkileşimin sonuçlarından biri olan oryantalist çalışmaların bir bilim dalı olarak 17. yüzyılda kurulduğu söylenebilir. Oysa Avrupalılar diğer halkların antropolojisi hakkında yeterli bilgileri ancak yüzyılın sonuna doğru edinmeye başladı. Bununla birlikte 18. yüzyılın başlarında derin bir düzeyde entelektüel etkinin belirtileri vardı. Hıristiyanlığın yardımı olmadan ahlaki açıdan örnek bir hayat süren vahşilerle ilgili pastoral betimlemeler insanların bu konuya kafa yormasına yol açtı. İngiliz filozof John Locke, insanların doğuştan gelen Allah vergisi fikirleri paylaşmadığını göstermek için diğer kıtalarla ilgili bulguları kullandı. Çin'den gelen haberler sosyal kurumların göreceli olduğuna dair spekülasyonlara örnek oluşturdu. Bunun kadar belirgin olmasa da Çin edebiyatının Batı'ya ulaşması (Cizvitlerin araştırmalarının sayesinde), İncil'de insanlığın ikinci kez doğuşu olarak anlatılan Tufanla ilgili geleneksel tarih hesaplamalarını saçma kılan uzun bir geçmişi ortaya çıkardı. Çin ürünlerini elde etmek kolaylaştıkça Avrupa'da 18. yüzyılda mobilya, porselen ve giysi konusunda oryantal tarzlara merak çılgınlık düzeyine ulaştı. Farklı standartlara sahip ve farklı olduğunu bilen diğer uygarlıkların Avrupa yaşamını gözlemeye harcadığı derin bakış açısına göre bu durum sanatsal ve entelektüel açıdan daha etkiliydi. Yeni ve eski dünya hakkındaki bilgilerin bu yüzyıllarda çoğalması, Avrupalıların kendilerini eleştirel biçimde incelemesine büyük katkı sağladı.

Karşılaştırmalar yapmanın bazı rahatsız edici yanları vardı (örneğin Avrupa'nın Çin'e göre diğer dinler karşısındaki tavrının fazla gurur verici olmadığı ortaya çıkmıştı). Yine de *conquistadorların* kahramanlıkları Avrupalıların üstünlük inancını beslemeye devam ediyordu. Günümüzde çok hayıflanılan "Avrosantrizm" kavramının adı 1800'lerde henüz konmamış olmasına rağmen o zamanlar en azından teorik olarak mümkündü. Avrupalılar bu tarihten önceki üç yüz yıl boyunca dünyadaki yerleri hakkında yeni bir bakış açısına sahip olmuştu. İlk kökleri eşsiz bir

dine sahip olma bilincinde yatan gizli üstünlük duygusuna, uygarlıklarına karşı duydukları yeni güven ve hayranlık eklenmişti. Gibbon'un antikçağ üzerine düşünceleri tarafından belirlenen değer yargılarına karşı çıkan yoktu. Güç dengesindeki sapmalar gibi "kısmi olaylar esasen bizim genel mutluluk durumumuzu; Avrupalılar ve sömürgelerini diğer tüm insanlardan faydalı biçimde ayıran kanunlar, kurallar ve davranışlar sistemini zedeleyemez" diye yazıyordu.[1] 19. yüzyıl başlangıcında Avrupalılar tecrübenin, uygarlığın sağladığı üstünlüğü her zamankinden daha açık biçimde sergilediğini düşünüyordu. Dünyanın şekli hakkında az çok bilgilerini tamamlamışlardı (Mercator Avrupa'yı merkez alarak dünyayı belli bir biçimde görmeyi onlara öğretmişti). Kıtalar ve ülkeler giderek Avrupa'yla coğrafi ilişkilerine göre tanımlanıyordu. Oluşan ortak dil sayesinde "batı yarımküre" ve gizemli olarak bilinen "Şark"tan bahsedilmeye başlanmıştı. O zamana kadar bilinmeyen Avustralasya kıtası 18. yüzyılda dünya haritalarına eklendi. Bering Boğazının varlığı kanıtlandı. Cook ve Bougainville bu kez Pasifik'te yeni bir Yeni Dünya keşfetti. Bu kâşifler Tahiti, Samoa, Doğu Avustralya, Yeni Zelanda ve Hawaii Adaları'nı gezdi hatta Cook Antarktika'ya çok yaklaştı. Yeni Güney Galler'de yerleşim 1788'de birçok suçlunun buraya gönderilmesiyle başladı. Bunu birkaç yıl sonra ilk koyunların gönderilmesi izledi. Bu olay ileride görüleceği gibi denizaşırı topraklarda kurulan yeni bir Avrupa ulusunun ekonomik geleceğinin garantisi oldu.

HIRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI

1797'de ilk Hıristiyan misyonerler Tahiti'ye ayak bastı. Hıristiyanlığı merkezi olan Avrupa'dan tüm dünyaya yayma konusunda benzeri olmayan başarılı bir süreç 250 yıldır devam etmekteydi. Uygarlıkları başka ne tür bir lütuf veya dehşet sunarsa sunsun, o yüzyıllarda (ve daha sonra) pek çok Avrupalı, insanların ruhunu kurtarmanın insanlığa sundukları en büyük hediye olduğuna inanıyordu. Putperestlerin topraklarında Avrupalı hükümdarların bayrakları yanında haçı dikme, şeker ve pamuğun yanı sıra ruhların hasadını gerçekleştirme dürtüsü başından beri hep vardı. Trent Konsili'ni toplayan Papa III. Paul Amerikan Kızılderililerini savunmak adına şunları ileri sürüyordu: "Onlar yalnızca Katolik inancını anlama becerisine sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda bu inancı kabul etmek için müthiş bir arzu duyuyor." Papa diğer konularla birlikte bu bilgiyi, bir zamanlar heyecan içinde Yeni Dünya'ya giden İspanyol kâşif ve yerleşimcileri takip eden rahip ve keşişlerden edinmişti. Bu din adamları yerli halklara vaaz verip vaftiz ediyor, putları yıkıyor; bir yandan da denizaşırı topraklarda ilk Avrupa üniversitelerini ku-

1 *Decline and Fall* (ed. Bury), IV, s. 163. Gibbon şunu da ekliyordu: "Yerkürenin vahşi ulusları uygar toplumun ortak düşmanlarıdır...".

ruyorlardı. Bunu yapmaktaki amaçları yeni Hıristiyanlaştırmalar gerçekleştirecek rahipleri eğitmekti (ilk üniversite San Domingo'da 1517'de kuruldu). Bundan sonraki yüz yıl boyunca Roma Katolikliği yeni yandaşlar kazanırken tarihte daha önce görülmedik ölçüde hızla yayıldı. Cizvit misyonerler 1542'de Goa'da işe koyulduktan sonra buradan Güneydoğu Asya'ya, oradan Japonya ve Pekin'e kadar yayıldı. Amerika kıtalarında İspanyol kilise adamlarının, emperyalizmin erken döneminde uyruk halkların gözünde mutemetlik kavramını canlı tutmaları ve Kızılderilileri zorba hükümet görevlileriyle yerleşimcilerden korumaları –sömürgeciliği eleştiren laik düşünceli tarihçilerin bile kabul ettiği– önemli bir gelişmeydi.

Yerleşimci halkları Hıristiyan yapma konusunda olduğu gibi misyonerlik faaliyetlerinde de, Protestan kiliseler Karşı Reformcu Roma'nın gerisinde kaldı (Hollandalılar bu konuda neredeyse hiç çaba harcamazken, Amerika'daki İngiliz koloniciler din değiştirmeye çalışmak bir yana bazı Kızılderili komşularını köleleştirmişti; takdire layık tek istisna Pennsylvania'daki Quakerlerdi). Büyük denizaşırı Anglo-Sakson misyoner toplulukları 17. yüzyıl sonuna kadar bu alana girmezken diğer Protestanlar onları izlemek için acele etmedi. Üstelik sonunda Hıristiyanlığın esasları tüm dünyaya yayıldığında ortada trajik bir anlam karmaşası vardı. Hıristiyanlık ta kendine özgü bir Avrupa ihracatıydı. Son derece yıkıcı bir potansiyele sahipti. Geleneksel fikir ve yapılara meydan okuyup baltalama olasılığı vardı ve nitekim öyle oldu. Sosyal otoriteyi, hukuki ve ahlaki kurumları, aile ve evlilik biçimlerini tehdit ediyordu. Misyonerler de tersini yapmaya çalışmasına rağmen, genellikle Avrupa'nın dünyayla ilişkisinin temelinde yatan hükmetme ve boyun eğdirme sürecinin birer aracıydı.

AVRUPALI BİR DÜNYANIN BAŞLANGICI

Sadece boyut olarak değil nitelik olarak da Avrupa'nın büyük başarıları arasında yer alan gelişmeleri göz ardı etmemek gerekir. Mesele tarihi sorumluları ya da suçluları aramak değil (aradan yıllar geçtikten sonra bunlar inandırıcı gelmeyen ve isnat edilmesi zor işlerdir) tarihin yararlı ve arındırıcı görevlerinden biri de fareler ve insanların planlamasında büyük hata payı olabileceğini her kuşağa hatırlatmasını kabul etmektir.[1] Bir diğer çok farklı nitelendirmenin 300 yıllık şaşırtıcı gelişmeyle ilgili bu kısa araştırmanın sonunda hatırlanması gerekir. Avrupalılar dünyayı muazzam çapta değiştirmelerine, dünyanın kendileriyle bütünleşmesi ve uyuşmasını çok kararlı ve geri dönülmez biçimde ileri götürmelerine rağmen 1800'e kadar bütün dünyada yaptıkları işler, ertesi yüzyılda yapacaklarının yanında neredeyse hiç

1 Yazar burada şair Robert Burns'ün dizelerine gönderme yapmış: "En iyi planları farelerin ve insanların / sıkça ters gider" (çev.)

kalacaktı. Değişimin boyutu, sadece genel muhasebeye baktığımız zaman bile hâlâ düşündüğümüz kadar büyük değildi. Avrupalılar dünyanın dört bir yanında çalışıp ticaret yapıyordu ama Atlantik kıyısındaki onca kalabalık Avrupa Limanı'na karşın okyanuslardaki gemi rotaları genellikle çok boştu. 1789'da bile Doğu Hindistan Kumpanyası Çin'e yalnız yirmi bir gemi göndermişti; Hollandalıların Japonya'ya yılda yalnızca iki kere gemi gönderme izni vardı. Orta Asya'ya o zamanlar bile ancak Cengiz Han'ın bildiği güzergâhlardan ve yine onun kullandığı ulaşım araçlarıyla gidilebiliyordu. Havanın açık olduğu günlerde, Güney İngiltere'ye yayılan ve "Telgraf Tepesi" adı yadigâr kalan istasyonlardaki semafor kolları, Plymouth veya Portsmouth'tan Londra'daki donanma komutanlığına mesajları her zamankinden hızlı gönderebiliyordu. Buna karşılık sisli havalarda veya Avrupa'nın büyük bir kısmında, posta atlarını kullanan habercilerin mektupları iletme hızı Julius Sezar'ın zamanından farklı değildi. Farklı bir kıstas kullanırsak, Rusya İmparatorluğu'nun büyük bölümü Katerina öldüğü zaman etkin bir hükümet yönetimi altında değildi. Avustralasya keşfedilip yerleşimler kurulmaya başlamıştı oysa Afrika'nın içlerine hastalık ve iklim yüzünden henüz girilemiyordu. Gerçek anlamda bir küresel tarih çağı henüz ortaya çıkmamıştı. Avrupalılar 1800'e kadar yeni bir dünya yaratmıştı ama bu hâlâ eksik bir dünyaydı.

DÖRDÜNCÜ KİTAP

AVRUPA ÇAĞI

Avrupa'nın modernleşmesiyle birlikte dünya tarihi anlaşılabilir bir konu olmaya başladı. Bu önce karşılıklı ekonomik bağlantılarda belirginleşti, ardından ortaya çıkan yeni siyasal ve diplomatik sistemde görüldü. Günümüzdeyse kültürel ve entelektüel bütünleşme şeklindeki son aşamasına ulaştı. Bu aşamayı veya gelişme şeklini kimse planlamadı. Süreç her zaman dağınıktı, tam oluşmamıştı ve genellikle bilinçsizdi. Ayrıca dünyanın her yanında aynı hızda veya aynı şekilde gelişmedi. 1900 yılında Balkanlarda hâlâ devam eden kan davaları, Paris veya Berlin'deki çağdaş yaşamla çarpıcı bir zıtlık içindeydi (ve o sırada dünyanın değişik yerlerinde hâlâ taş devrini yaşayan insanlar vardı). Yine de Avrupa'da ulaştırma, teknoloji ve imparatorluk hükümetleri pek çok uygulama ve fikrin paylaşılmasını sağlarken bir yandan da diğer kıtalardaki derin köklere sahip eski uygarlıkların gücüyle nüfuzunu kendi bünyesine aktarmakla meşguldü. Maddi yaşamda, kurumların ve ideolojilerin yayılmasıyla birlikte rüzgâr giderek aynı akımlarla süreçleri yaşamaya başlayan bir dünyanın inşasından yana esmeye başlamıştı. Tüm bunların ezici biçimde Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin sonucu olması, 19. yüzyılın "Avrupa Çağı"nın zirvesi olduğu değerlendirmesini haklı çıkarmaktadır.

Yine de Avrupa toplumu ve uygarlığı gücüyle itibarını giderek tüm dünyaya yaymasına rağmen ancak dışarıdan bakıldığı zaman tutarlı ve bir örnek görünüyordu. Avrupalılar bilinçli ya da bilinçsiz yeni efendiliklerini, bazen hemfikir oldukları "Avrupalı" standartları kullanarak bütün dünyaya uygularken birbirleriyle savaşıp aralarındaki büyük farklılıkları vurgulamaya devam ettiler. Bu farklılıklar Avrupa'nın kendi içindeki hızlı ama eşit paylaşılmayan değişimler sonucu iyice artttı. Deyim yerindeyse Avrupa ilk kez siyasallaşmış, laikleşmiş, bireyselleşmiş ve sanayileşmişti. İnsanlar atalarının birkaç kuşakta yaşadığı değişimden fazlasına kendi hayatları sırasında tanık oldu. Bu değişimlerin büyük bir kısmı 20. yüzyıl boyunca daha da hızlı biçimde sürecekti.

1

Yeni Siyaset

DEVRİMLER ÇAĞI

Avrupa'nın 19. yüzyıl tarihinin büyük bir bölümü (tıpkı 18. yüzyıl gibi) savaşlar ve anlaşmazlıklar tarihidir. Bunun nedenlerinden biri tüm kıtada yeni siyasi fikirlerin ve kurumların yayılıp kabul görmesiydi. Hükümran devlet 1900 yılında Avrupalıların gözünde zirveye çıkmıştı. Siyasal bir kurum olarak üstünlüğü, anarşistler ve papalık yandaşları hariç neredeyse rakipsiz bir ilke haline gelmişti. Aynı tarihte gücün meşrulaştırılıp uygulamasının düzenlenmesi konusunda benzersiz bir kabul gören diğer büyük siyasal fikirler uluslaşma bilinci ve milliyetçilikti. Bu fikirler kadar hızlı biçimde yayılmayıp 1900 yılında bazı ülkelerde henüz sorgulanmasına ve şiddetle karşı konulmasına rağmen gelişen bir diğer fikir demokrasi –yani halkın kamu yaşamına daha çok katılmasının gerekliliğine, çekiciliğine veya kısacası kaçınılmaz olduğuna inanma– ilkesiydi. Nihayet yüzyılın sonunda milyonlarca Avrupalı 1800'lerde icat edilmiş ama adı o tarihte konmamış bir öğretiye, sosyalizme bağlandı. Avrupa'nın en tutucu yöneticileri bile ister hoş karşılasın ister karşılamasın, 1914 yılında bu fikirleri dikkate almak zorundaydı.

18. yüzyılda bir diğer siyasal kelime olan "devrim" yeni bir anlam kazandı. Bu kelime uzun bir süre sadece hükümet yapısında meydana gelen bir değişiklik için kullanılmıştı. Üstelik bu değişimin şiddet içermesi gerekmiyordu. Belli bir sarayda bir bakan yenisiyle değiştirildiği zaman insanlar bundan "devrim" diye bahsedebiliyordu ancak 1789'dan sonra bu durum değişti. 19. yüzyılda politikacıların dudaklarından düşmeyen bu kelime pek çoğunun düşüncelerini kışkırtıyordu. Devrim denince artık insanların gözünde yeni bir kavram canlanıyordu. Geçmişle ilişkilerin koparıldığı, gerçek veya gizli şiddetin damgasını vurduğu sosyal, siyasal ve ekonomik alanda köklü değişiklikler için sınırsız olanakların olduğu bir hareket düşünüyorlardı. Üstelik devrime karşı bu yeni bakış açısı ulusal sınırları aşmıştı; tanımladığı olgu gibi içinde evrensel ve genel şeyler barındırıyordu. Arzu edilen bir şey olmasına şiddetle karşı çıkan insanlar bile, sonuçta yeni bir tür devrimin, çağın siyaseti için temel koşul olduğu düşüncesine katılıyordu.

19. yüzyılın fırtınalı çağında yaşanan bütün siyasal değişimleri, bu koşullarda anlaşıldığı gibi "devrim" başlığı altında toplayamayız ancak hiç tereddütsüz bir "devrimler çağı"ndan bahsedebiliriz. Bunun nedenlerinden biri yaklaşık yüzyıl içinde, kökten değişiklik ve şiddet kullanma anlamında o zamana kadar görülmedik ölçüde siyasal karışıklık yaşanmasıydı. Bunların çoğu başarısız olmasına ve bir kısmı insanlarda yarattığı beklentilerden çok farklı sonuçlara yol açmasına rağmen bu adı vermekte bir sakınca yoktur. İkinci olarak, terime biraz esneklik sağlayıp, birtakım yöneticilerin değiştirilmesinin ötesinde hızlandırılmış ve köklü değişiklikleri kapsamasına izin verebiliriz. Bu durumda, bu yıllarda gerçekleşen ve şiddet içermeyen pek çok siyasal dönüşümün yarattıkları etki bakımından devrimci niteliğe sahip olduğunu görürüz.

İLK DENİZAŞIRI AVRUPA DEVLETİ

Avrupa tarihindeki bu yeniçağın ilk siyasi devrimi Avrupa'nın dışında ve 18. yüzyıl sona ermeden çok önce gerçekleşti. Bu olay ilk Britanya İmparatorluğu'nun çözülmesiydi. 1763'te Britanya'nın Kuzey Amerika'daki gücü doruğundaydı. Kanada Fransızların elinden alınmıştı. Mississippi Vadisi'ndeki Fransız kalelerinden oluşan zincirin on üç koloniyle Amerika'nın batısı arasındaki irtibatı koparma korkusu artık ortadan kalkmıştı. Fransız tehdidinin ortadan kalkması, Britanya'nın Kuzey Amerika'daki hâkimiyetinin güçlenmek yerine zayıflayacağı kehanetine yol açtı. Yerleşimcilerin çoğu İngiliz soyundan gelmiyordu veya ana dili İngilizce değildi (yerleşimcilerin sayısı birçok hükümran Avrupa devletinin nüfusundan daha fazlaydı). Hanover Hanedanı'na sıkı bir bağlılık duymayan bu insanların ekonomik çıkarları da imparatorluğun çıkarlarıyla uyuşmuyordu. Bunun dışında kolonilerle Londra arasında uzak mesafeler bulunması, Britanya hükümetinin bunlar üzerinde sıkı hâkimiyet kurmasını engelliyordu.

1763 barışı sıkıntıları hızla arttırırken bir anda ortaya yeni sorunlar çıktı. Yeni girilmeye başlanan Amerika'nın batı bölgelerinde düzen nasıl sağlanacaktı? Yerleşimcilerin burada ne yapmasına izin verilecekti? Kraliyetin Kanada'daki yeni uyruklarına nasıl davranılacaktı? Batıya yerleşecek olanların yaratacağı baskılar sonucu Kızılderililer ayaklandığı takdirde harekete geçmek kaçınılmazdı. Bundan dolayı imparatorluk hükümeti Allegheny Dağları'nın batısını yerleşimcilere kapadığını ilan etti. Bu karar bir anda yerleşimci uyrukların öfkelenmesine yol açtı. Britanyalı yetkililerin Kızılderililerle görüşmelere başlayıp onları ve yerleşimcileri birbirinden korumak için sınırda kaleler kurup askeri birlikler nakletmesi, yerleşimcileri daha çok kızdırdı. Bundan sonraki on yıl içinde, kolonilerin bağımsızlığı konusunda atıl durumdaki fikirler canlanarak doruğa ulaştı. Britanya'nın attığı adımlar bu süreci

hızlandırdı. Homurdanmalar kısa zamanda önce direnişe, ardından ayaklanmaya dönüştü. Kolonilerdeki politikacılar, Britanya'nın aldığı kışkırtıcı nitelikteki tedbirleri yandaşlarını radikalleştirmek için kullanıyor, o zamana kadar alıştıkları fiili özgürlüğün tehlikede olduğunu söylüyorlardı. Westminster'de iyi niyetin çok bol olmasının işleri daha kötüleştirdiğine kuşku yoktu. Bu yıllarda Büyük Britanya'da birbiri ardına göreve gelen başbakanların kolonilerle ilgili sorunların reformu için hazırladığı kusursuz planlar, daha önce işe yarayan düzenlemelerin tahrip edilmesinde büyük rol oynadı.

AMERİKAN DEVRİMİ

1763	Paris Barışı'yla Yedi Yıl Savaşı'nın ("Kral George" Savaşı) sona ermesi.
1764-7	Vergi toplamak için alınan çeşitli tedbirlerin kolonilerde tahrikleri arttırması.
1773	"Boston Çay Parti"sinin Büyük Britanya'nın koyduğu vergilere karşı direnişin simgesi olması.
1775	Lexington'da çıkan çatışma sonucu Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda ilk kez kan dökülmesi.
1776	Bağımsızlık Bildirisi Philadelphia'da imzalanması.
1777	Britanya'nın Saratoga'da yenilmesi. Konfederasyon Maddeleriyle münferit kolonilerin Amerika Birleşik Devletleri yapısı içinde yer almalarının önerilmesi.
1778	Fransa'nın ABD ile ittifak antlaşması imzalaması.
1779	İspanya'nın Britanya'ya karşı savaşa katılması.
1781	Britanya kuvvetlerinin Yorktown'da teslim olması.
1783	Paris'te Büyük Britanya ve ABD arasında barış antlaşması imzalanması ve Amerikan bağımsızlığının tanınması.

Bütün İngiliz bakanlar Amerikalıların, hem onları savunmak için yapılan harcamaları karşılamak üzere hem farklı politikalar izleseler de imparatorluğun ortak çıkarı için kendilerine düşen vergi payını ödemesi gerektiğini düşünüyordu. Kolonilerin ithal ettiği şekere vergi koyma ya da bazı resmi evrakta zorunlu damga vergisi uygulama girişimleri, yeni bir ilke sorununu gündeme getirdi. Bu girişimler hem İngiliz politikacıların hem Amerikalı vergi mükelleflerinin gördüğü gibi, imparatorluk parlamentosunun tek taraflı kararlarıyla çıkarılmış kanunlardı. O zamana kadar kolonilerde vergiler genellikle yerel meclislerde yapılan sıkı görüş-

meler sonucu belirleniyordu. Şimdi tartışma konusu yapılan olaysa, Birleşik Krallık parlamentosunun koloniler üzerindeki yasama hükümranlığıydı.

Gösteriler, ithalat yapmama konusunda alınan kararlar ve kızgın protestolar birbirini izleyince bu ilk tedbirler kaldırıldı. Londra değişik bir yol izleyerek sadece bazı malların ithalatına gümrük vergisi koydu. Bu vergiler yurtiçi ticaretten alınan bir vergi türü değildi. Ayrıca imparatorluk hükümeti her zaman ticareti düzenlediğinden bunlar umut verici gelişmeler olarak görülebilirdi. Ne var ki radikal politikacılar artık Amerikalılara, kendilerinin temsil edilmediği bir yasama organı tarafından hiçbir vergi uygulanamayacağı düşüncesini benimsetmişti. Saldırı altında olan kraliyetin değil parlamentonun otoritesiydi. Gösteriler ve boykotlar (o zaman bu terim henüz icat edilmemişti) artarak nihayet 1770'te kolonilerin bağımsızlık tarihi ve mitolojisine geçen ses getirici bir kavgaya yol açtı. "Boston Katliamı" adı verilen olaylarda göstericiler İngiliz askerleri tarafından öldürüldü (muhtemelen beş kişi ölmüştü).

Bunun üzerine Britanya hükümeti bir kez daha geri adım attı. Ne var ki sorun artık Britanya hükümetinin de gördüğü gibi vergi toplamanın ötesine geçmişti. Bir müddet sonra III. George şunları söylüyordu: "Ya onların hakkından gelmeliyiz ya da tamamen kendi hallerine bırakmalıyız." Olay bir yerde odaklanmasına rağmen bir sorun olarak bütün kolonilerde kendini göstermişti. 1773'te bir gemi dolusu çay denize dökülünce (Boston Çay Partisi) şu can alıcı soru Britanya hükümetinin gündemine oturdu: artık Massachusetts'i yönetmenin imkânı var mıydı?

III. George, bakanları ve Avam Kamarası'nın çoğunluğu artık geri adım atılmaması konusunda fikir birliğine vardı. Boston'u hizaya getirmek için zorlayıcı yasalar çıkarıldı. 1774'te çıkarılan ve Kanada'nın geleceğini belirlemek açısından önem taşıyan, insancıl ve makul bir adım olarak görülen Quebec Kanunu, bu ortamda Amerikalıların ayrılıkçı duygularını daha çok körükledi. Bazıları bu kanundan Katolikleri koruyucu tavrından dolayı hoşlanmazken (hükümdarları değişse de Fransız Kanadalıların mümkün olduğunca rahatsız edilmemesi amaçlanmıştı), bir kısmı da Kanada sınırlarının Ohio'nun güneyine kadar inmesini batıya doğru yayılma önünde yeni bir engel olarak gördü. Aynı yılın Eylül ayında Philadelphia'da, kolonileri temsil eden delegelerin bir araya gelmesiyle bir Kıta Kongresi toplandı. Kongre Birleşik Krallık ile ticari ilişkilerin koparılmasını ve Quebec Kanunu dahil mevcut yasaların büyük bir kısmının yürürlükten kaldırılmasının talep edilmesini kararlaştırdı.

Bu noktada artık silahlı çatışma kaçınılmaz hale gelmişti. Radikal koloni politikacıları Amerikalıların zaten hissetmeye başladığı fiili bağımsızlık duygusunu iyice açığa çıkarmıştı. Geriye dönüp bakıldığında bu fikrin hayret verici bir hızla

yayıldığı görülür.[1] Ancak 18. yüzyılda bir imparatorluk hükümetinin bu durumu anlaması hayal edilemeyecek bir şeydi. Aslında Britanya hükümeti huzursuzluk ve yasalara uyan koloni sakinlerinin sindirilmesi aşırı boyutlara varana kadar güç kullanmaya niyetli değildi ancak hükümranlık ilkelerini isteyerek esnetmeyeceğini göstermişti. Şartlar sonunda bir krize yol açtı. Nisan 1775'te Massachusetts'teki yerleşimcilerin topladığı silahlara el koymak için Lexington'a gönderilen bir İngiliz müfrezesine ateş açıldı. Bunun üzerine Amerikan Devrimi'nin ilk silahlı çatışması çıktı. Buna rağmen koloni liderlerinin Büyük Britanya'dan tam bağımsızlık için savaşılması gerektiğine ikna olması bir yıl sürdü. İkna oldukları zaman Temmuz 1776'da Bağımsızlık Bildirisi yayınlandı ve anlaşmazlık savaş meydanına taşındı.

Britanya çıkan savaşı; coğrafya, Amerikan generallerinin becerisi, 1763'teki yenilginin rövanşını almak isteyen Fransa'nın ve denizdeki güç dengesini lehine çevirmek isteyen İspanya'nın savaşa girmesi yüzünden kaybetti. Britanyalılar ayrıca Amerikan halkını yıldırarak kazanabilecekleri bir savaşa yeltenmedikleri için savaşı baştan kaybetmişti. Bunu yapsalardı Britanya bayrağı altında yaşamaya devam etmek isteyenleri cesaretlendirip isyancıların ordusunun ikmal desteğini ve büyük ölçüde yararlandığı hareket serbestliğini baltalamış olacaklardı. Onların başlıca amacı, yeniden Britanya hâkimiyeti altına girmeyi kabul edecek kolonicilerle uzlaşmacı bir barışın önünü açmaktı. Bu koşullar altında Bourbon koalisyonu vahim bir rol oynadı. 1781'de bir Britanya ordusu Yorktown'da karada Amerikalıların, denizde Fransız filosunun arasında sıkışıp kalınca askeri harekât sona ermiş oldu. Yalnızca yedi bin civarında insan söz konusu olmasına rağmen ordunun teslim olması Britanya için askeri açıdan en aşağılayıcı olay ve imparatorluk yönetiminde bir çağın sonu oldu. Derhal başlayan barış görüşmeleri iki yıl sonra Paris'te imzalanan antlaşmayla sonuçlandı. Buna göre Büyük Britanya, Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığını tanırken topraklarının Mississippi'ye kadar yayılmasını kabul etti (bu yeni bir devletin şekillenmesi açısından hayati bir karardı).

Avrupa'nın bu kıtaya yönelik doğrudan ilgisi devrimden sonra giderek azalmasına rağmen dikkatimizi bir süre daha bu uzak kıtada tutmak faydalı olacaktır. Batı yarımkürede büyük kaynak potansiyeline sahip yeni bir devletin ortaya çıkması, her türlü standarda göre devrimci bir değişimdi. Başlangıçta Avrupalıların buna bu kadar önem vermemesi, yeni devletin zayıflığının potansiyelinden daha belirgin olması yüzündendi. Aslında ortada yeni bir devlet olduğu neredeyse hiç anlaşılmıyordu. Koloniler zayıf ve bölünmüş olduğundan herkes bunların sonunda kavga edip dağılacağını düşünüyordu ancak bunların uzakta oluşu çok büyük ve

1 Bir tarihçi şöyle bir yorumda bulunur: "Thomas Paine ve Amerikalıların çoğunluğunun 1776'da sağduyu olarak kabul ettiği düşünce, on yıl önce onlara sıra dışı bir çılgınlık olarak gelirdi". (R. Middlekauff, *The Glorious Cause*, New York, 1982, s. 3).

tahmin edilemez bir avantaj sağlıyordu. Bütün sorunlarını gerçekten hiç yabancı müdahalesi olmadan kendileri çözebiliyordu. Bu özellik, ardından gelen pek çok şey açısından hayati bir lütuftu. Son derece kritik bir altı yıl boyunca, bir avuç Amerikalı politikacı dünya tarihinin ve elbette Avrupa tarihinin geleceğini büyük ölçüde belirleyen kararlar aldı.

BİRLEŞİK DEVLETLER VE AVRUPA'NIN BAKIŞ AÇISI

Amerikalılar savaş disiplininin yarattığı ortamda, Amerika Birleşik Devletleri adının ilk kez geçtiği "Konfederasyon Maddeleri"ni kabul etmişti. Barış ortamında bu maddelerden daha fazlasını içeren bir düzenlemenin gerektiği duygusu herkesi sardı. Bunun sonucunda 1789'da yürürlüğe giren anayasa hazırlandı. O yılın Nisan ayında, Britanya'ya karşı yürütülen savaşta Amerikan kuvvetlerinin komutanlığını yapan George Washington, yeni cumhuriyetin ilk başkanı olarak yemin edip göreve başladı. Bu cumhuriyet, denizaşırı topraklarda Avrupalı yerleşimcilerin eski kolonilerinden doğan ilk bağımsız devletti. Cumhuriyetçiliği kurumsal anlamda Avrupa'dan açık bir kopuşun göstergesiydi. 18. yüzyıl Avrupa'sında çok az cumhuriyet vardı ve bunlar hiçbir surette gelişmiyordu. Eski İtalyan cumhuriyetçi şehir devletlerinin tarihi parlak olmadığı gibi Atina ve Roma kadar iyi örnek oluşturmuyordu. Oysa klasik eğitim almış Avrupalıların iyi bildiği bu iki antik devlet, bir yandan hayranlık uyandıran ahlaki değerleriyle efsaneleşirken diğer yandan içlerindeki hizipleşmelerle ünlüydü. Bazıları seslerini çok yükseltmesine rağmen Avrupa'da çok az cumhuriyetçi vardı. Genelde bunların dertlere çare olarak buldukları yeniliklerin ancak küçük devletlerde işe yarayacağı düşünülüyordu. Bundan dolayı gözlemciler Birleşik Devletler'le ilgili beklentilerde iyimser değildi. İşte tam bu nedenle, yeni devletin ilerde kazanacağı başarıların cumhuriyetçi kurumlarla ilgili yerleşik görüşler üzerinde muazzam etkisi olacaktı. Kısa zamanda, gerek siyasi değişimi savunan Avrupalılar gerek Avrupa'nın isyancı kolonici uyrukları cumhuriyetçi Amerika'dan esinlenecekti.

Tüm bunlardan dolayı, yeni anayasanın en temel kökleri Avrupa'nın (özellikle Britanya'nın) siyasi tecrübesinde yatıyordu. Yeni devletin hukuk sistemi İngiliz örf ve âdet hukukunun ilkelerini benimserken (birkaç yıl sonra ülkenin bir bölümünde buna Fransız hukuku eklenecekti) devletin yapılanması İngiliz meşrutiyet teorisine uygun olarak düzenlenip yürütmenin başına bir hükümdar (ancak bu kez taçsız ve seçilen bir hükümdar) getiriyordu. Kurucu atalar en iyi bildikleri anayasayı alıp sadeleştirerek Amerikan siyasal ve sosyal koşullarına uygun değişiklikler yaptı. O zamanların Avrupa'sında daha çok rağbet gören mutlakıyetçi monarşizme, "aydınlanmacı" biçimiyle bile olsa alternatif bir hükümet tarzı olarak gıpta etmediler.

Birleşik Devletler'in, Britanya meşrutiyet modelinden bilinçli olarak ayrıldığı yönlerden biri federalizm ilkesine bağlılığıydı. Eski koloniler, Kral George'un yaptığı gibi kendilerine eziyet edecek yeni bir merkezi hükümet oluşturmaya hevesli değildi. Federal yapı, farklılık sorununa cevap sağlıyordu ve yeni cumhuriyetin armasındaki *e pluribus unum* (çokluktan birlik doğar) terimi bunu ilan ediyordu. 19. yüzyıl ilerledikçe federalizm Avrupalı liberallere cazip gelmeye başladı. Federalizmi, birliği özgürlükle bağdaştırmanın temel aracı olarak gördüler. Britanya hükümetleri yüz elli yıl boyunca sömürge sorunlarıyla başa çıkmada büyük bir destek olarak kabul ederken yeni bir Avrupa ülkesi –Almanya– federalizmi anayasal bir çerçeve olarak benimsedi.

Avrupa'da büyük bir etki yaratan diğer örnek ilke, anayasanın ilk cümlesi içinde yer alan sözlerdi: "Biz (Amerikan) halkı". Bu sözler metne adeta teklifsizce konmuştu. 1789'da bazı Amerikan eyaletlerinde siyasal oluşum kesinlikle demokratik değildi. Cumhuriyetin ataları arasında demokrasiden korkan hatta nefret eden pek çok insan vardı. Buna rağmen, halkın egemenliği ilkesi daha başlangıçtan itibaren benimsenmişti. Bu ilke Britanya'nın meşrutiyet uygulamasından ve Avrupa'da hâkim olan düşünce tarzından köklü bir ayrılığı gösteriyordu. Daha işin başında, Bağımsızlık Bildirisi metninde de yer aldığı gibi, bütün hükümetlerin güçlerini yönetilenlerden alması gerektiğini savunan demokrasi teorisinin benimsenmesi yerleşik düşünceden kesin bir kopuş anlamına geliyordu. Bu yerleşik düşüncenin her halükarda siyasal otoriteyle ilgili bütün sorunları çözmesi bu durumu değiştirmeyecekti. Bu zihniyet değişikliği Amerikan Devrimi'ni dünya tarihinde bir dönüm noktası haline getirmişti. Gelecek nesiller için yeni Birleşik Devletler, tüm dünyada özgür olmaya hasret insanların emellerinin odak noktası, bir Amerikalının dediği gibi "dünyanın son ve en iyi umudu" olacaktı.

Bunlar uzun vadeli etkilerdi. Kısa vadedeyse Amerika'nın Büyük Britanya dışındaki Avrupa ülkeleri üzerinde yarattığı etki sınırlıydı. 1780'lerde küçük ülkelerde (en önemli örnekleri Birleşik Eyaletler ve İsviçre'nin Cenevre kantonuydu) "devrim" adı verilen birtakım karışıklıklar ve ayaklanmalar yaşanırken, Amerikan örneği bu hareketlerde zaman zaman gündeme geliyordu. Amerikalıların Avrupa siyasetini etkilemesinin en açık örneği, bir ulusun yaratıldığı devrim savaşlarında müttefik olarak hizmet veren Fransızlardı. Bu devrimden ilham alan bu insanların varlığı, savaşa katılan diğer güçlerin furyası içinde gözden kaçmıştı. Ayrıca art arda Amerika'nın Fransa elçiliğini yapan iki olağanüstü insan, Benjamin Franklin ve Thomas Jefferson, Fransa'da demokrasi fikrinin yaygınlaşmasında küçük ama önemli bir rol oynadılar. Dönemin şartlarına uygun olarak yaratılmasına yardımcı oldukları devrimci değişim fikri, birkaç yıl içinde yüzyılın en büyük siyasi olayına yol açtı ve birçok devrimin yaşandığı bir ülkede hâlâ Fransız Devrimi denilen hareketin başlangıcını oluşturdu.

FRANSIZ DEVRİMİ

Bu örnekte "olay" sözcüğü, tarih biliminin yarattığı özellikle yapay bir terimdir. Devasa bir sürecin "gerçek" başlangıcı olduğu tartışılan, birbirinden farklı birtakım hadiseler için bir ikisi haricinde kullanılması çok zordur. "Fransız Devrimi" çalkantılı, planlanmamış, eşi benzeri olmayan ve o zamana kadar hayal bile edilmeyen bir olaylar zinciriydi. Burada meydana gelenler daha çok fokur fokur kaynayan bir tencerenin kapağının açılması ya da büyük bir heyelanın önüne set çekip ardından bu seti kaldırmak gibiydi. 1789'da (geleneksel başlangıç tarihi) kimse meydana gelecek olaylar konusunda en küçük bir öngörüye sahip değildi. Öte yandan Fransızlar o tarihte bile, meydana gelen olayların Fransa'nın sınırları dışında da önem taşıdığı konusunda kendilerinden çok emindiler. Ancak sonuçta olaylar, onların beklediğinden daha farklı bir şekilde gelişti. Fransa'da yaşanan büyük değişim uluslararası bir olay olmaya mecburdu. Fransız monarşisi, Rusya'nın batısındaki en büyük kara gücüydü. Fransız entelektüel ve sanatsal yaşamı diğer ülkelere örnek oluyordu. Paris'te olgunlaşan fikirler, yüksek kültürlü yönetici sınıfların Fransız diline evrensel aşinalığı sayesinde tüm Avrupa'da yankı buluyordu. Bu fikirlerin büyük bölümü 1789'dan sonraki büyük çalkantıda etkisini gösterdi. Bunun dışında bir diğer gerçek daha vardı. Bilerek ya da bilmeyerek devrimin gerçekleşmesine yardım eden pek çok kişi, gözlerini o yılda gelecekten çok geçmişe dikmişti.

1780'lerde Fransız monarşisinin başını ağrıtan tarihi bir olgu, çeşitli kesintilere uğrasa da Büyük Britanya'yla uzun zamandır yaşadığı rekabetti. Fransa'nın eski rakibine karşı Amerikan Devrimi içinde yer almasının bedeli, monarşinin sırtına ezici bir mali yük ekledi. Britanya'nın aşağılanması dışında önemli bir kazanç sağlamayan Fransa, buna karşılık hükümdarlarının 1630'dan beri Avrupa'da üstünlük kurup bunu sürdürmek için çabalaması sonucu biriken dev borç yığınına yeni bir katman daha eklemişti. XVI. Louis'nin hükümdarlığı sırasında art arda göreve gelen bakanlar bu borcu tasfiye edip monarşinin sırtındaki bu ezici yükten kurtulmaya çalıştı. 1774'te tahta çıkan genç XVI. Louis, biraz kalın kafalı ama son derece ilkeli ve iyi niyetli bir kraldı. Hiçbiri sorunu çözemeyen bakanlar, başarısızlık gerçeğini ilan etmekten başka bir şey yapamadı. 1780'ler Fransa'sında, devletin iflasına yönelik tehlike çanları çalıyordu.

Sosyal ve siyasal kurumlar varlıklıların servetinin diğerlerine aktarılmasının önünde engel oluşturuyordu. Fransa'nın hukuk düzeni, ayrıcalıklar, özel bağışıklıklar ve kazanılmış haklar ilerlemenin yolunu tıkıyordu. Kıta Avrupa'sının her köşesinde, 18. yüzyıl devlet yapısı açısından belirgin bir paradoks vardı. Buna göre, teorik açıdan mutlakıyetçi olan monarşiler kendi temellerini tehdit etmeden, esasen

ortaçağa ait olan kurumların özgürlük ve haklar bütününü ihlal edemiyordu. Yine de 1780'lerde pek çok Fransız bunu açık biçimde görmemesine rağmen, Fransa'nın yaşadığı sıkıntıları aşması için devlet ve hukuk yapısında dönüşüme gitmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştı. Bazıları daha ileri gitti. Hükümetin mali yükü sınıflar arasında eşit biçimde paylaştırmaktan aciz oluşunu, hakların kötüye kullanılmasının uç örneği olarak görüp reform çağrısında bulundular. Sorun belagat açısından zıt kutuplardaki terimlerle ortaya kondu: akıl ve batıl inanç, özgürlük ve kölelik, insancıllık ve açgözlülük. Hepsinden önemlisi, bu belagat eşitsizliğin somut bir hal aldığı simgesel yasal imtiyazlar sorunu üzerinde yoğunlaştı. Bu tartışmanın yarattığı öfke, son derece çeşitli ve kalabalık aristokrasi üzerinde odaklandı (1789 Fransa'sında soylu kan taşıyan 200 ila 250 bin erkek olduğu tahmin ediliyor). Bu sınıfın mensupları için kültürel, ekonomik veya sosyal bir genelleme yapmak olanaksızdı. Siyasi açıdan çeşitli görüşlere bölünmüş durumdaydılar ancak tüm soylular kendilerine kanunlar önünde çeşitli derecelerde ayrıcalık sağlayan bir hukuki statüyü paylaşıyordu.

Krallık danışmanlarının (kendileri de genellikle soyluydu) ve kralın, imtiyazlıların rızası olmadan adım atmaya karşı doğal isteksizliği, 1788'de durumda düzelme olasılığını iyice azaltmıştı. Hükümet bu tarihte çatışmanın kaçınılmaz olduğunu görmüştü ama yine de bunu hukuki kanallar içinde sınırlı tutacağını düşünüyordu. Fransa'nın o güne kadar gördüğü, bir ulusal temsil organına benzeyen yegâne kurum Genel Meclislerdi (États Généraux). Soylular, ruhban sınıfı ve halk temsilcilerinin yer aldığı üç meclisten oluşan bu organ en son 1614 yılında toplanmıştı. Oysa şimdi, yaptırım açısından bir işlevi olmayan bu meclisin, mali açıdan imtiyazlı olan kesimi daha yüksek vergi ödemesi için sıkıştıracak ahlaki otoriteyi sağlayacağı umuluyordu. Bu çözüm büyük beklentiler doğurmuştu ama Genel Meclislerin hukuki açıdan ne yapabileceği meçhuldü. Bu soruya birden fazla cevap verilmişti. Bazı radikaller Genel Meclislerin o güne kadar sorgulanmamış tarihi yasal ayrıcalıkları hükümsüz kılarak tüm ulus için geçerli kanunlar çıkarabileceğini savundu.

Gerginlik yaratan birçok unsurun ortasında siyasi kriz zirveye çıktı. Fransa'nın nüfusu yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren sürekli artmıştı. Bu artış oranı daha sonraki çağlarda yavaş sayılabilirdi ancak o dönemin yiyecek üretimindeki büyümeyi geride bırakacak kadar hızlıydı. Bu gelişme yiyecek fiyatlarında uzun zaman yüksek seyreden bir enflasyon yarattı. Bunun yükü, az toprağa sahip veya topraksız Fransız köylüsünün ezici çoğunluğunu oluşturduğu yoksulların sırtına bindi. Hükümetler çıkan mali krizleri borç alarak ya da dolaylı ve dolaysız vergilerin asıl yükünü yoksul sınıfların sırtına yükleyerek savuşturuyordu. Büyük toprak sahipleriyse mali durumlarını korumak için topraklarında çalışan köylülerin ücretini düşük tutup kiraları ve vergileri arttırınca, yoksul köylülerin hayatı yüzyılın büyük

bir bölümünde çekilmez ve sefil bir hal aldı. Bu genel yoksulluğun üstüne 1780'lerin sonunda özel dertler ve ıstıraplar bindi. Hasadın kötü geçmesi, sığırlarda salgın hastalık çıkması ve durgunluk, nazik durumdaki ekonomiye darbe indirdi. Bunun sonucunda 1789'da Genel Meclisler için yapılan seçimler, tansiyonu yüksek ve hırçın bir ortamda gerçekleşti. Sefalet içinde yaşayıp dertlerine bir çözüm bulma umudu taşımayan milyonlarca Fransız, kendilerini bu hale düşürenleri suçlamanın peşindeydi. Güven duydukları kralın kendileri için yapabileceği iyilikler hakkında gerçekçi olmayan, abartılı fikirleri vardı. Halkının arzuları ve ihtiyaçları hakkında kralın bilgi sahibi olması durumunda, gereken değişimlerin kolayca gerçekleştirileceğine çok az insan kuşku duyuyordu.

Hükümetin acizliği, sosyal adaletsizlik, ekonomik sıkıntılar ve reform yapma arzusundan oluşan karmaşık bir karşılıklı etkileşim Fransız Devrimi'ni yarattı. Böyle bir sonucu önceden tahmin eden ya da arzulayan insan sayısı azdı. Fransa'da sosyal adaletsizlik yüksek boyuttaydı ama 18. yüzyılda hiçbir ülkede durum farklı değildi. Reform taraftarlarının sansürün kaldırılmasından ahlaksız ve din karşıtı edebiyatın yasaklanmasına kadar değişen beklentileri vardı. Mevcut olmayan şeyse, gerici bir parti ve ona karşı açıkça cephe alan devrimci bir partiydi. Bunlar ancak Genel Meclislerin toplandığı 5 Mayıs 1789'dan sonra ortaya çıktı. Bu tarih, devrime taraftar veya karşı olmanın birçok Avrupa ülkesinde temel siyasi sorun haline geldiği bir çağın başlangıcıydı. Bir diğer gerçek Fransa'nın büyük bir güç olmasından dolayı devrime gösterilen diplomatik tepkilerin çok çabuk gerçekleşmesiydi. Birçok yabancı diplomatın ümit ettiği gibi Genel Meclisler ya ülkeyi felce uğratacak ya da boğuştuğu güçlüklerden kurtararak tekrar etkili bir uluslararası rol oynamasını sağlayacaktı.

1789 yazında Genel Meclisler kendini ulusun egemenliğini uygulayan bir ulusal meclise dönüştürdü. Genel Meclislerin, toplumda ortaçağdan kalma büyük sınıfsal bölünmeleri temsil ettiği varsayımını yıkan üyelerin çoğunluğu, ayrım yapmadan tüm Fransız halkının temsilcisi olduğunu ilan etti. Bu devrimci adımın atılmasının ardından köylülerin ve Parislilerin çıkardığı isyanlar, artık orduya güvenemeyeceğini düşünen hükümeti korkuttu. Muhafazakâr vekillerin gözüyse köylülerin kırsal alandaki evleri yağmalaması yüzünden korkmuştu. Bu durum monarşinin önce imtiyazlı sınıfları terk etmesine, ardından ulusal meclise önderlik eden politikacıların talep ettiği ve birkaç ay önce tasavvur edilmesi bile imkânsız pek çok şeyi istemeden ve zorla kabul etmesine yol açtı. Bu tavizler devrimden yana olanlar ile devrime karşı olanlar arasında kesin çizgilerle belirlenen bir ayrılık yaratırken, bu gruplar ilerde tüm dünyanın benimseyeceği bir dille (mecliste oturdukları yerlerden dolayı) Sol ve Sağ olarak adlandırıldı.

Ulusal Meclisin üstlendiği ana görev bir anayasa hazırlanması oldu. Bu sü-

reçte meclis Fransa'da yapısal bir devrim gerçekleştirdi. Dağıldığı 1791'e kadar kilisenin topraklarını millileştirdi, "feodal sistem" adını verdiği düzeni ortadan kaldırdı, sansürü sona erdirdi, merkezi temsili hükümetin yönettiği bir sistem yarattı, taşradaki eski yerel idari bölümlenmeyi kaldırıp yerine bugün de kullanılan "departman" (il) sistemini getirdi, kanun önünde eşitlik düzenini kurdu ve yasamayı yürütmeden ayırdı. Bunlar sadece meclisin yaptığı en önemli işlerdi. Meclisin başarısızlıkları, genel anlamda Fransa'nın önündeki yasal ve kurumsal engellerin ortadan kalkmasını sağlayan büyük başarılarını perdeledi. Halkın egemenliği, yönetimde merkeziyetçilik, tüm yurttaşların kanun önünde eşitliği, ülkenin kurumsal yaşamına daima damgasını vuran ilkeler oldu.

Bazı Fransızlar bu uygulamaların bir kısmından bazılarıysa hiçbirinden hoşlanmadı. 1791'de kralın endişeleri doruğa çıkmıştı. Devrimin başında ona iyi niyetle verilen destek sona ermiş, artık bir karşıdevrimci olduğundan şüphelenilmeye başlanmıştı. Kralın iki kardeşinin başını çektiği bazı soylular o zamana kadar yapılanlardan hoşnut olmadığı için ülke dışına çıktı. Ulusal Meclisin kilise meseleleriyle ilgili düzenlemeleri gündeme gelince devrime karşı çıkan Fransızların sayısı arttı. Bu düzenlemeler başta kilise adamları olmak üzere pek çok Fransızın itirazına yol açtı. Papa bu duruma karşı çıkarken Fransız Katolikleri onun otoritesiyle Ulusal Meclis arasında tercih yapmak zorunda kaldı. Böylece ortaya devrim politikalarının yarattığı en önemli bölünme çıkarken, kiliseyle devlet arasında yüzyıllar öncesine dayanan düşmanlık yeni biçimler altında hortladı.

Fransa 1792'de Avusturya ve Prusya ile savaşa girdi. Savaşın nedenleri çok karmaşık olmakla beraber Fransız halkı yabancı güçlerin devrime müdahale edip saatin dönüşünü tersine çevirmek istediğine inanıyordu. Bazı yabancı devlet adamları gerçekten bunu istiyordu. Yaz aylarında işler kötüye gidip kıtlıklar başlayınca ve şüphe doruğa çıkınca kral gözden düştü. Paris'te meydana gelen bir ayaklanma monarşinin devrilmesine ve bu kez cumhuriyetçi bir anayasa hazırlayacak yeni bir meclisin toplanmasına yol açtı. Konvansiyon Meclisi adı verilen bu organ 1796'ya kadar Fransız hükümetinin temelini oluşturdu. Üyelerinin çoğunun siyasi görüşü seleflerinden çok farklı değildi. Mülkiyetin bireyselliğine ve kutsallığına inanıyorlardı (tarıma dayalı komünist bir düzen oluşturmaya yarayacak kanun çıkarmayı önerenler için idam cezası uygulanmasını kararlaştırdılar). Tüm yetişkin erkeklere oy kullanma hakkı vererek yoksul halkın bir kısmının söz hakkı olmasını sağladılar. Onları önceki meclislerden ayıran şey, daha ileri gidip acil sorunları çözmek için daha acımasız davranmayı istemeleriydi (özellikle yenilgi olasılığından korkmaları söz konusuydu). Ayrıca yaşadıkları başkentin kalabalıkları uzun bir süre aşırılık yanlısı politikacılar tarafından kullanılmıştı. Bu politikacılar çok demokratik bir dil kullanarak kalabalıkları etkileyip aslında istediklerinden daha radikal tedbirler

alınmasına yol açmıştı. Sonuçta bu kitleler bütün Avrupa'nın gözünü korkuttu ancak bu arada devrimin ayakta kalmasını sağladı.

Konvansiyon Meclisi'nin Ocak 1793'te kralın idamı için yaptığı oylama geçmişten simgesel bir kopuş anlamına geliyordu. O zamana kadar hükümdarların idam edilmesi bir İngiliz hastalığı olarak biliniyordu. Oysa şimdi İngilizler de diğer Avrupalılar kadar şoktaydı. Fransızların Hollanda'da Avusturya'ya karşı kazandığı başarının stratejik ve ticari sonuçlarından korkan İngiltere de nihayet Fransa'yla savaşa girdi. Ancak savaş giderek bir ideolojik mücadeleye dönüşüyordu. Fransız hükümeti savaşı kazanmak için giderek kana susamış bir edebiyat yapıyor ve daha şiddetli yöntemler benimsiyordu. Konvansiyon meclisinin yurtta düşmanlarının gözünü korkutup devrimi korumak için mücadele ettiği Terör Döneminin simgesi, idamlarda kullanılan yeni bir alet olan giyotindi (bu alet devrim öncesi aydınlanma döneminin karakteristik bir ürünü olarak, teknik üstünlüğü iyilik yapmayla birleştirip kurbanlara çabuk ve kesin bir ölüm sunuyordu). Bu dönemde yaratılan terörün bir bölümü belagate, kendi maneviyatını yükseltip rakiplerini korkutmak isteyen politikacıların boş laflarına dayanıyordu. Uygulamada başvurulan unsurlarsa kavramların birbirine karıştığı yurtseverlik, pratik zorunluluklar, karman çorman olmuş bir idealizm, kişisel çıkarlar ve cumhuriyet adına eski günlerin acısını çıkarmak için kullanılan küçük intikam hesaplarıydı. Muhtemelen 35 binin üzerinde insan öldürülürken birçok kişi de tehlikeden kaçmak için göç etti. Oysa Paris giyotinleri kurbanların ancak küçük bir kısmının canını almıştı. Taşradaki kurbanların çoğu iç savaş koşullarında, bazen silahları ellerinde öldüler. Yaklaşık on sekiz ay içinde, çağdaşlarının canavar gözüyle baktığı Fransızların öldürdüğü yurttaşlarının sayısı, 1871 Paris komününde on günlük sokak çatışmaları ve idam mangalarının infazları sırasında öldürülen insan sayısı kadar çoktu. Bu kan gölü Fransızlar arasındaki bölünmeleri derinleştirse de durumu abartmamak gerekir. Devrim sonunda bütün soyluların kaybettiği bir şey vardı ama göç etmeyi zorunlu görenler küçük bir azınlıktı. Muhtemelen bireyler esas alındığında ruhban sınıfı soylulara göre daha güç durumdaydı nitekim birçok rahip yurtdışına çıktı. Buna rağmen devrim yüzünden göç edenlerin sayısı, 1783'ten sonra Amerikan kolonilerinden göç edenlerden azdı.

1797 yılında Büyük Britanya dışında Fransa'yla savaşan güç kalmamış ve Terör Dönemi sona ermişti. 1796'da benimsenmiş olan yeni anayasayla Konvansiyon dönemi kapanırken cumhuriyet, parlamenter rejime daha çok yaklaşan bir yönetime kavuşmuştu. Devrim kurtarılmıştı ama durum öyle görünmüyordu. Yurtdışındaki krallık yandaşları müttefikler bulup geri dönmeye çalışırken bir yandan da Fransa içindeki hoşnutsuzları kışkırtıyordu. Buna rağmen, eski düzenin geri dönme ihtimaline çoğu Fransız hoş gözle bakmıyordu. Öte yandan demokrasi mantığının daha kuvvetli biçimde yerleştirilmesi gerektiğini savunanlar vardı. Bunlara göre

yoksullarla zenginler arasında devam eden büyük çelişkiler, eski düzenin yasal imtiyazları olanlarla olmayanlar arasındaki ayrımı kadar çirkindi. Ayrıca Parisli radikallerin meselelerde daha çok söz söylemesi gerekiyordu. Bu düşünce, hem devrimden kazanç sağlayanların restorasyondan korkması bakımından, hem daha fazla kan dökülmesini istemeyenler için endişe vericiydi. Böylece Direktuar adı verilen yeni rejim sağdan ve soldan baskı görmesine karşın aslında iyi bir konumdaydı. Ancak izlediği (bir bakıma zikzaklarla dolu) orta yolu kabul edilmez bulanlar bu rejime düşman olmuştu. Sonunda askerlerle işbirliği yapan bir grup politikacı tarafından 1799'da gerçekleştirilen bir darbeyle yıkıldı.

DEVRİMCİ GÖRÜNÜM VE GERÇEK

Genel Meclislerin toplanmasından on yıl sonra, Fransa ortaçağ geçmişiyle ilişkisini tamamen koparmış gibi görünüyordu. Durum birçok bakımdan gerçekten öyleydi. 1789'da en azından ilke olarak neredeyse bütün hukuk reformları yasalaşmıştı. Feodalizmin, yasal ayrıcalıkların ve teokratik mutlakıyetçiliğin resmen ortadan kaldırılması; toplumun bireyi esas alan laik temeller üzerinde örgütlenmesi, "89 İlkeleri"nin özünü oluşturuyordu. 1791 anayasasının girişinde yer alan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, bu ilkeleri biçimlendirmişti. Bu hakların kurumsal ifadesi; yasalar önünde eşitlik, birey haklarının yasalarla güvence altına alınması, dinle devletin ayrılması ve dini hoşgörüydü. Birleşmiş bir ulusal meclis vasıtasıyla uygulanan otoritenin halkın egemenliğine dayanması ve bu meclisin yasama gücü karşısında hiçbir mevki veya gruba ayrıcalık tanınmaması, hukuk sisteminin temelini oluşturuyordu. Yeni düzen hem monarşinin üstesinden gelemediği mali krizlerin (bunların arasında ülkenin iflası ve paranın değerinin düşmesi vardı) daha kötüsünü atlatmayı becerdi, hem de aydınlanmacı despotizmin ancak rüyasını gördüğü idari reformları yapabileceğini gösterdi. Diğer Avrupalılar ödü patlamış vaziyette ya da en azından şaşkınlık içinde, Fransız yaşamının her düzeyindeki kurumları devirip yeniden inşa eden bu güçlü yasama mekanizmasını seyrediyordu. Yasama gücünün egemenliği, aydınlanmacı despotların bildiği gibi büyük bir reform aracıydı. Sorgulamada işkence yapılması, unvandan ibaret soyluluk, kanunlar önünde eşitsizlikle ve eski Fransız meslek loncaları ortadan kalktı. Başlangıç aşamasında olan sendikacılık, işçi ve işverenlerin toplu ekonomik çıkarlarına yönelik birlikler kurmaları yasaklandı. Geriye bakıldığında, piyasa ekonomisinin işaret levhaları oldukça açık biçimde görülmeye başlanmıştı. Karolenjler döneminden kalma ve 1:20:12[1] oranındaki para birimine dayalı eski para sistemi, yerini frank ve santim-

1 LSD yani 1 *livres*, 20 *sous*, 12 *denier* oranındaki para sistemi Birleşik Krallık'ta daha 1970'te bile kullanılıyordu. (çev.)

den oluşan ondalık sisteme bıraktı. Aynı şekilde eski ağırlık ve uzunluk ölçülerinin yarattığı kaos yerini (teorik olarak) metrik sisteme bıraktı. Bu sistem daha sonra neredeyse dünyanın her yanında kullanılmaya başlandı (aslında eski ölçü birimleri Fransa'nın kırsal kesiminde 19. yüzyıl sonlarına kadar kullanıldı).

Büyük değişimler bölünmelere yol açmaya mahkûmdur. Ayrıca insanların zihniyeti yasalara göre daha yavaş değişir. Feodal vergilerin kaldırılmasını büyük bir coşkuyla karşılayan köylüler, ortak toprakların ve kazanç sağladıkları toprağı işleme hakkının lağvedilmesine o kadar sevinmediler. Ne var ki onlar da "feodal" düzenin bir parçasıydılar. Bu tür tutuculuğu dini meseleler açısından yorumlamak özellikle zor olmakla birlikte çok önemliydi. Fransa krallarının ortaçağdan beri kutsandığı Reims'deki kutsal kâse Terör Dönemi sırasında halkın gözleri önünde parçalanarak bunun yerine Notre Dame Katedrali'ne akla ithaf edilen bir sunak kondu. Pek çok rahip şiddetli biçimde kötü muameleye uğrarken Eylül Katliamı[1] şehitleri uzun süre akıllardan çıkmadı. Böylesi bir dehşet yaşayan Fransa'nın artık geleneksel anlamda Hıristiyan olmadığı açıktı. Fransız halkının büyük bölümü teokratik monarşinin devrilmesine yas tutmasa da kiliseye yapılan muamele, halkın devrime hiçbir konuda olmadığı kadar karşı çıkmasına yol açtı. Bazı devrimcilerin sözde kutsal birer inanç olarak halka benimsetmeye çalıştığı Akıl Kültü ve Mutlak Varlık Kültü[2] fiyaskoyla sonuçlandı. Sonunda Katolik kilisesinin itibarı resmen iade edildiğinde, Fransızların çoğu bunu sevinçle karşıladı. Aslında bu itibar bundan çok önce, Fransız halkının birçok bölgede kendiliğinden gelişen eylemleriyle fiilen iade edilmişti.

DEVRİMİN YURTDIŞINDAKİ YANKILARI

89 ilkeleri başlangıçta diğer ülkelerde beğeniyle karşılanırken fazla bir itiraz veya güvensizlikle karşılanmadı. Fransız hükümetleri bu ilkeleri savaş ve propaganda yoluyla ihraç etmeye başlayınca durum değişti. Fransa'da gerçekleşen devrim, neler yapılması gerektiği konusunda başka yerlerde tartışmalara yol açtı. Böylece Fransa Avrupa'ya yeni bir siyaset sunmuş oluyordu. Sağ ve sol kavramları o zamandan beri tüm dünyada kullanılır oldu. Fransız Devrimi siyasal tavırlar için bir turnusol kâğıdı işlevi görmeye başladığı sıralarda "liberaller" ve muhafazakârlar" siyaset sahnesine çıktı (gerçi bu terimler devrimden yaklaşık on yıl sonra kullanıl-

1 1792 Eylül'ünde sokak kalabalıkları hapishaneleri basıp gözaltında tutulan yüzlerce rahibi ve karşıdevrimci olduğunu düşündükleri mahkûmları öldürdü.

2 Akıl Kültü: 1792-94 yılları arasındaki belirsizlik döneminde Jacques Hébert ve yandaşı devrimciler tarafından laik ve ateist bir inanç olarak geliştirildi. Bu dönemde Katolik ayinleri yasaklanarak kiliseler "akıl tapınakları"na dönüştürüldü. Mutlak Varlık Kültü: Maximilien Robespierre tarafından deist görüşlere dayalı bir devlet dini olarak yerleştirilmeye çalışılan inanç. Bu yeni inanç din özgürlüğüne izin vermediği için halkın tepkisini çekti.

maya başlamıştı). Kâğıdın bir yüzünde cumhuriyetçilik, yaygın bir seçme hakkı, birey hakları, serbestçe konuşma ve yayın yapma hakkı vardı. Diğer yüzündeyse düzen, disiplin, kanunun belirlediği haklardan çok görevlere inanma, hiyerarşinin toplumsal işlevini kabul etme ve piyasa güçlerini ahlak değerleriyle ıslah etme arzusu bulunuyordu.

Bazı Fransızlar kendi sorunlarının çözümü için diğer ulusların kendi reçetelerini kabul etmesi gerektiğini savundular. Fransız nüfusunu arttırmak isteyen güçler, bu şekilde bilinçli propaganda ve misyonerlik çabalarıyla takviye ediliyordu. Ancak bu bütünüyle küstah bir tavır değildi. Sanayileşme öncesi çağını yaşayan Avrupa toplumlarının birçok ortak özelliği olduğundan hepsinin Fransa'dan öğrenebileceği bir şeyler vardı. Bununla birlikte devrimin eşi benzeri görülmemiş evrensel bir öneme sahip olması, sadece kendi yandaşları ve devrimi benimseyenlerle sınırlı bir fikir değildi. Bu fikrin kökleri aynı zamanda Avrupa muhafazakârlığında yatıyordu. 1789'dan epey önce, modern muhafazakâr düşünceyi oluşturan unsurların birçoğu bazı olguların içinde yer alıyordu. Bunlar arasında aydın despotizminin reformcu tedbirlerinden duyulan rahatsızlık, ruhban sınıfının "aydınlanmacı" fikirlerin laikleştirici etkileri ve sağladığı imtiyaza karşı duyduğu kızgınlık ile gördüğü büyük rağbet ve inançla Romantizmin özünü oluşturan rasyonalizm bulunuyordu. Bu güçler Almanya'da dikkat çekiciydi ancak muhafazakâr ve karşıdevrimci tezlerin en büyük ifadesi ilk kez İngiltere'de, Edmund Burke'ün 1790'da bastığı "Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler" adlı kitapla ortaya çıktı. Daha önce Amerikan kolonicilerinin haklarını savunduğu için kolayca anlaşılacağı gibi, bu kitabın imtiyazları düşüncesizce savunmakla alakası yoktu. Muhafazakâr duruş, kurumların hukuki açıdan savunmasından açık biçimde vazgeçip kendini irade ve akıldan daha fazlasıyla ve ahlak değerlerinin somutlaşmasıyla ifade eden bir toplum teorisine yönelmişti. Buna karşılık devrim; zekânın küstahça ifade edilmesi, yavan rasyonalizm ve bir Hıristiyan için günahların en ölümcülü olan kibrin dışavurumu olduğu gerekçesiyle suçlanıyordu.

Devrimin Avrupa siyasetinde yarattığı yeni kutuplaşma devrimle ilgili yeni görüşleri de açıklığa kavuşturdu. Eski düşünceye göre siyasi bir devrim, temelde devamlılığı olan bir süreçte koşulların yarattığı bir kırılmadan ibaretti. Oysa yeni düşünceye göre devrim radikal ve kapsamlı bir ayaklanmaydı. El atmadığı kurum bırakmıyor ve ilke olarak hiçbir sınır tanımıyordu. Ayrıca belki aile ve mülkiyet gibi temel sosyal varlıkları bile tahrip etmeye kalkıyordu. İnsanlar bu ihtimalle ister cesaretlensin isterse dehşete düşsün, devrimin olduğu ülkelere ister sempati duysun isterse hayıflansın, devrimi evrensel bir olgunun tezahürü olarak kabul ettiler. Hatta 19. yüzyılda devrimden evrensel ve ebedi bir güç olarak bahsedilmeye başlandı. Bu artık kati surette ölü bir ideolojik siyaset biçiminin aşırı şekilde ifadesiydi. Ge-

nel anlamda hâlâ, tüm isyancı ve yıkıcı hareketlerin prensip olarak özel koşullara bakılmaksızın onaylanması veya mahkûm edilmesi gerektiğini savunanlar vardır. Bu mitoloji hem çok mutsuzluk hem çok özgürlük yarattı. Önce Avrupa, ardından Avrupa'nın dönüştürdüğü dünya, buna duygusal olarak tepki verenlerle birlikte yaşamak zorunda kaldı; tıpkı eski kuşakların dini coşkuyla birlikte yaşamak zorunda kalması gibi. Ayakta kalmış olması, Fransız Devrimi'nin etkisi konusundaki örneklerden biridir.

DEVRİM VE AVRUPA'NIN DENİZAŞIRI TOPRAKLARI

Günümüzde "dekolonizasyon" adı verilebilecek sürecin öyküsü Amerikan Devrimi'nin en erken dış sonuçlarından biriyle başlar. İlk dekolonizasyon örnekleri Rio Grande'nin güneyinde görüldü. Kuzey Amerika'daki Britanya kolonilerinin aksine, İspanyollar 18. yüzyılda kapsamlı reformlar başlatmak istedi. Bourbonlar Habsburgların yerini alınca büyük ölçüde bir yeniden yapılanma gerçekleşti. Baştan gönülsüz davranılsa da zamanla kapalı ticari sistemde gevşemeler yapılması kabul edilmek zorunda kaldı. Gerek Akdeniz'deki İspanya gerek sömürgeleri, daha önce Sevilla Limanı'nın elinde bulunan sömürge ticareti tekelinin kalkmasından fayda sağladı. Ne var ki bu değişiklikler sömürgelerdeki bütün haksızlıkları gidermedi. Meydana gelen isyanların bazıları sömürge hükümetlerini tehdit ettiğinden ancak büyük askeri güç kullanarak bastırılabildi. İsyanları bastırmak için yerel milisler yetiştirmek iki ucu keskin bir bıçak gibiydi zira sömürge halkları kazandıkları askeri tecrübeyi İspanya'ya karşı kullanabilirdi. Üstelik beyaz nüfus kendi arasında bölünmüştü. Gerçi beyaz halkla yerli Kızılderililer arasındaki bölünme, İspanya'nın sahip olduğu topraklardaki en önemli ayrım olmakla birlikte; *creole* (sömürgelerde doğan İspanyol) ile *peninsular* (İspanya'da doğan İspanyol) arasındaki ayrım da önemliydi. Bu iki grup arasındaki ayrım giderek derinleşti. *Creole*'ler imparatorluk sistemi içindeki önemli mevkilerden dışlanmalarına öfkelendiler. Kuzey Amerika'daki Britanyalıların imparatorluk yönetiminden kurtulmada gösterdiği başarının farkındaydılar.

1790'da İngiltere ile İspanya arasında ortaya çıkan çatışma sonunda, İspanyol monarşisi, Amerika kıtalarında tarihi hükümranlık iddiasında bulunduğu toprakların geriye son kalanlarında bu iddiasından resmen vazgeçti. Kuzey Amerika'daki İspanyol yerleşmesinin elli kilometre çevresindeki bir bölgede diğer ulusların ticaret yapması veya yerleşmesinin yasaklanması kabul edilmişti. Rio Grande'nin kuzeyindeki konumu hakkında çıkan anlaşmazlıksa yeni birtakım savaşlarla çözüldü (1793'te Fransa'yla, 1796 ve 1805'te Büyük Britanya'yla ve nihayet 1808'de yine Fransa'yla). Bu savaşlar İspanya'nın Karayip Denizi'nde yeni adalar kaybetmesine

ama en önemlisi 1800'de Louisiana'yı Fransa'ya kaptırmasına neden oldu. Fransa ise bu adı taşıyan bölgeyi (yaklaşık olarak Mississippi ile Kayalık Dağlar arasındaki tüm topraklar) üç yıl sonra Birleşik Devletler'e sattı. Bu satış Birleşik Devletler tarihinin en büyük gayrimenkul alışverişi ve bu ülkenin oluşma aşamasında bir seferde gerçekleşen en büyük toprak değişimiydi zira cumhuriyete katılan yeni toprak parçası o günkü sınırlarından büyüktü. Bu alışverişin çok önemli sonuçları oldu.

Bununla birlikte İspanya, Orta ve Güney Amerika'daki topraklarının dışında, Kuzey Amerika'da hem Kayalık Dağları'nın batısında hem Kızıl Nehri'nin güneyinde bulunan topraklarını elinde tutuyordu. Ne var ki 1805'te gerçekleşen Trafalgar Savaşı'nda donanması Büyük Britanya'ya karşı ağır bir kayıp verince gücü imparatorluğu kontrol edip korumaya yetmemeye başladı. Öyle ki artık Britanya'nın rızası olmadan imparatorluğun muhtelif yerleriyle iletişim kuramıyordu. Üç yıl sonra Fransa İspanya'yı istila ederek Bourbon Hanedanı'nı alaşağı etti ve tahta bir Fransızı oturttu. İspanya'nın iç tarihi gerilla savaşı, kargaşa ve zayıflık içinde dağılıp giderken, Cadiz'de kurulan ve liberallerden oluşan bir gölge hükümet Madrid'deki Fransız kukla rejimine karşı mücadeleye başladı. Bazı *creole*'ler artık zamanın geldiğine karar vermişti.

1810'da Güney Amerika'daki "Bağımsızlık Savaşları" başladı. Yeni Granada (Güney Amerika'nın kuzey bölümü), La Plata (Güney Amerika'nın Brezilya dışında kalan diğer bölümü) ve Yeni İspanya'daki (Orta ve Kuzey Amerika ile Filipinler) sömürge devletlerinde çıkan ayaklanmalar başlangıçta başarısız oldu. Meksika'daki Kızılderililer bütün beyazlara düşman kesilince, burada isyan çıkaranlar kendilerini bir anda bir ırk çatışmasının içinde buldu. Cadiz hükümeti üstün gelemediği gibi yeni isyanların çıkmasını engelleyemedi. Britanya'nın deniz gücü ABD'nin 1823'te ilan ettiği "Monroe Doktrini'ni destekliyordu. Bu doktrine göre Amerika kıtaları bu tarihten itibaren herhangi bir Avrupalı gücün yeni sömürgeler kuracağı bir yer olarak görülmemeliydi. Bu güçler bu yarımkürede herhangi bir müdahalede bulunduğu takdirde bu, Birleşik Devletler'e karşı "düşmanca tutum" olarak kabul edilecekti.[1] Bu doktrinin açıklanmasında Rusya'nın kuzeybatı Pasifik'e ilgi duyması ve İspanya'nın eski kolonilerini ele geçirme girişimleri rol oynamıştı. O dönemde Güney Amerika anakarasında ortaya çıkan bir dizi cumhuriyet, Birleşik Devletler'den sonra Avrupalı yerleşimcilerin kıta dışında kurduğu ülkelerin ikinci kuşağını oluşturdu ancak bu ülkeler Avrupa'nın ve kurumlarının çok farklı bir modeline dayanıyordu. İspanyol güçleri 1825'te Peru'dan çekildiğinde, batı yarımkürede İberik ülkelerinin elinde sadece Karayip Adaları ve Kuzey

1 Başkan Monroe'nun Kongre'ye gönderdiği ve "Doktrin"i başlatan mesajın metni referans eserlerde sık sık kullanılmaktadır. Metnin en önemli bölümü şu eserde bulunmaktadır: *Speeches and Documents in American History*, ed. Robert Birley, C II: 1818-1865 (Oxford, 1944), s. 48-53.

Amerika'daki yerleşimler kalmıştı. Avrupa imparatorluklarının Güney Amerika'da (kuzey kıyısındaki küçük yerleşimler hariç) sahneden çekilmesine Brezilya'dan ayrılan Portekizliler de dahildi. İspanyolların çekilmesinde yine anayurdun 1807'de Fransa tarafından işgali tetikleyici rol oynamıştı. Portekiz vekil prensi Lizbon'dan ayrılıp Rio de Janeiro'ya geldiğinde, bu şehir Portekiz İmparatorluğu'nun fiilen başkenti oldu. Kral olarak 1820'de Portekiz'e dönerken, Brezilya'da vekil bıraktığı oğlu Dom Pedro kısa sürede, sömürgesini tekrar ele geçirmek isteyen Portekizlilere karşı Brezilya'nın bağımsızlık mücadelesinin önderi oldu. Kısa süren bir savaştan sonra "Brezilya'nın ebedi savunucusu" unvanı verilen oğul, ülkenin bağımsızlığını ilan ederek 1 Aralık 1823'te I. Pedro olarak taç giydi. Pedro'nun ilk ve meşruti imparatoru olduğu Brezilya, Avrupalıların Amerika kıtalarından ayrılırken geride bıraktığı tek monarşik devletti.

NAPOLYON DÖNEMİNDE AVRUPA

Fransız Devrimi'nin "başlangıcıyla" ilgili olarak birçok tarih ileri sürülebilir ama belli bir tarihi bu devrimin "sonu" olarak iddia etmek saçma olur. Devrim süreci onlarca yıl sürdü. Bununla birlikte 1799 yılı önemli bir noktalama işareti gibidir. Bu tarihte gerçekleştirilen darbeyle Direktuar yönetimi ortadan kaldırılırken Napolyon Bonapart iktidara geldi. Cumhuriyetin bir generali olan Napolyon'un kısa sürede kurduğu diktatörlük 1814'e kadar sürerken dış ilişkileri bir kez daha altüst edip süreç içinde Avrupa haritasını yeniden oluşturdu. Yeni rejimde Birinci Konsül olarak göreve başlayıp kısa sürede Fransa İmparatoru oldu.

Çağının önde gelen şahsiyetleri gibi Bonapart da genç yaşta iktidara geldi. Olağanüstü dehaya sahip amansız askeri kişiliğini daha önce sergilemişti. Kazandığı zaferlerde kurnaz politik sağduyusunu isyankâr bir tavır içinde hareket etmeye hazır olmasıyla birleştirmesi ona göz kamaştırıcı bir ün sağladı. Birçok bakımdan 18. yüzyılda görülen "serüvenci" tipinin örneğiydi. 1799'da başarılı generalliği ve görkemli fetihleri sayesinde kazandığı büyük bir kişisel itibara ve popülerliğe sahipti. Bu durumdan bertaraf ettiği politikacılar dışında kimse şikâyetçi değildi. Kısa sürede orduya geri dönüp Fransa'ya karşı yeni bir savaş ittifakı yapan Avusturya'yı yenerek Fransa açısından zaferle dolu bir barış imzalaması bu itibarı pekiştirdi. Bu durum devrime yönelik tehdidi ortadan kaldırdı.

Birinci Konsül'ün devrime bağlılığından kimsenin kuşkusu yoktu ama bu ne anlama geliyordu? Kısa sürede monarşiyi yeniden kuran Napolyon (artık resmen sadece bu adla anılacaktı) 1804'te imparatorluğunu ilan etti. Bu asla eski monarşinin restorasyonu değildi. Aksine sürgündeki Bourbon Hanedanı'nı küçük düşürmek için her fırsatı kullanıp (hatta hanedana mensup prenslerden birini öldürttü),

herhangi bir uzlaşmanın imkânsız olduğunu gösterdi. İmparatorluğunu sağlama almak için aradığı halk desteğini düzenlediği halk oylamasıyla buldu. Fransızların onayladığı bu yeni monarşi halkın egemenliğine, yani devrime dayanıyordu. Resmi açıdan bir cumhuriyet rejimi olan Konsüllüğün başlattığı devrimin sağlamlaştırılma sürecini üstleniyordu.

1790'larda gerçekleştirilen büyük kurumsal reformlar ya pekiştirildi ya hiç dokunulmadı. Kilise mallarının tasfiyesi ardından başlayan arazi satışlarına hiçbir müdahalede bulunulmadı. Eski meslek loncaları canlandırılmadı, eski hukuk sistemi yeniden yürürlüğe konmadı. Kanun önünde eşitlik ilkesi asla sorgulanmadı. Bunların dışında yeni adımlar atıldı. Devlet memurlarının uzun zamandan beri

gerçekleşmesini beklediği kanunların çıkarılması, günümüze kadar gelen Fransız hukuk sisteminin temelini oluşturdu. Bunun gerçekleşmesi Napolyon'un girişimciliği ve kararlılığının sonucuydu. 1789'dan beri her Fransızın ümitle beklediği bu kanunlar, büyük ölçüde devrim meclisi üyelerinin eseri olmasına rağmen 1790'lı yılların çalkantısı içinde meclisten geçirememişlerdi. Her ilin (departman) başına yönetici olarak bir vali (*prefect*) atandı. Bu valiler yetkileri bakımından Terör Döneminin olağanüstü hal temsilcilerini andırıyordu (eski devrimcilerin birçoğu *prefect* olmuştu). İmparatorluk hükümetinin günlük işleyişinde devrim ilkelerinin sık sık ihlal edildiği bir gerçekti. 1793'ten itibaren iktidara gelen tüm Fransız hükümetleri gibi Napolyon da basını cezalandırıcı bir sansür sistemiyle kontrol altına aldı. İnsanlar yargılanmadan hapsedilirken İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi fazla dikkate alınmadı. İşkenceyle sorgulama yasaklanmasına rağmen Napolyon'un gizli polisi bu uygulamayı sürdürdü. Konsüllük ve imparatorluk döneminde temsil organları bulunmasına rağmen pek dikkate alınmadı. Bununla birlikte görünüşe bakılırsa, tüm bunlar Fransız halkının arzularına uygundu. Napolyon'un gerçekliği son derece uyanık biçimde kabul etmesi de onların desteğini arttırmıştı. Napolyon'un papayla yaptığı anlaşma sonucu Fransa'da kilisenin konumundaki değişikliğin hukuken tanınması, Katoliklerin rejimle yeniden barışmasını sağladı.

Sonuçta tüm bunlar devrimin yurtta despotizmle, yurtdışındaysa askeri ve diplomatik güçle, güçlü biçimde pekiştirilmesini sağladı. Sonunda tüm bu kazanımlar Napolyon'un dev askeri hamleleriyle zarara uğradı. Aslında bu hamleler Fransa'ya Avrupa'da bir süre üstünlük sağladı. Fransız orduları doğuda Moskova'ya, batıda Portekiz'e ulaşırken, güneyde Atlantik kıyısındaki Coruna'dan kuzeyde Stettin'e kadar garnizonlar kurdu. Ne var ki bu yayılmanın maliyeti çok ağırdı. İşgal edilen ülkelerin amansızca sömürülmesi bile Fransa'nın askeri hegemonyasını, Napolyon'un küstah saldırganlığının yarattığı Avrupa koalisyonuna karşı sonsuza kadar sürdürmesini sağlayamadı. Napolyon o güne kadar sefere çıkardığı en büyük orduyla 1812'de Rusya'yı işgal etti. Ne var ki bu güçlü ordu ağır kış koşulları altında dağılıp gitti. Napolyon'u bekleyen kötü son, düşmanları yine birbirine düşmediği takdirde kaçınılmazdı ve bu kez öyle davranmadılar. Napolyon 1792'deki kısa bir ara dışında kendisiyle (ve ondan önce devrim yönetimiyle) savaşan İngilizleri daima suçladı. Bu çatışma oldukça anlamlıdır. İngiltere ve Fransa arasındaki "Napolyon savaşları", amansız bir düşmanlık yüzyılının son ve en önemli raundu olduğu gibi, meşruti monarşiyle askeri diktatörlük arasında gerçekleşen bir savaştır. Napolyon'u Avrupa'nın sınırları içinde kalmaya mahkûm eden Kraliyet Donanmasının 1798'de Aboukir'de, 1805'te Trafalgar'da kazandığı zaferlerdi. Bunun dışında Britanya sermayesi, öne çıkmaya hazır oldukları bir dönemde müttefiklerine finansman sağladı. İberik Yarımadası'na çıkan Britanya ordusuysa, 1809'dan

itibaren Fransız kaynaklarını kurutan bir cephe oluştururken diğer Avrupa ülkelerine umut aşıladı.

1814 başlarında Napolyon artık sadece Fransa sınırlarını savunabiliyordu. Son derece başarılı çabasına karşın doğuda Rusya, Prusya ve Avusturya ordularını, güneybatıda Britanya işgalini önleyemedi. Sonunda generalleriyle bakanları onu uzaklaştırmayı başarıp halkın itiraz etmediği bir barış anlaşması yaptılar. Bu durum Bourbonların geri dönüşüne izin vermek anlamına gelse de artık 1789'dan önceki yıllara dönüş söz konusu değildi. Papalıkla yapılan anlaşma, departman sistemi, kanunlar önünde eşitlik, kanunlar, temsili kurumlar durduğu gibi artık hayata geçirilmeleri söz konusuydu. Devrim artık Fransa'da, kurulu düzenin değişmez bir parçası olmuştu. Napolyon bunun gerçekleşmesi için gereken zamanı, toplumsal barışı ve kurumları sağlamıştı. Onun teyit etmediği hiçbir devrim kurumu ayakta kalmadı.

Bu özellikler Napolyon'u, geleneksel çizgiye mensup ancak en modernleşme yanlısı hükümdarlardan bile çok farklı kılıyordu. Aslında bu durum oldukça garip tir çünkü Napolyon genellikle çok muhafazakâr bir politika uyguluyordu. Sonuçta o otoritesini halktan alan devrimci bir despottu. Bu halk desteği biçimsel anlamda halk oylamalarından, daha genel anlamdaysa ordularını savaş meydanlarında tutmak için ihtiyaç duyduğu (ve uzun bir süre boyunca kazandığı) iyi niyetten geliyordu. Taç giyme töreninde giydiği cüppesi Merovenj Krallığı'nın nakışlarıyla özenle süslense de, kendisi tarz olarak XIV. Louis'den çok 20. yüzyılın yöneticilerine yakındı. Bununla birlikte Napolyon, Fransa'nın uluslararası gücünü benzeri görülmemiş bir boyuta taşımanın görkemini XIV. Louis'yle paylaşıyordu. Bu nedenle iki hükümdar da yurttaşlarının gönlünde taht kurmuştu. Fakat arada önemli ve iki misli bir fark vardı. Napolyon bir yandan XIV. Louis'nin başaramadığı boyutta Avrupa'da egemenlik kurarken diğer yandan devrim nedeniyle bu egemenlik kişisel ve ulusal üstünlüğün ötesinde bir durumu yansıtıyordu ancakncak bu gerçeğin duygusallaştırılmaması gerekir. Özgürlükçü ve büyük Avrupalı olduğu varsayılan Napolyon, sonraki efsanenin yaratıcısıydı. 1800 ile 1814 yılları arasında Avrupa üzerinde yarattığı en açık tesir, megalomani ve kişisel kibir sonucu kıtanın dört bir yanında döktüğü kan ve yarattığı kargaşaydı. Bunun bazıları bilinçli, bazıları bilinçsiz yan etkileri oldu. Tüm bunlar Fransız Devrimi'nin daha geniş alanlara yayılmasını sağladı.

YENİ AVRUPA HARİTASI

Bu yayılmayı en iyi gösteren şey haritaydı. Avrupa devlet sisteminin 1789'daki yamalı bohça görünümü daha Napolyon iktidara yükselmeden önce revizyona uğ-

ramıştı. Fransız orduları 1790'larda İtalya, İsviçre ve Birleşik Eyaletler'de yeni uydu cumhuriyetler kurdu (bu uygulamanın sonuçlarından biri uzun bir geçmişe sahip Venedik Cumhuriyeti'nin ortadan kalkmasıydı). Ne var ki Fransız desteği kalkınca bu uydu devletler dağıldı. Konsüllük döneminde Fransız hegemonyası yeniden kurulana kadar Avrupa'nın bazı bölgelerinde kalıcı sonuçları olan yeni bir düzenleme ortaya çıktı. Bunun en önemli örneği, siyasi yapılanmasında bir devrim yaşayan Batı Almanya'da görüldü. Yetmiş yıl süren bir dönem boyunca, Almanya'nın tarihi devletçiklerinin çoğu ortadan kalktı. Ren Nehri'nin sol tarafında kalan Alman toprakları, 1801'den 1814'e kadar Fransa tarafından ilhak edildi. Bu dönemin başlangıcında, Ren'in öbür yakasındaysa, Fransızların gerçekleştirdiği yeniden örgütlenme kiliseye bağlı devletleri laikleştirdi. Serbest şehirlerin neredeyse tamamı kaldırıldı. Prusya, Hanover, Bavyera ve Baden'e diğer yerlerdeki toprak kayıplarını telafi etmeleri amacıyla yeni topraklar verildi. Eskiden kalma bağımsız emperyal soyluluk lağvedildi. Bu düzenlemelerin yarattığı sonuçlardan biri Katolik ve Habsburg etkisinin azalıp büyük Alman prensliklerin (özellikle Prusya'nın) güçlenmesiydi. Bu değişiklikleri hesaba katarken Kutsal Roma İmparatorluğu'nun yapısı da gözden geçirildi. Otto Hanedanı zamanından beri, yetersiz de olsa Almanya'nın siyasi açıdan bir bütün olmasını sağlayan imparatorluğun kurumsal yapısı, Avusturyalıların yeni bir yenilgisi ardından 1806'da nihayete erdi. Prusya ve Avusturya'ya karşı denge oluşturmak amacıyla üçüncü bir güç olarak Ren Konfederasyonu kuruldu. Böylece Fransa'nın ulusal çıkarları başarıyla savunulmuştu. Richelieu ve XIV. Louis yaşasaydı, Ren Nehri üzerinde yer alan Fransa sınırını ve bunun ardında birbirini kontrol edecek biçimde çeşitli çıkar alanlarına bölünmüş bir Almanya'yı onaylardı. Yine de sonuçta, eski yapı Almanya'nın birliği önünde büyük bir engeldi. Gelecekte yapılacak hiçbir düzenleme bu eski yapıyı artık yeniden canlandıramazdı. Sonunda müttefik kuvvetler Napolyon sonrası Avrupa'yı biçimlendirmeye karar verdiğinde, aynı şekilde bir Alman Konfederasyonu kurmayı düşündüler. Toprakları Almanya içinde yer aldığından üye olan Prusya ve Avusturya nedeniyle bu konfederasyon Napolyon'unkinden farklı olmakla birlikte, artık birlikten geriye dönüş yoktu. 1789'da üç yüzün üzerinde siyasi birimin meydana getirdiği karmaşık bir yapı varken, bu birimlerin sayısı 1815'te otuz sekize indirildi. Sonraki elli yıl boyunca bu sayı daha da azalacaktı.

İtalya'daysa yeniden yapılanma bu kadar ciddi boyutta olmadığı gibi bu denli devrimci etkilere de yol açmadı. Napolyon sistemi yarımadanın kuzeyinde ve güneyinde iki büyük ve kâğıt üstünde bağımsız birim yarattı. Yarımadanın büyük bölümüyse (Papalık devletleri dahil) resmen Fransa'yla birleştirilip departmanlar şeklinde düzenlendi. Bu yapıların hiçbiri 1815'e kadar yaşamasa da eski rejim tam anlamıyla geri getirilemedi. Direktuar ordularının mezara gömdüğü an-

tik Cenova ve Venedik Cumhuriyetleri bir daha gün yüzü göremezken, bunların toprakları daha büyük devletler tarafından (Cenova Sardinya tarafından, Venedik Avusturya tarafından) ele geçirildi. Napolyon'un gücünün doruğunda olduğu dönemde, Avrupa'nın diğer yerlerine gelince; Fransa bir ucu Pirenelerden kuzeyde Danimarka'ya, diğer ucu Katalonya'dan güneyde Roma ile Napoli arasındaki sınıra kadar uzanan devasa bir toprak parçasını, adeta kesintisiz biçimde ya ilhak etmiş ya doğrudan yönetiyordu. Bu toprak bütününden ayrı olarak İllirya eyaletleri vardı. Eski Habsburg ve Venedik topraklarında kurulan bu eyaletler, yakın zamana kadar varlığını sürdüren Yugoslavya'nın büyük bir bölümünü kaplıyordu. Gerçek bağımsızlık konusunda aralarında farklılıklar gösteren uydu ve vasal devletlerin bir kısmı bizzat Napolyon ailesinin mensupları tarafından yönetiliyordu. Bu devletler İtalya'nın kalan kısmını, İsviçre'yi ve Elbe Nehri'nin batısında kalan Almanya'yı aralarında bölüşmüştü. Doğudaysa yalıtılmış biçimde duran bir başka uydu devlet vardı. Bu, Rusya'dan ele geçirilen Polonya topraklarında yaratılan Varşova "grandüklüğü" idi.

PAYLAŞILAN TECRÜBE

Bu ülkelerin çoğunda sürdürülen ortak idari uygulama ve kurumlar, tecrübelerle fikirlerin belli bir boyutta paylaşılmasını sağladı. Gerçi devrimin ilkeleri Elbe'nin öte yakasına neredeyse hiç uğramamıştı (kısa süren Polonya deneyimi dışında). Nitekim Fransız Devrimi, Avrupa'nın batısı ve doğusunun birbirinden farklılaşmasına yol açarak tarihte büyük iz bırakan olayların bir yenisi oldu. Fransız İmparatorluğu içinde yer alan Almanlar, İtalyanlar, İlliryalılar, Belçikalılar ve Hollandalılar hep Napolyon kanunlarıyla yönetiliyordu. Bu kanunların yarattığı aile, mülkiyet, birey ve halk iktidarı kavramları bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Napolyon kanunları; yerel, geleneksel kanunlarla Roma hukuku ve kilise hukukunun bir araya gelmesinden oluşan karmaşayı bazen destekliyor bazen onun yerini alıyordu. Aynı şekilde departman sistemi, ortak bir idari uygulama yaratmıştı. Fransız ordusunda askerlik hizmeti ortak bir disiplin ve askeri düzenleme getirmiş, ondalık sisteme dayalı Fransız ölçü birimleri resmen yerel ölçü birimlerinin yerini almıştı. Napolyon idaresinin günlük yaşam üzerindeki pratik etkisini abartmamak gerekirse de, yenilikler yaratan önemini de asla göz ardı etmemelidir. Bu yönetim biçimi, diğer ülkelerdeki modernleşme yanlılarına Fransız yönetiminin fiili sınırları ötesinde örnek ve esin kaynağı oluşturdu. Uydu devletlerde çalışan Fransız subay ve teknisyenlerin yanı sıra Fransızlar dışında diğer milliyet mensuplarının Napolyon imparatorluğunun hizmetinde çalışması nedeniyle, örneklerin özümsenmesi gayet kolay oldu.

Genellikle derin ve devrimci etkileri olan bu tür değişimler modernleştirici olmakla birlikte asla liberal değildi. Fransız orduları bayrağı nereye taşırsa resmi açıdan Yurttaş Hakları da onu izliyordu ama pratikte Napolyon'un gizli polisi, levazım subayları ve gümrük memurları da geliyordu. Napolyon döneminin yarattığı, bariz biçimde hissedilmeyen bir rahatsızlık, bu yönetimin kışkırttığı tepki ve direnişte görülüyordu. Fransızlar devrim ilkelerini yayarken aslında kendi bindikleri dalı kesiyordu. Devrimin özünü halkın egemenliği ilkesi oluşturuyordu ve bu, milliyetçilikle yakından bağlantılı bir ülküydü. Fransız ilkeleri halkların kendini yönetme hakkı olduğunu, bunun için en uygun biçimin ulus devlet olduğunu söylüyordu. Bu yüzden devrimciler kendi cumhuriyetlerinin "bir ve bölünmez" olduğunu ilan etmişti. Onlara hayran olan yabancılar bu ilkeyi kendi ülkelerine uyguladılar. Açıkçası İtalyanlar ve Almanlar ulusal devlet kuramamıştı ve belki böyle yapmaları gerekiyordu. Oysa Fransızlar Avrupa'yı kendi ülkelerinin çıkarı için yönetiyordu dolayısıyla diğer Avrupalıların ulusal haklarına karşı çıktılar. Avrupalılar kendi tarım ve ticaretlerinin Fransız ekonomi politikasına feda edildiğini, Fransız ordusunda askerlik yapmak zorunda olduklarını, Napolyon Fransa'sının (veya işbirlikçilerinin) yöneticileriyle bürokratlarına boyun eğdiklerini gördüler. Devrim ilkelerinden yana olanlar bile bu tür şeyleri büyük bir haksızlık olarak görürken, bu ilkeleri asla kabul etmeyenlerin direnmesi şaşırtıcı değildi. Napolyon çağı yurtseverlik hareketlerinin en büyük tetikleyicisi oldu. Kendi hükümetleri ne düşünürse düşünsün, bazı Almanlar kendilerinin bir Vestfalyalı veya Bavyeralıdan ibaret olmadığını anlamaya başladı. Aynı şekilde bazı İtalyanlar bir Romalı veya Milanoludan ibaret olmadığını görüyordu çünkü artık Fransa'ya karşı ortak bir çıkarı paylaştıklarının farkına varmışlardı. İspanya ve Rusya'da, yurtseverlerin direnişi devrime direnişle özdeşleşmişti. Napolyon'un kurmayı umduğu hanedan ve imparatorluğun zayıf bir temele sahip olduğu görülse de, bu şekilde halkların düşmanlığını kışkırtarak Avrupa'yı değiştirmişti. Devrim nasıl Fransa'nın enerjisini açığa çıkarmışsa, Napolyon da diğer ülkelerin enerjisini açığa çıkarmıştı. Üstelik bu ülkeleri bastırmak artık imkânsız gibiydi. Böylece devrimin mirası azami etkisini yaratırken Napolyon istese de istemese de en büyük hedefine ulaşmıştı.

Bu mirasın merkezinde ulusal egemenlik kavramı yatıyordu. Devrimden sonra meşru hükümranla (ister bir hükümdar, ister cumhuriyetçi oligarşi, ister demokratik parlamento olsun) uyrukları arasına kimsenin girmeye hakkı olmadığı, her zamankinden daha yaygın olarak kabul edilmeye başlamıştı. Artık tartışma konusu meşru bir hükümranı oluşturan unsurların ne olduğuydu. Bir hükümetin anayasaya dayandığı takdirde her şeyi (hatta örneğin Tanrı'nın kanunlarına aykırı şeyleri) yapabileceği fikrinin tamamen kabul edilmesine henüz uzun bir zaman vardı. Birçok insan bu fikri kabullenmekte zorlanıyordu. 1815'te, eski fikirlerin kalıntıları ne

kadar ayak direrse de devlet otoritesi doğru ellerde olduktan sonra, kanun yapma gücü üzerinde hiçbir kısıtlama uygulanamayacağına inanan Avrupalıların sayısı geçmişe oranla büyük ölçüde artmıştı. Bu muazzam bir adımdı. Hâlbuki geçmiş yüzyıllarda; hakların ve kuralların, yasal bağışıklıkların ve bağışlanmış ayrıcalıkların hiçbir kanun yapıcı tarafından değiştirilemeyeceğine inanılıyordu. Temel kanunlara her zaman saygı göstermek gerekiyordu. Tanrı kanunları, insan kanunları tarafından asla çiğnenemezdi; aksi takdirde bu teolojik açıdan olduğu kadar sosyal veya hukuki açıdan da kâfirlik olurdu. 17. yüzyılda İngiliz politikacılar ve hukukçular toprakla ilgili bu tür "temel" yasalar bulmak konusunda anlaşmazlık içinde çabalayıp duruyordu ancak bazı yasaların varlığı konusunda anlaştılar. Yüzyıl sonra, Fransa'da monarşi çöküşe doğru tökezleyerek giderken önde gelen hukukçular aynı şeyi yapıyordu. Buna rağmen sonunda her iki ülkede (az çok diğer ülkelerde de) yeni bir fikir benimsenmişti. Buna göre, hükümran ve yasal olarak kısıtlanmamış bir yasama gücü devletin en temel göstergesiydi. Bu fikir devrim sayesinde bütün Avrupa'ya yayıldı.

1814'teki yenilgiden sonra tahttan koşulsuz feragat, aslında Napolyon'un hikâyesinin sonu sayılmaz. Maaşlı bir sürgün hayatı yaşadığı Elbe Adası'ndan bir yıldan kısa bir süre sonra Fransa'ya dönünce, tekrar iktidara gelmiş bulunan Bourbon rejimi bir çırpıda çöküverdi. Müttefikleri onu devirmek için bir araya geldi. Belçika'daki Waterloo'da 18 Haziran 1815'te gerçekleşen savaş sonunda, Fransız İmparatorluğu'nun yeniden canlanma tehdidi; İngiliz, Belçika ve Prusya orduları tarafından ortadan kaldırıldı. Napolyon bir kere galiplerin gözünü korkutmuştu. Bu kez onu binlerce mil uzakta, Güney Atlantik'teki St. Helena Adası'na gönderdiler. Napolyon 1821'de bu adada öldü. Onun yarattığı son korku, rakiplerinin yeni bir barış yapma kararlılığını pekiştirdi. Bu barış sayesinde Avrupa'da devrimin ardından çeyrek yüzyıl boyunca neredeyse ara vermeden devam eden savaşın tekrarlanma tehlikesi ortadan kalkacaktı. Böylece Napolyon bu şekilde, Fransa'nın onun liderliği altında yarattığı korkunun anıları sayesinde, Avrupa'nın tarihini şekillendirmeye devam etti.

2

Dünyanın Yeni Zengini

AVRUPA'NIN SAYILARI

Avrupa'nın nüfusu Rus İmparatorluğu da dahil olmak üzere (bu ülke hakkında her zaman güvenilir tarihi istatistikler bulmak kolay değildir) 19. yüzyılda iki kattan fazla artmıştı. Nüfusun yuvarlak rakamlarla 190 milyondan 420 milyona çıkması, artış hızında daha önce rastlanmayan bir ivmeyi gösteriyordu. Bu milyonların büyük bir kısmının daha doğdukları anda, büyük babalarına ve babalarına göre daha uzun yaşama olasılığı yüksekti. Burada Avrupa'nın zenginliğinde dev bir artışın bariz işaretleri vardı. Nüfusa eklenen yeni ağızları beslemek için gereken besinler, ister yetiştirerek ister ithal ederek olsun artmıştı. Onları barındırmak, sokaklarına taş döşemek, konutlarını ısıtıp aydınlatmak için daha çok kaynak vardı. Avrupalıların 1800 yılında bulması imkânsız olan bin bir çeşit yeni ürün artık temin edilebiliyordu. Böylece yeni doğanların hayatta kalma olasılığı iyice artmıştı. O zamanlar, bu serveti meydana getiren en temel süreçler yüzyıllardan beri işlemekteydi. Yine de bu süreçler 19. yüzyıla kadar, Avrupalılarla dünyanın diğer sakinleri arasında yaşam standartları bakımından çarpıcı bir mesafe oluşturmamıştı.

Nüfus artışı Avrupa'nın dünya nüfusu içindeki payını arttırdı. Kuzey Amerika dışındaki kıtalarda insanoğlu Avrupa'ya göre daha yavaş çoğalıyordu. Bundan dolayı, Avrupa'nın dünya nüfusundaki payı 1800'de yaklaşık beşte birken, bir yüzyıl sonra dörtte bire çıkmıştı. Üstelik bu artış, çok sayıda Avrupalı denizaşırı ülkelere yerleşmeye devam ettiği halde gerçekleşmişti. 1830'larda ilk kez, yılda 100 binden fazla Avrupalı göç etmeye başladı. 1913 yılında bu rakam 1,5 milyona çıktı. Nüfus hareketleri tarihine uzun dönemli bakış açısıyla bakmak yararlıdır. 1840 ile 1930 arasında yaklaşık 50 milyon Avrupalı denizaşırı kıtalara göç etmişti.

Avrupa ülkeleri de farklı oranlarda büyüyordu. En hızlı çıkışı yakalayan Birleşik Krallık'ın nüfusu 1800 yılında 10 milyonken yüzyıl ortasında 21 milyona fırladı. 1900'deyse nüfus 36 milyona ulaşmıştı. Fransa yüzyıla yaklaşık 27 milyon insanla başlayıp 40 milyonun üzerinde bir rakamla bitirdi. Almanya (elbette 1800'de birleşmiş bir ülke değildi) nüfusu iki kattan fazla çoğalarak 50 milyonun üzerine

çıktı. Buna karşılık Doğu Avrupa'nın çok yoksul tarım toplumları, gerçek anlamda bir artış hızına erişmek için 1920'li ve 30'lu yılları beklemek zorunda kaldı.

Bu rakamların gösterdiği gibi, son birkaç yüzyıl içinde nüfus artışının ardındaki gerçek itici güç, ölüm oranlarında tarihte benzeri görülmemiş bir düşüştü. Bu durum en genel anlamda servet birikimin bir diğer sonucuydu. İnsanlar eski çağlarda olduğu gibi çabucak ölmüyordu ve bu durum evvela ekonomik açıdan gelişmiş ülkelerde görüldü. Yuvarlak rakamlarla, tüm Avrupa ülkelerinin doğum oranı 1800 yılında ölüm oranının hafifçe üzerindeydi. Yine de ekonomi hâlâ büyük ölçüde kırsal kesime dayandığından, insan yaşamını geleneksel olarak belirleyen unsurları etkileme konusunda fazla bir değişiklik olmamıştı. Oysa 1850'de bu durum artık söz konusu değildi. 1880'lerdeyse ölüm oranında süregelen düşüş, gelişmiş ülkelerde artık gözle görülür hale gelmişti. Bu ülkelerin yıllık ölüm oranları binde 35'ten yüzyılın son yirmi yılında binde 28'e düştü (ve elli yıl sonra binde 18 civarındaydı). Geri kalmış Avrupa ülkelerinde ölüm oranı 1900 yılında hâlâ binde 38'di. Bu oran elli yıl içinde fazla düşmedi. Böylece ölüm karşısında Avrupalıların eşitsizliği, yaşadıkları yere bağlı olarak aslında artıyordu. Daha zengin olan batı ve kuzeyde yaşam beklentisi, güney ve doğuya göre çok daha yüksekti.

Ölüm oranındaki düşüş nüfus artışındaki ana unsur olmakla birlikte, 1900 yılında diğer etkenler de işbaşındaydı. Ekonomik büyüme çağında artan fırsatlar, erken evliliklere ve doğum oranının artmasına yol açtı. Bu gelişmelerin nüfus artışındaki etkisi eskiye kıyasla daha yüksekti çünkü çocukların yetişkin olma şansı artmıştı. Bununla birlikte 18. yüzyılda bulunan ve yaygınlaşan aşının dışında, tıp bilimindeki gelişmeler veya tıp hizmetlerinin yaygınlaşması uzun bir süre fazla bir değişiklik yaratmadı. Doktorlar çocuk ölümlerine yol açan hastalıklarla –difteri, kızıl, tifo, boğmaca– ancak yüzyılın son çeyreğinde başa çıkabilecek düzeye gelmişti. Bunun sonucunda çocuk ölümleri ciddi oranda azaldı. Oysa bundan önce, sosyal reformcular ve toplum mühendisleri gelişime kendi damgalarını vurdu. Büyüyen şehirlerin su kaynaklarının, yollarının ve temizlik düzenlemelerinin iyileştirilmesi, salgın hastalıkların ölümcüllüğünü değilse de sıklığını azaltmıştı. 1830 ve 40'larda insanların başına bela olan kolera, 1900'e gelindiğinde sanayileşmiş ülkelerde ortadan kaldırılmıştı. Aynı şekilde Batı Avrupa'da 1900'den sonra, liman şehirlerinde görülen az sayıdaki vaka haricinde büyük bir veba salgını yaşanmadı (Birleşik Krallık'ta son vaka 1911'de Glasgow'da görüldü). Bu tür ilerlemeler ortalama ölüm yaşının yükselmesini sağladı. 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde, ekonomik açıdan en gelişmiş ülkelerin sakinleri, ortaçağdaki atalarından iki üç kat uzun yaşamayı ümit ediyordu.

Ortalama ölüm yaşının yükselmesiyle birlikte gençlerin nüfus içindeki oranı zamanla azalsa da, 19. yüzyılda ortaya çıkan önemli sonuçlardan biri, yüksek

orandaki genç nüfustu. Bu durum önce Batı, ardından Doğu Avrupa ülkelerinde (aynı zamanda denizaşırı ülkelerdeki Avrupa kökenli halklarda) gerçekleşti. Gençlerin bir bütün olarak toplum ve işgücü içindeki varlığı hem bazı sorunlar getirdi, hem de yeni enerji, canlılık ve kuvvet kaynakları yarattı. Bu durum, çalışma yaşının ötesinde uzun bir ömre ulaşmaya çalışan çok sayıdaki insanın varlığını dengeledi. Daha önce yaşlı ve malullerin bakımı için yeterli görünen sosyal mekanizmaların zamanla yetersizliğin ortaya çıkması sıkıntılar yarattı. 1914 yılında, birçok ülkedeki politikacı ve sosyal bilimciler, yoksulluk ve bağımlılık sorunlarına o güne kadar olandan daha çok dikkat harcıyordu.

YENİ BİR REFAH DÖNEMİ

1815 ile 1848 yılları arasında ve yine 1871 ile 1914 yılları arasında, Balkanlar dışındaki Avrupa ülkeleri daha önce görülmediği kadar uzun süren barış dönemleri yaşadı. Beraberinde hastalık ve ekonomik kaynakların (hepsinden öte tarımsal üretimin) tahribatı gibi felaketler getiren savaş, artık nüfus artışı üzerindeki o tarihi engelleme işlevini gerçekleştiremiyordu. Savaşın bazen yol açtığı kıtlıklar da nüfus artışı önündeki büyük engellerden biriydi. Ancak kıtlık ve açlık 19. yüzyıl boyunca giderek seyrekleşti. Demiryolları ve buharlı gemiler yiyecek sevkiyatını kolaylaştırdı. Pek çok ülkede artan nüfus aynı zamanda yüksek yaşam standartlarını tecrübe eden nüfustu. Ortalama ölüm yaşının artması bir yandan beslenecek daha fazla boğaz olduğu anlamına gelirken, öte yandan bunları beslemek için eskiye oranla daha fazla yiyecek vardı.

KIRSAL AVRUPA

İnsan yaşamının temel koşullarını tepeden tırnağa dönüştüren ve tarih boyunca çok az gerçekleşen değişimlerden biri devam etmekteydi. Önceleri yavaş gerçekleşen ve başlangıcı uzun bir geçmişe dayanan gıda üretimi devrimi, radikal bir dönüşüm yarattı. 18. yüzyılda Avrupalı çiftçiler bir tohumdan ortaçağa göre iki buçuk misli ürün alıyordu. Bir sonraki yüzyıldaysa daha büyük bir ilerleme yaşandı. Bu arada yeni ürünlerin –patates, pancar– yaygınlaşmasıyla birlikte beslenme rejiminde önemli değişiklikler oldu. Yapılan hesaplamalara göre, 1800'lü yıllardan itibaren Avrupa'nın tarımsal verimliliği yıllık yüzde bir gibi bir oranda büyüyerek daha önceki bütün gelişmeleri gölgede bıraktı. Bundan daha önemli bir gelişme, Avrupa'nın zamanla diğer kıtalardaki büyük besin ambarlarından yararlanmasıydı. Bu değişimler bir diğer sürecin unsurlarıydı. Üretim kapasitesine yapılan yatırımın hızlanması, 1870'lerde Avrupa ve Kuzey Amerika'yı dünyada servet birikimi-

nin en yoğun olduğu yer haline getirdi. Bu gelişmenin kökeni tarımda yatıyordu. İnsanlar bir "tarım devrimi"nden bahsediyordu. 1750 ile 1870 yılları arasında tüm dünyada gerçekleşen (ve daha sonra daha ileri boyuta taşınan) dev üretim hamlesini bundan daha iyi anlatan bir deyim olamazdı. Ancak bu son derece karmaşık, uzun vadeli ve yavaş işleyen bir süreçti. Pek çok kaynağa dayanmakta olup kaçınılmaz biçimde ekonominin diğer sektörleriyle bağlantısı vardı. Aynı zamanda dünya çapında gerçekleşen ekonomik değişimi yansıtıyordu. Sonuçta sadece Avrupa'yı değil, Amerika kıtalarıyla Avustralya ve Asya'yı da kapsıyordu.

1800'de gelişmiş tarımsal yöntemlerin –hatta toprağı sürmede ilk buhar kullanımının– en belirgin olduğu yer Birleşik Krallık'tı ancak kısa sürede gelişme diğer ülkelere sıçrayıp daha ileri boyutlara erişti. Değişimin birçok yoldan gerçekleşmesi şaşırtıcı değildi ve neredeyse durağan geçen yüzyılların haricinde bazen yavaş seyreden bir ilerleme söz konusuydu. Kalabriya veya Endülüs'ün bazı yerlerinde, yüzyılı aşkın bir sürede bile bu değişimler neredeyse hiç hissedilmemişti. Besin arzının esnek olmayan koşullarına karşı verilen savaş sonunda kazanılmıştı. Ancak bu aynı zamanda sabit ürün rotasyonuna, çağdışı kalmış mali tedbirlere, kötü çiftçilik ve hayvancılık standartlarına ve kör cahilliğe karşı kazanılan yüzlerce münferit zaferin sonucuydu. Ortaya çıkan kazanımlar daha çok ürün, bitki ve hayvan hastalıklarının daha etkin biçimde kontrol edilmesi, yeni ürünlerin ekilmesi ve daha birçok şeydi. Bu kadar kapsamlı bir temele dayanan değişimlerin aynı zamanda sosyal ve siyasal engellerle mücadele etmesi gerekiyordu.

Fransa serfliği 1789'da resmen kaldırdı ancak o tarihte ülkede zaten çok az serf kalmıştı. "Feodal sistem" adı verilen sistemin aynı yıl lağvedilmesi daha önemliydi. Geleneksel ve yasal haklarla kullanma önceliklerinden oluşan feodal sistem, toprağın bireyler tarafından herhangi bir yatırım aracı gibi işlenmesinin önünde engel oluşturuyordu. Gerçi bu sistemin ortaya kaldırılmasından sonra toprakların büyük bir dağıtıma tabi tutulması, karmaşık ve boyutunun belirlenmesi zor bir değişime yol açmıştı. Birkaç yıl içinde kiliseye ait büyük miktarda arazi bireylere satıldı. Doğrudan toprak sahibi olan insanların sayısıyla ortalama toprak büyüklüğündeki artışın, Fransa'da büyük bir tarımsal kalkınma dönemine ve verimliliğin artmasına yol açması beklenirdi ama öyle olmadı. Uzun bir süre boyunca çok yavaş bir ilerleme oldu. Ayrıca toprakların İngiliz modeline göre birleştirilmesi yavaş gerçekleşti. Bununla birlikte önemli kısıtlamalar ortadan kalkmıştı.

Bu durum akla hemen, meydana gelen gelişmelerin hızı veya benzerliği konusunda genelleme yaparken ihtiyatlı ve sınırlayıcı olmak gerektiğini getirir. Almanlar 1840'larda gezici sergiler ve tarım makinelerine karşı büyük bir coşku göstermelerine karşın büyük bir ülkede yaşıyorlardı. Büyük bir iktisat tarihçisinin belirttiği gibi bu ülkede (Fransa gibi) "genel anlamda konuşmak gerekirse, demiryolu çağın-

dan önce köylü tarımında hiçbir genel ve esaslı ilerleme görmek mümkün değildi."[1] Yine de tarımsal kalkınmanın önünde duran ortaçağ kurumlarının tarihe karışması demiryolu çağından önce gerçekleşirken aynı zamanda bu çağa ulaşan yolu hazırladı. Bu süreç bazı yerlerde Napolyon döneminde çıkarılan Fransız mülkiyet yasaları ve kanuni statüyle; bu dönemden sonraysa, örneğin Prusya'da reformcu devlet adamı Stein'ın gerçekleştirdiği kurumsal reformlarla hızlandırıldı. 1850 yılında artık Rusya sınırının batısındaki Avrupa topraklarında köylülerin toprağa bağımlılığı ve angarya ortadan kalkmıştı. Yine de çok daha sonraki tarihlerde bile; Prusya, Macaristan ve Polonya'daki büyük toprak sahipleri, topraklarını kullanan köylüler üzerindeki ataerkil otoritelerini koruyordu. Tutucu aristokrat değerler Doğu Avrupa'da, Batı'ya göre daha yoğun ve dirençli biçimde varlığını sürdürdü. Prusyalı aristokrat, piyasa koşullarının yarattığı sonuçları malikânesinin yönetimini planlama açısından kabul edebilirdi ama köylüleriyle ilişkisini belirlemesine asla izin vermezdi.

Geleneksel hukuk biçimleri içinde değişime karşı en uzun direniş Rusya'da görüldü. Serflik 1861'de lağvedilene kadar varlığını sürdürdü. Bu eylem Rus tarımını bir anda bireyci ve piyasa ekonomisi ilkelerine tabi kılmadı ama bununla birlikte Avrupa tarihinde bir çağ kapandı. Tarıma dayalı ortaçağ artık sona ermişti. Uygulamada serflikten kolayca ayırt edilemeyecek koşullara Balkanlarda hâlâ rastlanıyordu ancak Urallardan La Coruna'ya kadar uzanan bir dünyada artık topraklar kanunen serf olan insanlar tarafından işlenmeyecekti. Bunun dışında köylüler, yanından ayrılamadıkları toprak ağalarına bağımlılıktan artık kurtulmuştu (bununla birlikte Rus köylülerinin köylerinden ayrılması üzerinde kısıtlamalar sürüyordu ve serbest kalmanın bedeli olarak tarlada çalışmaları gerekiyordu). Serfliğin resmen kaldırılması, antikçağdan barbar istilalarının olduğu bir çağda Batı Hıristiyan dünyasına geçen ve yüzyıllar boyunca Avrupa uygarlığının temelini oluşturan bir sistemin sonu oldu. 1861'den sonra Avrupa'nın kırsal proletaryası her yerde ücret veya yiyecek karşılığı çalışmaya başladı. 14. yüzyıldaki tarımsal kriz sırasında İngiltere ve Fransa'da başlayan bu uygulama bütün dünyaya yayılmıştı. İki denizaşırı Avrupa ülkesi Birleşik Devletler ve Brezilya kısa zamanda bu gelişmeye ayak uydurdu. Bu ülkelerde kölelik sırayla 1865 ve 1888'de kaldırıldı.[2]

1 J. H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany 1815-1914*, 4. Baskı (Cambridge, 1945), s. 52.

2 1 Ocak 1863 tarihinde ilan edilen Özgürlük Bildirgesi sadece güney eyaletlerinde "Birleşik Devletler'e karşı isyan eden insanlara karşı" uygulanacaktı. Köleliğin tüm ülkede kaldırılması, Aralık 1865'te anayasaya eklenen 13. Maddeyle gerçekleşti.

YENİ AVRUPA TOPRAKLARI

Avrupa'nın tarımsal üretimi, yüzyıllar boyunca yeni tarım alanlarının açılmasıyla yavaş yavaş yükseldi. Bu durum 19. yüzyılda da devam etti ancak yükseliş her zamankinden hızlıydı. Bu kez yeni araziler denizaşırı –hatta okyanuslar ötesi– yerlerdeydi. Birleşik Devletler, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda, Arjantin ve Uruguay kısa zamanda Avrupa'dan daha ucuza gıda maddesi üretebildiklerini gösterdi. Bunun başlıca nedeni, bu diyarlarda doğal kaynakların bolluğuydu. Amerikan ovaları, Güney Amerika pampalarındaki uçsuz bucaksız otlaklar ve Avustralasya'nın ılımlı bölgeleri, tahıl ekip hayvan beslemek için engin alanlar sunuyordu. Bir diğer neden ulaştırma devrimiydi. 1860'lardan itibaren çok sayıda buharlı tren ve gemi hizmete girince ulaştırma maliyetleri çabucak düştü. Düşük fiyatlar talep artışını besledikçe maliyet düşüşü de arttı. Böylece elde edilen yeni kârlarla Avrupa'nın denizaşırı devletlerinde yeni tarım alanlarına yatırım yapıldı. Aynı olgu daha küçük ölçekte Avrupa'nın içinde de yaşandı. 1870'lerden itibaren Doğu Avrupalı ve Alman çiftçiler Rus tahılının kendilerine rakip olduğunu gördü. Polonya ve Batı Rusya'da demiryollarının yapılması, buharlı gemilerin Karadeniz limanlarından taşıması sonucu Rus tahılı Batı'ya artık çok daha ucuza ulaşıyordu. 1900 yılında Avrupa çiftçilerinin çalışma alanı, kendileri belki farkında olmasa bile bütün dünyaydı. Şili'den gelen guano (deniz kuşlarının gübresi) veya Yeni Zelanda koyununun fiyatı, kendi yerel pazarlarının kaderini belirler hale gelmişti.

ENDÜSTRİYALİZM

Başlangıçta uygarlığı yaratıp ardından binlerce yıl boyunca gelişmesini sınırlayan tarım, 19. yüzyılda uygarlığın itici gücü oldu. Tarım birdenbire her zamankinden çok daha fazla insanın beslenebileceğini gösterdi. Büyüyen şehirler, demiryolu inşaatları, sermaye yatırımları hep tarımın 1750 ile 1870 arasında büyüyen okyanus ötesi ekonominin diğer yönleriyle ayrılmaz ilişkisini yansıtıyordu. Daha önce ortaya çıkıp diğer gelişmeler için gereken yatırım sermayesinin büyük kısmını sağladığı halde, tarımın bu dönemdeki öyküsü, büyük ölçekli sanayileşmeye dayanan yeni bir toplum biçimiyle kesişmektedir. Bu devasa bir konudur. Öyle ki ne kadar büyük olduğunu anlamak bile kolay değildir. Sanayileşme Avrupa tarihinde barbar istilalarından beri görülen en çarpıcı değişimi yarattı. Tarımın, demirin ya da tekerleğin icadından beri insan tarihindeki en büyük ve en önemli değişim olarak kabul edildi. Oldukça kısa bir zamanda –yaklaşık yüz elli yıl– köylü ve zanaatkâr toplumlar makine kullanan ve muhasebe kaydı tutan toplumlara dönüştü. İronik olarak sanayileşme, kendisini mümkün kılan tarımın antik önceliğine son verdi.

Binlerce yıl süren kültürel evrimin yarattığı farklılaşmadan ortak deneyimlere ve kültürel yakınlaşmaya dönüşen insan deneyiminin en büyük unsurlarından biri sanayileşmeydi.

Bunu tanımlamaya çalışmak bile kesinlikle kolay değildir. Sayısız girişimci ve tüketicinin bilinçli kararını barındırmasına rağmen sanayileşme, kör ve kendi kendine hareket eden bir gücün, dönüştürücü gücüyle bütün toplumsal yaşama egemen olmasına benzer. Hikâyenin dönüm noktalarından biri, insan veya hayvanların kas gücünün yerini diğer kaynaklardan elde edilen enerjiyle çalışan makinelerin almasıdır. Diğeri, üretimin daha büyük birimler halinde örgütlenmesidir. Bir diğeri üretimde giderek artan uzmanlaşmadır. Uzun vadedeki en önemli özelliklerinden biri, imalatçılar arasında ücretli emeğe bağımlılık olgusunun yaygınlaşarak normal bir kalıp haline gelmesiydi. Tüm bunların doğurduğu sonuçlar ve yeni alanlar sayesinde hemen çok farklı konulara yönelmekteyiz.

Tarımsal değişim gibi sanayileşmenin önkoşullarının izleri de erken modern çağın öncesine uzanır. Yatırım için gereken sermaye birikimi, yüzyıllar içinde meydana gelen tarımsal ve ticari yenilikler sayesinde yavaş bir biçimde sağlandı. Aynı anda bir yandan da bilgi birikimi gerçekleşiyordu. Şarlman bir kanal yaptırmıştı, ne var ki Avrupalılar, Çinlilerin yüzyıllar önce yapabildiği örneklere rakip olabilecek düzeyde kanalları ancak 18. yüzyılda yapmaya başladı. Şaşırtıcı teknolojik yeniliklerin kökleri geçmişte yatıyordu. Yenilikleri yapanlar, gelecekte kullanılacak beceri ve tecrübeleri yavaş yavaş inşa eden sanayileşme öncesi dönemin binlerce usta ve zanaatkârının omuzlarında yükselmişti. Ren Vadisi'nin 14. yüzyıldaki sakinleri demir dökmeyi öğrenen ilk Avrupalılardı. 1600'lerde yüksek fırınların yavaş yavaş kullanılmaya başlamasıyla, o zamana kadar yüksek maliyeti nedeniyle demir üzerinde oluşan kısıtlamalar kalktı. 18. yüzyılda, kömürün kullanılmasını mümkün kılan icatlarla birlikte, çağlar boyunca yakıt olarak oduna süren bağımlılık son buldu. Yeni talepler, cevherin kolayca çıkarıldığı alanların önem kazanması anlamına geliyordu. Binlerce yıl boyunca işlenmeden duran kömür ve demir yatakları, Avrupa ve Kuzey Amerika'da geleceğin endüstriyel coğrafyasını belirlerken bir yandan da Avrupa'nın jeolojik tarihinin önemini ortaya koyuyordu. Ruhr ve Silezya gibi bölgeler yeni bir önem kazandı.

BUHAR

Daha iyi madenler ve daha zengin yakıtlar; yeni bir enerji kaynağının, buhar makinesinin eksiksiz hale getirilmesiyle, erken dönem sanayileşmesine her şeyden çok katkı yaptı. Teknolojik gelişim çizgisi bir kez daha eskilere gidiyordu. Buhar gücünün hareket yaratmakta kullanılabileceği Helenistik çağın İskenderiye'sinde

biliniyordu. Bunun ardından 1700'lere kadar hemen hemen hiçbir gelişme olmadı. Bu tarihte Avrupa'da, daha derinlerdeki maden ocaklarında daha büyük pompaları çalıştırmak için daha güçlü enerji kaynaklarına ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla ticari açıdan başarılı ilk buhar makineleri üretildi. Hayvan veya su gücüyle çalıştırılan pompalara göre bir ilerleme sağlamasına karşın bu makineler son derece verimsizdi. 18. yüzyıl boyunca kalkınma için yeni yatırımlar yapılıp teknoloji daha olgunlaşırken sonunda köklü bir yenilik gerçekleşti. James Watt'ın kondansatörü icat etmesi devrimci bir öneme sahipti. Bu icat sadece ısıyı tamamen yeni bir verimlilik düzeni içinde enerjiye dönüştürmekle kalmadı aynı zamanda dönme hareketini sağlayan ve dolayısıyla pompaların yanı sıra makineleri hareket ettiren bir motorun üretilmesine yol açtı.

Demirden yapılan yeni buhar makineleri yakıt olarak doğrudan kömür kullanıyordu. Dolaylı olarak ise, bu madenlere talebi arttıran başka süreçlere yol açmışlardı. Yüzyıl ortalarında bunun en açık ve görkemli örneği demiryolu yapımıydı. Bu beklenmedik bir gelişme olmuştu. Buharla çalışan ve uzun mesafelere gidebilen, böylece hayvanların çektiği arabaları sadece kısa mesafeli yollara mahkûm eden trenlerde seyahat etmek "uykuda yolculuk" olarak tanımlanıyordu.[1] Raylarla lokomotif ve vagonlar için muazzam miktarlarda demir (ve daha sonra çelik), yakıt olarak ta kömür tüketiliyordu. Daha önce pahalıya taşınan malları daha ucuza taşımak için imal edilen trenler aynı zamanda kömür ve demir cevherini de taşıyordu. Böylece bu madenler, bulunup çıkarıldıkları yerlerin uzağında da artık ucuz biçimde kullanılabiliyordu. Demiryollarının kurulmasını izleyen yeni sanayi bölgelerinde üretilen mallar trenlerle uzak pazarlara taşınıyordu.

İlk buharlı gemi 1809'da denize indirildi. 1870'te hâlâ yelkenle çalışan çok sayıda tekne olup bazı donanmalar yelkenli savaş gemileri inşa etmeyi sürdürüyordu. Buna rağmen buharlı gemilerle yapılan düzenli okyanus seferleri artık sıradan bir hal almıştı. Bunun taşımacılıktaki ekonomik etkisi muazzam boyuttaydı. 1900 yılında Atlantik'te mal taşımanın gerçek maliyeti yüz yıl öncesine göre yedide bire inmişti. Taşımacılıkta harcanan zamanın büyük ölçüde azalması, buharlı gemiler ve trenlerde daha fazla yer bulunması, insanların bir şeyin mümkün olabilirliği hakkındaki düşüncelerini altüst etti. Atın evcilleştirilmesi ve tekerleğin icadından beri, insanlar ve mallar bölgelerinde mevcut yolların durumuna göre değişen hızlarda taşınıyordu ancak ne olursa olsun, belli bir mesafe söz konusu olduğunda bu hız saatte yedi sekiz kilometreyi aşmıyordu. Deniz ulaşımının durumu bundan iyiydi (bin yıl içinde gemilerin yapısında önemli değişiklikler olduğundan dolayı deniz yolculuğu epey hızlanmıştı). Yavaş gerçekleşen tüm bu ilerlemeler, bir insan

1 S. Lilley, *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 3. *The Industrial Revolution* içinde, ed. C. Cipolla (Londra, 1970), s. 206.

ömrüne sığacak kadar kısa bir süre içinde geçmişte kaldı. Bu dönemde yaşayan bir insan at sırtında seyahat ederken birden uzun bir süre durmaksızın saatte yetmiş seksen kilometre hız yapabilen trenlere geçti.

SANAYİ TOPLUMLARI

Sanayileşmenin ilk döneminde yaşayan bazı insanlar, bir Fransızın 1830'larda ortaya attığı "sanayi devrimi" deyiminden bahsediyordu. Oysa bu deyim belki Britanya'da 1850'ye kadar varan yetmiş beş yıllık bir kalkınma dönemi için daha uygun düşüyordu. Bu dönemde ilk sanayi toplumu, eşine rastlanmayan ürkütücü bir hızla ortaya çıktı. "Devrim", yeni sanayi şehirlerinin doğayı tehdit eden görünümleriyle belirgin hale geldi. Sanayi çağı öncesi şehirlerin görüntüsüne egemen olan kilise veya katedral kulelerinin yerini bu kez duman tüten bacalarıyla fabrikalar almıştı. Makinelerin çalıştığı fabrikalar öyle çarpıcı bir yenilikti ki aslında 19. yüzyıl başlarında çok nadir görülen bir sahne olduğu unutuldu. Sanayileşme çağının ortalarında bile, dünyanın en gelişmiş imalatçı ülkesindeki sanayi işçileri, elliden az işçi barındıran fabrikalarda çalışıyordu. İşgücünün büyük bir kütle halinde toplandığı yerler sadece tekstil işkolundaydı. Bölgeye daha önceki imalatçı şehirlerden farklı bir görsel ve şehirli karakter kazandıran Lancashire'ın dev pamuklu dokuma fabrikaları, benzersiz oldukları için görenleri şaşırtıyordu. Bununla birlikte, 1850'de imalat sanayiinde tek bir çatı altında toplanma eğilimi açıkça görülüyordu. Taşımacılıkta sağlanan tasarruf, işlevlerde uzmanlaşma, daha güçlü makinelerin kullanılması ve etkin iş disiplininin uygulanması, bu eğilimi çekici hale getirdi.

Yüzyılın ortasında olgunlaşmış bir sanayi ekonomisine sahip tek ülke Büyük Britanya'ydı. Bu durumla ilgili birçok açıklama ileri sürüldü. İçteki barış ve kıtadaki kadar açgözlü olmayan hükümetler, ülkenin en girişimci yurttaşlarında yatırım yapma konusunda güven duygusu yarattı. Tarım diğer ülkelerden önce yeni ve bol üretim fazlası sağladı. İki üç kuşak boyunca yapılan olağanüstü icatların yarattığı yeni teknoloji sayesinde maden kaynakları kolayca işlendi. Büyüyen denizaşırı ticaret sonucu oluşan kârlar yatırım yapmanın yanı sıra finans ve bankacılık yapısıyla makineler için temel oluşturdu. Böylece bu kaynak daha sanayileşme onu kullanmaya ihtiyaç duymadan önce ortaya çıkmıştı. Belki ticaret, toplumu psikolojik olarak yeni değişimlere hazırlamıştı. Zaten gözlemciler daha 18. yüzyıl başlarının İngiltere'sinde bile nakdi ve ticari fırsatlara yönelik olağanüstü bir hassaslık saptadıklarını belirtiyorlardı. Son olarak, ülke hem işgücü sağlama hem üretilen mallara karşı talep artışı bakımından hızla artan bir nüfusa sahipti. Tüm bu güçler bir araya gelerek benzeri görülmemiş ve durmadan devam eden bir endüstriyel büyüme yarattı.

Almanya, Fransa, İsviçre, Belçika ve ABD kısa zamanda Büyük Britanya'yı izledi ve kendi kendine yeten bir ekonomik büyüme kapasitesi sergiledi. Buna rağ-

men Büyük Britanya gerek sanayi tesislerinin çokluğu gerek dünyada üstünlük bakımından uzun süre bu ülkelerin önünde birinciliğini korudu. Britanyalıların ülkelerine yakıştırdıkları adla "dünyanın atölyesinde" yaşayan sakinler, sanayileşme sonucu nasıl bir zenginlik ve güç doğduğunu gösteren rakamları bile aşmaktan gurur duyuyordu. Birleşik Krallık 1850'de okyanuslarda çalışan gemilerin ve dünyadaki demiryollarının yarısına sahipti. Bu demiryollarında büyük bir dakiklik ve düzenle çalışan trenlerin hızı, gelecekteki yüz yıl içinde bile fazla değişmeyecek kadar yüksekti. Seferleri "tarifelerle" düzenlenen trenlerin faaliyetinde elektrikli telgraf yardımcı oluyordu. Bu trenlere binen insanlar daha birkaç yıl öncesine kadar posta ve yük arabalarında yolculuk yapıyordu. 1851'de Londra'da düzenlenen büyük bir uluslararası sergide dünyaya üstünlüğünü ilan eden Büyük Britanya 2,5 milyon ton demir kullanmıştı. Bu büyük bir miktar gibi görünmese de, Birleşik Devletler'in üretiminin beş, Almanya'nınsa on katıydı. O tarihte Britanya'daki buhar makinelerinin ürettiği 1,2 milyon beygirgücü, Avrupa toplamının yarısından fazlasına eşitti.

1870 yılında göreceli konumlarda bir değişiklik ortaya çıkmaya başlamıştı. Büyük Britanya ekonomi konusunda birçok bakımdan hâlâ liderdi ama bu artık eskisi kadar belirgin değildi. Üstelik bu liderliğini uzun süre koruyamadı. Beygirgücü açısından üretilen buhar miktarı bütün Avrupa ülkelerinden hâlâ fazlaydı ancak daha 1850'de bile ABD'nin gerisinde kaldığı gibi Almanya da hızla arayı kapıyordu. 1850'lerde gerek Almanya gerek Fransa, demiri odunkömürü yerine fosil yakıtlarla eritme konusunda gerçekleştirilen önemli dönüşümde Büyük Britanya'yı izlemişti. Demir üretimi konusunda Britanya'nın üstünlüğü sürdüğü gibi pik demir üretimi artmıştı; artık ABD'den sadece üç buçuk kat, Almanya'dansa dört kat fazlaydı. 1900 yılındaysa Büyük Britanya artık Avrupa'da bile lider değildi. Almanya birçok alanda onun yerini almıştı. ABD'nin dünya üretimindeki üstünlüğüyse artık açıkça görülüyordu.

DÜNYA EKONOMİK SİSTEMİ

Avrupa'nın ekonomik tarihi dünya ekonomik tarihinden ayrı düşünülemez. Avrupa fabrikaları denizaşırı diyarlardan gelen hammaddeyi –pamuk, jüt, kereste, madenler– hızla yutuyordu. 1850'de, İngiltere'deki tezgâhlarda kullanılan yünün yarısı Avustralya'dan geliyordu. Aynı şekilde Fransa 1914'te, kullandığı yünün yarısından fazlasını Avrupa dışından alıyordu. Derken bazı hammaddelerde yeni kullanım alanları keşfedildi. 19. yüzyılın sonuna doğru kauçuk, bu konuda olağanüstü bir örnek oluşturdu. Bu keşif, kauçuğun üretildiği bölgelerde ekonomik yaşamı dönüştürdü. Gıda maddeleri ve mamul malların yanında bu tür hammaddelerin dünya çapında dolaşımı çoğalınca, dünya ticaretinde çarpıcı bir artış oldu.

Dünyanın ticaret hacmi en yüksek ülkesi olan Büyük Britanya'nın ihracat ve ithalatının toplam değeri 1800'de yılda 55 milyon sterlin civarındayken 1913'te 400 milyon sterlini aştı. Her ne kadar gayri safi üretim açısından önemli oranda ABD ve Almanya'nın gerisinde kalsa da, dünya denizcilik ve nakliye ticaretinin büyük bölümü Britanyalıların elindeydi. Hem ihracat hem ithalat yapan ülkelerin başında gelen Büyük Britanya aynı zamanda tüm Avrupa ülkelerinin toplamından fazla mamul malı Avrupa dışındaki ülkelere gönderen tek ülkeydi. En büyük sermaye ihracatçısı olarak denizaşırı yatırımlarından, özellikle Birleşik Devletler ve Güney Amerika'daki yatırımlarından dev bir gelir temin ediyordu. Oynadığı özel rol sayesinde uluslararası ticarette kabaca bir üçgenden oluşan sistemi sürdürebiliyordu. Britanya Avrupa'dan mamul mal ve hammadde alıp parasını kendi ürettiği mallarla, nakit parayla ve denizaşırı ürünlerle ödüyordu. Dünyanın diğer yerlerine kendi ürettiği malların yanında sermaye ve hizmet ihraç edip karşılığında gıda maddeleri, hammaddeler ve nakit para alıyordu. Bu karmaşık sistem, Avrupa'nın dünyayla ekonomik ilişkilerinin, hammadde karşılığı mamul mal verilen basit bir değiş tokuştan ibaret olmadığını göstermektedir.

Her ne kadar bir bütün olarak Avrupa kıtası, diğer ülkelerden hammadde (hem yiyecek hem endüstriyel ihtiyaçlar için) ithal edip karşılığında mamul mallar ihraç etse de, bu hikâyenin tamamını yansıtmaktan uzaktır. Avrupa dünya ticaretinin motoruydu. Büyüyen nüfusu, artan serveti, doymak bilmez fabrikaları nedeniyle sadece yiyecek, maden ve kereste değil, dünyanın dört bir yanında üretilen malları büyük bir iştahla yutuyordu. Büyük Britanya 1860'larda henüz tükettiği yiyeceğin büyük bir kısmını üretiyordu ancak 1900 yılında tükettiği buğdayın yüzde 80'ini, etin yüzde 40'ını ithal eder olmuştu. Buna rağmen imalatçı ülkeler birbirlerinin en iyi müşterisiydi. 1914'te Büyük Britanya, bir diğer endüstri devi Almanya'nın en iyi müşterisiydi. Aynı Almanya, Hindistan'dan sonra Britanya mallarının en iyi ikinci müşterisiydi. Avrupa ülkeleriyle ABD arasında büyük miktarda mal alışverişi yapılıyordu (ABD aynı zamanda en büyük çiftlik ürünleri tedarikçisiydi). 1914'te Avrupa dünyadaki ürünlerin yüzde 60'tan fazlasını ithal ediyor ve kendi ürünlerinin yaklaşık yüzde 55'ini ihraç ediyordu.

1914 yılında, bütün insanlık doğrudan veya dolaylı olarak, ister farkında olsun ister olmasın, aynı büyük ticaret toplumunun bir parçası haline gelmişti. Tarihte ilk kez gerçek anlamda dünya çapında bir pazar vardı. İnsanlar dünyanın her yerinde dünya fiyatlarıyla mal alıp satabiliyordu. Tahılın Chicago'daki, etin Buenos Aires'teki veya çeliğin Essen'deki fiyatı, tüm dünyada diğer fiyatları belirleyebiliyordu. 19. yüzyılda en azından ekonomik anlamda, "Tek Dünya" ve belli bir ölçüde tek dünya iktisat tarihi mevcuttu. Çin, Japonya ve Afrika'nın sonunda Avrupa ve Kuzey Amerika'yla ticarete açılmasıyla birlikte son adımlar atılmıştı. Dünya çapında dev bir pazar ağı, uzun zaman önce kurulmuş kredi ve alışveriş dü-

zenlemeleri sayesinde çalışıyordu. Bu düzenlemelerin en önemlisi mallarla birlikte gönderilen senetlerin dünyanın herhangi bir yerinde Avrupalı banker ve tüccarlar tarafından ödenebilmesiydi. Bu sistem ilk kez ortaçağda, Avrupa'nın birkaç büyük ticaret merkezi arasında kurulan kredi işlemlerinden doğmuştu. Sistemin tam anlamıyla geliştiği en önemli merkez Londra oldu. 1914 yılında dünya ticaret ağının merkezi haline gelen Londra aynı zamanda hiçbir şehirde rastlanmayan ölçüde mali kuruluşu bünyesinde toplamıştı. Kâğıt –ödemeye hazır senet, banknot veya çek şeklinde– bütün sistemi ayakta tutuyordu. Bu tür kâğıt evrak diğer malları almak için her zaman kredi olarak kullanılıyordu veya hesap son kertede altınla ödeniyordu. Bütün uygar devletlerin para birimi altına dayanıyordu. Bundan dolayı döviz kurları fazla dalgalanmıyordu. Bir torba dolusu altın takı, yirmi dolar veya yüz marklık banknotlarla dünyanın istediğiniz yerinde rahatlıkla peşin mal alabilirdiniz. Uluslararası ticaret artık her zamankinden kolaydı.

Hükümetler bazen iyi nedenlerle olduğunu düşünerek kendi sınırları içindeki ticari harekete müdahale ediyordu. Ekonomik krizler sırasında yabancı mallar üzerine gümrük tarifeleri koyarak kendi imalatçı ve çiftçilerini korumaya çalışıyorlardı. Büyük Britanya böyle davranmayı reddeden tek büyük ülke olarak, "Serbest Ticaret" uygulamalarına bağlı kalmayı sürdürüyordu. Britanya'nın bu uygulamalar sayesinde büyük bir ticaret ülkesi olduğuna ve ucuz besin maddesi bulduğuna inanılıyordu. Yine de 1890 sonlarının tarifelerine rağmen, uluslararası ticaretle uğraşan tüccarlar için yeterince hareket alanı vardı.

Avrupa aynı zamanda, genellikle borç şeklinde olmak üzere dünyanın en büyük sermaye ihracatçısıydı. Sermaye ithal eden ülkeler bunu ihtiyaç duydukları hammaddeleri satın almak veya tarımsal ya da endüstriyel kalkınmada gereken işgücü ücretlerini ödemek için kullanıyordu. Bu şekilde ABD ve Güney Amerika'daki demiryolları inşa edilmiş, Afrika'da yeni maden alanları açılmış, Asya'da çay ve kauçuk plantasyonları ekilmişti. İthal edilen sermayenin faizi, bu sayede kurulan işletmelerin kârından ödeniyordu. Zaman geçtikçe bu durum rahatsız edici bir hal aldı. Avrupalılar –daha doğrusu Avrupalı bankalar ve tüccarlar– giderek Avrupa sermayesine bağımlı hale gelen Avrupa dışındaki ülkelerin işkollarının büyük bir kısmına sahip olmaya başlamıştı. Yerel işadamları artık, kendi ülkelerindeki kazançların Avrupalıların cebine girmesini mantıksız buluyordu.

Birkaç Avrupa ülkesi için bu tür denizaşırı yatırımlardan sağlanan gelir, denizaşırı kazançların en büyük kısmını oluşturuyordu. Bu durum hepsinden çok Büyük Britanya için söz konusuydu. Bu gelirlerin yanı sıra "görünmez ihraç kalemleri"nden –sadece denizaşırı yatırımlardan sağlanan kâr payı değil aynı zamanda navlun veya sigortacılık gibi hizmet bedellerinin yanında her türden mali komisyonlar– elde edilen dev miktarda para, Britanya'nın ihracatıyla ithalatı arasında oluşan açığı kapamak için kullanılıyordu. Bu görünmez ihraç kalemleri Britanyalılara, yüksek

bir yaşam standardı sağlayan ithalatı karşılama imkânı veriyordu. Hükümetlerinin her zaman uluslararası barışı koruyup normal iş koşullarını sürdürmede kararlı oluşunun nedenlerinden biri buydu. Britanyalılar diğer halklar adına büyük miktarda malı satmaya, ithal ettiğinin büyük kısmını reeksport yapmaya diğer ülkelerden daha çok ihtiyaç duyuyordu. Denizleri abluka altına alan ticaret gemilerinin ve yurtdışında hesaplanmış riskler alan bankerlerle sigorta temsilcilerinin serbestliğine herkesten çok ihtiyacı vardı. Bu çok karmaşık sistemin yarattığı sonuçlar sadece ekonomik olmanın çok ötesindeydi. Fiyatları aşağı çekip yeniliklerle yatırımları teşvik etmek, Avrupalıların yarattığı uygarlık tarzını ileri taşıdı. Bu gelişme dünyayı birçok bakımdan daha yaşanır bir yer haline getirdi. Ancak bir gerçek daha vardı ki herkesin işi birbirine çok bağlı hale gelince; Amerika'daki tahıl bolluğu Avrupalı çiftçilerin darbe yemesine, Londra'daki bir banka veya ticarethanenin iflas etmesi, Valparaiso veya Rangoon'daki insanların işsiz kalmasına yol açabiliyordu.

Ticaretin iniş ve çıkışları –"ticari döngü" adı verilen hızlı büyüme ve çökme eğilimleri ilk kez 19. yüzyıl başında Avrupa'da görülmüştü– zamanla bütün dünyayı etkileyen bir hal aldı. Tarifeler yoluyla "korunma" arayışı her zaman büyük dünya ticaret sistemini baltalayabilecek durumdaydı ancak sistem büyük fırtınaları atlatabilecek kadar güçlüydü. Sonunda uluslararası ticaretin karmaşık dünyasının, olağan bir durum olduğu herkes tarafından kabul edildi. Bu gelişme öyle yaygın biçimde benimsendi ki 1914'te artık herkes bunu doğal karşılıyor ve aslında olağanüstü bir başarı olduğu görülmüyordu.

1900 yılında çoğu Britanyalı iktisatçının, ülkelerinin refahı ve artan zenginliğinin Serbest Ticaret doktrininin doğruluğunu gösterdiğini düşünmesiyse bu kadar bile şaşırtıcı değildi. Bu doktrin her zaman Çin'in zor kullanılarak Britanya ticaretine açılmasına gerekçe gösterilmişti. 19. yüzyıl ortalarında, diğer Avrupa hükümetlerinin Serbest Ticaret politikalarını benimseyeceğine dair umutlar artmıştı. Tarife duvarları bir süre için aşağı çekilir gibi olurken, Britanya'nın ticaret ve imalat yapan ülkeler arasındaki nispi avantajı olan birincilik konumu sürdü. Bu çağ 1870 ve 80'lerde geride kalırken, 1900 yılında artık Büyük Britanya bir kez daha korumacı tarifeler uygulamayan tek büyük devletti. Ne var ki yabancı rekabet (özellikle Almanya'nın) kızışıp endişe verici hal alınca, eski Serbest Ticaret dogmaları burada da sorgulanır oldu.

1914'ün ekonomik dünyası bugün bile şaşılacak düzeyde bir ekonomik serbestlik ve güven ortamı olarak görünmektedir. Avrupa'nın büyük güçleri arasında uzun süren bir barış dönemi, ticaret ilişkilerinin olgunlaşması için gereken ortamı sağlamıştı. Sabit kurlar dünya fiyat sisteminde büyük esneklik temin ediyordu. Döviz kurlarının kontrolü dünyanın hiçbir yerinde mevcut değildi. Rusya ve Çin o tarihte tıpkı diğer ülkeler gibi bu piyasayla bütünleşmişti. Navlun ve sigorta üc-

retleri istikrarlı biçimde düşünce buna uygun olarak gıda fiyatları da düşmüştü ve gerçek ücretler de uzun vadede artmıştı. Faiz ve vergi oranları düşüktü. Adeta bir kapitalist cennet yaratmak mümkün gibi görünüyordu.

ŞEHİRLER

Sanayileşen ilk ülkeler arasında sadece Büyük Britanya ve Belçika'da, 19. yüzyıl ortasında nüfusun çoğunluğu şehirlerde yaşıyordu. 1851'deki nüfus sayımı, Britanya'daki işkolları arasında tarımın hâlâ en büyük işveren olduğunu göstermişti (tarımın tek rakibi hizmetçilik işleriydi). O tarihte bile imalat sanayiinde çalışanların sayısının artması, yeni ekonomik servet birikiminin yükselişi ve şehirleşmenin yeni bir boyuta ulaşması, Britanya şehirlerinin görkemli büyümesindeki artan tempoyu çok belirgin hale getirmişti. Özellikle 1850'den sonra büyük şehirlerin ortaya çıkması, daha sonraki çağda şehirlerin genişleyip tek bir metropol halinde birleşmesinin çekirdeğini oluşturdu. Bu gelişme kısa zamanda kıtaya da sıçradı. Avrupa şehirleri artık büyümek için kırsal göçlere bağımlı değildi.

Tüm bunlar şehirleşmenin boyutunu ölçmede güçlükler yaratıyordu çünkü şehirleşme alanları her ülkede farklı şekilde tanımlanmaktaydı. Yine de gerçekleşmekte olan gelişmelerin ana hatları açıktı. 1800 yılında Londra'nın 900 bin, Paris'in 600 bin ve Berlin'in 170 bin nüfusu vardı. 1900 yılında bu rakamlar sırasıyla 4.7 milyon, 3.6 milyon ve 2.7 milyona çıkmıştı. Aynı yılda Glasgow, Moskova, St. Petersburg ve Viyana hep 1 milyondan fazla nüfusa sahipti. Bu dev şehirlerin ardından nüfusu 500 binin üzerinde olan on altı Avrupa şehri geliyordu. Oysa bir yüzyıl önce sadece Londra ve Paris'in bu kadar nüfusu vardı. Bu büyük şehirler ve daha küçük onlarca şehir (ki bunlar da geride bıraktıkları eski kasabalara göre ölçülemeyecek derecede büyüktü), sanayileşmenin erken yol aldığı ülkelerde şehirleşmenin daha çabuk geliştiğini gösteriyordu. İnsanları bu şehirlere çeken, sanayinin yarattığı zenginlik ve istihdamdı. 1900 yılında nüfusu 500 binin üzerinde olan yirmi üç şehrin on üçü dört ülkedeydi: Birleşik Krallık (6), Almanya (3), Fransa (3) ve Belçika (1).

Yüzyıllar içinde Avrupalıların şehirler hakkındaki görüşleri epey değişikliğe uğradı ve genelde olumsuz bir havaya büründü. 18. yüzyıl sona ererken kırsal yaşamın güzelliğiyle ilgili duygusal keşif, sanayileşmenin gözle görülen ilk aşamasına denk geldi. 19. yüzyıla girilirken ortaya çıkan estetik ve moral dalga, şehirleşmenin yeni ve genelde çirkin yüzüne karşı yükselmişti. Şehirleşme insanlar tarafından hoş karşılanmayan, sağlıksız bir değişim olarak görülüyordu ve bir bakıma olup bitenleri gerçekleştiren tahrip edici güce ödenen bir bedeldi. Tutucu insanlar şehirlerden korkuyor ve güven duymuyordu. Yeni metropollerdeki koşullar yoksullar için ge-

nellikle çok zor ve berbattı. Londra'nın East End kesimindeki gecekondu mahalleleri görenlere yoksulluk, pislik, hastalık ve mahrumiyetten oluşan korkunç bir manzara sunuyordu. Genç bir Alman işadamı olan Friedrich Engels 1844'te ses getiren bir kitap yazdı. *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* adlı kitap, Manchester'daki yoksulların içinde bulunduğu dehşet verici koşulları ortaya koyuyordu. Bunun ardından pek çok yazar benzer tezleri dile getirdi. Fransa'da "tehlikeli sınıflar" (yoksul Parislilere bu ad verilmişti) olgusu yüzyılın ilk yarısı boyunca bütün hükümetleri endişelendiriyordu. Yoksulların sefaleti, art arda devrimci isyanların çıkmasına yol açtı. Toplumu yönetenlerin ve nimetlerinden yararlananların, halkta hınç ve nefret yaratması dolayısıyla büyüyen şehirlerden potansiyel bir devrimci güç olarak korkması boşuna değildi.

Şehirlerin aynı zamanda ideolojik bir yıkıma yol açtığını düşünmek mantıklı bir tahmindir. Şehirler yeni toplumsal reformlar ve fikirlerin yuvası olarak geleneksel davranış biçimlerini büyük bir yıkıma uğratıyordu. Kimsenin kimseyi tanımadığı dev bir fundalık gibi olan şehirlerde insanlar, kırsal yaşamın temelini oluşturan rahip, toprak ağası ve komşuların ezici kontrolünden kaçma imkânı buluyordu. Ortaçağda ortaya çıkan kasabalar gibi bu yeni ortamdaki şehirlerin havası da kirlenmiş olsa bile insanları özgürleştiriyordu. Uzun zamandan beri karşı çıkılmamış olan varsayımları topa tutan yeni fikirler, şehirlerde ortaya çıkmıştı (bu durum özellikle okuryazarlığın yavaş yavaş aşağı doğru yayılmasıyla birlikte geçerlik kazandı). 19. yüzyılda Avrupa'nın üst sınıfları özellikle şehirlerde yaşayan kitlelerin ateizm ve dinsizliğe yönelik eğilimiyle büyük darbe yedi. Bu eğilimin dini gerçek ve katı doktrinlerden daha geçerli olduğuna inanıyorlardı (bu konuda üst sınıflar aykırılığa uzun süre hoşgörü göstermişti). Din hâlâ ahlakın ve kurulu düzenin en büyük destekçisi olarak görülüyordu. 1840'larda devrimci bir yazar dinin "ezilenlerin sığınağı" ama aynı zamanda "kitlelerin afyonu" olduğunu yazmıştı.[1] Egemen sınıflar olayı asla bu şekilde açıklamazdı ancak dinin iyi bir sosyal çimento olduğuna inanıyorlardı. Bunun sonucunda, gerek Katolik gerek Protestan ülkelerin şehirlerinde Hıristiyanlığı yeniden hâkim kılmanın yolları aranıyordu. Bu tür girişimler genellikle yanlış yorumlanıyordu zira eski kasaba ve köylerdeki kilise ve din kurumları merkezi etrafında toplanan geleneksel yapıyı hiçe sayan şehirlerde, kiliselerin tutunma noktası bulamayacağına inanılıyordu. Ancak bu girişimler sonucu sanayi şehirlerinin banliyölerinde yeni kiliseler kuruldu. Din öğretilerinin yayılması ve sosyal hizmetleri birleştiren misyonlar vasıtasıyla rahipler ve papazlara modern şehir yaşamının gerçekleri öğretildi. Yüzyılın sonunda dindar kişiler en azından karşılaştıkları güçlüğün farkındaydı.

1 Karl Marx, "Hegel'in hukuk felsefesinin eleştirisine katkı", *Karl Marx, Friedrich Engels. Collected Works*, Cilt 3 (Londra, 1975), s. 175.

3

Yeni Bir Tür Uygarlık

YENİ YAŞAM BİÇİMLERİ

Sanayileşmenin etkilerini özetlerken doyurucu bir bilanço çıkarmak adeta imkânsızdır. Sanayileşmenin etkisi çok geniş, derin ve hızlı oldu öyle ki günlük hayatın ritmi bile değişti. Modern çağlara kadar bütün tarih boyunca, ekonomik davranışlar büyük ölçüde doğa tarafından düzenlenmişti. Doğa olayları kırsal alanda bütün yıl boyunca, hem yapılması gereken işleri hem yapılabilecek olanları belirliyordu. Mevsimlerin belirlediği çerçeve içinde aydınlık ve karanlık, iyi hava ve kötü hava gibi alt bölümler rol oynuyordu. İnsanlar ekmeğini sağlayan aletleri, hayvanları ve tarlalarıyla büyük bir yakınlık içindeydi. Şehirliler bile büyük ölçüde doğa olaylarının belirlediği bir hayat sürüyordu. Hava koşulları 1850'den sonra bile temel bir unsurdu. Kötü hasat bütün bir yılın emeğini mahvedebiliyordu. Bununla birlikte, pek çok insan ritmi oldukça farklı hız saptayıcılar tarafından belirlenen bir hayat sürüyordu. Bu hayatın ritmini belirleyen unsurlar; üretim yöntemleri, makineleri ekonomik biçimde çalıştırma ihtiyacı, yatırım sermayesinin ucuzluğu veya pahalılığı ile işgücünün hazır bulunmasıydı. Bu hayatın simgesi olan fabrikalarda bulunan makineler, her şeyin tam zamanında yapılmasının elzem olduğu bir çalışma biçimini oluşturmuştu. Yine de tüm bunlar, Avrupalıların büyük bir kısmının köylü olarak henüz toprağa bağlı yaşadığı bir zamanda gerçekleşiyordu.

Sanayileşme bir yandan yeni bir hayat ritmi belirlerken diğer yandan emekçiyi yeni yollar vasıtasıyla çalıştığı işe bağımlı kıldı. Bunun ne anlama geldiğinden bahsederken duygusallıktan kaçınmak zor ama önemlidir. Fabrika işçisinin tekdüze bir rutin içinde çalışmaktan dolayı yaşadığı düş kırıklığı, kişisel katılımının dışlanması, arka planda bir başkasının kârı için çalışma duygusunun bulunması; zanaatkârların dünyasının kaybolmasından dolayı büyük bir üzüntü duymanın yanında işçinin ürettiği ürüne yabancılaşmasının acısıyla birleşiyordu. Ne var ki ortaçağ köylüsünün hayatı da tekdüze olduğu gibi büyük ölçüde başkalarının kârı için çalışmakla geçiyordu. Aynı şekilde, katı bir rutin içinde geçen hayatları en az işçilerinki kadar sıkıntılıydı. Burada fabrika saatlerinin yerini günbatımı ve gündo-

ğumu; daha yaygın ölçekteyse, ekonomik çöküntü ve yükselişlerin yerini kuraklık ve fırtınalar alıyordu. Değişimin niteliğini nasıl değerlendirirsek değerlendirelim, kısaca büyük boyutlu sanayileşmenin insanların geçimini sağlama yollarını dönüştürdüğünü kabul etmek en doğrusu olabilir.

Çocuk emeği, değerlendirme yapmak açısından daha zahmetsiz bir örnek oluşturur. Çocuk emeğinin suiistimali, sanayileşmenin erken döneminin değişmez belası olarak kötü bir ün saldı. İngilizlerin bir nesli, köleliğin kaldırılması ve bunun yarattığı coşkunun ahlak anlayışıyla yetişmişti. Bu nesil aynı zamanda dini eğitimin –ve dolayısıyla gençlerle bunun arasına girebilecek herhangi bir şeyin– öneminin farkındaydı. Yine bu neslin pek çok üyesi çocuklar hakkında, daha önceki nesillerde görülmedik derecede duygusal olmaya yatkındı. Tüm bunlar Birleşik Krallık'ta bu sorunun erken biçimde fark edilmesine yol açtı. Ancak bu durum; fabrikalarda çalışan çocukların acımasızca sömürülmesinin, aslında istihdamda sürmekte olan dönüşümün bir parçası olduğunu görmeyi engelliyordu. Çocukların çalışmak zorunda olması yeni bir durum değildi. Çocuklar yüzyıllar boyunca domuz çobanı, kuş kovalayıcı, tarlalardaki başakları toplayıcı, her türlü işi gören hizmetçi, çöpçü, fahişe, gündelik ağır işçi olarak yetişkin Avrupalılara hizmet etti. Avrupa dışındaki birçok toplumda hâlâ bu rolleri üstleniyorlar. Fransız yazar Victor Hugo'nun destansı romanı *Sefiller* (1862), sanayileşme öncesi bir toplumdaki korunmasız çocukların içinde bulunduğu korkunç durumun resmini çok iyi çizer. Sanayileşmenin yarattığı fark, çocuk emeğinin sömürülmesinin yeni kurallara dayanması ve yeni bir acımasızlık kazanmasındaydı. Tarım toplumunda çocukların emeği, cılız güçleri nedeniyle yetişkinlerinkinden mecburen farklı olurken; makinelerle çalışmak, çocuk işgücünün doğrudan yetişkinlerle rekabet etmesi bakımından yeni fırsatlar sundu. Normal olarak fazla arz bulunan işgücü pazarında, bu durum aileler üzerinde çocuklarını fabrikaya göndermek için neredeyse karşı konulmaz bir baskı yarattı. Ailenin gelirine en kısa zamanda, hatta bazen beş altı yaşında katkı yapmak gerekiyordu. Bunun sonuçları kurbanları için sadece korkunç değil aynı zamanda devrimciydi zira hem çocukların toplumla ilişkisi hem ailelerin yapısı kötü biçimde etkileniyordu.

Bu tür dertler uzun süre dikkatlerden kaçamayacak kadar büyüktü. 1850 yılına gelindiğinde, Britanya kanunları madenler ve fabrikalarda çalışan kadınlarla çocukları korumak için artık müdahale ediyordu. Diğer Avrupa devletleri kısa zamanda bu gelişmeyi örnek aldı. Şu noktayı unutmamak gerekir ki tarıma dayalı ekonomilerin binlerce yıllık geçmişinden itibaren süregelen köleliğin kökünü, bu tarihlerde Atlantik dünyasından bile kazımak mümkün olmamıştı. Toplumsal dönüşümün benzersiz boyutu ve hızı düşünüldüğünde, erken sanayileşme çağındaki Avrupalı kanun yapıcıları suçlamanın (kendini tatmin dışında) fazla bir yararı yok-

tur. Onları ancak ana hatlarını belli belirsiz kavrayabildikleri sorunlara çabucak çare bulamadıkları ve sürmekte olan sömürüden aldıkları payın yarattığı at gözlüklerini kolayca atamadıkları için suçlayabiliriz. Onların neden öyle değil de böyle davrandıklarını anlamaya çalışmak bize daha yardımcı olacaktır.

SANAYİLEŞME VE İDEOLOJİ

İnsanların anlayışını –düşünme ve hissetme biçimlerini– içinde bulundukları koşullara, özellikle maddi ve ekonomik koşullara bağlamak kışkırtıcı derecede kolaydır. Bu kötü uygulandığı takdirde yanlış yönlere sevk etme tehlikesi vardır. Toptan "indirgemecilik" (fikirleri ve davranışları sadece birtakım belirleyici sosyal ve maddi gerçekliğin ifadesi veya sonucu olarak açıklamaya çalışmak) denilen tavrı tespit edip fazla önemsememek oldukça kolaydır. Bununla birlikte, düşünce ve toplum arasında daha maddi anlamdaki bağlantıların belirgin olduğu, büyük ve yanlış tanımlanmış bir insan faaliyetleri alanı vardır ama bu bağlantıları saptamak zordur. Bundan bahsederken kullanılabilecek en basit örnekler ideolojik açıdan en içine kapalı olanlardır. Burada insanların ileri sürdüğü karmaşık ve bazen tutarlı, hatta sistematik düşünce biçimleri, dikkatlerin bilinçli biçimde dayandıkları tarihi zemine yoğunlaşmasına neden olur. 19. yüzyıl başlarında bunun en önemlilerinden biri, Avrupalıların yaygın desteğini alan bir düşünce ve öğreti bütününde açık biçimde görülüyordu. Bu düşünce biçimi, 18. yüzyılda yaşamış bir Fransız siyasetçinin üne kavuşturduğu bir deyimle özetleniyordu: *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar). Bu deyim, özellikle sanayileşmiş ülkelerin önde geleni olan Büyük Britanya'da yandaş bulsa da pek çok ülkenin entelektüelleri, bu deyimin temsil ettiği fikirlerin cazibesine kapılmıştı.

Gerçi erken sanayileşme döneminde son çare olarak devletin ekonomiye hiçbir şekilde müdahale etmemesini savunacak iktisat kuramcıları ve yazarları bulmak imkânsız gibiydi. Bununla birlikte piyasa ekonomisi, politikacılarla memurların yardımı veya engellemesine maruz kalmadan kendi haline bırakılsa bunun iyi sonuçlar doğuracağına inanan yaygın bir kitle vardı. Genel anlamda ünlü Adam Smith'ten sonraki iktisatçılar ağız birliği etmişçesine, ekonomik kaynaklar piyasanın "doğal" taleplerine göre kullanıldığı takdirde servet üretiminin ve dolayısıyla genel refahın artacağını ileri sürüyordu. Bu eğilim kolayca bireycilik anlayışı içine oturtuldu. Bireycilik görüşünün somut biçimde yansıdığı alanlar; hem işinden en iyi anlayanların bireylerin kendisi olduğu varsayımı, hem de toplumun giderek bireylerin hak ve çıkarları etrafında örgütlenmesiydi.

Bu fikirlerin kaynağında endüstriyalizmle liberalizm arasında uzun zamandan beri var olan bir işbirliği yatıyordu. Karşılıklı sorumluluk ve görevlere dayalı, yerle-

şik fikirleri ve dini değerleri barındıran hiyerarşik tarımsal düzenin özlemini çeken tutucular, kendi peygamberlerinden birinin "sofistler, iktisatçılar ve hesap makinelerinin çağı"[1] adını verdiği bu yeni dönemi hiç hoş karşılamadılar. Buna karşılık yeni bir çağın başlamasını sevinçle karşılayanlar, tamamen olumsuz ve bencil bir tutum takınmıyordu. "Manchester öğretisi" (bu şehrin İngiltere'nin endüstriyel ve ticari gelişiminde sahip olduğu sembolik önem nedeniyle, liberal harekete bu ad verilmişti), sadece kendini güçlendirme meselesi olmayıp, yeniçağa karşı görüşlerini en açık biçimde dile getirenler için oluşturulmuştu. 19. yüzyıl başlarında İngiliz halkını meşgul eden büyük bir siyasi çatışma bunu açıkça ortaya koydu. Bu çatışmanın odak noktasında "Hububat Kanunu" adı verilen bir yasanın iptali için yürütülen bir kampanya vardı. Aslında bu yasa Britanyalı çiftçileri, ithal edilen ucuz tahıldan korumak için uygulanan bir gümrük tarife sistemiydi. İdeolojik ve politik önderliğini (çok başarılı olmayan) işadamı Richard Cobden'in yaptığı "iptalciler", bu yasanın beraberinde pek çok sorun getirdiğini ileri sürüyordu. Öncelikle tahıla gümrük vergisi uygulanması, yasama gücü üzerinde tarımsal çıkarların yarattığı baskıyı gösteriyordu. Hâlbuki geleneksel egemen sınıfın böyle bir güce sahip olmasına asla izin vermemek gerekirdi. Bu sınıfın karşısında yer alan geleceğin dinamik güçleri, kendilerini haklı görüp toplum yararını düşünerek ekonomiyi belli çıkar gruplarının saptırmalarından kurtarmayı hedefliyordu. İptal karşıtları buna, sanayicilerin de bir çıkar grubu olduğu cevabını verip, ucuz gıda maddeleri ithalatını sadece işçilerine düşük ücret ödemek amacıyla istediklerini savundu. Manchester öğretisinin muhalifleri, iptalciler yoksullara yardım etmek istiyorsa bunun yolunun, fabrikalarında çalıştırdıkları kadın ve çocuklara daha sağlam ve insanca koşullar sağlamaktan geçtiğini belirttiler. Bu fabrikalardaki üretim sürecinin insaniyetten uzak durumu, zayıflara karşı yükümlülükler konusunda nasırlaşmış bir umursamazlığı gösteriyordu. Oysa böyle bir duruma İngiltere'nin kırsal kesiminde (sözüm ona) asla hoşgörü gösterilmezdi. İptalcilerin bu iddialara karşı cevabı hazırdı. Ucuz yiyecek daha ucuz ihraç malları anlamına geliyordu. Cobden gibi birisi için bu sonuçta, kârdan daha önemli unsurlar vardı. Merkantilist hükümetlerin müdahalesiyle engellenmeyen dünya çapındaki serbest ticaretin, hem maddi hem manevi anlamda uluslararası ilerlemeye yol açacağına inanıyordu. Ticaret, insanları bir araya getiriyordu. Uygarlığın nimetlerini çoğaltıp değiştokuş edilmesini sağlıyor ve her ülkedeki ilerleme yanlılarının gücünü arttırıyordu. Hatta Cobden bir ara serbest ticaretin ilahi iradenin dışavurumu olduğunu savunmaya bile başlamıştı (gerçi bu görüşünde, İsa'nın serbest ticaret ve serbest ticaretin İsa demek olduğunu ilan eden Kanton'daki Britanya konsolosu kadar ileri gitmemişti).

1 İngiliz siyasetçi ve filozof Edmund Burke'e ait olan bu ifade *Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler* adlı kitabında yer almaktadır.

Odak noktasını Hububat Kanunu'nun oluşturduğu serbest ticaret tartışmasında kısa bir özete sığmayacak kadar çok görüş çarpışıyordu. Gelgelelim bu tartışmanın ayrıntıları yorumlandıkça; endüstriyalizmin yaratıcı ve yapıcı ideolojileri barındırdığı, geçmişe karşı entelektüel, sosyal ve siyasal düzeyde meydan okuduğu daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır. O zamanlar gerek muhafazakârlar gerek liberaller aksini düşünse de mesele sömürüye karşı basit ahlaki yargılar ileri sürülmesinden ibaret değildi. Bir yandan işçileri uzun çalışma saatlerine karşı koruyan yasaların çıkarılmasına direnen bir işveren; diğer yandan eğitim ve siyaset reformlarını faal biçimde destekleyip, kamu çıkarlarının doğuştan imtiyazlı olanlar tarafından yozlaştırılmasına karşı mücadele ederek, düşünceli bir insan olduğunu kanıtlayabilirdi. Rakibiyse gerek fabrikalarda çalışan çocukları korumak için mücadele edip gerek arazilerinde çalışanlar için örnek bir ağalık ve iyiliksever bir cemaat önderliği sunabilirdi. Aynı insan, imtiyazların kilise kurumunun dışındakileri kapsamasına veya toprak ağalarının nüfuzunun azaltılmasına şiddetle karşı koyabilirdi. Her şey birbirine karışmıştı. Hububat Kanunu özelinde de ortaya çıkan sonuç bir paradokstu. Muhafazakâr Başbakan Sir Robert Peel sonunda iptalcilerin tezlerine ikna olmuş ve 1846'da iptal talebinin onaylanması konusunda parlamentoyu ikna etmişti.

Bu kadar büyük bir meselenin böylesine yaygın biçimde tartışılıp bu kadar açık seçik bir sonuca ulaşması sadece İngiltere'de yaşandı. Diğer ülkelerdeyse, bir paradoks olarak korumacılık yanlıları kısa sürede üstünlük sağladı. Özellikle Almanya'da, ulusal ekonominin içteki ekonomik liberalizmi, eski tarz merkantilizm benzeri bir korumacılıkla birleştirebileceği fikri büyük kabul gördü.[1] Yüzyıl ortasında bir büyüme ve refah dönemi yaşanması sayesinde serbest ticareti savunan fikirler Birleşik Krallık dışında destek bulsa da, bu durum fazla uzun sürmedi. Britanya'nın ekonomik üstünlüğünün sağladığı itibar, bu fikirlere diğer ülkelerde kısa süreli bir popülerlik kazandırdı. Ne var ki bu dönemde yaşanan refah aslında diğer etkenlere çok şey borçluydu. Bu etkenler ortadan kalkınca, uluslararası rekabet 1900 yılına kadar birçok Avrupa ülkesinde korumacı politikalara geri dönülmesine yol açtı. Korumacı politikalar büyük ölçüde ithal edilen mallara uygulanan gümrük tarifeleri vasıtasıyla yürütülüyordu. Buna rağmen iktisadi liberaller, rekabetin yararlarına ve bireyin potansiyeline duydukları güveni korudular.

Liberallerin iyimserliğinin somut temelleri bugün kolayca göz ardı edilebilir. Koşullar onların lehineydi. Avrupa önce kendinin sonra dünyanın kaynaklarını kullanma konusundaki hâkimiyetini giderek arttırıyordu. Avrupalılar 19. yüzyılda, adeta neden öyle oldukları üzerine kafa yormadan, dünyada üretilen malların giderek artan bir kısmını, genellikle parasını ödedikten sonra alıp tüketmeye devam

1 Bu fikirler özellikle iktisatçı Friedrich List tarafından savunuluyordu.

etti (ancak bu malları çok yüksek fiyatlarla almıyorlardı zira buna ihtiyaçları yoktu). 19. yüzyıla girildiğinde zaten zengin olan Avrupalılar, yüzyıl ilerledikçe daha da zenginleşti. Ortak çıkarlar ve kendini besleyen süreç işbaşındaydı. Dünyanın bir köşesinde yeni ortaya çıkan bir servet diğer yerlerde buna uygun bir servetin oluşmasına yardım ediyordu. Kongo'nun kauçuğu, Burma'nın tik ağacı ve Batı Afrika'nın palmiye yağından elde edilen kazançlar, çoğunlukla menşe ülkelerinde yeniden yatırıma harcanmıyordu. Yoksul Avrupalılar bile düşen hammadde ve gıda fiyatlarından faydalanıyordu. Avrupalı köylüler ucuza üretilmiş giysi ve alet satın alabilirken, Afrikalı ve Asyalı çağdaşları henüz taş devrinde yaşıyordu.

Yeni sanayi toplumlarının bariz yoksulluğuna rağmen, geride bıraktığı geçmişin sefaletine değer biçmemiz açısından elimizde veri olmamasının sıkıntısını çekiyoruz. Bütün pisliğe ve gecekondu semtlerine rağmen, en kötü dönemlerin artık geride kaldığı 1900 yılında Avrupa şehirlerinin sakinleri, atalarından daha uzun yaşayıp daha çok tüketiyordu. Elbette bu, sonraki standartlara göre mazur görülebilecek ölçüde ileri düzeyde veya hallerinden memnun oldukları anlamına gelmiyordu ancak yine de kendilerinden önce yaşayanlara göre veya kendi çağlarında Avrupa dışında yaşayanlara göre maddi açıdan daha iyi durumdaydılar. Bu insanlar şaşırtıcı gibi görünse de insanoğlunun ayrıcalıklı bir azınlığına mensuptu. Uzun yaşam süreleri bunun en iyi kanıtıydı. Onlar dünyanın "yeni zenginleriydi", büyükbabaları hiç öyle bir bolluk görmemişti.

SOSYALİZM

Yeni bolluğun paylaşımı, bu nimetten ilk yararlanan Avrupa toplumları içinde derin zıtlıkların doğmasına yol açtı. Bunlar zamanla hükümetlerin topluma ve ekonomiye daha çok müdahale etmesine neden oldu. Zenginlikle ilgili zıtlıklar elbette yeni değildi. Ayrıca her zaman bunları beğenmeyen ya da örneğin itham edenler olmuştu. Oysa şimdi farklılıklar daha dikkat çekici hale gelmişti. Bunda kısmen bu tür dertlerin yeni şehirlerde çok belirgin biçimde, yeni ve bilinmeyen biçimlerde yoğunlaşması etkili olmuştu. Bu gelişmenin sonuçlarından biri toplum eleştirisi yapan ve yeni siyasal terimler barındıran yeni bir ideolojinin doğmasıydı.

"Sosyalizm", tıpkı onunla bağlantılı olan "sosyalist" gibi bu terimlerden biriydi. Bu deyim çok farklı şeyleri kapsıyordu. Her iki kelime ilk kez 1830 civarında Fransa'da, piyasa ilkelerine göre işleyen bir topluma ve ekonomiye karşı çıkan teorileri ve insanları tanımlamak için kullanılmıştı. "Bırakınız yapsınlar" anlayışına göre faaliyet gösteren ekonominin nimetlerinden yararlananlar (onlara göre) zenginlerdi. Birçok sosyaliste göre sosyalist düşüncenin temelinde ekonomik ve toplumsal eşitlikçilik yatıyordu. Tüm sosyalistlerin fikir birliği yaptığı konu mülki-

yetin hiçbir kutsal yanının olmamasıydı. Mülkiyet hakları adaletsizliği körüklüyordu. Bazıları mülkiyetin tamamen ortadan kaldırılmasını savunuyordu ki bunlara komünist deniyordu.

Bu tür fikirler korkutucu gibi görünmekle birlikte bazı bakımlardan pek yeni sayılmazdı. "Mülkiyet hırsızlıktır", Fransız Devrimi'nin sloganlarından biriydi. Eşitlikçi fikirler insanları bütün tarih boyunca etkilemişti. Avrupa'nın Hıristiyan hükümdarları, zengin ve yoksul arasındaki keskin zıtlıklara dayalı sosyal düzenlemeleri din sayesinde gerçekleştirebilmişti. Bu dinin en ünlü ilahilerinden biri, açlara iyi şeyler ihsan edip zenginleri eli boş gönderdiği için Tanrı'ya şükrediyordu. 19. yüzyıl başlarında gerçekleşen gelişme, bu ve buna benzer fikirlerin bir anda daha tehlikeli hale gelip yaygınlaşmasıydı. Bir paradoks olarak bunun nedenlerinden biri, bizzat liberal siyasi reformun muğlak başarısıydı. Bu reform yurttaşlık ve kanun eşitliğinin yeterli olmadığını göstermişti. Başkalarının ekonomik gücüne bağımlı olunduğu takdirde bu eşitliğin içi boşalıyordu veya yoksulluk ve ona bağlı cahillik yüzünden doğası değişiyordu. Bir diğer neden, daha 18. yüzyılda bile birkaç düşünürün büyük servet uçurumlarını akla aykırı olarak görmesiydi. Onlara göre zenginlik, azami sayıdaki insan için azami iyiliği üretecek şekilde düzenlenmesi gereken bir dünyaya aykırıydı. Fransız Devrimi sırasında bazı düşünürler ve kışkırtıcılar, daha sonraki kuşakların sosyalist fikirler olarak kabul edeceği belli talepler ileri sürdüler. Eşitlikçi fikirler sonuçta, her şeyin ötesinde sanayileşmenin getirdiği ekonomik ve sosyal değişimlerin yarattığı yeniçağın sorunlarıyla uğraşmaya başladığı zaman, modern anlamda sosyalizme dönüştü.

Bu değişimler Büyük Britanya dışında kendini çok yavaş hissettirdi. Yine de belki geleneksel toplumla oluşturduğu zıtlık çok keskin olduğundan, finans ve imalattaki kapitalist birikimin küçük başlangıçları kolayca fark edilebiliyordu. Bu durum Fransız Devrimi'nin sonucu olarak *ansiyen rejim*'den kopuşu keskin olan ülkelerde daha da dikkat çekiciydi. Bu değişimlerin toplumsal örgütlenme açısından çok büyük sosyal dönüşümlere yol açma potansiyelini ilk kavrayan insanlardan biri Fransız soylusu Claude Saint-Simon'du. Bu düşünür sadece teknolojik ve bilimsel ilerlemenin, ekonomi ve toplumda planlı örgütlenmeyi zorunlu kıldığını ileri sürmüyordu. Kendisi aynı zamanda, aristokrat ve kırsal bir görünüm sunan geleneksel egemen sınıfların, yeni ekonomik ve entelektüel güçleri temsil eden elitlerle yer değiştirmesi gerektiğini ima ediyordu (aslında talep ediyordu). 1830'larda bu tür fikirlerin etkisi altındaki çoğu Fransız olan pek çok düşünür, daha çok eşitliği savunuyordu. Onlara göre, ideal olan sadece etik değil rasyonel temelde daha büyük ekonomik eşitlikti. Bunların büyük bir kısmı kendilerini gönüllü olarak Fransız Devrimi geleneğiyle özdeşleştirdiğinden, bir sonraki aşama olarak ideallerinin gerçekleştiğini hayal etmeleri kolaydı. Aynı şekilde, Fransız egemen sınıflarının 1848

yılında Paris'te gerçekleşen ve "Haziran Günleri" adı verilen büyük halk ayaklanmasını bir "sosyalist" devrim olarak görmeleri de kolaydı. Zira bu ayaklanmanın sebebi, Parislilere yapılan ve uygulamayı savunanlar tarafından "sosyalizmin" bir ürünü olduğu söylenen sosyal yardım ödemesinin kesilmesiydi.

Yine aynı yıl içinde, sosyalizm tarihinin en önemli belgesi olan bir kitapçık yayınlandı. Her ne kadar o adla basılmamışsa da bu eser daima *Komünist Manifesto* olarak tanındı. Bu eser sayesinde tarih öncesi çağını sosyalizmin tarihinden ayıran dönüm noktasına ulaşılmıştı. Bu kitapçık büyük ölçüde, Ren bölgesinden genç bir Alman Yahudisi olan Karl Marks'ın eseriydi. Marks, kendisinden önceki sosyalistlerin "ütopyacı sosyalizm" adını verdiği düşüncelerinden kesinlikle ayrıldığını açıklamıştı. Ütopyacı sosyalistler endüstriyel kapitalizme adil olmadığı için saldırıyordu. Marks ise meselenin özünün bu olmadığını belirtiyordu. Ona göre, insanları değişimin ahlaki açıdan gerekli olduğuna ikna etmeye çalışmakla bir sonuç elde edilemezdi. Her şey aslında tarihin almakta olduğu yola bağlıydı. Sanayi toplumunda yeni bir işçi sınıfının ortaya çıkması kaçınılmazdı. Bu sınıfın mensupları, sanayi şehirlerinde yaşayan ve Marks'ın sanayi proletaryası adını verdiği yersiz yurtsuz ücretli işçilerdi. Ona göre bu sınıf devrimci bir hareket tarzı benimsemeye mecburdu. Tarih, devrimci kapasite ve zihniyet yaratmak için bu sınıf üzerinde çalışıyordu. Bu sınıfın mensuplarına sunduğu koşullar, devrimi tek mantıklı sonuç haline getirecek ve bu koşullar altında devrimin başarıya ulaşması garanti olacaktı. Önemli olan kapitalizmin ahlaki açıdan yanlış olması değil, tarihi açıdan ömrünü tamamlamaya ve ölüme mahkûm olmasıydı. Marks her toplumun kendine özgü bir mülkiyet hakları ve sınıf ilişkileri sistemi olduğunu, bu özelliklerin o ülkenin kendine özgü siyasal düzenini belirlediğini ileri sürüyordu. Siyaset ekonomik güçler tarafından belirleniyordu. Ekonomik gelişmelerin etkisi altında kalan toplumun kendine özgü düzeni değiştikçe siyaset de değişecekti. Dolayısıyla kapitalist toplum nasıl feodal toplumu tasfiye etmişse, devrim er ya da geç (Marks erken olacağını düşünüyordu) kapitalist toplumu ve biçimlerini tasfiye edecekti.

Verdiği çarpıcı ve cesaretlendirici mesajın yanında mücadeleciliği, enerjisi ve entelektüel hâkimiyeti sayesinde Marks, sonraki yirmi yıl içinde ortaya çıkan uluslararası sosyalist harekete egemen oldu. Tarihin onlardan yana olduğuna dair verdiği teminat devrimciler için büyük bir itici güç olmuştu. Adaletsizlik duygusundan gıpta etmenin yarattığı kışkırtmaya değişik güdülerle kendilerini içinde buldukları davanın zaferinin kaçınılmaz olduğunu memnuniyetle öğrendiler. Bu yaklaşım aslında dini bir dogmaydı. Analitik bir araç olarak barındırdığı bütün entelektüel olanaklara karşın Marksizm bir mitoloji haline geldi. Bu efsanenin dayandığı tarih görüşü, insanların yaşamının kaçınılmazlığa bağlı olduğunu çünkü kurumlarının evrim geçiren üretim yöntemleri tarafından belirlendiğini savunuyordu. Ayrıca işçi

sınıfının Tanrı'nın seçilmiş insanları gibi olduğuna inanılıyordu. Onların bu aşağılık dünyada çıktığı hac yolculuğu, zorunluluğun demirden yasasına artık ihtiyaç kalmayacak olan adil bir toplumun kurulacağı zafer dolu günlerde sona erecekti. Sosyal devrimciler böylece, sosyalist milenyuma doğru karşı konulmaz biçimde ilerleyen yolda, bilimsel açıdan çürütülmesi imkânsız tezlerini güvenle savunurken dört elle sarıldıkları devrimci eylemciliğe belki gerek kalmayacaktı. Oysa Marks kendi öğretisini daha ihtiyatla izliyordu. Öğretiyi sadece bireylerin karşı koyamayacakları kadar yaygın ve kapsamlı tarihi değişimlere uyguluyor, ayrıntılı gelişim sürecineyse uygulamıyordu. Belki birçok hoca gibi bütün öğrencilerini tanımaması şaşırtıcı değildi: daha sonraları kendisinin bir Marksist olmadığına dair itirazda bulunmuştu.

Bu yeni din işçi sınıfını seferber etmek için yeni bir esin kaynağı oluşturdu. Bazı ülkelerde sendikalar ve kooperatifler zaten önceden kurulmuştu. İşçilerin ilk uluslararası örgütü 1863'te ortaya çıktı (bu örgüt kısa sürede "Enternasyonal" olarak tanındı). Bu örgütün içinde Marks'ın görüşlerine katılmayan birçok kimse (başta anarşistler) olmakla birlikte, örgütte nüfuzu doruğa çıkan Marks genel sekreterliğe getirildi. Enternasyonal adından korku duyan muhafazakârlar sezgilerinde haklı çıktılar. 1848'den sonraki yıllarda sosyalizm, devrimci geleneği liberallerin elinden aldı. Çoğu ülkede en yaygın sınıf olmak bir yana, İngiltere dışında varlığı belli belirsiz fark edilen işçi sınıfının tarihi rolüne duyulan inanç, genel anlamda devrimde asla yanılgı olmayacağını savunan gelenekle birleşmişti. Fransız Devrimi sırasında geliştirilen siyasal düşünce biçimleri, ileride uygun olmadığı ortaya çıkacak toplumlara uyarlanmıştı.

ENTELEKTÜEL VE KÜLTÜREL DEĞİŞİM

Modern uygarlığın –bildiğimiz kadarıyla özünde dini inanca dayalı bir resmi yapı barındırmayan ilk uygarlığın– ilk kez ne zaman ve nasıl ortaya çıktığını belirlemek son derece karmaşık bir sorundur. Bu sorunun cevabı, bizim neyin peşinde olduğumuzun belirlenmesine bağlıdır. Belki geleneksel inanç yapılarının kırılmasında şehirler veya fabrikaların rolünü, örneğin kültürü değiştiren (veya yıkan) bilim ve felsefenin rolünden ya da dinin toplumsal baskıyı gizleyen bir araç olduğunu söyleyen siyasal radikallerin rolünden ayıramayız. Yine de 1870 yılında Avrupa'nın endüstriyel nüfusunda belirgin biçimde yeni bir gelecek görülebiliyordu. Büyük kısmı okuryazar olan bu kitle geleneksel otoriteye yabancılaşmıştı; laik zihniyete sahipti ve bir varlık olarak kendisinin bilincine varmaya başlamıştı. Uygarlık için bu, o zamana kadar görülen her şeyden farklı bir insan temeliydi.

Bunun dışında, entelektüel faaliyetin daha üst düzeyleri açısından, 19. yüzyıl

çok yoğun bir entelektüel mayalanma ortamı sağladı. Gerek eski gerek yeni fikirler sürekli sorgulandı. Bu çağda bir bütün olarak "toplumun ne düşündüğünü" söyleyebilmek her zamankinden zordu ve belki bunu söylemeye çalışmak anlamsızdı. Örneğin insanlar bireyi en çok ezen ve yaşamını sürdürme gücünü zayıflatan şeylerin –kimsenin birbirini tanımadığı dev şehirler, insanların çarkın dişlileri haline geldiği sanayi imparatorluklarının kurulması, devletin gücünün artması– pasiflik, kayıtsızlık ve çaresizlik duyguları yarattığını ifade ediyordu. Aynı şekilde bilim ve teknolojinin çevrelerine daha çok hâkim olma imkânı vermesi ve ceplerine biraz da olsa para girmesi nedeniyle, aslında milyonlarca insanın günlük yaşamında geçmişe göre daha çok seçme özgürlüğü bulunduğu ileri sürülebilirdi. Elektrik ve havagazının evlerle işyerlerini daha basit yöntemlerle daha ucuz ve temiz aydınlatması sayesinde insanlar zamanlarını daha iyi kullanmaya başladı. Bisiklet icat edildikten sonra milyonlarca insan gerek boş zamanlarında gerek çalışırken yeni bir hareket özgürlüğüne sahip oldu. Doğum kontrolü yaygınlaştıkça insanlar aile hayatlarını tesadüfe bırakmadan, diledikleri gibi belirlemeye başladı.

Bu tür uygulanabilir pratik meselelerdeki özgürlük, muhakkak ileri toplumlarda "materyalizm" adı verilen bakış açısıyla ilgili genel değişimi açıklamaktadır. Bu değişim sadece maddi zevkler ve rahatlıklara yönelik bir artış değildi. Her çağda kıt bulunan ürünler, toplumun her kesimi tarafından elde edilmeye çalışıyordu. 19. yüzyıl materyalizmin bu anlamı bakımından bir ilerleme olduğunu göstermişti zira yüzyıl ilerledikçe, daha fazla malın kullanılabilir olduğunu herkes öğreniyordu. Geniş kitlelere ulaşan zevklerin sayısı da her geçen gün artıyordu. Oysa aynı zamanda materyalizm daha derin düzeyde, çağın yarattığı bir olguydu ve belki kültürel değişimin daha önemli bir göstergesiydi.

Bunun işaretlerinden biri doğaüstü güçlerin ağır basan öneminin giderek zayıflamasıydı. Kiliseye gidenlerin sayısı birçok ülkede daha yüzyılın ilk yarısında bile azalmıştı. Yüzyılın sonlarına doğru, toplumun her kesiminden insanlar, beşeri ve doğal dünyadaki olayları açıklamak için genellikle doğa bilimlerine dayalı maddi açıklamalara kulak veriyordu. Bu konularda geleneksel dinlerin söyledikleri reddedilmeye başlanmıştı. Bir görüş açısına göre bu durum, aydınlanmacı fikirlerin geç kalmış bir zaferiydi. Hiçbir verimli kültürel aşama, çelişkiler ve iç gerilimler olmadan yaşanmamıştır. Nitekim bu materyalizm anlayışı, pratik sonuçları ancak 19. yüzyılda ortaya çıkan Aydınlanmanın diğer miraslarıyla çatıştı. Örneğin bazılarına göre, belli maddi olaylar sonuçta ne olacağını belirliyordu. Bireysel çabaların bunu hissedilir derecede etkileme imkânı yoktu. Bireylerin kaderi, onların rasyonel seçimleri ve bilinçli iradeleri tarafından değil –hele Tanrı'nın eylemleriyle hiç değil– akla dayanmayan doğal süreçler tarafından belirleniyordu. Aydınlanmacı düşüncenin, rasyonel bireyin kendi kaderini belirlediği şeklindeki bakış açısının

böyle bir dünyada yeri yoktu. Bu belirleyici süreçleri saptamada bazıları coğrafya ve iklime, bazıları ırklara, kimileri de ekonomiye ağırlık verdi. Özellikle resmi Marksizm, yüzyıl sonlarına doğru giderek bu durumu tamamen ekonomiye indirgedi ve dünyada meydana gelen gelişmelerin, ekonomik yaşamı belirleyen maddi güçlerin eseri olduğunu ileri sürdü. Bu düşünceden, proletaryanın diğer sınıflara karşı kaçınılmaz bir zafer kazanacağına dair mutlu bir sonuç çıkıyordu. Elbette bu sonucun rahatlatıcı veya gerginlik yaratıcı olması, tarihi göz önüne seren bu dramı nereden seyrettiğinize bağlıydı.

Determinist teorilerin önemli bir ortak noktası vardı: insanların kendi yaşamlarının sorumluluğunu taşıdığına ve seçtikleri hedeflerle uyum içinde yaşamlarını belirleyen kararları serbestçe verdiklerine olan inancı zayıflatmayı amaçlıyorlardı. Bu onları Avrupa uygarlığının temelinde yatan Hıristiyan düşüncesinden çok farklı kılıyordu. Onların düşüncesi, Rönesans ve Aydınlanma düşünürlerinin düşlediği hür ve sorgulayıcı birey hedefinden ve hatta sanayi toplumuna yol açan atılımı gerçekleştiren insanların tavrından da farklıydı. Oysa diğerleri, bireylerin yapmaya karar verdikleri şeylerin çok önemli olduğuna ve dünyayı değiştirebileceğine inanıyordu. Determinist fikirlerin yaygınlık kazanması, miras alınan kültürün en derin katmanlarında çok kökten bir şeylerin değiştiğini gösteriyordu.

BİLİM

Tüm uygarlıklar, insanoğlunun doğaya giderek hükmetmesine katkıda bulundu. Bu sonuca varılmasını sağlayan en büyük araç modern bilimdi. "Hiçbir halk ya da halklar, bilimin gelişmesine katkı yapma konusunda bir tekel oluşturmamıştır"[1] ifadesi herkesin kolayca kabul edeceği bir gerçekliktir. Ancak kabul edilen bir diğer gerçekliğe göre; günümüzde tüm dünyada gerçekleştirilen bilimsel uygulamaların izleri, Avrupa'da doğal dünyaya yönelik tavırların dönüşüme uğradığı 16. ve 17. yüzyıla kadar uzanır. Gerçi bu dönemden önce diğer kültürlerden Avrupa düşüncesine doğal dünya hakkında pek çok bilgi –özellikle gözlemler biçiminde– aktarılmıştı. Bugünkü dünya biliminin dayalı olduğu deneysel yöntem bu gözlemlerin eseriydi. Buna rağmen, kurumsal düzenlemelerle yöntemler ve alet kullanmanın evrimi Avrupa "Bilim Devrimi" ile birlikte başladı.

1800 yılında bu devrim artık farklı bir bilimsel kültüre sahip uluslararası bir topluluk yaratmış ve Atlantik'in karşı yakasına ulaşmıştı. Sonraki yüz yıl boyunca bu devrim tüm dünyaya yayılmakla birlikte en çok eski ve yeni Avrupa'da etkili oldu. Bu gelişme, bilimsel uğraşlardaki dev ve karmaşık artışın hem parçası hem yansımasıydı. Bu bilimsel gelişmenin ikincil tezahürleri için bile önemli kitaplar

1 Joseph Needham, *Science and Civilization in China, I* (Cambridge, 1954), s. 9.

yazıldı. Bilimsel keşifler, yöntemler ve ölçeklerdeki ilerlemeler öyle hızlıydı ki katlanarak artan bir büyüme söz konusuydu. Avrupa'nın genel tarihi öyküsünün bir parçası olarak, tüm bu gelişmeler içinde üç konu ağırlıklı öneme sahiptir. Bunların birincisi psikolojik ve kültüreldi. Kamuoyunda bilimin saygınlığı ve buna bağlı olarak bilimsel faaliyetleri yerine getirenlerin kendine güveni artmıştı. Bir diğeri, bizzat o zamana dek sağlanan başarılarla yapılanların hızlanan ve çeşitli alanlara yönelen doğasıydı. Üçüncüsüyse, bilimle uğraşmayan insanların yaşamı üzerinde bilimin yarattığı etkiydi.

Kelimeler, statüyü göstermek açısından faydalı rehberler olabilir. 1830 ve 40'lı yıllarda, günümüzde yaygın olarak kullanılan "bilimadamı" kelimesi ortaya çıktı. Daha önce doğayı ve işleyiş tarzını inceleyenlere "doğa filozofu" deniyordu. Oysa insanlar, doğada yapılan dikkatli deneysel araştırmalarla soyut mantığa dayalı akıl yürütme arasında daha açık bir ayırım yapmak gerektiğini hissetmeye başlamıştı. Bunun dışında, gerçek bilimle insanların 1800 yılında hâlâ "yararlı ve mekanik sanatlar" adını verdiği bilgiler arasında ayrım yapma duygusu da artıyordu. Bu değişim, "bilimsel" çalışmaların doğasının gerçeğin diğer türlerinden farklı olduğunun açıklığa kavuşturulmasıyla birlikte gerçekleşti. Bilimin sadece gözlemlenebilir olgulara dayalı eşsiz bir bilgi biçimi olarak yeniden değerlendirilmesi için uğraşan bir bilimadamı vardı. Bu bilgi biçiminden aynı zamanda "pozitif" gerçeklik olarak bahseden Fransız bilimadamı Auguste Comte, "pozitivizm" felsefesini bu ayrıma dayandırmıştı. Entelektüeller arasında oldukça uzun bir süre itibar gören bu felsefe Marks'ın görüşleri gibi, tarihin ilerleyiş şekli üzerine bir kavrama dayanıyordu. Comte'a göre, tarih onun zamanında uygarlık evriminin son aşamasına ulaşmıştı. İnsan aklının rehberlik için batıl inanç ve dine baktığı önceki aşamaların ardından son olarak bu pozitif veya bilimsel aşama gelmişti.

Pozitivizm bir felsefe sistemi olarak fazla uzun ömürlü olmadı. Ancak yüzyıl ilerledikçe; bilimadamlarının çalışmalarının pratik yan ürünleriyle birlikte ve onların yaptıkları konusundaki yaygın yanlış anlama ve cehalete rağmen, eğitimli halkın bilime ve bilimsel yöntemlere güven duymasını sağladı. Bu durum karşısında bilimadamlarının kendine güveni arttı. Bu gelişmeler zamanla birçok Avrupalı için bilimin bir mitoloji hatta din olmasını sağlayan sürecin arka planının bir parçasıydı. Bilimadamlarının açıklamaları insanların dünyaya bakışını bir zamanlar rahiplerin öğretilerinin yaptığı gibi etkilemeye başladı. Bilim bu şekilde, doğayı açıklama ve kullanmasında olduğu kadar etkiliydi. Bazı kültür tarihçileri tarafından en açık şekliyle görülen bu safdilliğe "bilimcilik" adı verildi. Bu gelişmenin ifade şekillerinden biri, yeni alanlarda gerçeğe götüren tek ve kesin yol olarak bilimsel yöntemin kapsamını genişletme eğilimiydi. Saint-Simon toplumun bilim ve sanayi temeline dayalı olarak yeniden yapılandırılmasını tahayyül etmişti. Bunun dışında

Karl Marks toplumu açıklamayı amaçlayan bir bilim dalı kurma arzusuna örnek oluşturmuş, Comte ise böyle bir bilim dalının ismini –sosyoloji– koymuştu. Bazıları özellikle "sosyal bilimler" kurmanın yollarını aradı. Bunların arasında İngiliz reformcu ve filozof Jeremy Bentham'ın faydacı yandaşları vardı. Bentham toplumu, insanların acı ve zevke verdiği tepkilere göre hesaplanmış ilkeleri kullanarak yönetmeyi umuyordu. Zevkin en üst düzeye çıkarılıp acının en alt düzeye indirilmesi hedefleniyordu. Bundan anlaşıldığına göre, göz önüne alınması gereken şey en çok sayıdaki insanın duyguları ve onların yoğunluğuydu. Doğal bilimlere öykünen bu ve bunun gibi pek çok girişim, genel ve yarı mekanik kanunların arayışına dayalı bir süreç izledi. Doğal bilimlerin o sırada bu tür kanunların arayışından uzaklaşmasının burada önemi yoktu. Bilimadamı olmayanların arayışı yine de bilimsel modelin saygınlığını kanıtlıyordu. Bizzat insanın bile belirlenmiş doğal bir nesne olarak bir araştırma konusu olabileceğine dair aydınlanmacı anlayış, büyük bir coşkuyla karşılanırken bunun yaratabileceği sonuçlar üzerinde pek durulmadı.

19. yüzyılın büyük bilimsel ilerlemeleri hızla artarak birikiyordu. Genel anlamda bu ilerleme hamlesi başladığı sıralarda, doğal bilimlerin ufkunu henüz Newton'un fiziği, Laplace'ın matematiği ve Lavoisier'nin kimyası oluşturuyordu. Buna ek olarak, ısının sistemli biçimde araştırılması, elektrik olgusuyla ilgili güvenilir gözlemler ve deneyler başlamıştı. Bir önceki yüzyılda jeoloji ve anatomi hakkında edinilen bilgilerin yanı sıra, bitki ve hayvan dünyasında gözleme dayalı bol miktarda somut ve spesifik bilgi toplanmıştı. Manzara 19. yüzyılda ciddi ölçüde değişmişti ve 1900 yılında fiziksel evren artık çok farklı görünüyordu. Fizikte bir devrim yaşanmıştı. Kimya tek bir dal olmaktan ziyade çeşitli bilim dallarını bir araya getiren bir bütün haline gelmişti. Canlı varlıklar üzerinde uygulandığı alanlar büyük bir coşkuyla inceleniyordu. Avusturyalı keşiş Gregor Mendel'in melezleme deneyleri sonucu ortaya yeni bir bilim dalı olan genetik çıkmıştı (bu bilim dalının adı olmamakla birlikte, "gen" kelimesi daha 1909'da icat edilmişti). Bu sırada biyolojide ileri sürülen bir hipotezin çok yaygın bir alanda uygulama olasılığı bulunduğundan, Newton'un iki yüzyıl önceki fikirleri kadar önemli olduğunu herkes kabul edebilirdi.

Bunun hangi adımların atılarak gerçekleştiğini anlaşılır bir şekilde açıklamak bu kitabın çerçevesi içinde mümkün değildir. Ayrıca bu sürecin izini sürmeye yönelik her girişim, öyküyü yetersiz bir isimler kataloğuna çevirerek değerini bozacaktır ancak bazı isimleri göz ardı etmenin imkânı yoktur. Bunların arasında bir kimyager olarak bilim hayatına başlayan büyük deneyci Michael Faraday ve James Clerk Maxwell'in isminin muhakkak yer alması gerekir. Bunun nedeni, bu iki ismin elektromanyetizma ve termodinamiğin keşfedilip anlaşılmasına yaptığı büyük katkıdır. Onların çalışması evrenin yeniden yorumlanmasının yolunu açarak, madde yığın-

larının çeşitli kombinasyonlar içinde bir araya geldiği bir toplamdan ibaret olmadığının anlaşılmasını sağladı. X ışınları ve radyoaktiviteyi keşfederek 1890'larda hâlâ hız kazanmakta olan fizikte bir devrimi mümkün kıldılar. Kimya başlangıçta Almanların, hepsinden önemlisi organik kimyanın mimarı olan von Liebig'in öncülük ettiği kapsamlı bir devrim yaşadı. Ancak kamuoyu tarafından daha yaygın biçimde tanınmak Fransız Louis Pasteur'e nasip oldu. Pasteur mikrobiyoloji sayesinde, tıp tarihinde bir dönüm noktası olan enfeksiyon teorisini geliştirip doğrulamasını sağlayan kanıtları buldu. Bu teori, ameliyathanede antiseptik kullanımını ilk kez uygulayan cerrah Lister tarafından hayata geçirildi. Fenol (karbolik asit) püskürterek uyguladığı yöntem ve diğer bazı uygulamalarının başlangıçta tepkiyle karşılanması bu büyük adamı hayal kırıklığına uğratmış, saygısız öğrencileri "hadi püskürtelim" diye şamata bile yapmıştı.

Pasteur'ün çalışmalarının kısa sürede tarım, sanayi ve tıpta kullanılmaya başlanması herkes tarafından bilinir. Oysa Faraday, Maxwell, Liebig ve yüzlerce bilimadamının araştırmaları da kısa zamanda hayata geçirildi. Bilim sıradan halkın hayal gücü üzerinde en hızlı ve çarpıcı etkiyi, bilimsel araştırmaların günlük hayata uygulanmasıyla yapmıştı ancak bilim Avrupalıların zihniyetini sadece bu yolla değiştirmedi. Bu değişim özellikle bir adamın örneğinde açıkça göze çarpıyordu. Çalışmalarının genel etkisi düşünüldüğünde bu adam, belki de yüzyılın en çok iz bırakan bilimadamıydı.

Bir İngiliz doğa bilimci olan Charles Darwin 1859'da kısaca *Türlerin Kökeni* adıyla bilinen bir kitap yayınladı. Aslında bu kitap, kendisinin bir başka doğa bilimci Alfred Russel Wallace ile birlikte bir yıl önce, Kraliyet Bilim Akademisi'ne sunduğu bir tezin devamı niteliğindeydi. Bu tezde bir taslak halinde sunulan hayvanlarla ilgili bir evrimci teori, kitapta daha eksiksiz ve kapsamlı hale getirilmişti. Kitapta temel olarak öne sürülen ve gözlemlerle desteklenen sava göre; canlı türleri çok uzun dönemler süresince, doğal seçim yoluyla evrime uğramış ve süreç boyunca önceki türlere göre fiziki bir değişim geçirmişti. "Evrim" kelimesi kitabın on yıl sonra yapılan beşinci baskısına kadar kullanılmasa da, daha Darwin yazmadan önce biliniyordu.[1] Darwin fiziki evrimin ne şekilde gerçekleştiğini saptayarak, bu teoriye özel bir katkı yapıp belirginleştirdi. Zoolojik verilerin yanı sıra botanik ve jeolojik verileri toplayarak, hayvanların düşmanca ortamlarda ayakta kalmasını sağlayan özelliklerin sonraki kuşaklara geçerek onların üremesini sağladığını ileri sürdü. Bu özelliklere yeterince sahip olmayan canlılar bunları sonraki kuşaklara aktaramıyordu çünkü bunu yapmaya yetecek kadar yaşayamıyordu. Böylece belli özelliklere sahip olan canlılarda "doğal seçim" gerçekleştiği ortaya çıktı. Daha

1 Hayvanların farklılaşmasına dayalı bir diğer büyük evrim teorisi, 1809'da Fransız bilimadamı Lamarck'ın *Philosophie zoologique* adlı eserinde açıklanmıştı.

sonra "büyük balık küçük balığı yutar" diye (Darwin tarafından ortaya atılmayan) çarpıcı bir deyim kullanılmaya başlandı. Darwin'in görüşlerini bayağılaştırıp genellikle yanlış anlaşılan bu deyim, onun mesajını özetlemek amacıyla yaygın ve yanlış biçimde kullanılıyordu.

Darwin ileride yüzyılın en verimli bilimsel fikri olduğu ortaya çıkacak görüşlerini açıklamıştı. 1871'de *İnsanın Türeyişi* adlı yeni bir kitap yazdı. Bu kitapta doğal seçim ve evrim hakkındaki hipotezlerini insanlara uyguladı. Kitabın yarattığı ilginin biyoloji biliminin dışına taştığı açıkça görüldü. Darwin'in fikirleri doğru dürüst anlamak zahmetine katlanmaksızın, kendi siyasal veya sosyal başarılarını haklı göstermeye çalışanlar tarafından kullanıldı (beyaz adamın diğer ırklara hükmetmesi örneğinde görüldüğü gibi). Bu fikirler ekonomik yaşamla ilgili savları bile etkiledi. Pazardaki sözde serbest rekabetin, gelişmiş bir beyni ve zekâsı olanları doğal olarak ticaret ve sanayide yukarılara taşıyacağı ileri sürüldü. Bunlar, hayat mücadelesinde başarılı olanları rahatlatan fikirlerdi. Bu fikirler, bu mücadelede başarılı olamayan çoğunluğun acısını hafifletmek için yapılacak müdahalelerin fazla bir işe yaramayacağını ima etmek amacıyla kullanıldı. Bununla birlikte Darwin'in fikirlerine karşı en gürültülü tepkiler başta İngiltere olmak üzere dindarlardan geldi. Doğal seçim sadece kutsal kitaplarda anlatılan (ve jeoloji bilimi tarafından zaten zayıf düşürülen) yaratılış öyküsüne ağır bir darbe indirmekle kalmadı; aynı zamanda insanoğlunun diğer canlılar arasında Tanrı'nın bahşettiği özel bir statüye sahip olduğu şeklindeki temel varsayımı da sarstı. Darwin'in fikirleri vicdan sahibi ve düşünceli insanların, Hıristiyanlığın temel metni olan İncil'in harfi harfine doğru olduğunu kabul etmesini imkânsız hale getirdi. Oysa daha yüzyıl başında bunu kabul etmek mümkündü.

Bilim dini inanca ve onu destekleyen kurumlara karşı en ağır darbesini, kutsal kitaplar ve geleneksel dini öğretinin otoritesini sarsarak indirdi. Ancak bilim, bu otoriteyi sarsan tek etken değildi. Ayrıca sadece dinin geleneksel olarak öğrettiklerine karşı doğrudan ve inandırıcı zıtlıklar üreterek faaliyet göstermiyordu. Aynı zamanda artan saygınlığı sayesinde etkili oluyordu. Şüphecilik Darwin'in söylediklerini tartışabilecek durumda olan (ya da en azından fikirlerini duymuş olan) elitlerin dışına yayıldığından, bilimi saran mitoloji yavaş yavaş, ancak tartışarak ikna etmeden çok farklı nedenlerle büyüdü. Lister veya Faraday'ın çalışmaları hakkında hiçbir şey bilmeyen hatta isimlerini bile duymamış binlerce insan, 1900 yılında artık kendilerinin başvurduğu tıbbın büyükbabalarının döneminden farklı ve ileride olduğunu biliyordu. Ayrıca bu insanlar, elektriğin gizemli gücünün etraflarında gösterdiği faaliyete de aşinaydı. Maddi ilerleme sokaktaki adamın başlangıçta bilinçli olsun olmasın, yeni mabetlere tapınmasına yol açtı. Bilim nihayet 19. yüzyılda, toplumun günlük yaşamını sürdürmesinde sadece önemli değil aynı zamanda

açık bir rol oynadı. Örneğin kimya, boyamada oynadığı önemli rol sayesinde; daha önce içki mayalama gibi antikçağlardan kalma bir uygulamada kimyasal tepkilerin önemini kavramayanlara, ilk kez sanayideki potansiyelini gösterdi. Boya alanındaki kimyasal araştırmalar büyük bir etkiyle diğer imalat alanlarına –ilaçlar, antiseptikler, patlayıcı maddeler– sıçradı. Yeni "hızlı" boyalara gelince, bu maddeler ayrı bir psikolojik ve sosyal öneme sahipti. İşçi sınıfının ucuz ama eskisi kadar yavan olmayan kıyafetler giymesi böylece mümkün olmuştu. Tam yüzyıl bitmek üzereyken ağrı kesici olarak aspirinin icadı, tıpta çağ açıcı bir olaydı. Geçmişte ister zengin ister fakir olsun, insanların afyon veya alkolden başka kullanabileceği bir şey yoktu.

Bilim efsanesi işte böyle koşullarda türedi. Bilimin deneyle doğrulanmış engin bir bilgi kütlesine dayanarak; tıpkı büyük dinlerin geçmişte yaptığı gibi, insanların dünyaya bakışını belirlemesi, günümüzde artık bildik bir olgudur. Geçmişte bazıları bilimin metafizik soruları veya kovaladıkları hedefleri için yol göstermesini bekledi, davranışlarını düzenlemek için kullanacakları standartları bilim yoluyla belirlemeye çalıştı. Elbette tüm bunların, bilimadamlarının arayışları gibi bilimle içsel veya zorunlu bir bağlantısı yoktu. Bunlar sıradan insanların anlayamadığı şeyler hakkındaki gayri resmi ve dolaylı algıların sonucuydu. Bu durumun nihai sonucu, işlevini kaybettiği halde yaşayanlar haricinde, ciddi anlamda hiçbir dini fikri veya doğaüstü ideali barındırmayan bir uygarlığın doğuşu oldu. Dünyayı anlamak için bunlara ihtiyaç kalmadığı anlaşılıyordu veya en azından kitleler bunlara ihtiyaç duymuyordu. Onlar için modern Avrupa uygarlığının özü, ister açık olsun ister olmasın, doğanın kullanılması sonucu yapılabilecek olanlara duyulan inançta yatıyordu (ve hâlâ böyledir). Modernite prensipte, yeterli akıl ve para kaynağı kullanıldıktan sonra, çözülemeyecek hiçbir sorun olmadığını insanlara aşılıyordu. Modern yaşamda anlaşılması güç olana yer bulunmakla birlikte, özünde gizemli olana asla yer yoktu. Elbette birçok bilimadamı bu sonuçtan geri adım attı. Bunun doğurduğu sonuçların hepsi henüz kavranmaktan uzaktır ancak bu, şu anda bir dünya görüşünün dayandığı varsayımdı ve temelleri 1900'den önce atılmıştı.

4

Yeni Bir Avrupa Düzeni

MEŞRUİYET VE MEYDAN OKUYANLAR

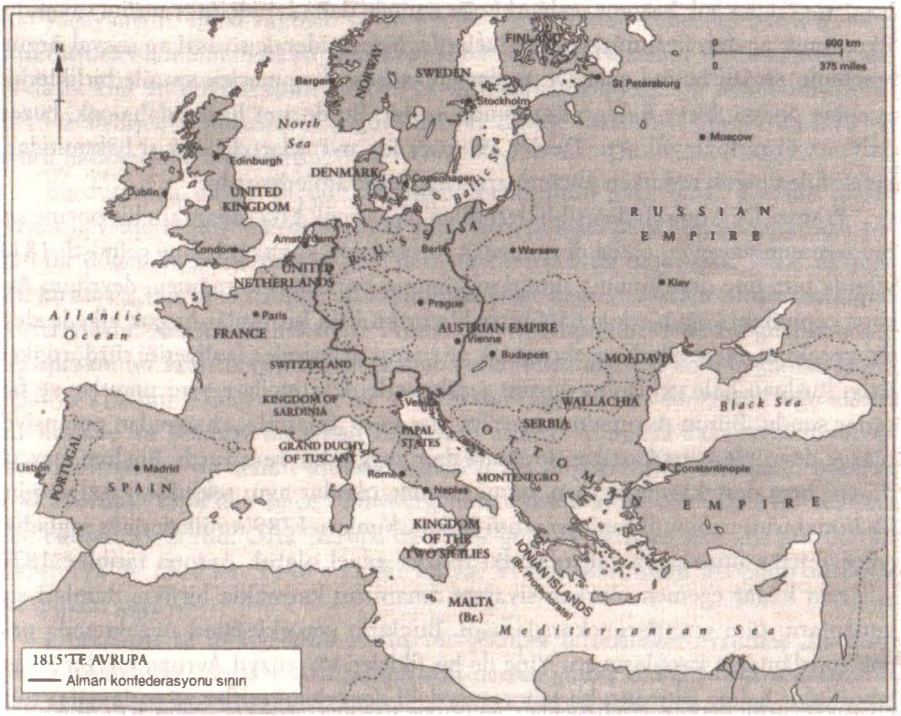
Devrim yılları ve Napolyon'un iktidarı Avrupa'daki *ansiyen rejim*'i büyük ölçüde yıkarken, geriye kalanları da zamanla sarsıp bir kenara itti ancak hepsinden önemlisi artık bu rejimin sorgulanmasıydı. Bu rejim bir daha asla Avrupalıların yaşayıp yönetildiği tek biçim olarak görülmeyecekti. Bu dönemden itibaren iyi ya da kötü bir şey olduğu düşünülmeksizin, bu rejime meydan okumak ve değiştirmek mümkündü. 1815 Avrupa'sında bir iki yerde görülmeye başlayan yavaş ama köklü sosyal ve ekonomik değişimler sayesinde, kurulu düzenin kırılgan bir yapısı olduğuna dair anlayış yeni bir ivme kazandı. Bu köklü değişimleri ortadan kaldırmak mümkün değildi. Bunların boyutu büyüdükçe, sonraki yarım yüzyıl boyunca muhafazakâr devlet adamlarının en büyük hayal kırıklığı kaynakları arasında yer aldı. Hatta birçok ülkede siyasal manzaraya egemen bile oldular. Bu değişimler, siyasi düzenlemelerdeki kendine özgü değişimlerin yanı sıra benzeri görülmemiş bir devrimler ve savaşlar çağından arta kalan fikirler ve özlemlerle bir araya geldi. Böylece bazılarının arzuladığı gibi neredeyse statik bir normalliğe geri dönmek bir yana, 1815 yılının yeni bir karışıklıklar çağının başlangıcı olması şaşırtıcı değildi.

Bu gelişmenin yarattığı sonuçlar, Avrupa haritasının yaklaşık seksen yıl boyunca aldığı şekil sayesinde kolayca görülebilir. 1871'de birliğini henüz sağlamış olan Almanya büyük güçler arasındaki yerini aldığında, Adriyatik'ten Baltık denizine uzanan bir hattın batısında kalan Avrupa toprakları ulus ilkesine göre kurulmuş devletlerden oluşuyordu. Bu ilkenin uygulamada ne kadar geçerli olduğuysa ayrı bir tartışma konusuydu. Bu hattın doğusunda bile ulus olarak tanımlanabilecek bazı devletler vardı. 1914 yılına gelindiğinde, Balkanların büyük bir kısmı ulus-devlet şeklinde örgütlenmişti. Bu tarihten sonra da milliyetçiliğin kazanacağı yeni zaferler olacaktı.

Haritadaki değişiklikler, yeni bir siyasi eylem ve düşünce çerçevesinin kabul edilmesinden ayrı düşünülemezdi. 19. yüzyılda Avrupa'nın büyük bir kısmında zamanla, kamuoyunun çıkarlarının münferit hükümdarlar veya ayrıcalıklı hiyerar-

şilerden daha üstün olduğu kabul görmeye başladı. Hükümetler en azından görünüşte devleti bu çıkarlar adına yönetmeyi onaylamaya başladı. Devletin içinde bu çıkarları belirleyip korumaya yönelik rekabet meşru olarak görülür hale geldi. Bu tür bir rekabetin giderek özel alanlar ve kurumlar gerektirdiği düşünülüyordu. Eski hukuk veya mahkeme biçimleri bu gelişmenin sonuçlarını düzenlemede yetersiz kalıyordu. Ayrıca yeni siyaset biçimleri sadece yeni bir dil ve araçlar sorunundan ibaret değildi. Siyasi düşüncede en derin düzeyde bir değişim olmuş, insanların ihtiyacına yönelik siyaset gündeme gelmişti. Meşruti ve faydalı hükümet biçimleri artık insanlara yasa veya geleneklerle taahhüt edilenleri sunma meselesi olmaktan çıkmıştı. Bunun yerini giderek insanların ihtiyaçlarını tatmin etmeye yönelik siyasi mücadele şekli aldı. Yüzyıllar boyunca, geçmişe duyulan saygının yarattığı muazzam bir ağırlık, anakronik olarak Avrupa "siyaseti" dediğimiz kavrama damgasını vurdu. Oysa iktidarla ilgili bu eylemlerin günümüzle neredeyse hiç ilgisi yoktu. 16. yüzyılda Hollandalılar ile Belçikalılar kendi yasal ve tarihi ayrıcalıklarını –kendi şehirleri, eyaletleri ve bireylerinin haklarını– savunmak için meşru hükümdarlarına karşı direnmişti. 17. yüzyıldaysa bazı İngilizler (kendilerine göre) parlamentonun tarihi ayrıcalıklarını savunmak için krala karşı direnirken, bazıları tahtın sahibinin tarihi haklarını koruma uğruna kral için mücadele etti. Aşağı yukarı aynı tarihlerde, Katalonyalılar Aragon Krallığı'nın eski anayasasının dilini konuşurken, Madrid hükümetine karşı ayaklandı. Amerikalılar bile bağımsızlık mücadelesine 1760'larda kralın diğer uyruklarının sahip olduğu hakları talep ettiklerini söyleyerek başlamıştı. Nihayet 1789'da Fransa'da, aristokratlarla yargıçlar monarşinin geleneksel imtiyazlarına müdahale etme arzusuna karşı çıkınca devrim patlak verdi ve eski rejim yıkıldı.

Bu anlamda, "Biz halk..." sözleri değişimin başladığının işareti olarak görülebilir. Fransa'da 1790'larda yaşanan deneyimlerden sonra, Avrupa'da siyasi düşünce biçimi artık yeni bir şeyi göz önüne almaya başlamıştı. Artık sadece haklar değil aynı zamanda arzulananların arayışı söz konusuydu. Bu gelişme, itaat ve yükümlülük konusundaki eski tartışmaları dönüşüme uğrattı. Sorun artık, istekleriyle ilgilenilmesi gereken insanları, hükümranlığı uygulamaya yetkili grubu saptama haline gelmişti. Yüzyıl ilerledikçe otoriteyi tam anlamıyla neyin meşru kılacağı durmaksızın tartışıldı. Tarihi haklara dayanma tek başına yeterli olmuyordu. Belli bir saygıyı hak etse bile –ya da en azından korunması gerektiğini savunanlara sempati gösterilse bile– sonunda her ülkede can alıcı siyasi sorun, kimin isteklerinin meşru olarak yürürlükte olacağıydı. Bu sorunun cevapları giderek milliyet ve demokrasi şeklinde veriliyordu. Ancak bu dönüşümün ve resmi olarak kabul edilmesinin kurumsal çerçevesinin ortaya çıkması bazı ülkelerde daha uzun sürdü. 1815'ten sonraki restorasyon döneminde milliyetçilik eski ilkelere –örneğin hanedan yandaşlığı-

na– karşı hâlâ açık biçimde mücadele eden bir güçtü. Üstelik 19. yüzyıl ilerledikçe siyasi tartışmalarda, "tarihi" olduğu kabul edilen ulusların çıkarlarının hükümetleri tarafından korunup ilerletilmesi hususu olağan bir hal almıştı ancak bunun sonucunda sert ve uzun süren itirazlar ortaya çıktı. Hangi "ulusların" veya ulus olduğunu iddia eden halkların tarihi olduğu, bunların çıkarlarının sınırlarının nasıl çizileceği, onlar adına kimin konuşacağı, devlet adamlarının kararlarında bunlara ne ölçüde ağırlık verileceği sorgulanıyordu.

Süreç bazen şiddet içeriyordu zira meşru muhalefet fikri çoğu insan için kabul edilemez bir paradokstu. 1780'den sonraki yarım yüzyıl içinde muhalefeti fiilen sadece Birleşik Krallık (ve Atlantik'in karşı kıyısında ABD) kabul etmişti. Dolayısıyla yavaş gerçekleşen ama hayati değişikliği yorumlarken anakronizme düşme tehlikesi vardır. Demokrasi ve liberalizm gibi kavramları tanımlamak kolay değildir ve bunlar 19. yüzyıl başında sahip olmadıkları bağlantılara günümüzde sahip olmuştur. Burada söylenebilecek olan sadece biçimsel bile olsa, giderek daha çok insanın devletle ilişki içinde bulunması bakımından temsili kurumları kabul etmeye yönelik genel bir eğilimin uzun vadede hüküm sürdüğüdür. Liberallerle demokrat-

lar daima daha çok insanın oy hakkı olmasını ve daha iyi seçim temsilini savundu. Ekonomik açıdan ileri düzeydeki ülkelerde, birey giderek siyasal ve sosyal örgütlenmenin temeli haline gelmeye başladı. Cemaat, din, meslek ve aile birliklerine üyeliğin önemi, birey hakları karşısında azaldı. Bu durum bazen daha çok, bazen daha az özgürlüğe yol açtı. Devlet 19. yüzyılda uyruklarıyla ilişkisi bakımından, gerek fiilen gerek hukuken gücünü arttırmaya devam ediyordu.

Fransız Devrimi bu değişiklikleri fiilen başlatmak gibi muazzam bir öneme sahip olmanın yanında, etkisi devam eden bir mitoloji kaynağı haline gelmişti. 1815 yılında bittiğine dair kiminin umutları kiminin korkularına rağmen, devrimin Avrupa çapındaki yoğun etkisi hâlâ hissediliyordu. Eski kurumlar birçok ülkede eleştiri ve yıkımı davet ederken, ekonomik ve sosyal değişimler faaliyetini sürdürdükçe daha kırılgan hale geldi. Bu durum radikallerle devrimcilere yeni umutlar ve fırsatlar sundu. Bütün Avrupa'nın ister iyi ister kötü anlamda, en azından potansiyel olarak devrimle karşı karşıya olduğuna dair yaygın bir kanı vardı. Böylece mevcut düzeni hem destekleyenler hem yıkmaya aday olanlar aynı şekilde siyasal gerginlik konularını tırmandırma cesaretini bulup, bunları 1789'un ilkelerinin sağladığı çerçeve içine oturtmaya çalıştılar. Bu fikirler genel olarak Avrupa tarihine 1870 yıllarına kadar egemen olurken siyasete dinamizm katmakla birlikte, bunları savunanların tüm umutlarını karşılamadı. Bunların gerçekleşmesi uygulamada pek çok sınırlamayla karşılaşmıştı. Yine de bu fikirler 19. yüzyıl Avrupa'sını bir siyasi laboratuar haline getirmiş; bu laboratuardaki deneyler, keşifler ve patlamalar tüm dünyanın tarihini belirlemişti.

BARIŞIN TEMELLERİ

19. yüzyılda uluslararası düzenin kurulmasını sağlayan eylem 1815'teki Viyana Antlaşması oldu. Bu sayede Fransız savaşları çağı kapanırken tekrarlanmamasını sağlayacak önlemler alındı. Bu barışı gerçekleştirenler, Fransa'nın saldırganlığını engelleyerek devrimden kaçınmayı amaçlıyordu. Bunun için muhafazakâr Avrupa'nın ideolojik özü olan meşruiyet ilkesini ve gelecekteki Fransız saldırganlığına karşı pratik toprak düzenlemelerini kullandılar. Nitekim Prusya, Ren bölgesinde büyük topraklar kazandı. Felemenk bir kralın hükümdarlığında kurulan meşruti ve oldukça büyük seçmenler meclisine sahip yeni bir monarşi hem Belçika'yı hem Hollanda'yı yönetmeye başladı. Cenova Sardinya Krallığı'na verildi. Avusturya daha önce İtalya'da sahip olduğu toprakları geri almakla kalmayıp Venedik'i elinde tutarken, aynı zamanda diğer İtalyan devletlerini hizaya getirme konusunda fiili bir yetki kazandı. Bu örneklerin bazılarında meşruiyetin çıkarlara boyun eğdiğini görüyoruz. Karışıklık yılları sırasında yağmalananlar tam anlamıyla bir restoras-

yon yaşayamadı. Buna rağmen siyasi güçler meşruiyetten bahsedip bunu (gerekli düzenlemeler tamamlandıktan sonra) belli bir ölçüde başardılar. Viyana antlaşması yaklaşık kırk yıl boyunca, ihtilafların savaşmadan çözüldüğü bir temel oluşturdu. 1815'te belirlenen hususların çoğu, belli bir ölçüde sarsıntıya uğrasa da kırk yıl sonra hâlâ yerinde duruyordu.

Bu durumda büyük ölçüde devrilme korkusunun payı vardı. Kıtanın bütün büyük devletlerinde 1815'ten sonraki yıllar hem polisler hem komplocular için yoğun bir dönemdi. Hızla üreyen gizli derneklerin art arda başarısızlıklarla cesaretinin kırılması, bunların ciddiye alınacak ölçüde bir devrimci tehdit oluşturmadığını gösteriyordu. Avusturya askerleri Piyemonte ve Napoli'deki darbe girişimleriyle uğraşırken; bir Fransız ordusu, liberal anayasa tarafından eli kolu bağlanan gerici İspanya kralının iktidarı tekrar ele geçirmesini sağladı. Rus İmparatorluğu askeri bir komplo ve Polonya'da çıkan bir isyanı atlattı. Almanya'daki Avusturya üstünlüğü herhangi bir tehdit altında değildi (oysa imparatorluk hükümeti bundan korkuyordu). 1848'den önce Habsburg monarşisine karşı çok ciddi bir tehlikeden bahsetmek zordu. Orta Avrupa'da yedek güç olarak Rusya ve ana güç olarak Avusturya ile 1815'ten 1848'e kadar İtalya, Viyana sisteminin üzerinde durduğu iki sağlam kayaydı.

Liberalizm ve milliyetçilik yanlış bir şekilde, birbirinden ayrılmaz iki akım gibi görülüyordu. Daha sonra bunun son derece yanlış olduğu ortaya çıktı. Fakat 1848'den önce Avrupa'yı devrim yoluyla değiştirmeye çalışanların sayısı az olduğundan, bu değişimi hem Fransız Devrim'in ilkelerini –temsili hükümet, halk egemenliği, birey ve basının özgürlüğü– hem milliyetçiliği geliştirerek yapmak istediler. Pek çok insan bu iki hareketi birbirine karıştırıyordu. Bunların en ünlüsü ve rağbet göreni genç bir İtalyan olan Mazzini'ydi. Yurttaşlarının çoğunun istemediği İtalyan birliğini savunup bu uğurda başarısız komplo planları yapınca yüzyılı aşkın bir süre boyunca hemen her kıtadaki milliyetçiler için örnek ve esin kaynağı oldu. Bunun dışında radikallik modasının ilk idollerinden biri haline geldi. Ne var ki onun temsil ettiği fikirlerin çağı henüz başlamamıştı.

Kutsal İttifak'ın (üç tutucu güç Rusya, Avusturya ve Prusya için yaygın olarak kullanılan isim) iradesinin geçerli olmadığı Ren Nehri'nin batısında, hikâye farklı bir yol izledi ve burada meşruiyetçilerin varlığı uzun sürmedi. Bourbon Hanedanı'nın 1814'te tekrar iktidara gelmesi bu ilkeyle bir uzlaşmaydı. XVII. Louis'nin 1795'te Paris'teki bir hapishanede ölümünün ardından, halefi XVIII. Louis'nin herhangi bir Fransız kralı gibi hüküm sürmesi bekleniyordu. Aslında herkesin bildiği ama meşruiyetçilerin saklamaya çalıştığı gibi, Napolyon'u yenen müttefik ordularının peşine takılarak ülkeye gelmişti. Ülkeye geliş koşulları ancak Fransız siyasi ve askeri elitinin kabul edebileceği türden olmasına rağmen Fransız halkının çoğunluğu

tarafından görmezden gelinmişti. Tekrar kurulan rejim meşruti bir monarşi olmasına rağmen oy hakkı sınırlıydı. Kişi hakları resmi bir beratla güvence altına alınmıştı. Devrimci müsadereler ve satışlarla gerçekleşen toprak düzenlemelerine dokunulmadı. Artık 1789'a dönüş söz konusu değildi. Napolyon'un papa ile yaptığı konkordato, kilise ile Fransa'nın yeni idari yapısı arasındaki ilişkiyi düzenlemeye devam ederken vilayet sistemine de dokunulmadı.

Bununla birlikte gelecek hakkında bir miktar belirsizlik vardı. Berat hakkında sağ ve sol arasında tartışmalar başladı; bu kralla halk arasında bir sözleşme miydi, yoksa kraliyetin bir cömertlik gösterisi olup bağışlandığı kadar kolay geri alınabilecek miydi? Tartışma, kazanılan özgürlüğün boyutu ve devrimdeki egemen sınıflar gibi birtakım ilke sorunlarını ortaya atan (veya böyle yaptığı sanılan) çeşitli gündem maddeleriyle sürdü. Aslında söz konusu olan, daha önce devrimin gerçekleştirdiği şeyleri sürdürmekti. Bunu açıklamanın yollarından biri, eski rejim sırasında Fransa'nın yönetiminde söz sahibi olmak için mücadele edenlerin kazandığını söylemekti. Bazen söylendiği gibi "ileri gelenlerin" siyasi ağırlığı güvence altındaydı. Napolyon'un hizmetkârı ve askeri olarak ya da büyük toprak sahibi ve iş adamı olarak devrimin nimetlerinden faydalanmasını bilen eski soylular Fransa'nın gerçek yöneticileriydi. Bir diğer değişim ulusun 1790'larda gerçekleşen inşasıydı. Hiçbir kişi ya da kurum artık Fransa'nın ulusal devletinin faaliyet alanı dışında kalma iddiasında bulunamayacaktı. Son olarak en önemlisi, devrim Fransız kamu sorunlarının tartışılacağı koşulları dönüşüme uğratmıştı. Sağla sol, muhafazakârlarla liberaller arasında nerede bir çizgi çekilecekse, siyasi mücadelenin odak noktası artık bu çizgi olacaktı. Hükümdarlara danışmanlık yapan kutsal sağın ayrıcalığının artık bir önemi kalmamıştı. Bourbon Hanedanı'nın doğrudan gelen son kralı X. Charles bu gelişmeyi göremedi. 1830'da aptalca bir darbe girişimiyle kendisini bağlayan anayasal sınırlamaları kaldırmaya çalışınca Paris ona karşı ayaklandı. Liberal politikacılar alelacele "Temmuz Devrimi"nin başına geçtiler ancak kısa sürede Charles'ın yerine yeni bir kral getirmeleri cumhuriyetçilerde hayal kırıklığı yaratırken, "meşruiyetçiler" bu kralı bir gaspçı olarak gördü.

İTALYAN ULUSAL DEVLETİNİN KURULUŞU 1815-71

1815 Ocak İtalya şu devletlerden oluşuyordu:
- Sardinya Krallığı (Savoy, Piyemonte, eski Cenova Cumhuriyeti ve Sardinya Adası)
- Modena, Lucca ve Parma dukalıkları
- Toskana Grandüklüğü
- Papalık devletleri

	– Napoli Krallığı – San Marino Cumhuriyeti – Lombardiya ve Venedik Cumhuriyeti Avusturya'ya verilmişti.
1820 ve 1831	Napoli, Torino, Modena, Parma ve Papalık devletlerinde geçici başarılar elde eden ayaklanma dalgalarıyla darbeler sonunda Avusturya'nın yardımıyla bastırıldı. Mazzini Piyemonte (1832) ve Savoy'daki (1833) isyanları başarıyla sonuçlandıramadı.
1846	"Liberal" olduğuna inanılan IX. Pius'un papa seçilmesi.
1847	Cavour'un Torino'da *Il Risorgimento* adlı gazeteyi çıkarmaya başlaması. Avusturya'nın Ferrara'yı (Papalık devletleri) işgal etmesi.
1848 Ocak-Mart	Sicilya, Napoli, Toskana, Piyemonte, Romagna, Milano ve Venedik'te meşrutiyet yanlısı ve yurtsever (Avusturya karşıtı) ayaklanmalar çıkarken Sardinya Krallığı Avusturya'ya savaş ilan etti.
Nisan	IX. Pius, Katolik bir güç olan Avusturya'ya savaş ilan edilmesine karşı çıktığını açıkadı.
Ağustos	Yenilen Sardinya ateşkese zorlandı.
Kasım	Roma'da çıkan ayaklanma yüzünden papanın şehirden kaçmasının ardından şu olaylar meydana geldi:
1849 Şubat	Roma'da bir cumhuriyet ilan edildi.
Temmuz	Fransız ordusunun seferi sonucunda Roma cumhuriyeti yıkılarak Pius tekrar iktidara getirildi.
Ağustos	Sardinya, Avusturya'ya karşı yeniden savaş açıp yenilince tazminat ödemeye mecbur edilirken, kral tahttan çekildi (ancak 1847'de kabul edilen anayasaya dokunulmadı). Venedik Avusturyalılara teslim oldu.
1850	Cavour Sardinya kabinesine girdi (1852'de başbakan oldu) ve ruhban karşıtı yasalar çıkmasına önayak oldu.
1855	Sardinya, Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'na katıldı. Cavour barış toplantısını, İtalya'nın durumunu kamuoyuna açıklamak için araç olarak kullandı.
1856	Sardinya monarşisinin önderliğinde İtalyan birliğini gerçekleştirmek amacıyla Ulusal Dernek kuruldu.
1858	Cavour ve III. Napolyon, Avusturya'ya karşı yeni bir savaş için gizlice anlaştı.

1859 Nisan	Avusturya'nın Sardinya'yı savaşa kışkırtması.
Mayıs-Haz.	Toskana, Modena, Parma ve Papalık devletlerinde devrimler; Avusturyalıların Lombardiya'da Fransızlara yenilmesi. Fransa ve Avusturya arasında imzalanan Villafranca Barış Antlaşması.
1860	III. Napolyon Parma, Modena, Toskana ve Romagna'nın halkoylaması sonucuna göre Sardinya tarafından ilhak edilmesine razı olurken, karşılığında Nice ve Savoy Fransa'ya bırakıldı. Cavour'un gizlice desteklediği Garibaldi, "Binlerin Seferi" sonucu Sicilya'yı işgal edip ardından İtalya'ya geçerek Napoli krallığını devirdi. Papalık devletlerinde çıkan isyanı bahane eden Sardinya bu bölgeyi işgal ederek Garibaldi'nin Roma'ya ilerlemesini engelledi. Napoli, Sicilya, Umbriya ve Papalık Marche bölgesi, Sardinya'ya katılma yönünde oy kullandı.
1861 17 Mart	II. Vittorio Emmanuele önderliğinde İtalya Krallığı'nın ilan edilmesi.
1862	İtalyan kuvvetleri, Aspromonte'de yaralanıp esir düşen Garibaldi'nin ilerleyişini durdurdu (29 Ağustos).
1866	İtalya-Prusya ittifakı ve Avusturya'nın Yedi Hafta Savaşı'nda Prusya'ya yenilmesinin ardından Venedik bölgesinin İtalya'ya bırakılması.
1867	Garibaldi'nin Papalık devletlerini işgal harekete Fransız ve Papalık kuvvetleri tarafından 3 Kasım'da Mentana'da durduruldu.
1870	Fransız garnizonu Fransa-Prusya Savaşı sırasında Roma'dan çekildi. İtalyan kuvvetleri bombardıman ve taarruzun ardından 20 Eylül'de şehre girdi. Halkoylaması sonucu Roma İtalya'ya katılarak başkent oldu.
1871	İtalya-Papalık ilişkilerinin Garantiler Kanunuyla belirlenmesi; kanunun papalığın gelirlerini ve bağımsızlığını, Vatikan Devleti'nin diplomatik dokunulmazlığını temin etmesi.

TEMMUZ MONARŞİSİ

Yeni kral Louis Philippe, Fransız kraliyet hanedanının küçük dalı olan Orléans ailesinin reisiydi. Muhafazakârlara göre devrimin yeniden vücut bulmuş hali olsa da radikalleri bu yönüyle pek etkilememişti. Oysa babası XVI. Louis'nin idamı lehinde oy kullanmıştı (kendisi de kısa bir süre sonra darağacını boyladı). Louis

Philippe de cumhuriyet ordularında subay olarak görev yapmış, hatta 1790'larda ünlü Jakoben kulübün üyesi olmuştu. Liberaller için cazip bir isimdi çünkü devrimi, monarşinin istikrarıyla uzlaştırmıştı. Emrindeki hükümetler on sekiz yıl boyunca meşrutiyete uygun davranıp zenginlerin çıkarlarına uygun düşen hayati siyasal özgürlükleri korudular. 1830'larda yoksulluğun yüzünden şehirlerde yaşanan huzursuzlukları şiddet kullanarak bastırmaları, rejimi solun gözünden düşürdü. Önde gelen bir politikacının yurttaşlarına zengin olmalarını tavsiye etmesi yanlış anlaşılıp alaylarla karşılandı. Oysa onun bütün yapmaya çalıştığı, oy elde etmenin yolunun, yüksek bir gelirin sağladığı imkânlardan geçtiğini söylemeye çalışmaktı ("Temmuz Monarşisi'nin başlangıcında ulusal seçimlerde oy kullanabilen Fransızların sayısı İngilizlerin üçte biri kadardı oysa Fransa'nın nüfusu İngiltere'nin yaklaşık iki katıydı). Buna rağmen rejim teoride 1789'un devrimci ilkelerinden biri olan halk egemenliğine dayanıyordu.

Bu ilke, rejime uluslararası konumunu da sağlıyordu. 1830'larda meşrutiyetle yönetilen Avrupa ülkeleri –İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz– ile Doğu'nun kraliyetçi, hanedanlık devletleri arasındaki farklılık; Polonya'nın parçalanma cinayetinin yanında, İtalyan ve Alman uydu devletlerindeki egemenlikleriyle birleşince çok belirgin biçimde ortaya çıkıyordu. Hanedan imparatorlukları Temmuz Devrimi'ni sevmemişti. Belçikalılar 1830'da Hollandalı krallarına karşı ayaklanıp sonunda ayrılınca bu hanedanlar telaşa kapılmakla birlikte krala yardım edemediler zira Britanya ve Fransa Belçikalıları desteklerken Rusya, Polonya'da çıkan bir isyanla uğraşmak zorunda kalmıştı. Belçika'nın bağımsızlığını güvence altına almak ancak 1839'da mümkün oldu. İspanya ve Portekiz'in iç sorunları diplomatik kaygılara yol açmasına rağmen, bu olay 1848'den önce Viyana Antlaşması'nın yarattığı devlet sistemindeki tek önemli değişiklik oldu.

ALMANYA'NIN BİRLEŞMESİ: 1815'TEN ÖNCE

1785	Prusya Kralı II. Friedrich Alman Prenslikleri Birliği'ni kurarak, imparator II. Joseph'in Bavyera'yı Habsburg topraklarına katmak için pazarlık planına karşı koydu.
1790	Prusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya ve Rusya'nın baskısına karşı direnmesini destekledi.
1801	Fransa ile Avusturya arasında yapılan Lunéville Antlaşması'yla, Fransa, Almanya içindeki prensliklere toprak verme karşılığı Ren Nehri'nin sol tarafını elde etti. Bu olay şu gelişmelere yol açtı:
1803	Kutsal Roma İmparatorluğu temsilcilerinin (*Reichsdeputationschluss*) Almanya'yı yeniden organize etme kararını alması. Bunun sonucunda

bütün büyük prenslikler toprak kazandı, sadece eski bir kilise yanlısı prenslikle altı serbest imparatorluk şehri varlığını sürdürdü.

1804 Kutsal Roma İmparatoru II. Francis, Avusturya İmparatoru I. Francis unvanını aldı.

1805 2 Aralık'ta meydana gelen Austerlitz Muharebesi'nden sonra Fransa'yla yapılan Pressburg Antlaşması sonucu Avusturya; Bavyera, Württemberg ve Baden'e toprak verdi.

1806 Fransa tarafından Temmuz'da Ren Konfederasyonu kuruldu ve sonuçta Avusturya, Prusya, Brunswick ile Hesse dışında bütün Alman prensliklerini bünyesine kattı. Böylece Ağustos'ta Kutsal Roma İmparatorluğu sona erdi. Ekim'de Fransız orduları Prusya'yı Jena, Auerstadt'ta yendi. Böylece:

1807 Napolyon Prusya ve Rusya'dan kazandığı topraklarla yeni Westphalia Krallığı'nı ve Saksonya kralına bağlı Varşova dukalığını kurdu.

1809 Tyrol olaylarında Fransızlara karşı ayaklanan Almanlardan boş yere yardım bekleyen Avusturya, yeni topraklar kaybetti.

1812 Prusya ve Avusturya, Fransa'yla yeniden savaşa girdi. Ekim'deki Leipzig muharebesinin ardından Fransa'nın Almanya'daki hegemonyası çatlamaya başladı. Müttefiklerin Ren Nehri sınır alınarak barış yapılması önerisini Fransa kabul etmedi.

1814-15 Viyana anlaşmaları Avusturya ve Prusya'ya Almanya'da yeni topraklar kazandırıp otuz dokuz devletli yeni bir Cermen Konfederasyonu kurulmasını sağladı. Ayrıca dört serbest şehrin bulunduğu konfederasyonun federal Diet'ine Avusturyalı bir temsilci başkanlık ediyordu.

YENİ DOĞU SORUNU

Güneydoğu Avrupa'da değişimin temposu daha belirgin biçimde artmıştı. Batı Avrupa'da devrim çağı zirvesine ulaşmak üzereyken burada yeni bir devrim çağı başlıyordu. 1804'te zengin bir Sırp domuz tüccarı, yurttaşlarının Belgrad'daki disiplinsiz Türk garnizonuna karşı başlattığı isyana önderlik etti. Osmanlı yönetimi o sırada bu adamın eylemlerine, kendi asi askerlerini hizaya getirmek amacıyla ses çıkarmamayı tercih ediyordu. Bu olay sonunda imparatorluğa, 1817'de özerk bir Sırbistan prensliğinin kurulmasına mal oldu. Türkler bu tarihten önce de Besarabya'yı Ruslara kaptırmış, Yunanistan ve Arnavutluk'taki varlıklarının resmiyetin ötesinde pek bir anlamı kalmamıştı. Bu bölgelerde gerçek iktidar yerel paşaların elindeydi.

Bu durum, o zamanlar belirgin biçimde görülmese de, 19. yüzyılda Doğu Sorununun başlangıcıydı. Bu sorun aradan yüzyıldan fazla bir zaman ve iki

dünya savaşı geçmesine rağmen henüz çözülmedi. Yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalarını kim ya da ne devralacaktı? Avrupa, Kuzey Afrika ve Asya'da, Osmanlı'dan kalan toprakları paylaşmak için verilen savaşlar iki yüzyıl boyunca devam etti. Viyana Antlaşması Osmanlı topraklarını, büyük güçlere karşı güvenceye alınan toprakların dışında bırakmıştı. Irk, din, ideoloji ve diplomasi sorunları daha baştan birbirine karıştı. 1821'de Türklere karşı "Yunan Devrimi" diye sunulan hareket başladığında (Yunanlı diyerek çoğu eşkıya ve korsan olan, sultanın Ortodoks Hıristiyan uyrukları kastediliyordu), Rusya asilerin yanında yer aldı. Bu tavır muhafazakâr ilkelere karşı geliyordu ancak kamuoyu baskısı (Yunanlılara karşı büyük bir sempati vardı), din ve Rusya'nın güneydoğuya yönelik eskiden kalma emperyalist çıkarlarının etkisi, Kutsal İttifak'ın Osmanlı sultanını diğer hükümdarlar gibi desteklemesini engelledi. Sonunda Osmanlılarla tek başına çarpışan Ruslar savaşı kazandı. 19. yüzyıldaki Doğu Sorununun diğer ulusal isyanlar nedeniyle daha da karmaşık bir hal alacağı artık açıktı zira 1832'de ortaya çıkan bağımsız Yunan Krallığı ister istemez diğer Balkan halklarına esin verecekti.

1848

1840'lar birçok ülkede ekonomik zorluk, yiyecek kıtlığı ve felaket yıllarıydı. Özellikle İrlanda'da 1846'da dehşet verici bir açlık yaşandı. Ertesi yıl Orta Avrupa ve Fransa'da ortaya çıkan ticari bunalım büyük bir işsizliğe yol açtı. Bu durumun yarattığı sosyal şiddet radikallerin her yerde güçlenmesine neden oldu. Bir huzursuzluk bulaşıcı hastalık gibi diğerini tetikliyor ve yeni isyanlarla başa çıkma konusunda uluslararası güvenlik sisteminin kapasitesini zayıflatıyordu. Bunun sonucunda tüm kıtaya yayılan devrim dalgası bir süre için Viyana Antlaşması'nı tehlikeye atacak gibi oldu.

Devrimin sembolik başlangıcı Şubat 1848'de Paris'te gerçekleşti. Louis Philippe, daha geniş kapsamlı seçim hakkına karşı muhalefetini sürdürdüğü için orta sınıfın desteğini kaybettiğini anlayınca derhal tahttan çekildi. "Şubat Devrimi" adı verilen bu olayın ardından Fransa'da ortaya bir cumhuriyet çıkması, Avrupa'daki tüm devrimci ve siyasi sürgünleri cesaretlendirdi. Bir süre için 1815 anlaşmasının parçalanacağından korkuldu. Otuz yıllık komplo rüyaları gerçekleşebilir göründü. "Büyük Ulus" yine harekete geçecek ve devrimin orduları bir kez daha devrim ilkelerini yaymak için yürüyecekti. Bu muhafazakârlar için elbette korkunç bir olasılıktı ancak zamanla ne korkuların ne umutların gerçekleşeceği anlaşılacaktı. Fransa, liberal sempatilerin klasik odak noktası olan ve büyük acılar çekmiş bulunan Polonya'ya yönelik diplomatik bir reverans yaptı. Ancak gerçekleştirdiği tek askeri eylem papayı Romalı devrimcilere karşı savunmak oldu. Yine de Londra,

Madrid ve St. Petersburg dışında, Fransız yardımı alamayan bütün büyük Avrupa başkentlerindeki hükümetler yıl ortasına kalmadan tepetaklak oldu. Siyaset kısa bir süre için neredeyse her yerde uluslararası bir konum kazanmıştı.

Oysa bu yüzeysel bir durumdu. Çok farklı durumlar yüzünden harekete geçen 1848'in devrimcilerinin çok farklı hedefleri olduğundan karmaşık ve farklı yönlerdeki yollara sapmışlardı. İtalya'nın büyük bir kısmıyla Orta Avrupa'da şehirliler liberal olmadığı için baskıcı olduğunu düşündükleri hükümetlere karşı ayaklandı. Bu kitlelerin en büyük sembolik talebi, olmazsa olmaz özgürlükleri teminat altına alan anayasaların çıkarılmasıydı. Viyana'da bu tür bir devrim gerçekleşince, bir mimar ve 1815 düzeninin en tutucu savunucusu olan başbakan Metternich sürgün edildi. Viyana'daki devrimin başarısı Orta Avrupa'nın büyük bölümünde devlet yapısının felç olması demekti. Almanlar artık Avusturya'nın müdahale etme korkusunu yaşamadan kendi devrimlerini yapabilirdi. Küçük devletlerde *ansiyen rejim* çöktü. Avusturya'nın sömürgesi olan Lombardiya ve Venedik'te İtalyanlar (hırslı ama endişeli, muhafazakâr Sardinya kralının önderliğinde) Avusturya ordularına karşı ayaklandı. Roma'da bir cumhuriyet kurulunca papa şehirden kaçtı. Macarlar Budapeşte'de, Çekler Prag'da isyan çıkardı ancak bu devrimcilerin bazıları meşrutiyet yerine ulusal bağımsızlık peşindeydi. Oysa meşrutiyet bir süre için bağımsızlığa giden yol gibi gözükmüştü çünkü hanedan otokrasisine saldırıyordu. Eğer liberaller bütün orta Avrupa ve İtalya başkentlerinde meşruti hükümetler kurmayı başarsaydı, o zamana kadar kendi devlet yapıları olmayan ya da çok uzun bir süreden beri bu yapıdan mahrum bulunan uluslar meydana çıkacaktı.

Kısa zamanda cesaret kırıcı gelişmeler ortaya çıktı ve bu umut vaat eden senaryo cazibesini bir miktar kaybetti. Örneğin Slavlar (veya pan-Slavlar) ulusal özgürlüklerini kazansaydı o zaman, daha önce Alman olarak düşünülen devletler başta Polonya ve Bohemya olmak üzere bazı yerlerde büyük topraklar kaybedecekti. Bu durumu sindirmek biraz zaman aldı. Alman liberalleri 1848'de aniden bu sorunun farkına varınca sonuçta Alman Devrimleri başarısızlığa uğradı. Esasen Alman milliyetçiliğinin doğudaki Alman topraklarının korunmasına ihtiyacı olduğuna karar verdiler. Bundan dolayı güçlü bir Prusya'ya ihtiyaç duyarak Almanya'nın gelecekteki yapılanmasında onun belirleyeceği koşulları kabul etmek zorunda kaldılar. Rüzgârın daha 1848 sona ermeden döndüğüne dair başka işaretler de vardı. Avusturya ordusu Kuzey İtalya'da Sardinyalıları yendi. Paris'te devrime demokrasi doğrultusunda yeni bir ivme verebilecek olan bir ayaklanma, "Haziran Günleri" sırasında kan dökerek bastırıldı. Bu gelişme Fransız Cumhuriyeti'nin muhafazakâr temellere dayanacağını gösteriyordu. Devrimlerin sonu 1849'da geldi. İtalyan devrimlerinin yegâne kalkanı Sardinya ordusu yenilince, yarımadadaki bütün hükümdarlar Avusturya'nın gücünün zayıfladığı sırada vermek zorunda kaldıkları meşru-

tiyetçi tavizleri geri almaya başladılar. Alman hükümdarları aynı şeyi Prusya'nın önderliğinde yaptılar. Hırvatlar ve Macarlar, Habsburglara karşı direnişi sürdürünce, Rus ordusu müttefikinin yardımına koştu. 1849 sonunda Avrupa'nın biçimsel yapısı hemen hemen 1847'deki haline dönmüştü.

Liberaller 1848 yılını "ulusların baharı" olarak görmüştü. Gerçekten böyle olsaydı, açan tomurcuklar fazla yaşamadan kururdu. Milliyetçilik 1848'de popüler bir hareket olmasına rağmen ne devrimci hükümetleri sürdürebilecek kadar güçlü ne de yeterince aydınlanmacı olduğu görüldü. Milliyetçiliğin başarısızlığı, 1815'teki devlet adamlarının ona gereken önemi vermediğine yönelik suçlamanın yanlış olduğunu ortaya koydu. 1848 yılında ortaya hiçbir yeni ulus çıkmadı çünkü hiçbiri buna hazır değildi. Bunun temel nedeni, Avrupa'nın büyük bölümünde milliyetçiliğin kitleler için henüz soyut bir kavram olmasıydı. Yalnızca iyi eğitim görmüş az sayıdaki kişi ya da az çok eğitimli insanlar bu düşünceye önem veriyordu. Görünüşe bakılırsa uluslar tam anlamıyla bir gelişmenin sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmak yerine bağımsızlıktan sonra devlet eliyle ve eğitim yardımıyla oluşacaktı. Ulusal farklılıkların aynı zamanda sosyal sorunları içerdiği durumlarda bazen kendilerinin dil, gelenek veya din vasıtasıyla bir kimlik sahibi olduğunu düşünen halkın etkili eylemleri oluyor ve ardından yerel çapta önemli değişiklikler gerçekleşiyordu. Bu hareketler yeni ulusların oluşmasına yol açmıyordu. Galiçya'daki Ruthen köylüleri 1847'de Habsburg yönetimi izin verince, Polonyalı toprak ağalarını memnuniyetle öldürdü. Böylece kendilerini tatmin eden köylüler 1848'de Habsburglara sadık kaldı.

1848'de gerçek anlamda bazı halk ayaklanmaları oldu. Bu ayaklanmalar İtalya'da köylerden çok şehirlerde görüldü. Lombardiya köylüleriyse Avusturya ordusunun geri dönüşünü sevinçle karşıladılar çünkü kendi toprak ağaları olan aristokratların başını çektiği bir devrimi doğru bulmuyorlardı. Almanya'nın toprağa bağlı geleneksel kırsal toplum yapısının değişmeden kaldığı bazı kısımlarında, zaman zaman huzursuzluklar çıkıyordu. Alman köylüleri, 1789'daki Fransız köylüleri gibi davranıp toprak ağalarının evlerini yakıyordu. Bunu sadece kişisel bir maksatla değil, nefret edip korktukları kira, vergi ve işgücü hizmeti kayıtlarını yakmak amacıyla yapıyorlardı ancak olay bundan ibaretti. Yine de tıpkı Haziran Günlerinin Fransa'daki orta sınıfları korkuttuğu gibi, bu tür isyanlar şehirli liberalleri korkutuyordu. Fransa'da köylüler 1789'dan beri (genel anlamda) muhafazakâr olduğu için hükümet radikallere kısa süreli bir başarı yaşatan yoksul Parislileri ezmek için arkasında taşranın desteğini buldu. Ancak muhafazakârlığa devrimci hareketlerin içinde de rastlanabiliyordu. Alman işçi sınıfının yarattığı kargaşa zenginleri alarma geçirdi çünkü Alman işçi liderleri "sosyalizm'den bahsediyordu. Buna rağmen aslında geçmişe dönmenin yolunu arıyorlardı. Akıllarında loncaların

ve çıraklık kurumunun güvenli dünyası olan bu insanlar yeni makinelerden, yeni fabrikalardan, Ren Nehri'nde gemicileri işsiz bırakan buharlı gemilerden korkuyordu. Kısacası piyasa toplumunun başlangıcını açık biçimde işaret eden ve ticaret üzerindeki bütün kısıtlamaları kaldıran gelişmeler onları ürkütüyordu. Liberalizmin her zaman olduğu gibi kitlelere hitap etmemesi kendini 1848'deki halk devriminde gösterdi.

Devrimin toplumu en çok değiştirdiği bölge muhtemelen Doğu ve Orta Avrupa'nın kırsal kesimleriydi. Buralarda liberal ilkelerle halk ayaklanması korkusu, büyük toprak sahiplerinden tavizler koparma konusunda işbirliği yaptı. Köylü angaryası ve toprağa zorunlu bağımlılık, 1848 Devrimi'nin bir sonucu olarak Rusya İmparatorluğu dışında her yerde kaldırılmıştı. Fransa'da altmış yıl önce gerçekleşen kırsal sosyal devrim, Orta Avrupa'yla Doğu Avrupa'nın büyük bölümüne sıçramıştı. Artık Almanya ve Tuna Havzası'nda, tarımsal yaşamın bireysel temelli ve piyasa ekonomisi doğrultusunda yeniden yapılandırılmasının yolu açılmıştı. Bazı uygulamalarıyla zihinsel alışkanlıkları varlığını sürdürmeye devam etse de, ortaçağın ekonomik düzeni artık fiilen sona ermişti. Bununla birlikte Fransız Devrim ilkelerinin siyasal unsurları, ifade edilebilmek için bir müddet daha bekleyecekti.

1848-49: BAŞLICA OLAYLAR

1848 Ocak	Sicilya'da başlayan halk ayaklanması Napoli Krallığı'na sıçradı.
Şubat	Napoli Krallığı'nda meşrutiyetin kabul edilmesi. Paris'te devrim, Louis Philippe tahttan çekilirken İkinci Cumhuriyet ilan edildi. Piyemonte ve Toskana'da meşrutiyet kabul edildi.
Mart	Viyana'da ayaklanma. Çekler ve Macarların özerklik, Venedik'le Lombardiya'nın bağımsızlık talepleri. Berlin'de çıkan ayaklanma sonucu Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm meşrutiyeti kabul etti. Prusya'yı diğer Alman devletleri izledi.
Nisan	Macaristan Habsburg İmparatorluğu içinde Avusturya'dan ayrıldı. Avusturya'da meşrutiyet kabul edildi.
Mayıs	Alman liberallerinin hâkim olduğu Frankfurt Parlamentosu, bir bütün olarak Almanya'da yeni bir anayasa hazırlanması için tartışma başlattı.
Haz.	"Pan-Slav" kongresi Prag'da başladı. Habsburg kuvvetleri Prag'da çıkan ayaklanmayı bastırdı. Bu karşı devrimci hareket açısından ilk olumlu gelişmeydi. Paris'teki radikal devrim "Haziran Günleri" sırasında bastırıldı.
Eylül	Avusturya'da serflik kaldırıldı.

Ekim	Viyana'daki isyan Mareşal Windischgrätz tarafından bastırıldı.
Kasım	Berlin'i işgal eden birlikler Prusya Devrimi'ne son verdi.
Ara.	Avusturya İmparatoru Ferdinand tahttan çekildi ve yerine Franz Joseph geçti. Louis Napolyon Fransa Başkanı seçildi.
1849 Şubat	Roma Cumhuriyeti ilan edildi, papa kaçtı.
Mart	Avusturya ordusu Novara'da Sardinya ordusunu yenince Carlo Alberto tahttan çekildi ve yerine Vittorio Emanuele geçti. Anayasayı tamamlayan Frankfurt Parlamentosu Birleşik Almanya tahtını Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm'e teklif etti, ancak kral bunu reddetti.
Nisan	Viyana'da merkeziyetçi anayasa kabul edilince Macaristan Avusturya'dan bağımsızlık talep etti.
Haz.	Frankfurt Parlamentosu (Alman Ulusal Meclisi) Prusya birlikleri tarafından zor kullanılarak dağıtıldı.
Tem.	Fransız birlikleri Roma Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı.
Ağu.	Rus birlikleri Macarların direnişini ezdi. Venedik cumhuriyeti Avusturya'ya teslim oldu.

KIRIM SAVAŞI

Bir anda neredeyse hiçbir şey değişmemesine rağmen 1848 yine de uluslararası ilişkiler hikâyesine bir son verip uzun süren bir barış döneminin arasına fasılalarla süren bir savaş dönemi soktu (gerçi o zamanlar bunu görmek zordu). Bu tarihi izleyen çeyrek yüzyıl boyunca çeşitli savaşlar çıktı. Bunların ilki bir tarafta Büyük Britanya, Fransa, Türkiye ve Sardinya'nın karşı tarafta Rusya'nın olduğu Kırım Savaşı (1854-6) idi. Ardından Sardinya'yla ittifak yapan Fransa Avusturya'ya karşı savaştı (1859). Prusya 1864'te Danimarka'yla, 1866'da Avusturya'yla (bu savaşta İtalya Prusya'nın müttefikiydi), 1870'te Fransa'yla savaştı. Son dört savaşın nedeni uluslaşma mücadelesiydi. İlk savaşın nedeniyse Doğu Sorununda yeni bir aşamayı gösteriyordu: Rusya Türkiye'ye üstünlük kuracak mıydı ve acaba bu ülkeyi parçalayacak mıydı?

Osmanlı gücünün gerilediği bir dönemde, çarın ülkesinin çıkarlarını korumayı hedeflemesi sonucu; Yakındoğu'daki Rus nüfuzu konusunda çıkan anlaşmazlık, büyük güçler arasında uzun zamandır süren barışın 1854'te sona ermesine yol açtı. Fransa ve Britanya'nın Ruslara karşı Türklerin yanında yer aldığı Kırım Savaşı, birçok bakımdan dikkat çekici bir mücadeleydi. Savaş Baltık Denizi'nde, Güney Rusya'da ve Kırım'da gerçekleşti. Bu son bölge en dikkat çekici olandı. Müttefik-

ler burada Rusya'nın Karadeniz'deki temel gücü olan donanma üssü Sivastopol'ü ele geçirmeyi hedefliyordu. Ortaya bazı şaşırtıcı sonuçlar çıktı. Kara ordusunun idari düzenlemeler açısından yetersizliğiyle dikkat çeken Britanya, içer de birtakım önemli ve radikal reformlar başlattı. Savaşla bağlantılı ama neredeyse tesadüfi bir diğer sonuç, kadınlar için yeni bir meslek olan hemşireliğin doğuşuydu. Bunda Britanya sağlık hizmetlerinin çöküntüye uğramasının rol oynaması özellikle dikkat çekiciydi. Florence Nightingale'in çabaları, karanlık çağların dini kadın cemaatlerinin kurulmasından bu yana saygın Avrupalı kadınlar için ilk büyük iş fırsatını doğurdu. Kırım Savaşı teknolojik modernliğin göstergesi olması bakımından da kayda değerdi zira büyük güçlerin buharlı gemiler ve trenler kullandığı ilk savaştı.

Bu tür şeyler son derece önemli olmakla birlikte, kısa vadede savaşın uluslararası ilişkiler üzerinde oynadığı rol kadar etkili olmadı. Rusya bu savaşta yenilince Türkiye'ye gözdağı veren gücü bir süre için frenlenmiş oldu. Savaşın ardından yeni bir Hıristiyan ulusu olan Romanya'nın kurulması için bir adım atıldı ve bu çaba 1862'de sonuca ulaştı. Eski Türk topraklarında milliyetçilik bir kez daha zafer kazanmıştı. Ancak bu savaşın en önemli sonucu, Kutsal İttifakın sonunda dağılması oldu. Avusturya savaş sırasında Tuna prensliklerini (geleceğin Romanya'sı) işgal etmemesi için Rusya'yı uyarıp sonra kendisi işgal edince, bu iki ülke arasında Balkanlardaki Türk mirası konusunda 18. yüzyıldan kalma eski düşmanlık yeniden ortaya çıktı. Oysa sadece beş yıl önce Rusya, Macar Devrimi'ni bastırarak Habsburg iktidarının eski gücüne kavuşmasına yardım etmişti. Bu yeni sürtüşme iki güç arasındaki karşı-devrimci dostluğun sonu oldu. Avusturya yeni bir devrim tehdidiyle karşılaştığında artık yanında polislik yapan Rusya'yı bulamayacaktı.

ALMANYA'NIN BİRLİĞİ: PRUSYA ZAFERİ 1815-71

1815	Prusya ve Avusturya, Viyana kararlarını hayata geçirmek için Büyük Britanya ve Rusya'yla dörtlü ittifak yaptı.
1819	Bütün Prusya topraklarında ortak gümrük tarifesi uygulandı.
1829	Prusya'nın önderliği altında Gümrük Birliğinin (Zollverein) genişletilmesine başlandı (birlik kısa zamanda Alman devletlerinin çoğunda uygulandı).
1830	Paris'teki Temmuz Devrimi Almanya'ya bazı devletlerde tahttan çekilmeler ve anayasaların kabulü şeklinde yansıdı.
1833	Radikaller Frankfurt'u ele geçirmeye çalışınca Avusturya yeni bir tedbirler dalgasıyla karşılık verdi.
1848	Paris'teki Şubat Devrimi Almanya ve Avusturya eyaletlerindeki devrim dalgasını tetikledi. Kendiliğinden toplanan meclisin (Vor-

	parlament) hazırladığı Ulusal Meclis 18 Mayıs'ta Frankfurt'ta toplanarak ulusal bir yönetici atayıp ulusal bir anayasa için oturumlara başladı.
1848-9	Frankfurt meclisinin birlik sorunu için Grossdeutsch (Avusturya'daki Alman topraklarını da kapsayan Almanya) ve Kleindeutsch (Habsburg egemenliği dışındaki Almanya) çözümlerini tartıştığı sırada, Berlin ve Viyana'da monarşi otoritesi kademeli biçimde yeniden oluşturuldu.
1849 21 Nisan	Prusya kralının yeni kurulacak federal Almanya'nın kralı olmayı reddetmesinin ardından Frankfurt Meclisi dağıldı.
1850	Prusya'nın çoğu Alman hükümdarı tarafından desteklenen Almanya'yı Kleindeutsch çözümü doğrultusunda birleştirme girişimi, Avusturya'nın savaş tehdidi yüzünden bozuldu (Olmütz rezaleti). Eski Alman Konfederasyonu yeniden kuruldu.
1862	Bismarck Prusya'nın ilk başbakanı oldu.
1865	Bismarck Schleswig-Holstein konusunda Avusturya'yla tartışma başlattı.
1865	Prusya-İtalya ittifakı kuruldu;
Haz.-Ağu.	Müttefiklerle Avusturya arasında gerçekleşen Yedi Hafta Savaşı. Prusya Sadowa'da (Königgrätz'de) zafer kazandı.
3 Temmuz	Nikolsburg Barış Antlaşması Avusturya'yı Alman birliğinin dışında tutup, Almanya'nın Main Nehri'nin kuzeyinde Prusya liderliğinde yapılanmasını ve güney eyaletlerinin bağımsızlığını sağladı. Fransızların "tazminat" talebi reddedildi.
1867	Kuzey Alman Konfederasyonu Prusya kralının başkanlığında resmen başladı. Silahlı kuvvetler ve federal konsey Prusya'nın kontrolündeydi. Güney Alman eyaletleri Zollverein'a katılırken yeni gümrük parlamentosu (Zollparlament) Almanya'nın bütünlüğü dışında kısıtlı yetkilerle oluşturuldu.
1870	İspanya tahtına Hohenzollern Hanedanı'nın oturma olasılığı yüzünden Fransa, Prusya'yı savaş ilanına kışkırttı. Bütün Alman devletleri bu savaşa katılarak Fransa'yı yendi. Kış aylarında, Kuzey Alman Konfederasyonu anayasasına dayalı yeni bir Alman İmparatorluğu'nu kurma görüşmeleri başladı.
1871 18 Ocak	Alman İmparatorluğu Versailles'da resmen ilan edildi (Alsace ve Lorraine bu imparatorluğun parçası oldu).

HARİTANIN YENİDEN ÇİZİLMESİ

1856'da barış yapıldığında, savaş zamanının tekrar çabucak geleceğini çok az insan tahmin edebilirdi. Sonraki on yıl içinde gerçekleşen iki kısa ve şiddetli savaş sonucu Avusturya, hem İtalya hem Almanya'daki egemenliğini kaybetti. Bu iki ülke beş yıl sonra yeni ulusal devletler şeklinde kendi birliklerini gerçekleştirdi. 1848'de ateşli taraftarlarının kehanette bulunduğu gibi ama tamamen beklenmedik bir şekilde, milliyetçilik aslında zafer kazanmış ve bunun bedelini Habsburglar ödemişti. Devrim yerine iki muhafazakâr ve geleneksel olarak yayılmacı monarşi Sardinya ve Prusya, Avusturya'nın zayıflaması pahasına kendi konumlarını güçlendirmiş; böylece o tarihte Avusturya'nın tecrit edilmesi tamamlanmıştı. Avusturya, Rusya'yla yaptığı ittifakı feda etmekle kalmamış, Fransa 1852'den sonra yine Napolyon adını taşıyan bir imparator tarafından yönetilmeye başlamıştı. Bu Napolyon birincisinin yeğeni olup 1848'de İkinci Cumhuriyetin başkanı olarak seçilmiş ardından 1851 sonunda gerçekleştirdiği darbeyle anayasayı rafa kaldırmıştı. Napolyon adı bile dehşet vericiydi; akla uluslararası düzenin yeniden yapılanmasını –ya da devrimi– getiriyordu. III. Napolyon 1815'te kurulan Fransa karşıtı düzeni yıkmak ve dolayısıyla İtalya'yla Almanya'da bunu destekleyen Avusturya egemenliğini ortadan kaldırmayı amaçlıyordu (II. Napolyon ise, büyük imparatorun asla hüküm sürmeyen ve lakabı *l'Aiglon* –genç kartal– olan oğlu için kullanılan onursal bir unvandı). Uluslaşma edebiyatını kullanma konusunda diğer hükümdarlar kadar ketum davranmıyor ve görünüşe bakılırsa buna inanıyordu. Her zaman bilerek olmasa da, Fransız silahları ve diplomasisi sayesinde, iki diplomasi ustası Sardinya Başbakanı Cavour ve Prusya Başbakanı Bismarck'ın faaliyetlerini ileri taşıdı.

1859'da Sardinya ve Fransa Avusturya'ya karşı savaş açtı. Kısa süren savaşın ardından Avusturya'nın elinde kalan tek İtalyan bölgesi Venedik'ti. Bunun üzerine Cavour diğer İtalyan devletlerini Sardinya Krallığı'na katmak için işe koyuldu. Bu, Savoy'un Fransa'ya verilmek zorunda kalınmasının bedelinin bir parçasıydı. 1861'de ölen Cavour'un gerçek amacının ne olduğuna dair tartışmalar günümüzde bile sürmektedir. Yine de halefleri 1871'de Sardinya Kralı liderliğinde birleşik bir İtalya yarattı. Kral böylece, kendi hanedanının dukalığı olan Savoy'un teslim edilmesi karşılığında ödüllendirilmişti. Almanya da aynı yıl içinde yeni bir imparatorluk altında birleşti. Bismarck bir kez daha 1864'te Danimarka'ya karşı açtığı savaşla, Prusya davasına yönelik olarak Alman liberal duygularını harekete geçirdi. Prusya iki yıl sonra, yıldırım hızıyla gerçekleşen bir savaş sonucu Bohemya'da Avusturya'yı yenerek; Almanya'ya egemen olma konusunda 1740'ta II. Friedrich tarafından başlatılan Hohenzollern-Habsburg düellosunu nihayet sona erdirdi. Bu bir oldubittinin resmen tesciliydi. Avusturya 1849'dan beri (Alman liberallerinin

tahtı Avusturya imparatoruna değil, teklifi reddeden Prusya kralına önerdiği tarih) Almanya'yla ilgili meselelerde çok zayıflamıştı. Liderlik ve himaye konusunda hâlâ Viyana'ya bakan devletler, 1866'da Prusya'nın zorbalığıyla baş başa kaldı. Habsburg İmparatorluğu artık büyük ölçüde Tuna Havzası'na kapanmış, elinde Güneydoğu Avrupa ve Balkanlar kalmıştı. Hollanda'dan 1815'te çekilmiş, Lombardiya'yı 1859'da kaybetmiş, Venedik 1866'da Prusyalılar tarafından koparılıp İtalyanlara verilmişti. Ve şimdi de Almanya'yı kendi haline bırakıyordu. Macarlar barışın hemen ardından doğan fırsatı kullanıp, aşağılanan monarşiye yeni bir yenilgi tattırdılar. 1867'de varılan "Uzlaşma" sayesinde imparatorluğun yarısında fiilen özerklik kazandılar. Böylece Habsburg İmparatorluğu "İkili Monarşi" ya da "Avusturya-Macaristan" haline geldi. İmparatorluk toprakları oldukça düzensiz biçimde, aralarındaki bağın hanedandan biraz fazlası ve ortak dış politika olduğu iki ayrı varlığa bölündü. Franz Joseph topraklarının bir yarısında imparator, diğer yarısında kraldı.

Alman birliğinin son bir adıma ihtiyacı vardı. Paris yavaş yavaş bir gerçeği anlamaya başlamıştı. Prusya'nın Ren Nehri'nin ötesinde gücünü ortaya koyması Fransa'nın çıkarına uygun değildi. Birbiriyle anlaşmazlık içindeki bir Almanya yerine, Fransa şimdi tek bir büyük askeri gücün egemen olduğu bir ülkeyle karşı karşıyaydı. Richelieu'nün başlattığı çağ farkında olmadan dağılmıştı. Bu yeni durumun bilincinde olan Bismarck, III. Napolyon'un ülkesindeki zayıflığı ve uluslararası tecrit edilmişliğini kullanarak, Fransa'yı 1870'te aptalca bir savaş ilanına kışkırttı. Bu savaşta kazanılan zafer, Alman milliyetinin yeni yapısı üzerinde son rötuş işlevini gördü zira Prusya, Almanya'yı Fransa'ya karşı "savunmada" liderliği üstlenmişti ve hâlâ ilk Napolyon döneminde Fransız ordularının yaptıklarını hatırlayan Almanlar yaşıyordu. Prusya ordusu İkinci İmparatorluğu (Fransa'nın son monarşi rejimi) yıkıp ikinci Alman Reich'ını yarattı. Bu imparatorluk ortaçağdaki selefinden çok farklıydı. Uygulamada bu devlet, federal biçimler altında gizlenmiş bir Prusya egemenliğiydi yine de bir Alman ulus devleti olarak Alman liberallerinin çoğunu tatmin etmişti. Prusya kralının 1871'de, XIV. Louis'nin Versailles'daki sarayında, kendi ülkesinin prenslerinin sunduğu (selefininse Alman liberallerinden almayı reddettiği) birleşik Almanya tacını kabul etmesiyle yeni Alman Devleti resmen (aynı zamanda çok önemli ve uygun bir biçimde) kurulmuş oldu.

Böylece Avrupa ilişkilerinde bir devrim kapanmış oldu. Tıpkı Fransa'nın 17. yüzyılda İspanya'nın yerini alması gibi, Almanya elli yıl içinde Fransa'nın yerini alarak Avrupa'nın egemen kara gücü oldu. Bu olgu, uluslararası meseleler üzerinde 1945 yılına kadar yük olacaktı. Meşruiyetin ve Viyana düzenlemesinin ağır basmasının, milliyetçi olmadığı sürece solun çok korkulan devrimci politikalarına pek bir şey borçlu olmadığı ortaya çıkmıştı. Çok korkulan komplocular; Cavour, Bismarck

ve kısmen kendisine rağmen III. Napolyon'un yaptıkları işlerle kıyaslandığında hiçbir şey başaramamıştı. Bu dönemde devrimcilerin yarattığı umutlar ve uyandırdığı korkular düşünülünce, bu çok tuhaf bir durumdu. Hatta sosyal devrimler gevşeme eğilimleri göstermeye başlamıştı. 1848'e kadar komplolar, entrikalar ve hükümet bildirileri bir yana bol miktarda devrim olmuştu. 1848'den sonraysa bu devrimlerin sayısı çok azaldı. 1863'te Polonya'da yeni bir ayaklanma oldu ama bu 1871'e kadar büyük güçlerin topraklarında gerçekleşen tek kayda değer isyandı.

Devrimci mücadelenin 1848'den sonra zayıflaması anlaşılır bir durumdur. Devrimler Fransa'nın dışında fazla başarılı olamamış, Fransa'daysa hayal kırıklığı yaratıp diktatörlük getirmişti. Devrimci hedeflere başka yollardan ulaşılıyordu. Cavour ve yandaşları, halkoylamalarıyla yeni bir tür meşruiyet yaratarak fakat Mazzini'yi büyük bir hüsrana uğratarak sonuçta birleşik bir İtalya yarattı. Bismarck tartışmasız bir büyük güç haline gelen Almanya'yı yaratarak, 1848'de Alman liberallerinin umut ettiği şeyi gerçekleştirdi. Bu iki devlet adamının koyu muhafazakâr olması, öfkeli radikal muhalifleri dışında kimse için fazla bir önem taşımıyordu. Diğer amaçlara ekonomik kalkınma sonucu ulaşıldı. Barındırdığı yoksulluğun bütün dehşetine rağmen, 19. yüzyıl Avrupa'sı zenginleşiyor ve halklarına kendi zenginliğinden giderek daha çok pay veriyordu. Bunda bazı kısa vadeli etkenler yardımcı oldu. 1848 yılının hemen ardından Kaliforniya'daki büyük altın keşifleri, 1850 ve 60'larda dünya ekonomisinin canlanmasına yol açan külçe altın akışını sağladı. Bu yıllarda güvenin artıp işsizliğin azalması sosyal barış için iyi bir durumdu.

Devrimlerin seyrekleşmesinin belki daha temel bir nedeni, bunları gerçekleştirmenin giderek zorlaşmasıydı. Devletler huzursuzluklarla başa çıkmayı artık daha kolay buluyordu. 19. yüzyılda modern polis ve ulusal jandarma gücü doğdu. Demiryolu ve telgraf sayesinde iletişimin ilerlemesi, merkezi hükümete uzaktaki karışıklıklarla başa çıkmada yeni bir güç sağladı. Hepsinden önemlisi, orduların isyanlara karşı teknik üstünlüğünün artmasıydı. 1795'te Fransız hükümeti, düzenli silahlı kuvvetleri kontrol altına alıp kullanmaya hazır olunca Paris'e hükmedebileceğini göstermişti. 1815 ile 1848 arasındaki uzun barış döneminde bazı Avrupa orduları daha etkin güvenlik araçları haline geldi. Ordular artık uluslararası çatışmalarda dış düşmanlara yönelik bir araç olmaktan çıkıp potansiyel olarak kendi halklarına karşı kullanılacak duruma gelmişti. Paris'te 1830 ve 1848 devrimlerinin başarılı olmasını sağlayan, silahlı kuvvetlerin önemli birimlerinin görevi terk etmesiydi. Bu kuvvetler devlete sadık kaldığında, Haziran Günleri'ndeki gibi çarpışmalar (bir gözlemcinin belirttiğine göre "tarihin en büyük köle isyanı") muhakkak isyancıların yenilgisiyle sonuçlanıyordu. Bu tarihten sonra, silahlı kuvvetlerinin kontrolü bir savaş yenilgisi veya devletin yıkımı sonucu sarsılmayan ve bu

gücü kullanmakta kararlı olan büyük Avrupa ülkelerinde, devlete karşı hiçbir halk ayaklanması başarılı olamadı.

MUHAFAZAKÂRLIK VE MODERNLEŞME: RUSYA

Ortaçağın kilise-devlet çatışmasıyla Rönesans ve Reformasyon gelişmeleri gibi, Fransız Devrimi de Avrupa'nın Rusya'ya uğramayan diğer tarihi olaylarından biriydi. 1812 işgalini yaşayan çar I. Aleksandr liberal fikirlerle oyalanmış, hatta bir anayasa hazırlamayı bile düşünmüştü ancak 1815'ten sonra bu konuda hiçbir gelişme olmadı. Liberalizm ve devrimci ideolojiler yine de Rusya'nın tamamen uzağında değildi. Rejimi eleştiren az sayıdaki kişi, kendilerine Batı Avrupa'da beğendikleri örnekler bulmuştu. Napolyon'u kovalayan ordularla Paris'e kadar giden bazı Rus subayları, görüp işittiklerini kendi yurtlarıyla kıyasladılar. Bu olay Rusya'daki sürekli siyasal muhalefetin başlangıcı oldu. Otokratik bir yönetimde muhalefet komplo kurmayla eşanlamlıydı. Gizli bir dernek kuran bazı subaylar, Aleksandr'ın 1825'teki ölümünün ardından ortaya çıkan belirsizlik ortamında bir darbe girişiminde bulundu. "Dekambristler" adı verilen bu örgüt, yeni çar I. Nikolay'ı biraz korkuttuktan sonra dağıtıldı. Bu hareketin bastırılması önemli bir olaydı. Hepsinden önemlisi Nikolay'ın yönetimi yarattığı büyük durağanlık nedeniyle Rusya'nın kaderini derinden ve olumsuz biçimde etkiledi. Otokrasiye kararlılıkla inanan birisi olarak, Dekambristlerin dağıtılması ardından Rusya'nın otoriter bürokrasi, kültürel yaşamın yönetilmesi, gizli polis yönetimi gibi geleneklerini pekiştirmeyi daha çok arzuluyordu. Buna karşılık diğer tutucu güçler isteksizce de olsa ters yönde hareket etmeye başlamıştı. Elbette aşılacak çok yol vardı. Tarih çok uzun zamandan beri, Rus otokrasisini Batı Avrupa monarşilerinden farklı hale getirmişti. Ancak aynı zamanda, karşı konulması gereken büyük tehditler vardı. Nikolay'ın yönetimi bu tehditlere derhal etkili bir karşılık verebilecek ölçüde güvenlik önlemleriyle donatılmıştı. Rusya'nın başında, eski despotizm yöntemlerini kullanmaya selefinden daha kararlı olan bir adam vardı. Bu yöntemler 1848 gibi bir tarihte bile Rusya'ya Avrupa'nın polisi rolünü oynamaya yetecek ölçüde iç güvenlik sağlıyordu.

Rusya, Polonya'daki toprakları dışında diğer sorunlu ülkelerin tersine siyasal bir devrime karşı bağışıklığa sahip gibi görünüyordu. Buna rağmen 19. yüzyılda imparatorluğun etnik, dil ve coğrafi farklılığı aslında ciddi sorunlar yaratıyordu. Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle bu sorunlara yenileri eklendi. Bu sorunların çoğu, Moskova'nın ve otokratik geleneğin başa çıkamayacağı kadar büyüktü. Bunlar her şeyden önce modernleşme sorunlarıydı. Rusya büyük güçlerin ön safında yer almak istiyorsa ihtiyaç duyacağı gücü sağlayıp toplumu zenginleştirecek kaynaklar yaratıp etkin biçimde kullanmak gerekiyordu. İmparatorluğun nüfusu 1770'ten sonraki

kırk yıl içinde iki kattan fazla artmıştı. Sürekli farklılaşan ve büyüyen bu toplum, buna rağmen son derece geri kalmıştı. Birkaç büyük şehri, uçsuz bucaksız kırların ortasında temelsiz ve geçici varlıklar gibi duruyor; yerleşik uygarlık merkezlerinden çok dev ve geçici askeri kamplara benziyordu. En büyük yayılma, yeni elitlerin imparatorluk yapısı içine katılmasını gerektiren güney ve güneydoğudaki Asya topraklarına doğru olmuştu. Napolyon'la yapılan savaş, Fransa'dan gelme şeylerin eski itibarını ve bu ülkeyle bağlantılı şüpheciliğe dayalı aydınlanmacı fikirleri tehlikeye attığından, Nikolay yönetimindeki Rus İmparatorluğu'nun yeni ideolojik temelini geliştirmek amacıyla dine yeni bir önem verildi. "Resmi Uluslaşma" adı verilen bu hareket Slav merkezli olup, doktrinde dine, biçimde bürokrasiye ağırlık veriyordu. Bu hareket Rusya'ya, Moskova Knezliği'nden oluşan tarihi merkezinin dışına yayıldığı için kaybetme eğiliminde olduğu ideolojik birliği sağlıyordu. Cılız entelektüel sınıf, ülkenin neye ihtiyacı olduğu konusunda ikiye bölünmüştü. "Batıcılar" Batı Avrupa'dan alınan fikir ve kurumlara bağlıyken, "Slavofiller" Ortodoksluk, gelenekler ve yerli kurumları kullanarak yenileşmeden yanaydı.

İdeoloji, Rusya'yla Batılı ülkeler arasındaki farklılıkların kaynağı olarak büyüyen öneme sahipti. Rus hükümetleri 1991'e kadar ideolojinin birleştirici gücünü kullanmaktan asla vazgeçmedi. Yine de bu, 19. yüzyıl ortalarında ister uygarlaşmış sınıflar ister geri kalmış halk yığınları açısından olsun, günlük yaşamın Doğu ve Orta Avrupa'dan çok farklı olduğu anlamına gelmiyordu. Rus aydınlarının Rusya'nın bir Avrupa ülkesi olup olmadığı konusunda tartışmalarının nedenlerinden biri buydu. Ülkenin Nikolay dönemindeki farklılığına kesin bir vurgu yapılıyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında diğer hanedan devletlerinde en azından hissedilen (ve I. Aleksandr zamanında çok cılız ve kısa süreli de olsa hayata geçirilen) değişim olasılıklarının Rusya'da ortaya çıkmasına Nikolay'ın saltanatının başlangıcından itibaren izin verilmemişti. Sansür ve polis devleti olma açısından eşi benzeri bulunmayan bir ülke olmak, birtakım modernleşme olanaklarının toptan reddi anlamına geliyordu (gerçi Rus toplumunda kök salmış diğer engeller de bunda aynı derecede önemliydi).

Bu politikanın kısa vadede başarılı olduğu düşünülebilir. Rusya koca bir 19. yüzyılı devrim yaşamadan geçirdi. Polonya'da 1830-1 ve 1863-4'te çıkan isyanlar acımasızca bastırılırken hiçbir sıkıntı yaşanmadı çünkü Lehler ve Ruslar birbirinden karşılıklı olarak hoşlanmama geleneğini ayakta tutuyordu ancak madalyonun öbür yüzünde, vahşi ve ilkel bir kırsal toplumun neredeyse hiç ara vermeyen şiddet ve kargaşası vardı. Buna ilaveten giderek şiddetlenen komplo geleneği, belki Rusya'yı ihtiyaç duyduğu daha uygar siyaset ve ortak ilkelerden alıkoyuyordu. Nikolay'ın saltanatını özetleyen "buz çağı", "veba bölgesi", "hapishane" gibi ünlü yakıştırmalar; eleştirilerin susturulamadığını gösteriyordu.

Rusya tarihinde ilk kez rastlanmayan sert ve inatçı bir despotizm, yurtdışındaki güçlü role uygun düşüyordu. Rusya'nın askeri potansiyeli çok büyüktü. Orduların ağızdan dolma tüfeklerle çarpıştığı, önemli teknolojik farkların onları birbirinden ayırmadığı bir dönemde, Rus ordusunun çok büyük asker sayısına sahip olması belirleyici rol oynuyordu. 1849 yılında görüldüğü gibi uluslararası karşıdevrimci güvenlik sisteminin dayandığı bu ordu, Kırım Savaşı'na kadar yeterli gibi görünüyordu. Rus İmparatorluğu bu sırada Avrupa dışında da başarılar göstermiş; özellikle Orta Asya hanlıkları, İran ve Çin'de topraklar ele geçirmişti. Hatta Kuzey Amerika'da bile yayılma çabaları harcanmıştı. Alaska'daki Rus kaleleri 1840'lara kadar varlığını sürdürürken Kaliforniya'nın kuzeyinde çeşitli yerleşimler kurulmuştu. Bununla birlikte, Rus dış politikasının başlıca hedefi güneybatıdaki Osmanlı Avrupa'sı olmaya devam etti.

1806-12 ve 1828 savaşları sonunda Rus sınırı Besarabya'yı geçerek Prut Nehri ve Tuna Deltası'na dayandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki kaderi, 19. yüzyıl diplomasisi için 18. yüzyılda Polonya'nın paylaşılmasından daha hayati önem taşıyordu çünkü bu sürecin içinde daha çok güç yer alacaktı. Gerçi bu süreç Kırım Savaşı'na kadar büyük güçler arasında bir çatışmaya yol açmadı. İmzalanan barış antlaşması Rusya'yı görünen bir gelecekte Karadeniz bölgesindeki bazı geleneksel hedeflerinden vazgeçmeye zorladı.

I. Nikolay savaş sürerken öldü. Bu olay halefi II. Aleksandr'ın sorunlarını hafifletti. Yenilgi değişim zamanının artık geldiğini göstermişti. Kırım Savaşı Rusya'nın iç sorunlarında diğer ülkelere göre daha büyük rol oynadı zira 1815 restorasyonunun askeri devi kendi toprağında bile artık sorgusuz sualsiz bir üstünlük kuramayacağını görmüştü. Eğer Rusya engin potansiyeliyle orantılı bir güç yaratmak istiyorsa, kurumlarını modernleştirmesi kaçınılmazdı. Geleneksel yapısını değiştirmeden bu hedefin gerçekleşmeyeceği artık ortaya çıkmıştı. Kırım Savaşı patlak verdiği sırada Moskova'nın güneyinde henüz Ruslara ait bir demiryolu yoktu. Rusya'nın Avrupa sanayi üretimine bir zamanlar yaptığı önemli katkı 1800'den beri neredeyse artmamış ve diğer ülkelerin çok gerisinde kalmıştı. Tarımda dünyanın en verimsiz ülkeleri arasında yer almasına karşılık nüfusu düzenli olarak arttığından kaynakları üzerindeki baskı çoğalıyordu. Rusya işte bu elverişsiz koşullar altında tekrar modernleşmeye başladı.

Aslında gerçekleşenler o zamana kadar diğer yerlerde devrim adı altında yapılanlardan daha fazlasını içeriyordu. Nikolay'ın hükümdarlığına giderek sıklaşan köylü isyanları, toprak ağalarına saldırılar, ekinlerin yakılması ve hayvanların sakat bırakılması damgasını vurmuştu. Kendisi bile serfliğin Rus toplumunun baş belası olduğunu kabul etmişti. Bu sistem köylünün toprağı daha iyi işlemesinin teşvik edilmesini engelliyor, yeni fabrikalara işçi sağlayacak serbest işgücü dolaşımını

engelliyordu. Yoksulluk köylülerin mal talebini de kısıtlıyordu. Öte yandan serfliğin Rus toplumuna çok derin biçimde yerleştiğini kabul etmek gerekiyordu. Bu sistemin birdenbire terk edilmesi bizzat devletin büyük ölçüde yıkılması anlamına gelebilirdi. Otokrasi başka ülkelerde yerel yönetimlerin üstleneceği külfetleri gerçekleştirmek için büyük toprak sahiplerine güveniyordu. Bununla birlikte sürücünün filin sırtından inmesi ürkütücü derecede zordu. Rusların ezici çoğunluğu serfti ve kanun çıkarılarak bir gecede ücretli işçi veya küçük toprak sahibine dönüştürülmesi imkânsızdı. Aynı şekilde bütün bir mülkiyet sahibi sınıf, malları müsadere edilerek yoksullaştırılamazdı. Üstelik malikâne sistemi çöktüğü takdirde devlet bir anda idari yükü üstlenmenin yaratacağı gerilime katlanamazdı.

Nikolay daha ileri gitmeye cüret edemese de, Rus hükümetinin elinde koz olarak otokratın sorgulanamayan otoritesi vardı. Bu koz artık gerektiği gibi kullanılmaya başlanmıştı. Serfliği lağvetme konusundaki farklı biçimlerin olası avantajları ve dezavantajlarıyla bulguların yıllarca incelenmesi sonucu; çar 1861 yılında, Rus tarihinde yeni bir çağın dönüm noktası olup kendisine "Kurtarıcı Çar" denmesini sağlayan bir ferman yayınladı. Bu ferman serflere bireysel özgürlük verip borçlandırarak çalıştırma uygulamasına son veriyordu. Yine bu fermanla serflere toprak hisseleri tahsis ediliyordu. Ancak bu hisseler, serf sahiplerinin değişimi kabullenmesini sağlamak amacıyla onlara kefaret bedeli ödenmesi için kullanılıyordu. İadeyi güvence altına almak ve birdenbire bir serbest işgücü pazarı yaratılmasının tehlikelerini savuşturmak için köylüler daha uzun yıllar boyunca köy cemaatlerinin otoritesine uymak zorundaydı. Bu cemaatlere toprakları aile temelinde dağıtma sorumluluğu verilmişti.

Bu düzenlemenin eksiklikleri hakkında daha sonra çok şey söylendi. Yine de geriye dönüp bakıldığında, bu çok büyük bir başarı gibi gözüküyordu. Birkaç yıl sonra ABD kölelerine özgürlük verdiği zaman, buradaki kölelerin sayısı Rus köylülerinden çok daha azdı. Daha büyük ekonomik fırsatlara sahip bir ülkede yaşayan bu köleler yine de ekonomik liberalizmin "bırakınız yapsınlar" zihniyetine uygun olarak işgücü pazarının kurtlar sofrasına atılıyorlardı. Giderek kötüleşen bu sorunun yarattığı farklı sonuçlar Amerikalıları hâlâ uğraştırmaktadır. Rusya'da yazılı tarihin toplum mühendisliği alanındaki bugüne kadar gördüğü en büyük hareket, insanların ciddi boyutta yerinden edilmesine gerek kalmadan yürütüldü. Ayrıca bu hareket, potansiyel olarak yeryüzündeki en büyük güçlerden birinin modernleşmesine giden yolu açtı. Bu, köylülerin sanayi istihdamında kullanılmasına ve Rus tarımının modernleşmesine yönelik ilk kaçınılmaz adımdı.

Özgürleşme aynı zamanda bir reform çağı başlattı. Rusya 1870'e kadar yerel hükümetlerde bir temsil sistemi geliştirip yargıda reform yaptı. Bununla birlikte, reformlar otokrasinin merkeziliği ilkesine dokunmamıştı. Liberaller ne kadar se-

vinçle karşılamış olsalar da, bu değişimler Rus halkının doğal hakkı veya meşruiyet taleplerine verilen bir taviz olarak görülmüyordu. Bu değişimleri nasıl çar kabul ettiyse, yine kendisi istediği zaman geri çekebilirdi. İşte bu nedenle bazı rejim muhalifleri bu değişimlerle uzlaşmayı reddederek, ortadan kaldırmak için komplo planları yapıp mücadele etmeyi sürdürdü. Üstelik bunların bir kısmı; Kurtarıcı Çarı 1881'de, meşrutiyet konusunda yeni bir siyasi tavizi onayladığı günde, bombalı bir suikast sonucu öldürdü. Çok daha gerici bir rejim başlatan halefiyse bu değişimleri bir kenara kaldırdı. Sonuçta belki Rusya, modernleşme yoluna girmeye henüz tam anlamıyla hazır değildi.

Bu tarihten on yıl önce, Rusya modernleşmeyi başarmış olsaydı bunun ne anlama geleceği konusunda Avrupa'ya bir uyarı gönderilmişti. Ruslar o zaman çıkan Fransa-Prusya Savaşı'nı, 1856'da Karadeniz'deki özgürlüklerine getirilen bazı kısıtlamaları kaldırdıklarını duyurmak için bir fırsat olarak kullanmıştı. Bu hem fiili hem de sembolik bir adımdı. En büyük sorununun üstesinden gelip yurtiçi kurumlarını iyileştirmeye başlayan Rusya, sadece kendi evinin efendisi olduğunu ilan etmekle kalmıyordu. Bunun dışında, modern tarihteki en tutarlı ve en uzun süreli yayılma politikalarının kaldığı yerden devam etmesinin bir an meselesi olduğunu dünyaya duyuruyordu.

MUHAFAZAKÂRLIK VE MODERNLEŞME: BİRLEŞİK KRALLIK

19. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın sosyal ve ekonomik kalkınmasının hızını belirleyen ülke Birleşik Krallık'tı (Birlik Kanunu'nun İrlanda parlamentosunu feshedip İrlanda'ya Westminster'de temsil hakkı verdiği 1801 tarihinden beri böyleydi). Bununla birlikte bir paradoks olarak ülke (kıtadaki ilgili ve bilgili gözlemcilere göre) anayasal ve siyasal anlamda şaşırtıcı bir devamlılık gösteriyordu. Bu devamlılığın, sanayileşmenin devrimci gücü veya ülkenin 1815'ten sonra daha önce görülmedik ölçüde büyük bir imparatorluğun başında bir Avrupa ve dünya gücü olarak üstünlüğü tarafından bozulmaması şaşırtıcıydı.

19. yüzyılın büyük bir kısmında "demokrasi" kelimesi pek çok Britanyalıyı telaşlandırıyordu. Başlangıçta bu kelime onlara çok kolayca Fransız Devrimi ve askeri despotizmi hatırlatıyordu. Şehirli kitlelerin çoğalması bu çağrışımı sağlamlaştırıyor ve akla yeni tehlikeler getiriyordu. Bu kelimenin yarattığı bir diğer çağrışım, cumhuriyetçiliğin ve diğer arzulanmayan eğilimlerin kalesi ABD'yle ilgiliydi. Buna rağmen siyasetin demokratikleşmesi, 19. yüzyıl Britanya'sının temel düşünce kurumu oldu. Tüm yetişkin erkeklere oy kullanma hakkı ancak 1918'de verilse de, demokratikleşme süreci o tarihten çok daha önceleri geri dönüşü olmayan noktayı aşmıştı. Britanya meşrutiyeti 1800 tarihinde son derece özgürlükçü özelliklere –ka-

nunlar önünde eşitlik, bireysel özgürlüğe yasal teminatlar, Avrupa standartlarına göre büyük bir seçmen kitlesine dayanan temsili yasama sistemi ve yürütmenin otoritesine karşı çıkma eğilimi– sahip olmakla birlikte, kesinlikle demokratik fikirleri barındırmıyordu. Anayasanın temelinde tahtın parlamentodaki hükümranlığı vardı. Parlamentonun kendisiyse bazı koşullara ve belli bir hizmet süresine bağlı olarak birtakım bireysel ve tarihi haklarla tahtın temsiline dayanıyordu.

İlkelerdeki ilk değişiklikler 1820'lerde, siyasal haklar üzerindeki dini kısıtlamaların kaldırılmasıyla gerçekleşti. Ancak Britanya'da demokrasinin kurulmasına yönelik yüzyılın en önemli adımı 1832'de, Reform Yasasının kabulüyle atıldı. Bu yasanın kendisi demokratik olmasa da (aslında bu yasayı destekleyenler demokrasiye karşı bu yasayla bir set oluşturmaya niyetliydi) temsili sistemde büyük bir revizyon yapılmasını sağladı. Anormallikleri (örneğin özel patronlar tarafından kontrol edilen az sayıdaki seçmen kitlesi) ortadan kaldırdı. Kırsal kesimden sanayi şehirlerine kayan nüfus dengesini daha iyi yansıtan (yine de mükemmel olmaktan uzak) parlamenter seçim bölgeleri oluşturdu. Hepsinden önemlisi oy verme hakkını daha tutarlı ve savunulabilir bir temele göre düzenledi. Örnek seçmen, mülkiyet veya orta halli gelir gibi maddi bir desteği olan kırsal kesim insanıydı. Buna rağmen tam niteliklerle ilgili tartışmalardan geriye bazı tuhaflıklar kaldı. Bu yasanın ortaya çıkan ilk sonucu, yaklaşık 650 bin kişiden oluşan bir seçmen kitlesi ve üyeleri öncekilerden pek farklı görünmeyen bir Avam Kamarası'ydı. Buna rağmen, her zaman olduğu gibi aristokrasinin egemen olduğu, "reform yapılmış" ilk Avam Kamarası; meşrutiyet bir kez bu şekilde değiştirildikten sonra yine değişikliğe uğrayacağı yaklaşık yüz yıllık bir sürecin başlangıcını işaret ediyordu. Lordlar Kamarası'na dokunulmamıştı ama Avam Kamarası'nın son sözü söyleme hakkı giderek artacaktı.

Henüz tamamlanmamış demokratikleşme süreci, yüzyıl ilerledikçe yeni değişiklikler getirdi. Geleneksel siyasetçi sınıfı yavaşça ve bir şekilde isteksizce, parlamento üyelerinin arasındaki aile ilişkileri ve kişisel hiziplerin daha fazlası olan partilerde örgütlenmeyi hesaba katmaya başladı. 1867'de çıkan yeni bir Reform Yasasının yaklaşık 2 milyonluk bir seçmen kitlesi yaratması ve 1872'de gizli oy usulünün kabulüyle birlikte, bu gelişme daha belirgin hale geldi. Bununla birlikte Mısır Kanunu tartışmalarında görüldüğü gibi, yaranılması gereken bir kamuoyu görüşünün eski toprak sahibi sınıfların desteğinden daha önemli olduğu sonucuna bu tarihlerden çok daha önce ulaşılmıştı. 19. yüzyılda İngiliz parlamentosunun bütün önemli liderleri, sadece Avam Kamarası'nın değil parlamento dışındaki toplumun önemli kesimlerinin de nabzını tutma becerisini gösteren insanlar arasından çıkmıştı. Bunun ilk ve muhtemelen en önemli örneği Sir Robert Peel idi. Onun kamuoyunun yargılarını benimsemesi, İngiliz muhafazakârlığına bir esneklik getirip, bazı Avrupa ülkelerinde görülen toplumla uyuşmazlıktan korudu. Ne var ki adeta

tesadüfen partisini bu süreçte böldü. Muhafazakâr yandaşlarına 1832'de parlamenter reformu kabul ettiren Peel, 1846'da Mısır Kanununun yürürlükten kaldırılmasını sağladığı sırada, tarımsal çıkarların avukatlığını yapanlar ona sırt çevirdi. Peel'in yaptıklarının tek amacı, siyasetçilerin orta sınıf mensubu imalatçılarla özdeş gördükleri yeni sınıf içinde başarı kazanmaya yönelikti.

Britanya gümrük ve maliye politikalarının yeni bir yöne girmesi, Britanya siyasetinin yüzyılın ortalarında daha ihtiyatlı liberalizm, pratik reformlar ve daha etkin hükümet etmeye yönelmesinin bir parçasıydı. Bu yeni anlayış bir yerel yönetim reformuyla (çok anlamlı biçimde, büyük toprak sahiplerinin hâlâ efendi olduğu kırsal kesimde değil şehirlerde) başlatıldı. Nüfusun hızla arttığı bir ortamda yoksulluğun üstesinden gelebilmek için yeni bir Yoksulluk Yasası kabul edildi. Yeni kabul edilen fabrika ve madencilik yasaları etkin bir şekilde denetlenmeye başladı. Yargı sistemi yeniden yapılandırıldı. Dini yetkisizlikten geriye kalan (Anglikan Kilisesi'ne mensup olmayan Protestanlar, Katolikler ve Yahudilerle ilgili) uygulamalar daha da azaltılırken, kilisenin evlilik kanunu üzerinde Anglo-Sakson zamanından kalma tekeli sona erdirildi. Tüm dünyaya örnek olan bir posta sistemi başlatıldı. Milli eğitimin o güne kadar ihmal edilmesi rezaletini ortadan kaldıracak bir hamle bile yapıldı. Bu son derece güzel yapılanma çağına, benzeri görülmemiş bir servet artışı eşlik ediyordu. Bu dönemin en güven verici simgesi, 1851'de Londra'da, kraliçenin himayesi ve eşinin yönetimi altında tüm dünya mallarının yer aldığı bir büyük sergi düzenlenmesiydi.

Britanya'nın kurumları ve ülke ekonomisi hiç bu kadar sağlıklı görünmemişti ama elbette herkes bu durumdan hoşnut değildi. Bazıları ekonomik ayrıcalıklarının kaybolmasından, bazıları da Birleşik Krallık'ta zenginlik ve yoksulluğun aşırı uçlarda yer almasından yakınıyordu. Ülkenin Fransa'nın gittiği yönde, yavaş yavaş merkeziyetçiliğe kaymasından korkuluyordu. Fransa'nın merkeziyetçi bir devlet yapısına sahip olması özgürlükleri elde etmede başarısız olunmasını açıklamaya yeterli görülüyordu. Oysa Fransızlar, İngilizlerin çoğunun onaylamadığı bir biçimde eşitliği sağlamada başarılı olmuştu. Yine de Birleşik Krallık, yüzyılın çalkantılı ilk yarısından miras kalan devrim korkularına rağmen, kurumlarında büyük yeniden yapılanmaları kazasız belasız sürdürdü. Ülke bu süreçten gücüyle zenginliği artarak ve siyasetindeki liberalizm ilkeleri daha belirginleşerek çıktı. Birçok yabancı, sanayi şehirlerindeki ürkütücü koşullara rağmen ülkenin, diğer devletleri felce uğratan halk huzursuzluğunun tehlikeli girdaplarında nasıl yol alabildiğine şaşırıyordu. Devlet adamları ve tarihçiler, ülkenin temelinde ünlü bir deyimle "emsalden emsale yaygınlaşan"[1] özgürlüğün yattığını tekrarlamaktan övünüyordu. İngilizler buna hararetle inansa da, asla kötüye kullanılmasına yol açmadılar. Bunu

1 Bu deyim saray şairi Lord Tennyson'a aittir.

nasıl başardıkları, yönlendirici bir sorudur. Bazı tarihçiler, belli koşulların devrimi mümkün kıldığı ve Britanya toplumunun bu koşulları yerine getirdiğine dair kesin varsayımı sorgulamadan, hâlâ bu soruyu sormaktadır. Aslında böyle önermelerin kabullenilmesine gerek yoktu. Belki bu hızla değişen toplumda asla bir devrimci potansiyel yoktu.

Sonuçta Fransız Devrimi'nin Avrupa'da yarattığı değerlerin çoğu, Büyük Britanya'da yüzyıllardan beri mevcuttu. Temel kurumları ne kadar köhnemiş ya da elverişsiz tarihi birikimle kabuk tutmuş olsa da, büyük olanaklar sunuyordu. Reformun henüz gerçekleşmediği günlerde bile, Avam Kamarası ile Lordlar Kamarası, diğer Avrupa ülkelerinin temsil organı olarak bildiği kendi içine kapalı kurumlar değildi. 1832'den önce bile yavaş ve geç de olsa, yeni ihtiyaçları karşılayabileceklerini göstermişlerdi. İlk Fabrika Kanunu 1801 gibi erken bir tarihte kabul edilmişti (gerçi kabul etmek gerekir ki pek etkili olamamıştı). 1832'den sonraysa, parlamentoya dışarıdan yeterince baskı yapıldığı takdirde, gereken reformları yapabileceğini düşünmek için uygun bir ortam vardı. Parlamentonun üzerinde bunu yapması konusunda hiçbir yasal kısıtlama yoktu. 1830 ve 40'larda (özellikle fakirler için çok zor bir dönemde) umutsuzluğun yarattığı şiddet hareketlerinin ortasında bile; zamanın en popüler radikal hareketi olup geniş bir itirazcı yelpazesini bir araya toplayan "Chartistler", parlamentonun ortadan kaldırılmasını değil, halkın ihtiyaçlarına daha duyarlı tepki vermesini sağlayacak önlemler talep ediyordu.

Bununla birlikte, diğer etkenler işbaşında olmasaydı parlamento reform yapmazdı. Viktorya dönemi İngiltere'sinin önemli reformları (belki fabrika yasaları hariç), kitlelere olduğu kadar muhtemelen orta sınıflara hitap ediyordu. Kıtadaki benzerlerinin tersine, İngiliz burjuvazisi siyasal gücü erken tarihlerde paylaşmaya başladı. Burjuvazi bu gücü istediği değişiklikleri sağlamak için kullanabiliyor ve kendilerine diğer yolların kapalı olduğu çaresiz insanların başvurduğu devrimle ittifak yapmaya ihtiyaç duymuyordu. Bunun dışında, İngiliz halkı iktidara karşı muhalif de görünmüyordu. O dönemde ülkeyi ziyaret edenler İngilizlerin üstlerine duyduğu saygıya dikkat çekiyordu. Devrime alternatifler sağlayan işçi sınıfı örgütleri; yardımlaşma, ihtiyat, sağduyu ve ılımlılık gibi takdir edilecek özellikleriyle son derece "Viktoryan" olduklarını gösteriyordu. 1840 yılından sonra, büyük İngiliz işçi hareketini meydana getiren unsurlardan ortaya sadece, bu hareketin adını taşıyan siyasal parti çıktı. Kaza ve afetlere karşı sigorta olarak kurulan "dostluk dernekleri", kooperatifler ve hepsinden önemlisi sendikalar; başlangıçta çok yavaş ve sadece azınlığa hitap edecek şekilde olmakla birlikte, işçi sınıfının yaşamını düzeltmek amacıyla kişisel katılım kanalları sağlıyordu. Bu erken olgunlaşma, İngiliz sosyalizminin paradoksunu; tutucu ve devrimcilikle bağı olmayan, dünyanın en büyük sendika hareketine ilerde gerçekleşecek bağımlılığının temelini atıyordu.

Açlıkla geçen 1840'lar sona erdikten sonra, ekonomik eğilimler artık toplumsal barışı kolaylaştırabilirdi. Öyle veya böyle, bazı radikaller neredeyse pişmanlık içinde; en azından ıslahatın, İngiltere'de devrimci bir sonucun aleyhine olduğunu düşünüyorlardı. Uluslararası ekonomi 1850'lerde canlanınca; dünyanın sadece atölyesi olmakla kalmayıp aynı zamanda tüccarı, bankeri ve sigortacısı olan ülkenin sanayi şehirlerinde bahar havası yaşandı. İstihdam ve ücretler artınca, Chartistlerin sağladığı destek çöktü ve bu hareket kısa sürede bir hatıraya dönüştü.

Değişimi yöneten değişmez biçimlerin simgesi, krallığın temel kurumları olan parlamento ve tahttı. Westminster Sarayı yanıp kül olunca yerine yenisi yapıldı. Bu yeni bina, tüm parlamentoların anasının eskiliğini vurgulamak amacıyla ortaçağ taklidi olarak yapılmıştı. Britanya tarihinin en devrimci dönemi, kendini örf ve geleneklerin perdesi arkasına saklamaya devam ediyordu. Kraliçe Viktorya'nın tahta çıktığı tarihte bile, monarşi Avrupa'nın eski siyasal kurumları arasında papalıktan sonra ikinci sırada geliyordu. Buna rağmen uzun süreden beri bir değişim içindeydi. Viktorya ve kocası belli bir süre sorgusuz bir monarşi yarattılar. Bu kısmen kraliçenin doğasına aykırı olarak gerçekleşti. Kendini siyasi çatışmaların dışına çekmiş bir taht ve meşruti monarşiye uygun siyasi tarafsızlıktan hoşlanmıyordu. Buna rağmen, siyasetin dışında kalma anlayışı onun saltanatı sırasında gerçekleşti. Viktorya aynı zamanda monarşiyi evcilleştirdi. Genç III. George'un zamanından beri ilk kez "Kraliyet Ailesi" bu şekilde göz önündeydi. Bu, Alman kocası Prens Albert'in sağladığı birçok yardımdan biriydi. Ne var ki prens, kadirbilmez İngiliz halkından hak ettiği ilgiyi pek göremedi.

Sadece İrlanda'da, hayal ürünü bir değişim kapasitesi İngilizleri her zaman yanılgıya uğrattı. 1798'de adada çıkan bir isyanı savuşturmayı becerdiler. 1850 ve 60'lı yıllarda ortam sakindi ama bunda 1840'ta İrlanda'nın başına çöken büyük bir felaket önemli rol oynadı. Patates hasadının yapılamamasının ardından çıkan kıtlık ve salgın hastalık, İrlanda'nın aşırı kalabalık nüfusunu, kitlesel ölümler ve göçlerin yarattığı acımasız bir Malthusçu çözümle azalttı. O an için Birlik Yasasının kaldırılmasını talep eden milliyetçilerin sesi kesildi. Büyük çoğunluğu Katolik olan nüfusun, yabancı ve yerleşik Protestan kilisesine karşı hoşnutsuzluğu askıya alındı. Bunun dışında, adada yaşamayan İngiliz toprak ağalarına karşı hiçbir bağlılık hissetmeyen köylüler arasında ciddi bir huzursuzluk görülmedi. Yine de sorunlar devam ediyordu. 1870'lerde İrlandalıların kendisini yönetmesini talep eden yeni bir milliyetçi hareket doğdu. Bu hareket yüzyılın sonuna kadar, hatta daha sonra Britanya siyasetinin yakasını bırakmayarak kaynaştırma ve uzlaşma çabalarını altüst edecekti.

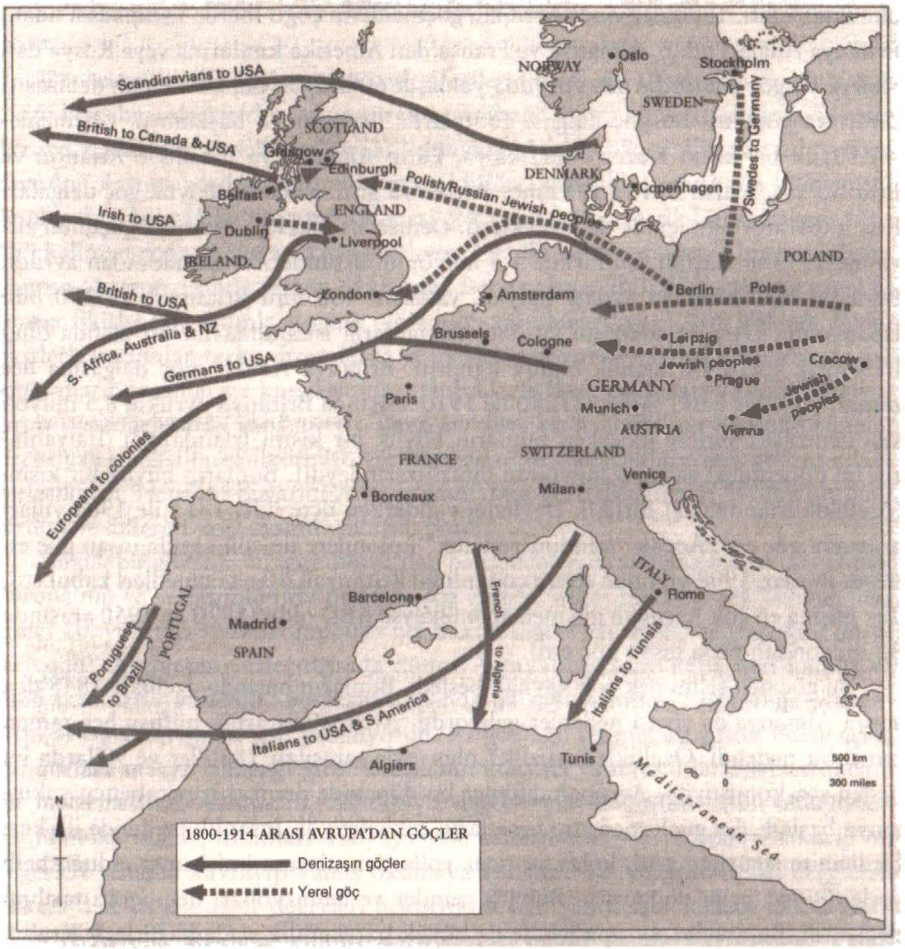
5

Dünya Egemenliği

AVRUPA'NIN YENİ KÜRESEL ROLÜ

19. yüzyıl tarihinin en göze çarpan olayı, Avrupa'nın dünya çapındaki egemenliğinin olgunlaşmasıydı. Bunun birçok göstergesi vardı. 1900 yılında, Avrupa ırklarından gelen halklar, yüz yıl öncesine göre dünyaya daha çok yoldan ve şaşırtıcı bir artışla hâkim olmuştu. Dünyanın büyük bir kısmı Avrupa'nın girişimlerine göre tepki veriyor ve onun temposuna ayak uyduruyordu. Üstelik dünyanın Avrupalı olmayan pek çok sakini bunu tam anlamıyla ve Avrupa bayrakları altında yapıyordu. Bu dünya tarihinde eşsiz bir andı; ilk kez pek çok uygarlık arasından biri evrensel bir model olarak kabul edilmişti. Uzun vadede bunun, (kısıtlanmaya başlayan) siyasi veya askeri güçten daha önemli olduğu ortaya çıkacaktı. Avrupa değerleri tüm dünyayı yüksek emeller ve gıptanın güçlü kanatları üzerinde dolaşıyordu.

Bu durumun yalın anlamda biçimsel imparatorluktan, yani Avrupalıların denizaşırı toprakları doğrudan eline geçirmesinden çok daha etkili olduğu ortaya çıkacaktı. Bazı bölgelerde bu oldukça yeni bir olguydu. Örneğin bir ekonomik saldırganlık devrinden sonra, Rusya veya Portekiz dışındaki Avrupa ülkeleri nispeten geç bir tarihte Çin'de toprak elde etmeye başladı. Münferit Avrupa "imparatorlukları" içinde bile, merkezdeki iktidarın sahip olduğu hâkimiyetin gerçek derecesi ve uyruklarıyla bağının gerçek yapısı konusunda her zaman önemli farklar vardı. Daha az resmiyet içeren ilişkiler bile doğrudan sömürgeler kadar önemli olabiliyordu. Diğer kıtalar pratik amaçlarla veya hukuken gerçekten bağımsız olduğunda bile –örneğin Avustralya ve Yeni Zelanda ile Amerika kıtaları– buralarda egemen olan kültür, köken ve öz olarak Avrupalıydı. Yerel koşulların tesiri altında yavaş yavaş başka bir şeye dönüşse bile bu durum esas olarak değişmemişti. Üstelik Avrupalıların gücü, örneğin ekonomik konular gibi açık kontrolün olmadığı durumlarda bile faaliyet gösterebiliyordu. Bunun böyle olması her zaman Avrupa dışındaki ülkelerin aleyhine değildi ancak daima Avrupalıların yarattığı dünyaya ayak uydurup tersini gerçekleştirememeleri demekti. Bunu bazen öyle hevesle yapıyorlardı ki Avrupa'nın ilerlemeye yönelik ülkülerinin cazibesine teslim oluyor ya da adeta bilinçsizce bunların tesiri altında yeni beklentiler yaratıyorlardı.

BÜYÜK GÖÇ DALGASI

Avrupa egemenliğinin göstergelerinden biri, demografik öneminden dolayı Büyük Göç Dalgası adı verilen Avrupalılar diasporasıydı. Bu dalga daha 1800 yılında bile epey yoğunlaşmıştı. O zamanlar Avrupalıların en kalabalık yer değiştirme hareketi Kuzey ve Güney Amerika'ya yönelikti. Bu harekete 19. yüzyılda, Britanyalıların kurduğu yeni ülkelere yönelik göçler eklendi. Bu yeni ülkeler başlangıçta birer sömürge olmakla birlikte aslında kendi kendilerini yönetiyordu. Tam anlamıyla bağımsız olmayan melez bir yapıya sahip bu ülkeler kısa zamanda gerçek bir sömürge

olmaktan çıktı. 1800'den önce Avrupalı göçmenlerin çoğu İberik Yarımadası'ndan, Britanya Adaları'ndan, Almanya ve Fransa'dan Amerika kıtalarına veya Rusya'dan Sibirya'ya göç ediyordu. 19. yüzyılda yaklaşık 60 milyon daha Avrupalı denizaşırı diyarlara göç etti. Bu göç dalgası 1830'larda hızlanmaya başlamıştı. Göçmenlerin büyük bir kısmı Kuzey Amerika'ya, Latin Amerika'ya (özellikle Arjantin ve Brezilya'ya), Avustralya'ya ve Güney Afrika'ya gitti. Karadan büyük göç dalgaları Rus İmparatorluğu içinde de gerçekleşti. Denizaşırı ülkelere Avrupalı göçünün zirvesine 1913'te ulaşıldı. Bu tarihte 1,5 milyonun üstünde Avrupalı kıtadan ayrıldı. Bunların üçte birinden fazlası İtalyan, yaklaşık 400 bini Britanyalı ve 200 bini İspanyoldu. Oysa bundan elli yıl önce Almanlarla İskandinavlar ön planda olup İtalyanlar küçük bir azınlık olarak kalmıştı. Britanya Adaları göç dalgasına her zaman sabit bir katkı sağladı. 1880 ile 1910 arasında Britanya uyruklu 8,5 milyon kişi denizaşırı yerlere giderken bunların büyük bir kısmı İrlandalıydı (İtalyanların bu dönemdeki sayısı 6 milyonun biraz üzerindeydi). Bunların büyük bir kısmı (özellikle İrlandalılar) Birleşik Devletler'e giderken üçte ikisi 1815 ile 1900 yılları arasında göç etti. Ancak "kendini yöneten" kolonilere de çok sayıda insan göç etmişti. Bunlar, 1900 yılından sonra çoğunluğu Britanyalı olan göçmenleri kabul etti. Tek başına en çok Avrupalı göçmen alan ülkeyse ABD oldu (1820 ile 1950 arasında 33 milyondan fazla insan göç etti).

Bu göçmen selini pek çok kaynak besledi. Bunların başında özellikle 1848'den sonra Almanya'da siyasi nedenler geliyordu. Avrupa'nın artan nüfusu her zaman temel bir nedendi. Özellikle "işsizlik" olgusuyla tanışılan 1880'ler ve 90'larda bu neden söz konusuydu. Avrupalı çiftçiler bu dönemde denizaşırı rekabetten yakınmaya başladı. En güçlü nedense fırsatların çekiciliğiydi. İnsanlık tarihinde ilk kez; birdenbire işgücüne yeni, kolay ve ucuz yollardan ulaşma imkânının olduğu belli yerlerde, işçi açığı doğmuştu. Buharlı gemiler ve demiryolları demografi tarihini değiştirdi. Bu araçlar Avrupa içinde de büyük hareketlilik sağladı. Birleşik Krallık dışarıya İrlandalı köylüleri, Gallerli madencilerle çelik işçilerini, İngiliz çiftçilerini gönderirken, Doğu Avrupa'dan buraya gelen Yahudilerle İtalyan garsonlar ve dondurmacılar Britanya folklorunun bir parçası oldu. Polonyalılar, Fransa'daki kömür madenlerinde çalışmak için Avrupa'yı bir uçtan bir uca geçti. Bir zamanlar fetihler yoluyla yerleşime uygun hale gelen Kuzey Afrika da, Avrupa'dan gelen göç dalgalarıyla değişime uğradı. Buraya akın eden İtalyanlar, İspanyollar ve Fransızlar, 13. yüzyıldan beri İslam topraklarındaki ilk Avrupalı toplulukları yarattı. Bu topluluklar hem yerleşimcilerin geldiği ülkelerden hem de aralarına karıştıkları yerli toplumlardan farklıydı.

UYGAR DÜNYA

Denizaşırı kıtalarda Avrupalı yerleşimcilerin kurduğu ülkeler, Avrupa'yla çok çeşitli ilişki biçimleri içinde, uzun süre buraya bağlı, hatta bağımlı kaldı. Bu ülkeler Avrupa'yla birlikte genellikle "uygar" dünya, bazen de "Batı" dünyası adı verilen kavramı oluşturuyordu. Günümüzdeyse, kültürel çeşitlilik konusunda bilincin giderek arttığı bir çağda; "uygar" kelimesi çok tartışılır ve elastik bir terimken, "Batılı" kelimesi coğrafi açıdan saçma kalıyor. Her iki kelime de öznel bir tanımlama konusu olmanın dışında tatmin edici değil. Buna rağmen ikisi de önemli bir gerçeği, benzer fikirler ve kurumlara sahip olma bilincini ifade ediyor.[1] Aynı köklere dayalı fikirlerle kurumlar, farklı ortamlarda ve birbirine benzemeyen tarihi koşullarda, bu toplumların insanlarına karşılaştıkları zorluklarla başa çıkmaları ve kendi dünyalarını yönetmelerinde yardım etti. Uzun bir süre bu toplumların hepsinin resmen Hıristiyan olması önemliydi. 20. yüzyıla kadar yeni topraklara asla ateizm adına yerleşilmedi. Hepsi hayatlarını Avrupa yasalarına göre düzenleyip Avrupa'nın kültürünü ve dillerini korumanın yollarını aradı.

Büyük bir güvenle "uygar dünya'dan bahsedenler, etraflarına baktıkları zaman Avrupa'nın ve yerleşimlerinin ötesinde söz etmeye değer fazla bir şey bulamadılar (gerçi 20. yüzyılda bazıları Japonya'nın hâkim olan "uygarlığı" paylaştığını düşünüyordu). Adı geçen yerler dışında dünya Avrupalıları göre kâfir, geri kalmış ve cahil insanlarla doluydu. Bunların arasında az sayıda insan, "uygarlığı" kuranların arasına karışmak için çabalıyordu. At gözlüğü takmış bu çirkin bakış açısı, daha sonra ortaya çıkacağı gibi Avrupa'nın kültürel ve siyasal başarısının önemli bir malzemesiydi. Avrupa'nın fikirleriyle değerlerinin doğuştan üstün olduğunun kanıtlandığı inancı, insanları dünyaya yeni saldırılar yapmaya cesaretlendirip bu değerleri yeniden kavrayıp yanlış okumaya yöneltti. 18. yüzyılın ilerici değerleri, kökeni dine dayalı diğer değerleri pekiştirmek için yeni tezler sağladı. 1800 yılında artık Avrupalılar diğer kültüre karşı saygıyı büyük ölçüde kaybetmişti. Kendi toplumsal uygulamalarının diğer kıtalarda görülen anlaşılmaz barbarlıktan bariz biçimde üstün olduğunu düşünüyorlardı. Geriye dönüp İslamiyetle çatıştıkları yüzyıllara, Müslümanların İberik Yarımadası'ndan püskürtülmesine, Orta ve Güneydoğu Avrupa'dan geri çekilmeye başlamalarına bakıp gerçek uygarlığın ilerlemesi sonucu Müslümanlarla başarılı bir biçimde savaştıklarına karar veriyorlardı. Ya da Çin'in anlaşılmaz tepkisizliği ve buna bağlı çürümesi üzerine kafa yoruyorlardı. Avrupalıların Amerika'daki Kızılderili imparatorluklarını yıkması, barbarlığın ve anlamsız zalimliğin kökünün kazınması olarak görülüyordu.

1 "Batılı" kelimesinin az çok modern anlamda ilk kullanımına Gibbon'da rastladım (Bury bs. I, s. 368). Yazar burada bir dipnotta "Çin ile Batılı ülkeler arasındaki ilişki"den bahsediyor.

Kendi dönemlerinde yamyamlığın hâlâ mevcut olduğu ülkeleri, Hindistan'da çocuk evlilikleriyle dul kadınların yakılmasını duyup, köle ticaretini kaldırdıkları gibi bu uygulamaları da ortadan silmeye can atıyorlardı. Böylesi seçkinci bir bakış açısı, ortaya uzun süre madalyonun öbür yüzünde hiçbir şey göremeyen küçük bir Avrupalı azınlığı çıkardı. Amerikalı Kızılderilileri savunan İspanyol din adamlarının veya 18. yüzyıldaki kölelik karşıtı kampanyalara destek verenlerin onca çabasının aksine, bunlar diğer kültürleri korumaya çalışmıyordu. Hatta kölelik karşıtları bile, Avrupa'nın dünyaya sunduğu değerler arasında bir tanesinin tüm dünyanın yararına olduğuna hiç kuşku duymuyordu. Bu değer Hıristiyanlıktı. İleride daha laik idealler –kişi hakları, eğitim, herkese seçme hakkı, kadınlar, çocuklar ve hayvanların sömürüden korunması– diğer kıtalarda günümüze kadar yeni Avrupalılar (ve Amerikalılar) tarafından savunulup faal biçimde desteklenecekti. Hayırseverler ve ilericiler sömürgeciliğe karşı çıktıkları zaman bile, uzun bir süre boyunca Avrupa uygarlığının yarattığı değerlerin, tıp ve sağlık hizmetleri gibi her yere götürülmesi gerektiğinden emindi. Bu değerleri savunmak giderek evrensel bir hak ve görev gibi görülüyordu. Günü geldiği zaman bilim, bu ideolojik evrenselcilikle aynı yönü gösteriyordu. Buna göre batıl inançların yıkılıp kaynakların rasyonel biçimde kullanılmasının kutsanması, resmi eğitimin yaygınlaşması, çağdışı toplumsal geleneklerin evrensel bir kültür tarafından bastırılması gerekiyordu. 1900'lerin soylu vahşiliğe dair Romantik düşüncesinden geriye fazla bir şey kalmamıştı. Ortada çok daha açık bir durum vardı. Avrupalıların kendi uygarlığının yarattığı değerlerin (genellikle olduğu gibi) diğer halkların değerlerinden daha üstün olduğuna dair varsayım neredeyse evrensel olarak kabul görürken, bu değerlerin yaratabileceği yıkıcı etkilere kimse dikkat etmiyordu.

DOĞRUDAN ETKİ

Viktorya dönemine ait bir ilahide belirtildiği gibi "yoğun karanlığın henüz hüküm sürdüğü" topraklardaki pek çok halk, 1900 yılında artık doğrudan Avrupalılar tarafından yönetiliyordu. Kendi kurumları üstün uygarlığın meydan okumasına karşı koyamayan halklara (bu durum onların bunu gerçekleştirmede yetersiz olduğunun kanıtı olarak gösteriliyordu); demiryolunun, Batılı eğitimin, hastanelerin, kanun ve düzenin nimetlerini getirmek için uğraş verenler arasında aydınlanmacı sömürge yöneticileri de vardı. Yerli kurumlar korunsa bile, bu sömürgeci gücün kültürünün üstünlüğünü varsayan bir konumda gerçekleştiriliyordu.

Kültürel üstünlükle ilgili bu anlayış artık ne kabul edilmekte ne de takdir edilmektedir. Yine de bu anlayış bir tek özel durumdan dolayı; sömürgeciliği en titiz biçimde eleştirenler tarafından bile, ardında yatan güdülere kuşkuyla bakmalarına

rağmen, hâlâ iyi olarak kabul edilmektedir. Bu durum, Avrupalıların hüküm sürdüğü her yerde köleliğin kaldırılması olup sadece bundan ibaret değildir. Avrupa devletleri kendi topraklarında köleliği engelleyip yok etmek için güç ve diplomasi kullandı. Bu konudaki can alıcı adımlar 1807 ve 1834 tarihlerinde atıldı. Britanya parlamentosu, imparatorluk içinde önce kölelerin alınıp satılmasını, ardından bizzat köleliği kaldırdı. Dünyanın büyük denizcilik, imparatorluk ve ticaret gücünün bu hareketi belirleyiciydi. Diğer Avrupa devletleri kısa zamanda benzer tedbirleri uygulamaya başladı. Kraliyet donanması yüzyılın ortalarında, Afrika kıtası ve Hint Okyanusunda Arap köle tüccarlarına karşı yoğun operasyonlar yapıyordu. Entelektüel, dini, ekonomik ve siyasi alanda pek çok güç, köleleri özgürleştirme konusunda büyük başarılar elde etti. Bu hareketlerin gerçek anlamda münferit önemi konusundaki tartışmalar henüz bitmedi. Köleliğin kaldırılması yaklaşık üç yüzyıl sonra ve daha çok büyük ölçekli köle ticaretinde gerçekleşse de; herhangi bir dış baskı olmadan, köleliği kendisi için kaldıran tek uygarlığın Avrupa olduğunu unutmamak gerekir. Her ne kadar köle emeği Avrupa'da 20. yüzyılda kısa bir süre için tekrar ortaya çıksa da, zor kullanma haricinde sürdürülemediği gibi kölelik olarak açıkça söylenebilen bir uygulama da değildi. Mutsuz mahkûmları için pek teselli sayılmaz; ancak 20. yüzyılın Sovyet çalışma kamplarını yöneten insanlar, kölelerini yeniden eğitilen ya da yargılanıp ceza almış insanlar gibi gösteren ikiyüzlülerdi. Nazilerse yaptıkları işi sahte bilim bahanesine sığınarak mazur göstermek için (böyle bir ihtiyaç duydukları zaman) ellerinden geleni yapıyorlardı.

Bizzat kölelik Avrupalı olmayan toplumların yaşamının Avrupa uygarlığı tarafından nasıl şekillenip işlenebildiğini göstermişti ancak bunun gerçekleştiği başka yollar da vardı. Bunlardan biri değerlerin ve kurumların yıpranmasıydı ki bu durum Avrupa'nın dolaylı siyasal müdahalesine ve geleneksel otoritenin zayıflamasına yol açabilirdi. Bu örnek, Çin ve Osmanlı İmparatorluklarında gerçekleşmişti. Bazen bu tür temaslar harekete geçirici etki yapıyordu. Ne var ki 19. yüzyılda sadece Japonya, başarıya giden yolda bu temasları teşvik olarak kullanan önemli bir ülke örneği olarak kaldı. Fiilen gerçekleşmesi imkânsız olan şeylere Avrupa hiç dokunmuyordu. Avrupalı tüccarın yoğun ve canlı enerjisi, bunu tek başına vurgulamaya yeter. Coğrafi uzaklık neredeyse tek güvence kaynağıydı (Tibet bile 1904'te Britanya tarafından işgal edilmişti). Etiyopya modernleşmeden bağımsızlığını koruyan yegâne örnektir. Bu ülke 19. yüzyılda gerek Britanya gerek İtalyan işgalini savuşturdu (avantajı sadece arazinin savunmaya uygun oluşundan değil, yaklaşık on dört yüzyıl boyunca çeşitli aralıklarla bir Hıristiyan geçmişe sahip olmanın yarattığı moral destekten kaynaklanıyordu).

Hıristiyanlık inancın yanında insan davranışının tüm yönleriyle ilgilendiğinden, Avrupa uygarlığının tüm dünyaya yayılmasında her zaman en önemli araç-

lardan biri oldu. Örgütlü kiliselerin kıtalara dağılımı ve bunlara bağlı görevlilerin sayısındaki artış, 19. yüzyılı, havarilerin zamanından beri Hıristiyan yayılmasının en büyük çağı kıldı. Bu yayılma büyük ölçüde misyonerlik faaliyetlerinde yeni bir dalgadan kaynaklanıyordu. Katolikler yeni misyoner tarikatları kurarken, Protestan ülkelerde denizaşırı misyonları desteklemek için yeni dernekler kuruldu. Bunun sonucunda ortaya çıkan paradoks, tüm ırklara ve koşullara mensup insanlar için geçerli olduğu farz edilen bir inançta, Avrupa'nın havasının giderek yoğunlaşmasıydı. Muhatap ülkelerin çoğunda Hıristiyanlık uzun zamandan beri öyle bir tarzda sunuluyordu ki Hıristiyanlar olmayan insanlar bu dini yerel dillerle ifade edilebilecek ruhani bir mesaj olmaktan çok Avrupa uygarlığının unsurlarından biri olarak görüyordu. Örneğin misyonerler genellikle kıyafetlerle çok ilgileniyordu. 17. yüzyılda Çin'de yaşayan Cizvitler, büyük bir ihtiyatla ev sahiplerinin kıyafetlerini benimsemişti. Oysa 19. yüzyılda yaşayan halefleri, Bantularla Solomon Adaları sakinlerini hilkat garibesi gibi Avrupalı kıyafetler içine sokmak için büyük gayret harcadı. Hıristiyan misyonerlerin bu şekilde yaydıkları mesaj dinden daha fazla şey içeriyordu. Kıtlık zamanı yiyecek verdiklerinde, tarım yöntemlerini öğrettiklerinde, aşı, hastane ve okul getirdiklerinde de aynı şey geçerliydi. Bu tür şeyler vasıtasıyla ilerici bir uygarlığın ilkeleri, bazen yıkıcı da olsa süzülüyordu.

Gerek misyoner olsun gerek olmasın, Avrupalıları uzak tutmak mümkün değildi. Sonunda dünyanın insan yaşayabilen bölgelerinde, istedikleri takdirde silahlı güç kullanarak yerleşmedikleri hiçbir yer kalmamıştı. Üstelik bunu zaman zaman gerçekleşen felaketlere rağmen başarmışlardı (bu felaketler arasında, İtalyan ordusunun 1896'da, Etiyopya'nın Adua bölgesinde yok edilmesi vardı). 19. yüzyılda iletişim ve silahlarda sağlanan ilerleme, Portekizlilerin Kozikod açıklarında ilk salvo ateşini yaptığı çağlardan o güne, Avrupalılara büyük bir avantaj yaratmıştı. Gelişmiş aygıtlar diğer halklar arasında yaygınlaşsa bile, hemen hiç etkin biçimde kullanılamıyordu. Sudan'da 1898 yılında gerçekleşen Omdurman Savaşı'nda, Mehdi ordusuna mensup binlerce asker asla Britanya cephe hattına ulaşamadı. Bu kısa süren çatışmada, Britanya ve Mısır ordularının kırk sekiz kaybına karşılık Mehdi ordusundan on bin kişi öldürüldü. Avrupa dışındaki kültürlerin kullandıkları araçları Avrupalılara karşı çevirmeleri için sadece teknik değil zihinsel bir dönüşüm de gerekiyordu.

Avrupa uygarlığının güce dayalı olması konusunda o kadar can sıkıcı olmayan bir yol daha vardı. 19. yüzyılın neredeyse tamamı boyunca, *Pax Britannica* Avrupa dışındaki dünyanın efendisi olmak için birbiriyle savaşan Avrupa ülkelerinin önünü kesmişti. Doğrudan sömürge yönetimi konusunda modern zamanların en hızlı büyümesi, bol miktarda diplomatik çekişme yaratarak gerçekleşmesine rağmen, 17. ve 18. yüzyılda yaşanan sömürge savaşları bir daha tekrarlanmamıştı. Tüm

uluslara mensup tüccarlar hiçbir engelle karşılaşmadan denizlerde gezebiliyordu. Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğü, Avrupa uygarlığının gayrı resmi yayılmasının ve Britanyalılar tarafından gerçekleşmesine büyük önem verilen dünya pazarındaki rekabetin önkoşuluydu.

YENİ DENİZAŞIRI AVRUPA DEVLETLERİ

18. yüzyılda Britanya ve Fransa İmparatorlukları küçüldü. Ardından İspanyol İmparatorluğu'nun dağılıp Brezilya'nın Portekiz'den kopması diğer Britanya sömürgelerinin de kısa zamanda kendilerini Londra'ya bağlayan zincirlerden kurtulacağına dair bir beklenti yarattı. Bu durum bir bakıma hayata geçse de beklendiği gibi gerçekleşmedi. Yerleşimcilerin kurduğu koloniler, 1783'ten büyük bir ders alan Britanyalı devlet adamlarının gözünden düşmüştü. Anayurda büyük paralara mal olup, sağladığı az sayıdaki fayda, ticaretin zaten sağladığından daha ucuz olmayan kolonilerin nazik bir konu olduğunu tecrübeyle öğrenmişlerdi. Bu devlet adamları ülkeyi koloniler yüzünden diğer güçlerle veya yerli halklarla kısır kavgalar içine sokmak zorunda kalıyordu. Yerleşimcilerse kendilerini besleyen eli sonunda ısırıyordu. Kolonilerin yarattığı zorluklara bel bağlamamak gerekiyordu. Özellikle Doğu Asya'da, Avrupalı yerleşimleri işin içine karıştırmadan, ticaret yoluyla kazanç elde edilebiliyordu. Ayrıca kraliyet donanmasının karşılamakta zorluk çekeceği türden, pahalıya mal olacak bir korumaya hiç gerek yoktu.

Genel anlamda bu yaklaşım, Britanya resmi çevrelerine 19. yüzyılda hâkim olan anlayıştı. Bu anlayış sonucu, mevcut kolonilerin sorunlarını her şeyden önce ucuzluğu ve sıkıntılardan kaçınmayı temel alan bir gözle çözmeye yöneldiler. Kanada ve Avustralya'nın olağanüstü büyük topraklarında katedilen bu yol tartışmalar ve kavgalara yol açsa da; neredeyse hiç kan dökülmeden, münferit kolonilerin kendi hükümetlerinin sorumlu olduğu federal yapılar halinde birleşmesiyle son buldu. Kanada Dominyon'u 1867'de, Avustralya Commonwealth'i 1901'de kuruldu. Her iki ülkede, birlik gerçekleşmeden önce sorumlu hükümetlerin kurulması kabul edildi. Devasa topraklara sahip bu ülkelerin nüfusu çok az olduğundan, uluslaşma duygusunu yaratmak için bir arada hareket etmeleri zaman aldı ve bu süreç çok yavaş işledi. Sonunda bu ülkelerin uluslaşmasına, potansiyel dış tehlikelerin –Kanada'da ABD'nin ekonomik gücü, Avustralya'da Asyalı göçmenler– giderek farkına varmaları ve elbette Britanya'yla çekişmeleri yardımcı oldu. Yeni Zelanda da aynı şekilde 19. yüzyılda sorumlu hükümete sahip oldu. 1790'lardan itibaren buraya gelmeye başlayan Avrupalılar, ileri ve karmaşık bir kültüre sahip olan Maorilerle karşılaştı ve o andan itibaren bu halkı yozlaştırmaya başladı. Ardından adaya gelen misyonerler, yeni yerleşimcileri ve tüccarları buradan uzak tutmak için ellerinden geleni

yapsa da engel olamadılar. Bir Fransız girişimcinin burada bir Fransız yerleşimi kurma olasılığı belirince, Britanya hükümeti sonunda yerleşimcilerden gelen baskıya dayanamayıp gönülsüzce de olsa 1840'ta adada Britanya'nın hükümranlığını ilan etti. Buradaki koloniye ancak on altı yıl sonra sorumlu hükümet hakkı verildi. Yine de Maorilerle yapılan savaş yüzünden Britanya askerleri 1870'e kadar ülkeden ayrılamadı. Yeni Zelanda tam özyönetim hakkını 1907'de elde etti. Bu tarihten bir yıl önce Londra'da toplanan Koloniler Konferansı, kendi hükümetine sahip bütün tâbi devletler de "Dominyon" adının kullanılmasına karar verdi. Tâbi devlet fiilen beyaz yerleşimcilerin kurduğu koloni anlamına geliyordu. Güney Afrika Birliği de 1910 yılında bu kulübün üyesi oldu.

Yeni üye diğer Dominyonlarınkinden çok daha sorunlu bir ön-tarihe dayanıyordu. Güney Afrika'da 1815'e kadar hiç Britanyalı yoktu. Bu tarihte Büyük Britanya, 17. yüzyılda Ümit Burnu'nda kurulmuş bulunan Hollanda kolonisini stratejik nedenlerle ilhak etti. "Cape Kolonisi" kısa sürede Britanya'dan binlerce yerleşimciyi kendine çekti. Sayıları Hollandalılara göre çok az olmasına rağmen, arkalarında Britanya'nın ilkelerini ve kanunlarını bu ülkeye dayatan Britanya hükümetinin desteği vardı. Cape Kolonisi, Kuzey Amerika veya geleceğin Avustralya'sı gibi yurtlarını terk etmeyen veya nesli tükenmeyen büyük bir yerli nüfusa sahip olması bakımından da farklıydı. İlk Hollandalılar geldiğinde burada yaşayan yerli halkın nüfusu zaman geçtikçe artmıştı. Britanyalılar başta olmak üzere Güney Afrika'ya yerleşen göçmenlerin sayısının iyice arttığı 1900 yılında bile, beyazların nüfusu siyahilerin ancak dörtte biri kadardı. Yerli Afrikalılara nasıl davranılacağına dair farklı görüşler, Britanyalı valilerle Hollandalı çiftçilerin (yaygın olarak bilinen adlarıyla "Boerler') uzlaşmasını daima zorlaştırıyordu. Ancak başka güçlükler de vardı. Hollandalılar gelenek, dil ve din bakımından kenetlendiğinden, kendi dünyalarının yabancı tesirlerle bozulmasını istemiyordu. Ne var ki resmi dil olarak Felemenkçe yerine İngilizce kullanılmaya başlarken, eski hukuki düzenlemelerin yerini Britanya kanunları aldı. Britanyalı misyonerlerin din değiştirmelerini sağlamak amacıyla yerli halkların haklarını adeta bir anda savunmayı üstlenmesi Boerleri kızdıran bir diğer etken oldu. Bütün Britanya İmparatorluğu'nda kölelik kaldırıldığında bunun telafi edilmesiyle ilgili koşullar konusunda epey yakınma oldu.

Sonuçta on bin civarında Boerin aileleri, hayvanları ve eşyalarıyla birlikte 1835 yılında Vaal Nehri'nin karşı kıyısına geçip kuzeye doğru yaptığı "Büyük Yürüyüş" şaşırtıcı değildi. Bu yürüyüş Boerlerin daha sonra kurduğu Transvaal Cumhuriyeti'ne yol açtığı gibi ulusal bir efsanenin kaynağını oluşturuyordu. Birkaç yıl sonra, Natal'da bulunan bir diğer Boer Cumhuriyeti'nde yeni bir Britanya kolonisi kuruldu. Böylece kendi türünden olanları aramak için kuzeye giden Hollanda kökenli yerleşimcilerin sayısı arttı. Bundan sonra Anglo-Saksonlar ve Boerlerin ba-

zen ayrı, bazen birlikte ama her zaman huzursuzluk içinde yaşayacağı bir dönem başladı. Onların kararları, siyahi Afrikalıların kaderi hakkında diğerlerinin onların kervanına katılmasına yol açtı. Bunlar arasında, tersi olması durumunda sürekli bir güvenlik sorunu yaratacak insanlar da (Zulular'ın Boerlere her zaman gösterdiği gibi) vardı.

Yüzyılın ortalarında Boerlerin kurduğu kuzeydeki Oranj Bağımsız Devleti ve Transvaal Cumhuriyeti ile birlikte, Cape Kolonisi ve Natal Britanya hâkimiyeti altına girdi. Bu devletlerin seçimle belirlenen meclisleri için gereken ekonomik kıstasları karşılayabilen az sayıdaki siyahi de oy verebiliyordu. Bunların dışında Britanya'nın himayesi altında bulunan bazı yerli krallıklar vardı. Cape Kolonisi 1872'den itibaren kendi sorumlu hükümetine sahip oldu. Ülkedeki elmas yataklarının keşfedilmesi sonucu, Britanya'nın Oranj'ın kuzeyine doğru ilerlemesi Boerleri kızdırdı. Britanyalıların, Boerlerin daha önce yendiği Basutoları desteklemesi yeni bir öfke kaynağı oldu. Son olarak Cape Kolonisi valisi, düşüncesizce Transvaal Cumhuriyeti'ni ilhak etti. Bu karar 1881'de iptal edilmek zorunda kaldı ama bu tarihten itibaren Boerlerin, Güney Afrika'da Britanya politikasına karşı duyduğu güvensizlik zirveye çıktı. Bu güvensizlik yirmi yıl içinde yeni bir savaşa yol açtı. 1886'da altın bulunan Transvaal'de, bu sıralarda küçük çaplı bir sanayi devrimi gerçekleşmişti. Madencilerin ve spekülatörlerin istilası sonucu Johannesburg birkaç yıl içinde büyüyerek 100.000 nüfuslu bir şehir haline geldi. Zambezi nehrinin güneyinde bu büyüklükteki tek Afrika şehriydi. Boer Cumhuriyeti'nin Britanya vesayetinden kurtulmak için gereken mali kaynakları elde etmesi mümkün görünüyordu. Bu sıralarda Afrika'nın diğer bölgeleri, diğer Avrupalı güçler tarafından yutuluyordu. Britanya hükümeti, doğuya giden deniz rotalarını kontrol etmek açısından Ümit Burnu'nun hayati önem taşıdığına karar verdi. Transvaal'in Hint Okyanusu'na serbestçe açılan ve bir gün düşman bir Avrupalı güç tarafından kullanılabilecek bir limana sahip olma ihtimali rahatsız ediciydi.

İdealist emperyalistler, Cape Kolonisi politikacıları, İngiliz demagoglar ve şaibeli finansörlerin meydana getirdiği tuhaf karışımdan oluşan topluluk, Boerlerle 1899'da bir cepheleşmeyi, ardından ikinci bir Boer Savaşı4nı kışkırttılar. Savaşın sonucu konusunda şüpheye yer yoktu. Kraliçe Viktorya'nın belirttiği gibi (bazı uyruklarından daha iyi bir stratejik değerlendirme sonucu) yenilgi olasılığı bulunmuyordu. Güney Afrika, Britanya donanması tarafından tecrit edilmişti. Boerlere hiçbir Avrupalı gücün yardım etme imkânı olmadığı gibi çok sayıda insanın ve kaynağın bir araya getirilmesi büyük zaman alırdı. Yine de galibiyet Britanya'ya pahalıya patladı. Güney Afrika'ya çeyrek milyonun üstünde asker gönderilmesi Britanya'nın iç siyasetinde sert tartışmalara yol açarken dünyadaki itibarı da gözden düştü. Boerler eziyet gören bir ulus olarak kabul ediliyordu ki gerçekten öyley-

di. Ancak 19. yüzyıl liberallerinin uluslaşma konusundaki takıntısı, her zaman olduğu gibi birtakım gerçeklerin görülmesini engellemişti. Bu kez farkına varılmayan şey, siyahi Afrikalıların durumuydu. Britanya 1902'de Boerlerin savaş meydanında yenilmesi ardından, savaşı sona erdirmek için cömert bir anlaşmayı kabul etti. Bu Boer Cumhuriyetleri'nin sonu olmakla birlikte, verilen yeni tavizler sonucu Transvaal 1906'da kendi sorumlu hükümetine sahip oldu. Hükümetin kontrolü, ertesi yıl yapılan seçimden zaferle çıkan Boerlerin elindeydi. Boerler derhal, başta Hintliler olmak üzere Asyalı göçmenler aleyhine kanunlar çıkarmaya başladı. 1909'da Güney Afrika Birliği için bir anayasa tasarısı kabul edildi. Tasarı Felemenk ve İngiliz dillerine eşitlik veriyor ve en önemlisi, seçilmiş bir meclisin atayacağı hükümeti işbaşına getiriyordu. Meclis ise her eyaletin kendi seçim kanununa göre yapılacak seçimlerle oluşturulacaktı. Boer eyaletlerinde oy verme hakkı sadece beyazlara aitti. Bu, o zamanlar iyi bir uygulama gibi görünüyordu; kusurları zamanla ortaya çıkacaktı.

İngiltere'de yardımseverlik ve misyonerlik duyarlılığı ile Koloni Ofisi'nin yerleşimcilerin taleplerine güvenmeme konusundaki köklü geleneği, Güney Afrika'nın yerli nüfusunun unutulmasını önledi. Yine de Hindistan alt kıtasının aksine bütün Britanya sömürgelerinde, modernite son derece savunmasız ve ilkel toplumlarla karşı karşıyaydı. Bunların bazıları çok ilkel bir uygarlık düzeyine sahipti. Kanada Kızılderilileriyle Eskimoların sayısı nispeten azdı. Av alanlarını, kendilerini acımasızca ezen Amerikalılardan korumak için mücadele eden ova Kızılderililerinin tersine, Kanada yerlileri Batı ve Kuzeybatının sömürülmesi konusunda önemli bir engel oluşturmuyordu. Avustralya'daysa olaylar kanlı bir seyir izledi. Eski Britanya toprakları içinde, kaderi Amerikan Kızılderililerine benzeyen başka bir halk muhtemelen yoktu. Yeni Zelanda'daki Maorilerin sayısı da önemli ölçüde azalmasına karşın, Avustralya Aborijinleri gibi telafisi imkânsız bir şiddete maruz kalmadılar. Güney Afrika ve Britanya Doğu Afrika'sında hikâye daha karışıktı. Çok yavaş seyreden bir değişimle atalarından kalma topraklarda yaşayan ve 20. yüzyılda varlığını koruyabilen çok az halk vardı. Diğerleri yurtlarından sürülmüş veya imha edilmişti. Büyük bir kısmı büyüyüp modernleşen ekonominin içine çekilirken beraberinde yeni roller ve görevler üstlendi. Her halükarda, Avrupa imparatorlukları açısından durumun düğüm noktası, yerli halkların kaderinin asla kendi ellerinde olmamasıydı. Kısa vadede bazen ciddi boyutta askeri baş ağrısı yaratabiliyorlardı (örneğin Cetewayo'daki Zulular veya Maorilerin gerilla savaşı gibi). Ancak sonuçta bu halkların kendi kaynaklarına dayanarak yarattığı direniş yolları, Azteklerden daha etkin olamıyordu. Avrupalı olmayan halkların bunu başarabilmesi için belli bir ölçüde Avrupalılaşması gerekiyordu.

Olup bitenlere tanık olan Avrupalıların canı pek sıkılmıyordu. Bu durumu

hepsinin kötü ve açgözlü insanlar olduğunu söyleyerek açıklamak meseleyi çok basitleştirir (ve her halükarda, bu insanların arasından çıkan yardımseverlerin faaliyeti, en şiddetli yargıyı bile geçersiz kılar). Bu sorunun cevabı zihniyetle ilgili olsa gerek. Yerli halkların iyi niyetli olsa bile beyazların temasından zarar gördüğünü kavrayabilen Avrupalılar, yine de uzun bir süre kendi kültürlerinin ne kadar yıpratıcı olduğunu anlayamadı. Bunun için gereken antropolojik bilgi ve anlayış seviyesine Avrupa henüz ulaşmamıştı. Avrupalı yerleşimcinin kendine duyduğu misyonerlik güveni güçlüydü. Kendisinin ilerleme ve kalkınma tarafında bulunduğunu *biliyordu*. Yüksek bir uygarlığı temsil ettiğine inanması, tıpkı 12. yüzyıldaki Haçlı Seferleri veya 16. yüzyıldaki Portekiz ve Hollanda korsanlığı gibi, yağmacı alışkanlıkların bahanesi olmakla kalmıyordu. Bu inanç aynı zamanda, kabilenin haklarına el koyarak bireysel mülkiyet elde etmenin, yanlarında taşıdıkları şeylerden başka tasarrufu olmayan insanları ücretli işçiye dönüştürmenin fiili ve maddi sonuçlarına karşı insanları kolayca körleştirecek davranışlar için cesaretlendiriyordu.

İMPARATORLUKLARIN KURULMASI

"Emperyalizm" kelimesi ilk kez 1850'lerde kullanılmaya başladı. Bu durum, bu çağın özel bir çağ olduğunun kabulü anlamına geliyordu. Doğrudan yönetimin genişlemesi anlamında, 19. yüzyıl karşı konulmaz biçimde Avrupa emperyalizmi çağıydı. Aynı şekilde ABD bu anlamda büyük bir emperyalist güç olmakla birlikte bir tür özel durumu vardı. Bunların dışında büyüyen tek güç Japonya olduğundan, bu tür bir imparatorluk kurmak, her şeyden önce Avrupa halklarına veya kültürüne dayalı beyaz ırkın eseriydi. Emperyalizmin 19. yüzyıldaki parlak dönemi birbirinden farklı iki ayrı aşamaya bölünmekte olup ilki 1870'e kadar gitmektedir.

Yeni topraklar ele geçiren bazı ülkeler –Rusya, Büyük Britanya, Fransa– uzun zamandan beri imparatorluk kurma faaliyeti içindeydi. Öte yandan Avrupa'nın en eski emperyal güçlerinden olan İspanya bir miktar yeni arazi ele geçirmekle birlikte, 1800'den sonra kazandığı topraklardan fazlasını kaybetti. Yüzyılın sonundaysa imparatorluğundan geriye kalanları ABD'yle giriştiği savaşta kaybettiğinden artık bu yarışta yer almıyordu. Portekizliler ve Hollandalılar az çok aynı konumdaydılar ve üstelik onlar bir savaş kaybetmemişti. Buna karşılık çok yakın zamanda ortaya çıkan iki Avrupa devleti Almanya ve İtalya, 1900'lere doğru denizaşırı yeni topraklar ele geçirdiler. Aynı şey onlardan biraz daha eski olan Belçika için söz konusuydu. Büyüme eğilimi bazıları için dayanılamayacak kadar cazipti.

Rusya'nın topraklarını büyütmesi ilk bakışta, Kuzey Amerika'da bütün bir kıtayı işgal edip zayıf komşulara ve geri kalmış yerlilere zorbalık eden uygulamaya benziyordu. Stratejik sınırlar araştırma bakımından Hindistan'daki Britanya var-

lığıyla da benzerlik taşıyordu. Yine de Rusya'nın durumu özeldi. Batı'da olgunluk dönemini yaşayan, yerleşik Avrupa devletleriyle kuşatılmış olduğundan yeni toprak kazanmak gibi bir umudu ya da arzusu yoktu. Bu durum aynı derecede olmamakla birlikte Tuna Havzası için de geçerliydi. Burada diğer güçlerin çıkarları her zaman işe karıştığı için sonuçta Rusya'nın hareketini engelliyordu. Asıl hareket alanı yüzyıl boyunca büyük topraklar kazandığı güney ve doğudaydı. İran'a karşı kazanılan savaş (1826-9), Rus donanmasının Hazar Denizi'ne yerleşmesini ve Ermenistan topraklarının ele geçirilmesini sağladı. Orta Asya'da Türkistan'la Buhara ve Hiva Vahaları'na doğru gerçekleşen kesintisiz ilerleme, bütün Transhazar bölgesinin 1881'de ilhak edilmesiyle sonuçlandı. Sibirya'da sürdürülen saldırgan büyüme, Amur Nehri'nin sol tarafından okyanusa kadar uzanan toprakların Çin'den koparılması ve 1860'da Uzakdoğu bölgesinin başkenti Vladivostok'un kurulmasıyla sonuçlandı. Rusya bundan kısa bir süre sonra Alaska'yı ABD'ye satarak Amerika'daki yerleşimlerini tasfiye etti. Artık Amerika kıtasından elini çekip bir Asya ve Pasifik gücü olacaktı.

Yüzyılın ilk yarısında denizaşırı yerleri işgal etme konusunda en dinamik güçler Fransa ve Büyük Britanya'ydı. Britanya'nın elde ettiği yerlerin çoğu 1815'te Fransa'ya karşı kazandığı savaşın ardından imzalanan barış antlaşmasının ürünüydü. Bu gelişme Britanya'nın denizlerdeki gücünü pekiştirirken Malta, St. Lucia, İyon Adaları, Ümit Burnu, Mauritius ve Trincomalee gibi dağınık yerlerde bulunan üslerini korumasını sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sorunları 1839'da Britanya'ya Aden'i ele geçirme fırsatı sağladı. Bir zamanlar Portekiz'in elinde bulunan bu şehir, Hindistan yolu üzerinde stratejik öneme sahip bir üstü. Kraliyet donanmasına buharlı gemiler katılınca kömür ikmali yapmak zorunlu hale geldiğinden burayı yeni üsler izledi. Trafalgar'dan sonra hiçbir Avrupalı güç bu büyümeye karşı koymada başarılı olamadı. Bunun nedeni, bir araya getirildiği takdirde deniz üstünlüğünü Büyük Britanya'nın elinden söküp alabilecek kaynakların başka ülkelerde bulunmaması değildi. Bu 1781'de kısa bir süre için gerçekleştirilmiş ve ortaya Yorktown Muharebesi çıkmıştı bunun için hayal edilmesi zor bir çaba harcamak gerekiyordu. Hiçbir ülke bu denizlerin efendiliğine meydan okumayı yararlı bulmuyordu. Ayrıca okyanuslardaki bu *Pax Britannica*'nın uluslararası avantajı vardı. Denizlerde bekçilik yapan biri hepsinin çıkarınaydı. Büyük Britanya açısındansa, donanmasının üstünlüğü, kolonilerinin çağın hızla büyüyen ticaret sistemine katılmasını temin ediyordu. Daha Amerikan Devrimi'nden önce bile, Britanya'nın politikası ticareti teşvik etmede İspanya veya Fransa'ya göre daha başarılıydı. Eski kolonilerin zenginlik ve refahı arttıkça, daha sonraki dominyonlar bundan fayda sağlıyordu.

Britanya emperyalizminin iç mantığını coğrafya ve tarih belirliyordu. Asya'yla

emperyalist tarzda bir iletişim konusundaki yeni eğilimin izlerine 1783'ten önce bile, Güney Pasifik'teki keşif gezileri ve Asya ticaretinin büyümesinde rastlanıyordu. Hollanda'yla Fransa uydusu olduğu dönemde yapılan savaş, Britanya'nın Malaya ve Endonezya'da yeni girişimler yaratmasını sağladı. Hepsinden önemlisi, Britanya'nın Hindistan'a yönelik ilgisi istikrarlı biçimde artıyordu. 1800'lerde Hint ticaretinin önemi, Britanya ticari düşüncesinin baş düsturu haline geldi. 1850'lerde, imparatorluğun büyük bir kısmının sadece Hindistan'ın stratejik ihtiyaçları yüzünden ele geçirildiği ileri sürülüyordu. Burası Britanya emperyalizminin can alıcı noktasıydı.

HİNDİSTAN: SORUMLULUĞUN ARTMASI

Hindistan'a sahip olmak modern Britanya tarihini belirleyen gerçeklerden biriydi. 1784'te Doğu Hindistan Kumpanyası'yla paylaşılan bir "İkili Kontrol" sisteminin başlamasının ardından, Kumpanyanın rolü zamanla azalırken Britanya hükümetinin sorumluluğu artmaya devam etti. Kumpanya yarımadadaki ticaret tekelini 1813'te kaybetti. Bu tarih, Fransa'yla yapılan savaşların Güney Hindistan'da Britanya'nın gücünün artmasını sağladığı dönemin sonlarına denk düşüyordu. Bu güç artışı bazen ilhak yoluyla, bazen yerli hükümdarların dışişleri politikasını kontrol altına alarak sağlanmıştı. Kumpanyanın beratı 1833'te yenilendiği zaman, Hindistan'ın doğrudan veya dolaylı olarak Britanya yönetimi altına girmeyen bir tek kuzeybatısı kalmıştı. 1840'larda Pencap ve Sind'in ilhakı ve Keşmir'de hâkimiyetin kurulmasından sonra, Britanya yarımadanın hemen hemen tamamını ele geçirmişti.

Kumpanya bu tarihten sonra sadece bir hükümet haline geldi. 1833'te verilen berat, ticaret işlevini ve Çin'le ticaret yapma tekelini şirketin elinden almıştı. Zamanın anlayışına uygun olarak Asya'yla ticaret artık serbest olarak yapılacaktı. Hindistan'ın geçmişiyle gerçek ve sembolik anlamda birçok kopuşu gerçekleştirip, yarımadanın modern dünyayla nihai olarak bütünleşmesini sağlamanın yolu açılmıştı. Sembolik olarak Moğol imparatorunun adı paralardan kaldırıldı. Devlet yazışmaları ve hukukun resmi dili olan Farsçanın kaldırılmasıysa sembolik olmaktan öte bir anlam taşıyordu. Bu hareket sadece resmi dil olarak İngilizcenin ilerlemesini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda Hint toplulukları arasındaki güç dengesini bozuyordu. İngilizleşmiş Hindular, Britanya Hindistan'ında kendileri kadar girişimci olmayan Müslümanlara göre daha başarı oluyordu. Birçok bakımdan bölünmüş olan yarımadada idari dil olarak İngilizcenin benimsenmesini, temel eğitimin de bu dilde verilmesi kararı pekiştirdi.

Aynı esnada, birbirini izleyen genel valilerin aydın despotizmi, maddi ve kurum-

sal kalkınmayı sağlamaya başladı. Yol ve kanal inşaatlarının ardından Hindistan'ın ilk demiryolu 1853'te hizmete girdi. Yeni kanunlar kabul edildi. Kumpanyada çalışan İngiliz memurların eğitimi bu amaçla kurulan kolejde özel olarak verilmeye başlandı. Hindistan'ın ilk üç üniversitesi 1857'de kuruldu. Bunlardan başka eğitim kurumları da vardı. Bir İskoçyalının daha 1791'de Benares'te kurduğu Sanskrit Koleji, Hinduizm'in Lourdes'i gibiydi. Hindistan'ın yavaş yavaş geçirmekte olduğu dönüşüm doğrudan hükümetin faaliyetinden değil, bu ve bunun gibi diğer araçların faaliyetine izin verilmesi sonucu artan özgürlükten kaynaklanıyordu. Misyonerlerin 1813'ten itibaren yarımadaya gelmesi (Kumpanya bu tarihe kadar onları buradan uzak tutmuştu), anayurtta Hindistan'da neler olup bittiğini öğrenmek isteyen yeni bir kamuoyu yarattı. Hindistan'daki resmi görevliler genellikle bunun öğrenilmesinden utanç duyuyordu. Aslında hükümetin daha olumlu davranması konusunda iki felsefe çekişiyordu. Yararcılık mutluluğun yaygınlaştırılmasının yolunu ararken, İncil'e sadık Hıristiyanlık ruhların kurtuluşu için mücadele ediyordu. İki anlayış ta Hindistan için neyin iyi olduğunu bildiğinden emindi ve bu ülkenin kültürleri hakkında aynı mağrurlukla hüküm veriyordu. İki anlayış ta zamanla Britanya'nın tavırlarını dolayısıyla Hindistan'ın Britanya kamuoyundaki önemini inceden inceye değiştirdi.

Buharlı gemiler Hindistan'ı anayurda adeta yakınlaştırmıştı. Bu ülkede iş arayan İngiliz ve İskoçların sayısı arttıkça Britanya'nın varlığının niteliği de değişti. 18. yüzyılda sayıları nispeten az olan Kumpanya memurları burada sürgün olarak yaşamaya razıydı. Bunlar karşılarına çıkan ticari fırsatların semeresini görmeye uğraşırken genellikle Hintlilerle yakın bir bütünlük içindeki toplumsal yaşam içinde rahatlamaya çalışıyordu. Genellikle Hintli beyefendilerin tarzına uygun bir hayat sürüyorlardı. Bazıları Hint kıyafetleri ve yemeklerini benimsiyor, bazıları Hintli kadınlarla evleniyor veya cariye tutuyordu. 1800'den sonra çağdışı ve barbarca gelenekleri yok etmeye kararlı reformcu memurlar Hindistan'daki Britanyalı topluluğun yapısını değiştirdi. Kız çocukların öldürülmesi ve *suttee* –dul kadınların ölen kocalarıyla birlikte yakılması– gibi uygulamalar onlara bu konuda iyi bir gerekçe sağlıyordu. Hindu ve Müslüman toplumları bozucu yönde bir inancı vaaz eden misyonerler ile bu ülkede çalışan kocalarının yanına gelip yuva kuran İngiliz kadınları da bu topluluk yapının değişmesine katkıda bulundu. Britanya toplumu giderek yerli halktan ayrı bir hayat sürdürürken, kültürel ve manevi üstünlüğü sayesinde kendi kurallarını bu halka dayattığının da daha çok farkına varmaya başlamıştı. Yönetenler bilinçli bir biçimde yönettiklerinden uzaklaştılar. 1870'lerin başında Britanyalı bir subay, yurttaşlarının görevini şöyle açıklıyordu: "Son derece kalabalık, tamamı cahil, batıl inanca taparcasına tutkun, ruhsuz, kaderci, bizim yaşamın dertleri olarak gördüğümüz şeylere ilgisiz, bu dertlerle yüzleşip or-

tadan kaldırmak yerine onlara boyun eğmeyi tercih eden bir ülkede Avrupa uygarlığının olmazsa olmaz unsurlarının yerleştirilmesi."[1] Bu zihniyet, bütün derdi Hindistan'da para kazanmak olan 18. yüzyılın "nabob'larından[2] son derece farklı, kaba bir inancı yansıtıyordu. Bu inancı paylaşan memurlar, bir yandan güçlü yerli çıkarların düşmanlığını kazanan yeni kanunlar çıkarırken bir yandan da Hintlilerle toplumsal teması giderek azaltıyordu. Bürokrasinin alt kademelerini giderek eğitimli Hintlilerin eline teslim ederken, kendileri dışa kapalı ancak bariz biçimde ayrıcalıklı bir hayatın içine gömülüyordu. İlk fatihler az çok Hint toplumunun içine karışmıştı. Viktorya döneminin Britanyalılarıysa, anayurtla temaslarını sürekli geliştirip entelektüel ve dini üstünlüklerine duydukları güveni arttıran modern teknoloji sayesinde, daha önce hiçbir fatihte rastlanmayan ölçüde yerli halka karşı mesafeli ve bağışıktı. İngiliz diliyle, İngiliz kahvaltı ve sofra adetlerine yerleşen pek çok unsur, Hindistan'la temastan tamamen kaçamadıklarının tanıklığını yapmaktadır. Yine de bu ülkede yaşayan memurlar, Hintli olmayan ama tam İngiliz de sayılamayacak bir uygarlık yarattılar. "Anglo-Hintli", 19. yüzyılda melez insanlar için değil Hindistan'da görev yapan İngilizler için kullanılan bir deyim olup kültürel ve toplumsal bir farklılığı gösteriyordu.

HİNDİSTAN: İSYAN VE SONRASI

Anglo-Hint toplumunun Hindistan'a yabancılaşması Hint İsyanı adı verilen ve 1857'de çıkan ayaklanmalar sonucu kesinleşti. Aslında bunlar zincirleme bir tepki olarak patlak veren olaylardı. İsyanı, tüfeklerde kullanılan yeni bir fişek türünü hayvan yağıyla yağladıkları için dine aykırı davrandığından korkan Hindu askerler başlatmıştı. Bu önemli bir ayrıntıydı. İsyanın büyük bir bölümü geleneksel toplumun yenilik ve modernleşmeye karşı kendiliğinden çıkan gerici tepkisinden oluşuyordu. Gerek Müslüman gerek Hindu, yerel yöneticilerin öfkesi zaman zaman bu başkaldırıya yardım etti. İmtiyazlarının kaybolmasına hayıflanan yerel hükümdarlar bağımsızlıklarını geri alma fırsatının doğduğunu düşünüyordu. Britanyalıların sayısı çok azdı. Yine de bu az sayıdaki kişinin tepkisi çabuk ve acımasız oldu. Sadık Hintli askerlerin hayati yardımı sayesinde isyancılar yok edildi. Ne var ki isyan bastırılana kadar bazı Britanyalı tutsaklar katledilmiş, isyancıların bölgesindeki Lucknow'da bulunan Britanya garnizonu aylarca kuşatma altında kalmıştı.

Gerek isyan gerek bastırılması, Britanya Hindistan'ı için psikolojik bir yıkım oldu. Moğol İmparatorluğu'nun sonunda Britanya tarafından resmen ortadan kal-

1 Fitzjames Stephen, aktaran J.M. Brown, *Modern India. The Origins of an Asian Democracy*, 2. bs. (Oxford, 1994), s. 105.

2 Hindistan'da yaşayan zengin Avrupalı. (çev.)

dırılması fazla bir sorun yaratmadı (Delhi'deki isyancılar son imparatorun liderleri olduğunu ilan etmişti). Ne de meydana gelenler, daha sonra Hintli milliyetçilerin iddia ettiği gibi bir ulusal bağımsızlık hareketinin bastırılmasıydı. Ulusların inşasında önemli olan birçok aşama gibi, Hint İsyanı efsane ve esin kaynağı oluşturma bakımından önemliydi. Hint milliyetçiliğinin gelecekteki gelişmesine katkıda bulunmakla birlikte bu hareketin bir dışavurumu değildi. Daha sonraları taşıdığına inanılan değer, aslında o anda gerici protestoların yarattığı karmaşadan daha önemliydi. İsyanın yarattığı en derin etki, Britanya'nın iyi niyeti ve güvenini zedelemesi oldu. Britanya politikalarının dile getirdiği niyet ne olursa olsun, Hindistan'da yaşayan yurttaşlarının bilincinde bu tarihten itibaren artık Hintlilerin ölümcül derecede güvenilmez insanlar olduğu kanısı yerleşmişti. Gerek Anglo-Hintliler, gerek Hindistan'ın yerli halkı açısından isyanın mitolojik önemi zamanla büyüdü. Bu isyanla birlikte anılan gaddarlıklar yeterince kötüydü ancak asla meydana gelmemiş olan başka vahşet örnekleri, yerli halkı baskı altında tutma politikası ve yeni bir toplumsal ayrıcalık yaratma aracı olarak kullanılıyordu. Hint İsyanı ayrıca çabucak ve kurumsal olarak yeni bir çağın dönüm noktası haline geldi zira olayların ardından Kumpanyanın hükümeti sona erdi. Genel vali artık kraliçenin vekili olmuştu ve Britanya kabinesinin bir bakanına karşı sorumluydu. Bu uygulama Raj[1] sona erene kadar devam etti. İsyan şayet Hindistan tarihini değiştirdiyse, bunu ülkeyi zaten girmekte olduğu yola biraz daha iterek gerçekleştirdi.

Hindistan'ın Büyük Britanya'yla ekonomik ilişkisinin 19. yüzyılda gelişmesi, doğrudan devrimci sonuçlara yol açtı. Britanya'nın yarımadadaki varlığının temelini oluşturan ticaret, kaderini belirlemeye de devam etti. Hindistan 1830 ve 40'larda hızla büyüyen Çin ticaretinin ana üssü olurken, aşağı yukarı aynı dönemde Britanya'nın Hindistan'a ihracatı, başta tekstil olmak üzere artmaya başladı. Böylece isyanın çıktığı tarihte, pek çok İngiliz tüccarını ve ticarethanesinin Hindistan'daki ekonomik çıkarları, eski Kumpanya döneminin çok üstüne çıkmıştı. Bundan böyle Anglo-Hint ticaretinin öyküsü Britanya'nın imalat sanayii ve dünya ticaretindeki genel büyümesinin ayrılmaz parçası haline gelecekti. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Asya'ya nakliye ücretlerinin düşmesinde büyük bir etken oldu. Yüzyılın sonunda Britanya'nın Hindistan'la yaptığı ticaretin hacmi dört kat artmıştı. Bu gelişme bir paradoks olarak Hindistan'ın modernleşmesini geciktirdi. Ülkenin sanayileşmesi, Britanya'nın rekabeti olmasa daha hızlı ilerleyebilirdi ancak yüzyılın sonuna gelindiğinde, Raj'ın üretip koruduğu kültürel etkiler yüzünden, Hindistan'ın modernleşmeden nasibini almadan varlığını sürdürmesini imkânsız kılmıştı.

Hükümetin yapısı ve tarzı büyük bir değişikliğe uğramadı. 1877'de parla-

1 Hindistan'da 1947'ye kadar süren Britanya yönetimi. (çev.)

mento Kraliçe Viktorya'ya "Hindistan İmparatoriçesi" unvanını verdiğinde, bunu onaylamayan İngilizlerin sayısı çok azdı. Bazıları buna gülüp geçerken çoğunluk muhtemelen bunun pek önemli olmadığını düşünüyordu. Britanya'nın bu yarımadadaki varlığının kalıcı veya kalıcıya yakın olduğunu kabul ettiklerinden bu tür adlandırmalarla ilgilenmiyorlardı. Bir İngiliz politikacının "biz Hindistan'da şirin görünmek için bulunmuyoruz" demesine ve yeni bir isyanı ancak sert bir hükümetin önleyebileceği görüşüne herkes katılıyordu. Bunun dışında çoğunluk, genel valinin 20. yüzyıl başladığı sırada söylediği, "Hindistan'a hükmettiğimiz sürece dünyanın en büyük gücü oluruz. Burayı kaybedersek derhal üçüncü sınıf bir güç durumuna düşeriz" sözlerine de katılıyordu.

Bu hükmün ne kadar doğru olduğunu hesaplayabilmek bugün bile zordur. Hintli vergi mükellefi kesinlikle Hint ordusu için vergi veriyordu. Dolayısıyla bu para sadece Hindistan'ın değil, imparatorluğun başka bazı bölgelerinin savunmasına gidiyordu. Bir diğer gerçek, Hindistan gümrük tarifesi politikasının uzun zamandan beri Britanyalı tüccar, sanayici ve fabrika işçisinin çıkarlarına göre ayarlanmasıydı ancak hikâye bununla bitmiyordu. Genellikle önemli maddi sonuçlara yol açan Britanya girdileri de vardı. İnsanlar kolektif amaçlarını haklı çıkarmak için efsanelere ihtiyaç duyar. Hindistan'daki Britanyalıların da böyle efsaneler üretmeden varlığını sürdürmesi mümkün değildi. Bu ülkede iyi bir amaçla bulunduklarına inanmak istiyorlardı. Bazıları kişisel fedakârlıkta bulunmuş; savaşan insanlara barış, kanunsuz insanlara hukuk getirmek için yabancı topraklarda sürgün gibi yaşamanın yükünü büyük bir itidalle sırtlamıştı. Çoğunluğu muhtemelen asla net bir görüş dile getirmeden, sadece bu ülkeye sundukları şeylerin burada bulduklarından daha iyi olduğuna ve dolayısıyla yaptıklarının iyi olduğuna inanmıştı. Tüm bu görüşlerin temelinde kendilerinin üstün olduğuna inanmaları yatıyordu. Yüzyıl ilerledikçe, revaçta olan ırkçı fikirler ve güçlü olanın ayakta kalmasına dair bulanık düşünceler bu bakış açısını pekiştirdi.

İkinci önemli olgu, bir bütün olarak bakıldığında Raj'ın yönetenle yönetilen arasında bir suç ortaklığı olmasıydı. Bu durum ilk bakışta fark edilmiyordu. Gerçi İsyandan sonra az sayıda Hintli toprak ağasıyla yerli hükümdar hükümetin yasama kanadına atanmıştı; ne var ki bunlara seçilmiş Hintlilerin katılması ancak yüzyılın tam sonunda gerçekleşti. Hintliler devlet memuru olmak için gereken uğraşı veriyordu ama karar vericilerin bulunduğu makamlara yükselmemeleri için önlerine hep önemli fiili engeller çıkarılıyordu. Orduda da aynı şekilde üst rütbelerden hep uzak tutuluyorlardı. Britanya ordusunun en büyük münferit birimi daima Hindistan'da bulunuyordu. Bu ordunun dayandığı ağır silahları kullanma tekelinin ve Hintli birliklere komuta eden mevkilerin hep Avrupalıların elinde olması, isyanın bir daha tekrarlamasını önlemek içindi. Demiryolu, telgraf ve gelişmiş

silahların gelişi, Hindistan'daki hükümetin işini herhangi bir Avrupa ülkesindeki kadar kolaylaştırdı ancak silahlı kuvvetler, Britanya yönetiminin kendine güvenini tek başına açıklamaya yetmez. 1901'de yapılan nüfus sayımı verilerine göre, Hintlilerin nüfusu 300 milyonun biraz altındaydı. Bu kitleyi yaklaşık dokuz yüz Avrupalı memur yönetiyordu. Genellikle her dört bin Hintliye bir Britanya askeri düşüyordu. Bir İngilizin dediği gibi, eğer tüm Hintliler aynı anda tükürseydi, kendi yurttaşlarını boğardı.

Aslında Raj'ın sadece güce dayanması imkânsızdı. Aynı zamanda dikkatle yürütülen politikalar ve Hintlilerin işbirliği gerekiyordu. İsyandan sonra ortaya atılan önemli bir varsayıma göre, Hint toplumuna mümkün mertebe müdahale etmemek gerekiyordu. Yeni doğan kız çocuklarının öldürülmesi cinayet olduğu için yasaklanmıştı ama bunun dışında, poligami veya çocuk yaşta evliliği yasaklama girişiminde bulunulmadı (ancak 1891'den sonra, kızların on iki yaşından önce evlendirilmesi yasadışı ilan edildi). Kanunlar mümkün olduğunca, Hindu dininin tasvip ettiği şeylerin dışındaki alanlarda uygulandı. Yerel Hintli yöneticilere karşı muhafazakârlık da yeni bir yaklaşımla yansıtıldı. Hintli hükümdarlar İsyan sırasında genellikle hükümete sadık kalmıştı. Hükümete karşı gelenler, topraklarını Britanya'nın ilhak etmesine öfkelenenlerdi. Bundan dolayı, yerel liderlerin haklarına İsyandan sonra titizlikle saygı gösterildi. Prensler kendi devletlerini bağımsız ve fiilen sorumsuz biçimde yönetiyor, sadece saraylarında bulunan Britanyalı siyasi memurlar onları kontrol ediyordu. Bu tür devletler nüfusun beşte birinden fazlasını barındırıyordu. Bu uygulama, anahtar rolü oynayan Hintli gruplardan destek arayışının bir parçasıydı.

Buna rağmen diğer emperyalist hükümetler gibi Raj da kendini değişimden tecrit edememişti. Kendi başarıları buna karşıydı. Savaşların bastırılması nüfus artışına yol açtığından açlıkların daha sık yaşanması kaçınılmazdı. Ancak aşırı kalabalık kırsal kesimde, insanların tarımdan başka yollarla geçimini sağlamasının yolu; kısmen gümrük tarife politikasından kaynaklanan, Hint sanayileşmesinin önüne çıkarılan engellerle tıkanmıştı. Bundan dolayı yavaşça gelişen Hintli sanayici sınıfı hükümete karşı bir yakınlık hissetmeyip, aksine düşmanlık beslemeye yatkındı. Ayrıca İngiltere'de eğitim almış ama bu eğitimin verdikleriyle Britanya Hindistan'ındaki uygulamalar arasındaki çelişkiler yüzünden öfkelenen Hintlilerin sayısı artıyordu. Oxford, Cambridge veya Inns of Court'ta okumuş olanlarsa bu çelişkiyi özellikle gurur kırıcı buluyordu. Yüzyılın sonlarına yaklaşılırken İngiltere parlamentosunda Hintli üyelere rastlanabiliyordu oysa Hintli bir üniversite mezunu kendi yurdunda Britanyalı bir askerin hakaretine maruz kalabiliyordu. Bazıları eğitimleri sırasında okudukları John Stuart Mill ve Mazzini'nin görüşlerinin Hindistan'da büyük bir tesir yarattığını düşünüyordu.

Aslında ironik olarak, 19. yüzyılın başında klasik Hint kültürünü yeniden keşfetmeye başlayıp Hint milliyetçiliğinin kendine saygı duymasını sağlayanlar Britanyalı oryantalistlerdi. Hintli araştırmacılar Avrupalıların rehberliğinde, bir zamanlar ihmal edilmiş olan Sanskritçe metinler içine yerleştirilmiş dini ve kültürel unsurları gün ışığına çıkardılar. Aryan ve Vedik geçmişin 19. yüzyılın sonunda tekrar canlanması Hinduların, Hıristiyan misyonerlerin serzenişlerini daha büyük bir güvenle karşılayıp kültürel bir karşı atağa geçmelerini sağladı (Hindistan'daki Müslümanlar neredeyse hiç önemsenmiyordu). Ne var ki yeni bir uluslaşma bilinci uzun süre, eğitimli olduğu kadar zengin, az sayıdaki elit mensubuyla sınırlı kaldı. Bu hareketin belkemiğini genellikle Bengali olan Hindular oluşturuyordu. Bunlar eğitimle elde ettikleri birikimin, Hindistan'ın yönetimini paylaşmada ve Britanyalıların nezdinde saygı görmede bir işe yaramaması nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan insanlardı.

Hindistan Ulusal Kongresi bu geçmişe dayalı olarak kuruldu. Parti kurulur kurulmaz hükümetin birtakım yasa tasarılarına karşı bir heyecan fırtınası yaratarak Hintlilerle Avrupalıların mahkemelerde eşit muamele görmesi için dayattı ancak bu tasarılar sonradan Avrupalıların itirazı sonucu değişikliğe uğradı. Eskiden devlet memuru olan bir İngilizin önderliğinde, Kongre Partisi Aralık 1885'te Bombay'da ilk kurultayını düzenledi. Genel valinin girişimleri de kurultayın toplanmasında rol oynadı. Avrupalılar uzun süre Kongre Partisi'nin yönetiminde söz sahibi olup, Londra'dan gelen tavsiyeler ve savunmalarla partiyi himaye ettiler. Bazı Hintli delegelerin ilk kurultaya, ülkenin iklimine hiç uygun olmadığı halde yöneticilerinin resmi kıyafeti olduğu için frak ve silindir şapkayla katılmaları komik bir durum yarattığı gibi, Avrupa'nın Hindistan üzerindeki karmaşık etkisini çok iyi gösteren bir simgeydi.

FRANSA'NIN DENİZAŞIRI SÖMÜRGELERİ

Britanya emperyalizmi Avrupa'daki sömürgecilik olgusunun tek olağanüstü örneğiydi. Fransızlar da 1815'ten sonraki yirmi-otuz yıl içinde imparatorluklarına büyük topraklar kattı. Fransız emperyalizminin yeni bir canlanma yaşayacağının ilk açık işareti Kuzey Afrika'dan geldi. Bu bölge, daha önce Güney ve Doğu Akdeniz'de var olan Osmanlı vesayetinin zayıflaması nedeniyle yeni emperyalist yırtıcıların saldırısına açık hale gelmişti. Fransa'nın bölgeye ilgisi doğaldı ve şaşırtıcı değildi. Bu ilginin geçmişi, ülkenin Levant ticaretinde 18. yüzyılda büyük rol oynamasına ve Bonapart'ın 1798'deki Mısır Seferi'ne kadar gidiyordu.

Yine de Fransızların Cezayir'i fethetmesi 1830'da belirsiz bir biçimde başladı. Bunu takip eden bir dizi savaşta sadece bu ülkenin sakinleriyle değil, Fas sultanının ordusuyla da çarpışan Fransa 1870'te Cezayir'in büyük bir bölümünü ele geçirmiş-

ti. Fransızlar bunun ardından gözlerini Tunus'a dikti. Bu ülke, hükümetin 1869'da iflas ilan etmesinden sonra İngiliz-Fransız-İtalyan ortak idaresinin mali kontrolü altına girmeyi kabul etmişti. Tunus Beyi Osmanlı padişahının hükümranlığı altında kalmaya devam ederken, Fransız ve İtalyan hükümetleri kendi uyruklarına verilecek tavizler konusunda tartışıyordu. İtalyanların öfkeli itirazlarına rağmen Fransızların ülkeyi işgal etmesinin ardından (işgalin bahanesini, Tunusluların Cezayir sınırını ihlal etmesi oluşturmuştu) Tunus Beyi 1881'de Fransa'nın himayesini kabul etti. Türklerin ve İtalyanların protestoları bir işe yaramadı. Bir zamanlar Osmanlı'ya bağımlı olan iki ülkeye şimdi Avrupalı göçmenler akın etmeye başlamış ve birkaç şehirde Avrupalı sakinlerden oluşan bir nüfus yaratmışlardı. Bu durum Fransa'nın hâkimiyet öyküsünü karmaşık hale getirdi. Afrikalı Cezayirlilerin Aztekler, Amerika Kızılderilileri veya Avustralya Aborijinleri gibi kökünün kazınacağı günler geride kalmıştı. Hıristiyanlığa karşı meydan okuyan İslam uygarlığının bağrında şekillenen Cezayir toplumu her halükarda daha dirençliydi. Buna rağmen Cezayirliler büyük eziyet çekti. Bunun başlıca nedeni Avrupa arazi hukukunun bu ülkede uygulanmaya başlamasıydı. Yeni kanun geleneksel adetleri ortadan kaldırıp köylüyü piyasa ekonomisinin kucağına atarak yoksullaştırdı.

Fransa'nın Akdeniz'deki emperyalist faaliyeti Mağrip'le sınırlı değildi. Afrika'nın Akdeniz kıyılarının doğu ucunda, 19. yüzyılın başlarında bir modernleşme girişimi olmuştu. Bu girişimi başlatan Osmanlı sultanının Mısır'daki valisi Mehmet Ali Paşa, Avrupa dışındaki bir ülkenin ilk yerli modernleşmecisiydi. Avrupa hayranı Mehmet Ali, bir yandan bağımsızlığını ilan etmenin, diğer yandan Avrupa'ya ait yöntemleri ülkesine getirmenin yollarını arıyordu. Her zamanki gibi, gerilemekte olan bir imparatorluğun sorunları çeşitli kışkırtmalar ve fırsatlar yaratıyordu. Nitekim Yunan İsyanı'nın bastırılmasında Osmanlı Devleti'ne yardım eden Mehmet Ali bunu fırsat bilip ödül olarak Suriye'nin kendisine verilmesini istedi. Bu talep uluslararası bir kriz yarattı zira kabul edildiği takdirde Osmanlı Devleti'nin istikrarı bozulacaktı ki Avrupa'nın büyük güçlerinin hepsi bundan hoşnut değildi. Fransızlar Mehmet Ali'den yana tavır takındı ama bunda başarılı olamadı. Yine de bu sayede Fransızların Levant ve Suriye'ye ilgisi artmıştı. Bunun sonucunda hem Suriye hem Lübnan'da kısa süreli Fransız hükümetleri kuruldu.

Asya'daki Fransız emperyalizmi farklı bir konuydu (gerçi burada da parçalanmakta olan imparatorluklar söz konusuydu) dolayısıyla daha geniş kapsamda ele alınması gerekir. Asya'da Avrupa yönetimi altındaki tek bir halka ait en kalabalık nüfus Hindistan'da bulunmakla birlikte; Avrupalıların uzun zamandan beri ilgisini çekip faaliyetlerini buraya yöneltmelerini sağlayan diğer yoğun nüfus bölgeleri kıtanın güneydoğusunda ve Endonezya'da yer alıyordu. Bu konuda bazı genellemeler yapmak mümkündür. Göze çarpan olumsuz bir gerçek vardı ki modernleşme ulaş-

tığı her yerde yerli kültürleri bozuyordu. 1880'de Asya anakarasının güneydoğusu henüz, "eşit olmayan anlaşmalar" sonucu Avrupalı güçlere tavizler vermiş olsalar bile yerli hükümdarlar tarafından yönetiliyordu. Sonraki on yıl içinde Britanya'nın Burma'yı, Fransa'nın Hindiçini'ni ilhak etmesiyle bu durum değişti. Malaya sultanlarının saraylarına yerleşen Britanyalı devlet temsilcileri, devlet politikalarını yerli yöneticiler aracılığıyla yönlendirirken, "Boğaz Yerleşimleri"[1] doğrudan birer koloni olarak yönetiliyordu. 1900 yılına girilirken bu bölgedeki krallıklar arasında bir tek Siyam bağımsız kalmıştı. Bununla birlikte, Fransa'nın Asya'da yayılmasının ilk aşamalarında, Hindiçini'nin Annam olarak bilinen kısmı olan Vietnam da genel resimden biraz farklı görünüyordu.

Çin'le olan yakın kültürel bağlarından dolayı Vietnam'ın özel bir durumu vardı (Çin bu ülke üzerinde hükümranlık iddia ediyordu). Ayrıca bölgede ulusal kimlik konusunda en köklü geleneğe ve Avrupa'nın emperyalist döneminden öncesine uzanan isyan geçmişine sahip ülkeydi. Fransa'nın da bu ülkeye yönelik ilgisi derin köklere sahip olup 17. yüzyıldaki Hıristiyan misyonlarına kadar uzanıyordu. Hıristiyanların 1850'lerde kıyıma uğraması Fransızların o zamanlar Cochin Çin olarak bilinen Güney Vietnam'a müdahalesine yol açtı (İspanyollar kısa bir süre onlara yardım etmişti). Bu müdahale Çin'le diplomatik gerginliğe neden oldu. 1863'te Annam imparatoru Cochin Çin'in bir kısmını baskı altında Fransa'ya bırakmak zorunda kalırken Kamboçya Fransa himayesini kabul etti. Bunun ardından Hindiçini'nin iç bölgelerine ilerleyen Fransızlar direnişle karşılaştı. Fransızlar 1870'te Kızıl Nehir Deltası'nı işgal etmenin ardından ortaya çıkan yeni gerginlikler sonucu bölgenin en büyük gücü Çin'le savaşa tutuştu ancak bu savaş Hindiçini'ndeki hâkimiyeti arttırmalarına yaradı. 1887'de kurulan Hindiçini Federasyonu, himaye altındaki devletlerin perdesi arkasında merkeziyetçi bir rejimi barındırıyordu. Annam imparatoruyla Kamboçya ve Laos Kralları tahtlarında oturmayı sürdürürken Fransız sömürge politikasının başlıca amacı kültürel asimilasyonu gerçekleştirmekti. Fransa'nın yeni uyrukları Fransız kültürüyle donatılırken, bu toplumun elitleri modernleşme ve uygarlaşmanın en iyi yolu olarak Fransızlaştırılıyordu.

Daha güneydeyse, Fransız geçmişi en azından dolaylı bir etki yaratmıştı. 19. yüzyıl sonunda 60 milyon kadar Endonezyalı vardı. Hızlı artan nüfus ileride görülecek türde sıkıntılara henüz yol açmamıştı. Yine de Endonezyalılar, Hindistan dışında bir Avrupa devleti tarafından yönetilen en büyük halktı. Fransız Devrimi, Birleşik Eyaletler'in işgaline ve Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ortadan kalkmasına yol açana kadar; Endonezyalılar yaklaşık iki yüzyıl boyunca, Hollandalıların zaman zaman acı tecrübeler yaratan yönetimi altında yaşadı. Kumpanya yönetiminin kalkmasının ardından bir diğer olay Java'nın Britanya tarafından işgal

1 Malaya Boğazı'nda doğrudan Büyük Britanya tarafından yönetilen Penang, Malakka, Labuan ve Singapur.

edilmesiydi. Bu olay, gelir toplama sisteminde önemli değişiklikler yapılması nedeniyle suları daha da bulandırdı. Bunun dışında başka rahatsız edici unsurlar da artık işbaşındaydı. Aslen Hindistan'daki Hindu uygarlığının bir ürünü olan Endonezya, aynı zamanda İslam dünyasının bir parçasıydı. En azından ismen Müslüman olan pek çok Endonezyalı vardı. Arabistan'la uzun zaman önce kurulmuş, önemli ticari bağlar bulunuyordu. 19. yüzyılın başlarında tüm bunlar yeni bir önem kazandı. Aralarında önemli mevki sahibi insanların bulunduğu Endonezyalı hacılar Mekke'nin yanı sıra bazen Mısır ve Türkiye'ye kadar gidip buralara Batı'dan gelmiş bulunan fikirlerle tanışıyordu. Durumun istikrarsızlığı, Hollandalıların tekrar bölgeye dönmesi ve 1825'te ayrılıkçı bir prense karşı "Java Savaşı'nın patlak vermesiyle ortaya çıktı. Beş yıl süren savaş adanın mali durumunu öylesine bozdu ki Hollandalıların daha fazla değişim gerçekleştirmesini engelledi. Bunun sonucunda ortaya sadece sömürge hükümetinin mali çıkarlarına hizmet edecek ürünlerin ekilmesine yönelik bir tarım sistemi çıktı.

"EMPERYALİST DALGA" VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Antarktika'ya yönelik biraz soyut iddiaları bir kenara koyacak olursak, 1914'te dünyadaki karaların beşte dördünden fazlası Avrupa imparatorluklarına veya Avrupalı yerleşimcilerin kurduğu yeni ülkelere aitti. Resmen bağımsız gözüken beşte birlik kısımdaysa; Çin, İran, Fas ve Osmanlı İmparatorlukları'nın kaderinin gösterdiği gibi tam bağımsızlıktan yararlanan yerli rejimlerin sayısı çok azdı. İki ülke, Büyük Britanya ve Rusya, dünyadaki karaların yaklaşık üçte birlik kısmını imparatorluklarının bir parçası olarak kabul ediyordu. 1800 yılına göre ortaya çıkan zıtlık ürkütücüydü. Bu gelişmeye yol açan Avrupa İmparatorlukları'nın biçimsel büyümesi 19. yüzyılın sadece son çeyreğinde gerçekleşmişti. 1880 ile 1900 yılları arasında Britanya İmparatorluğu'nun nüfusu üçte bir oranında artmıştı. Aynı dönemde Fransa topraklarını yaklaşık 9,5 milyon kilometrekare, Almanya ise 2,5 milyon kilometrekare arttırdı. Bu gelişme dört yüzyıl önce başlayan bir sürecin son ve en büyük hamlesi olup kısa bir süre sonra sona erecekti (gerçi bunu o zaman kimse bilmiyordu).

İnsanlar yüzyıl sona ermek üzereyken ortaya çıkan bu "emperyalist dalga'nın nedenleri üzerine çokça tartıştı ancak durumu kabullenmek bir açıklama getirmekten her zaman daha kolaydı. Bu dalganın çabukluğu ve boyutu özel açıklamalar gerektiriyordu. Bir süre için dünyada çekiciliğinden dolayı ilhak edilme arzusu yaratmayan bölge yok gibiydi. Üstelik imparatorluk kurmaya başlayan ülkelerin sayısı her zamankinden fazlaydı. 1900 yılına yaklaşılırken sadece yeni kurulan İtalya ve Almanya değil, denizaşırı yeni Avrupalı ülkeler olan ABD ve Avustralya da bu oyu-

na katıldı. O dönemde bu durumun açıklaması, genellikle belli hakların savunulması ve bazı şeylerin mazur gösterilmesi biçimini alıyordu (bir mazeret göstermeye ihtiyaç duyulması elbette ilginçti). Bazıları denizaşırı emperyalist yayılmanın bir yanına vurgu yaparak, yurttaki nüfus artış baskısını azaltma ihtiyacını ileri sürüyordu. Sanayi toplumunun sıkıntılarının yarattığı tehlikelerle istihdam üzerindeki konjonktür dalgasının etkilerini ön plana çıkarıyorlardı. Sömürgelere göç, yurttaki hoşnutsuzluğa karşı bir emniyet supabı işlevi görebilirdi. Bazıları Darwinci biyolojinin tezlerini çarpıtarak aksettirdi. Genetik olarak dünyayı yönetmesi kaderine yazılmış olan beyaz ırkın üstünlüğü nedeniyle emperyalizmin kaçınılmaz olduğunu ileri sürüyorlardı. İster doğru ister yanlış anlaşılsın bilimin, insan denen hayvanın kaynaklara ulaşma mücadelesinde beyaz ırkın daha verimli olduğunu sözde kanıtlayarak, bu tür iddialara destek sağladığı söyleniyordu. Beyaz ırkın daha zeki, manevi açıdan rekabete daha yatkın, zihinsel ve belki fiziksel olarak daha üstün olduğu ileri sürülüyordu. Doğuştan gelen ırksal üstünlük ve bundan kaynaklanan doğal yarışmacı ruh konusundaki mantıksız savlar, zamanla yerini ekonomik rekabet koşullarına uygun açıklamalara bıraktı (bununla birlikte artık eskisi kadar mazeret yaratılmıyordu). Avrupa ülkelerinin kendi içlerindeki yapısal güçlerin zorlamasıyla yeni pazarlar için rekabet etmeye, yeni ucuz hammadde ve temel ürün kaynakları bulmaya mecbur kaldığı, bunun için de denizaşırı topraklar ele geçirmeye yöneldiği iddia ediliyordu. Bu tez "kapitalizmin" daha açık bir siyasi eleştirisine dönüştürüldü. Buna göre kapitalizm özü itibarıyla devletleri, diğer ülkelerin (dolaylı bile olsa) siyasal kontrolü yoluyla yatırım fırsatları aramaya yönelten bir sistemdi. Bu ülkelerde yapılan yatırımların getirisi, yurttaki yatırımlardan daha iyiydi.

Geçmişe baktığımızda, pratik ve teknik olgulara epey önem vermek gerekir. Avrupalıların emrinde olan güçler, artık silahların üstünlüğü ve Avrupa'nın 15.yüzyılda tüm dünyaya taarruzunu sağlayan atalarının denizcilik becerileriyle sınırlı değildi. Örneğin bilim, Avrupalıların uzun zamandan beri ilginç ve "kara" kıta olarak gördüğü Afrika'yı ele geçirmesini kolaylaştırmıştı. Tıbbın tropik hastalıklara karşı direnci arttırıp kalıcı üslerin varlığını sürdürmeyi kolaylaştırdığı 1870'lerde, bütün kıtanın sömürülmesi nihayet mümkün olmuştu. Aynı tarihlerde buharlı gemiler bilinmeyen bir kara kütlesinin içlerine girmeyi kolaylaştırdı. Bu tür olanakların yeniden canlandırdığı ekonomik umutlar genellikle gerçeğe dayanmadığı için hayal kırıklığı yaratıyordu. Yine de bu umutlar yeni keşif seferlerine ve bazen bir bölgenin ilhakı veya yerli halklarla ticaret anlaşmaları için yapılan görüşmeler gibi siyasal sonuçlara yol açıyordu.

Emperyalist yayılma öyle karmaşıktı ki sonuçta bunu açıklamak için başvurulan "nedenler" kavramının pek bir yardımı olmadı. Bu yayılma kısmen, bulaşıcı bir örnek haline gelen, gücün bir devletin elinde birikmesinin ivme kazanması

ve edindiği yeni biçimlerle açıklanıyordu. Yeni hedeflere ulaşılması mümkün hale geldikçe arzular ve vizyonlar değişti. Ekonomik çıkarlar bunu tek başına açıklamaya kesinlikle yetmez zira bu çıkarları da diğer değişimler harekete geçirmişti. Açık ekonomik emperyalizm de genellikle başarılı olmaktan uzaktı. Britanyalı bir politikacının "gelişmemiş araziler" dediği Afrika ülkeleri veya Çin'deki meteliksiz milyonların tüketici malları konusunda oluşturduğu geniş pazarın cazibesi ne olursa olsun, sanayileşmiş ülkelerin en iyi müşterileri ve ticaret ortakları diğer sanayileşmiş ülkelerdi. Denizaşırı yatırımlar konusundaysa, eski veya mevcut koloniler, yeni ele geçirilen topraklara göre daha cazipti. Britanya'nın yurtdışında yatırımlara harcadığı para çoğunlukla ABD, Güney Amerika veya "eski" kolonilere gidiyordu. Fransız yatırımcılar Rusya'yı Afrika'ya tercih ederken Alman sermayesi Türkiye'ye yatırılıyordu.

Ekonomik beklentilerin bireyleri harekete geçme konusunda heyecanlandırdığı doğruysa da, bireyler genelleme yapmanın zor olduğu bir diğer gelişigüzel faktördür. Kâşifler, tüccarlar, askerler ve serüvencilerin attığı adımlar bazen hükümetlerin ister istemez harekete geçmesine yol açıyordu. Bu insanların bazıları halk kahramanları haline geliyordu zira Avrupa emperyalizminin bu en aktif aşaması, kamu meselelerine halkın katılımının arttığı bir döneme denk gelmişti. Gazete alan, oy veren veya sokaklarda tezahürat yapan kitlelerin siyasetle daha çok haşır neşir olması (diğer şeylerle birlikte) emperyalist rekabet için elverişli bir ortam yarattı. Günümüzde sporda olduğu gibi bu çekişme, uluslaşma konusunda bayağılaştırılmış romantizmin egemen olduğu bir çağda ulusal rekabete dönüştürüldü. Yeni ucuz basın ve popüler romancılar, keşif seferleriyle sömürge savaşlarını dramlaştırarak bu olaya çanak tuttu. Bazı sinik politikacılar da, yeni ele geçirilen yerlere milli bayrak dikilmesi kuralının yaygınlaştırılarak seçmenlerin gönlünün hoş tutulacağını düşünüyordu. Oysa uzmanlar bu bölgelerden masraf dışında bir şey beklenmemesi gerektiğini biliyordu. Yoksul semtlerin sakinleri, kendi hükümetlerinin yönettiği uzak diyarlardaki "kâfir" halklara karşı üstünlük duyarak, bir parça da olsa hoşnut oluyordu ancak sinizm bu hikâyede, kâr güdüsü veya hayalperestlerin aşırı tahrik olmuş egolarından fazla yer tutmuyordu. Bazı emperyalistleri harekete geçiren idealizm, pek çoklarının vicdanına da merhem oldu. Gerçek uygarlığa sahip olduğuna inanan insanlar, başka halkları yönetmeyi onların iyiliği için bir görev olarak kabul ediyordu. Kipling'in ünlü şiiri, Amerikalıları beyaz adamın ganimetini değil Yükünü üstlenmeye çağırıyordu.[1]

Birbirine epey karışmış olan bu unsurlar, 1870'ten sonra sömürge sorunlarına

1 Rudyard Kipling'in "The White Man's Burden" (Beyaz Adamın Yükü) şiirini yazdığı sırada ABD Filipinler'i İspanyolların elinden alınıştı. Şiire göre Beyaz Adam "kurtardığı" halklara uygarlık götürerek bir yük üstleniyordu. (çev.)

kendi mantığını yükleyen uluslararası ilişkilerin değişen bağlamı içinde, kendine bir yer bulmak zorunda kalmıştı. Devam eden iki olgu dikkat çekiyordu. Birincisi Büyük Britanya'nın bu sorunların merkezinde yer almasıydı. Dünya çapındaki tek gerçek emperyalist güç olarak, Avrupa dışı meseleler konusunda hiçbir ülkede görülmeyecek ölçüde birçok devletle mücadele ediyordu. Britanya'nın her yerde toprağı olmasına karşın yüzyıl sonlarına doğru her şeyden çok Hindistan'la meşgul oluyordu. Ümit Burnu rotasını (ve yeni açılan Süveyş rotasını) güvence altına almak için Afrika'da yeni topraklar ele geçirmişti. Hindistan'ın üstündeki Orta Asya topraklarında sık sık ortaya çıkan tehlikeler başını ağrıtıyordu. Büyük Britanya'yı 1870 ile 1914 arasında bir diğer büyük güçle savaşmaya yaklaştıran tek kriz, Afganistan ve yukarı Nil Vadisi gibi uzak yerler konusundaydı. Mısır konusunda Fransa'yla süregelen bir tartışması vardı. Güneydoğu Asya ve Güney Pasifik'teki ihtilafların şiddetiyse Mısır'dan biraz daha hafifti. Batı Afrika ve Kongo'daki sınırlar konusunda sadece Fransa'yla değil Almanya'yla da ihtilafa düşmüştü. Almanya'yla ayrıca Yeni Gine ve İran konusunda, Orta Asya ve Afganistan konusundaysa Rus-larla çekişme içindeydi. Dünyanın dört bir yanında parmağının bulunması, diğer güçlerin Birleşik Krallık'a karşı işbirliği yapmasını kolaylaştırıyordu.

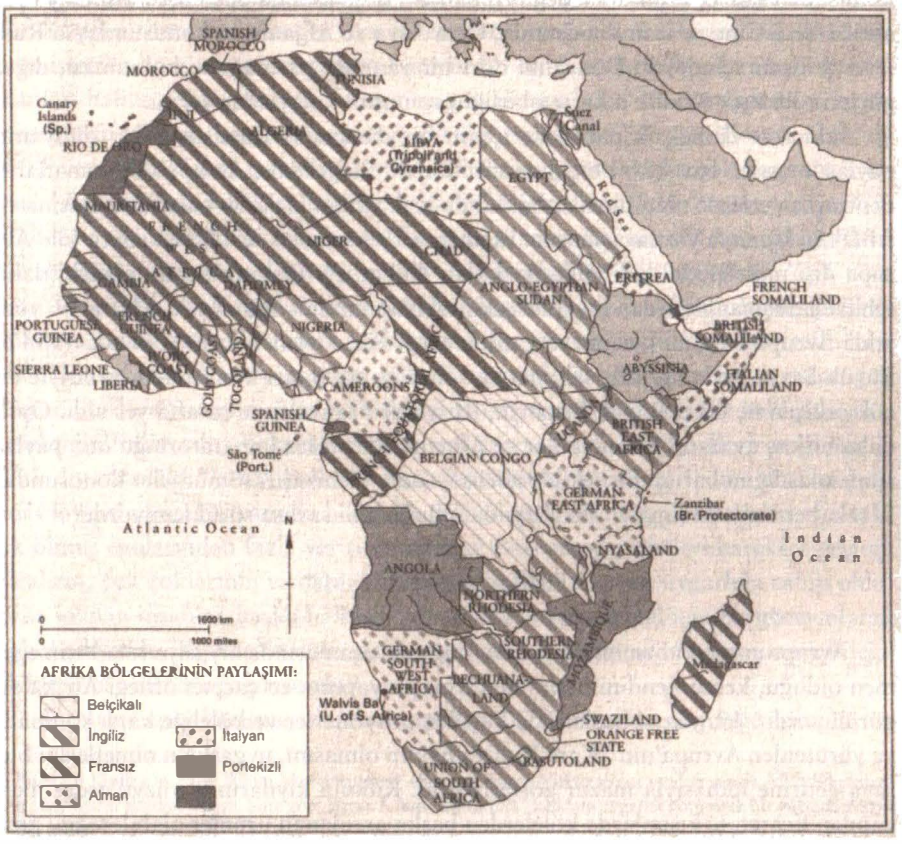
İkinci ve daha çok paradoks içeren bir durum, Avrupa dışındaki dünyanın paylaşılmasının barışçı bir biçimde sürmesiydi. Bu gelişme, Avrupalı diplomatların denizaşırı yerlerde olan bitenler hakkında kırk yıldan fazla bir süre tartışmasına ve ABD'nin İspanya'yla savaşmasına rağmen gerçekleşmişti. 1900'den sonra bile Avrupa dışı meselelerle ilgili anlaşmazlıklar, dikkati Avrupa'nın kendi içindeki daha tehlikeli düşmanlıklardan bu yöne çekmesi bakımından olumluydu. Hatta 19. yüzyılda Avrupa barışını korumaya yardım ettiği bile söylenebilirdi. Sonunda 1914'te Büyük Savaş patladığında, saltanat ve sömürge sorunları konusunda birbiriyle en çok çekişen üç ülke; Büyük Britanya, Rusya ve Fransa, aynı tarafta yer aldı. Oysa daha birkaç ay önce, Britanyalılar ve Almanlar Portekiz İmparatorluğu'nun paylaşılma olasılığını barışçı bir şekilde görüşüyordu. Denizaşırı sömürgeler konusundaki rekabet artık Avrupa'yı 18. yüzyılda olduğu gibi savaşa sürüklemiyordu.

AFRİKA İÇİN KAPIŞMA

Avrupa emperyalizminin doruğa çıktığı son aşamasında kıyasıya rekabetin egemen olduğu, kendi kendini besleyen karmaşık yapının en çarpıcı örneği Afrika'da görülüyordu. 19. yüzyıl başlarında kâşifler, misyonerler ve köleliğe karşı kampanya yürütenler, Avrupa'nın "Kara Kıta'ya hâkim olmasını, uygarlığın nimetlerini buraya getirme iddiasıyla mazur gösteriyordu. Kıtanın kıyılarında yüzyıllardan beri yapılan ticaret, iç kısımlarda kölelerden başka arzulanan ürünler olabileceğini gös-

termişti. Ümit Burnu'na yerleşen beyazlar, kısmen Boerlerin Britanya yönetimine duyduğu hınç yüzünden iç kısımlara doğru göçüyordu. Afrika 1881'de oldukça huzursuz bir kıtaydı. Bu tarihte, başarılı oldukları takdirde Süveyş Kanalı'nın güvenliğini tehdit etmelerinden korkulan milliyetçi harekete karşı hükümetin güvenliğini sağlamak üzere bir Britanya ordusu Mısır'a gönderildi. Böylece Avrupa kültürünün yıpratıcı etkisi, Mısır'ın hâlâ resmen parçası olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde yeni bir aşamayı başlattı zira Mısır'daki milliyetçi fikirlerin kaynağı bu kültürdü. Bu etkileşim ayrıca "Afrika için kapışma" adı verilen mücadeleyi de ortaya çıkardı.

Britanya askerlerini Mısır'dan en kısa sürede çekmeyi umuyordu oysa 1914'te hâlâ bu ülkede oldukları gibi Britanyalı subaylar ülkeyi fiilen yönetmeye başlamıştı. Bunun dışında İngiliz-Mısır yönetimi Sudan'ın içlerine girmiş; (Tunus'taki Fransız himayesi konusunda kendisine haksızlık yapıldığını düşünen) İtalya, Türkiye'nin,

Libya'nın batısı ve Trablusgarp'ta bulunan eyaletlerini ele geçirmişti. Cezayir her zamankinden çok Fransa'ya yakınlık duyarken, Fransa, İspanyolların yerleştiği bölgeler hariç Fas'ta istediği gibi hareket etmenin tadını çıkarıyordu ancak hepsi bununla bitmiyordu. Fas'ın güneyinden itibaren Ümit Burnu'na kadar olan kıyı şeridi Britanyalılar, Fransızlar, Almanlar, İspanyollar, Portekizliler ve Belçikalılar tarafından paylaşılmıştı. Bunun tek istisnası, bu işgalciler arasında yalıtılmış halde bulunan, siyahilerin kurduğu geri kalmış Liberya Cumhuriyeti'ydi. Uçsuz bucaksız Sahra Çölü'yle Senegal Havzası ve Kongo Nehri'nin kuzeyindeki toprakların büyük bölümü Fransa'ya kalmıştı. Belçikalılar bir süre sonra Afrika'nın en zengin maden yataklarına sahip olduğu anlaşılacak olan Kongo Havzası'nın diğer kısımlarına yerleşti. Daha doğudaki Britanya toprakları Ümit Burnu'ndan Rodezya ve Kongo sınırına kadar uzanıyordu. Doğu kıyısındaysa denizle ilişkileri, 1914'te Almanya'nın işgal ettiği Tanganyika ve Portekiz Doğu Afrika'sı yüzünden kesilmişti. Kenya'nın limanı olan Mombasa'dan başlayan bir başka kuşak boyunca, Britanya toprakları Uganda'dan geçerek Sudan sınırına ve Nil'in kaynaklarına kadar uzanıyordu. Britanya, İtalya ve Fransa'nın ellerinde bulunan Somali'yle Eritre, Etiyopya'nın denizle ilişkisini kesmişti. Etiyopya, Liberya'yla birlikte Avrupa egemenliğine girmeyen ve kazandığı askeri zaferle Avrupalı işgalcileri defeden tek Afrika ülkesiydi. Diğer Afrika ülkeleriyse başarılı bir direnç gösterecek güce sahip değildi. Cezayir ve Tunus'taki ayaklanmaların Fransa tarafından bastırılması, Portekizlilerin Angola'da 1902 ve 1907'de çıkan isyanları güç te olsa bastırması, Britanya'nın Güney ve Doğu Afrika'da Zulu ve Matabele iktidarını yıkması ve en kötüsü, Almanların 1907'de Güneybatı Afrika'da Herreroları katletmesi hep bunun göstergesiydi.

Avrupalı güçlerin bu devasa istilası en çok 1881'den sonra gerçekleşmiş olup emperyalistlerin bunu kendi aralarında savaşmadan sürdürmesi önemli bir başarıydı. Bu istilalar Afrika'nın tarihini dönüştürdü. Avrupalı müzakerecilerin yaptığı pazarlıklar, keşifler sırasında meydana gelen kazalar ve sömürge yönetimlerinin hayatı kolaylaştıran uygulamaları, Afrika'nın modern tarih çağına girmesinin yolunu açtı. Afrika'nın paylaşımını izleyen karmaşık, değişken ve sürükleyici öykünün Avrupa'yla ilişkisi ancak Avrupalı ülkelerin enerjisini, dikkatini ve kaynaklarını bu kıtaya çektiği müddetçe geçerliydi. İmparatorluklar sonunda gittikleri zaman geriye bıraktıkları kargaşa da bu öykünün bir parçasıydı.

Avrupa'nın kendisiyse Afrika macerasının sonunda fazla değişmemişti. Bu Avrupalıların yeni sömürülebilir servetleri daha kolay ele geçirebileceği ve geçirdiği anlamına geliyordu ancak kullandığı Afrika kaynaklarından gerçek anlamda fark yaratan tek ülke belki Belçika olmuştu. Afrika'nın sömürülmesi bazen sömürgeci ülkelerde iç siyasi kavgalara yol açıyordu. Belçika Kralı Leopold yönetiminde

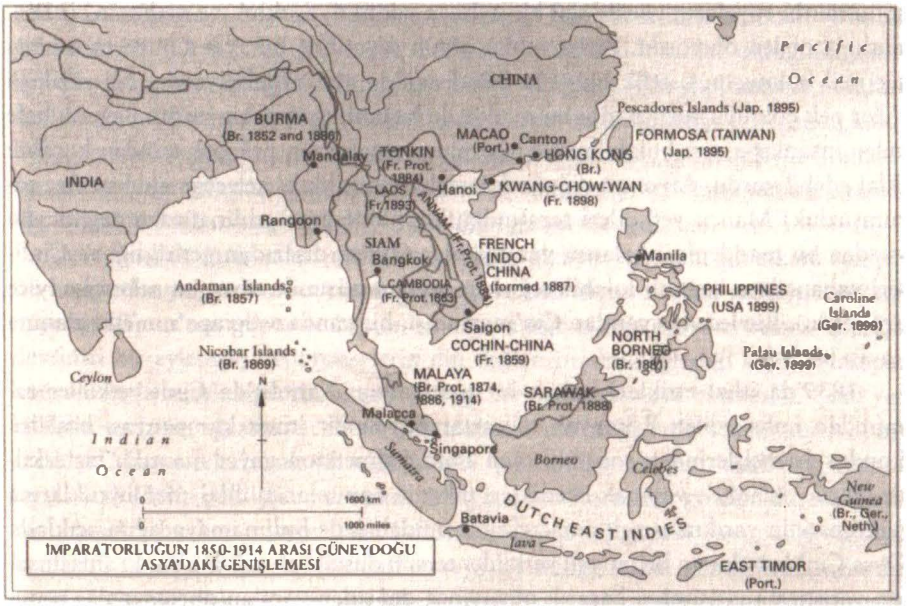
Kongo'da yapılan gaddarlıklar ve Portekiz sömürgelerinde uygulanan angarya bunun en çarpıcı örnekleriydi. Emperyalist ülkelerin otoritelerinin göz yumması sonucu, Afrika'nın insan ve doğa kaynaklarının insafsızca sömürüldüğü veya kâr uğruna tahrip edildiği başka yerler de vardı. En emperyalist ülkeler ordularına Afrikalı askerler alıyordu (ancak bunları Avrupa'da görevlendirmekten medet uman tek ülke Fransa olup amacı Almanya'nın kalabalık asker sayısını dengelemekti). Toplumsal sorunları gidermek amacıyla göç için çıkış noktaları bulma umutları vardı ancak Afrika'nın Avrupalıların yerleşimi konusunda sunduğu fırsatlar çok karışıktı. En büyük iki yerleşimci bloğu Boerler ve güneydeki Britanyalılara aitti. Daha sonraları Kenya ve Rodezya, beyaz çiftçiler için elverişli topraklar sundu. Bunun dışındaki Afrika yerleşimleri Fransız Kuzey Afrika'sındaki şehirlerle Angola'daki küçük ama nüfusu artan Portekiz cemaatinden ibaretti. İtalyanların Afrika'yla ilgili umutları sönmüştü; Alman göçmenlerinse sayısı çok az olup neredeyse tümüyle geçiciydi.

EMPERYALİST AVRUPA VE UZAKDOĞU

Pasifik'in paylaşılması Afrika kadar dramatik olmasa da, sonuçta adalı halklar arasında ayakta kalan hiçbir bağımsız birim yoktu. Burada ortaya çıkan diplomatik sorunlar Afrika kadar karmaşık değildi. Britanya, Fransa ve Rusya'nın Afrika'daki toprak kazanımlarıysa farklı bir konuydu. Fransızlar Hindiçini'ne yerleşince, Britanyalılar Hindistan'a giden yolları sağlama almak için Malaya ve Burma'yı ele geçirdi. Siyam'ın bağımsızlığını sürdürmesi, arada tampon görevi gördüğü için iki Avrupalı gücün işine geliyordu. Britanya 1885'te Afganistan konusunda Rusya'ya savaş tehdidinde bulunarak orta Asya'daki üstünlük iddiasını sürdürdü. 1904'te Tibet'e sefer düzenlemeleriyse akıllarında hâlâ Hindistan'ın güvenliği olduğunun göstergesiydi. Bu bölgelerin çoğu (tıpkı Rusya'nın karada ele geçirdiği bölge gibi) resmen Çin'in hükümranlığı altındaydı. Bu bölgelerin öyküsü, Avrupa'nın etkisinin yol açtığı bozulma sonucu gerileyen bir başka imparatorluğun öyküsünün bir parçasıydı. Bununla birlikte, dünya tarihi açısından burada olanlar, Osmanlılar veya İranlıların başına gelenlere göre daha önemliydi. Hatta bir ara, Afrika'nın paylaşımının ardından Çin için yeni bir kapışma başlayacak gibi görünüyordu; ABD'nin bu kapışmada yer alma olasılığıysa işleri daha karışık hale getiriyordu.

ÇİN: BARBARLARIN SALDIRISI

Çin birkaç yüzyıl süren bir dönem boyunca Asya'nın, hatta belki dünyanın en büyük kara gücüydü. 19. yüzyılda Avrupalılarla karşı karşıya gelmek bu ülkenin geçici bir süre zayıflamasına neden oldu. Birkaç yüzyıldan beri Avrupa'yla ticari

İMPARATORLUĞUN 1850-1914 ARASI GÜNEYDOĞU ASYA'DAKİ GENİŞLEMESİ

ilişkileri olan ve az da olsa Avrupa'nın kültürel tesiri altında kalan Çin, yine de 1800 yılında güçlü bir devletti. Birtakım iç sorunların yarattığı sınavlarla karşı karşıya kalsa da, kendi değerlerine güvenip Avrupa'dan gelen "barbarları" ve sunduklarını hor gören kültürel bir elit tarafından yönetiliyordu. Buna karşılık yüz yıl sonra imparatorluk hükümeti yarı yarıya felç olmuştu. Çin'in birçok limanı yabancıların eline geçmişti; kendi geleneklerine yabancılaşan pek çok Çinli aydın ve yöneticinin maneviyatı bozulmuştu. İmparatorluğun parçalanmanın eşiğinde olduğunu düşünenler vardı.

Bu sonuca yol açan tarihi mantık "Afyon Savaşı" adıyla ünlenen hadise içinde incelenebilir. Çin'le Avrupa arasındaki ticaret 16. yüzyıldan beri Çinlilerin istediği malları Avrupalıların üretememesinden dolayı (Avrupalıların bakış açısına göre) zora girmişti. Bundan dolayı Çin'de bulunan Avrupalı tacirler satın aldıkları malların bedelini Çin parasının temeli olan gümüşle ödemek zorunda kalıyordu. Britanya Doğu Hindistan Kumpanyası, 18. yüzyılda gemilerinin Kanton'dan yüklediği çay ve diğer malların bedelini ödemek için doğuya külçe gümüş gönderiyordu. Ne var ki 19. yüzyılın ilk yıllarında bu durum değişti.

Haşhaştan üretilen afyon ağrı kesici olarak kullanılan bir maddeydi. Bu madde aynı zamanda bazı kültürler tarafından alkol yerine kullanılıyordu. Oysa iki madde arasında tam bir benzerlik yoktu çünkü alkolün sadece fiziki çöküntüye değil coşku ve ele avuca sığmama gibi davranışlara yol açmasına karşın, afyon

sonu mutlu rüyaların görüldüğü bir uykuya varan uyuşukluk ve mahmur bir hoşnutluğa neden oluyordu. Britanyalılar afyon sayesinde nihayet Çinlilerin istediği bir mal bulmuştu; üstelik bu ürün Hindistan'da yetiştirilebiliyordu. Ne yazık ki diğer pek çok uyuşturucu gibi bu madde de bağımlılığa yol açıyordu. Bağımlı hale gelen insanlar afyon bulabilmek için toplumsal yaşamın pek çok sıradan kuralını ihlal edebiliyordu. Afyonun diğer etkileri de (uyuşukluk, geleceğe aldırmama, sorumsuzluk) Mançu yetkilileri tarafından kesinlikle arzu edilir türden değildi. Bu yüzden bu maddenin ithalatını yasakladılar (ayrıca dışarıdan getirildiği ve Çinlileri yabancılara bağımlı kılabileceği için onların gözünde afyonun sakıncası iyice artıyordu). Böylece bir yandan Çin'in uyanışı, bir yandan Avrupa'nın etki alanına kayışı başladı.

1839'da ithal ettikleri büyük bir parti afyon Kanton'da Çinli yetkililer tarafından imha edilen Britanyalı tüccarlar büyük bir itiraz kampanyası başlattı. Londra'da dışişlerinden sorumlu olan Lord Palmerston gayet mantıklı bir şekilde bu tüccarlara, iş yapmak istedikleri ülkenin kanunlarını ihlal eden uyruklarına hükümetinin yardım etmek amacıyla bir müdahalede bulunamayacağını açıkladı. Oysa Çin'de bulunan Britanyalı yetkililer tersini düşünüyordu. Buradaki anlaşmazlığı yatıştırma girişimleri başarılı olmayınca denizden yapılan operasyonlar sonucu karaya çıkan Britanya askerleri güneydeki bazı limanlarla şehirleri işgal etti. 1842'de Çin'e zorla imzalattırılan barış antlaşması limanlardan beşinin dış ticarete açılmasını, ithal edilen mallara sabit oranlı bir gümrük vergisi konmasını ve Hong Kong'un Britanya'ya terk edilmesini şart koşuyordu. Bu antlaşma Kanton'daki yabancı tüccarlara konan kısıtlamaların ve onların vergi ödeyici statüsünün sonuydu. Böylece Avrupa'nın Çin'in iç egemenliğine yönelik ilk müdahalesi gerçekleşmişti.

Günümüzde İngilizlerin çoğu bu döneme gururla bakmıyor. Oysa o zamanlar birçoğuna göre uygarlık sadece insanın cebini doldurması değil gericiliğin üstesinden gelmek demekti. Serbest ticaretin sadece her iki tarafa kazanç getirmesi beklenmiyordu. Bu sayede Hıristiyanlık ve hayırseverliğin putperest bir toplumun barbarlıklarının –örneğin Çin'de kadınlara eziyet edilmesi, sorgulamalarda işkence yapılması– üstesinden gelmesi amaçlanıyordu. Kraliçe Viktorya'nın hükümeti Çin Devrimi'ni istemeden başlatmış olsa da bazı uyrukları büyük ve devrimci sonuçlara yol açtığını düşündükleri görüşleri savunuyordu.

Britanya'nın kırıp açtığı kapıdan on yıl dolmadan geçen Amerikalılar ve Fransızlar (daha sonra verilen adla) kendi "eşitsiz antlaşmalarını" imzalattılar. Aynı zamanda ticari ve diplomatik temsilcilikler kurup kendi yurttaşları için özel hukuki himaye hakkını elde ettiler. Bu haklar zamanla yeni tavizler koparmalarına, misyonerlerin bu ülkeye yerleşmesine ve Hıristiyanlığa göz yumulmasına yol açtı. Böylece antlaşmayı yapanların amacı öyle olmasa da, imparatorluğun otoritesi ve

itibarı baltalanmaya başladı. Batılılar, asırlardan beri yürürlükte bulunan ve bütün yabancıların "Orta Krallığa" haraç ödemekle yükümlü insanlar olduğuna inanılan düsturun sona erdiğini Mançulara kabul ettirdiler. Çin diplomasisi münferit devletlerin hükümranlığı konusundaki batı fikirlerini kabullenmek zorunda kaldı. Daha da kötüsü, sayıları giderek artan yabancı tüccarlarla misyonerlerin Çin mahkemelerinde yargılanmaktan muaf olmasının, imparatorluk hükümetinin resmen küçümsediği barbarlara karşı direnemediğini göstermesiydi.

Misyonerlik faaliyetleri özellikle gizliden gizliye yıpratan bir etkiye sahipti. Bu faaliyetler yalnız Konfüçyüsçü geleneği ve toplumsal sistemi zedelemekle kalmıyordu (Tanrı'nın gözünde bütün insanların eşit olduğunu vaaz etmek Çin için devrimci bir eylemdi). Misyonerlerin din değiştirmesini sağladığı kişiler Avrupalı konsoloslarla mahkemelerin himayesine girmeyi talep etmeye başladılar. Çinli yetkililerin tacizine uğramayacakları Avrupalılara ait bölgelerde yaşamanın yolunu aradılar. Misyonerlerin sık sık olduğu gibi halkın düşmanlığını kazandığı durumlar da yetkililerin pek işine yaramadı. Misyonerleri korusalar gözden düşeceklerdi; korumasalar bu kez misyonerler öldürülecek ve o bölgedeki Avrupalı konsolos, katilleri yakalamak için bir hücumbot veya bir miktar asker gönderecekti. Bu durumda imparatorluk yönetiminin kendi uyruklarını yabancılara karşı koruyamadığını herkes görecekti.

Tüm bu gerilim unsurları adeta tesadüfen, bir toplumsal bunalım ve artan isyan tehlikesi fonu önünde ortaya çıkmıştı. Ne var ki Çin'in uzun tarihi boyunca sık sık zorluklarla karşılaştığını hatırlayan Çinli yöneticiler yaklaşan krizi fark etmekte geciktiler. Ülke geçmişte her zaman krizlerin üstesinden gelmişti. Çin kültürünün üstünlüğü öyle tartışmasızdı ki (bundan emindiler), işler bir süre ne kadar kötü görünürse görünsün, Çin sonunda dünyada hak ettiği konuma tekrar kavuşacaktı. Bu sırada, barbarlardan buharlı gemilerin ve topların sırrını öğrenip imparatorluğun hizmetine sunmanın akıllıca olacağını düşünen Çinlilerin sayısı azdı. Aydın Çinliler bile geleneksel yolların çok köklü biçimde değiştirilmek zorunda kalacağına hâlâ inanamıyordu. Oysa gerçekleşmekte olan durum buydu. 1840'lar, tamamlanması yüzyıl süren bir karışıklık ve devrim çağını başlattı. Bu çağ yavaş bir biçimde, hem yabancı hem de Çinli geçmişi reddeden bir çifte inkâr olarak ortaya çıktı. Ne var ki kendini giderek Avrupa dünyasının yöntemleri ve deyimleri içinde dışa vurdu. Bu tür ideolojik güçleri geleneksel yapı içinde zapt etmek mümkün olmadığından sonunda bu yapıya ölümcül bir darbe vurdular. Zira Çinliler modernleşme ve ulusal bir güç olmanın önündeki engelleri kaldırmaya karar vermişti. Böylece binlerce yıl boyunca Çin tarzı yaşamın temelini oluşturan toplumsal sistemi, iyi bir iş yapmak amacıyla parçaladılar.

ÇİN: AYRICALIKLAR VE GERİLEME

Derin kökler salmış olan fikirler Çin'in gayretli ve becerikli Avrupalılara karşı etkili bir karşılık vermesini zorlaştırıyordu. Avrupa'dan gönülsüzce alınan yardımlar bu tepkilerden biriydi. Taiping İsyanı'nın bastırılmasında Avrupalılardan askeri destek alınmıştı (tıpkı Batı Roma İmparatorluğu'nun son döneminde Romalıların kendilerini savunması için barbarları kullanması gibi). 1850'den 1864'e kadar süren Taiping İsyanı, fikirlerini kısmen Amerikalı misyonerlerin öğretilerinden alan bir liderin başını çektiği büyük bir ayaklanmaydı. İsyan sonunda bastırıldı ama bastırılana kadar tam 20 milyon insanın hayatına mal olup, zaman ve destek kazanmak isteyen Çing Hanedanı'nın yabancılara yeni tavizler vermesine yol açtı. Bu isyanın yarattığı kargaşanın ortasında, Fransa ve Britanya orduları 1856'dan 1860'a kadar her yıl Çinlilerle karşı karşıya gelip bir ara birlikte Pekin'i ele geçirerek yazlık sarayı yağmalayıp yaktılar.

Bunun dışında Çin'in aşağılandığı başka olaylar da oldu. Amur Nehri'nin kuzeyindeki Çin eyaletleri 1858'de Rusya'ya teslim oldu. Rusların ileride Vladivostok'u kuracağı Usuri Yarımadası'ysa iki yıl sonra teslim edildi. Ayrıca Sincan sınırlarının ötesindeki Orta Asya'da büyük miktarda Çin toprağı Ruslara verildi. Rusya'nın gözü doymak bilmiyordu. Çin'le en uzun kara sınırına sahip olan bu ülke, daha bu dönemden onlarca yıl önce Orta Asya'da, Büyük Petro'nun zamanından beriyse Amur Havzası'nda toprak kazanmak için çabalamaya başlamıştı. Bunun yanında diğer Avrupa ülkeleri Çin'den küçük küçük topraklar koparmaya başladı. Çinliler Burma ve Hindiçini üzerinde daima hamilik iddiasında bulunmalarına rağmen şimdi bu iki bölgeyi de kaybetmişti. Belki 1895'te Japonların Formoza (Tayvan) ve Pescadores (Penghu) Adalarını ele geçirmesinden cesaret bulup, Çin tamamen yıkıldığı takdirde rakiplerinin yarışta öne geçeceği korkusuyla harekete geçen Avrupalılar, yüzyıl sona ermeden önce tekrar Çin'in kendi topraklarını ele geçirmeye koyuldular. Ruslar Port Arthur'a yerleşirken İngiltere, Fransa ve Almanya uzun kiralama süreleriyle diğer limanları aldılar. Portekizlilerse (kendi iddialarına göre) daha önce kiralamış oldukları Makao'yu doğrudan kendi topraklarına kattılar. İtalyanlar bile bir girişimde bulunmakla birlikte başarılı olamadılar. Bunların dışında arka planda devam eden yeni tavizler, borç anlaşmaları ve Çin'in yönetimine müdahaleler Çin'i giderek yabancıların hâkimiyetine giren bir ülke haline getiriyordu. Hukuken hâlâ bağımsız olsa bile belli bir ölçüde sömürgeleşmeye başlamıştı.

İşte bu yüzden pek çok Avrupalı 1900 yılında, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun sunduğu manzara gibi, Çin'in parçalanmaya başladığını düşünüyordu. O dönemdeki Britanya başbakanının "yaşayanlar ve ölenler" diye iki ayrı ülke kategorisinden bahsetmesi hiç şaşırtıcı değildi. Çin, ikinci gruptaki ülkelerin çarpıcı bir örneği

olarak görülüyordu. Napolyon'un uyanma tehlikesine karşı uyardığı uyuyan devle hiç ilgisi yoktu. Efsanevi ancak hâlâ uygulanan bir Çin işkencesi olan bin bıçak darbesiyle yavaş yavaş öldürme yöntemi gibi, toprakları Batılı yırtıcılar tarafından küçük parçalar halinde koparılıyordu. Ne var ki yüzyılın sonuna gelindiğinde, bazı Çinliler artık buna izin vermemekte kararlıydı. Büyük Petro'nun çabalarını ve kendi dönemlerinde bir diğer Asya toplumu olan Japonya'nın modernleşme hamlelerini gözlemlediler. Devlet ilk kez Avrupa ve ABD'ye öğrenciler gönderdi. Ne var ki reform arayışına girenler Konfüçyüsçü gelenekte kök salmış fikirleri değiştirmekte zorlukla karşılaştı. Sonuçta 1898'de bir saray darbesiyle bertaraf edildiler.

Aynı tarihlerde, halkın son derece güçlü bir tutuculuğa sahip olması taşrada yeni sıkıntıların patlak vermesine neden oldu. Bu konuda, halk arasına yayılmış gizli bir örgüt olan (ve adı Batılı kulaklara biraz tuhaf gelen) "Uyumlu Yumruklar Derneği" etkili oldu. Adından dolayı bu örgütün üyelerine kısaca "Boxer" deniyordu. Şiddete başvuracak kadar yabancı karşıtı olan Boxerler, önce Hıristiyan olmuş Çinlilere, ardından misyonerlere saldırmaya başladı. Örgüt üyelerine gizlice arka çıkıp kullanmayı umut eden Mançu yetkilileri ve saray yanlış hesap yapmıştı. Hükümet tarafından bastırılmaları konusunda diplomatik talepler ve itirazlar yükseldi. Buna aldırış etmeyen yaşlı ve dul imparatoriçenin ajanları vasıtasıyla kışkırtması sonucu büyük bir Boxer İsyanı patlak verdi. Bunun üzerine, Pekin yolunu sağlama almak ve burada yaşayan yabancı cemaati korumak amacıyla Avrupalı askerler Çin kalelerini ele geçirdi. İmparatoriçenin tüm yabancı güçlere savaş ilan etmesinin ardından Pekin'deki Alman elçisi öldürülüp elçilik binaları kuşatıldı. Diğer şehirlerde başta misyonerler olmak üzere iki yüzden fazla yabancı öldürüldü. İsyana misilleme çok çabuk gerçekleşti. Uluslararası bir sefer kuvveti çarpışarak Pekin'e gelirken Ruslar Mançurya'nın güneyini işgal etti. Saray mensupları kaçmalarına rağmen birkaç ay sonra dayatılan koşulları kabul etmek zorunda kaldı. Buna göre sorumlu yetkililer cezalandırılacak, büyük bir tazminat ödenecek, kaleler ve yabancı garnizonlar yıkılacaktı. Boxer İsyanı başarısız olmakla kalmayıp zaten sallantıda olan Mançu rejimini iyice zayıflatmıştı.

JAPONYA: NİTELİKLİ HEGEMONYA

1800 yılında, dünyadan tecrit olmuş Japon İmparatorluğu'nun, Avrupalılaşan dünyanın meydan okumasına Çin'den daha kolay ayak uyduracağını düşündürecek fazla bir şey yoktu. Tutucu gibi gelen bütün görünümüne rağmen, Japonya'nın iki yüzyıllık tecrit döneminin ardında egemen sınıflarının bölünmesi, askeri sisteminin çökmesi ve toplumsal istikrarsızlığın artması yatıyordu. Bazı Japonlar, ülkeyi Batılı fikirlere kapalı tutmanın uzun zamandan beri mümkün olmadığını biliyordu.

Az sayıda aydın, Nagazaki'deki Hollandalı tüccarlar vasıtasıyla açılan dar gedikten Japonya'ya giren kitaplara ilgi gösteriyordu. Çinliler katı gelenekleri yüzünden çıkmaza girerken, pek çok Japon geleneklerinin engellememesi sayesinde, Avrupalılardan yeni şeyler öğrenmeye hevesliydi. Dış dünyadan aniden gelen yeni ve benzerine rastlanmadık bir zorlukla karşılaşan Japonya'nın durumu, Çin kadar kötü değildi.

Japonya'yı yönetenler Çin'deki olayları artan bir kaygıyla izlerken 1840'larda giderek berraklaşan bir gerçek vardı. Avrupalılarla Kuzey Amerikalılar Asya ticaretine egemen olma konusuna yeni bir ilgi duymaya başlamıştı üstelik bunu gerçekleştirmek için karşı konulmaz bir güce sahiptiler. Hollanda kralı, Batılıları dışlamanın artık gerçekçi bir politika olmadığı konusunda şogunu uyardı ancak Japon yöneticiler, direnmenin mi yoksa taviz vermenin mi daha iyi olacağına dair çabuk bir fikir birliğine varamadılar. Bundan dolayı ABD başkanı kararlı bir adım atarak 1853'te Japon karasularındaki Edo Körfezi'ne ilk yabancı filoyu gönderdi. Ertesi yıl filo geri döndüğünde şogunluk yabancı güçlerle bir dizi "eşitsiz anlaşmanın" ilkini imzalamıştı. Kuşkusuz bazı Japonlar bunu bir uyarı olarak görmüştü ama yine de barbar tehdidine yönelik tepkiler birkaç yıl boyunca karmakarışık bir seyir izlediği gibi (yabancıları zor kullanarak ülkeden atmak için bir girişim daha olmuştu), 1860'lara kadar yeni bir yol belirlenemedi. Bundan önce ABD, Büyük Britanya, Fransa, Rusya ve Hollanda ticari ayrıcalıklar, Batılılar için diplomatik dokunulmazlık, diplomatik temsilcili bulundurma ve Japonya'nın afyon ihracatına kısıtlama gibi haklar elde etmişti. Kısa bir süre sonra şogunluk sona ererken, imparatorluk sarayı ve yönetimi 1868'de başlayan "Meiji Restorasyonu" adlı dönemde ülkenin hâkimiyetini tekrar eline geçirdi.

Sarayın Kyoto'daki eski başkentten Edo'ya (günümüz Tokyo'su) taşınması bu dönemin sembolik başlangıcıydı. Bunu feodalizmin kaldırılıp, büyük klanın devlet arazileri karşılığında elindeki toprakları vermesi izledi. Ardından beş yıl içinde vilayetlere dayalı idare sistemi, posta hizmetleri, günlük bir gazete, eğitim bakanlığı, zorunlu askerlik hizmeti, ilk demiryolu, dini hoşgörü, Gregoryen takviminin kabulü gibi yenilikler geldi. Bunların hepsi Avrupa'nın bilinçli şekilde taklit edilmesiydi. 1879'da yerel yönetimde temsil sistemi benimsenirken, on yıl sonra yeni bir anayasa hazırlanıp çift meclisli parlamento kuruldu. Senatonun oluşturulmasına hazırlık amacıyla bir soylular sınıfının yaratılması bundan daha önce gerçekleşmişti.

Yenilik furyası 1880'lerde gevşeme belirtileri göstermesine ve eski Japonya Meiji Devrimi'nde büyük ölçüde ayakta kalmasına rağmen pek çok şey, dönüşü olmayacak şekilde değişmişti. Modernleşen ordu ve donanma için yabancı danışmanlar aranıyordu. Fransa-Prusya Savaşı'nın ardından Fransız askeri danışmanların gönderilip Alman danışmanların getirilmesi önemli bir olaydı. Britanyalılar

ise donanma için danışmanlık yapıyordu. Yurtdışına gönderilen genç Japonlar, Avrupa'yla Kuzey Amerika'nın harika ve korkutucu kudretinin sırlarını ilk elden öğreniyordu.

Bu genç insanlarla büyüklerinin şevkinden, elde ettikleri başarılardan etkilenmemek bugün bile zordur. Bu açılımın etkileri, Japonya'nın ve yaşadıkları zamanın çok ötesine ulaştı. Hindistan'dan Çin'e kadar bütün Asya'da ulusal liderlere esin kaynağı oldu. Bu sırada reformcuların başarıları hızla somutlaşıyordu. Batı teknolojisiyle girişimciliğinin alınması, Japonya'da başlayan ve Batılı olmayan diğer ülkelerde uzun süre benzerine rastlanmayan bir ekonomik büyümenin tek nedeni değildi. Kâr güdüsünü doğal karşılayan girişimcilerin bolluğu açısından ülke zaten şanslıydı. Tarımsal üretimde artış sağlanmakla birlikte, 1868'de nüfusun beşte dördünü oluşturan köylüler bundan fazla yararlanamadı. Japonya hızla artan nüfusunu beslemek zorundaydı. Japonya'nın hızla uluslararası bir güç haline gelmesi nedeniyle yabancılara karşı artan korunma ihtiyacı, arazi vergileri sayesinde karşılanıyordu. Bir paradoks olarak, bu yeni gücün ilk büyük gösterisi, 1894-5'teki savaşta ordularını dağıttığı Çin'e karşı gerçekleşti.

Bu savaş aynı zamanda Avrupa'nın dünya hegemonyasının ortaya çıkardığı bir diğer sonucun, bu hegemonyanın bitmekte olduğunun göstergesiydi. Avrupa devletlerinin artık dünya sahnesinde rol oynayan tek oyuncu gibi davranamamasıyla bu durum zaten belli olmuştu. Japonya'nın Uzakdoğu'da kendi çıkarları için hamle yapması öyle büyük endişe yarattı ki Avrupalı güçlerin kurduğu koalisyon Çin'de kazandığı zaferin ardından masadan elindekilerin hepsini alarak kalkmasını engelledi. ABD aynı şekilde Avrupalı olmayan bir diğer dünya oyuncusuydu. Batı yarımküresindeki hegemonyası Avrupa devletleri tarafından zımnen kabul edilmişti. Bu devletlerden İspanya 1898'de Uzakdoğu ve Pasifik'teki topraklarını ABD'ye kaptırdığında, bu bölgelerdeki Amerikan politikası neredeyse yarım yüzyıldan beri göz önüne serilmiş durumdaydı. Son olarak bütün Asya'da yeni bir milliyetçilik dalgasının ilk kıpırtıları ortaya çıkmıştı.

6

Uluslararası Düzen ve Kargaşa

YENİ GÜÇ BİÇİMLERİ

1871 yılının en önemli olayı, yeni kurulmuş olan Alman İmparatorluğu'nun Rusya'nın batısında Avrupa'nın en büyük kara gücü olarak Fransa'nın yerini almasıydı. Bu olay, uluslararası ilişkilerin dinamiğinde büyük bir değişim demekti. Asker sayısı bakımından açık bir biçimde önemli bir gelişmeydi. Orduların büyüklüğü askeri güce değer biçilmesinde tek etken olmamakla birlikte, diğer etkenlerin eşit olması durumunda sonuçta iyi bir ortalama göstergeydi. 1900 yılında bile Avrupa ordularındaki yüksek rütbeli subayların fikir birliğine vardığı bir düşünce vardı. Buna göre, orduların yüksek asker sayısına ulaşmasının en iyi kaynağı kırsal kesimde yaşayıp dayanıklı olduğu umulan ve bir kez üniformayı giydiğinde otoriteyi sorgulamayan köylülerdi üstelik yüzyıl ilerledikçe zorunlu askerlik hizmetini dayatmak daha kolay hale gelmişti. Fransa 1900 yılında hâlâ büyük bir köylü nüfusuna sahip olmasına karşın, 19. yüzyıl genelinde Avrupa'nın artan nüfusu içindeki payı yüzde 15'ten 10'a düşmüştü. Oysa Almanya'nın birleşmenin ardından 1900'deki payı yüzde 14'e çıkmıştı. Yüzyıl ortasındaki savaşların kaybedenleri arasında yer alan Avusturya-Macaristan'ın payı da azaldı. Buna rağmen 1900'de, yüzde 12'lik bir payla Fransa'dan daha kalabalıktı. Rusya bu tarihte büyümeyi sürdüren demografik bir devdi. Avrupa'nın toplam nüfusu içindeki payı 1800'de yüzde 21'ken şimdi yüzde 24'e çıkmıştı.

Bu tür değişimler üzerine kafa yoran devlet adamları bazen farklı politika sonuçları çıkarıyordu. Alman hükümeti asker sayısının azalacağından korkarak yurtdışına göçün önüne geçme yolunu seçti. Fransız devlet adamları giderek ulusal doğum oranını arttırmanın yollarını düşünmeye başladılar. Bu sırada Birleşik Krallık'ta nüfus artışı, işsizlerin ve yoksulların sayısının artışına yönelik endişeler yurtdışına göçün teşvik edilmesini sağladı (bu İngiltere'nin tarihinde ilk kez olmuyordu). Bu durum sonuçta yerleşimci kolonilere yönelik hassasiyet ve politikaları yoğunlaştırdı. Buna rağmen İngilizler büyük bir ordu beslemeye meraklı değildi. Ellerindeki ordu zaten masraflıydı ama yine de 1914'e kadar zorunlu askerlik hiz-

meti olmayan en büyük güç olarak kaldılar. Bununla birlikte muazzam bir donanmaya sahip olup bunun yarattığı tüm dünyada hareket özgürlüğünden vazgeçmeye niyetleri yoktu.

Büyük Britanya böyle büyük bir gücün altından kalkabilecek durumdaydı. O yıllarda Avrupa ülkelerinin en zengini ve 1871'de en büyük sanayileşmiş gücüydü. Ne var ki Almanya ona hızla yetişip 1900 yılında birçok alanda İngiltere'yi geçti. Askeri kapasiteyi değerlendirmede, bu tür olguların bir diğer etken olarak göz önüne alınması gerekir. Sanayileşme gücü, iktidarın sürdürülmesi için gerekli olan servetin üretilmesinde temel öneme sahip olmakla birlikte, çatışma koşulları üzerinde giderek artan bir şekilde doğrudan belirleyici rol oynuyordu. Avrupalılar Amerikan İç Savaşı'nın (1861-65) taktik derslerine gereken önemi vermedi. Oysa bunu dikkate almak isteyenler için bu savaş, zafer kazanmada imalat kapasitesinin, modern iletişim ve teknolojinin ne kadar önemli olduğunu gösterdi. Özellikle demiryollarını kullanma imkânının 1871'den sonra Avrupa'nın askeri planlamalarında oynadığı rol çok çarpıcıydı. Bununla birlikte daha iyi silahların, büyük menzil ve güce sahip topların, yivli küçük silahların, makineli tüfeklerin, savaş gemilerinde daha sağlam zırh ve daha güçlü makinelerin geliştirilmesi aynı şekilde önemliydi. Birleşmeden sonra Almanya'nın endüstriyel gücünün hızla artınca, bu tür konularda açık arayla rekabete en hazır durumdaki ülke haline geldi. Orduları büyük olmasına rağmen Avusturya-Macaristan ve Rusya, uzun bir süre Almanya'nın gücüne yaklaşamadı. Burada bağlılıkların da göz önüne alınması gerekir. Bu üç doğu imparatorluğunun tümü birden fazla etnik yapı barındırıyordu ancak bu durum, Almanya için diğer ikisi kadar asker kaynağı bakımından bir yük ve uluslararası ilişkilerde zayıflık yaratmıyordu. Pahalı bir meşguliyet olması bakımından, imparatorluk çıkarları Büyük Britanya'ya rakip olabilen tek büyük Avrupa gücüyse Rusya'ydı.

MİLLİYETÇİLİK

Askerlerin bir kısmı diğerleri kadar güvenilir değildi. Yüzyılın sonunda çok uluslu imparatorluklarda, bütün askerlerin aynı güvenilirlik derecesinde disiplin altına alınabileceğini kabul etmek artık imkânsızdı. Örneğin Habsburg ordusuna komuta edenler, bazı operasyonları düşünürken Slav birliklerinin olası tepkilerini göz önüne almak zorundaydı. Birliklerin ortak bir dili bile yoktu. Komut verirken Almanca kullanılıyordu ancak anadili İtalyanca olan veya Hırvat bir askerin anlayabildiği kelime sayısı yüzü geçmiyordu. Aradan onlarca yıl geçtikten sonra sadakat sorunu daha sıkıntı verici bir hal aldı. Bunda, uluslararası ilişkilerde milliyetçiliğin bu yıllarda artan potansiyelinin büyük payı vardı.

Günümüzde modern politikanın en başarılı devrimci gücü olan milliyetçilik

ardında en az iki yüzyıllık bir geçmiş barındırıyor. İtalyan ve Alman birliğine giden yolu kolaylaştırdığı 1871'de, yapabileceklerinin tümünü sergilemekten henüz epey uzaktı. Bu sırada bu akımı besleyen yeni güçler sahneye çıkmaya başlamıştı. Eski toplumsal bağların ve sadakatin çözüldüğü, gelişen toplumların büyük şehirlerinde ve kimsenin birbirini tanımadığı geniş pazarlarda, doldurulması gereken bir boşluk oluşmuştu. Kişisel ve kolektif kimliklerin yeniden tanımlanması, yeni duygusal odak noktalarının kurulması gerekiyordu. Aslında okuryazarlığın artması, gazetelerin yaygınlaşması, dünyada bilgi akışının hızlanması sonucu; her zamankinden hızlı bir bilgi ve duygu paylaşımı sayesinde gerçekleşen buydu. Ulusal kimliğe sahip çıkma bilinci gerek düzenden gerek özgürlükten yana politikacılar tarafından benimsenmişti. Muhafazakârlar bu bilinci gelenek adına, liberallerse kendi kaderini tayin hakkının dayanağı olarak övüyordu. Ulusal kimlik bilinci ayrıca kazanılmış çıkarları korumak için bir sis perdesi ve demagoji olarak kullanılıyordu.

1871'de her halükarda evrensel olarak benimsenmiş olsa da, Avrupa'nın bir devletler sistemi olarak örgütlenmesi gerektiği düşüncesinin temelinde milliyetçilik yer alıyordu. Bu sistemin meşruiyeti, her devletin kendi kimliği belli ulusunu temsil ettiği gerçeğine dayanıyordu. Bu düzenleme zaman zaman olduğu gibi, barışçı bir şekilde gerçekleştirilebilirdi. Habsburg yönetiminin 1867'de Macaristan'a tanıdığı ayrıcalıklar bir iç savaşın sonucu ortaya çıkmamıştı (gerçi Prusya, Habsburg İmparatorluğu'nu yenmese bunun gerçekleşeceğini hayal etmek bile zordu). Norveç ise 1905'te İsveç'ten karşılıklı anlaşma sonucu barışçı bir şekilde ayrıldı ancak 1871'de belirtilerin iyi olduğunu söylemek imkânsızdı. Yüzyılın geçmişi bu tarihe kadar milliyetçilik adına yapılan devrimler ve savaşlarla doluydu. Avrupa'nın üç büyük imparatorluğu ve farklı ilkelere dayalı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığıyla, ileride bekleyen belirgin sorunlar düşünüldüğünde, gelecek hiç umut vaat etmiyordu.[1]

Alman ve İtalyan milliyetçiliğinin yüzyılın ortalarındaki başarısına ve 1870'e kadar Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'da yeni ulus devletlerin kurulmasına rağmen; ulusal emellerin Avrupa barışına karşı yarattığı tehdit henüz ortadan kalkmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yeni uluslar kurma konusundaki yurtsever çabalarda bir zayıflama yoktu. 1870'lerde iki yeni devlet, Bulgaristan ve Karadağ ortaya çıkarken; Türkiye'nin elinde kalan Avrupa toprakları üzerinde bir ulus yaratmanın nihai çabası olarak Arnavutluk ilk kez 1913'te haritadaki yerini aldı. Padişah bu tarihlerde Girit'te bile Yunanlı bir valinin yönetiminde bir tür özerk hükümet kurulmasını kabul etti. Genel anlamda, Balkanlarda Osmanlı yöne-

1 Demokrasiye pek sıcak bakmayan bir yazarın belirttiği gibi (Maine, *Popular Government*, 1885), "Hükümetlerin iktidarlarını toplumdan aldığı yetkiyle sürdürdüğü teorisini *tamamıyla* reddeden tek Avrupa devleti Rusya ve Türkiye'dir." 1900 yılında bu iki ülkenin dışında Avrupa'da parlamentosu olmayan yegâne ülke Karadağ'dı.

timinde bulunan veya eskiden Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan milliyetler, diğer güçlere göre Avrupalı devlet adamlarının çözmesini gerektiren daha çok sorun yarattılar. Avrupalı diplomatların hepsi barışa karşı büyük bir tehlike potansiyeli taşıdıklarını biliyordu çünkü kendi tartışmalarına her zaman büyük güçleri çekme tehlikesi söz konusuydu.

Rus İmparatorluğu bünyesindeki Lehler, Yahudiler, Ukraynalılar ve Litvanyalılar hep ezilmesine; Finlandiya II. Aleksandr döneminde sağladığı özerkliği kaybetmesine rağmen, huzursuzluk uluslararası çalkantılara yol açacak boyuta varmadı. III. Aleksandr ve II. Nikolay'ın daha gerici rejimleri, huzursuzluğu bastırıp Rus halkların imparatorluğun diğer uyrukları üzerindeki fiili egemenliğini sürdürmeyi başardı fakat İkili Monarşinin kendi içindeki buhranların günün birinde büyük güçler arasında bir savaşa yol açma tehlikesi giderek belirginleşiyordu. Macaristan'da devrimci tehdidin büyümesinden korkuluyordu. Macaristan'ın bazı bölgelerinde yerel çoğunluğu oluşturan Slavlar kendilerini baskı altında hissediyordu. Bunların arasında yer alan eylemciler, Macar egemenliğine karşı gelecekteki olası koruyucu olarak gözlerini Sırbistan'a çevirmişti. Bunun dışında Macaristan'a bağlı Transilvanya'da yaşayan kalabalık bir Romen nüfus vardı. Bu topluluğun bağımsızlığını yeni kazanmış Romanya Krallığı'ndaki soydaşlarının teşviklerine daha duyarlı olma ihtimali bulunuyordu. İmparatorluğun Avusturya'ya ait topraklarında –örneğin Bohemya'da– bu duygular o kadar yoğun olmasa da, milliyetçilik yine gündemdeydi. Viyana'da diğer milliyetleri tatmin etmeye yönelik olası meşruti yapılarla ilgili planlar görüşülüyordu, federalist ve "denemeci" çözümler farklı zamanlarda gündeme geliyordu. Ne var ki hepsi, 1867'de ortaya çıkan ikili yapının taraflarından biri olan Macarların sert muhalefetiyle karşılaşıyordu.

Büyük imparatorluklardan biri olan Büyük Britanya da Avrupa'nın en uzlaşmaz milliyetçi hareketlerinden ikisiyle boğuşuyordu ve bunların ikisi de İrlanda'daydı. 19. yüzyılın büyük bölümünde daha ön planda olanı Katolik İrlandalıların hareketiydi. Bu hareketi yumuşatmak için 1900 yılına kadar önemli tavizler verilmiş, ancak hepsi özerklik ya da "Anayurt Yönetimi" talepleri karşısında sonuçsuz kalmıştı. İki büyük partiden biri olan Liberal Parti bu talebi destekliyordu. Bu amaca yönelik gelişmelere Muhafazakâr (veya "Birlikçi") Parti'den cesaret bulan Kuzey İrlanda'daki Protestan milliyetçiler karşı çıktı. Protestanlar bir paradoks olarak bağımsızlığı değil, İngiltere'yle var olan meşruti bağlantının sürdürülmesini savunuyordu. Liderleri, Westminster'deki parlamento birleşik İrlanda'ya anayurt yönetimini tanıdığı takdirde şiddete başvurmaktan bahsediyordu. Bu gelişme Avrupa'da farklı yorumlara yol açtı. Anayurt yönetimi kanunu nihayet 1914'te kabul edildiğinde, Kuzey İrlanda'da ortaya çıkan kargaşa yabancı gözlemcilerin (hatalı biçimde) Birleşik Krallık'ın bir isyanla felç olacağını düşünmelerine neden oldu.

Büyük güçlerin kendi halkları içinde yayılan ulusal duygular –ya da kitlesel gazetelerin ilk çağında var olduğu iddia edilen bu tür duygular– bir diğer potansiyel huzursuzluk kaynağıydı. Almanların 1871'de Alsace ve Lorraine'i savaş ganimeti olarak ele geçirmesinin ardından, Fransa ve Almanya psikolojik olarak ikiye ayrılmıştı. Fransızların büyük bir kısmı bu eyaletlerin kaybı nedeniyle hemen yakınmaya hazır hale gelmişti. Bundan medet uman Fransız politikacılar, baştan çıkarıcı rövanş konusunu uzun zamandan beri işleyip kullanıyordu. Fransa'da milliyetçilik daha içişlerine yönelik konular için de kullanılır olmuştu. Büyük ulusal kurumlara, hatta bizzat cumhuriyete bağlılığın ölçütü haline gelmişti. Daha ılımlı bir halk olduğu varsayılan (ya da kendileri böyle düşünmekten hoşlanan) Britanyalılar bile "Jingoizm" (aşırı milliyetçilik anlamında kullanılan bu kelime 1870'lerde icat edilmişti) ile maluldü. Öyle ki zaman zaman ulusal simgelerle heyecana kapılıyorlardı. Yüzyılın sonuna yaklaşırken bu heyecan kendini özellikle imparatorluğun ve kraliyet donanmasının üstünlüğüne yönelik coşkuda gösteriyordu. İngilizlerin ayrıca Almanya'nın dünya pazarlarındaki ticari başarısı ve yarattığı düşünülen tehlike yüzünden, bu ülkeye duydukları düşmanca hisler kabarmıştı. İki ülke birbirinin en iyi müşterisiydi ne var ki yurtseverlik coşkusunun uyandığı bir dönemde, karşıt çıkarların ortaya çıkmasının yanında bunun pek önemi yoktu.

II. Wilhelm'in saltanatı sırasında, Almanya'da ulusal duyguların tiz ve yüksek sesle dile getirilmeye başlaması, İngilizlere hâkim olan duygulara fazladan bir inandırıcılık (ve bazen hayranlık) kazandırdı. Almanya imparatoru ve Prusya Kralı II. Wilhelm, taşıdığı bu iki taçla 1888'de tahta çıkmıştı. Yüzyılın başlangıcından otuz yıl önce ortada birleşik bir Almanya bulunmaması talihsiz bir durumdu zira Bismarck bile milliyetçi politikacıların desteğini almak için yeni ulusun karşı karşıya olduğu bölünme tehlikesini abartmakta zorluk çekmemişti. Bismarck gözü Roma'daki papalıktan başkasını görmeyen Alman Katoliklerinin ve işçi sınıfının uluslararası dayanışmasından bahseden sosyalistlerin aynı derecede "imparatorluğun düşmanı" (*Reichsfeinde*) olduğunu düşünüyor ve açıklıyordu. Bu düşüncesine uygun olarak iç politikayı ideolojilerin savaş meydanı gibi görüyordu. II. Wilhelm işçi sınıfının gönlünü almaya yönelik kısa süreli bir hevesten sonra, devrimin yarattığı tehlikeler konusunda daha çok telaşlanıp, aynı şekilde milliyetçi ve şovenist duyguların desteğini aramaya başladı.

Bismarck buna rağmen ihtiyatlıydı. Onun emekliliğe zorlanmasının ardından Alman dış politikası saygı ve itibar gibi (eski başbakanın hoşlanmadığı bir deyim) kaypak manivelalara –bazılarının dediği gibi güneşli bir yer aramaya– daha çok eğilim göstermeye başladı. İmparatorun onayıyla birlikte Almanya'nın 1890'lardaki "yeni yolu" sadece Avrupa'daki rolü konusunda ülkeyi yeni bir atılganlığa taşımıyor, aynı zamanda ülkenin dünya karşısında uygun bir konum almasını sağ-

layacak bir küresel vizyonun, bir "dünya politikasının" (*Weltpolitik*) tohumlarını atıyordu. Bu politikayı sıcak karşılayanlar arasında 1871'den beri endüstriyel çıkarlarının "önemi artanlar" vardı. Bunun simgesel göstergelerinden biri büyük bir donanmanın yapımına başlanmasıydı. Britanya kamuoyu başlangıçta fazla telaşa kapılmadı (1890'lardaki resmi Britanya politikası, Almanların ihtirasından çok Fransız ve Rusların birleşik donanmasına karşı üstünlük sağlama derdindeydi). 20. yüzyılın başlarında, Alman açık deniz filosunun Büyük Britanya'ya karşı değilse kime karşı kullanılacağı sorulmaya başlandı. Ardından, Alman İmparatorluğu'nun uluslararası meselelere ağırlığını çok fazla koymaya başladığına yönelik bütün Avrupa ülkelerinde giderek büyüyen izlenim hiç haksız değildi. Bu izlenimin ortaya çıkışını karmaşık yapısı içinde özetlemek zor olsa da, kamuoyunun basit yargılarını beslediğini bilmek yeterlidir. Bu gelişme, 20. yüzyıl başında milliyetçi duyguların yarattığı rahatsız edici ve bilinçsiz olarak gelişen etkilerin önemli bir örneğiydi zira en azından meşrutiyetle yönetilen ülkelerde hükümetler kamuoyu düşüncesini görmezden gelemiyordu.

TEHLİKENİN YÖNETİLMESİ

Geçmişe bakıldığında, Avrupa'nın büyük güçlerinin her şeye rağmen, yüzyılın son on yılında birbiriyle ilişkilerini son derece başarılı biçimde yönettiği görülür. Bu ülkeler zaman zaman patlak veren kavgalara rağmen birbiriyle savaşmaktan kaçınmayı başardı. Hatta iyimser olmak için geçerli nedenler bile vardı. Çalkantılı geçen 1850'li ve 60'lı yıllardan sonra ülkeler arasındaki şiddet azalmış ve uluslararası hakemliğe daha sık başvurulmaya başlanmıştı. Daha iyi hakemlik düzenlemeleri oluşturup silahlanmayı sınırlamak amacıyla 1899'da toplanan ilk uluslararası kongre, kalıcı silah indirimi hedefinde başarısız oldu, sonradan Lahey'de Uluslararası Adalet Divanı'nın kurulmasını sağlayan bu kongre yine de umut verici bir işaretti. Kongre ayrıca çatışmalardaki vahşeti kısıtlamak için harekete geçti (belli bir süre için zehirli gazlar ve dom dom kurşunu kullanılmaması, hatta hava bombardımanı yapılmaması kararlaştırıldı). 1900 yılında Çin'deki uluslararası sefer kuvvetinde görev yapması için bir Alman birliği gönderilmişti. Boxerlerin Avrupalılara karşı gaddarca davranışlarıyla ilgili haberlerden altüst olan Alman imparatoru, askerlerinin "Hunlar gibi" karşılık vermesini emretti. Bu çarpıcı deyim uzun süre unutulmadı zira imparatorun çok ileri gittiği düşünülüyordu. Aslında bu emrin içinde semptomatik önemi yatıyordu. 1900'e kadar bazen aksini yapsalar da, kimse Avrupalı askerlerin barbarca davranmasını beklemiyordu. Savaşlarda insancıl davranışlar öyle bir hal almıştı ki II. Wilhelm askerlerine "uygarca savaşın" getirdiği kısıtlamaları bir yana atıp barbarca davranmalarını söylemeyi düşünmüştü.

Bu yıllarda Avrupa diplomasisinin temel iyimserliğinin bir başka yönü daha vardı. Buna göre, Avrupa'nın dünya meselelerinin merkezi ve bunların gerçek belirleyicisi olmasından vazgeçmeye kimsenin niyeti yoktu. Önemli bir bölge olan Batı yarımküresi ve 1890'lardan başlayarak belli bir ölçüde Uzakdoğu hariç Avrupalı devlet adamları, diğer Avrupa ülkeleriyle ilişkileri dışındaki konular hakkında pek endişelenmiyordu. Birbirleriyle ilişkileri onlar için en önemli konuydu. 1900 yılında ortaya çıkan ve ihtilafların savaşa başvurmadan çözüldüğü tablo çok çarpıcıydı. Buna rağmen gerçek tehlikeler varlığını sürdürüyordu.

Bu tehlikeler sadece onlar için geçerli olmamakla birlikte, en çok doğu monarşileri için önem arz ediyordu. Bu monarşilerin kendi içlerindeki meşruti düzenlemeler tarihin akışıyla birlikte giderek çağdışı kalıyordu. Almanya'nın yazılı bir anayasası, temsili parlamento kurumları, genel oy hakkı vardı ve kişi hakları bağımsız mahkemelerin güvencesi altındaydı. Alman kurumları, Avrupa'nın en güçlü parlamenter sosyalist partisinin ortaya çıkmasına izin vermişti. Buna rağmen ülke, olağanüstü ekonomik kalkınmasının toplumsal muhafazakârlıkla uzlaşmayı her geçen gün zorlaştıran toplumsal ve siyasal güçler ürettiğinin farkında olmaktan rahatsızlık duyan –imparator örneğinde belki bunun histerik biçimde farkında olan– insanlar tarafından yönetiliyordu. Bu güçler faaliyet gösterecek fazla bir alan bulamadığı gibi ülkenin yönetiminde söz sahibi olamıyordu. Taht, Prusya'nın tutucu tarımsal aristokrasisi ve askerler iktidarı gayri resmi ancak reel ve genellikle belirleyici biçimde yönlendiriyordu. Alman muhafazakârları bazen Kutsal İttifak döneminden kalma, hükümetlerin uyruklarının doğal muhalifleri olduğuna dair varsayıma hâlâ inanıyormuş gibi konuşuyordu.

Bu varsayım, parlamenter kurumlara sahip olmasına rağmen İkili Monarşiyi yöneten elitler arasında belki daha çok kabul görüyordu. Her ne kadar yeni kabul edilen ve ikiye bölünmüş meşruti yapı, bir milli ülkünün (Macar) zaferini tescil etmiş olsa da 1900 yılında imparatorluğun tebaası olan halkları tahammül gücünün ötesinde kışkırtıp bir yandan bu idari yapıyı bozulmadan korumak çok güçtü. Avusturya topraklarında da bir toplumsal değişim yaşanıyordu (örneğin Avusturya ve Bohemya'da görülen sanayileşme) ve bu hanedanın sorunlarına yenilerini ekliyordu. Bunun üstesinden gelmek için Bismarck'ın Almanya'da yaptığından daha sert tedbirlerle sosyalist örgütlerin bastırılması yanında toplumsal rüşvetler –işçilerin işyeri güvenliğinin sağlanması, sigorta uygulaması ve işgünlerinin düzenlenmesi– verilmişti.

Bu esnada Rusya daha hızlı ve derin bir değişim geçiriyordu. Otokrasi ve terörizm elbirliğiyle II. Aleksandr'ın reform yıllarının yarattığı umutları kırmış ancak ekonomik devrimin başlamasını engelleyememişti. Uygulanan mali politikalar sonucu köylünün elinden alınan tahıl, başta demiryolu olmak üzere altyapı yatırım-

ları için alınan dış borçların faizini ödemek amacıyla ihraç ediliyordu. Ne var ki en temel sanayileşme bile sorunlar yaratıyordu. Fabrikaların bulunduğu şehirlerde bir sanayi proletaryası oluşmaya başlamıştı. Bu sırada, toplumu ve devleti özgürleştirme koşulları zayıf kaldı. Otokrasi her zamanki gibi dümenin başında kaldı. Köylülerin huzursuzluğu hiç dinmemekle birlikte yoğunluğu dalgalı bir seyir izliyordu. Terörizmse kendine her zaman yeni yandaşlar buluyordu. Şiddet Rus sosyalizmine daha başından itibaren damga vurmuştu. Bu şekilde ortaya çıkan buhranlar birikerek 1905'te bir devrimin patlak vermesine yol açtı.

Bu çok bariz gerçekler Avrupa'da giderek uygunsuz görülüyordu. Diğer Avrupa ülkelerinin çoğunda daha demokratik ve hatta liberal politikalara doğru barışçı (bazen de heyecanlı) bir değişim gerçekleşiyordu. Oy hakkını ulusal seçimleri kapsayacak şekilde genişletme konusundaki yaygın eğilim, bu sürecin açık bir işaretiydi.[1] Diğer işaretlerse yerleşik dini imtiyazların kesilmesi, kanun karşısında daha çok eşitlik ile örgütlenme, ifade ve yayın özgürlüğünde bariz kazanımlardı. Hızla çoğalan siyasi partiler örgütlenme ve ajitasyon yöntemlerini yetkinleştirdi. Tüm bunlar olurken bir yandan demokrasi ve liberalizme duyulan güvensizlik sürüyordu ancak öte yandan, dönemin egemen akımlarını gösteriyordu ve bu akımlar ertesi yüzyılın ilk yıllarında yeni başarılar kazanacaktı.

Hemen her Avrupa ülkesindeki muhafazakâr siyasetçilerin korkusu, elbette solun şiddet dolu söylemiyle ayyuka çıkmıştı. Meşrutiyetle yönetilen devletler de toplumsal ve komplocu şiddetle karşı karşıyaydı. Buna rağmen bütün ülkelerde devlet mekanizması her zamankinden güçlü hale geldi. Bu gelişme 1871 Fransa'sında çok açık ve kanlı bir şekilde ortaya kondu. Prusya kuvvetlerinin Paris'i kuşatmasının ardından, bünyesinde radikallerden reformculara kadar geniş bir yelpaze barındıran bir halk rejimi kuruldu. "Paris komünü" denilen bu rejimin adı, ortaçağa kadar uzanan bağımsız şehir geleneğini ve daha önemlisi, 1793'te devrim ateşinin odak noktası olan komünü (veya şehir meclisini) çağrıştırıyordu. Silahlanan halkın Prusya kuşatmasına başarıyla direnmesinin ardından kurulan geçici Fransız hükümeti başkenti silahsızlandırmayı başaramayınca, 1871 komünü iktidarı ele geçirdi. Yenilgi, birçok Parislinin kendilerini sıkıntıya soktuğuna ve belki monarşiyi yeniden kuracağına inandığı insanlara karşı ayaklanmasını kışkırtmıştı. Hükümetin sert bir karşılık vermeye hazırlandığı birkaç hafta sakin geçti. Komün bu sırada fazla bir şey yapmamakla birlikte solun söylemi için esin kaynağı oldu. Komün, yandaşlarının arzuladığı gibi, toplumsal devrimin somutlaştığı bir hareket olarak görüldü. Bazılarıysa Paris komününün meşhur Enternasyonal'in hazırladığı bir komplo olduğunu düşünüyordu (oysa öyle değildi).

1 1900 yılında Fransa, Almanya, İspanya ve Norveç'te tüm yetişkin erkeklerin oy hakkı vardı. 1871'deki Britanyalı seçmen kitlesi 1885'te büyük ölçüde genişledi. Seçmen kitlesinin kapsamı İtalya'da 1881'de, Hollanda'da 1887 ve 1896'da genişledi.

Tüm bunlar hareketin bastırılmasında başvurulan şiddetin boyutunu arttırdı. Hükümet geri dönen savaş esirlerini tekrar orduya alınca Paris kısa ama kanlı sokak çatışmalarına sahne oldu. Eğitimli silahlı kuvvetler bir kez daha, işçilerin ve esnafın alelacele kurduğu barikatları yıktı. Kadınlar ve çocuklar dahil 20 binden fazla insanın öldürülmesi ve 300 binden fazla insanın tutuklanmasıyla sona eren Paris komününün feci akıbetinin, hem dehşete düşürme hem esin verme gücüne sahip devrim efsanesini bitirmesi gerekirdi fakat böyle olmadığı gibi, tersine bu efsane güçlendi. Muhafazakârlar komünü, toplumun derinlerinde patlamaya hazır bekleyen tehlikeleri akla getiren bir hazırlık olarak gördü. Devrimcilerse, öncü havarilerinin 1789'dan 1848'e kadar sürdürdüğü, kahramanlar ve şehitlerle dolu mücadelenin yeni bir aşaması olarak kabul etti. Oysa Paris komünü bunların yanı sıra, sosyalizmin devrim efsanesiyle bir arada anılmasına hayat vermişti.

SOSYALİZM

Marks Paris komününün yarattığı dram ve coşkuyu hemen sosyalizme mal etti. Yazdığı ses getiren bir broşürle, Komün deneyimini kendi teorilerine ekledi. Oysa Komün çok karmaşık ve birbirinden farklı güçlerin ürünü olup ortaya koyduğu eylemlerin "bilimsel" sosyalizm bir yana, eşitlik mücadelesiyle bile fazla ilişkisi yoktu. Üstelik büyük olmakla birlikte, Marks'ın proletarya devriminin olgunlaşmasını öngördüğü büyük sanayi merkezlerinden biri olmayan bir şehirde ortaya çıkmıştı. Bu tür büyük merkezler inatla hareketsiz kaldı. Oysa Komün, Paris'in geleneksel devrimci radikalizminin son ve en büyük örneği oldu.

Buna rağmen Marks komünü sosyalist mitolojinin merkezine oturttu. 1871'den sonra sosyalizm görülmedik ölçüde kurumsallaştığı için bu önemliydi. İşçi sınıfı örgütlerinin Birinci Enternasyonali, gerek temel öğretiler gerek taktikler açısından geniş bir görüş ve doktrin yelpazesini kucaklamıştı. Birinci Enternasyonal etkin bir araç olmaktan çok dile getirdiği özlemlerle önemliydi. Marks örgütü kendi kontrolü altında tutma mücadelesinin bir parçası olarak sekreterliği resmi olarak ABD'ye taşıdıktan sonra 1870'lerde işlevini kaybetti. Daha önemli bir gelişme, 1889'da "İkinci Enternasyonal" olarak bilinen örgütün kurulmasıydı. Bu örgüt Avrupa'da bulunan sosyalist partilerle grupları sendikalar ve diğer işçi sınıfı örgütleriyle bir araya getirdi. İdeolojik açıdan Marksist olmakla birlikte, Marksist olmayanların üyeliğini engelleyecek boyutta değildi. Örneğin anarşistler birliğe üye olabiliyordu. Bununla birlikte, gerek muhalif olanlar gerek sosyalistler tarafından "Marksizm" adı verilen, Marks'ın öğreti ve yazılarına dayandığı iddia edilen dogmalar bütünü, yüzyılın sonuna kadar tüm dünyadaki sosyalistler tarafından –uygulamada bazen farklılıklar görülmekle birlikte– resmen benimsenmişti. Bizzat Marks, yaşamının

son yıllarında "Marksist" olma savına itiraz etmiş ve müritlerinin söylediklerinin çoğunu onaylamamıştı. Yine de tarihin kaçınılmaz biçimde kapitalizmin yıkılmasını sağlayıp sonunda bireylerin gerçekten özgür olacağı akla dayalı bir toplumu başlatacağına kuşku duyulmayan inanç, sosyalistler için yeni bir dinin özünü oluşturuyordu (ve çile çekip olgunlaşma, kutsal kitapları yorumlama, aykırı inanç gibi özellikler üretme kapasitesi bakımından eski dinleri aratmıyordu).

İkinci Enternasyonal, önceki otuz yıl boyunca bilhassa meşrutiyetle yönetilen ülkelerdeki sosyalist partilerin ve sendikaların büyümesinden yararlandı. Sendikalar doğal olarak en gelişmiş sanayi ülkelerinde (bazen resmi muhalefete rağmen) büyüdü. 1900 yılına gelindiğinde, solda sosyalizmin karşısında ciddi bir rakip kalmamıştı. Ne var ki sosyalizmin başarısı tuhaf bir olguydu. Genel anlamda, sosyalist liderler devrimden bahsetmesine rağmen, yandaşlarına kapitalist toplumdan fayda sağlamak için güçlerini giderek işyerlerinde veya seçim sandıklarında kullanmaya başladılar. Böylece devrimi harekete geçirebilecek olan sefaletin köreltilmesine yardım ettiler. Bu, yaşam ve beklenti standartlarının yavaş yavaş iyileştirilmesini sağlayan kaynaklardan biri oldu.

DEĞİŞEN FİKİRLER

Siyasal ve sosyal eğilimlerin yüzyılın büyük bir bölümünde entelektüel kültürdeki değişimle ittifak içinde; toplumsal koruyucu olarak büyük öneme sahip yerleşik yapıları, gelenekleri ve adetleri zayıflatması, gelenekçiler ve tutucular için bir endişe kaynağıydı. Bu insanların algılarının gerçekliği şüpheli olsa da endişelerinin samimiliğinde hiçbir kuşkuya yer yoktu. Birçok şey geleneksel fikirlerin yarattığı baskının gevşemesine yol açıyordu ve bunlar uzun zamandan beri (bazılarına göre Protestan Reformasyonundan beri, aşırı fikirlere sahip az sayıdaki insana göreyse Adem'le Havva'nın cennetten kovulduğundan beri) varlığını sürdürüyordu. Dinin temellerini sorgulayan yeni entelektüel fikirlerden korkuya kapılanlar yine de kitlelerin artan paganizminde büyük etkisi olan âlimlerle filozofların fikirlerini büyük olasılıkla abartıyordu. İnançla (veya inanç yoksunluğuyla) maddi yaşamdaki bariz değişimlerin neden olduğu beklentiler ve savlar arasında doğrudan ilişki kurmak kolay değildi. Öte yandan entelektüeller, din âlimlerinin 1840'lardan itibaren, İncil'in tarihi bulgular içeren birçok basit varsayımını tahrip etmesine karşı çıkıyordu. Sonuçta bu durum, İncil'i herhangi bir tarih metni gibi, eleştirilen diğer metinler gibi görmeyi mümkün kıldı. Ernest Renan adlı Fransız araştırmacının 1863'te yayınladığı "İsa'nın Yaşamı" adlı kitap büyük ses getirip skandala yol açarken, bu sorgulayıcı tavrın toplumun geniş bir kesimine ulaşmasını sağladı. Karanlık çağlardan beri Avrupa uygarlığının temel metni olan kutsal kitap, kuşkucu seçkinler nezdinde bir daha asla eski konumuna kavuşamadı.

Yine de aydın sınıflar arasında Hıristiyan inancına filoloji ve kutsal metin eleştirisinin verdiği zararın bilimin yaptıklarıyla eşit olduğuna inanmak zordur. Bu gelişme de ilk kez, Kutsal Kitabın sunduğu tarihi verilere yönelik saldırılar da görüldü. Artık İncil'de yazılan (ve içerdiği her şey gibi aynı otoriteye dayanan) şeylerin, gözlemlenebilir olgularla uyuşmadığını gösteren deneysel bulgular üretilebiliyordu. Böylece kilisenin öğretisindeki batını ve mantıki tutarsızlıklara yönelik suçlamalar endişe verici boyuta yükseldi. Bu gelişmenin başlangıç noktasını jeoloji oluşturdu. 18. yüzyıl sonunda ortaya çıkmaya başlayan fikirler, 1830'larda İskoçyalı bilimadamı George Lyell'in "Jeolojinin İlkeleri" adlı kitabı yayınlamasıyla daha geniş bir kitleye ulaştı. Kitap yeryüzünün görünümü ve jeolojik yapısının tek bir yaratılış eyleminin değil; hâlâ faaliyetini sürdüren rüzgâr, yağmur ve benzeri etkenlerin sonucu meydana çıktığını açıklıyordu. Eğer bu doğruysa, o zaman farklı jeolojik katmanlarda bulunan farklı yaşam biçimlerine ait fosiller; her jeolojik çağda yeni hayvan türlerinin yaratıldığı ve İncil'de anlatılan yaratılış hikâyesinin doğru olmadığı anlamına geliyordu. Aynı şekilde İncil'de insana dayalı kronolojinin, Britanya'daki mağaralarda soyu tükenmiş hayvanların fosilleşmiş kemikleriyle birlikte taştan yapılmış aletlerin bulunmasıyla doğru olmadığı ortaya çıktı. İnsanoğlunun İncil'de anlatılandan çok daha önce var olduğu açıktı. Ardından yayınlanan Darwin'in görüşlerinin diğer eserlere göre daha büyük bir kitleye ulaşması sonucu, kutsal yaratılış hikâyesi (ve insanoğlunun eşsiz bir konuma sahip olduğu iddiası) ağır bir darbe aldı. Kutsal kitap eleştirisi ve jeolojiyle birlikte Darwin'in kitabı, vicdan sahibi ve anlayışlı bir insanın, İncil'i harfiyen doğru kabul etmesini olanaksız kılıyordu. Oysa 1800'lerde bu hâlâ mümkündü.

Kutsal Kitabın otoritesinin sarsılması, bilimin formülleştirilmiş inançları etkilemesinin en bariz yolu oldu ancak en az bunun kadar önemli bir olgu, bilimin geniş halk kitleleri arasında saygınlığının artmasıydı. Doğanın anlaşılıp yorumlanması konusunda en yetkin araç olarak bilimin elde ettiği yeni statü, karşı konulması imkânsız bir hal almıştı. 17. yüzyıl, hatta 18. yüzyılda bilimin elde ettiği büyük kazanımlar genellikle sıradan insanın hayatını değiştirmezken, 19. yüzyılda büyük değişimlere yol açtı. Bilimin kazandığı otoritenin önü ayrıca sosyal ve siyasal değişim arayanlar tarafından açıldı. Artık eğitimde bilime daha çok yer veriliyordu. Sadece tıpta değil her alanda yapılan mesleki araştırmalarda bilimsel unsurlar daha çok pay sahibi oluyordu. Tüm bunların sonucunda, uzun zamandır yerleşmiş bulunan toplumun bilime yatırım yapması daha ileri boyuta taşındı. 1700 yılından itibaren dünyadaki bilimadamı sayısı, ortalama her on beş yılda bir ikiye katlandı. 19. yüzyılda, bilimin büyümesiyle ilgili diğer ölçütlerde de katlamalı artışlar görüldü. Büyük halk kitlelerinin inancı ve yönetilmesine yönelik etkileri anlamındaki kültürel sonuçları belirlemek zordur. Belki bunu tam anlamıyla tahmin etmek asla mümkün olmayacaktır. Yine de hiçbir bağlantı olmadığını düşünmek imkânsızdır.

ROMA VE MODERNİTE

Gerek Protestan gerek Katolik kiliseleri, devrim sonrası ortamın kavramlarına hemen hiç uyum sağlamadı ve devrimler çağından yeni binalar yapmanın dışında bir yenilik yaşamadan çıktı. Kiliseler ayrıca batıl doktrinler, dinsizlik ve "Voltaireci" ilkelerin yarattığı tehlikeler konusunda abartılı tepki gösterdi. Yasaklanan kitaplar endeksiyle engizisyon, 1812'den beri Fransa'da tutuklu bulunan VIII. Pius'un Roma'ya dönmesiyle birlikte tekrar ortaya çıktı. XVI. Gregorius 1832'de yayınladığı bir genelgeyle vicdan ve basın özgürlüğünü mahkûm etti. Papalık sonraki kırk yıl boyunca benzer bir çizgi izledi. Liberalizm ve milliyetçiliğin güçleri İtalyan birliğini kurma davası için kullanılırken böyle davranmayı daha kolay bulmuştu. Birliğin kuruluşunu sevinçle karşılayan İtalyanlara göre, Roma'nın 1870'te İtalyan kuvvetleri tarafından işgal edilip papalığın dünyevi iktidarına son verilmesi *Risorgimento*'nun[1] mantıklı bir sonucuydu. Bunu hoş karşılamaması gibi önemli bir farkla birlikte, bu görüş Vatikan şehrine kapanan IX. Pius tarafından paylaşılıyordu (gerek kendisi gerek halefleri, altmış yıl boyunca Roma piskoposluğu, yani papalığın resmi katedrali olan ve Roma'da bulunan St. John Lateran Kilisesi'ni ziyaret etmek için bile Vatikan'dan çıkmadılar).

IX. Pius'un yönetimi daha bu olaydan önce, kiliseyle dönemin ruhu arasındaki kopukluğun giderek büyümesinin daha dramatik bir simgesi oldu. Pius 1854'te Günahsız Doğum inancını bir dogma olarak ilan etti (dolayısıyla bu inancın bütün Katolikler tarafından kabul görmesi gerekiyordu). Buna göre İsa'nın annesi olan Kutsal Bakire Meryem, İsa'dan başka her insanın lekelenmesine neden olan ilk günahtan bağışık doğmuştu. Tamamen papanın otoritesiyle yayınlanan bu dogma, Trent Konsili'nden beri Katolik kilisesinin ilan ettiği ilk dogmaydı. Bu doktrin çok eski bir geçmişe sahip olup, Ortaçağda Dominikenlerin muhalefetine karşın Fransiskenler tarafından savunuluyordu (Aquinas buna karşı çıkıyordu) ve pek çok yerde halk tarafından bir dindarlık unsuru olarak benimsenmişti. İnanmayanların nezdinde bu inanç esrarlı ve karmaşık olmakla birlikte, modernleşen Avrupa'nın kamuoyu zihniyetine karşı olanlar için ses getiren bir direniş anlamı taşıyordu.

On yıl sonra bir genelge mektubunun eki olarak yayınlanan "Hatalar Listesi", bu muhalefeti açık ve ayrıntılı biçimde ortaya koydu. Papalık bu genelgeyle pek çok şeyin yanında rasyonalizm, sosyalizm ve masonluk gibi adı çıkmış yenilikleri mahkûm ediyordu. Bunun dışında "Roma piskoposunun ilerleme, liberalizm ve çağdaş uygarlığa rıza gösterip uzlaşması gerektiğine inanmanın" bir hata olduğu ilan edilmişti. Bunun ardından, Trent'ten sonra ilk kez 1869'da Vatikan'da toplanan ve on ay süren ekümenik konsülde, papanın inanç ve ahlak kuralları konusun-

1 Risorgimento: Yeniden dirilme-İtalyan birliğinin kurulmasını sağlayan hareketin adı. (çev.)

da yetkili olarak konuştuğu zaman yanılmaz olduğu ilan edildi. Papalığın dünyevi gücü yok olup elindeki topraklar kaybolurken, Hıristiyanlar üzerindeki otorite iddiası ortaçağdan beri rastlanmayan (ve tıpkı bu çağı hatırlatan) bir gösterişle yeniden ileri sürülmeye başlanmıştı.

Avusturya hükümeti 1855'te papalıkla yaptığı konkordato sonucu, 18. yüzyılda yaşayan imparator II. Joseph'in başlattığı ve "Josephçilik" adı verilen, kilise üzerinde devlet otoritesi kurma uygulamasını sona ermişti. Ne var ki yanılmazlık genelgesinin yayınlanmasından birkaç gün sonra bu tasarrufunu iptal etti. Bununla birlikte Katolik kilisesinin birçok ülkenin dünyevi otoritesiyle tartışmaya girmesinin tek nedeni yanılmazlık iddiası değildi. Restorasyondan sonra onlarca yıl boyunca işbirliği yapan kilise ve devlet, görünüşe bakılırsa bir kez daha karşıt saflarda yer almıştı. Bunun ardında genellikle özel sebepler yatıyordu. Papalığı yeni kurulan İtalya'yı tanımamaya ve İtalyan Katoliklerinin seçimlerde oy kullanarak bu devletin anayasal yaşamında yer almasının uygun olmadığını ilan etmeye götüren koşullar açıktı. Almanya'da on yıldan fazla süren ve kültür mücadelesi (*Kulturkampf*) adı verilen çekişme, resmen yanılmazlık iddiasıyla patlak vermesine rağmen, aslında Alman partileri arasındaki politik bir mücadeleydi. Yeni kurulan Alman İmparatorluğu'nda Katolik çıkarlarını korumaya hizmet eden bir merkez partisine oy veren Katolik seçmenler, federasyonda ağırlıklı olarak özel çıkarlarını (Protestan) Prusya'ya karşı koruyan bölgelerde temsil ediliyordu. Sonraki on yıl boyunca Katolik çıkarlarına karşı bir dizi cezalandırıcı önlem alındı. Bunların arasında Cizvitlerin sınır dışı edilmesi ve devletin ruhban sınıfına yönelik kilise disiplinine müdahalesi vardı. Gerilim ancak 1879'dan sonra düşmeye başladı. Bismarck bir kez daha iç politika taktikleri nedeniyle baskı unsuru olan kanunları gevşetmişti. Fransa'da da din konusu iç politika meselelerine karışmıştı. 1870 yenilgisinden sonraki birkaç yıl boyunca, fiilen bu tarihte ortaya çıkmış bulunan Üçüncü Cumhuriyetin geleceği belirsizdi. Eski Bourbon Hanedanı'nı tekrar iktidara getirmek isteyen kralcılar, dini meselelerdeki tarihi bağlantıları ve hatta en aşırı papalık iddialarını kabul eden Roma'ya bağlı ruhban sınıfıyla ilişkisi nedeniyle cumhuriyetçilerin gözünde suçluydu. Tahtta hak iddia eden diğer kişileri destekleyen diğer tutucular da Fransa'nın Katolik geleneğine ve kırsal kesimdeki halkın bağlı olduğu düşünülen Katolik değerlere saygılı olma eğilimindeydi. Bunun tersine cumhuriyetçiler kendilerini devrim geleneğine bağlamaya hevesliydi. Az sayıdaki liberal Katolik bu büyük bölünmeyi belirsizleştirebilecek bir başarıdan asla memnun olmadı. Bu başarılar kanla lekelenmiş; Paris'in iki başpiskoposu 1848 ve 1871'de Parisli devrimciler tarafından öldürülmüştü. Sağın 1793'te yapılan vahşete kadar gitmesine gerek yoktu. Cumhuriyetçiler on yıl sonra cumhuriyetin sağlam bir duruma kavuştuğunu görünce (her ne kadar monarşistler cumhuriyeti yıkmanın yo-

lunu aramaya devam etse de), yasama gücü özellikle eğitimde din karşıtı bir eğilim sergiledi. Bununla birlikte, kiliseyle ilişkiler I. Napolyon'un yaptığı konkordato'ya göre düzenlenmeye devam etti.

Katolik ülkelerde kilise ve devlet arasındaki ilişkilerin, çağın gereği olarak ulusal devlete daha fazla güç sağlama eğilimi ışığında değerlendirilmesi gerekir. Sivil nikâh ve boşanma, yardımseverlerin ve din adamlarının muafiyeti sorusunu gündeme getiren mali konuların düzenlenmesi, basının ve ifade özgürlüğünün kontrolü, eğitimin içeriği uzlaşmaz bir ortamda görüşülmesi giderek zorlaşan meselelerdi. Hepsinden önemlisi eğitim, büyük sorunlar barındırıyordu. Yeni kurulan ulus devletleri, okullar vasıtasıyla İtalyan ve Alman ulusunu yaratmaya çalışıyordu. Eski devletlerse (örneğin Fransa), okullarında geçmişten gelen ideolojik çatışmalarla mücadele ediyordu. Çağa özgü bu sorunları çözmek IX. Pius'un görevde olduğu bir dönemde zordu. Papalığın otoritesi konusunda en aşırı iddiaları savunması, onu eleştirenler tarafından bağnazlık olarak görülüyordu.

Onun ardından 1878'de papa olan XIII. Leo, papalık makamına farklı bir kişilik ve daha akıl dolu bir zihniyet kazandırdı. Görüşleri ve eylemleriyle dindar politikacıların davranışlarını değiştirmeye teşvik ederek (Fransa'da cumhuriyeti desteklediklerini söyleniyordu), hükümetler üzerindeki Katolik nüfuzunu eski haline getirmek için çok şey yaptı. Başta Almanya olmak üzere sosyalizmle ilgili endişeler muhafazakârlarla liberalleri birbirine yaklaştırdığından, bir ölçüde selefine göre daha elverişli bir siyasi ortamda çalıştı. Onun papalığı sırasında, anayasal sürece bağlı olup ağırlıklarını ortaya koymak için seçim sandığını kullanan Katolik partiler ortaya çıkmaya başladı. "Liberal" kelimesi kabul edemeyeceği kadar din karşıtı çağrışımlar içermesine rağmen, Leo liberal bir papa olarak tanındı. Bunda sadece demokratik ve anayasal mekanizmanın din kurumunu koruma olasılığını sezmesinin değil; kapitalist bir toplumda işçi sorunlarının düzgün biçimde ele alınması konusunda papalık adına ilk resmi açıklamaları (özellikle 1891'deki *Rerum Novarum* Genelgesi'yle) yapmasının rolü vardı. Ne var ki selefinin birleşik İtalya'ya yönelik sert tavrını sürdürdüğü gibi İtalyan Katoliklerinin siyasete katılmaktan kaçınmasının bir görev olduğunu açıkça vurgulamaya devam etti.

BİSMARCK'IN AVRUPASI

1871'de kurulan yeni Alman *Reich*'ı, ilk hükümdarı olan I. Wilhelm tarafından memnuniyetle karşılanmamıştı. Gerçek bir muhafazakâr olarak yeniliklere her zaman karşı olan imparator, Alman liberallerinin sevinç çığlıklarıyla ilan edilen yeni federal birliğin içine tıkışmış bir tarihi devletler koleksiyonuna imparatorluk yapmaktansa Prusya kralı olarak hizmet etmenin daha iyi olduğunu düşünüyor-

du. Rahatsızlığını Alman birliğinin mimarı olan ve bu yüzden kınadığı başbakanı Bismarck'a ifade etmişti. Bununla birlikte ikisi de Prusya'nın (ve yeni Almanya'nın) artık doymuş bir güç olduğu konusunda mutabıktı. İkisi de haritada yeni bir değişiklik veya Alsace ve Lorraine gibi yeni topraklar ele geçirmeyi arzu etmiyordu. Bir muhafazakâr ve muhafazakârların –Doğu Prusya'daki büyük toprak sahiplerinin– temsilcisi olarak Bismarck'ın bundan sonraki hedefi Avrupa barışını korumaktı. Savaş Napolyon'un zamanında olduğu gibi monarşilerin istikrarını tehdit edebilirdi. Komün'ün yarattığı şiddet ve sosyalistlerin ajitasyonunda gizli bir devrim tehlikesinin izleri vardı. Yapılması gereken şey, Devrimci Cavour-Bismarck döneminden en hoşnutsuz güç olan Fransa'nın tecrit edilmesiydi. Bir müttefiki olmadığı takdirde, bir intikam savaşını kazanma olasılığı ortadan kalkmış olurdu.

Daha açık bir ifadeyle, Fransa'nın tecrit edilmesi, bu ülkeye yönelik eski Habsburg düşmanlığını canlı tutmaya indirgeniyordu (sonuçta Fransa daha yakın zamanda, Sardinya'yı kışkırtıp hanedanı İtalyan eyaletlerinden mahrum bırakarak küçük düşürmüştü). Bunun dışında Prusya'nın Rusya'yla geleneksel dostluğunu korumak ve daha sonra yeni kurulmuş olan İtalya'yı mümkün oldukça Fransa'yla savaşmaya teşvik etmek bu işin bir parçasıydı. Büyük Britanya'nın yalnız Fransa'nın değil, hiçbir ülkenin müttefiki olmaya niyeti yoktu. Ara sıra Fransa'ya hiddetlenmesini sağlamak yeterliydi. Zaman zaman Avrupa dışındaki İngiliz-Fransız çıkar karşıtlıklarını kaşımak, bunun için gereken fırsatı yaratıyordu. Barışı temin etmenin önündeki tek güçlük, eski ve kalıcı bir sorun olup geçici sürelerle yatışsa da tekrar canlanan Güneydoğu Avrupa'daki Romanov-Habsburg çekişmesiydi.

Bu rekabetin başlangıcı 18. yüzyılda doğu Avrupa'da çıkan isyanlara dayanıyordu. Sorun 1800'den sonra; Fransız Devrimi'nin yarattığı ideolojik etkilerle, Napolyon yıllarındaki uluslararası meselelerin doğurduğu çalkantının sunduğu fırsatlarla, Osmanlı devletinin uyruklarını hoşnut etme veya ismen kendisine hizmet edenleri kontrol etme konusundaki çaresiz yetersizliği yüzünden yeniden canlandı. Kırım Savaşıyla birlikte önemli bir dönüm noktası aşıldı (1849 İsyanı'nda Habsburglara yardım eden Rusya'ya muhafazakârların duyduğu sempati ve iyi niyet bu savaşla birlikte yıkıldı). Osmanlıların Avrupa'daki imparatorluğu iyice parçalandığı zaman, yerini neyin veya kimin alacağı konusunda gelecekte silahlı bir çatışma çıkma tehlikesi artık iyice belirginleşmişti. Avusturyalılar Rusya'nın (veya Rus uydularının) Tuna'nın güneyine inmelerini engellemesini istemiyordu. Ruslar ise Karadeniz'den dışarı açılmanın yolu olan Boğazlara ilerleyişlerinin Avusturya (veya uyduları) tarafından durdurulmasını istemiyordu. İngilizler ve Fransızlarsa Avusturya'nın Tuna Havzası'nı ele geçirmesinden çok, her zamanki gibi, Rusların hiçbir müdahale olmadan Akdeniz'e girmesinden korkuyordu. Bu korkularını savaşa girmekle gösterdiler ancak ilk tercihleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki

varlığını mümkün olduğunca sürdürmesi, bu olmadığı takdirde Balkanlar'da yeni ulusal devletlerin kurulmasıydı.

Rusya, sultanın ayaklanan Bulgar uyruklarını desteklemek amacıyla 1876'da Osmanlı topraklarını bir kez daha işgal etti. Zafer kazanan Rusların Türklere bir barış antlaşması dayatması sonucu, Ege Denizi'nde kıyısı olan büyük ve bağımsız bir Bulgaristan Devleti kuruldu. Bunun üzerine Avusturya ve Büyük Britanya bir an Rusları durdurmak için savaş açacak gibi oldu. Avrupa'nın uyumu, 1878'de Berlin'de toplanan büyük bir kongre sayesinde bir kez daha sağlandı. Bu kongre Bismarck'ın diplomatik kariyerinin zirvesi oldu. Herkesi bir şekilde ödüllendirerek, St. Petersburg'un ve Viyana'nın dostluğunu zedelemeden barışın gerçekleştirilmesini becermişti. Berlin Antlaşması, Doğu Sorununun Kırım Savaşı sonunda gerçekleştirilen antlaşmadan farklı koşullar içine oturtulmasını sağladı. Birkaç yıl sonra, 1884'te doğulu monarşilerin oluşturduğu "Üç İmparator Birliği" yeniden kuruldu.

Balkanların yatışmasıysa bir anda gerçekleşmedi. Bulgaristan'da 1885'te yeni bir kriz çıktı. Bunda özellikle ülkenin iç siyasetinin oynaklığı rol oynadı. Rus çarı III. Aleksandr ile yeni Bulgar Devleti'nin genç Alman kralı arasında sempati bulunmayışı, henüz Türk egemenliği altında bulunan Bulgarlar için fırsat yarattı. Doğu Rumeli'yi Bulgaristan'ın parçası olarak ilan etmeleri üzerine, Berlin'de sağlanan yeni düzen ilk kez ciddi bir tehditle karşılaştı. Ardından meydana gelenler, birbiriyle uyum içindeki büyük güçlerin dayattığı düzenlemelerin, Balkan uluslarının siyaset kayalıklarında karaya oturma ihtimalinin ne denli büyük olduğunu gösterdi. Bir anda Yunanistan Türkiye'yle, Sırbistan Bulgaristan'la savaşa girdi. Rusya'nın onaylamamasına rağmen Bulgaristan'a yeni bir kral bulundu. Tüm bu kargaşa döneminin sonunda ülke, Rusya'dan çok Avusturya'nın uydusu olup çıkmıştı. Büyük güçler arasındaki barış kıl payı korunmuş, Bismarck Almanya'nın iki dostu arasında seçim yapmakta 1878'e göre epey zorlanmıştı.

1890'LARDA ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Avusturya ve Rusya'nın politikası 1880'lerdeki sorunlu birkaç yıldan sonra durulup 1890'larda iki monarşi tekneyi sallamamaları gerektiğini artık anlasa da, bundan sonra Güneydoğu Avrupa'daki olayları tümüyle kontrol edebilmeleri mümkün olmadı. Avrupa'nın eski uyumu devrimci milliyetçilik tarafından yavaş yavaş parçalandı. Bu sadece Habsburgların uyruğu olan halklarla ilgili bir sorun değildi. Onların dışında, Osmanlı hâkimiyetinden ilk kurtulan Sırplara özenen yine Osmanlı uyruğu Slavlar vardı. Ne var ki Viyana hükümeti Macarların baskısı nedeniyle Sırplara karşı ihtiyatlı olmak zorundaydı. Bazı Avusturyalılarla Macarların

çoğu, Sırpları daimi bir tehlike olarak görüyordu. Gelecekte kurulma ihtimali olan ve bütün Güney Slavlarını kapsayan bir devletin çekirdeği ortaya çıkmıştı. Liderleriyse Sırbistan'ı terör üssü gibi kullanıp Bosna'da yıkıcı faaliyetlerde bulunan ayrılıkçı milliyetçileri bastırmaktan aciz olduğu gibi böyle bir şeyi de muhtemelen istemiyorlardı. Osmanlı eyaleti olan Bosna Avusturya güçleri tarafından işgal edildikten sonra, Berlin Antlaşması'ndan beri Viyana tarafından yönetiliyordu. Tarihten tehlikeli dersler çıkarmanın kışkırtıcılığıyla ne ilk ne de son kez karşılaşılıyordu. Sardinya'nın İtalya'da oynadığı rolün aynısını Sırbistan'ın Tuna Havzası'nda oynayabileceği (ve oynamak istediği) Viyana'da uzun zamandan beri kabul edilen bir varsayımdı. Aynı sıralarda yeni bir olgu Rus siyasetinde etkili olmaya başladı. "Panslavizm" adı verilen bu olgu, diğer Slav uluslarına destek vermenin ifadesi oldu. Bu akımın ilk etkileri, 1876'da Bulgarlara Rus desteği verilmesi için yapılan ajitasyonda görüldü.

Daha karmaşık ve ince bir sorun üstü kapalı olarak varlığını sürdürüyordu. Bismarck'ın 1882'de yarattığı Üçlü İttifak'ın büyük ortakları olan Almanya ve Avusturya (üçüncüsü İtalya'ydı), birçok bakımdan birbiriyle uyuşmuyordu. Bir asır boyunca süren Habsburg-Hohenzollern rekabetinin 1866'da ortaya çıkan sonucu, aralarındaki eşitliği bozmuş, Almanya'nın askeri ve ekonomik gücü o tarihten beri giderek büyümüştü. Bu eşitsizlik Bismarck döneminde fazla sorun oluşturmadı. Asıl sorun onun halefleri döneminde, Berlin'in Viyana'ya yanlış akıl vermesiyle ortaya çıktı. Bismarck giderek zorlaşsa da, Rusya ve Avusturya'yla dostluğu korumayı başarmıştı. Bu dostluk 1887'ye kadar, üç imparatorun kişisel birliği olan *Dreikaiserbund* ile ifade edilmişti. Bu birlik sayesinde Avrupa barışını temin etmesi kesinlikle küçümsenmeyecek bir başarıydı fakat Avusturya ve Rusya'nın düşmanlığını sonsuza kadar bastırmak onun bile gücünü aşıyordu. Buna rağmen, *Dreikaiserbund*'un sona ermesinden sonra, Almanya ile Rusya arasında imzalanan bir Reasürans Antlaşması sayesinde, St. Petersburg ile irtibatı sürdürdü. 1890'da emekli olduğu zaman, bu ilişkiyi sürdürmenin zorlaştığı çoktan belliydi. Aynı yılın Haziran ayında antlaşmanın süresi dolunca, halefleri yenileme gereği duymadılar.

Halefleri belki Bismarck'tan daha akıllıydı ama onun kadar becerikli değildi. Ayrıca yeni çıkarların insanın gözünün içine girdiği bir ortamda, iç siyasette daha karmaşık sorunlarla karşı karşıyaydılar. Almanya'nın kendi içindeki değişim, dış ilişkilerini de etkilemeye başlamıştı ve bunun tek sorumlusu heyecanlı genç II. Wilhelm değildi. Bismarck bile son yıllarında sömürgeci yayılmayı halk önünde sıkça dile getirir olmuştu. Yine de Avrupa politikasına yönelik hedeflerine bu konulara göre öncelik vermeyi sürdürdü ancak gerek sanayileşmiş bir toplumun yarattığı koşullarla gerek dünyada macera aramayı ve Doğu Avrupa'da ilerlemeyi savunanlarla boğuşamayacak kadar yorulmuştu. Görevinden ayrıldıktan sonra, ona karşı çıkan-

ların savları daha geniş destek buldu. Yeni imparatorun fantezilerinin kapsamı da genişlemişti zira devletin başında artık mutlak iktidara sahip olduğuna inanıyordu ve kendisine karşı koyacak kimse kalmamıştı.

Böylece 1890'lar Alman dış politikasında, önceki yirmi yıl boyunca mevcut olan ihtiyatın hızla terk edilmesini getirdi. Bu yıllarda Avrupa'nın devletler arası ilişkilerinin yapısındaki en önemli değişikliğin ilk elde Almanya'yla bir bağlantısı yoktu; yine de bu değişimin sonuçta yarattığı ortam, ülke için büyük önem taşıyordu. Bu olay, 1891 ile 1894 yılları arasında Rusya'yla kurulan ittifak sonucu Fransa'nın yalıtılmışlığının sona ermesiydi. Bu ittifak Fransızların büyük çoğunluğu ve az sayıdaki Rus için uzun süredir kurulan bir düşün gerçekleşmesiydi. İttifakın kurulması her iki ülkede Büyük Britanya'yla ilişkiye verilen önem nedeniyle de kolay olmuştu. Her iki ülke, Büyük Britanya'yla uzun zamandan beri sürtüşme içindeydi ve ihtilaflı bölgeler yüzünden anlaşmazlığa düşmüştü. Rusya'nın ihtilafa düştüğü bölgeler Orta Asya, Çin ve İran iken; Fransa'nın ihtilaflı bölgeleri Siyam, Batı Afrika ve hepsinden önemlisi Mısır'dı ancak Britanya'yla yakınlaşmaya yönelik tavırları farklıydı. Fransa için ittifakın kıstası Alman saldırısına karşı belli ölçüde korunma sağlamaktı. Rusların dikkatiyse Marmara Boğazlarına yönelmişti. İngilizler Boğazların Rus savaş gemilerine kapanmasını hâlâ hayati bir konu olarak görüyordu. Fransızlar önce 1891'de Rusya'ya, Britanya karşısında diplomatik destek sözü verdi. Her iki ülkeden biri yabancı saldırı tehdidi altında olduğu takdirde önlemlerin "uyumlu" hale getirilmesi kararlaştırıldı. Ertesi yıl mutabık kalınan (ancak resmi olarak yürürlüğe konmayan) askeri konvansiyon, Fransız görüşünün geçerlilik kazandığını tescil ediyordu. 1894'ün ilk haftası içinde mutabakat, Fransa'nın iç politikasından kaynaklanan nedenlerle antlaşma değil askeri konvansiyon olarak resmiyet kazandı. Bu uzlaşma, Üçlü İttifak'a karşı bir denge unsuru olarak kullanılacaktı. Fransa Almanya'nın saldırısına uğradığı takdirde Rusya onun yardımına koşacak, Rusya Almanya'nın veya onun desteklediği İkili Monarşi'nin saldırısına uğradığı takdirdeyse Fransa ona yardım edecekti (Rusya sadece İkili Monarşi'nin saldırısına uğradığı takdirde Fransa yardım etmekle yükümlü değildi). Bu anlaşmayla ilgili eksik bilgilerin sızması sonucu Almanya'nın stratejik planlarında değişiklik oldu. Gelecekte bu iki güçle bir savaş çıkması durumunda Almanya öncelikle Fransa'nın işini bitirmeye yönelecekti. Bu değişiklik gelecekteki çok önemli gelişmelerin tohumlarını attı.

Buna karşın yüzyılın son on yılına, İngiliz-Alman ilişkileri açısından umut verici bir gelişmeyle girildi. İki ülke arasında tartışmalı birçok konuyu kapsayan bir sömürge anlaşması yapıldı. İki ülkenin başındaki ailelerin arasındaki bağlar (en azından İngiliz tarafında) yeni rejime yönelik yardım politikasının sürdürülmesini sağladı (Bismarck Windsor'da sevilmediği gibi, kendisi de Alman sarayında İngiliz

nüfuzundan hoşnut değildi). Ne yazık ki kısa süre içinde, yardımın Potsdam'da ters tepeceğine yönelik işaretler belirdi. *Weltpolitik*'in yürürlüğe girmesinin basında yanlış anlama ve çarpıtmalar için fırsat yaratması İmparator II. Wilhelm'in mizacıyla birleşince, Berlin'de psikolojik gerilim yükseldi. İngiliz serüvencilerin 1896'daki sorumsuz bir davranışı (Jameson'un Transvaal Cumhuriyeti'ne saldırısı), Almanların Boerlere destek amacıyla hemen tavır koymasına yol açtı ("Kruger Telgrafı" denen olay).[1] Dolayısıyla Fransız-Rus ittifakı, Almanya'nın Büyük Britanya'yla o zamana kadar iyi olan ilişkilerini tehlikeye attığı; Alman devlet adamlarınınsa Berlin, Viyana ve St. Petersburg arasındaki eski üçlü ilişkiyi korumayı başaramadığı bir döneme denk gelmişti.

Bununla birlikte, bu sonuçların gün ışığına çıkması uzun zaman aldı. Avusturya-Rusya dostluğunun son on yılın ikinci yarısında yeniden güçlenmesi, eski rakiplerin Balkan sorunları konusunda uzlaşmasını mümkün kıldı. Bu esnada Büyük Britanya dünyanın pek çok yerinde ihtilaflarla (özellikle Rusya ve Fransa'yla) karşılaşıyordu. İhtilafların silahlı çatışmaya dönüşme olasılığına rağmen ülke diplomatik açıdan etkin bir tecrit altındaydı. Bu durum yüzyılın geri kalan yılları için bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilirdi. İngiltere'yle emperyalist sürtüşme konusunda süre giden sinir harbi, Fransa-Rusya ittifakının Avrupa'yı iki kampa bölmeye yönelik hamlelerini gizlemeye yarıyordu. Britanya hükümeti mümkün olan her fırsatta diplomatik anlaşmazlıklarını gidermeye başlamıştı ve bu iki ülkeyle diğer güçlere göre daha bariz anlaşmazlıkları vardı. Britanya 1890'ların ortasında Osmanlı hükümetinin uyruklarına karşı kötü davranışlarını önlemeye yönelik yeni müdahaleler için hiç destek bulamayınca, önemli bir stratejik karar aldı (resmen müsamaha gösterilen ve o sıralarda İngiliz kamuoyunda büyük öfkeye yol açan --diğer ülkelerdeyse o kadar tepki yaratmayan– Hıristiyan Ermenilerin katledildiği olaylar için kötü davranış deyimi aslında hafif kalmaktadır). Hindistan yolunu savunmak için Boğazlarda Osmanlı gücünü desteklemenin artık gereksiz olduğu kabul edildi. Süveyş Kanalı'nı korumak için Mısır'da bir Britanya garnizonunun bulundurulması daha iyi bir tercihti.

Bu strateji değişikliği Rusya'yla çatışma olasılığını dolaylı olarak azalttı. Öte yandan, İngiliz ve Fransız siyasetçilerin 1880'lerin başından beri ihtilaf içinde olduğu Mısır'ın önemine yönelik İngiliz duyarlılığı arttı. O dönemdeki Fransız hükümetinin işbirliği yapmaya isteksiz olması, İngilizlerin (kâğıt üzerinde hâlâ İstanbul'a bağlı) Hıdiv yönetimi üzerindeki nüfuzunu iyice arttırıp Britanya ordusunun ülkeye yerleşmesine yol açtı. Fransızların buna tepkisi İngilizler ele geçirmeden, Orta Afrika ve Yukarı Nil Havzası'nda hâkimiyet sağlamanın yolunu aramak oldu. Bri-

1 Altı yüz İngiliz'in düzenlediği saldırının Boerler tarafından püskürtülmesi üzerine II. Wilhelm'in Transvaal Cumhurbaşkanı Kruger'e gönderdiği kutlama telgrafı. (çev.)

tanya ve Mısır ordusu 1896'da Nil boyunca ilerleyip Sudan'a girdi ve 1898'de ülkenin hükümdarı Mehdi'nin Müslüman kuvvetlerini Omdurman'da yendi. Daha küçük bir sefer kuvveti Uganda'daki İngiliz güçleriyle karşılaşma umuduyla Nil Vadisi'nin uç noktasına kadar gitti ancak Fashoda'da bayrağını dalgalandıran bir Fransız keşif birliğiyle karşılaştı. Bölgenin Mısır'a ait olduğunu iddia eden İngilizler, Fransızlar geri çekilmedikçe Fransa'nın hak iddiasını görüşmeyi reddetti. Açık bir savaş tehlikesi olmasına rağmen Rusya'dan Fransa'ya destek gelmemişti. Bunun üzerine geri çekilen Fransızlar ertesi yıl Nil üzerindeki bütün iddialarından vazgeçti. Paris'in İngiliz fobisi yeni boyutlara ulaşmıştı.

Güney Afrika'da Boer Cumhuriyetleriyle 1899'da başlayan savaş, Büyük Britanya'nın uluslararası yalnızlığının dezavantajlarını ve olumlu yanlarını göz önüne serdi. Bir yandan hemen hiçbir güç egemenliğine sempatiyle bakmıyor ve eleştiriyordu. Öte yandan stratejik çıkarları düşünüldüğünde, bu durum pek önem arz etmiyordu. Fashoda ve Boer Savaşı'nın gösterdiği gibi, hayati öneme sahip alanlara yalnız denizden ulaşılması durumunda, Büyük Britanya batı yarımküresi dışındaki emperyalist ve sömürgeci konularda sonuçta istediği gibi davranabiliyordu. Kendi çıkarları için bu ülkeyle tatmin edici anlaşmalar yapmayı yararlı bulan ülkelerin bunu bilerek adım atması gerekiyordu.

Yüzyıl sona ererken, büyük Avrupa güçleri arasında barışın korunabileceğini düşünmek için hâlâ yeterli nedenler vardı. Balkanlarda sorundan kaçınma ihtimali en azından son beş yılda olduğu kadar çoktu. Rusya asıl dikkatini bu bölgeden ziyade Uzakdoğu'ya yöneltmiş görünüyordu. Sibirya'da inşa edilen demiryolu 1895'te Baykal Gölü'ne kadar uzanmıştı. Aynı yıl Japonya'nın Çin'de kazandığı zafere bakarak Kore'de yeni bir hasat devşirmesini önlemek için Fransa ve Almanya'yla ortak bir gaye etrafında birleşmesi kolaylaşmıştı. Fransa müttefikini minnettar bırakacak bir şey yaptığı için mutluydu ve her fırsatta Güneydoğu Asya'da yerleşme politikası için diplomatik destek arıyordu. Almanya'ysa Çin topraklarında bir kömür ikmal üssü elde etmeyi prestij ve belki stratejik avantaj olarak görüyordu. Bazı Avrupalı devlet adamları Çin'deki ganimetlerin gelecekte çıkması olası bir "kargaşada", barışçı ve dostane şekilde paylaşılması için kafa yormaya başlamıştı. Bu umutsuz bir beklenti değildi.

BEŞİNCİ KİTAP

AVRUPA'NIN 20. YÜZYILI: AVRUPA'DA İÇ SAVAŞ DÖNEMİ

Avrupa kelimesi bazen siyasal araştırmalar, bazen epey farklı nedenlerle konuşanlar tarafından tıpkı "Asya" veya "Afrika" gibi –ya da farklı bir inceleme düzeyinde "Bologna" veya "Bournemouth"– bir terim olarak kabul edilir. Bu kelime dünyanın özel olayların meydana geldiği belli bir kısmından bahsetmekte olsa da her zaman aynı şekilde tanımlanmamıştır. Avrupa kalıcı içeriğe sahip kolektif bir kişilik veya varlık olmayıp, bazı tecrübelerin paylaşıldığı bir yeri gösterir. Yine de bu kitapta daha önce çeşitli olaylar vasıtasıyla bir gerçeğe dikkat çekilmiştir. (Belli bir biçimde belirlenmiş anlamıyla) Avrupa'da yaşamış olan insanların bazıları, zaman zaman ("Avrupalı" diyebileceğimiz) bu tecrübeleri paylaştıklarının farkına varıyordu. Son birkaç yüzyılda durum giderek bu yönde ağırlık kazandı. Öyle ki 1900 yılında bunların büyük bir kısmı, dünyanın diğer yerlerinde yaşayan insanlara benzemediklerini hissediyordu. İçlerinden bazıları, atalarının paylaşılan tecrübeler ve onların tatminkâr bir şekilde kalkınmasını sağlayan olaylarla boğuştuğunu anlamıştı. Fazla geriye gitmeye gerek kalmadan, kendileri ve ebeveynleri, Avrupalıların kolektif ve bireysel gücünde bir artış olduğunu görebiliyordu. Bu durum bazen dile getirilme biçimi yüzünden gözden kaçmaktadır. Buna rağmen Avrupalı bireyler örneğin konutlarına şehir şebeke sistemiyle bağlanan su, musluğu açtıklarında gelen havagazı veya düğmeyi çevirdiklerinde yanan ışık gibi refah ve güçlerinin arttığını gösteren örneklere sahipti. Bu insanların hükümdarları içinse refah ve gücün artması, paylarının veya savaş gemilerinin çoğalması demekti. Avrupalıların birçoğu 1900'de, dünyanın pek çok sakininin henüz bilmediği maddi ayrıcalıklara sahipti. Bunun dışında bazı Avrupalılar, kamu sorunlarının, barış içinde birlikte yaşamalarıyla sonuçlanacak şekilde çözümlendiğini fark etmişti. Sonuçta büyük güçler arasında otuz yıl boyunca silahlı bir çatışma çıkmamıştı (aslında genel olarak 19. yüzyılın yaklaşık üçte ikisi savaşsız geçmişti).

Mecazen konuşmak gerekirse, sonraki elli yıl içinde bu güven ortamı Avrupa'da patlak veren ve ardından tüm dünyaya sıçrayan iki büyük savaş yüzünden yerle bir

oldu. Bunlara "iç" savaş demekle bir başka mecaz yapmış oluruz ancak böylece limitleri kolayca tanınıp anlaşılabilir. Bu tanımlamayla dünyanın belli bir yerindeki, bölgeye mahsus gerilimleri uzun zaman boyunca çözmeyi beceren ve kendine yeten sistemlerin çöküşüne dikkat çekilmesi amaçlanmıştır. Böylece bu sistemlerin artık kendini taşıyamadığı görülmüştür. Avrupa kıtası, insanlarının paylaştığı onca şeye rağmen iç çatışmaya sürüklenmişti. Biriken dev servet yüzünden bu çatışmalar daha önce benzeri görülmemiş boyutta ve vahşette gerçekleşti. Bu savaşlar ezelden beri biriken bilgilere dayalı inançları yıkıp geçmişteki başarıların temelini oluşturan yanılsamaları göz önüne serdi. Avrupalılar 1945 yılında kendi yıkıntıları üzerinden artık değişmiş olan bir dünyaya bakıyordu. Artık eski rollerini oynayamayacakları gibi kendilerini yeni bir rol beklemiyordu. Saptanabilir ve bağımsız bir süreç olarak Avrupa tarihinin sona erdiğini söylemek mümkündü.

1

Baskı ve Gerilim Unsurları

DEĞİŞEN DÜNYADA AVRUPA KİMLİĞİ

Avrupa ve denizaşırı topraklarından oluşan dünyayla Avrupa dışı dünya arasında birçok alanda oluşan uçurum 1900 yılında her zamankinden çok büyümüştü. Avrupalılar diğer kültürler ve uygarlıklar hakkında asla fazla bilgi sahibi olmadığından onların kendilerinden ne kadar farklı olduğunu yeterince bilmiyordu. Yabancı kültürlerden öğrenebilecekleri bir şeyler olduğunu neredeyse hiç düşünmüyorlardı. Maddi yaşamla ilgili beklentiler konusundaki fark belki bir daha görülmeyecek boyutta artmış olsa da, bu konuda kesin bir sonuca varmak zordur. Yine de Avrupa yaşam tarzının yıpratıcı gücü çoktan Asya ve Afrika'da yaşayan milyonlarca insanın yaşamına tecavüz etmeye başlamıştı. Bir yandan da Avrupa'nın gücü bu insanların yaşamındaki birçok soruna pratik çözümler sağlıyordu.

Birçoğu aksine davransa da vicdan sahibi Avrupalıların tümü kendinden emin veya halinden memnun değildi. Yeni yüzyıl başladığında, Avrupa uygarlığı içinde baskı ve gerilim işaretleri ortaya çıkmaya başlamıştı, bu işaretler kamusal olarak kendinden emin ve devam eden bir süreci hatırlatan toplumlarda henüz belirgin değildi. Dünyayı ve tarihini düşündükleri zaman Avrupalılar dikkat çekici ölçüde kendini düşünen ve kendini beğenen bir insan topluluğuydu. Kendi gözlerinde onlar "uygar dünyanın" beşiğiydi. Bu yanlış tanımlanan kavram; Hıristiyanlıktan kalma ülküleri, Avrupalı halkların (gerçekte kendi aralarındaki ayrımlara rağmen) ırksal üstünlüğüyle ilgili fikirleri, ortak tarihi deneyim ve mitleri, benzer kurumlar ve fikirleri bünyesinde barındırıyordu. Aslında elbette Avrupalı halklar birçok bakımdan, her şeyden öte milliyet bakımından kendi içinde bölünmüştü. Avrupa'da ulusal sınırları aşabilen birkaç kurum vardı. Avrupa Posta Birliği, İskandinav veya Latin para birlikleri, tıpkı büyük nehirlerin veya Avrupa dışındaki bölgelerde Avrupa'nın çıkarlarını düzenlenmesi için kurulan uluslararası organlar gibi mutabakat ve yararlığa dayalı kuruluşlardı. Sadece birkaç hevesli zaman zaman federal Almanya'nın veya federal İsviçre'nin gelecekteki federal Avrupa için örnek oluşturabileceği üzerine kafa yoruyordu. Yine de öznel olarak, 1900 yılında Avrupa, aşina ama belirsiz bir kavramdı.

Yeni yüzyılda Asya, Afrika ve Güney Amerika'da ölüm oranı azalıp ortalama yaşam süresi artınca, Avrupa'nın dünya nüfusundaki büyük payı ciddi ölçüde düştü. Burada geniş bir bakış açısı faydalı olur. Avrupa'nın nüfusu çarpıcı biçimde yükselmeye devam etmekle birlikte, dünya nüfusu yüzyılın başıyla 1990 arasında üçe katlandı. 1950 yılında 2,5 milyara ulaşırken, sonraki kırk yıl boyunca iki kattan fazla artıp 5 milyarın üstüne çıktı. Yüzyılın sonunda; bu muazzam toplam içinde Avrupa'nın payı dokuz ila onda bir arasındaydı. Oysa 1900'de bu oran dörtte bir ile beşte bir arasında bulunmaktaydı.

Avrupa'da nüfus artış oranının yavaşlaması daha 1900 yılında, özellikle büyük gelişmiş ülkelerde görülmeye başlanmıştı. Bu gelişme ailenin büyüklüğünü kısıtlamaya yönelik bilinçli çabaların sonucuydu. 19. yüzyılda önce varlıklılar, ardından yoksul aileler, geleneksel doğum kontrol bilgilerini (ya da batıl inançlarını) değiştirecek daha iyi araçlar ve yöntemlere kavuştu. Bunların kullanımı yaygınlaştıkça zamanla nüfus yapısı üzerinde büyük bir etkiye yol açıp basit sayısal değişikliklerden ibaret olmanın ötesine geçti. Bunu artan beklentiler ve bu beklentilerde büyüyen farklar takip etti. Bu farklar sadece sınıflar arası değil, en önemlisi erkekler ve kadınlar arasındaydı.

Daha bu tarihte önemli bölgesel farklar ortaya çıkmıştı. Akdeniz ve Doğu Avrupa 1900 yılında yeni demografik eğilim göstermiyordu. Bu bölgelerin hızla artan nüfusları, Kuzey ve Batı Avrupa'ya göre daha gençti, –gerçi orantısal olarak günümüze göre çok daha fazla genç nüfusu vardı.– Bu gelişmenin yarattığı gerilimin bir kısmı göç yoluyla hafifletildi. 1914'ten önce denizaşırı ülkelere emsalsiz bir Avrupalı istilası yaşandı. 1920'lerin başında bile, başta Amerika kıtaları olmak üzere denizaşırı topraklara giden pek çok insan oldu. Değişen koşullar –bunların başında ABD'ye girişte uygulanan yasal kısıtlamalar geliyordu– bu akışta önemli bir azalmaya yol açtı. Özellikle 1930'larda yaşanan dünya çapındaki büyük kriz bunda etkili oldu. Bu tarihlerde bile Avrupalıların göçü yine de sürüyordu. Bunların başında Fransız Kuzey Afrika'sına, Britanya dominyonlarına yerleşimler ve Alman Yahudilerinin göçü geliyordu (İtalyan hükümetinin Afrika'daki topraklarını yerleşimcilerle doldurma girişimleriyse son derece başarısız oldu). 1945'ten sonra eğilimler bir kez daha değişti. Bunda Avrupa'nın işgücüne ihtiyacının artması büyük rol oynadı. Aradan uzun zaman geçmeden Avrupa'ya yeni göç olgusunu harekete geçirdi. Özellikle Karayip Adaları'ndan Büyük Britanya'ya, Kuzey Afrika'dan Fransa'ya, Asya'dan Büyük Britanya ve Hollanda'ya, Türkiye'den Almanya'ya göçler oldu. Bu gelişmc "ev sahibi" ülkelerin çoğunda belirgin olan gerilimleri kışkırttı. Göç dalgalarının ayrıca kıtalar arasındaki sayı dengeleri hakkındaki kaygıları yenilemesi bekleniyordu. 1988'de en kalabalık on ülke arasında tek Avrupa ülkesi olarak SSCB yer alıyordu ki nüfusunun büyük bir kısmı Avrupa kıtasında değildi.

Avrupa'da ölüm oranlarının düşmesine yol açan unsurlar Asya ve Afrika'da da işbaşındaydı.

Aşırı nüfus konusundaki Malthusçu kriz, 19. yüzyılda Avrupalılar için artık öcü olmaktan çıkmıştı. Tarımsal verimlilik ve daha iyi ulaşım imkânları, açlık ve kıtlığı, en fakir ülkeler haricinde sadece ara sıra görülen bölgesel afetler haline getirdi. Avrupalılar son derece kısa bir zamanda dünyanın yaşadığı en büyük servet artışına sahip olunca, Malthus'un uyarılarını artık bir yana itmek mümkündü. Çoğu ülkede, her zamankinden hızlı büyüyen üretim, artan nüfusu taşıyordu. Örneğin 1871 ile 1900 arasında Almanya'nın nüfusu üç kat artarken pik demir üretimiyse altı kat artmıştı. Duraklamalar olsa bile ekonomik büyümenin süreceğinden 1900 yılında çok az insanın kuşkusu vardı. Yeni enerji kaynakları bulunuyordu. Kömür, odun, rüzgâr ve akarsuyun yanına petrol ve elektrik eklenmişti. Yüzyıl önce hayal bile edilemeyecek bir kimya endüstrisi ortaya çıkmıştı. Demiryolları, elektrikli tramvaylar, buharlı gemiler, otomobiller ve bisikletler milyonlara yeni hareket imkânları sağladı. Binlerce yıl önce hayvanların arabalara koşulmasından bu yana ulaşım kaynaklarında en büyük artış yaşanıyordu. 1900 yılında gelişmiş ülkelerdeki halkların ezici çoğunluğu; elde ettikleri hizmetler ve hatta sağlık gibi tüketim koşulları açısından, yüzyıl önceki yurttaşlarına göre çok daha iyi durumdaydı. Bu tür gelişmeler örneğin Rus veya Endülüs köylüsünün yanından geçip gitse de (gerçi bu tür kategorilerde genellemeler yapmak kesinlikle kolay değildir), sonunda bütün Avrupalıların yararlanabileceği, refaha ulaşmayı sağlayan anahtar bulunmuşa benziyordu.

Bu keyifli tabloya rağmen, kuşkular belirmeye başladı. Yeni servetlere ulaşmanın maliyeti yanında bunun dağıtımında yaşanan sosyal adaletsizlikle ilgili itirazlar sorun oluşturuyordu. 1900 yılında çoğu Avrupalı bugünün standartlarına göre hâlâ yoksuldu. Zengin ülkelerde yaşadıkları takdirde, bu sefer aralarındaki farklılık konusunda eskiye göre daha az hoşgörü sergilenmeye başlamıştı. Toplumun zenginlik yaratma konusunda böylesine bariz bir gücü varken yoksulluk, katlanılması –ve tanık olunması– daha ıstırap verici hale gelmişti. Ufukta beklentilerde bir değişim görünüyordu ve bu beraberinde pek çok değişikliği getirecekti. İnsanlar koşullarını düşünüp geçimlerini sağlama becerileri üzerine kafa yorarken yeni kuşkular ortaya çıkıyordu. Bazen kendilerini işsiz bulmaları artık yeni bir şey değildi. Yeni olan şey, nüfus patlaması ve ekonomik durgunluk gibi kontrol edilemeyen güçlerin, büyük şehirlerde toplanmış milyonlarca insanın işini aniden elinden almasıydı. Bunun adına "işsizlik" deniyordu. Bu yeni olgu için yeni bir kelimeye ihtiyaç duyulmuş ve 19. yüzyılda icat edilmişti. Bazı iktisatçılar işsizliğin, endüstriyel kapitalizmin dev üretici gücünün kaçınılmaz bir sonucu olduğunu düşünüyordu.

AYRICALIKLAR VE DEMOKRASİ

Bu tür güvensizlikler Avrupa'nın egemen sınıfları içinde 19. yüzyılı devrim tehdidiyle geçirenlerde sıkıntı yarattı. Bu egemen sınıfların oluşumu ve yapısı ülkeden ülkeye değişiyordu. İsviçreli burjuva Prusyalı Junker'den[1] çok farklıydı. Yine de her ülkede, kan ve soyluluk statüsüne dayalı, babadan oğula geçen hiyerarşinin önemli unsurları yanında plütokrasinin temsilcilerine ve mesleklerine rastlanıyordu. Bu durum zengin bir toplumsal gelenek ve egemen elitlerin çeşitli katmanları içinde farklılıklar sunuyordu. Bunların bazıları bugün tuhaf görünecek adetler tarafından yönlendiriliyordu. En gelişmiş ülkelerde bile, zenginlerin gelir sağlama aracı olarak toprak hâlâ büyük bir rol oynuyordu. Yine de bütün bu olgular gerektiği gibi göz önüne alındığında, Avrupa'nın 1900 yılında aristokrasi ve yüksek burjuvazinin bileşimi tarafından yönetildiği şeklindeki sıradan bir genellemenin ötesine geçemeyiz.

Bu genelleme, herhangi bir ülkeyi ayrıntılı olarak ele alma konusunda bize pek yardımcı olmaz. Avrupa'nın bazı yerlerinde egemen sınıfların 20. yüzyıl öncesinden çok 19. yüzyıl öncesine ait zihniyet dünyasında yaşadığı söylenebilirdi. Üstelik bu yerlere demiryoluyla kolayca ulaşmak mümkündü. Yelpazenin bir ucunda, örneğin Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde yarı ataerkil ilişkiler ve büyük toprak sahiplerinin topraklarında yaşayanlar üzerindeki geleneksel otoritesi hâlâ geçerliydi. Bu tür toplumlar aristokrat muhafazakârlar üretmeye devam ediyordu. Bunlar ruhen sadece maddi ayrıcalıklarının ellerinden alınmasına değil, "piyasa toplumu" denen olgunun değer ve ilkelerine de karşıydı. Yelpazenin öbür ucundaysa, Birleşik Krallık'ta rastlanabilecek türden örnekler vardı. Burada toplumsal ve ekonomik gücün gerçekleri ne olursa olsun aristokrasi uzun zamandan beri kanun önünde eşitlik fikrine alışmıştı. Büyük toprak sahipleri, siyaset ve toplum üzerindeki gereğinden büyük nüfuzunu sürdürmesine rağmen, bu nüfuzu demokratik olarak seçilmiş kurumlarla paylaşıp işadamları, bankerler, hatta bazı sendikacılarla paylaşıyordu.

Avrupa'nın her yerinde egemen sınıfların benimsediği bir dogma vardı: Mülkiyetin kutsallığı. Egemen sınıfların diğer sınıflarla arasındaki ayrım belli amaçlar (çoğunlukla toplumsal) nedeniyle önemini sürdürdü ama zaman geçtikçe bu ayrımlar belirginliğini kaybetti. 20. yüzyıl başlarında, Batı Avrupa'nın büyük kısmında muhafazakâr düşünce zayıflayıp sermayenin savunuculuğuna dönüştü. Elbette bu konum yarım yüzyıl önce olsaydı, bireyselliği öne çıkardığı için birçok ülkede radikal liberal olarak görülürdü. Yeni bir kapitalist türü olarak endüstriyel muhafazakâr, giderek artan bir gayretle, devletin servete müdahalesine karşı çık-

1 Büyük çiftlik sahibi aristokrat.

tı. Toplumun düzenlenmesinde devletin rolü arttıkça müdahalesi de artmıştı. Bu konuda İngiltere'de ortaya çıkan bir kriz 1688 anayasasından geriye kalanların 1911'de devrimci bir dönüşüme uğramasına yol açtı. Bu tarihte üyeliği kalıtsal olan Lordlar Kamarası'nın, seçimle belirlenen Avam Kamarası'nı kısıtlamaya kalkışan gücü elinden alındı. 1914 yılında, Fransa bile gelir vergisi ilkesini kabul etti (gerçi fiili olarak uygulanması henüz gerçekleşmemişti).

Bu tür tavizler siyasetin demokratikleşmesi mantığının bir parçasıydı. 1914 yılında, tüm yetişkin erkeklerin oy hakkı artık Fransa, Almanya ve birçok küçük Avrupa ülkesinde kabul edilmişti. Büyük Britanya ve İtalya'daki seçmen kitlesi bu ölçütü hemen hemen karşılayacak kadar büyüktü. Bunun sonucunda, pek çok zengin ilerde kendilerini yağmacılık ve toplumsal devrimlerin beklediğinden korkuyordu. Liberalizm ve demokrasinin o ana dek sağladığı kazançlar bile kaygı vericiydi. Yeni ve daha radikal ilerleme tehditleri karşısında, kuvvete başvurmak zorunda kalınabilirdi.

SİYASET VE TOPLUMDA KADINLAR

Avrupa'da demokrasinin gelişmesinin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan siyasi bir soru, belki psikolojik boyutundan dolayı, yüzyılın ilk yıllarında epey karışıklık yarattı. Erkekler ulusal siyasette rol oynuyorsa neden kadınlar bu siyasetin içinde yer almıyordu? Bu sorun birçok ülkede bir otuz yıl daha tartışmaya açık kalacaktı. Sorun İngiliz siyasetinde daha o tarihlerde bir kargaşa yaratmıştı. Bu, kadınların Avrupa toplumundaki yeri konusunda yeni hak iddialarının en görkemli ifadesiydi. Bu iddia aynı zamanda kadınların eğitimi, çalışması ve yasal statüsüyle ilgili tartışmalarda dile getiriliyordu. Siyasal haklar, geniş kapsamlı bir sorunun sadece bir kısmıydı.

Avrupa uygarlığının genel eğilimi, kendinden önce gelen bütün uygarlıklar gibi, ezici biçimde erkeklerin çıkarları ve değerleriyle belirlenmişti. Avrupa'da kadınların geleneksel rolünün ciddi biçimde sorgulanması ancak 18. yüzyılda başladı. Kadınların eğitim, çalışma, kendi mülkü üzerinde kontrol hakkı, ahlaki açıdan bağımsızlığı, hatta daha rahat elbiseler giyebilmesi gibi sorunlar 19. yüzyıl boyunca daha çok tartışılır oldu. İbsen'in "*Bebek Evi*" adlı oyunu, kadınların özgürlüğü için bir çağrı olarak yorumlandı (oysa yazarın niyeti bireyin önemini vurgulamaktı). Gerçek bir devrim başlamıştı. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki kadınların hak talepleri, değil yüzyıllar, binyıllar boyunca yerleşmiş varsayım ve tavırları tehdit ediyordu. Bu varsayımlar aile ve cinsellik hakkında derin kökleri bulunan kavramlarla bağlantılı olduğundan, kadınların talepleri karmaşık duygulara yol açıyordu. Bu yüzden bazı insanlar –gerek erkek gerek kadın– sosyal devrim veya siyasal demok-

rasi tehdidine göre daha büyük bir sıkıntı yaşıyordu. Kadınlar gerçek bir devrimci gücü hissetmekte haklı olduğu gibi, bu hareketin tüm dünya çapında etkisi görülecekti. Avrupa ve Kuzey Amerika'daki ilk feminist hareketler, patlayıcı içeriğini kısa sürede diğer kültür ve uygarlıklara aktaran bir düşüncenin tohumlarını atmıştı.

Uzun bir zaman boyunca, kadınların politikleşmesi, hatta baskıcı olduğunu düşündükleri yasal ve kurumsal yapılara yönelik başarılı siyasal saldırıları, birçok kadın için diğer değişimler kadar bir getiri sağlamadı. Bu değişimlerin üçü, geleneklerin sabitliğini yıkmakta yavaşça artan ama sonunda muazzam boyuta ulaşan bir öneme sahipti. Bunların ilki sanayiye dayalı ekonominin büyüyüp ayrıntılı bir yapıya kavuşmasıydı. Bu gelişme, 1914 yılına gelindiğinde bazı ülkelerde çok sayıda yeni kadın mesleği yaratmıştı; daktilografik, sekreterlik, santral memurluğu, fabrika işçiliği, mağaza tezgâhtarlığı ve öğretmenlik bunlar arasındaydı. Yüzyıl önce hiçbiri mevcut olmayan bu meslekler, ekonomik gücün kadınlara doğru kaymasında muazzam bir pratik fırsat yarattı. Kadınlar kendi geçimlerini sağlamaya başladıkça, kendilerini yeni bir aile yapısına ve yeni sosyal rollere taşıyacak bir yola giriyordu. Bir paradoks olarak, 20. yüzyılın sanayileşmiş toplumlarının savaşması bu gelişmeyi hızlandıracaktı zira işgücüne duyulan ihtiyaç onlara yeni meslek fırsatları sunuyordu. Daha 1900 yılında bile, kadınların ve kızların giderek sanayi veya ticaret alanında bir iş bulması, belli ölçüde ebeveynlerin düzeninden veya evliliğin getirdiği angaryadan kaçış demekti. Kadınların çoğunluğu 1914'te henüz bu fırsattan yararlanamamıştı fakat çoğalarak artan bir süreç işliyordu zira bu tür gelişmeler, örneğin eğitim ve mesleki eğitim gibi diğer talepleri tetikliyordu.

Kadınların hayatını dönüştüren ikinci büyük güç doğum kontrolüydü. Bu güç 1914 yılında henüz tam potansiyelini göstermediği gibi, yeni iş olanaklarına göre etkisini göstermedi daha uzun bir zaman aldı. Yine de Avrupa demografisini etkilemeye başlamıştı. Kadınların önünde gelecekle ilgili bir devrim yatıyordu. Tarih boyunca cinsiyetlerine egemen olup yaşamlarını biçimlendiren çocuk doğurma ve yetiştirmeye yönelik beklentileri artık kontrol edebilecekleri fikrini benimseyen kadınların sayısı giderek artıyordu. Bunun ötesinde yatan daha da köklü bir değişimse ancak 1914'te ortaya çıkmaya başlamıştı. Az sayıda kadın, ömür boyu evlilik yükümlülüğü altına girmeksizin cinsel tatmin arayabileceğini görmüştü.

Kadınları eski usuller ve ilkelerden fark edilmez ama kaçınılmaz biçimde kurtaran üçüncü büyük eğilim için tek bir isim vermek zordur fakat bu eğilimi yönlendiren bir güç varsa, bu teknolojidir. Bazıları daha 1900'lerden önce yavaş yavaş birikmeye başlayan yeni icatlar, günlük ev işleri ve angaryanın demirden pençesini gevşetip, bu tarihten sonra da kabaran bir dalga halinde büyümeye devam edecekti. Evlerde şehir şebeke suyunun, aydınlatma ve ısıtma için havagazının kullanımı ilk örnekler arasındaydı. Elektriğin temiz ve esnek bir enerji türü olması, daha

bariz etkilere yol açtı. Daha iyi koşullara sahip dükkânlar, perakende dağıtımda dönüşümün öncüsü oldu. Bu gelişme, sadece lüks kavramının zengin kesim dışındaki insanlara ulaşmasını sağlamakla kalmayıp ev ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştırdı. Daha iyi işlenmiş ve korunmuş ithal yiyecekler, her gün (veya günde iki-üç kez) pazardan alışveriş yapmaya dayalı aile alışkanlıklarını yavaş yavaş değiştirdi –Asya ve Afrika'da bu duruma hâlâ sık rastlanmaktadır. 1900 yılında deterjanların ve temizlik bezlerinin dünyası henüz uzaktaydı ama sabun ve soda o tarihte kolay ve ucuz olarak bulunuyordu. İlk ev aletleri– fırınlar, elektrik süpürgeleri, çamaşır makineleri en azından zenginlerin evlerinde ortaya çıkmaya başlamıştı. Eski zamanlarda üzengi veya tornanın ortaya çıkmasının önemini derhal kabul eden tarihçiler, bu tür mütevazı aletlerin birikerek artan önemini tuhaf biçimde görmezden geliyordu. Bu aletler bir devrimi çağrıştırıyordu. Uzun vadede yarattıkları sonuçların insanların ilgisini, bu yüzyılın başında İngiltere'de kadınların oy hakkı için mücadele eden "suffragettes" hareketi kadar çekmemesi daha anlaşılır bir durumdur. Bu harekete mensup kadınları genellikle şiddet içeren eylemlere yönelten dolaysız unsurlardan biri, siyasal kurumların daha çok erkeğin yararına olacak şekilde demokratikleşmesiydi. Kadınların kampanyasını bu arka plan yönlendiriyordu. Seçmen sayısını iki kat arttırma pahasına, demokrasi arayışının cinsiyet sınırlarını aşmasına yönelik mantıklı hamleler vardı. Buna rağmen 1914'te, Finlandiya ve Norveç dışında kadınların genel seçimlerde oy kullanabildiği hiçbir Avrupa ülkesi yoktu.

HALK KİTLELERİNE YÖNELİK SİYASET

Siyasete giderek daha "kitlesel" veya demokratik nitelik verme öyküsü, oy hakkıyla, biçimsel ve yasal temsili yapılardan ibaret değildi. Kitlelerin örgütlenmesi gerekiyordu. 1900 yılına girildiğinde, bu ihtiyacı karşılamak amacıyla modern siyasi partiler ortaya çıktı. Bu kuruluşlar sorunları birer seçenek olarak sunmak amacıyla yalınlaştırıyor, siyasi bilinci kitlelere yayacak bir araç olarak çalışıyor ve özel çıkarları besliyordu. Parti siyaseti fikri, dili ve kurumu Avrupa'yla ABD'den tüm dünyaya yayıldı. Demode politikacılar yeni kitlesel parti modeline yandaş değildi. Bu yeni örgütlerde daima isteksizce yer alıyorlardı zira kamuoyu önündeki tartışmaların yozlaşması bir yana, geleneksel elitlerin uyguladıkları siyaseti sokaktaki insanın usullerine uyarlaması gerekiyordu.

Değişimin başlangıcı, 19. yüzyılda keşfedilen kamuoyu görüşünde yatıyordu. İngiltere'de kamuoyunun, Hububat Kanunları'yla ilgili çekişmelerde belirleyici olduğu düşünülüyordu. III. Napolyon 1870'te halkın çıkardığı yaygara nedeniyle, çıkmasından korktuğu (ve kaybedeceği) bir savaşa karşı direnemeyeceğini his-

sediyordu. Muhafazakâr devlet adamlığının timsali olan Bismarck bile sonunda kamuoyu görüşüne boyun eğmesi gerektiğini anlamıştı. Yaygınlaşan okuryazarlık sayesinde kamuoyunun etkilenmesi her şart altında mümkün gibi görünüyordu (ya da en azından birçok gazete sahibi ve devlet adamı böyle düşünüyordu). Oylarını doğru kullanabilmeleri için kitleleri uygarlaştırmak amacıyla, kitle eğitiminin gerekli olduğu ileri sürülüyordu. Ortaya çıkan durumun en belirgin yanlarından biri; kitlelerin duygusallığıyla oynayan sansasyon meraklısı, yeni ucuz basının üstlendiği rol ile 19. yüzyılın icatlarından biri olan reklam kampanyası tasarımcılarına fırsat doğmasıydı. 20. yüzyıl başlarında gerek İngiliz *Daily Mail* gerek Fransız *Petit Parisien* gazetelerinin tirajı bir milyonun üzerindeydi.

Buna rağmen 1914'te Avrupa'da hem demokratik hem cumhuriyetçi anayasaya sahip iki devlet vardı: Fransa ve İsviçre. Bunların dışındaki ülkelerde (Andorra ve San Marino gibi tuhaf fosil devletler hariç), babadan oğula geçen monarşi hâlâ devletin yaygın anayasal biçimiydi. Bazı yaygın ayrıcalıklara sahip ve mantıken demokratik olarak nitelenebilecek kurumlara sahip ülkelerde bile, bu yönetim biçimi vardı. 1914 gibi geç bir tarihte bile, yeni bir ülkeye (Arnavutluk), paylaşılan Osmanlı mirasından ortaya çıkması nedeniyle bir monarşi tahsis edilmişti. Bununla birlikte birörneklik, içinde çok çeşitlilik barındırıyordu. Demokrasi kurumuna VII. Edward'ın tutarlılığıyla yaklaşan hükümdarların sayısı çok azdı. Edward'ın duyduğu saygı Güney Pasifik'in yerli hükümdarlarına kadar uzanırken, Kayzer Britanya'nın gerçek bir monarşiye sahip olmadığına inanıyordu. Genel olarak, birbirinden farklı iki monarşik devlet türü vardı. Bir yanda Britanya'nın önde gelen örneği olduğu meşruti monarşiler vardı. Bu türün diğer örneklerine Belçika, Hollanda, İskandinavya, İtalya, İspanya, Portekiz ve en eskisi Yunanistan olmak üzere 19. yüzyılda ortaya çıkan bazı yeni Balkan Devletlerinde rastlanıyordu. Bu gruptaki ülkelerde, resmi meşruti düzenleme nasıl olursa olsun, gerçek iktidar epey değişkenlik gösteriyordu. Yeni ülkeler arasında (özellikle Balkanlarda) türün umut vaat etmeyen örneklerine rastlanıyordu. Buna rağmen meşruti monarşi, 1900 yılında Avrupa'da kabul edilebilecek ve edilen bir gerçeklik olarak başarılıydı.

Diğer büyük monarşi türüne hanedanlık adı verilebilir. Birtakım evlilik ittifaklarından oluşan bir ağ bazı meşruti monarşileri birbirine bağlıyordu. Bu hanedanların saraylarında hâlâ birçok eski usul davranış geçerliydi. Ulusal ve toplumsal çıkarların eskiden beri iktidardaki hanedanın çıkarlarına tabi olması, birden fazla etnik yapı barındıran üç imparatorluğun ikisinde artık çok daha belirgindi. Biraz daha muğlak olmakla birlikte aslında üçüncüsünde de durum aynıydı. Habsburg İmparatorluğu (İkili Monarşi) ve Romanof Rusya'sı hanedan ilkesini bünyesinde tartışmasız biçimde barındıran iki örnekti. Hohenzollern Almanya'sında hükümdara yönelik büyük bir yaltaklanma mevcut olup otoritesi büyük bir hamaset e-

debiyatıyla (kısmen kendisi tarafından) abartılıyordu. Oysa II. Wilhelm hukuken meşruti ve federal bir monarşinin başkanıydı. Bu federal yapı kendi hükümdarları ve çıkarları olan devletlerden oluşuyordu. Gerçekteyse Prusya *Reich*'a egemendi ve Prusya'nın gerçek hükümdarları da aristokratlardı. Prusya monarşisinin kendi iç gerçekliğiyse, kendisine "Savaş Lordu" diye yapılan bütün pohpohlamalara karşın (bizzat II. Wilhelm bu deyimden hoşlanıyordu), imparatorun Prusya'nın egemen sınıfının tahammül edebileceği parametrelerin fazla dışına çıkamamasından ibaretti. Bu ilişkinin her zaman gerginliğe açık olduğunu gösteren bir örnek, III. Friedrich'in üç ay süren kısa imparatorluğu sırasında yaşandı. Onun erken ölümü, yapabileceklerinden dolayı büyük korku duyan bazı uyruklarında bariz bir rahatlamaya yol açmıştı. Üç hanedan imparatorluğunda da, hükümdarın kişiliğiyle mizacı yanında gücü veya güçsüzlüğü de belirleyici birer etkendi.

Bundan dolayı iki ayrı siyasi Avrupa, bünyesinde barındırdığı devletlerin ilkelerine göre birbirinden ayrılıyordu. Bu durumu II. Wilhelm'in kuzeni Çar'a yazdığı özel mektuptaki gibi, birkaç hükümdardan başka kimse böyle dile getiremezdi: "Parlamenter çoğunluk tarafından yönetilen demokratik ülkelere karşı emperyal monarşiler"[1] ancak bu hararetli yanlış yorumlamada bile bir doğruluk payı vardı. Bu üç büyük imparatorlukta monarşinin gücünün diğer ülkelerdekinden daha büyük olduğunu herkes biliyordu. Yine de hemen her ülkede, "demokratik" ve "demokrasi" kelimeleri, kalıtsal soyluluğun hâkim olduğu ve Paris komününün anıları hafızasından çıkmamış egemen sınıflarda telaş yaratıyordu. Bazı İngilizler bile Hindistan'ın "kral-imparatoru" şerefine kadeh kaldırırken, kraliyete karşı duydukları özel bir heyecanla titriyordu.

TOPLUMSAL KORKU

1900 yılında Batı Avrupa'da insanlar çoğunlukla şehirlerde yaşıyordu. 1914'te nüfusu 100 binin üzerinde olan 140'tan fazla şehir vardı. Bu şehirlerde hayat, daha önceleri sanayi toplumunu gözlemleyip eleştirenlerin gözüne çarpan dertlerden kurtulmaktan henüz çok uzaktı. Milyonlarca insan eğitim ve (sokaklarda rastladıkları dışında) eğlenceden nasibini almak bir yana, kötü ve havasız evlerde yaşıyordu. Üstelik bazen, üretilmesine katkıda bulundukları zenginliği gözleriyle görebiliyorlardı. "Varoşlar" (19. yüzyılda ihtiyaç duyulmaya başlanan ve dolayısıyla icat edilen bir kelime) çoğu zaman korku kaynağıydı. Kötü adamları ve devrimleri üreten birer suç yatağı olarak bu mahalleler, şehirlere karşı uzun süreden beri güvensizlik duyulmasına yol açıyordu. Tabii bu durum bazıları için umut yaratıyordu. Şehirler

1 *The Kaiser's letters to the Tsar. The Willy-Nicky Correspondence*, ed. N. F. Grant (Londra, 1920), s. 98-99, 19 Kasım 1903.

hoşnutsuzluğu kışkırtmaya öyle uygundu ki toplumsal ve ekonomik adaletsizliğe karşı devrimin patlak verme olasılığı gün geçtikçe artıyordu. Bu iyimser devrimci görüşler, muhafazakârların iç karartıcı kehanetleri kadar abartılı bir hal aldı. Zaman zaman kaygı verici huzursuzluk hareketleri görülmesine rağmen, ekonomik açıdan en gelişmiş ülkelerde devrimin, hatta ayaklanmanın başarılı olma ihtimali giderek azalıyordu.

Büyük güçler arasında Rusya'nın özel bir durumu olduğu kabul edilebilir. Bu ülkenin kendine özgü sosyal huzursuzluğu her zaman şehirlerden çok kırsal kesimden kaynaklanıyordu. Rusya Avrupa çapındaki gelişmeleri giderek paylaşmasına rağmen, her türlü ekonomik ve toplumsal ilerlemeden geri kalmıştı. Ülkedeki otokrasi, 19. yüzyılda yönetim ve hükümet yapısında gerçekleşen reformlara rağmen özünde değişmemişti. Bunun sonuçlarından biri, sürekliliğe kavuşan devrimci hareketi bastıramamak oldu. Devrimci hareket amaçları açısından kendi içinde bölünmekle beraber, bağrında subayları ve hatta bir çarı öldüren teröristleri besliyordu. Yıkıcı tehdit, kırsal kesimde çıkan karışıklıklarla sürekli yenileniyordu. Yüzyılın başında toprak ağaları ve kâhyalarına karşı saldırılar doruğa çıktı. 1904 ve 1905'te görülen kırsal huzursuzlukların ardından, Japonlara karşı alınan yenilginin sonucunda rejimin güvenilirliği iyice sarsıldı. Bunun sonucunda ilk kez şehir kökenli bir direniş hareketi devrim girişimine yol açtı. Meydana gelen ayaklanma hükümetten meşrutiyete yönelik olarak o güne dek görülmemiş boyutta tavizler kopardı. Buna rağmen otokrasiye özünde dokunulmamıştı.

Daha batıda bulunan İtalya da, 1898'de bazılarının güçlükle bastırılan bir devrim olarak gördüğü bir ayaklanma yaşadı. Milano sokaklarında elli yıldan beri ilk kez topçular ateş açmıştı. Aynı durum bir kez daha 1914'te, "Kızıl Hafta" adı verilen dönemde yaşandı ve bazı departmanlar (İtalya, Fransa'da kullanılan yerel yönetim sistemini benimsemişti) kısa bir süre Roma'nın denetiminden çıktı. İspanya'nın en büyük şehirlerinden Barselona, 1909'da kanlı sokak çatışmalarına sahne oldu. Bu olay İspanyol Solunun tarihine "Trajik Hafta" olarak geçen dönemin bir bölümünü oluşturuyordu (belki bu ad, İspanyol ve İtalyanların mizacının farklı olması –ve hatta olayların farklı sonuçlanması– hakkında bir fikir verir). Diğer ülkelerde de grevler ve gösteriler sık sık şiddet kullanılarak bastırılıyordu. Fransa savaştan önceki on yıl boyunca, fabrikalarda meydana gelen karışıklıkları bastırmak için askerleri kullanma konusunda büyük bir tecrübe sahibi oldu (ileride cumhuriyetin kurtarıcısı olacak Clemenceau, 1908'de ilk kez başbakan olduğunda, adı grev kırıcıya çıkmıştı). İngiltere'de bile 1914'ten önce gösterilerin şiddetlc bastırılması sonucu ölümlere rastlanıyordu. Bu esnada kamuoyunun tahayyülü, 1890'lardaki bombalama ve suikastlar sonucu herkesçe tanınan anarşistlerin çizdiği tabloyla şekillenmeye devam ediyordu. Anarşistlerin hepsi aynı amacı paylaşmasa da, sonuçta

tümü bu eylemlerden dolayı zan altındaydı çünkü özünde adaletsiz olarak bütün bir topluma karşı çıkıyorlardı. Mücadeleleri sadece birtakım ülkelerin devlet yapısına karşı değildi.

SOSYALİZMİN HAYALETİ

Hiç kuşku yok ki sosyalist propaganda ve söylem, egemen sınıfları korkutmak için daha fazlasını yapıyordu. Sosyalizm devrimi harekete geçiremese de uzun zamandan beri çok başarılı görülüyordu. Bu başarı, işçi sınıfının seçim sandığı yoluyla siyasal kavga ve sendikalar yoluyla endüstriyel mücadele için örgütlenmesinde daha belirgindi. Çok geniş bir çerçevede tanımlansa da sosyalizm sol kültür üzerinde, 1871'den sonra 1950'lere kadar, uzun süren bir hâkimiyet kurdu. Şu ya da bu şekilde; kolektivist, eşitlikçi, maddi temele dayalı paylaşım çözümleri, toplumun ilerici ıslahına inanan ve bunu gerçekleştirmeyi amaçlayanlar tarafından daha önce görülmedik ölçüde benimsendi. Bunun dışında hemen her yerde; sosyalizm, ister sulandırılmış ister saf şekliyle olsun (yorumlama konusunda büyük tartışmalar vardı), Marksizmin belli bir biçimi olarak görülüyordu. Önemli alternatif geleneklere sadece Fransa, İspanya ve İtalya'da rastlanıyordu. Bu ülkelerde anarşist ve devrimci sendikalizm, elverişli koşullarda ortaya çıkmıştı. Bunların dışında özellikle İngiltere'de; yasal olarak kurulmuş çok sayıda sendikanın erken tarihlerde ortaya çıkması, değişimi mevcut siyasi partiler ve süreçler aracılığıyla gerçekleştirme olasılığı, devrimci olmayan radikalizmin etkinliğini arttırdı.

Anarşizm ve Marksizm arasındaki derin temellere dayalı düşmanlık, bir süre sosyalist örgütlere egemen oldu. 1889'da tüm ülkelerdeki sosyalist hareketin koordinasyonu için kurulan "İkinci Enternasyonal", 1896'da anarşistleri örgütten atınca, Marksizm (İngiltere'nin tersine) tüm kıtadaki zaferini resmen ilan etti. Enternasyonal dört yıl sonra Brüksel'de daimi büro açtı. Enternasyonal'in önderlik ettiği harekette Almanlar sayıca, maddi olarak ve doktrin açısından ağır basıyordu. Almanya'da hızlı sanayileşme sayesinde, Sosyal Demokrat Parti polis baskısına rağmen büyümüştü. 1900'lerde, ilk gerçek kitle partisi olarak Alman siyasetinin vazgeçilmez bir olgusu haline geldi. Alman partisinin resmi öğretisi olan Marksizm, kendi entelektüel ve duygusal cazibesine sahip olmasaydı bile, sadece bu sayı ve zenginlik sayesinde yine uluslararası sosyalist harekete önderlik ederdi.

Sosyalizmin kurulu düzende yarattığı onca korkuya rağmen bazı zeki sosyalistler, 1880'lerden sonra gerçeklerin Marksist mitoloji ve söylemi bariz biçimde haklı çıkarmadığını çoktan fark etmişti. Büyük halk kitleleri açık biçimde, kapitalist sistem içinde daha yüksek bir hayat standardının nimetlerinden yararlanmaya başlamıştı. Bu sistemin bütün karmaşıklığı içinde yayılması, Marks'ın öngördüğü

gibi sınıf çelişkisini basitleştirip keskinleştirmemişti. Kapitalist siyaset kurumları işçi sınıfına hizmet etmişti. Özellikle Almanya ve İngiltere'de parlamento vasıtasıyla işçi sınıfı için önemli yasal avantajlar kazanılmıştı. Bazı sosyalistler devrimi beklerken oy silahını görmezden gelmeye niyetli değildi. Bu durum, resmi Marksizmin bu eğilimleri hesaba katması amacıyla yeniden gözden geçirilmesini isteyen girişimlere yol açtı. Bu girişimlere genel olarak "Revizyonizm" adı verildi. Revizyonistler genel anlamda toplumun şiddet içermeyen mücadele yoluyla dönüştürülmesini savunuyordu. Eğer bu dönüşüm gerçekleştiği takdirde insanlar buna devrim adını veriyorsa, o zaman geriye sadece bu kavramın kullanımını tartışmak kalıyordu. Bu teorik iddia ve yarattığı anlaşmazlığın ardında, yüzyıl sonunda ortaya çıkan pratik bir sorun yatıyordu: sosyalistler "kapitalist" hükümetlerde bakanlık yapmalı mı yoksa yapmamalı mıydı?

Bu tartışma uzun yıllar boyunca sürdü. Sonunda revizyonizm İkinci Enternasyonal tarafından açıkça mahkûm edildi. Buna karşılık başta Almanlarınki olmak üzere ulusal partiler, uygulamada bu anlayışı sürdürerek, işlerine geldiği müddetçe mevcut sistemle çeşitli konularda pazarlıklar yaptı. Bu partiler bir yandan da devrimci söylemlerini koruyordu. Birçok sosyalist, savaş çıktığı takdirde bunun gerçeğe dönüşmesini ve askere çağırılanların kapitalist hükümetler adına savaşmayı reddedeceğini bile umut ediyordu. Buna karşılık bir sosyalist grup, Rusların partisi içindeki çoğunluk, revizyonizmi şiddetle suçlamaya devam etti. Bunda hiç kuşkusuz Rusya'nın içinde bulunduğu garip durumun payı vardı. Bu ülkede etkin bir parlamenter faaliyet sürdürmenin imkânı olmadığından köklü bir devrim ve şiddet geleneği vardı. Partiye egemen olan bu gruba Rusçada çoğunluk anlamına gelen Bolşevik adı verilmişti.

AVRUPA KAMU YAŞAMINDA DİN

1900 yılına gelindiğinde, Hıristiyanlığın uluslararası alanda şiddeti durdurma potansiyeli inandırıcılığını kaybedeli uzun zaman olmuştu. Dini inanç ya da bağlılıktan kaynaklanan kısıtlamalar, Avrupalı hükümdarların birbiriyle kapışmalarında asla belirleyici veya sürekli bir hâkimiyet sağlamamıştı. Bu tür bir kontrol unsurunun ümidi bile 1900 yılında artık mevcut değildi. Hıristiyan âlemi ülküsünün artık siyasi bir içeriği kalmamıştı. Daha 19. yüzyılda din, en iyi ihtimalle bazı anlaşmazlıklarda geçici ve yatıştırıcı bir çözüm oluyordu. Bazen de tahrik edici bir rol oynuyordu. Ortodoks Ruslar (ve hatta bazı dindar İngilizler), Hıristiyanları katlettiği zaman Türklere karşı kolayca galeyana kapılıyordu.

Alman kâhin ve filozof Friedrich Nietzsche 1882'de Tanrı'nın öldüğünü ilan etmişti. Ona göre akıl sahibi insanoğlunun artık dini inanca sahip olması mümkün

değildi. Yüzyıllardan beri Avrupa kültürünün özünü oluşturan ruh ve beden ikiliği görüşü artık sürdürülemezdi. Bunun doğru olup olmadığı açıklığa kavuşturulması zor bir sorudur. Doğru olsa bile, genel bir dini inanç kaybının mı yoksa dinin ifade edip gerektirdikleri konusunda bir görüş değişikliğinin mi sonucu olduğunu anlamak zordu. Milyonlarca Avrupalı 1900'lerde hâlâ, çoğunlukla Hıristiyan kilise ve şapellerinde olmak üzere dini ayinlere katılıyordu. Bunun kilise örgütlerinin etkin gücü bakımından ne anlama geldiğini belirlemek zordur. Kilisenin artık eski otoritesine sahip olmadığı, 19. yüzyılın sonunda, ister beğeniyle ister üzüntüyle olsun sıkça dile getiriliyordu. Charles Dickens daha elli yıl önce, Coketown'daki pek çok kilise ve şapeli dolduran insanların bu şehirde yaşayan işçiler olmadığını belirtmişti. Buna rağmen pek çok Avrupalı, dinlerine ait dogmalara ve İncil'de anlatılanlara körü körüne ve basit bir inançla bağlılığı sürdürüyordu. Diğer yandan yaratılış iddialarına şiddetle karşı çıkıp din adamlarının otoritesini sorgulayanların sayısı giderek artıyordu. Geleneksel inancı en bilinçli şekilde tehdit edip karşı çıkanlar Avrupalı elitlerdi. Büyük kısmı uzun zamandan beri, genellikle dinsiz ve kuşkucu bir yapıya sahip "Voltaireci" fikirleri savunuyordu. 19. yüzyılda, inançlarda yıpranmaya yol açan diğer fikirlerin de başlangıçta sadece elitleri ilgilendirdiği görüldü. Kitap basımının ucuzlaması ve halkın okuryazarlığının artması sayesinde bu fikirler yavaş yavaş daha büyük bir izleyici kitlesine ulaştı.

Kurulu kiliselerin çoğu bu entelektüel rekabetten etkilenmişti. Bunların başında Ortodoks ve Roma Katolik kiliseleri geliyordu. İkincisi, birçok ülkede utanç verici siyasi işlere karışmıştı. Ulusal egemenlik konusunda henüz bilince kavuşan ülkelerde hukuki, mali ve eğitime yönelik sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu durumda politikacılar kilise ve devlet arasındaki uyumlu ilişkiler konusunda uzun zamandan beri benimsenen görüşleri kınamaya başladı. Roma kilisesi de yüzyıl ilerledikçe dönemin safdilliğine yönelik ideolojik ve entelektüel taleplerde bulunmaya başladı. Diğer kiliseler gibi o da yeni araçları –örneğin gazete gibi yeni bir kitle iletişim aracını– kullanma becerisinden yoksun görünüyordu (oysa Selamet Ordusu gibi, başarılı olan birkaç yenilik örneği vardı). Aslında Roma Katolik kilisesi uzun zaman önce bu tür gelişmelere yönelik güvensizliğini ilan etmişti.

1878'de IX. Pius'un yerine geçen XIII. Leo yönetiminde, Roma kilisesinin bazı ülkelerdeki siyasi konumunda belli bir miktar düzelme oldu. Buna rağmen Fransa, İtalya ve İspanya'da din adamlarına karşı çıkma ve rahipleri rahatsız etme olayları sürdü. Hükümetler de bir yandan daha önce kilisenin mutlak hâkimiyetinde olan alanları –hepsinden önemlisi eğitimi– ele geçirmeye devam ediyordu. Tartışmalar uyuşmazlık doğuruyordu. Fransa'da bunun nihai sonucu eski konkordotonun yürürlükten kaldırılıp kiliseyle devletin 1905'te birbirinden ayrılması oldu (bunun dışında Fransız siyasetinin kendi içindeki ideolojik bölünmeler kışkırtıldı). Öte yan-

dan Vatikan'ın İtalya Devleti'yle ilişkileri fiilen X. Pius yönetimi altında düzeldi. Uyuşmazlık olduğu zaman Roma kilisesinin öğretilerine karşı hangi görüş açısıyla bakılırsa bakılsın, inananların büyük bir bölümünü hâlâ kendisine bağladığı görüldü. Üstelik denizaşırı ülkelerdeki misyonerlik faaliyeti sonucu din değiştirenler sayesinde, demografik eğilimler nedeniyle kısa sürede bu inançlı insanlar kitlesine yeni üyeler katılıyordu. Kilise Avrupa'nın yeni şehirli sakinleri arasında fazla bir ilerleme sağlamayabilirdi. Yetersiz kilise mekanizmasının, laik kültürle haşır neşir olmaları nedeniyle giderek dinsizleşen bu insanlara ulaşması zordu. Buna rağmen kilise, siyasal ve sosyal bir güç olarak ölmediği gibi yakında böyle bir ihtimal de görünmüyordu. Aslında papalığın dünyevi rolünden sıyrılması, birçok Katoliğin bu kuruma karşı vazgeçmesi imkânsız bir sadakatle bağlanmasını kolaylaştırmıştı.

DEĞİŞEN ZİHNİYETLER

Kitlelerin geleneksel dine yönelik desteğini baltalayan en etkin gücün bilim olduğu daha önce belirtilmiştik fakat bu güç çoğu zaman dolaylı olduğundan, etkilerinin boyutunu belirlemek güçtür. Bilimin günlük hayattaki uygulamaları 1914 yılında her zamankinden daha belirgin hale gelmişti. Artık radyo mesajları Atlantik ötesine gönderilebiliyordu. Balonların içindeki gaza ihtiyaç duymadan uçan makineler (uçaklar) yaygınlaşmıştı. Benzinle çalışan motorlu arabalar şehir sokaklarının aşina nesneleri haline gelmişti. Eğitimli Avrupalılar (nihayet) anestetik, buhar türbini, daha sert ve özel amaçlı çelik, telefon ve daha yarım yüzyıl önce ortalıkta olmayan bunun gibi pek çok yeniliği doğal karşılıyordu. Ucuz elektrik enerjisinin üretilmesiyle birlikte; elektrikli tramvay ve trenler, fabrikaları çalıştırılan elektrikli motorlar, sokak ve evlerde kullanılan elektrik ışığı sayesinde şehirlerin görünümü ve işleyişi çoktan değişmeye başlamıştı. Hayvan nüfusu bile bu gelişmelerden nasibini almıştı. Büyük Britanya'da 1900 yılında tramvayları çekmek için 36.000 at kullanılırken, bu sayı 1914 yılında sadece 900'dü. Bu değişimlerin çoğu, son tahlilde bilimin günlük hayata uygulanması sayesinde gerçekleşmişti. 17. yüzyıldan itibaren bilimsel faaliyetin bir yan ürünü olan bariz teknolojik yeniliklerin ortaya çıkmadığı gün yoktu. Bu yeniliklerin büyük bölümü balistik bilimi, seyrüsefer ve haritacılık, tarım ve birkaç temel endüstriyel işlemle ilgiliydi. 20. yüzyıla girildiğinde bilimsiz bir hayat düşünmek imkânsız gibiydi.

Her ne kadar bilime duyulan saygı mühendislik veya imalat sanayiindeki görkemli sonuçlarla orantılı olarak artsa da, temel bilimler uzun vadeli sonuçları olan önemli bir ilerleme sağladı. Kolayca anlaşılan birtakım etkiler tıp alanında yaşandı. 1914 yılındaki Avrupa tıbbı bugünün ölçülerine göre ilkel kalsa da, bir yüzyıl öncesiyle kıyaslandığında dev adımlar atılmıştı. Antiseptik ve anestetik uygulamaya

geçirilmişti (Kraliçe Viktorya bizzat yeni tıp yöntemlerinin kamuoyuna duyurulmasının öncüsüydü; bir prens ya da prensesin doğumu sırasında anestezi uygulanması, bu yöntemlerin toplumsal kabul görmesine yardımcı oldu). Farmakoloji alanında büyük ilerlemeler vardı. Enfeksiyonun seçici tedavisinde bir dönüm noktası olan Salvarsan'ın 1909'da keşfedilmesi bunlardan biriydi. Sıtmanın taşıyıcısı patologlar tarafından saptanmıştı. X ışınları keşfedilmesinin hemen ardından tıpta kullanılmaya başlanmıştı.

Yine de bir paradoks olarak, 1914 yılında bilim sadece doğaya giderek daha çok hükmeden uygarlığın güven duygusunu arttırmıyor, aynı zamanda eksik tanımlanmış bir gerilim duygusu yaratıyordu. Bu durum kuşkusuz en çok geleneksel dine atfedilen sorunlarda kendini gösteriyordu. Bunun yanında bilimsel keşiflerin teşvik ettiği determinizmde veya antropoloji ve insan zihninin incelenmesi gibi dalların yol açtığı rölativizmde görülüyordu. Bilimin kendisi, bizzat bilim için çok önemli olan objektiflik ve rasyonellik gibi değerlerin yarattığı güvenden besleniyordu. 1914 yılına gelindiğinde; liberal, rasyonel ve aydın Avrupa'nın tıpkı gelenekçi, dindar ve muhafazakâr Avrupa gibi gerilim altında olduğuna dair belirtiler vardı. Bazı insanlar, mutlak değerler gibi şeylerin varlığından emin olmakta güçlük çekiyordu. Bununla birlikte, çoğu insanın zihninde bunun değişim açısından ne anlama geldiğini söylemek zordur.

AVRUPA'NIN DÜNYA HEGEMONYASINDA ÇATLAKLAR

Yüzyılın başında bazı Avrupa çevreleriyle popüler basında, ne olduğu belirsiz bir "Sarı Tehlike'den bahsediliyordu. Bu çevrelere göre, tehlikenin kaynağı çeşitli adlar altında Çin veya Japonya'daydı. Aynı esnada çok daha kısıtlı çevrelerde, Japon gravürlerinin veya Afrika heykellerinin Avrupa sanatına getirdiği yeni soluk hayranlıkla konuşuluyordu. 1900 yılında Paris'te düzenlenen büyük uluslararası serginin en ilginç yanlarından biri, Fransız sömürgelerinde yaşayan muhtelif halkların sunduğu egzotik çeşitliliğin Fransızlar tarafından keşfiydi. Avrupa dışındaki dünyadan gelen tehditkâr veya hoşa giden izlenimlerin aynı açık fikirlilikle kabul edildiğini gösteren daha pek çok örnek vardı. Bu farkında olma duygusu artmasına rağmen, Avrupa dışındaki dünyadan gelen meydan okuma veya rekabete yönelik genel korkuyu ve tomurcuklanan tehdit duygusunu yatıştırmaya yeterli değildi. Her ne kadar hafif görünse de, tehditkâr değişimin belirtileri ve tohumları burada yatıyordu.

Avrupa dışındaki dünyanın büyük bölümü doğrudan veya kukla yönetimler aracılığıyla, Avrupalılar veya Avrupalı soyundan gelenler tarafından yönetiliyordu. En eski emperyalist güçlerden İspanya son büyük sömürgelerini 1898'de ABD'ye

kaptırmıştı. Bu okyanus ötesi güç güven duygusu verecek şekilde Avrupalı kökene sahip olup "uygar dünyanın" üyesi olduğu açıktı. Bu bakımdan 19. yüzyılı kendi emperyalist hedefleri açısından tamamlama mücadelesinde başarılı olduğu söylenebilirdi. Uygar dünyanın ilkeleri arasında neredeyse evrensel olarak kabul edilen bir inanç vardı. Buna göre ister kültürel ve geçici ya da etnik ve sürekli olsun, doğuştan gelen bir üstünlük Avrupalıların diğer halklar üzerindeki egemenliğini haklı kılıyordu. Hatta İspanya'nın bu mücadelede yan çizdiğine dair bir inanç bile vardı. Bu yüzden ABD'nin Filipinlileri yönetme konusunda "Beyaz Adamın Yükü'nü üstlenip bu görevi İspanya'dan daha iyi yerine getireceği düşünülüyordu. Nitekim 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk on yılı, Avrupa emperyalizminin kendine duyduğu güvende fazla bir gerileme olmadığını gösterdi. Resmi çevrelerin, hegemonya kurmanın pratik değeri ve gerçek maliyeti konusunda (özellikle Boer Savaşı'nın ortaya koyduğu gibi) duyduğu kuşkular bu durumu değiştirmedi. Avrupa sömürgelerinin düzgün yönetilmesi ve insancıl davranılması konusunda kaygılar doğmaya başlamıştı (Belçika Kongo'sunda uygulanan vahşet gün ışığına çıkınca, Belçika kralının bu ülkedeki kötü yönetime ses çıkarmaması kamuoyunun şoka girmesine neden olmuştu). Birçok ülkede "anti-sömürgeci" örgütler ortaya çıkmıştı. Buna rağmen emperyalizm henüz kabul edilebilir bir olgu olup, işleri yürütmenin normal bir koşulu olarak farz ediliyordu.

1914 yılında emperyalizm olgusunun bağrında yatan rakamlar yadsınamaz biçimde çarpıcıydı. Büyük Britanya'nın kendi sınırları dışında yaklaşık 400 milyon uyruğu vardı. Fransa'nın uyruklarının sayısı 50 milyonun üzerindeydi. Almanya ve İtalya yaklaşık 14'er milyon uyrukla çok geride kalmıştı ama yine de bu rakamlar bazı Avrupa devletlerinin nüfusundan fazlaydı. Bu dev yapıların daha da büyüme olasılığı düşüktü. Ele geçirilecek fazla "gelişmemiş mülk" kalmamıştı. İspanyol-Amerikan Savaşı imparatorlukların gelecekte sadece birbiriyle kapışmak pahasına büyüyebileceğinin ipucunu vermişti. Almanlar ve İngilizler bir ara ihtiyatlı bir biçimde, Portekiz'in Afrika'daki topraklarını kendi aralarında paylaşmayı tartışmıştı. Diğer bölgelere gelince; Çin bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Rusya, iki yüzyıl boyunca topraklarına tecavüzün doğal bir sonucu olarak hâlâ Çin'i tamamen parçalamanın hayalini kuruyordu fakat Çin nihayet gerçek bir modernleşme olasılığına kavuşmuş gibiydi. Görünen oydu ki 1900 yılından sonra saldırıp parçalamaya müsait tek büyük alan olarak çözülmekte olan Osmanlı İmparatorluğu kalmıştı.

YENİ RAKİPLER: JÖNTÜRKLER

Avrupa'da yeni yüzyılın ilk siyasi krizi 1908'de patlak verdi. Habsburg monarşisi, yaklaşık kırk yıldır işgal altında tuttuğu Osmanlı Devleti'ne ait Bosna ve

Hersek eyaletlerini resmen ilhak etti. Bu gelişmenin Rusya'yı öfkelendirme yanında başka yansımaları oldu. Bunların arasında Osmanlı rejimindeki değişiklik de vardı. Rejimin zayıflığı ve başarısızlığından sabrı taşan ve kendilerine "Jön Türkler" adını veren (bu ad Mazzini'nin 1830'ladaki "Genç İtalya" ve "Genç Avrupa" söylemini hatırlatıyordu) bir grup, 1908'de başarılı bir devrim gerçekleştirdi. Jön Türkler, Avrupa'daki uygulamayı örnek alarak reform ve modernleşme hamlesini başlatmak için çabalıyordu. Bu konuda ironik biçimde, Avrupalı güçlerin 19. yüzyılda padişaha dayatmaya çalıştığı ilkeleri benimsemişlerdi. Avrupa modeline dayalı bir meşrutiyet yönetimi kurmayı, imparatorluğu yeniden hayata döndürüp modernleşmesini gerçekleştirmenin bir aracı olarak görüyorlardı. Meiji reformcuları gibi Jön Türkler de modernleşmeyi, kendi içişlerine Avrupa'nın müdahalesini (örneğin Mısır hükümetinin elini kolunu bağlayan maliye yönetimi gibi) engellemek için istiyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da geri çekilmesinin ardında uzun bir geçmişe sahip Avrupalı zorbalığının yattığını düşünüyorlardı. Belli bir ölçüde Avrupalılaşma yoluyla sağlanacak modernleşme, güçlü olmanın aracıydı.

Yabancı liberaller Jön Türk programında yer alan meşrutiyetçi emelleri başlangıçta iyimser karşıladı. Görünüşe bakılırsa Osmanlı'nın uzun bir geçmişe sahip kötü yönetimi nihayet sona eriyordu. Derken 1909'da meydana gelen bir karşı-devrim girişimi, bunu bahane eden Jön Türklerin bir darbeyle Abdülhamid'i tahttan indirip, meşruti bir monarşi görünümü ardında diktatörlük kurmalarıyla sonuçlandı. Yeni bir niteliğe sahip yeni bir programla, bir diğer temel değişim hedefi ilan edildi. "Osmanlı olmakla iftihar ediyoruz" diyen bir Jön Türk lideri; artık Bulgar, Romen, Yahudi veya Müslüman olmadığını duyuruyordu. Birçok halktan vergi toplayarak varlığını sürdüren eski çok uluslu imparatorluk bir ulusal devlete dönüşmeye başlamıştı.

Avrupa devletleri bu gelişmelerle çok yakından ilgileniyordu. Bazılarına göre, İstanbul'da meydana gelen olayların yansımaları ve olası sonuçları çok uzaklarda hissedilebilirdi. Osmanlı İmparatorluğu her şeyden evvel dünyanın en büyük Müslüman devleti ve halifeliğin merkeziydi. Daha da önemlisi; 1900 yılında bile Avrupa'da çok az toprağı kalmasına karşın, imparatorluk Avrupa dışında hâlâ büyük ve stratejik açıdan çok önemli bir bölgeyi elinde bulunduruyordu. İmparatorluğun doğudaki sınırları Kafkaslardan başlayıp İran sınırı boyunca güneye, Basra Körfezi'nde Dicle'nin denize döküldüğü noktaya kadar uzanıyordu. Körfezin güney kıyılarında Kuveyt'in etrafından dolanan (bu ülkenin şeyhi Britanya himayesi altındaydı) Osmanlı toprakları tekrar denizle buluştuktan sonra güneyde Katar'a kadar devam ediyordu. Arabistan kıyıları bu noktadan itibaren Kızıldeniz'in girişine kadar şu ya da bu şekilde Britanya nüfuzu altındaydı, ancak Arap yarımadasının

bütün iç bölgeleriyle Kızıldeniz kıyıları Osmanlı Devleti'ne aitti. İngilizlerin baskısı sonucu Sina Çölü birkaç yıl önce Mısır Hıdivine bırakılmıştı (kendisi resmen hâlâ İstanbul'a tabiydi). Filistin, Suriye ve Mezopotamya'daki antik topraklarsa hâlâ doğrudan Osmanlı yönetimi altındaydı. Bununla birlikte İslamiyet'in tarihi merkezinde bile, daha 1914'ten önce yeni siyasi güçlerin işbaşında olduğunu gösteren işaretler vardı. Suriye ve Lübnan'da Mısır'a göre çok daha güçlü biçimde faaliyet gösteren bu güçlerin temelinde kısmen, Avrupa'nın buralarda eskiden beri yerleşmiş olan kültürel nüfuzu yatıyordu. Bu ülkelerde Fransız nüfuzunun yanı sıra Amerikalı misyonerlerin çabalarıyla Amerikan okul ve kolejleri dikkat çekiyordu. Bu okullarda gerek Müslüman gerek Hıristiyan olmak üzere tüm Arap dünyasından erkek çocuklar okuyordu. Okuryazarlık oranının yüksek olduğu Levant kültürel açıdan ileri düzeydeydi. Dünya savaşı arifesinde, Mısır dışındaki Osmanlı topraklarında yüzün üzerinde Arapça gazete yayınlanıyordu.

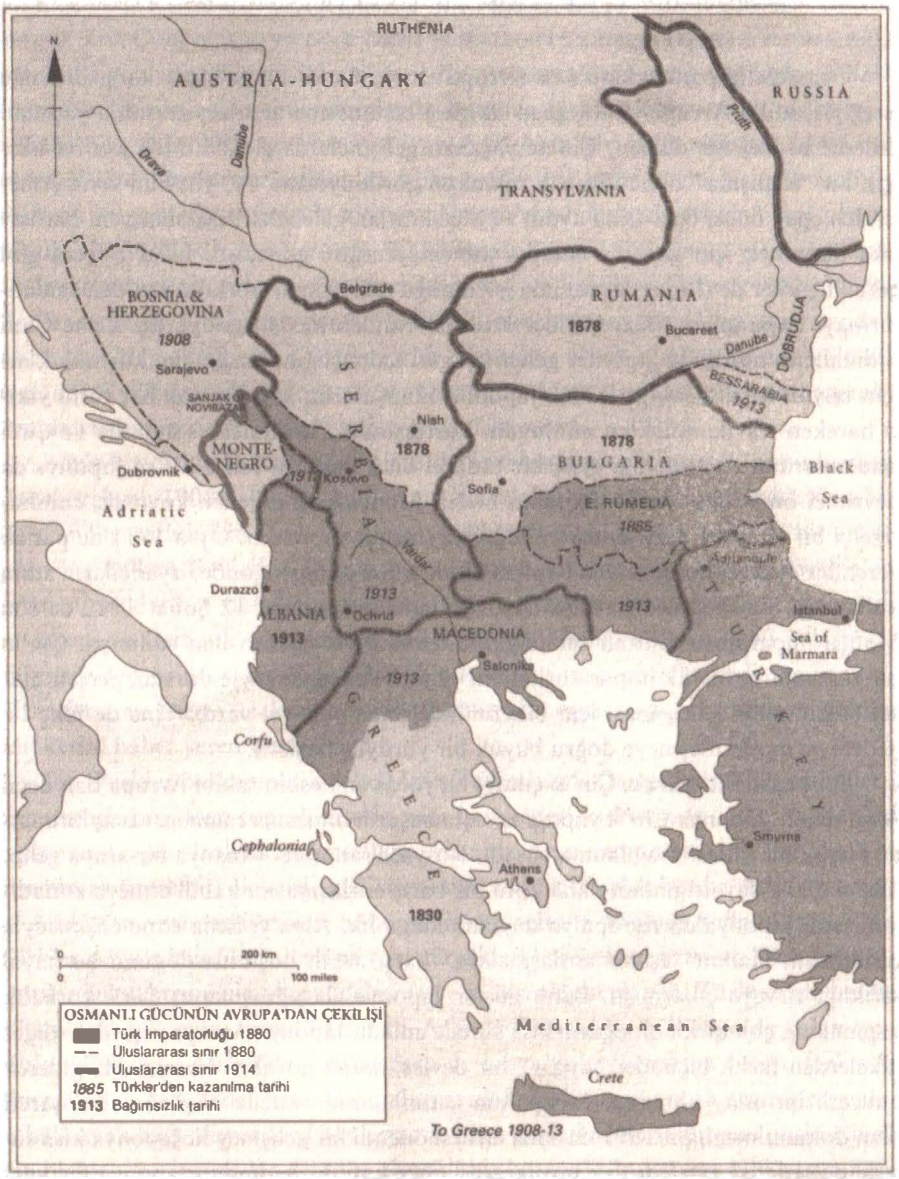
Böyle bir ortamda İtalyanlar 1912'de Trablusgarp'ı ele geçirdi (bunu kısmen Habsburgların 1908'deki kazanımlarının bir telafisi olarak görüyorlardı). Kısa bir süre, imparatorluk için ölüm çanlarının çaldığı düşünüldü zira 1912'de bir araya gelen bir Balkan Devletleri ittifakı bir yıl içinde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kalan topraklarının neredeyse tamamını ele geçirmişti. Buna karşılık ganimetin paylaşımı ve Osmanlı yönetiminin halefinin tam kimliği konusundaki anlaşmazlık yüzünden galipler arasında ikinci bir Balkan Savaşı patlak verdi. Avusturya-Macaristan ve Rusya uzakta durmakla birlikte, bu savaş imparatorlukların çökme tehlikesini haber veren bir uyarıydı.

Jön Türkler bu kayıplara öfkelenmişti ama kendi Osmanlılaştırma eğilimleri, imparatorluğun Asya topraklarında yeni hareketleri kışkırtmıştı. 1913'te İran'da toplanan Araplar Irak'ın bağımsızlığını ele aldı. Arap sürgünler başta Paris ve Kahire olmak üzere birçok yerde gizli dernekler ve açık gruplar kurdu. Arka plandaysa Arabistan yarımadasındaki hükümdarların sultana bağlılığı sallantıdaydı. Jön Türkler aslında kendileri aleyhine yeni güçlükleri harekete geçirmişti. Yine de bu sıkıntılar gelecekten yana olup uluslaşma ve modernleşmeyi, yani Türkiye'nin henüz bilinmeyen geleceğini temsil ediyordu. Aslında Osmanlıların Avrupa'da kalan topraklarıyla Kuzey Afrika'da Trablusgarp ve Libya'yı kaybettikten sonra, farkında olmasalar da bazı hedeflerine ulaşmaları artık kolaylaşmıştı ancak geçmişleri onlara hâlâ ayak bağı oluyordu. 1914'teyse Avrupa devletlerinin saldırısını püskürtmek için hiçbir şey yapmadılar. 1914'te elverişli bir konjonktür doğmuş gibi göründüğü için imparatorluğun sorunlarından kurtulmanın yolu olarak savaşı seçmiş olmaları o kadar şaşırtıcı değildi.

YENİ RAKİPLER: UZAKDOĞU

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'nın baskı ve zorbalığına karşı direnme isteğiyle, kökü Avrupa'ya dayanan fikirleri benimseme arzuları arasında yaşanan ikileme benzer bir durum, Çin'de yaşanan gelişmelerde görüldü. Bir ara bu ülke için bir "kapışma" olma ihtimali mümkün görünüyordu. 19. yüzyılın sona ermesinden epey önce, bazı Çinli aydın ve bürokratlar, geleneksel düzenin yeni barbarlara direnmek için gereken enerjiyi üretemeyeceğini görmüştü fakat reform gibi gerici tepkiler de (Boxer İsyanı'nda görüldüğü gibi) imparatorluğu yeniden canlandırmayı başaramadı. Bazı Çinliler artık devrimden medet umuyordu. Genç Çinli radikallerin nezdinde Japonlar gelenekçi geri kalmışlığın tuzağından kurtuldukları için büyük itibara sahipti. Oysa Japonlar komşularını zayıflatacak her türlü yıkıcı hareketi teşvik etmekten mutluydu. Yurtdışındaki hoşnutsuz sürgünler ve Çinli işadamlarının desteklediği genç bir radikal olan Sun Yat-sen 1905'te Japonya'da devrimci bir ittifak kurdu. İttifakın hedefi Mançuların ülkeden kovmak, cumhuriyetçi bir anayasa hazırlamak ve toprak reformu yapmaktı. Oysa 1911'de patlak veren bir ayaklanma sonunda başarılı bir devrime dönüştüğünde, isyancıların adını kullandığı Sun Yat-sen yurtdışındaydı ve gafil avlanmıştı. 12 Şubat 1912'de son Mançu imparatoru tahttan çekildiğinde cumhuriyet çoktan ilan edilmişti. Çin'in bir zamanların büyük imparatorluğunu yeniden kurmak şöyle dursun, gerçek ulusal bağımsızlığı kazanması için bile önünde daha çok yol vardı. Yine de ülke bu hedefe ve modernleşmeye doğru büyük bir yürüyüş başlattı.

Bir paradoks olarak, Çin'in çıktığı bu yolda en keskin rakibi Avrupa'dan değil Asya'dandı. Japonya Çin'le yaptığı savaşta başarılı olmasına rağmen, savaş bitiminde büyük bir ulusal aşağılanma yaşadı. Rusya, Fransa ve Almanya bir araya gelip, ülkeyi Çin'e dayattığından daha kötü bir barış antlaşmasını kabul etmeye zorladılar. Artık Japonya'da Avrupa'ya duyulan kızgınlık, Asya'yı istila etme coşkusuyla birleşmişti. Halkın "eşitsiz antlaşmalara" karşı artan hoşnutsuzluğunu bu hayal kırıklığı zirveye çıkarmıştı. Batılı güçler Japonya'yla uğraşmanın Çin'e zorbalık yapmaktan çok farklı olduğunu kısa sürede anladı. Japonya Avrupa dışındaki diğer ülkelerden farklı biçimde, "uygar" bir devlet olarak görülme konusunda giderek kuvvetli bir aday olmuştu. Avrupa'nın üstünlüğünün küçük düşürücü bir işareti olan dokunulmazlığın 1899'da sona ermesi önemli bir gelişmeydi. Japonya kısa sürede Boxerlere karşı kurulan uluslararası güce katıldı. Ardından Japonya'nın yeni uluslararası konumunun kabul edildiğini gösteren en açık olay olarak Büyük Britanya bu ülkeyle ittifak yaptı. Bu Avrupa ülkesi 1895'teki utancın dayatılmasında diğer ülkelere katılmamıştı. Japonya'nın Avrupa dünyasına katıldığı söyleniyordu.

Japonya'nın 1895'te kösteklenmesinde Rusya belirleyici rol oynamıştı. Rusların ardı ardına yaptığı hamleler, Japonların gözünü açmıştı. Rusların uzun zamandan beri ele geçirmek için can attığı Kore, bir Rus tehdidinin geldiğini görmediği

takdirde Japonların elinden kaçabilirdi. Demiryolu inşası, Vladivostok'un büyümesi ve Rusya'nın Kore'deki ticari faaliyeti kaygı vericiydi. Bu ülkede siyaset, Rus ve Japon yanlısı hizipler arasındaki mücadelenin boyutunu biraz aşmıştı. Rusların Port Arthur deniz üssünü zayıf düşmüş olan Çin'den kiralaması kötü bir haberdi. Japonlar 1904'te Rus üssüne ani bir saldırı yaptı. Bir yıl süren savaşın sonunda Ruslar yenilgiyi kabul etti. Çarın Kore ve Güney Mançurya'daki hak iddiası sona ermiş, bu tarihten sonra buralarda Japon nüfuzu baskın hale gelmişti. Japonya'nın eline geçen diğer bölgelerse 1945'e kadar hâkimiyetinde kaldı ama Japonya'nın zaferinde daha önemli bir yan vardı. Bir İtalyan birliğine karşı Etiyopyalıların galip geldiği özel olayı saymazsak, Ortaçağdan beri ilk kez Avrupalı olmayan bir güç, bir Avrupa ülkesini savaşta yeniyordu.

Bu nedenle Japonya'nın 1910'da Kore'yi ilhak etmesi ve ertesi yıl gerçekleşen Çin Devrimi, dönüm noktaları olarak görülebilir. Bu olaylar, Asya'nın Batı saldırganlığına verdiği tepkinin ilk aşamasını sona erdiren gelişmelerdi. Farklı Asya ülkelerinin tehditlere karşı çok farklı tepkiler göstermesi şaşırtıcı değildi. Japonya modernleşme virüsünü kabul etmekle kendini bu tehdide karşı aşılamıştı. Çin'se uzun bir zaman bunu yapmamak için çaba harcadı. Her iki örnekte de, değişim konusundaki doğrudan ve dolaylı dürtüler Avrupa'dan –Amerika'nın işin içinde olduğunu düşünürsek, daha doğru bir deyişle "Batı'dan– gelmişti. Örneklerin birinde tehdit başarıyla engellenirken öbüründe engellenememişti. Yine her iki örnekte, Asyalı güçlerin kaderi kendi tepkilerinin sonucunda değil, Batılı güçlerin kendi aralarındaki ilişkilerin sonucu olarak belirlenmişti. Bu güçler arasındaki rekabet sonucu, 1890'larda Çin'de ele geçirilecek limanlar ve koparılacak tavizler için yaratılan yeni bir kapışma, Japonları alarma geçirip kışkırtmıştı. Büyük Britanya'yla yaptıkları ittifak sayesinde en çok korktukları Rusya'ya saldırıp aslında bir desteğe sahip olmadığını gördüler. Birkaç yıl sonraysa gerek Japonya gerek Çin, Avrupalıların savaşına katılacaktı. Bu esnada Japonya'nın oluşturduğu örnek ve hepsinden önemlisi Rusya'ya karşı kazandığı zafer diğer Asya ülkeleri için esin kaynağı olmuştu. Bu sayede Avrupalıların hâkimiyetinin kaderleri olup olmadığı üzerine kafa yormaya başladılar. 1905'te bir Amerikalı araştırmacı, Japonların "Batılı halkların emsali" olduğunu belirtiyordu. Avrupalıların becerileriyle fikirlerini bu kıtaya karşı kullanmakla başardıkları işi, zamanı gelince diğer Asyalılar yapamaz mıydı?

SIKINTILI İMPARATORLUKLAR

Asya'nın her yerinde Avrupalı temsilcilerin başlattığı ya da başlamasına yardım ettiği değişimler sonunda Avrupa'nın siyasi hegemonyasının sona ermesine yol açtı. Bu temsilciler kıtaya gelirken milliyetçilik ve insancıllık hakkındaki fikirleri,

Hıristiyan misyonerlerin yerel toplum ve inançları yerinden etmesini, geleneklerin koruyamayacağı türden bir sömürüyü de getirdiler. Hint İsyanı ya da Boxer Ayaklanması gibi ilkel ve adeta körlemesine gerçekleşen olaylar, bu gelişmelere karşı ortaya çıkan ilk bariz tepkilerdi ancak bunların dışında, gelecekte daha önemli bir şekil alacak başka tepkiler de vardı. Bu durum ilk kez Hindistan'da belirginleşti. Kongre Partisi kurulur kurulmaz Avrupalı hedeflere ulaşmak için mücadele etti. Bu hedefler ulusal birlik ve oluşumdu. Gelgelelim asla bir Hint ulusu ya da bir Hint ulusal ülküsü olmamıştı. Bu nedenle Kongre Partisi Hintlilerin kendini yönetmesi için heves etmediği gibi Britanya tahtına karşı "azimli bağlılığını" ilan etmeyi sürdürdü. Parti kendi rolünü, Hint görüşlerinin genel valiye iletilmesi olarak görüyor ve bunların dikkate alınmasını ümit ediyordu. Kongre'nin tavrının değişmesi için aradan bir yirmi yıl daha geçmesi gerekti. Hindistan'da yaşayan İngilizlerin partiyi halkın temsilcisi olarak görmeyip kötülemesi, yönetimin daha geleneksel ve tutucu toplumsal güçlerle işbirliğini tercih etmesi sonucu, Kongre'nin tavrı hırçınlaşıp sertleşti. Artık bağımsızlık olasılığı tartışılmaya başlanabilirdi.

1905'te Bengal'de yeni bir idari yapılanma uygulandı ve eyalet, Hindu çoğunluğa sahip Batı Bengal ile Müslüman çoğunluğa sahip Doğu Bengal olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu bölünmenin yarattığı öfke, uzun zamandan beri biriken birtakım unsurların patlamasını sağlayan kıvılcım oldu. Aşırılar bölünme karşıtı gösterilerden cesaret buldu. Britanya mallarının boykotu bu ülkeye karşı yeni bir silah olarak kullanılmaya başlandı (uzun bir geçmişi olmayan boykot kelimesi, İngilizceye imparatorluk için diğer bir sıkıntı kaynağı olan İrlanda'dan girmişti). Kongre Partisi boykotun yanında diğer pasif direniş biçimlerini de yaygınlaştırmayı umuyordu. Aşırılar 1908'de partiden uzaklaştırıldı (parti bu sıralarda Britanya'nın beyaz dominyonlarında uygulanan kendi kendini yönetimi elde etmenin yollarını arıyordu). Aşırılar bunun üzerine şiddete başvurmaya başladı. Mazzini'nin doktrinleriyle İtalyan bağımsızlık savaşının gerilla lideri olan Garibaldi'yi örnek alan Rus terörizmi, Hindistan'ın oluşturulmasında bir esin kaynağı olmuştu. Siyasal cinayetin adi cinayetle bir olmadığı ileri sürülüyordu. Giderek artan suikast ve bombalamalar özel baskı tedbirleriyle önlenmeye çalışıldı.

Parçalanmanın Hindistan'da yarattığı daha ciddi bir sonuç, Müslüman ve Hindu halkın siyasi olarak ikiye bölünmesi oldu. İsyanın bile öncesinden kaynaklanan nedenlerle Müslümanlar giderek Hindulardan farklı bir yapıya bürünmüştü. 1857'de Moğol İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaya yönelik girişimleri yüzünden İngilizler Müslümanlara güvenmiyordu. Bunun dışında belki kültürel geçmişin yarattığı engel yüzünden, devlet dairelerinde veya mahkemelerde fazla görev alma imkânı bulamıyorlardı. Hindular Raj'ın sunduğu eğitim fırsatlarına Müslümanlara göre daha istekliydi. Ticari açıdan daha büyük ağırlığa ve hükü-

met üzerinde daha büyük nüfuza sahiptiler. Fakat Müslümanlar da birtakım İngiliz sempatizanlar ve hamiler bulmuştu. Bunların kurduğu İslami kolej, Müslümanların Hindularla rekabet etmek için ihtiyaç duyduğu İngiliz tarzı eğitimi veriyordu. Ayrıca Müslüman siyasal örgütlerinin kurulmasına yardım ediliyordu. Bazı İngiliz devlet memurları, bu gelişmeyi Raj üzerindeki Hindu baskısını dengeleyecek bir unsur olarak görmeye başlamıştı.

Ayrılık 1905'ten itibaren Hindistan siyasetinin temel bir ilkesi olmaya başladı ve öyle kaldı. Bölünme karşıtları, Hindu sembolleriyle sloganlarının gürültülü bir şekilde kullanıldığı gösterilere devam ediyordu. Doğu Bengal'in Hindulara karşı Müslümanları kayıran valisi görevden alınsa da artık aşı yapılmıştı. Bengalli Müslümanlar onun görevden alınmasından büyük üzüntü duymuştu. Görünüşe bakılırsa bir Anglo-Müslüman antantı oluşmaya başlamıştı. Bu gelişme Hindu teröristleri iyice kızdırdı. Bunlar yetmezmiş gibi, tüm bu olaylar bir ekonomik krizin yaşandığı ve fiyatların arttığı bir döneme denk gelmişti. 1909'da kabul edilen siyasi reformların bir faydası olmadı. Oysa reformlar temsil makamlarına daha çok Hintlinin seçilmesini sağlamıştı. Ne var ki seçimlerin cemaate dayalı seçmenler tarafından yapılması gerekiyordu; yani Hindistan'ın Hindu ve Müslüman olarak bölünmesi kurumsal hale gelmişti.

1911'de ilk ve son kez, tahtta bulunan bir Britanya hükümdarı Hindistan'ı ziyaret etti. Eski Moğol Devleti'nin merkezi olan, Britanya Hindistan'ının da başkentliğini Kalküta'dan devralan Delhi'de büyük bir kabul töreni düzenlendi. Hintli racalar krala saygılarını sunarken, Kongre Partisi tahta bağlılığını sorgulamadı. V. George'un bir yıl önce tahta çıkması nedeniyle birtakım gerçek ve sembolik tavizler verilmişti. Bunların siyasal açıdan en önemlisi Bengal'in yeniden birleşmesiydi. Raj'ın doruğu ve düğüm noktasını işte bu olay oluşturuyordu. Daha o anda bile, Britanya hükümetinin isyan sonrası sergilediği despotizmden uzaklaşıp Hintlilerin hükümette etkin biçimde yer aldığı bir döneme yöneldiği belliydi. Halkın onaylamadığı bir hareketten (bölünme), yarattığı düşmanlık deneyiminden sonra tersine adım atılmıştı. Ayrıca hükümet (Asyalı bir güçle ittifak yaparak), kendi yurduna yakın yerlerde büyük tehditlerle karşılaştığı takdirde Britanya İmparatorluğu'nu tek başına sürdüremeyebileceğini zımnen kabul etmişti.

Fransızlar da Hindiçini'nde sıkıntı yaşıyordu. Napolyoncu geleneğe bağlı yönetim tarzı yüzünden, buradaki yerli hükümetin kukla olduğu ortaya çıkmıştı. Fransızlar halkın bağlılığını kazanacak insanlarla çalışmak yerine, yerel kurumları bu kuklalar vasıtasıyla kullanmayı sürdürdü. İzlenen bu yol tehlikeliydi. Bunun yanında Fransız gümrük tarifelerinin uygulanması, sanayileşmeyi yavaşlatıyordu. Üçüncü Cumhuriyetin tüm devlet binalarıyla evraklar üzerinde yer alan "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" şiarı, Hint-Çinli işadamlarının tıpkı Hintli meslektaşları gibi, ül-

kelerinin kimin çıkarına göre yönetildiğini düşünmesine yol açıyordu. Hint-Çini'nin Fransa'yla bütünleşmesi ve sakinlerinin Fransız vatandaşı olması düşüncesi, derin bir Konfüçyüsçü geleneğe sahip egemen Hint-Çini sınıflarını için sorun yaratıyordu. Mülkiyetle ilgili Fransız kanun ve kurallarıysa kırsal kesimdeki toprak sahipliği yapısını parçalayıp gücün tefecilerle toprak ağalarının eline geçmesine neden oldu. Pirinç yetiştirilen alanlarda nüfusun artmasıyla birlikte bu durum, gelecekte devrimci bir potansiyel yaratacaktı.

Geleneksel Vietnam milliyetçiliği kısa sürede kendini hissettirdi. Japonya'nın Rusya'ya karşı zafer kazanması sonucu yüzlerce genç Vietnamlı Tokyo'ya giderek Sun Yat-sen ve "Asya Asyalılarındır" ülküsünü savunan Japonlarla buluştu. 1911'deki Çin Devrimi'nden sonra bu gençlerden biri Vietnam'da cumhuriyet kurulması için bir örgüt kurdu. Bu gelişmeler, 1914'e kadar muhalefeti bastırabilen Fransa için bir sıkıntı yaratmadı ancak mandarin sınıfı içinde benzer bir muhafazakâr muhalefet oluşmasına yol açtı. Fransızlar 1907'de bir üniversite açmakla birlikte karışıklık çıkması korkusuyla hemen kapadılar (okul 1918'e kadar kapalı kaldı). Vietnam halkının önemli bir bölümü, kurulmasının üzerinden fazla zaman geçmeden Fransız yönetiminden soğumuştu.

Endonezya, Çin'in tarihi kültürel etki alanının bir parçası olmayıp Hindu kültürüne yakındı. Hollandalıların bir kısmı 19. yüzyılın sonuna doğru, sömürgeci hükümetlerinin yönetiminden huzursuzluk duymaya başlamıştı. Bu durum önemli bir tavır değişikliğiyle noktalandı. 1901'de ilan edilen yeni "Etik Siyaseti" ile ademi merkeziyetçilik hedefi ve köy yönetimleri vasıtasıyla kalkınma kampanyası başlatıldı. Bu siyaset ataerkil ve müdahaleci bir hal alınca, zaman zaman ilk Endonezyalı milliyetçilerin düşmanlığına yol açtı. Milliyetçiler ulusal eğitimi sağlamak amacıyla 1908'de bir örgüt kurdu. Üç yıl sonra İslami bir dernek ortaya çıktı (gerçi bu derneğin ilk eylemleri Hollandalılar kadar Çinli tüccarlara karşıydı). Milliyetçiler 1916'da, Hollanda'yla birliğe son vermeyen bir özerk yönetim talebinde bulundu. Bundan önce 1912'de, hangi ırktan olursa olsun Endonezya'da doğmuş olanların haklarını savunan bir siyasi parti kurulmuştu. Partinin üç kurucusu arasında bir Hollandalı vardı. Hollanda 1916'da, bu grupların taleplerini karşılamak amacıyla ilk adımı atıp, kısıtlı güce sahip bir parlamento kurulmasına izin verdi.

Avrupa'nın milliyetçilik fikirleri, bu yüzyılın başlarında Asya'da çok belirgin biçimde işbaşındaydı. Farklı ifadelerle sergilenen bu fikirler farklı olasılıklarla karşı karşıyaydı zira sömürgeci rejimler hep aynı şekilde davranmıyordu. İngiltere Burma'daki milliyetçileri kışkırtıyordu. Filipinler'de İspanyollara karşı başlayan isyanın korkunç şekilde bastırılmasının ardından, ülkeye hâkim olan Amerikalılar sebatkâr biçimde hayırsever bir paternalizm uygulamaya çalıştı. İspanyollar, tıpkı Asya'da bulunan Portekizliler gibi, yüzyıllar boyunca insanları zorla Hıristiyan ya-

parken; İngiliz Raj yönetimi, yerli dinlere müdahale etmemek için büyük bir özen gösterdi. Tarih Asya'daki sömürgelerin geleceğini farklı sömürgeci tarzlar vasıtasıyla şekillendirdi. Tarihi olasılıkların ve ataletin ne gibi etkilerinin olabileceği, en belirgin biçimde Japonya ve Çin'de ortaya çıktı. Bu ülkelerdeki Avrupa nüfuzu en az Hindistan veya Vietnam'daki kadar ciddi boyutta olmasına rağmen etkileri kaçınılmaz biçimde daha dolaylıydı. Çin ve Japonya'nın geleceğinin şekillenmesinde uluslararası ortam da belirleyiciydi.

1914 yılında Avrupa'nın ihraç ettiği ideolojiler içinde en başarılısının milliyetçilik olduğu ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda Avrupalı Yahudilerin bu ideolojiye sarılan son halklar arasında yer alması özellikle sembolik görülebilir. Her yerden çok Avrupa'da yoğunlaşan bu farklı halkın tarihi 1897'de yeni bir dönüm noktasına ulaştı. Bu tarihte, amacı bir anayurt temin etmek olan Siyonist Kongresi toplandı. Yahudiler uzun geçmişleri boyunca içinde yaşadıkları toplumlara asimile olmamıştı. Fransız Devrimi'nin özgürleştirici ortamında bile, çoğu Avrupa ülkesinde çok nadir gerçekleşen bu duruma şimdi toprağa dayalı milliyetçilik ülküsüyle meydan okunuyordu. Bir anda cazip bir yurt bulmak kolay değildi. Zaman zaman Arjantin ve Uganda gündeme geldi ancak yüzyıl sonunda Siyonist görüşler nihayet Filistin'de karar kıldı. Yahudilerin bu bölgeye göçü 1914'ten önce başlamakla birlikte henüz boyutu küçüktü.

2

Uluslararası Düzenin Yıkılması

TAVIRLAR VE BEKLENTİLER

1900 yılının Avrupa'sını anlamak için gereken hayal ürünü adımların en zoru, kimsenin, yaşadıkları dönemin on dört yıl sonra sona ereceğini bilmediğini kabul etmektir. İnsanlar olayların önemini geç anlamakla maluldür. 1914 ve ardından gelen yıllarda meydana gelen olaylar Avrupalıların hafızasında o denli derin izler bıraktı ki bugün 20. yüzyıl başlarının tarihini okuduğumuz zaman bile, bunların etkisiyle karşılaşıyoruz. Yaşlı Avrupa'yı yıkıp geçen büyük savaş kaçınılmaz biçimde *orada*, gününün gelmesini bekliyordu. Oysa Avrupalıların son ana kadar hikâyenin sonunu fark edemeyişini görmek için büyük çaba harcamak gerekir. Sonraki yıllarda tarihçiler, büyük devletlerin birbiriyle savaşmasının mantıksal bir kaçınılmazlığı olduğunu gösteren –ya da gösterdiği zannedilen– olaylar ve olgular üzerine yoğunlaştılar. Oysa bu mantığı koşullar yaratıyordu ve bu koşulların çoğu aslında son aşamaya kadar ortaya çıkmamıştı.

Avrupa devletlerinin birbiriyle ilişkilerinin merkezine savaşı oturtma zihniyeti, ikinci büyük Avrupa Savaşı'nın başladığı 1939 yılında hâlâ bariz biçimde ağır basıyordu. Bu durum tarihçilerle sınırlı değildi. 1914-18 yıllarında yaşananlar son derece korkunç, yarattığı devrimci etkiler son derece büyük olduğundan, 1939 "da birçok insan kendilerini bekleyen şeyler konusunda müthiş ölçüde karamsardı. Sonuçta ikinci büyük Avrupa Savaşı, tarihin en kanlı savaşı olmak gibi korkunç bir niteliği ilkinin elinden alacaktı. Yine de 1914'te başlayan savaş; o güne dek en kanlı, en şiddetli çatışmaların yaşandığı ve coğrafi boyutu en geniş savaştı. Her kıtadan ülkeler bu savaşta yer almıştı. Ayrıca önceki tüm savaşlardan daha masraflıydı. Daha önce görülmedik ölçüde kaynakları tüketerek bazen koca bir toplumun yeni kaynaklar bulacağı yerlere göçmesine yol açmıştı. Bu savaş ayrıca bilim ve modern teknolojinin etkisini tüm ağırlığıyla gösterdiği ilk savaştı. Bu tür olgular bu savaşın eşi benzeri olmadığına yönelik iddiaları haklı çıkarırken, daha önce görülmedik boyuttaki psikolojik ve kültürel etkilerini açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Ay-

rıca bu mücadeleye katılanların neden *Büyük Savaş* gibi basit bir ad koyduklarını açıklar.[1]

1939'da meydana gelecek olayları göz önünde tutmak da bu savaşın benzersizliği konusunda bir başka gerçeği anlamamıza yardım eder. Devletler arasında meydana gelen tüm büyük kapışmalar gibi bu savaştan önce de birçok bölgesel çatışma vardı. Bazıları buna 1912 ve 1913'teki savaşlardan sonra bir "Üçüncü Balkan Savaşı" denebileceğini ileri sürdü. Bir diğer bakış açısına göreyse, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği toprakları ele geçirmek için yapılan savaşlardan biriydi. Bu kapışmanın temelinde Almanya sorunu yatıyordu. Çeyrek yüzyıl sonra tekrar görüleceği gibi, Avrupa'daki savaşın temel sorunu Almanya'nın Avrupa'daki konumu ve Alman gücünün kontrol altına alınmasıydı. Bununla birlikte diğer anlamlar bakımından da Büyük Savaş, bir Alman savaşı olarak başladı. Bu sorunun giderilmesi için ikinci bir Alman Savaşı yapılması gerekti.

İki büyük savaşta kapışmanın yarattığı yıkım sonunda Avrupa'nın dünyadaki egemenliğini elinden aldı. Belki savaşlar olmasa da bu büyük bir olasılıkla gerçekleşecekti ama daha uzun bir zaman alacaktı fakat bu bir hipotezdir, belirleyici olan savaşlardı. İşte bu nedenle, bir metafor olduğunu unutmamak kaydıyla, bütün bu dönemi tek bir Avrupa iç savaşının yaşandığı dönem olarak görmek mümkündür. İçteki huzursuzluğun engellenmesi bir devletin temel amacıdır. Bu anlamda, Avrupa ülkeleri asla birleşmediğinden kıtada kesinlikle bir iç savaş yaşanamazdı. Oysa Avrupa'nın başı geçmişte hiç savaştan kurtulamamıştı. Güce ve uygarlığa dayalı dünya sisteminin kaynağı ve merkezi olan bu kıta yine de bütün çeşitliliğine rağmen organik bir birlikti. 1914 yılına gelindiğinde, kıtanın önde gelen ülkeleri arasında her zamankinden daha uzun süren bir barış dönemi yaşanmıştı. Aydın Avrupalılar, diğer kültürlerin oluşturduğu gizemli ve bazen tehditkâr milyonlara baktığında anlamadığı bazı şeyleri en azından diğer Avrupalılarla paylaşabildiğini hissediyordu. Tüm bu olgular yüzyıl ortasına gelmeden kaybolacaktı. Bu sonuç, iç savaş metaforunu, 1914'ten 1945'e kadar olayın tüm taraflarını yakıp yıkan çılgınlığı kısa yoldan tarif etme açısından kabul edilebilir kılmaktadır.

Bu yıkıcılık, söz sahibi ve savaştan çıkarı olan Avrupalıların, savaşın yaratacağı fırsatları sürmekte olan barıştan daha cazip görmeye başlamasıyla ortaya çıktı (aslında kimse 1914-18 yılları arasında gerçekleşen bir savaş beklemiyordu). Bu eğilim neredeyse kırk yıldan beri uluslararası sistemi ayakta tutan dengeyi bozdu. Bu türden insanlar Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya'daki yöneticiler arasında önemli bir yer tutmakla birlikte diğer ülkelerde de bulunuyordu. Dengenin bozulması özel bir bağlamda, öncelikle karmaşık diplomatik ilişkiler, yükümlülükler ve anlaşmaların belirlediği bir ortamda gerçekleşti. Bu unsurlar, uluslararası çe-

1 Bu ad Büyük Britanya'da 1815'ten sonra bir süre Napolyon Fransa'sıyla yapılan savaş için kullanılmıştı.

lişkinin birkaç ülkeyle sınırlı kalmasını engelliyordu. Bu bağlamda bir diğer unsur; kitle psikolojisinin yapı olarak daha değişken ve kontrolü imkânsız, siyasetçiler üzerindeki etkisinin önceki kuşaklara göre daha güçlü hale gelmesiydi. "Kamuoyu görüşü" 1914'te çok şey ifade ediyordu. Bu tarihte patlak veren savaş sadece elitlerin eseri değildi. Kitlelerin duyguları milliyetçi ve yurtsever dürtülerle kolayca ayağa kalkıyordu (yaklaşık son kırk yıl boyunca meydana gelen birçok münferit olay bunu ortaya koymuştu). Cehalet savaşın tehlikelerini ve olası sonuçlarını gizleyen bir diğer unsurdu. Her şeyi daha iyi bilmesi gereken askerler bile, çoğunlukla savaşı 1870 Fransa'sı veya 1866 Bohemya'sının koşullarına göre düşünüyordu. Oysa bu tarihlerden sadece birkaç yıl önce Virginia ve Tennessee'de; modern savaşın, savaş meydanlarında gerçek yüzünü sergilediği ilk gösterisinde, uzun namlulu tüfeklerle yapılan katliamları göz önüne alabilirlerdi. Durumdan hoşnut olmayan işadamları, bankerler ve ekonomistler bile, uzun sürecek bir savaşın maliyetinin uygar devletler tarafından karşılanamayacağına inanmakta güçlük çekiyordu. Bunlar "modern" savaşları olsa olsa kısa sürecek sıkıntılar olarak görüyordu. Yeni bir savaşın nelere mal olacağını düşünmedeki acizliği, ileriyi görebilen çok az insan değiştirmeye yetmiyordu. Uzun vadede bu, büyük olasılıkla savaşa olumlu karşılayan şamatadan daha önemliydi. Savaş gelip çattığında bazı aydınlar bunu duygusal bir rahatlama, verimsizlik duygularından arınma, amaçsızlık ya da burjuva materyalizmi ve dekadanlığına karşı hoşnutsuzluğu ifade etme fırsatı olarak görmüştü. Devrimcilere gelince, aslında onların da bir kısmı çıkacak savaşın, ister ulusal ister toplumsal düzeyde onlara dönüşüm fırsatı sağlayacağını umuyordu. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki onlar, bir felakete yol açacak hiçbir şey olmayacağına dair herkese sinen güven duygusunu yaymak için fazla bir şey yapmamıştı.

Diplomat ve devlet adamlarının çabalarının bu ortama göre değerlendirilmesi gerekir. Bunlar çoğunlukla işinin ehli veya zeki olmayan insanlar değildi. İçlerinde kötü niyetli veya felaketi davet edecek kadar aptal olanların sayısı çok azdı. Halledilmesi zor pek çok sorunla ciddi biçimde uğraşıyorlardı. Bununla birlikte son ana kadar hiçbiri bu sorunlar arasında, daha sonra tarihçileri meşgul edecek bir soruyu, Büyük Savaşın başlangıç noktasını görememişti.

İTTİFAKLAR VE KARMAŞIK İLİŞKİLER

Gelenekler ve diplomatik görgü kurallarına göre bütün hükümran devletler resmen eşit olarak kabul ediliyordu ancak 1900 yılında Avrupa'da altı büyük güç vardı: Birleşik Krallık, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya; yani 1815'teki büyük güçlere iki tane daha eklenmişti. Bismarck İtalya hakkında kaba bir yorumda bulunarak çok iştahlı olmakla birlikte dişlerinin çürük olduğunu

belirtmişti. İspanya'yla Portekiz nazikâne biçimde hâlâ eski devletler ve belli bir ölçüye kadar imparatorluk ülkeleri olarak kabul ediliyordu. İş güç veya zenginlik mücadelesine gelince, bu devletlerin fazla bir ağırlığı kalmamıştı.

Bu altı güç arasında zaman zaman farklı gruplaşmalar oluşup dağılıyor ve kurdukları sistem belli bir örgütlü yapı görünümü kazanıyordu. Tarihi açıdan bu yapılardan biri üç doğu imparatorluğu arasındaki muhafazakâr bağ olup bunların son siyasi gösterisi *Dreikaiserbund* idi. Bu üç imparatordan ikisi (II. Wilhelm ile II. Nikolay) kişisel olarak, ülkelerinin politikasını belirleyen ortak anti-liberal ve anti-demokratik çıkarları paylaşmaktan hoşlanıyordu. Buna rağmen birlik 1900 yılına gelmeden dağıldı. İki önemli grup bu eski ideolojik kavram etrafında birleşmişti. Bunlar Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan oluşan Üçlü İttifak ile Fransız-Rus ittifakıydı. İlk grupta iki güçlü hanedan devletiyle İtalyan meşruti monarşisi bir araya gelmişti oysa İtalya'daki Avusturya karşıtı siyasetin köklü bir geçmişi vardı. Diğer gruptaysa Avrupa monarşilerinin en gerici ve otokratik olanı, Avrupa'nın tek cumhuriyetçi gücü devrimin içine kapalı vârisi Fransa'yla birleşmişti. Zorunluluklar garip dostlukların doğmasına yol açmıştı. Bu ittifakların bütün koşulları dünyaya duyurulmadı. Her iki gruplaşma farklı ihtiyaçları karşılamak amacıyla özel koşullar sonucu doğdu. Başlangıçta Avrupa'nın kendiliğinden veya zorunluluktan dolayı iki kampa bölünmesi gündeme gelmedi. Koşullar öyle değil de böyle gelişmiş olsa bile, sonunda bu sonucu doğurma eğilimi vardı.

Bu diplomatik çerçevenin ittifak güçlerinin yöneticilerinden çok başkaları tarafından hesaba katılması gerekiyordu ancak Avrupa'da yapılan diplomatik hesaplar kesinlikle bundan ibaret değildi. İttifak ülkelerinin her birinin, antlaşma yükümlülüklerinin resmen bağlamadığı başka çıkarları vardı. İttifak üyesi olmayan, hatta Avrupa dışında bulunan diğer ülkeler için de aynı durum geçerliydi. ABD, Britanya dominyonları, Japonya ve hatta Çin'in zaman zaman göz önüne alınması gerekebiliyordu. Avrupa'nın beş büyük kara gücünden görünüşte uzak olan birçok tarihi olgu, uluslararası ilişkilerin işleyişini etkiliyordu.

Bilhassa Birleşik Krallık özel çıkarlara sahipti. Derin tarihi (aslında tarih öncesi) köklere sahip olup politikalarını belirleyen bu çıkarlar uzun zamandan beri biliniyordu. Başbakanlardan birinin belirttiği gibi ülkenin ilgisi okyanuslar ötesine yönelikti: *"Nous sommes des poissons"*.[1] Bu yüzden Güney Afrika'da verdiği en büyük sömürge savaşı 1900 yılında yüz yıldan fazla bir geçmişe sahipti. Büyük Avrupa devletlerinin hemen hepsi buna karşı çıksa da ellerinden bir şey gelmiyordu. Britanya gemisi dalgalarla başa çıkıyordu. Hiçbir Avrupa devleti Boer Savaşı'nın ortaya çıkardığı sorunlarla doğrudan ilişkili değildi. Fakat dünyanın diğer bölgelerinde, İngiltere'nin bu ülkelerin bazılarıyla anlaşmazlığa yol açan pek çok emperya-

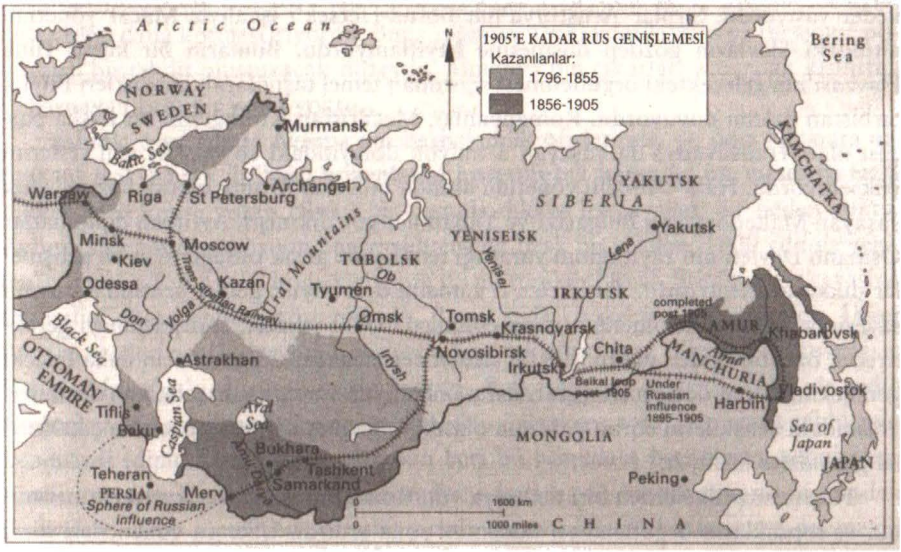
1 "Biz balığız." Lord Salisbury. Bkz. *German Diplomatic Documents*, ed. ETS Dugdale (Londra, 1928), I, s. 249.

list çıkarı vardı. Yine de Birleşik Krallık uzun bir zaman boyunca Avrupa'nın karışık ilişkiler yumağına girmemeyi başardı. Ne var ki bu avantaj sonsuza kadar süremezdi. Dünyanın en eski sanayileşmiş ülkesinin sorunları, ekonomik konumundaki belirsizlik yüzünden artıyordu. 1900 yılında İngiliz işadamları Almanya'nın ciddi bir ticari rakip olduğunu artık açıkça anlamıştı. Alman sanayiinin Britanya'ya göre üstün olduğunu gösteren pek çok işaret –üretim hacmi ve çeşitliliği, teknoloji ve yöntem bakımından– vardı. Eski kesinlikler ortadan kalkıyordu. Serbest ticaret sorgulanmaya başlamıştı. Siyaset cephesindeyse Kuzey İrlandalılarla Suffragette hareketi üyelerinin başvurduğu şiddet artıyordu. Bunun yanında zenginlerin çıkarını korumaya kararlı Lordlar Kamarası'yla toplumsal yasalar konusunda verilen çetin mücadele yüzünden, 1914 yılında insanlar bizzat parlamenter düzenin tehdit altında olup olmadığını düşünmeye başladı. Viktorya döneminin ortalarında siyasette görülen toplumsal uzlaşma ortadan kalkmıştı. Buna rağmen İngiliz kurumlarıyla siyasal alışkanlıkları oldukça sağlamdı. Parlamenter monarşi, kendisini büyük değişimlere uyarlayarak yoluna devam edeceğini kanıtlamıştı.

Britanya kadar çok geniş bir alana yayılmamakla birlikte Fransa da büyük bir imparatorluktu fakat Fransız dış politikasının odak noktası Avrupa'da olmak zorundaydı. Geçmişe dönüp bakıldığında 1898 bir tür dönüm noktası olarak görülebilir. Fashoda'da karşı karşıya geldikten sonra, Fransız hükümeti Büyük Britanya'yla meselelerini savaşla çözmemeye karar vermişti. Bu olay, uzak yerlere yönelik emperyalist politikaların Fransa'nın Avrupa'daki hareket özgürlüğünü tehlikeye atacağının zımnen kabulüydü. Birçok Fransız'ın (politikacılara göre çoğunluğun) baskın gelen takıntısı, Alsace ve Lorraine'in geri alınmasıydı. Bu bölgeler 1871'de Almanların eline geçtikten sonra, Fransa ve Almanya arasındaki uyumsuzluk iyice artmıştı. 1900 yılına gelindiğinde, Fransa yalnız kaldığı takdirde bu konuda (ya da herhangi bir konuda) komşusuna meydan okuyamayacağı iyice anlaşılmıştı. Elinde kesin zafer kazanmasına yetecek kadar asker yoktu. Fransa ayrıca komşusunun endüstriyel büyümesinin çok gerisinde kalmıştı. 1914'ten hemen önce kömür üretimi Almanya'nın altıda biri kadardı. Pik demir üretimi üçte birinden az, çelik üretimiyse dörtte biri kadardı. Fransızlar 1870'in rövanşı yapılacaksa müttefike ihtiyaçları olduğunu biliyordu. Bu tarih Fransız siyaseti için önemli bir dönüm noktasıydı. Ülke zayıflığından dolayı sessiz kalsa da tatmin olmamış bir güçtü. Ayrıca her ne kadar yüzeysel bir istikrarsızlık olarak gözükse de, siyasi açıdan çalkantılıydı. Ortam 1789 efsanesini canlı tutmaya çabalayan politikacılarla, devrime karşı gerici söylemi dilinden düşürmeyen politikacıların karşılıklı atışmasını yansıtıyordu. İşçi sınıfı hareketi zayıftı. Üçüncü Cumhuriyet toplumsal açıdan muhafazakâr olup Avrupa'nın diğer rejimleri kadar istikrarlıydı.

Rusya Fransızlara kur yapma konusunda en bariz adaydı. Ayrıca emperyalist

çıkarları ve yarattığı endişe bakımından Fransa ve Büyük Britanya'yla karşılaştırılabilecek tek güçtü. Özellikle 1880'lerden itibaren Rus siyaseti Balkanlar'a sırt çevirip Uzakdoğu'ya yeni bir yayılmacı ilgi duymaya başlamıştı. Rus İmparatorluğu uzun zamandan beri Mançurya ve Çin'e yönelik emeller besliyordu (19. yüzyılda Çin İmparatorluğu'ndan Rusya kadar çok toprak koparan ülke olmamıştı). Bunun dışında, Orta Asya'da Hindistan'la arasına giren topraklar ile Afganistan ve İran'daki nüfuz mücadelesi konusunda İngilizlerle kalıcı bir rekabete girişmişti. Öte yandan imparatorluk hükümetinin Slav Avrupa'yı unutmasına imkân yoktu. Burada yeni devrimci değişimler olduğu takdirde, Habsburg monarşisi Tuna Havzası'yla İstanbul'da tartışmasız egemen güç haline gelirdi. Panslavist ajitasyonun gösterdiği gibi, kamuoyunun Rusya'da bile dikkate alınması gerekliydi. Öte yandan soydaş Slavların Balkanlar'daki arzuları, kendi dışındaki gelişmeler Rusya'nın tepkisini gerektireceğinden çarın bakanlarını bu halklarla karşı karşıya getirebilirdi. Bu gerçekleştiği takdirde kaçınılmaz biçimde İkili Monarşi'nin düşmanlığına yol açacaktı.

Macaristan geleceğe yönelik soru işaretlerini arttırmıştı. Macarlar yüzyılın başında İkili Monarşi'nin dış işlerinde daha etkili bir rol bekliyordu. Monarşinin kendilerine ait bölümünde Macar olmayan azınlıklara eşit davranmayı reddeden Macarlar, her şeyden öte Habsburg dış politikasının Slavların ulusal ihtiraslarına karşı

çıkacağından emin olmak istiyordu. Rus uydusu olarak bu ülkeye bağımlı bulunan Sırbistan, büyük bir Sırbistan'da bir araya gelmeyi düşleyen Güney Slavlarının umuduydu. Macarlar kendi Slav uyruklarının buna ayak uyduracağından korktu. Slavlara Sırbistan'dan bir şey ummamaları gerektiğini, bu ülkenin değişimi gerçekleştirecek güçte olmadığını göstermeye kararlıydı. Cavour'un Piyemonte-Sardinya Devleti'nin kırk yıl önce İtalya'nın birliğinde oynadığı rol asla unutulmamıştı.

Bununla birlikte Avusturya-Rusya ilişkileri 1900'de iyiydi. *Dreikaiserbund*'un sona ermesi, Rusya olmadan bir Alman-Avusturya ittifakı kurulması ve 1890'larda her iki gücün Berlin Antlaşması'nın zaten değiştirilmiş olan statüsüyle oynamak istememesine rağmen, ilişkiler belli bir dikkatle yürütülüyordu. Ruslar daha önce resmen Osmanlı eyaletleri olan Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesine ses çıkarmıyordu (bu bölgelerde özellikle sesini yükselten Sırp yanlısı milliyetçiler vardı). Yüzyılın başlangıcında Rusya diplomasi teknesini sallamaya niyeti olmayan, Avrupa'da tatmin olmuş bir ülkeydi (bu deyimin uygun bir tanımlama olduğu tartışılabilir).

Önceki yüzyılda yaratılan bazı Balkan ulusları büyük bir hoşnutsuzluk ve keder yaşıyordu. Sırplar Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgaliyle Macar yönetimi altındaki Slavların gözden düşmesine hayıflanıyordu. Bunların bir kısmı Tuna Havzası'nın gelecekteki örgütlenmesi açısından temel taşı olarak gördükleri Büyük Sırbistan özlemi duyuyordu. Romanyalılar, Macaristan Krallığı'nın bir başka parçası olan Transilvanya'da yaşayan 3 milyon dolayındaki soydaşları için seslerini yükseltiyordu. Hâlâ Osmanlı yönetimi altında bulunup kronik olarak huzursuzluk yaşayan Makedonya'ya Bulgarlar ve Yunanlılar göz dikmişti. Avrupalı diplomatlar Osmanlı Devleti'nin zayıflığının yarattığı tehlikelere alışık olduğundan bu gelişmeler dikkatle izleniyordu. Tehlikeler, o zamana dek büyük güçler arasındaki uyum sayesinde bir aksilik olmadan idare edilmişti. 1900 yılında, endişelenmeyi gerektirecek özel bir neden yoktu. İlle bir neden aranacaksa, Osmanlıların daha önceki geri çekilmesinin dolaylı sonuçları daha önemliydi. Ortaya çıkan Balkan devletleri arasındaki çelişkilerin sorun yaratma olasılığı, bölgedeki büyük güçlerin çıkarlarına göre daha fazlaydı.

Hoşnutsuz ülkelerden biri de İtalya'ydı. Roma'nın işgali, meşrutiyet yönetiminin ve toprakların örgütlenmesi dönemini sona erdirdi. Ülkenin yöneticileri artık içte ürkütücü toplumsal ve siyasal sorunlarla karşı karşıyaydı. Yurtdışındaysa, hiçbir İtalyan hükümeti İngilizlerle didişmeyi düşünmüyordu. İtalyan birliğinin eski dostu ve hamisi olan İngilizler, büyük deniz güçlerini kıyılara yaklaştırarak İtalyanların özellikle fark etmesini sağlamıştı. İtalya, bir diğer eski hamisi Fransa'yla Kuzey Afrika konusunda çekişirken, Dalmaçya kıyılarına yönelik ihtirası yüzünden Osmanlı Devleti'yle de kapışmaya girmeye niyetleniyordu. Hepsinden önemlisi,

birçok İtalyan'a göre *Risorgimento* tamamlanmamıştı. Venezia Giulia,[1] Hırvatistan ve Trentino'da yaşayan İtalyanlar Habsburg yönetimi altında kalmıştı. Bu bölgeler yurtseverlik söylemine göre "rehinden kurtarılamamış" İtalya'yı (*Italia irredenta*) oluşturuyordu. Neyse ki pek çok İtalyan da ülkelerinin çürük dişlere sahip olduğunu biliyordu.

Prusya 1866'da İtalya'nın birliği için yardım etmişti. Resmi olarak yeni kurulan Almanya, Üçlü İttifak'ın içinde İtalya'nın müttefikiydi fakat 1900 yılında ülke artık Bismarck'ın Almanya'sı olmaktan çıkmıştı. Bismarck ihtiyatlı bir muhafazakâr olarak Rusya'yla iyi ilişkilerini mümkün olduğunca korumaya özen gösterip savaşmaktan kaçınıyordu. Buna karşılık Almanya, Avrupa sistemi içinde giderek bir istikrarsızlık unsuru haline geliyordu. Dış politikada izlenen "Yeni Yol" ülkeye kesinlikle somut kazançlar sağlamadığı gibi; Birleşik Krallık'la ilişkileri örneğinde görüldüğü üzere, aslında kolayca kaçınılabilecek gerginliklere yol açıyordu. Alman dış politikasında görülen huzursuzluğun kökeninde hesaplanmış ulusal çıkarlar ya da *Realpolitik* yerine genellikle bir kısmı kolektif, bir kısını bireysel olan psikolojik faktörler yatıyordu. Almanya'daki gerçek güç ve karar odaklarını kuşatan belirsizlikler işleri daha kötüleştiriyordu. Buna rağmen, 1900 yılında Avrupa düzenine potansiyel bir tehdit oluşturacak düzeyde, Almanya'nın çıkarları açısından kışkırtıcı rol oynayan belli bir konu yoktu.

Aslında o yıl içinde Avrupa'nın başbakanlık ofislerinde, on dört yıl sonra ortaya çıkacak büyük ihtilafın kökenlerini hissettirecek herhangi bir meseleye fazla dikkat eden kimse yoktu çünkü bu konuda dikkat harcayacak bir neden yoktu. Avrupa sisteminin çöküşünü öngörmekten çok uzak bir şekilde, 1900 yılında yenilenen Fransız-Rus askeri konvansiyonu, iki müttefikin Büyük Britanya'yla savaşma ihtimalini düşündüğünü gösteriyordu. Rusya hâlâ Uzakdoğu'yla meşguldü. Diğer Avrupa güçleriyse (İtalya bile) gözlerini Çin'deki fırsatlara dikmişti. Fransızların Kuzey Afrika'daki durumu güçleniyordu. Balkanlar ise sessizdi, belki de ciddi krizleri uzun zamandan beri savaş çıkmadan müzakere yoluyla çözmek tehlikenin kendisiydi (diplomatlar uzun yıllardan beri bu konudaki becerilerini sergilemeyi sürdürüyordu). Diplomatik mekanizmaya o kadar çok başvurulmuştu ki sıradan çözümlere cevap vermeyen sorunlar ortaya çıkınca, bu mekanizmanın önemi bir müddet bu sorunlarla uğraşmak zorunda olanların gözünde anlamını yitirdi. Devlet adamları savaşın hemen öncesinde, Temmuz 1914'te, bir büyükelçiler toplantısı veya Avrupa çapındaki bir kongrenin, kendilerini neden önceden olduğu gibi sorunlardan kurtaramayacağını göremiyordu.

1 Merkezi Trieste olan idari bölge.(çev.)

DEVLETLER ARASI İLİŞKİLERDE DEĞİŞİMİN BAŞLANGICI

Avrupa'nın büyük devletleri arasındaki ilişkilerin bir sonraki aşamasını ortaya çıkaran dinamik başlangıçta Avrupa'nın dışında bulunuyordu. Avrupalı güçler için bunun taşıdığı önemin ilk işaretleri, Avrupa dışından bir büyük güçle, Japonya'yla yaptığı ittifakın simgelediği gibi, Britanya dış politikasındaki önemli değişiklikti. İki ülke de Rusların 1890'larda Uzakdoğu'da, özellikle Mançurya'daki nüfuzunu arttırmasından dolayı kaygılanıyor ve bunun Kore için yarattığı tehlikeyi hissediyordu. 1902'de yapılan İngiltere-Japonya ittifakının temelinde bu korku yatıyordu. Birleşik Krallık yüzyılı aşkın bir süreden beri barış zamanında ilk kez bir ittifak yapıyordu. İki taraftan biri Uzakdoğu'daki çıkarlarını savunmak için savaşmaya mecbur kaldığı takdirde ittifak, iki ülkenin diğerine karşı tarafsız kalmasını sağlıyordu. Üçüncü bir güç savaşa karıştığı takdirde, savaşa katılmayan müttefik, diğerine yardım etmekle yükümlüydü. Kafalardaki muhtemel düşmanın Rusya ve müttefiki Fransa olduğu belliydi.

Boer Savaşı sırasında Fransa'da yükselen anglofobiye rağmen, 1902'de İngiltere'yle daha iyi ilişkiler kurmanın önü açıldı. Fransa'da hükümetlerin biri gidip diğeri gelmesine rağmen 1898'den 1905'e kadar dışişleri bakanlığı yapan Delcassé için Fashoda'nın önemi açıktı. Onun düşüncesine göre bu olay, Fransa'nın diplomatik konumunu pekiştirmenin, Avrupa dışındaki tali sorunlarla ilgili tartışmalardan daha önemli olduğunu gösteriyordu. Örneğin ülkesi İngiltere-Rusya ilişkilerini rahatlatıp müttefikiyle İngilizler arasındaki çatışma tehlikesini azaltmanın yollarını aramalıydı ancak bunun için eski düşmanlıkların unutulması gerekiyordu. Fransız cumhurbaşkanı ve İngiliz kralının karşılıklı ziyaretleriyle, Londra ve Paris'te halkın hissiyatı okşanmıştı. Bu arada yetkililer karşılıklı çıkarlara dayalı geniş bir ilişki yelpazesini ele alma konusunda anlaştı. Bunun sonucunda, 1904'te ortaya bir İngiltere-Fransa mutabakatı çıktı. Bunun özünde, Fransızların Fas'taki çıkarlarını geliştirmesi konusunda İngilizlerin onayı ve iyi niyeti yatıyordu. Bir yanda Fransızların bu ülkede geleceğe yönelik iddialı hevesleri, diğer yanda Mısır'da İngilizleri engelleyip sıkıntıya sokma konusunda artık uğraşmayacağına yönelik taahhüdü vardı. Britanya'nın uzun zamandan beri işgal ettiği Mısır yüzünden ortaya çıkan sürtüşme artık sona erecekti.

İngiliz-Fransız mutabakatı bunun da ötesine geçti. Bu sayede uzun zamandan beri süren birtakım ihtilaflar halledildi. Batı Afrika, Newfoundland'daki balık yatakları, Siyam, Madagaskar ve Güney Pasifik konusunda hep çözüm yolu açıldı. İngilizler birçok kanayan yarayı iyileştirmekten son derece memnundu. Bununla birlikte, bu gelişmeler mutabakatı resmileştiren konvansiyonun önemini azaltmıyordu. Bu olay, antanta giden yolu açtı. Bir başka deyişle diğer konularda birbirine

anlayışlı davranmanın ya da bir sonraki kuşağın geliştireceği özel ilişkinin yolu açılmıştı. Mutabakat bir antlaşma biçiminde dile getirilmediği için içeriği açık biçimde kamuoyuna duyurulmadı ve belki bu nedenle daha güçlü bir hal aldı. Gelecekte bekleyen bütün konular, konvansiyonu yapanların niyetleri arasında yer almadığından, olasılığı gerçeğe dönüştürmek için başkalarının eylemleri gerekliydi.

II. Wilhelm'le bazı yetkilileri, Fas'ın kaderini Almanya'ya (ya da İspanyollar hariç diğer ülkelere) danışmadan tayin etmenin, ülkelerine karşı saygısızlık olduğunu düşünüyordu. Aslında bu, mutabakata katılan görüşmeciler için bir sürpriz olmamıştı. Berlin bu gelişmeye karşı bir tavır alması gerektiğine karar verdi. Ülkenin bu gibi konularda hesaba katılması gerektiğinin Fransa'ya gösterilmesi gerekiyordu. Sonunda imparator bunu gerçekleştirmekten mutlu olduğu bir fırsat buldu. Fransızlar o sırada Fas sultanına reformlar için baskı yapıyordu. 1905 Mart'ında Tanca'yı ziyaret eden Wilhelm, Almanya'nın Fas'taki ticari çıkarlarını vurguladı (oysa bu çıkarlar sadece Fransa'nın değil, Büyük Britanya'nın çıkarlarının bile gerisindeydi). Ayrıca sultanın bağımsızlığını korumanın öneminden bahsetti. Bu konuşma hayret yarattı. Bunun nedeni belki kimsenin imparatorun ne demek istediğinden emin olmamasıydı. Hakarete uğramış saygınlığı yeniden oluşturma niyetiyle gerçekleşen bir itibar gösterisi sonunda krize dönüştü. Almanya bu krizin çözülmesi konusunda bir Pirus zaferi kazandı. Algeciras'ta toplanan uluslararası konferansta, Fas'ın kaderinin tayin edilmesinde Avrupa'nın kolektif çıkarı olduğu zımnen kabul edildi. Almanya önemli bir kazanç elde edemedi ve Avusturya'dan başka kendisini destekleyen olmadı.

Britanya Dışişleri Bakanlığı yetkilileri –ve bir ölçüde İngiliz kamuoyu– bu gelişmeden önemli bir sonuç çıkartmıştı. Fransa'yı desteklemenin Birleşik Krallık çıkarına olduğunun farkına varılmıştı. Avrupa'da güç dengelerinin korunması ve Almanya'nın ortaya çıkan her sorunda sesini yükseltmemesi için bu gerekliydi. Önemli bir aşama geride bırakılmıştı; bunun bir yanında belli konular üzerindeki 1904 mutabakatı, diğer yanından antant vardı. Almanya bir dayanağı olmasa da gizli bir Fransız-İngiliz ittifakından zaten şüpheleniyordu. Şimdiyse iki ülkenin birbirine yakınlaşmasına yol açmış, hatta belki yeni bir ittifakı mümkün kılmıştı. Algeciras Konferansı'nın açılmasının ertesi günü, İngiltere ve Fransa genelkurmay heyetleri arasında iki ülkenin askeri yakınlaşmasına yönelik görüşmeler başlatıldı. İlk Fas krizi (ileride bir tane daha olacaktı) 1914'e giden yolda dönüşü olmayan nokta değildi ancak bazı buhran şartlarının daha keskinleştiği anlardan biriydi. Ülkesi savaşa girmeden birkaç gün önce, Britanya dışişleri bakanı, askeri görüşmelerin ittifak demek olmadığında ısrar ediyordu. Bu görüşmeler Britanya hükümetini hiçbir şekilde belli bir eylem tarzına zorunlu kılmıyordu. Bu görüşmeler Britanya'nın Avrupa'dan tecrit olduğu dönemin ve Britanya politikasındaki bazı

ilkelerin sona ermesinin tesciliydi. 1902 ve 1904 mutabakatları Britanya'nın denizaşırı çıkarlarını kolluyordu. Fas, İngiliz siyasetini Avrupa'nın güç dengesinde tekrar öne çıkarmıştı.

Avrupa dışı bir alanla ilgili olarak 1907'de meydana gelen yeni bir yakınlaşma Berlin'de yine kuşkuların doğmasına yol açtı. Bu tür gelişmeler için Almanya'da "kuşatma" deyimini kullanmak yaygınlaşmıştı. Bir İngiliz-Rus konvansiyonu olan bu yakınlaşma, kâğıt üstünde bağımsız olan İran'ı fiilen Rus ve İngiliz nüfuz sahalarına bölüyordu. Eski bir çekişme alanı olan Afganistan'ın tarafsız kalması sağlanıyor, İngiltere'nin kısa bir süre önce yaptığının tersine her iki ülkenin de Tibet'in içişlerine müdahalesi önleniyordu (hükümranlığını her iki hükümetin kabul ettiği Çin İmparatorluğu Tibet'e müdahale edilmemesi gerektiğini savunuyordu). 1904'teki gibi bu konvansiyonun maddeleri de iki tarafa kısıtlı ama gerçek avantajlar sağlıyordu. İngiliz-Alman ilişkilerinde yeni bir sıkıntı yaratan bu konvansiyon tedirginliği iyice arttırmıştı çünkü iki ülke arasında deniz gücündeki rekabet bariz ve gizlenmeyen bir boyuta gelmişti.

Almanya birkaç yıl boyunca, Britanya'ya Kuzey Denizi'nde meydan okuyacak bir savaş filosu kurma niyetini duyurmuştu. Meydan okuyabilecek başka bir güç yoktu. İngilizler 1907'de yeni gemilerin inşasını durdurup her iki ülkenin tasarruf etmesini önerdi. Britanya donanmasının harcamaları 1908'de aslında azalmıştı ancak Almanya yeni gemi inşa etme planlarını ancak Fransa'ya arasında çıkabilecek bir savaşta Britanya tarafsız kalmaya şartsız olarak söz verdiği takdirde durduracağını bildirdi. Algeciras'tan sonra bunu kabul etmek mümkün değildi. Britanya'nın deniz üstünlüğüne yönelik bir tehdit İngiliz kamuoyunu telaşlandırmanın yanında, İngiliz politikacı ve yetkililerin Alman politikası konusundaki anlaşılmaz kızgınlığını derinleştirip, tüm ülkelerdeki vergi mükelleflerinin mali yükünü arttırmak demekti.

BALKAN SORUNUNUN YENİDEN ORTAYA ÇIKMASI

Bu daha da zehirlenen atmosferde Balkanlar'da gerilen sinirler sonunda 1914'e giden yolu açtı. 1900'den sonraki birkaç yıl nispeten oturmuş koşullar altında geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da kalan topraklarındaki iç değişimler yavaş ve sakin seyrediyordu. İstanbul'daysa Almanya'nın nüfuzu, Bismarckçı diplomasinin kurallarına uygun biçimde belki ölçüsüz biçimde artıyordu. Osmanlı hükümetinin kalıcı bir devrimci hareketle karşılaştığı Makedonya durulmamıştı. Bu durum Osmanlı yönetimine kötü bir şekilde yansımanın yanında diğer Balkan devletlerinde sıkıntılara yol açtı. Ardından meydana gelen Jön Türk Devrimi'yle birlikte yeni bir aşama başladı. Ortaya çıkan olası sonuçlardan biri Osmanlı İm-

paratorluğu'nun canlandırılıp reform yapılması olduğundan, Balkan diplomasisinde yeni varsayımlara ihtiyaç duyulduğu kısa sürede ortaya çıktı.

Gerek Habsburg gerek Rus politikaları hâlâ statükonun korunmasına odaklanmış olsaydı, olası istikrarsızlıktan kaçınılabilir ve bir felaketle karşılaşmadan yeni duruma uyum sağlanabilirdi. Küçük ülkeler tekneyi sallamaya istekli davranırken bu iki imparatorluk Makedonya sorununun yayılmasını engellemek için işbirliği yapmıştı. Ne yazık ki 1906'da Sırbistan'la bir gümrük tarifesi savaşı başlayınca, Habsburg siyaseti ihtiyatlı duruşundan saptı. Bu esnada, Uzakdoğu'da Japonya'ya yenilmiş olan Rusya, yenilenmiş bir ilgiyle yüzünü Güneydoğu Avrupa'ya çevirmişti ancak bu geri dönüşte yeni bir unsur vardı. Rusya'nın boğazlara ilgisi artık Bizans'ın ihtişamını canlandıracak yeni bir "Yunan" imparatorluğu şeklindeki tarihi rüyadan kaynaklanmıyordu. Burada Rus tahıl ihracatının Karadeniz'den batıdaki pazarlara ulaştırılması için gereken kanala duyulan ilgi vardı.

Habsburg siyasetinin Sırbistan'a karşı sertleşmesi, Macaristan'ın Viyana'daki siyasi ağırlığını yansıtıyordu. Dışişleri bakanlığı Slav uyruklarının emellerini karşılayacak tavizler vermek yerine artık Güney Slavları sorununa yeni bir çözüm öneriyordu. Güney Slav milliyetçilerini kışkırttığından uzun zamandan beri kuşku duyulan Sırbistan; hâlâ günün birinde Bosna Hersek'i ele geçirip, böylece Osmanlı İmparatorluğu bu bölgenin yasal hükümranlığını bıraktığı takdirde Adriyatik Denizi'ne bir çıkış elde etmeyi umuyordu. Bu nedenle bölgenin İkili Monarşi tarafından resmen ilhak edilmesi, Sırpların burayı ele geçirme rüyasını sona erdirecekti. Bu durumda, Güney Slavları rüyasının bir numaralı ismi olan Sırbistan'ın itibarı ağır bir darbe alırken, Habsburg yönetimi buradaki gerçek terörist sorununu ciddi biçimde ele alma imkânı bulacaktı. Bu eyaletler monarşinin Avusturya'daki kısmında bulunsaydı, Habsburglar Macarların işe karışmaması yüzünden Slav sorununu daha etkili biçimde çözebilirdi. Jön Türk darbesinin başarılı olması, ilhakın kısa zamanda gerçekleştirilmesini gündeme getirdi. Reformlarını gerçekleştirmiş etkili bir Osmanlı yönetiminin eyaletlerde durumunu sağlamlaştırması arzulanır bir olay değildi.

Rusya prensip olarak Habsburgların Bosna Hersek'i ilhak etmesine karşı değildi. Bütün istediği İkili Monarşi'nin kazancını, belirgin ve yeterli bir karşılıkla telafi etmekti. Rus dışişleri bakanı, Habsburglu meslektaşından böyle bir telafi sözü aldığına inanıyordu. 1878 antlaşmasındaki değişikleri meşrulaştırıp mutabakat sağlayacak bir uluslararası konferansta, Rusya Boğazlardaki konumunun güçlendirilmesini talep edecek, (bu bölgede çıkarı en büyük güç olan) İkili Monarşi onu destekleyecekti. Maalesef iki devlet adamı, hayati toplantıyı aslında mutabakata varılan şeyler –ya da daha sonra varıldığını söyledikler şeyler– konusunda farklı fikirlerle terk etti. Bunun ardından diplomatik bir felaket yaşandı.

İki bakanın buluşmasından kısa bir süre sonra Avusturya 5 Ekim 1908'de bölgeyi ilhak etti. Rusya beklediği tavizi alamayacağını anlayınca durumu şiddetle protesto etti. Alman hükümeti, İngiliz-Rus konvansiyonu duyduğu öfke yüzünden Avusturya'ya şartsız destek vererek, Rusya'nın bir araya geldikleri takdirde Almanya ve Habsburg İmparatorluğu'na karşı savaşamayacağını anlamasını sağladı. Böyle bir savaşta Fransızlar yer almak istemeyeceği gibi Rusya'nın koruması altında bulunan Sırbistan'ın tamamen ortadan kalkma olasılığı vardı. Ruslar herhangi bir taviz koparamadan ilhakın geçerli olduğunu resmen kabul etmek zorunda kaldı. Ne var ki bu duruma çok öfkelenmişlerdi. Dışişleri bakanı, yeni toprak gasplarını önlemek için Osmanlı hükümetinin de dahil olduğu bir Balkan birliğini savunmaya başladı.

Balkanlar'da on yılı aşkın süren iyi ilişkiler ve işbirliği döneminden sonra, İkili Monarşi ile Rusya arasında eski doğrudan çatışma tehlikesi yeniden belirmişti. Güney Slavları sorunu çözülmemişti. 1909'da Zagreb'de bir grup Hırvat lideri, Avusturya dışişleri bakanlığının hazırladığı düzmece kanıtlarla Sırbistan'la işbirliği komplosuyla suçlanınca, bu sorun yeniden alevlendi. Olayın düzmece olduğu ortaya çıkarılırken Hırvat liderler temyizde aklandı. Teröristler Belgrad'dan daha gizli kapaklı yardım alırken Habsburg yetkililerine saldırılar düzenlenmeye başlandı. Rus bürokrasisi eski Berlin-St. Petersburg ilişkisinin nihayet bozulduğunun ortaya çıkmasıyla son derece incinmişti ve İstanbul'daki Alman nüfuzundan dolayı üzüntü duyuyordu. Otokrasinin itibarının bir daha 1908'deki gibi zedelenmemesi için Rus ordusunun yeniden örgütlenip donatılması konusunda büyük bir seferberlik başlatıldı. Bunun yanında Rusya gelecekteki bir krizde Slav kardeşlerinin yanında yer alma konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamak istiyordu.

YENİDEN TOPARLANMA VE RUSYA'NIN GÜCÜ

1905'teki Japon yenilgisiyle 1908'in moral çöküntüsü önemli olmakla birlikte, kendi başlarına, Rusya'nın geri kalan barış yıllarında izlediği siyaseti anlama konusunda yeterince geniş bir bakış açısı sunmaz. Bu olaylardan daha uzun zaman önce, imparatorlukta yavaş işleyen bir modernleşme süreci işbaşındaydı. 1900 yılında Rusya'nın büyük bir endüstriyel güç olacağı belliydi. Bunun en hayati adımı köleliğin kaldırılmasıydı. Bu olaydan kırk yıl sonra, Rusların büyük bir bölümünün yoksulluk içinde yaşayan köylüler olduğu doğruysa da bu kesimden alınan vergiler sayesinde önemli altyapı, demiryolu ve ağır sanayi tesisleri için gereken para toplanmıştı. Ekonominin büyümesinde pay sahibi olan işadamı ve çiftçilerin sayısı yavaşça artıyordu. İşler daha hızlı yürüyebilirdi ancak II. Nikolay hayal gücü en

kıt çarlardan biriydi. 1905'teki Japonya yenilgisinin ardından devrim patlak verdi. Rusya'daki ve yurtdışındaki liberaller bir süre meşrutiyet sürecinin başlayacağını ümit ettiler. Devrim Duma adlı danışma meclisini doğururken Rusların özyönetim konusundaki geç kalmış eğitimi nihayet başlayacak gibi görünüyordu. Ne yazık ki Duma'nın ömrü çok kısa sürdü ve bu dönem büyük bir hüsranla sonuçlandı. Bu esnada Rusya'nın ekonomik kalkınması hızlanmıştı.

1914 yılında Rusya'nın büyük devlet statüsü yeniden sorgulanmaz hale gelmişti. Önemli bir ekonomik güç olma konusunda büyük yol almıştı. Üretimi Almanya ve Büyük Britanya'nın epey gerisindeydi. Almanya'nın dörtte biri kadar çelik ve Britanya'nın üçte biri kadar pik demir üretiliyordu ancak büyüme hızı bu iki ülkeden fazlaydı. En önemlisi, Rus tarımının nihayet iyi bir duruma ulaşma ihtimalinin bulunmasıydı. Bu durum ülkenin tahıl üretimindeki artışın nüfus artışından fazla olması demekti. Yeni kanunlar sayesinde ortaya çıkışı hızlanan ve ***kulak*** adı verilen yeni köylü-çiftçi sınıfı, kişisel çıkarları nedeniyle üretimi arttırmıştı. Bu sınıf, serfliğin kaldırılması sırasında bireysel mülkiyet üzerine getirilen kısıtlamaların ortadan kalkışının göstergesiydi. Çar ve çariçe bu gelişmeyi yönlendiren bakan Stolypin'i haliyle sevmedikleri gibi, 1912'de öldürülmesinden de büyük üzüntü duymadılar. Bakanın öldürülmesi, devrimci ve terörist geleneğin yok edilmesindeki yetersizliği, dolayısıyla rejiminin başarısızlığını gösteriyordu.

Rusya'yı yönetenler 1914 yılında ordunun asker sayısı ve modern silahları sayesinde yeniden güven duymaya başlamıştı. Büyüyen demiryolu ağının ve genişleyen endüstriyel altyapısının sayesinde ülke büyük güç rolünü yine sürdürebilecek hale gelmişti. Yine de hâlâ yok edilemeyen bir zayıflık vardı. İsmen bir Avrupalı güç olmasına rağmen Rusya yine Asya kökenli korkutucu yoksulluğu sergiliyordu. Sık sık kıtlıklar yaşanan ülkede büyük bir cahil nüfus vardı. o tarihte Rusların sadece yüzde onu şehirlerde yaşarken sanayide çalışanların oranı yüzde ikiydi. Hâlâ yabancı sermayeye bağımlı bir ülkeydi (büyük bir kısmı Fransız sermayesiydi). Liberal gelenek sınırlı ve cılızdı. Ortodoks kilisesi, Batı Avrupa'da yüzyılı aşkın bir süreden beri görülmeyen bir şekilde hükümet ve toplum meselelerine karışıyordu. Rusya'da bir iki iyi üniversiteyle bazı saygın bilimadamı ve âlimler olmakla birlikte, çarın uyruklarının ezici çoğunluğu cahil ve batıl inançlı köylülerdi. Hepsinden öte hükümet son tahlilde, otokratların Tanrı vergisi olduğu ileri sürülen gücüne dayanıyordu. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Rusya aynı zamanda, rejimi kuvvet kullanarak devirmekten memnuniyet duyacak bir devrimci hareketin ciddi tehdit olarak varlığını sürdürdüğü tek büyük güçtü. Kısacası Rusya henüz modern bir devlet değildi.

BARIŞIN SONU

1914'te hiçbir devlet Rusya'nın büyüyen potansiyel gücünden Almanya kadar rahatsız olmuyordu. Bu tarihte ülkenin askeri planlamacıları, üç dört yıl içinde stratejik demiryolu sistemlerini tamamladığı takdirde Rusya'nın yenilmez bir güç haline gelebileceğini düşünüyordu. Almanya'nın altı yıl önceki Bosna krizi sırasında Rusya'ya karşı takındığı tavır zaten ilişkilerde büyük bir hasara yol açmıştı. Uluslararası ilişkilerin o tarihte geri dönüşü olmayan şekilde genel bir savaşa doğru gidip gitmediği yine de şüphelidir. Bunun doğru olup olmadığını bu altı yıllık süre göstermiştir. Bu süre zarfında bu gelişmelerin tersine pek çok şey yapılabilirdi.

Maalesef bu gelişmelerden biri, yine Almanya tarafından çıkarılan yeni bir Fas krizi oldu. Görünüşe bakılırsa Fas "ölmekte" olan imparatorluklardan biriydi. Fransızlar 1905'ten beri buradaki konumlarını ve özel nüfuzlarını güçlendirmiş, bunun ardından diğer Avrupa ülkelerinin (içlerinde Almanya da vardı) ekonomik girişimleri gelmişti. Fas'ın madencilik potansiyelinin gelişmesine yönelik umutlar vardı bu yüzden Avrupalıların bu ülkeye ilgisi canlılığını koruyordu. Sultana karşı bir ayaklanma çıkması üzerine harekete geçen Fransızların ülkeye bir birlik gönderip başkent Fez'i işgal etmesi büyük çalkantı ve spekülasyona yol açtı. Alman hükümeti, ülkedeki Fransız varlığının kalıcı olması durumunda güçlü bir tazminat talebinde bulunabileceği bir konum sağlamayı kararlaştırdı. Bunun için Fas'ın Agadir Limanı'na gönderilecek bir Alman savaş gemisi sözde Alman vatandaşlarını koruyacaktı (burada hiç Alman vatandaşı yoktu). Gerçek amaçsa Almanya'nın burada iş yapmak niyetinde olduğunu göstermek ve Fransa'yı tazminat vermeye razı olacak şekilde korkutmaktı. *Panther* adlı savaş gemisi 1 Temmuz 1911'de Agadir Limanı'na demirledi.

Bu hareket gereksiz yere kışkırtıcı olmanın yanında, aynı zamanda hoyratçaydı. Almanya'yı yatıştırma niyetinde olan Paris hükümeti, *Panther*'in limana demir atması yüzünden Fransız halkında yükselen tepkiler nedeniyle, herhangi bir taviz verme imkânı bulamadı. Hükümet Fransız çıkarlarını savunmada zayıf kaldığı izlenimini vermek istemiyordu. Agadir olayı İngilizleri de ürkütmüştü. Donanma bakanlığı fazla endişelenmiş görünmese de dışişleri bakanlığı sıkıntılıydı. Basın ise Fas kıyılarında sözde bir Alman deniz üssü kurulması tehlikesiyle heyecanlanmıştı (aslında Almanların öyle bir niyeti yoktu). Tepki olarak bir hareket yapılması gerektiği düşünülüyordu. Bunun sonucunda bir İngiliz bakan bir uyarı konuşması yaparak Fransa Almanya'yla savaşmak durumunda kaldığında Büyük Britanya'nın bu ülkeyi destekleyeceğini bildirdi.

Diplomatlar zamanla ikinci Fas krizini görüşmeler yoluyla çözdü. Almanya bu krizden biraz daha toprak (Kongo'da) alarak çıktı ancak bu krizin önemi, sonuçta

çıkmış olmasıydı. Bu sayede antant epey güçlenirken Fransız ve İngiliz kamuoyunun buna yönelik desteği arttı. İngilizler Almanların deniz tehdidi karşısında bir kez daha telaşlandı zira iki donanma arasındaki eşitsizlik 1911'de iyice azalmıştı. Öte yandan Almanya'daki İngiliz düşmanları, Britanya'nın tehditleri sonucu Almanya'nın "aşağılandığına" inanıyordu. Bu inanç Almanların ertesi yıl daha büyük bir gemi inşa programını ilan etmesiyle sonuçlandı. İngilizlerse büyük gemi yapımını arttırdı ve daha önemlisi, Akdeniz'deki filoyu kendi karasularına çekti. Fransız filosu da aynı yılın sonlarında Toulon'a taşındı. Britanya'nın deniz stratejisi artık açıkça tek potansiyel düşman olarak Almanya'yı görüyordu. Bunun ve gemi yapımının artması sonucu, 1914'te Britanya'nın Kuzey Denizi'ndeki üstünlüğü Agadir krizi dönemine göre güçlenmişti.

Krizin yol açtığı gelişmeler bundan ibaret değildi. İtalya Habsburgların Bosna'nın ilhakıyla kazanç sağlamasından rahatsızdı. Belki Almanları örnek alarak Fransa'nın Fas'ta durumunu güçlendirmesi karşısında "telafi" arayışına girdi. Bunun en bariz yeri Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Eylül 1911'de bu ülkeye savaş ilan eden İtalya'nın askerleri Trablusgarp'a çıktı. Ardından Osmanlı Devleti'nin elindeki Oniki Adalar'da yeni bir cephe açıldı. Türkler Boğazları kapattığını ilan edince Ruslar kendini buna önlem almaya mecbur hissetti ve Türklerle anlaşamayınca yardım için başka ülkelerden medet ummaya başladı. İtalyanlar yeni bir Balkan krizine yol açmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika'daki varlığına yeni bir darbe indirmekle, diğer güçlerin bu ülkeyi Avrupa'da da nihai olarak ortadan kaldırma zamanının geldiğini düşünmeye sevk etmişti. Osmanlıların varlığını sürdürme becerisi konusunda bu eğilime zıt ama giderek artan kuşkular ve Jön Türklerin devletin varlığını sürdürmesini sağlayacaklarına dair korkular yüzünden Sırplar ve Bulgarlar 1912'de ittifak yaptı. Ruslar bu gelişmeden umutlandı. İttifak Habsburgların Balkanlar'da yeni maceralara girme hevesini kırarken, Türkleri İstanbul'daki Alman nüfuzunu kontrol etmek için bir şeyler düşünmeye sevk edecekti. Yunanistan'ın da katılmasıyla yeni müttefikler alacakları "tazminatı" planlamaya başladı. Rus diplomatlar bu gelişmeler sayesinde Boğazlardaki Rus çıkarlarının korunabileceğini düşünüyordu. Diğer Slav uluslarını destekleme konusunda başarısız görünmek istemiyorlardı. Böylece Rusya, Türkiye ile küçük devletler arasında çıkması muhtemel bir savaşı sağlama alacak konuma doğru sürüklenmişti.

Sonunda Birinci Balkan Savaşı 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ tarafından başlatıldı. Karadağlılar, Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılarla karşı karşıya kalan Türkler, alelacele İtalya'yla barış yaparak Afrika'da kalan topraklarını bu ülkeye terk ettiler. Büyük devletler tehlikenin yaklaşmakta olduğunu hissediyordu. İkili Monarşi Sırbistan'ın Adriyatik'te bir limana sahip olmasına izin veremeyeceğine inanıyordu (tıpkı İngilizlerin 1890'larda Boerlerin Hint Okyanusu'nda liman sahibi olmasına

izin verilemeyeceğini düşünmesi gibi). Ruslar, Bulgarların savaşarak İstanbul'a ulaşacağından ve şehri ele geçireceğinden korkmaya başlamıştı. Bu tür hesaplar uyum içinde hareket etmeyi kolaylaştırdı. Londra'da elçilerin bir araya geldiği konferans sonunda savaşın yeni yerlere sıçraması engellendi. Sırbistan'ın denizle ilişkisini kesmek için Avrupa'daki Osmanlı topraklarından çıkan son yeni ülke olarak bağımsız bir Arnavutluk yaratıldı. Bu gelişme Avusturya'yı rahatlattı. Bulgarların sonuçta boğazlara ulaşamamasıysa Ruslar için kabul edilebilir bir durumdu. Gelgelelim savaşın galipleri kısa zamanda ganimet kavgasına tutuştu.

Bu gelişme İkinci Balkan Savaşı'na yol açtı. Makedonya'nın bir kısmını işgal eden Sırp güçlerini çıkarmak amacıyla Bulgaristan Sırbistan'a saldırdı. Ardından Bulgarlar yine Makedonya'yla ilgili iddialarla bu kez Yunanistan'a saldırdı. Diğerlerinin savaşın sunduğu fırsatlar konusunda spekülasyon yapması için bir kez daha elverişli bir zaman doğmuştu. Romanya Bulgarların Batı'da meşgul olduğu anı kollayarak saldırdı. Hedefi Dobruca'yı Bulgaristan'dan koparmaktı. Türkler ise Edirne'yi çabucak geri aldı. Büyük güçler müdahale etmeyince Bulgaristan Birinci Balkan Savaşı'nda ele geçirdiği yerlerin neredeyse tamamını kaybetti. Sadece Almanya kendini bir jest yapmaya mecbur hissetmişti. II. Wilhelm Sırpların Arnavutluk'u işgali üzerine Belgrad'a bir ültimatom göndermesi için Avusturya'ya ısrar etti. Bunun üzerine Sırplar geri çekildi.

Büyük ülkelerde günlük gazeteleri okuyanların ve başkentlerin sakinlerinin hakkında detaylı ya da tamamıyla doğru olan hiçbir şey bilmediği uzak ülkelerdeki bu olaylar, gelecekteki potansiyel sorunları sergiliyordu. İtalyanların yolu açmasından sonra, ele avuca sığmayan küçük ülkeler Türklerden kalan ganimeti paylaşmak için önceliği ele geçirmişti. Büyük devletlerse kendilerinin belirlediği toprak paylaşım düzeninin ihlalini önleyememişti. Sırbistan 1,5 milyon yeni vatandaş kazanmasına rağmen Adriyatik'e ulaşma emellerinin bozulması yüzünden Viyana'ya karşı nefreti iyice artmıştı. Bu sırada Viyana'nın Sırpların emelleri konusundaki endişeleri çoğalmıştı. Sırplarla anlaşmaya yönelik endişeli arzusuyla on beş yıl önceki Britanya hükümetinin Boerlerle anlaşma isteği arasında tam olmasa da bir benzerlik vardı (aradaki önemli fark Afrika'yla Avrupa'nın bir olmaması, ayrıca 1899'da diğer güçlerin hayati çıkarları etkilenmediği için İngilizlerin uluslararası barışa zarar vermeyecek şekilde hareket edebilmesiydi). Bulgarlar artık komşularına ve kendilerini desteklemeyen Ruslara karşı yeni bir kin besliyordu. Bu durumu dengeleyen küçük bir etken, İngiltere-Almanya ilişkilerinde iki gücün Londra Konferansında birlikte çalışması sayesinde görülen hafif düzelmeydi. İki ülke gizlice, çökmekte olan bir diğer imparatorluğun, yani Portekiz'in paylaşılması olasılığını görüştü (oysa sonunda bu ülkenin en uzun ömürlü imparatorluğa sahip olduğu ortaya çıkacaktı). Berlin'den Bağdat'a kadar bir demiryolu yapımı önerisi

de konferansın gündemindeydi. Bu gelişmenin Almanları rahatlatması gerekirdi. Oysa Alman yetkililer olayı bu şekilde algılamadılar. İngilizlerin bu konulardaki duyarlılığını güven duygusu eksikliğinin göstergesi olarak yorumladılar. Büyük Britanya'nın aslında Almanya saldırdığı takdirde Fransa'yı destekleme konusunda ciddi olmayabileceğine dair akıl yürütüp umutlandılar.

Böyle bir saldırı bu aşamaya kadar Alman stratejik planlamasında uzun zamandan beri temel unsurdu. 1913'te Alman politikacılar kendi aralarında artık "yaklaşmakta olan dünya savaşından"[1] bahsediyordu. Heyecanlı bir yurtseverlik atmosferi içinde (Napolyon Fransa'sıyla yapılan "Özgürlük Savaşı'nın yüzüncü yıldönümüydü), *Reichstag*'a orduyla ilgili özel bir kanun tasarısı sunuldu. Rusya'da bilhassa demiryollarının modernleştirilmesi ve yeniden silahlanmanın (1917'de tamamlanacaktı) Alman askerlerini telaşlandırdığı açıktı fakat bu tek başına Almanya'nın psikolojik bozukluğunu açıklamaya yetmez. Bu bozulma öyle bir hal almıştı ki Alman siyasetinde, Almanya'nın Avrupa'daki ağırlığını sağlama almak için Rusya'yla –ve dolayısıyla Fransa'yla– çatışmanın kaçınılmazlığını benimseyen tehlikeli bir dönüşüm yaşanmıştı. Alman halkının çoğunun bir "kuşatma" yaşandığını hissetmesi Alman iktidarını iyice öfkelendiriyor ve sadece itibar için bile olsa bu kuşatmanın kırılması gerektiğine inanıyorlardı. Bazı Almanlarsa daha olumlu biçimde doğuda toprak ve diğer maddi kazançlar elde etme ihtimalini düşünüyordu. 1880'ler ve 90'larda çok ihtilaflı ve çapraşık olup sonuçta büyük hayal kırıklığı yaratan sömürgecilik meselelerini düşünenlerin sayısıysa çok azdı. Savaşa iyice yaklaşılan son aşamada sömürgeci rekabet hiç rol oynamıyordu.

KRİZ VE SONRASI

1914 yılında, Ruslar Balkan meselelerine Osmanlı Devleti'ne karşı duydukları ilgiyi göstermiyordu. İstanbul'daki Alman nüfusu gözle görülür biçimde artmıştı. Almanya eski Osmanlı topraklarının tek bir santimini almayan tek büyük devletti. 1913'te boğazlardaki Osmanlı ordularının komutasına bir Alman general atandı. Bir Alman askeri heyetiyse Osmanlı ordusunu yeniden düzenlemişti. Buna kıyasla, Rusların düşüncesine göre İkili Monarşiyle eski düşmanlık oldukça azalmıştı ancak Almanya'ya göre, Rusya'yla savaşın kaçınılmaz olduğundan müttefikine verdiği önem iyice arttı. Bu hiç olmazsa Avusturya-Macaristan'ın Rusya'yla arasındaki uzun sınırın, bir savaş anında büyük miktarda Rus kuvvetini buraya bağlayacağı anlamına geliyordu. Alman liderler Viyana hükümetini Rusya'yla zıtlığını yenilemekten alıkoymak bir yana fiilen buna teşvik ediyordu. Elbette bu yine de tek başı-

1 Bu ifadeyi Alman dışişleri bakanı Nisan 1913'te parlamentoda yapılan gizli oturumda kullanmıştı. Bkz. F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967), s. 37.

na büyük bir Avrupa savaşına yol açacak değildi. Ne Almanya ne diğer güçler, son krizin son birkaç saatine kadar böyle bir olasılığı görmüştü ancak askeri planlamanın niteliği, herhangi bir ihtilaf başladığı anda böyle bir gelişmeyi olası kılıyordu. Ortalıkta bunu sağlayacak bol miktarda tehlikeli malzeme vardı.

Nitekim Haziran 1914'te mevcut olanlara yeni tehlikeler eklenmeye başladı. Macar yönetimi Viyana'nın başını ağrıtmaya devam ediyordu. Macaristan Krallığı'nda pek çok hoşnutsuz Slavın yanında 3 milyon Romen yaşıyordu. Romanya'yı ziyaret eden bir Rus bakan, İkili Monarşi'nin uyruklarının nasıl yaşadığını görmek için şatafatlı bir şekilde Transilvanya sınırını aştı. Bu ziyaret Budapeşte ve Viyana'yı telaşlandırmıştı. Kralın ay sonunda Bosna'nın başkenti Saraybosna'ya yapması planlanan ziyaret kesinleşti. Dolayısıyla Viyana'da, Sırbistan ve Romanya'ya monarşi içindeki ayrılıkçı hareketleri desteklemenin tehlikelerini bir şekilde gösterme kararlılığı pekişmişti.

28 Haziran'da Arşidük Franz Ferdinand ve karısının Saraybosna ziyareti henüz başlamıştı ki ikisi de genç bir Bosnalı Sırp terörist tarafından öldürüldü. Katil aslında daha o gün suikastı planlandığı gibi gerçekleştiremeyen bir çetenin üyesiydi. Bir tesadüf sonucu ansızın arkadaşlarının beceriksizliğini telafi etme imkânı bulmuştu. Viyana derhal Sırbistan'la hesaplaşma anının geldiğini hissetti. Cinayetin ardında Sırp ajanların olduğu varsayılıyordu (aslında bazıları teröristlerle temas halindeydi ancak bu Sırp hükümetinin izniyle gerçekleşen bir olay değildi). Almanların Belgrad'a bir an önce ültimatom verilmesini istemeye yol açan coşkulu desteği sayesinde sağduyulu konuşanların sesi duyulmaz oldu (II. Wilhelm ve şansölyesi bu destek kararını kendilerine özgü biçimde, Alman dışişleri bakanına danışmadan almıştı). Rusya'nın Slav kardeşlerine destek vermeyeceği ve 1909'daki gibi sonucu kabulleneceği umuluyordu ancak destek verdiği takdirde Alman generalleri savaşmaya hazırdı. Avusturyalılar 23 Temmuz'da Sırp hükümetine küçük düşürücü bir ültimatom sundu. Sırbistan hükümetinin içişlerine müdahaleye varacak boyutta Güney Slav terörizmine karşı harekete geçilmesi talep ediliyordu. Rusya Sırplara direnmemesi tavsiyesinde bulundu. Büyük Britanya arabuluculuk yapmayı önerdi. Sırbistan sunulan koşulların büyük bölümünü kabul etti. Ne var ki artık Sırbistan'ı ezmeyi kafasına koymuş olan İkili Monarşi olayın iyice aydınlatılmasını beklemeden, 28 Temmuz'da bu ülkeye savaş ilan etti.

Almanların Avusturya'yı cesaretlendirmesi bu sonucu kaçınılmaz kılmıştı. Ortaya çıkan belirsizlik bu savaşa kimin katılacağı konusundaydı. Alman askeri planlaması, Rusya'yla savaş patlak verdiği zaman Fransız-Rus ittifakının er geç devreye gireceğini kabul ediyordu. Alman generalleri mantıklı bir sonuca varmıştı. Buna göre, Almanya iki cephede savaşmak zorunda kaldığı takdirde, Rusya'nın yavaş işleyen seferberliği müttefikine etkin yardım sağlama fırsatı bulmadan ön-

ce Fransa'ya saldırmak daha arzu edilen bir durumdu. Doğuda, geniş topraklarla Rusya'nın idari ve maddi geri kalmışlığı bir süre Almanya'nın lehine işleyecekti. 1891'den 1905'e kadar görev yapan Alman genelkurmay başkanı, Fransa'ya 1870'ten daha hızlı alt edecek şekilde ani bir saldırı planlamıştı ancak bunun için tarafsızlığı uluslararası garanti altında bulunan Belçika topraklarına girip yandan Fransa'ya saldırmak gerekiyordu. Bu durumda Belçika'nın tarafsızlığını korumak amacıyla İngilizlerin müdahale olasılığı artıyordu. "Schlieffen Planı" (bu planın benimsendiği 1895 yılındaki Alman Genelkurmay başkanı) bu tehlikeyi kabul ediyordu. Dolayısıyla Alman genelkurmayı savaşı genişletme riskini benimsemişti.

Avusturyalılar Sırbistan'a savaş ilan eder etmez Rusların seferberliği başladı. Yine de bu bilerek kısıtlanmış bir hareketti. Sadece İkili Monarşi'ye müdahale etmesine ihtiyaç duyulabilecek ordular savaş pozisyonu almıştı. Kendisinden kaynaklanan bu handikap bile Berlin için çok fazlaydı. 31 Temmuz'da Alman ordularının seferberliğe başlaması emredilip ertesi gün Almanya Rusya'ya savaş ilan etti. Oysa müttefiki Avusturya-Macaristan Rusya'yla değil sadece Sırbistan'la savaştaydı. Almanlar Fransa'nın tarafsızlığını ilan etmesini istedi. Fransızların cevabının

kışkırtıcı biçimde yetersiz olduğu ileri sürüldü. Fransızların Nürnberg'e sözde bir hava saldırısı düzenlemesi Almanların 3 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilan etmesi için yeterli bir sebepti. Almanya şimdi –kendi inisiyatifiyle– iki büyük güçle savaş halindeyken Avusturya-Macaristan ikisiyle de savaşmıyordu.

Büyük Britanya derhal Manş Denizi'nde Fransa'ya karşı yapılacak donanma operasyonlarına izin vermeyeceği konusunda Almanya'yı uyardı, ama bütün tepkisi bundan ibaretti. Bazıları ülkenin Almanya'ya karşı harekete geçmesi gerektiğini düşünürken, çoğunluk bunun aksini düşünüyordu. Fransızlar umutsuzluğa kapılmıştı. Almanların 3 Ağustos'ta Belçika'ya ültimatom verip ordularının bu ülkeden geçişini engellememesini talep etmesi, Britanya hükümetinin işini kolaylaştırdı. Ertesi gün Büyük Britanya'nın garantörü olduğu Belçika'nın tarafsızlığına saygı gösterilmesini talep etti. Almanya bu talebe aldırmayınca Britanya Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece Almanya üçüncü büyük devlete karşı düşman olurken, Avusturya henüz hiçbiriyle düşman değildi.

Olayların bu şekilde gelişmesi trajik olmakla birlikte çok sayıda paradoks barındırıyordu. Sonuçta Fransız-Rus ittifakı asla uygulamaya geçemedi, Almanlar buna fırsat tanımadan Fransa'ya savaş ilan etmişti. Fransa'ya karşı ahlaki taahhütleri ne olursa olsun, İngilizlerin 4 Ağustos'ta Fransa veya Rusya'ya karşı henüz antlaşmalardan kaynaklanan bir yükümlülüğü yoktu. İngiliz-Fransız askeri görüşmeleri ancak Alman askeri planlaması sayesinde gerçeklik kazanmıştı. Bu planlama Britanya hükümetine ciddi bir tartışma yaşamadan savaşa girme fırsatı vermişti. Üstelik hükümet (bu işlerin izin verdiği ölçüde) birleşik bir kamuoyu desteğini arkasına aldığı gibi uluslararası hukuku ve küçük devletlerin hakkını savunuyordu. Bu gelişmelerin geçmişte İngiltere ile Almanya veya ittifak sistemi arasında dostluk olasılığını baltalayan sömürge veya donanma rekabetiyle hiçbir ilişkisi yoktu. Nihayet son krizin ortaya çıkmasıyla birlikte, kırk yıl boyunca onca endişe içinde yürütülen diplomasinin temel söylemleri gözden düşmüştü. İkili Monarşi Rusya'ya ancak 6 Ağustos'ta savaş ilan etti. Britanya ve Fransa'ysa Avusturya'yla ancak 12 Ağustos'ta savaşa girdi. Son tahlilde Büyük Savaş Berlin'de tezgâhlanmıştı.

3

Avrupa'da Devrim

I. DÜNYA SAVAŞI

1900 yılında uluslararası düzenin temelini oluşturan Avrupa egemenliği, 20. yüzyılda ortadan kalktı. Bu devasa tarihi değişim, hem dünya hem Avrupa tarihi açısından bir dönemin sonuydu. Bu sürece Avrupa'da meydana gelen devrimler eşlik ediyordu. Bu süreç dağınık ve düzensiz bir seyir izlemekle birlikte, etkileri devrim terimini sadece siyaset ve toplumda değil, düşünce ve kültürde yarattığı dönüşüm açısından da haklı çıkarıyordu. 20. yüzyıl bir paradoks olarak, bir yandan Avrupa'ya ait fikirler, kurumlar ve standartların dünyanın diğer yerlerinde giderek daha kapsamlı ve coşkulu şekilde benimsenmesiyle dikkat çekerken, diğer yandan Avrupalıları uygarlıklarının temelinde yatan birçok ilke ve inanca duydukları güvenden mahrum bırakıyordu.

Bir kısmının köklerinin çok derinlerde olduğu bazı olaylarla zaten anlaşılan bu dev dönüşümler için Büyük Savaş en önemlisi olmasa da en büyük katalizörlerden biriydi. Coğrafi açıdan çabucak bütün dünyaya yayılmıştı. Japonya kısa sürede İtilaf Devletleri'ne (Fransa, Büyük Britanya ve Rusya'ya bu ad verilmişti) katılırken Osmanlı İmparatorluğu İttifak Devletleri (Almanya ve Avusturya-Macaristan) arasında yerini aldı. İtalya Avusturya'dan ele geçirilecek toprakların kendisine verileceği sözünü alınca, 1915'te Üçlü İttifak'taki müşterek imza attığı ülkeleri terk ederek, İtilaf (antant) Devletlerine katıldı. Bu olay savaşan tarafların kendilerine yandaş bulmak için muzaffer bir barış anlaşmasından sonra paraya tahvil edilmek üzere sundukları tek çek değildi. Bulgaristan Eylül 1915'te İttifak Devletleri'ne, Romanya ise ertesi yıl İtilaf Devletleri'ne katıldı. Yunanistan 1917'de bu grubun üyesi oldu. Portekiz hükümeti 1914'te savaşa katılmayı denemişti, ancak iç sıkıntılar yüzünden bunu gerçekleştiremeyince sonunda Almanlar 1916'da bu ülkeye savaş ilan etti. O yılın sonunda, savaşın başlangıcındaki sorunlar diğer katılımcılar yüzünden iyice karışmıştı. Balkan devletleri Üçüncü Balkan Savaşında (ya da başka bir bakış açısına göre Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarını paylaşmak için verilen son savaş) çarpışıyordu. İngilizler Alman hegemonyasına ve görünüşe bakılırsa

deniz gücüne karşı savaşıyordu. İtalyanlar ise *Risorgimento*'nun son savaşını gerçekleştiriyordu. Bu esnada İngilizler, Ruslar ve Araplar Asya'daki Osmanlı topraklarını paylaşmak için bir savaş başlatmıştı. Japonlarsa Uzakdoğu'daki emperyalist yayılmada yeni ancak son derece ucuz ve kazançlı bir aşamaya giriyordu.

1915 ve 1916 yıllarında tarafların bu kadar yoğun müttefik aramasının sebeplerinden biri, o tarihlerde savaşın kimsenin beklemediği şekilde, tıpkı satranç oyunundaki gibi bir açmaza sürüklenmesiydi. Çatışmanın yapısı herkesi şaşırtmıştı. Almanların bütün Kuzey Fransa'ya yayılma planı hedeflediği yıldırım zaferini sağlayamamış ancak Almanya Belçika'nın küçük bir parçasıyla Fransa'nın kuzeydoğusunun büyük bölümünü ele geçirmişti. Doğuda Rusların başlangıçtaki saldırıları Almanlar ve Avusturyalılar tarafından durdurulmuştu. Bundan sonra, batıda doğuya göre daha belirgin biçimde, savaş meydanları modern silahların muazzam öldürme gücü yüzünden daha önce görülmemiş düzeyde kuşatma muharebelerine sahne oldu. Şarjörlü tüfekler, makineli tüfekler ve dikenli teller, her tarafı yakıp yıkan bombalamanın ardından gerçekleşmediği takdirde bütün piyade saldırılarını durduruyordu. Ölü sayıları bunun göstergesiydi. 1915'in sonuna kadar sadece Fransız ordusunun kaybı 300.000 ölüydü. Bu yeterince feci bir sayıydı ancak 1916'da yedi ay süren Verdun muharebesi bu rakama 315.000 ölü daha eklerken Almanlar da 280.000 kayıp verdi. Bu savaş sürerken daha kuzeydeki Somme'da bir başka çatışma İngilizlere toplam 420.000 ölü, yaralı ve kayba; Almanlar için yine aşağı yukarı aynı rakama mal oldu (sadece muharebenin ilk gününde bile İngiliz ordusu 60.000 kayıp vermiş, bunların üçte birinden fazlası ölmüştü).

Savaştan önce modern savaşın maliyetinin çatışmaları kısa sürmeye mecbur edeceği şeklindeki düşünce ve hükümetlerin bu varsayıma dayanan politikalarının saçma olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Temmuz 1914'te, yani savaşın arifesinde Almanya tahıl ihraç etmeye devam ediyordu. Herhangi bir gıda yönetmeliği çıkarılmamış ya da sanayinin yönetimi için bir plan yapılmamıştı. Bir Alman siyasetçisi, "mühimmatımız bile uzun boyutlu bir savaşa göre planlanmamıştı" diyordu.[1] Bunun ardından endüstriyel toplumların muazzam serveti ve savaşma gücü ortaya çıktı. Savaşan ülkeler 1916 sonunda, hayal edilenden çok daha fazla ölçüde askeri silah altına alma kapasitesini fazlasıyla sergilemişti. Bu ülkeler tarihte görülmedik boyutta örgütlenerek yeni kurulan ordulara o zamana kadar emsali olmayan yoğunlukta askeri alıp yeni silahlarla donatmıştı. Bütün ülkeler aynı vasıtalarla savaşma imkânına sahip değildi. Britanya ordusu 1916'nın başlarında hâlâ gönüllülerden oluşan bir güçtü. Bu tarihte, 1914'ten önce kıtadaki bütün ülkelerde geleneksel olan zorunlu askerlik hizmeti kabul edildi. İrlanda siyasi nedenlerle bu hizmetin kapsamı dışında tutuldu. Öte yandan savaşın başında Fransa'da gelir

1 F. Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945* (Lahey, 1955), s. 123.

vergisi yokken Büyük Britanya'da standart olarak yüzde 6'nın biraz altında vergi alınıyordu. Savaş sürerken bu oran yüzde 25'e çıkarıldı. Bütün toplumlar birbirine karşı seferber edilmişti. İşçi sınıfı direnmesine karşın uluslararası dayanışması asla gündeme getirilmemişti. Aynı şey devleti yıkmaya karşı egemen sınıfların uluslararası çıkarları için de geçerliydi. Bir bürokrat Britanya Gıda Bakanlığı için "özel girişimi tamamen eziyor" sözlerini sarf ediyordu.[1] Bu abartılı bir ifade olmakla birlikte Avrupa'nın büyük kısmı savaş sayesinde uygulamada sosyalizmin ilk örneğiyle tanışmıştı.

Orduların savaş meydanlarında birbirine üstünlük kurmadaki yetersizliği, diplomatların yeni müttefik, generallerinse yeni cephe aramasının nedenlerinden biriydi. İtilaf Devletleri'nin 1915'te Çanakkale Boğazı'na düzenlediği saldırı, gerçekleştirilemeyen bir umuttu. Bu saldırının amacı Osmanlı İmparatorluğu'nu savaş dışı bırakıp Karadeniz üzerinden Rusya'ya giden yolu açmaktı. Daha sonra başka bir yol bulma arayışı sonucu Selanik'te ortaya çıkan yeni Balkan cephesi, Sırbistan istila edildiği zaman yıkılan cephenin yerini aldı. Sahip olunan sömürgeler de, ilk günden itibaren çatışmaların Avrupa'daki kadar geniş boyutlu olmasa da bütün dünyaya yayılacağını gösteriyordu. Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğü sayesinde Alman sömürgeleri oldukça kolay ele geçiriliyordu ve Afrika'daki sömürgeler için biraz daha uzun savaşmak gerekmişti. Avrupa dışındaki muharebelerin en önemli ve şiddetli olanları Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ve güney bölgelerinde gerçekleşti. Bir Britanya ve Hint ordusu o zamanlar henüz Mezopotamya olarak bilinen Irak'a girdi. Bir diğer güç Süveyş Kanalı'ndan Filistin'e ilerledi. Çölde Türklere karşı çıkan Arap İsyanı, endüstriyel savaşın acımasız sefaletini hafifleten az sayıdaki romantik olaydan biriydi.

Avrupa'nın değirmenleri, fabrikaları, maden ocakları ve yüksek fırınları 1916 yılında benzeri görülmemiş biçimde çalışıyordu. ABD ve Japonya'da da aynı durum söz konusuydu. Daha önce tarafsız olan bu ülkeler, Britanya deniz gücü sayesinde İttifak Devletleri'ne değil İtilaf Devletleri'ne yakındı. Savaş meydanlarındaki milyonlarca insanın ikmali için sadece silah ve mühimmata değil, muazzam miktarda yiyecek, giysi, tıbbi malzeme ve teçhizata ihtiyaç vardı. Milyonlarca hayvan kullanılmakla birlikte, bu savaş içten yanmalı motorların kullanıldığı ilk savaştı. Atlarla katırlar nasıl iştahla saman yiyorsa, kamyonlarla çekiciler aynı hızla benzin tüketiyordu. Talepteki bu muazzam artışın toplumlara çeşitli yansımaları oldu. Enflasyon bütün ülkelerde farklı oranlarda yükseldi, hükümetler ekonomiye müdahale etti, bazı ülkelerde işçiler zorunlu mesai yaptı, kadınların çalışma hayatına girmesi bir devrim yarattı, yeni sağlık ve sosyal yardım hizmetleri devreye girdi. Bu gelişmeler okyanusun karşı kıyısına da taşındı. ABD artık borçlu bir ülke değildi zira

1 W. H. Beveridge, *British Food Control* (Londra, 1928), s. 338.

müttefikleri ihtiyaçlarına para bulmak için yatırımlarını bu ülkeye satınca kendileri borçlu konumuna düşmüştü. Hint sanayii uzun zamandır ihtiyaç duyduğu teşviki sonunda buldu. Ekonomik canlanmadan Arjantin ve Britanya dominyonlarındaki çiftçiler de nasibini aldı. Dominyonlar bunun dışında Avrupa'ya asker gönderip Alman sömürgelerini ele geçirmek suretiyle askeri yükü paylaşıyordu.

Teknolojik yenilikler savaşı tam bir kıyıma dönüştürmüştü. Bunun tek nedeni makineli tüfeklerin ve tahrip gücü yüksek patlayıcıların katliamları mümkün kılması değildi. Askerlerin savaş meydanlarının kördüğümünden bir çıkış yolu aradığı sırada ortaya çıkan zehirli gazlar, alev makineleri ve tanklar gibi yeni silahlar da tek neden değildi. Bu kıyımın bir diğer sebebi bütün toplumların savaşla yatıp kalkması ve bunun sonucunda savaş benzeri faaliyetlerin hedefi haline gelmesiydi. Abluka yoluyla sivil işçilerle seçmenlerin morali, sağlığı ve verimine yönelik saldırılar yapılıyordu. Bu saldırılar zaman zaman doğrudan karadan veya havadan bombardımana dönüşüyordu. Bu tür eylemleri kınayan taraflar, bu sefer kendileri propaganda şeklindeki kampanyalarla saldırıya geçiyordu. Kitlesel okuryazarlık ve yeni icat edilmiş sinema gibi olanaklar, kamuoyu yaratmak için verilen mücadelede, kilise vaazları ve okullar gibi eski araçların yerini almaya başlamıştı. Londra'ya karşı hava bombardımanının ilk örneğini sergileyen Almanlar, İngilizler tarafından "bebek katilleri" olarak suçlanıyordu. Almanlar aynı şeyin Britanya ablukasını

sürdüren denizciler için söylenebileceği iddiasıyla bu suçlamaya karşılık veriyordu. Almanya'daki çocuk ölümleri sayısının yükselmesi onları doğruluyordu. Kısacası her ikisi de haklıydı.

Alman Genelkurmayı 1914'te küçümsenen bir silah olan denizaltıyı kullanmaya başladı. Bunda kısmen İngiliz ablukasının yavaşça daralan ve karşı konulmazlığı açık biçimde görünen cenderesi rol oynamıştı ancak yapımı savaş öncesi ortamı son derece karıştıran savaş filosunu riske atmama isteği de bir diğer nedendi. Denizaltılar müttefiklerin ticaret gemilerine ve tarafsız ülkelerin ikmal yapan gemilerine saldırmaya başladı. Saldırılar uyarı yapılmadan, silahsız gemilere karşı gerçekleştiriliyordu. İlk saldırılar 1915 başlarında düzenlendi ancak o zamanlar sayısı az olan denizaltılar fazla hasar yaratmadı. Aynı yıl içinde büyük bir İngiliz yolcu gemisinin torpillenmesi sonucu çoğunluğu Amerikalı 1.200 kişi öldü. Bunun üzerine yükselen şiddetli protestolar sonucu Almanlar hiçbir kısıtlama olmaksızın gemileri batırmaktan vazgeçti. 1917 başlarında Almanya, önce Büyük Britanya'yı açlığa mahkûm etmezse kendisinin İngiliz ablukası altında boğulacağını gördü. O kış Balkan ülkelerinde kıtlık, Viyana'daysa açlık yaşandı. Fransızların kaybı 3.350.000 kişi olurken, İngilizler 1 milyondan fazla, Almanlarsa yaklaşık 2,5 milyon kayıp vermişti. Almanya, Schlieffen Planından kaçınmasına rağmen iki cephede birden savaşmayı sürdürüyordu. Darbeler artık daha hızlı inmeye başlamıştı. Çocuk ölümleri 1915'e göre neredeyse yüzde 50 artmıştı. Doğuyla batı arasında ikiye bölünmüş olan Alman ordusunun İngiltere ve Fransa'yı yıkma olasılığını ummak için bir neden yoktu. Bu iki güç batıda savunma bakımından daha iyi bir konumda olduğundan Alman genelkurmayı bu koşullar altında kısıtsız denizaltı savaşını yeniden başlatma kararı aldı.

Bu karar savaştaki ilk devrimci dönüşümün yaşanmasını sağladı. Kısıtsız denizaltı savaşı Amerikan çıkarlarının ve vatandaşlarının güvenliğinin doğrudan tehdit edilmesi demekti. Almanlar bu gelişmenin ABD'yi savaşa çekeceğini biliyordu ama Amerika belirleyici biçimde ağırlığını koyamadan Büyük Britanya'ya –ve Fransa'ya– boyun eğdireceğini düşünerek kumar oynamaya karar vermişti. Amerikan hükümeti ayrıca Almanya'nın kendisine karşı Meksika ve Japonya'yla ittifak yapmayı umduğunu öğrenince denizaltıların yarattığı düşmanlık pekişmiş oldu. Kısa süre sonra bir Amerikan gemisi uyarılmaksızın batırılınca, ABD 6 Nisan 1917'de savaş ilan etti.

SAVAŞTAN YARATILAN DEVRİM

Avrupa'nın kördüğümünü toplu bir savaş olmadan çözmenin imkânsızlığı, Yeni Dünyayı Eskinin kavgası içine çekti. Müttefikler bu durumdan hoşnuttu zira

zafer artık kesindi, bu kez farklı türde bir mücadele 1914'ün planlarının yerini almak üzereydi. Büyük Britanya ve Fransa kısa sürede 1916'dan daha kötü bir yıl yaşamaya başladı. Olay sadece denizaltıların yol açtığı tahribatın üstesinden gelmekten ibaret değildi (ancak Mayıs 1917'den itibaren denizde konvoylar oluşturulmasıyla birlikte, Atlantik'teki deniz yolları güvenlik altına alındı). Fransa'da ardı ardına meydana gelen korkunç muharebeler (genellikle Passchendaele adı altında toplanmıştır) İngiliz ulusal bilincinde kapanmayan bir yara açarken, sekiz kilometrelik çamurlu bir toprak parçası kazanmak 400.000 insanın hayatına mal oldu. Britanyalı generallerin ordularını boş yere israf etmesi gibi görünen ısrarı, kısmen müttefiklerinin üzerindeki baskıyı azaltma çabası olarak görülebilir. Daha önceki kahramanca çabaları nedeniyle çok yıpranmış olan Fransız ordusunun 1917'de çıkan birtakım isyanların üstesinden gelmesi gerekti fakat müttefikler için en kötüsü Rusya İmparatorluğu'nun çökmesiydi.

Bolşevik sosyalistlerin lideri Lenin Ocak 1917'de, sürgünde bulunduğu İsviçre'de, kendi kuşağının Rusya'daki devrimi görecek kadar yaşamayacağını söylemişti. Oysa imparatorluk çoktan ölümcül bir yara almıştı. Rusya'daki devrimin yaratıcıları Alman ordularıydı. Sonunda savaş çok dayanıklı olan Rus askerlerinin bile kalbinde yaralar açtı. Aileleri açlıktan ölüyordu. Üretim azalmış olmakla birlikte bunun asıl nedeni ulaştırma sisteminin çökmesiydi. Rus halkı meşrutiyet ve liberalizmden en az yenilgi kadar korkan yetersiz ve yolsuzluğa bulaşmış bir hükümet tarafından yönetiliyordu. 1917 başlarında artık güvenlik güçlerine bile bel bağlamak imkânsızlaşmıştı. Şubat'ta yiyecek için yapılan gösterilerin ardından isyan çıktı. Birdenbire otokrasinin artık bir gücünün kalmadığı ortaya çıkmıştı. Çar tahttan çekilirken liberaller ve sosyalistlerden oluşan geçici bir hükümet kuruldu. Bocalayan yeni hükümet başarısız oldu. Bunun başlıca nedeni imkânsız olana, yani savaşı sürdürmeye kalkışmasıydı. Rusya'ya dönmek için Almanlardan yardım gören Lenin Rusların artık barış ve ekmek istediğini kavramıştı. Hükümetin başarısızlığındaki ikinci neden, Lenin'in iktidarı ılımlı geçici hükümetin elinden zor kullanarak almadaki kararlılığı ve buna hazır oluşuydu. Parçalanmakta olan bir ülkeyi, idareyi ve orduyu yönetmeye çalışan, şehirlerdeki yoksunluk sorununu çözemeyen geçici hükümet ikinci dalgaya dayanamadı. Bu dalga, Ekim Devrimi adı verilen darbeydi. Bu olay, Amerika'nın savaşa girmesiyle birlikte, 1917 yılının Avrupa tarihinde bir fay hattı olmasına yol açtı. Daha önce meselelerini kendi içinde çözen Avrupa'nın kaderini belirlemede artık ABD'nin büyük bir söz hakkı olacaktı. Rusya'daysa kurucularının savaştan önceki Avrupa'nın düzenini toptan yıkmayı amaçlayan Marksist inançlara sahip olduğu bir devlet ortaya çıkmıştı. Böylece bu ülke dünya siyasetinde gerçek ve bilinçli devrimcilerin merkezi haline gelmişti. Bu gelişme sosyalistlerin savaştan önce rüyalarında bile göremediği bir şeydi.

Devrimin çabucak ve bariz biçimde ortaya çıkan sonucu olarak yeni Rusya'nın kurulması yeni bir stratejik durumdu (ülkeye 1923'ten itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ya da kısaca SSCB adı verildi). Bolşevikler genel oy hakkına dayalı olarak özgür seçimle işbaşına gelen ve Rusya'nın 1990 yılına kadar görüp göreceği tek temsilci organı tasfiye ederek (çünkü bu organın kontrolü onlarda değildi), başarılarını sağlama aldı. Ayrıca toprak ve barış vaat ettikleri köylülerin desteğini kazandılar. Varlıklarını sürdürebilmeleri açısından bu zorunlu bir adımdı. Rusya'da otoritesini kurmak isteyen partinin belkemiği birkaç şehirde bulunan az sayıdaki işçi sınıfıydı. Barış görüşmeleri başladı ancak Almanların başlangıçta dayattığı koşullar çok ağır olduğundan Ruslar geri çekildi. Ne var ki daha sonra çok daha ağır koşulları kabul etmek zorunda kaldılar. Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması çok ağır toprak kayıpları getirmekle birlikte, yeni düzene uluslararası sorunlarını çözmek için acilen ihtiyaç duyduğu barış ve zamanı sağladı.

Müttefikler bu duruma çok öfkelenmişti. Bolşeviklerin tavrını arkadan vuran bir ihanet olarak görüyorlardı. Üstelik yeni rejimin kendi yurttaşlarına yönelik devrimci propaganda yapması, tavırlarını yumuşatma olasılığını ortadan kaldırmıştı. Rus liderler, gelişmiş kapitalist ülkelerde bir işçi sınıfı devrimi bekliyordu. Bunun üzerine İtilaf Devletleri Rusya'ya karşı birtakım askeri "müdahalelere" karar verdi. İlk uygulama Ağustos 1918'de İngilizlerin Archangelsk'e asker çıkarması ve Japonların Sibirya'ya doğru ilerlemesiyle başladı. Buradaki esas amaç stratejikti. Müttefikler Almanların doğu cephesinin ortadan kalkmasından fayda sağlamasını engellemeyi umuyordu. Bu girişimler kapitalist ülkelerin halkları ve tüm Bolşevikler tarafından anti-komünist Haçlı Seferleri olarak yorumlandı. Daha kötüsü, müttefiklerin kendini yeni rejim için çetin bir sınav haline gelen iç savaşın içinde bulmasıydı. Lenin'le yoldaşlarının dünyaya baktığı Marksist teorinin doktrinci gözlükleri kullanılmasa bile, bu olaylar yeni Rusya'yla eski müttefiklerinin ilişkilerini soğutmaya yeterdi. Marksist söyleme göre bu olaylar zorunlu, güvenilmez ve köklü bir düşmanlığın teyidiydi. Bunların anısı Sovyetlerin davranışları üzerinde uzun süre belirleyici oldu. Müttefiklerin müdahalesi aynı zamanda Rus Devrimi'nin otoriter hükümet yapısına geri dönmesi için bahane yarattı. İstilacıların eski düzeni yeniden kurma ve toprak ağalarını himaye etme korkusu, Rusya'nın otokrasi ve polis terörizmi geleneğiyle birleşince, rejimin liberalleşme ihtimali tamamen ortadan kalktı.

DEVRİM VE STRATEJİ

Bolşeviklerin Avrupa'nın diğer ülkelerinde de devrim olacağına dair inancı bir bakıma doğru olsa da özünde yanlıştı. Savaşın son yılında Avrupa'nın devrimci potansiyeli aslında ortaya çıkmakla beraber, bu toplumsal değil ulusal düzeydeydi.

Müttefikler (kısmen Bolşeviklerin sayesinde) kendilerine ait devrimci bir strateji için harekete geçmişti. Askeri durum 1917'nin sonunda onlar için iç karartıcı görünüyordu. Fransa'da Almanların bir saldırısına karşı koymak zorunda kalacakları belliydi üstelik artık yanlarında Rus müttefikleri de olmayacaktı. Ayrıca yeteri sayıda Amerikan askerinin yardım için Fransa'ya gelmesi uzun zaman alacaktı. Bu koşullar altında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun uyruğu olan milliyetlerin yıkıcı potansiyeline başvurmak cazip görünüyordu. Ayrıca devrim müttefik stratejisinin bir parçasıydı. Bunun ek bir avantajı, Amerikalıların gözünde müttefiklerin davasının artık çarlığın desteğine muhtaç olmadığı için ideolojik saygınlık kazanmasıydı. Buna uygun olarak 1918'de Avusturya-Macaristan ordularına yönelik propaganda başlatılırken sürgündeki Çek ve Güney Slav ayrılıkçıları himaye altına alındı. Bunun sonucunda İkili Monarşi, yeniden uyanan milliyetçi duygular ile daha Almanya pes etmeden İtilaf Devletleri'nin zafer kazandığı Balkan seferinin birleşik etkisi altında çözülmeye başladı. Bu yaşlı Avrupa'nın gördüğü ikinci büyük devrimdi. Urallar, Baltık Denizi ve Tuna Havzası'nın çevrelediği koca bir alanın siyasal yapısı, yüzyıllar boyunca görülmedik biçimde sorgulanıyordu. Almanların Rusya'ya karşı bir silah olarak himaye ettiği ulusal bir Polonya ordusu yeniden kurulmuştu. Amerikan başkanı bağımsız bir Polonya'nın müttefiklerin barış yapması için hayati öneme sahip olduğunu açıklamıştı. Orta ve Doğu Avrupa'nın tartışmasız siyasal gerçekleri 1914'te bir potada bir araya gelmişe benziyordu.

OSMANLILARIN ÇÖKÜŞÜ

Sorgulanmakta olan bir diğer olay Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğiydi. Ülkenin yöneticileri Jön Türklerin iyimserliği, Almanların İstanbul üzerindeki yoğun askeri ve diplomatik çabaları ile Eylül 1914'te planlanmamış biçimde boğazlardan geçen iki Alman savaş gemisi yüzünden savaşa girmişti. Bu tarihten birkaç hafta sonra gemiler Rus limanlarını bombalayınca, İtilaf Devletleri Osmanlı hükümetine karşı savaş ilan etti. Büyük Britanya savaş halinde olduğundan Ruslara karşı Osmanlılara verdiği tarihi desteğin son kırıntıları da ortadan kalktı. Yaklaşık yüz elli yıllık diplomasiye sırt çeviren İngiliz ve Fransızlar, barış yapıldıktan sonra İstanbul'u alması konusunda Rusya'yla gizli bir mutabakata vardılar. Ardından Osmanlı İmparatorluğu için yeni çetin koşullar ortaya çıktı. Mısır üzerindeki Fransız emelleri antantın yapılması ve Fas'taki başarıların ardından azalmakla birlikte, Fransız yurtseverleri Levant'ta Fransa'nın eskiden beri özel bir role sahip olduğunu hatırlamaktan hoşlanıyordu. Bazı heveslilerin büyük bir muhabbetle oyalandığı St. Louis ve Haçlı Seferlerine yönelik çağrışımların Fransız hükümetleri nezdinde pek önemi olmasa da, yaklaşık bir yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarındaki Katolik değerlerin özel hamisi olma iddiası inkâr edilemezdi. Özellikle (III. Napolyon'un

1860'ta bir ordu gönderdiği) Suriye Fransız halkının bir kısmını heyecanlandırıp diplomatik bir kaldıraç vazifesi görüyordu. Levant'ta Fransızcanın yaygın biçimde kullanılmasıyla açığa çıkan kültürel varlık ve Fransız sermayesinin bölgedeki büyük yatırımları göz ardı edilmemesi gereken diğer etkenlerdi.

Bununla birlikte 1914 yılında, Türkiye'nin Avrupa dışındaki askeri hasımları Kafkaslarda Rusya, Sina Çölü'ndeyse İngiltere'ydi. Osmanlı ordularının Süveyş Kanalı için tehdit oluşturmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştı fakat meydana gelen bazı olaylar, yeni etkenlerin hesaba katılması gerektiğini gösterdi. Bunlar tüm bir Yakındoğu için devrim anlamına geliyordu. 1914 yılının sonunda bir Hint-Britanya ordusu İran'dan gelen petrolü güvence altına almak için Basra'ya çıktı (Kraliyet donanmasının yeni gemileri tamamen petrolle çalışan makinelerle inşa ediliyordu). Bu bölgenin tarihi kaderine damgasını vuracak olan petrol ve siyaset arasındaki karşılıklı etkileşim böylece başlamıştı ancak bunun ortaya çıkardığı sonuçların tam olarak anlaşılabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının son bulması gerekecekti. Bir diğer yeni etken İngilizlerin Arap milliyetçiliğini veya bunun yerine geçebilecek olan şeyi kullanmak kararıydı.

Avrupa'daki çatışma kanlı ancak sonucu belirsiz bir hal aldıkça, Almanya'nın müttefikine darbe indirmenin cazibesi iyice arttı. 1915'te İstanbul'u ele geçirip Rusya'ya yeni bir rota açmak amacıyla Çanakkale Boğazı'nı ortak kara ve deniz harekâtıyla geçme girişimi hüsrana uğradı. Arap müttefikler kazanmak için teklif edilebilecek şeylerin bir sınırı olmakla birlikte, 1916 başlarında Mekke şerifi Hüseyin'le anlaşmaya varıldı. Suriye'ye yönelik ilgisi nedeniyle Fransa'ya da danışmak gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ardından oluşacak nüfuz alanlarını paylaşma konusunda İngiltere'yle Fransa arasında varılan anlaşma, Irak'ın statüsü de dahil, geleceğe yönelik pek çok soruyu cevapsız bırakmıştı ancak zaferden sonra bir Arap ulusal devleti kurulması konusunda iki müttefik anlaşmıştı. Milliyetçi Arap siyasal programı artık bir gerçek halini almıştı.

Ne var ki bu taahhüdün başarı olasılığı kısa sürede kuşku yarattı. Arap İsyanı dikkatin savaşın ana bölgelerinden kısa süreliğine başka yerlere çekilmesinden ibaret olsa da, zamanla büyüyüp bir efsane haline geldi. Sonuçta İngilizler Hüseyin'i Hicaz Kralı olarak tanımaları gerektiğini anladı. Britanya ve imparatorluğa bağlı diğer kuvvetler 1917'de Filistin'e girerek Kudüs'ü aldı. 1918'deyse Araplarla birlikte Şam'a girdiler ancak bundan önce Amerikalılar savaşa katılmıştı. Başkan Wilson bir konuşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halkları için "özerk bir gelişme konusunda tamamen kendilerine bırakılmış bir fırsat" tanınmasından yana olduğunu belirtti.[1] Bir başka sıkıntı konusu, Bolşeviklerin seleflerine

1 Bkz. "Fourteen Points", no. xii, e.g. *Speeches and Documents in American History*, IV. 1914-39 içinde, ed. R. Birley (Oxford, 1942), s. 41.

ait gizli diplomasi tutanaklarını basması ve Ortadoğu'daki nüfuz alanları konusunda İngiliz-Fransız niyetlerini açığa çıkarmasıydı.

Bu niyetlerden biri Filistin'in uluslararası bir güç tarafından yönetilmesi konusundaki mutabakattı. İngiliz siyasetçilerin Filistin'de Yahudi halkı için bir yurt oluşturulmasından yana olduğunun öğrenilmesi Arapları kızdıran bir diğer unsurdu. Kasım 1917'de açıklanan "Balfour Deklarasyonu" Siyonizmin bugüne kadarki en büyük başarısı kabul edilebilir. Bildiri daha önce Araplara vaat edilenlerle tamamen çelişmemekle beraber, Arapların bunu görmesi zordu. Amerikan başkanı Yahudi olmayan Filistinlileri korumak için birtakım koşullar ortaya sürerek suları iyice bulandırmıştı. Savaş sona erdiğinde Osmanlı Devleti'nin yerini alacak yönetimin yapısı çok karışık ve belirsiz bir hal almıştı. Kesin olan bir şey vardı ki "Doğu Sorunu" yeni bir şekle bürünmüştü.

BİRİNCİ ALMAN SAVAŞININ SONU

Batıdaki hayati öneme sahip savaşlar giderek artan bu devrimci arka plana karşı yapılıyordu. Yaz geldiğinde, müttefikler son büyük Alman saldırısını durdurmayı başarmıştı. Bu olay büyük kazançlar sağlasa da yeterli değildi. İtilaf Devletleri orduları karşı saldırıya geçip zaferler kazanmaya ve Alman ordusu çözülmeye başlamıştı. Bunun üzerine alman liderler savaşı sona erdirmenin yolunu aramaya başladı zira kendi ülkelerinde de devrimin işaretlerini görüyorlardı. Kayzerin taht tan feragat etmesiyle hanedan imparatorluklarının üçüncüsü de sona erdi. Habsburglar çoktan gitmişti, Hohenzollernler de eski rakiplerinden biraz daha fazla ayakta kaldı. Yeni kurulan Alman hükümetinin mütareke talebi derhal kabul edildi ve böylece savaş sona erdi.

Büyük Savaşın maliyeti asla tam olarak hesaplanamadı ancak boyutu yeterince açıktı: Yaklaşık 10 milyon insan doğrudan askeri eylemlerin sonucu öldü. Hastalıklara gelince, tifüs sadece Balkan ülkelerinde yaklaşık 1 milyon insanın ölümüne neden oldu. Bu kitlenin büyük bölümü Avrupa'nın görünüşte uğruna savaşa girdiği Sırbistan'da ölmüştü. Bu ülke savaşa katılanlar içinde en yüksek ölüm oranına sahip olup 1914'teki nüfusunun dörtte birini kaybetmişti. Bu korkunç rakamlar bile; sakatlanma, kör olma, babaların ve kocaların, çocukların ve sevgililerin kaybı gibi fiziki bedeller ile ideallerin, güven ve iyi niyetin yıkılmasının yol açtığı manevi tahribatı göstermeye yetmez. Avrupalılar dev mezarlıklarla hastaneleri gördükçe dehşete kapılıyordu. Ekonomik yıkım da korkunç boyuttaydı. Avrupalılar büyük bir kısmı açlıktan kırılıyordu. Savaştan bir yıl sonra, imalat rakamları 1914'teki üretiminin dörtte birinden azdı. Rusya'nın üretimiyse bu tarihe göre beşte bire inmişti. Bazı ülkelerde demiryolu veya nehir ulaşımı imkânsız hale gelmişti. Uluslararası

değiş tokuşun karmaşık ve hassas mekanizması paramparça olmuş, bir kısmı asla eski haline gelmemişti. Bu kaosun ortasındaysa bir zamanlar Avrupa'nın ekonomik dinamosu olan, oysa şimdi tükenmiş bir Almanya vardı. Barış Konferansına katılan genç bir İngiliz iktisatçı, "talihimizin ölü mevsimini yaşıyoruz" diye yazmıştı. "Güç duygumuz ya da kendi maddi refahımızla ilgili acil sorunlara önem vermek geçici olarak önemini kaybetti. . . Dayanabileceğimiz noktanın ötesine geçmeye zorlandık ve dinlenmeye ihtiyacımız var. Şu anda yaşayan insanların hayatında, insanların ruhunda bulunan evrensel unsur hiç bu kadar sönük kalmamıştı."[1]

BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

Barış Konferansının delegeleri 1918 yılı sonlarında Paris'te toplandılar. Başarısızlıkları açık ve çok büyük sonuçlara yol açacaktı. Karşı karşıya bulundukları görevin öneminin herkesçe kabul edilmesi yaptıkları işe büyük bir saygı duyulmasına yol açıyordu. Bu konferans 1815'ten beri yapılan en büyük barış görüşmesi olup büyük güçlükleri çözmek zorundaydı. Büyük ümitlerle dirençli gerçekleri birbiriyle uzlaştırması gerekiyordu. Hayati kararlar alma gücü büyük ölçüde bir tarafta toplanmıştı. Britanya ve Fransa başbakanlarıyla Amerikan başkanı görüşmelere hâkim olmuştu. Bunlar galip tarafın temsilcileri olarak yenilen Almanlara kendi koşullarını sundular. Fransa'nın çıkarlarıysa müttefiklerinden biraz farklıydı. Her şeyden önce Almanların üçüncü kez saldırmasından korkuyorlardı. Anglo-Sakson uluslar kendileri için böyle bir tehlike bulunmadığının bilincindeydi. Bu ikilem Avrupa güvenliğinin temel sorunu olarak ortada duruyordu; ancak bunu kuşatan, hatta gölgede bırakan pek çok başka sorun vardı. Barış anlaşması sonuçta dünya için yapılan bir anlaşma olacaktı. Önceki büyük görüşmelerde olduğu gibi sadece Avrupa dışındaki toprakların durumu ele alınmakla kalmıyordu. Bu görüşmelere Avrupa dışından pek çok üye katılıyordu. Ana antlaşmayı imzalayan yirmi yedi devletin on yedisi diğer kıtalardandı. Bunların en büyüğü olan ABD; Japonya, Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'yla birlikte "büyük" galip güçler olarak tanımlanan grubu oluşturuyordu. Yine de dünyada barışın sağlanması açısından, hem Avrupa hem Asya'da kara sınırları bulunan tek büyük güç Rusya'nın temsilcisinin bulunmaması kötü şeylerin habercisiydi.

Teknik açıdan barış görüşmeleri sadece Almanya'yla değil, Bulgaristan, Osmanlı Türkiye'si ve İkili Monarşi'nin yerini alan "veraset" devletleriyle yapılan birkaç antlaşmadan oluşuyordu. Bu devletler arasında yeniden canlanan Polonya, toprakları büyüyen Sırbistan ve tamamen yeni Çekoslovakya müttefiklerin üyesi olarak konferansa katılmıştı. Buna karşılık toprakları küçülen Macaristan'la es-

1 J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (Londra, 1919), s. 278.

ki Avusturya'nın Cermen kısmına yenilen düşmanlar olarak davranılıyordu. Tüm bunlar çözümü zor sorunlara yol açıyordu. Barış Konferansının asıl ağırlık noktası, Haziran 1919'da imzalanan Versailles Antlaşması'nda somutlaşan Almanya'yla görüşmelerdi.

Versailles Antlaşması'nın açıkça cezalandırıcı bir amacı vardı. Savaşın çıkmasından Almanların sorumlu olduğu açıkça belirtiliyordu. Bu yanlış ve talihsiz bir gelişmeydi zira en sert koşullar herhangi bir ahlaki suçlamadan değil, Fransızların mümkünse Almanların elini kolunu bağlayıp iki ülke arasında üçüncü bir savaşı imkânsız hale getirme isteğinden kaynaklanıyordu. Sınırlar sadece 1871'deki haksızlığı giderecek şekilde değil, ayrıca yenileni iyice zayıflatacak biçimde yeniden çizildi. Aynı şekilde Almanya'nın yıllar boyunca müttefiklere ödemesi şart koşulan ekonomik tazminatın amacı da buydu. Savaş tazminatı, barışın en düşüncesizce yapılan kısmıydı. Ortaya çıkan ekonomik manasızlık Almanları kızdırıp, getirdiği bireysel ekonomik sıkıntı yüzünden yenilgiyi kabullenmelerini daha da zorlaştırdı. Ayrıca galip güçler uzun bir işgale hazırlanmadıkları müddetçe, Almanya'nın bir gün bu kararları silah zoruyla tersine çevirmesini önleyecek düzenlemeler yapma olasılığı yoktu. Mütarekenin çok çabuk kabul edilmesi Almanların kendi topraklarında savaşarak askeri yenilginin gerçek boyutunu hissetmelerini ve ordunun kaçınılmaz yıkımını önlemişti. Almanya'nın toprak kayıpları arasında Alsace ve Lorraine'in olduğunu söylemeye bile gerek yoktu ancak en büyük kayıp doğuda Polonya'nın elden çıkmasıydı. Batıda Ren'in Almanya tarafının "askerden arındırılması" ve belli bölgelerin müttefikler tarafından geçici olarak işgal edilmesi dışında Fransızları rahatlatan bir şey yoktu. Fransızlar bunun yeterli olmadığını düşünüyordu.

Barışın ikinci belirgin niteliği kendi kaderini tayin hakkı ve ulusal topluluk ilkesinin kabulüydü. Bu bazen varolan gerçeklerin tanınmasından ibaret kalıyordu. Polonya ve Çekoslovakya Devletleri daha Barış Konferansı toplanmadan önce mevcuttu. Geleceğin Yugoslavya'sı ise savaş öncesi Sırbistan ve Karadağ çekirdeği etrafında inşa edildi. Bu ilkeler 1918 sonunda eski İkili Monarşi topraklarının büyük kısmında başarıyla uygulamaya geçirilmişti (kısa bir süre içinde Rusya'nın eski Baltık eyaletlerinde de hayata geçecekti). Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'ndan bile uzun süren Habsburg Hanedanı sonunda yıkılmıştı. Bu bünyeden çıkan vâris devletler kesintisiz olmasa da yüzyılın büyük bölümünde varlığını sürdürecekti.

Ulusların kendi kaderini tayin hakkı ilkesi, belli bölgelerin kendi kaderlerini halkoylamasıyla belirlemesini gerektirse de, ulusal topluluk olma özelliği maalesef her zaman işleri kolaylaştırmıyordu. Coğrafi, tarihi, kültürel ve ekonomik gerçekler ulus kavramıyla çelişiyordu. Bu gerçekler ağır bastığında –Tuna Havzası'nın ekonomik birliğinin dağılması gibi– sonuçları kötü olabiliyordu. Tersi olduğunda

sonuç yine kötü olabiliyordu çünkü geride mağdur olanlar bırakabiliyordu. Doğu ve Orta Avrupa, hiçbir bağlılık hissetmeyen, devletlere bağlanmaktan öfke duyan azınlıklarla doluydu. Polonya'nın üçte biri Lehçe konuşmuyordu. Çekoslovakya'nın üçte birinden fazlasını Lehler, Ruslar, Almanlar, Macarlar ve Rusinler oluşturuyordu. Toprakları büyüyen Romanya'da artık 1 milyondan fazla Macar yaşıyordu. Bazı bölgelerde, ilkenin ihlali, şiddetli bir adaletsizlik şeklinde hissediliyordu. Almanlar eski topraklarında Polonya'yı Baltık Denizi'ne bağlayan bir "koridorun" varlığından dolayı öfkeliydi. İtalyanlar müttefikleri yardıma ihtiyaç duyduğu zaman Adriyatik'ten ganimet verme sözünün tutulmamasından dolayı hayal kırıklığı yaşıyordu. İrlandalılar özerk yönetime hâlâ kavuşamamıştı.

Eski Alman sömürgelerinin alınmasının ardından önemli bir yenilik daha yaşandı. ABD eski tür sömürgeciliği kabul edilebilir görmüyordu. Avrupa dışındaki bölgelerde eskiden Alman veya Osmanlı yönetimi altında bulunan halklar için bunun yerine, vasilik kurumu aracılığıyla bir tür vesayet yönetimi uygulandı. Bu bölgeler kendi kendini yönetmeye hazırlanırken galip güçler buralarda "manda" yönetimi uygulamaya başladı (ABD manda yönetmeyi reddetmişti). Manda sistemi barış anlaşmasından çıkan iyi fikirlerden biri olmakla beraber, bazı bakımlardan Avrupa emperyalizminin son uzantılarını saygınlıkla gizlemek için kullanıldı. Bu durum en belirgin olarak eski Osmanlı topraklarında yaşandı. Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak'taki mandalar, Fransız ve İngiliz siyasetinin çelişkilerinin esiri olan milyonlarca Arabın kaderini (bir süre için) belirledi. Osmanlı Devleti'nin Arap uyruklarının siyasal hırsları uyandıktan sonra Balfour Deklarasyonu, bu karmaşıklığı ve milyonlarca Arabın –özellikle Filistinlilerin– belirsizliğini arttırdı fakat o anda, ortadaki bütün sorunlar manda yönetimlerine bırakıldı.

I. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONU VE BARIŞ ANTLAŞMALARI

1918	3 Mart	Alman-Sovyet Brest-Litovsk Antlaşması.
	10 Nisan	Avusturya uyruğu halklar için düzenlenen Roma Kongresi.
	7 Mayıs	Alman-Romen Bükreş Antlaşması.
	Haz.-Eylül	İtilaf Devletleri Çekoslovakya'nın bağımsızlığını tanıdı.
	30 Eylül	İtilaf Devletleri Bulgaristan'la mütarekeyi kabul etti.
	29 Ekim	Yugoslavya bağımsızlık ilan etti.
	3 Kasım	İtilaf Devletleri ile Avusturya-Macaristan arasında mütareke.
	9 Kasım	Almanya'da cumhuriyet ilan edildi.
	10 Kasım	Romanya İtilaf Devletleri'nin yanında tekrar savaşa girdi.
	11 Kasım	30 günlük mütareke ile Batı cephesinde savaş sona erdi.
	13 Kasım	Avusturya'da cumhuriyet ilan edildi.

	16 Kasım	Macaristan'da cumhuriyet ilan edildi.
1919	**18 Ocak**	Paris Barış Konferansı başladı.
	28 Haziran	Almanya'yla Versailles Barış Antlaşması imzalandı.
	10 Eylül	Avusturya Cumhuriyeti ile St. Germain Barış Antlaşması imzalandı.
	27 Kasım	Bulgaristan ile Neuilly Barış Antlaşması imzalandı.
1920	**4 Haziran**	Macaristan ile Trianon Barış Antlaşması imzalandı.
	10 Ağustos	Osmanlı monarşisiyle Sèvres Barış Antlaşması imzalandı.
1921	**16 Mart**	Türkiye'nin Kemalist hükümeti SSCB'yle antlaşma imzaladı.
1923	**24 Temmuz**	Yeni Türk hükümetiyle İtilaf Devletleri arasındaki son barış görüşmeleri ve Lozan Barış Antlaşması.

MİLLETLER CEMİYETİ VE AVRUPA

Paris Konferansı aynı zamanda son derece yaratıcı bir fikrin, yani Milletler Cemiyeti'nin kurulmasına tanıklık etti. Bu olay, Cemiyetin tüzüğünü –yani anayasasını– hazırlayan Woodrow Wilson'un coşkusuna çok şey borçluydu. Tüzük Versailles Antlaşması'nın ilk kısmında yer alarak üstün bir konum elde etti. Kuruluşun ismi, yeni dünya düzeninin belirlenmesinde ulus ilkesinin daha güçlü bir şekilde tescil edilmesi bakımından önemliydi. Cemiyetin Avrupa'nın dışına çıkması yeni dönemin bir diğer işaretiydi. Kırk iki kurucu üyenin yirmi altısı Avrupa dışındandı. Ne var ki bunların arasında ABD'nin olmaması, Cemiyetin önemli zayıflıkları arasında en başta geleniydi. Belki kuruluş yaratılan tüm beklentileri asla karşılayamayacaktı.

Milletler Cemiyeti'nin bir diğer eksiği Barış Konferansında temsil edilmeyen yeni Rusya'ydı. Onun katılmayışı belki Amerika'nın eksikliğinden bile önemliydi. Avrupa tarihinin bir sonraki aşamasını belirleyen politik düzenlemeler Sovyet görüşüne başvurulmadan uygulanmaya başlanmıştı. Oysa Doğu Avrupa'da sınırların çizilmesinde herhangi bir Rus hükümetinin hayati önemi vardı. Bolşevik liderlerin dışarıda kalmak için ellerinden geleni yaptığı bir gerçekti. Devrimci propaganda yaparak büyük devletlerle ilişkilerini adeta zehirlediler zira kapitalist ülkelerin onları devirmeye kararlı olduğuna inanmışlardı. Britanya başbakanı Lloyd George ile Wilson, yeni devlete karşı birçok meslektaşlarına ve seçmenlerine göre daha esnek –hatta sempatik– davranıyordu. Öte yandan Fransa başbakanı Clemenceau koyu bir Bolşevik karşıtı olup bu konuda bir çok Fransız yatırımcının desteğini almıştı (Versailles, demokratik seçmen kitlesini hayal kırıklığına uğratmanın tehlikelerinin farkında olan devlet adamlarınca imzalanmış ilk büyük Avrupa barış antlaşmasıydı) ancak sorumluluk nasıl paylaşılırsa paylaşılsın, potansiyel olarak yeni kıta-

300 km
200 miles
N
NORWAY
SWEDEN
FINLAND
St Petersburg
ESTONIA
North Sea
LATVIA
Riga
DENMARK
Baltic Sea
Memel
LITHUANIA
Vilna
RUSSIA
Minsk
Danzig
E PRUSSIA
NETHERLANDS
Berlin
Warsaw
GERMANY
POLAND
BELGIUM
EUPEN
MALMEDY
LUXEMBOURG
Prague
CZECHOSLOVAKIA
LORRAINE
ALSACE
FRANCE
Vienna
Budapest
SWITZERLAND
AUSTRIA
HUNGARY
RUMANIA
Trieste
Belgrade
Bucarest
YUGOSLAVIA
SERBIA
ITALY
Adriatic Sea
MONTENEGRO
BULGARIA
ALBANIA
GREECE
1919-23'ÜN KAYBEDENLERİ
1914'ten önce vurulan devletlere geçen topraklar
Halkoyuna bırakılan topraklar
1914'teki uluslararası sınırlar
1921'deki uluslararası sınırlar
Mediterranean Sea

nın meselelerinde en büyük ağırlığa sahip olan Avrupalı güçlere, yeni Avrupa'nın oluşturulmasında danışılmamıştı. O tarihlerde henüz zayıf olmakla birlikte SSCB, hoşnutsuz ülkelerin safında yerini aldı. Barış antlaşmasının korumayı amaçladığı sosyal sistemden nefret edip tanımayan liderleri, bu antlaşmanın gözden geçirilmesini ya da tamamen ortadan kaldırılmasını arzuluyordu.

Barış görüşmeleri çoğunluğu gerçekçi olmayan büyük umutlar yaratmıştı. Yine de anlaşma, bariz eksikliklerine rağmen iyi noktalara sahipti. Başarısız olduğu noktalar genellikle bu anlaşmayı yapan insanların kontrolünün dışına çıkan nedenlerden kaynaklanıyordu. Her şeyden önce, en dar siyasal anlamda Avrupa'nın dünya hegemonyası kurduğu günler Büyük Savaşla birlikte sona ermişti. 1919'da barışı gerçekleştirenler eski Osmanlı toprakları dışında Avrupa'nın dışındaki dünyanın durumunu artık belirleyemiyordu. Eski Osmanlı topraklarındaki ağırlıklarıysa ancak yirmi otuz yıl sürdü. Eski emperyalist ülkelerin polisliği ya tamamen yok oldu ya da sadece kendi içlerinde sürdürülebilecek kadar küçüldü. Almanya'yı yenebilmek için ABD'ye ihtiyaç duyulmuştu oysa şimdi bu ülke kendini gerçekçi olmayan biçimde tecrit edeceği bir döneme giriyordu. Aynı şekilde Bolşevik Rusya, Avrupa'nın istikrara kavuşması için yardım etmeyi asla düşünmedi. Önemli güçlerden birinin kendi içine kapanması, diğerininse kendini ideolojiyle arındırması, kıtayı kendi yetersiz kaynaklarıyla baş başa bıraktı. Avrupa'da devrim olmayınca Sovyet liderler kendi içlerine döndü. Amerikalılarsa Avrupa'da barış sürecine dahil olma konusunda Wilson'un kendilerine sunduğu fırsatı reddetti. Her iki karar da anlaşılabilir olmakla birlikte, yarattıkları etki bir yanılsamanın sürmesini sağladı. Avrupalı devlet adamları ülkelerini yönetme konusunda bağımsız olduklarını sanıyordu oysa bu artık gerçek olmaktan çıkmıştı ve kıtanın sorunlarıyla uğraşmada asla yeterli bir çerçeve olamazdı.

Barışın kısa sürede ortaya çıkan en vahim zayıflığı öngördüğü yeni yapıların ekonomik kırılganlığında yatıyordu. 1914'ün karmaşık ama büyük ölçüde verimli ekonomik sistemi onarılamayacak derecede hasar görmüştü. Yeni kurulan devletler emekleme çağındaki ekonomilerini gümrük tarifeleri ve kambiyo kontrolüyle korumak için çabalarken, büyük ve eski devletler sarsılıp zayıf düşmüş ekonomilerini onarmaya çalışıyordu. Bu süreçte savaş sonrasının uluslararası kambiyo sistemi kısıtlamaların muazzam boyutta artması nedeniyle engellerle karşılaşıyordu. Enflasyon güçlü para birimlerini silip süpürmüştü. Versailles Antlaşması'yla, Avrupa'nın en önemli sanayileşmiş ülkesi olan Almanya'nın sırtına gerek aynı gerek nakit olarak ağır bir yük bindirerek işleri iyice berbat etti. Bu yük ekonomiyi iyice bozup toparlanmasını yıllar boyunca geciktirmenin yanında işleyişini sağlayacak itici gücü de büyük ölçüde yok etti. Böylece ürkütücü düzeye yükselen enflasyonun yarattığı sorunlar katlandı. Doğuda Almanya'nın en büyük pazar potansiyeli olan Rusya,

kendini ticaret yapma imkânının çok azaldığı sınırlar ardına adeta hapsetmişti. Alman girişimciler için bir diğer önemli bölge olan Tuna Havzası ve Balkanlar bölünüp yoksullaşmıştı. Bu güçlüklerin üstesinden Amerikan parası sayesinde yavaş yavaş gelinecekti. Amerikalılar borç vermeye istekliydi (ancak kendi tarife duvarlarının arkasına sığındıklarından bu parayla Avrupa mallarını almaya niyetli değildiler) ancak bu gelişme ABD'nin artan refahına tehlikeli bir bağımlılık yaratacaktı.

Kendi kaderini tayin hakkının ekonominin etkisini zayıflatma gibi bir olumsuz yanı vardı ancak bu hakkın nasıl bir zeminde bertaraf edilebileceğini görmek zordu. Müttefiklerin zaferi ve barış yapma söylemi, birçok kişinin liberalizmle demokrasinin büyük bir zafer kazandığını düşünmesine yol açtı. Demokratik, ulusçu ve liberal olmayan dört otokratik imparatorluk çökmüştü. Bu barış antlaşması bugüne kadar tümü demokrasiyle yönetilen büyük güçlerin hazırladığı tek antlaşma olma özelliğini korumaktadır. Liberallerin iyimserliği aynı zamanda Wilson'un gösterişli safiyetinden güç alıyordu. Başkan, ABD'nin müttefiklerinden özünde yüce idealler sayesinde çok farklı olduğunu açıkça göstermek için elinden gelen her şeyi yapıyordu. Usandırıcı biçimde tekrarladığı üzere bu yüce ideallerin yanı sıra, diğer ülkelerin eski kötü usulleri terk etmesi halinde dünyada demokrasinin güvence altına alınacağına inanıyordu. Onun haklılığının ispatlandığını düşünenler oldu. Yeni devletler (hepsinden önemlisi Almanya) liberal, parlamenter meşrutiyet yönetimini ve hatta cumhuriyet yönetimini benimsemişti. Son olarak bir de Milletler Cemiyeti yanılgısı vardı. Bir imparatorluk biçiminde olmayan yeni bir uluslar üstü otorite rüyası sonunda gerçekleşmiş gibi görünüyordu.

Tüm bunların kökeninde safsata ve yanlış inançlar vardı. İlkeler uygulamada çok sulandırılıyordu. Barış antlaşması ortada tatmin olmamış birçok milliyetçi akım bırakırken Almanya'da şiddetli bir milliyetçi öfke dalgası yarattı. Belki bunun önüne geçmek imkânsızdı, sonuçta liberalizm dışında her şeyin büyüyebileceği bir ortam oluşmuştu. Üstelik yeni devletlerin –ve aynı şekilde eski devletlerin– demokratik kurumları yoksulluğun, ekonomik sıkıntıların ve işsizliğin siyasi mücadeleyi şiddetlendirdiği bir dünyada hayata geçmişti. Birçok ülkede bu mücadele, ulusal egemenlik kavramına sıkı sıkıya bağlanmanın getirdiği özel yerinden etme hareketleriyle daha kötü hale geldi. Eski ekonomik alışveriş modellerinin savaş sırasında çökmesi, devletlerin kendi içinde köylülerin yoksullaşması ve işsizlik gibi sorunlarla başa çıkmasını son derece zorlaştırdı. Bir zamanlar Avrupa'nın tahıl ambarı olan Rusya'yla ekonomik açıdan temas kurmak artık imkânsızdı. Tüm bunlar devrimcilerin kullanabileceği ve kullandığı bir ortam sunuyordu.

Devrimcilerin önünde son derece elverişli fırsatlar vardı çünkü birçok ülke barış antlaşmalarının gözden geçirilmesine yönelik emeller besliyor ya da bunu isteyen önemli azınlıklar barındırıyordu. İtalyanlar yeni kurulan Yugoslavya'yı Adriyatik

ve Balkanlar'a açılma konusundaki eski düşlerini gerçekleştirmenin önünde bir engel olarak görüyordu. Diğerleri Küçük Asya'daki eski Türk topraklarından pay kapmayı umuyordu. Yunanlıların benzer umutları vardı. Litvanyalılar ve Polonyalılar Vilnius üzerinde hak iddiası yüzünden tartışıyordu. Polonya ve Almanya'nın Silezya üzerinde hak iddia etmesinin halkoylaması yoluyla çözümü karşılıklı nefret ve arzuları arttıracak bir süre harcanmasına yol açtı. Sonunda yeni bir düzenleme yapılmasına rağmen iki tarafı da memnun etmedi. Macarlar eski krallık topraklarının büyük kısmını kaybetmekten dolayı büyük kızgınlık yaşıyordu. Tüm bunlar yetmezmiş gibi, Doğu ve Orta Avrupa'nın üzerinde yeni Rusya'nın gölgesi dolaşıyordu.

DEVRİM VE YENİ RUSYA

1917'deki Ekim Devrimi sonucu oluşan yeni Rusya Devleti'nin devrimciliğin amentüsü olarak ilan ettiği "Bolşevizm", savaş sonrası dönemde birçok Avrupa ülkesinde çifte bir tehdit olarak ortaya çıktı. Kısa süre içinde her Avrupa ülkesinde, işçi sınıfının uluslararası davasına bağlılığını ilan eden ve liderlik kadroları Moskova tarafından sağlanan devrimci komünist partiler kuruldu. Komünistler olumlu anlamda fazla bir etki yaratmasa da büyük endişeye neden oldu. Ayrıca güçlü ilerici siyasi güçlerin ortaya çıkmasını önlemek için ellerinden geleni yaptılar. Bunu belirleyen onların doğuşuna yol açan koşullardı. 1919 Mart ayında Moskova'da Bolşevik liderler tarafından "Komintern" adı verilen Üçüncü Enternasyonal kuruldu. Amaç uluslararası sosyalist hareketin liderliğini yapmaktı. Bolşevikler aksi takdirde devrimci coşkudan yoksun olmakla suçladıkları eski liderlerin yeniden güç kazanıp savaşın getirdiği fırsatlardan yararlanamamasından korkuyordu. Lenin'in sosyalist hareketleri sınamak için kullandığı ölçüt Komintern'e bağlılıktı. Örgütün politikası onun etkin bir devrimci partinin ihtiyaçlarıyla ilgili görüşleri doğrultusunda son derece katı, disiplinli ve uzlaşmazdı. Bu ilkeler hemen her Avrupa ülkesinde sosyalistleri işçi sınıfının desteğini almak için çekişen iki ayrı kampa bölerek birçok ülkede solu ciddi biçimde zayıflattı. Bazıları Komintern'e bağlı kalıp genellikle komünist adını aldı. Diğerleri hâlâ Marksist olduğunu iddia etmekle birlikte hizipler ve bölünmeler sonucu oluşan kalıntı ulusal partilerle sendikalarda mücadeleyi sürdürdü. Bu ikinci grubun en belirgin örneği Alman Sosyal Demokratları ile Fransız Sosyalistleriydi.

Buna rağmen birçok Avrupalı ılımlı sosyalizmi bile endişe verici buluyordu çünkü savaşın ardından kullanılabilecek bol miktarda devrimci fırsat vardı. Macaristan'da bir Bolşevik hükümet kısa bir süre için iktidarda kaldı. Belki daha ürkütücüsü, Almanya'nın çeşitli yerlerinde bazıları kısa süreli başarılı olan komünist

ayaklanmalar yaşanmasıydı. Ortaya daha Komintern kurulmadan önce ironik bir durum çıkmıştı. Savaş yenilgisinin ardından kurulan yeni Alman Cumhuriyeti'nin sosyalist ağırlıklı hükümeti, devrimi önlemek için muhafazakâr güçlere –bilhassa eski ordunun profesyonel askerlerine– bel bağlamak zorunda kalmıştı. Bu gelişme Almanya'da solun bölünmesine ayrı bir burukluk kattı. Bütün ülkelerde komünist politikanın ılımlıları devrimci söylem ve komplolarla korkutması sonucu, muhafazakârlığa direnmek güçleşmişti.

Uluslararası sosyalistlerin bilinçli ayrılığı ve bazılarının meşruti hükümetlere karşı –aslında kapitalist ekonomi rejimine dayalı herhangi bir devlet biçimine karşı– Sovyetlerden kaynaklanan ideolojik soğukluğu, Avrupalıları reform günlerinden beri yaşamadıkları biçimde kültürel ve siyasal açıdan ikiye böldü. İnançlı komünistlerin aslında çoğu zaman azınlıkta kaldığı gerçeği, birer birer her ülkede solun liderliğini ele geçirmekle gösterdikleri manevra yetenekleri sayesinde uzun yıllar boyunca gizlenecekti. "Nesnel" anlamda (Marksist terminolojide söylendiği gibi), yabancı bir gücün temsilcisiydiler zira en azından ideolojik olarak, bölünen dünyanın Avrupa'nın ait olmadığı bir yarısına bağlılık duyuyorlardı. Aslında Avrupa bir kez daha doğuda yeni bir sınıra sahip olmuştu. Rusya'nın Avrupa'ya ait olup olmadığına dair eski soruyu yeni bir şekilde cevaplamanın zamanı gelmişti. SSCB en önemli konular bakımından bu soruya kesin olarak hayır cevabı veriyordu.

Bunun her zaman açık olmamasının sebebi Sovyet dış politikasının yönetimi konusunda komünistleri Ruslarla ilgili geleneksel konulardan ayırt etmekteki zorlukta yatıyordu. Bu durum özellikle doğuda geçerliydi. Komşuları 1918'den sonra yeni Rusya'ya karşı gerek sosyal gerek ulusal anlamda birleşik bir korku duymaya başladı. Sonuçta Bolşevikler uluslararası komünist hedefleri Rusya'nın ulusal çıkarları yararına rasyonel ve mazur görülecek şekilde kullanıyordu. Bunun için dünya devriminin geleceğinin, uluslararası işçi sınıfının kalesi olan ilk sosyalist devletin korunmasından geçtiği tezi işleniyordu. Bu inanç ilk savaşın ilk yıllarında, Bolşeviklerin ülkedeki iktidarını yavaş yavaş sağlamlaştırdığı sırada, yurtdışında kapitalist hükümetleri ele geçirmek için muhalefetin bilinçli biçimde kışkırtılmasına yol açtı ancak orta ve doğu Avrupa'da olay bununla bitmiyordu çünkü bölgenin büyük bölümünde ortaya çıkan toprak paylaşımı Versailles Antlaşması'ndan onca zaman sonra kuşkular yaratıyordu. Bu bölgede I. Dünya Savaşı gerçek anlamda ancak 1921'de sona erdi. Bu tarihte Rusya ile yeni Polonya Cumhuriyeti arasında yapılan barış antlaşması sonucu belirlenen sınırlar 1939'a kadar korundu. Polonya geleneksel anlamda en anti-Rus, din anlamında en anti-Bolşevik devletti. Aynı zamanda Avrupa'nın "yeni" Doğu ulusları arasında en büyüğü ve iddialısıydı ancak bu ülkelerin hepsi sonuçta Rusların gücünün toparlanmasından korkuyordu. Bolşeviklerin ilan ettiği gibi sosyal devrimle birleşince bu korku daha da artıyordu. Bu

Arctic Ocean
NORWAY
Murmansk
SWEDEN
FINLAND
RUSSIA
Petrograd
ESTONIA
LITHUANIA
Baltic Sea
Moscow
GERMANY
POLAND
Brest-Litovsk
Kiev
AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE
Rostov-on-Don
ROMANIA
Black Sea
SERBIA
BULGARIA
MONTENEGRO
ALBANIA
OTTOMAN EMPIRE
GREECE
Mediterranean Sea
N
0 400 km
0 250 miles
I. DÜNYA SAVAŞI RUSYA'SI
1914'te Rusya İmparatorluğu
1914'te Merkezi güçler ve müttefikleri
1914'te İtilaf güçlerinin müttefikleri
1914'te tarafsız kesim
1917 ateşkes hattı
1918'de Merkezi Güçler'in elinde olan

korkular yüzünden birçok ülke 1939'dan önce güçlü anti-komünist çizgiye sahip diktatörlük veya askeri hükümetlerle yönetilmeye başlandı.

Orta ve Doğu Avrupa'da komünist devrim korkusunun en belirgin olduğu dönem savaştan hemen sonraki ekonomik çöküntü yılları ve bu dönemde çıkabilecek bir Polonya-Sovyet savaşının sonucunun belirsizliğiydi (bir süre Varşova da bu tehdidi yaşadı). 1921'de nihayet barış yapılınca ve Rusya'yla onları kazanmaya çalışan ilk Batılı devlet olan Büyük Britanya arasında sembolik düzeyde resmi ilişkilerin kurulmasından sonra, gözle görülür bir rahatlama oldu. Bunda Sovyet liderlerinin iç savaşın yoğun tehlike dönemi duygusundan kurtulmasının payı da vardı. Daha iyi diplomatik ilişkiler kurulması yönünde fazla bir gelişme olmadı. Ayrıca devrimci propaganda ve kapitalist ülkelerin suçlanması devam ediyordu ancak Bolşevikler artık kendi enkaz halindeki ülkelerini yeniden inşa etmeye yoğunlaşabilirdi. Rusya'nın 1921'deki pik demir üretimi 1913'teki düzeyin beşte birine inmişti. Kömür üretimi ancak yüzde üç civarındayken, demiryollarında hizmet gören lokomotiflerin sayısı savaşın başlangıcındaki sayının yarısından bile azdı. Hayvan mevcudu dörtte birin altına, tahıl sevkiyatı 1916 rakamlarının beşte ikisine inmişti. Ekonominin bu derecede yoksullaşması yetmiyormuş gibi 1921'de Rusya'nın güneyinde bir kuraklık yaşandı. Bunun ardından yaşanan ve yamyamlık vakalarının bile olduğu söylenen açlık yüzünden 2 milyondan fazla insan öldü. Bu sırada ekonominin liberalleştirilmesi gidişatı değiştirdi. 1927 yılına gelindiğinde hem sanayi hem tarım üretimi neredeyse savaş öncesi düzeyine yükseldi.

Rejim bu yıllarda liderlik konusunda bir belirsizlik yaşadı. Bu durum daha Lenin'in 1924'teki ölümünden önce belli olmuştu. Ne var ki herkesçe gücü kabul edilen bir insanın mevkiinin boş kalması sonucu ortaya bir güçler dengesi çıktı. Böylece bir evrim ve açık-kapalı tartışma dönemi yaşandı. Hiçbir Bolşevik rejimin merkeziyetçi, otokratik yapısını sorgulamıyordu. Hiçbiri siyasi liberalizmi aklından bile geçirmiyor, düşman kapitalist devletlerle çevrili bir dünyada gizli polis ve parti diktatörlüğünden vazgeçmeyi düşünmüyordu ancak aralarında ekonomi politikası ve taktikler konusunda anlaşmazlıklar oluyordu. Kişisel düşmanlıklar bazen bu anlaşmazlıkları körüklüyordu.

Geniş anlamda SSCB'nin modernleşme ve komünizme ulaşmak için izleyeceği yol konusunda iki farklı görüş ortaya çıktı. Bir görüş devrimin büyük köylü kitlesinin iyi niyetine bağımlı olduğunu savunuyordu. Önce toprakları ele geçirmelerine göz yumuldu çünkü bunu engellemenin imkânı yoktu. Bolşeviklerin bu gerçeği kabullenmesi, devrimde köylülerin desteğini almasını sağladı. Ardından şehirleri parasız olarak beslemeleri istenen köylüleri iktidara düşman etti. Derken Lenin tarafından onaylanan "Yeni Ekonomi Politikası NEP" sayesinde ekonominin liberalleştirilmesiyle birlikte köylülerle uzlaşıldı. NEP döneminde köylülerin kendi

adına kazanç elde etmesine izin verildi. Böylece daha çok ürün yetiştirerek şehirlere sattılar. Diğer görüş açısıysa aynı gerçekleri kabul etmekle birlikte bunu daha geniş bir bakış açısı içine yerleştiriyordu. Köylülerle uzlaşma, Sovyetler Birliği'nin düşman bir dünyada yaşaması için gereken sanayileşmeyi yavaşlatacaktı. Bu görüşü savunanlar parti için en uygun yolun şehirlerdeki devrimci militanlara güvenmek olduğunu düşünüyordu. Henüz Bolşevikleşmemiş köylüler sanayi proletaryasının çıkarları için kullanılırken bir yandan da ekonomik kalkınma ve devrimin diğer ülkelere taşınması için mücadele edilecekti. Komünist lider Troçki bu görüşü savunuyordu. Modernleşmenin alternatif yolları bunlardı.

Bu öykü aynı biçimde biraz daha uzatılabilir. Kısacası Troçki bertaraf edildi, ancak görüşleri varlığını sürdürdü. Partinin girift politik ilişkileri içinden sonunda parti bürokrasisinin bir üyesi olan Jozef Stalin iktidara yükseldi. Entelektüel açıdan Lenin veya Troçki kadar cazibesi olmayan bu adam onlarla aynı derecede acımasızdı. Kişisel açıdan daha itici olmakla birlikte tarihi açıdan daha büyük öneme sahipti. Milletler Komiseri, İşçi ve Köylü Komiseri, Politbüro üyesi ve nihayet Sovyetler Birliği Komünist Partisi genel sekreteri olarak sessiz ama radikal biçimde ele geçirdiği iktidarı düşmanlarına olduğu kadar eski yoldaşlarına ve eski Bolşeviklere karşı kullandı. İç savaşın bitiminden iki yıl sonra Sovyet toplumunun onun "fiili yönetimi altında yaşadığı ama onun isminin farkında olmadığı"[1] ileri sürülüyordu. Bu isim Sovyetler Birliği'nin en tanınan ismi olacaktı.

Stalin'in sonuçta Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesiyle yolunu açtığı devrimi ileriye taşıyıp bu süreçte yeni bir Sovyet eliti yarattığı söylenebilir. Onun için en büyük hedef sanayileşmeydi. Bunun yolu köylüleri iyi bir kâr elde etmediği takdirde yiyeceği tahılı vermeye zorlayacak bir yol bulmaktan geçiyordu. Hazırlanan iki "Beş Yıllık Plan" 1928'den itibaren bir sanayileşme programını uygulamaya koydu. Bu planların temelinde tarımın kolektifleştirilmesi vardı.

Parti sonunda kırsal kesimi zapt etti. Adı konmamış yeni bir iç savaş sonucu milyonlarca köylü ya öldürüldü ya sürüldü. Köylülerin elinden zorla tahıl alımı sonucu yeniden kıtlık doğdu. Gerçi şehirler besleniyordu ama tüketim mümkün olduğunca kısılıyordu. Ayrıca reel ücretlerde düşüş vardı. En önemlisi, 1937'de Sovyet sanayi üretiminin yüzde 80'i 1928'den beri inşa edilen fabrikalardı. Birliği büyük bir güç haline getirmek için çekilen eziyetin bedeli muazzamdı. Kolektifleştirme ancak çarların döneminden bile yoğun boyutta uygulanan zulüm sayesinde mümkün oldu. Stalin eski otokrasiden çok daha etkili ve totaliter bir devlet mekanizmasının başında oturuyordu. Aslında toplumun ekonomik yapısının siyasal yapıyı belirlediğini öğreten Ortodoks Marksizme karşı bir paradoks oluşturmuştu. Stalin bu öğretiyi tersyüz etti. Siyasal iktidarın iradesi olduktan sonra, ekonomik

1 I. Deutscher, *Stalin*, 2. baskı (Oxford, 1966), s. 228

altyapının zor yoluyla devrimci bir dönüşüme uğratılabileceğini gösterdi. Gürcü olmakla birlikte tıpkı Korkunç İvan ya da Büyük Petro gibi, bir ideologdan ziyade otokratik bir çar gibi, tam anlamıyla bir Rus şahsiyeti olarak tanındı. Buna rağmen diğer ülkelerdeki liberal kapitalist toplumu eleştirenler Sovyet Rusya'yı yüceltiyor, ilerleyip kültürel ve etik yaşamını yeniden canlandıran örnek bir toplum olarak pembe bir tablo çiziyordu. SSCB'nin kurulması ve Avrupa'nın farklı bir yolda bölünmesi aslında dünyanın ideolojik olarak bölünmesinin hazırlık aşaması gibiydi. Yetmiş yıl süren bu bölünme Avrupa'nın kaderini belirleyen ortamın bir parçası olacaktı. 1914'ün bir bütün halindeki uygar dünyası, birçok düzeyde paylaşılan ilkeleri, aynı hedefleri gerçekleştirmeye yönelik karşı konulmaz ilerleyişiyle birlikte ortadan kalkmıştı.

Rus Devrimi'nin dönem üzerindeki en derin etkisinin bu şekilde gerçekleştiği ve öneminin burada yattığı söylenebilir. Rusya dünya devriminin kalesi ve baş burcu olmuş, aynı zamanda birçok önder ve kurmay yetiştirmişti. Böyle bir merkezin gerekliliği dünya tarihinde yeni bir olguydu. Bu düzeydeki bir başka yeni olgu SSCB tarafından bir mitolojinin piyasaya sürülmesiydi. Buna göre diğer geri kalmış toplumlarda modernleşme ve sanayileşme yolunda liberal ve kapitalist toplumlara (tabii ikisi de Avrupa kökenliydi) karşı bir alternatif sunuluyordu.

Avrupa tarihini dünya tarihinden ayırmanın giderek zorlaşmasının sebeplerinden biri buydu. Rus Devrimi Avrupa'yı hem dünyanın diğer kıtalarındaki etkileri yüzünden dolaylı olarak hem de sadece Avrupa'yla ilgili siyasete yeni bir şekil ve bağlam kazandırma yoluyla doğrudan etkilemişti. Bu etkiden nasibini almayan siyasal güç çok azdı. Tüm Avrupa ülkeleri bir dereceye kadar tartışmaların ve yarattığı korkuların sonucunda değişmişti. Avrupa'nın dış ilişkilerinde Rus dış politikasının bir süre için eski Panslavist ve işlevini kaybetmiş dini yan anlamlar içeren özelliğini kaybetmesi ufak bir değişiklikti. Öte yandan Rus Devrimi, devrim olmasa daha çabuk gerçekleşebilecek olan bazı değişimleri geciktirmişti. İmparatorluk Rusya'sı öyle bir potansiyele sahipti ki yenilgiden kurtulup 1918'in galip İtilaf Devletleri arasında yer alsaydı; ayrıca eski düşmanları Avusturya-Macaristan dağılma sürecinde, Almanya silahsızlanmış durumdayken, bir anda kıtanın hâkimiyetini eline geçirebilirdi. Bu rolü SSCB ancak 1945'te oynayacaktı. Bunun ipuçları daha sanayileşme öncesi Kutsal İttifak döneminde görülmüştü. Spekülasyonu biraz daha ileri boyuta taşırsak, Çanakkale Savaşı yenilgisi Rusya'nın Avrupa'da oynayabileceği rolden çeyrek asır boyunca dışlanmasına yol açmış olabilir. Müttefiklerin maddi desteğinden yoksun kalmak, Bolşeviklerin iktidara gelmesini mümkün kılan askeri ve ekonomik yenilgiyi hızlandırmıştı. Kuşkusuz devrim de SSCB'nin yabancı yatırımcılara kapanması sonucu savaşın Rusya'da yol açtığı hasarı gidermeyi yavaşlattı. Böylece hızlı sanayileşmenin başlaması 1930'lara kadar gecikti. Ardından Stalin

ülkeyi çar rejiminde görülmedik ölçüde amansız bir enerjiyle yola soktu. Ne var ki 1941'de bile Sovyetler Birliği'nin Alman saldırısını tek başına atlatabileceğinden emin olmak zordu. Sovyetlerin kalkınmasının bunu mümkün kıldığını, ya da bir başka rejimin daha hızlı kalkınamayacağını gösteren tartışmasız bir kanıt yoktur.

LOCARNO

Alman ve Rus hükümetleri 1922'de Rapallo'da karşılıklı büyükelçi atama ve bazı ekonomik konularda işbirliği yapma hususlarında aniden anlaşarak Avrupa'yı şaşırttı. Bu gelişme her iki gücün ilişkileri gözden geçirmekte yatan doğal çıkarının ilanıydı. Her ikisi de böylece diplomatik tecritten kurtulmuş oluyordu. Anlaşma diğer ülkelerde, özellikle Fransa'da büyük bir hayretle karşılandı. Bu arada Büyük Britanya Fransa'nın büyük bir ısrarla tazminat dayatılması çabalarına karşı çıkıyordu. Bu çabalar 1923'te Fransız ve Belçika ordularının Ruhr bölgesini işgal edip Almanya'nın en büyük sanayi bölgesini fiilen kapatmasıyla doruğa çıktı.

Bu olay savaştan hemen sonraki yılların en kötü anıydı. Ne var ki Ruhr'un işgali Fransa'nın istediğini almasını sağlamadığı gibi, mali istikrarı kısa sürede tehlikeye girdi. Fransa'daki hükümet değişikliği Almanya'yla yavaş yavaş yakınlaşmayı sağlarken Amerika'nın finans hareketleri tazminat sorununun çözümünü kolaylaştırdı. Almanya'ya yeni bir Amerikan yatırımı dalgası akmaya başladı. Devlet adamları Almanya'nın "yatıştırılması" ve "uzlaşma'dan bahsetmeye başladı. Ayrıca bazı tedricî adımlarla 1925 sonunda Locarno'da varılan mutabakata giden yol açıldı. Böylece "düşman" ve "müttefik" güçler arasındaki ayrım sona ererken Fransa'yla Almanya, Fransa ve Belçika'nın Almanya'yla sınırları konusunda resmen anlaştı. Buna göre herhangi bir tarafın saldırısına karşı sınırlar garanti altına alınmıştı. En önemlisi Almanya'nın doğu sınırlarından hiç bahsedilmemesiydi. Ertesi yıl Almanya Milletler Cemiyeti'ne kabul edildiğinde, sonunda dünya barışı, iyimserlik ve refaha giden yolun açıldığı düşünüldü. Batı Avrupa 1918'den beri, gerçekleşmesi çok zor olduğu anlaşılan bu gelişmeleri düşlüyordu. Bu ortam iki savaş arasındaki yılların son illüzyonlarından biriydi.

4

Parçalanan Temeller

TAVIRLAR VE FİKİRLER

Büyük Savaş kültürlerin köklü bir değişim geçirdiği döneme denk gelmişti. Bu kültür değişimleri hakkında kesin ve net ifadelerle konuşmak güçtür. Yine de açık olan bir şey vardı ki Avrupa'nın dünya hegemonyasının gerilediği yıllarda, aynı zamanda Avrupa'nın yerleşik fikirleriyle değerleri daha önce görülmedik biçimde sorgulanıp değerlendiriliyordu. Arada bağlantı kurmak zor olsa da böyle bir değer olduğu fikrini çürütmek de zor görünmektedir. Eski düşünce sistemleriyle değerlere giderek darbeler indirilmeye başlanınca, eğilim 1918'den sonra hızlandı. Yeni fikirleri benimseyip bağlananların sayısı arttı. Geçmişe duyulan kuşku nedeniyle mutlak standartların olabilirliğini reddedenler çoğaldı.

Aydınlar ve eğitimli azınlığın açık ifadeleriyle toplumun geniş kesimlerinin tavırlarını ayırt etmenin güçlüğüne rağmen ileride gerçekleşecek olan şeylerin işaretleri daha 1914'ten önce belirginleşmişti. Çözülmekte olan güçler Avrupa'nın yüksek uygarlık çağının ürünü olan entelektüel ve liberal kültür içinde faaliyetini sürdürüyordu. 19. yüzyılda bile geleneksel kültürün, bilinçaltında yatan duygu ve tecrübe kaynaklarından dışlanması nedeniyle çok kısıtlı kalmasına kafası takılanlar vardı. Bu yüzyılın başında hepsinden çok bir kişi, bu alanı araştırmada kullanılacak bir dil oluşturmaya başlayıp yaşamın büyük bir bölümünün sırrının bu alanda yattığı kanısını yaygınlaştırdı. Bu adam psikanalizin kurucusu Sigmund Freud'du. Kendisi kültür tarihi içinde Newton ya da Darwin'in yanında yer almayı hak ediyor. Bunun nedeni Freud'un onların entelektüel çaplı bir karşılığı olması ya da bilim alanında yaptığı katkı değil, eğitimli insanların kendileri hakkındaki düşüncelerini herkesten çok değiştirmeyi becermesidir. Freud yeni bir kültür mitolojisi, yeni bir anlayış biçimi ve bunu ifade edecek yeni deyimler yarattı. Fikirlerinin birçoğu çabucak günlük söyleme karıştı. "Kompleks", "bilinçaltı", "obsesyon" gibi özel anlam yüklediğimiz kelimelerle "dil sürçmesi", "libido" gibi bildik kelimeler onun bu konudaki başarısını gösterir. Onun düşünceleri çabucak edebiyata, kişisel ilişkilere, eğitime ve siyasete yayıldı. Söyledikleri sık sık çarpıtıldı. Söylediğine inanılan şeyler, spesifik klinik araştırmalarından çok daha önemliydi.

Newton ve Darwin gibi Freud'un yarattığı etkiler de bilimin ötesine geçerken, onun ağırlığı diğerlerine göre daha çok sorgulandı. Freud da tıpkı onlar gibi yeni bir bakış açısı sunmuştu ve tıpkı Marks ve Darwin gibi onun sunduğu bu bakış açısının da son derece yıkıcı olduğu ortaya çıktı. Sıradan insanların onun öğretisinden aldığı mesaja göre davranışlarımızın büyük bir kısmının gerçek kaynağı bilinçaltıydı. Ahlakî değerlerle davranışlar bu bilinçaltını şekillendiren etkilerin yansımalarıydı. Dolayısıyla sorumluluk fikir en iyi ihtimalle bir mitten ibaret olup büyük olasılıkla tehlikeliydi. Belki bizzat rasyonellik bile bir yanılgıydı. Tüm bunlar doğru olsa Freud'un kendi savlarının anlamsız olacağı ya da değerlendirmelerinin pek çoğunun dışlandığı gerçeğinin insanlar için pek önemi yoktu. Çoğu insan onun bunları kanıtladığına inanıyordu; bugün bile bir kısmı buna inanmayı sürdürüyor. Bu tür düşünceler akla liberal uygarlığın gerçek temelini; rasyonel, sorumlu, bilinçli olarak güdülenmiş birey kavramını getiriyordu. Bu determinizmin bir başka türüydü.

Freud bunların dışında daha önce iyi olarak düşünülen şeylerin çoğunun aslında kötü olduğunu söylüyordu. Bilinç (ya da ne ad verirseniz verin) her zaman temelde iyi bir güç olarak düşünülmüştü. Sadece bilinçli kötülüğü değil, kötü dürtüleri de düzenleyip kontrol ettiği düşünülüyordu. Oysa şimdi insanlardan, öz denetimin akıl sağlığı için tehlike kaynağı olduğu fikriyle yüzleşmesi isteniyordu. Bu durumu abartmamamız gerekiyor. Kesin yargıların yok edilmesine ve insanların sağlam olarak basacakları fazla bir zemin bulunmadığı duygusuna katkı yapan tek düşünsel güç Freud'un öğretisi değildi.[1] İki savaş arası dönemde Marksizmle birlikte en çok Freud'un öğretisi üzerinde durulmuştu. İnsanlar Freud'un ortaya attığı anlayışı kavramaya çalışırken bir yandan da sanat akımlarının yarattığı kaosla, 20. yüzyılda Hıristiyanlığın zayıflamasıyla, Einstein'ın ismi ünlendikçe Newton ve Laplace'ı terk eden bilim dünyasının anlaşılmazlığıyla boğuşuyordu ancak tüm bunlarla uğraşmayı bırakıp daha büyük kaygılarla yeni ilgi alanlarını araştırmaya daldılar. Bu gelişme siyasi açıdan yeni akıldışı davranışlara ya da eski fikirlerin (örneğin milliyetçiliğin) daha şiddetli biçimde ifade edilmesine yol açtı. Hoşgörü, demokrasi ya da bireyin rasyonel iradesinin uygulamalarını korumaya yönelik eski özgürlükler artık insanları fazla heyecanlandırmıyordu. Ya da en azından, Avrupa'nın bilinçli entelektüel yaşamı bunu gösteriyordu.

Sanat akımları da köklü kültürel değişimler olduğuna dair bariz belirtiler sunuyordu. Avrupalılar hümanizma çağından beri üç dört yüzyıldır arzuları, içgüdüleri ve zevkleri sıradan insanların anlayabileceği şekilde ifade ettiklerine inanıyordu. İcraatta olağanüstü derecede bir incelik söz konusu olsa da, ya da biçimde

1 Freud'un en önemli eserleri 1914'ten önce yayınlanmıştı ancak *Ego ve İd* adlı çalışması 1923'te yayınlandı. Freud bu araştırmasında, ahlak yaşamının psikanalitik incelemesine diğer eserlerine göre daha çok ağırlık vermişti.

özel bir yoğunlaşmadan dolayı yapılanı sadece aydın insanlar anlasa da bu inanç değişmemişti. Bu süre boyunca, gerekli zamana ve eğitime sahip bir insanın, kendi çağının sanat eserlerini beğeniyle birbirinden ayırt edebileceği düşünülmüştü çünkü bu eserler ortak standartlara sahip ortak bir kültürün dışavurumuydu. Gerçi bu düşünce 19. yüzyılda Romantik akımın ardından sanatçının bir dahi olarak yüceleştirilmesi –Beethoven bunun ilk örneklerinden biriydi– sonucu zayıflamış ve avangart kavramı ortaya atılmıştı ancak sanat kültürünün çeşitli parçalara ayrılması bununla bitmeyecekti. 20. yüzyılın ilk on yılı içinde; çağdaş ressam, şair ve müzisyenlerin sunduğu örnekleri anlamak eğitimli gözler ve kulaklar için bile çok zorlaşmıştı.

Bu gelişmenin örneklerinden biri resimde imgenin ortadan kalkmasıydı. Bu alanda betimleyici tarzla gelenek arasında Kübizme kadar yine de ince bir bağ vardı; ancak o aşamadan sonra ortalama "eğitimli insan" –tabii hâlâ kalmışsa– için bu bağ uzun süreden beri ortadan kalkmıştı. Sanatçıların giderek kişisel görme biçimlerinin kabuğu içine çekilmesi eserlerinin anlaşılmasını iyice zorlaştırıyordu. Bunun doruğuna 1918'den sonra Dada ve sürrealizmle ulaşıldı. 20. yüzyılda yeni bir bölünme yaşandı. Sürrealizmde betimleme bir yana, nesne kavramı bile ortadan kayboldu. Pek çok ressam, yazar ve besteci; rastlantılar, sembolizm, şok, telkin ve şiddet yoluyla bilinçaltına inmenin yolunu aradı.

1920'li ve 30'lu yılların sanatı, pek çok insan hâlâ eski kalıplara bağlı kalmakla beraber özellikle düşünce ve fikir hayatını yönlendiren elitlerin eski temelleri artık sağlam bulmadığını gösterdi. İnsanlar yine düzenli olarak ayinlere gidiyordu ama dindarlar Katolik ülkelerde bile azınlıktaydı. Sanayi şehirlerindeki kitleler, dini kurum ve simgelerin fiziki olarak ortadan kalkmasının günlük yaşamlarında fazla önem taşımadığı post-Hıristiyan bir dünyada yaşıyordu. Bu dünyanın kitlesel eğlence endüstrisi, geleneksel takvim yapısını şenlikleri ve kutlamalarıyla tahrip etmişti. Uzun zamandan beri anlaşılırlığını koruyan referanslar artık anlaşılmaz olmuştu. Aydınlar dini inançların kaybolmasından belki daha büyük bir sorunla karşılaştı. 18. yüzyıldan beri Hıristiyanlığı yerinden oynatan pek çok liberal fikir bizzat yerinden oynamaya başlamıştı. 1920'li ve 30'lu yıllarda her yerde köklü değişimler yaşanıyordu. Bireyin bağımsızlığı, nesnel ahlaki ölçütler, rasyonellik, ebeveyn otoritesi ve mekanik biçimde açıklanabilir evren gibi kesin liberal değerler yerle bir olmaya başlamıştı.

ESKİ İMPARATORLUKLARIN SON DÖNEMİ

Bir kısım Avrupalı, kıtanın dünya gücünün temellerinin sağlamlığı konusunda 19. yüzyılda yaşayanlar kadar emin değildi. Bunun nedenleri arasında Avrupa'nın tartışılmaz kültürel gerçekliklerine duyulan güvenin tükenmesi yanında bazı be-

lirgin ve deneysel gerçekler vardı. Liberal değerlerin evrensel olduğuna dair kesin savlar yüzünden, demokratik ve milliyetçi ideolojilerin getirileri göz önüne alınmaksızın kendi iyilikleri için bile olsa uyruk halkları yönetme hakkı konusunda uzun zamandan beri kuşkular doğmuştu. Aynı zamanda azınlıkta bile olsalar, bazıları dünya gerçeklerinin değiştiğini hissediyordu. Yeni yüzyıla girildiğinde "ölmekte olan imparatorluklar" yanında "sarı tehlike'den söz edilir olmuştu. Birkaç yıl içinde Japonya'nın ortaya çıkması, Avrupa'nın artık dünya güç sisteminin merkezi olmadığını gösteriyordu.

Alman sömürgeci imparatorluğu nispeten yeni ortaya çıkmış olmasına karşın 1918'de ortadan kalkarken diğer Avrupa İmparatorlukları varlığını korudu. Hatta bazıları kısa bir süre için büyümeyi sürdürdü. Ne var ki 1939'dan önceki yıllarda Avrupa'nın yaşadığı sıkıntılar, hükümetlerin dünyanın muhtelif bölgelerini etkin biçimde yönetme yeteneğini kısıtladı. Bu Avrupa tarihinin artık sadece Avrupalıların koşullarıyla açıklanan özerk bir süreç olmadığının işaretiydi.

Bunun ilk ve en belirgin kanıtı Asya'da ortaya çıktı. Dünya tarihi açısından Avrupa'nın kıtadaki gücünün meydan okunmazlığı kısa sürmüştü. Bu gücün en büyük ve görkemli dönemi 1914'te sona ermişti. En büyük emperyalist güç olan Büyük Britanya bir Asya devletiyle ittifak yapmıştı çünkü buna ihtiyacı vardı. Herhangi bir ülkeden daha çok Asya toprağına sahip olan Rusya, bir Asyalı güç karşısında savaşta yenilen ilk "beyaz" güç oldu ve 1914'ten önce geleneksel Avrupa çıkarlarıyla ilgilenmeye başladı. Ölmekte olan imparatorlukların eşsiz örneği olan Çin, Boxer İsyanı'ndan sonra Avrupalı emperyalistlere artık toprak vermek zorunda kalmadı. Oysa uzun süre parçalanmaya uygun bir aday olarak görülmüştü. Bu ülke nihayet modernleşmeye yönelik ilk adımları atmaya başladı. Bunların dışında Asya'daki Avrupalı imparatorlukların yaşayacağı zorluklar konusunda 1914'ten önce başka işaretler de belirdi.

BRİTANYA HİNDİSTANI

Hindistan'da 1911 tavizlerinden sonra Raj'a yönelik siyasi muhalefet azalmadı. Belki de tavizler işleri daha kötü hale getirmişti. İsyan kışkırtıcılığı ve şiddet olayları devam etti. Müslümanlara yapılan iltimaslar Hinduları daha çok öfkelendirdi. Müslümanlar Bengal'in ikiye bölünmesini iptal ederek hükümetin eski anlayışlı haline kavuştuğunu düşünüyordu. İngilizlerle işbirliği yapan Müslüman elitlerin, panislamik ajitasyona daha duyarlı olan Müslümanların tehdidini hissetmesiyle birlikte gerilim arttı. Elitler İngilizlerin kendilerine arka çıktığını düşünürken Hıristiyan devletler halifelik makamı olan Osmanlı Devleti'ne saldırıyordu (1911'de Trablusgarp'a, ertesi yıllarda Balkanlar'a). Büyük Britanya milyonlarca

uyruğunun dini liderini desteklemek için hiçbir şey yapmamıştı. Osmanlı hükümeti 1914'te Büyük Britanya'ya savaş açınca, bazı Hintli Müslümanlar isyan çıkarmayı planladı.

Buna rağmen çoğu Hintli politikacı savaş sırasında kraliyete bağlı kaldı. Hindistan imparatorluğun savaş faaliyetine asker ve para vererek katkıda bulundu (böyle davrananlardan biri bunun Hintlilere zamanla fayda sağlayacağına inanan ve sonradan Hint ulusunun babası olarak tanınan Mahatma Gandi idi). Britanya hükümeti 1917'de tüm Hindistan için "sorumlu" hükümet modeline doğru kalıcı bir ilerlemeden yana olduğunu ilan etti (bu adeta bir özyönetimdi) ancak bu tercih, artık bazı Hintlilerin talep etmeye başladığı Dominyon statüsünü karşılamıyordu. Bu noktadan itibaren Britanya Hindistan'ının tarihini sürekli bir geri çekilme olarak yazmak mümkünse de, bu konuyu çok basitleştirmek olur. Sonraki yirmi yıl boyunca inişler ve çıkışlar olurken İngilizler asla köşeye sıkışmadı.

Yine de Hindistan'daki siyasi muhalefeti idare etmek giderek zorlaşıyordu. Bir yandan İngiltere'de Hintlilere herhangi bir taviz verilmesine karşı önemli boyutta ve sesini yükselten bir muhalefet vardı (özellikle Muhafazakâr Parti'nin belli kesimlerinde). Diğer yandan Hindistan'daki Britanya toplumu üyelerinin davranışlarıyla konuşmaları iyi ve kötü anlamda psikolojik bakımdan etkili oluyordu. En büyük yanlışlıklar arasında bu topluluğun, Hint milliyetçiliğini birkaç hırslı ve kendi çıkarını düşünen aydının meselesinden ibaret görmesi başta geliyordu. Bu düşüncedekiler Britanya hükümetlerini komplo ve isyan kışkırtıcılığına karşı polisiye tedbirlere başvurması için zorluyordu. Bu görüş yalnızca Bolşevik Rusya'nın yarattığı devrimci tehditle değil (aslında Hindistan Komünist Partisi ancak 1923'te kurulacaktı), kendinden emin ve çağdışı kalmış ırkçı yargılarla haddinden fazla körükleniyordu.

1919'da, Genel Valiliğin yasama konseyinin bütün Hintli üyelerinin muhalefetine karşın, komplolarla başa çıkmak için normal yasal sürecin ilk kez askıya alınması Gandi'nin ilk grev ve sivil itaatsizlik kampanyasını başlatmasına yol açtı. Artık Hindistan Kongre Partisi içinde büyük bir yandaş kitlesi vardı. Gandi'nin şiddete başvurmamak için çabalamasına karşın çıkan gösterilerde kan döküldü. Pencap'ta İngilizlere saldırılarak bazıları öldürüldü. Amritsar'da meydana gelen bir olaysa, Raj'a görülmedik ölçüde manevi zarar verdi. O zamana kadar kusursuz ve saygın bir sicile sahip olan Hintli bir subay, yurttaşlarının huzursuzluğun üstesinden gelmekteki kararlığını göstermek amacıyla kalabalığı zor kullanarak dağıtmaya karar verdi. Açılan ateş kesildiğinde yaklaşık dört yüz Hintli ölmüş, binden fazlası yaralanmıştı. Olayın Hint kamuoyu üzerindeki etkisi feci olmakla birlikte, Tuğgeneral Dyer'ın aldığı yeni önlemler durumu iyice kötüleştirdi. Her ne kadar kısa sürede istifa etmeye mecbur bırakılsa da, Britanya'nın itibarı ve saygınlığı o-

narılmaz bir darbe almıştı. Bazı parlamento üyeleriyle Hindistan'da yaşayan bazı İngilizlerin Dyer'ın yaptıklarını yüksek sesle onaylamasıysa yaraya tuz serpti.

Bu gelişmeleri yeni sivil huzursuzluklar izledi. Kongre Partisi Gandi'nin programını benimsedi. Gandi kampanyasının şiddet içermediğini ısrarla belirtmesine rağmen karışıklıkların önü alınamadı. 1922'de ilk kez tutuklanarak hapsedildi. Buna rağmen sonraki yıllarda Kongre içinde coşkunun azalıp çatlakların başladığını gösteren işaretler ortaya çıktı. Daha endişe verici bir durum Hindu ve Müslüman ayrılığının derinleşmesiydi. Cemaatler arasındaki çatışmalarda kan döküldü. 1930'larda Müslüman Hintlilerin siyasi lideri, bağımsızlıktan sonra ülkenin kuzeybatısında bağımsız bir devlet kurmayı planlıyordu.

1930'larda uluslararası ekonomik durumun kötüleşmesiyle birlikte sivil itaatsizlik yeniden başlarken heyecan yükseldi. Köylü kitleler artık milliyetçi söylemlere daha duyarlı hale gelmişti. Kısmen Raj'ın ulaşım ve eğitimdeki başarıları sayesinde Gandi inandırıcı biçimde bütün Hindistan'a hitap edebilen ilk Hintli politikacı oldu. Çeşitli aksiliklere rağmen Londra 1917 olaylarından artık ders almıştı. 1935'te hazırlanan Hindistan Hükümeti Kanunu kabul edilerek daha ileri düzeyde bir yetki ve himaye devri sağlandı. Kanun sayesinde genel valiliğin kontrolünde sadece savunma ve dışişleri kalırken tam temsil hakkı yerel hükümete, yetki ise temsilci ve sorumlu ulusal meclise bırakılıyordu (meclis için yeni bir bina inşa edilmeye başlanmıştı). Yeni yönetimin karşısına 1939'da patlak veren savaş çıkmakla birlikte İngilizler artık ulusal siyaset için etkin biçimde çalışacak bir temel oluşturmuştu.

Şimdi geriye dönüp baktığımızda, olayların Hindistan'ın bağımsızlığını önleyemeyecek şekilde geliştiğini görüyoruz. Hintlilerin çoğunluğunun karşı çıkmasına rağmen, genel vali Hindistan kamuoyuna danışmaya tenezzül etmeden ülkeyi aynı yıl içinde savaşa sokmuştu. Yerel hükümet içindeki temsili kurumların yaklaşık yirmi yıldan beri fiilen çalışması ve bürokrasinin istikrarlı biçimde Hintlileşmesi, ülkenin artık sadece yerli elitin rızası ve yardımı sayesinde yönetilebileceğini gösteriyordu. Eğitim ve tecrübe onları gelecekteki özyönetime hazırlıyordu. Raj savaş sırasında halk üzerindeki baskısını sürdürebileceğini göstermişti ama bunu artık kolayca ve sıkıntı yaşamadan yapamıyordu. Britanya yönetimi Hindistan'da bir devrime yol açmıştı. İmparatorluk diğer ülkelerde olduğu gibi burada da kendi sonunu hazırlayan tohumları ekmişti.

OLUŞUM AŞAMASINDAKİ YENİ ASYA

İmparatorlukların sahip olduğu sömürgelerde yaşanan değişimlerin arka planında, Asya'da daha geniş çaplı bir devrim süreci faaliyetteydi. Bu sürecin itici gücü; karşılıklı kültürel etkileşim, ekonomik güç ve başta Japonya olmak üzere bir-

çok ülkede anti-Avrupacı tepkiler üreten modernleşme umuduydu. Japonya dolaylı da olsa, Doğu ve Batı arasında Afyon Savaşı'yla başlayan Yüz Yıl Savaşı'nın son aşamasının hızını belirledi. Japonların dinamizmi, Avrupa'nın Asya'daki üstünlüğünü parçalamada hayati rol oynuyordu.

Japon-Rus savaşı, Asya tarihine hareket veren ritimleri belirleyen olayların bir kez daha Avrupa tarihinde ilk başta anlaşılmadığını gösteriyordu. Bundan dolayı Avrupa kronolojisinin çerçevesi dışına çıkmak bu olayları anlamak bakımından gereklidir. Örneğin 1911'de Delhi'de yapılan görkemli törenler imparatorluğun egemenliğini vurgulayan resmi mesajı daha önce görülmedik boyutta veriyordu. Oysa aynı tarihte Çin'de gerçekleşen devrim Durbar'dan çok daha büyük öneme sahip bir kronolojik işaret taşıydı. Çin İmparatorluğu'na son veren 1911 Devrimi, 19. yüzyılda geri kalmış olan bir uygarlığın tarihinde bir dönemin sona erdiğinin göstergesiydi. Bu olay Fransız veya Rus devrimlerinden daha köklü değişimlere yol açacaktı. Devrim sayesinde Konfüçyüsçü devlet yapısının Çin'i bir arada tuttuğu, Konfüçyüsçü ideallerin Çin kültürüne ve toplumuna egemen olduğu iki bin yıllık bir geçmiş sona erdi. Buna rağmen Çin'de mülkiyeti veya çıkarları olan Avrupalı güçler bu muazzam değişimin ne kadar önemli olduğunu ilk anda fark edemedi. Devrimciler arasındaki bölünmeler ülkenin kısa sürede raydan çıkmasını yoğunlaştırdı. Silahlı askerler ve onların emrindeki "savaş beyleri"ni altın bir dönem bekliyordu.

Dışarıda Çin'in bir türlü kurtulamadığı zayıflığından en kazançlı çıkan ülke Japonya'ydı. Büyük Savaş sırasında Çin'deki Alman limanlarını ele geçirmesine müttefikleri fazla ses çıkaramamıştı. İtiraz etmek isteseler de ellerinden hiçbir şey gelmemişti. Japon gemileriyle sanayicilerine ihtiyaçları vardı. Ayrıca Japonların Avrupa'da kendilerine yardım için bir ordu göndereceğini umut etmişlerdi. Bu asla gerçekleşmedi. Aksine Japonlar, Almanlarla ayrı bir barış yapabileceklerine dair korku salıp müttefiklerini ustaca oyaladı ve Çin'e baskı uygulamaya devam etti. 1915 başlarında Çin hükümetine sundukları, yirmi bir maddeden oluşan ve Çin üzerinde Japonya'nın himayesini önermeye kadar varan liste büyük ölçüde kabul edildi. Ardından 1916'da, kendisini imparator ilan etmek isteyen bir Çinli generali tanımayı düşünen İngilizler, Japonların baskısı sonucu bundan vazgeçti. Ertesi yıl Çin'le yeni bir "eşitsiz" antlaşma yapıldı. Buna göre Japonya'nın İç Moğolistan'a kadar uzanan bir bölgedeki özel çıkarları kabul ediliyordu. Japonya'nın Avrupalı barbarlardan hiçbir farkı olmayan saldırgan bir ülke olduğu artık açıkça görülüyordu. Çin hükümeti Ağustos 1917'de Almanya'ya savaş ilan etti. Bu kararda kısmen, kendisine barış sırasında bağımsız bir ses temin edecek olan iyi niyet ve destek kazanma umudu vardı.

Aslında Versailles Antlaşması hem Çin'i hem Japonya'yı son derece üzdü.

Büyük güç olduğu tartışılmayan Japonya (1918'de dünyanın üçüncü büyük donanmasına sahipti) somut kazançlar elde etmişti. Shantung'da eskiden Almanlara ait olan hakları elde etti (İngilizler ve Fransızlar 1917'de bu konuda söz vermişti). Pasifik'te eskiden Almanlara ait olan birçok adada manda kurma hakkı aldı. Ayrıca Milletler Cemiyeti Konseyi'nde kalıcı üyelik elde etti. Cemiyetin tüzüğünde ırklar arası eşitliği kabul eden bir madde yazılmayınca, bu kazançların tümü Japonların gözünde önemsiz kaldı. Kendisine sadece Almanya ve Avusturya'nın dokunulmazlığının kaldırılmasıyla, Boxer İsyanı tazminatının geç ödenmesi hakkı sunulan Çin'in rencide olmak için daha çok sebebi vardı. Bunun üzerine antlaşmayı imzalamayı kesinlikle kabul etmedi.

Bu gelişmelerin önemli sonuçlarından biri 1919'daki "4 Mayıs Hareketi" oldu. Bu hareket bazı yorumcuların 1911 Devrimi kadar önem verdiği bir ayaklanmaydı. Pekin'de barış antlaşmasına karşı düzenlenen bir öğrenci yürüyüşü giderek önce bir ayaklanmaya ardından üniversite rektörünün istifasına yol açtı. Olaylar tüm ülke çapında bir öğrenci hareketine dönüşüp diğer kesimleri içine katarak grevlere ve Japon mallarının boykotuna neden oldu. Bu hareket Asyalıların Avrupa'ya karşı çıkışının en yaygın ve ivme kazanan örneğiydi.

Batı liberalizmi ne tür pratik kazançlar sağlarsa sağlasın Çin'de asla kitle desteği bulamadı. Üstelik artık aydınlar yine Batılı ama rakip bir ideoloji Marksizme yakınlık duyuyordu. Barış antlaşmasının kurulan hayalleri yıktığı anda, Sovyet Rusya Çinli genç aydınlar arasında çok popüler hale gelmişti. Bolşevik hükümetin ilk eylemlerinden biri çarlık devletinin kullandığı bütün dokunulmazlık hakları ve yargı yetkilerinin resmen kaldırılmasıydı. Milliyetçilerin gözünde Bolşevikler temiz bir sicile sahipti. Üstelik Rus Devrimi büyük bir köylü toplumunda gerçekleştiği için Çin'in çıkarabileceği dersler içeriyordu. Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) 1921'de kurulmasıyla beraber Çin Devriminin son aşaması ve Avrupa'nın Asya'yla ilişkilerine hâkim olan garip diyalektikte yeni bir dönemeç başladı. Avrupa ortamında doğup şekillenen Batılı bir fikir olan Marksizm artık en rahatsız edici ve dinamik rolünü, Avrupa'nın dünyanın diğer yerlerindeki gücüne darbe indirmekte oynayacaktı.

Bu esnada Japonya'nın dinamizmi kendini göstermeye devam ediyordu. Daha 1914'ten epey önce ucuz Japon ihraç ürünleri Avrupalı üreticilerin canını sıkıyordu. I. Dünya Savaşı Japonya'ya yeni fırsatlar sundu. Özellikle yoğun Batı rekabetiyle karşılaştığı Asya'daki pazarlar, rakiplerin kendi kıtalarındaki savaş yüzünden talebi karşılayamaması sonucu kapılarını Japonya'ya açtı. İtilaf Devletleri Japon fabrikalarına mühimmat ve erzak siparişi vermeye başladı. Dünya gemi sanayiindeki darlık sayesinde yeni kurulmuş tersaneler çalışma imkânına kavuştu. Japonya'nın gayrisafi milli hasılası savaş yıllarında yüzde kırk arttı. 1920'de kesintiye uğrasa da büyüme sonraki on yıl boyunca devam etti. Nüfusun henüz beşte birinden az kıs-

mını istihdam etse de Japonya 1929'da muazzam bir endüstriyel taban oluşturdu. Yirmi yıl içinde çelik üretimi yaklaşık on katına, tekstil üretimi üç katına, kömür üretimi iki katına çıkmıştı. Bu gelişmeyi "Batılılaşma" sürecinin bir parçası olarak görmek mümkündü. 1925'te tüm erkeklere oy hakkı tanındı. Aslında bunun liberalizm veya yumuşamayla bağlantısı olmadığını Avrupalılar görmüştü. Bu daha çok 19. yüzyılda başlayan ve istikrarlı biçimde ilerleyen meşrutiyet sürecinin devamına benziyordu.

Asya 1931'de dünya ekonomik krizinin etkisini artık hissediyordu. O yıl içinde Japon fabrikalarının yarısı işsiz kaldı. Avrupa sömürge pazarlarının çökmesi, kalanlarınsa yeni gümrük duvarlarının ardında korunmaya alınması sarsıcı bir etki yarattı. Japon ihraç ürünlerinin imalatı üçte iki oranında azaldı. Japon halkının konumu büyük ölçüde bozuldu. Kısa sürede ortaya ciddi siyasi sonuçlar çıkmakla beraber aşırı milliyetçiliğe kıyasla sınıf çelişkileri açısından o kadar yoğun değildi. Japonya'nın Asya anakarasındaki pazarları artık hayati bir dönüm noktasındaydı. Onları tehdit ettiğine inandıkları her şey kaygı ve rahatsızlık yaratıyordu. Japonya'nın anakaraya yeni saldırıları için şartlar uygun görünüyordu. Avrupa sömürgeciliği geri çekilme halinde değilse de savunmaya geçmişti. Hollandalılar 1920'lerde Java ve Sumatra'da, Fransızlar 1930'da Vietnam'da isyanlarla boğuştu. İki ülkede de komünistlerin milliyetçi asilere yardım etmesi tehditkâr bir yenilikti. Çin'deyse İngilizler milliyetçi hükümetle mümkünse itibar kaybetmeden sessiz bir uzlaşma istiyordu (1922'de ellerindeki limanlardan birini geri vermeyi kabul ettiler).

Çin'in toprak bütünlüğü 1922'de Washington'da varılan karmaşık bir dizi mutabakatın parçası olarak garanti edildi. Anlaşmaya ABD, Çin ve Japonya'nın yanında altı Avrupa ülkesi imza koydu.[1] Deniz gücünün kısıtlanmasıyla ilgili diğer kararlar (silahlanmanın bedeli konusunda büyük rahatsızlık vardı) Japonya'yı nispeten güçlü bir durumda bırakırken; ABD, Büyük Britanya, Fransa ve Japonya sahip oldukları topraklar konusunda birbirlerine garanti verdi. Bu mutabakat, Amerikalıların uzun zamandan beri sonlandırmak için uğraştığı İngiliz-Japon ittifakını makul bir biçimde tarihe gömdü. Bu sırada yabancılar Çin hükümetinin muhtaç olduğu gümrük ve vergi gelirlerini yönetmeye devam ediyordu. Yabancı temsilcilerle işadamlarıysa işlerine geldiği zaman doğrudan askeri liderlerle iş yapıyordu.

1927'ye gelindiğinde, Çin'de Sun Yat-sen'in kurduğu Milliyetçi Parti Kuomintang'ın (KMT) önderliğinde yeniden birliği andıran bir yapı oluşmuştu. Sovyetlerin KMT üzerinde artan nüfuzundan endişelenen Britanya hükümeti, İngiliz mallarına karşı uygulanan boykot başarılı olunca birtakım tavizler vermeyi kesti. ABD zaten Boxer tazminatından vazgeçmişti. Aslında 1920'lerde Çin'in ulusal kalkınmasını yönetmek için ciddi çaba harcayan tek Avrupalı güç SSCB'ydi. Onun bu ilgisini

1 Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İtalya ve Portekiz.

öngörebilmek için birden fazla sebep vardı. SSCB sadece kendini devrimci ve antisömürgeci ilan etmekle kalmamıştı. Aynı zamanda kendi ayakları üzerinde duran büyük bir Asya imparatorluğuydu. Sovyet siyaseti Japonya'nın Uzakdoğu'daki yayılmasını yakından takip etmeye mecburdu. Japon askerleri Sibirya'dan henüz 1922'de ayrılmıştı. SSCB Çin'le dünyanın en uzun sınırını paylaşıyordu. Ayrıca bir zamanlar Rus çarlığının kendilerinden daha fazla Çin toprağına sahip olduğunu yöneticilerinin unutması çok zordu. Üstelik Uzakdoğu'da hiçbir büyük gücün toprak çıkarları onlarınkinden fazla olmamasına rağmen Washington Konferansına davet edilmemişti.

Moskova hem Moğolistan'daki Sovyet çıkarlarını güvenli kılmak hem de Çinlilerin Japonya'ya karşı direnişini güçlendirmek için KMT ile işbirliği yollarını aradı. KMT ayrıca Britanya'ya güveniyordu oysa dünya emperyalist sisteminin baş destekçisi olarak bu ülkenin gücü Moskova'da çok abartılıyordu. ÇKP ortaya çıktığında Sovyetlerin çizgisi değişmedi. Ortodoks Marksizm, burjuva ulusal devriminin proleter devriminden önce gelmesi gerektiğini ileri sürüyordu; dolayısıyla Çin komünizminin sırasını beklemesi gerekliydi. Stalin ÇKP'ye para ve danışman göndermesine rağmen, partinin yasaklanmasına ve şehir kadrolarının KMT tarafından vahşi bir baskıya uğramasına karşı bir şey yapmadı. Bu gelişmelerin ardından Sovyetler danışmanlık ve himaye desteğini çekince ÇKP yeraltına geçti. Çin milliyetçiliği Sovyet siyasetiyle daha iyi geçiniyordu.

KMT'nin başarısı saldırgan Japonların yeni planlar düşünmesine yol açtı. Japonlar özellikle 1905'ten beri işlerinin yolunda gittiği Mançurya'yla ilgileniyordu. Büyük Savaş sırasında burada yaptıkları yatırımlar sayesinde büyük destek görüyorlardı. Çin hükümetleriyse ellerinden başka bir şey gelmediği için Japon garnizonlarının varlığını kabullenmek zorunda kalmıştı. Tüm dünyanın gözünde fiili anlamda sorumlu görülse de, aslında Japon hükümeti Mançurya'nın kontrolünü elinde tutmuyordu. 1931'de buradaki Japon komutanlar bölgeyi doğrudan ele geçirmek için Mukden'deki bir olayı bahane ettiğinde, Tokyo'daki daha ihtiyatlı yetkililer onları engelleyemedi. Ardından yeni bir kukla devletin ortaya çıkması (Mançukuo) Çin'de (ve Moskova'da) hayretle, Milletler Cemiyeti'ndeyse etkisiz bir itirazla karşılandı. Çinliler Japon mallarına karşı bir boykot tertipleyince, Japon askerleri Çin'in en büyük limanı olmanın yanı sıra Avrupa ticaret gücünün ve Avrupalılar tarafından yönlendirilen "tavizlerin" merkezi olan Şanghay'a çıktı. Ardından 1933'te, Japon orduları Çin'i işgal etti. Zorla imzalanan barış sonucunda ülkenin büyük bir kısmını ele geçirdiler.

Çin Avrupalılardan gelmese bile emperyalist bir saldırıya karşı koyamamıştı. KMT hükümeti "eşitsiz" antlaşmaları deliyor, Batılı güçlerse biraz daha uzlaşmaya yanaşıyordu (KMT'yi Asya'da komünizme karşı bir müttefik olarak görmeye başlamışlardı) ancak Japonlar 1937'de birdenbire tüm güçleriyle yeni bir saldırı

başlatınca hükümet savunma konumuna çekilmek zorunda kaldı. Japonların ısrarla dediği gibi "Çin hadisesi" savaşın sekiz yıl daha sürmesiyle sonuçlandı ve II. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olarak görüldü. Batılı güçler müdahale edecek gücü bulamazken, Sovyetler Birliği milliyetçilere bir miktar savaş uçağı gönderdi ve Milletler Cemiyeti Japonya'yı resmen kınadı. ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından verilen protestolar kulak arkası edildi. Japonlar Asya'da kurdukları yeni düzen tanınmadığı takdirde Çin'deki yabancı yerleşimleri abluka altına alacaklarını açıkça belirttiler. Britanya ve Fransa'nın tepkilerinin cılız kalmasının açık bir izahı vardı. Dünyanın diğer yerlerinde, eski tür emperyalist saldırganlığa dönemeyecek kadar sorunları vardı. Bir savaş gemisinin Japon uçaklarınca batırılması sonrası Amerika'nın yeterince tepki göstermemesi uzun zamandan beri var olan bir gerçeği yansıtıyordu. ABD Asya kıtasının sorunları hakkında konuşsa da Amerikalılar bu kıta için savaşmayacaktı. Belki bu daha akıllıcaydı.

Yarısı işgal altında ve büyük hasar görmüş olan Çin'in 1941'de dış dünyayla irtibatı kesilmişti. O zamana kadar verilen uzun mücadeleden Japonya kazançlı çıkmış gibi görünüyordu. Çin'de yaşayan Batılıları küçük düşürme konusunda gösterdiği gibi uluslararası konumu hiç o kadar güçlü olmamıştı. İngilizleri, Chunking'e çekilmek zorunda kalan KMT hükümetine malzeme ikmali yapılan Burma yolunu kapamaya; Fransızlarıysa, Hindiçini'ne bir Japon ordusunun girmesini kabul etmeye zorladılar. 1930'lardan beri olduğu gibi Japon ordusunun itibarı ve hükümet içindeki gücü artmaya devam ettikçe, yeni maceralar aramaya yönelik dürtülere kimse karşı koyamadı. Çin'e karşı bütün saldırganlığına karşın, "Asya Asyalılarındır" gibi göz boyayıcı bir slogan sayesinde, Japonya Asya'da Batılıların sarsılan konumunun yerini almaya başlamıştı. 1905'te Rusya'yı yenmesinin Avrupa ve Asya'nın psikolojik ilişkilerinde bir dönüm noktası olması gibi, 1938-41 arasında sergilediği bağımsızlık ve güç, modernleşmesini başarıyla gerçekleştiren Asyalı bir gücün işareti oldu.

ORTADOĞU'DAKİ AVRUPA İMPARATORLUĞU[1]

Büyük Savaş eskiden Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Arap topraklarında çalkantılı bir dönem başlattı. İngilizlerin müttefiki olan Hüseyin onlar tarafından

1 "Ortadoğu" deyimi ilk kez bu yüzyılın başında kullanılmakla birlikte tam tarihini bilmiyorum. Daha önce kullanılan "Yakındoğu" deyimi özellikle Mısır'dan boğazlara kadar eski Osmanlı topraklarını, "Uzakdoğu" deyimiyse merkezini Çin'in oluşturduğu bir bölgeyi gösteriyordu. "Ortadoğu" deyimi ilk kez kullanılmaya başladığında, mantıksal olarak Hindistan'ın batısındaki komşuları olan İran ve Afganistan ile biraz garip bir biçimde Tibet'i kaplayan bir alanı temsil ediyordu. Oysa 1920'lerden itibaren Britanya Sömürgeler Ofisi'ndeki uzmanların aynı zamanda daha önce "Yakındoğu" olarak bilinen bölgeyle uğraşması gerekiyordu. Böylece "Ortadoğu"; Türkiye, eski Osmanlı İmparatorluğu elindeki Arap toprakları ve Mısır'ı da içine aldı. Bölgeyi bu ülkelerle sınırlamak olağan bir hal aldı. Burada da bu kapsamda kullanılmaktadır. Basra Körfezi haricinde daha doğudaki bölgeler için bir gruplama yapmak gereksiz görünmektedir (Basra Körfezi için "Körfez bölgesi" veya "Körfez devletleri" deyimi kullanılmaktadır).

1918'de "Arap halklarının kralı" ilan edilse de bu unvan pek fazla bir anlam ifade etmiyordu. Milletler Cemiyeti'nin desteğini alan Britanya ve Fransa Arap topraklarının yeni şeklini belirleme gücüne Arap yöneticileri ya da çıkardıkları güçlükler dışında Arap halkları değil, Britanya ve Fransa sahipti. Bu anlamda, Avrupa devletlerinin tarihini ve birbiriyle ilişkisini uzun bir zaman boyunca şekillendiren bir bölgede, imparatorluk güçlerinin son dönemi sergileniyordu. Bir bakıma bölge, eski günlere göre daha basit diplomatik sorunlara sahipti. İstanbul'da Osmanlıların yerini alma konusundaki eski çarlık emellerinin artık hesaba katılmasına gerek kalmamıştı. Bir süre sonra bunların yerini uluslararası komünizmin rahatsız edici gücü aldı. İki savaş arasındaki yılların büyük kısmında, Ortadoğu'da belirleyici olan iki büyük güç Fransa ve Büyük Britanya'ydı. Bunlar birbirine güvenmese de Milletler Cemiyeti'nin manda ödülü sayesinde oluşturulan nüfuz bölgelerine razı oldular. Böylece Filistin, Mavera-i Ürdün ve Irak İngilizlere, Suriye ve Lübnan Fransızlara verildi.

Fransızlar Suriye'yi başından itibaren kısmen zorbalıkla yönetti. Belki ulusal bir kongrenin bağımsızlık talep etmesi ya da her halükarda Fransız yerine İngiliz veya Amerikan mandası istemesinin bunda payı vardı. Suriyelilerin seçtiği kralı tahttan indirince büyük bir isyanla karşılaştılar. 1930'larda durumlarını korumalarına rağmen milliyetçilere taviz vermeye hazırlandıklarına dair işaretler vardı. Kuzey Suriye'deki Kürtler bir Arap devletine bağlanma ihtimaline karşı ayaklanınca bölgenin ne kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğu iyice anlaşıldı. İngilizlere gelince, Irak'taki manda yönetimini hızla tasfiye etmeye kalkıştıkça Arap yöneticiler arasındaki sürtüşmeler nedeniyle zorlukla karşılaştılar. Bir kara ve hava üssü bırakarak buradaki stratejik çıkarlarını güvence altına alınca, Irak'ın 1932'de tam bağımsızlığını ilan edip hükümran bir devlet olarak Milletler Cemiyeti'ne katılmasına razı oldular. Daha önce 1928'de, Mavera-i Mavera-i Ürdün'ün bağımsızlığı, yine bazı askeri ve mali güçlerin Britanya'nın elinde kalması koşuluyla tanınmıştı. Filistin ise daha zorlu bir ülkeydi.

1921'den itibaren Yahudi göçmenlerin gelmesine karşı çıkan Arapların gösterileri ve Yahudilerin Arapların topraklarını ele geçirmeye başlamasıyla birlikte, bu mutsuz ülke bir daha huzur yüzü görmedi. Ortada dini veya ulusal duygulardan daha fazlası söz konusuydu. Yahudi göçü yeni ve çoğunlukla Batılı ve modernleştirici bir etkinin istilası demekti. Böylece ekonomik ilişkiler değişecek ve geleneksel bir topluma yeni talepler dayatılacaktı. Britanya manda yönetimi Yahudi göçünü kısıtlamasa Arapların itirazıyla, kısıtlasa Yahudilerin itirazıyla karşılaşacaktı. Artık Arap hükümetlerinin dikkate alınması gerekiyordu zira bunlar Britanya'nın güvenliği açısından ekonomik ve stratejik öneme sahip toprakları işgal ediyordu. Nihayet işin içine dünya kamuoyu da girmişti. 1933'de Almanya'da iktidara gelen

rejim kısa zamanda Yahudilere eziyet etmeye başlayıp Fransız Devriminden beri elde ettikleri yasal ve sosyal hakları kaldırınca, sorun daha da alevlendi.

1937'de Filistin'deki Yahudilerle Araplar arasında artık meydan çatışmaları oluyordu. Kısa bir süre sonra Britanya ordusu ortaya çıkan Arap İsyanı'nı bastırmaya çalıştı. Geçmişte Arap topraklarında iktidardaki gücün çökmesinin ardından bir karışıklık dönemi yaşanıyordu. Daha önceki anarşi dönemlerinde olduğu gibi, bu kez yeni bir imparatorluk hegemonyasının kurulması fazla olası görünmüyordu. İngilizler kısıtlı yetkilere sahip bir imparatorluk rolü oynamak istiyordu. Zaferin ardından kısa bir süre yaşanan zehirlenme dönemi sonrası, bölgede sadece hayati olarak gördükleri çıkarlarını korumak istediler. Yani Hindistan yolu üzerindeki Süveyş Kanalı'yla Irak ve İran'dan artarak gelen petrol akışını koruyacaklardı. 1934'te kuzey Irak'tan başlayıp Mavera-i Ürdün ve Filistin üzerinden Hayfa'ya ulaşan boru hattı tamamlandı. Böylece bu bölgeler yeni bir önem kazandı. Gerçi Avrupa'da petrol tüketimi henüz genel bir bağımlılık yaratmayacak kadar düşüktü. Ayrıca yeni birikimlerin yaratığı çok büyük keşifler henüz yapılmamıştı.

Mısır'da kuvvet tutmak İngilizlerin sıkıntısını arttırdı. Savaş Mısır'da milliyetçi duyguları güçlendirmişti. İşgal orduları halk arasında neredeyse hiç rağbet görmediğinden, savaş sırasında fiyatlar artınca yabancılar suçlandı. Mısırlı milliyetçi liderler davalarını 1919'da Paris Barış Konferansına taşımayı denemelerine rağmen engellendiler. Bunun ardından İngiliz yönetimine karşı patlak veren isyan çabucak bastırılmakla birlikte, Britanya himayesine milliyetçi duyguları bastırma umuduyla 1922'de son verildi. Meşrutiyet yönetimine yeni geçen Mısır'ın seçmenleri ardı ardına milliyetçi çoğunluğa dönüşüyordu. Bu durumda işbaşına gelen hükümetlerin Britanya'nın çıkarlarını koruyan şartlarda Britanya hükümetleriyle anlaşması imkânsız hale geliyordu. Bunun sonucunda ortaya uzayıp giden bir yapısal kriz ve 1936'ya kadar çeşitli aralıklarla meydana gelen huzursuzluklar çıktı. Bu tarihte İngilizler nihayet sekiz yıllığına sadece Kanal bölgesinde bir garnizonla İskenderiye'de bir deniz üssü bulundurma hakkına razı oldu. Bunun dışında yabancıların adli ayrıcalıklarının kaldırıldığı ilan edildi ancak Avrupalı ve Mısırlı hâkimlerin karışık olarak yer aldığı mahkemeler varlığını sürdürdü.

Britanya'nın imparatorluğunu daraltması, gücünün ve kaynaklarının çok geniş bir alana yayılmasının farkına vardığını gösteriyordu. Britanya dış politikası 1930'lardan itibaren sadece Avrupa ve Uzakdoğu'yla meşgul olmaya başladı. Böylece dünya çapındaki değişimler Müslüman topraklardaki Osmanlı sonrası gelişmelerin şekillenmesine yardım etti. Marksist komünizm de kısa sürede bu yolu izlemeye başladı. İki savaş arasındaki yıllar boyunca, Arap ülkelerine yayın yapan Rus radyosu, ilk Arap komünistlerini destekledi.[1] Ancak yarattığı onca endişeye

1 Araplara yönelik yayını İtalya'dan yapan radyo, Britanya hükümetinin BBC'ye ilk kez yabancı bir dilde düzenli yayın yapma izni vermesine neden oldu ki bu dil Arapçaydı.

karşın komünizm bölgedeki en güçlü devrimci nüfuza sahip olan ve 1938'de odak noktası Filistin haline gelen Arap milliyetçiliğinin yerini alamadı. Bu tarihte Filistin Arap davasını desteklemek üzere Suriye'de bir kongre düzenlendi. Fransızların Suriye'deki zulmüne karşı Arapların öfkesi, tıpkı Mısırlı milliyetçilerin İngilizlere karşı itirazları gibi belirgin hale geliyordu. Panarap duygularında Haşimî Krallığı'ndaki bölünmelerin sonunda üstesinden gelebilecek bir gücün yattığına inanılıyordu.

MÜSLÜMAN TOPLUMLARIN AVRUPALILAŞMASI

I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin vardığı anlaşma, Osmanlı anayurdunun savaş sonrasındaki tarihi için çıkış noktası oldu. İngilizler, Fransızlar, Yunanlılar ve İtalyanlar ganimeti paylaşmak için önceden anlaşmıştı. Savaşın yarattığı kolaylıklardan biri Rusların İstanbul ve Boğazlara yönelik talebinin ortadan kalkması oldu. Yunan ve İtalyan işgaliyle karşı karşıya kalan sultan, Türklere ait tüm topraklardan vazgeçtiği küçük düşürücü bir barış antlaşması imzaladı. Sèvres Antlaşması'na göre Yunanistan'a büyük tavizler verilirken Ermenistan bağımsız bir devlet oldu. Türkiye'den geriye kalan topraklar İngiliz, Fransız ve İtalyan nüfuz sahalarına bölündü. Boğazlara uluslararası kontrol getirildi. Tüm bunların üzerine Avrupa ülkelerinin mali denetimi yeniden kuruldu. Bu emperyalizmin en açık şekli olup, karşı çıkan yurtsever Türk siyasetçilerinin konumunu muazzam derecede güçlendirdi.

Barış antlaşmalarının ilk kez başarılı bir şekilde yeniden düzenlenmesi çabuk gerçekleşti. Bunda eski bir Jön Türk ve olağanüstü bir asker olan Mustafa Kemal'in büyük payı vardı. Fransız ve Yunan ordularını yenmiş, Bolşeviklerin yardımıyla Ermenileri ezmişti. Eski müttefiklerinden yardım görmeyen İngiltere, müzakerelere karar verdi ve böylece Türkiye'yle 1923'te Lozan'da ikinci bir antlaşma yapıldı. Milliyetçiliğin Paris kararları üzerindeki bu zaferi, barış antlaşmasının eşitler arasında müzakere edilen, yenilene dayatılmayan ve Rus görüşmecilerin yer aldığı tek kısmıydı. Lozan diğer barış antlaşmalarından çok daha uzun ömürlü oldu. Onun sayesinde kapitülasyonlar ve mali denetimler ortadan kalktı. Türkiye; Arap toprakları, Ege adaları, Kıbrıs, Rodos ve Oniki Adalar üzerindeki hak iddiasından vazgeçti. Boğazlar askerden arındırıldı. Rum ve Türk nüfus arasında büyük bir mübadele yaşanırken bu iki halkın birbirine duyduğu nefret yeni kinlerle tazelendi. Böylece Osmanlı İmparatorluğu altı yüzyıl sonra Anadolu dışında (İstanbul ve Trakya'nın küçük bir parçası hariç) sona ermişti. 1923'ten itibaren Küçük Asya'da yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ulusal bir devlet olarak ortaya çıkarken saltanat kaldırıldı. Bunu ertesi yıl halifeliğin kaldırılması izledi. Bu olay Osmanlı tarihinin

sonu ve Türk tarihinin yeni bir başlangıcıydı. Anadolu Türkleri beş altı yüzyıldan beri ilk kez ulusal bir devlette çoğunluk durumuna geçmişti.

Osmanlı İmparatorluğu uygarlıkları farklı olarak kabul etmeye yardımcı olan bir yaşam alanı kurmuştu. Pek çok kuşaktan Avrupalı bundan derinden etkilenmişti. Şimdi ortaya yeni bir sorun çıkıyordu. Türkiye Avrupa'nın bir parçası olarak kabul edilecek miydi? Gerek cumhuriyetçilik gerek milliyetçilik İslam dünyasına Avrupa'dan ithal edilmişti. Kendisine Kemal denmesini tercih eden lider (bu kelime "yetkinlik" anlamına geliyordu), Avrupa değerlerine uygun modernleşmenin tutkulu bir savunucusuydu. Türk hukuku Napolyon kanunları örnek alınarak laikleştirildi. Müslüman takvimi terk edildi. 1928'de Türkiye'nin bir İslam devleti olduğu şeklindeki madde anayasadan çıkarıldı. Çok eşlilik yasaklandı. Hafta tatili 1935'te Müslümanların kutsal günü olan Cuma'dan Pazar'a alınırken dile yeni bir kelime olan *vikend* girdi (Cumartesi öğleden sonra 1'den Pazar gece yarısına kadar olan süre). Okullarda dini eğitim kaldırıldı. Kökeni Avrupa olmasına rağmen fazla Müslümanlığa özgü olduğu düşüncesiyle fes yasaklandı. Kemal gerçekleştirmek istediği modernleşmenin radikal niteliğinin bilincinde olduğundan bu tür simgeler onun için önemliydi. Bu simgeler çok önemli bir şeyin, geleneksel İslam toplumunun Avrupa toplumuyla yer değiştirmesinin işaretiydi. Alfabede Latin harfleri kullanılmaya başlandı ve ilköğretim bu andan itibaren zorunlu hale getirildi. Okul kitaplarında ulusal bir geçmiş anlatılmaya başlandı hatta Adem'in bile Türk olduğu belirtildi. Kadınlara yeni bir rol verme konusunda Avrupa'ya göre geçmişten daha büyük bir kopuş yaşanması gerekiyordu; buna rağmen Türk kadınları 1934'te oy hakkını elde ederken bir yandan da meslek sahibi olmaları teşvik edildi.[1] Mustafa Kemal 1938'deki ölümüne kadar devrimlerinin durağanlaşmaması için çok kararlı davrandı. Bunun sonucunda ortaya, bazı bakımlardan o tarihte dünyanın en gelişmiş devletlerinden birinin yaratılması çıktı.

İran 1914'ten önce ne Avrupalılar ne Osmanlılar tarafından yönetiliyordu. İngilizlerle Ruslar 1907'de nüfuz alanlarını paylaşma konusunda anlaştıktan sonra İran'ın içişlerine karışmaya devam etti. Rusya'nın gücü Bolşevik Devrimi'yle birlikte sona ererken İngiliz kuvvetleri bu ülkede savaş sonuna kadar faaliyetine devam etti. Tıpkı Mısırlılar gibi bir İran delegasyonunun davasını savunmak için Barış Konferansına katılmasına izin verilmeyince İngilizlere karşı öfke had safhaya çıktı. İngiliz kuvvetlerine başka yerde ihtiyaç olduğu düşünüldüğünde İran'ı zor yoluyla zapt etmenin imkânı yoktu. Karışıklıkla geçen bir dönem boyunca İngilizler, kuvvetlerinin geri çekilmesinden sonra Bolşevikleri buradan uzak tutmanın yolunu bulmak için uğraştı. İranlı bir subay olan Rıza Han 1921'de gerçekleştirdiği

1 Oy hakkı için Fransız kadınları 1945'e, İsviçre kadınları 1971'e kadar beklemek zorunda kaldı.

darbe sonucunda, Bolşevik korkusunu kullanarak İngilizlerle İran'daki bütün Rus hakları ve mülklerini kabul eden bir antlaşma yapmayı ve Rus kuvvetlerinin geri çekilmesini sağlamayı becerdi. Ardından İngiliz desteğine sahip ayrılıkçıları yendi. 1925'te millet meclisi tarafından kendisine diktatörlük yetkileri verilen Rıza Han birkaç ay sonra "Şehinşah" ilan edildi. Ülkesini 1941'e kadar bir tür İranlı Kemal gibi yönetti (bu tarihte geri dönen Ruslar ve İngilizler onu birlikte tahttan indirdi). Laik hedefler için Türkiye'de olduğu gibi bastırılmadı ancak önemli bir sembolik adım olarak kapitülasyonlar 1928'de kaldırıldı. Şah 1933'te yeni bir sanat olan petrol diplomasisinde ilk önemli başarısını kazanıp İngiliz-İran Petrol Şirketinin ayrıcalıklarını iptal etti. Britanya hükümetinin sorunu Milletler Cemiyeti'ne taşıması, daha önemli ve elverişli bir ayrıcalıkla sonuçlandı. Bu Rıza Şah'ın en büyük zaferi ve ülkesinin yeni kazandığı bağımsızlığının en büyük kanıtı oldu. Britanya'nın bölgedeki varlığı baskın olmaya devam etse de, artık Körfez bölgesinde yeni bir dönem açılmıştı.

EKONOMİK FELAKET: DÜNYA EKONOMİK KRİZİ

Avrupa'nın dünyadaki konumu 1919'dan sonra ekonomik güçler tarafından birçok bakımdan en ağır darbeleri yedi. Savaştan hemen sonra, hem galiplerin hem alt edilenlerin uğraşmakta büyük güçlük çektiği yılların ardından Rusya dışındaki Avrupa ülkelerinin paylaştığı, yavaş yavaş toparlanan bir refah süreci başlamıştı. 1925 ile 29 arasındaki yıllar, genel olarak ekonomik anlamda iyi yıllardı. 1925'te gıda ve hammadde üretimi ilk kez 1913 seviyesini geçerken imalat toparlanma sürecindeydi. Bu gelişme siyasal iyimserliği arttırdı. Ülkelerin para birimleri on yılın ilk yarısındaki ürkütücü enflasyondan kurtulup yine istikrara kavuşmuştu (bu dönemde örneğin Avusturya'da fiyatlar 14 bin kat, Almanya'da ise 1 milyon kat artmıştı). Birçok ülkede yeniden altın standardına geçilmesi, bazılarının 1914'ten önceki günlere dönüldüğünü düşünmesine yol açtı. Dünyada ticaretin toparlanması ve artık sermaye ihraç eden ABD'nin dev yatırımları sayesinde, Avrupa ticareti 1929'da ulaştığı seviyeyi 1954'e kadar bir daha yakalayamadı. Ne var ki bu dönemin ardından çöküş geldi. Ekonomik toparlanma sağlam olmayan temeller üzerine kurulmuştu. Aniden bir krizle karşılaşan yeni refah dönemi hızla çöktü. Ortaya çıkan kriz sadece Avrupa'ya özgü olmayıp dünya çapında bir ekonomik felaketti ve iki savaş arasındaki yıllarda dünya tarihinin en etkileyici olayıydı. Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerindeki etkileri kırsal kesimlerin yoksul mahallelerindeki kadar yürek parçalayıcı olmasa da, uluslararası düzenin korunması sağlayan tabanı parçalayarak yeni devrimlerin yolunu açtı.

ABD'nin dünya ekonomisindeki rolü radikal biçimde değişti. 1914'ten önce

özellikle tarım ürünleri ihraç edip büyük ölçüde sermaye ithal eden borçlu bir ülkeydi. Savaştan sonra çok artan imalat kapasitesi, artık yurtiçi talebi çok rahat karşılayabiliyordu. 1920'lerde dünya kömürünün yaklaşık yüzde 40'ını üreten ABD dünya imalatçılarının yarısından fazlasına sahipti. Artık borç veren bir ülke olarak, zenginleri ve kurumları yurtdışına borç verme fırsatlarını kolluyordu. Bu nedenle Amerika'nın iç refahı dünya için de hayati öneme sahipti. Amerikan sermaye ihracını ve Avrupa'nın yeniden donatılmasını sağlayan güven bu refaha bağlıydı.

1928'de uzun ekonomik büyüme sürecinin sonuna gelinip iş yaşamında bir tersine dönüşün yaklaşmakta olduğunun işaretleri belirdi. ABD'de kısa vadeli para bulmak zorlaştı. Avrupa'ya verilen Amerikan kredileri geri çekildi. Kısa sürede bazı Avrupalı borçlular sıkıntıya düştü. Bu sırada şiddetli bir kriz çıkabileceği endişesiyle ABD'de talep daralmaya devam ediyordu. Bu gelişme adeta tesadüfen, 1929 Ekim'inde son derece ani ve çok büyük bir borsa çöküşünü tetikledi. Amerikan iş yaşamında güvenin sona ermesi denizaşırı Amerikan yatırımlarının sona ermesi anlamına geliyordu. 1930'da kısa bir toparlanma çabasından sonra bu kaynak tamamen kuruyunca, dünya refahının çarkı artık dönmez oldu. Bir dünya ekonomik krizi başlamıştı.

Kriz gittikçe hızlanıp her tarafa yayılan bir felaket hikâyesine dönüştü. Borçlu ülkeler bütçelerinde açık vermemek amacıyla ithalatı kesti. Bu olay tüm dünyada fiyatların düşmesine yol açtı. Gelirleri düşen büyük üreticiler artık mamul mal satın alamıyordu. Bu arada hepsinden önemlisi, gerek ABD gerek Avrupa mali kriz yaşamaya başladı. Ülkeler para birimlerinin değerini altına göre sabitleme çabasında (uluslararası alanda kabul edilen bir değişim aracı olduğundan "altın standardı" deyimi benimsenmişti) başarısız olunca, bilançolarını dengelemek için deflasyonist politikalar benimsediler. Bu durum, yurtiçi talebin daha da daralmasına yol açtı. 1933'e kadar Fransa hariç bütün büyük para birimleri altından "çıkmıştı", yani artık eşit derecede altına göre tahvil edilemeyeceklerdi. Liberal ekonominin eski idollerinden birinin tahtından olması, gelişmekte olan trajedinin simgesiydi. Bu gerçekliğin bir parçası olarak, işsizlik hayal edilemeyecek boyuta ulaştı. İşsiz sayısı, sanayileşmiş ülkelerde 30 milyona ulaşmıştı ki bunun büyük bir bölümü elbette Avrupa'daydı. Krizin en kötü yılı olan 1932'de, ABD ve Almanya'da sanayi üretimi endeksi 1929'daki düzeyin yarısının biraz üzerindeydi.

Ekonomik krizin etkileri korkunç ve dayanılmaz bir mantıkla birlikte katlanarak arttı. Avrupa'da yaşam standartlarının hemen her yerde arttığı 1920 sonlarında elde edilen toplumsal haklar dümdüz oldu. Hiçbir ülke işsizliğe çare bulamıyordu. Bu bakımdan en kötü görünen yerler ABD ve Almanya'ydı. İşsizlik tüm dünyada çok tehlikeli biçimde, bazen yarı gizlenmiş biçimde köylerde ve büyük üreticilerin çiftliklerinde, daha kötü toplumsal etkilere yol açıyordu. Bununla birlikte psiko-

lojik etkisi maddi sonuçlarından bile daha trajikti. Hatta fiili psikolojik sonuçları, milyonlarca insanın hastalanması ve yetersiz beslenmesiyle ortaya çıkıyordu. İşsizlik ve boşta gezme sonucu ortaya çıkan istenmezlik, değersizlik ve reddedilme duygusu tüm toplumların moralini bozuyordu. Ulusal gelir ve mamul mal fiyatları düşüyordu ama hammadde ve gıda maddesi fiyatları çok daha hızlı düşmüştü. Yoksullaşan ülkeler ve gelişmiş ekonomilerin yoksullaşan sektörleri aşırıya kaçan bir sıkıntı yaşadı. Her zaman böyle olmayabilirdi çünkü tökezleyecek fazla alanları yoktu. Bir Doğu Avrupa veya Arjantin köylüsü bundan çok daha kötü bir durum yaşamayabilirdi çünkü zaten çok iyi şartlarda yaşamıyordu. İşsiz kalan bir Alman memuru veya fabrika işçisi kesinlikle daha kötü duruma düşmüştü ve bunu biliyordu.

Ülkelerin giderek gümrük duvarlarının ardına sığınmaya başlaması işleri daha da kötüleştirdi. Bazı ülkeler ekonomik yaşamda devlet kontrolünü arttırarak, ekonomik açıdan kendine yeterli hale gelmek için uğraştı. Bazıları bu konuda başarılı olurken bazıları çok kötü bir tecrübe yaşadı. Yaşanan felaket, demokrasi ve liberal uygarlığı alt etmeyi umanlar, bekleyenler ya da savunanlar için umut vaat eden bir ortamdı. Zayıflamış ve bariz biçimde çökmekte olan yeni meşruti devletlerin üzerinde akbabalar dolaşıyordu. Altın standardına son verilmesi ve ekonomiye müdahale etmeme inancının terk edilmesi, bir yandan ekonomik boyutu içinde dünya düzeninin çökmesini işaret ediyordu ancak aynı çarpıcılıkta toplumsal huzursuzluğu ve siyasal anlamda tiz bir sesle yükselmeye başlayan milliyetçi öfkeyi de yansıtıyordu. Liberal uygarlık ürkütücü ve açık biçimde olayları kontrol etme gücünü kaybetmişti. Bu durum, sahip olduğu değerlerin şarta bağlı ve göreceli yapısının kanıtı gibiydi. Bu değerleri ayakta tutan siyasal ve ekonomik hegemonya artık tüm dünyada çöküşteydi.

Bazı Avrupalılar bunu görmekte zorlanıp, uygarlıklarının sorgulanmayan bir üstünlük sürdüğü çağı yeniden kurmayı düşlemeye devam etti fakat bu gerçekleşmeyecekti. Ekonomik toparlanmanın yaşanması ancak bir diğer büyük savaşla mümkün olacaktı. Bu savaş bir paradoks ve Avrupa çağının artık sona erdiğinin açık bir göstergesiydi. Büyük Savaşın tersine, korkunç yapısı ve etkileriyle insanın doğası, rasyonel özdenetim kapasitesi ve kalkınma potansiyeli gibi liberal varsayımların yanı sıra kriz sırasında yok olan maddi kalkınmaya yönelik iyimserliği tümüyle terk etmek gerektiğini gösterdi (ya da gösterir gibi yaptı).

5

Avrupa'nın Yanılgısının Son Yılları

YENİ POLİTİKALAR

Küresel bağlamın değişmesi ve engelleyici gücünün Avrupa tarihini 1919 ile 1939 arasında belirlemesi günümüzde gayet kolay görüldüğünden, o yıllarda bunun farkına varılmaması garip gelebilir. Birçok devlet adamı ve politikacı çoğu zaman her şey Avrupa'da ve diplomatik temsilciliklerde olan bitenden ibaretmiş gibi davranmayı sürdürüyordu. Yalnızca belli bir sorun ortaya çıktığında –Sovyet dış politikasında bir girişim, ekonomik himaye için yurtiçinden gelen bir talep veya Asya'da Japonları (rızayla olmadığı takdirde) hizaya getirme ihtiyacı– bir süre için dış dünyanın ne kadar değiştiğine dikkat ediyorlardı. Tabii en acil ve zorlayıcı sorunlarla Avrupa'da karşılaştıkları giderek artan bir gerçekti ancak burada bile pek çok siyasetçi 1914 öncesi dünyanın artık ortadan kalktığını, asla eski haline gelmeyeceğini kabul etmekte zorlanıyordu. Örneğin Almanya ve Rusya'nın bir gün nüfusları, ekonomik potansiyelleri ve coğrafi konumları sayesinde eski güç ve itibarına kavuşacağını düşünüyorlardı.

Bununla birlikte, bu konudaki tek sorun güç ilişkileri değildi. Başka önemli ve değişen siyasal gerçeklikler vardı. Bunlardan biri kitlelerin geri dönülmez biçimde politikayla içli dışlı olmasıydı. Olay sadece seçmen kitlesinin büyüyüp herkese oy hakkında ilerleme sağlanmasından ibaret değildi (Birleşik Krallık'ta tüm yetişkinlere oy hakkı –soylular, hükümlüler ve akıl hastaları dışında– nihayet 1928'de verilmişti). Kitle eylemleri kendini seçim sandığı dışındaki yollarla da gösterebiliyordu. Mevcut siyasal partiler kendilerini bu eğilime uydurmak zorundaydı. Zorunlu eğitim sayesinde kitlelerin okuryazarlığının yarattığı siyasal etkilere de uyum sağladılar. Siyaset gazetelerde daha çok yer bulmaya başladı. 1920'lerde ortaya çıkmasına rağmen radyo yayını ve radyo alıcılarının ucuzlayıp yaygınlaşması bu uyumun son halkasıydı. Bu son halka 1930'larda radyo yayınlarını kontrol edenlerin elinc, özellikle Almanya ve SSCB tecrübesinin gösterdiği gibi yeni bir güç verdi. I. Dünya Savaşı sırasında siyasal amaçlarla daha çabuk kullanılan bir diğer kitle iletişim aracı önce sessiz, ardından sesli sinemaydı. Kitle iletişiminin siyasi etkisini muhakkak

aşan kültürel, ekonomik ve toplumsal sonuçları oldu. Buna uygun olarak, ilk radyo mesajını gönderen adam olan İtalyan Marconi 1937'de öldüğünde, Britanya radyo istasyonları ölümün duyurulmasının ardından iki dakika boyunca sessiz kalarak eşsiz bir saygı örneği gösterdi.

Bir diğer yeni siyasi olgu, sahip olduğu yeni boyut ve kılıkla, rolü ülkeden ülkeye değişen komünizmdi. 1914'ten önce siyasi partilerle sendikalarda etkin olan sosyalistler, barışın ardından ortaya çıkan ekonomik kriz yıllarında çabalarını yoğunlaştırma imkânı buldu. Bu durum ilk kez görülmeyen bir sosyal ve siyasal çalkantı dalgası çıkmasına yol açtı. Komünistler sol içinde hızla parçalanmaya neden olsa da, başlangıçta birçok politikacı onları tüm siyasetin bağlamında bir değişim yaratan değil sadece mevcut çatışmaları körükleyen insanlar olarak gördü. Daha Bolşevikler uluslararası devrime yönelik açık bir girişimde bulunmadan önce bile, solun büyük bir bölümünün mantıken "Marksist" olarak sınıflandırılması gerçeği, 1920'lerde birçok ülkede gözle görülür bir anti-Marksist tepkinin genelleşmesini sağladı. Bu tepki aynı zamanda kısmen devrimci unsurlar ve fikirleri bünyesinde barındırıyordu.

Meşrutiyetçi siyasetin liberal ilkelerine karşı meydan okuyan bu hareketlerin en erken ve önemli örneği İtalya'da ortaya çıktı. Bu genç meşrutiyet I. Dünya Savaşı sırasında büyük sıkıntı çekmişti. 1914'te büyük güç olarak kabul edilen devletlere göre daha yoksul olan İtalya'nın savaştaki payı orantısız biçimde ağır ve mücadelesi genelde başarısız olup neredeyse tamamen kendi topraklarında geçmişti. Savaş sürdükçe eşitsiz biçimde çekilen sıkıntılar toplumsal bölünmeleri arttırdı. Barışla birlikte enflasyon daha hızlı yükseldi. Tarım ve sanayide mülkiyet sahibi olanlarla, işgücü darlığından dolayı daha yüksek ücret isteyebilenler, profesyonel sınıflara, yatırım geliri veya sabit gelire bağlı olanlara göre daha korunmalı bir konumdaydı. Yine de bunlar genelde 1870'te tamamlanan birliğin en inançlı savunucularıydı. Tutucu Katoliklerle devrimci sosyalistlerin karşı çıktığı meşruti ve liberal devleti ayakta tutuyorlardı. Birçoğu İtalya'nın savaşa girmesini, ülkeyi bir ulus olarak birleştirmek için verilen *Risorgimento* mücadelesinin devamı olarak görüyordu. Bu mücadele, Avusturya'yı İtalyan kanından ve dilinden olanların yaşadığı son toprak parçasından atmak için yapılan bir Haçlı Seferiydi. Bu tür bilime aykırı fikirler bulanık olmakla birlikte güçlüydü.

Ne var ki hayal kırıklığı yaratan barış düşü sona erdirdi. Milliyetçi rüyaların gerçekleşmediği görülmüştü. Üstelik savaştan hemen sonra çıkan ekonomik kriz derinleşince, sosyalistler mecliste güçlendi. Artık Rusya'da Marksist bir devlet olması da kaygıları arttırıyordu. Hayal kırıklığına uğrayıp korkan, yurtsever olmayan pasifist sosyalistlerin nutuklarından bıkan İtalyanların liberal parlamenter devlete inancı kaybolarak İtalya'nın hayal kırıklığını yok edecek yeni bir yol arayışına

girdi. Yurtdışındaki uzlaşmaz milliyetçiliğe (örneğin Barış Konferansında İtalya'ya verme girişimleri sonuçsuz kalan Adriyatik'teki Fiume Limanı'nı ele geçiren bir serüvenciye) ve yurtiçindeki şiddet yanlısı anti-Marksist harekete sempati duyuyorlardı. Bu ikinci hareket Katolik bir ülkede normalin üstünde ses getiriyordu. Ne var ki Marksizme karşı yeni liderlik hareketi geleneksel biçimde muhafazakâr olan kiliseden değil, yeni bir hareket olan "faşizm'den geldi. Bu ad İtalyancada "asa demeti" anlamına gelen *fascio* kelimesinden (eski Roma'da üst düzey yetkililerin güvenliğini sağlayan *lictor* adlı görevlilerin elinde taşıdığı balta ve asalardan dolayı) türetilmişti. 1890'larda Sicilyalılar bu kelimeyi "topluluk" veya "grup" anlamında kullanıyordu. Daha sonra Büyük Savaş sırasında ülkenin savaşa girmesi için hükümeti zorlayan İtalyanlar tarafından benimsendi. Bunun ardından diğer ülkelerde, bu hareketle doğrudan ilgisi olmayan, liberalizmi reddeden ve güçlü bir anti-Marksist yapıya sahip radikal hareketler için kullanılmaya başlandı.[1] İtalya'da bu hareket ilk kez 1919'da ortaya çıktı. Eski bir tamirci ve savaştan önce aşırı görüşlere sahip eski bir sosyalist olan gazeteci Benito Mussolini bir grup hoşnutsuz gencin kurduğu bir gruba katıldı. Kendilerine *fascio regionale di combattimento* (savaş için bölgesel birlik) adını vermişlerdi. İktidarı ele geçirmek için içlerinde şiddetin de olduğu her yolu meşru görüyorlardı (o sırada komünist "Kızıl Muhafızlar" sokaklarda şiddete başvuruyordu). Genç faşistlerin oluşturduğu çeteler önce sosyalistlerle işçi sınıfı örgütlerine saldırdı; ardından seçilmiş yetkililere döndü. Hareket büyümeye devam ediyordu.

İtalya'nın meşrutiyetçi politikacıları ne faşizmi kontrol edebiliyor ne de işbirliği yoluyla yumuşatabiliyordu. Bazılarıysa faşist çeteleri sosyalist gazetelerle saldırgan sendikalara karşı değerli müttefikler olarak görüyordu. Faşistler (artık bu ad yaygınlaşmıştı) kısa sürede bazı yerlerde yerel yetkililerle polisten resmi ya da yarı resmi himaye görmeye başlamıştı. Gangsterlik yarı yarıya kurumsallaşmıştı. Sopa ve hintyağı (faşistler bununla kurbanlarını zehirliyordu) sokak siyasetinin bilinen bir unsuru haline geldi. 1921'de yerel örgütleri birleştirmek amacıyla Ulusal Faşist Parti kuruldu. Faşistler 1922'ye kadar önemli seçim başarıları kazanmakla kalmayıp bazı bölgelerde hükümetin çalışmasını fiilen engelledi. Diğer politikacılar faşistlerin meydan okumasına karşı başarısız olunca (veya buna isteksiz görününce), kral hükümeti kurma görevini Mussolini'ye verdi. Onun başkanlığında kurulan koalisyon göreve başladıktan sonra şiddet sona erdi. Bu dönem daha sonra faşist mitolojide "Roma'ya Yürüyüş" diye ün kazandı ve bu olay aslında İtalya'da meş-

1 Kelime artık o kadar yaygın biçimde kullanılıyor ki gerçek anlamını büyük ölçüde kaybetmiş durumda. 1920'lerde ne anlama geldiği konusunda yardımcı olacak bir özet için H.W. Fowler'ın yazdıklarını aktaralım: "İşbirliği yapma, huzuru bozucu davranışlar, devrimci faaliyetler, pasifizmden hoşlanmama, tarafsızlığı küçümseme, sosyalizme tepki gösterme, komünizmden nefret etme, fiziki güç ve diktatörlüğe inanmayı içeren inançlar." Foligno ve Fowler, *S.P.E. Tract no. XIX* (Oxford, 1925), s. 32.

rutiyeti sona erdirmedi. Mussolini diktatörlüğe yavaş yavaş kaydı. 1926'da seçimler askıya alındı ve kararnameyle kurulan hükümet dönemi başladı. Bu gelişmelere karşı muhalefet cılızdı.

Kökeninde yatan onca terörizme ve liberal fikirleri açıkça kınamasına rağmen, Mussoli'nin yönetimi totaliterlikten uzak olup bazen beğeniyle söz ettiği Bolşevikler kadar zalim değildi. Hiç şüphesiz devrimci değişimler için arzu duyuyordu. Ayrıca yandaşları arasında kendisinden daha açık biçimde radikal olanlar bulunmakla birlikte, onun yürüttüğü "devrim" uygulamada gösterişten ibaret kaldı. Mussolini kendisini dışlanmış hissettiği kurulu düzene karşı değişken bir sabırsızlık gösteriyordu. İtalyan faşizmiyse teori ve pratikte hemen hemen hiç uyuşmuyordu. Aslında iktidara geldikten sonra İtalya'nın kurulu düzeninin ağırlığını giderek daha çok yansıtmaya başladı. Yurtiçindeki en büyük başarısı (ve liberal geçmişten gerçek anlamda kopuşu) 1929'da papalıkla yapılan diplomatik bir mutabakat olan Lateran antlaşmalarıydı. Kilisenin İtalyan yaşamında (bugüne kadar varlığını sürdüren) otoritesine yönelik büyük tavizler karşılığında papa nihayet İtalyan devletinin meşruiyetini tanıdı. Anlaşma İtalya'daki en büyük muhafazakâr güç için bir zaferdi. Papa "Tanrı'yı İtalya'ya, İtalya'yı Tanrı'ya geri verdik" diye açıklamada bulundu. Bunun kadar belirleyici olmasa da aynı derecede karşı devrimci bir gelişme, faşizmin serbest girişimi eleştirmesi ve bireyin devlete boyun eğmesi konusundaki faşist söylemdi. Bu ilke uygulamada sendikaların, üyelerinin çıkarlarını koruma konusunda gücünü elinden almakla sınırlı kaldı. İşçilerin serbestliği konusunda bazı kontrol mekanizmaları oluşturuldu. Bunun dışında faşist ekonomi planlaması maskaralıktan ibaretti. Sadece tarımsal üretimin dikkat çekici biçimde artmasına karşılık göçü teşvik etme çabalarıyla Afrika'nın sömürgeleştirilmesi tamamen başarısız oldu.

YENİ BİR TÜR OTORİTERLİK

Faşist adı verilen diğer hareketlere bir yanda tarz ve arzular arasındaki benzer uyuşmazlık diğer yanda gerçekleşen hedefler damgasını vurdu. Bu tür hareketler yeni ve post-liberal bir şey sunmasına –ve kitlelerin duygularını dışa vurmasına; gençlik, enerji ve devrime yeni bir vurgu yapmasına– rağmen uygulamada daima muhafazakâr çıkarlarla uzlaştı. Bu durum "faşizm" denen olgudan tam bir kesinlikle bahsetmeyi güçleştirmektedir. Pek çok ülke otoriter, aşırı milliyetçi ve anti-Marksist rejimlerden vazgeçti fakat bu tür fikirlerin tek kaynağı faşizm değildi. Örneğin Portekiz ve İspanya'da geleneksel ve muhafazakâr güçlere dayalı rejimler ortaya çıktı. Bu rejimlerin yöntem hariç, kitle siyaseti denen yeni olguyla fazla bir işi yoktu. Bu ülkelerde gerçek faşistler muhafazakârlara verilen tavizlerden mem-

nun değildi. Onlar kurulu sosyal düzeni dönüştürmeyi umuyordu. Sonunda sadece Almanya'da, bazen "faşist" adı verilen devrim, tarihi muhafazakârlığa hükmetmeyi becerdi. Bu gibi nedenlerden dolayı, faşizm etiketi bazen durumu açıklığa kavuşturmakla beraber bazen de kafa karıştırmaktadır.

Belki en iyisi 1918'den sonraki yirmi yıl içinde meydana gelen iki olguyu ayırt etmektir. Bunlardan biri ortaya çıkan ideolog ve eylemcilerin yeni tarz radikal siyasetin dilini konuşması; enerji, idealizm, irade gücü ve fedakârlık söylemini kullanması; rakiplerine karşı fiziki şiddete başvurması; kazanılmış haklarla maddiyatçılığa verilen tavizlere bakmaksızın toplumla devleti yeniden inşa etmeye çalışmasıdır. Modernite üzerinde duran bu insanların fikirleri 1914'ten önce genellikle avangart düşünceler ardına gizleniyordu. Yaygın olmakla birlikte bu tür güçler sadece iki büyük devlette, İtalya ve Almanya'da başarılı oldu. Her iki ülkede yaşanan ekonomik çöküntü, öfkeli milliyetçilik ve anti-Marksizm başarılı olmalarına yardım etse de, Almanya'da ancak 1933'te iktidara geldiler. Eğer bunun için bir kelime kullanmak gerekirse, buna faşizm diyebiliriz.

Genellikle daha yoksul olan diğer Avrupa ülkelerinde faşist değil otoriter rejimlerden bahsetmek daha doğru olur. Tarımla geçinen ve yoksulluğun vurduğu büyük kitleler, büyük toplumsal eşitsizlikler, azgelişmişlik, ardı ardına ve sıkıntılı biçimde yaşanan kısıtlayıcı değişimler bu ülkelerin siyasetini kızıştırıp bir günah keçisi aranmasına yol açtı. Bazen yabancı azınlıkların varlığı yeni ulusları tehdit ediyordu. Bu ülkelerde liberal kurumlar ancak yüzeysel biçimde yerleşmiş olup, geleneksel biçimde tutucu toplumsal ve dini güçler kuvvetliydi. Birçoğunda kısa süren meşrutiyet dönemi yerini er geç güçlü kişilerle askerlerin yönetimine bırakmıştı. 1929'da meşrutiyet hükümetine son veren Yugoslav kralının şu sözleri ağır aksak yürüyemeye çalışan birçok demokrasi için kullanılabilirdi: "Makine artık çalışmıyor".[1] Bu durum 1939'dan önce yeni Baltık devletlerinde, Polonya'da ve İkili Monarşi'den çıkan bütün devletlerde gerçekleşti. Bunun tek istisnası orta Avrupa ve Balkanlar'ın tek etkin demokrasisi olan Çekoslovakya'ydı. Bu ülkelerin bu tür rejimlere geri dönme ihtiyacı hem 1918'de ortaya çıkan siyasal olgunluğun yarattığı umutların gerçekçi olmadığını hem de Marksist komünizmin yeni yarattığı ve özellikle Rus sınırı yakınlarında ciddi biçimde hissedilen korkuları gösteriyordu. Benzer korkular aynı derecede ciddi olmamakla beraber İspanya ve Portekiz için de geçerliydi. Bu ülkelerde geleneksel muhafazakârlığın etkisi daha güçlü olup Katolik sosyal düşünce tarzı faşizmden daha çok hesaba katılıyordu. Son olarak, geleneksel güçlere geri dönüş ve faşist devrim, farklı derecelerde her yerde belirgin olan bir temel gerçeğe tepkiydi. Bu gerçek 1914'ten önceki dünyanın liberal varsayımlarının

1 Kralın bir Fransız gazeteciye verdiği demeç *Le Matin* gazetesinin 15 Ocak 1929 tarihli nüshasında yer aldı. Alıntıyı yaptığım kaynak: A. Polonsky, *The Little Dictators* (Londra, 1975), s. 99.

yarattığı cazibenin sonuna gelinmiş olmasıydı. Tüm siyasal eğilimler gibi geleneksel güçler ve faşizm de geliştiği yerlerde eyyamcıların ve kariyer düşkünlerinin desteğini aldı.

ALMAN SORUNUNUN YENİDEN ORTAYA ÇIKMASI

1920'lerin sonunda bir süre arka planda kalmakla beraber Almanya'nın rolü, iki savaş arasındaki yıllarda uluslararası ilişkilerin en önemli konusu (ve sorunu) olmaya mahkûmdu. Ülke yenilmiş, siyasi bir devrim yaşamış ve büyük ölçüde toprak kaybetmiş ama yıkılmamıştı. Almanya'nın günün birinde coğrafyası, nüfusu ve sanayi gücünün sağladığı ağırlığı uygulamaya koyması mantıklı bir sonuçtu. Şu ya da bu şekilde birleşmiş ve ekonomisini yeniden inşa etmiş Almanya kesinlikle Orta Avrupa'ya egemen olup Fransa'yı geride bırakacaktı. Temelde yatan soru bunun savaşsız gerçekleşip gerçekleşmeyeceğiydi. 1871'de birleşmiş olan Almanya'yı daha küçük parçalara bölerek sorunun üstesinden gelinebileceğini düşünen takıntılı insanların sayısı azınlıktaydı. Kısa bir süre için askeri yaptırımları kullanmaya sadece Fransa kalkışmıştı (gerçi Ren bölgesinde bir Britanya garnizonu 1929'a, Fransız garnizonu 1930'a kadar kalmıştı). Diplomatlar soruna çoğunlukla barış antlaşmasının çalışmasını sağlayacak koşulları oluşturarak çözüm bulmaya sıcak bakıyordu. Bunun yetersizliğinin anlaşılması için biraz zaman geçmesi gerekti.

Almanlar kısa sürede Versailles Antlaşması'nın gözden geçirilmesinin yolunu aramaya başladı. 1920'lerde talepleri dinlenerek bunları gerçekleştirme sorunu yine de ümitli bir havayla çözülmeye çalışıldı. Savaş tazminatının yarattığı büyük yük yavaş yavaş azaltıldı. 1925 sonundaki Locarno Antlaşmaları büyük bir dönüm noktası olarak görüldü. Almanya bunların aracılığıyla Versailles'ın batıdaki sınır düzenlemelerini kabullenmek zorunda kalırken, Fransa'nın sınırları Büyük Britanya ve İtalya tarafından garanti edildi. Antlaşma doğudaki sınırların gözden geçirilmesi sorununu cevapsız bırakmıştı. İngilizlerin bu konuda taahhüt vermeyeceği açık biçimde anlaşılmıştı. Bunun ardında daha zor bir soru yatıyordu: Almanya gibi güçlü bir ülke, halkının kendine özgü tarihi ve kültürel deneyimi düşünüldüğünde, komşularıyla nasıl dengeli ve barışçı bir ilişki kurabilirdi? Bunun için bir adım atılabilirdi ve öyle de yapıldı. Almanya ertesi yıl Milletler Cemiyeti'ne katıldı.

Pek çok kişi Almanya'nın bir kez daha saldırganlaşmasına yönelik tehlike potansiyelinin demokratik bir Alman cumhuriyeti kurularak önlenebileceğini umuyordu. Bu cumhuriyetin kurumları Alman toplumunu yavaşça ve yararlı bir şekilde yeniden eğiterek Alman kültürünün çok takdir edilen niteliklerinin bir kez daha serpilmesine imkân verecekti. Weimar Cumhuriyeti (yeni cumhuriyetin kurucu meclisi bu şehirde toplandığı için bu adla anılıyordu) anayasasının liberal ve de-

mokratik olduğu doğruydu ama Almanların çoğu daha başından itibaren buna sempatiyle bakmıyordu. Weimar'ın Alman sorununu çözdüğüne inanmanın bir yanılgı olduğu kısa sürede anlaşıldı. Ekonomik kriz Alman Cumhuriyeti'nin dayandığı dar uzlaşma zeminini parçalayarak gizlediği milliyetçi ve toplumsal güçleri serbest bırakmıştı.

Bu gerçekleşince, Almanya'nın engellenmesi tekrar uluslararası bir sorun haline geldi ancak 1930'lar birtakım nedenlerle engelleme için hiç umut vaat etmeyen bir dönemdi. Bunlardan biri dünya ekonomik krizinin özellikle Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın tarıma dayalı zayıf ekonomileri üzerinde yol açtığı etkiydi. Fransa bu bölgelerde Almanya'nın yeniden canlanmasına karşı müttefikler aramıştı. Bu müttefikler artık çok zayıflamıştı ve iç çekişmelerle boğuşuyordu. Üstelik bunların bazılarının varlığı yüzünden, 1930'ların ortalarında tekrar tartışmasız (ama esrarengiz) büyük güç olarak görülen Rusya'nın Almanya'nın durdurulması işine girmesi iyice zorlaşıyordu. İdeolojik ayrılığı Birleşik Krallık ve Fransa ile işbirliği için yeterince engel çıkarıyordu ayrıca stratejik konumu da söz konusuydu. Hiçbir Rus kuvveti bir ya da daha fazla Doğu Avrupa devletini geçmeden Orta Avrupa'ya ulaşamazdı. Oysa bu ülkelerin kısa tarihine Rusya ve komünizm korkusu hâkimdi. Sonuçta diğerlerinden daha önemli bir nokta vardı: Romanya, Polonya ve Baltık Devletleri eski Rus toprakları üzerinde kurulmuştu.

Amerikalıların yardım etmeye niyeti yoktu. Aslında sıradan Amerikalı seçmenin neden böyle yapmak isteyeceğini anlamak zordur. Wilson'un başkan olmasından itibaren Amerikan siyasetinin eğilimi tamamen kendini düşünen bir tecrit içine girmekti. Amerikalılar gayet bilinçli olarak kendi sıkıntılarından dolayı Avrupa'yı suçlarken daha büyük karışıklıkların çıkmasından korkuyorlardı. Savaş yıllarından kalma müttefikler arası borçlar sorunu büyük bir psikolojik darbeye neden olmuştu çünkü uluslararası finans sorunlarıyla doğrudan ilişkisi olduğuna inanılıyordu (çoğu Amerikalının düşündüğü boyutta olmasa da gerçekten öyleydi). Her halükarda kriz onların başını yeterince derde sokmuştu. 1933'te göreve başlayan Roosevelt'in uygulamaya koyduğu "Yeni Düzen" (New Deal) programı 1939'da henüz ülkenin ekonomik sorunlarını çözmemişti. Dış politikadaysa, Roosevelt Amerika'nın Avrupa'dan sürekli biçimde tecrit olmasının tehlikelerine yurttaşlarına göre daha çok vakıf olmasına karşın, görüşlerini ancak yavaş yavaş ortaya koyabiliyordu. Sonuçta demokratik yollarla seçilmiş bir ulusal liderdi.

Sovyetler Birliği ve ABD katılmayınca, ihtiyaç durumunda Almanya'nın karşısına sadece Batı Avrupa'nın büyük güçleri çıkacaktı. Büyük Britanya ve Fransa, Avrupa'nın polisi olma açısından kötü bir konumdaydı. Rusya yanlarında olduğu halde, Almanya'yı durdurmanın zorluğu konusunda canlı anılara sahiptiler. 1918'den beri araları epey bozulmuştu. Askeri açıdan zayıftılar. Almanya'nın ye-

niden silahlanması durumunda asker gücü açısından zayıf kalacağını bilen Fransa, etkileyici gözüken bir stratejik savunma tahkimatı programını yürürlüğe koydu. Ne var ki bu program etkin biçimde saldırmasını engelleyen bir yapıya sahipti. Kraliyet Donanması artık eskisi gibi rakipsiz değildi ve 1914'te olduğu gibi kaynaklarını Avrupa sularında toplama konusunda güvende değildi. Britanya hükümetleri, dünya çapındaki sorumluluklarının Britanya kuvvetleri üzerinde özellikle kriz döneminde baskıyı arttırdığı bir sırada, silahlanmaya yönelik harcamaları uzun zamandan beri kısmaya çalışıyordu. Silahlanmanın bedelinin ekonominin toparlanmasını baltalayacağı ve enflasyona neden olacağından korkuluyordu. Ayrıca İngiliz seçmenlerin çoğu, Almanların yakınmasının yerinde olduğuna inanıyordu. Alman milliyetçiliği ve kendi kaderini tayin hakkına, gerekirse Alman sömürgelerini geri vererek tavizler vermeye niyetliydiler. Bunun dışında Büyük Britanya ve Fransa gücünü fazla önemsedikleri İtalya'dan yana sıkıntılıydı. İtalya, aslında Avrupa destesindeki bir tür joker gibiydi. Almanya'ya karşı bu ülkeyle ittifak yapma umutları 1938'de ortadan kalktı.

Bu durum Mussolini'nin Afrika Kapışması konusunda geç kalmış bir girişiminin sonucuydu. İtalyan orduları 1935'te Etiyopya'yı işgal etti. Bu eylem, her iki ülkenin üyesi olduğu Milletler Cemiyeti tüzüğünün açık bir ihlaliydi. Fransa ve Büyük Britanya bu durum karşısında sıkıntıya düştü. Büyük güçler, Akdenizli güçler ve Afrika'da sömürge sahibi güçler olarak Milletler Cemiyeti'nde İtalya'ya karşı çıkmak zorundaydılar fakat bunu çok cılız ve gönülsüzce yaptılar zira savaş çıkması durumunda Almanya'ya karşı yanlarında görmek istedikleri bir ülkeyi kızdırmak istemiyorlardı. Ortaya olabilecek en kötü sonuç çıktı. Cemiyet saldırıyı durduramayınca İtalya'yı üyelikten çıkardı. Etiyopya bağımsızlığını kaybetti (ancak daha sonra bunun sadece birkaç yıl süreceği anlaşılacaktı). Bu gelişme daha sonra fahiş hata işlendiğini gösteren birkaç andan biri olarak görülecekti. Geriye dönüp bakıldığında, bu olgulardan ortaya çıkan durumun hangi aşamada başa çıkılamaz ve geri dönülemez bir hal aldığını söylemek imkânsızdır. Elbette Almanya'da çok daha radikal ve azılı oportünist bir rejimin ortaya çıkması en büyük dönüm noktasıydı. Bundan önce ortaya çıkan ekonomik kriz bunu mümkün hale getirdi. Ekonomik çöküntünün bir başka önemli etkisi daha oldu. 1930'larda meydana gelen olayların ideolojik yorumunu akla yatkın kılarak böylece olayları körükledi. Yol üstündeki sapma noktalarını tespit etmek bir kez daha zordur.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE İDEOLOJİ

Dış politikaya ideolojinin bulaşması muhtemelen kaçınılmazdı. Gücünü tamamen uluslararası komünizmin ortaya çıkışından ve tüm dünyaya yaymadaki po-

tansiyelinden alıyordu. Ekonomik kriz sonucu sınıf çelişkisinin derinleşmesi uluslararası ilişkilerin Marksizme karşı anti-Marksizm, faşizme karşı komünizm, hatta sağa karşı sol ve demokrasiye karşı diktatörlük kavramları içinde yorumlanmasını teşvik etti. Bu durum Etiyopya'ya saldıran, Almanya'yla müttefik olan ve anti-komünist Haçlı Seferinden bahseden Mussolini'den sonra daha da kolaylaştı. Tüm bunlar sadece yanlış olmakla kalmayıp yıkıcı ve şaşırtıcıydı. Alman sorununun asıl doğasını karanlıkta bıraktı ve dolayısıyla çözümünü zorlaştırdı.

Sovyetler Birliği içinde 1930'larda meydana gelen olaylar işleri daha da kötüleştirdi. 30'lu yıllara girildiğinde ülke içindeki durum hâlâ nazikti. Sanayileşme ciddi sıkıntılara ve fedakârlıklara yol açıyordu. Bunlar diktatörlüğün vahşi biçimde yoğunlaşmasıyla ve milyonlarca Sovyet yurttaşının canı pahasına savuşturuldu. Diktatörlük kendini yalnız kolektifleştirme adı altında köylülere karşı yürütülen savaşla göstermedi. 1934'ten itibaren bizzat rejimin kadrolarına yönelik terör uygulanmaya başlandı. Beş yıl içinde milyonlarca insan öldürüldü, hapsedildi ya da çalışma kamplarına sürüldü. Kendilerini savunan yığınlar Sovyet mahkemelerinde grotesk itiraflarla kendilerini küçük duruma düşürürken dünya şaşkınlık içinde seyrediyordu. Ordudaki her on generalden dokuzu ve tahminlere göre subay kadrosunun yarısı ortadan kayboldu. Eskinin yerini yeni bir komünist elit aldı. 1934'teki parti kongresine katılan delegelerin yarısından fazlası 1939'da tutuklanmıştı. Dışarıdan bakanlar için neler olup bittiğini anlamak çok güçtü. Pek çok kişinin her zaman söylediği gibi açık olan bir şey vardı; hayranları ne derse desin SSCB hiçbir şekilde uygar ve liberal bir devlet değildi. Bazıları ayrıca bu devletin güçlü bir müttefik potansiyeli olduğundan da şüpheliydi. Bu nokta devlet adamları ve strateji planlamacıları için daha önemliydi.

Bu durum Sovyet propagandası yoluyla uluslararası ortamı daha dolaysız olarak etkiledi. Propaganda büyük ölçüde Stalin'in etrafa aşıladığı kuşatma zihniyetini yansıtıyordu. Ortamı rahatlatmak bir yana, Marksist dogmadan ve 1918-22 müdahalelerinden doğan bu dünyayı Biz ve Onlar şeklinde gören zihniyet 1930'larda tekrar hortlamıştı. Bu zihniyet yerleştikçe ülke dışında Komintern'in vaaz ettiği uluslararası sınıf mücadelesi doktrini de yaygınlaştı. Bu gelişmenin yaratacağı etkiler tahmin edilebiliyordu. Bütün ülkelerdeki muhafazakârların korkuları arttı. Rusya'yla işbirliğine şüpheyle bakanların, bu ülkenin liderinin sözlerine dikkat çekmesi yeterliydi. Sol kanada, hatta daha ılımlı ilerici güçlere verilen herhangi bir taviz hemen Bolşeviklerin zaferi olarak görülüyordu. Sağın tavırları bu şekilde sertleşince, komünistlerin kaçınılmaz sınıf çelişkisi ve devrim tezine yeni koz verilmiş oluyordu.

Ne var ki iki savaş arasında Avrupa'da başarılı olan sosyalist veya komünist bir devrim yoktu. Savaştan hemen sonra alınan tedbirlerle bu devrim tehlikesi hızla

ortadan kaldırılmıştı. İşçi Partisi hükümetleri 1920'ler boyunca Büyük Britanya'yı barışçıl ve olağan bir seyir içinde yönetti. 30'lu yıllarda büyük seçmen desteği alarak işbaşına gelen muhafazakâr koalisyonlar da ülkeyi ilerleme geleneğine sadık şekilde yönetip mali tutumluluk sayesinde aşamalı sosyal ve idari reformları gerçekleştirdi. Bu gelişme Büyük Britanya'nın sonraki kuşaklar tarafından "Refah Devleti" olarak anılmasını sağladı. İskandinav ülkeleriyse daha ileri gitti. Bu ülkeler siyasal demokrasi, toplumsal tedbirler ve eşitliği bir araya getirip komünizme karşı çıktıkları için genellikle övülüyordu. Büyük ve etkin bir komünist partiye sahip olan Fransa'da bile komünistler krizden sonra oyların çoğunluğunu alamadı. Ülkede 30'ların ikinci yarısında sosyal reform başlatıldı. Solun devrimci militanlık geleneği hâlâ canlı olup söylemi burjuvaların bir kısmını endişelendiriyordu ancak komünistler ve sosyalistler arasındaki bölünme "Halk Cephesi" içinde bile varlığını sürdürüyordu. Almanya'da Komünist Parti 1933'ten önce Sosyal Demokratlardan daha çok oy almıştı ama bu partinin işçi sınıfı hareketi üzerindeki hâkimiyetini kıramamıştı. Az gelişmiş sanayileşmiş ülkelerdeyse komünizmin devrimci başarısı daha da azdı. İspanya'da komünistler solun liderliği için sosyalist ve anarşistlerle çekişmek zorundaydı. İspanyol muhafazakârlar onlardan kesinlikle korkuyordu. 1931'de kurulan demokratik cumhuriyet sırasında toplumsal bir devrim ve ulusal bölünmeye yönelik korkuları iyice arttı. Ne var ki İspanyol komünistleri, sosyalistleri ve anarşistleri arasındaki kavgalar muhafazakârların nefret ettiği cumhuriyeti yıkmalarını kolaylaştırdı.

HİTLER'İN DEVRİMİ

Bu yıllarda başarılı olan devrimler (ya da Mussolini'ninki gibi sahte devrimler) genellikle halk desteği almasına rağmen sol kanattan gelmiyordu. Bu devrimlerin ideolojik takıntıyla başka yollardan bağlantısı vardı. Almanya'da yeni bir lider, Adolf Hitler 1933'te iktidara geldi. Ulaştığı şaşırtıcı başarı siyasi dehasını inkâr etmeyi çok zor kılsa da, hedeflerine ulaşma şekli onun tamamen aklı başında olduğuna inanmayı da güçleştirir. 1920'lerin başında seçilmiş Bavyera hükümetini devirmek için başarısız bir girişimde bulunan düş kırıklığına uğramış bir ajitatördü. Takıntı haline gelen milliyetçiliğini ve Yahudi düşmanlığını, kitleleri hipnotize eden etkili nutukları ve az sayıda insanın okuduğu, uzun ve biçimsiz yarı otobiyografik bir kitap yoluyla yaydı. 1933'te başkanlığını yaptığı Alman Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi (kısaca 'Nazi'), cumhurbaşkanı tarafından yasal olarak başbakanlığa atanmasını sağlayacak kadar güçlenmişti. Bu siyasi açıdan yüzyılın en önemli kararlarından biriydi. Bu karar Almanya'da köklü değişikliklere giden yolu açtı. Bunun ardından ülkenin yeniden saldırganlaşması, bir diğer Alman savaşı sonunda

ülkenin kendisini ve yaşlı Avrupa'yı mahvetmesiyle sonuçlandı. Hitler'in cazibesi karmaşık, mesajları basitti. Almanya'nın sıkıntılarının kaynağının saptanabilir olduğunu anlatıyordu. Bu sıkıntı kaynaklarından biri Versailles Antlaşması'ydı. Bir diğeri uluslararası kapitalistlerdi. Bir başkası Alman Marksistleri ve Yahudileriyle sözde ulus karşıtı faaliyetleriydi. Hitler ayrıca Almanya'nın politik hatalarını düzeltmenin Alman toplumu ve kültürünü yenilemeyle birleştirilmesi gerektiğini söylüyordu. Bunun için Alman halkının Aryan olmayan unsurlardan temizlenerek biyolojik soyunun saflaştırılması gerekiyordu.

Başlangıçta bu tezler Hitler'e fazla mesafe kazandırmadı ama 1930'da yandaşları Alman parlamentosunda 107 sandalye kazanırken komünistler 77 sandalyede kaldı. Naziler ekonomik krizden faydalanmıştı ve bu durum daha da kötüleşecekti. Nazilerin bu siyasi hasadı devşirmesinin çeşitli nedenleri vardı. Komünistlerin rakiplerine karşı harcadığı enerjinin aynısını sosyalistlere karşı mücadele etmek için harcaması 1920'ler boyunca Alman solu için ölümcül bir hataydı. Bir diğer neden ekonomik krizin tetiklemesi sonucu demokratik cumhuriyet döneminde Yahudi düşmanlığının artmasıydı. Milliyetçilik gibi anti-semitizm de Almanya'nın sıkıntılarını açıklamada sınıflar üstü bir tavırla kullanılıyordu. Marksistlerse sınıf savaşını açıklarken bir kısım halkı yanına çekmeyi umarken doğal olarak, potansiyel güç sahibi grupların düşmanlığını kazanıyordu.

Naziler daha 1930'lara girilirken bariz biçimde güçlenmişti. SA birliklerinin yarattığı sokak savaşlarını anti-komünizmin sigortası olarak görenlerden aldıkları destek artıyordu. Yeniden silahlanıp Versailles Barış Antlaşması'nın değiştirilmesini isteyen milliyetçilerle Hitler'i herhangi bir parti lideri olarak görüp kendi oyunlarında kullanmayı düşünen muhafazakâr politikacılar da onları destekliyordu. Çok karışık manevralar olmasına karşın, Naziler 1932 seçimlerinde çoğunluğu kazanmamakla birlikte Alman meclisinin en büyük partisi oldu. Hitler'in Ocak 1933'te başbakanlığı kabul etmesinin ardından yeni seçimler yapıldı. Hükümetin radyo tekeliyle yıldırma politikasını tereddütsüz kullanması henüz Nazilere parlamento çoğunluğu sağlamamıştı ama bazı sağ kanat milletvekillerinin desteği sayesinde hükümete özel yetkiler veren yasa meclisten geçti. Bunların en önemlisi ülkeyi olağanüstü kararnamelerle yönetme yetkisiydi. Böylece Weimar Cumhuriyeti ve parlamento egemenliği sona erdi. Hukuki açıdan gereken silahlarla donanan Naziler demokratik kurumları köklü biçimde yıkmayı sürdürdü.

Stalin'in Rusya'sı gibi Nazi rejimi de düşmanlarına karşı acımasızca terör uyguladı. Bu terör özellikle Yahudilere karşı tamamen serbest bırakıldı. Hayretler içindeki Avrupa, en ileri toplumlardan birinde ortaçağda veya çarlık Rusya'sında uygulanan türden pogromlara tanık oluyordu. Rejimin istikrarı açısından daha önemli olan şiddet korkusu, muhbirler ve gizli polisti. Bu hususlar yurtseverlik coşkusu, iş-

sizliğin sona ermesi ve etkin bir olumlu propagandayla birleşince, Nazi Almanya'sı şaşırtıcı bir direnç kazandı. 1939 yılında Roma Katolik kilisesi dışında artık Nazilerin kontrol etmediği hiçbir toplumsal kurum kalmamıştı. Muhafazakârlar da oyunu kaybetmişti. Kısa sürede geleneksel otoritelerin bağımsızlığına yönelik Nazi müdahalesinin yeniden kurulan Alman ordusunda bile çok ileri gittiğini gördüler.

Sadece Almanlar değil yabancılar da uzun süre neler olduğuna inanmakta güçlük çekti. Rejimin niteliğiyle ilgili kafa karışıklığı, onunla uğraşmayı zorlaştırıyordu. Bazıları Hitler'i tıpkı Atatürk gibi, geleneksel değerlere karşı biraz dikkatsiz olsa da, ülkesinin maddi ve psikolojik açıdan yeniden yaratılmasına ve haklı tezlerini savunmaya eğilmiş bir lider olarak görüyordu. Bazılarıysa Bolşevikliğe, ahlaki yozlaşmaya, ırkın saflığını kaybetmesine ve pek çok şeye karşı savaşan bir haçlı şövalyesi olduğunu düşünüyordu. Sadece sola karşı yararlı bir kalkan olacağını düşünenler bile böyle yaparak solun onu kapitalizmin bir aracı olarak görmesi ihtimalini arttırıyordu ki bu da bir diğer yarı gerçekti. Hitler'i ve emellerini durdurabilecek basit bir formül yoktu (bu emellerin gerçekte ne olduğuna dair bugün bile bir fikir birliği yoktur). Akla yatkın en ortalama gerçek belki onun Alman toplumunun öfke ve hiddetini en olumsuz ve yıkıcı biçimlerde ifade ederek bunları en korkunç şekilde bünyesinde topladığını kabul etmektir. Onun kişiliği ekonomik kriz, siyasi kinizm ve dış güçlerin onun lehine çalışması sayesinde ortaya çıktığında, bu olumsuz nitelikleri kendi yurttaşları da dahil tüm Avrupalıların geleceği pahasına açığa vurdu. Bu savaş demekti.

1939 SAVAŞINA YAKLAŞIRKEN

1932	**11 Aralık**	Britanya, Fransa, Almanya ve İtalya hükümetleri kendi aralarındaki sorunların çözümünde güç kullanmaya başvurmayacaklarını açıkladı.
1933	**30 Ocak**	Hitler Almanya başbakanı oldu.
	Şubat	Silahsızlanma Konferansı, Almanya'nın yeniden silahlanmasının diğer güçlerle eşit şartlara dayanmasına yol açan önerileri Almanya'ya kabul ettiremedi.
	28 Mayıs	Naziler serbest şehir Danzig'deki seçimlerde başarılı oldu ve şehrin yönetimini devralmaya başladı.
	Haz.-Tem.	Londra Uluslararası İktisat Konferansı, savaş borçları ve tazminatları sorununa yönelik önerilerin ABD tarafından reddedilmesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı.
	14 Ekim	Almanya Silahsızlanma Konferansından çekildi.
	23 Ekim	Almanya Milletler Cemiyeti'nden çekildi.

1934	26 Ocak	Almanya-Polonya Antlaşması, Fransa'nın Doğu Avrupa'daki müttefik ağında gedik açtı.
	25 Temmuz	Naziler Viyana'da bir darbe girişiminde bulunurken Avusturya başbakanı Dollfuss öldürüldü.
	19 Ağustos	Hitler Almanya Cumhurbaşkanı oldu.
	18 Eylül	SSCB Milletler Cemiyeti'ne katıldı.
	19 Aralık	Japonya 1922'deki de dahil bütün deniz anlaşmalarını geçersiz ilan etti.
1935	13 Ocak	Saar'da Almanya'yla yeniden birleşme için halkoylaması yapıldı.
	16 Mart	Almanya Versailles Antlaşması'nın silahsızlanmayla ilgili maddelerini geçersiz ilan ederek zorunlu askerlik uygulamasını yeniden başlattı.
	2 Mayıs	Fransa ve Rusya, iki taraftan birine sebepsiz saldırı olduğu takdirde karşılıklı yardım konusunda anlaştı.
	18 Haziran	İngiliz-Alman Deniz Anlaşması.
	3 Ekim	İtalya Etiyopya'yı işgal etti.
	18 Ekim	Milletler Cemiyeti İtalya'ya ekonomik yaptırım uygulanmasını oyladı.
1936	7 Mart	Almanya Locarno Antlaşmaları'nı geçersiz ilan etti ve silahtan arındırılmış Ren bölgesini yeniden işgal etti.
	9 Mayıs	İtalya Etiyopya'yı ilhak etti.
	18 Temmuz	İspanyol Fası'nda çıkan ayaklanmanın ardından İspanyol iç savaşı başladı.
	25 Ekim	Alman-İtalyan Pakt'ı sonucu Berlin-Roma "mihveri" kuruldu.
	25 Kasım	Komünizme karşı Alman-Japon Pakt'ı kuruldu.
1938	12-14 Mart	Almanya Avusturya'yı işgal edip kendi bünyesine kattı.
	Mayıs-Eyl.	Uzun süren ve derinleşen Çek krizi nihayet 29 Eylül'deki Münih Anlaşmalarıyla çözüldü. Batı politikasındaki "yatıştırma" çabalarının sonucu Polonya, Macaristan ve Almanya, eski Çekoslovakya'dan toprak kazandı. Geriye küçülmüş bir "Çeko-Slovakya" kalırken, Fransa'nın Doğu Avrupa'daki ittifak sistemi kesin biçimde sona erdi.
1939	10-16 Mart	Almanya geriye kalan Çek topraklarını kendi bünyesine kattı. Rutenya Macaristan'ın eline geçti.
	21 Mart	Almanya Memel'i ilhak etti.
	31 Mart	İngiltere ve Fransa, Polonya'nın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü garanti etti.

7 Nisan	İtalya Arnavutluk'u işgal etti.
13 Nisan	İngiltere ve Fransa, Romanya'yla Yunanistan'a garanti verdi.
Haz.-Ağu.	SSCB, Büyük Britanya ve Fransa arasında görüşmeler yapıldı.
1 Eylül	Almanya Polonya'yı işgal etti.
3 Eylül	Britanya ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etti.

SAVAŞA GİDEN YOL

Almanya'yı 1939'da tekrar savaşa sürükleyen yol, anlaşmazlıklarla karmakarışık bir halde olmasına rağmen izlenmesi kolay bir yoldur. Savaş çıktığı sırada, önlemek için henüz bir şans bulunup bulunmadığı konusundaki tartışmalarsa devam etmektedir. Savaşın yaklaştığı günlerin önemli bir anı, daha önce Almanya'nın orta Avrupa'ya yönelik emellerine karşı ihtiyatlı davranan Mussolini'nin Hitler'in müttefiki olmasıdır. Etiyopya macerasına İngiliz ve Fransızların gösterdiği tepki nedeniyle Mussolini'nin bu iki ülkeyle arası açılmıştı. 1936'da İspanya'da çıkan iç savaş ona bir macera ve avantaj sağlama fırsatı yarattı. Hitler ve Mussolini, solcu cumhuriyete karşı ayaklanan generallerin lideri olarak ortaya çıkan General Franco'ya destek kuvvetleri yolladı. İspanya iç savaşı, Avrupa'nın diplomatik bölünmesine bütün dış olaylardan çok daha fazla ideolojik boyut kattı. Hitler, Mussolini ve aslında kendisine bel bağlayan İspanyol faşistlerini itinayla idare eden Franco, sol tarafından hep birlikte "faşist" olarak damgalanmıştı. Sovyet diplomasisi Batı ülkeleri içinde İspanya'ya destek harekâtını koordine etti. Bunun için ülkelerin önde gelen komünistlerinin diğer sol partilere saldırıyı durdurup "Halk Cephelerini" özendirmesi istendi. İspanya, sağ ve sol arasındaki çelişkiyi en saf biçimiyle yansıtmaya başlamıştı. Bu bir çarpıklık olmakla birlikte Avrupa'nın iki tarafa bölünmüş olduğunu düşünmeyi kolaylaştırdı.

Britanya ve Fransa hükümetleri bu dönemde yeni Almanya'yla başa çıkmanın zorluklarının son derece farkındaydı. Hitler daha 1935'te, Almanya'nın Versailles tarafından yasaklanan silahlanmasının yeniden başladığını duyurmuştu. Silahlanma tamamlanana kadar Fransa ve Büyük Britanya'nın zayıf durumunda bir değişiklik olmadı. Fransa büyük bir orduya sahip olmasına karşın bunu hücuma yönelik kullanacak bir stratejisi yoktu. Kraliyet donanması henüz dünyanın en büyük donanması olmasına karşılık Britanya'nın çıkarlarını aynı anda Uzakdoğu, Akdeniz ve kendi karasularında savunacak durumda değildi. Bu durumun ilk sonucu Hitler'in Locarno'yu geçersiz ilan edip Alman ordularının Versailles Antlaşması'yla çıktıkları "askerden arındırılmış" Ren bölgesine tekrar girmesiyle ortaya çıktı. Onları buradan çıkarmak için hiçbir girişim yapılmadı. İspanya iç savaşının Büyük Britanya ve Fransa kamuoyunu daha büyük karışıklığa sürüklemesinin ardından

Hitler 1938'de Avusturya'yı ele geçirdi. Almanya ve Avusturya'nın birleşmesini yasaklayan ilgili Versailles maddesini savunmak kolay değildi. Fransız ve İngiliz seçmen kitlesine *Anschluss* (birleşme) meşru açıdan mağdur olmuş, barışçı ve kardeşçe bir birlik arayan Alman soyu ve dilini savunan milliyetçiliğin haklı davası olarak sunulabilirdi. Avusturya Cumhuriyeti'nin uzun zamandan beri iç sorunları vardı. Almanlar sonbaharda yeni bir saldırıyla Çekoslovakya'nın bir kısmını ele geçirdi. Hitler Prusya'nın Avusturya'yı 1866'da yenmesiyle sönmeye yüz tutmuş eski bir rüyayı yavaş yavaş gerçekleştiriyordu. Bu rüya Alman soyuna mensup insanların yaşadığı tüm toprakları bir araya getiren, birleşik bir Büyük Almanya kurmaktı.

Bununla birlikte geriye bakıldığında Çekoslovakya'nın parçalanması bir dönüm noktası olarak görülebilir. Bu olay Eylül 1938'de Münih'te, İngiliz dışişlerinin Hitler'i tatmin etme çabasının son çaresi olarak ortaya çıkmıştı. Britanya başbakanı Neville Chamberlain kendi ordusunun modernize edilmesiyle Hitler'in taleplerine karşı direnmede ne kadar başarılı olduklarından emin değildi. Yabancı yönetimi altında yaşayan son büyük Alman grubunun vatan değiştirmesinin, her halükarda parçalanmış bir anlaşma olan Versailles'ın değiştirilmesi konusunda Hitler'in ısrarını azaltacağını umuyordu. Bunun için aldatıcı kendi kaderini tayin hakkı iddiaları gerekçe gösterildi. Ne var ki büyük Alman nüfusa sahip olan söz konusu bölgeler önemliydi. Bunların kaybı Çekoslovakya'nın gelecekte kendini savunma olasılığını ortadan kaldırdı.

Chamberlain yanılmıştı. Hitler bir başka eski rüyayı, Alman olmayan Slav topraklarını ele geçirme hedefini uygulamaya koydu. Bunun ilk adımı Çekoslovakya'dan geriye kalan kısmın Mart 1939'da ele geçirilmesiydi. Britanya bir önceki sonbaharda verdiği garantinin geçersiz olduğunu ilan etti çünkü iddiasına göre Çeko-Slovakya (Münih'ten beri araya tire konuyordu) kendi içinde parçalanmıştı. Naziler adeta bir anda, Milletler Cemiyeti'nin 1924'te Litvanya'ya bıraktığı, büyük Alman nüfusa sahip Memel şehrini ele geçirdi. Tehdit hisseden Polonya, 1919'da belirlenen sınırını korumak amacıyla ordusunu seferber etti. Hitler Doğu Prusya'yı Almanya'dan ayıran ve Danzig'i içeren "Polonya Koridoru'na öfkeleniyordu. Eski bir Alman şehri olan Danzig'e 1919'da bağımsız ve uluslararası bir statü verilmişti. Britanya hükümeti bu noktada, tereddütle de olsa yön değiştirerek, Polonya'yla diğer Doğu Avrupa ülkelerine saldırıya karşı garanti verdi. Bir yandan da SSCB ile ihtiyatlı bir müzakereye başladı.

Sovyet politikasını yorumlamak bugün bile zordur. Görünüşe bakılırsa Stalin, Almanların dikkatini o yöne çektiği sürece cumhuriyetçileri destekleyerek İspanya iç savaşının uzamasını sağlamıştı, ardından her zaman korktuğu Batı saldırısına karşı zaman kazanmak için başka yollar aradı. Ona göre, İngiltere ve Fransa'da kendilerine yönelik Alman tehlikesinin işçilerin devletine yüz çevirmesiyle rahat-

layacak olanlar, Almanya'yı SSCB'ye saldırmaya kışkırtabilirdi. Bunu yapacaklarına hiç kuşku yoktu. Her halükarda SSCB'nin Hitler'e karşı istese de İngiltere ve Fransa'yla işbirliği yapma ihtimali çok azdı. Hiçbir Sovyet ordusu Polonya'yı geçmeden Almanya'ya ulaşamazdı ki Polonya buna asla izin vermezdi. Bundan dolayı, SSCB için Polonya'nın yeniden paylaşılmasından başka yapacak şey yoktu. Bu olay 1939 yazında ayarlandı. Nazilerle komünistler birbirlerine karşı yaptıkları onca Bolşevik-Slav barbarlığı ve faşist-kapitalist sömürü propagandasından sonra, Ağustos'ta Polonya'yı paylaşma konusunda anlaştılar. Otoriter devletler diplomasiyi daha büyük bir esneklikle sürdürebiliyordu. Eline bu kozu geçiren Hitler 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırdı.

İKİNCİ ALMAN SAVAŞI

İki gün sonra Britanya ve Fransa hükümetleri Polonya'ya verdikleri garantiye uyarak Almanya'ya istemeden de olsa savaş ilan etti. Polonya'yı kurtaramadıkları açıktı. Bu mutsuz ülke yaklaşık bir ay sonra Rus ve Alman kuvvetleri arasında ikiye bölünerek bir kez daha ortadan kayboldu. Müdahale etmemek Avrupa'nın Alman hâkimiyetine girmesini kabullenmek anlamına geliyordu zira başka hiçbir ülke İngiliz veya Fransız desteğini almaya değer buluyordu. Böylece huzursuz bir biçimde ve halkın 1914'teki coşkusundan yoksun olarak Avrupa'nın iki büyük gücü Almanya'ya karşı yalnız kalmıştı ve karşılarında alt edilmesi gereken totaliter bir rejim vardı. bu ülkelerin ne halkları ne yöneticileri bu role hevesliydi. Konumları 1914'teki seleflerine göre çok daha zayıftı. Hitler'in ardı sıra gelen saldırılarına ve tutmadığı sözlerine karşı duyulan öfke, onları ne tür bir barışın rahatlatacağını görmeyi zorlaştırıyordu. Savaşın temel nedeni 1914'te olduğu gibi Almanya'nın saldırganlığıydı. O zaman Almanya tehdit altında olduğunu düşündüğü için savaşa girerken, şimdi Büyük Britanya ve Fransa onun büyümesinin yarattığı tehlikeye karşı tepki gösteriyordu. Bu kez onlar tehdit altında olduğunu hissediyordu. Hitler sıradan bir savaş olacağını ummuştu ama aslında Avrupa'da güç dengesi konusunda daha öncekilere benzeyen bir savaş başlatmıştı. Üstelik bu savaş çok uzun sürecekti ve 1914'te gibi bir dünya savaşına dönüşecekti.

Kısa süren Polonya seferberliği sona erdikten sonra savaşın ilk altı ayının neredeyse olaysız geçmesi pek çok gözlemciyi şaşırtırken bazılarını da rahatlattı. Mekanize kuvvetlerin ve hava gücünün I. Dünya Savaşı'na göre çok daha önemli rol oynadığı görülmüştü. Oysa Somme ve Verdun katliamının anısı henüz çok tazeydi. Bu yüzden Britanya ve Fransa ekonomik bir saldırıdan başka bir şey planlayamadı. Dayanıklı olduğunu düşündükleri Batı cephesinin ardında, bir ablukanın etkili olacağını umdular. Hitler savaşın ilk birkaç ayı boyunca onları rahatsız etmeye niyetli

değildi çünkü bir barış antlaşması yapmaya istekliydi. Bu düğüm İngilizlerin ablukayı İskandinavya karasularında arttırmasıyla çözüldü. Bu girişim Almanya'nın Norveç ve Danimarka'daki maden cevheri stoklarını korumak için yaptığı başarılı bir saldırıyla çakıştı. 9 Nisan 1940'ta başlayan harekât Almanya'nın karada şaşırtıcı başarılar kazanırken denizde ağır kayıplar vermesine yol açtı. Sadece bir ay sonra Almanlar Belçika, Hollanda ve Fransa'yı işgal etti. Güçlü zırhlı birliklerin saldırısı Ardennes üzerinden yolu açarak müttefik ordularının bölünmesine ve Paris'in düşmesine neden oldu. I. Dünya Savaşı kahramanı mareşal Pétain'in başkanlığındaki Fransız hükümeti 22 Haziran'da ateşkes imzaladı. Ay sonunda Pirenelerden Kuzey Burnu'na kadar bütün Avrupa kıyıları Almanların eline geçmiş durumdaydı. İtalya Fransızların teslim olmasından on gün önce Almanların yanında savaşa katıldı. Almanların Fransa'nın yarısını işgal etmesinden sonra Vichy'ye taşınan Fransa hükümeti Büyük Britanya'yla ilişkisini kesti. Bunun nedeni İngilizlerin, Fransız savaş gemilerini Almanların eline geçeceği korkusuyla batırması ya da el koymasıydı. Petain'in devlet başkanı olarak ilan edilmesiyle Üçüncü Cumhuriyet sona erdi. Kıtada müttefiki kalmayan Büyük Britanya Napolyon'a karşı verdiği mücadeleden çok daha kötü bir stratejik durumla karşı karşıyaydı.

Ne var ki çok yalnız sayılmazdı. Dominyonlar onun yanında savaşa katıldı. Ayrıca Büyük Britanya her tarafı işgal edilmiş kıtanın sürgündeki hükümetlerine ev sahipliği yapıyordu. Bunların bir kısmı kendi ordularına komuta ediyordu. Norveçliler, Danimarkalılar, Hollandalılar, Belçikalılar, Çekler ve Polonyalılar ileriki yıllarda cesurca savaşacaktı. Sürgündeki en önemli birlikler Fransa'nındı. Ancak bu aşamada yasal bir hükümete ait olmadığından Fransa içinde bir hizbi temsil ediyorlardı. Liderleri ateşkesten önce Fransa'yı terk eden ve gıyabında ölüme mahkum edilen bir general, Charles de Gaulle idi. İngilizler onu "Özgür Fransa'nın lideri olarak kabul ediyordu. De Gaulle ise kendini Üçüncü Cumhuriyet'in meşru mirasçısı ve Fransa'nın çıkarlarıyla onurunun muhafızı olarak görüyordu. Kısa zamanda bağımsızlık arzusunu (her zaman akıllıca olmasa da) göstererek sonunda Clemencau'dan beri Fransa'ya hizmet eden en büyük insan oldu.

Afrika, Avrupa dışında savaşa karışan ilk kıta oldu. Bunu İtalya sağlamıştı. Bu kıtada sahip olduğu topraklar ve Akdeniz'deki rotalar sonuçta faaliyet bölgeleri haline geldi. Bunun dışında Fransız sömürgelerindeki belirsizlikler konusunda, savaşmak için kendisine katılacak sempatizanlar bulma ümidi, de Gaulle'ün başarısız girişimlerine neden oldu. Almanya'nın Avrupa'da kazandığı zaferler bir başka stratejik değişikliğe yol açtı. Atlantik ve İskandinav limanlarının Almanya'nın eline geçmesiyle birlikte, daha sonra "Atlantik Savaşı" adı verilen bir mücadele başladı. Almanlar denizaltı, deniz ve hava saldırılarını arttırarak İngilizlerin deniz ulaşımını kesmeye çalıştı.

Britanya Adaları çabucak doğrudan saldırıya maruz kaldı. Ülke bu saldırıya karşı koymasını sağlayacak adamı o sırada bulmuştu. Winston Churchill uzun ve iniş çıkışlarla dolu siyasi kariyerinin ardından Norveç Savaşı'nın başarısız olmasıyla birlikte başbakan oldu. Avam Kamarası'nda ondan başka tüm partilerin desteğini alabilen biri yoktu. Hemen kurduğu koalisyon hükümetine o zamana kadar görülmedik biçimde dikkat çekici ve gayretli bir liderlik yaptı. Bundan daha önemlisi, radyodan hitap ettiği halkına sahip oldukları halde unuttukları niteliklerini hatırlatmasıydı. Kısa sürede anlaşıldı ki İngilizler savaşı ancak açlıktan öldükleri ya da doğrudan saldırı sonucu askeri yenilgi aldıkları takdirde kaybedecekti. Bu durum Ağustos ve Eylül aylarında İngiltere'nin güneyinde meydana gelen hava çatışmalarını İngilizlerin bilim (savaş çıkmadan önce bir radar istasyonları zinciri kurulmuştu) ve Kraliyet Hava Kuvvetleri sayesinde kazanmasıyla iyice kesinleşti. İngilizler bir an için Maraton savaşından sonra Yunanlıların duyduğu gurur ve rahatlamayı yaşadı. Zafer Almanya'nın denizden işgalini imkânsız hale getirdi (zaten başarılı bir işgal asla mümkün değildi). Ayrıca Büyük Britanya'nın sadece hava bombardımanıyla yenilemeyeceği anlaşıldı. Adaların geleceği umutsuz gibi

görünürken bu zafer savaşın gidişatını değiştirdi. Bir takım etkenlerin Almanların dikkatini başka yöne çevirdiği yeni bir dönem başladı. Bunlar arasında İngilizlerin barışı reddetmesi de vardı. Almanlar Aralık 1940'ta Sovyetler Birliği'nin işgalini planlamaya başladı.

O kış boyunca SSCB yeni topraklar kazandı. Gelecekteki bir Alman saldırısına karşı sağlam mevki kazanma niyetleri açıktı. Finlandiya'ya açtıkları savaş sonucu bu mevkilerin bir kısmını elde ettiler. Daha önce Sovyet kuvvetlerince işgal edilmiş olan Baltık Cumhuriyetleri Letonya, Litvanya ve Estonya, 1940'ta ilhak edildi. Romanya'nın 1918'de Bolşeviklerden aldığı Besarabya, kuzey Bukovina'yla birlikte geri alındı. Stalin böylece eski çarlık sınırlarını aşmıştı. Hitler'in ona dönmesindeki zamanlama kısmen Rusya'nın gelecekteki yayılma korkusundan kaynaklanıyordu. Almanya, Rusları Balkanlar ve Boğazlardan uzak tutmayı amaçlıyordu. SSCB'yi çabucak bertaraf etmek sadece bunu sağlamayacak, İngilizlere savaşa devam etmenin yararsız olduğunu gösterecekti fakat bunun dışında derinde yatan temel bir kişisel unsur vardı. Hitler Bolşeviklerden içten ve fanatik biçimde nefret ediyordu. Daha aşağı bir ırk olarak gördüğü Slavların, Almanlara doğuda yeni yaşam alanları ve hammadde sağlayacağına inanıyordu. Almanların çoğu, eski zamanlardan kalma Tötonların doğudaki Slavlara Batı uygarlığını dayatma mücadelesinden kaynaklanan bu çarpık görüşü destekliyordu. Bu inanç, daha önceki bütün haçlı efsanelerinden daha büyük bir vahşetin gerekçesi olacaktı.

Kısa süren bir bahar seferberliği, titanların bir sonraki çarpışması için uvertür oldu. Almanlar Yugoslavya ve Yunanistan'a girdi (İtalyan orduları Ekim 1940'dan beri uğraşmasına rağmen Yunanistan'ı bir türlü işgal edememişti). Britanya orduları yetersiz kuvvetlerle yeni müttefiklerinin yardımına koştukları Avrupa anakarasından bir kez daha püskürtüldü. Girit de görkemli bir Alman hava saldırısı sonucu düştü. Artık Sovyetler Birliği'ne yapılacak saldırı harekâtının kod adı olan "Barbarossa" için her şey hazırdı. Bu ad ortaçağda Haçlı Seferlerine katılan bir Alman imparatorundan alınmıştı. Harekât 22 Haziran 1941'de başladı. Erken sağlanan başarılar sonucu binlerce esir alınırken Rus orduları yüzlerce kilometre geriye çekildi. Almanların ilerleyen birlikleri Moskova'ya oldukça yaklaştı fakat o kısa mesafeyi aşamadıkları gibi Noel'de başlayan ilk başarılı Sovyet karşı taarruzları aslında Almanya'nın bu dar bölgeye sıkışıp kaldığını gösteriyordu. Almanya artık inisiyatifi kaybetmişti. Sonuçta büyük bir yanlış yapılmıştı. İngilizlerle Ruslar dayanıp ittifakı sağlam tuttukları takdirde, büyük ateş gücüne sahip yeni silahlar icat edip savaşta kökten bir teknik değişiklik yapamama hatasını telafi edebilirlerdi. Amerika'dan denizden alacakları yardım onların gücünü amansız biçimde arttıracaktı. Bu elbette Almanya'yı kaçınılmaz biçimde devirecekleri anlamına gelmeyip sadece onu görüşme masasına oturtmaya zorlayabilirdi.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

II. Dünya Savaşı'nın daha Barbarossa başlamadan önce epey yol aldığı konusunda görüş birliği vardır. Başlangıcı konusunda en çok üzerinde durulan tarihler 1937 (Çin) veya 1936'dır (İspanya). Doğrusu bu savaş birçok savaşın bir araya gelmesinden oluşmuş ve bunların bazıları 1939'dan önce gerçekleşmişti. Bir arada gerçekleşen ilk savaşlar batı Avrupa'da Alman ordularına karşı verilen mücadele ve doğudaki Nazi-Sovyet (veya Töton-Slav) çatışmasıydı. 1941'de bunlara diğer çatışmaların katılmasıyla hepsi birbirine karıştı.

Amerikan başkanı Franklin Roosevelt 1940'dan beri, Büyük Britanya'nın ABD'nin çıkarları doğrultusunda desteklenmesi gerektiğine inanıyordu. Bu Amerikan kamuoyu ve tarafsızlık kanununun elverdiği ölçülerde yapılacaktı (başkan bazen bu sınırların ötesine geçmişti). Hitler 1941 yazında niyetleri ve maksatları ne olursa olsun ABD'nin ilan edilmemiş bir düşman olduğunu biliyordu. Destek konusundaki can alıcı adım aynı yılın Mart ayında kabul edilen ödünç verme yasasıydı. Bu yasa sayesinde müttefiklere ödeme yapmadıkları halde ürün ve hizmet sağlanacaktı (bu yasa zamanla SSCB'yi de kapsayacak şekilde genişletildi). Amerikan hükümeti kısa bir süre sonra deniz devriyelerini arttırıp nakliyat konvoylarının Atlantik'in doğusuna kadar korunmasını kabul etti. Rusya'nın işgalinden sonra Churchill ve Roosevelt arasında gerçekleşen ilk buluşma Atlantik Sözleşmesi adı verilen ortak ilkelerin açıklanmasıyla sonuçlandı. Burada savaş halinde olan bir ülkeyle resmen barış halinde olan bir ülke, "Nazi zulmünün nihai olarak yok edilmesinden sonra" ortaya çıkacak savaş sonrası dünyanın ihtiyaçlarını konuşmuştu. Bu tür bir söylem tecrit siyasetinden çok farklı bir yönü gösteriyordu. Bu gelişme Hitler'in 1941'de verdiği ikinci vahim ve aptalca kararı aydınlatmaktadır. Bu karar Japonların İngiliz, Hollanda ve Amerikan topraklarına saldırısından dört gün sonra 11 Aralık 1941'de ABD'ye savaş ilanıydı. Hitler daha önce Japonlara katılacağına dair söz vermişti. Böylece savaş bütün dünyaya sıçrarken büyük bir fırsat heba edildi. İngiltere ve Amerika'nın Japonya'ya savaş ilanı geriye sürdürülecek iki savaş bırakabilirdi. İki savaşta da sadece Büyük Britanya, Avustralya, Yeni Zelanda ve sürgündeki Hollanda hükümeti yer alabilirdi. Hitler'in kararı, Amerika'nın Avrupa'dan uzak tutulup sadece Pasifik'te savaşma olasılığını göz ardı etmişti. Bunun gibi bir dönemin sona ermesine yol açan çok az karar vardır zira bu kararı vermekle Avrupa'nın gücünün zayıf düşmesini kesinleştirmişti. Kıtanın geleceği artık kendi çabalarıyla değil iki ucunda yer alan iki büyük güç, ABD ve Sovyet Rusya tarafından belirlenecekti.

Japonya'nın Almanya ve İtalya'yla ittifakı uygulamada fazla bir şey ifade etmiyordu. Japonya'nın mücadelesi esasen ABD'yleydi. Japonya'nın saldırısının za-

manlaması ve tarzını belirleyen, Uzakdoğu'daki Avrupa sömürgelerini ele geçirip özellikle hammadde ve petrol konusunda hızlı kazanımlar elde etme olasılığıydı ancak ABD ile savaşa girmek hayati bir karardı. İlk Japon saldırıları şaşılacak derecede hızlı ve geniş bir alana yayılan başarı kazansa da sonuçta başarısız olan bir kumardı. Başlangıçtaki zaferler sona erince Japonlar sonunda kaybetmeye mahkûm oldukları uzun bir savaşın içine girdi. Pearl Harbor saldırısı Amerikalıları hiçbir şeyin başaramayacağı kadar birleştirdi. Tecrit siyaseti 8 Aralık'tan itibaren artık kesinlikle unutulabilirdi. Roosevelt'in ardında Wilson'un asla sahip olmadığı bir ulus desteği vardı. Hitler'in kararı bunu sadece Asya değil Avrupa tarihi için de belirleyici hale getirdi.

Artık savaş 1914-18 arasındaki savaşın olmadığı ölçüde bir dünya savaşıydı. Pearl Harbor saldırısına kadar Almanların Balkanlar'daki operasyonları Avrupa'da savaşın dışında kalan sadece beş tarafsız ülke bırakmıştı. Avrupa'da çok az toprağı olan Türkiye, İspanya, Portekiz, İsveç ve İsviçre. Kuzey Afrika'da Libya ve Mısır arasında gidip gelen savaş bu dönemde Suriye'ye ve Irak'a kadar uzandı. Irak'ta Alman uçaklarının desteklediği milliyetçi hükümet bir İngiliz ordusu tarafından devrildi. İran İngiliz ve Ruslar tarafından 1941'de işgal edildi. Afrika'da Etiyopya sömürgeci İtalyan işgalinden kurtarıldı. Diğer Avrupa imparatorluklarının yıkımı Japonların elinden oldu. 1942'nin ilk birkaç ayı içinde Endonezya, Hindiçini, Malaya ve Filipinler'i ele geçirdiler. Burma'ya girip Hindistan sınırına kadar dayandılar ve Yeni Gine'den Avustralya'yı bombaladılar. Bu arada denizdeki savaş devam ediyordu. Alman denizaltıları, uçak gemileri ve savaş gemileri bütün Atlantik, Arktik ve Hint Okyanuslarıyla Akdeniz'i kolaçan ediyordu. Kısa süre içinde bu devasa çatışmaya katılmayan ülkelerin sayısı çok küçük bir azınlık durumuna düştü.

Bu savaşın yarattığı talepler I. Dünya Savaşı'na göre çok daha fazla sosyal ve ekonomik seferberliğe yol açtı. Bunda ABD'nin rolü belirleyici oldu. Dev üretim gücü "Birleşmiş Devletler'in (Almanlar, İtalyanlar ve Japonlara karşı savaşan devletlere 1942'den itibaren bu ad veriliyordu) maddi üstünlüğünü tartışmasız kılıyordu. Buna rağmen 1942'in ilk yarısında kendilerini henüz çok çetin bir yol bekliyordu. Dört büyük ve çok farklı muharebe dönüm noktası oldu. Haziran'da Midway Adası'na saldıran Japon filosu büyük ölçüde uçakların katıldığı bir muharebe sonucu batırıldı. Japonların kaybı öyle büyüktü ki bir daha asla stratejik üstünlüğü ele geçiremedi ve bunun ardından Pasifik'te uzun bir Amerikan karşı saldırısı başladı. Bundan sonra, Kasım başında Mısır'daki İngiliz ordusu Almanlarla İtalyanları kesin bir şekilde yenerek Fransız Kuzey Afrikası'nda bulunan İngiliz-Amerikan kuvvetleriyle buluşmak üzere batıya ilerledi. Böylece düşman toptan bir yenilgiye uğratılıp Mayıs 1943'te Kuzey Afrika'nın tümünden püskürtüldü. Bundan altı ay önce, 1942 sonunda Sovyet ordusu, Volga Nehri kıyısındaki Stalingrad'da

Hitler'in alelacele kurduğu bir Alman ordusunu durdurmayı başarmıştı. Bu ordudan geriye kalanların Şubat'ta teslim olması, Rusya'da Almanların aldığı en moral bozucu yenilgiyi ilan ediyordu. Bu muharebe aynı zamanda Sovyetlerin çetin kış koşullarında üç ay boyunca süren ilerlemesinin bir parçası olarak doğu cephesinde savaşın dönüm noktası oldu.

Müttefiklerin diğer büyük zaferi, Birleşik Krallık ile deniz ulaşımını korumak amacıyla yapılan Atlantik Muharebesiyle gerçekleşti. Bu savaşın doruk noktası 1942'nin ilk aylarıydı. Mart'ta yaklaşık 850.000 tonluk ticaret filosu kaybedilirken altı U-boat batırılmıştı. Altı ay sonra 560.000 tonluk kayba karşılık batan U-boat sayısı on birdi. Rüzgâr dönmüştü ama henüz kıran kırana savaş bitmemişti. Yıl sonunda yaklaşık 8 milyon tonluk kayıp verilirken seksen yedi U-boat batırılmıştı. 1943'teki toplam rakamlar 3,25 milyon ton ve 237 U-boat idi. Bu muharebe Birleşmiş Devletler açısından en hayati önem taşıyanıydı zira Amerika'da üretilen malların Batı Avrupa'ya yeniden girmesi için kazanılması gerekiyordu. Bu savaş İngilizlerin 1941'den beri adeta kesintisiz biçimde sürdürdüğü haberleşme istihbaratına çok şey borçluydu.

Roosevelt Almanya'nın yenilmesine öncelik vermeye razı olmuştu ve Fransa'nın işgali ancak 1944'te gerçekleştirilebildi. Bu gecikme Stalin'i kızdırmıştı. O yılın Haziran ayında Fransa'nın kuzeyine yapılan çıkarma, tarihin en büyük deniz harekâtı oldu. Mussolini bu çıkarmadan önce İtalyanlar tarafından devrilirken İtalya'nın güneyi müttefikler tarafından işgal edilmişti. Almanya artık Avrupa'da üç kara cephesinde savaşıyordu. Normandiya çıkarmasından kısa bir süre sonra Ruslar Polonya'ya girdi. Müttefiklerinden daha hızlı ilerlemelerine karşın Berlin'e ancak Nisan 1945'te ulaşabildiler. Bu sırada batıdaki müttefik güçler İtalya'nın tamamını ele geçirip Orta Avrupa'ya, Belçika ve Hollanda üzerinden kuzey Almanya'ya girmişti. Alman şehirleri adeta tesadüfen ağır hava saldırıları sonucu feci biçimde harap olmuştu. Hâlbuki bu saldırıların savaşın son aylarına kadar belirleyici bir stratejik etkisi olmadı. Yine de Avrupa'nın tarihi bölgesinin hem gerçek hem sembolik anlamda enkaza dönmesine yol açtı. İşte bu sırada, bu büyük felakete neden olan adam 30 Nisan'da, enkaz haline gelmiş Berlin'de hayatına son verdi. Hitler'den Almanya'nın kâğıt üstünde kalmış hükümetini devralan kişiler 8 Mayıs'ta şartsız olarak teslim oldu.

Uzakdoğu'daki savaş biraz daha uzun sürdü. Bu savaşın kader anı, Amerikalıların o zamana kadar bilinmeyen, yıkım gücü büyük iki nükleer silahı iki Japon şehrine atmasıydı. İki bombalama arasında Ruslar Japonya'ya savaş ilan etti. Japon hükümeti 2 Eylül'de bir teslim belgesi imzaladı. II. Dünya Savaşı sona ermişti.

ZAFERİN ANLAMI

Olup bitenlerin muazzam boyutunu 1945'te hesaplamak çok zordu. Ortada açık biçimde gözüken tek bir iyi sonuç vardı: Nazi rejiminin yıkılması. Müttefik orduları Avrupa içlerine doğru ilerledikçe, o zamana kadar görülmemiş ve akla gelmeyecek kötülükteki bir terör ve işkence sistemi açığa çıkıyordu. Esirlerin ve siyasi mahkûmların köle gibi çalıştırıldığı esir kamplarında meydana gelenlerin ortaya çıkması, dehşet verici bir öykünün ancak küçük bir kısmıydı. Churchill'in yurttaşlarına şu sözleri söylediği zaman aslında çıplak gerçekten fazla hiçbir şey anlatmadığı açıkça ortaya çıkmıştı: "Eğer başarısız olursak o zaman ABD dahil, bildiğimiz ve önemsediğimiz her şey dahil bütün dünya; sapkın bilimin aydınlattığı, daha uğursuz ve belki daha uzun sürecek yeni bir karanlık çağın çukuruna gömülecektir." Bu tehdidin gerçek olduğu Belsen ve Buchenwald gibi yerlerde ansızın görülmeye başlanmıştı; oysa köle gibi çalışan binlerce tutsak ve Gestapo'nun işkence odalarının binlerce kurbanı tarafından altı yıl boyunca yaşanmıştı. Bütün Avrupa'da yıllar boyunca uygulanan ve sonunda ortaya çıkarılan vahşetin derecesi konusundaki farklılıkların hiçbir anlamı yoktu.

Yeni bulgular ortaya çıktıkça, dünya kamuoyunun tahayyülü daha da feci bir şey yüzünden donakalmıştı. Bu, Avrupa Yahudilerinin kökünü kazımak için yapılan sistematik girişimdi. Almanların "Nihai Çözüm" adını verdiği bu uygulamanın temeli Ocak 1942'de Berlin'in bir banliyösünde düzenlenen konferansta atılmıştı. Bu uygulama üç yıl boyunca Avrupa'nın demografik haritasını değiştirecek boyuta taşındı. 1939'da Avrupa Yahudi nüfusunun onda birini oluşturan 3,25 milyon Polonya Yahudisi katledildi. Hollanda, Çek, Baltık, Yunan ve Avusturya Yahudileri de sayılarıyla orantılı olarak aynı vahşete maruz kaldı. Aslında Almanya'nın işgal ettiği veya müttefiki olan ülkelerin hiçbirinde Yahudilerin can güvenliği yoktu. Kesin sayıları bilmek asla mümkün olmamakla birlikte, toplamda 6 ila 7 milyon Yahudi; Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da bulunan özel toplama kamplarındaki gaz odalarıyla fırınlarda, kurşuna dizilerek ya da aşırı çalıştırma, hastalık ve açlık yüzünden can verdi. Yüzyıllar boyunca Avrupa'yı dünya Yahudiliğinin merkezi yapan demografik tabanın paramparça olmasıyla birlikte Avrupa ve dünya tarihinde bir sayfa kapanmıştı.

Daha önce sadece genetik kalıtım yüzünden bu kadar büyük bir Avrupalı topluluğu yok etmeye yönelik bir girişim olmamıştı. Ayrıca cinayetler bu kadar sistematik ya da bürokratik bir intizam içinde gerçekleşmemişti. Gelişmiş bürokratik devletin bütün kaynakları bu akıldışı uygulama için kullanılmıştı (aslında Almanya'nın savaş çabasını sürdürmesi bakımından daha iyi kullanılabilecek kaynakları bu şekilde harcanmıştı). Gözden kaçırılmaması gereken bir olgu –belki bü-

tün bu korkunç tablodaki tek ferahlatıcı nokta– Nazi rejiminin kitle imha politikasıyla, bu politikanın dayandığı saf ırk safsatası ve sahte "bilim" çalışmalarının sonuçlarını asla kamuoyuna açıklamamasıydı. Hiç kuşkusuz Yahudilerin fesatlığı ve toptan suçlu olduklarına dair eski mitler bu süreci beslemişti – anti-semitizm açısından yeni bir şey yoktu. Yahudilerin savaştan sonra verdiği adıyla Holocaust dehşet verici derecede modern bir olguydu. Olgunlaşan Avrupa uygarlığının yaklaşık son bir yüzyıllık tavırları, fikirleri ve olasılıklarının toplamıydı. Üstelik çoğu toplumun bastırıp kontrol altına almak için can atacağı türden liyakatsiz ve psikopat insana büyük yetkiler vermesi bakımından şok edici bir yenilikti. Nazi hiyerarşisinin büyük bölümü psikolojik açıdan çarpık, kimi zaman dengesiz, her şeye kanan, cahil yaratıklardan oluşuyordu (oysa bir kısmı son derece zekiydi). Bunların altındaysa hiçbir ülkede görülmeyecek derecede yer alan suçlularla sadistler, rütbe ve üniforma sayesinde yetki sahibi olarak, çılgın ama sistemli bir toplum mühendisliğinin önlerine attığı kurbanlara nefret ve ölüm kusuyordu. Holocaust'un bu yönü, aslında olup biteni bilen ya da tahmin edenlerin suskunluğundan daha korkunçtu.

Toplama ve çalışma kamplarında Yahudilerin dışında pek çok insan öldürüldü. Buna rağmen Holocaust benzerine rastlanmayan bir vahşetti. Avrupa tarihi için bir anlam taşıyan uygarlığın geçerliği, insan doğası hakkındaki inançların solması, insanın rasyonel biçimde kendini yönetmesi, insaniyet ve ileriye yönelik gelişme potansiyeli hakkında kuşkulara yol açtı. Aydın Almanlar uzun yıllar boyunca birçok konuda Avrupa'nın en uygar ülkesi olduklarına inanıyordu ve gerçekten de öyleydi. Avrupa mirasının en iyi kısmını bünyesinde barındırıyordu. Almanya'nın toplu bir akıl hastalığına yakalanması bu uygarlığın temelinde bir şeylerin yanlış olduğunu gösteriyordu. Hitler anlamadığı şeyleri yakıp yıkmaktan zevk alan yeni bir Cengiz Han değil, diğerlerini paylaşmaya ikna ettiği sakat bir mantıkla çalışan bir insandı. Nazizmin suçları sadece fetihler yoluyla barbarlığa layık bir zehirlenmeden ibaret değil, aynı zamanda aradığı dehşet verici son haricinde fazla akıldışı unsur bulunmayan bir yol izlemesindeydi. Bu bakımdan Asya'daki savaş önemli ölçüde farklıydı. Korku dolu ancak sistematik olmayan zalimlik ve gaddarlığın oranı kısıtlıydı. Avrupalı halklar arasında sadece İngilizlerle Hollandalıları etkilemişti. Eski Batı emperyalizminin yerini alan Japon emperyalizmi bazen sert yollara başvursa da uyruğundaki halklar her zaman bu değişimden pişmanlık duymadı.

Geriye bakıldığında az sayıdaki halkın yanı sıra hiçbir hükümetin savaşa aslında Nazilerin kötülüğüne karşı mücadele etmek için girmediği gerçeği ıstırap verici olsa da şaşırtıcı değildi. Bunların bir kısmı savaş ilerledikçe çatışmanın ahlaki bir boyutu olduğu duygusunun artmasıyla cesaret kazanmıştı. Bunda Nazizmin olanca kötülüğüyle teşhir edilmesinden önce bile yapılan propagandanın katkısı vardı.

İngiltere Avrupa'da ayakta kalıp yaşamak için savaşan tek ülke olduğu halde, demokratik bir toplum bu çatışmada sağ kalmanın ötesinde olumlu yanları görmeye çalışmıştı. Toplumsal ve ekonomik yeniden yapılanmayla büyük demokratik güçler arasında işbirliği umutları Atlantik Sözleşmesi'nde dile getirilirken, yeni uluslararası kurumlar daha 1945'te ortaya çıktı. Bunlar önem bakımından Avrupa tarihini aşan boyutta gelişmelerdi. Bunlara cesaret veren şey müttefiklere duyulan iyi niyet ve haklı bir davadaki yoldaşlık duygusuydu. Çıkar farklılıklarıyla toplumsal ülkülerin ciddi biçimde bulanması çok çabuk şekilde yeniden ortaya çıktı. Barışın gelmesiyle birlikte savaş zamanındaki söylemin büyük bir kısmı geri tepecekti. Silahların susmasından kısa bir süre sonra dünyanın halinin görülmesiyle birlikte büyük bir hayal kırıklığı yaşandı. Yine de tüm bunlara rağmen, Avrupa'nın 1939-45 arasında verdiği savaş sonuçta daha önce hiçbir savaşta olmadığı ölçüde bir manevi mücadeleye dönüşmüştü. Zamanla müttefiklerin zaferinin ardından ortaya çıkan acınacak sonuçlar hakkında çok şey duyulacaktı. Bu zaferin liberal uygarlığa karşı o güne kadar görülen en büyük tehdidi ezdiği asla unutulmamadır. Bu tehdidin bir şekilde o uygarlığın yarattığı bir canavar olması bu gerçeği değiştirmez.

1945'TE AVRUPA

Avrupa'daki savaşın en çabuk ve açık biçimde ortaya çıkan sonucu, neden olduğu korkunç ve benzeri görülmemiş yıkımdı. Bu durumun en belirgin örneği Almanya'nın yoğun hava bombardımanları yüzünden yerle bir olmuş şehirleriydi. Bu savaşın önemli bir yeniliği olan bombardımanlar, İspanya iç savaşı sırasında gerçekleşen ve o zamanlar çok korkunç görünen İspanyol şehirlerinin bombalanmasına göre daha acımasız olup ağır bedellere yol açmıştı ve yerle bir olan sadece şehirler değildi. Ekonomik yaşam ve iletişim özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da çok ağır biçimde tahrip olmuştu. 1945 sonlarında milyonlarca göçmen başını sokacak bir ev bulmak için ortalıkta dolaşıyordu. Yiyecek teminindeki güçlükler yüzünden ciddi bir açlık ve salgın hastalık tehlikesi vardı. 1918'in muazzam sorunları bu kez daha tehdit edici biçimde yine Avrupa'nın başına çökmüştü. Bu kez yenilgi ve işgal yüzünden morali sıfıra inmiş ulusların başına dert olmuştu. Bu felaketlerden sadece tarafsız ülkelerle Büyük Britanya nasibini almadı. Bireylerin elinde bol miktarda silah olduğundan bazı ülkelerde isyanlardan korkuluyordu. Savaşın siyasi etkilerle ilişkisi açıktı. 1914'e kadar bir gerçeklik olan ve ancak iki dünya savaşı arasında bir illüzyon olarak varlığını sürdüren güç yapısı 1941'den itibaren kaçınılmaz biçimde yok olmuştu. İki büyük küresel güç Avrupa'ya siyasi anlamda egemen olup kıtanın bağrında askeri bir varlık oluşturdu.

Bu durum daha Şubat 1945'te müttefik liderlerinin Yalta'daki buluşmasında

belirgindi. Bu buluşmada varılan mutabakat Avrupa'da yaklaşım yarım yüzyıl sürecek bir barış düzenin temelini attı. Bu temel üzerinde Avrupa doğu ve batı yarısı olmak üzere yeniden ikiye bölündü. Eski bölünmenin üzerine yeni katmanlar eklenirken Adriyatik ve Baltık Denizleri arasındaki sınır bir kez daha gerçeğe dönüştü. Aynı yılın sonunda Avrupa'nın doğusunda Yunanistan hariç tüm devletlerin hükümetlerinde komünistler ya egemen durumdaydı ya da iktidarı paylaşıyordu. Sovyet ordusu komünizmin diğer ülkelere yayılmasında devrime göre çok daha iyi bir araç olmuştu. Savaştan önce kurulan Baltık Cumhuriyetleri 1939'da içine düştükleri Sovyet kıskacından kurtulamadı. Ayrıca savaştan önce Polonya ve Romanya'ya ait bazı topraklar artık Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde kalmıştı.

Avrupa tarihinde Almanya'nın ağır bastığı bir dönem sona erdi. Bir zamanlar Avrupa'daki güç yapısının merkezinde bulunan Almanya'nın bu özelliği artık fiilen sona ermişti. Hitler'in yarattığı güç Polonya ve Çekoslovakya'nın kurtulması, ayrıca Avusturya için farklı bir işgal düzenlemesi yapılmasıyla parçalanmıştı. Bismarck'ın daha küçük Almanya'sı bile (Fransa'nın tekrar ele geçirdiği Alsace ve Lorraine hariç) artık Rus, Amerikan, İngiliz ve Fransız işgal bölgelerine bölünmüş ve doğudaki toprak kayıplarıyla daha da küçülmüştü. Kıtanın Batılı diğer büyük siyasal güçleri yenilgi ve işgalin ardından yeniden yapılanmakla beraber hâlâ zayıf durumdaydılar (gerçi Fransa'nın savaş sonunda yine büyük bir ordusu vardı). Mussolini devrildikten sonra taraf değiştiren İtalya'da, tıpkı Fransa gibi güçlerin büyümüş Komünist Partinin kapitalizmi hâlâ devrimle yıkmaya inandığını unutmamak gerekiyordu. Franco'nun İspanya'sı iç savaş sırasındaki ekonomik çöküntünün dünya savaşı sırasındaki abluka ve dünya kamuoyunun gözünden uzakta olması yüzünden uzamasına rağmen direnmeye çalışıyordu. Sadece Büyük Britanya 1940-41'deki tutumunun itibarını arttırmasıyla dünya kamuoyunun gözünde yerini korumuştu. Ülke bir süre tıpkı Fransa ve Çin gibi, SSCB ve ABD'ye resmen eşit konumunu sürdürdü fakat bu durum gerçek değildi. Artık Büyük Britanya'nın devri geçmişti. Stalin'in Rusya'sı dışında hiçbir ülkede görülmeyen ölçüde kaynaklarını ve toplumunu seferber ederek varlığını sürdürmeyi becermişti. Bir tek Almanya'nın Rusya'ya saldırısıyla stratejik açmazın dışında kalmış ve ödünç verme kanunu sayesinde batmaktan kurtulmuştu. Bu yardımın bedeli ağır oldu. Amerikalılar vadesi yaklaşan borçların ödenmesi için denizaşırı İngiliz varlıklarının satılmasında ısrar etti. Sterlin bölgesi yerinden olmuştu. Amerikan sermayesi artık eski Dominyonlara büyük bir çıkarma yapmak üzereydi. Bu ülkeler hem savaş zamanında kazandıkları yeni güçten, hem paradoksal olarak savunma konusunda "ana vatana" bağlı oldukları için zayıf kalmalarından yeni dersler çıkardı. 1945'ten itibaren resmi bağımsızlığın yanında tam bağımsızlık konusunda daha kararlı hareket ettiler. Sömürgeci imparatorluksa sadece savaş yüzünden sıkıntı çekmekle kalmamış, uyruklarının birçoğunu savunamadığı görülünce manevi otoritesini kaybetmişti.

Eski emperyalist güçlerin en büyüğünün konumundaki bu büyük değişim algılama açısından zaten apaçık ortadaydı. Büyük Britanya 1944'te Avrupa'da son büyük askeri hamlesini yaptığında, katıldığı harekâtın başında Amerikalı bir komutan vardı. Gerçi Avrupa'daki İngiliz kuvvetleri sonraki birkaç ay boyunca Amerikalılarla denk sayıdaydı ama savaşın sonunda azınlıkta kalmışlardı. Uzakdoğu'da İngiliz ordusu, Burma'da bulunan en büyük Japon ordusunu yenip müttefiklerin tek bir savaş meydanındaki en büyük zaferini kazanmıştı ama Japonların teslim olmasını sağlayan Amerika'nın deniz ve hava kuvvetleriydi. Churchill'in olanca çabasına rağmen Roosevelt savaşın sonunda Stalin'le diğer şeylerin yanı sıra Britanya İmparatorluğu'nun parçalanmasını da görüşüyordu. Büyük Britanya sadece 1940'taki muzaffer tavrına ve bunun sağladığı manevi itibara rağmen savaşın Avrupa'ya indirdiği parçalayıcı darbeden kaçamamıştı. Aslında bazı bakımlardan (Almanya'yla birlikte) içinde bulunduğu durumu en bariz şekilde sergileyen güç olmuştu.

AVRUPA'NIN SAVAŞI 1939-45

1939	1 Eylül	Almanya Polonya'yı işgal etti.
	17 Eylül	Sovyetler Birliği Polonya'yı işgal etti.
	27 Eylül	Polonyalıların direnişi sona erdi.
	30 Kasım	Sovyetler Finlandiya'ya saldırdı.
1940	12 Mart	Finliler SSCB ile barış yaptı.
	Nisan	İngiltere ve Fransa Alman deniz sevkiyatını engellemek için Norveç sularına mayın döşedi.
	9 Nisan	Almanya Norveç ve Danimarka'yı işgal etti.
	10 Mayıs	Almanya Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'u işgal etti.
	14 Mayıs	Hollanda ordusu silah bıraktı.
	26 Mayıs	Belçika kuvvetlerine teslim olması emredildi.
	28 Mayıs-4 Haziran	Büyük bir İngiliz kuvveti ve 140.000 Fransız askeri Dunkirk'ten tahliye edildi.
	3-7 Haziran	Müttefik kuvvetler Norveç'ten çekildi.
	10 Haziran	İtalya Fransa ve Britanya'ya savaş ilan etti.
	22 Haziran	Fransa, Almanya'yla ateşkes imzaladı (24 Haziran'da da İtalya'yla imzaladı).
	9 Temmuz	Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet sona ererken Vichy'de resmen yeni bir rejim kuruldu.
	8 Ağustos-10 Ekim	Britanya Muharebesi.

	8 Ekim	Alman orduları Romanya'ya girdi.
	28 Ekim	İtalyanlar Arnavutluk üzerinden Yunanistan'a saldırdı.
	Kasım	Macaristan'la Romanya Alman-İtalyan-Japon Pakt'ına katıldı.
1941	Mart	Bulgaristan Mihvere katıldı.
	6 Nisan	Almanya Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal etti.
	17 Nisan	Yugoslavya teslim oldu.
	23 Nisan	Yunanistan Almanlarla ateşkes imzaladı, İngiliz birlikleri geri çekildi.
	20 Mayıs	Girit'e Alman hava saldırısı başladı.
	22 Haziran	Almanya SSCB'yi işgal etti. Alman kuvvetleri Ekim sonuna kadar Odessa ve Harkov'u ele geçirip Kırım'a girdi ve Moskova civarına kadar yaklaştı.
1942	2 Temmuz	Almanya'nın yaz saldırıları başladı. Alman orduları Sivastopol ele geçirip Kuzey Kafkasya'ya doğru ilerledi.
	25 Ekim	El Alamein muharebesi başladı.
	8 Kasım	İngiliz ve Amerikan kuvvetlerinin Kuzey Afrika'ya çıkması üzerine Almanlar Vichy Fransa'sını işgal edip Toulon'daki Fransız donanmasını batırdı.
	19 Kasım	Alman ordularının ilerlemesinin durduğu noktada Rus karşı taarruzu başladı.
1943	Ocak	Ruslar Leningrad kuşatmasını kırdı.
	2 Şubat	Almanlar Stalingrad'da teslim oldu.
	Mart	Almanların bahar saldırısı başladı.
	Temmuz	Sovyetlerin yaz saldırısı başladı.
	10 Temmuz	Müttefikler Sicilya'ya çıktı.
	3 Eylül	Müttefikler İtalya'yı işgal edip yeni İtalyan hükümetiyle ateşkes imzaladı.
	6 Kasım	Ruslar Kiev'i geri aldı.
	31 Aralık	Ruslar Jitomir'i geri aldı.
1944	Şubat	Sovyet orduları eski Estonya'ya girdi.
	Mart	Kırım Sovyet kuvvetleri tarafından geri alındı.
	4 Haziran	İngiliz ve Amerikan orduları Roma'ya girdi.
	6 Haziran	İngiliz ve Amerikan ordularının Normandiya çıkarması Kuzey Avrupa'yı işgal yolunu açtı.

Ağustos	Sovyet orduları Polonya, Romanya ve Doğu Prusya'ya girdi.
15 Ağustos	Müttefikler Güney Fransa'ya çıktı.
24 Ağustos	Romanya hükümeti teslim oldu.
2 Eylül	Brüksel kurtarıldı.
12 Eylül	Amerikan kuvvetleri Eupen yakınlarında Alman topraklarına girdi.
25 Eylül	SSCB Bulgaristan'a savaş ilan etti. Bulgaristan üç gün sonra teslim oldu.
20 Ekim	Ruslar Belgrad'a girdi.
16-25 Aralık	Almanların Fransa'ya karşı saldırısı yenilgiyle sonuçlandı.
1945 Ocak-Nisan	Almanya muharebesi.
17 Ocak	Sovyet ordusu Varşova'ya girdi.
7 Şubat	Yalta Konferansı.
13 Şubat	Ruslar Budapeşte'yi son kez ele geçirdi.
20 Şubat	Ruslar Berlin'e girdi.
25 Nisan	ABD / SSCB orduları Elbe'de buluştu.
28 Nisan	İtalya'daki Alman kuvvetleri teslim oldu.
1 Mayıs	Hitler'in ölümü açıklandı.
7 Mayıs	Almanya teslim oldu.
8 Mayıs	Zafer günü–Avrupa'da savaşın sonu.
5 Haziran	Müttefik Kontrol Komisyonu, Almanya topraklarının yönetimini 31 Aralık 1937'den geçerli olmak üzere devraldı.

ALTINCI KİTAP

SOĞUK SAVAŞ VE ERTESİNDE AVRUPA

Tarihin hızlanması bir metafordur. Bunun ne anlama geldiğini belirlemek çok zordur. Ancak değişimin hızını ölçmek için birçok istatistikî gösterge kullanılabilir. Bunun en önemli unsuru öznel olabilir, sayılarla ve hesaplamalarla ifade edilemeyebilir. Bu kafası gittikçe daha çok karışan insanların yaşadığı bir gerçekliktir. Bilinen zihinsel dönüm noktalarının ve psikolojik desteklerin aniden yok olması sonucu dünyanın artık eskiden beri bilinen bir yer olmadığı şaşkınlıkla fark edilir. Bu anlamda, 1945'ten beri değişimin ivmesini abartmak imkânsızdır. Ebeveynleri taş devrindeki atalarından çok farklı bir toplumda yaşamayan insanlar, çocuklarının kendilerinin anlayamadığı bilgisayarlarla dolu bir dünyada büyümesine tanıklık etti. Havadan ağır ve insan taşıyan bir aracın ilk kez uçmasından önce doğanlar, insanoğlunun ayda yürümesini canlı yayında seyretti. Onlarca yeni devlet birkaç yıllık bir sürede art arda ortaya çıktı. Onlar ortaya çıkarken eski imparatorluklar hızla dağıldı.

Avrupa'nın son çok uluslu imparatorluğu 1989 -1991 arasında çok hızlı biçimde çöktü. Bu imparatorlukla birlikte yaklaşık yarım yüzyıldan beri Avrupalıların (ve Avrupalı olmayan pek çok halkın) yaşamının odak noktasında bulunan bir olgu, Soğuk Savaş ta ortadan kalktı. Avrupa'nın savaş sonrası yıllarının anlaşılır bir tarihini yazma konusunda kuşkular uyandıran, her şeyden çok bu mutlak gerçektir. Soğuk Savaş Avrupa'nın kaderini büyük ölçüde belirlese de onu her zaman aşan küresel bir mücadeleydi. Bu son kitapta, Avrupa dışındaki dünyanın önceki kitaplara göre daha çok hesaba katılması gereklidir. Soğuk Savaşın sona ermesi bu güçlüğü ortadan kaldırmıyor. Son yıllarda anlamlı bir şekilde "Avrupa" denebilecek bir olguyu oluşturma konusunda hararetli çabalar harcanmakla beraber, kıtanın tarihini 1945'ten sonra dünyanın tarihinden makul bir şekilde ayırmak imkânsızdır.

1

Savaşın Bitimindeki Avrupa

AVRUPA'NIN KÜÇÜLMESİ

Aydın ve düşünen Avrupalılar 1945'te, Fransız siyaset felsefecisi ve tarihçi Alexis de Tocqueville'in yüzyıl önce Amerikalılarla Ruslar hakkında yaptığı bir kehanetin doğruluğunu hayranlıkla karşılamış olsa gerek. Tocqueville bu iki ulusun dünyanın yarısının kaderine hükmedeceğini öngörmüştü.[1] Nitekim ikinci kez gerçekleşen bir dünya savaşının sonunda dünyanın kaderi iki büyük ve birbirinden çok farklı güç sisteminin eline geçmişe benziyordu. Bu iki sistemden biri Rusya'da, diğeri ABD'de yer alıyordu. Avrupa'nın kaderi onlarca yıl boyunca, karşı konulmaz biçimde Moskova veya Washington'da alınan kararlarla belirlenecekti. Hitler'in 1941'de aldığı SSCB ve ABD'yle savaşma kararı, bir Avrupalının aldığı ve tüm kıtanın tarihini değiştiren son karar olacaktı. Tarihi Rusya'yla ABD'nin Avrupa'ya borçlu olduğu veya davranışlarında yansımasını bulan şeyler ne olursa olsun (her iki ülke en azından biçimsel olarak Avrupa kaynaklı ideolojilere dayalı olarak kurulmuştu), kaygıları aynı zamanda farklı ve küreseldi. Bunu sadece coğrafya belirlemişti. Sonraki yıllarda Avrupa'ya yönelik tavırlarının büyük kısmı ancak küresel bir ortamda anlaşılabilir. Eski sömürgeci ve ekonomik bağlantılardan kaynaklanan nedenlerin yanında, Avrupa tarihini 1945'ten sonra dünya tarihinden ayırmadaki güçlüğün bir diğer nedeni budur.

Diplomatik incelikler, ulusal psikolojiler ve günlük siyaset, belli bir süre için dünya güç dengelerinde en azından 1905'ten beri sürmekte olan bu eksen değişikliğini halkın görmesini sınırladı. II. Dünya Savaşı sırasında uluslararası ilişkilerin rasyonel biçimde yürümesini sağlamak ve (Milletler Cemiyeti'nin kuruluş amacında olduğu gibi) dünya barışını korumak için yapılan yeni uluslararası düzenlemeler yine de bunu yansıtıyordu. Muzaffer müttefikler tarafından savaş sırasında benimsenen Birleşmiş Milletler ismi, yine onlar tarafından yeni yaratılan bir birliğe, Birleşmiş Milletler Örgütüne verildi (bu örgüt daha sonra tüm dünyada kısaca

1 Alıntı Tocqueville'in *Amerika'da Demokrasi* adlı kitabından alınmıştır. Kitabın Fransızca orijinali iki kısım halinde 1835 ve 1840'ta yayınlandı. Benim alıntı yaptığım paragraf ilk kısmın son sayfasında olup Reeves'in çevirdiği Phillips Bradley baskısında bulunabilir (New York, 1948), I, s. 434.

BMÖ veya BM olarak tanındı). Bu örgüt titizlikle yürütülen görüşmelerden sonra 1945'te, büyük bir tesadüf eseri Amerikan ve Sovyet askerlerinin Elbe'de buluştuğu gün San Francisco'da toplanan konferans sonucu kuruldu. Eski cemiyetle bu örgütün kuruluşu arasında çok açık ve cesaret verici bir fark vardı. SSCB ve ABD daha başından itibaren örgüte üye olmuştu. Diğer kırk dokuz kurucu üyenin (şu anda yüz seksenden fazla üye bulunmaktadır) çoğu Avrupa dışındandı. Avrupa'nın eski üstünlüğünün payandası olan uluslararası hiyerarşiler her şeye rağmen yeni örgütün yapısında başka şekillerde kabullenilmişti. Genel Kurulda bütün üye devletlerin temsilcileri eşit oy hakkıyla yer alıyordu. Oysa Güvenlik Konseyi'nin on bir üyesinin altısı, üye ülkeler arasından bir aylığına dönüşümlü olarak seçilirken, beş daimi üye vardı.

Bu beş koltuktan ikisi SSCB ve ABD'ye aitti. Diğer iki üyelik Avrupa devletlerinin olmuştu. Biri savaştan teslim olmadan ve işgal edilmeden çıkmayı başaran tek eski büyük Avrupa ülkesi Birleşik Krallık'tı. Diğeriyse Winston Churchill'in ısrarıyla üye olan Fransa'ydı. Beşinci ülke Çin'in üyeliği daha da mantıksızdı. O tarihte henüz milliyetçi KMT hükümeti tarafından yönetilen ülke hiçbir anlamda büyük bir güç olarak hareket edebilecek durumda değildi. Bu daimi üyelerin her birinin veto hakkı vardı. Bu, diğer üyeler bir yana, ABD ve SSCB'nin BMÖ'yü kabul etmesi için verilmiş zorunlu bir tavizdi. Bunun dışında ilk olağan toplantı Londra'da yapılmasına karşın, Genel Kurulun 1952'den itibaren sürekli New York'ta toplanmasına karar verildi. Bu dünya güç dengelerindeki eksen değişikliğinin bir diğer göstergesiydi. 1946'daki toplantıda ilk veto hakkı Sovyet delegesi tarafından kullanıldı. Veto, savaşın bitiminden aylar sonra Sovyet askerlerinin İran Azerbaycan'ında, İngiliz askerlerinin Yunanistan'daki varlığının devam etmesi yüzünden çıkan sert tartışmaların ardından gerçekleşti.

YENİ GÜÇ DENGESİ

Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi arasında Birleşik Krallık, Fransa ve hatta Çin'in yer almasını tarihi açıdan anlamak kolay olsa da mantıklı bir gerekçe bulmak zordur. Göreceli güç açısından aslında 1945'te yalnızca iki büyük güç bulunuyordu. Bu gerçek, bu ülkelerin "süper güç" olarak anılmasından çok daha önceleri gayrı resmi olarak kabul edilmişti. İngiltere'nin gücü bütün hukuki ve diplomatik kurgulara karşın aşırı zorlanıp son derece zedelenmişti. Fransa işgal yüzünden girdiği yaşayan ölü konumundan henüz sıyrılmaya başlamış ve iç bölünme sancısı çekiyordu. Bunun güçlü ve son derece disiplinli Fransa Komünist Partisi tarafından kullanılma ihtimali yüksekti. Savaş öncesinin diğer "büyük güçlerinden" İtalya, savaşın son iki yılının İtalyanlar arasında eski çatışmalar henüz yatışmadan yeni

kavgalara zemin hazırladığını keşfetmişti. Enkaz halindeki Almanya'nın, işgal ordularının çizmeleri altında daha ne kadar kalacağı belli değildi.

Belki öteden beri tarafsız olan İsveç ve İsviçre dışında bütün Avrupa ülkeleri ciddi sorunlarla karşı karşıya olup, bunların bir kısmı epey ürkütücüydü. İspanya'da savaşta tarafsız olmasına rağmen, yaşadığı iç savaş yüzünden ekonomisini düzeltme imkânından yoksundu. Bu ciddi sorunlar arasında en belirgini maddi sorunlardı. Sadece Birleşik Krallık, İsveç ve İsviçre'nin 1945'teki tarımsal üretimi 1939'un üstündeydi. Bütün ülkelerin –bilhassa Almanya'nın– kömür üretimi 1934-38 arasındaki ortalamanın çok altındaydı. Avrupa diğer kıtalara göre daha büyük ekonomik ve fiziki tahribat yaşadı. Savaşın doğrudan yıkımının maliyeti asla tam olarak hesaplanamadı. SSCB dışında 14 milyon Avrupalı öldü. Bu büyük ülkenin mutsuz halkı ise 20 milyonun üzerinde kayıp verdi. Bunların yaklaşık 13 milyonu asker veya esirdi. En çok zarar gören ülkelerde hayatta kalabilenler yıkıntıların içinde yaşıyordu. Başta Almanya olmak üzere birçok ülkede fabrikalar ve ulaşım imkânları yerle bir olmuştu. Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu ithal ürünlerinin bedeli için Amerikan yardımından gelen dolarlar dışında ödeyecek bir şey yoktu. Avrupa para birimleriyle yapılan harcama sıfıra inmişti. Müttefik işgal kuvvetleri sigara, konserve jambon ve sığır eti konservesinin paradan daha geçerli olduğunu keşfetti. Uygar toplum sadece Nazilerin savaşta yarattığı dehşete boyun eğmemişti. Nazi işgali yüzünden yalancılık, dolandırıcılık, hilekârlık ve hırsızlık erdemli davranışların yerini almıştı. Bu davranışlar sadece hayatta kalmak için zorunlu olmayıp "direniş" eylemleri olarak meşrulaşmıştı. Bu olgu yeni nefretler doğurdu. İlerleyen müttefik orduları ülkeleri birer birer kurtardıkça, artlarından infaz mangaları işe koyuluyordu. Eski hesaplar kapatılıp yenileri açılıyordu. Rivayete göre Fransa'nın kurtuluş sonrası yaşadığı "arınma", 1793'ün terör döneminden daha büyük zayiata yol açmıştı. Bu kıyaslama bile Yugoslavya'da gerçekleşen intikam hareketinin yanında hafif kalıyordu. Savaş sırasında Almanlarla işbirliği yapma veya savaşma yüzünden topluluklar arasında ortaya çıkan eski düşmanlıklar, savaş sonrasında yeni katliamlarla doruğa çıktı.

Avrupa'nın ekonomik yaşamı 1918'e göre çok daha büyük bir parçalanma yaşadı ki bu fiziki hasardan belki daha önemliydi. Sanayileşmiş Almanya bir zamanlar Avrupa ekonomisinin çarkıydı. Ülkenin donanımını eski haline getirecek ulaşım imkânları ve üretim kapasitesi mevcut olsa bile müttefikler öncelikle sanayi üretimini düşük tutmaya kararlıydı. İlk amaçları Almanya'nın eski ekonomik gücüne kavuşması değil bunun gerçekleşmesini önlemekti. Üstelik Almanya bölünmüştü. Ruslar daha ilk günden itibaren yakıp yıkılan ülkelerini onarmanın "tazminatı" olarak sermaye teçhizatını taşımaya başladı ((SSCB'de savaş ve işgalin yarattığı enkaz dışında Almanlar geri çekilirken 65 bin kilometre uzunluğunda

demiryolunu tahrip etmişti). Güç dengesi bu zeminde çıplak bir gerçek olarak ortaya çıkmıştı. Kıtanın dışı bir yana, Amerikalılarla Ruslar 1945'te Avrupa'da olası tüm rakiplere karşı bariz bir askeri üstünlüğe sahipti. Diğer galip devletlerse en iyi ihtimalle ayakta kalmayı veya dirilmeyi becermişti. ABD ve SSCB dışında gerçek anlamda galip yoktu. Bilinmeyen şey, Kızıl Ordu'nun ardında ne derecede zayıflık gizlediğiydi.

SAVAŞ SONRASI SSCB

Kendisinden önceki çarlık devleti gibi Sovyetler Birliği de türünün son örneği olarak, sonuna kadar büyük bir çokuluslu imparatorluk olarak yaşadı. Müttefiklerinden aldığı kaçınılmaz yardımla ama hepsinden öte kendi halklarının verdiği muazzam kayıplar sayesinde, 1945'te çarlık devletinin asla görmediği güçlü bir konuma ulaştı. Avrupa'daki orduları batı yönünde geniş bir tahkimata hâkim olmuştu. Bunun büyük bölümü Almanya, Polonya, Çekoslovakya ve Romanya'dan elde edilmiş topraklardı. Geri kalanıysa, bir kısmında Sovyet garnizonlarının bulunduğu bir uydu devletler sistemiyle oluşturuldu. En önemli alanlardan biri olan Almanya'nın doğu kısmı, tekrar ayağa kaldırıldığı takdirde büyük bir endüstri potansiyeline sahipti. Tahkimatın ötesinde daha batıda yer alan Yugoslavya ile Arnavutluk Sovyet işgal kuvvetlerinin yardımı olmadan kurulan komünist devletlerdi. Her iki ülke 1945'te Moskova'nın güvenilir müttefiki olarak görünüyordu.

Batılı hükümetlerin diğer müttefikleriyle askeri komutanlarına danışarak aldığı kararlar SSCB'nin büyük bir stratejik başarı kazanmasını sağladı. Özellikle batıdaki müttefik orduları başkomutanı olan General Eisenhower Sovyet orduları ulaşmadan önce Prag ve Berlin'in ele geçirilmesine yönelik siyasi baskıya direnmişti. Bunun sonucunda Sovyet kara gücünün Doğu ve Orta Avrupa'daki stratejik üstünlüğü daha büyük tehdit haline geldi çünkü 1914'te Rusları durduran sınırlar (eski Habsburg İmparatorluğu ve birleşmiş Almanya) ortadan kalkmıştı. 1945'te tükenmiş bir Büyük Britanya ve nekahet halindeki Fransa'nın Kızıl Ordu'ya karşı koyması beklenmiyordu. Geriye karşı koyabilecek tek güç olarak kalan Amerikan ordusuysa eve dönmeye hazırlanıyordu.

Bunun dışında Türkiye ve Yunanistan sınırlarında da Sovyet orduları vardı. Britanyalı devlet adamları Rusların doğrudan Akdeniz'e inmesi konusunda 19. yüzyılda yaşanan kâbusları hatırladı. Tekrar kurulan monarşinin sallantıda olduğu Yunanistan'da bir komünist ayaklanma başlaması işleri iyice kötüleştirdi. Bu sırada Sovyet orduları Avrupa dışında Kuzey İran'ı işgal etmiş; Uzakdoğu'da Sinkiang, Moğolistan, Kuzey Kore ve Port Arthur deniz üssünü ele geçirmişti. Ayrıca Mançurya'nın geri kalan kısmını kurtardılar. Ne var ki bizzat Japonya'dan ele ge-

çirdikleri tek bölge Sahalin Adası'nın güney yarısıyla Kuril Adalarıydı. Bu kazançlar, çarlık Rusya'sının Uzakdoğu'da yaptığı gibi eski tarzda, yani Çin'in kayıpları karşılığında elde edilmişti. Üstelik Çin'de komünistlerin başarı kazanma olasılığı daha savaşın sonunda açık biçimde görülüyordu. Dolayısıyla burada da yeni bir Sovyet uydusunun ortaya çıkma ihtimali vardı.

Öte yandan savaş sona erdiğinde SSCB'nin gerçek gücünün ne olduğu sorusuna cevap vermek hâlâ zordur. Halkları büyük bir ihtimalle Almanlara göre daha korkunç bir eziyet çekmişti. Büyük insan kayıpları yanında birliğin gayrisafi sermaye teçhizatının muhtemelen dörtte biri tahrip olmuştu. Stalin 1945'te belki gücünün değil zayıflığının ne olduğunu daha iyi biliyordu. Hükümet etme yöntemleri ve zaferin sağladığı prestij sayesinde, kendisine Avrupa'da bulunduğu noktalarda üstünlük kazandıran dev kara kuvvetlerini Batılı müttefikleri gibi terhis etme zorunluluğu yoktu. Buna karşılık SSCB'nin elinde atom bombası ya da ciddi bir stratejik bombardıman gücü bulunmuyordu. Stalin'in nükleer silah geliştirme kararı (çabucak on adet "Atomgrad' inşa edilmişti), genel bir ekonomik yeniden inşa sürecine acilen ihtiyaç duyulan bir dönemde Sovyet ekonomisine ciddi bir yük bindirdi. Savaştan hemen sonraki yılların 1930'lardaki endüstri yarışı dönemindeki gibi çok çetin geçtiği görüldü. Buna rağmen Eylül 1949'da başarılı bir atom bombası denemesi gerçekleştirildi. Ertesi yılın Mart ayında SSCB'nin bir atom silahına sahip olduğu resmen açıklandı. Amerika'nın bu alandaki tekeli kırılmıştı.

ABD VE SAVAŞ SONRASI AVRUPA

Amerika'nın 1945'teki küresel gücü SSCB kadar toprak işgaline dayanmıyordu. Gerçi Birleşik Devletler'in de savaş sonunda Avrupa'nın ortasında bir garnizonu vardı ama Amerikalı seçmenler askerlerinin en kısa zamanda eve dönmesini istiyordu. Avrasya kıtasının her yanına dağılmış Amerikan deniz ve hava üsleri bir başka konuydu. Rusya her zamankinden büyük bir Asya kara gücü haline gelmiş olabilirdi ancak Pasifik Okyanusu bir Amerikan gölüne dönüşmüştü. Her şeyden öte, Hiroşima ve Nagazaki sadece ABD'nin sahip olduğu yeni silah atom bombasının gücünü ortaya koymuştu.

Bununla birlikte Amerikan emperyalizminin derindeki kökleri ekonomik gücünde yatıyordu. ABD'nin ezici endüstriyel gücü Kızıl Ordu'yla birlikte, müttefiklerin Avrupa'daki zaferinin ardında yatan belirleyici etken oldu. Amerika sadece kendi dev ordularını değil müttefik ordularının büyük kısmını da donatmıştı. Üstelik müttefiklerine kıyasla zafer kazanmak için büyük bir bedel ödemedi. Kayıpları az olmamakla birlikte müttefiklerinin yanında çok küçük kalıyordu. Bir kıyaslama yapıldığında Birleşik Krallık'ın kayıpları çok fazlaydı. SSCB'nin kayıplarıysa

muazzam bir boyuta ulaşmıştı. ABD'nin ana üssü önemsiz düşman saldırılarına uğradığından zarar görmedi. Sabit sermayesi bozulmadığı gibi kaynakları her zamankinden fazlaydı. Aslında yurttaşları savaş sırasında hayat standardının arttığına tanık oldu. Son olarak ABD büyük bir borç veren ülkeydi. Kimsenin sermaye sağlayamadığı bir dünyada yurtdışına yatırım yapacak sermayesi vardı. Eski ticari ve siyasi rakipleri toparlanma sürecinin yarattığı sıkıntılarla boğuşuyordu. Bu ülkelerin ekonomileri Amerikan nüfuz alanına doğru sürükleniyordu. Bunun sonucunda dolaylı Amerikan gücünün dünya çapında yaşanan hamlesinin başlangıcı daha savaş sona ermeden belirgin hale gelmişti.

Bu durum Avrupa'da savaşın son aylarında hızla ortaya çıkan bir sorun yarattı. ABD doları etkin biçimde uluslararası likiditenin vazgeçilmez aracı haline geldi. Ödünç verme yasası, UNRRA (Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi) kanalıyla yapılan yardımlar, Amerikan silahlı kuvvetleri ve diğer devlet birimlerinin denizaşırı ülkelerde hizmetler için yaptığı doğrudan ödemeler sonucu; Avrupa 1945'te ithalatını karşılamak için tehlikeli bir destek kaynağına bel bağlamış durumdaydı. ABD fiilen Avrupa'nın bankeri haline gelmişti. Avrupa'yı yönetenler bundan rahatsız olsa da milyonlarca insan bunun farkında değildi.

SOĞUK SAVAŞIN KÖKLERİ

Bir yanda Lenin'le yoldaşlarının, diğer yanda Woodraw Wilson ve haleflerinin savları ciddiye alınacak olursa, ABD ile Sovyetler Birliği arasında ideolojik düşmanlık kaçınılmazdı. Bu anlamda Soğuk Savaşın başlangıcı 1917'ye kadar uzatılabilirdi. İdeoloji özellikle Sovyet tarafında önemliydi zira devlet bunun üzerine kurulmuştu. Sovyet yönetici elitiyle beyni yıkanmış uyrukları kapitalist toplumların tavrı hakkında her zaman katı önyargılara sahip olmasaydı, savaş sırasındaki müttefiklerine karşı davranışları kesinlikle farklı olurdu. Bir başka gerçek, bir kısım Amerikalının SSCB'ye asla güvenmemesi ve ilk Bolşeviklerin yarattığı devrimci tehdidin devamı olarak görmesiydi. Bu tehdit sol fikirlere sahip Amerikalılar tarafından kesinlikle reddediliyordu. Yine de SSCB'ye hiç güvenmeyip komünizmden korkanların sayısı nispeten azdı. Amerika'nın savaş sırasındaki siyasetini belirlemede büyük bir etkileri yoktu. Savaş sona erdiğinde, iki muzaffer devlet arasında daha kuşkulu ve ihtiyatlı olanı Sovyetler Birliği'ydi.

Savaş sona ermeden önce Avrupa'da doğuyla batı arasında geleceğe yönelik bir siyasi bölünme belirmeye başlayınca, bundan en çok endişelenen Amerikalılar değil İngilizler oldu. Sovyetlerin Polonya'ya yönelik tavrı, Doğu Avrupalıların kendi yöneticilerini seçme özgürlüğü konusunda Amerikalıların öngörüsüne uymuyordu. Buna rağmen savaş sürerken ne Amerikan hükümeti ne de ona oy

verenler, bu gibi konularda SSCB'yle makul anlaşmalar yapılabileceği umudunu kesmedi. Roosevelt'in iki ortağın iyi geçinebileceğine duyduğu güven sarsılmamıştı. Almanya'nın gücünün yeniden canlanmasını önleme ve savaş sırasında eski Avrupa sömürgelerinde ortaya çıkan sömürgecilik karşıtı hareketleri destekleme gibi paylaştıkları ortak konular olduğundan anlaşabileceklerini umuyordu (SSCB'yi bir imparatorluk olarak görmüyordu). Gerek kendisi gerek yurttaşları Britanya İmparatorluğu hakkında güçlü bir tarihi görüşe sahip olup buna sert biçimde karşı çıkarken, Rus siyasetinin tarihi eğilimlerinin pek farkında değillerdi. Savaş sona erdiğinde Amerikalılar, Yunanistan'da monarşiyi devirmeyi amaçlayan komünist gerilla hareketine karşı İngilizlerin faaliyeti konusunda derin bir güvensizlik duyuyordu. Oysa Stalin İngilizlerin faaliyetini sürdürmesine istekli olduğunu ortaya koymuştu. Sovyetler Birliği'nin Romanya'da dilediğince hareket etmesi karşılığında İngiltere'nin Yunanistan'da özgürce hareket etmesi konusunda Churchill'le kolayca anlaştılar. Amerikalılar Monroe Doktrini ve Karayipler'de kendi geçmişlerine rağmen, 1945'te nüfuz alanlarının açık biçimde konuşulmasından hoşlanmıyordu. Sovyetler Birliği ise, bu konuları görüşmelerde pazarlık unsuru yapmaya daima hazırdı.

Başkan Roosevelt zaferin arifesi olan Nisan 1945'te öldüğünde, Amerikan siyaseti ya da psikolojisinde önemli bir değişiklik olmadı. Dünyanın en güçlü devleti zaferden sonra tuhaf biçimde Avrupa'da gücünü kullanma konusunda isteksiz davranıyordu. İlginç biçimde, Kızıl Ordu ulaşmadan önce Avrupa başkentlerini işgal etmekten çok, Çin'deki önemli şehirleri Çin komünistlerine karşı korumayı amaçlıyordu. Amerikan ordusunun başlıca önceliği birliklerini en kısa zamanda terhis etmekti. Başkan Truman daha Japonlar teslim olmadan önce, Amerika'nın müttefiklerinin savaşı kazanmasında büyük önem taşıyan ödünç verme yasasını durdurdu. Bunların arasında SSCB de vardı. Daha önemlisi, bu hareket ABD'nin uluslararası kaldıraç gücünü azaltıp yakında yine ihtiyaç duyabileceği bazı eski dostlarını zayıflattı. Bunların sırtındaki ekonomik yük düşünüldüğünde, Amerikan gücünü yeni bir güvenlik sistemiyle asla değiştiremezdi. En ölümcül silah olan atom bombasına gelince; bu silah öyle güçlüydü ki sadece son çare olarak kullanılabileceği aşikârdı. Zaten bu tür silahlar yapmak çok zaman alıyordu. Elde bulunan iki bomba Ağustos 1945'te Japonya'ya atılmıştı.

Amerikan tavırlarıyla siyasetindeki değişim zamanla ve özellikle Almanya'da tecrübe kazandıkça ortaya çıktı. Sovyet kuvvetleri işgal bölgeleri oluşturma konusundaki anlaşmaları, Sovyet bölgesinin içlerinde bulunan Berlin'de İngiliz ve Amerikan (ve daha sonra Fransız) garnizonları kabul edip şehrin yönetimini bu ülkelerle paylaşmayı titizlikle uyguladı. Stalin'in Churchill ve Truman'la Temmuz 1945'te Potsdam'da buluştuğunda Almanya'nın sonunda tek bir birim olarak yö-

netilmesini planladığına dair kuvvetli belirtiler bulunmaktadır. Bu durumda SSCB, tazminatlar için bir maden cevheri potansiyeli taşıyan Ruhr Havzası'nda geleceğe yönelik koz sahibi olacaktı. Ayrıca birleştirilmiş ve işgal altındaki Almanya küçülen bir Almanya olacaktı. Silezya'nın büyük kısmı, Pomeranya ve Doğu Prusya'yla birlikte Polonya'ya geçti (bu yeni topraklardan ve diğer ülkelerden çıkarılan 7 milyon civarında Alman daha batıya yerleştirildi). Alsace ve Lorraine ise bir kez daha Fransa'ya iade edildi.

Almanların toparlanmasına karşı Sovyet çabaları, doğu bölgesinin diğer üç işgal bölgesinden, işgal anlaşmalarına uygun biçimde, fiilen ayrılmasını hızlandırdı. Bu yol ayrımını başlangıçta harekete geçiren, geleceğin birleşik Almanya'sı için somut ve güvenilir (yani komünist) bir çekirdek oluşturma isteği de olabilirdi. Oysa bu gelişme sonunda, Alman sorununun hiç kimsenin öngörmediği bir şekilde, kırk beş yıl sürecek bir bölünmeyle çözümlenmesine yol açacaktı. Bununla birlikte ekonomik değerlendirmeler de aynı ölçüde bölücüydü. Batı işgal bölgeleri ekonomik nedenlerle, kısa zamanda tek bir parça halinde birleşti. Bu esnada Sovyet bölgesi içindeki olaylar kuşkuları arttırdı. Doğu Almanya'da atılan adımlar diğer ülkelerde de görülen bir yolu yansıtıyordu. 1945'te sadece Yugoslavya ve Bulgaristan'da komünist çoğunluğa sahip hükümetler vardı. Diğer Doğu Avrupa ülkelerinde komünistler koalisyon hükümetleri içinde yer alıyordu ancak onlar da giderek Sovyetlere ayak uydurmaya başlamıştı. Bir tür komünist blok daha 1946'da belirginleşmeye başladı. Gerçek niyetleri ne olursa olsun, Stalin kendi kontrolünde bir hükümet altında olmadığı sürece Almanya'nın yeniden birleşmesinden açıkça korkuyordu. Rusların tarihi anıları Töton Şövalyeleri, 17. yüzyılda İsveçliler ve 1919'daki "müdahaleler" gibi Batı'dan gelen saldırılarla doluydu. Müttefikler ya da daha iyi bir çözümle SSCB'nin kuklalarıyla yönetilmediği sürece birleşik bir Almanya daima tehlike demekti. Moskova'daki rejimin ideolojik doğası ne olursa olsun, bu her zaman için uluslararası yaşamın bir gerçeği olacaktı. Birleşik Almanya kapitalist olduğu takdirde bu daha büyük bir tehdit demekti.

Sovyet siyaseti diğer ülkelerde de eski müttefiklerini endişelendirecek işaretler yayıyordu. SSCB Çin'de henüz resmen komünist olmayan –aslında anti-komünist– ve milliyetçi KMT hükümetini desteklese de, anlaşmaya varıldığı gibi İran'daki Sovyet kuvvetlerini geri çekmede isteksiz davranıyordu. Sovyet orduları çekildiğinde geriye Azerbaycan'da uydu bir komünist cumhuriyet bıraktı (bu cumhuriyet 1947'de Amerika'dan askeri yardım almakta olan İran tarafından ortadan kaldırıldı). Güvenlik Konseyi'nde Sovyet vetosunun daha sık kullanılmaya başlaması eski müttefiklerini öfkelendiriyordu. Batı Avrupalı komünistler Sovyet çıkarlarına göre hareket etme konusunda bariz tavırlar sergiliyordu. Yine de Stalin'in neler hesapla-

dığı karanlıktaydı. Belki kapitalist dünyada yeni bir ekonomik kriz bekliyor hatta buna güveniyordu.

Winston Churchill 1946'daki Amerika ziyaretinde Avrupa'nın Trieste'den Oder'e uzanan bir "demir perde" ile bölündüğünden bahsedince birçok insan onu kınamıştı zira Amerikalıların çoğu bir yana tüm yurttaşları bu görüşe katılmıyordu. Eski müttefikleri arasında SSCB'ye karşı henüz büyük bir iyi niyet vardı. Yine de 1945 genel seçimlerini kazanan Britanya İşçi Partisi'nin yandaşları "solla sol anlaşabilir" görüşünden umutluysa da, yeni kurulan İşçi Partisi hükümetinin bakanları kısa sürede gidişattan şüphelenir oldu. İngiliz ve Amerikan politikası 1946'da yön değiştirmeye başladı. Amerikalı yetkililer Sovyet politikasının gidişatına daha çok kafa yormaya başlamıştı. Ayrıca neredeyse tesadüfen Yunanistan'daki İngiliz müdahalesinin serbest seçimleri mümkün kılmak gibi bir meziyeti olduğu ortaya çıkmıştı ve sonuçta Polonya'da seçim yapılmamıştı. Üstelik Britanya, daha o tarihlerde Hindistan'dan çekileceğini açıklamıştı ki bu resmi Amerikan politikasının gözünde önemliydi. Son olarak Başkan Truman'ın SSCB konusunda bastırması ya da örtmesi gereken algıları veya önyargıları yoktu.

Sonraki birkaç yıl boyunca, Avrupa'nın kaderini onlarca yıl belirleyecek kararlar, bazen Moskova'da alınan kararların bir sonucu olarak, Washington'da alındı. En tarihi olanlarından biri Şubat 1947'de Britanya hükümetinin Büyük Britanya'nın artık bir küresel güç olmadığını zımnen kabul etmesiydi. Savaş sırasındaki devasa çabalar yüzünden ağır hasar gören İngiliz ekonomisi, yurtiçinde acil yatırımlara ihtiyaç duyuyordu. Sömürgelerden çıkmanın ilk aşamaları masraflıydı. Britanya'nın yurtdışı askeri harcamalarının yüksek olmasının tek sebebi bu olmasa da önemli bir etkendi.[1] Refah devletinin büyümesine bağlı olarak yeni yurtiçi harcamalar vardı. 1945'te Amerika'dan alınan büyük miktarlı bir kredi 1947'ye kadar harcandı. Önceki yıl Birleşik Krallık'ta ekmek ilk kez karneye bağlanmıştı (savaş sırasında buna gerek duyulmamıştı). Britanya'nın ödemeler dengesi 1947'de öyle bir hal aldı ki ancak Yunanistan'a yaptığı yardımı kesip ordularını geri çektiği zaman açık vermekten kurtulacaktı. Bu takdirde Yunanistan'ın güvenliği nazik bir duruma girecekti. Başkan Truman derhal bu boşluğu ABD'nin doldurması gerektiğine karar verdi. Sovyet baskısına karşı koymaları için Yunanistan ve Türkiye'ye mali yardım yapıldı. Başkan kongrede yaptığı konuşmada iki ülkenin desteklenmesinden çok bilerek yardım yapılmamasının yaratacağı sonuçlar üzerinde durdu. Konuşmasında "hiçbir hükümet kusursuz değildir" dedi (ve daha sonra Yunan hükümetinin

1 1947'de yurtdışındaki askeri harcamalar 209 milyon sterlindi. Oysa Britanya hükümetinin 1934-8 döneminde yıllık ortalama harcaması, askeri harcamaların yanında idari ve diplomatik harcamalar da dahil olmak üzere 6 milyon sterlindi. A.S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe 1945-51* (Londra, 1984), s. 41.

kusursuz olmadığından bahsetti). Yine de "kusurlarının her zaman görünür olması ve demokratik süreç içinde işaret edilip düzeltilebilmesi" demokrasinin bir meziyetiydi.[1] İdeolojik tehdit açıkça ortadaydı. Sadece Türkiye ve Yunanistan'a yardım yapılmasına rağmen; başkan dünyanın "özgür halklarına" Amerikan yardımıyla beraber, "silahlı azınlıklar veya dış baskıların boyun eğdirme girişimlerine" karşı direnmek için Amerika'nın liderliği altına girmeyi önerdi.

Özellikle ekonomik ve mali yardım yoluyla olsa da Rus gücünü "bastırma" konusundaki bu açık karar, Louisiana'nın satın alınmasından beri Amerikan diplomasisinin aldığı en önemli karar olarak görülebilir. Bu Amerika'nın 1945'te arzuladığı Avrupa'dan tecrit olma kararından belirgin bir geri dönüş olup Amerikan dış politikasının tarihi geleneklerinden önemli bir kopuş anlamına geliyordu. Bu dönüş sonunda, Amerikan gücünün ve eleştirenlerin deyimiyle yeni Amerikan emperyalizminin etkin sınırlarının, uygulanan politika Avrupa dışına taştıkça gerçekçi olmayan bir şekilde değerlendirilmesine yol açacaktı ancak o zamanlar bunu kimse göremiyordu. Bu durumu kışkırtan Rusya'nın tavırları ve Stalin'in son on sekiz ay boyunca korkuları arttıran politikası yanı sıra Britanya'nın zayıflığıydı. Amerikalı politikacı ve yetkililerin aldığı hiçbir karar Avrupa'nın kendi iç tarihinde bu kadar belirleyici olmamıştı.

MARSHALL PLANI

"Truman Doktrini" birkaç ay sonra çok daha ölçülü hesaplanmış ve siyasal konjonktürün elverişli bir ortam yarattığı yeni bir adımla tamamlandı. Bu adım, ekonomik toparlanmayı ortak olarak planlamak için bir araya gelecek Avrupa ülkelerine ekonomik yardımda bulunma teklifiydi. Bu planı ilk açıklayan Amerikan dışişleri bakanından dolayı yardıma Marshall Planı adı verildi. Planın temelinde Avrupa'yı yeniden yapılandırma siyaseti yatıyordu. Birçok Amerikalı yetkili ABD'nin çıkarlarının artık Avrupa'daki dost ve demokratik rejimleri korumada yattığına inanıyordu. Fransa ve İtalya'daki siyasi tehlikeyi abartmış olsalar da bu yeni bir algıydı. Bunu yapmak için Avrupa'nın kronik ödemeler dengesi sorununu çözme yoluna gidildi. Böylece Avrupa'nın ekonomik açıdan toparlanması sağlanarak SSCB'nin saldırgan ve askeri olmayan bir biçimde durdurulması gerçekleşecekti.

Bu planın doğuracağı sonuçları ilk kavrayan Avrupalı devlet adamı Britanya dışişleri bakanı Ernest Bevin'di. Planın Batı Avrupa devletleri tarafından kabul

1 Başkan konuşmasını 12 Mart'ta yapmıştı (Britanya Yunanistan'a olan taahhütlerine 31 Mart'ta son verecekti). Bkz. *Public Papers of the Presidents of the United States-Harry S. Truman. 1 Ocak 31 Aralık 1947* (Washington, 1965), tam metin s. 176-180'de.

edilmesi için Fransa'yla birlikte bastırdı. Bu öneri bütün Avrupa'ya yapılmıştı fakat SSCB kendisi katılmayı reddettiği gibi uydularının da yer almasını istemiyordu. Moskova plana sert saldırılarda bulundu. Çekoslovakya koalisyon hükümeti de (sonradan açıkça pişman olsa da) plana katılmayı reddetti. Doğu Avrupa'da henüz komünistlerin egemen olduğu bir hükümeti olmayan ve Rus uydusu olarak görülmeyen bu tek ülkenin açıkça Sovyetlerin boyunduruğu altına girmek üzere olduğu belliydi. Çekoslovakya'nın bağımsızlığının Şubat 1948'de gerçekleşen bir komünist darbeyle ortadan kalktığına sonradan inanıldı. Rus inatçılığının bir diğer işareti, savaş öncesine ait eski bir propaganda aracı olan Komintern'in Eylül 1947'de "Kominform" adıyla tekrar ortaya çıkmasıydı. Kominform derhal "Amerikan emperyalizminin dünyada egemenlik kurmak için açıkça yırtıcı ve yayılmacı şekilde izlediği yolu" suçlamaya başladı. Son olarak Batı Avrupa, Marshall Planını uygulamak için Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü (OEEC) kurunca, Ruslar buna Avrupa'nın kendilerine ait kısmında Comecon'u kurarak cevap verdi. Açılımı Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi olan örgüt, Sovyetlerin Doğu ülkelerinin ekonomisine hâkimiyetinin göz boyama aracıydı.

Soğuk Savaş adı verilen mücadele aslında böylece başlamıştı. Avrupa'nın savaş sonrası tarihinin ilk aşaması tamamlanmıştı. Bir sonraki adım dünya tarihinin bir aşaması olarak 1960'lara kadar sürdü. Başını Birleşik Devletler ve Sovyet Rusya'nın çektiği, dünyanın her tarafına yayılmış iki devletler grubu vardı. Çekişmenin baş aktörleri art arda ortaya çıkan krizlerde kendi güvenliklerini sağlamak için savaş dışında her yolu kullanarak mücadele etti.

Yarattığı dilin basit acımasızlığına karşın, bu mücadelenin ardından ortaya çıkanlar, bugün bakıldığında biraz 16. ve 17. yüzyılda Avrupa'da meydana gelen karmakarışık din savaşlarına benzemektedir. İdeoloji şiddet, tutku ve bazen suçlamayı körüklüyor ancak asla günün karmaşık sorunlarını ve zıt akımlarını tam olarak kucaklayamıyordu. Hepsinden öte Soğuk Savaş ulusal çıkarları bastıramıyordu. Buna rağmen kısa zamanda spesifik tartışmalar sona erip felaket önlense bile, söylem ve efsanelerin gerçek olmaktan çıktıktan uzun süre sonra bile karmaşık ve sertleşen sorunları büyüttüğü görüldü (bu durum da elbette Avrupa'nın geçmişindeki dini mücadeleleri hatırlatıyordu). Ortaya çıkan Batı bloğundaki bazı ülkelerde Soğuk Savaş bir iç savaş ya da savaşa yakın bir mücadeleye dönüştü. Böylece özgürlük, toplumsal adalet ve bireycilik gibi değerler hakkında bir ahlak tartışması başladı. Mücadelenin bir bölümü marjinal alanlarda propaganda ve yıkıcı faaliyetler veya gerilla hareketleri şeklinde gerçekleşirken iki büyük rakip bu hareketleri besleyip himaye ediyordu. Soğuk Savaş aynı zamanda ekonomik bir mücadeleydi. Uydu devletlere, eski sömürgelerdeki siyasetçilere ve bağlantısız ülkelere rüşvet vererek sürdürülen bir çekişmeydi. Bu süreçte kaçınılmaz olarak

doktriner katılığa bol miktarda oportünizm karıştı. Muhtemelen kaçınılmaz olarak, Soğuk Savaş dünyanın pek azına dokunmayan bir afet gibi, otuz yıldan fazla bir süre boyunca her tarafa sızan bir suç, yolsuzluk ve eziyet kaynağına dönüştü. Fakat aynı zamanda Batı Avrupa'nın ardında yeni bir gelecek inşa edebileceği bir koruma kaynağı oldu.

İMPARATORLUKLARIN TASFİYESİ

Soğuk Savaşın ortaya ilk çıkan pürüzlerinden birinin Avrupa'yı doğrudan etkilemesi diğer kıtalardaki bazı ülkeleri etkilediği boyuttan azdı. Bu olay kendini şu ya da bu tarafa bağlı hissetmeyen ulusların ortaya çıkmasıydı. Bunların birçoğu, 1945'ten sonraki birkaç yıl içinde sömürgelerin bağımsızlaşması sonucu ortaya çıkan yeni uluslardı. Süper güçler arasındaki nükleer yarış kadar tehlikeli olmasa da bu süreç, uluslararası ilişkilerde en az Soğuk Savaş kadar karışıklığa yol açtı. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Soğuk Savaş propagandasından çok sömürgecilik karşıtı bir platform olarak önemini ortaya koydu (gerçi bu iki kavram sık sık birbirine karıştırılıyordu). SSCB dışında altı Avrupa devletinin 1945'te hâlâ sömürgeleri vardı: Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda, Portekiz ve İspanya. Savaştan sonra sömürgelerinde kontrolü tekrar sağlamak için olanca çaba ve hızla hareket etmelerine rağmen (bir tek Fransa geri dönüş sürecinde iki başkenti –Hanoi ve Şam– bombalamıştı), hepsi çeyrek yüzyıl içinde sömürge topraklarının tasfiyesini kabullenmek zorunda kaldı.

Her türlü derece, koşul ve zamanlama farklılıkları göz önüne alınarak Asya'daki milliyetçi hareketler, savaş Avrupa emperyalizminin Güneydoğu Asya ve Endonezya'daki kâğıttan şatolarını yıktığında, nihai zafere ulaşmayı büyük ölçüde garantilemişti. 1942'de Singapur'da 60 bin Britanya, Hint ve Dominyon askerinin teslim olması, Asya'daki Avrupa emperyalizminin ölüme mahkûm olduğunun işaretiydi. Hiçbir çaba Yorktown'dan daha büyük bir felaketi önlemeye yetmezdi. Bu olayın yankıları imparatorluk gücünün yerini Japonların almadığı bölgelerde bile (örneğin Hindistan alt kıtasında) hissedildi. İtibar kaybı, Uzakdoğu'da yaşayan her Avrupalının güven ve itibarını kaybetmesine yol açtı. Japonların uyruklarına bazen kötü davranması sorun yaratmıyordu. 1945 yılında artık değişim için büyük bir potansiyel ortaya çıkmıştı. Eski Asya imparatorluklarının hepsi birkaç yıl içinde silinip gitti.

Hindistan'da imparatorluk yönetiminin sona ermesi 1939'dan önce bile artık bir zamanlama ve biçim sorunundan ibaretti. Hindistan'ın bağımsızlığından yana olan İngilizler ülkenin Britanya Milletler Topluluğu'na bağlı kalmasını umuyordu. Bu ad 1926'da düzenlenen İmparatorluk Konferansından beri kullanılıyordu. Bu

konferansta ilk kez resmen açıklanan "Dominyon Statüsü" İngiliz kralına bağlı ve Topluluğa bağımsız üyelikleri dışında üye ülkelerin iç ve dış işlerinde tamamen bağımsız olmasını kabul etti. Dominyon statüsü Hindistan için anlaşılır bir hedef oluşturdu fakat bu hedef Britanya hükümetleri tarafından 1940'a kadar kabul edilebilir bir hedef olarak görülmedi. 1941'de Japonya savaşa girdiği sırada, Hindistan'da rüzgârlar farklı yönlerden esiyordu. Farklı Hint çıkarları farklı fırsatlar görüyordu. Japonya'nın saldırısı, Kongre mensubu milliyetçilere savaştan sonra özerklik ve Milletler Topluluğu'ndan ayrılma hakkı sunan İngiliz hükümetini güç durumda bıraktı. Bu öneri için artık çok geçti. "Hindistan'ı terk et" sloganıyla derhal bağımsızlık kampanyası başlatıldı. Kongre liderleri tutuklanırken Raj yönetimi devam etti. 1942'deki ayaklanma, yaklaşık bir yüzyıl önceki isyandan çok daha hızlı bastırıldı. Britanya'nın barışçı biçimde ayrılması için zaman hızla akıyordu. Başkan Roosevelt Stalin'le gizlice Hindistan'ı bağımsızlığa hazırlama ihtiyacını (ayrıca Asya'nın diğer bölgelerini hazırlamayı ve Fransa'nın Hindiçini'ndeki vesayetini) görüştü. ABD'nin savaşa girmesi tıpkı 1917'de olduğu gibi Avrupalılar için köklü değişiklikler anlamına geliyordu.

İşçi Partisi Hindistan ve Burma'nın bağımsızlığını uzun zamandan beri programına koymuştu. Britanya hükümeti 14 Mart 1946'da bunu önerdi. Yaklaşık bir yıl sonra (başkan Truman'a Yunanistan'dan çekilme kararını açıklamadan hemen önce), iktidarı devretmesinin Haziran 1948'den sonraya kalmayacağını açıklayarak Hintlilerin başına silah dayamış gibi oldu. Bu durumda dökülen kanın en büyük sebebi olan toplumlar arası düşmanlıklar kördüğümünün çözülmesi gerekiyordu. Ardından alt kıtanın parçalanması geldi. Bölgede kısa süreyle yaşanan yegâne birleşik hükümet 15 Ağustos 1947'de sona erdi ve ortaya iki yeni Dominyon, Pakistan ve Hindistan çıktı. Müslüman olan Pakistan, Kuzey Hindistan'ın iki yanındaki iki ayrı toprak parçasından oluşuyordu. Hindistan ise resmen laik olmakla birlikte liderlik ve esinlenme bakımından ezici biçimde Hinduydu. Büyük katliamların meydana gelmesiyle birlikte yüzbinlerce göçmen ortaya çıkan cemaat şiddetinden kaçıp kurtulmak için yeni sınırların ötesine geçmeye çalıştı.

Asya'da tehlikede olan sadece doğrudan sömürge yönetimi değildi. Avrupa'daki Rus ve Amerikan nüfuz alanları (Berlin istisna olarak kabul edilebilir) 1948'de açık biçimde ayrışarak tam kırk yıl boyunca değişmeden kalacaktı. Buna karşılık Uzakdoğu'daki büyük güçlerin ilişkileri Çin'in rolü yüzünden uzun süre kuşkulu bir seyir izleyecekti. Yüzyıldan fazla bir zamandan beri sadece toprak elde etmeye dayalı emperyalizmi defetmek için mücadele etmiyordu. II. Dünya Savaşı sayesinde Japon tehdidine karşı ayakta kalmayı ve uzun süren devrimini tamamlamayı başarmıştı. Yine bu nedenle 1941 önemli bir tarihtir. Çin-Japon çatışmasının dünya savaşı içine karışması Japonya'nın hareket özgürlüğünü kısıtlarken Çin'in önemini

arttırıp yeni müttefikler kazandırdı. Önemli bir gelişme olarak, Büyük Britanya, Fransa ve ABD ile yapılan "eşitsiz antlaşmaların" son kalıntıları bu sırada ortadan kaldırıldı. Bu müttefiklerin verebileceği askeri bir yardımdan çok daha önemliydi zira müttefikler uzun bir süre Çin'e yardım etmek bir yana kendilerini 1942'nin getirdiği felaketlerden kurtarma derdindeydi. Bilakis İngilizlerin Burma Yolunu Japonlara karşı savunmasına yardım için Çin bir ordusunu göndermişti. Amerikan uçakları tarafından desteklenme birlikte batıya sıkışıp kalan Çinliler uzun bir süre müttefikleriyle sadece havadan veya Burma Yolundan irtibat kurarak dayanmak için ellerinden geleni yaptı. Buna rağmen Çin üzerindeki Batı kıskacını ortadan kaldırma konusunda belirleyici bir değişim başlamıştı. Bu değişim 1 Ekim 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte yürürlüğe kondu. Bu ulusal rejim resmen bir Avrupa ideolojisi olan Marksist komünizme bağlıydı.

II. Dünya Savaşı Hindistan ve Çin'de olduğu gibi Güneydoğu Asya ve Endonezya'da da belirleyici rol oynadı. Hollanda ve Fransa sömürgelerinde değişimin hızı bazen Britanya sömürgelerinden fazlaydı. Hollanda'nın Endonezya'da 1939'dan önce temsili kurumlara izin vermesi, milliyetçi ve komünist hareketlerin büyümesini durduramadı. Japonlar 1942'de adaları işgal edince bazı milliyetçi liderler onlarla işbirliği yaptı. Japonlar teslim olduğu sırada bu liderler iktidarı ele geçirebilecek bir konumda olduğundan, Hollandalılar geri dönmeden önce Endonezya'da bağımsız bir cumhuriyet ilan ettiler. Çatışma ve görüşmeler yaklaşık iki yıl sürdü. Hollanda Kraliyeti altında bir Endonezya cumhuriyeti konusunda anlaşmaya varılsa da bu uzun süre yürümedi. Savaş tekrar başladı. Hollanda'nın ümitsiz "polis operasyonları" ile kurmaya çalıştığı baskı, eski bir sömürgeci gücün hem komünistler hem BM'nin sömürgecilik karşıtı kararlarıyla kınanan ilk eylem olarak tarihe geçti. Gerek Hindistan gerek Avustralya sorunu Güvenlik Konseyi'ne taşıdı (Avustralya sonunda bağımsız bir Endonezya'nın yaratılması için uzlaşmaya varılmasını savunmanın akılcı olacağına karar vermişti). Hollandalılar nihayet pes etti. Üç buçuk yüzyıl önce Amsterdam Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yazmaya başladığı hikâye böylece 1949'da Endonezya Birleşik Devletleri'nin kurulmasıyla sona ermişti. Hollanda'yla kurulan cılız birlikse beş yıl sonra ortadan kalktı.

Fransızlar bir süre Hollandalılara göre daha dayanır gibi oldu. Hindiçini'nin savaş sırasındaki öyküsü Malezya veya Endonezya'dan farklıydı. Japonlar burada 1941'den beri tam askeri kontrolü ele geçirse de, Fransa'nın üstünlüğü 1945 başlarına kadar resmen tehdit edilmedi. Japonlar Annam, Koçin-Çin ve Tongking'i birleştirerek Annam İmparatoru altında yeni bir Vietnam devleti yaratmıştı. Japonlar teslim olur olmaz ülkedeki Komünist Partinin (Viet Minh) lideri olan Ho Şi Minh Hanoi'deki hükümet sarayına yerleşerek Vietnam Cumhuriyetini ilan etti. Onu destekleyen devrimci hareket hızla yayıldı. Fransızların tekrar hâkimiyet kurması-

nın kolay olmayacağı kısa sürede anlaşılmıştı. Hindiçini'ne büyük bir sefer kuvveti gönderildi. Fransızlar Vietnam'ın Fransız Birliği içinde özerk bir devlet olmasını kabul etti. Koçin-Çin'e ayrı bir statü verme konusunda ortaya çıkan sorun bütün girişimlere rağmen çözülemedi. Bu esnada Fransız askerleri vuruluyor, konvoyları pusuya düşürülüyordu. 1946 sonunda Hanoi'daki yabancılara yönelik saldırılarda birçok insan öldü. Hanoi Fransız birliklerinin eline geçerken komünistlerin birleşik bir ülke kurma yönündeki milliyetçi hedefler için mücadele ettiği savaş başladı. Fransızlarsa diğer Hindiçini devletleriyle birlikte Fransız Birliği içinde kalacak küçülmüş Vietnam'ı ellerinde tutmaya çalışıyordu. 1949'da Koçin-Çin'i Vietnam'ın içine katıp Kamboçya ve Laos'u "bağlı devletler" olarak tanıdılar ancak olaya dışarıdan karışanlar bölgeyle ilgilenmeye başlamıştı. Ho Şi Minh'in hükümeti Moskova ve Pekin tarafından tanınırken, (Fransızların kurduğu) Annam imparatorunun devleti Britanya ve Amerika tarafından tanındı.

Böylece Asya'nın sömürgelerden arınması Roosevelt'in öngördüğü basit süreçlerden çabucak patlak vermişti. Bu arada Burma ve Seylan 1947'de bağımsızlığını kazandı. Ertesi yıl Malaya'da komünistlerin desteğindeki gerilla savaşı başladı. Başarısız olup 1957'deki bağımsızlığa doğru istikrarlı ilerlemeye sekte vuramasa da, Amerika'nın Avrupa devletleriyle ilişkisini zedeleyen sömürgecilik sonrası çatışmaların ilkiydi. Komünist dünyada artan düşmanlık anti-sömürgeciliğin masumiyetiyle çelişiyordu.

SAVAŞ SONRASI ORTADOĞU

Ortadoğu'da iki savaş arasında istikrarın sağlanması, bölgede heyecanın zaman zaman artmasına rağmen o kadar güç olmadı. 1939'da Fransızların hâlâ Suriye'yle Lübnan'da, İngilizlerin Filistin'de mandası vardı. İngilizler ayrıca yerel yöneticilerle yaptıkları görüşmelerin ardından diğer Arap ülkelerinde farklı derecelerde nüfuz veya güç sahibiydi. En önemli İngiliz çıkarları Irak'taydı. Burada hava kuvvetleri ağırlıklı olmak üzere küçük bir askeri güç vardı. Mısır'daysa Süveyş Kanalı'nı korumak için büyük bir garnizon bulunuyordu. İtalya'nın 1940'ta savaşa girmesinin ardından Kanal Bölgesi İngiliz stratejisinin en hayati (ve bazen en tehdit altındaki) alanı oldu. Mısır birden bire batı sınırında bir savaş cephesiyle karşılaştı (Mısır ve Büyük Britanya'nın sorumluluğu paylaştığı Sudan'da da 1940-41'de ayrı bir cephe oluştu). Mısır neredeyse savaş sonuna kadar tarafsız kalmasına rağmen aslında Britanya'nın bir üssü gibiydi. Savaş ayrıca Körfez'den, özellikle Irak'tan gelen petrolün güvenliğini sağlamayı gerektiriyordu. Irak 1941'de gerçekleşen milliyetçi darbenin ardından Almanların yanında yer alma eğilimine girince İngilizler müdahale etti. Britanya ve özgür Fransa kuvvetlerinin Almanya'yı

Suriye'den uzak tutmak için aynı yıl bu ülkeyi işgal etmesi zamanla yeni bir ulus yarattı. Kısa süre sonra Lübnan bağımsızlığını ilan etti. Fransızlar savaş sonunda Şam ve Beyrut'u bombalayarak tekrar otorite kurmayı denese de başarısız olunca birlikleri 1946'da bölgeyi terk etti. Fransızlar daha batıdaki Cezayir'de de çatışmaların çıktığı 1945'ten beri sıkıntı yaşıyordu. Buradaki milliyetçiler o sırada sadece Fransa'yla federasyon içinde özerklik istiyordu. Fransızlar 1947'de bu doğrultuda jestler yapsa da hikâyenin sonu böyle bitmeyecekti.

Britanya'nın nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde kendisine karşı duygular yerel politikacılar için iyi bir ses yükseltme aracıydı. Gerek Mısır'da gerek Irak'ta savaştan sonraki yıllarda Britanya işgaline karşı yaygın bir düşmanlık vardı. İngilizler 1946'da Mısır'dan çekilmeye hazırlandıklarını açıkladı. Yeni bir antlaşmaya yönelik görüşmeler kötü bir sonla noktalanınca Mısır konuyu Birleşmiş Milletler'e götürdü fakat başarılı olamadı. Ne var ki artık bu tarihte Ortadoğu'daki büyük güçlerin sorunu yeni güçler tarafından dönüşüme uğratılmıştı.

İSRAİL VE SOĞUK SAVAŞ

Bir Filistin sorunu ve dolayısıyla Arap topraklarının sömürgecilik sonrası dönemdeki kaderi konusundaki belirsizlik, üstü örtülü olarak Yahudilerin Filistin'de gerekirse zor kullanarak bir ulusal devlet kurma kararında yatıyordu. Bu olayın katalizörü Nazi Devrimi'ydi. Balfour deklarasyonu yayınlandığı sırada Filistin'de 600.000 Arap ve 80.000 Yahudi yaşıyordu. Bu sayı Araplar tarafından bir tehdit unsuru olacak kadar büyük görülüyordu. Aslında iki savaş arasındaki yıllarda Yahudilerin Filistin'den dışarıya göçü buraya olan göçü aşmıştı. Yahudilerin "ulusal yurt" vaadiyle Balfour Deklarasyonunda yer alan "bölgede mevcut Yahudi olmayan toplulukların sivil ve dini haklarına saygı" arasında bir uzlaşma sağlamak için durum hâlâ ümit vaat edici görünüyordu fakat Hitler bu durumu değiştirdi zira Nazi katliamı yüzünden Filistin'e gelmenin yolunu arayan Yahudilerin sayısı artmaya başlamıştı.

Bazı aşırılar Hitler'den çok İngilizleri esas düşman olarak görüyordu. Savaş yıllarında soykırım politikası ortaya çıkmaya başlayınca İngilizlerin göçü kısıtlama çabaları Filistin'de İngiliz politikasını Yahudiler için giderek kabul edilemez hale getirdi. Bu politikanın bir bölümü –ülkeyi ikiye bölme– Araplar tarafından da reddediliyordu. Dünya Siyonist Kongresinde bir milyon Yahudinin derhal Filistin'e kabul edilmesi çağrısı yapılınca sorun daha ciddi boyut kazandı. Britanya'nın politikası imparatorluğun toprak vermeye gönülsüz olmasının basit bir ifadesi olarak görülüp suçlanmaya başladı. Artık ortaya yeni etkenler çıkmaya başlamıştı. İngilizler 1945'te Mısır, Suriye, Lübnan, Irak, Suudi Arabistan, Yemen ve Mavera-i

Mavera-i Ürdün arasında kurulacak bir "Arap Birliği'nin faydalı olacağını düşünüyordu. İngiliz politikası uzun bir süre illüzyona kapılarak Pan-Arabizm akımının Ortadoğu'nun durulmasını sağlayacağını, Arap devletleri arasındaki koordinasyon sayesinde bölgenin sorunlarının çözümlenmeye başlanacağını düşündü. Oysa Arap Birliği Filistin sorunuyla o kadar meşgul oldu ki bunun dışındaki bütün sorunları göz ardı etti.

Diğer yeni etken Soğuk Savaştı. Stalin savaştan hemen sonraki dönemde, eski komünist görüşünü benimseyerek Büyük Britanya'nın uluslararası kapitalist sistemin başlıca emperyalist aracı olduğunu savunuyordu. Sovyet hükümeti 1919-1939 arası bölgeyle fazla ilgilenmediği halde, savaştan sonra Britanya'nın Ortadoğu'daki konumu ve nüfuzuna yönelik saldırılar arttı. Sovyetler savaştan sonra Türkiye'ye baskı yapmaya ve bölgedeki en huzur bozucu unsur olan Siyonizme gösterişli biçimde destek vermeye başlamıştı. Parçalanan Osmanlı mirasına yönelik geleneksel Rus ilgisinin yeniden başlamasının yaratacağı sonuçları görmek için olağanüstü bir politik kavrayış gücüne sahip olmak gerekmiyordu. Ne var ki aynı esnada Amerika'nın bölgeye yönelik politikası İngiliz karşıtı ya da daha doğrusu Siyonizm yanlısı bir hal aldı. 1946'daki kongre ara seçimlerinde Yahudi oyları önemliydi. Demokrat bir başkan anti-Siyonist bir konumda olmayı asla düşünemezdi.

Britanya Filistin'de 1945'ten itibaren hem Yahudi hem Arap terörüyle karşı karşıya kalınca kendini bu kargaşadan kurtarıp Kutsal Toprakları terk etmeyi düşünmeye başladı. Mutsuz Arap, Yahudi ve İngiliz polisler düzeni sağlamak için çabalarken Britanya hükümeti manda yönetimini iki tarafın da kabul edebileceği bir çözümle sona erdirmenin yolunu bulmaya çalıştı. Amerika'dan yardım almayı denese de bir işe yaramadı. Truman Siyonizm yanlısı bir çözüm istiyordu. İngilizlerin sonunda konuyu götürdüğü Birleşmiş Milletler bölünme tavsiye etti. Araplar için bu da kabul edilebilir bir çözüm değildi. İki toplum arasında çatışmalar şiddetlenince Britanya vakit kaybetmeden geri çekilme kararı aldı. Ülkeyi terk etme kararı aldığı 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşu ilan edildi. Yeni devlet kararın açıklanmasından on altı dakika sonra ABD tarafından tanındı. Onu kısa bir süre sonra SSCB izledi. Bu iki güç Ortadoğu konusunda bundan sonraki çeyrek asır boyunca bu kadar fikir birliği içinde olmayacaktı.

İsrail neredeyse hemen saldırıya uğradı. Mısır orduları, BM'nin Filistin'de Yahudilere bırakılmasını önerdiği bir bölgeyi işgal etti. Mavera-i Mavera-i Ürdün ve Irak kuvvetleri Araplara önerilen topraklarda Filistinli Arapları korumaya başladı ancak Davud çıkan savaşta Goliath'ı yenince ateşkes yapıldı. İsrail hükümeti 1949'da başkenti Kudüs'e taşıdı. Böylece şehir Roma İmparatorluğu günlerinden sonra yeniden ulusal başkent olmuştu. Şehrin yarısı hâlâ Mavera-i Mavera-i Ürdün kuvvetleri tarafından işgal ediliyordu. Ayrıca kutsal şehrin uluslararası bir konum-

da kalmasını isteyen BM başkent yapılmasına karşı çıktı. Amerika'yla Rusya'nın diplomatik desteği ve Amerika'nın özel para yardımı, Yahudilerin enerjisi ve girişimciliğiyle birleşince, yirmi beş yıl önce hiçbir dayanağı olmayan yeni ulusal devletin kurulması başarıyla tamamlandı ancak bunun bedelinin çok ağır olduğu görülecekti.

Hayal kırıklığına uğrayıp aşağılanan Arap Devletleri yeni devlete karşı ve dolayısıyla gelecekteki büyük güçlerin müdahale olasılığına karşı düşmanlığı sürdürdü. İsrail onların gözünde giderek Haçlı devletlerinden beri ilk kez Müslüman Ortadoğu'nun bağrına sokulan Avrupalı veya Batılı bir hançer halini aldı. Yüzyıllar boyunca mazlum olan Yahudiler şimdi Araplar tarafından zalim ve sömürücü olarak görülüyordu. Yahudi liderlerse kendileri açısından yeni Holocaust tehlikesinden bahsediyordu. Böylece bölgedeki eski tartışmalar iyice alevlendi. Sorunun arka planında yüzyıllar boyunca süren Osmanlı egemenliğinin dağılması, ardından gelen emperyalist devletlerin çekişmesi, ortaya çıkan iki yeni küresel gücün bunları bastırması, 19. yüzyıl Avrupa milliyetçiliğiyle eski dinlerin karşılıklı etkileşimi, sanayileşmiş ülkelerin petrole artan bağımlılığının ilk etkilerinin görülmesi yatıyordu. 20. yüzyıl siyasetinde İsrail'in kurulması kadar tarihe –böyle talihsiz biçimde– bulaşmış anların sayısı çok azdır. Bu devletin kurulması dünya tarihinde gerçekten önemli bir andı. Avrupa Yahudiliği Holocaust yüzünden sona ererken, çeyrek asır boyunca görülen göç hareketi bunu doğruluyordu. Dünya Yahudileri artık bir merkez arayacaksa bundan böyle, bu devlete bağlanmanın yaratacağı bütün karmaşık sonuçlara rağmen gözünü İsrail'e çevirmesi gerekecekti.

BÖLÜNEN AVRUPA: İLK KRİZ

İki süper güç arasındaki Soğuk Savaşın Avrupa'daki başlıca dışavurumu kıtanın fiilen ikiye bölünmesiydi. Bu durum otuz yıldan fazla bir süre boyunca diğer tarihi gelişmeleri bazen harekete geçirip bazen bozarak gölgede bıraktı. 1947'de Macaristan, Romanya ve Polonya hükümetlerinde komünist olmayan kimse kalmamıştı. Ertesi Şubat'ta Çekoslovakya'da yapılan darbe aynı sonucu doğurdu. Bu temizlikten sonra Soğuk Savaşın ilk gerçek muharebesi Berlin için yapıldı.

Britanya ve Amerika ekonomik nedenlerle işgal bölgelerini birleştirmeye başlayınca, Sovyetler ortak Almanya Müttefik Merkez Komisyonundan çekildi. Batılı üç işgalci güç Haziran 1948'de Sovyetlerin onayını almadan kendi bölgelerinde bir para reformu başlattı. Bu reform olağanüstü güçlü bir etki yaratarak Batı Almanya'da ekonomik toparlanma sürecini ve her şeyden önce Almanya'nın ikiye bölünmesini hızlandırdı. Sovyetlerin reddi yüzünden sadece batı işgal bölgelerinde uygulanan Marshall Yardımının ardından, Doğu Almanya'nın toparlanmasının

N
NORWAY
FINLAND
ESTONIA
LATVIA
North Sea
SWEDEN
DENMARK
LITHUANIA
Baltic Sea
Kaliningrad (Königsberg)
Hamburg
Bremen
WHITE RUSSIA
Berlin
POLAND
Warsaw
Brest-Litovsk
EAST GERMANY (GDR)
Cologne
Bonn
Frankfurt
Prague
WEST GERMANY
UKRAINE
FRANCE
CZECHOSLOVAKIA
Munich
Vienna
AUSTRIA
Budapest
HUNGARY
SWITZ.
ROMANIA
Trieste
Zagreb
Bucharest
ITALY
Belgrade
YUGOSLAVIA
BULGARIA
Sofia
ALBANIA
GREECE
SAVAŞ SONRASI ALMANYA VE MERKEZ AVRUPA
Savaş öncesi Almanya ve Polonya sınırı
Savaş sonrası SSCB
1955'te Varşova Paktına bağlı olan ülkeler
İttifak Güçleri işgalindeki Alman toprakları (1945-55)
Birleşik Krallık
Amerika Birleşik Devletleri
Fransa
SSCB
Üç batı bölgesi eski Federal Cumhuriyeti oluştururken, Rus bölgesi de Demokratik Almanya Cumhuriyeti (Doğu) oluşturur. Berlin dört gücün işgali altında kalır.
0
400 km
0
250 miles

Batı Avrupa'nın toparlanmasıyla bütünleşmeyeceği anlaşıldı. Artık güçlü bir Batı Almanya kendi kendine büyüyebilirdi. Batılı güçler kendi hükümeti yönetiminde bunu gerçekleştirmesini planladıklarını belli etti. Alman sanayiini ayakları üzerinde doğrultma faaliyetine başlamaları kuşkusuz ekonomik açıdan anlamlıydı ancak bu aynı zamanda Doğu Almanya'nın bu andan itibaren Demir Perdenin diğer tarafında kalacağı anlamına geliyordu.

Para reformu Berlin'i de bölmüştü. Dolayısıyla komünistlere şehirde bir halk isyanı tezgâhlama fırsatı doğdu. Sovyetler derhal Almanya'nın batı bölgeleri ve Sovyet bölgesi içinde kalan Berlin arasındaki ulaşımı kesti. Çıkış amacı ne olursa olsun, anlaşmazlık şiddetlendi. Bazı Batılı yetkililer daha bu kriz ortaya çıkmadan önce Doğu Berlin'in üç Batılı işgal bölgesinden koparılabileceğini tahmin etmişti. "Abluka" kelimesi daha önce telaffuz edilmişti. Sovyetlerin tavrı şimdi bu anlamda yorumlanıyordu. Sovyet işgal kuvvetleri Batılı müttefiklerin Berlin'de kendi kuvvetlerinin olduğu bölgelere girme hakkına dokunmuyor ya da sorgulamıyordu. Ancak batı bölgelerine ikmali sağlayan trafiği engelliyorlardı. İngiliz ve Amerikalılar Batı Berlin'i beslemek için şehre bir hava köprüsü kurdu. Sovyetlerin amacı Batı Berlinlilere Ruslar istemediği takdirde Batılı güçlerin orada kalamayacağını göstermekti. Böylece Berlin'de Sovyet kontrolüne sunulan komünist olmayan belediye yetkilileri engelini ortadan kaldırmak istiyorlardı. Böylece ortaya hızla bir güç gösterisi girişimi çıktı. Batı Berlin'i ayakta tutmak için gereken yiyecek, yakıt ve ilaç ikmalinin muazzam bir maliyeti olmasına karşılık, Batılı güçler hava köprüsünü sonsuza dek sürdürmeye hazır olduklarını açıkladı. Bunun anlamı ikmalin ancak zor kullanılarak durdurulabileceğiydi. Savaşın sona ermesinden sonra Amerikan stratejik bombardıman uçakları ilk kez İngiltere'deki üslerine döndü.

Sonuçta Batı Berlinliler sinmedi çünkü müttefik ikmalinin zor kullanılmadığı sürece sonsuza kadar süreceği görülmüştü. Bir yıl sonra abluka kaldırıldı. Bu başarının bedeli çok pahalı olup teknik açıdan olağanüstüydü. Berlin'deki havaalanları günde binden fazla uçağın iniş yükünü çekmek zorundaydı (sadece günlük kömür ikmali ortalaması 5.000 tondu). Bununla birlikte ablukanın gerçek önemi daha üst –aslında en üst– seviyedeydi. Ablukanın alt edilmesi ABD'nin, 1948'de ortaya çıkan savaş sonrası düzeni korumak için belli bir noktadan sonra SSCB'yle savaşma riskini göze aldığını ortaya koymuştu. Sovyet siyaset yapıcılarının bu sonucu beklemediği anlaşılıyordu.

Sovyetler yenilgiden yararlanmaya çalışarak Berlin'de kendi bölgeleriyle (ulaşımın engellenmediği) üç Batılı bölge arasındaki ulaşımı zorlaştırmak için yeni engeller çıkardı ve şehrin seçimle işbaşına gelen belediye başkanının makamına girmesini kabul etmedi. Sovyetlerin ana hedefi değişmemişti. Sovyet kontrolünden bağımsız, yeniden birleşmiş, ekonomik açıdan güçlü ve Alman ulusal topraklarına

yayılan bir Alman devleti istemiyorlardı. Bu hedefin artık galipler arasında anlaşma yerine başka yollarla sağlanması gerekiyordu. Batılı müttefikler artık Alman ekonomisinin ülkenin büyük kısmında iyileşmesini Almanya'nın siyasi geleceğinin oturmasını beklemeden hızlandıracak durumdaydı. Bu gelişmenin bir bütün olarak Batı Avrupa üzerinde ciddi sonuçları olacaktı.

AVRUPA'NIN SİYASİ BÜTÜNLEŞMESİNİN BAŞLANGICI

Avrupa'nın gerek içinde gerek dışında meydana gelip kıtanın 1945'ten sonraki tarihini şekillendiren büyük olaylar; kamuoyunun daha önce görülmediği ölçüde Avrupa'nın bir bütün olarak kaderi, bunu biçimlendirme olasılıkları ve hatta idealizmi konusunda sadece korku değil yeni duygular hissedip düşünceler üretmesine yol açtı. Savaşın yol açtığı felaket çoğu politikacının başlıca dürtüsü haline geldi. Avrupa'nın uğradığı felaketten daha barbarca bir kaderden kurtulması hariç her anlamda bu durumdan yararlandığı tartışılmazdı. Milliyetçiliğin 1914'te olduğu gibi 1939'da da ortaya çıkarak Avrupa'nın zayıflığının temel kaynağı olarak tespit edilip damgalanması anlaşılır bir durumdu. Avrupa tarihinin uzun vadede kıtanın bölünmesinin üstesinden gelecek bir ölüm kalım meselesi olduğu hissediliyordu. Diğer pek çok kaynak "Avrupa Hareketi" adı verilebilecek akıma katkıda bulundu. Bu kaynakların bir kısmı 1939'dan epey öncesine, hatta Büyük Savaşın ertesine dayanıyordu ancak 1945 ve sonraki birkaç yılın özel koşulları hayati önem taşıyordu. Bu koşullar Avrupa'yı örgütlemek için yeni bir yol arayıp büyük bir hevesle işe koyulan Avrupalıları cesaretlendirip fırsatlar sunuyordu.

Hükümetler bu akımlara ve günün koşullarına farklı derecelerde tepki verdi. Genel anlamda görüşleri koşullara dayalı ve pragmatik olmadığı sürece, 1940'ların sonu ve 50'lerin başında Avrupa'nın bütünleşmesi konusunda iki yönden birine gitme eğilimindeydi. Britanya hükümetlerinin –genelde İskandinavya ve İrlanda tarafından desteklenen– görüşü belirlenmiş spesifik hedeflere yönelik hükümetler arası işbirliğine dayanıyordu. Buna karşılık kıtadaki bazı hükümetler daha geniş kapsamlı, uluslar üstü bütünleşmeye yönelik, hatta federal bir yapıya ve Avrupa Parlamentosuna kadar giden planları düşünmeye daha hevesliydi. Bu durum 1948'de bile önemli yol ayrımlarına ve tartışmalara yol açtı. Britanya o yıl içinde ortaya çıkan (ve 1949 başında resmen kurulan) "Avrupa Konseyi" fikrine katı biçimde muhalefet etti. Oysa bu fikir en minimalist düzeyde ortaya çıkmış, hatta Fransa ve İtalya'nın yeni organa "Avrupa Birliği" adını verme önerisi kabul edilmemişti.

Bu arada Marshall Planı ertesi yıl özel ve yerel bir savunma anlaşmasıyla sonuçlandı. Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg Brüksel Antlaşması'nı imzaladı ancak bu antlaşma ablukanın resmen sona ermesinden bir-

kaç hafta önce Nisan 1949'da, pratikte aşıldı ve yeni bir uluslararası ittifak olan Kuzey Atlantik Paktı Örgütü (NATO) kuruldu. Bu Soğuk Savaş sırasında farklı kıtalardan üyeleri bir araya getiren ilk örgüttü. ABD ve Kanada örgüte üyeydi. NATO üyeliği Amerikan dış politikasında tecrit siyaseti geleneğinin kırılmasında yeni bir adımdı. Karmaşık ittifak yapısı saldırıya uğrayan her üye için karşılıklı savunmayı gerektiriyordu. Batı Avrupa devletleri arasında sadece İsveç, İsviçre ve İspanya üye olmadı.

Aynı yılın 23 Mayıs'ında üç Batılı işgal bölgesinden ortaya yeni bir Almanya, Federal Alman Cumhuriyeti çıktı. Eylül'de yeni devletin ilk hükümeti kurulurken, önde gelen bir Katolik (Hıristiyan Demokrat) politikacı olan Konrad Adenauer, Federal Alman Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı oldu. Bu gelişmeye karşı Ekim'de sert bir yanıt verilerek kurulan Demokratik Alman Cumhuriyeti doğu bölgesinin yönetimi Sovyet ordusundan devraldı. Hükümetin kontrolü Sosyalist Birlik Partisi adı altında komünistlerin elindeydi. Görülebilir bir gelecek boyunca artık iki Almanya olacaktı. Soğuk Savaş bu iki ülkeyi bölen çizgi doğrultusunda varlığını sürdürdü. Tehlikeli ve belirsiz bir aşama sona ermek üzereydi. Bunun aslında artık sıkı sıkıya Sovyet siyaseti ve çıkarlarına bağlı olan Doğu Almanlar pahasına gerçekleştiği ortaya çıkmıştı.

2

Avrupa ve Küresel Soğuk Savaş

YENİ BİR DOĞU ASYA

1949'da tarihin bünyesinde iki Avrupa değil iki dünya barındırdığı ve Avrupa'nın bu durumun yarattığı etkilerden kaçamayacağı ortaya çıktı. Çok büyük öneme sahip olmasına rağmen Britanya'nın Hindistan ve Uzakdoğu'daki diğer topraklarını terk etmesi, Fransız ve Hollanda sömürgeciliğinin ölümcül biçimde zayıflaması, komünist Çin Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin kurulması yanında sönük kaldı. Soğuk Savaş açısından bu yeni devlet, komünist kampa dünyada tek hükümet yönetimindeki en büyük nüfusu katmıştı.

Bir yıl içinde iki ayrı dünya olasılığı daha akla yatkın hale geldi. Japonya'nın yenilgisinden sonra işgal edilen Kore, bölünen yeni ülke oldu. BM, Amerikan ve Rus orduları tarafından iki ayrı parçaya bölünen ülkeyi yeniden birleştirmek için uğraştı fakat onca çabaya rağmen tüm ülkeyi kapsayacak seçimler yapılmasını sağlayamadı. Bundan dolayı 1948'de güneyde Amerikan himayesindeki bölgeyi tüm Kore'nin meşru hükümeti olarak tanıdı. Bu hükümet tüm yarımadada hükümranlık iddiasında bulunsa da bunu uygulayamadı. Bu arada kuzeyde Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti kurulmuştu. Bugün anlaşıldığına göre, kuzeyin orduları güneydeki cumhuriyeti Haziran 1950'de Stalin'in önceden bilgisi ve onayı dahilinde işgal etti. Güvenlik Konseyi iki gün içinde BM" üyesi bir ülkeye yönelik saldırıya karşı çıkarken Truman ülkesi adına Güney Korelilere yardım için Amerikan kuvvetlerini gönderdi. SSCB o sırada konsey toplantılarını boykot ettiğinden Sovyet heyeti veto hakkını kullanamamıştı. Bunun sonucunda BM, bir saldırgana karşı uluslararası disiplin uygulama konusundaki tek büyük başarısını kazandı.

Kore'deki BM gücünün büyük bir bölümü Amerikan askerlerinden oluşuyordu ama aralarında Avrupalıların da olduğu bazı ülkeler destek kuvvetleri yollamıştı. Britanya, Milletler Topluluğu'na bağlı bir tümenin parçası olarak asker yanında deniz ve hava birlikleri de gönderdi. Müttefik orduları başarılı olarak birkaç ay içinde 38. Paraleli aşıp Kuzey Kore topraklarına girdi. Ne var ki savaş Mançurya sınırına yaklaştığı sırada Çin orduları müdahale etti. BM orduları geri püskürtü-

lürken şimdi ortada daha büyük ve nükleer silahların kullanılabileceği bir savaş tehlikesi vardı. Çin'in arkasındaysa muhtemelen SSCB bulunuyordu. ABD ihtiyatlı davranıp başta Birleşik Krallık olmak üzere diğer ülkelerden gelen yatıştırıcı tavsiyeler üzerine Asya'da büyük bir savaşa yol açmadı. Yeni muharebeler Çin'in Güney Kore'yi Amerikalıların elinden alamayacağını ortaya koymuştu. Amerikalılar Güney Kore'nin bağımsızlığını koruma konusundaki kararlılık ve kapasitelerini göstererek bu kez Asya'da yeni bir Soğuk Savaş muharebesi kazandı. 1953 Temmuz'unda imzalanan ateşkesin ardından kalıcı bir barış için başlatılan görüşmeler bugün bile sürmektedir.

Savaş sonunda Çin'in büyük bir güç olarak yeniden ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bütün hedeflerini gerçekleştiremese de Çin büyük bir savaş olmadığı sürece ve muhtemelen SSCB'yle nükleer bir hesaplaşmaya girmeden yenilemeyeceğini göstermişti. Yeniden kazandığı bağımsızlığını kullanmasının bir sonraki adımı Vietnam'daki komünist gerillalara silah yardımı yapmasıydı. Bu yardımın amacı sömürgeciliğe karşı mücadeleyi desteklemekten çok –bu zaten kararlaştırılmıştı– savaşın ardından yeni bir düzen kurulmasını sağlamaktı. Fransızlar 1953'te hem Kamboçya hem Laos'u terk etti. 1954'te Dien Bien Phu adlı üste hem ülkenin itibarı hem Fransız seçmeninin savaşma isteğini azaltan bir muharebe kaybettiler. Bu olaydan sonra Fransa'nın Kızıl Nehir deltasında üstünlüğünü korumasının imkânı yoktu. Cenevre'de düzenlenen konferansta Vietnam'ın Güney Vietnam hükümetiyle kuzeye hâkim olan komünistler arasında ikiye bölünmesine karar verildi. İleride yapılacak seçimlerin sonucuna göre ülke yeniden birleşebilirdi ancak bu seçim asla gerçekleşmedi. Bunun yerine 1941'de Batı'ya karşı Asya'da başlatılan savaşın Hindiçini'nde 1945'ten itibaren en şiddetli aşaması olacak bir döneme girildi. Batılı düşmanlar artık eski sömürgeci güçler değil Amerika'ydı. Fransızlar evlerine dönmüş, İngilizlerse başka yerlerdeki sorunlarla uğraşıyordu. Karşı taraftaysa Çinliler ve Sovyet patronları tarafından desteklenen Hindiçini komünistleri, milliyetçileri ve reformcularından oluşan bir karışım vardı. Amerikan anti-sömürgeciliği ve komünist olmayan yerli hükümetleri destekleme inancı, ABD'yi Güney Kore'yi olduğu gibi Güney Vietnam'ı desteklemeye itti. Ne yazık ki ne Laos'ta, ne Vietnam'da ve sonunda ne de Kamboçya'da, yönetilenlerin gözünde sorgusuz meşruiyete sahip rejimler kurulabildi. Hindiçini'nin tarihi giderek Soğuk Savaşın içinde şekillenmeye zorlandıkça, bölge halklarının iç çıkarları göz ardı edilmeye başlandı.

Avrupalılar Asya'daki sömürgeci faaliyetlerine son veriyordu. Bazen kendi arzuladıkları kadar hızlı hareket edemiyorlardı. Özellikle İngilizler kendi kontrollerinin dışındaki etkenler yüzünden çeşitli gecikmeler yaşadı. Orduları Güneydoğu Asya'ya 1964 gibi bir tarih dahil olmak üzere zaman zaman geri dönmek zorunda kaldı. Bu tarihte yeni Endonezya'nın güçlü adamı Sukarno, sömürgeci imparator-

luğun parçalarından 1957'de kurulmuş olan (ve 1962'de büyüyen) Malezya federasyonuna saldırdı. Buna rağmen bugün birçok Asyalıya göre Avrupa egemenliğinin sonu Soğuk Savaşın düşmanlıklarına kıyasla bir zamanlar düşünüldüğü gibi önemli bir dönüm noktası olarak görülmemektedir. Emperyalist devletler ortaya çıkan gerçekleri kabul etmişti. Avrupalılar milyonlarca Asyalının kaderiyle oynayıp yüzyıllar boyunca yaşamlarını belirlemişti. Bölge halklarını yeni ve özel bir uluslararası ilişkiler ağına sokmalarına karşın uygarlıkları bu halkların kalbine ve zihnine girememişti. Sadece işbirliği yaptıkları ya da bir devlet yaratmaya yardım ettikleri yöneticiler bu uygarlıktan nasibini almıştı. Batılılar Asya'da diğer kıtalara göre daha derin köklere sahip daha güçlü geleneklerle uğraşmak zorunda kaldı. Asya kültürleri Kolomb öncesi Amerika'nın kültürleri gibi bertaraf edilmedi (çünkü edilemezdi). Tıpkı Asya dışındaki İslam dünyasında olduğu gibi, gerek Avrupalıların doğrudan çabaları gerek Avrupa kültürünün kendiliğinden benimsenen modernleşme vasıtasıyla dolaylı sızma girişimleri muazzam engellerle karşılaştı. Kendilerinin geçmişinden en çok kurtulduğuna inanan, en "Avrupalılaşmış" Asyalılarda bile derinlerde yatan düşünce ve davranış katmanları hiç bozulmamıştı.

ASYA'DA SÖMÜRGECİLİĞİN TASFİYESİ

Hindistan alt kıtası

1942	Britanya'nın savaştan sonra özerklik verme önerisi Hint bağımsızlık hareketi tarafından reddedildi.
1946	14 Mart Britanya Hindistan'a tam bağımsızlık önerdi.
1947	20 Şubat Britanya geri çekilme için tarih belirledi.
	Haziran Hindu ve Müslüman liderler bölünmeyi onayladı.
	15 Ağustos Hindistan ve Pakistan Dominyonları kuruldu.
1948	Seylan (Sri Lanka) Dominyon haline geldi.
1950	Britanya Milletler Topluluğu dahilinde Hindistan Cumhuriyeti kuruldu.
1956	Milletler Topluluğu dahilinde Pakistan İslam Cumhuriyeti kuruldu.

Güneydoğu Asya

1945	Vietnam, Laos ve Kamboçya bağımsızlık ilan etti ancak Fransa her ülkede yavaş yavaş kontrolü tekrar eline geçirdi.
1948	Burma bağımsız cumhuriyet oldu.
1949	Vietnam'ın Fransız Birliği içinde bağımsızlığı Fransızlar tarafından kabul edildi.
1954	Fransa; Güney Vietnam, Laos ve Kamboçya'nın tam bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldı. Vietnam iç anlaşmaya uygun olarak ikiye bölündü.

1957 Milletler Topluluğu dahilinde bağımsız bir devlet olarak Malaya devletleri federasyonu kuruldu.
1959 Singapur'da özerk yönetim kuruldu.

Endonezya

1945 Yeni kurulan Endonezya Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti. Ardından Hollandalılar otoriteyi tekrar sağladı.
1949 Hollanda hükümranlığı yeni Endonezya Birleşik Devletleri'ne devretti.
1954 Endonezya Hollanda'yla bütün bağlarını ortadan kaldırdı.

Doğu Asya

1943 Birleşik Krallık ve ABD Çin'deki dokunulmazlık haklarından vazgeçti.
1945 Kore, ABD ve SSCB işgal bölgelerinde ikiye bölündü.
1946 Filipinler Cumhuriyeti kuruldu.
1948 Kore Cumhuriyeti (Güney) ve Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (Kuzey) kuruldu. BM sadece ilkini tanıdı.

ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA

İsrail'in ayakta kalması Ortadoğu politikalarında köklü değişikliklere yol açtı. İstikrarı bozan bu etkiye 1948'den sonra giderek artan petrol talebiyle Soğuk Savaşın etkisi eklendi. İsrail Arapların düşmanlık duygularını Büyük Britanya'dan çok daha yoğun şekilde üstüne çekiyordu (Süveyş'te hâlâ bir Britanya garnizonuyla "dost" Arap ülkelerinde Britanya askerleri bulunmasına rağmen). Hatta bir süre Pan-Arabizmin akla yatkın görünmesine bile neden oldu. Araplar kendi toprakları olarak gördükleri (ve I. Dünya Savaşı'nda Arap yöneticilere söz verilen) bölgelerin haksız şekilde ele geçirilmesi, Filistinli göçmenlerin düştüğü kötü durum, büyük güçlerin yükümlülükleri ve BM'nin kendileri lehine tavır almaması konusunda olumsuz düşünmeye başladı. Kendi yöneticileri bu ihtilaflar konusunda başka hiçbir şeyde olmadığı kadar anlaşmaya yatkındı. Yine de Arap devletleri 1948-9 yenilgisinden sonra belli bir süre için kendi güçlerini açıkça kullandırmaya istek duymadı.

İsrail'in Mavera-i Ürdün, Suriye ve Mısır'la fiili sınırlarını belirleyen bir dizi ateşkes 1967'ye kadar sürdü. 1950'lerin başında sürtüşmeler devam ediyordu. Mısır ve Suriye'deki göçmen kamplarında eğitilen genç gerillaların kurduğu gruplar İsrail'e saldırılar düzenliyordu. Göçler, sıkı çalışma ve ABD'nin para yardımı, yeni devleti istikrarlı biçimde güçlendirdi. İsrail ile daha kalabalık Arap devletleri arasındaki kişi başına gelir uçurumunun büyümesi Araplar için ayrı bir öfke kaynağı

oldu. Kendi ülkelerine yapılan dış yardımlar asla İsrail'deki gibi ciddi bir değişikliğe yol açmamıştı. En gelişmiş Arap ülkesi olan Mısır hızlı nüfus artışı yüzünden ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Farklı Arap devletleri ve aynı devlet içinde zenginlerle yoksullar arasındaki çelişkiler derinleşti. Petrol üreten ülkeler küçük, zengin, genellikle gelenekçi ve muhafazakâr, bazen milliyetçi ve Batı yanlısı elitler tarafından yönetiliyordu. Bunlar daha kalabalık komşularının yoksullukla boğuşan köylüleri ve varoşlarda yaşayan halklarıyla ilgilenmiyordu. Milliyetçiler ve Pan-Arabistler bölgede İsrail, İngiltere ve Batı karşıtı duyguları uyandırmada güçlük çekiyordu.

Mısır'da yapılan bir darbe sonucu sahneye çıkan genç subay Cemal Abdül Nasır umutlu beklentileri arttırdı. Nasır bir süreliğine hem Arap dünyasını İsrail'e karşı birleştirme hem de toplumsal değişimin yolunu açma beklentisi yarattı. 1954'te Mısır monarşisini deviren askeri cuntanın lideri olmuştu. Güçlü düşmanlık duyguları beslenen bir dönemde Britanya hükümeti Arap yöneticilerle hep iyi geçinmeye çalıştı. Hindistan'dan çekildikten sonra Ortadoğu'nun önemini kaybettiği asla düşünülmüyordu. Bir İngiliz müttefiki olan Mavera-i Ürdün Kralı 1951'de öldürülmüştü. Halefi hayatını kurtarmak için Büyük Britanya'yla eski bağları reddettiğini açıklamak zorunda kalmıştı. Daha batıda, savaştan hemen sonra Fas ve Tunus'un tam bağımsızlığını tanımak zorunda kalan Fransa yeni sorunlarla karşı karşıyaydı. 1954'te Cezayir'de ulusal bir ayaklanma başladı. Hiçbir Fransız hükümeti bir milyonun üzerinde Avrupa kökenli yerleşimci olan bir ülkeyi kolayca terk edemezdi. Üstelik kısa bir süre önce Sahra'da petrol yatakları keşfedilmişti.

Nasır'ın bu fon önünde kullandığı toplumsal reform ve milliyetçilik söylemi Mısır dışındaki Arapların kulağına hoş geliyordu. Onun İsrail karşıtı duygular beslediğinden kimsenin kuşkusu yoktu. Ayrıca çabucak Büyük Britanya'yla Süveyş'teki üssün boşaltılması için anlaşmaya varması itibarını arttırmıştı.

Ortadoğu'da Rus tehlikesinin artmasının farkında olan Amerikalılar da lekesiz bir anti-sömürgeci ve potansiyel bir müttefik olarak bir süre ona güvendi. Ancak Nasır kısa sürede onların gözündeki çekiciliğini kaybetti. Britanya, Fransa ve Amerika 1950'de bölgedeki gerilimi yatıştırmak için Ortadoğu'daki eski müşterilerine kısıtlı sayıda silah verme konusunda anlaşmıştı. Ayrıca silah sevkiyatını İsrail ve Araplar arasında denge gözeterek yapacaklardı. Nasır pamuk hasadının güvenli bir şekilde yapılması karşılığı Çekoslovakya'yla silah anlaşması yapıp komünist Çin'le diplomatik ilişki kurunca, Batılılar onun hakkındaki düşüncelerini gözden geçirmeye başladı. Amerika ve İngiltere hoşnutsuzluklarını göstermek amacıyla iç kalkınmada büyük değer verilen, Nil Nehri üzerinde bir baraj projesi için önerdikleri finansmanı geri çekti. Nasır buna tepki olarak Süveyş Kanalı'nı işleten özel şirketin mal varlığına el koyarak baraj finansmanını bu şirketin gelirinin karşılayacağını söyledi. Bu gelişme Britanya'nın eski imparatorluk günlerinden kalma

duyarlılığına dokunmuştu. İmparatorluğun geri çekilmesi sırasında ancak kısmen bastırılmış olan içgüdüler bu kez anti-komünizm ve daha geleneksel Arap devletlerine yönelik dostluk duygularıyla uyum içindeydi. Bu devletlerin yöneticileri zaten radikal bir devrimci olarak gördükleri Nasır'a şüpheyle bakıyordu. Britanya başbakanı da yanlış bir karşılaştırma yaparak Nasır'ı yeni bir Hitler'e benzetti. Ona göre Nasır'ın saldırgan amaçlara sahip kariyerine başlamadan önce durdurulması gerekiyordu. Fransızlar ise Nasır'ın Cezayir ayaklanmasını desteklemesinden dolayı öfkeliydi. İki ülke Kanala el konmasını resmen protesto edip Nasır'ın devrilmesi için İsrail'le gizlice anlaştı.

İsrail sınırlarını ihlal eden gerillaların üslerini dağıtacağını açıklayarak Ekim 1956'da aniden Mısır'a girdi. Hemen ardından Britanya ve Fransa hükümetleri Kanaldaki seyahat özgürlüğünün tehlikede olduğunu açıklayıp bir ateşkes önerdi. Nasır bunu reddedince Mısır'a önce hava, sonra deniz saldırısı düzenlediler. İsrail'le işbirliğini reddetmeleri gülünçtü. Bu bir yalandı ve daha kötüsü inandırıcı değildi. Amerikalılar bu durumdan hemen endişeye kapıldı. Yeniden canlanan emperyalist serüven hevesinden SSCB'nin yararlanmasından korkuyorlardı. Amerika'nın mali baskısı sonucu Britanya BM'de görüşülecek ateşkesi kabul etmek zorunda kaldı. İngiliz ve Fransız müdahalesi büyük bir hüsranla sonuçlanmıştı.

Süveyş macerası Batılılar için bir felaket gibi görünüyordu (gerçekten de öyleydi). Ancak asıl önemi hemen ortaya çıkması, ahlaki ve psikolojik sorunlar yaratmasıydı. Bu konuda en çok İngilizler sıkıntı çekti. Kriz özellik Milletler Topluluğu içinde büyük bir iyi niyet kaybına yol açıp imparatorluktan vazgeçmelerindeki samimiyetin sağladığı güvenin boşa gitmesine neden oldu. Ayrıca Arapların İsrail'e nefreti pekişti. İsrail'in Batı'ya sağlam biçimde bağlı olduğu kuşkusu Arapları Sovyetler'e biraz daha yakınlaştırdı. Nasır'ın itibarıysa iyice artmıştı. Hatta bazıları Süveyş krizinin Batı'yı Doğu Avrupa'dan çok hayati bir anda kopardığını düşünüyordu (Macaristan'da Sovyet uydusu hükümete karşı çıkan ayaklanma, Batılı güçlerin birbiriyle tartıştığı bir sırada Sovyet ordusu tarafından bastırıldı). Buna rağmen, bölgenin can alıcı meseleleri krizden önceki haliyle devam ediyordu. Süveyş Soğuk Savaş ya da Ortadoğu'nun dengelerini değiştirmedi. Oysa Britanya ve Fransa burada bir daha kendilerini tehlikeye atmamaya kararlıydı. Daha sonraları, dost hükümetlerin düşüşünü öfkeden çok hüzünle izlediler. Buna karşılık İngiliz askerleri 1960'larda Mavera-i Ürdün kralını ironik biçimde Nasır yanlısı güçlere karşı korumak için bu ülkeye çağırıldı. Arap dünyasındaki en önemli gelişmeyse Süveyş'in ancak dolaylı bağlantısı olan Cezayir'de yaşandı.

50'li yıllarda Cezayir'in ulusal devrim hareketinin bastırılamayacağı ortaya çıkmıştı. Ayaklanma iç savaşın karışıklıklarıyla körüklenmişti. "Cezayirliler" hem Mağrip'in yerli halklarını (bunlar kendi içinde bölünmüştü) hem de Avrupa soyun-

dan gelenleri (bunlar biraz daha az bölünmüştü) içeriyordu. Yerleşimcilerin inatçılığı ve bu ülkede imkânsız bir iş yaptıklarını hisseden askerlerin büyük kısmının sert davranışları Fransa'da az kalsın bir devlet darbesine yol açacaktı. 1958'de Beşinci Cumhuriyetin yeni anayasasına göre başkan seçilen General de Gaulle buna rağmen Cezayirli isyancılarla gizli görüşmeleri başlattı. Temmuz 1962'de, bir referandumun ardından Fransa Cezayir'in bağımsızlığını resmen tanıdı. Birleşmiş Milletler vesayetinden 1951'de tam bağımsızlığa geçen Libya'yla birlikte, küçük İspanyol bölgeleri haricinde bütün Kuzey Afrika kıyı şeridi artık Avrupa'nın egemenliğinden kurtulmuştu.

Aslında Avrupa ülkelerinin ilgi alanları da değişmişti. Artık Ortadoğu'da eski kaygılarla uğraşmıyorlardı. SSCB bölgeyi Soğuk Savaş koşullarına göre değerlendirmeye devam ediyordu. Britanya'ya karşı artık bir yararı kalmayınca başlangıçta İsrail'e verdiği desteği kesip Arap yanlısı bir tutum benimsedi. SSCB, Britanya emperyalizminin artıkları üzerinde Arapların öfkesini itinayla tahrik ederken, kendi payına ucuz bir ödül olarak 1960'ların sonunda Sovyet Yahudilerine baskıyı arttırıp Arapların beğenisini kazandı. Artık Ortadoğu sorununda koşulları değiştiren başlıca etken petroldü. 1950'lerde iki önemli gelişme oldu. Birincisi o zamana kadar görülmemiş ölçüde büyük petrol yatakları keşfedilmesiydi. Bunlar özellikle Basra Körfezi'nin güney kıyılarında, henüz Britanya'nın nüfuz alanında bulunan küçük şeyhliklerde ve Suudi Arabistan'da toplanmıştı. İkinci değişiklik sanayileşmiş ülkelerde enerji tüketiminin büyük bir hızla artmasıydı. Petrol tüketimi patlamasından yararlanan başlıca ülkeler: Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt ile bunları biraz geriden izleyen İran ve Irak'tı. Ortadoğu petrolüne bağımlı olan ülkeler –ABD, Büyük Britanya, Almanya ve kısa zamanda onlara yetişen Japonya– diplomaside Arap görüşlerine daha çok önem vermeye başladı.

Artan petrol gelirlerinin bir başka önemli yanı vardı. Petrol üreten ülkelerde birçok bakımdan –bazıları bilerek bazıları bilmeyerek– toplumsal değişime yol açmışlardı. Bu yalnızca bu ülkeleri ilgilendirmiyordu. Ortadoğu ve Körfez bölgesi ekonomileri arasında zıtlıkların artması, bazı ülkelerde nüfus arttıkça yoksulluğun büyümesi, muhafazakâr yöneticiler için kurulan iç güvenlik sistemlerinin gelişmesi, zenginlerin Batı'nın lüks tüketim maddelerine sahip olması, bazı ülkelerde büyük miktarda göçmen işgücünün birikmesi, tüm ve bunlar sonunda istikrarın bozulmasına ya da en azından sosyal ve kültürel uyum konusunda sorunların artmasına yol açan gelişmelerdi. Ortadoğu'daki büyük devlet yapılarının 1919'dan beri, Pan-Arap akımların güçlenme ve birleşme konusundaki iddialı devrimci planlarına karşı az çok bozulmadan ayakta kaldığı bir gerçekti. Bu devletler İsrail'in kurulup varlığını sürdürmesiyle büyük sıkıntı yaşamış ama yollarına devam etmişti. Yine de bu devletlerin iç politikası dünya savaşının sonundan itibaren şiddet ve suikastlar-

la doluydu. Petrol devriminin yaptığı, modern zamanlarda daha önce görülmedik ölçüde tehdit edici bir arka plan etkeni olarak kalsa da, Arap kitlelerini siyasetin içine sokmaktı. Soğuk Savaş ve mevcut rejimleri koruma konusunda diğer ülkelerin ilgisi bağlamında bunun ortaya çıkması zaman aldı. Ortaya çıktığında sadece Avrupa'nın değil bütün "Batılı" ülkelerin birinci gündem maddesi oldu.

AVRUPA VE SAHRA ALTI AFRİKA

Haritayı çizmek gibi basit bir anlamda, 19. yüzyılın emperyalist Avrupa ülkeleri diğer kıtalardan çok Afrika'da başarılı olmuştu. Dünya savaşlarının birincisi kıtadaki Alman sömürgelerini, ikincisi İtalyan sömürgelerini ortadan kaldırdı. Ancak bu, Sahra altı Afrika'daki genel Avrupa hegemonyasını etkilemedi. 1945'te bu alanın yegâne bağımsız ülkeleri Liberya ile Güney Afrika Birliği'ydi (bu ülke Britanya Milletler Topluluğu üyesiydi). Diğer ülkeler doğrudan veya dolaylı olarak İngiliz, Fransız, Belçika veya Portekiz yönetimi altındaydı (İspanya'nın Batı Afrika açıklarında küçük bir ada kolonisi vardı). Bu alanda sömürgeciliğin tasfiyesi hızlı olmakla beraber daha büyük güçlüklerle doluydu ve Asya'dakine göre daha belirsiz sonuçlara yol açtı ve aynı zamanda şaşırtıcı ölçüde kansız bir süreç yaşandı. Afrika'da sömürgeciliğin tasfiyesi sadece Cezayir'de büyük çapta insan hayatına mal oldu (gerçi post-kolonyal dönemde Afrikalıların diğer Afrikalılara saldırması yüzünden çok kan dökülmüştü). Portekiz sömürgelerini ancak yurtiçinde meydana gelen bir devrimden sonra bıraktı. Buna rağmen Afrika'nın diğer bölgelerinde sömürgecilik oldukça barışçı biçimde tasfiye oldu. Fransa ve Britanya hükümetleri eski uyruklarına gösterişli yardımlar yaparak, mümkün olduğu ölçüde bir tür nüfuz korumaya meraklıydı. Geri çekilme sürecine engel çıkaranlar genellikle imparatorluk yöneticilerinden çok yerleşimcilerdi.

İmparatorluğun sonu çoğu kişinin öngörüsünden hızlı geldi. 1945'te Hindistan'da olduğu gibi somut bir beklenti yaratacak zemin yoktu. Oysa 1961'de (Güney Afrika'nın Milletler Topluluğu'ndan ayrılıp tam bağımsız olduğu yılda) yirmi dört yeni Afrika devleti kurulmuştu. On yıl sonra, siyahi Afrika'daki topraklarını ısrarla elinde tutan tek eski sömürgeci güç olarak Portekiz kalmıştı. Ancak o da 1975'te bu toprakların bağımsızlığını tanıdı. Denizaşırı diyarlarda Avrupa sömürgeleri kurma serüvenini başlatan İberik ülkeleri aynı zamanda bu serüveni en son terk eden ülkeler oldu.

İmparatorlukların geri çekilmesi ardından Balkanlar gibi küçük ülkelere bölünmeler yaşanmaya başladı. Afrika, Asya'da sömürgeci parçalanmaya karşı koyan büyük yerli uygarlıkların birleştirici etkisinden yoksundu. Batı yanlısı Afrikalı elitlere cazip gelen milliyetçilik doktrini, kıtanın kültürel bütünlükten uzak

olduğunu gösterip sömürgeciliğin engellediği veya kullandığı önemli gerçeklikleri genellikle göz ardı ediyordu (Müslüman bir ülke olan Senegal bu konuda alışılmadık derecede farklı bir örnek oluşturuyordu; ülke Fransızca şiirler yazan ve Goethe konusunda uzman olan bir başkana sahipti).[1] Bunun sonucu olarak siyahi Afrika bugünkü şeklini esasen 19. yüzyılda yaşayan Avrupalıların kararlarına borçludur (tıpkı Ortadoğu'nun bugünkü çerçevesini onların 20. yüzyılda yaşayan haleflerine borçlu olması gibi). Yeni Afrika "ulusları" genellikle eski sömürgelerin sınırlarına sahipti. Birçok dile, soya ve geleneğe mensup halkları barındırıyorlardı. Sömürge yönetimleri bu ülkelere biçimsel bir birlikten fazlasını sağlamamıştı.

Kıtanın büyük ekonomik potansiyeline rağmen yeni Afrika uluslarının ekonomik ve toplumsal temelleri sallantıdaydı. Bu durum imparatorlukların biçimsel olarak ortadan kalkmasından sonra bile Avrupa'nın ekonomik nüfuzunun kalıcı olmasını teşvik etti. İmparatorluk mirası bir kez daha, gerek olumlu gerek olumsuz anlamda önemliydi. Afrika'da sömürgeci rejimler çekilirken geriye Asya'ya göre daha zayıf kültürel ve ekonomik bir altyapı bıraktı. Okuryazarlık oranı düşük, eğitimli idari ve teknik kadrolar küçüktü. Bu kadrolar devletler arasında eşitsiz biçimde dağılmıştı. Afrika'nın ekonomik kaynakları (özellikle madenler) kullanılabilmek için sadece yakın gelecekte dış dünyadan (Güney Afrika da birçok siyahi politikacı tarafından "dış dünyanın bir parçası" olarak görülüyordu) gelecek beceri, sermaye ve pazarlama imkânlarına muhtaçtı. Dahası bazı Afrika ülkelerinin ekonomisi kısa sürede Avrupalılara duyulan ihtiyaç ve onların çıkarları yüzünden bozulup yoldan sapmıştı.

Eski İngiliz sömürgesi Gana 1957'de Sahra altı Afrika'da ortaya çıkan ilk yeni ulus oldu. Sonraki 27 yıl boyunca Afrika'da on iki savaş çıkarken on üç devlet başkanı öldürüldü. Özellikle iki büyük ihtilaf dikkat çekiciydi. Eski Belçika Kongo'sunda maden bakımından zengin Katanga'nın ayrılma isteği sonucu çıkan iç savaşa çabucak Sovyet ve Amerikan parmağı karıştı. Belçika askerleri bölgeye geri dönerken BM barışı korumak için büyük çaba harcadı. Ardından 1960'ların sonunda Nijerya'da büyük kayıplara mal olan bir iç savaş çıktı. Oysa bu ülke o zamana kadar yeni Afrika devletlerinin en istikrarlısı ve umut vaat edeniydi. Buradaki iç savaşta dökülen kanlara yine Afrikalı olmayanlar karıştı (bunun nedenlerinden biri Nijerya'nın petrol üreten ülkeler arasına katılmış olmasıydı). Yine de bir iki istisna dışında Afrika devletleri, bu işte parmağı olan Afrika dışı çıkarlar ne olursa olsun, Soğuk Savaş siyasetinin izinde yabancıların karışıklığı açıkça kullanmasına izin vermedi. Resmi Marksist rejimler sadece en geleneksel devletlerden biri olan Etiyopya ile eski Portekiz sömürgelerinde ortaya çıktı. Eski Fransız ve İngiliz sömürgeleri bazen eski sömürgeci efendilerinin himayesini belli bir ölçüye kadar

1 Léopold Senghor. (çev.)

kabul etmek veya katlanmakla beraber, süper güçler arasındaki rekabetten pek etkilenmiyordu ancak Avrupalılar Afrika siyasetinin şeytanlıklarına kayıtsız kalmıyordu. Yeni bağımsızlığını kazanmış rejimlerin bazen feci bir hal alan performansına karşı günah keçilerine ihtiyaç vardı. Kıtada Avrupalı yerleşimcilerin yaşadığı iki büyük –bazılarına göre Cezayir potansiyeline sahip– ülke vardı.

Bunların başında Güney Afrika Birliği geliyordu. Bu ülke 1945'te, İngilizlere karşı büyük bir kin duyan ve Afrikaan dili konuşan Boerlerin hâkimiyetindeydi. Başlangıcı Büyük Yürüyüşe kadar uzanan kindarlık Boer Savaşı sırasında doruğa çıkmış ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Topluluğuyla bağların koparılmasına yol açmıştı. Bu gelişme Anglo-Sakson kökenli seçmenlerin Cape Town ve Natal eyaletlerinde toplanmasıyla kolaylaşmıştı. Boerler Transvaal eyaletiyle büyük sanayi bölgelerinin yanı sıra kırsal iç bölgede yaşıyordu. Her ne kadar Güney Afrika 1939'da İngilizlerin tarafında savaşa katılıp önemli oranda asker gönderse de, uzlaşmaz "Afrikanerler" (Boerler kendileri için giderek bu adı kullanmaya başlamıştı) Nazilerle işbirliğini savunan bir hareketi destekliyordu. Bu hareketin lideri 1948'de yapılan genel seçimde Güney Afrika'nın kıdemli devlet adamı Jan Smuts'u yenince başbakan oldu. Afrikanerler Birlik içinde iktidarı istikrarlı biçimde ele geçirip sanayi ve finans sektöründe kendilerine sağlam bir ekonomik konum oluşturunca, siyahi Afrikalılar için derin önyargılarından bağımsız bir siyaset belirleme imkânı kalmadı. Bunun sonucunda ortaya ırk ayrımcılığı güden bir sistem, *apartheid* çıktı. Bu sistemde Boer ideolojisine uygun olarak siyahi Afrikalılara ikinci sınıf insan statüsü veriliyordu. Burada amaç sanayileşme ve piyasa ekonomisinin, artan siyahi nüfusun eski kabile ayrımlarına göre örgütlenmesini kırmak için çok çaba harcadığı bir ülkede beyazların egemen konumunu sağlama almaktı.

Afrikanerlerin ilkel inançları ya da sözde ekonomik zorunlulukları kadar bile mazur görülemeyecek *Apartheid* politikası Afrika'nın başka yerlerindeki beyaz insanlara da cazip geliyordu. Siyah ve beyaz nüfusun Güney Afrika'dakine benzer bir dengeye sahip olduğu, yine gelir dağılımı dengesizliğinin bu ülkedeki durumu andırdığı tek ülke Güney Rodezya'ydı. Bu ülke Britanya hükümetinin büyük şaşkınlığına yol açan biçimde, 1965'te Milletler Topluluğu'ndan ayrılmıştı. Beyaz ayrılıkçıların amacının giderek Güney Afrika'ya benzeyen bir toplum kurmak olduğundan korkuluyordu. Zamanın Britanya hükümeti kararsız kalınca fırsatı kaçırdı. Siyah Afrika ülkelerinin Rodezya konusunda yapabileceği hiçbir şey yoktu. BM'nin de yapabileceği fazla bir şey yoktu. Sadece bu eski koloniye ticaret ambargosu şeklinde bir "yaptırım" uygulandı. Birçok siyahi Afrika ülkesi bu yaptırımları görmezden gelirken İngiliz İşçi hükümeti, büyük petrol şirketlerinin ürünlerinin asilerin eline ulaşması için attığı adımlara göz yumdu. Bu utanç verici dönemde Büyük Britanya'nın Afrikalıların gözündeki itibarı düşmüştü. Afrikalılar haklı o-

larak İngilizlerin 1776'daki kadar açık bir koloni isyanını neden bastırmadığını anlayamıyordu. İngiliz halkı uzakta bulunan ve askeri açıdan zayıf bir imparatorluk kalıntısının bu hareketinin çok moral bozucu olduğunu düşünüyordu. Bu olay Britanya'nın gücünün zayıfladığının işaretlerinden biriydi.

AVRUPA'NIN CANLANMASI

Avrupa imparatorluklarının ortadan kalkması en çok eski sömürgeci uluslar için önem arz ediyordu ama beklendiği kadar sarsıcı etkilere yol açmadı. Belki en belirgin etkiler sosyolojik alandaydı. Eski kolonilerden çok sayıda yerleşimci veya yerli sakin bu ülkelere geri döndü (bazıları ilk kez geliyordu). Bunun dışında bilinen varsayımların yavaşça ortadan kalkması ve eski bağların kaybolmasıyla ortaya çıkan psikolojik etkiler vardı. İki etkinin tam anlamıyla yaşanması genelde uzun bir zaman aldı. Bu arada Avrupa'nın doğuda ve batıda savaş sonrasının yoksulluğundan kurtulması ve bununla beraber bölünmenin artması devam ediyordu. Bu süreçte denizaşırı topraklarla eski ilişkilerde yaşanan değişimin pek önemi bulunmuyordu. Bu bölgelerle mevcut ekonomik bağların aslında oldukça dayanıklı olduğu ortaya çıkmıştı (tarihe meraklı olanların hatırlayacağı üzere 1783'teki bağlar da böyleydi).

Yine de Avrupa'nın ekonomik ve sosyal tarihinin 1945'ten itibaren küresel bağlamda ele alınması gerekir. Yaşanan geçici ama büyük tersliklere rağmen (özellikle 1930'lardaki dünya ekonomik krizi) insanlığın refahı 20. yüzyılda adeta kesintisiz olarak büyük ölçüde arttı. Genel ekonomik büyüme 1945'ten beri hiç durmadı. Üstelik bazı ülkeleri daha fazla etkileyen büyük eşitsizlik, farklılık ve sıkıntılara rağmen bu büyüme tüm dünya tarafından geniş ölçüde paylaşıldı. Yine de kişi başına gelir (genellikle gayri safi) bakımından gelişmiş ülkeler bundan en çok yararlanan kesim oldu. Tabii Avrupa uzun bir süre bu kesimde en çok ülke barındıran kıtaydı.

Refah artışının genel açıklamasının başlangıcı büyük devletler arasında barışın uzun süre korunmasında yatar. 1945'ten sonraki yılların küçük çaplı ya da başlangıç aşamasında kalan çatışmalarla dolu olması, insanların her gün savaş benzeri operasyonlarda öldürülmesi, büyük güçlerin kendileri adına savaşacak vekiller bulması, uzun süreli uluslararası gerginlik dönemleri yaşanması ve silahlanmaya büyük paralar harcanması bu gerçeği değiştirmez. 1914-18 ve 1939-45 yıllarında insani ve maddi sermayenin yaşadığı yıkım özellikle Avrupa'da bir daha yaşanmadı. Şaşırtıcı bir gelişme, 1918 sonrası (hatta 1815 sonrası) yıllarda barışla birlikte yeniden toparlanmayı sağlayan ekonomik canlanmanın ardından gelen krizin 1945 sonrasında yaşanmamasıydı.

Bu durumun açıklaması kısmen siyasidir. Marshall Planından önce bile, siyaset

Avrupa'nın yeniden inşası için gereken Amerikan dolarlarının piyasaya sürülmesini sağlamıştı. Soğuk Savaşın etkisi bu durumu değiştirmedi. Uluslararası rekabetin Avrupa'da ekonomik faaliyeti sürdürmesi ve basit bir canlanmanın ötesine taşıması gerekiyordu. Bunun için büyük miktarda para yardımı yapıldı. 1948 ve 49'da ABD'nin GSYİH'nın yüzde üçü Avrupa'ya gönderildi. Marshall Planının ömrü, 1951'de sona ermesi planlandığı halde daha uzun sürdü. Plan sayesinde yardım alanlara doğrudan 17 milyar dolar verilirken, Dünya Bankası kredileriyle ayrıca 3 milyar dolar verildi. Bu transferler sayesinde sağlanan yararlı teknolojik ürünler ve büyük sermaye yatırımları Avrupa'nın gerçek refahını arttırdı. Ayrıca 1949'da bazı Avrupa para birimlerinde yapılan devalüasyon yaklaşık yirmi yıl boyunca Avrupa'nın rekabet gücünü büyük ölçüde yükseltti.

Avrupa'nın dünya sanayi üretiminde büyük bir merkez olarak toparlanması böylece Amerikan dinamosunun varlığını gösteriyordu. Bunun önkoşulu Avrupa dışında bulunuyordu. Amerika'nın ekonomik desteği ve Avrupa ülkelerinin kendi çabaları sayesinde kıtanın batı kısmı 1953'e kadar büyük oranda yeniden inşa edilmiş ve eski gücüne kavuşmuştu. Bunun ardından başlayan ve "ekonomik büyümenin altın çağı" adı verilen dönem 1970'lerin başına kadar sürdü. İçlerinde Finlandiya'nın da bulunduğu on iki Avrupa ülkesinden alınan rakamlar, reel GSYİH'nın yılda ortalama yüzde 4,6; nüfusun 1950-1972 arasında yılda yüzde 0,7 arttığını göstermektedir (1913-50 yılları arasındaki rakamlar sırasıyla 1,4 ve 0,5'tir).[1] Büyüme konusunda ya da ülkeler arasındaki farklılıklar konusunda spesifik nedenler bulmak bugün bile güçtür. İktisatçılar bunun nasıl gerçekleştiğini hâlâ tartışmaktadır.

Doğu Avrupa da ekonomik büyüme yaşamakla birlikte boyutu Batı'daki kadar çarpıcı değildi. Bunun nedenleri yine karmaşıktır ve hiç kuşkusuz 1945 ötesine uzanmaktadır. Bazı Doğu Avrupa ülkelerinin nispi geriliği (özellikle tarım sektöründe) iki savaş arası yıllarda dikkat çekici durumdaydı. SSCB'nin diğer ülkelerle ticari ilişkisi Ekim Devriminden beri siyaset yüzünden zaman zaman kesintiye uğruyordu. 1931'den sonra dünya ticaretinde yaşanan büyük bozulma ve küçülme sonucu kapitalist ekonomiler durgunluğa girip kurtuluşu korumada (hatta otarşi yani yerli malı üretimde) aramaya başladı. SSCB'de bir kısmı kendisinden kaynaklanan başka felaketlerle boğuşmaya başlayınca engellerin üstesinden gelme fırsatı buharlaştı. Ardından savaş yıllarının yarattığı yıkım geldi. Dünya piyasalarında daha önceki bölünmeler geride kaldı. Kıt kaynakların dağıtımını örgütlemede iki yöntem dünyayı ve daha keskin biçimde Avrupa'yı ikiye böldü. Bu sistemlerden

1 Bu rakamlar biraz teknik ama bilgilendirici bir makaleden alınmıştır (gerçi yazar "seçici ve gayri teknik" olduğunu söylemektedir). Bkz. N.F.R. Crofts, "The Golden Age of Economic Growth in Western Europe, 1950-1973", *Economic History Review* XLVIII içinde (1995),s. 429-47.

kapitalist olanının temel belirleyicisi pazardı. Gerçi bu pazar eski liberal Serbest Ticaret ideolojisinden çok farklıydı ve birçok bakımdan kusurları vardı. Uluslararası merciler ve anlaşmalar yoluyla önemli boyutta müdahaleye göz yumuyordu. Komünistlerin kontrol ettiği ülkeler grubunda (ve diğer bazı ülkelerde) belirleyici ekonomik faktör siyasal otoriteydi. Ticaret pazar ve komuta (ya da sözde komuta) sistemleri arasında, ancak son derece kısıtlanmış biçimde sürüyordu.

Yıllar geçtikçe iki sistem arasındaki temaslar çoğalmakla birlikte ciddi biçimde birbirine yaklaştırmadı. Ekonomik büyüme konusunda alternatif ve siyasi açıdan çekişen modeller öneriyorlardı. Sistemlerin rekabeti Soğuk Savaşın politik mücadeleleriyle şiddetlenerek düşmanlığın yayılmasını körüklüyordu. Bunun tamamen statik bir durum olmasına imkân yoktu. 1960'larda sistemlerden biri üzerinde ABD'nin, diğeri üzerinde SSCB'nin egemenliği on yıl öncesine göre daha azdı. İki sistem de çok farklı derecelerde olsa da 1950 ve 60'larda süren ekonomik büyümeyi paylaştı ancak piyasa ekonomileri daha hızlı ilerleyince birbirinden ayrıldı. OECD gibi Comecon da Avrupa dışına taşmıştı (Moğolistan, Küba ve Vietnam sonunda bu birliğe katılmıştı). Ne var ki üye devletler arasında ticareti arttırma konusunda, ulusal ekonomilerde uzmanlaşmayı teşvik etmesine rağmen nispeten yetersiz kaldı. Doğu ve Batı'nın farklılıkları göz önüne alındığında, Avrupa için genel bir ekonomik konum saptama ve bu konumu dünyanın diğer kıtalarıyla ilişkilendirme çabası yapaydır ve gerçekçi değildir. Buna rağmen doğusuyla ve batısıyla Avrupalılar, insanlığın daha zengin kesimi içinde yer alıyordu.

Bununla birlikte Batı'nın sakinleri benzeri görülmemiş ve uzun süren bir refah hamlesi yaşadı. Büyük bir kısmı sanayileşmiş ülkelerde yaşayan bu insanlar 1950'de en yüksek hayat standardına sahipti. Bu özellik bugün de devam etmekle beraber başka halklar da bu standarda erişti (ve erişmeye devam etmektedir). 1970'te dünyanın üç büyük endüstri devi 1939'da olduğu gibi ABD, Avrupa ve Rusya'ydı. Bu kez aralarına Japonya katılmıştı.

Modern sanayileşmiş ekonomiler 19. yüzyıldaki selefleriyle fazla benzerliğe sahip değildir. Bu durum 1960'lardan itibaren Avrupa'da olduğu gibi diğer kıtalarda da ortaya çıkmaya başladı. Uzun süre ekonomik gücün belkemiğini oluşturan eskinin imalata dayalı ağır sanayii önemini kaybediyordu. Burada uzun vadeli bir bakış açısı yararlıdır. 1900 yılının üç büyük çelik üreticisi ülkeden ilk ikisi seksen yıl sonra yine ilk beşin içindeydi. Fakat bu kez üçüncü ve beşinci sıradaydılar. Bu ülkeler ABD ve Almanya'ydı (eski Almanya'nın yerini bu kez Batı Almanya almıştı). 1900'de üçüncü sırada olan Birleşik Krallık bu kez onuncu sıraya inmişti –İspanya, Romanya ve Brezilya onu yakından takip ediyordu. Polonya 1982'de ABD'nin 1900'de ürettiğinden fazla çelik üretiyordu. Üstelik yeni sanayiler teknoloji ve yapı olarak geçmişe göre basit tahminlerden daha ileri durumdaydı. Son

yıllarda yaşanan ekonomik büyümenin büyük kısmı 1945'te varlığı bile şüpheli sanayi dallarında– en belirgin örnekleri elektronik ve plastik sanayii görülmektedir. Ana enerji kaynağı olarak 19. yüzyılda akarsu ve odunun yerini alan kömüre 1939'dan uzun zaman önce hidro-elektrik, petrol ve doğal gaz ile son zamanlarda nükleer parçalanma yoluyla üretilen enerji eklendi. Bu tür süreçler yerine devamlılık etkileri daha kolay fark etmeyi sağlar. Endüstriyel büyüme yaşam standartlarını 19. yüzyılda olduğu gibi, ancak çok daha büyük boyutta arttırdı. Mal üretimi için gereken enerji ve hammadde maliyetinin ucuzlaması, artan işgücü maliyetini dengeledi. Ulaşımın gelişmesi maliyeti iyice azalttı. Bunun ortaya çıkardığı sonuç doğrudan Avrupalı tüketicinin kullanımı ve zevki için üretilen mallarda dev boyutta artış olmasıydı.

Diğerleri gibi bu tür değişimler de ekonomik trendden fazlasını gösteren belirtilerdir. Bunlar aynı zamanda siyasal alanda zaten belirgin olan esas konuyu yansıtır. Bu da Avrupa ve dünya tarihini birbirinden ayırmanın artan güçlüğüdür. Zamanlama konusunda kesin bir tarih vermek zordur ancak yeni bolluk dönemi önce Amerika'da yaşanmaya başlamış, sonra Avrupa'ya ve daha sonra diğer kıtalara yayılmıştı. Bunun önemi artan mal akışı ve hayat standardının yükselmesinde hemen ortaya çıkmıştı. Ancak bu olgular kendi içinde, dünyanın diğer gelişmiş toplumları tarafından da paylaşılacak değişimler yarattı. Maddi yaşam düzeyinin belli biçimde artması yeni tavırlar ve fikirler doğurdu. Bu durum kısmen Avrupa'nın küresel kültürel nüfuzunun son gecikmiş zaferiydi. Dört yüzyıl önce Avrupa devlet yapısı, din ve kültürünün ihracıyla başlayan hikâyenin sonuydu. Bu tür değişimler beğeni ve moda gibi (genelde Avrupa'nın Amerika'daki türevlerinin etkisini yansıtan) yüzeysel konuların ötesine geçiyordu. Örneğin Avrupalı ülkeler onca kültürel farklılığa sahip olmasına rağmen hepsi 1960'lar ve 70'lerde gençlerinin tavırlarında gözlenen çarpıcı değişimle karşı karşıyaydı. En büyük ödül gençlere verilmişti. Bu, hedef kitleye yönelik pazarlama, eğlence ve gazetecilik şeklini alan ticari bir düzendi. Tarihte ilk kez bir tür uluslararası gençlik kültürü ortaya çıkmıştı. Bu durum bazı ülkelerde bir süre büyük çalkantı yarattı. Bunun adı dikkat çekme olsa da bir tür sabun köpüğü gibiydi. Büyük değişimin en önemsiz göstergesiydi. Gençler arasında beğeniler, değerler ve ilkelerin küreselleşmesi çok daha önemliydi. Birçok bakımdan ortaya çıkan yeni refah ve zenginliğe dayanıyordu (bazı ülkelerde işsiz kaldığı halde hayatını sürdürmek eskiye göre daha kolay olup bunda sosyal refah yönünde oy veren demokrat seçmen kitlesinin artmasının payı vardı). Refah boş zaman ve seyahat özgürlüğü yanında daha ucuz ve bol mal teminini getirdi. Gençlerin coşkusu aynı zamanda yeni iletişim araçlarının varlığını yansıtıyordu. 1960'larda kitle iletişimi artık sadece popüler gazeteler anlamına gelmiyordu. Bu gazeteler zorunlu eğitimin sonucu olarak henüz okuma yazma öğrenmiş 20. yüzyıl başındaki şehir

sakinlerinin eğitiminde büyük rol oynamıştı. Değişim 1920 ve 30'larda radyo yayınıyla başladı. Henüz Gutenberg'in dünyasını bertaraf etmeye başlamıştı ki ortaya daha güçlü (çünkü çok daha çabuk ve akıldışı biçimde ikna ediciydi) bir araç olan televizyon çıktı.

SİYASİ YENİDEN ÖRGÜTLENME

ABD ve SSCB arasındaki siyasi rekabet Berlin'den sonra sertleşmeye devam etti. Stalin 1953'te, Kore'deki ateşkesten kısa bir süre önce öldü. Bunun çok büyük öneme sahip olduğu açıktı ancak ne tür bir önemi olduğunu söylemek zordu. En yakın yoldaşları birkaç saat boyunca gerçekten öldüğünden kuşkulandığı için hemen bir şey yapmadılar. Zamanla liderin ölümü Sovyet siyasetinde hedeflerde olmasa da yöntemlerde değişiklik getirdi. Başkan Eisenhower (1953'te Truman'ın yerine geçmişti) ve danışmanlarının Sovyet niyetlerine duyduğu güvensizlik devam ediyordu. Avrupa'yı Soğuk Savaşın merkezi ve doğrudan Sovyet tehdidinin en büyük hedefi olarak görmeyi sürdürdüler. Kısa bir süre sonra Stalin'in halefleri hidrojen bombası olarak bilinen ve atom bombasından daha büyük tahrip gücüne sahip olan silahı geliştirdiklerini açıkladılar (Amerika ilk hidrojen bombası denemesini 1952'de yapmıştı). Bu silah Stalin'in mezarından uyruklarına gönderdiği son hediye olarak SSCB'ye dünya meselelerinde kazandırdığı statüyü garantiliyordu. Lenin'e göre daha fazla kazandığı başarıları taçlandırıyordu. Stalin selefinin eylem mantığını sürdürerek ülkesine yurtdışında karşılaştığı en büyük tehdide karşı varlığını (ancak) sürdürebilecek şekilde endüstriyel ve askeri güç kazandırmıştı. Savaştan sonra çarlık imparatorluğunu daha fazlasıyla yeniden kurup SSCB'yi süper güç haline getirmişti. Bunun sadece onun korkunç yöntemleriyle sağlanıp sağlanmayacağıysa asla kanıtlanamayacak bir gerçektir. Rusya Büyük Petro'nun zamanından beri büyük bir Avrupa ve Asya gücü olmaya mecburdu. Modernleşmenin bedelinin 1917 komünizmi ve Stalinizm olup olmadığı cevabı verilemeyen bir sorudur. Ne yazık ki modernleşmeyi hedefleyen diğer rejimlere Sovyet modeli cazip geliyordu çünkü istenilen hedeflere ulaştığı düşünülüyordu. Kimse madalyonun öte yüzünü görmek istemiyordu. Sovyet halkı çektiği sıkıntıların karşılığında son derece kıt ama yaşamasına yetecek kadarıyla ödüllendirildi. Aslında 1945'ten sonra SSCB'de tüketim hep kısıtlandı. Üstelik Sovyet yurttaşlarının maruz kaldığı propagandayla polis sisteminin zulmü (ilginç biçimde) Büyük Vatanseverlik Savaşı adı verilen savaş sırasında gerçekleşen bir miktar yumuşamanın ardından yoğunlaşmıştı.

Sovyet siyasetinin sonuçlarından biri Federal Alman Cumhuriyeti ile Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin birbirinden uzaklaşmaya devam etmesiydi. Mart 1954'te art arda iki gün boyunca Moskova Doğu Cumhuriyeti'nin artık tam hü-

kümranlığa sahip olduğunu açıklarken, Batı Alman cumhurbaşkanı ülkesinin yeniden silahlanmasını sağlayan anayasa değişikliğini imzaladı. Batı Almanya 1955'te NATO'ya girdi. Sovyetlerin buna tepkisi uydu devletler ittifakı Varşova Paktı'nı kurmak oldu. Berlin'in geleceği hâlâ kuşkuluydu ama NATO güçlerinin anlaşma dışında statüsünün değiştirilmesine karşı koymak için savaşacağı açıktı. Doğu kanadındaysa, Doğu Almanya eski düşmanlarıyla anlaşma yoluna gitmeyi kabul etti. Oder-Neisse hattı Polonya'yla sınırı oluşturacaktı. 19. yüzyıl milliyetçilerinin hedeflediği daha büyük Almanya'yı kurma konusunda Hitler'in düşleri, Bismarkçı Almanya'nın silinmesiyle sona ermişti. Tarihi Prusya'dan geriye kalan toprak artık devrimci komünistler tarafından yönetiliyordu. Oysa yapı bakımından federal olan Batı Almanya zihniyet bakımından militarist değildi. Bismarck'ın "devlet düşmanı" diye nitelendireceği Katolik ve Sosyal Demokrat politikacılar iktidar için çekişiyordu. Dönem dönem Alman Liberal Partisi'nin desteğini alan Hıristiyan Demokrat Birliği federal cumhuriyete hâkim olarak Sosyal Demokratları 1969'a kadar iktidardan uzak tuttu. Avrupa'yı savaşlarla iki kez mahveden Almanya'nın gücünü zapt etme sorunu, bu çerçevede bir barış yapılmadan, otuz beş yıl boyunca idare edildi.[1] Hıristiyan Demokrat Birliği sadece Almanya'nın değil Avrupa'nın da bir gerçeği haline geldi. Avrupa'nın birçok ülkesinde ılımlı Katolik sağ üzerinden, biraz da olsa Alman sosyalistlerinin 1914'ten önce uluslararası sol harekette yükselişini andırıyorlardı.

Orta Avrupa'da kara sınırları hakkındaki son anlaşma 1955'te yapıldı. Bu tarihte işgal kuvvetlerinin çekilmesiyle birlikte Avusturya yeniden bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı. Aynı anlaşmayla uzun zamandan beri süren İtalyan-Yugoslav sınır ihtilafı çözülerek son Amerikan ve İngiliz askerleri Trieste'den çekildi. Artık iki ayrı Avrupa oluşuyordu. Bu durum kuşkusuz Soğuk Savaş kamplaşmasında yer almayan az sayıdaki ülkenin konumunu korumasını sağladı. Sovyet danışmanlar 1948'de, Kominform'dan çıkarılan Yugoslavya'dan geri çağrıldı. Yugoslavya'nın SSCB ve diğer komünist ülkelerle yaptığı antlaşmalar geçersiz ilan edildi. "Titoizm'e karşı beş yıl boyunca sert saldırılar yapıldı. Tito bunları atlatmayı başardı. Varşova Paktı ülkeleriyle sınırı olan Yugoslavya'nın Sovyetler Birliği'yle sınırı yoktu. Uzun bir süre Moskova'nın liderliğine son derece bağlı olup Paktın kurucuları arasında bulunan Arnavutluk 1961'de SSCB'yle yollarını ayırdı fakat Yugoslavya'ya karşı geleneksel düşmanlığını sürdürdü.

1 Fark edilebileceği üzere barış antlaşmaları muzaffer ülkelerle İtalya, Romanya, Bulgaristan, Macaristan ve Finlandiya arasında Şubat 1947'de imzalanmıştı.

BATI AVRUPA'DA YENİ YAPILAR

Savaş sırasında koşulların belirlediği birtakım nüanslar ve tavizlerle tarafsız kalan Portekiz ve İspanya, 1945'ten sonra diktatörler tarafından yönetildi. İkisi de genellikle "faşist" olarak etiketleniyordu ama bu fazla basit bir tanımlamaydı. Portekiz'in uluslararası yaşamda tam olarak yerini alması Franco yönetimindeki İspanya'ya göre daha kolay oldu (1946'da İspanya'nın BM'ye girmesini engelleme konusunda alınan karar 1950'ye kadar kaldırılmadı). Sonuçta her iki ülke 1950'lerde, Avrupa'nın büyük bölünmesinde batı kanadında yerini açıkça almıştı. Bu bölünme Batı Avrupa'nın daha uyumlu bir temelde örgütlenmesi bakımından bu ülkelerin izlediği anayasal veya ideolojik yoldan daha önemliydi. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar giden Avrupa'nın birliğine yönelik özlemler, ikinci savaştan sonra yeniden canlanmıştı. Avrupa'nın kendi içindeki kavgaların 1939-1945 arasında yarattığı dehşet, yeni düşünceler üretmek için güçlü bir dürtü sağlıyordu. Savaşın ardından ortaya Sovyet tehdidiyle ekonomik yeniden yapılanma ve canlanma ihtiyacı çıktı. Bazı devlet adamları, Avrupa devletlerinin münferit olarak küresel meselelerde gücünün azaldığının, sömürgeci güç konusunda bir kuvvet ve heves kaybı olduğunun giderek farkına varmaya başlamıştı. Bunun üzerine "Avrupalı" olduğuna inandıkları uygarlık değerlerinin paylaşılması gerektiğini bir bakıma yeniden keşfettiler. Bu nedenle bu tür farklılaştırıcı ve diğer etkiler, 1940'ların sonunda Batı Avrupa'da zayıf ta olsa birtakım ilk belirtiler çıkmasını açıklar. Bu belirtilere göre, milliyetçiliğin büyük ölçekli örgütler kurmaya karşı insanlar üzerinde yarattığı baskı, tam da milliyetçiliğin siyasi bir doktrin olarak doğduğu topraklarda gevşeyebilirdi.

Coşkulu olanlar Avrupalılık bilinci arayışını Karolenjlere kadar götürmekten hoşlansa da siyasi süreç açısından birlik öyküsünün izini sürmek için 1945 yeterli bir tarihtir. Savaşın (ve daha sonra Sovyet politikasının) Alman sorununu sona erdirip bölünmenin yerleşik bir çözüm olarak ortaya çıkmasıyla, Fransa'nın eski korkuları yatışmış ama tamamen ortadan kalkmamıştı. Batıda Almanya'nın Avrupa'daki yeri konusunda yeni bir büyük savaşın çıkma olasılığının çok uzak olduğu gerçekti. Ardından Sovyet politikası batı Avrupa ülkelerine daha yakın işbirliği için yeni bir neden sağladı. 1940'ların sonunda Doğu Avrupa'da meydana gelen olaylar, Amerikalılar Avrupa'yı bölünmüş durumda bırakıp yurda döndüğü takdirde neler olabileceğine dair bir uyarıydı. Bundan dolayı Marshall Planı ve NATO, yeni Avrupa'ya giden yoldaki birçok kilometre taşının ilki haline geldi. Marshall Planının uygulamaya konmasını, 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (OEEC) kurulması izledi (on altı ülkenin kurduğu örgüt daha sonra genişledi). Ertesi yıl, NATO'nun kuruluş antlaşmasının imzalanmasından bir ay sonra, on farklı Avrupa ülkesini temsil eden ilk siyasi organlar yeni Avrupa Konseyi yönetimi altın-

da oluşturuldu. Bütünleşme konusunda ekonomik güçler siyasi güçlere göre daha hızlı gelişiyordu. İlk gümrük birlikleri daha 1948'de "Benelüks" ülkeleri (Belçika, Hollanda, Lüksemburg) arasında ve farklı bir biçimde Fransa ile İtalya arasında ("Francital') oluşturulmuştu. Bununla birlikte Avrupa'nın ekonomik (ve zamanla siyasal) bütünleşmesine yönelik ilk önemli adımlar, belli sanayi kolları hakkında yapılan bir öneride yatıyordu.

Fransa dışişleri bakanı Robert Schuman'ın Avrupa'nın başlıca endüstriyel kaynağı olan kömür ve çelik üretimini uluslararası bir yönetim altında örgütleme önerisi 1951'de gerçekleşti. Fransa, İtalya, Benelüks ülkeleri ve en önemlisi Batı Almanya bu tarihte Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun (ECSC) kuruluşunu sağlayan anlaşmayı imzaladı. Bu yeni örgüt gelecekteki bir Alman-Fransız çatışmasını önleyecek aşılması güç bir engel kurmayı amaçlayan siyasi hedefi ekonomik rasyonalizasyon sağlama hedefiyle birleştirdi. Batı Avrupa'daki kömür ve çelik kaynakları uluslar üstü bir otorite tarafından yönetilecekti. Böylece bütünleşmenin önündeki gümrük duvarlarıyla teknik engellerin ortadan kalkması sonucu pazar gelişecekti. Ayrıca bu sayede çelik ve kömür arzındaki dalgalanmalarla uyumsuzlukların daha iyi yönetileceği umuluyordu. Fakat ECSC aynı zamanda daha geniş siyasi ufuklara giden yolu açtı. Kurulmasıyla birlikte 1918'den hemen sonra ortaya çıkan Saar Havzası sorununu çözmesi önemli bir gelişmeydi. Fransız Planlama Komisyonunun beyni olan Jean Monnet, ECSC'yi Avrupa bütünleşmesinin ciddi biçimde somutlaştığı ilk uluslar üstü örgüt olarak görmüştü.

ECSC'nin hemen ortaya çıkan en önemli diplomatik sonucu, Batı Almanya'nın yeni bir uluslararası yapı içine resmen katılması oldu. Böylece yeni bir ülke olan Batı Almanya'nın yeniden canlandırılırken aynı zamanda zapt edilmesinin yolu sağlanmış oldu. Sovyet kara gücü tarafından tehdit edilen Batı Avrupa'da Almanya'nın gücüne ihtiyaç duyulacağı giderek belirginleşiyordu. Başta Fransa olmak üzere bazı ülkelerin korkusuna rağmen Amerikan resmi görüşü Kore olaylarının etkisiyle çabucak Almanya'nın yeniden silahlandırılması gerektiğine ikna oldu.

Fransa ve İtalya'da komünistlere oy veren geniş kitlelerin işaret ettiği siyasi zayıflığın özellikle ekonomik canlanma sayesinde azalması, uluslar üstü fikirlere giden yolun aşılmasını kolaylaştırdı. Bu iki ülkedeki komünistler daha 1947 gibi erken bir tarihte hükümette yer almaktan vazgeçmişti. Bu ülkelerde demokrasinin akıbetinin Çekoslovakya'ya benzeme tehlikesiyse 1950'ye kadar ortadan kalktı. Bu ülkelerde ve Pirenelerin doğusundaki bütün Batı Avrupa'da anti-komünist kamuoyu çeşitli partilerde bir araya gelme eğilimindeydi. Bu partilerin bütünleştirici gücü ya Katolik politikacılar ya da Doğu Avrupa'daki yoldaşlarının kaderinin farkında olan Sosyal Demokratlardı (gerçi bu durum, bütün Marksist yolların sonunda Moskova'ya çıkacağı konusunda ısrar eden muhaliflerin onlara karşı ateşli

kampanyalar düzenlemesini engellemiyordu). Genel anlamda bu değişimler ılımlı sağ kanat partilerinden oluşan Batı Avrupa hükümetlerinin ekonomik canlanma, refah hizmetleri sağlama ve Batı Avrupa'nın pratik konularda bütünleşmesi için 1950'lerde benzer hedefleri kovaladığı anlamına geliyordu. Farklı uluslarda çeşitli görünümlerde ortaya çıkan Hıristiyan Demokrasi o güne kadar Avrupa siyasetinde ihmal edilmiş bir akıma, ilk kez XIII. Leo'nun genelgelerinde otoriter biçimde belirlenen Katolik toplumsal fikirlere dayanıyordu. Bu gelişme, zayıfların yararına ekonomiye müdahale edip önemli refah kazanımları sağlama fikriyle barışık ekonomik ve toplumsal rejimler yarattı.

1952 ile 54 arasında Brüksel Antlaşması'nın yerini alacak bir Avrupa Savunma Topluluğu kurmak ve bu yolla Batı Almanya'nın askeri konumunu resmileştirmek için çaba harcandı. Fransızların kuşkuları bu çabaları boşa çıkardı. Buna rağmen Federal cumhuriyet 1955'te NATO'ya kabul edilirken Avrupa savunma örgütü konusundaki tartışmalar sona erdi (Batı Almanya Brüksel Antlaşması grubuna katılmıştı, bu gruba 1954'te taslak olarak Batı Avrupa Birliği adı verilmişti). Daha büyük bir birliğin ana motifi daha önceki gibi ekonomikti. Hayati adımlar 1957'de atılarak Avrupa Atom Topluluğu ve (daha önemlisi) Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET veya "Ortak Pazar') kuruldu. Fransa, Almanya, Belçika, Hollanda, Lüksemburg ve İtalya topluluğa katılarak Roma Antlaşması'nı imzaladı. Yeni topluluğun ilk önemli sonucu bir gümrük birliğinin oluşturulmasıydı. Bu gümrük birliğinin çerçevesi sonraki on yıl içinde şekillenecekti ancak antlaşma bundan çok daha fazlasını sağladı. Antlaşmayı kontrol etmek ve ileride yeni bütünleşmeleri teşvik etmek amacıyla bürokrasiyi yöneten bir komisyonlar sistemi oluşturuldu. Karar verici otorite olarak bir Bakanlar Konseyi, bir Adalet Divanı ve son olarak yasama yetkisi olmayıp danışma organı niteliğindeki bir Avrupa Parlamentosu kuruldu. Şarlman'ın mirasının yeniden yaratılacağından bahsedenler vardı. Aslında coğrafi açıdan bir benzerlik saptamak mümkündü. Roma Antlaşması, AET'ye katılmayan ülkelerin iki buçuk yıl sonra kendi aralarında daha gevşek ve kısıtlı bir birlik olan Avrupa Serbest Ticaret Birliği'ni (EFTA) kurmalarına yol açtı. 1986 yılına gelindiğinde AET'nin başlangıçtaki altı üyesi on ikiye çıkmış, EFTA ise dördü hariç bütün üyelerini buraya kaptırmıştı (AET'nin adı bu tarihte artık sadece AT olarak kullanılıyordu, "Ekonomik" kelimesinin çıkarılması önemli bir göstergeydi). Bundan beş yıl sonraysa EFTA'dan geriye kalanlar AT'yle birleşmeyi planlıyordu.

Batı Avrupa'nın daha büyük bir birliğe yönelik karmaşık, yavaş ama hız kazanan girişimi (diğer birçok şeyle birlikte), bu düzenlemeyi yapanların bir şeye duyduğu güveni gösteriyordu. Birliği kuran ülkelerin işbirliği ve müzakere yapmasına karşı silahlı çatışma asla bir alternatif olarak kabul edilmeyecekti. Kökleri ulusal devlet sisteminin başlangıcına kadar giden Batı Avrupalı güçler arasındaki savaşlar

dönemi artık sona ermişe benziyordu. Büyük Britanya'nın bu dönemdeki yöneticileri bu gerçeği kabul etmekle beraber trajik bir biçimde başlangıçta bu birliğe katılmanın sağlayacağı fırsatları kavrayamadı. Sonunda ülkenin AET'ye katılmasına onay verilmeden önce, daha yaratıcı haleflerinin katılma başvurusu iki kere reddedildi. Bu sırada Topluluğun çıkarları Ortak Tarım Politikası uygulamasıyla istikrarlı bir biçimde sağlamlaştırılıyordu. Bu politika Alman ve Fransız seçmen kitlesi içinde önemli bir yer tutan çiftçilerle köylülere, ayrıca daha sonra üye olmanın yolunu arayan daha yoksul ülkelere verilmiş koca bir rüşvetti.

Birçoğu işlev ve üyelik bakımından örtüşen kurumların evrimi, "Batı" Avrupa'nın nasıl olması gerektiği ya da aslında ne olduğu kavramını karmaşıklaştırmaya devam ediyordu. Örneğin 1948'de kurulan OEEC zamanla yeni Federal Alman Cumhuriyeti, İspanya ve Finlandiya'nın katılımı ardından 1961'de Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'ne (OECD) dönüştü, bu örgüte ABD ve Kanada da üyeydi. Avrupa Konseyi'nin 1949'da on olan üye sayısı 1990'da yirmi üçe ulaştı. Ne var ki Batı Avrupa'nın nasıl örgütlenebileceği (ve dolayısıyla belirleneceği) sorusu daima Amerika'nın Soğuk Savaşla ilgili algılarının gölgesinde kaldı. Hepsinden önemlisi bu soru sadece AET veya ondan doğan kurumlarla özdeşleştirilmedi ki bu durum bazı heveslileri hayal kırıklığına uğrattı.

DOĞU AVRUPA'DA HUZURSUZLUKLAR

Doğu Avrupa, Soğuk Savaşın yalın propagandalarının daima karmaşık gerçekliğin üzerini örttüğü kuralına istisna oluşturmuyordu. Stalin'in ölümünden sonraki birkaç yıl boyunca Sovyet liderliği içinde çeşitli karışıklıklar çıkmıştı. Bunları şimdi başka değişiklikler izliyordu. Bunların en önemlisi Nikita Kruşçev'in siyaset sahnesine çıkmasıydı. 1956'da SBKP'nin yirminci kongresindeki bir gizli oturumda yaptığı konuşma kısa sürede duyuldu. Konuşmasında Stalin döneminin kötülüklerini kınayıp Sovyet dış politikasının hedefinin artık "bir arada yaşama" olacağını açıklaması heyecan yarattı. Zaten aynı yılın başlarında Sovyet silahlarında indirim planlandığı açıklanmıştı. Bu gelişmeler umutlu bir havanın doğmasını sağladı. Ancak 1956 yılının bu olumlu atmosferi iki olayla bozuldu. Sovyetler Birliği'nin Büyük Britanya ve Fransa'yı tehdit etmesine yol açan Süveyş krizi sertleşmenin tekrar ortaya çıkmasına neden olan olaylardan biriydi. Kruşçev Mısır'a destek verdiğini ilan ederek Arapların ülkesine duyduğu iyi niyeti riske atmadı. Bu durum Amerikalıların hoşuna gitmedi. Uluslararası yumuşama iklimine büyük zarar veren diğer olay Sovyetlerin Macaristan'da çıkan isyanı bastırmasıydı.

Stalin'in Tito'yla tartışmasının başladığı 1948'den beri Sovyet politikası adeta marazi biçimde uyduları arasındaki herhangi bir sapma ya da hoşnutsuzluk işareti-

ne karşı çok duyarlı davranıyordu. Bizzat Tito ve sosyalist Yugoslavya Devleti'nin Kominform tarafından kendilerine yöneltilen karalama kampanyasına karşı direnmesi, Sovyet hükümetini müttefikleri arasındaki çalkantılara karşı daha uyanık olmaya itmişti. 1953 Doğu Berlin'de meydana gelen Sovyet karşıtı gösteriler Sovyet ordusu tarafından bastırılırken üç yüzden fazla Doğu Alman vatandaşı öldürüldü (Batı Almanlar bunu fırsat bilip ayaklanma günü 17 Haziranı Ulusal Birlik Günü ilan edip otuz beş yıl boyunca ulusal anma günü olarak kullandı). Üç yıl sonra 1956 yazında bu kez Polonya'da yapılan gösteriler yine sert şekilde bastırıldı.

Aynı yılın Ekim ayında Süveyş krizi çıkmak üzereyken Budapeşte'de ortaya çıkan birtakım huzursuzluklar ülke çapında bir harekete dönüştü. Bu kez Sovyet birlikleri başkentten çekilirken yeni bir Macar hükümeti göreve başlamıştı. Hükümet serbest seçim yapıp tek parti yönetimini sona erdirme vaadinde bulundu. Belki pek akıllıca olmayan bu yaklaşım daha da ileri taşındı. Hükümet Varşova Paktı'ndan çekildiğini, tarafsız olduğunu ilan edip BM'den Macar sorununu ele almasını istedi. Bunun üzerine geri dönen Sovyet birlikleri (onlara Varşova Paktı ülkelerinden birlikler de eşlik ediyordu) Macar İsyanı'nı bastırdı. BM Genel Kurulu müdahaleyi iki kez kınasa da bir etkisi olmadı. Bu kriz Soğuk Savaşın iki tarafında da psikolojik tavırları güçleştirdi. Batı Avrupa bir kez daha Sovyet gücünün gerçekliğini hatırladı. Öte yandan Sovyet liderliği Doğu Avrupa halklarının sözde dostluğunu ne kadar çabuk unutabileceğini daha açık biçimde gördü. Amerikalılar bu halkları "özgürleştirmekten" bahsettiğinde Moskova artık daha çabuk telaşlanıyordu.

1960-62 YILLARINDAKİ GERİLİMLER

Batı Almanya'nın silahlanmasıyla oluşacak tehlikeyi sezen Sovyet liderlerinin uyduları olan D. Almanya'yı güçlendirme konusunda endişeleri arttı. Bu ülke 1950'lerin sonunda uzun zamandır süren ve kötüleşen bir ekonomik sıkıntı yaşıyordu. Kendi toprakları içinde yer alan bağımsız ve kapitalist Batı Berlin bir zayıflık göstergesiydi. Şehrin kendi içindeki sektör sınırları doğu ve batı yönünde rahatça geçilebiliyordu. Şehrin batı sektörlerinde rahatça görülebilen refah ve özgürlük birçok Doğu Alman yurttaşını –özellikle kolayca iş bulabilen vasıflı işçileri– federal cumhuriyete çekiyordu. Sovyet otoriteleri 1958'de Berlin'in son on yıl boyunca yönetilmesini sağlayan düzenlemeleri geçersiz ilan etti. Daha iyi şartlar sağlanmadığı takdirde kendi sektörlerini D. Almanya'ya devredeceklerini açıkladılar. İki yıl boyunca süren diplomasi sonuç vermeyince gerilim tırmandı. Derken Ağustos 1961'de Doğu Almanlar aniden bir duvar örüp bunu mayınlar, dikenli teller ve silahlı muhafızlarla tahkim ederek Berlin'in Sovyet ve Batı sektörlerini birbirinden fiziki olarak ayırdılar.

Berlin konusundaki kriz atmosferi kötüleştiği sırada, fırsat varken batıya ka-

çanların sayısında muazzam bir artış vardı. 1959'da 140.000 kişi, 1960'da 200.000 kişi sınırı geçmişti. 1961'in ilk yarısındaysa 100.000'den fazla insan Batı'ya kaçtı. Bu kaçışın duvar örülerek engellenmesi gerilimi kısa vadede arttırsa da, yasadışı göçü sonunda etkin biçimde azalttı. Duvarın ayakta kaldığı yirmi sekiz yıl boyunca yüz elliden fazla Doğu Alman sınırı geçmeye çalışırken öldürüldü, çok sayıda insan ise yaralandı veya hapse atıldı. Duvar iki dünyanın farkının simgesi ve Batı'daki Soğuk Savaş propagandacılarına verilmiş bir hediyeydi. ABD'nin bir değişikliğe izin vermektense savaşa niyetli olması açıklığa kavuşunca, Kruşçev Berlin'in yasal statüsünü değiştirme taleplerini sessizce gündemden uzaklaştırdı.

Bu yine de Sovyet politikasının Amerika'nın maksadını her zamankinden çok sınamaya arzulu olduğu bir dönemin henüz başlangıcıydı. Aradan çok zaman geçmeden yeni bir kriz çıktı. Bu kez krizin odak noktası Avrupa değil Karayip'di. Avrupa'nın bu bölge yanı sıra Orta ve Güney Amerika'ya ilgisi Büyük Savaştan sonra son derece azalmıştı. Latin Amerika'da savaştan önce bulunan çok sayıdaki Britanya yatırımı büyük ölçüde azalmıştı. Hiçbir Avrupa ülkesi batı yarımkürede elinde kalan sömürgeleri yönetmek için Monroe Doktrinine karşı koymaya niyetli değildi (İngiliz, Fransız, Hollandalı ve Danimarkalıların elinde Karayip ve Orta Amerika'da az sayıda koloni kalmıştı). ABD'nin bölgedeki üstünlüğü ve ekonomik ağırlığı 1945'ten sonra görülmedik ölçüde belirgin hale gelmişti. Bu durum ortaya çıkan krizi daha büyük bir paradoks haline getirdi zira Amerika kıtasında ABD'ye karşı gövde gösterisi yapan Avrupalı güç, daha önce bölgede hiçbir toprak veya yatırım çıkarı bulunmayan SSCB'ydi. Küba krizi tam anlamıyla Soğuk Savaşın icadıydı.

ABD'nin Küba'da yüzyılın başından beri bariz ve güçlü bir nüfuzu vardı (burada bir Amerikan deniz üssü bulunuyordu). 1950'lerde bunun ne anlama geldiği, Amerika'nın ülkedeki diktatörden desteğini çektiği zaman görüldü. ABD hükümeti kendi desteklediği rejim genç bir yurtsever gerilla lideri Fidel Castro tarafından devrildiğinde bu olaya kötü gözle bakmadı. Castro 1959'da başbakan olduğunda rejimini "hümanist" olarak nitelerken özellikle komünist olmadığını belirtiyordu. Başlangıçta birçok Amerikalı tarafından romantik bir kişilik olarak ilahlaştırıldı (radikal Amerikalılar arasında sakal bırakmak moda oldu). Ancak Castro Amerikan işadamlarının çıkarlarına müdahale edip eski rejimi desteklemiş olan Amerikalılaşmış unsurları suçlayınca resmi ilişkiler hızla soğudu. Amerikan aleyhtarlığı artı puan getiren bir özellik haline geldi. Kübalılar buna devrimin ardında birleşerek olumlu tepki verdi. Amerikan kamuoyu artık Castro aleyhine dönmeye başlamıştı. ABD kısa süre içinde Küba'yla diplomatik ilişkilerini kesti. Yönetim Castro'nun tanınan komünistlere bağlılığının bariz biçimde artması nedeniyle adanın kısa sü-

rede onların eline geçeceğine inanıyordu. Böylece Soğuk Savaş batı yarımküreye ulaşmıştı.

Kruşçev'in ABD'yi kamuoyu önünde Küba'ya karşı askeri eyleme giriştiği takdirde misillemede bulunmakla (Sovyet füzeleriyle) uyarması sorunları gidermedi. Ayrıca Monroe Doktrininin öldüğünü ilan etti. ABD dışişleri bu doktrinin öldüğüne dair raporların son derece abartıldığını tüm dünyaya duyurdu. Bu arada ABD Castro'nun dolaylı yoldan devrilmesine karar vererek, bunu gerçekleştirecek Kübalı sürgünlere silah ve para verdi. Başkan Kennedy 1961'de göreve başladığında bu politikayı devralmıştı. Gerek yeterince ihtiyatlı olmaması gerek bunu engelleme konusunda yeterince bilgilendirilmemesi belki anlaşılabilir. Sonuçta yürütülen "Domuzlar Körfezi" operasyonu tam bir fiyasko olup ayrılıkçı Kübalılar açısından hüsranla sonuçlandı. Halktan destek alan bir hükümete düzenlenen saldırı tüm dünya çapında, hatta ABD'nin Avrupalı müttefikleri tarafından bile kınandı. Castro artık destek almak için ciddi biçimde SSCB'ye yönelmişti. 1961'in sonunda Marksist-Leninist olduğunu ilan etti.

Sovyet hükümeti muhtemelen eline altın bir fırsat geçtiğine inanmıştı. Küba'ya Amerika'daki herhangi bir hedefi vurabilecek menzile sahip füzeler yerleştirirken bu fırsatı neden bu şekilde kullandığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak potansiyel hedef haline gelen Amerikan üsleri ya da şehirlerinin sayısı iki kat artmıştı. Bu girişimin Havana'dan mı yoksa Moskova'dan mı kaynaklandığı bilinmemekle birlikte, ikinci olasılık daha kuvvetlidir. Bu kararın sonucunda ortaya Soğuk Savaşı en ciddi zıtlaşması ve belki dönüm noktası çıktı.

Amerikan keşif uçaklarının Ekim 1962'de çektiği fotoğraflar Küba'da Sovyet füzelerini yerleştirmek için tesisler inşa edildiğini ortaya koydu. Başkan Kennedy bunun inkâr edilemez biçimde kanıtlanmasını bekleyip ardından ABD donanmasının Küba'ya yeni füzeler taşıyan bütün gemileri durduracağını duyurarak adaya yerleştirilmiş olanların geri çekilmesini istedi. Adaya gitmekte olan bir Lübnan gemisi durdurulup arandı. Sovyet gemileri yakından gözlenip fotoğrafı çekildi. Amerikan nükleer vurucu gücü Sovyetler Birliği'yle savaşa hazır hale getirildi. Aradan birkaç gün geçip Kennedy ile Kruşçev arasında birkaç kişisel mektup trafiği yaşandıktan sonra, Kruşçev füzelerin geri çekilmesine razı oldu.

Kısa bir süre de olsa, Avrupa'nın tekrar bir savaş alanına –veya yanıp kül olmuş bir çöle– dönme tehlikesi belirmişti. Üstelik bu kez ihtilaf konusu doğrudan kıtanın kendisi veya halkları değildi. Amerika'nın müttefikleri Küba konusunda, Almanya'daki statükonun korunmasında olduğu kadar endişeli değildi. Zaten yıllardan beri Sovyet füzelerinin menzilinde bulunuyorlardı. SSCB'nin Avrupalı müttefiklerinin ideolojik açıdan daha çok ilgi duyması gerekirdi zira Küba rejimi Marksist olduğunu ilan etmişti. Ancak bu kadar kapsamlı bir bağ hissetme olasılığı pek yoktu. Her iki tarafta yer alan Avrupa ülkeleri açısından önemli olan, kendi

süper güç patronlarının irade ve gücünün inanılırlığını nükleer savaş çıkmadan göstermesiydi. Sonunda mutlak bir kapışmaya benzer bir şeyin mümkün olduğu ortaya çıkınca, SSCB'nin boyun eğmeğe mecbur kaldığı anlaşılıyordu. Füzeler Küba'dan geri çekildi. Kennedy kışkırtıcı olma tehlikesine yol açabilecek tavır ve söylemlerden kaçındı. Taleplerini çok önemli konularla sınırlayarak Sovyet diplomasisine geri çekilmesi için açık bir kapı bıraktı (ve birkaç ay sonra karşılık olarak Türkiye'deki Amerikan füzelerinin çekilmesine sağduyulu bir şekilde razı oldu).

Geçmişe bugünden bakmanın avantajıyla Soğuk Savaşın geniş coğrafyaya yayılmasının çok pahalı bedeli olarak nükleer savaş ihtimalinin düşünülüp kabul edilemez bulunduğuna inanmak artık pek güç değildir. Eğer gerçekten böyleyse, Küba krizi bir dönüm noktası olmuştu. Ayrıca Sovyetlerin aksini söyleyip övünmesine rağmen Amerika'nın silahlanmadaki üstünlüğü her zamanki gibiydi. İki süper güç arasında doğrudan çatışma bakımından önemli olan silah kıtalararası balistik füzelerdi. 1962 sonunda Amerika'nın bu silah sınıfındaki üstünlüğü altı kat fazlaydı. Tereyağına karşı füze üretme tercihi yapılıp SSCB bu alandaki eşitsizliği kapamak için işe koyulunca, Sovyet tüketicileri bir kez daha yükü üstlenmek zorunda kaldı. Bu arada Küba krizi muhtemelen Büyük Britanya (o tarihte Avrupa'da kendi nükleer silahına sahip tek güçtü), ABD ve Sovyetler Birliği arasında; nükleer silahların uzayda, atmosferde ya da su altında denenmesini kısıtlayan ilk anlaşmanın yapılmasını sağladı. Silahsızlanmanın sağlanması konusunda uzun yıllar boyunca bir başarı kazanılamadı ama bu anlaşma nükleer silahlar konusundaki görüşmelerin ilk olumlu sonucuydu.

SSCB'DE DEĞİŞİM

Altı yıl boyunca hem hükümet hem partinin başında bulunan Kruşçev 1964'te görevden uzaklaştırıldı. Saldırdığı veya telaşlandırdığı meslektaşları bu işi ordunun göz yummasıyla gerçekleştirmişti. Buna rağmen ne öldürüldü ne de Moğolistan'daki bir enerji santralı yöneticiliği gibi onursuz bir sürgüne gönderildi. Tek başına bu olay bile Sovyet siyasetinde çok şeyin değiştiğini gösteriyordu. Kruşçev'in tarihe yaptığı katkı görünüşe bakılırsa sistem içinde yarattığı büyük çalkantıydı. Yirminci kongrede yaptığı konuşmada yalanlanamıyordu (sonunda bu konuşmanın kopyaları ortada serbestçe dolaşmaya başlamıştı). Kruşçev bu konuşmayla kısıtlı da olsa "de-Stalinizasyon'u başlatmıştı. Bunun dışında tarım politikasında büyük bir başarısızlığa imza atmıştı. Fakat görevden alınmasında en büyük rolü muhtemelen dış politikada, özellikle Küba macerasındaki başarısızlığı oynamıştı. Yönetimdeki egemenliği, bazılarının "buzların çözülmesi" adını verdiği kültürel gevşemeyle çakışmıştı. Yazarlarla sanatçılara kısıtlı da olsa daha büyük ifade özgürlüğü verildi. Bu

arada rejim Yahudilere yönelik davranışlar gibi dünyanın önem verdiği konulara kısa bir süre biraz daha dikkat eder göründü fakat bu bireysel ve ara sıra gerçekleşen bir uygulamaydı. Özgürleşme derdini Kruşçev'e anlatabilenler için geçerliydi ancak şurası açıktı ki Stalin'in ölümünden sonra, özellikle Kruşçev'in egemen olduğu dönemde parti Rusların yaşamında daha bağımsız bir etken olarak yeniden ortaya çıkmıştı. Artık tek bir adamın oyuncağı ve aleti değildi. Buna rağmen Rus hükümetinin temeldeki otoriter yapısı değişmemişe benziyordu, aslında beklenen de buydu.

Buna rağmen bazıları ABD ile Sovyet Rusya'nın giderek birbirine benzediğini düşünmeye başladı. Bu durumda Rus siyasetinin tehditkârlığı azalacaktı. Bu "yakınlaşma" hayali kuşku duyulmayan bir gerçeğin çarpıtılmasına yol açtı. Bu gerçek Sovyetler Birliği'nin gelişmiş bir ekonomiye sahip ve 1945'ten çok daha zengin olduğuydu. Bu nedenle 1960'larda sosyalizmin modernleşme için uygulanabilir yol olduğunu düşünenler vardı. Sovyet ekonomisinin yetersizliği ve belli alanlara ağırlık vermesi genelde gözden kaçırılıyordu. Sovyetlerin endüstriyel büyümesi 1950'lerde sözde Amerika'dan daha hızlı olmasına rağmen büyük ölçüde ağır sanayiden ibaret olmaya devam ediyordu. Sovyetler Birliği'nde bireysel tüketici yoksuldu. Maliyeti ağır devlet yardımı sistemi olmasa daha da yoksullaşacaktı. Bir zamanlar Orta Avrupa şehirlerini besleyip çarlık dönemindeki sanayileşmenin bedelini ödeyen Rus tarımının kötüye gidişi durdurulamadı. Bir paradoks olarak Sovyetler Birliği sık sık Amerika'dan tahıl ithal etmek zorunda kalıyordu. SBKP'nin 1961'deki resmi programına göre SSCB 1970'te sanayi üretimi bakımından ABD'yi geride bırakacaktı. Ancak bu öngörü gerçeğe dönüşemedi (aynı yıl Kennedy'nin belirlediği 60'ların sonunda aya insan gönderme hedefi gerçekleşmişti). Buna rağmen birçok azgelişmiş ülkeyle kıyaslandığında SSCB kuşkusuz zengin bir ülkeydi. Milyonlarca yurttaşı 1945 yılının felaketten mustarip yoksulluk içindeki hayatını hatırladığında, 1960'larda sağlanan nimetlerden dolayı büyük bir minnettarlık duyuyordu.

Kolayca niceliksel olandan niteliksel yargılamaya geçen bu tür kıyaslamalar yine de temel bir gerçeği değiştirmiyordu. Sovyetler Birliği'nin kişi başına GSYİH'sı 1960'ların sonunda çoğu Batı Avrupa ülkesinin epey gerisindeydi. Sovyet yurttaşlarına sonunda 1956'da emekli aylığı verilmeye başlanmıştı (Britanya'dan neredeyse yarım yüzyıl sonra). Bir yandan da kalitesi Batı'daki örneklerden gittikçe uzaklaşan sağlık hizmetlerine katlanmak zorundaydılar. Rusya'da reel ücretler 1928'deki seviyesine ancak 1952'de ulaşmıştı. "Yakınlaşma" teorisi her zaman fazla iyimser kalmaya mahkûmdu. Bununla birlikte SSCB'nin bilimsel ve sınai tabanı, gerek boyut gerek nitelik bakımından en iyi sektörleri örnek alındığında 1970'te ABD'yle kıyaslanacak düzeydeydi. Bunun en bariz ifadesi ve Sovyet yurttaşları için büyük bir övünç kaynağı olan yanı uzay araştırmalarıydı. Dünyanın yörüngesinde 1970'te

o kadar çok hırdavat vardı ki ilk Sovyet uydularının 1957'de yarattığı çarpıcı etkiyi tekrar yakalamak zordu. Amerika'nın başarıları ardından hızla gelse de uzay alanındaki Sovyet başarıları birinci sıradaki yerini korudu. SSCB'nin uzay araştırmalarında yurtseverlik tahayyülünü besleyip günlük yaşamın diğer alanlarında çekilen sıkıntıları ödüllendiren bir şeyler vardı. Bazı Sovyet yurttaşlarına göre uzay teknolojisinin devrimi haklı çıkardığını söylemek abartılı olmaz. Tarihi olarak geri kalmış Rusya komünizm sayesinde modernleşmişti. Komünizm sayesinde diğer ulusların yaptığı hemen her şeyi, sadece bir ülkenin yaptığı şeylerin birçoğunu ve hiçbir ülkenin yapamadığı bir iki şeyi yapabildiğini kanıtlamıştı. Yurttaşları SSCB'nin sonunda adamakıllı modernleştiğini düşünüyordu.

Oysa SSCB'nin liderleri kendine daha güvenen, dış dünyadan daha az kuşkulanan, uluslararası sahneyi karıştırmaya fazla yatkın olmayan doyuma ulaşmış bir ülke olduğu konusunda belirti yoktu. Sovyetlerin Çin'in yeniden canlanmasına gösterdiği tepki cesaret verici değildi. 1960'lardaki tartışmalar Çin'e yönelik nükleer saldırı girişimlerini önleme görüşmelerine yol açmıştı. Sovyet toplumu 1970'lerde başka gerginlik işaretleri de göstermeye başladı. Özellikle düşünme özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalara yönelik muhalefet ve eleştiri daha duyulur ve görülür hale geldi. Artan anti-sosyal davranışlar kendini sokak serseriliği, ahlaksızlık ve alkolizm olarak gösterdi. Bu tür kusurlar muhtemelen önemli bir değişim yaratma açısından diğer büyük ülkelere kıyasla hem az hem de çok potansiyele sahipti. Bu arada Sovyetler Birliği hâlâ bir polis devletiydi. Özgürlüğün sınırlarıyla bireyin temel dokunulmazlıkları, uygulamada idari kararlarla siyasi hapishanelere dayalı bir devlet aygıtı tarafından belirleniyordu. Sovyetler Birliği'yle ABD (ya da herhangi bir Batı Avrupa ülkesi) arasındaki gerçek fark, yine en iyi bu gibi denektaşlarıyla veya yabancı radyo yayınlarını bozmak için yaptığı muazzam harcamalarda ortaya çıkıyordu.

PÜRÜZLER

Soğuk Savaşın her şeyi berbat bir basitleştirmeye indirgemesi (NATO ve Varşova Paktı örneğinde açıkça görüldüğü gibi), sonuçta 1960'tan epey önce bir tasfiye ihtiyacını ortaya çıkardı. Asya'da komünist Çin'in gibi büyük bir gerçeğin ortaya çıkması Soğuk Savaş dışında başka olasılıkları gündeme getirdi. 1950'de kaçınılmaz biçimde bir Sovyet-Çin Antlaşması'nın imzalanması ve Marksist söylemle dolu yıllar, Çin'in bu mücadelede açık bir taraf olduğu şeklinde yorumlanmıştı ve bunun basit kaçan bir yorum olabileceğine yönelik işaretler kısa sürede ortaya çıktı. Sonunda Çin'in yeniden kendi başına bir büyük güç haline gelmesi ikili Soğuk Savaş

sistemini güçlendirmeyip aksine başlangıçta kısıtlı bir alanda olsa da bu sistemin anlamsızlığını ortaya koydu.

1955'te Endonezya'nın Bandung şehrinde bir araya gelen yirmi dokuz Afrika ve Asya ülkesinin temsilcileri, ülkelerinin Soğuk Savaşta "bağlantısız" olduğunu açıkladı. Katılan ülkelerden biri Çin'di. Diğerlerinin büyük bölümü eski imparatorluk sömürgeleriydi. Kısa bir süre sonra bu ülkelere Yugoslavya katıldı. Bu ülkelerin büyük bir kısmı yoksul ve darlık içindeydi. Rusya'dan çok ABD'ye kuşkuyla bakıyor, her ikisine göre Çin'e daha çok yakınlık duyuyorlardı. Bu ülkelere "Üçüncü Dünya" adı verildi. Bu adı bilinçli olarak koyan bir Fransız gazeteci, 1789'da Fransız Devrimi'nin itici gücünü sağlayan ve temel yasal haklardan yoksun bulunan Fransız "Üçüncü Meclisi'ne gönderme yapmıştı. Burada amaç bu ülkelerin hem büyük güçler tarafından önemsenmediğini, hem de gelişmiş ülkelerin ekonomik ayrıcalıklarından dışlandığını göstermekti. Bu ad akla yatkın gelse de "Üçüncü Dünya" deyimi aslında bu ülkeler arasındaki önemli farklılıkları gizliyordu. Üçüncü Dünya politikalarındaki uyumun fazla kalıcılık sağlamadığı görülecekti. Buna rağmen Bandung, II. Dünya Savaşı'nın bitiminden on yıl sonra, zayıf ülkelerin kullanabildikleri takdirde güce sahip olduklarını süper güçlere göstermesini sağlamıştı. Bunu akılda tutarak müttefik aramaya başladılar.

1960'ta Rus ve Çin çıkarlarının birbirinden ayrılabileceğine dair güçlü işaretler artık açıkça görülüyordu. İki ülke de azgelişmiş ve bağlantısız ülkelerin liderliğini ele geçirmeye çalıştı. Bu kendini önceleri dolaylı olarak, Yugoslavya'ya karşı farklı tavırlarla sergilenen gölge boksuyla gösterdi. Daha sonra dünya çapında bir rekabete dönüştü. Bu gelişme ortaya paradokslar çıkardı. 1960'larda Pakistan (ABD'yle antlaşma yapmasına rağmen) Çin'e yaklaşırken SSCB Hindistan'la yakınlaştı. Uluslararası ilişkilere yeni bir akışkanlık damgasını vurmaya başlamıştı. 1963 başlarında tüm dünya şaşkınlık içinde Çin'in Sovyetlerin liderliğini reddettiğini öğrendi.

İki ülke kapıştığında Avrupa'daki en küçük komünist ülke olan Arnavutluk'un Sovyetler Birliği'ni şiddetle suçlayıp Çin'i övmesi, Tito'nun ayakta kalmasında görüldüğü gibi, bütün Avrupalı Marksistlerin aynı şekilde düşünmediğini gösterdi. Bu Moskova'nın katlanması gereken bir gerçekti. Arnavutluk'un Varşova Paktı ülkeleriyle sınırı olmadığından Kızıl Ordu'yu hesaba katması gerekmiyordu. Daha çarpıcı olanı Romanya'nın Çin'in desteğini alarak ekonomisini Comecon içinde başarılı bir şekilde yürütmesi ve kendi çıkarlarını düşünme konusunda ulusal bir hakkı olduğunu iddia etmesiydi. Hatta Varşova Paktı içinde kalmakla beraber dış politika konusunda belli belirsiz bir tarafsız konum edindi. Romanya bu politikayı oldukça garip biçimde, yurttaşları üzerinde Doğu Avrupa'nın en katı diktatörlük rejimini uygulayan bir liderin yönetiminde sürdürüyordu. Romanya'nın NATO ülkeleriyle sınırı yoktu (Arnavutluk'un Yunanistan'la sınırı vardı). Oysa SSCB'yle

800 kilometre uzunluğunda sınıra sahipti. Romanya'nın havailiği zorunlu olmasa da hoş görülebilirdi zira bunun sınırlarını kolayca dayatmak mümkündü.

Komünizmin eski tek parça halindeki birliğinin zayıflama olasılığına karşı bu sınırların gerçekliği 1968'de açıkça görüldü. Çekoslovakya'da komünist hükümet iç yapısını özgürleştirmeye koyulup Batı Almanya'yla ticari ilişki kurunca, bu hükümeti alaşağı etmek için birtakım girişimler yapıldı. Sonunda Çekoslovakya Ağustos 1968'de Varşova Paktı birlikleri tarafından işgal edildi. Çek hükümeti 1956'da Macaristan'da olanların tekrarlanmaması için direnmedi. Bir Çek politikacının ortaya attığı, kısa süren "güler yüzlü sosyalizm" denemesi bu şekilde ezildi.

Demir Perdenin batısındaysa SSCB yerli komünist partilere devrimci önderlik yapma umudunu kaybedeli çok olmuştu. Batı da komünizmin devrimci bir güç olarak tam anlamıyla zayıflamasına seyirci kalmak durumundaydı. Komünistlerin 1960'larda oy toplama gücü özellikle Fransa ve İtalya'da belirgin biçimde azaldı. Hatta İtalyan partisi "çok merkezlilik" diye yeni bir ideolojik fikir üretti. Bu ulusal komünist partilerin Moskova'nın disiplininden bağımsız olması anlamına geliyordu.

DE GAULLE VE GAULLİZM

Büyük Batılı devletlerin sosyal güvenliğe yönelik siyasal evrimlerinde benzer bir eğilimi ve benzer taahhütleri yansıttıkları düşünülüyordu. Birleşik Krallık'ta "refah devleti" olarak bilinen bu olay ekonomik refahın sağlanmasına dayanıyordu (bu her şeyden önce tam istihdamın sağlanması demekti). Bununla beraber iki eski ulus devlet bu konuda öne çıkmıştı. Bunlardan biri 1960'larda sömürgeciliğin tasfiyesini başarılı ve neredeyse kansız biçimde gerçekleştiren Birleşik Krallık'tı. Ne yazık ki İngilizler yanılgılarını koruyordu (seçilmiş temsilcileri de bunu teşvik ediyordu). Ekonominin performansı diğer Avrupa ülkelerine göre kronik olarak düşüyordu. Dış politikada izlenecek temel yön konusunda da yanılgı hâkimdi. Manş Denizi'nin öte yakasında devam etmekte olan bütünleşme sürecinin dışında kalmak bu konudaki olağanüstü başarısızlığın tesciliydi. Özellikle AET, ECSC ve Euratom'un birleşmesiyle "Avrupa Topluluğu'nun hayata geçirildiği 1967'de büyük bir fırsat kaçırıldı. Yine de bu bütünleşmenin sadece ekonomik ya da manevi boyutu olmayıp siyasi boyutu da olduğundan sürecin ilerlemesinde bir yavaşlama olmuştu. Bu durum bir diğer istisnaya, General de Gaulle'ün başkanlığındaki Fransa'ya borçluydu.

De Gaulle politikaya, Dördüncü Cumhuriyetin Cezayir'deki iç savaş yüzünden tehlikeye girdiği 1958 yılında dönmüştü. Başkan olduktan sonra ilk görevi önemli anayasal reformlar yaparak bu çalkantıları atlatmak oldu. Fransa'ya bir sonraki

hizmeti 1961'de Cezayir'deki yönetimin tasfiyesi oldu ki bu savaş sırasındaki kariyeri kadar önemliydi. Askeri birlikler bir kısmı küskün olarak yurda döndü (De Gaulle'ü öldürmeye yönelik komplolar düzenlenmişti). Bu hareket gerek kendisine gerek ülkesine daha faal bir uluslararası rol oynama serbestliği sağlasa da bu bir tür olumsuz roldü.

Avrupa'nın birleşmesinde izlenecek süreç konusunda generalin görüşü netti. Avrupa Parlamentosu'na dayalı bir Avrupa hükümranlığını öngörenlerin düşlerini bir kenara iterken (Avrupa Konseyi'nin "terk edildiği kıyılarda ölmekte olduğunu" söylemişti), bütünleşmenin bağımsız devletler arasında mutabakata dayalı siyasal faaliyetle sınırlı kalmasını istiyordu. AET'yi her şeyden önce Fransız ekonomik çıkarlarını korumanın aracı olarak gördüğünden yeni örgüte istediğini yaptırmak için gerginlik yaratmaya hazırdı. Bunun dışında Britanya'nın topluluğa katılma başvurusunu iki kere veto etmişti. Savaş zamanından kalma tecrübeleri de Gaulle'de "Anglo-Saksonlara" karşı derin bir güvensizlik yaratmıştı. Bunun dışında tamamen asılsız olsa da, Britanyalı devlet adamlarının kıta Avrupa'sından ziyade ABD'yi kapsayan bir Atlantik topluluğuyla bütünleşmede gönlü olduğuna inanıyordu. 1964'te komünist Çin'le diplomatik ilişki kurması Amerikalıları kızdırdı. Amerikan himayesine bağımlılığı reddederek Fransa'nın kendi nükleer silah programını sürdürmesi konusunda ısrar etti. Son olarak örgüt içinde birçok sorun yarattıktan sonra ülkesini NATO üyeliğinden çıkardı.

Avrupa'da Gaullist egemenlik adı verilebilecek tavırları 1966'da doruğa ulaştı: "Lüksemburg uzlaşması" adı verilen olay AET'nin Bakanlar Konseyi'nde ulusal veto hakkını kurumsallaştırıyordu. Bu olay ertesi yıl gerçekleşen resmi bütünleşmenin fiilen daha ileri gitmesini önemli ölçüde engelledi. İki yıl sonra yeni anayasa değişiklikleriyle ilgili bir referandumda ters sonuç çıkması üzerine de Gaulle'ün istifa etmesiyle birlikte Batı Avrupa'da belirsizlik ve karışıklığa yol açan büyük bir siyasi güç ortadan kalktı. Sonraki yıllarda Fransa'yı yönetenler bir yandan ona benzemeye çalışıp bazen onun gibi hissetse de o kadar uzlaşmaz olmadıkları görüldü (özellikle Britanya'nın Avrupa'ya yönelik tavırlarına karşı kuşku duyuyorlardı, sonuçta altı yüzyıllık ulusal bilinç kolayca silinmiyordu). Bu sırada Fransız politikası, ticaret üzerindeki iç kısıtlamalardan bağımsız gerçek bir Ortak Pazara doğru ilerleme ve ulusal bağımsızlığı uyuma feda edeni koşullarda siyasi olarak birleşmiş bir Avrupa yaratma hedefi arasında tereddüt ediyordu. Fransız halkının çoğunluğuna göre Avrupa'nın inşası son tahlilde hâlâ Almanya'yı zapt etmek için gereken bedelin ödenmesi anlamına geliyordu. Oysa Almanya'nın ekonomik gücü bu bedeli her geçen gün yukarı çekiyordu.

ALMANYA: *OSTPOLITIK*

Bu sırada Alman siyaseti de önemli değişiklikler yaşıyordu. 1950'lerde düşünülmesi mümkün olmayan hedefler düşünülür hale gelmişti. Eski nirengi noktaları kayboluyordu. Sosyalistler Kasım 1959'da Bad Godesberg'de düzenledikleri kongrede serbest girişim ve rekabeti öngördükleri ekonominin uygun ("önemli" kelimesini kullanmışlardı) özellikleri olarak kabul etti. Bu partinin Marksist geleneğinin üstü kapalı biçimde reddi demekti. On yıl sonra yeni başbakan Willy Brandt liderliğinde liberal ve sosyalist politikacılardan oluşan bir koalisyon hükümeti kuruldu. Almanya'da 1930'dan beri ilk kez bir sosyalist başbakan oluyordu (aynı zamanda 1925'ten beri ilk kez bir sosyalist cumhurbaşkanı olmuştu).

Brandt hükümet programını parlamentoda okurken D. Almanya'ya özel olarak değindi. D. Almanya'nın "tek Alman ulusu içinde iki Alman devletinden biri" olarak uluslararası alanda tanınmasının imkânsız olduğunu söyledi. Bu gizemli formül ilgi uyandırdı. Alman başbakanın ülkesinin komşusuna karşı tavrını yumuşatıp daha önce olmadığı şekilde gayrı resmi biçimde tanımayı istediği anlaşılıyordu (diğer olaylar bunu kısa sürede teyit etti). Brandt yeniden birleşme hedefini terk etmeden, iki Almanya'nın birbirlerinden uzaklaşmaması ve sonunda D. Almanya'nın değişmesini sağlayabilecek şekilde gerçek temaslarda bulunmasının yolunu aradı. Soğuk Savaşta belli bir ölçüde detant yani yumuşamaya doğru uluslararası eğilim göz önüne alındığında bu hem idealist hem pragmatik bir hedefti. Buna rağmen federal cumhuriyetin doğu devletleri ve SSCB'yle bağımsız ilişkilere yöneleceğinden korkanlar oldu. Bunun Avrupa'nın bütünleşmesini sürdürmesi konusunda yaratacağı sonuçlar vardı. Bu hedefi savunanların gelecekte Almanya'nın yeniden birleşmesini kabul etmeyi ve Almanya'ya doğuda özel bir rol biçmeyi hesaba katması gerekiyordu. Ayrıca Avrupa'nın uluslar üstü bütünleşmesi sadece Batı Avrupa'yla sınırlı kaldığı takdirde yeni hükümetin bu konuda ilerlemeye selefleri kadar hevesli olmadığı açıktı.

3

Avrupa'da Savaş Sonrası Düzenin Sonu

İSTİKRAR ARAYIŞI: 1970'LER

1960'ların sonunda SSCB'nin sıkıntıları olduğuna dair bol miktarda belirti vardı. Ülke bizzat Marksizmin ilan ettiği bir gerçeklikle, bilincin maddi koşullar sonucu evrim geçirmesiyle yüzleşmek zorundaydı. Sovyet toplumunun yurttaşlarına verdiği gerçek ama kısıtlı ödüllerin diğer sıkıntı yaratan sonuçları arasında fikir ayrılıklarının belirginleşmesi bulunuyordu. Bu ayrım önemli gruplardan ziyade bireyler arasında görülüp boyutu önemli değildi ancak daha çok ruhsal özgürlük talebinin arttığını gösteriyordu. Ayrıca bu kadar açık olmasa da yeni maddi kazanımların verilmesi gerektiğine dair gerçek bir kamuoyu dalgalanmasının habercisiydi. Sovyetler Birliği her şeye rağmen silahlanmaya çok büyük miktarda para harcıyordu. Teknolojik ilerlemeler bu harcamaların belirsiz bir gelecekte de süreceği anlamına geliyordu. Bunun ne gibi değişimler yaratacağı tartışmaya açıktı ve değişimin gerçekleşme olasılığı giderek artıyordu.

Süper güçler arasında yeni yumuşamalara yönelik en yoğun baskılar, ikisi arasında Küba krizinden beri daha belirgin bir hal alan zorlayıcı bağlardan geliyordu. Amerikalılar durumu özetleyen çarpıcı bir slogan bulmuştu. İki ülkenin silah kapasitesi "Karşılıklı Toptan Yıkım'a yol açacak boyuta ulaşmıştı. Daha açık bir ifadeyle, iki potansiyel düşmandan biri diğerine karşı sürpriz bir nükleer saldırı yapıp cephaneliğinin kaymağını oluşturan kısmı yok etse bile, geriye kalan silahlar saldırgan ülkenin şehirlerini yakıp kül etmeye, silahlı kuvvetleriniyse ancak dehşete düşmüş yurttaşlarını kontrol edebilecek düzeye indirmeye yeterdi.

Bu tuhaf olasılık büyük bir engelleyici güce dönüştü. Meseleyi son derece zorlayarak düşünürsek ara sıra çılgın insanların önemli makamları işgal etme olasılığı vardı. Bununla birlikte, asılacağını bilen bir insanın zihninin son derece açıldığını söyleyen Dr. Johnson'un teorisi bu boyutta bir felaket tehdidi altında bulunan topluluklar için de geçerlidir. Bir gafın ardından toptan yok oluş geleceğini bilmek büyük bir sağduyu kaynağıdır. Belli konulardaki tartışmalara rağmen ABD ile Sovyetler Birliği arasında başlayan yeni işbirliğinin en temel açıklaması muhtemelen burada yatmaktadır.

Buna rağmen iki güç, o zamanlar popüler bir kelime olan detantın ne anlama geldiği hakkında kaçınılmaz olarak çok farklı fikirlere sahipti. Bunu bir gerçeklik haline dönüştürme çabaları tasarının yanında koşullardan kaynaklanıyordu. Sovyetler 1960'larda birkaç kez Avrupa'da bir konferans düzenlenmesini talep etmişti. Bu konferansın amacı Avrupa'nın 1945'te fiilen belirlenen sınırlarının varılacak mutabakat sonucu uluslararası düzeyde onaylanması ve Almanya için bir barış antlaşması yapılmasıydı. 1970'lerde yeni silah kısıtlamalarıyla Avrupa'da kapsamlı bir güvenlik düzenlemesi konusunda görüşmeler başladı. Görüşmeler meyvesini vererek 1974'te Helsinki'de bir Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) toplanmasını sağladı. Bu konferansa ABD ve Kanada da katıldı. Konferansın sonuçları ertesi yıl imzalanan ve çok büyük önem taşıyan "Nihai Senet'te somutlaştı. Avrupa'nın savaş sonrası sınırlarının (özellikle iki Almanya arasındaki sınırın) 1975'te Helsinki'de zımnen tanınmasına karşılık Sovyet delegeler Doğu ve Batı Avrupa arasında ekonomik ilişkileri arttırmayı, kendi kaderini tayin hakkı ilkesine uymayı, insan hakları ve siyasi özgürlükleri garanti eden belgeyi imzalamayı kabul etmişti. Tabii son maddenin uygulanması zordu. Buna rağmen Doğu Avrupa ve Sovyet halklarının Batı'dan gelen bilgi ve mesajlara ulaşmasını engellemenin gittikçe zorlaştığı bir dönemde (artan televizyon yayınları ve radyo frekanslarını bozma uygulamasına son verilmesi sayesinde), Helsinki kararları ayrılıkçılara büyük cesaret verdi. Anlaşma o güne kadar komünist devletlerin içişlerine karışma olarak görülen gerilimleri sessizce bir kenara itti. Bunun için hak ihlali olarak görülen şeyler hakkında kamuoyu önünde kampanyalar yapılması teşvik edildi. Bunun ardından komünist devletlerde uzun zamandan beri geçerli olan ilkelere meydan okuyan kamuoyu önünde eleştirinin daha serbest hale gelmesi çok yavaş biçimde olsa da gerçekleşti.

Sovyet liderleri başlangıçta bunun Helsinki'nin bir bedeli olduğunu anlamamış olabilirdi ancak bu belirginleştikçe bu gelişmeden hoşlanmadılar. Yine de istediklerini elde etmişlerdi. II. Dünya Savaşı'nı sona erdiren en olası barış anlaşması ve askeri zaferin doğurduğu toprak düzeninin tanınmasını sağlamışlardı. Bu büyük bir dış politika başarısıydı. SSCB'nin diplomatik konumunun 1975'ten sonra daha güçlenip küresel düzeyde bir süre ABD'den daha elverişli bir hale geldiği ileri sürülebilirdi fakat bu denklemin bir başka yanı daha vardı. SSCB Nihai Senedi toprak tartışmalarının istikrara kavuşmasını ve Doğu Avrupa'nın içişlerine karışılmamasını sağlayan bir belge olarak görüyordu. Buna karşılık Batı Avrupa ülkeleriyle ABD, insan haklarını meşrulaştıran ve Avrupa'nın bölünmenin ötesinde geniş çaplı bağlara sahip olduğunu hatırlatan bir kaynak olarak AGİK'in sembolik ve pratik değerini (daha sonra birkaç konferans daha düzenlenecekti) vurguluyordu. Bu bakımdan bir Helsinki "sürecinden" bahsetmeleri önemliydi.

Buna karşılık Amerikalı seçmenler için kötü bir on yılın ortasında Soğuk Savaş konusunda bir avantaj potansiyeli sağlayan bu gelişmenin pek önemi yoktu. Bu on yılın ilk yarısında ulusal çapta bir psikolojik felaket yaşanmıştı. Vietnam bataklığında uzun süren savaşın ardından ağır kayıplarla birlikte gelen yenilgi sonucu, taahhütlerin yerine getirilememesi ve Asyalı müttefiklerin feda edilmesiyle birlikte büyük bir itibar kaybı yaşanmıştı. Başkan Nixon'un 1974'te görevinden istifa etmesine yol açan olaylar, ülkenin yaşadığı teessür ve travmanın artmasına neden oldu. Başkanın diplomatik başarıları, iç politika konusundaki yasadışı ve son derece kusurlu davranışlarının yarattığı hengâmede unutulup gitti. Ardından on yılın ikinci yarısında ABD yeni bir darbeye maruz kaldı. İran'da meydana gelen devrim sonucu müttefiki olan Şah ülkeden kaçarken yerini düşman bir rejim aldı. Bu olay, İslam ülkelerinde modernleşme, endüstriyel büyüme ve petrol zenginliğinin artmasının yarattığı öngörülemeyen istikrarsızlıkların en açık örneğiydi. Yine de belirtmek gerekir ki İran İslam Cumhuriyeti SSCB'ye de en az ABD kadar karşıydı. İslami söylemin çarpıcı ifadesiyle iki "Büyük Şeytan" arasındaki Soğuk Savaşta hiçbir tarafta yer almaya niyeti yoktu. Ardından 1979'da Sovyet birlikleri Müslüman asilere karşı kukla rejimi desteklemek amacıyla Afganistan'a girip Asya'da yeni bir mevzi daha edinirken ABD çaresizce olan biteni seyrediyordu. Bu işgal sonuçta Sovyet planlamacıların umduğu kadar başarılı olmadı. ABD'nin ertesi yıl İran'da rehin tutulan Amerikalı diplomatları gerek diplomasi yoluyla gerek zor kullanarak kurtaramamasının yarattığı acizlik bu işgalin karşısında çarpıcı bir çelişki sergiliyordu.

Bu gelişmeler göz önüne alındığında, 1980'deki Amerikan başkanlık seçimlerinin kolayca itiraf edilemeyen iç sebeplerle, seçmenlerin ulusal zayıflık duyguları ve SSCB'den korkuları üzerinde oynanan bir mücadeleye dönüşmesi anlaşılır. Detant umutları kısa sürede ortadan kalkmıştı. Başkan Reagan'ın görevi devralmaya hazırlandığı sırada, muhafazakâr Sovyet liderlerinin Amerikan siyasetindeki eğilime yönelik kuşkuları tazelendi. Sonuçta Reagan birkaç yıl içindeki yönetimiyle dışişlerinde dikkat çekici bir pragmatizm sergilerken yurttaşlarının güven ve morali önemli ölçüde toparlanmıştı.

PETROL KRİZİ VE BATI AVRUPA

ABD'nin 1970'lerin başında yaşadığı ağır bir şoku, Avrupa ülkeleri ve dolayısıyla SSCB dışında tüm sanayileşmiş ülkeler paylaştı. Bu şokun çıkış noktası Mısır'la Suriye'nin Ekim 1973'te Yahudilerin Yom Kippur bayramında bir kez daha İsrail'e saldırmasıydı. İsrail, rakiplerine Sovyetlerin verdiği büyük ölçüde gelişmiş silahlar nedeniyle ilk kez askeri yenilgi olasılığıyla karşılaştı. Yine de bir kez

daha kazandılar. Ancak Rusların Mısır'a nükleer silahlar gönderdiği söylenirken Amerikalılar tüm dünyada birliklerini teyakkuz durumuna geçirmişti. Açıkçası Ortadoğu, tüm dünyaya yayılabilecek krizleri tetikleme potansiyeline sahipti. Belki Helsinki'ye giden yolu bu durum kolaylaştırmıştı. Etkileri daha açık olan bir darbe diğer Arap ülkelerinden geldi. Başını Suudi Arabistan'ın çektiği ülkeler Avrupa, Japonya ve ABD'ye petrol sevkiyatını kısıtladıklarını açıkladı.

Yeni "petrol diplomasisinin" etkileri çok çabuk görüldü ve fiyatlar hızla yukarı fırladı. Bu olay Avrupalıların büyük ölçüde fark etmediği, yirmi yıl boyunca yaşanan değişimlerin tarihi önemini belirgin hale getirdi. 1950'ler ve 60'ların büyük bölümünde ABD ve Birleşik Krallık sabit ve ucuz fiyattan aldıkları petrolün keyfini sürmüştü. Bunda Körfez ülkeleriyle Suudi Arabistan'da ve Baas rejiminin iktidarı ele geçirdiği 1963 yılına kadar Irak'ta sağladıkları gayrı resmi nüfuzun büyük payı vardı. Bu güvence 1970'lerde, özellikle İsrail sorununun yarattığı gerilim nedeniyle bozuldu. 1960'larda tedirginlik yaratmasına rağmen katlanılabilir durumdaki ekonomik sorunlar birdenbire keskinleşti. Petrol ithalatına bağımlılık ödemeler dengesinde yıkımlara yol açtı. Büyük bir petrol tüketicisi olan ABD ciddi bir sarsıntı yaşadı. 1930'lardaki gibi bir dünya krizi yaşanacağına dair söylentiler vardı. Savaş sonrası canlanmayla birlikte başlayan ekonomik büyümenin altın çağı sonuna gelmişe benziyordu.

Uzun vadeli olarak bugünden bakıldığına, bu hayırlı şok beraberinde pek çok söylenti getirdi. Bu söylentiler onlarca yıl boyunca dünyada önem taşıyan bir trendi, Avrupa'nın 1958'den beri süren refah artışı ve dünya ticaretinden aldığı payı gölgeledi. Bununla birlikte petrol krizi o zamanlar en çok Avrupa ülkelerini vurdu. Doların şiddetle dalgalanması yüzünden yaşanan döviz sorunları, Fransa ve Almanya'yı doların o zamana kadar fayda sağlamış olan egemenliğinden kurtulma yolları aramaya itti. İki ülke doların 1948'den beri süren egemenliğinden çıkıp 1979'da Avrupa Para Sistemini kurdu. Kurumsal kavga ve çekişmeler (özellikle ekonomik ve mali konularda) Avrupalılara o zamana kadar ortaya çıkan iki kutupluluğu aşmanın zorluklarını hatırlatıyordu. 1980'lerde devam eden sıkıntılar bu kez Japonya'nın egemen olduğu Uzakdoğu bölgesinin başarılarının yarattığı huzursuzluk nedeniyle katlandı. Bu durum diğer önemli gelişmelere dikkat edilmesini önledi. 1980'lerin ortasında ABD'deki yabancı yatırımların üçte ikisi Avrupalılara aitti (ABD 1914'ten önceki büyük yatırım alıcısı konumuna tekrar kavuşmuştu).

Diğer ulusların katılma isteğinin anlaşılması Topluluğun geleceğine yönelik fikirlerin belirginleşmesi için yeni çabalar harcanmasına yol açtı. Giderek daha çok Avrupalının kavradığı üzere birliğin büyümesi, işbirliği alışkanlığı edinilmesi ve refah artışı, Avrupa'nın siyasal bağımsızlığının sonuçlarından çok önkoşullarıydı. Avrupa'nın süper güç haline gelmedikçe bağımsızlığının daima aldatıcı kalacağını

düşünenler vardı. Dolayısıyla bu fikirler bazılarını endişelendirirken, bunları savunanlarla daha ileri düzeyde bütünleşmenin rahatlama sağlaması olasıydı. Avrupa Parlamentosu'nun ilk doğrudan seçimleri 1979'da yapıldı. Yunanistan 1981'de, İspanya ve Portekiz 1986'da topluluğa üye oldu. Ertesi yıl kabul edilen Tek Avrupa Yasası bazı konularda oybirliği yerine oy çokluğuna izin veren ilk adımların atılmasını sağladı. 1987'de ortak Avrupa para birimiyle para sisteminin temelleri atıldı (ancak Birleşik Krallık bunları kabul etmedi). Malların, insanların, sermaye ve hizmetlerin sınırlar arasında serbestçe dolaşmasını sağlayan tek bir pazarın 1992'de yürürlüğe konması kabul edildi. Hatta üyeler Avrupa siyasal birliğinin kurulması fikrini, Britanya ve Fransa'nın ciddi endişelerine rağmen prensip olarak benimsedi. Bu gelişmenin bir anda daha büyük bir psikolojik uyum ve rahatlık sağlaması beklenemezdi ama bir tür gelişmenin tartışılmaz işaretiydi.

BİRLEŞİK KRALLIK

Birleşik Krallık, de Gaulle görevden ayrıldıktan beş yıl sonra, 1973'te AET'ye üye oldu. Bu olay Avrupa'da 1939'un dünyası hâlâ canlıymış gibi davranmak için çırpınan bir ülkedeki belirsizlik döneminin doruk noktası olsa da sonu değildi. Çeyrek yüzyıl boyunca görev yapan tüm Britanya hükümetleri ekonomik büyüme, sosyal güvenlik hizmetinin yaygınlaşması ve yüksek istihdam düzeyini bir araya getirmeye çalışsa da başarılı olamadı. İkinci şıkkın olması birinciye bağlıydı. Oysa güçlükler ortaya çıktığında birinci şık her zaman diğer ikisine feda ediliyordu. Birleşik Krallık bir demokrasiydi, saf seçmenlerinin gönlünün alınması gerekiyordu. Geleneksel İngiliz ekonomisinin uluslararası ticarete bağımlılığı da önemli bir dezavantajdı. Diğer dezavantajlar arasında yatırıma muhtaç eski temel sanayi dalları ve halkının son derece muhafazakâr tavırları bulunuyordu. Gerçi Birleşik Krallık'ta refah artmıştı ((1970'te Britanya'da hiçbir kol emekçisi yılda dört hafta ücretli izin yapamıyordu, oysa ekonomik açıdan felaketlerle geçen bir on yıl sonrasında üçte biri bu hakka kavuşmuştu). Ne var ki refah düzeyi ve bu refahın yaratılması bakımından gittikçe diğer gelişmiş ülkelerin gerisinde kalmıştı. İngilizler bir konuda büyük başarı kazanmış ve itibarlarının düzeyi artmıştı. Sömürgeciliğin tasfiyesini hızlı ve insani bir şekilde gerçekleştirmiş, hiçbir şiddet olayına ve iç bölünmeye yol açmamışlardı. Bununla birlikte geçmişlerinden diğer yollar vasıtasıyla kurtulup ikinci sınıf gelişmiş bir ülke olarak kendilerine orta halli bir refah sağlayıp sağlayamayacakları meçhuldü.

Birleşik Krallık'ın bir parçası olan Kuzey İrlanda'da, Protestan ve Katolik sokak serserileri aynı şekilde, hasımlarıyla işbirliği yapmaktansa anayurtlarını yakıp yıkmayı kafalarına koymuştu. Ulster'de çılgın milliyetçilik 1970'ler ve 80'lerde

binlerce Britanya yurttaşının –asker, polis, sivil, Protestan, Katolik, İrlandalı, İskoç, İngiliz– hayatına mal oldu. Bu yıllardaki tek ümit ışığı İrlanda sorununun geçmişte olduğu gibi Britanya parti politikalarını bozmaması oldu. Seçmen kitlesi daha çok maddi kaygılarla ilgileniyordu. Enflasyon 1970'lerde görülmedik düzeylere ulaşırken (1970-80 arası ortalama yıllık oran yüzde 13'ün üstündeydi), buna petrol krizinin vurduğu sanayide yaşanan yeni zorluklar eklendi. Ülkenin "yönetilebilir" olduğuna dair kuşkular uyanmaya başladı. Madencilerin grevi hükümetin düşmesine neden oldu. Liderler ve kamuoyu yorumcuları toplumsal bölünme tehlikesinden bahsetmeye başladı. Birleşik Krallık'ın AET'de kalıp kalmaması sorunu Haziran 1975'te anayasal açıdan devrimci sayılabilecek bir araç olan halkoyuna sunulmuştu. Bu olay bile sınıf çıkarları açısından ele alındı. Referandum sonucunun açık biçimde üyeliğin devamından yana olmasına çoğu politikacı bile şaşırdı. Bu olay belki yaklaşık on yıldan beri, halkın görüşlerinin kendilerini sözcü olarak gören kişiler tarafından aslında doğru yansıtılmadığının ilk işaretiydi. Aynı zamanda tecrit siyasetini yeniden oluşturmaya çalışanların tercihlerinin kaçınılmaz biçimde sonunu işaret eden bir dönüm noktasıydı.

Ekonomik anlamda sıkıntılı günler devam ediyordu. 1975'te yüzde 26,9'a yükselen enflasyon sonunda İşçi Partisi hükümeti tarafından baş tehdit olarak kabul edildi. Sendikaların ücret artışı talepleri enflasyonun artacağı öngörüsüne dayanıyordu. Tüketimde sorgulanmayan büyüme döneminin artık sona erdiğini anlayanların sayısı çoğalmaya başlamıştı. Bu sırada bir ümit ışığı belirdi. Birkaç yıl önce Kuzey Avrupa kıyılarındaki deniz yataklarında büyük petrol yatakları bulunmuştu ki bunların bir kısmı Britanya'ya aitti. Birleşik Krallık 1976'da petrol ihraç eden bir ülke haline geldi. Bunun bir anda faydası görülmediğinden aynı yıl içinde Uluslararası Para Fonu'ndan kredi talep edildi. Ülkedeki büyük bir siyasi partinin (Muhafazakârlar) ilk kadın lideri olan Bayan Thatcher 1979'da Avrupa'nın ilk kadın başbakanı olarak göreve başladığında bir bakıma kaybedeceği fazla bir şey yoktu zira rakipleri gözden düşmüştü. Aynı şekilde, uzun zaman boyunca eleştirilmeden Britanya siyasetinin belirleyicisi kabul edilen fikirler de itibarını kaybetmişti.

KOMÜNİST AVRUPA

Helsinki'nin sonuçları ne olursa olsun Doğu Avrupa 1980'lerde hâlâ Sovyet güvenlik sisteminin halklarının bireysel yaşamları üzerinde dayattığı donmuş kalıpların içindeydi. Varşova Paktı'nın oluşturduğu sert kabuğun ardında, otuz yıldan beri yavaş da olsa süren toplumsal ve siyasal değişimler gözden kaçırılıyordu (II. Dünya Savaşı ve sonrasının halkların arzusu doğrultusunda gerçekleşmeyen değişimleri de göz önüne alınırsa bu süre daha da uzundur).

İlk bakışta belli bir kalkınma modeli konusunda yaşanan uzun deney, olağanüstü bir yapı birliği gibi görünüyordu. Komünistlerin yönetimindeki her ülkede parti en tepedeki organdı. Kariyer heveslileri hayatlarını bu kavram üzerine kuruyordu. Mevki edinme peşindeki insanlar parti merkezlerine ve patronlarının etrafına doluşmuştu. Yine her ülkede (hepsinden öte bizzat SSCB'de) yas tutmanın veya üzülmenin imkânsız olduğu konuşulamayan ve açıklanamayan bir geçmiş vardı. Bu geçmişin ağırlığı kıt biçimde mevcut entelektüel yaşam ve siyasal tartışmaları yozlaştırıyordu. Doğu Avrupa ekonomilerinde ağır sanayi ve sermaye mallarına yapılan yatırım başlangıçta bir büyüme hamlesi yarattı (bu hamle bazı ülkelerde daha büyük oldu). Ardından başını SSCB'nin çektiği diğer komünist ülkelerle ticaret anlaşmalarına dayalı ülkeler arası bir sistem merkezi planlamanın sert kurallarına uygun biçimde kuruldu. Bu düzenlemeler katı döviz kontrolüyle birleşince tüketim mallarına yönelik açlığı karşılayamadı. Batı Avrupa'da olağan kabul edilen mallar, uluslararası ekonomik uzmanlaşmanın avantajlarından mahrum kalan Doğu Avrupa'da lüks tüketim maddesi olarak görülüyordu. Kırsal kesimde özel mülkiyet 1950'lerin ortalarında son derece azalmış, yerini kooperatifler ve devlet çiftliklerinden oluşan karma bir sistem almıştı. Bu yaygın biçimde tek tip tablo içinde daha sonra farklı yöntemler ortaya çıktı. Örneğin Polonya'da köylüler 1960'ta tekrar küçük topraklara sahip olmaya başladı. Sonunda Polonya'daki tarım arazilerinin yaklaşık beşte dördü komünist yönetim altında özel mülkiyete döndü. Tarımsal üretim son derece düşüktü. Çoğu Doğu Avrupa ülkesinde verim Avrupa Topluluğu'nun yarısı veya dörtte üçü kadardı.

1980'lerde bu ülkelerin hepsi belli ölçülerde ekonomik kriz içindeydi. Belki bunun tek istisnası Doğu Almanya'ydı. Burada bile kişi başına gayrı safi yıllık gelir 1988'de sadece 9.300 dolardı. Aynı yıl Federal Almanya'da bu rakam 19.500 dolardı.

SBKP Genel Sekreteri olarak Kruşçev'in halefi olan Brejnev'in 1968'de Varşova'da yaptığı bir konuşmada söyledikleri "Brejnev doktrini" olarak adlandırıldı. Buna göre doğu bloğu ülkelerindeki gelişmeler, SSCB'yle müttefiklerinin sosyalist ekonomiyi kapitalizme geri döndürme çabalarına karşı çıkarlarını korumak için –aynı yıl Çekoslovakya'da olduğu gibi– doğrudan müdahaleyi gerektirebilirdi. Bununla birlikte Brejnev aynı zamanda detant üzerinde ısrarla duruyordu. Bundan dolayı onun doktrinini, komünist Avrupa'da ayrılıkçı gelişmelerin uluslararası istikrar üzerinde yaratacağı olası tehlikeleri kabul etme olarak yorumlamak mantıksız olmaz. Doktrin aynı zamanda daha net çizgiler belirleyerek bu tehlikeleri sınırlamak amacındaydı. O zamandan beri Batı ülkelerinde istikrarlı biçimde yolunda yürüyen iç değişimler Doğu-Batı gerilimini arttırmamıştı. Bunda 1940'ların sonuna ait anıların hâlâ canlı olması ve düzenin yıkılma tehlikesinin çok geride kalması-

nın payı vardı. İspanya ve Portekiz'deki köklü değişikliklerin ardından, 1980'de Trieste-Stettin hattının batısında hiçbir diktatörlük kalmamış, demokrasi her yerde zafer kazanmıştı. Otuz yıl boyunca sanayi işçilerinin siyasi efendilerine karşı ayaklanmasına sadece Doğu Almanya, Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya'da –yani hep komünist ülkelerde–rastlanmıştı. Paris'in büyük bir kargaşa yaşadığı 1968 yılında, öğrenci gösterileri de Gaulle hükümetinin itibarını iki paralık ettiği sırada, Paris'in işçi sınıfının hemen hiç heyecanlanmadığı çok açıktı).

1970'den ve daha çok Helsinki'den sonra Doğu bloğunda Batı Avrupa'yla çelişkiler konusundaki bilinçlenme arttıkça ayrılıkçı grupların sayısı da çoğaldı. Yavaş yavaş bazı yetkililer, ekonomi uzmanları, hatta bazı parti üyeleri; ayrıntılı merkezi planlamanın etkilerine kuşkuyla bakma belirtileri göstermeye başladı. Piyasa mekanizmalarını kullanmanın yararlarına yönelik tartışmalar artmıştı. Buna rağmen Doğu'da istikrarın anahtarı her zamanki gibi Sovyet ordusuydu. Brejnev doktrini ayakta kalıp SSCB'ye itaat edenlere mutlak destek sağladığı sürece, Varşova Paktı ülkelerinde köklü bir değişim olasılığına inanmak için hiçbir neden yoktu. Yine de bazen uzun vadede, fazla göz önünde olmayan olgular hükümetlerin girişimleriyle eylemlerine göre daha etkili olur. SSCB'nin kuruluşunun ellinci yıl dönümü olan 1972'de bir konuşma yapan Brejnev şunları söylüyordu: "Geçmişten bize miras kalan ulusal sorun nihayet tamamen ve sonsuza kadar çözülmüş durumdadır." Oysa aynı yıllarda aşılan ilginç bir baraj yalnızca birkaç dikkatli gözlemci tarafından fark edilmişti. Sovyetler Birliği'nde ana dili Rusça olanlar ilk kez azınlığa düşmüştü.

DETANT VE SOVYETLER BİRLİĞİ

Sonunda Moskova'nın yeni tavırları uydu devletlerde kullanılabilecek fırsatlar yarattı çünkü bu tavırlar Sovyet dış politikasının esnekleşmesine giden yolu açmıştı. On sekiz yıl görevde kalan Leonid Brejnev Kasım 1982'de öldü. Onun yerine geçen KGB başkanı da kısa bir süre sonra öldü. Ardından göreve gelen yetmiş yaşlarındaki genel sekreterin ölümüyse daha çabuk oldu. Bu hızlı görev değişimi Politbüro'nun en genç üyesi Mihail Gorbaçev'in 1985'te genel sekreter olmasıyla son buldu. Gorbaçev göreve geldiğinde elli dört yaşındaydı. Siyasi deneyiminin tamamını Stalin sonrası dönemde yaşamıştı. Gerek ülkesi gerek dünya tarihi üzerindeki etkisini tam olarak belirlemek bugün bile zor olsa da çok büyüktü. Göreve başladığı sıradaki kişisel güdüsüyle onu bu göreve getiren güçlerin bir araya nasıl geldiği belirsizliğini korumaktadır. KGB'nin onun genel sekreter olmasına karşı çıkmadığı sonucuna varılabilir. Kaldı ki Gorbaçev ilk eylemleriyle konuşmalarında Ortodoks bir tavır sergiliyordu. Yine de bir önceki yıl Britanya başbakanı üzerinde birlikte iş yapılabilecek biri izlenimi bırakmıştı.

Bay Gorbaçev kısa sürede yeni bir siyasi üslupla konuşmaya başladı. Konuşmalarında "komünizm" lafı giderek azalırken "sosyalizm" eşitliği dışlayacak şekilde yeniden yorumlanıyordu (gerçi zaman zaman yoldaşlarına komünist olduğunu hatırlatıp partiyi asla terk etmediğini söylüyordu). Sürekli kullanmaya başladığı iki Rusça kelime, *glasnost* (açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma), Batılı kavramlar yeterince karşılayamadığı için liberalleşme çabası olarak yorumlandı. İzlenen yeni yol çok ciddi ve kapsamlı sonuçlara yol açtı. Gorbaçev 80'lerin sonuna kadar bu sonuçlarla boğuşmak zorunda kaldı. Onun sonunda bazı gerçekleri kabul ettiği kısa sürede ortaya çıkmıştı. Sovyet ekonomisi radikal bir modernleşme olmadan eski askeri gücünü koruyamazdı (savunma bütçenin dörtte birini yutuyordu). Dış müttefikler ve uydulara karşı taahhütler yerine getirilemezdi. Yavaş ta olsa yurttaki yaşam standartları yükseltilemez, kendiliğinden gelişen teknolojik yenilik sağlanamazdı. Gorbaçev bir anda hâkim olamasa da bu değişimin yarattığı sonuçlar çok kapsamlıydı.

Mihail Gorbaçev'in politikalarını uygulamaya koymasına belki beklenmedik bir olay psikolojik katkı yapmıştı. 1986'da Ukrayna'daki Çernobil nükleer santralında dehşet verici bir kaza yaşandı. Santralın patlamasıyla birlikte havaya bol miktarda radyasyon yayılırken, kısa bir süre daha büyük nükleer patlama tehlikesi belirdi. Az sayıdaki teknisyen, asker ve itfaiyecinin kahramanca çabası sonucu daha kötü bir felaket önlenmiş ama bütün Avrupa'yı ve belli bir ölçüde dünyayı şoka sokmaya yetecek boyutta hasar oluşmuştu. Galler'deki kuzuların yediği otta, Polonyalılarla Yugoslavların içtiği sütte, İsveçlilerin soluduğu havada hep radyasyon vardı. bu gerçekler en azından bazı konularda tüm Avrupa'nın birbirine bağımlığı olduğu mesajını ilgili alıcılara ulaştırdı. Bu olayı kullanan çevreciler derhal tüm kıtada siyasi kampanyalara başladı. SSCB içindeyse eskiyen nükleer santral sanayiinin felakete yol açma potansiyeliyle başa çıkma zorunluluğu bu olayla açığa çıktı. Modernleşmenin kaçınılmaz olduğu ortaya çıktığından bu sorunu çözmek için dev yatırımlara girişmek gerekiyordu. Kazanın uzun vadeli etkilerine kurban olacak Sovyet vatandaşlarının sayısı konusundaki belirsizlik bütün bu dönemin üzerine bir kâbus gibi çöktü.

Sovyet liderinin dışişlerinde izleyeceği yeni yol Amerikan başkanıyla yaptığı görüşmeler sonucu kısa sürede belli oldu. Silah indirimi görüşmeleri yeniden başladı. Uzun görüşmeler 1987'de meyvesini vererek, orta menzilli nükleer füzeler konusunda anlaşmaya varıldı. Bu önemli bir engelin aşılmasıydı. Yaşanan birçok şok ve yeni güç odaklarının yarattığı erozyona rağmen nükleer denge süper güçlerin ilk kez indirime gitmesini mümkün kılmıştı. Çelişkilerinin üstesinden gelip dünya krizlerini sonuçta savaşa gitmeden çözmeyi başarmışlardı. Nükleer silah yapmaya çalışan diğer ülkeler olmasa bile en azından onlar, çıkacak bir nükleer savaşın in-

sanlığın toptan yok olması tehlikesini barındırdığını anlamışa benziyordu. 1991'de ABD ve SSCB'nin mevcut silah stoklarında büyük indirime gitme konusunda anlaşması daha ciddi boyutta bir gelişmeydi.

Ortaya çıkan yeni atmosferde diğer konularda da anlaşmaya varıldı. Sovyet liderlerinin 1989'da Afganistan'dan çekilme kararı bu havayı kolaylaştırmıştı. Yıllar boyunca bu ülkede batağa saplanan Sovyet ordusu büyük bir ekonomik ve insani kayba neden olmuştu. Durumun Amerika'nın yirmi yıl önce Vietnam'da yaşadıklarına benzemesi çarpıcı ve kaygı vericiydi. Sovyet müdahalesinin İran ve diğer Müslüman ülkelerde yarattığı öfkenin SSCB'nin büyük Müslüman nüfusu tarafından dikkate alınması sorun oluşturan bir diğer etkendi. Reagan'ın koyduğu adla "şeytan imparatorluğu" olan Sovyetler Birliği'nin Amerikalılarda yarattığı korku geçmeye başlamıştı. SSCB'de bölünme ve sıkıntı işaretleri arttıkça iyimserlik ve güven de arttı. Bu sırada Amerikan hükümeti yurttaşlarına uzayda alacağı yeni savunma tedbirleri vasıtasıyla umut dağıtıyordu. Binlerce bilimadamı bu projenin gerçekçi olmadığını söylemesine rağmen Sovyet hükümeti bununla rekabetin yüksek maliyetinin riskini alamadı.

1980'LERDE BİRLEŞİK KRALLIK

1980'lerin başındaki ekonomik durgunluk atmosferinde, bu on yılın Batı Avrupa'da büyük bir değişim yaratmasını beklemek için fazla bir neden yoktu. Bir Avrupa ülkesinin sömürge topraklarını savunmak için verdiği son savaşın ortaya çıkması, bunu kesinlikle teyit ediyordu. 1982'de Falkland Adaları kısa bir süre Arjantin silahlı kuvvetleri tarafından işgal edilince Britanya başbakanı beklenmedik şekilde adaları tekrar ele geçirmek zorunda kaldı. Uluslararası hukuk ilkeleri, toprak egemenliği ve ada sakinlerinin kimin yönetimi altında yaşayacağını seçme hakkı uğruna savaşma içgüdüleri, Britanya halkının ruh haliyle çok iyi uyuşuyordu. Ortaya çıkan sonuç hem büyük bir marifet hem de psikolojik ve diplomatik bir başarı oldu. Başlangıçta kararsız kalan ABD (Latin Amerika konusundaki geleneksel duyarlığı düşünüldüğünde şaşırtıcı değildi), daha sonra el altından önemli pratik yardımlarda bulundu. Rahat durmayan komşusuyla arası iyi olmayan Şili de İngiltere'nin Güney Amerika anakarasında gizli operasyonlar yapmasına itiraz etme niyetinde değildi. Daha önemlisi, AT ülkelerinin çoğunluğu Arjantin'in BM'de tecrit edilmesinden yana olup Arjantin'in işgalini kınayan kararlar lehinde oy kullandı. Önemli bir gelişme olarak Britanya başından itibaren Fransız hükümetinin (her zaman kolayca vermediği) desteğini almıştı. Fransa uluslararası hukukta kazanılmış hakların ihlalinin ne demek olduğunu iyi biliyordu.

Bayan Thatcher'ın Birleşik Krallık'taki itibarı ülke çapında moralin yükselme-

siyle birlikte arttı. Dünya çapındaki konumu da yükselmişti. Bu durum diğer devlet başkanları (özellikle Amerikan başkanı) karşısında büyük bir etki sahibi olmasını sağladı. Bu Britanya'nın kendi başına sağlayamayacağı bir başarıydı. Bazı bakımlardan General de Gaulle ile bir kıyaslama yapmak isabetli olur zira bu nüfuzun her zaman avantaj sağlayacak biçimde kullanıldığında herkes hemfikir değildi. Bayan Thatcher'ın kişisel inançları, peşin hükümleri ve önyargıları tıpkı generalinki gibi daima çok açıktı. Avrupa'ya karşı duygusal, hatta pratik bağlılığın, ulusal çıkarlar konusundaki kişisel bakış açısını bastırması konusunda Thatcher da, general gibi Avrupalı değildi.

Bayan Thatcher'ın politikaları kendisine 20. yüzyılda en uzun süre görev yapan başbakan unvanını kazandırsa da yurtiçindeki etkileri henüz tam olarak değerlendirilmemiştir. Görev süresi sona ermeden ortaya çıkan bir özelliğiyse İngiliz politikasının koşullarını dönüşüme uğratmasıydı. Ulusal hedefler konusunda sağduyulu ve üstü örtülü uzlaşmayı yok ederek belki kültürel ve sosyal alanda tartışılan koşulları da dönüşüme uğratmıştı. İddialı radikalliğiyle bir araya gelen bu özellikler hem coşku hem alışılmadık husumet yarattı. Ne var ki büyük önem verdiği iki hedefini gerçekleştiremedi: kamu harcamalarının ve devletin ulusal yaşam üzerindeki müdahalesinin azaltılması. Göreve başlamasından on yıl sonra merkezi hükümetin toplumun birçok alanında oynadığı rol küçülmeyip çoğalmıştı. Sağlık ve sosyal güvenlik alanındaki Kamu harcamalarıysa reel olarak 1979'a göre üçte bir oranında artmıştı. Yine de bu harcamalar artan talepleri tatmin etmekten uzaktı. Muhafazakâr Parti'ye art arda üç seçim zaferi kazandırmasına rağmen (Britanya siyasetinde benzeri olmayan bir başarı), 1990 yılında siyasetteki meslektaşları bir sonraki seçimlerde oy kaybına neden olacağına inanıyordu. Sadakat ve destek kaybına uğrayan Thatcher bunun üzerine istifa etti. Yerine geçen Bay Major uzun süre siyasetin ön saflarında yer alan biri olmadığından çok iyi tanınmıyordu. Yine de İngiliz politikasının Avrupa Topluluğu konusunda artık fazla engel çıkarmayacağı (üslup olarak da daha sessiz bir tavrı benimseyeceği) düşünülüyordu. Olaylar geliştikçe bunun aksi bir durum ortaya çıktı.

POLONYA DEVRİMİ

1980 yılında Batı Avrupa'da hiçbir diktatörlük kalmamış, demokrasi zafer kazanmıştı. Şimdi sıra Doğu Avrupa'daydı. Sovyet tavırlarının yumuşamasının ve uluslararası gerilimin azalmasının doğurduğu durumun ilk açık işaretleri Polonya'da ortaya çıktı. Polonya ulusunun bağımsızlık hareketleri süreç sıkıntılarla kesintiye uğramasına rağmen, 1980'lerin başında başlamıştı. Polonyalılar geçmişte olduğu gibi kolektif bütünlüklerini yöneticilerini değil rahiplerini dinleyerek önemli ölçüde

gösterdi. Ne var ki Polonya kilisesinin nüfuzunu her zaman halkın yararına kullanmadığını söylemek gerekir. Polonya başpiskoposu 1946'da önyargıları işleyerek Yahudileri suçlayıp, Polonya halkının aynı yıl içinde Holocaust'tan sağ çıkmayı beceren Yahudilere karşı pogromlara girişmesine neden oldu.[1] Buna rağmen kilisenin ulusun somut bir ifadesi olarak Polonyalıların kalbinde ve aklında sağlam bir yeri olup çoğu zaman halkın yararına olacak şekilde davranıyordu. Bir Polonyalının 1978'de papa olmasıyla bu durum daha ikna edici bir hal aldı. Kilise 1970'lerde rejimin kötü yönetilen ekonomik politikasına karşı protestolar yapan işçileri desteklemişti. Bu gelişmelerin ardından ekonomik koşulların daha da kötüleşip gıda fiyatlarının artması, 1980'de art arda grevlerin başlamasına yol açtı. Gdansk tersanesindeki grevin televizyonda yayınlanması bu gelişmenin doruğuydu. Bu tersanedeki işçilerin kendiliğinden gelişen hareketi sonucunda "Dayanışma" adıyla yeni bir sendika federasyonu kuruldu. Bu olay işçilerin ekonomik hedeflerine siyasi talepleri ekledi. Bu taleplerden biri serbest ve bağımsız sendikalar kurulmasıydı. Dayanışma'nın lideri dikkat çekici, uzun süre hapiste kalmış, elektrik sendikası başkanı Lech Walesa'ydı. İnançlı bir Katolik olarak Polonya hiyerarşisiyle yakın temas içindeydi. Tersane kapılarına papanın resmi asılırken grevciler açık hava ayinleri yapıyordu.

Dünya grevlerin yayılması sonucu Polonya hükümetinin sarsılmasından dolayı şaşkınlık içindeydi. Hükümet bağımsız ve kendi yöneticilerini seçen Dayanışma'yı tanımanın yanı sıra başka tarihi tavizler verdi. Sembolik önem taşıyan Katolik Pazar ayinlerinin televizyondan yayınlanması kabul edildi. Buna rağmen huzursuzluk yatışmadı. Kışa girildiğinde kriz atmosferi ağırlaştı. Polonya'nın komşularının müdahalede bulunma olasılığı konuşuluyordu. Doğu Almanya ve Rus sınırında kırk Sovyet tümeninin beklediğinden bahsediliyordu ancak havlayan köpek ısırmazdı. Brejnev'den Sovyet ordularının harekete geçmesi yönünde bir emir gelmedi. Daha sonraki çalkantılı yıllarda benzer bir işgal hareketi gündeme geldiğinde halefleri de bu yönde emir vermedi. Bu durum sonraki yıllarda Doğu Avrupa'da meydana gelecek gelişmelere karşı Moskova'nın izleyeceği tavrın ilk işaretiydi.

Gerilim 1981'de artmaya devam etti. Ekonomik durumun kötüleşmesine rağmen Walesa provokasyonu önlemek için çabaladı. Beş ayrı olayda Varşova Paktı'nın Rus komutanı Varşova'ya geldi. Son olayda Walesa'nın kontrol edemediği Dayanışma'nın radikalleri hükümet tarafından acil tedbirler alınmadığı takdirde genel greve gitme çağrısı yaptı. 13 Aralık'ta sıkıyönetim ilan edildi. Bunun ardından yoğun bir baskı uygulandı (buna karşı çıkılması yüzlerce insanın hayatına mal olabilirdi). Ne var ki Polonya ordusunun tavrı belki Rus işgalini gereksiz hale getirmişti. Dayanışma yeraltına inerek yedi yıl sürecek bir mücadeleye başladı.

1 Bkz. B. Wasserstein, *Vanishing Diaspora, The Jews in Europe since 1945* (Londra, 1996).

Bu dönemde askeri hükümetin giderek bozulan ekonomiyi düzeltemeyeceği iyice anlaşıldı. Ayrıca hükümet "gerçek" Polonya'nın, yani komünizmden soğuyan halkın desteğini de kazanamamıştı. Bir tür manevi devrim gerçekleşiyordu. Batılı bir gözlemcinin belirttiği gibi Polonyalılar "sanki özgür bir ülkede yaşıyormuş gibi" davranmaya başladı. Gizli örgütlenme ve yayınlar, grevler ve gösteriler, kilisenin rejimi suçlamayı sürdürmesi bazen ülkeyi bir iç savaş atmosferine sokuyordu.

Hükümet ihtiyatlı davranıp birkaç ay sonra sıkıyönetimi resmen sona erdirmesine rağmen bir tür açık ve gizli baskı uygulamasını sürdürdü. Bu arada ekonomi daha da kötüye giderken Batı ülkeleri rejime sempati beslemediğinden yardım önermiyordu. 1985'ten sonra Moskova'daki değişim etkilerini göstermeye başladı. Yine de Polonya için 1945'ten sonraki en önemli yıl 1989 oldu. Bu yıl Polonya'yı örnek alan diğer ülkeler için de önemli olacaktı. 1989 yılına rejimin Dayanışma dahil diğer siyasal parti ve örgütlerin politik sürece katılmasını kabul etmesiyle girildi. Gerçek anlamda siyasal çoğulculuğun ilk adımı olarak Haziran ayında seçim yapılırken bazı sandalyeler için açık bir rekabete izin verildi. Dayanışma bu sandalyelerin hepsini kazandı. Yeni parlamento kısa bir süre sonra Ağustos 1939'da imzalan Alman-Sovyet paktını tanımadığını ilan etti, 1968'deki Çekoslovakya işgalini kınadı ve 1981'den beri işlenen siyasi cinayetleri soruşturma komisyonu kurdu.

Walesa Ağustos 1989'da Dayanışma'nın kurulacak koalisyon hükümetini destekleyeceğini açıkladı. Gorbaçev bağnaz komünistlere bunun adil bir çözüm olduğunu söyledi. Bu hükmün ağırlığı iyice artmıştı çünkü bazı Sovyet birlikleri ülkeden geri çekilmişti. Eylülde Dayanışma'nın hâkim olduğu ve 1945'ten beri ilk kez komünist olmayan bir başbakanın liderliğindeki Polonya hükümeti göreve başladı. Bu, Doğu Avrupa'nın 1948'den beri gördüğü ilk komünist olmayan hükümetti. Batılı ülkeler hemen ekonomik yardım sözü verdi. 1989 Noel'i kutlanırken Polonya Halk Cumhuriyeti artık tarihteki yerini almış, tarihi Polonya Cumhuriyeti bir kez daha mezarında dirilmişti.

YAYILMA VE ÖZENME

Polonya Doğu Avrupa'nın özgürleşmesine yol açtı. Bu ülkede meydana gelen olayların önemi diğer komünist ülkeler tarafından çabucak algılanarak liderlerinin endişeye kapılmasına neden oldu. Tüm Doğu Avrupa ülkeleri farklı derecelerde iki yeni etkene maruz kalmıştı. Birincisi Doğu ve Batı Avrupa arasındaki ticaretin (SSCB dahil) 1970'ler ve 80'lerde yavaş ama sürekli biçimde artmasıydı. Diğeri komünist olmayan ülkeler hakkındaki bilgi akışının istikrarlı biçimde çoğalmasıydı. Bu bilgi akışı özellikle televizyon sayesinde gerçekleşip en çok Doğu Almanya'da etkili oluyordu. Helsinki kararları teknoloji sayesinde pekişmişti. Daha fazla seya-

hat özgürlüğü, yabancı kitap ve gazetelerin daha çok okunması, Polonya dışındaki ülkelerde eleştiri sürecini fark edilmez biçimde ilerletmişti. Enformasyonu kontrol etmek için bazı gülünç girişimler yapılıyordu (Romanya'da daktiloların hâlâ devlet dairelerine kaydettirilmesi gerekiyordu). Buna rağmen 80'lerin ikinci yarısında neredeyse tüm komünist blokta halkın bilinçlenmesinde bir değişim gerçekleşiyordu. Bu esnada Polonya'nın yaşadığı tecrübe resmi çevrelerde bir olgunun giderek fark edilmesine neden oldu. Giderek bölünen ve etkisiz hale gelen SSCB, Varşova Paktı ülkelerinin komünist partilerindeki bürokratlardan oluşan kuklalarını desteklemek için müdahale etmeyecekti (ya da edemeyecekti). Bu durum olayları gittikçe belirledi. Yine de nihai etki, bu değişim bizzat Gorbaçev'in üstü örtülü onayını alana kadar açıkça hissedilmedi.

Daha siyasi değişim gerçekleşmeden önce bile Macarlar tıpkı Polonyalılar gibi hızla ekonomik liberalleşmeye yönelmişti. Ancak komünist Avrupa'nın çözülmesine yönelik en önemli katkıları dolaylıydı. Doğu Alman vatandaşlarının Ağustos 1989'da Macaristan'a turist olarak serbestçe gitmesine izin verildi. Oysa sığınma istemiyle Federal Alman Cumhuriyeti'nin elçilik ve konsolosluklarına ulaşma yolları aradıkları biliniyordu. Macaristan Eylül ayında sınırlarını tamamen açtı. Çekoslovakya'nın onu izlemesiyle birlikte akın sele dönüştü. Üç gün içinde 12 bin Doğu Alman batıya geçti. Sovyet otoriteleri bu durumu "alışılmadık" olarak yorumladı. Aslında bu olay Doğu Almanya için sonun başlangıcıydı. İtinayla hazırlanıp çok göklere çıkarılan sosyalist ülkenin "başarılarının" kırkıncı yıldönümü kutlamalarının arifesinde ve Gorbaçev ülkeyi ziyaret ediyordu (Alman komünistlerin kaygılarına rağmen Doğu Almanları değişimin yarattığı fırsatı kullanmaya teşvik etmişti). İşte bu sırada toplum polisi Doğu Berlin sokaklarını dolduran hükümet karşıtı göstericilerle boğuşmaya başladı. Hükümet ve Sosyalist Birlik Partisi liderlerini görevden aldı ama bu yeterli olmadı. Kasım ayı yolsuzlukları her geçen gün ortaya çıkan rejime karşı birçok şehirde düzenlenen dev gösterilerle açıldı. 9 Kasım'da tüm bu gelişmelerin en sembolik hareketi gerçekleşti ve Berlin Duvarı halkın kendiliğinden gelişen iradesiyle yıkılmaya başlandı. Doğu Alman Politbüro'su pes edince duvarın tamamı yıkıldı. Birkaç gün içinde 9 milyondan fazla Doğu Alman Batı Berlin'i ve federal cumhuriyetin diğer bölgelerini ziyaret etti. Bunda federal hükümetin "hoş geldin parası" olarak her ziyaretçiye 100 Mark vermesinin büyük payı vardı.

Diğer ülkeler bir yana özellikle Doğu Almanya'daki olaylar, en gelişmiş komünist ülkelerde bile halkın rejime karşı kitle halinde soğuduğunu göstermişti (ayrıca Almanya'da yeniden birleşme isteği gibi özel bir etken vardı). 1989 bu soğumanın doruğa çıktığı yıl oldu. Bütün Doğu Avrupa'da ansızın komünist hükümetlerin vatandaşlarının gözünde meşruiyeti olmadığı ortaya çıktı. Halk ya bu hükümetlere

karşı ayaklanmış ya da sırtını dönüp düşmesine neden olmuştu. Bu durumun kurumsal ifadesi bütün ülkelerde muhalefet partilerinin serbestçe kampanya yapabileceği özgür seçimler düzenlenmesi talebiydi. Polonyalılar kısmen serbest olan seçimi zaten yapmıştı (sandalyelerin bir kısmı eski rejimin destekçilerine ayrılmıştı). Ardından yeni anayasa hazırlandı ve Lech Walesa 1990'da cumhurbaşkanı oldu. Bundan birkaç ay önce Macaristan'da seçimle işbaşına gelen parlamento komünist olmayan bir hükümet çıkarmıştı. Sovyet askerleri bu ülkeden de çekilmeye başladı. Haziran 1990'da Çekoslovakya'da yapılan seçimler özgür bir hükümet doğururken Sovyet birliklerinin Mayıs 1991'e kadar ülkeden ayrılması için anlaşmaya varıldı. Bu seçimlerin hiçbirinde eski komünist politikacılar yüzde 16'nın üzerinde oy almayı başaramadı. Bulgaristan seçimleriyse o kadar belirleyici olmadı. Bu ülkede seçimi reformcu haline gelip kendilerine sosyalist adını veren eski Komünist Parti üyeleri kazandı. Romanya ise Aralık 1989'daki ayaklanmanın ardından şiddet eylemleriyle dolu bir karışıklığın içine girdi (olaylar eski komünist diktatör Çavuşesku'nun kurşuna dizilmesiyle sona erdi). Bu olaylar ileride bekleyen belirsizlikleri ve kaygı verici biçimde yeni kavgaların kapıda olduğunu gösterdi. Haziran 1990'da eski komünistlerin yoğun biçimde etkilediğine inanılan bir hükümet eskiden kendisini desteklediği halde artık eleştirmeye başlayanlara karşı cephe aldı. Öğrenci gösterilerinin kendisini emniyet kuvveti yerine koyan madenciler tarafından bastırılması birçok cana mal olurken yurtdışında tepkiyle karşılandı.

YENİ BİR ALMANYA

Olayların özel ama o kadar şiddet içermeyen bir hal aldığı diğer eski komünist ülke Doğu Almanya'ydı. Burada olanlar daima özel kalmaya mahkûmdu zira liberalleşme Almanya'nın yeniden birleşmesini gündeme getirecekti. Bu olay hem 1945'ten beri Sovyet dış politikasının umacısı, hem o kadar iddialı bir sav olmasa da Fransa'nın çıkarlarını ilgilendiren bir gelişmeydi. Yine de şu ya da bu şekilde birleşmenin olması kaçınılmazdı. 1989 sonunda Hıristiyan Demokrat Alman başbakanı Helmut Kohl'un baş meselesi haline gelmişti. Seçime yönelik hesaplarında birleşmenin başarıyla gerçekleşmesi önemli yer tutuyordu. Bu yüzden sürecin kontrolünden çıkmasına izin vermek istemiyordu. Dış tepkiler, hepsinden önemlisi dört eski işgalci güçten gelecek tepkiler hâlâ belirsizdi.

Yine de *Ostpolitik* 1969'dan beri sadece batıda değil doğuda da büyük yol almıştı. Berlin Duvarının yıkılması Doğu Almanya'da gerek komünizmi destekleme gerek devleti koruma konusunda siyasi irade kalmadığını gösteriyordu. Rejimin meşruiyeti korumak için genel bir isteği yoktu. Mart 1990'da Doğu Almanya'da yapılan genel seçimde oyların yüzde 48'ini ve meclisteki sandalyelerin çoğunluğunu

diğer Almanya'nın iktidar partisi Hıristiyan Demokratların egemen olduğu bir koalisyon aldı. Bay Kohl, Brandt'ın Sosyal Demokrat programının bir parçası olarak Doğu Almanya'ya yakınlaştığı günlerden bu yana büyük bir politika değişikliğini başarmıştı. Daha Doğu Almanya'daki seçimlerden önce iki ülkenin birleşmesine yönelik bir plan önermişti. Büyük kamuoyu desteği düşünüldüğünde, birleşmenin prensipte gerçekleşeceğine artık kimse kuşku duymuyordu. Artık geriye prosedürü ve takvimi belirleme –ve Alman olmayanlara, özellikle SSCB'ye güvence verme– işi kalmıştı. Federal cumhuriyetin dışişleri bakanı Mayıs 1990'da "kimsenin Almanya'nın birleşmesinden dolayı kaybettiğini düşünmesini istemeyiz" demişti.

1948'de yapılan para reformu Almanya'nın kırk iki yıl sürecek iki parçaya bölünme sürecini başlatmıştı. Temmuz 1990'daki birleşme ve eski savaş sonrası düzenin tasfiye süreci bu kez iki Almanya'nın parasal, ekonomik ve toplumsal birliği sağlamasıyla başladı. 3 Ekim'de yeni bir anayasa altında siyasal olarak birleşirlerken eski Doğu Almanya toprakları Federal Alman Cumhuriyeti'nin eyaletleri haline geldi. Federal parlamentonun ilk seçimi Aralık ayında yapıldı. Seçim sonuçları Hıristiyan Demokratların üstünlüğünü onayladı. Helmut Kohl birleşik Almanya'nın ilk başbakanı oldu.

Yaşanan değişim olağanüstüydü. Amerika ve Batı Avrupa ülkeleri sonuçta güçlük çıkarmamış, birleşik Almanya'nın yeniden yapılanmasına resmen açık bir endişe duyduklarını belirtmemişti. Daha şaşırtıcı olanı, muhakkak bir kaygı yaşanmış olsa da Moskova'nın resmi bir endişe dile getirmemesiydi. SSCB'nin birleşmeye muhalefet etmemesi, Mihail Gorbaçev'in komünist egemenliğinin son aylarında Berlin'e yaptığı ziyaretten sonra Alman ulusuna yaptığı ikinci büyük hizmet olarak görülmelidir. 71 milyonluk nüfusu ve SSCB'nin batısındaki Avrupa'nın en büyük ekonomisi olarak yeni Almanya'nın tıpkı geçmişteki Alman devletleri gibi büyük bir güç rolü oynayacağı inkâr edilemezdi. Helsinki kararları ilk büyük değişimini yaşamıştı.

Sovyet gücü 1918'den beri görülmedik ölçüde zayıflamıştı. Zaferin güzel günleri unutulmuş, Sovyetler Birliği muzaffer ordularının yıkık Berlin sokaklarına girmesinden kırk beş yıl sonra (belli bir ölçüde Fransa gibi) barış düzeninin son kaybedeni olmuştu. Gorbaçev'in tesellisi Sovyetlerin modernleşmesi için Almanya'nın vaat ettiği ekonomik yardım oldu. Bu tesellinin bir diğer yönü 1941-45 yıllarını unutmayanlara verilen güvenceydi. Yeni Alman devleti eski Almanya'nın canlanmış şekli değil, eski Doğu Alman topraklarından yoksun kalan bir ülkeydi (nitekim bu eski toprakları resmen reddetti). Artık gerek Bismarck'ın *Reich*'ı gerek Weimar cumhuriyeti gibi Prusya'nın egemen olduğu bir devlet değildi. Daha büyük bir güvence (ve kaygı duyan batı Avrupalılar için önemli bir unsur) yeni cumhuriyetin ekonomik başarıyı garantileyen federal ve anayasal bir devlet olmasıydı. Kırk yıllık

demokratik siyaset tecrübesine dayanıp AT ve NATO bünyesi içinde yer alıyordu. En azından şimdilik köklü hatıralara sahip Batı Avrupalılar bile ona şans tanımaktan yanaydı.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE DEVRİM

Bay Gorbaçev Doğu Avrupa Devrimi'nin başlangıç aşamasında iktidara gelmişti. Beş yıl sonra görev süresi boyunca Sovyetler Birliği'nde de köklü kurumsal değişimler yaşandığı açıkça görüldü. Önce partinin iktidarı elinden alınmaya başladı, ardından yaratılan fırsatlar özellikle az ya da çok özerklik talebinde bulunan birlik cumhuriyetlerinde yeni ortaya çıkan muhalefet güçleri tarafından kullanıldı. Çok geçmeden Gorbaçev adeta kendi otoritesini baltalıyormuş gibi bir durum oluştu. Bir paradoks ve endişe verici durum olarak, ekonomik tablo gittikçe kötüleşti. Piyasa ekonomisine ister yavaş ister hızlı geçilsin, Sovyet yurttaşlarının çoğunluğu üzerinde öngörülenden büyük bir sıkıntı yaratacağı anlaşıldı. 1989'da Sovyet ekonomisin kontrolden çıkıp çökmekte olduğu açık seçik görülüyordu. Rus tarihinde hep olduğu gibi modernleşme merkezden başlatılmış, çevreye otoriter yapılar vasıtasıyla yayılmıştı ancak bu sürece artık güvenmek mümkün değildi. Öncelikle parti bürokrasisi ve komuta ekonomisinin yöneticilerinin direnişi vardı. Bunun dışında 80'lerin sonunda merkezin uyguladığı iktidar belirgin ve hızlı biçimde çöküyordu. Buna rağmen görüldüğü kadarıyla Gorbaçev Sovyet komünizminde reform yapıp koruma umudunu asla terk etmemişti.

1990'da artık Sovyetler Birliği'nin gerçek durumuyla halkının tavrı konusunda dünya daha çok bilgi sahibi olabiliyordu. Olay sadece halkın hisleri konusunda açık işaretler olmasından ibaret değildi. *Glasnost* sayesinde Sovyetler Birliği'nde ilk kez anketler vasıtasıyla kamuoyu araştırmaları yapılmaya başlanmıştı. Bazı ortalama yargılara varılabiliyordu. Parti ve bürokrasinin itibar kaybı 1990'da diğer Varşova Paktı ülkelerindeki kadar ileri gitmese de çok büyüktü. Daha şaşırtıcı olanı, uzun zamandır itaatkâr olan Ortodoks kilisesi, Marksist-Leninist eski rejimin diğer kurumlarına göre saygı ve otoritesini korumuştu. Ancak ekonomik başarısızlığın siyasetin liberalleşmesi önünde bir tehlike unsuru olarak durduğu belliydi. Sovyet yurttaşlarının yanı sıra yabancı gözlemciler 1989'da bir iç savaş olasılığından bahsediyordu.

Bu tehdit sadece ekonomik başarısızlıktan kaynaklanmıyordu. Geçmişteki baskının gevşetilmesi, ekonomik çöküş ve fırsatların yarattığı milliyetçi ve bölgesel duyguları açığa çıkarmıştı. Yetmiş yıllık Sovyet yurttaşı yaratma çabasının sonunda SSCB'nin her zamanki kadar farklı bir halklar topluluğu olduğu ortaya çıktı. On beş cumhuriyeti arasında bazıları aldıkları paydan hoşnutsuzluklarını hemen

gösterdi (bunların başında Baltık cumhuriyetleri Letonya, Estonya ve Litvanya geliyordu). Azerbaycan ve Ermenistan tüm birliği tehdit eden İslami huzursuzluk korkularıyla doluydu. Bir askeri darbe söylentisi işleri daha da kötüleştirdi. Sovyetlerin Afganistan'daki başarısızlığından en az Vietnam'dan çekilen Amerikan askerleri kadar hoşnutsuz olan komutanların potansiyel birer Bonapart olduğu söyleniyordu. Bu elbette uzun zaman önce Bolşeviklerin yarattığı bir öcüydü.

Gorbaçev görevde kalmayı sürdürüp kâğıt üstündeki güçlerini resmi olarak arttırsa da çözülme işaretleri çoğaldı (güç artırımının başarısızlık halinde sorumluluğu artırma dezavantajı da vardı). Mart 1990'da çok önemli bir an yaşandı. Litvanya parlamentosu 1939'daki ilhak kararını geçersiz ilan edip ülkenin bağımsızlığını ilan etti. Bu kararın ardından Sovyet güçlerinin yeniden canlanan cumhuriyeti silah zoruyla bastırmasını önlemek amacıyla uzun görüşmeler yapıldı. Ardından Letonya ve Estonya da biraz farklı koşullarla olsa da bağımsızlık ilan etti. Ortaya çıkan sonuç Gorbaçev'in ayrılma gerçeğini geri almaya kalkışmayacağı ama buna karşılık Baltık cumhuriyetlerinin SSCB'ye bazı pratik hizmetler sunmaya devam etmesini sağlayacağı yönündeydi. Yine de bu onun için sonun başlangıcıydı. Reformcu ve muhafazakâr gruplar arasında hızlı manevralar yaparak bazen biriyle bazen öbürüyle ittifak yapıp denge kurmaya çalıştı. 1990 sonunda geride kalan yazın yarattığı uzlaşmanın işe yaramadığı görüldü. Yeni yılın başında askerlerle KGB'nin Vilnius ve Riga'da gelişmeleri bastırmaya yönelik hareketlerine göz yumması gidişatı değiştirmedi. Dokuz Sovyet cumhuriyetinin parlamentosu çoktan ya hükümranlığını ilan etmiş ya da birlik hükümetine karşı ciddi ölçüde bağımsızlık iddiasında bulunmuştu. Bazıları yerel dillerini resmileştirdi. Bazıları Sovyet bakanlıklarının ve ekonomi kurumlarının yetkilerini kendilerine devretti. En önemli cumhuriyet olan Rusya, kendi ekonomisini birlikten ayrı bir şekilde yönetmeye koyuldu. Ukrayna cumhuriyeti kendi ordusunu kurmaya başladı. Mart'ta yapılan seçimler Gorbaçev'i bir kez daha reform yapıp devletin merkezi rolünü bir ölçüde koruyacak şekilde yeni bir birlik antlaşması hazırlamaya yöneltti. Dünya olan biteni şaşkınlık içinde izliyordu.

DOĞU AVRUPA'NIN ÇÖZÜLMESİ

Bir zamanlar tek parça gibi gözüken Doğu Avrupa bloğu 1990'ın sonunda her türlü genelleme veya kısa açıklamayı inkâr eden bir yapıya bürünmüştü. Bazı eski komünist ülkeler (Çekoslovakya, Macaristan, Polonya) AT'ye girmek için başvurmuştu, ya da başvurmaya hazırlanıyordu (Bulgaristan). Bazı gözlemciler Avrupa birliğinin görülmemiş çapta bir genişliğe ulaşacağını düşünüyordu. Bazı ihtiyatlı gözlemcilerse ortaya çıkan yeni –ya da yeniden beliren eski– nefret dolu milliyetçi-

lik ve etnik bölünmelerin doğunun yeni yapısının başına bela olacağını düşünüyordu (bunun ilk belirtileri Romanya'da görülmüştü). Hepsinden önemlisi bütün bölgenin üstüne ekonomik başarısızlık ve bu akımların yol açabileceği karışıklıkların kara bulutları toplanmıştı. Liberalleşme gerçekleşebilirdi ama çok farklı düzeylerde kalkınan halklarla toplumları kapsayacaktı. Bu durumun yaratacağı tepkiler çok farklı tarihi miraslar tarafından şekillenmek zorunda kalacaktı. Tahmin yapmanın akıllıca olmadığı 1991 yılında açıkça anlaşılacaktı.

Bu yıl Avrupa tarihinin –dolayısıyla dünya tarihinin– en şaşırtıcı ve önemli çalkantılarının doruk noktasıydı. İleride neler olacağından kimse emin değildi, sadece tehlikeler, zorluklar ve çoğu eski Sovyet yurttaşı için sefaletle dolu bir dönem olacağı belliydi. Diğer ülkelerdeki politikacılar gelişen olaylar hakkında ihtiyatlı yorumlar yapmanın ötesine geçemiyordu. Gelecek büyük bir belirsizlik içindeydi. SSCB'nin eski dostları bile büyük bir suskunluk içindeydi.

4

Yeni Bir Düzen mi Kuruluyor?

YUGOSLAVYA'NIN PARÇALANMASI

Yüzyılların başlangıcı ve sonunda insanların bunun farkında olması dışında pek kayda değer bir şey yoktur. 2000 ya da 2001 gibi yıllara (diğer tarihlere olduğu gibi) özel bir önem veren olgular bazen doğanın, bazen insan kararlarının, bazen umulmadık koşullar ya da tesadüflerin veya hepsinin bir araya gelmesinin eseridir. 1991 yılına ve böylece yüzyılın son on yılına girildiğinde, son birkaç yılın yarattığı coşku ve mutluluk duygusu çoktan zayıflamaya başlamıştı. Bu durumda 1988'de zaten ortaya çıkmış olan ancak Doğu Avrupa'daki heyecan verici olaylar nedeniyle gözden kaçan ekonomik durgunluğun payı vardı. Avrupa'da güven ve coşku duygusunun gerçek anlamda azalması buna rağmen ancak eski bir komünist devletin, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla geldi.

Bu ülkenin tarihi her zaman üzerinde ağır bir baskı yaratmıştı. Kutladığı en büyük bayram 1389 gibi eski bir tarihte aldığı yenilginin yıldönümüydü. Osmanlılar bu tarihte Kosova'da ortaçağın Sırp Krallığı'nı yıkmıştı. 1950'lerde bile bazı Müslüman Yugoslav kadınları peçe takıyordu. Oysa Mustafa Kemal bunu Türkiye'de otuz yıl önce kaldırmıştı. 1918'de "Sırp, Hırvat ve Slovenlerin Krallığı" olarak ortaya çıkan ülke aslında tarihi "Büyük Sırbistan" düşünün ortaya konmasıydı. Kraliyetin diktatörlük kurmasının ardından ülke 1929'da eski bölünmeleri ortadan kaldırmak amacıyla adını Yugoslavya olarak değiştirdi. Sırbistan tahtını 1903'de ele geçiren hanedan yeni krallığın tahtında oturmaya devam etti. Hanedanın ikinci Kralı Alexander 1934'te bir Makedon tarafından öldürüldü. Katile Macar ve İtalyan hükümetlerinin desteklediği Hırvatlar yardım etmişti. Yabancıların bu ülkeye ilgisinin devam ettiğini ve kendi içindeki bölünmelerin keskinliğini gösteren bu suikast, sonradan II. Dünya Savaşı'nın başlamasına yol açan olaylardan biri olarak değerlendirildi.

Yugoslavya içindeki bölünmeler 1919'da barışı sağlayanların kökleri çok eskilerde yatan sorunları çözmedeki başarısızlığının çarpıcı (belki kaçınılmaz) bir örneğiydi. 1931'de yapılan nüfus sayımı sonucu ülke halkları Sırp-Hırvatlar, Slovenler,

Almanlar, Macarlar, Romenler, Ulahlar, Arnavutlar, Türkler, "diğer Slavlar", Yahudiler, Çingeneler ve İtalyanlar olarak tasnif edildi. "Sırp-Hırvatlar" aslında içinde Karadağlılar, Boşnaklar, Müslümanlar, Makedonlar, Bulgarlar ve gruba ismini veren Sırplarla Hırvatları barındırdığı için aslında yanıltıcı bir kategoriydi. Sırplar ve Hırvatlar aynı dili konuşur ancak Katolik olan Hırvatlar Latin alfabesi kullanırken Ortodoks Sırplar Kiril alfabesi kullanır. Katolik ve Ortodokslar Yugoslavya'nın inançlı olduğu varsayılan sakinlerinin beşte dördünü oluşturuyordu. Bunun dışında çoğu Boşnaklardan oluşan büyük bir Müslüman azınlık (1931'de nüfusun yüzde 11'i) vardı.[1] Nihayet krallıkta refah ve ekonomik kalkınma bakımından büyük eşitsizlikler bulunuyordu. Ortaçağın izlerinin henüz ortadan kalktığı Makedonya, Avrupa'nın en geri kalmış yerlerinden biriydi. Bu bölgeyle büyük zıtlıklar barındıran Slovenya büyük ölçüde şehirleşmiş olup büyük bir endüstriye sahipti. Yugoslavya'nın esas olarak tarıma dayalı ekonomisi hızlı artan nüfusun baskısı altında eziliyordu. Toprakların kısıtlı olması yüzünden çok sayıda küçük toprak sahibi vardı. Bunların yoksulluğu 1930'lardaki ekonomik kriz yüzünden iyice kötüleşmişti.

Krallıkta siyaset esas olarak Sırp-Hırvat düşmanlığına dayanıyordu. 1939 yılına gelindiğinde Belgrad hükümetinden nefret eden Hırvatlar aşırı milliyetçi bir hareket kurarak Hitler'e yakınlaşmaya başlamıştı. Bunun dışında *Ustaşa* adlı faşist Hırvat hareketi vardı. Üç taraflı iç savaş sırasında bu hareketin kötü namı çok yayıldı. Hırvatlar, çoğunluğunu Sırpların oluşturduğu komünistler (hareketin liderliğini bir Hırvat olan Josip Broz Tito yapıyordu) ve kralcılar arasındaki iç savaş Almanların 1941'de başlayan işgaline rağmen devam etti. Savaş 1945'te komünistlerin zaferiyle ve Tito diktatörlüğünün milliyetleri bastırmasıyla sona erdi.

Kırk beş yıl sonra (Tito'nun ölümünden on yıl sonra), eski sorunlar birdenbire capcanlı biçimde tekrar ortaya çıktı. Bu olaylar da kısa sürede yabancıların ilgi odağı oldu. Yugoslavya 1990'da hem ekonomik hem siyasi kriz içine girmişti. Federal hükümetin ilk sorunla başa çıkma girişimleri siyasal parçalanmanın artma olasılığını beraberinde getirdi. Tüm milliyetlere mensup Yugoslavlar komünizmin çöküşüyle oluşan siyasi boşluğu doldurmanın yollarını ararken; Sırp, Hırvat, Makedon ve Sloven çıkarlarına hizmet eden partiler kuruldu. Yıl sonunda Makedonya hariç tüm kurucu cumhuriyetlerin hükümetleri yeni seçilmiş çoğunluklara dayanıyordu. Daha kötü bir haberci olarak cumhuriyetler içinde ulusal azınlıklar ortaya çıktı. Örneğin Hırvatistan Sırpları, ülke içinde özerklik ilan etti. Yurttaşlarının beşte dördü Arnavut olan Makedonya'nın Kosova bölgesinde bağımsız bir cumhuriyet ilanı Sırplara karşı büyük sembolik önemi olan bir hakaretti. Selefleri Balkan savaşlarından beri Makedonya bölgesiyle yakından ilgilenen Yunan ve Bul-

1 Bkz. Tablo, A. Polonsky, *The Little Dictatorships* (Londra, 1975), s. 162.

gar hükümetleri açısındansa ciddi bir endişe kaynağıydı. Yeni cumhuriyetler kısa sürede birbirine düşerken Belgrad'daki federal hükümetin gücü iyice zayıflamıştı. Sırbistan Kosova'da kontrolü tekrar ele geçirirken Mart 1991'de kuzeydeki Sırp ve Hırvat köyleri arasında münferit çatışmalar başladı. Kısa sürede olaya cumhuriyetlerin resmi kuvvetleri karışınca aralarında açık bir savaş başladı. Savaşın en kötü bölgeleri Sırbistan dışındaki cumhuriyetlerde, Sırp nüfusun yaşadığı yerlerdi.

Yabancıların durumu yatıştırmaya yönelik müdahale örnekleri umut vaat etmiyordu. Bunda AT ülkelerinin farklı görüşler savunmasının payı vardı. SSCB'nin yerel çatışmaların ülkeler arası savaşa dönüşme tehlikesini dile getirmesi bu olasılığı iyice zayıflattı. Hırvatistan ve Slovenya Haziran 1991'de Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nden bağımsız birer devlet olduklarını ilan etti. Bosna Hersek aynı yılın sonunda onlara katıldı. Bunun üzerine Müslümanlar ve Bosnalı Sırplar arasında savaş başladı. Bunun daha şiddetli etnik çatışmaların habercisi olacağından korkuluyordu. Bosnalı Sırplar daha geniş düşmanlıkları körüklemek için vakit kaybetmeyip düşmanlarından "Türk" diye bahsetmeye başladı. Ortodoks Sırp rahipleri büyük bir zevkle çatışmayı İslamiyet'in Avrupa'daki sözde yeniden ilerleyişine karşı mücadele ortamına çekti. Diğer AT ülkelerinin utanç verici davranışına karşılık Almanya Noel'den hemen önce yeni Hırvatistan'ı resmen tanıdı (diğer üyelere de aynı şekilde davranması için baskı yapınca AT de bu ülkeyi 1992 başında tanıdı).

Sırbistan federal cumhuriyetin dağılmasına karşı direndi çünkü birliğin devamını Sırp üstünlüğünün güvencesi olarak görüyordu. Buna karşılık federal Yugoslavya'dan geriye kalan parça artık sadece Sırbistan ve Karadağ'dan ibaretti. Genel anlamda eski Yugoslav ordusu Sırpların egemenliğinde olduğundan bu durum baştan Sırplara askeri avantaj sağlıyordu. Eski kurucu cumhuriyetlerin ayrılma isteğiyle karşılaşan Sırbistan, Rusya'nın tersine savaşmayı seçti ancak eski federasyonu korumak artık gerçekleştirilemeyecek bir hedefti. Bu nedenle savaş ortaya çıkan ganimeti paylaşma biçiminde sürdü. Sırplar bunun için öncelikle Dubrovnik'i ele geçirmeye çalıştı. Böylece uzun süreden beri hedeflediği Adriyatik'te bir limana sahip olmayı umuyordu.

SSCB'NİN SONU

Eski Yugoslavya'ya yönelik müdahale konusundaki uyarı Sovyet rejiminin son diplomatik hamlesi olarak tarihe geçip kısa sürede daha ürkütücü olaylar yüzünden etkisini kaybetti. Muhafazakârlar 19 Ağustos 1991'de iktidarı ele geçirmek için bir darbe girişiminde bulundu (hepsi görevlerine Gorbaçev tarafından atanmıştı). Girişim başarısız oldu ve Gorbaçev üç gün sonra başkanlık koltuğuna geri döndü. Ne var ki konumu değişmişti. Uzlaşma arayışıyla sürekli manevra yapması

siyasi inanılırlığını zedelemişti. Ekonomik reformları yapmada başarılı olamamıştı. Milliyetler konusunda beceriksiz davranmıştı. Geçmişe çok bağlı kalmış, parti ve birlikten uzun süre medet ummuştu. Sovyet siyaseti o olmadan sendeleyerek yoluna devam edecekti.

Ağustos'un sonunda herkes SSCB'nin iç savaş ya da dağılmaya doğru gittiğini düşünüyordu. Dokuz cumhuriyet zaten bağımsızlığını ilan etmişti. Darbe girişiminin yarattığı koşullar, birliğin en büyük cumhuriyeti olan Rusya'nın demokratik seçimle işbaşına gelmiş lideri Boris Yeltsin'e bir fırsat sundu (o da bu fırsatı çekinmeden değerlendirdi). Moskova'daki yandaşlarına tek ciddi tehdidi oluşturan ordu, Yeltsin darbeye Rus topraklarındaki bütün Sovyet kurumlarının kontrolünü ele geçirerek karşılık verdiğinde harekete geçmedi. Artık Sovyet sahnesine onayı olmadan hiçbir şey yapılamayacak güçlü bir adam olarak girmişti. Aynı zamanda diğer cumhuriyetlere karşı tehdit oluşturacak bir Rus şovenizminin standartlarını belirlemesi ihtimal dahilindeydi. Yabancı gözlemciler olayları anlamadan izlerken, Sovyet bürokrasisinin bütün kademelerinde darbeyi destekleyen veya boyun eğenlerin tasfiyesi kararlı bir temizliğe dönüştü. KGB'nin rolü yeniden belirlendi. Birlikle cumhuriyetlerin arasındaki kontrol dengesi yeniden dağıtıldı. En çarpıcısı SBKP'nin 29 Ağustos'ta Sovyet parlamentosundan çıkarıldıktan sonra silinmesiydi. En azından başlangıçta ve tüm dünyanın şaşkın bakışları altında, 1917'deki Bolşevik darbesinden ortaya çıkarılan dev eser neredeyse hiç kan dökülmeden sona ermişti. Başlangıçta buna sevinmek için çok neden var gibi görünüyordu ama de-

vamında iyi şeylerin gelip gelmeyeceği hiç açık değildi. 1991 sona ermek üzereyken Rus Cumhuriyeti'nde yakın gelecekte fiyat kontrolünü terk etme kararı enflasyonun Sovyet sisteminin ilk günlerinden beri görülmeyen düzeyde yükselme tehlikesini yaratıyordu. Bunun yanı sıra belki milyonlarca Rus aç kalacaktı. O sıralarda yeni bağımsız olmuş Gürcistan'da ilk serbest seçimle işbaşına gelen başkanın yandaşlarıyla hoşnutsuz muhalifleri arasında çatışmalar çıktı.

Bolşevik Devriminin kanlı tecrübelerinden ortaya çıkan süper güç, yaklaşık yetmiş yıl boyunca dünya devrimcilerinin umudu olmuş, tarihin son büyük savaşlarında yer alıp kazanan dev bir askeri güç yaratmıştı. Oysa bu güç şimdi çaresiz biçimde yeni devletlere bölünüyordu. Gorbaçev milliyetler sorununu asla taktik öneminin ötesinde ele almamıştı. Bu sorun bir şekilde merkezi güç için verilen mücadelenin içine yedirilmişti. Litvanya, Letonya ve Estonya ile yaptığı pazarlıklar bunu yansıtıyordu. Aslında sürmekte olan Avrupa'nın son büyük çok uluslu imparatorluğunun ölüm sancılarıydı. 8 Aralık 1991'de Minsk'te bir araya gelen Rusya, Ukrayna ve Belarus liderleri Sovyetler Birliği'nin sona erdiğini ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulduğunu duyurdular. On bir eski cumhuriyetin temsilcileri bu durumu onaylamak için 21 Aralık'ta Alma-Ata'da toplandı. Temsilciler SSCB'nin resmen yılın son günü sona ermesine karar verdi. Gorbaçev Noel günü aniden istifa etti. İlk kez bir Sovyet lideri gönüllü olarak istifa ediyordu.

Gorbaçev çok şey yapmış, hatta kendi isteğinin dışında olan birçok şey gerçekleştirmişti ama kendisi için hâlâ bir rolün olduğu dönemi aşmıştı. Rusya başbakanı Yeltsin bu konuda "bir araya getirilemeyecek şeyleri bir araya getirmek istedi" demişti.[1] Bu olay Avrupa tarihinin –ve dünya tarihinin– en ürkütücü ve önemli çalkantısının doruk noktasıydı. İleride neler olacağından kimse emin değildi –sadece tehlikeler, zorluklar ve çoğu eski Sovyet yurttaşı için sefaletle dolu bir dönem olacağı belliydi. Diğer ülkelerdeki politikacılar gelişen olaylar hakkında ihtiyatlı yorumlar yapmanın ötesine geçemiyordu. Gelecek günlerde çok fazla belirsizlik vardı– en önemlisi, Sovyet nükleer cephaneliğinin ne olacağı belli değildi. SSCB'nin eski dostlarına gelince; birkaçının Ağustos'taki darbe girişimini onaylaması ya da desteklemesi (bunların arasında Libya ve FKÖ vardı) anlaşılabilirdi. Soğuk Savaş benzeri bir kutuplaşmaya dönme olasılığının, hızla dönüşen uluslararası alanda yeni manevralar yapma umutlarını arttırması kaçınılmazdı.

AVRUPA'NIN BÜTÜNLEŞMESİ

1990 yılbaşı günü Fransa başkanı, o zamanki SSCB haricinde bütün Avrupa ülkelerini kucaklayan "tek" bir Avrupa arzusunu dile getirerek bir kısım yurttaşı-

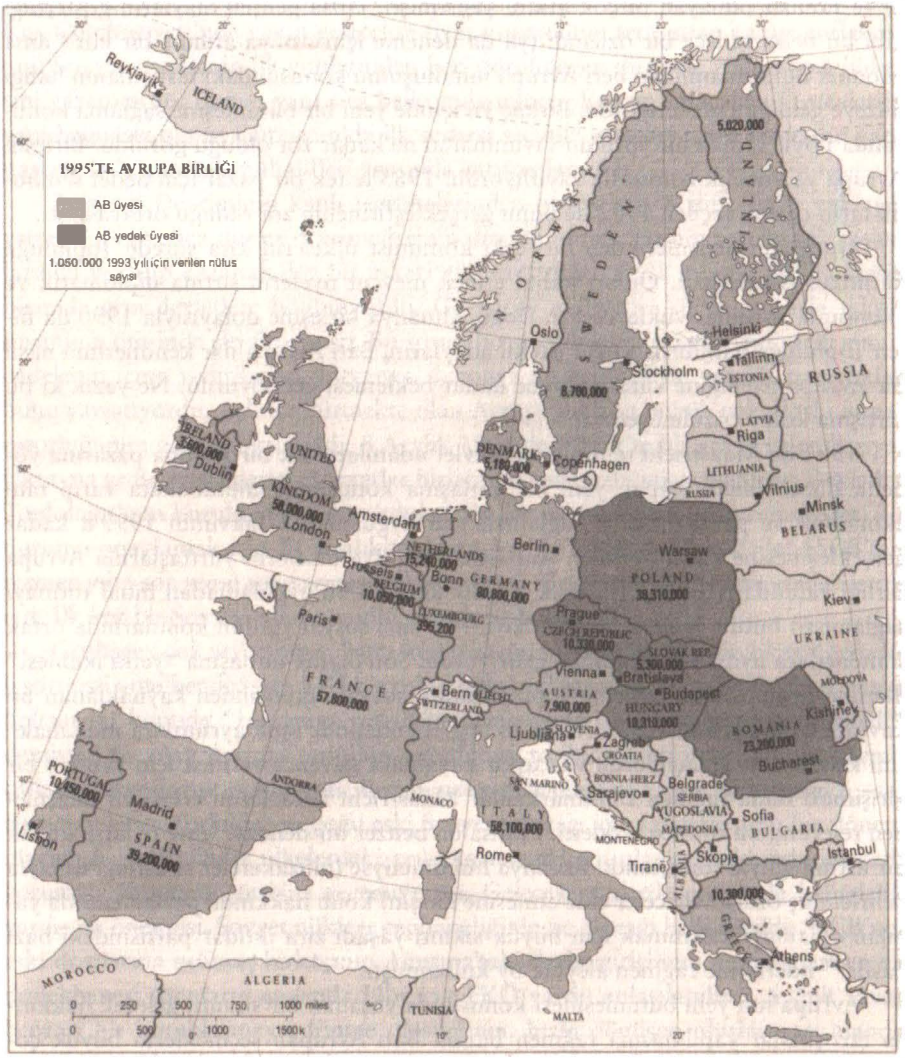
1 Boris Yeltsin'in bu sözleri Amerikan *Newsweek* dergisinin 6 Ocak 1972 tarihli sayısından (s.11) alınmıştır.

nı ve Fransız olmayan birçok insanı şaşırtmıştı. Hızla gelişen olayların gösterdiği gibi bu belki sadece bir özlemdi (ya da deneme için ortaya atılmış bir laftı) ama Monnet'nin zamanından beri Avrupa'nın oluşumu konusundaki tartışmanın hangi düzeye geldiğini gösteriyordu. Birkaç yıl içinde yeni bir bütünleşme sağlama konusunda böyle iddialı bir yorumu savunmanın ne kadar zor olduğu görüldü. Birleşik Avrupa'ya yönelik iyimserlik zayıflıyordu. 1985'te tek bir pazar için hedef sembolik tarih olarak seçilen 1992'de bunu gerçekleştirmenin zor olduğu ortaya çıktı.

Güçlüğün nedenlerinden biri eski komünist ülkelerin kısa sürede Topluluğa katılmak istemesiydi. Onları kabul etmek mevcut üyelerin sırtına diplomatik ve ekonomik sorunlar yükleyecekti. Doğu Almanya birleşme dolayısıyla 1990'da fiilen Topluluğa katılmıştı. Diğer istekli adayların, Batı Avrupalılar kendilerinin nasıl bir Avrupa istediğine karara verene kadar beklemesi gerekiyordu. Ne yazık ki bu tartışma kolay çözülmeyecekti.

1991'de Maastricht'te toplanan devlet adamları, tek bir Avrupa pazarına yönelik düzenlemeler yapan yeni bir antlaşma konusunda mutabakata varıp tam ekonomik ve parasal birliği sağlamak için uygulanacak takvimin 1999'a kadar gerçekleşmesine karar verdiler. Antlaşma tüm üye ülkelerin yurttaşlarına Avrupa Birliği vatandaşlığı verip (Birleşik Krallık kendini bu uygulamadan muaf tutmayı sağlamıştı) bütün üyelere çalışma hayatı ve bazı sosyal yardım konularında ortak standartlara uyma yükümlülüğü getiriyordu. Son olarak antlaşma "yetki ikamesi" ilkesine uygun bir düzenleme yaptı. Katolik sosyal öğretisinden kaynaklanan bu kavram Komisyonun veya Brüksel'in ulusal yönetimle ilgili ayrıntılara müdahalesini kısıtlamayı amaçlıyordu ve kuşku duyanlara güvence vermek için yapılan bir girişimdi. Buna rağmen Danimarkalılar Maastricht kararlarını ertesi yıl düzenlenen referandum sonucu reddetti. Fransa'da benzer bir deneme lehte oyların küçük bir üstünlüğüyle sonuçlandı. Britanya hükümetiyse (müzakereler sırasında itinayla belirlenmiş özel güvenceler elde etmesine karşın) konu hakkında parlamentoda yapılan oylamayı kazanmak için büyük sıkıntı yaşadı zira iktidar partisindeki bazı "asiler" liderlerine rağmen aleyhte oy kullanmıştı.

Avrupa'nın yeni bütünleşmesi konusunda yaşanan bir sıkıntı, gelecek hakkında tartışmalar yapılmasına rağmen bunun Batı Avrupalı seçmenlerin büyük çoğunluğu tarafından anlaşılmamasıydı. Onlar için önemli olan geleneksel ulusal ve bölgesel çıkarlarının zedelenmemesiydi, üstelik ekonomik sıkıntı yaşanan bir dönemden geçiliyordu. Üstelik ulusal çıkarlara Brüksel'deki Komisyonun zarar verdiği düşüncesiyle bir tür direnmeye yönelik tartışma sürecine girilmişti. Ulusal hükümetlerin uygulamasını gerektiren birçok konuda Komisyonun sık sık incelikten yoksun ve abes kararlar vermesi son derece talihsiz bir durumdu. Bu durum Jacques Delors'un başkanlığı sırasında gündeme geldi. Bu Fransız siyasetçi Avrupa'nın

gücünün daha etkin bir şekilde Brüksel'de toplanmasına yönelik özlemlerini açıkça dile getiriyordu.

Birleşik Avrupa yoluna engel çıkaran diğer pratik sıkıntılar arasında bazıları özellikle başbakan Kohl yönetiminde Avrupa Birliği'nin itici gücü haline gelen Almanya'yı etkiliyordu. Bunun başlıca nedeni, onun en büyük zaferi olan yeniden birleşmenin bedelinin son derece pahalı olmasıydı. Almanya, Batı Almanların alışık

olmadığı biçimde dış ticaretinde açık vermiş, bu durum endişeye yol açmıştı. Birleşmenin mali bedelinin uzun yıllara yayılacağı anlaşılınca yeniden birleşmeye yönelik siyasi hoşnutsuzluk görülmeye başlandı. Zaman geçtikçe Almanların eski kâbusu olan yüksek enflasyon tehlikesi belirdi. Alman vergi mükellefinin üstlendiği yükse sadece eski Doğu Almanların batıya taşınmasından değil, ülkenin siyasi sığınmacılara karşı liberal tavrından yararlanan çok sayıda yabancı göçmenin buraya yerleşmesinden kaynaklanıyordu. Bir yandan da işsizlik yükseliyordu.

Ekonomik durgunluk bütün AT üyelerinde sıkıntıya yol açtı. Bu ülkelerin halkları ekonomik durgunluk sayesinde kendi aralarındaki eşitsizliği ve ekonomik güç farklılığını gördü. Bundan dolayı özel çıkarları korumaya yönelik (veya böyle olduğu düşünülen) politikalar daha kuvvetli dile getirildi. Daha temeldeyse, yaşanan maliye, bütçe ve döviz sorunları 1990'larda, istihdamı ve genel anlamda "refah" harcamalarını yüksek tutmak isteyen bütün ülkelerdeki hükümetlerin iktidarını yıprattı (bazı ülkelerde bu yüksek harcamalar o zamana dek doğal karşılanıyordu). Bu bağlamda, spesifik birlik anlaşmaları ve kaynakların tahsisi –örneğin balıkçılık konusundaki düzenleme– beklendiğinden daha fazla rahatsızlık yarattı.

Bu tür koşullar altında Avrupa Birliği içinde bile gerçekleştirilen şeylerin her zaman göz ardı edilme tehlikesi olması şaşırtıcı değildi (Topluluğa 1 Kasım 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması'yla birlikte Avrupa Birliği denmeye başlandı). İleride neler olacağı konusunda çok fazla kuruntu, yanlış yorumlama, belirsizlik ve hatta açık ihtilaflar vardı. Ekonomik koşullar bunlarla başa çıkmayı zorlaştırdı. Örneğin Fransa ve Almanya tarafından 1987'de kurulan ortak para sistemi 1989'da para birliği için bir plan yapılmasını sağlamıştı. Bilhassa Delors'un ismiyle özdeşleşen bu düzenleme bir Döviz Kuru Mekanizması (DKM) oluşturarak üyelerin kendi para birimleri üzerinde önemli kısıtlamalar getirdi. Revalüasyon ve devalüasyonun ülke içi ihtiyaçları karşılaması zorlaştı. Özellikle Almanya'nın iç sıkıntıları bu ülkenin merkez bankasını yüksek faiz oranları belirlemeye mecbur ediyordu. 1992'de İtalya ve Birleşik Krallık DKM'den çıkmak zorunda kaldı. Onları ertesi yıl İrlanda izledi. Ardından uluslararası para hareketleri Fransız-Alman ilişkilerini büyük sıkıntıya sokarak sistemde ciddi bir değişiklik yapılmasına yol açtı. Bu gelişme açıklanan Avrupa para birliği ve ortak para birimi hedefine büyük bir gölge düşürdü. 1996'da bu hedeflere ulaşmak için belirlenen takvim de tehlikeye girmişti. Bunun nedeni belirlenen hedeflere ulaşmak için elzem olan ekonomik koşulları bazı ülkelerin yerine getiremeyişiydi.

Her ülkede politikacıların hesaba kolayca kattığı karşıt akımlar vardı. Avrupa'nın bütünleşmesini en hararetli biçimde savunan Fransa ve Almanya'da bile bu durum geçerliydi. Fransa'nın konumunu belirleyen temel koşullar zamanla fazla değişmese de yarattığı sonuçlar değişti. Bu ülke için Avrupa Birliği dürtüsü-

nün temelinde daima Almanya'nın tekrar canlanmasından duyulan korku vardı. Fransız devlet adamları bu tehlikeyi yatıştırmak için Almanya'yı sıkı biçimde önce Ortak Pazara, sonra Topluluğa katma yolunu seçti. Zaman geçip Alman ekonomisi giderek güçlendikçe, Fransız hükümetleri başlangıçtaki bağımsız tavırlarını bozup Almanya'nın Avrupa'nın geleceğinin belirlenmesinde en büyük payı alacağını kabul etmek zorunda kaldı. De Gaulle'ün ulus devletlerden oluşan Avrupa hedefi yerini daha federalci bir görüşe bıraktı. Bundan yararlanmayı düşünen bazı Fransızlar, ülkelerine azamî düzeyde gayrı resmi ve kültürel ağırlık verildiği takdirde birleşik bir Avrupa'ya göz yumulabileceğini savundu. Örneğin Komisyonlara yapılacak atamalarda Fransızlara ağırlık verilebilirdi. Eğer bir Avrupa süper devleti olacaksa, Fransa en azından bu devlete egemen olmayı deneyebilirdi.

Almanya'nın daha fazla bütünleşmeye yönelik ilgisini daima diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle kaçınılmaz ilişkisi açısından yorumlamak gerekir. *Mitteleuropa* kelimesi 1980'lerde tekrar duyulmaya başlamıştı. Bu kelime ilk kez I. Dünya Savaşı'nda Almanya'da basılan bir kitap sayesinde duyuldu.[1] Kitap Almanya ve Habsburg İmparatorluğu'nun Alman liderliği altında ekonomik uyum sağlaması gerektiğini savunuyordu. Bu deyimin tam karşılığı "Orta Avrupa" olmasa da sadece "Almanya ve komşuları" anlamına da gelmiyordu. Yine de kitap Almanya için özel bir rol belirleyip buna göre özel ilişkiler kurulmasını savunuyordu.

Komünist Avrupa'nın yıkılmasından sonra Alman hükümeti, AT'nin doğuya doğru genişlemesini savunanların davasını üstlenerek eski komünist komşularıyla dost olma yolunu seçti. Alman işadamlarıyla yatırımcılarının hızla bu ülkelerde Alman ekonomik çıkarlarını kurmaya yönelmesi büyük olasılıkla bunu kolaylaştırmıştı. Yine de Almanya'nın yeni bağımsız olan Hırvatistan ve Slovenya'yı şevkle tanıması diğer AT ülkelerine güvence vermekten uzaktı (bir yandan da –özellikle Sırbistan'da– eski kültürel korkuları ve tarihten gelen Slav-Töton, Ortodoks-Katolik düşmanlıklarına ait anıları canlandırmıştı).

Batı Avrupa 1990'ların ortalarında uzun bir yol kat etmişti. Hatta bu yol belki Roma Antlaşması'nın imzalandığı tarihte doğup büyüyen Avrupalıların bile kavradığından uzundu. AB'nin dışında hâlâ bir EFTA olmakla birlikte gücü son derece azalmıştı.[2] Katılmaya aday ya da üye olmak için topluluğun kapısını çalan ülkelerin sayısı, dışarıdakilerin üyelikte gördüğü maddi avantajların kanıtıydı. Bazı kültürel yakınlaşmaların olması (özellikle popüler düzeyde) ve tüketimin bir miktar standartlaşması, siyasetten çok ülkeler arası iletişim ve pazarlamanın ilerleme-

1 F. Naumann'ın *Mitteleuropa* adlı kitabı 1915'te yayınlandı.

2 Danimarka, Birleşik Krallık, Portekiz ve İsviçre birlikten 1995'ten ayrıldı. Kalan üyeler 1994'ten itibaren ortak bir Avrupa Ekonomik Bölgesi vasıtasıyla AB üyeleriyle birleşti. Avusturya, Finlandiya ve İsveç 1 Ocak 1995'te AB'ye katıldı.

si sayesindeydi. Hatta toplumsal yapılar arasındaki farklılıkların belli bir ölçüde giderilmesi bile söz konusuydu. Alman ve Fransız çiftçilerinin sayısının azalması daha rasyonel bir ekonomik yapılanmaya doğru yavaş ama paylaşılan bir değişimi gösteriyordu. Yine de bu tür işlerin maliyeti ağırdı (Ortak Tarım Politikası çiftçi olmayan seçmenleri genellikle kızdırıyordu). Avrupa'nın Yugoslav sorununu ele alma konusunda da başarısız olduğu düşünülüyordu. Amerika 1995 sonunda yaptığı müdahaleyle bu sorunu tam anlamıyla Avrupa'nın elinden almıştı. NATO birlikleri, örgütü kuranların tahmin edemeyeceği bir şekilde barış gücü olarak bu ülkeye yerleşti. Dolayısıyla Avrupa'nın bütünleşmesi konusunda henüz geleceğe yönelik büyük belirsizlikler vardı.

Tek Avrupa pazarı hedefine (bazı pratik istisnalara rağmen) ulaşan AB'nin bir sonraki açıklanmış hedefi, başbakan Kohl'un üzerine çok titrediği söylenen para birliği ve ortak para birimini sağlamaktı. Bu hedefe Fransız hükümetlerinin de önce biraz gönülsüz olmakla birlikte, bağlı olduğuna inanılıyordu. Bununla birlikte bakanlar, 1996 baharında Torino'da düzenlenen hükümetler arası toplantıya katıldığında olası takvimin uygulanabilirliği konusundaki belirsizlik artmıştı.

Toplantıya katılanlar geleceğe baktığında şüpheleri katlanmıştı. Bazı ülkelerin politikacılarıyla yöneticilerinde Avrupa için siyaset üretme fikrine yönelik duygusal bir bağ olduğu görülüyordu (bunu harekete geçiren etken Yugoslavya'dan doğan devletler krizinin ortaya koyduğu savunma ve güvenlik politikasındaki dağınıklıktı). Bazı küçük ülkelere ulusal veto hakkının azaltılması, hatta kaldırılması fikri cazip geliyordu. Bazı coşkun savunucular, daha uzak bir gelecekte birliğin kurucu ülkelerinin şimdiden girmiş olduğu yolun sonunda siyasi olarak birleşmiş bir Avrupa'nın kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Bu tür fikirler bir yandan geleneksel politik düşünce koşulları içinde gerçekleşmesi mümkün görünürken (her şeyden öte ortaya bir tür hükümran Avrupa devleti çıkacağına dair belirtiler vardı) diğer yandan birçok kişiyi ürkütüyordu. Politikacılar bu tür bir sonuç ortaya çıkaracak bir tercih yapma zamanı gelince seçmenlerin nasıl davranacağını derin derin düşünüyordu.

Para birliği kadar baskı yaratan bir sorun AB'nin büyümesiydi. Para birliği başarısız olup büyüme gerçekleşmediği takdirde AB'nin Almanya'nın egemen olduğu basit bir Gümrük Birliğine (tarihi bir benzerlik kurmak gerekirse, Prusya'nın egemen olduğu 19. yüzyıldaki *Zollverein* gibi) dönme olasılığı vardı. Sıkı milliyetçi grupların dışında bu olasılığı cazip bulanların sayısı azdı. Ancak bu sorunu aşmayı düşünmek aynı zamanda büyümeyle ilgili temel bir soru yaratıyordu: AB'ye hangi ülkelerin girmesine izin verilecek ya da teşvik edilecekti? Üye olmak isteyenler arasında en uzun süreden beri bekleyen ülke Türkiye'ydi. İnatçı Yunan muhalefetinin üyelik başvurusu önüne çıkardığı engelleri bir yana koyacak olursak, mantıken

Türkiye'nin bir Avrupa ülkesi olup olmadığı sorulabilirdi. Yine benzer bir mantıkla düşünüldüğünde, kurumlardaki modernleşme (örneğin temsili kurumlar ve laik devlet) ve belli bir ekonomik kalkınma düzeyi Avrupalılığın ölçütü olduğuna göre, bu durumda Türkiye bir Avrupa ülkesiydi. İskandinav ülkelerinden İsveç'le Finlandiya (Norveçliler referandum sonucu katılmayı reddetmişti), ayrıca Avusturya AB'ye üye olmuştu. "Avrupalılık" ölçütlerine uymama olasılıkları zaten yoktu, kalkınmış ekonomilere ve liberal siyaset geleneğine sahip ülkeler olarak bu ölçütlere uyuyorlardı. Esas zorluk Orta ve Doğu Avrupa'da, en çok eski Yugoslavya'da ortaya çıktı. Aslında Macaristan ve Çekoslovakya'da fazla sorun beklenmiyordu. Almanya'nın birleşmesinin ardından gelen ekonomik güçlükler cesaret verici olmasa da zaman geçtikçe bu iki ülkenin AB'ye üye olması durumunda aynı sıkıntıların tekrarlanma olasılığı azaldı. İkisi de 1990'dan beri ekonomik ilerleme sağlamıştı. Diğer doğu ülkeleriyse gerek siyasal kültür gerek ekonomik açıdan hazır olma bakımından potansiyel aday olarak fazla çekici görünmüyordu. Üstelik AB devletleriyle BDT üyeleri arasındaki ilişkilerde sorun yaratabilirlerdi. Bazı ülkeler Batılı komşularının siyasi çizgisi konusunda en az SSCB dönemindeki kadar hassastı. Son olarak işgücü dolaşımının daha da serbestleşmesi açısından zaman hiç uygun değildi. Rusya'dan ve Doğu'dan Batı'nın işgücü pazarlarına yoğun bir göç olasılığı korkutucu bir unsurdu.

90'ların ortasında, kıtanın büyük ülkeleri henüz durgunluğun sıkıntısını atlatmadığı bir dönemde, bu tür sorunların çözümünü tasarlamak güçtü (Büyük Britanya, Avrupa Maden İşçileri Federasyonuna üyeliği sürdürmenin zor olduğunu görerek bu örgütten çıkan tek büyük devlet olarak tepki çekti). Fransa ve Almanya yüksek düzeyde ve kalıcı işsizlik sorunu yaşıyordu. Diğer ülkelerde ciddi bütçe açıkları vardı. Bu duruma bir tepki olarak muhafazakâr hükümetler seçme eğilimi belirdi. Bu gerçekler para birliği ve büyümeye giden yolda önemli baskılar yaratıyordu. O anda bu açık hususlardan başka eklenebilecek bir şey yoktu.

Bu gerçekler bir yandan Roma Antlaşması'ndan itibaren elde edilen başarıları çok çabuk unutturuyordu. 1990 yılında "Batı Avrupa" diyebileceğimiz bölge, yeni dünya ekonomisinin üç büyük aktöründen biriydi. O tarihte dünya ticaretinin yüzde 70'ini (büyük kısmı üye ülkeler arasındaydı) ve dünya GSYİH'nın yüzde 40'ını elinde tutuyordu. Avrupa'nın GSYİH'sı ABD'den büyüktü ve Japonya'nın iki katıydı. Dünyadaki yatırım hareketleri sayesinde 1914'ten önce olmadık ölçüde gelişmiş dünyanın sanayi bölgeleriyle bütünleşmişti. ABD'deki yabancı yatırımların üçte ikisi Avrupalıların elindeydi. Bu gibi gerçekler endişeyle geleceğe bakarken gözden kaçabiliyordu.

İSLAMİYET ÖCÜSÜ

1972'de bir grup Ortadoğulu terörist Münih Olimpiyat Oyunlarına katılan İsrailli sporculardan on birini rehin alıp öldürdü. Bu olay Avrupa'yı kaygılandıran terörist eylemlerin yirmi yıldan beri en büyüğüydü (bunda televizyon yayınlarının artmasının rolü vardı). Aslında Avrupalıların düzenlediği daha önce başlayan terörist eylemler de devam edecekti (örneğin aşırı sağcı İtalyan grupların 1980'de Bolonya garına koyduğu bomba bir katliama yol açmıştı). Arap veya Müslüman örgütlerin yaptığı eylemler Avrupa (ve dolayısıyla Kuzey Amerika) kamuoyuyla medyasında artan bir korkuya yol açtı. Bu hava 1980'lerde İran Devrimi'nin yarattığı söylem, Arap örgütlerinin cihattan bahsetmesi, bizzat Arap dünyası içindeki dramatik olaylar (örneğin Mısır devlet başkanı Enver Sedat İsrail'le barış görüşmeleri yaptığı için 1981'de öldürülmüş ve bu olay televizyondan yayınlanmıştı), Libya'nın Müslüman diktatörü Kaddafi'nin tuhaf açıklamaları ve Müslüman ülkelerdeki siyasi değişiklikler sonucu iyice ağırlaştı.

İran Devrimi' kronik Arap-İsrail çatışmasında uluslararası harareti yükseltmekle kalmayıp mevcut ekonomik ve politik sorunların daha belirsiz ama aynı zamanda daha büyük bir anlaşmazlığa dönüşmesine yol açtı. Bu anlaşmazlık kimilerince bir bütün olarak Batı dünyası ve İslam dünyası arasında görülüyor ve ilan ediliyordu. 1990'ların başında medeniyetler arasında bir çatışmadan bahsedenler bile oldu. Bu çok ciddiye alınamayacak kadar bariz bir abartma olmakla birlikte kültürler arası çelişkiye ve bazen çatışmaya verilen önemi gösteren ilginç bir teşhisti. Soğuk Savaş ortadan kalkarken, Batılıların bilincinde eski komünist kâbusunun yerini yanlış bir şekilde İslami "köktencilik" adı verilen hareket aldı (bu hareket düşüncesiz bir yargıyla ABD'deki muhafazakâr Hıristiyan akımlara benzetildi). Bosna'daki Sırplar bu durumu kullanmaya çalıştı, ancak bu çabanın onlar açısından başarılı bir yol olmadığı ortaya çıktı. Bosnalı Müslümanların herhangi bir eylemiyle kıyaslandığında Sırpların vahşeti insanı öyle isyan ettirecek bir küstahlıkla sergileniyordu ki gazete manşetleriyle televizyon ekranlarını dolduran görüntüler her şeyi ortaya koyuyordu.

Yeni İran'ın yöneticilerinin katı Batı karşıtı (ve bazen Hıristiyan karşıtı) çizgisi yanında bu ülkenin batı hukukunu kaldırıp İslam yasalarını yeni bir disiplin ve sertlikle uygulaması çok çarpıcıydı. Afgan mücahitlerin Sovyet ordusuna karşı savaşması ve Afganistan'daki rejimin komşusu İran'ın etkisi altında radikal İslama kayması da aynı derecede etkileyiciydi. Afganistan komünist rejime rağmen İran'ın tersine asla ciddi bir modernleşme yaşamamıştı. Dini liderleri mevcut düzene karşı tepki gösterip İslami geleneğe yeniden önem verme konusunda büyük halk desteği aldı. Bunun bütün ülkelerde yankıları oldu (aynı zamanda bir paradoks olarak

Amerika'nın mücahitleri el altından desteklemesine yol açtı). 1980'ler ilerledikçe birçok ülkede açıkça "İslamcı" olan partilerin kazandığı seçim başarıları özellikle Sudan gibi ülkelerde daha "İslami" rejimlerin doğmasına yol açtı. Cezayir'de 1990'da yapılan seçimde çoğunluğu İslamcı bir partinin kazanması Avrupa'nın derhal tepki göstermesine neden oldu zira Fransa kendini İslamcı hareketi bastırmak için uğraşan askeri rejime destek vermeye mecbur hissediyordu. Radikal İslamcı güçlerin baskısı bütün Arap ülkelerinde farklı derecelerde hissediliyordu. Bu hareket ayrıcalıklı, bazen açıkça Batı yanlısı azınlıkları destekleyen ya da İsrail'e karşı yumuşama eğilimi gösteren bütün ülkelerde hükümetlere muhalefet etmek için beslenecek bir şey buluyordu.

Bu tür yaygın biçimde dağılmış olgular Avrupa ve ABD'de yanlış yargılanmaya müsaitti. Aslında olduğundan daha kolay anlaşılır bir görüntü veriyorlardı. Birleşik bir Batı karşıtı ya da en azından birlik özlemi duyan hareket gibi görünüyorlardı. İslami söylem genelde bu görünümü teyit ediyordu. Ne var ki İslami "köktencilik" birçok nitelikler ve karmaşıklıklarla dolu olup açıklayıcı bir terim olarak bariz sınırları vardır. Bütün Müslüman ülkelerde eşit ağırlığa sahip değildir. Endonezya ve Nijerya'da kalabalık bir Müslüman nüfus olmasına rağmen bazı Arap ülkeleriyle İran'da görülen heyecanı sergilemediler. Üstelik Müslüman ülkelerin dışındaki siyasi eylemlerden (terörizm dahil) Müslümanların duyduğu rahatsızlık bazen anlaşıldığından daha kısıtlı bir olgudur. Ortaya çıkması İslam toplumları arasında yeni bir bölünme yaratıp eski sorunları gündeme getirdi.

Arap ülkelerinin çoğu bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıydı. Bu devlet hem ruhani liderliği (halifeliği) üstlenmiş hem de bir dönem Mağrip'ten Sudan'a, Yemen'den Mezopotamya'ya uzanan bir alanda düzen kurmuştu. Eski Osmanlı toprakları değişik boyutlarda batı yöntemlerini alan ilk Müslüman halkların yaşadığı yerlerdi. Batı etkisi bazen Yakındoğu'daki Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli misyonerlik ve eğitim faaliyetleriyle kendini gösteriyordu. Batı etkilerinin başlangıcı aslında Osmanlı yönetimine dayanıyordu ama Mısır dışındaki yerlerde ciddi Batılılaşma deneyimleri ancak 1918'den sonra başladı (Mısır'da Batılılaşma hareketleri daha 19. yüzyılda Mehmet Ali Paşa zamanında başlamıştı). İki savaş arası ve 1945 sonrası dönemde Ortadoğu'da Batılı fikirlerle kurumlar –ulusal devlet ve milliyetçilik, sosyalizm ve komünizm, liberal demokrasi, kapitalizm– birçok Arap ülkesi tarafından daha büyük hevesle benimsendi. Yine de birçok Arabın rüyası olan ilerleme ve geri kalmışlıktan kurtulmayı başaramadılar. Batılı çözümler bölge halklarının ümit ettiği manevi ve siyasi bağımsızlık, kültürel öz saygı, liberal kurumlar, ya da maddi refahı yaratmadı. Bazı ülkelerde kendi ayakları üzerinde duran ulusal devletler yaratıldı ama refah ve Avrupalılaşmış liberal bir toplum sadece kısa bir süre Lübnan'da görüldü. Bu ülke Arap dünyasıyla ileri Batılı fikirler

arasındaki en eski temas noktalarındandı. Ne yazık ki 1970'ler ve 80'lerde düşüncesiz, ilkesiz, öfkeli ve hayal kırıklığına uğramış insanlar tarafından yıkıldı.

Tabii o tarihlerde öfke İsrail'in kurulmasıyla adamakıllı artmıştı. Bir diğer öfke unsuru Ortadoğu petrol endüstrisinin hızlı gelişmesiydi (daha 1914'ten önce başlamıştı). Bu endüstri bölgeye muazzam boyutta gelir getirmekle beraber Arapların çoğu bundan yararlanamıyordu. Batılılaşma inşa edici potansiyeli açısından başarısız olsa da yıkıcı ve aşındırıcı etkileri sürdü. Bunun en iyi göstergesi Arap olmayan ve ekonomik açıdan kalkınmış İran'dı. Bu ülkede (Kemalist Türkiye'de olduğu gibi) tutucu Müslüman din adamları hoşnutsuzlukları kışkırttı (halkın bir kısmı Şaha yeterince liberal olmadığı için diğer bir kısmı çok liberal olduğu için karşı çıkıyordu) ve devrimi iktidara gelmek için kullandı. Sadece hükümdarın kusur ve hatalarından doğan öfkeyi kullanmakla kalmadılar. Onlarca yıl boyunca ülkelerinin dışındaki modernleşmenin derin gelenekleri budamasını, milyonlarca yoksulun öfkesini kullandılar. Onları Ayetullahların liderliği ve yönlendirmesini arar hale getirdiler. Amerika'nın bir müttefikini devirip İran'daki açık Batı kültürel nüfuzunu azaltmayı başarmaları Ortadoğu'daki yoksulların uzun zamandan beri yaşadığı aşağılanmadan kurtuluş anlamına geliyordu.

Bu umut vaat eden arka fon yine de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Müslüman halklarına, tarihin onların lehine döndüğünü hissettirecek yılların başlangıcı olmadı. Öncelikle, radikal İslamın temel kusurunu, modernizm karşıtlığını sınırlayacak bir gelişme yoktu. İslami muhafazakârlar genelde seçici ve kontrollü bir modernleşmeden yararlanmak istiyordu. Kendi kültürel hedeflerini (ve Batı dünyasına ait değerlerin reddini) ekonomik, teknolojik ve bilimsel modernleşmeyle birleştirebilirler miydi? Bunun olabileceğine dair bir belirti yoktu. İkinci bir zayıflık kısa sürede belirginleşti. 1980'lerde İslam dünyası içindeki bir bölünme 1945'ten beri görülen en kanlı savaşlardan birinde İran'la Irak'ı karşı karşıya getirdi. Savaşın tarihin derinliklerine giden bir arka planı vardı. Olayı tetikleyen unsur kökü Emevî halifeliğinin kuruluşuna uzanan mezhep ayrılığıydı. Sekiz yıl süren savaş milyonlarca hayata mal oldu. Avrupalılarla Amerikalılara karşı tavırları ne olursa olsun İslam ülkeleri arasında açık ve keskin bölünmeler vardı. Son olarak tüm Ortadoğu'daki Müslümanların hoşnutsuzluğuna karşın İsrail sorununu çözme konusunda hiçbir ilerleme yoktu (bu çözüm nihai anlamda bu ülkenin ortadan kaldırılması ya da en ılımlı haliyle makul Filistin taleplerinin karşılanmasıydı).

Tüm bunlar olurken daha kansız bir savaş, birlik bir yana İslami işbirliğinin önündeki gizli engelleri daha açık biçimde ortaya koydu. Bu savaş aynı zamanda ikincil bir rolde olmakla beraber Avrupalı silahlı kuvvetleri Ortadoğu'ya geri getirdi. ABD İran'la yaptığı savaş sırasında Irak'ı desteklemişti (1979-80 olayları göz önüne alındığında bu şaşırtıcı değildi). Ne var ki Irak orduları 1990'da bir başka

Arap ülkesini, küçük ama zengin petrol şeyhliği Kuveyt'i işgal etti. Irak diktatörü Saddam Hüseyin'in bu operasyonu İsrail karşıtı bir söylemle gizleme girişimi işe yaramadı. Sadece Filistinlilerle Mavera-i Ürdün kralı (yüz kızartıcı bir şekilde) onun yanında yer aldı. Öte yandan Suudi Arabistan, Suriye ve Mısır Saddam'a karşı Amerikan liderliğinde ittifak yaptı. BM'de iyi yürütülen bir diplomatik kampanya sonucu, Saddam Hüseyin'in faaliyetlerini kınayıp Kuveyt'i kurtarmak için güç kullanılmasına yetki veren kararlar çıktı. Amerika'nın komutasında Suudi Arabistan topraklarına yerleşen çok uluslu güce Britanya ve Fransa destek kuvvetleri verdi (Alman hükümetinin –anayasaya dayanarak– destek kuvveti göndermeyi reddetmesi Avrupa'da hoşnutsuzluğa yol açtı). SSCB gelişmelere müdahale etmediği gibi engellemedi. Irak, İsrail şehirlerine füze saldırısında bulunmasına rağmen askeri veya diplomatik bir faydasını görmedi. İsrail savaşa girmek istemiyordu; aksi takdirde diğer Arap ülkeleriyle arasında ciddi sorunlar doğacaktı. Nihayet Ocak 1991'de müttefikler saldırıya geçti. Irak bir ay içinde Kuveyt'ten çekilip teslim oldu. Müslüman ülkeler arasındaki bu ayrılıktan en çok İsrail'in kazançlı çıktığı söylenebilirdi ancak Avrupalılarla Amerikalılar da kendilerini iyi hissediyordu. İslam dünyası içindeki onca hoşnutsuzluk ve öfkeye rağmen bunun etkili bir eyleme dönüşme olasılığı her zamankinden azdı. Bunlar göz önüne alındığında İslamcı terörist faaliyetler daha gerçekçi değerlendirilebilirdi.

Müslüman halklarla ilişkiler konusunda, özellikle Avrupa ülkelerinde 1990'ların başında yaşanan endişe verici yeni bir gelişme, bu ülkelerdeki göçmen nüfusun artarak ciddi bir rakama ulaşmasıydı. İtalya, İspanya ve özellikle Fransa, coğrafi yakınlık nedeniyle Mağrip'ten çok sayıda göçmen çekiyordu. Fransa örneğinde ayrıca eski sömürgelerle süren bağların etkisi de vardı. Federal Alman Cumhuriyeti'nde çok sayıda Türk yaşıyordu. Büyük Britanya'da zaten eskiden beri önemli oranda Pakistan ve Bangladeşli topluluklar vardı. Avrupa hızla artan nüfus barındırıp gençlerine fazla istihdam olanağı sunamayan ülkelere ekonomik fırsatlar sağlıyordu. Ne var ki ekonomik hava bozulmaya başlayınca kendileri iş bulmaya çalışan Avrupalıların göçmenlere yönelik öfkesi keskinleşti. Avrupalılar yeni komşularının gelenekleriyle alışkanlıklarını anlamıyor, onları terörist olarak görüyordu. Koşullar ülkeden ülkeye değişiyordu. Taciz edilenler sadece Müslüman göçmenler değildi. Faşizan ve aşırı milliyetçi politikacılarla partiler kullanabilecekleri her fırsatı değerlendiriyordu. Fransız hükümeti Cezayir'deki sert askeri rejimi "İslamcı" muhaliflerine karşı desteklediği zaman Cezayirli göçmenlere karşı polisiye tedbirler almak zorunda kalmıştı. 1990'ların ortasında pan-İslamizm ve köktencilik, Avrupa'nın saldırganlığına karşı eskiden gösterdiği tepkilerle kıyaslandığında, küresel bağlamda İslami çıkarları savunmada daha etkili olacağının işaretini vermedi. Buna rağmen İslami etkenlerin Avrupa hükümetlerinin karşılaştığı diğer sorunları körükleyip daha karmaşık hale getirdiği açıktı.

YENİ RUSYA VE BAĞIMSIZ DEVLETLER TOPLULUĞU

Rusya BDT içindeki en büyük ve önemli devletti. SBKP'den Temmuz 1990'da ayrılan Yeltsin, Gorbaçev'den daha geniş bir meşruiyet zemini üzerinde duruyordu. Kendisini dört kez demokratik sürecin gereklerine sunan Yeltsin dört seçimden de galip çıktı. 1991'de Rusya Cumhuriyeti'nin başkanlığına aday olduğunda, kullanılan oyların yüzde 57'sini aldı. Ocak 1992'de radikal bir ekonomik reform programı başlattı. Program daha önce Polonya'da denenen sürecin çizgilerine dayanmakla birlikte ekonominin tamamen liberalleşmesine ve bütün ayrıntılı kontrollerin ortadan kaldırılmasına yol açtı. Bu esnada Rusya'da enflasyon çok yükselmişti ancak bu cesur hamle en azından hiper enflasyonu önledi. Buna rağmen yüksek işsizlik, milli gelirde sert düşüşler, reel ücretlerin 1990'dan beri azalması, sanayi üretiminin 1991'den beri yarıya düşmesi, devlet dairelerinde büyük yolsuzluk, suç oranının artması gibi sorunlar göz önüne alındığında, Yeltsin çok ciddi sıkıntılarla karşı karşıyaydı. Bunların bir kısmı BDT'nin diğer üyeleriyle ilişkilerden kaynaklanıyordu. Rus olmayan yirmi bir cumhuriyette 27 milyon Rus yaşıyordu (Rusya'daysa Rus olmayanların nüfusu 25 milyondu).

BDT'nin kurulmasının ardından 1992'de kendisi bir federasyon olan Rusya içindeki yirmi özerk cumhuriyetin on sekizi bir antlaşma imzaladı. Ertesi yıl yeni bir anayasa halkoyuna sunuldu. Seçmen kitlesinin neredeyse yarısının katıldığı oylamada, statüsü kuşkular uyandıran anayasa az bir oy farkıyla kabul edildi. Böylece Sovyet Rusya sonrası dönemin resmi çerçevesi tamamlanmıştı. Önce meclisten uzaklaştırılan Komünist Parti ardından başkanlık kararnamesiyle feshedildi. Tıpkı yeni anayasanın sunulmasına karşı başkaldıran muhaliflerin zorla ezilmesi gibi (muhalifler Rus kongresinin toplandığı Moskova'daki "Beyaz Saraya" bir saldırı düzenlemişti) bu gelişme de başkanın gereksiz zorbalığının örneği olarak görüldü. Yeltsin'in asla tavizkâr olmayan kişisel üslubu aynı zamanda hiç yumuşak değildi. Muhalefete karşı sabırsızlığı eylemlerinin yasallığına yönelik sağlam nedenlere dayanan saldırılara neden oluyordu. BDT'nin diğer üyeleriyle tehlikeli olabilecek sorunları çözmede birtakım başarılar kazanmıştı. Fakat Rus halkına pek olumlu maddi kazançlar sunamaması tehlikeli bir zayıflıktı. Sokaktaki vatandaşa iş ve düşük fiyat sağlayacak ekonomik canlanmayı gerçekleştiremedi. Sanayi ve bürokrasi odaklarının etrafında toplanmış politik çıkar zümreleri gizli bir etkiyle muhalefetini arttırıyordu. Diğer yandan halk desteğine sahip eski komünistler, faşistler ve milliyetçilerin yanı sıra hayal kırıklığına uğramış eski reformcular (genellikle Yeltsin tarafından görevden uzaklaştırıldıktan sonra) kendisine açıkça karşı çıkıyordu. Buna rağmen Yeltsin Batı Avrupa'nın moral ve diplomatik desteğinin sağladığı belirsiz avantajdan yararlanmayı sürdürdü. Özellikle Alman başbakanı Rusya'da

önceliğin istikrarı sağlamak olduğunu meslektaşlarına telkin ediyordu. Liderlerin eski komünist ülkeleri NATO "ya sokmakla uğraşmaması gerekiyordu zira bu yol Rus milliyetçiliğini ayağa kaldırmak demekti.

Bu koşullar göz önüne alındığında, dağlara sıkışmış küçük Çeçenistan Cumhuriyeti'nde Aralık 1994'te çıkan isyanın Rus hükümeti için büyük bir sorun haline dönüşmesi talihsizlikti. Rus orduları bu ülkeyi 18. yüzyılda Büyük Katerina'nın zamanında ele geçirmişti. İsyancılar bu dönemdeki ulusal direniş efsanesini canlandırarak bağımsızlık ilan etti. Bir yıl sonra düzeni sağlamak için gönderilen Rus kuvvetleri binlerce Çeçen sivili öldürmüş durumdaydı. Çeçen başkenti hava ve topçu saldırıları sonucu enkaza dönmüştü. İki taraf ta kötü davranışları yüzünden uluslararası saygınlığını kaybetti. Ruslar sivil hedeflere karşı gaddarca operasyonlar düzenlerken Çeçenler sivilleri –hatta yabancı bir gemideki sivilleri bile– rehin alıyordu. Her şeye rağmen çatışmalar sürüyor. Birçok Rus vatandaşı muhtemelen Çeçenistan'ı yeni bir Afganistan olarak görüyor.

Bu gelişmeler altında 1995 sonunda yapılan seçimler sonucu Duma'da yeni reformlara ve Yeltsin'e karşı çıkan bir çoğunluk oluştu. Meclisteki en büyük grup komünistlere, ikinci büyük grup aşırı milliyetçilere aitti. Bu durum Haziran 1996'da yapılacak başkanlık seçimine giden yolda iyi bir başlangıç değildi. Yine de seçimi ikinci tur sonunda Yeltsin kazandı. Ancak oy verme eğilimleri birçok Rusun iş güvencesi, ucuz yiyecek ve uluslararası saygınlık sağlayan eski güzel Sovyet günlerini özlediğini açıkça gösterdi. Rus kamuoyunun 1990'da Batı gelenekleri ve fikirleriyle tanışmasını sağlayan açılımı kabul ettiğini gösteren bir coşku, hatta gönülsüz bir istek belirtisi yoktu. Yurtdışında liberal demokrasi ve piyasa ekonomisinin zaferinden bahsedenler azalmıştı. Görünüşe bakılırsa Ruslar kendilerini Avrupalılardan her zaman olduğu gibi farklı hissediyordu. Kendi uygarlık bölgelerinin içine çekilmişlerdi ve bu farklılığı her zamanki gibi korumaya niyetliydiler. Ne yazık ki aynı zamanda hakları olduğuna inandıkları uluslararası rolü oynamak için şovence bir arzu duyuyorlardı. Bu Batı'nın gücünü dengeleyici bir tavır olarak görülüyordu. Gariptir ki bu gelişmenin kışkırttığı tartışmalarda Çin –ve aynı şekilde Orta Asya'daki büyük Müslüman nüfus– pek göz önüne alınmıyordu.

AVRUPA'DA KARIŞIKLIK

Ulus ve azınlık sorunları BDT dışında da bariz biçimde varlığını sürdürüyordu. Bu sorunların en eskisi trajik bir müdahaleyle çözülerek ortadan kalkmıştı. Doğu Avrupa Yahudilerinin kaderi Holocaust tarafından belirlenmişti. Bu bölge artık asla dünya Yahudilerinin merkezi olamayacaktı. İsrail'in kurulması dikkatleri buraya çekti. 1945'ten sonra Holocaust'tan sağ çıkanların büyük bölümü buraya göç etti.

Doğu Avrupa'daki komünist partiler halk arasında yaygın anti-Semitizmi kullanma kaygısı güttüğünden (Sovyetler Birliği'nde kısmen), Yahudilere rahat vermeyip küçük çaplı baskılarla bu göçü teşvik etti. Yahudilerin göçü bazı ülkelerde bölge demografisini değiştirip Yahudi nüfusun o bölgede tamamen ortadan kalkmasına yol açıyordu. Bunun en çarpıcı örneği Polonya'ydı. 1945'te sağ kalan 200.000 Yahudi, çok geçmeden pogrom ve tacizlerin (bazen cinayetlerin) hedefi oldu. 1990'da sadece 6.000 Yahudi kalmıştı. Yine de başta Rusya olmak üzere BDT cumhuriyetlerinde yaklaşık 1 milyon Yahudi yaşıyordu (Fransa'daysa Yahudi nüfusun artması bir paradokstu; Müslüman Kuzey Afrika ülkelerinden gelen göçmenler bu sayıyı 500 bine yaklaştırdı).

Diğer ülkelerde milliyetçi itaatsizlik oldukça canlıydı. Bunun örneklerinden biri İrlanda'ydı. Yine de en yıkıcı dönemin geride kaldığına dair işaretler vardı. İngiltere'yle İrlanda arasında 1985'te yürürlüğe giren bir anlaşma İrlanda Cumhuriyeti'ne Kuzey İrlanda'nın geleceğini tartışmada söz hakkı tanıyor ve bunu sağlamak için yeni bir mekanizma oluşturuyordu. Daha umut verici bir gelişme dokuz yıl sonra yeni bir ateşkes döneminin başlamasıydı. İki tarafın terörist örgütleri, ilgili tarafların İrlanda'nın anayasal geleceğini barışçı biçimde tartışması için bu ateşkese uydu. Ne yazık ki bu umut verici dönem on sekiz ay bile sürmeyip trajik biçimde sona erdi. Milliyetçi IRA 1 Şubat 1996'da Londra'da bir bomba patlattı. Bu olayın barış sürecine verdiği moral, psikolojik ve politik zararın boyutunu gelecek günler gösterecektir.

Aynı şekilde diğer birçok ülkede halklar ve topluluklar arasındaki eski düşmanlıklar ortadan kalkmamıştı. Romanya'da komünist diktatörlüğün çöktüğü 1990'da Romenler ve Transilvanya'nın Macar sakinleri arasında bariz bir gerilim vardı. Üç yıl sonra bile bu gerilim ortadan kalkmadığı gibi Romanya Devleti içinde özerklik talebiyle su yüzüne çıktı. Kalıcı milliyetçi duyguların yıkıcılığı konusunda en trajik örnek eski Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin sınırları içinde yaşandı. Bosnalı Sırplar 1992'de buradaki Hırvat ve Müslümanlara karşı bir "etnik temizlik" başlattı. Bu deyim belli bir bölgede yaşayan yerli halkı cinayet, sürgün, terör, tecavüz, kundaklama ve açlığa mahkûm etme yoluyla ortadan kaldırma eylemi için kullanılan bir örtmecedir. Dört yıl boyunca Bosna yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Hırvatistan'la Slovenya resmi Yugoslav (aslında Sırp) ordusuna karşı direnerek hemen bağımsızlık ilan etmişti. Bosna'daki çatışmaysa kaçınılmaz biçimde daha çetindi. Ortada en az üç halk –Boşnak, Hırvat, Sırp– vardı. Bu halkların temsilcileri diğer cumhuriyetlere göre daha karışık biçimde dağılmıştı. Genellikle ayrı köylerde veya şehirlerin ayrı mahallelerinde yaşıyordu. Bunlar arasında başkent Saraybosna da vardı. Mart 1992'de Sırpların boykot ettiği referandumda Hırvatlarla Boşnak-

lar bağımsızlıktan yana oy kullandı. Bunun üzerine Bosnalı Sırplar Saraybosna ve Sırplara ait olduğunu iddia ettikleri diğer bölgeleri ele geçirmek için silaha sarıldı. Hâlâ federal Yugoslavya'nın resmi kurucuları olarak varlığını sürdüren Sırbistan ve Karadağ cumhuriyetleri onları destekledi. Bunun üzerine BM Sırbistan'ın dış ticaretine yaptırımlar uyguladı. Bu yıllar boyu sürecek üzüntü veren savaşta örgütün son etkili tavrıydı.

Almanya'nın erkenden Hırvatistan'ı tanımasından sıkıntı duyan Avrupa Birliği bu kadar bile bir tavır alamadı. NATO kuvvetleri bir anlaşmaya varılmasını sürekli görmezden gelen ya da engelleyen Bosnalı Sırplara karşı ancak 1994'te (BM yetkisi altında)hava saldırıları düzenlemeye başladı. Amerikan politikasının yavaş yavaş belirginleşmesi sonunda belirleyici olmuştu. Bu tavır Belgrad'daki Sırp hükümetinin Bosnalı Sırpları yalnız bırakmasını ve NATO'nun daha sert müdahalesini sağladı. Hırvatlar da Sırplarla yeniden çatışmaya başladı. Bunda Müslümanlara karşı dostluk duymaktan çok Sırpların hak iddia ettiği bölgelerde yaşayan Hırvatların kötü durumu rol oynadı. Bosnalı Sırplar sonunda ateşkes yapmaya mecbur kaldı. Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna liderleri barış görüşmeleri için Kasım 1995'te BM'de bir araya geldi.

Dört yıl içinde yaklaşık 200.000 insan can vermişti. Zaten zengin olmayan ülkelerin yaşadığı yıkım korkunç boyuttaydı. Geri çekilmeleri ve sınırların oluşumunu denetlemek için Bosna'ya gönderilen NATO gücünün (60.000 askerden oluşuyordu) ikmalini karşılamak kolaydı. Esas zorluk yeniden yapılanma için tedbirler alıp kaynaklar bulmaktı. Suçluları adalete teslim etmekse işin en zor yanıydı. Barış anlaşmasının koşullarına göre Bosna iki ayrı bölgeden oluşacaktı. Biri Boşnak-Hırvat federasyonu, diğeriyse Sırp federasyonuydu. Hırvat hükümeti kuzeyde istediği bütün toprakları almayı başarmıştı. Sırbistan ise Adriyatik'te bir liman elde etme arzusunu yine gerçekleştirememiş ve diğer yerlerdeki toprak ümitlerini de terk etmek zorunda kalmıştı. Buna karşılık büyük zararlar veren yaptırımların kaldırılmasıyla teselli buldu. Müslüman Bosna ayakta kalmıştı (bir ara bunun imkânsız gibi göründüğü anlar olmuştu). Bosnalı Sırplar başlangıçta ayrılma koşullarına uysa da anlaşmanın tümünü öz olarak şiddetle reddettiler. Milliyetçi emeller konusundaki bu eski sorunun sonunda ortadan kalktığını umut etmek için hiçbir şans bırakmadılar.

SONSÖZ

21. Yüzyılı Karşılarken

Son zamanlarda aksi yönde iddialar bulunmasına rağmen tarih henüz sonuna gelmiş değildir. Üzerinde düşünülecek birileri olduğu müddetçe de sona ermez. Buna karşılık münferit tarihlerin –ulusların, kiliselerin, dinlerin, kültürlerin, hukuk kurumlarının, işlerin ve daha binlerce şeyin– sonu vardır. Tarihçiler bu tür varlıkları inceleyip yazarken konularını kronolojik koşullar içinde üstü kapalı veya açık olarak belirler. Belirlenen şey ne olursa olsun, sonunda savlarının ya da anlatılarının bitirilmesi gerektiğini düşündükleri bir noktaya gelirler çünkü bunun ötesinde başka konu kalmamıştır. Bu şekilde, rastgele bir örnek seçecek olursak Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun tarihinin 1806'da bittiği kabul edilebilir (buna karşılık tarihçilerin bu imparatorluğu araştırma ve değerlendirme yollarının tarihi aynı yılda sona ermemiştir).

Belki de Avrupa'nın tarihi böyle spesifik bir anlamda artık sonuna gelmiş olabilir. Tabii elimizde 1806 gibi yardımcı bir tarih yok. Olasılıkları göz önüne alırken ne demek istediğimiz konusunda açık olmamız gerekir. Yüzyılları kapsayan bir dönem boyunca Avrupa'yı dünyanın diğer kıtalarından kolayca ayırt edebilecek coğrafi bir alan bakımından (çoğu zaman) bir Avrupa tarihi yazmaya koyulmak mümkündür. Çok açıktır ki bunun bir anlam kazanması için son birkaç yüzyılda giderek Avrupa dışındaki yerlerin tarihinin de hesaba katılması gerekir. Diğer kıtaların –örneğin Afrika veya Asya'nın– tarihinin daha çok Avrupalı insanlar ve şeyler tarafından belirlendiği dönemler yaşanmış olsa bile bu gerçek değişmez. Buna rağmen iki yönlü bir etkilenme oldu. Birkaç örnek vermek gerekirse, Avrupa tarihi uzun zaman önce patatesin veya Amerikan gümüşünün kıtaya gelmesinden derinden etkilenmişti. Bu durumda, bu değişimi mümkün kılan diğer kıtaların tarihinin Avrupa tarihiyle yakından bağlantısı vardır.

Aslında bugünlerde roller değişmiş durumdadır. Bu yüzyılda Avrupa dışında meydana gelen olaylar çoğu zaman Avrupalıların yaşamını belirledi. Yüzyılın sonuna yaklaştıkça bu durum gittikçe belirginleşti. Pekin'de alınan kararlar artık Asya'daki Avrupa İmparatorluğu'nun son kırıntılarının tasfiye edilme şeklini belirliyor. Tokyo veya Seul'da alınan başka kararlar Galler'deki iş imkânlarını şe-

killendiriyor. Siyasi düzeyde bu süreç su götürmez bir şekilde en az 1945'ten beri işlediği gibi, bundan öncesi de ayırt edilebilir. Tüm bunlar göz önüne alındığında Avrupa'nın tarihi bağımsız bir konu gibi yazılabilir mi? Dünyanın diğer yerlerinden kaynaklanan olaylara bağlı kalmadan sadece kendi iç dinamiklerine dayanarak anlatılabilir mi? En azından sağduyu bunun imkânsız olduğunu söylemektedir.

Yine de soruyu cevaplamadan önce bağımsız ve anlaşılabilir bir araştırma alanı olarak Avrupa tarihinden bahsetmekle ne demek istediğimiz üzerine bir kez daha düşünmemiz mantıklı olur. Dış dünyanın etkilerine karşı dayanıklılığını veya duyarlığını ölçmenin bir yolu, birçok alternatif uygarlık geleneğinin bulunduğu diğer bölgeler üzerinde Avrupa'nın etkisine bakmaktır. Avrupa birkaç yüzyıl boyunca gücünü açık bir biçimde sergileyip tüm dünyaya damgasını vurdu. Ad koyma ve adların sağladığı bilgiler genellikle gücün kanıtı ve biçimi olarak görülmüştür. Dünyamızın büyük bir kısmı Avrupalıların koyduğu adlarla anılır. Yıldızlar ve gezegenler bile Avrupa'nın geçmişinden miras kalan mitolojiden alınma adlar taşır ancak yerkürenin yüzeyi bunu daha iyi yansıtır. Avrupa, Asya ve Afrika isimleri Yunanlıların fikriydi. Geniş anlamlar içeren bu isimler bu kıtalara Avrupalılar tarafından verildi. Amerika kıtalarının adı bir İtalyan denizciden gelmektedir. Avustralasya'ya böyle denmesinin sebebi, Avrupalıların Güney Kutbu adını verdiği bölgeye doğru uzamasıdır.[1] Hâlâ "Orta" ve "Uzak" doğudan bahsediyoruz çünkü Avrupalılar bu bölgelere ilk kez gittiğinde doğuya doğru yol almıştı. Dünyanın dört bir yanındaysa New York, Nuevo Laredo, Yeni Fransa, Yeni Zelanda gibi adlara rastlanır. Avrupalılar dünyayı isimlendirerek hem kendileri hem Avrupalı olmayanlar için entelektüel anlamda organize etti.

Üzerinde yaşadığımız yerküre resmi ancak bu yüzyılda tamamlanan Avrupa icatlarının bir ürünüdür. Bunlar dünyanın dört bir yanındaki insanların kendilerini görme şeklini belirledi zira Avrupalılar sadece yerler için değil insanlık için de isimler icat etti. Tıpkı coğrafyadaki Afrika kavramını yarattıkları gibi, "Afrikalı" kategorisini de yarattılar. Eskinin belirsiz "Mağribi" kelimesinden bir alt küme olarak "Afrikalılar" türedi (Başlangıçta "Mağribi" Hıristiyan olmayan bütün koyu tenli insanlar için kullanılıyor, bu anlamda Hindistan'ı bile kapsıyordu). Daha sonra terim bir kez daha bölünüp saflaştıkça yeni alt kümeler türedi. Bu durum Afrika kıtasının sakinlerinin zamanı gelince aslında sahip olmadıkları bir kimliği paylaşmalarına ve diğer kelime türetmelerine –örneğin pan-Afrikanizm veya zenci tavrı– yol açtı. Bu kavramlar zamanla Avrupa'dan diğer kelimeleri –örneğin ırk, ulus– almayı kolaylaştırdı. Bu tür fikirler tüm dünyada çok etkili oluyordu ancak bazen gerçek anlamda yerli fikirlerin önünü kesip varlığını reddediyordu.

Avrupa ayrıca dünyaya ilk dünya dillerini verdi. Çince belki insanlara diğer

1 Avustralasya, Latincede Asya'nın güneyi anlamına gelmektedir. (çev.)

dillere göre daha anlaşılır gelebilir ama bu hiçbir türünü bir dünya dili yapmaya yetmez. Çin dışındaki bölgelerde konuşulmaz. Oysa İspanyolca günümüzde "Latin" Amerika dediğimiz kıtanın neredeyse tamamında konuşulmaktadır ("Latin" kelimesi 19. yüzyılda Fransız imparatoru III. Napolyon sayesinde yaygınlaşmıştı). İngilizce Kuzey Amerika ve Avustralasya kıtalarında, Fransızca ve İngilizce Afrika kıtasının büyük bölümünde konuşulur. Dille birlikte (coğrafyadaki yansımalarında olduğu gibi) bakış açısı ve algılama konusunda belli hükümler, belli vurgular, diğerlerine göre başka yönlere açılımlar ön plana çıkar. Aynı şey tüm dünyaya yayılan Avrupa kökenli oyunlar, sanatlar ve müzik için de geçerlidir (burada daha fazlasını belirtecek yerimiz yok).

Örnekler böyle uzatılabilir. En önemsiz işaretler bile en spesifik anlamda dünyayı son üç yüzyılda şekillendiren büyük güçlerin ana kaynağını oluşturan bir uygarlığın eşsiz etkisini yansıtır. Bu olgu sadece siyasi veya askeri gücün ötesinde bir anlam taşır. Sadece fikirlerle ilkelerin bilinçli bir şekilde kabulüyle sınırlı değildir. Aslında Avrupa'nın dünyadaki etkisini belirlemedeki güçlüklerden biri kültür aktarımı sürecinin genelde bilinçsizce işlemesidir. Dahası bazen bu süreç Avrupa'nın bilinçli ve gürültülü bir şekilde reddiyle sonuçlanabilir. Son olarak bu sadece bir "yüksek" kültür meselesi değildir. Olay ilk kez küresel biçimde yayılan bir uygarlığın yukarıdan aşağıya, bilinçli ve bilinçsiz biçimde, son birkaç yüzyılda tüm dünya tarihini şekillendiren bir etkiye sahip olmasıdır.

Tarihçilerin (özellikle üniversitelerde ders verenlerin) Avrupa'nın üzerinde çok fazla durduğu söylenir. Aslında yaptıkları "Avrupa merkezli" olarak tanımlanabilir. Bu "Avrupa merkezciliğinin" bir belirtisidir. Bu kelimeler belli konu başlıklarıyla uğraşmakla yetinmeyip daha geniş ve yaygın hedeflere ulaşmayı yansıtır. Avrupa merkezciliğe yönelik suçlama Avrupa ve Avrupalılığa ait konulara gereğinden fazla dikkat harcanması üzerinde durmaktan çok bu çarpıklığın ardında yatan nedenleri bulmaya çalışır. Avrupa'nın sadece göreceli tarihi öneminin değil Avrupalıların yaptıklarının içsel değerinin de abartıldığını ima eder. Söz gelimi Afrika veya Çin tarihi yerine Avrupa tarihini araştırmanın, Avrupa'nın başarılarını çok önemli bir anlamda daha takdire ve övgüye değer, dolayısıyla daha "iyi" kabul eden bir varsayımı yansıttığı düşünülür.

En iyisi üç dört yüzyıldır süren bir tarih yazımının bu tür bir suçlamaya akla yatkınlık ve görünüşte bir inanılırlık sağladığını kabul etmektir. Avrupalıların çoğu diğer kültürlere tepeden bakıyordu. Leibniz ve Voltaire'in takdir ettiği (az ya da çok anlayarak) Çin uygarlığına, Viktorya döneminde yaşayanlar küçümseyerek bakıyordu. Bunlardan biri bunu "dev, durağan, çekici olmayan, somurtkan bir uygarlık" olarak tanımlamıştı.[1] Elbette bu hükümler yüzeyseldi. Yabancı kültürler

1 Kardinal Newman, *The Idea of University*, ed. I. Ker (Oxford, 1976), s. 213.

hakkında bunun gibi pek çok hüküm verilmişti. Örneğin kıtanın kendine özgü ekolojik ortamında yaşayabilmek için karmaşık yöntemlerin üstesinden gelen Afrikalılar hakkında Avrupalılar "vahşiler" diye hüküm verip onları hiçe sayabiliyordu. Bunun gibi pek çok örnek kolayca hatırlanabilir.

Yine unutulmaması gerekir ki (zira Avrupa tarihinin bir parçasıdır), Avrupa'nın dünyaya açılması sırasında Avrupalılar yüzyıllar boyunca boyun eğdirdikleri halklardan bir anlamda daha "iyi" olduklarını varsayıp onlara kötü davranmıştı. Hatta birer Hıristiyan olarak Tanrı'nın nezdinde kendileriyle eşit olan insanların ruhlarını kurtarmaya çalışırken, hakikate sahip olduklarını ve cahillik, ahlaksızlık, vahşilikle mücadele ettiklerini düşünüyorlardı. Hıristiyan köklerinden laikleşerek uzaklaşan bu tür fikirler, bu yüzyılda bile ilerleme efsanesiyle laik misyonerlik azmini koruyarak Avrupa'nın kibrini beslemeyi sürdürdü ancak bunu fazla basitleştirmememiz gerekir. Uzun bir süre Avrupalıların tek gerçek sanatın kendi geleneklerinde yattığına inandıkları ne kadar doğruysa, diğer kültürlerin sanatını araştıranlar da yine Avrupalılar oldu. Bunu kimse zorla yaptırmadı, büyük bir coşkuyla bunu benimsediler. Hindistan'da ilk kez yerel dilde gazeteyi bir Hintli değil bir İngiliz çıkarmıştı. Hint arkeolojisini ilk kez araştırmaya başlayan yine bir İngilizdi. Bu olay hükümetin Hint anıtlarını koruma altına almasını sağlamıştı. Bunu daha önce hiçbir fatih yapmaya kalkışmamıştı. Bakış açımızı keskin bir şekilde değiştirecek olursak, Avrupalıların karşılaştığı bazı toplumların gelenekleri de en az fetihler yapan Avrupalılar kadar vahşi, zalim ve barbarcaydı. Kız çocuklarının öldürülmesini veya kadınların kocalarının cenazesiyle birlikte yakılmasını savunmak kolay değildir (belki buna ihtiyatlı veya pragmatik açıklamalar getirilebilir ama bu bile zordur). Avrupa merkezciliğin kötülüğünün etkisinde fazla kalmak keyif verici bir dürüstlük duygusuna yol açabilir ama aynı zamanda kesinlikle tarihi gerçeklerin çarpıtılmasına götürür.

Eğer anlatılmak istenen dünya tarihi ve bu tarihin belli kısımlarıysa, o zaman son birkaç yüzyılının Avrupa merkezci koşullar içinde ele alınması gerekir. Dünya tarihinin büyük bir bölümünde başlıca saikların en güçlü kaynağı Avrupa'ydı. Aynı yüzyıllarda dünyanın diğer kısımlarının ya da diğer halklarının tarihinin, Avrupa'nın yayılması dışındaki olağanüstü nedenlerle araştırılmaya değer olduğu açıktır. Çin, Hint, Japon tarihleri de en az Avrupa tarihi kadar bize heyecan verebilir; duyarlılığımızı arttırabilir, yargılarımızı aydınlatabilir ya da entelektüel açıdan fikir verebilir. Bütün tarihi araştırmak daima kendi açısından araştırmaya değerdir. Ancak aynı şey Avrupa tarihi için de geçerlidir. Ayrıca bir dönem boyunca Avrupa tarihinin dünya üzerindeki etkisi Asya, Afrika veya Amerika tarihinden fazla olmuştur.

Bunun bize "Avrupa" kelimesini nasıl kullanacağımız konusunda söyledikleri

farklı bir mesele olup açıklamak daha zordur. Bu kıtadan yayılan etkiler Avrupalıların eserleri vasıtasıyla dolaylı veya dolaysız olarak yayılıp karşılaştığı insanları (gönüllü olarak veya zorla) etkiledi. Genelde bu insanların diğer Avrupalılarla ne paylaştığını görmek zor değildir. Bu genellikle ister sözlerle ister davranışlarla ifade edilsin, günün sıradanlıklarının bir seçkisiydi. Bu tür paylaşılan kelimeler ve davranışlar olağanüstü önemli olup eğer bu Avrupalıların anlaşılması isteniyorsa, tarihi olgular olarak kabul edilmesi gerekir fakat "Avrupa" olarak saptayabileceğimiz sürmekte olan, kalıcı bir uygarlığa ışık tutmaz. Avrupa'nın kurumsal birliğinin artmakta oluşundan güven duyan Avrupalıların sayısı her zamankinden fazladır. Bunların bir kısmı bu birliği ilerletme konusunda gerçek anlamda kişisel bir ilgi, bir coşku, hatta (azınlıkta olsa da) bir ölçüde manevi bağlılık hissetmektedir. Ancak İngilizlerle Fransızların bunu benimsemesi biraz daha uzun sürdü. Başka Avrupalıların da aynı duyguları hissetmesi için biraz daha zamana ihtiyaç vardır. Bu şaşırtıcı değildir. Yüzyıllar boyunca ortaklaşa sahip oldukları (ya da olduklarını düşündükleri) şeyler konusundaki farklı tecrübeler Avrupalıların düşünce ve davranışlarını farklı şekillerde biçimlendirdi.

Tarih Avrupa kimliği ya da bilincini anlamamıza yardımcı olsa da bu konuda kullanılmaya hazır tanımlar sunmaz. Ayrıca kendi tarihinin "Avrupa'yı tarihi bir varlık olarak belirlediği süregelen ortak bir geleneğin üyesi olma hakkını vermez. Bu, Avrupa'ya karşı hissedebileceğimiz herhangi bir bağlılığın geçmişte kavrananlardan farklı olması gerektiği anlamına gelir. Birçok insan kendi benliğini bilme geleneğini eski kimliklere ya da en azından bunun ilkel biçimlerine bağlamaya çalıştı. Avrupa bize kökü çok eski geçmişe dayalı birçok fikir veya tavır miras bıraksa da, özünde değişmeyen, kalıcı olan bir Avrupa geleneği yoktur. Ben "Avrupa" kelimesinde tarih boyunca değişen bir anlamlar dizisi görüyorum. Bu anlamların içi, Avrupa haklarının ihtiyaçları ve meseleleri değiştikçe farklı biçimde doldurulmuştur. Avrupa belli fikirler ve kurumlar üretmiş, bunları farklı yollardan farklı derecelerde birbirine karıştırmış, arındırmış, etkin biçimde çalışmasını sağlamış ve tüm dünyaya yaymayı başarmıştır. Bu fikirlerle kurumlar çok çeşitlidir. Belli zamanlarda ve belli amaçlarla bunları bir bütün haline getiren bunların gücü ve etkinliğidir.

Eğer bir imge yaratmamız gerekirse, Avrupa benim gözümde en çok tarihi bir ocak gibi görünür. Belli zamanlarda belli şeylerin meydana geldiği bir yerdir –bu yeri tanımlamak bile kolay değildir. Bu meydana gelen şeylerin– bazen çok geç de olsa büyük bir etkisi olmuştur. Bu etki bugün bütün dünyada görülebilir zira Avrupa'da meydana gelen birçok olay dünya tarihini değiştirmiştir. Bu olayların etkisiyse bizzat Avrupa üzerinde etkili olmuştur. Bu olayların etkilerinin dünyaya yayıldığı etki ağı –ya da daha güncel bir metaforla, aktarma sistemi– bizzat bu etkilerin karmaşık sonuçlarından biri olup olayların gerçekleşme şeklini belirlemiş-

tir. Buna karşılık dünyaya yayılan etkiler zenginleşmiş, eleştirilmiş ve değişikliğe uğramıştır. Avrupalı olan şeyler Batılı olmuştur. Artık bizzat Avrupa coğrafyasında rol oynayan yeni kültürel yaratılar, yeni belirleyiciler ortaya çıkıyor. Artık dünyaya yayılabilecek bir Avrupa mirasının doğasını araştırmanın bir anlamı yok zira Avrupa artık görevini tamamladı.

Bazıları bu sonucu saldırgan, bazıları hayal kırıcı, bazıları da trajik bulacaktır. Ancak geleceğin dünya tarihinde Avrupa'nın oynayacağı bir rol kalmamışsa, bu bir başarının sonucudur. Aynı şekilde Avrupa tarihini araştırmanın önemi hiçbir zaman ortadan kalkmaz çünkü bu tarih insan haklarını yarattığı gibi Holocaust'u da yaratmıştır. Bütün olan biten büyük bir uygarlaşma ve tarih süreci tamamlanmıştır. Artık geçit töreni sona ermiştir. Yine aynı metaforu kullanacak olursak imparatorluk döneminin eski aktarma sistemlerinin, kendinden emin misyonerlik çabalarının, ekonomik sömürünün, ya da teknolojinin yayılmasının sona ermesi bir gerçektir ve bir üzüntü (ya da kutlama) nedeni olmamalıdır. Artık bunların yapacağı pek bir şey kalmamıştır. Başarı tekrarlanma şansını ortadan kaldırmıştır. Artık yapılması gereken son fırsat kırıntılarını kullanarak Avrupa kökenli daha çok fikir ve değeri kurumsallaştırmak ve dirençli olsalar bile diğer kültürler tarafından istikrarlı biçimde içselleştirilmesini izlemektir. Bunun ardından elbette pratik ve maddi rekabetin amansız yükselişi gelecektir. Son beş yüzyılda Avrupa'nın karşılaştığı türden dokunulmamış, bakir kültürel sınırlar kalmamıştır. Artık yeni bir kültürel keşifler çağı ya da yeni bir Avrupa çağı –en azından bu gezegende– olamaz. Geriye sadece, bir kısmı şimdiden ayırt edilebilen sınırlar ve çerçevelerin çıkması kalmıştır.

Ancak tarihçilerin kehanette bulunmaması gerekir. Bu tür belirgin çerçeveler çok kabadır. Bunları her zaman doğru biçimde izleyemeyiz zira bunlar henüz değişmeye devam etmektedir. Çok şaşırtıcı sonuçlara yol açabilirler. Bu dünya bağlamı için olduğu kadar Avrupa'nın kendi geleceği için de geçerlidir. Ayrıca geriye bakacak olduğumuz takdirde bizi şaşırtmaması gerekir. Bir zamanlar Hıristiyan dünyasıyla eş anlamlı olan Avrupa artık post-Hıristiyan ve neo-pagandır. Uzun süren ve yararlı olan özeleştiri ve kendinden kuşku duyma süreci artık tamamen laikleşmiştir. Bütün yüzeysel benzerlikler bir yana, 19. yüzyıl emperyalisti tıpkı *conquistador* gibi aynı kumaştan yapılmıştı. Günümüz misyonerleri yüz elli yıl önceki seleflerine göre çok farklı hedefler peşinde koşmaktadır. Bugün hiçbir Batılı silah tüccarının, Afrikalılara silah satılmasını önlemeye çalışan Rönesans döneminin papası ya da Hint ordusunun cephanesini İngiliz birliklerinde tutan İngiliz yöneticiler kadar ihtiyatlı olmayacağı kesindir. Tüm bunlar –ve daha fazlası– bir araya geldiğinde, keşifler çağının dünyanın Avrupalaşmasını başlatmasıyla birlikte kültür aktarımları tanınmayacak hale gelmiştir. Dolayısıyla bir hortumdan fışkırır gibi herhangi bir "Avrupa" kavramını kıta dışındaki hoşnut ya da hoşnutsuz alıcılara yönelten

kültürel etkiler de değişmiştir ancak bu alıcıların tamamen pasif kaldığını iddia etmek anlamsızdır. Artık hortumlar ters yönde çalışmakta olup Avrupalılar bazen üstlerine gelen basınçlı suya alışmak zorunda kalmaktadır.

Avrupa'nın iç örgütlenmesindeki biçimsel değişimlerin hevesliler ve korkanların düşündüğü kadar önemli olmadığını düşünmek caziptir. Avrupa Birliği zamanla daha büyük bir kurumsal uyum sağlayacaktır fakat bu muhtemelen bizim beklediğimizden yavaş olacaktır. Birlik kendine özgü günlük sorunlarla uğraşıp çıkarlar arasında uyum sağlamaya çalışacaktır. Sorunları aşıp avantaj ve dezavantajları kabul edilebilir ve mümkünse eşit biçimde dağıtmak için pazarlıklar yapılacaktır. Bunların bir kısmının kültürel boyutu olabilir. Örneğin en fazla Avrupa yaşamının yüzeysel yanlarıyla uyum sağlayabilecek çok sayıdaki göçmen üzerinde etkileri görülebilir. Bu tür bir zorluk nasıl bir zeminde politika yapılacağı konusunda daha keskin ifade ve tanımlamaları ortaya çıkarabilir. Bu durum yabancılara yönelik davranış konusunda (kısaca söylemek gerekirse varlığı şüpheli olan) uzlaşmanın derecesini açıklığa kavuşturabilir. Öyle ya da böyle ortada ele alınması gereken bir sorun vardır.

Her halükarda, her türlü mantık zorlayan çeşitliliğiyle AB, birçok insanın düşünmekte olduğu gibi Avrupa'nın tamamlanmamış bir versiyonu gibidir. Doğu ve Batı Avrupa arasındaki farklılık uzun zamandan beri süren tartışmanın malzemesi olup bu sayfalarda birçok kez boy göstermiştir. Doğu ve Batı şeklinde iki ayrı kültür bölgesi uzun zamandan beri mevcuttur. Bu ayrım Soğuk Savaşın, ona yol açan 1939-45 arası olayların ya da 1917 Ekim Devriminin ürünü değildir. Bu olaylar sadece eskilerin üzerine, özellikle sivil kültür, ekonomik kalkınma, çevre ve sağlık gerçekleri konusunda yeni gerginlikler eklemiştir. Avrupa'nın nerede sona erdiği konusundaki tartışmalar sürecektir. Tarihi Hıristiyanlığın Yahudi-Klasik kökleri, Katolik ve Ortodoks Avrupa'da çok farklı dallara ayrıldı. Doğu Roma geleneğinden gelen kilise Rusya'da hükümet uygulamalarına silinmez biçimde damga vurdu (son olayların gösterdiğine göre hâlâ o günlere özlem duyanlar vardır). Osmanlı despotizmiyse Balkanların büyük bir kısmında kötü bir damga bıraktı. Polonya, Baltık devletleri, Macaristan, Bohemya ve Moravya Katolik olmasına karşın Rusya değildi. Bu ülkede Roma'daki gibi bir papalık, resmi atama mücadelesi, ortaçağda görülen dokunulmazlık ve sivil özgürlükler, Rönesans, bilimsel devrim, keşiflerde yer alma, yerli Aydınlanma hareketi, Fransız Devrimi olmadı. Sanayileşmesini tamamlamak için 20. yüzyıla kadar beklemek zorunda kaldı ve bunu şaşırtıcı bir biçimde batı Avrupa'dan ithal edilen ideolojik bir çerçeve içinde gerçekleştirdi. Bizzat Rusya da Avrupa uygarlığını yayan bir ülkeydi. Ancak bunu uzun bir süre Asya'ya yönelik olarak gerçekleştirdi. 1918'den sonraysa tüm dünyaya insan elinden çıkma

ürünlerin en Avrupalısı olan Marksist komünizmi ihraç etti. Marksizmin Avrupa gücünü yıkmaya yönelik bir ideoloji olmasıysa tam bir paradokstu.

Bu inancın dünyanın birçok yerinde cazip gelmesi bizim iyi ya da kötü Avrupa'dan çıkan bir Batı imajı üzerine kurulmuş bir dünya beklediğimizin yeni bir kanıtıdır. Bu sonuca direnenlerin, tehlikeli nimetleri çok kişiye çekici gelen ve güçlüler için vazgeçilmez olan bir uygarlığın dünyayı yavaşça ele geçirmesinden uzun süre uzak duracağına dair bir işaret yoktur. Ancak bu öncelikle kültürel düşmanlığın politik ve ekonomik çelişkilere özel boyut katacağı bir döneme gireceğimiz anlamına gelebilir. Avrupa gelenekleri içinde doğanların belli bir süre kültürel hasımları tarafından "Büyük Şeytanın" müritleri olarak suçlanması muhtemeldir. Veya buna benzer şekilde şeytanî prensiplerin bünyesinde somutlaştığı hem siyasi hem ekonomik sömürücüler ve saldırganlar olarak suçlanabilir. Yine de bu tür kişiselleştirmeler birer metafordur. Tarihçiler dahil hepimiz genellikle tam anlamını bilmeden bu tür söylemler kullanırız. Metafor çok yararlı bir araç olmakla birlikte baştan çıkarıcılığı tehlikesini arttırır. Tarihini tartışmayı ya da açıklamayı seçtiğimiz birimlere gerçeklik, hatta kişilik yüklemek çok kolaydır. Farkında olmadan yüceleştirmeye kayabiliriz. Bir çağın "zihniyetinin" yeni fikirlerle "aydınlanması" sırasında meydana gelenleri, ya da bir "toplumu" ele alırken bir enflasyon veya hastalık "dalgasını" özetlemenin, gözlemcinin seçtiği binlerce münferit olaydan oluşan kategoriyi gerçek ya da fiili anlamda aştığını düşünebiliriz. Oysa bunların her biri epey farklı bağlamlarda ele alınabilir ya da bir çok farklı yoldan açıklanabilir.

Fransız tarihçi Braudel Avrupa konusunda düşünürken yararlı olacak bir deyim kullanmıştır. Avrupa'nın bir parçasından, İtalya'dan "olayların benzer yansımaları ve etkilerinin olduğu, bir bakıma bunların içine hapsolmuş tarihi bir varlığın sureti" olarak bahseder.[1] Bu ifade şekli belli bir çerçeve içindeki kalıcı kısıtlamaların varlığını kabul eder. Bu çerçeve dar bir gömlek olmayıp her şeyden önce tarihin göz önüne serildiği bir alanı gösterir. Sonuçta Avrupa ismi öncelikle uzun zaman önce bir yere verilmişti. Bu adın tarihin belli bir anında yeni bilgiler olmadan neleri çağrıştırdığını hâlâ tam olarak bildiğimizi iddia edemeyiz. Bu terim için asgarî düzeyde bir coğrafi kapsam konusunda görüş birliğine varmak mümkündür. Dar anlamda alınsa bile, sınırları içinde belli olaylar belli türden kurumlar yarattı. Halklar kendilerine ait bir tarihin bilincine vardı. Bazı krizlerin üstesinden gelinirken bazıları felaketlere yol açtı. Tüm bunların yüzyıllar boyunca milyonlarca insan üstünde muazzam etkileri oldu. Bu Avrupalıların ortak deneyimleri ne ölçüde paylaştığı ya da aynı fikirlerin etkisine ne derecede maruz kaldığı tartışılabilir (ve tartışılmalıdır). O zamanlar Asyalılar ya da Afrikalıların paylaşmadığı bir şeyleri paylaşmış olmaları önemlidir ve bunun tarihi yazılabilir. Tüm insanların her şeyi

1 Braudel, I, 164.

paylaşmadığını ileri sürebiliriz. Aynı şekilde bazen bütün grupların genelde diğerleriyle paylaşmadığı şeyleri paylaştığını iddia edebiliriz.

Kendi kimliğini bilmek ve kendini tanımak belli durumların ürünüdür. Eğer böyle bir genel tip varsa 19. yüzyıl Avrupalısının dış dünya hakkında hissettikleri Avrupalıların bugün benimsedikleri görüşlerden çok farklı olmaya mecburdu. Avrupalılar farklı zamanlarda "Amerikanlaşmaya" karşı ilgi duyuyordu (Hitler buna çok önem veriyordu ve görünüşe bakılırsa samimiydi). Yine de bu konuda endişelenme unsuru "Batı" kültürünün küresel olarak paylaştığı bir çağda, 19. yüzyıldaki kadar önem taşımıyor. İslam korkusu yüzyıllar boyunca Avrupalıların kimlik duygusunu belirlemişti. Bugünkü İslam tablosunda gördükleri bazı unsurlar modern Avrupalıları yine endişelendiriyor. Ne var ki dışarıdan, özellikle İslam dünyasından Avrupa ve Avrupalıya bakıldığında tablodaki resmin "Batı'ya" yönelik genel bir tepkiyle yorumlandığı görülür: Tıpkı koyu Müslümanların eski Sovyetler Birliği veya ABD'ye baktığı zaman gördüğü gibi materyalist, tanrısız ve tutarsız bir toplum. Bakış açıları ve onlarla birlikte algılar zamanla değişir. "Avrupa" her zaman oluşum ve *reformanda* (yenilenme) halindedir. Bunu kafa karıştırıcı bulduğumuz takdirde, bu tarihin üstünkörü gösterdiği gibi bir sınavla uğraşmaya başlamak yararlı olabilir.

J.M. Roberts Avrupa'nın değişen tarihini ve insanlarını buz devri ve klasik uygarlıklardan başlayıp Hıristiyanlığın yükselişine ve modern çağda Avrupa entegrasyonuna kadar izliyor. *Avrupa Tarihi* kitabı farklı dönemlere yayılan Avrupalı kimliğinin gelişimini de farklı biçimlerde geniş kapsamlı bir şekilde anlatıyor.

"Geçmişin tüm alanlarını kavrama ve iletme yeteneğiyle Roberts, neslinin önde gelen tarih dehaları arasında sayılmalıdır."

Guardian

"Muazzam bir sentez çalışması... Olağanüstü olgusal tutarlılık ve sağlam değerlendirmeler."

Daily Telegraph

"Büyükbaş hayvanların Minos Medeniyeti'ndeki öneminden 'liberal uygarlığın temelleri'nin sorgulanmasında Freud'un etkisine kadar uzanan geniş bir inceleme... Özetleme ve ifade yeteneği ise olağanüstü."

Raymond Carr, *Economist*

"Roberts bir dizi geniş kaynağı ve metodu bir sanatçının ilhamlı kalemiyle birleştirmiş."

Independent Sunday

/inkilap.yayinlari
/inkilapkitabevi
Online alışveriş: www.inkilap.com